

ISSN 1303-5290
E-ISSN 2667-7768

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Ankara University Institute of Turkish Revolution History

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Bahar / Spring 2022

Sayı / Issue **70**

ATATÜRK YOLU DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Ankara University
Institute of Turkish Revolution History

E-ISSN: 2667-7768

ISSN: 1303-5290

Bahar / Spring 2022

Sayı / Issue: 70

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) dönemlerinde olmak üzere yılda iki kez yayımlanan uluslararası, hakemli, bilimsel bir dergidir. Yaygın süreli bir yayındır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Dergi, TR-Dizin (ULAKBİM), EBSCO Historical Abstracts with Full Text, ERIH PLUS ve SOBIAD Sosyal Bilimler Atıf Dizini tarafından dizinlenmektedir. Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar yazara iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki bilimsel içerik ve fikirler yazarlara aittir. Dergiye gönderilen yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlenir.

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

The Journal of Atatürk Yolu is an international, peer-reviewed and scholarly journal, published biannually (Spring/May and Autumn/November) by the Institute of Turkish Revolution History, Ankara University. The publication language of the journal is Turkish and English.

The journal is indexed by TR-Index (ULAKBIM), EBSCO Historical Abstracts with Full Text, ERIH PLUS and SOBIAD. The manuscripts and pictures sent to the journal can not be given back. The scientific content and ideas within an article belong to its author. Manuscripts sent to the journal are checked by iThenticate programme against plagiarism.

Teknik Sekreter/Technical Secretary: Sevinç AKTAŞ
Mizanpaj/Layout: Ankara Üniversitesi Basımevi
Yönetim Yeri/ Place of Administration: Ankara Üniversitesi
Yazışma Adresi/ Correspondence Address: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mah. Yavuz Sultan Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören Ankara

SAHİBİ ve GENEL YAYIN YÖNETMENİ/ OWNER AND EXECUTIVE EDITOR

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Temuçin Faik ERTAN

EDİTÖRLER/EDITORS

Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)
Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ/TURKISH LANGUAGE EDITOR

Meryem ORAKÇI (Ankara Üniversitesi)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Bahar İZMİR (Ankara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Tülay ALİM BARAN (Yeditepe Üniversitesi)
Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi)
Recep BOZTEMUR (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Sedef BULUT (Ankara Üniversitesi)
Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Ahmet Şamil GÜRER (Ankara Üniversitesi)
Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)
Zafer KOYLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Ayten SEZER ARIĞ (Hacettepe Üniversitesi)
Çağla Derya TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)
Esmâ TORUN ÇELİK (Kocaeli Üniversitesi)
Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)
Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Roza ABDYKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)
Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Sevinç ALİYEVA (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan)
Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Nihada DELIBEGOVIC DZANIC (Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek)
Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)
Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi)
Nejla GÜNAY (Gazi Üniversitesi)
Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Olca ÖZKAYA (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Musa QASIMLI (Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan)
Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)
Recep ŞKRIYEL (Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)
Taşansu TÜRKER (Ankara Üniversitesi)
Rafal WITKOWSKI (Adam Mickiewicz Üniversitesi, Polonya)
Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)

YAYIN POLİTİKASI

Amaç ve Kapsamı

1988'den bu yana, yılda iki sayı olarak yayımlanan Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin toplumsal, kültürel, siyasi ve iktisadi alanlarında yapılmış özgün tarih araştırmalarını, başta akademik çevreler olmak üzere topluma ulaştırmayı amaçlar. Dergide, arşiv çalışmalarına, Cumhuriyet tarihi yazımına yeni yorumlar kazandırabilecek incelemelere, alana teorik ve metodolojik katkı sunabilecek eleştirel analizlere, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk modernleşmesine dair araştırmalara, alanla ilgili kitap tanıtımlarına ve makale çevirilerine yer verilir.

Etik İlkeler

- 1- Atatürk Yolu Dergisi, etik ilke ve değerlere ilişkin COPE (Committee of Publication Ethics) tarafından belirlenen ölçütleri ve YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nde belirlenen esasları dikkate alır.
- 2- Etik kurul izni gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.
- 3- Dergiye gönderilen, ancak değerlendirme sürecinde araştırma ve yayın etiği kurallarına aykırı oldukları tespit edilen yazılar reddedilir. Söz konusu aykırılık, yayın süreci tamamlandıktan sonra tespit edilirse yazı yayından kaldırılır.
- 4- Tezden üretilen makaleler, çift yazarlı (danışman-öğrenci) değilse, tez danışmanından feragat yazısı alınmış olmalıdır.
- 5- **Yazarların Sorumluluğu:** Yazar, dergiye gönderdiği yazının, derginin benimsediği etik kurallara, yayın ilkelerine ve yazım kurallarına uygun olup olmadığını kontrol ve taahhüt eder.
- 6- **Hakemlerin Sorumluluğu:** Hakem, kendisine gönderilen yazıyı COPE tarafından belirlenen esasları dikkate alarak değerlendirir ve yazıyla ilgili görüşlerini içeren raporu, tanınan süre içerisinde editör kuruluna iletir.
- 7- **Editörlerin Sorumluluğu:** Editör;
  - din, dil, ırk, cinsiyet, milliyet, kıdem veya kurumsal ilişki gözetmeksizin dergiye gönderilen yazıların değerlendirme sürecini tarafsız bir şekilde yürütür,
  - hakem değerlendirme sürecini gizli tutarak üçüncü kişilerle paylaşmaz,
  - değerlendirme sürecinin etik standartlara uygunluğu açısından COPE rehberini dikkate alır,
  - değerlendirme sürecinin öngörülen sürede tamamlanması için gerekli işbirliği ve eşgüdümü sağlar,
  - Yayın Kurulu ile değerlendirme ve yayın süreçleriyle ilgili bilgi paylaşımını COPE standartları çerçevesinde uygular,
  - dergiye yayımlanmak üzere gönderilen veya önceki sayılarda yayımlanmış olan bir yazıya ilişkin mükerrer yayın, dilimleme, intihal, uydurma veri, çıkar çatışması ve haksız yazarlık şüphesi oluştuğunda, COPE tarafından belirlenen standartlara riayet eder.

Yayın İlkeleri

- 1- Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından elektronik ortamda yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanır.
- 2- AYOD, açık erişim politikasını benimser.
- 3- Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Diğer dillerde yazılan ve dergiye gönderilen yazılar, Yayın Kurulu'nun onayı ile değerlendirmeye alınır.
- 4- Dergiye yazı gönderen yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmez ve yazarlara telif ücreti ödenmez.
- 5- Yazarların dergiye yazı göndermeleri, AYOD'un yayın ilkelerini kabul ettikleri anlamına gelir.
- 6- Dergiye gönderilen yazılar, daha önce başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Yazılar bilimsel araştırma kriterlerine ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmalıdır. Yazılar kabul edildiği andan itibaren, tüm yayın haklarına AYOD sahiptir.
- 7- Dergiye gönderilen yazılar, yazım kurallarına uygun olmaları koşuluyla değerlendirmeye alınır. Yazıların değerlendirilme süresi ortalama üç aydır. Yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlendikten sonra Yayın Kurulu tarafından değerlendirilerek hakemlere gönderilir ve hakemlerden gelecek raporlar doğrultusunda yazıların basılmasına/düzeltilme istenmesine/geri çevrilmesine karar verilir.
- 8- Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için genişletilmiş İngilizce özet (extended abstract) talep edilir.
- 9- Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan yazılar, Yayın Kurulu'nun en az sekiz üyesinin kabulüyle yayımlanır.

PUBLICATION POLICY

Aim and Scope

Being published biannually since 1988, the Journal of Atatürk Yolu aims to convey original historical researches on social, cultural, political and economic fields of Turkey during the National War of Independence and the Republic Period, to the society, especially to the academic circles. The journal includes archival studies, researches which can bring new interpretations to the Modern Turkish historiography, critical analyzes that can contribute theoretically and methodologically to the field, studies on Turkish modernization process from the Ottoman Empire to the Republic Period, book reviews and article translations on the field.

Ethical Principles

1- Regarding ethical principles values, the Journal of Atatürk Yolu takes into account the criteria determined by the COPE (Committee of Publication Ethics) and the principles determined in the YÖK (Council of Higher Education) Scientific Research and Publication Ethics Directive.

2- For researches requiring ethics committee permit, approval of ethics committee is obligatory. This approval should be stated and documented in the article.

3- Manuscripts sent to the journal, yet detected as against the rules of research and publication ethics during the evaluation process will be rejected. If any contradiction is found out after the publication process, the article will be removed from the publication.

4- If the manuscript derived from a thesis is not two-authored (supervisor-student), a statement of renounce must be received from the thesis supervisor.

5- Authors' Responsibility: The author ensures that the manuscript submitted to the journal is in accordance with the ethical rules, publication principles and writing rules adopted by the journal.

6- Referees' Responsibility: The referee evaluates the manuscript by taking into account the principles determined by COPE and submits the report containing his/her opinions about the manuscript to the editorial board within the given time.

7- Editors' Responsibility: Editor;

- conducts the evaluation process of manuscripts submitted to the journal in a fair manner without any regard to religion, language, race, gender, nationality, seniority or institutional relationship,
- does not share the referee evaluation process with third parties by keeping it confidential,
- takes into account the COPE guidelines in terms of compliance of the evaluation process with ethical standards,
- provides the necessary cooperation and coordination to complete the evaluation process within the given time,
- applies the sharing of information with the Editorial Board regarding the evaluation and publication processes within the framework of COPE guidelines,
- complies with the standards set by COPE when duplicate publication, slicing, plagiarism, fictitious data, conflict of interest and suspicion of unfair authorship arise regarding a manuscript submitted to the journal for publication or published in previous issues.

Publication Principles

1- The Journal of Atatürk Yolu (JOAY) is published biannually in Spring (May) and Autumn (November) by Ankara University, Institute of Turkish Revolution History.

2- The JOAY adopts the open access policy.

3- The language of the journal is Turkish and English. Manuscripts written in other languages and sent to the journal are evaluated with the approval of the Editorial Board.

4- No payment is requested from the authors who submit manuscripts to the journal and no royalties are paid to the authors.

5- If the authors submit their manuscripts to the journal, it means that they accept the JOAY's publication principles.

6- Manuscripts submitted to the journal must not have been published elsewhere or sent elsewhere for publication. Manuscripts should be prepared in accordance with scientific research criteria and publication ethics. The JOAY owns all publication rights from the moment the manuscripts are accepted.

7- Manuscripts sent to the journal are evaluated on condition that they comply with the spelling rules. The evaluation period of the manuscripts is three months on average. After the manuscripts are checked with the iThenticate Plagiarism Program, they are evaluated by the Editorial Board and sent to the referees, and in line with the reports from the referees, it is decided to print / request / reject the manuscripts.

8- An extended abstract in English is requested for articles in Turkish after evaluation process is approved.

9- After approval process, the manuscripts are published with the acceptance of at least eight members of the Editorial Board.

BU SAYININ HAKEMLERİ/REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. OSMAN AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. FİGEN ATABEY (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)
Prof. Dr. MESUT ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. YILDIZ DEVECİ BOZKUŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. YASEMİN DOĞANER (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. TEMUÇİN FAİK ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. MEHMET KAYA (Niğde Üniversitesi)
Prof. Dr. YÜKSEL KAŞTAN (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. ZAFER KOYLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. HALUK ÖLÇEKÇİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. ALİ ULVİ ÖZDEMİR (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Prof. Dr. MELAHAT PARS (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. GÜRSOY ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. HAKKI UYAR (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. HAKAN UZUN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. UĞUR ÜÇÜNCÜ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. SERAP TAŞDEMİR (Amasya Üniversitesi)
Prof. Dr. BEHÇET KEMAL YEŞİLBURSA (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. SAİME YÜCEER (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. ÜMÜT AKAGÜNDÜZ (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. ELNUR AĞAYEV (Lefke Avrupa Üniversitesi)
Doç. Dr. NECDET AYSAL (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. BENGÜL BOLAT (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. MAHMUT BOLAT (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. BİRGÜL BOZKURT (Mersin Üniversitesi)
Doç. Dr. FEVZİ ÇAKMAK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. BAHATTİN DEMİRTAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. SABİT DOKUYAN (Düzce Üniversitesi)
Doç. Dr. MEHMET EMİN ELMACI (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. NİLÜFER ERDEM (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. ALEV GÖZCÜ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. RAMAZAN ERHAN GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. AHMET ŞAMİL GÜRER (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. NURİ KARAKAŞ (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. HASAN TANER KERİMOĞLU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. FEYZİ KURNAZ ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. VOLKAN MARTTİN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. OLCAY ÖZKAYA (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. VOLKAN PAYASLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. CENGİZ ŞAVKILI (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Doç. Dr. ÇAĞLA DERYA TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. CHRISTOS TEAZİS (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. HÜLYA TOKER (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. FATİH TUĞLUOĞLU (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. AYŞE YANARDAĞ (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Doç. Dr. M. SERHAN YÜCEL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi BERAL ALACI (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi GÖKHAN ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi BİLGE KARBİ (Beykent Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İRŞAT SARIALIOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. YUNUS KOBAL (Hacettepe Üniversitesi)
Dr. MERYEM ORAKÇI (Ankara Üniversitesi)
Dr. ÖZGÜR RENÇBERLER (Trakya Üniversitesi)
Dr. EMİN KURT
Arş. Gör. LEMİ ATALAY (Ankara Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Müşerref AVCI

VAKAYİ VE TERAKKİYÂT-I HAVAIYYE'DEN HAVA KUVVETLERİ DERGİSİ'NE YÜZ YILLIK SEYİR (1917-2022)

A Travel which Lasts a Century from Vakayi ve Terakkiyat-ı Havaiyye to Air Forces Journal (1917-2022)

1

Eralp Yaşar AZAP

ATA'NIN MİHMANI: İRAN ŞAHI RIZA PEHLEVİ'NİN TÜRKİYE ZİYARETİNDEKİ TEŞRİFAT VE ZİYARETE DAİR MÜHİM NOTLAR

Atatürk's Guest: The Protocol During the Shah of Iran Reza Pahlavi's Visit to Turkey and Important Notes Regarding His Visit

17

Resul BABAÖĞLU

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KATILAN İHTİYAT ZABİTLERİNİN OTOBİYOGRAFİK KAYITLARINDA OSMANLI-ALMAN İTTİFAKI VE ALMAN SUBAYI İMGESİ

Ottoman-German Alliance and German Officer Image in Autobiographical Records of Reserve Officers Participating in World War I

33

Esra BAŞ

PATRİK II. FOTİOS DÖNEMİNDE İSTANBUL RUM/ORTODOKS PATRİKHANESİ VE HRİSTİYAN BİRLİĞİNE YÖNELİK FAALİYETLER (1929-1935)

Istanbul Rum/Orthodox Patriarchate During the Reign of Patriarch Photios II and the Activities of the Christian Union (1929-1935)

48

Özlem BAYKAL

MODERN DÜNYA'NIN DEĞİŞEN KOŞULLARINDA OSMANLI KADIN HAREKETİNE GENEL BİR BAKIŞ

An Overview of the Ottoman Women's Movement in the Changing Conditions of the Modern World

67

Yaşar BAYTAL

TÜRKİYE'DE MİLLİYETÇİ TARİH DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ VE RESMİ TÜRK TARİH TEZİNİN OLUŞUMU

The Development of Nationalist Historical Thought in Turkey and Formation of the Official Turkish History Thesis

91

Emre Feyzi ÇOLAKOĞLU
ABD KAYNAKLARINA GÖRE İZMİR'İN İŞGALİ VE SONRASI (1919-1922)
The Occupation of İzmir and its Aftermath According to Us Sources (1919-1922)

109

Gökhan ERDEM - Ali Ümit GÖNÜLAL
TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİNDE "SEMPATİ FIRTINASI": ABD BAŞKAN YARDIMCISI LYNDON B. JOHNSON'IN
TÜRKİYE ZİYARETİ (26-30 AĞUSTOS 1962)

*"The Storm of Sympathy" in Turkish-Usa Relations: Us Vice President Lyndon B. Johnson's Visit to Turkey
(26-30 August 1962)*

139

Hacı Veli GÖK
TBMM'DE MUHALİF BİR MİLLETVEKİLİ:
MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ VE İKTİDARA YÖNELİK MÜTALAALARI (1945-1947)
*A Dissident Parliamentarian in Turkish Grand National Assembly Mehmet Fuat Köprülü and His Opinions Towards the
Government (1945-1947)*

170

Ahmet GÜLEN
İSMET İNÖNÜ VE KÖY ENSTİTÜLERİ
İsmet İnönü and Village Institutes

188

Oğuz KALAFAT
DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE ADANA VE İSTANBUL'DA YAYINLANAN BİR SİYASİ MİZAH GAZETESİ:
KELOĞLAN

In the Process of Democratization, a Political Humor Newspaper Published in Adana and İstanbul: Keloğlan

208

Ebru KAYA
TÜRKİSCHE POST GAZETESİNİN GÖZÜNDEN ATATÜRK (1926-1938)
Atatürk Through the Eyes of Türkische Post Newspaper (1926-1938)

231

Mustafa Alper KAYA

İNGİLİZ GİZLİ BELGELERİNE GÖRE II. DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMAN YAKINDOĞU SAVAŞ SERVİSİ

According to the British Secret Documents, German Neareast War Service in World War II

251

Ulvi KESER

BAYRAK RADYOSU ÖNCESİ DÖNEMDE KIBRIS'TA VAR OLUŞ MÜCADELESİ VE LALELİ SOKAĞI RADYO İSTASYONU

Existence Struggle in Cyprus Before Bairak Radio and Laleli Street Bairak Station

264

Ökkeş KÜÇÜLDAĞILKAN

KALEMİ KILICIN MÜTEMMİMİ OLARAK KULLANAN BİR SUBAY: MUSTAFA KEMAL

A Military Officer Who Uses His Pen as an Instrument as His Sword: Mustafa Kemal

287

Murat KÜTÜKÇÜ

ÇUKUROVA STRATEGY OF FRANCE IN THE NATIONAL STRUGGLE PERIOD

Milli Mücadele Döneminde Fransa'nın Çukurova Stratejisi

306

Hüseyin MEVSİM

KALEMİ KILIÇ EYLEMEK: BULGAR MİLLİ KURTULUŞ HAREKETİNİN İDEOLOĞU GEORGİ RAKOVSKİ (1821-1867)

Acting the Pen as a Sword: Georgi Rakovski (1821-1867), Ideologist of the Bulgarian National Liberation Movement

323

Mustafa MUTLU

ULUSLARARASI İLİŞKİLERİN GELİŞİMİNDE SPORUN ROLÜ: TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ ÖRNEĞİ (1930-1931)

The Role of Sports in the Development of International Relations: An Example of Turkish-Greek Relations (1930-1931)

339

Volkan PAYASLI

A HISTORICAL EVALUATION ON COMMUNITY DEVELOPMENT PRACTICE IN TURKEY (1983-1989)

Türkiye'de Toplumsal Kalkınma Pratiği Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme (1983-1989)

355

Mustafa SAMUR – Adnan SOFUOĞLU

TÜRK MİLLİ BASINI EKSENİNDE DARÜLFÜNUN'UN KAPATILMASI MESELESİ

Darülfünun's Closure Issue from the Lens of the Turkish National Press

379

Cemal TEPE

TÜRK POLİS TARİHİNİN ESKİ HARFLİ KİTAP ÖNSÖZLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (1888-1925)

An Assessment on the Foreword of the Old-Letter Book of the History of the Turkish Police (1888-1925)

395

Ali TOMALI

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNİN İKTİSADİ BOYUTU (1939-1945)

The Economic Dimension of Türk-American Relations in the Second World War (1939-1945)

420

Fatih TUĞLUOĞLU

1960'LARDA BİLDİRİLERLE DARBE TARTIŞMALARI: MİLLİ DEVRİM ORDUSU ÖRNEĞİ

Discussions with Coup Declaration in 1960: The National Revolutionary Army Case

448

Onur Alp YILMAZ

SOL-KEMALİZMİN TASFİYESİ: 12 EYLÜL'ÜN ATATÜRKÇÜLÜĞÜ VE KÖKENLERİ

Liquidation of Left-Kemalism: 12 September's Atatürkism and its Origins

473

Kitap İncelemesi / Book Review

İhsan TORUN

Michael Walzer. Kurtuluş Paradoksu: Seküler Devrimler Ve Dini Karşıdevrimler. Çeviren: Zeynep Şarlak.
İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

486

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 1-16.

Geliş/Received: 30.06.2021

Kabul/Accepted: 06.04.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1100477

(Araştırma Makalesi/Research Article)

**VAKAYİ VE TERAKKİYÂT-I HAVAYİYE'DEN HAVA KUVVETLERİ DERGİSİ'NE
YÜZ YILLIK SEYİR (1917-2022)***
**A TRAVEL WHICH LASTS A CENTURY FROM VAKAYİ VE TERAKKİYÂT-I HAVAYİYE TO
AIR FORCES JOURNAL (1917-2022)**

MÜŞERREF AVCI**

ÖZ

Sürelî yayınlar, askerî tarihin en önemli yazılı kaynaklarından biridir. Köklü bir geçmişe sahip olan Türk Silahlı Kuvvetlerinin muhtelif birlik ve kurumlarınca tarihî süreçte pek çok gazete ve dergi yayımlanmıştır. Askerî yayıncılık faaliyetlerinin en önemli temsilcilerinden biri de bugün Hava Kuvvetleri Komutanlığı tarafından "*Hava Kuvvetleri Dergisi*" adıyla çıkarılan sürelî yayındır. Bahse konu derginin nüvesini 1917 yılında yayımlanmaya başlamış olan "*Vakayî ve Terakkiyât-ı Havaiyye*" adlı risale oluşturmaktadır. Tarihi süreçte Askerî Hava Mecmuası, Askerî Hava Dergisi, Hava Dergisi, Hava Mecmuası ve Hava Kuvvetleri Dergisi isimlerini alan derginin benzer içerikle I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı (Millî Mücadele Dönemi) ve II. Dünya Savaşı gibi üç büyük savaş sırasında bazı kesintiler yaşanmış olmasına rağmen çıkarılmaya devam etmesi son derece kıymetlidir. Yine bu dergi, Geç Osmanlı Dönemi ile Cumhuriyet Dönemi arasında bir köprü olarak değerlendirilebilir.

Bu makalede; Türk havacılığının gelişiminde ve kurum kültürünün oluşumunda etkili olan Hava Kuvvetleri Dergisi'nin tarihçesi ve içeriği hakkında bilgi verilerek, Türk havacılık tarihi ve yayıncılık alanındaki çalışmalara katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

ABSTRACT

The periodicals are one of the most important written sources of military history. Many newspapers and magazines have been published in the process of history by various units and institutions of the Turkish Armed Forces, which has a deep-rooted history. One of the most important representatives of the military publishing activities today is the periodical published by the Air Force Command under the name of "*Air Force Magazine*". The core of the aforementioned journal is "*Vakayî ve Terakkiyât-ı Havaiyye*", which started to be published in 1917. In the historical process, the named of magazine as Military Air Periodical, Military Air Magazine, Air Magazine, Air Periodical and Air Force Magazine, it is remarkable to be published with similar content in the World War I, The War of Independence (National Struggle Period) and the World War II in spite of some interruptions. Again this magazine can be considered as a bridge between the Late Ottoman Period and the Republican Period. In this article; it is aimed to contribute to the studies in the field of Turkish aviation history and content by providing information about the history and publishing of the Air Force Magazine, which contributes to influential in the development of Turkish Aviation and the formation of culture of institution.

Anahtar Kelimeler: Askerî Dergi, Cumhuriyet Dönemi, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Osmanlı Dönemi, Sürelî Yayın.

Keywords: Military Magazine, Ottoman Period, Periodical, Republican Period, Turkish Air Force.

* Bu makale Hava Kuvvetleri Dergisi'nin 389'uncu sayısında (2021) yayımlanan "*Hava Kuvvetleri Dergisi Tarihçesi (1917-2021)*" adlı makalenin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr., Araştırmacı-yazar, muserrefavci3@gmail.com, ORCID: [0000-0003-1782-6354](https://orcid.org/0000-0003-1782-6354).

Extended Abstract

Studies which are published periodically and characterized as periodicals like newspapers and journals (magazines) can be open to a wide geography and all parts of the society or can be limited to the use of their own personnel of public institutions that prepare periodicals. Many newspapers and magazines have been published in the process of history by various units and institutions of the Turkish Armed Forces, which has a deep-rooted history. One of the most important representatives of the military publishing activities today is the periodical published by the Air Force Command under the name of "Air Force Magazine". The core of the aforementioned journal is "Vakayi ve Terakkiyat-ı Havaiye", which started to be published in 1917.

It can be said that the magazine, which was started to be published monthly to share technical, operational and intelligence news, undertakes the task of sharing information about the developments in the field of aviation, the situation and capabilities of the enemy, troops and the opportunities they have with its own personnel. In the historical process, name changes happened to the name of magazine as Military Air Periodical, Military Air Magazine, Air Magazine, Air Periodical and Air Force Magazine, it is remarkable to be published with similar content in the World War I, The War of Independence (National Struggle Period) and the World War II in spite of some interruptions. However, the fact that it has continued its publication life for more than 100 years despite witnessing the great struggle and the financial difficulties experienced in war condition is also an indication of the importance given to the military publishing business and the foresightedness of the people dealing with this business.

In this article, historical method is used as a method which is referred in putting forth the past events/cases or in scrutinizing the relation of problematic with the past and archive research and literature review are used as data collection techniques. In this article; a periodical that can be considered as the memory of the Air Force command was introduced/analyzed. In this context, the articles were evaluated according to their subjects, and the data obtained by classifying the article according to the ranks were presented in tables.

As a result of the researches, with this article, it was revealed for the first time that the periodical which was started to be published in 1917 under the name of "Vakayi ve Terakkiyat-ı Havaiye", formed the core of today's Air Force Magazine. An important conclusion reached with this article is that the Turkish Air Force Command, which has reached its 110th year, has been on of the proofs that it has been following the developments in the field of aviation closely since the first years of its establishment, even during difficult periods such as war times.

Air Force Journal; it is valuable in terms of allowing the sharing of new information in the field of aviation among the personnel, spreading the corporate culture of the Air Force Command and allowing the personnel to share their personnel experiences with other personnel. As the personnel of Air Force Command follow the developments in the field of aviation and share their experiences and knowledge for the development of Turkish aviation, the Air Force Magazine will be a bridge that provides information in this way.

In this article; it is aimed to contribute to the studies in the field of Turkish aviation history by providing information about the history of the Air Force Magazine, which contributes to the development of Turkish Aviation and the the formation of culture of institution. It's expected that this article will contribute to reveal the roots of the Air Force Magazine and to take its deserved place in the literature.

Giriş

Hatıra, tecrübe ve mülahaza ilmi olarak tarif edilebilecek olan tarihin ana kaynakları; sözlü kaynaklar, yazılı, çizili, sesli ve görüntülü kaynaklar ve müzelik malzemeler veya kalıntılar şeklinde üç başlık altında tasnif edilebilir. Yazılı, çizili ve görüntülü kaynaklar içinde gazete ve dergilerden oluşan "*sürelî yayınlar*" önemli bir yer işgal etmektedir.¹ Matbaanın icat edilmesinden itibaren sürelî yayınlar, bilginin kitlelere ulaştırılması bakımından toplumların içinde buldukları durumdan haberdar olma ve zihni yapısını geliştirmede önemli bir rol oynamışlardır.

Osmanlı Devleti'nde 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile birlikte basın yayın hayatında önemli adımlar atılmıştır. Pek çok kitap basımının yanı sıra gazete ve dergi gibi sürelî yayınlar da çıkarılmaya başlanmıştır. Sürelî yayınlar, bilimsel nitelikte akademik çalışmalar amacıyla herkesin kullanımına açık olabileceği gibi kurumların

¹ Mübahat S.Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Ankara: TTK Yayınları, 2014, 2-26.

bünyelerinde kendi amaçlarına yönelik olarak da yayımlanabilir.² Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda askerî reformların etkisiyle özellikle Batı dünyasında yaşanan askerî bilgi birikimi ve teknolojik gelişmelerin hızlı bir şekilde paylaşılması gerektiği düşüncesiyle askerî süreli yayınlar da çıkarılmaya başlanmıştır;³ böylece bilginin subay ve astsubay kadrosuna daha çabuk ulaşması amaçlanmıştır. Bir ordunun subaylarına hangi bilgiyi aktarmak istediği, resmî süreli yayınların muhtevassından tespit edilebilir.

Osmanlı Devleti'nde ilk resmi askerî gazete olarak Ceride-i Askerîyye sürekliliği ve içeriği bakımından önemlidir. İlk sayısı 16 Ocak 1864 yılında Harbiye-i Umumiyye Nezareti denetiminde çıkarılmaya başlamıştır.⁴ Modern ordu oluşturma vizyonu ile Osmanlı askerî yönetimi, Osmanlı subay ve askerinin değişen ve gelişen askerî bilgi ve gelişmelerden haberdar olması amacıyla Ceride-i Askerîyye gazetesini bir aracı olarak görmüşlerdir.⁵ Bahse konu gazetede askerlikle ilgili haberleri, yasa, yönetmelik, tüzük metinleri ve bilimsel yazılara yer verilmiştir. Gazetenin 1878 yılında yayımlanan 14. sayısından itibaren diğer yazılara yer kalmadığı gerekçesiyle bu tür yazıların gazeteye ek olarak kitapçık şeklinde verilmesi kararlaştırılmış ve bu kitapçıklar, "*Mecmua-i Fünun-i Askerîyye*" adıyla ayda bir gazete eki olarak çıkarılmaya başlanmıştır.⁶ Bahse konu gazete eki 1882 yılından itibaren "*Mecmua-i Askerîyye*" adıyla ayrı bir dergi olarak yayımlanmaya başlanmışsa da⁷ Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı Dönemi'nde yayın hayatına ara vermek zorunda kalmıştır.⁸ 1919 yılında Mecmua-i Askerîyye adıyla yeniden yayımlanmaya başlayan dergi, sonraki yıllarda Askerî Mecmua, Ordu Dergisi ve Silahlı Kuvvetler Dergisi adını alarak günümüze kadar ulaşmıştır.⁹

Askerî yayıncılık faaliyetlerinin en önemli temsilcilerinden biri de "*Vakayi ve Terakkiyât-ı Havâiyye*" adlı dergidir. Umur-ı Havâiyye Müfettişliği tarafından 1917 yılında çıkarılmaya başlanan dergi, zaman içerisinde Askerî Hava Mecmuası, Askerî Hava Dergisi, Hava Dergisi, Hava Mecmuası ve Hava Kuvvetleri Dergisi gibi adlar altında yayımlanmıştır.¹⁰ Bugünkü Hava Kuvvetleri Dergisi'nin nüvesini teşkil eden bahse konu derginin isim değişikliklerine rağmen benzer içerik ile yüz yılı aşkın bir süredir yayın hayatına devam etmiş olması dikkat çekicidir.

Türk havacılık tarihi ve yayıncılık alanındaki çalışmalara katkı sağlamak amacıyla Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Millî Kütüphane ve MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi'nde bulunan verilerin değerlendirilmesiyle¹¹ hazırlanan bu çalışmada, bugün yayım hayatına Hava Kuvvetleri Dergisi adıyla devam eden askerî süreli yayın; yüz yıllık zaman zarfında almış olduğu isimler, yayım aralığı, içerik, hitap ettiği kitle, hazırlayan makam ve basımevi açısından incelenmiştir.

Vakayi ve Terakkiyât-ı Havâiyye

Osmanlı Devleti'nde havacılığın yerleşmesi için bir tayyare mektebi kurulmasının gerekli olduğu teklif edilmiş ve Harbiye Nezareti'ne bağlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Riyaseti'nin (Genelkurmay Başkanlığı) Kıtaat-ı Fenniye ve Mevâkı-i Müstahkeme Müfettişliği'ne gönderdiği 13 Ekim 1910 tarihli yazı ile Türk askerî havacılığının

² Ceride-i Mehâkim, Ceride-i Bahriyye, Ceride-i Askeriyye ve Ceride-i Tıbbiye-i Askeriyye gibi yayınlar bazı kurum ve kuruluşların kendi çalışanlarının ihtiyaçları doğrultusunda kendi bünyelerinde çıkarılan ilk örnekler arasında yer almaktadır. Ünal Çelik, *Ceride-i Askerîyye Gazetesinin Osmanlı Askerî Modernleşmesindeki Yeri ve 1878-1879 Yıllarındaki Yazıları*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2020, 12. Daha işlevsel ve daha profesyonel polisler yetiştirebilmek amacıyla 1913 yılında yayın hayatına başlayan Emniyet Teşkilatının ilk süreli yayını ise Polis Mecmuası'dır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cüneyt Akdeniz, "Polis Mecmuası (1913-1928) Yazılarına Göre Osmanlı Devleti'nde Polis Teşkilatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, 40/69 (2021), 366.

³ Çelik, *Ceride-i Askerîyye Gazetesinin...*, iv.

⁴ Ceride-i Askeriyye gazetesinin çıkış tarihi ile ilgili çeşitli bilgiler mevcuttur. Mahmut Sami Sert, derginin ilk çıkış tarihini 1864 olarak verirken Çelik, gazeteye abone olan subayların çeşitli nedenlerden dolayı aboneliklerinin silindiği belgelerine dayanarak gazetenin daha erken bir tarihte 1851 yılında çıkmış olabileceğini söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Sami Sert, *Mecmua-i Fünun-i Askeriyye Dergisinin Analitik İncelenmesi (1882-1914)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016, 18-19; Çelik, *Ceride-i Askerîyye Gazetesinin...*, 12.

⁵ Çelik, *Ceride-i Askerîyye Gazetesinin...*, iv.

⁶ Ayten Can Tunali, "Ceride-i Askeriyye'nin Tarih Araştırmalarındaki Yeri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/37 (2005), 197-199.

⁷ Orhan Öcal, "Dergimizin Tarihçesi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 221 (1967), 1-5.

⁸ Ceride-i Askeriyye gazetesinin, Sultan II. Abdülhamid Dönemi de dâhil olmak üzere kesintiye uğramadan varlığını 15 Kasım 1922 tarihine kadar sürdürmüş ve sonrasında yayın hayatından çekilmiştir. Çelik, *Ceride-i Askerîyye Gazetesinin...*, 17-18.

⁹ Sert, *Mecmua-i Fünun-i Askeriyye...*, 8-19.

¹⁰ Vakâyi ve Terakkiyât-ı Havâiyye 1917 ve 1923 yıllarındaki mevcut ilk sayı kapak sayfaları Ek-1'de, yeni adlarıyla basılan ilk sayılarına ait kapak sayfaları ise Ek-2'de sunulmuştur.

¹¹ Derginin Osmanlı Dönemi'nde yayımlanan bütün sayıları ile Cumhuriyet Dönemi'nde yayımlanan ilk 56 sayısı Osmanlıca (Eski Türkçe) olarak basılmıştır. Bahse konu sayıların değerlendirmeye alınan bölümleri günümüz Türkçesine çevrilerek, çalışmanın esasını oluşturmuştur.

kuruluş çalışmaları resmen başlatılmıştır. Bahse konu Riyasetin 2. Şubesi tarafından 1 Haziran 1911 tarihinde kurulan “*Tayyarecilik Komisyonu*” Türk ordusunda havacılığın nüvesini oluşturmuş ve sonraki yıllarda bu tarih, Hava Kuvvetleri Komutanlığı’nın kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir.¹²

Hava Kuvvetleri Komutanlığı’nın kuruluşundan çok kısa bir süre sonra “*Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye*” adlı bir risale yayın hayatına başlamış, zaman içerisinde çeşitli isim değişikliği yaşayarak günümüze kadar yayımlanmaya devam etmiştir.

1. Derginin Tarihçesi

1.1. Osmanlı Dönemi: Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye Risalesi

Hava Kuvvetleri Komutanlığı tarafından yayımlanan ilk süreli yayın “*Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye*” adlı risaledir. Adından da anlaşılacağı üzere bu süreli yayın, havacılıktaki gelişmeler ve olayların bildirildiği bir risale olarak yayın hayatına başlamıştır. Harf İnkılâbı öncesi olması nedeniyle Osmanlı Türkçesi (eski Türkçe) olarak hazırlanan risale, Umur-ı Havaiyye Müfettişliği tarafından çıkarılmıştır. 9, 10, 14 ve 17. sayıları elimizde mevcut bulunmakta olup, bizzat incelenmiştir. Ayrıca yapılan literatür taraması sırasında “*Birinci Dünya Harbi Cilt 9, Türk Hava Harekâtı*” adlı kitapta bahse konu risalenin 1, 2, 3, 9, 10, 11, 13, 14, 15 ve 17. sayılarından alıntılar yapıldığı tespit edilmiştir. Bahse konu kitaptan anlaşıldığı üzere risalenin ilk sayısının yayım tarihi Mayıs 1333 (1917)’dür. Yine kitapta yer alan sayılardan hareketle bahse konu risalenin Osmanlı Dönemi’nde en az 17 sayı olarak yayımlandığı çıkarımında bulunulabilir.¹³

“*Havacılık Tarihinde Türkler*” adlı eserde Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye adıyla yayın hayatına başlayan risalenin yayın amacı; teknik, harekât ve istihbarat haberlerini yaymak olarak gösterilmiştir.¹⁴ Bu cümleden hareketle risalenin havacılık alanında kaydedilen teknik gelişmeleri, düşman birliklerinin harekât durumu ile düşmana ait istihbari bilgilerin dost birliklere ulaştırılmasını sağlamak amacıyla yayımlanmaya başladığını söylemek mümkündür.

Aylık olarak yayımlanması planlanan risalenin, havacı personelin gelişimine katkı sağlamak üzere güncel olayları takip etmesi açısından önemli bir kaynak olduğu görülmektedir. Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye dünyada havacılıkla ilgili olarak yaşanan askerî bilgi birikimi ve teknolojiyi Osmanlı subay ve askerlerinin takip etmesi açısından son derece önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktadan hareketle, bahse konu risalenin Batı’daki havacılıkla ilgili bilgilerin Osmanlı coğrafyasında yayılması ve modern askerî bilgilerle donatılan subay ve askerler yetiştirilmesine katkı sağlanması amacıyla hazırlandığı değerlendirilmesinde bulunulabilir.

Bugüne kadar 17 sayısı tespit edilebilen risalenin elimizdeki son sayısı 1 Teşrinievvel 1334 (1 Ekim 1918) tarihli olan 17. sayısıdır. Şimdiye kadar yapılan saha ve içerik araştırmalarından; 1918-1923 yılları arasında risalenin yayın hayatına devam edip etmediğine ilişkin kesin veri bulunamamıştır.

1.2. 1923 Sonrası Dönem: Askerî Hava Mecmuası

30 Ağustos 1922 tarihinde Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi’nin kazanılması ve 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir’in Yunan işgalinden kurtuluşunu takiben 17 Eylül 1922 tarihli ve 261 sayılı Genelkurmay emri ile Kuva-yı Havaiyye Müfettişliği Karargâhı konuş değişikliği yaparak, İzmir Kordonboyu’nda bir binaya taşınmıştır. O dönemde Müfettişlik Karargâhında konuşlu 1. Şubenin görevleri; “*Hava sınıfının eğitimi, harekât ve seferberliği ile vazifeli olup Hava Dergisi’ni hazırlar ve Avrupa’daki gelişmeleri takip eder.*” şeklinde belirlenmiştir.¹⁵ O günlerde dört hava subayından oluşan bu şubenin Avrupa’daki gelişmeleri yakından takip ederek elde edilen bilgileri, bu risale vasıtasıyla Türk havacıları ile paylaştıkları görülmektedir.

Dergi, Millî Mücadele Dönemi sonrasında (1923 yılından itibaren), aynı adla fakat yayın numarası tekrar 1’den başlamak üzere yayımlanmaya devam etmiştir. Osmanlı Dönemi’nde Umur-ı Havaiyye Müfettişliği tarafından

¹² Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, 1. Kitap, Eskişehir: Uçuş Okulları Basımevi, 1950, 15.

¹³ “Birinci Dünya Harbi Cilt 9, Türk Hava Harekâtı” adlı kitapta risale için kaynak olarak MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi gösterilmiştir. Hâlihazırda bu arşivdeki belgeler Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına devredilme aşamasında olduğu için bizzat inceleme imkânı olmamıştır.

¹⁴ Yavuz Kansu, Sermet Şensöz, Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt 1, Ankara: Hava Kuvvetleri Basım ve Neşriyat Müdürlüğü, 1971, 283.

¹⁵ Hulûsi Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt 2, Ankara: Kültür Ofset, 1997, 88-89.

yayımlanan derginin, Millî Mücadele Dönemi sonrasında “*Kuva-yı Havaiyye Müfettişliği*” adını alan aynı birim tarafından hazırlandığı görülmektedir.¹⁶ 1923 yılında yeniden yayımlanmaya başlayan derginin 1 ve 2. sayılarına ulaşamadığından, aynı isimle yayımlanıp yayımlanmadığı hâlihazırda bilinmemektedir. Ancak elimizde mevcut olan 3-7. sayılarının yine “*Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye*” adıyla, aylık olarak çıkarıldığı görülmektedir. Dergi, Millî Mücadele Dönemi öncesinde olduğu gibi yine İzmir’de Nafiz Mustafa Matbaası’nda basılmıştır. Derginin 1340 (1924) tarihli 8. sayısının ise “*Askerî Hava Mecmuası*” adıyla çıktığı tespit edilmiştir.

Bu yeni dönemde derginin içeriği incelendiğinde ilk yıllardaki bütün sayılarda “*Ecnebi ve Türkiye Hava Haberleri*” başlıkları altında personele Türk ve dünyadaki havacılıkla ilgili haberlerin verildiği tespit edilmiştir. Yine bu ilk sayılarda; İtalya, Fransa, İngiltere ve Amerika’daki havacılık olayları hakkında personelin bilgilendirildiği, gece uçuşlarından, yabancı ülke hava kuvvetlerinin yapmış oldukları manevralardan, şehit düşen havacılardan bahsedildiği de görülmektedir. Diploma merasimi, rekorlar gibi haberlerin de yer aldığı dergide tayyare inşaatında teknik adıyla teknoloji alanlarında da makaleler yazıldığı içerik analizinden görülmüştür.

Anlaşıldığı üzere Askerî Hava Mecmuası’nı çıkaran makam, Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye Risalesi ile aynı yayının yeri ve yayınevini (matbaa) kullanmış ve içeriğini de aynı şekilde devam ettirmiştir. Her iki derginin adlarının aynı olmasının yanı sıra aynı makam tarafından çıkarılmaya devam etmesi ve içeriğinin benzer olması, Osmanlı Dönemi’nde yayımlanan önceki yayının devamı olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Yapılan içerik analizinde; derginin 11. sayısında okuyucularına bir hatırlatma yaparak “*Şimdiye kadar Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye namıyla intişar eden (adıyla neşredilen) mecmuamız ba’dema (bundan sonra) Askerî Hava Mecmuası namını almıştır.*” ifadesi ile iki dergi arasındaki bağ ortaya konulmuş ve Cumhuriyet Dönemi’nde yeni bir adla devam edildiği vurgulanmıştır.¹⁷

Mecmuanın yayının hayatına ilişkin diğer bir kaynak ise Hulûsi Kaymaklı’nın “*Havacılık Tarihinde Türkler*” adlı kitabında karşımıza çıkmaktadır. Bahse konu kitapta “*Havacılıkla İlgili Yayınlar*” başlığı altında; “*1923 yılı Mart ayında olaylar ve havacılıktaki gelişmeler adlı derginin ilk nüshası basıldı. Ayda bir defa yayımlanan dergi, kesintisiz olarak çıkarıldı. Şimdiki adı (Askerî Hava Dergisi’dir)*”¹⁸ bilgisi yer almaktadır.

Askerî Hava Mecmuası’nın elimizde mevcut olan 3. sayısının Mayıs 1923 tarihinde basıldığı göz önüne alındığında elimizde bulunmayan 1. sayının eserde de belirtildiği üzere 1923 yılı Mart ayına, 2. sayının ise 1923 yılı Nisan ayına ait olabileceği değerlendirilmektedir.¹⁹

Şimdiye kadar yapılan araştırmalardan tespit edildiği üzere; Hava Kuvvetleri Komutanlığı’nın süreli yayının geleneğinin temellerinin 1917 yılında Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye Risalesi ile atıldığı ve Cumhuriyet Dönemi’nden itibaren de Askerî Hava Mecmuası adıyla yayının hayatına devam ettiği görülmektedir.

¹⁶ Osmanlı Devleti’nde 1918 yılı teşkilat yapısı incelendiğinde Harbiye Nezareti altında Umur-ı Havaiyye Müfettişliği adı ile bir müfettişlik bulunurken 1919 yılından itibaren teşkilat yapısında bu müfettişliğin Kuva-yı Havaiyye Müfettişliği adını aldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1917-1918*, 2. Kitap 2. Cilt, Eskişehir: Uçuş Okulları Basımevi, 1951, 269; Sıtkı Tanman, *Türk Havacılık Tarihi İstiklâl Harbi 1918-1923*, 2. Cilt 2. Kitap, Eskişehir: Hava Basımevi, 1953, 12. TBMM açıldıktan sonra tüm sivil ve askerî kuruluşlar yeni idari teşkilatlanma çatısı altında yeniden yapılanmaya girmişlerdir. Askerî kuruluşlar içinse en üst makam Müdafaa-i Milliye Vekâleti (MSB)’dir. O güne kadar İstanbul’da Kuva-yı Havaiyye Şubesine bağlı olan hava birlikleri yeni yapılanma içerisine girmişlerdir. Bu kapsamda Ankara’da MSB’nin Harbiye Dairesine bağlı olarak Umûr-ı Havaiyye (Havacılık İşleri) Şubesi kurulmuştur. 13 Haziran 1920 tarihli teşkilat düzenlemesi ile Konya Tayyare İstasyonu’nun Eskişehir’e taşınması emredilmiş; ancak Batı cephesinde Yunanların İnönü mevkiilerindeki taarruz hareketleri sonucu Eskişehir’in tehlike altında olacağı düşünülerek Konya Tayyare İstasyonu yerinde kalmıştır. Bu arada Kuva-yı Havaiyye Şubesi de Genel Müdürlük haline getirilerek Kuva-yı Havaiyye Genel Müdürlüğü adıyla Konya’da yerleşmiştir. Böylece 1920-1921 yıllarında yeniden teşkilatlanma sürecine giren Hava Kuvvetlerinde Ankara, Eskişehir ve son olarak Konya’da olmak üzere “*Kuva-yı Havaiyye Müdüriyet-i Umumiyesi*” teşkil edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ajun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, Cilt 5, Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, 2009, 445-446.

¹⁷ Cumhuriyet Dönemi’nde Askerî Hava Mecmuası’nın Osmanlı Dönemi’nde yayımlanan Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye Risalesi’nin devamı olarak çıkarıldığına bir göstergesi olan 11. sayısı ve iç kapağı Ek-3’te gösterilmiştir.

¹⁸ Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler*, 169.

¹⁹ Derginin Latin harflerine geçtikten sonra basılan sayılarının bazılarında “*tesis tarihi*” olarak 1338 (1922) tarihi verilmiştir. Ancak yapılan incelemelerde tesis tarihi ile yayının yılı ve sene bilgilerinin tutarlı olmadığı tespit edilmiştir. Örneğin, derginin 1935 yılı 110. sayı kapağında “*Tesis Tarihi: 1338 (1922), Sene: 12*” denilmiştir. Bu sayısal verilere dayanarak ilk senesinin 1923 olması gerekirken tesis tarihinin 1922 yılına ait olduğu bilgisinin de aynı sayfada belirtilmesi, bu bilginin sehven verildiği kanaatini oluşturmaktadır. Yine 1929 yılındaki “*Tesis Tarihi: 1338 (1922), Sene: 5*” ifadesi, bu defa da ilk sayının 1924 yılına tekbül etmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda derginin bazı sayılarında yaşanan bu sayısal karmaşa nedeniyle ilk sayısına dair 1338 yılını esas almak uygun bulunmamaktadır.

2. Derginin Zaman İçinde Almış Olduğu Adlar, Yayım Aralığı, Konu, Hitap Ettiği Kitle, Hazırlayan Makam ve Basımevi Bakımından Tasnifi

Yüz yılı aşkın bir süredir yayımlanmakta olan Hava Kuvvetleri Dergisi'nin, zaman içinde isim, yayım aralığı, konu çeşitliliği, hitap ettiği kitle, hazırlayan makam ve basımevi açısından değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu çalışmada dergi, bu açılardan tasnif edilmiş ve elde edilen bulgular değerlendirilip yorumlanmıştır.

2.1. Derginin Zaman İçinde Almış Olduğu Adlar ve Yayım Aralığı Bakımından Tasnifi

Osmanlı Dönemi'nde "*Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye Risalesi*" adıyla Mayıs 1333 (1917) tarihinde aylık olarak yayımlanmaya başlanan derginin bu dönemde toplam 17 sayı yayınlandığı tespit edilmiştir.

1923 yılında aynı adla fakat "1" numaralı sayı ile yayın hayatına dönen Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye Mecmuası, 1924 yılındaki 8. sayıdan itibaren "*Askerî Hava Mecmuası*" adıyla yeniden yayımlanmaya başlamıştır. 1924-1949 yılları arasında 152. sayısına kadar da aynı adla yayımlanmaya devam etmiştir. 1949-1952 yılları arasında 153. sayıdan 168. sayıya kadar "*Askerî Hava Dergisi*" adını almıştır. 1953 tarihli 169. sayısından 1956 yılındaki 185. sayısına kadar "*Hava Dergisi*", 1957 yılında 185-188. sayılar olmak üzere üç sayı ise "*Hava Mecmuası*" adıyla çıkarılmıştır. Bir yıllık bu isim değişikliğinden sonra 1958-1971 yıllarında tekrar "*Hava Dergisi*" adını almış, 1972 yılından günümüze kadar ise "*Hava Kuvvetleri Dergisi*" adıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Derginin süreç içerisinde aldığı isimler Tablo 1'de sunulmuştur.

S.NO.	SAYI	YIL	SÜRELİ YAYIN ADI
1	1-17	1917-1918	Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye Risalesi
2	1-7	1923-1924	Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye Mecmuası
3	8-152	1924-1948	Askerî Hava Mecmuası
4	153-168	1949-1952	Askerî Hava Dergisi
5	169-184	1953-1956	Hava Dergisi
6	185-188	1957	Hava Mecmuası
7	189-243	1958-1971	Hava Dergisi
8	244-391	1972-2022	Hava Kuvvetleri Dergisi

Tablo 1: Derginin Süreç İçerisinde Aldığı İsimler Bakımından Tasnifi

Derginin yayım sıklığına ilişkin yapılan araştırmada; ilk sayılarında aylık olarak basıldığı belirtilmiş olmasına rağmen 3. sayının Mayıs 1339 (1923), 4. sayının ise Temmuz 1339'a (1923) ait olduğu görülmüştür. Buradan hareketle derginin aylık olarak düzenli basılmadığı söylenebilir. Derginin 1928'den 1930'a kadarki dönemde bazı aylara ait sayıların ikili, üçlü veya dördü olarak bir arada basıldığı da görülmektedir. 2013 ve 2014 yıllarında ise yılda tek sayı olarak yayımlanmıştır. Günümüzde ise dört ayda bir olmak üzere yılda üç defa düzenli olarak basılmaya devam etmektedir.

Derginin özel sayılarına ilişkin bir analiz yapıldığında ise 1957'nin Mayıs ayındaki 186. sayının NATO ile TSK arasındaki iş birliği kapsamında "*NATO Fevkalade Sayısı*", 1964'ün Aralık ayındaki 216. sayının "*Cengiz TOPEL'in şahsında bulunduğu aziz şehitlerinin hatırasını, bir defa da bu yolda anmayı ve ölmezliğe eristirme gayretini bir vatan vazifesi olarak mütalaa etmektedir.*" diyerek "*Cengiz TOPEL Özel Sayısı*" olarak çıkarıldığı görülür. Ayrıca Hava Kuvvetleri Komutanlığının 90, 100 ve 110. yıl kuruluş yıldönümleri kapsamında Haziran 2001 tarihindeki 338. sayı "*Hava Kuvvetlerinin Kuruluşunun 90'uncü Yılı Özel Sayısı*" ve 2011 yılındaki 367. sayı "*Türk Hava Kuvvetleri 100'uncü Yıl Özel Sayısı*" adlarıyla özel sayılar olarak çıkarılmıştır. Yine 100. yıl özel sayısı İngilizce olarak da yayımlanmıştır. 2021 yılı Haziran ayında yayımlanan 389. sayı ise 2021 yılının Hava Kuvvetleri Komutanlığının kuruluşunun 110. yılı olması nedeniyle "*110'uncü Yıl Özel Sayısı*" olarak çıkarılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde yeniden çıkarılmaya başlanan 1923 yılındaki 3. sayısından 26. sayısına kadar incelendiğinde mecmuanın, Kuva-yı Havaiyye Müfettişliği tarafından çıkarıldığı tespit edilmiştir. Bu makamın, 1926 yılına gelindiğinde Hava Kuvvetleri Müfettişliğine bağlı Neşriyat Şubesi olduğunu görmekteyiz. Ancak yine bu yıllarda İstanbul Beyoğlu'nda Askerî Hava Mecmuası Müdürlüğü'nün varlığı ve dergi ile alakalı idari işler için bu Müdürlüğe müracaat edilmesinin istendiği dergi içerik analizinde tespit edilmiştir.

Tablo 2'deki verilerden de anlaşılacağı üzere çeşitli yıllarda farklı makamlar tarafından çıkarılan dergiyi genel itibarıyla son 50 yıldır çıkarın makamın Hava Kuvvetleri Personel Başkanlığı ve hiyerarşik yapıda onun organik bağılı olan Merkez Daire Başkanlığı'nın olduğu dikkati çekmektedir. Ancak özel sayıların ya tek tek ya da ortak olarak Hava Kuvvetleri Komutanlığı Genel Sekreterliği ile Personel Başkanlığı tarafından çıkarıldığı ayrıca görülmüştür.

S.NO.	SAYI	YIL	ÇIKARAN MAKAM
1	1-17	1917-1918	Umur-ı Havaiyye Müfettişliği
2	1-26	1923-1926	Kuva-yı Havaiyye Müfettişliği
3	27-50	1926-1928	Hava Kuvvetleri Müfettişliği
4	51-108	1928-1935	Hava Mektebi Kumandanlığı
5	109-169	1935-1953	Hava Okulu/Okulları Komutanlığı
6	170-184	1953-1956	Bilinmiyor.
7	185-188	1957	Hava Kuvvetleri Komutanlığı
8	189-214	1958-1964	Hv.K.K.lığı Merkez Grup Başkanlığı
9	215-216	1964	Hv.K.K.lığı Genel Sekreterliği
10	217-334	1965-2000	Hv.K.K.lığı Merkez Daire Başkanlığı
11	335-366	2000-2010	Hv.K.K.lığı Personel Başkanlığı
12	367	2011	Hv.K.K.lığı Personel Başkanlığı, Hv.K.K.lığı Genel Sekreterliği
13	368-391	2012-2022	Hv.K.K.lığı Merkez Daire Başkanlığı

Tablo 2: Yıllara Sâri Olarak Dergiyi Çıkarın Makamların Listesi

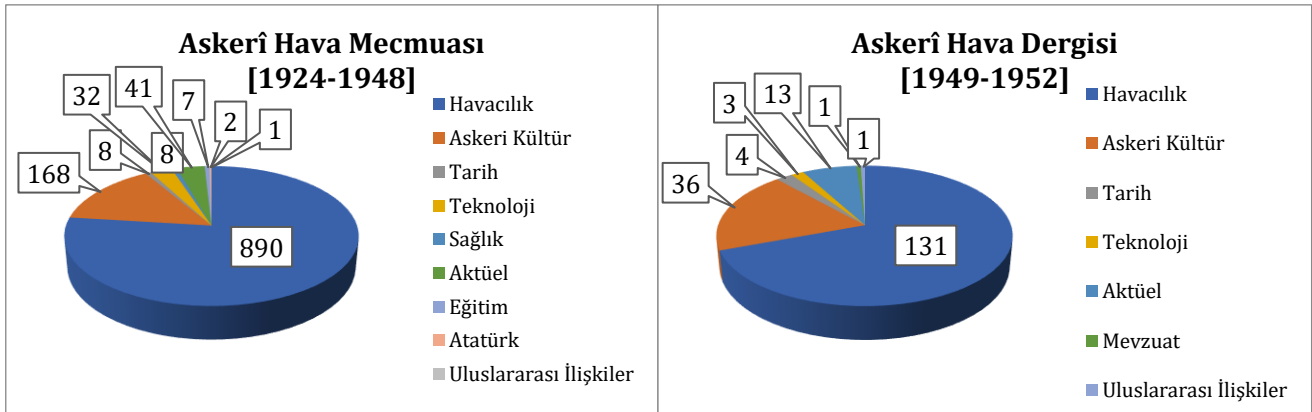
2.2. Derginin, Ele Alınan Konular Açısından Tasnifi

Askerî Hava Mecmuası'nın Cumhuriyet Dönemi'nde çıkarılan 8. sayısının ilk sayfasında "Mahrem: İşbu risale son derece mahrem tutulacak ve her sene nihayetinde formalar numara sırası ile teclid edilecektir (ciltlenecektir)." ifadesinin yer alması, o tarihte "bilmesi gereken prensibi"ne riayet edilerek dağıtıldığını ve sınırlı sayıda kullanıcının ulaşımına imkân tanındığını göstermektedir.

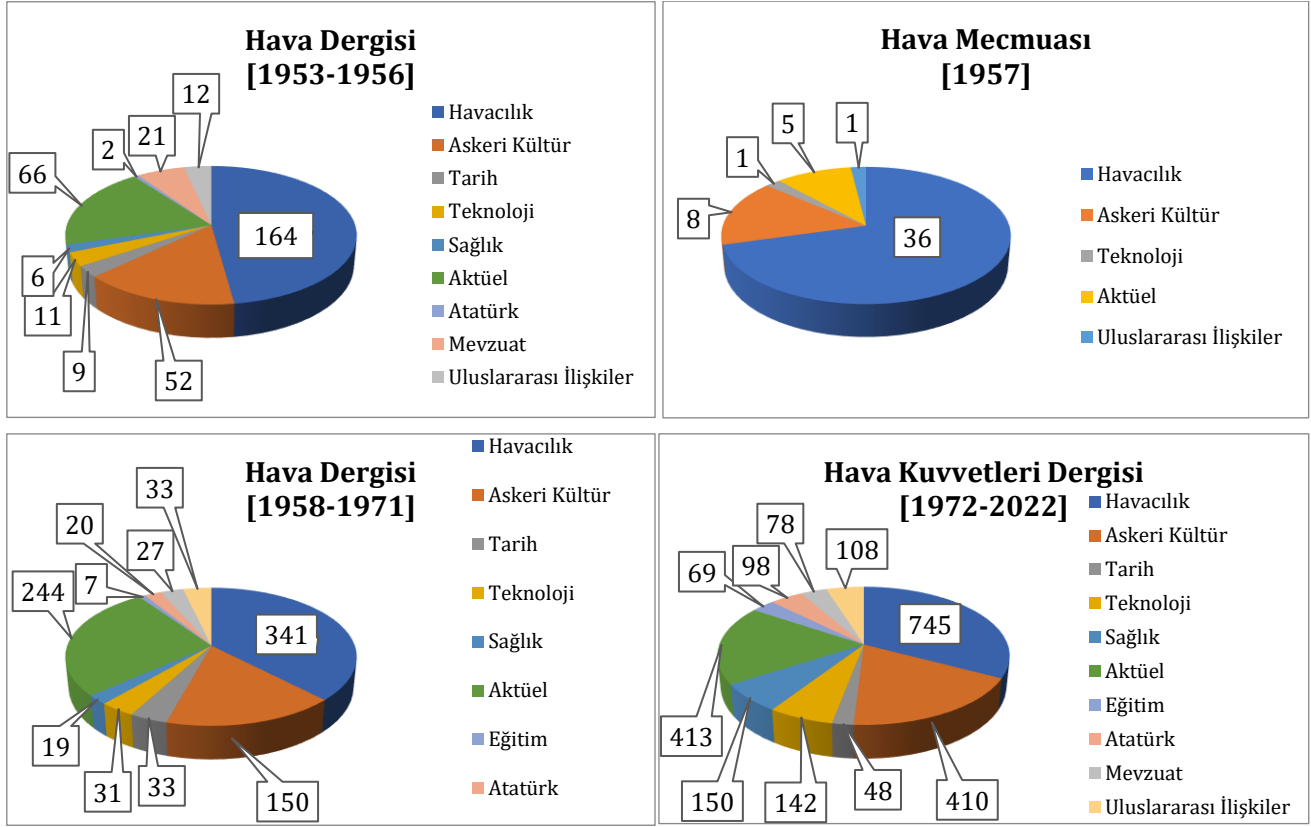
Derginin Osmanlı Döneminde Osmanlıca (Eski Türkçe) yayımlanan ilk sayıları incelendiğinde havacılıkla alakalı konular (1 aylık tayyare vukuatı-kaza olay raporları), yurtdışındaki tayyarecilik olayları ve yeni teknolojilere dair gelişmeleri (tek kişilik deniz harp tayyaresi, nişangâh dürbünü vb.) kapsadığı görülmektedir. Derginin o dönemdeki sayılarının içeriğine bakıldığında; havacılıkla ilgili konuların ön plana çıktığı ve gerek Türk gerekse ecnebi/düşman kuvvetlere ait hava haberlerinin aylık olarak toplanarak, kronolojik bir sırayla yayımlandığı görülmektedir. Derginin son sayfaları ise başarılı havacı personele verilen takdir belgeleri ile şehit olan personelin haberlerine ayrılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde dahi havacılıkla ilgili gelişmelerin ve savaşın seyrine dair olayların aylık olarak derlenerek, personelin istifadesine sunulması Türk havacılığının gelişimi adına takdire şayan bir tutumdur.

Ülkenin içinde bulunduğu ağır şartlar nedeniyle I. Dünya Savaşı sonrasında yayım hayatına ara veren dergi Cumhuriyet Dönemi'nde (1923 yılında) yeniden yayımlanmaya başlamıştır. Bugüne kadar yayımlanmış olan 5 bin civarındaki makale/yazının 2 bin 307 adedinin, başka bir ifadeyle yaklaşık yarısının havacılığı konu almış olmasından hareketle,²⁰ defalarca isim değişikliği yaşamış olmasına (halihazırda kullanılmakta olan ismi, derginin yedinci ismidir), Hava Kuvvetleri Komutanlığı çatısı altında dergiyi çıkaran makamın bir çok kez değişmesine (1953-1956 yılları arasında çıkaran makam belirtilmemekle ve bazı makamlar bu sorumluluğu birden çok kez üstlenmiş olmakla birlikte, toplam on yedi kez değişim yaşanmıştır) derginin içeriğini her daim havacılık ağırlıklı çalışmaların oluşturduğu ve şartlar ne olursa olsun adına ve yayım politikasına uygun bir içerikle yayımlanmaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

Aşağıda sunulan Tablo 3'te görüleceği üzere, dergide yer verilen makalelerin konu çeşitliliği yıllara sâri olarak hızlı bir şekilde artmıştır. Özellikle 1950'lerden sonra havacılık konusunun yanı sıra askeri kültür, sağlık, teknoloji, tarih alanlarındaki yazılar ile şiir, bulmaca, fıkra gibi aktüel konuların arttığı gözlemlenmektedir. Yine önceki yıllarda İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya gibi ülkelerde yaşanan havacılıkla ilgili gelişmeleri konu alan çeviri ağırlıklı makalelerin yerini, bu dönemde, personelin farklı kaynaklardan derlediği çalışmalardan bizzat oluşturduğu makalelerin almaya başladığı görülmektedir. Dikkat çekici bir unsur da derginin güncel gelişmeleri yakından takip etmesi ve içeriğinin bu gelişmeler doğrultusunda hazırlanmasıdır. Örneğin 1945 yılından sonra II. Dünya Savaşı ve atom bombası, 1951 yılından itibaren Kore Savaşı, 1973 yılından itibaren Arap-İsrail Savaşı'nı konu alan makalelerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Yine dergide, televizyonun yaygınlaşmaya başladığı 1940'lı yıllarda görüntü teknolojisi, bilgisayarların yeni yeni görülmeye başladığı 1970'li yıllarda ise bilgisayarlarla ilgili teknolojik konuların işlendiği görülmektedir.

²⁰ Bu çalışmada, yüz yıllık seyrinde dergide yayımlanmış olan makaleler tasnif edilirken; havacılık tarihini ve havacı personelin sağlığını konu alan çalışmalar ile havacılıkla ilgili teknolojik bilgiler "havacılık" başlığı altında toplanırken; toplum sağlığı, tarih, teknoloji gibi toplumun tüm kesimlerine hitap eden konular ayrı kategoride değerlendirilmiştir.

Tablo 3: Derginin, Ele Alınan Konular Açısından Tasnifi

Özetle, derginin ilk yıllarında, çıkarılma amacına uygun olarak havacılıkla ilgili makalelere yer verildiği, yüz yılı aşkın sürede kapsamının genişleyip, konu çeşitliliği kazandırılmış olmasına rağmen havacılık konusunun diğer konulara oranla ağırlığını koruduğu ve böylece derginin her şart altında ilk çıkarılma amacını muhafaza ettiği değerlendirilmesinde bulunulabilir.

Konu içeriğinden hareketle çıkarımda bulunulabilecek son bir husus da Hava Kuvvetleri Dergisi'nin aynı zamanda bir bülten görevi üstlenmiş olmasıdır. Hava Kuvvetleri Komutanlığı Karargâhı tarafından bahse konu dergi vasıtasıyla; terfi töreni, anma, duyuru, tanıtım gibi havacılıkla ilgili genel bilgiler yurdun dört bir yanındaki personeline düzenli aralıklarla ulaştırılmaktadır.

2.3. Derginin Hitap Ettiği Kitle Açısından Tasnif Edilmesi

Silahlı Kuvvetlerde görev yapan personeli genel itibarıyla; subay, istisnai memur, astsubay, sivil memur, askeri öğrenci, uzman erbaş, erbaş ve er olarak sınıflandırmak mümkündür. Yakın zamanda bunlara sözleşmeli erbaş/erler de eklenmiştir.

Soyadı Kanunu öncesindeki yazılarda personelin yalnızca unvan ve isminin yazılıyor olması nedeniyle kimliklerinin tespitinde kimi zaman küçük problemler yaşanmakla birlikte, Hava Kuvvetleri Dergisi'nin ilk sayılarından itibaren dergiye makale/yazı gönderen ve çeviri yapan grup içinde subayların ağırlıklı olduğu görülmektedir. Subayların gönderdiği yazılar kendi içinde ayrı bir tasnife tabi tutulduğunda ise çeviri türünden yazılar ve makalelerin ön plana çıktığı görülmektedir. Çeviri yazıların yoğunluğu, dönemin kadro/kuruluş yapısıyla ilintilendirilebilir. Nitekim Kuva-yı Havaiyye Müfettişlik Karargâhı'nın 1922 yılındaki teşkilat şeması incelendiğinde 1. Şube bünyesinde Avrupa'daki gelişmeleri takip ederek, çeviriler yapan ve yaptıkları bu çevirileri dergide yayımlayan dört kişilik bir subay kadrosunun bulunduğu görülecektir.²¹

Dergiye yazı gönderen grubun içinde subaylardan sonraki en büyük kitle sivil personeldir. Ancak özellikle ilk yıllarda sadece isim yazılıp, unvan belirtilmediği için bu grubun kurumun kendi çalışanı mı, yoksa dış kaynaklı mı olduğu anlaşıl原因amamaktadır. Dergide özellikle 1950'li yıllardan itibaren akademik unvana sahip kurum dışı

²¹ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler*, 89.

sivillerin yazılarına rastlanılmaktadır. Sivil personelin gönderdiği yazılar kendi içinde bir tasnife tabi tutulduğunda çevirilerin ön plana çıktığı görülmektedir.

Sayısı subay ve sivil personele nazaran daha az olmakla birlikte astsubay, askeri öğrenci, uzman erbaşlar ile erbaş ve erlerin de dergiye kayıtsız kalmadıkları net bir şekilde söylenebilir. Astsubayların katkıları, özellikle meslek hayatları sırasında edindikleri kıymetli tecrübelerin, kurumun diğer personeline de aktarılması şeklindedir. Askerî öğrenci, uzman erbaş, erbaş ve erlerin ise genellikle şiir gibi aktüel konularda katkı sağladıkları gözlemlenmektedir.

Dergide, 2000’li yıllardan itibaren özellikle akademik unvana sahip kurum personelinin yazıları yoğunluk kazanmakla birlikte, akademik unvana sahip kurum dışı sivil personel ile şehit ailelerinin yazı/şiirlerine de yer verilmektedir.

2.4. Dergiyi Basan Matbaa (Basımevi) Bakımından Tasnifi

Hava Kuvvetleri Komutanlığı’nın ilk kuruluş ve teşkilatlanması, Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul’da gerçekleşmiştir. 1921 yılında Sakarya Meydan Muharebesi’ne kadar dağınık hâlde bulunan Hava Kuvvetleri Karargâhı, 1921 yılından Millî Mücadele Dönemi sonuna kadar Konya’da yer almıştır. Karargâh, Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi’nin kazanılmasından sonra 17 Eylül 1922 yılında İzmir’e, Haziran 1925’te ise Eskişehir’e nakledilmiştir. 1928 yılında Hava Müsteşarlığı Karargâhı, Ankara’ya taşınmıştır.²² Hava Kuvvetleri Komutanlığı’nda yaşanan yerleşke değişikliklerine göre Tablo 4’te belirtildiği üzere Hava Kuvvetleri Dergisi’nin yayın yerlerinin de yerleşke ile aynı doğrultuda değiştiği görülecektir.

S.NO.	SAYI	YIL	MATBAA (BASİMEVİ)	BASIM YERİ
1	1-17	1917-1918	Bilinmiyor	Bilinmiyor
2	1-2	1923	Bilinmiyor	Bilinmiyor
3	3-4	1923	Garp Cephesi Matbaası	İzmir
4	5-6	1923-1924	Teşebbüs Matbaası	İstanbul
5	7-10	1924	Nafiz Mustafa Matbaası	İzmir
6	12-14	1924-1925	Marifet Matbaası	İzmir
7	15-16	1925	Cumhuriyet Matbaası	İstanbul
8	17-19	1925	Bilgi Matbaası	İzmir
9	20-27	1926	Yeni Matbaa	İstanbul
10	28-29	1926	Matbaa-i Amire	İstanbul
11	30	1926	Millî Matbaa	İstanbul
12	31-35	1926	Hüsn-i Tabiat Matbaası	İstanbul
13	37-38	1927	İstikamet Matbaası	Eskişehir

²² Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler*, 156-167.

14	39-57	1927-1928	Hamid Matbaası	İstanbul
15	58-107	1928-1935	Hv.Mkt. (Mektebi) Matbaası	Eskişehir
16	108-134	1935-1941	(Eskişehir) Hava Okulu Basımevi	Eskişehir
17	135-152	1942-1948	Eskişehir Hava Okulları Matbaası	Eskişehir
18	153-156	1949	Hava (Okulu) Basımevi	Eskişehir
19	157-159	1950	Uçuş Okulları Basımevi	Eskişehir
20	160-176	1950-1954	Hava Basımevi	Eskişehir
21	177-184	1955-1956	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
22	185-188	1957	Yeni Desen Matbaası	Ankara
23	189-223	1958-1966	Hava (Kuvvetleri) Basımevi	Eskişehir
24	224-229	1966-1968	Hv.K.K.Karargâh Teksirhanesi	Etimesgut/Ankara
25	230-391	1968-2022	Hava Basımevi (ve Neşriyat) Müdürlüğü/Komutanlığı	Etimesgut/Ankara

Tablo 4: Derginin, Çıkaran Matbaalar (Basımevleri) Bakımından Tasnifi

Vakayı ve Terakkiyât-ı Havaiyye Risalesi'nin ilk basımlarının yapıldığı 1917-1918 yıllarında basımevi ve basım yeri hakkında bilgi verilmemiş, Karargâh personeli için çıkarıldığı belirtilmiştir. Hava Kuvvetleri Karargâhı, 1922 yılında İzmir'e taşındıktan sonra 1923 yılında ikinci defa yayın hayatına başlayan Vakayı ve Terakkiyât-ı Havaiyye Mecmuası'nın elimizde mevcut ilk sayıları olarak 3 ve 4. sayılarının da İzmir'de Garp Cephesi Matbaası tarafından basıldığı görülmektedir. İzmir'de Nafiz Mustafa Matbaasında basılan 7. sayısı ile derginin isim değişikliği sonrasındaki 8. sayısının aynı yerde basılması da yine Askerî Hava Mecmuası'nın, Vakayı ve Terakkiyât-ı Havaiyye Risalesi'nin devamı olduğuna bir kanıt olarak gösterilebilir.

Kuva-yı Havaiyye Müfettişliği'nin 1925 yılında Eskişehir'e nakli sonrasında elimizdeki mevcut sayılar incelendiğinde özellikle 1928 yılına kadar çıkarılan sayılarda, derginin çıkarıldığı İzmir, İstanbul ve Eskişehir'deki sivil matbaaların kullanılmış olması dikkat çekicidir. Sadece 1926 yılındaki sayıların dört ayrı matbaa tarafından basılması ilginçtir. Derginin ilk sayıları incelendiğinde dış/iç kapağında yer alan basımevi ve basım yeri bilgilerine göre 1928 yılına gelinceye kadar derginin İstanbul'da basılmış olmasında Askerî Hava Mecmuası Müdürlüğü'nün İstanbul Beyoğlu'nda bulunmasından kaynaklanmış olabileceği değerlendirilebilir.²³ Ancak 1928 yılından itibaren derginin basım işleri, Eskişehir'de kendi matbaası olan Hava Okulu

²³ Cumhuriyet Dönemi'nde çıkarılan Vakayı ve Terakkiyât-ı Havaiyye Mecmuası ile Askerî Hava Mecmuası'nın İstanbul'da basılmış olan sayılarının dış/iç kapak sayfaları incelendiğinde bazı sayılarda basan makam ve yer olarak "İstanbul Beyoğlu'nda Askerî Hava Mecmuası Müdürlüğü'nün varlığı ve dergi ile alakalı idari işler için bu Müdürlüğe müracaat edilmesinin istendiği" dergi içerik analizinde tespit edilmiştir. Bk. Askerî Hava Mecmuası'nın 31. sayısı.

Matbaası tarafından yapılmaya başlanmıştır. Burada dikkat çeken husus ise 1928 yılında Hava Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh binasının Ankara'ya taşınmış olmasına rağmen 1966 yılına kadar Eskişehir'de bulunan Hava Okullarının Basımevi'nde derginin basım işlerinin devam etmiş olmasıdır. Bu tarihten günümüze kadar ise derginin basım işlerini; Ankara'da önce adı Hava Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Teksirhanesi, Hava Basımevi Müdürlüğü ve en son olarak Hava Basımevi ve Neşriyat Komutanlığı olan birim üstlenmiştir.

3. Derginin Bugünkü Durumu

Yayın hayatına başladığı ilk yıllardaki amacı Türkiye ve Avrupa'daki havacılıkla ilgili olaylar ile havacılıkta yaşanan gelişmeleri takip etmek olarak gösterilen Hava Kuvvetleri Dergisi'nin bugünkü amacı; Hava Kuvvetleri personelinin başta havacılık olmak üzere, askerî, tarihî, edebî, teknik, ekonomik, kültürel, bilimsel ve güncel konularda bilgilerini artırmak, personelin yenilikleri yakından takip etmesini ve kendi görüş, tespit ve deneyimlerini Hava Kuvvetleri ailesinin diğer mensuplarıyla paylaşmalarını sağlamaktır. Hava Kuvvetleri Komutanlığı kurumsal yapısı gereği teknolojiyi takip etmekte ve gelişmelerden personelinin bilgilendirmektedir. Derginin içerik analizi yapıldığında ilk sayılarından itibaren kurumun bu amacını en iyi şekilde gerçekleştirdiği görülmektedir.

Günümüzde Hava Kuvvetleri Komutanlığı adına Merkez Daire Başkanlığı tarafından dört ayda bir (Şubat, Haziran, Ekim) yayımlanan dergide; askerî, bilimsel ve teknik konularda yazılmış makaleler, edebî yazılar, aktüalite ve çeviriler yer almaktadır 2022 yılı Şubat ayında 391. sayısına ulaşan dergide, yayım hayatına başladığı tarihten bugüne kadar farklı konularda kaleme alınmış yaklaşık 5.000 yazı yayımlanmıştır. Dergi, Hava Kuvvetleri Basımevi'nde basılarak çoğaltıldığı gibi İtranet sayfasında elektronik olarak da yayımlanmaktadır. Başlangıçta hedef kitle olarak yalnızca Hava Kuvvetleri Komutanlığı personeli belirlenmiş olmasına rağmen, gelişen teknolojiyle birlikte derginin dijital ortamda da yayımlanmaya başlanması ve Millî Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi gibi kütüphaneler ile bakanlıklar ve kamu kurumlarına düzenli olarak gönderilmesiyle, eskisine nazaran çok daha geniş bir askeri ve sivil kitlenin istifade etmesi sağlanmıştır.

Sonuç

Tarihin yazılanlardan okunması ile anlatılanlar üzerinden yorumlanması arasındaki farkı ortaya koyan somut delillerden olan süreli yayınların, uzun yıllar varlığını devam ettirebilmesi, kültürel gelişmişliğin bir sembolüdür. Bu nedenle; kurumsallaşmanın ve köklü bir tarihin göstergesi olarak ortaya çıkan süreli yayınlar, bizlere, bunları çıkaran makamların gelişmelerine ilişkin birçok veri sunmaktadır. İlk yayımlandığı tarihten itibaren havacılık alanında yerli ve yabancı kaynaklı gelişmeleri, teknolojik ilerlemeleri, Batı basınında yayımlanan ve Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren askerî ve siyasi hususları takip edip, personelinin bilgilendirmesi, derginin önemini ortaya koymaktadır. Millî Mücadele Dönemi'nin zor zamanlarında dahi derginin yayımlanması ve Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren yayım hayatına kesintisiz olarak yaklaşık yüz yıldır devam etmesi; derginin ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu kadar ayrıntılı ve farklı alanlarda sunulan bilgilerin, askerî tarih çalışmalarında yeterince kullanılmamış olması ise bu alanda önemli bir kaynağın göz ardı edilmesi anlamına gelecektir.

Bu çalışmada; küçük aksamalar yaşanmış olmakla birlikte, savaş yıllarında dâhi çıkarılmaya devam eden ve Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın belleği olarak değerlendirilebilecek bir süreli yayının tanıtım/değerlendirmesi yapılmıştır. Bu değerlendirme sonucunda günümüzde Hava Kuvvetleri Dergisi adıyla yayımlanan derginin birçok kez isim değiştirmesine rağmen genel itibarıyla havacılık ve askerî konuların işlendiği, döneme dair önemli olayların, savaşların, gelişmelerin takip edilerek ilgili sayılara yansıtıldığı görülmüştür. Yine Osmanlı Dönemi'nde Osmanlıca (eski Türkçe), Latin harflerinin kabulünden sonra ise günümüz Türkçesi ile yayın hayatına devam eden dergiye ağırlıklı olarak subayların yazı gönderdiği, bazı sayılarda bir yazarın birden fazla eserinin yayımlandığı, bazı dönemlerde dışarıdan sivil şahıslardan da makale kabul edildiği, zaman içerisinde derginin ebadında ve yayım aralığında değişikliklerin yaşandığı, derginin genellikle özel sayılarında farklı makamlar tarafından çıkarılmasının nedenlerinin belli konuların tespit edilerek ortak bir çalışma içerisine girilmesinden kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. Derginin Latin harflerine geçtikten sonra yayımlanan sayılarının bazılarında sehven yapıldığı tahmin edilen ve içeriği etkilemeyen tesis tarihi, yayın yılı ve sene bilgilerindeki bir kısım tutarsızlık/hatalar ise bu makale kapsamında düzeltilerek, literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak Hava Kuvvetleri Dergisi; havacılık alanındaki yeni bilgi ve teknolojilerin Hava Kuvvetleri ailesinin tüm bireyleriyle paylaşılmasına, kurum kültürünün oluşmasına/pekişmesine ve personelin görevi esnasında edindiği kendi kişisel tecrübeler ile sevinç ve hislerini silah arkadaşlarıyla paylaşmasına imkân vermesi açısından

son derece önemli bir görev üstlenmiştir. Hazırlanan bu makale ile yüz yıldan daha fazla bir süredir yayım hayatında olan ve bu haliyle bizler için kıymetli bir emanet konumunda olan Hava Kuvvetleri Dergisi'nin kökenlerine inilmeye, derginin ve dolayısıyla Türk havacılığının sahip olduğu birikim konusunda farkındalık yaratılmasına ve derginin alan yazında hak ettiği yeri almasına katkı sağlaması beklenmektedir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Akdeniz, Cüneyt. "Polis Mecmuası (1913-1928) Yazılarına Göre Osmanlı Devleti'nde Polis Teşkilatı". *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, 40/69 (2021), 364-401.

Birinci Dünya Harbi Cilt 9, Türk Hava Harekâtı. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1969.

Çelik, Ünal. *Ceride-i Askeriyye Gazetesinin Osmanlı Askerî Modernleşmesindeki Yeri ve 1878-1879 Yıllarındaki Yazıları*. Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2020.

Kansu, Yavuz, Sermet Şensöz, Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt 1. Ankara: Hava Kuvvetleri Basım ve Neşriyat Müdürlüğü, 1971.

Kaymaklı, Hulûsi. *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt 2. Ankara: Kültür Ofset, 1997.

Keyüsk, Mazlum, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, 1. Kitap. Eskişehir: Uçuş Okulları Basımevi, 1950.

Keyüsk, Mazlum, *Türk Havacılık Tarihi 1917-1918*, 2. Kitap 2. Cilt, Eskişehir: Uçuş Okulları Basımevi, 1951.

Kurter, Ajun. *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, Cilt 5. Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, 2009.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usûl*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Öcal, Orhan. "Dergimizin Tarihçesi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 221 (1967): 1-5.

Sert, Mahmut Sami. *Mecmua-i Fünûn-i Askeriyye Dergisinin Analitik İncelenmesi (1882-1914)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.

Tanman, Sıtkı. *Türk Havacılık Tarihi İstiklâl Harbi 1918-1923*, 2. Cilt 2. Kitap. Eskişehir: Hava Basımevi, 1953.

Tunalı, Ayten Can. "Ceride-i Askeriye'nin Tarih Araştırmalarındaki Yeri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXIV/37 (2005): 195-211.

Sürelî Yayınlar

Askerî Hava Dergisi, 153-168 (1949-1952)

Askerî Hava Mecmuası, 8-152 (1924-1948)

Hava Dergisi, 169-184; 189-243 (1953-1956; 1958-1971)

Hava Mecmuası, 185-188 (1957)

Hava Kuvvetleri Dergisi, 244-391 (1972-2022)

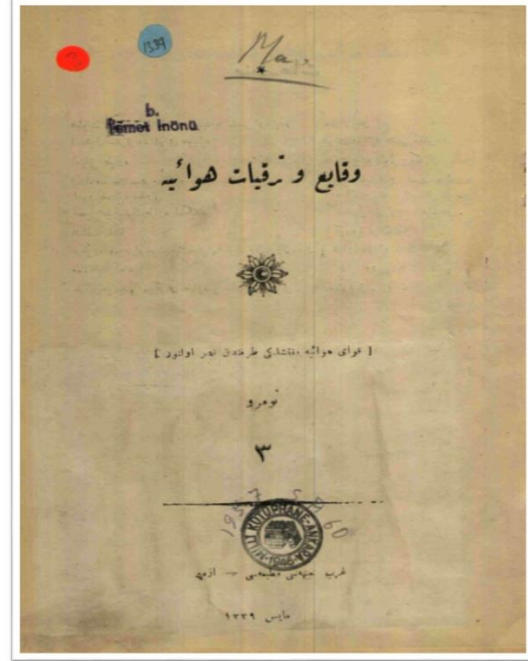
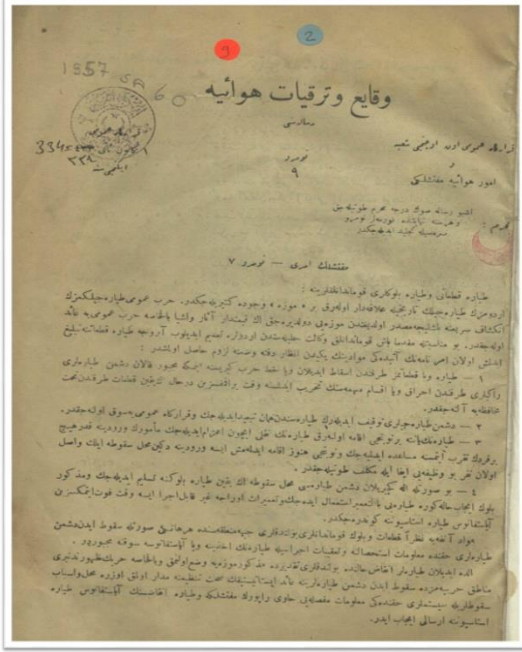
Vakayî ve Terakkiyât-ı Havaiyye Risalesi, 1-17 (1917-1918)

Vakayî ve Terakkiyât-ı Havaiyye Mecmuası, 1-7 (1923-1924)

EKLER

Ek 1. Vakayi ve Terakkiyât-ı Havaiyye 1917 ve 1923 yıllarındaki mevcut ilk sayı kapak sayfaları

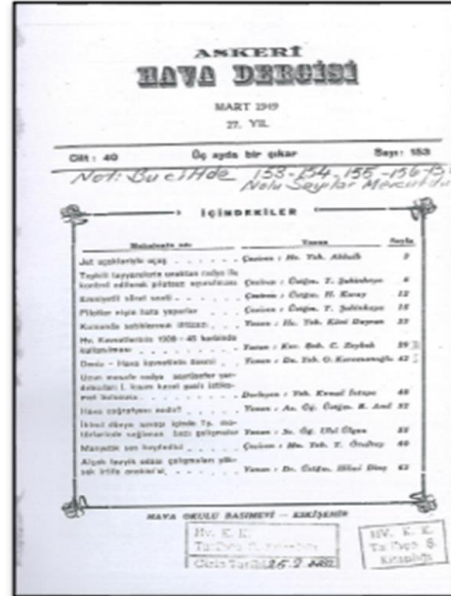
Osmanlı Dönemi'nde yayımlanan Vakâyi ve Terakkiyât-ı Havâiyye Risalesi'nin mevcut ilk sayısı 9'uncu sayıdır (1 Ocak 1918).

Millî Mücadele Dönemi'nde yayımlanan Vakâyi ve Terakkiyât-ı Havâiyye Dergisi'nin mevcut ilk sayısı 3'üncü sayıdır (Mayıs 1923)

Ek 2. Derginin isim değişikliklerini gösterecek şekilde yeni isimleriyle basılan ilk sayılarına ait kapak sayfaları

Askerî Hava Mecmuası (1923)

Askerî Hava Dergisi (1949)

HAVA DERGİSİ
ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

CİLT : 44 • SAYI : 169 • YIL : 91 • MART 1953

İÇİNDEKİLER

Sıra No.	Konunun adı	Yazan veya çeviren	Sayfa No.
1	Ön Söz		1
2	Devletlerarası hava hukukuna toplu bir bakış	Doçent Saha L. Meray	2
3	Çanakkale	Muallit Anıl	5
4	Tarih ve Dünya görüşü	Prof. Dr. Vasıf Akadon	7
5	Atış destek koordinasyonu	Kur. Yü. Haydar Sokan	9
6	Karargah teşkilatı esas prensip ve teklifi	Hv. Kur. Yü. Könd Yano	10
7	Uçuş emniyeti bakımından pilotlara meteorolojik tavsiyeler ve pratik bilgiler	Hv. Mente. Bşk. Mürşit Uslal	19
8	Silahlı kuvvetlerde müravena	Hv. Kur. Bşk. Naki Çayır	25
9	Normalite kavramı	Yük.Müh. Bşk. Salıhoğlu Paşaoğlu	31
10	Jet motorları hususunda umumî bir habeshah (Kısa tarihçeyle)	Yük. Müh. Bşk. Halik Ak	35
11	Savaşın ihbar - İnzasa, adresiz ve samsımlanarak yapılan ihbar makûplerinin bulukki değeri	Az. Ad. Yarı. Hâmet Kapanoğlu	44
12	Camiyet nedir bekliyor	Muallit Anıl	48
13	Hv. Hrp. Ok.		49
14	Disiplin gücü ve hava gücü	Hv. Yü. Cengiz Kafaloğlu	57
15	3. Av. pilota	Naci Kenter	62
16	Taktik hava kuvvetlerinin sevk ve idaresi - Tamsa ve Kent	Fânet Akıncı	65
17	Kaçma ve kaçınma	Kd. Bşk. Nâmet Sarıoğlu	76
18	44. Cilde bağlarıkem		79
19	Karışık		80
20	Havacılık dünyasından haberler		81

Hava Dergisi
(1953)

Hava Mecmuası
(1959)

HAVA DERGİSİ
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

İDARE VE YAZI İŞLERİ :
T. C. M. M. V. Hv. K. K. Merkez Grup Başkanlığı

BASIM İŞLERİ :
ESKİŞEHİR HAVA BASIMEVİ

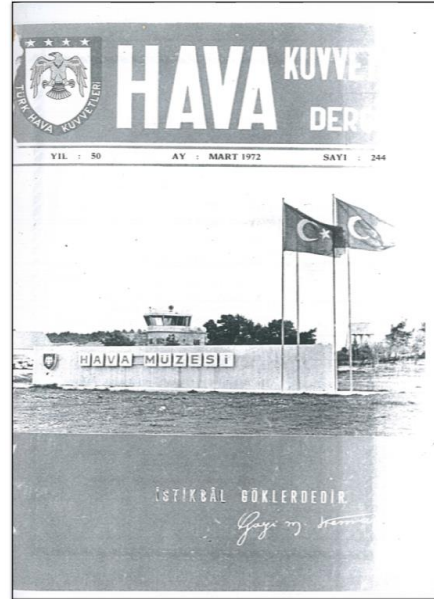
YIL : 96   MART, 1958   SAYI : 189

İÇİNDEKİLER

Makalenin adı	Tercüme eden veya yazan	Sayfa
1 - Fokkerin Milli bayramında Elazığ'da İnkâzlar		3
Mirza tarafından yapılan konuşma	Özgenç	3
3 - Sematikleri (Şir)	Fâik Ötöz	6
3 - Önemli adlar	Bşyş. Akmet Demirel	6
4 - Paris Havaforumunda konuşma beyanları	Yük. Komut. Tanrıoğlu	7
5 - Heliportun tanıtılması	Kd. Bşk. Mustafa Özyiğit	11
6 - Cevaplar bilgi ve haberleri nasıl elde ederler ve nasıl ulaştırılır?	Kd. Bşk. Nâmet Sarıoğlu	15-19
7 - Süperavak (Gen. Hattı) avuçlu	Yü. Ym. Sadat Sarıoğlu	25
8 - Okunaklılık yapımları	Yü. Ym. Sadi Kalkan	28
9 - Astronatik bilgiler - Güneş radyasyonu termal elektronik uçuş ve yer cihazlarına tesiri	Tarık Sangur	33
10 - Hızdan ibaret (Şir)	Cafer Birci	33
11 - Uykü (Fantezi yan)	Remzi Tığit	34
12 - Acaba kim (Hikâye)	Yâ. Nâmet Sarıoğlu	35
13 - Amerika Birleşik Devletleri Silahlı Kuvvetlerindeki Gıda maddeleri	Yâ. Kaya Nur Altınca	38
14 - Personel idaresi ve personeli	Bşyş. Akmet Demirel	47
15 - Personel idaresi ve personeli	Bşk. Burhan Akşir	50
16 - Askerî hava nakliyeciliği	Emekli Kur. Yü. Ö. Halik Akander	53
17 - İnkâzlar havacılık emniyetinde mütâhâzede edilmeleri	Tarık Sangur	57
18 - Yeni sokak (Roman)	İkân Özü	60

Dergi içindekiler resmî değildir, fikirler imza sahiplerindedir.

Hava Dergisi
(1958)

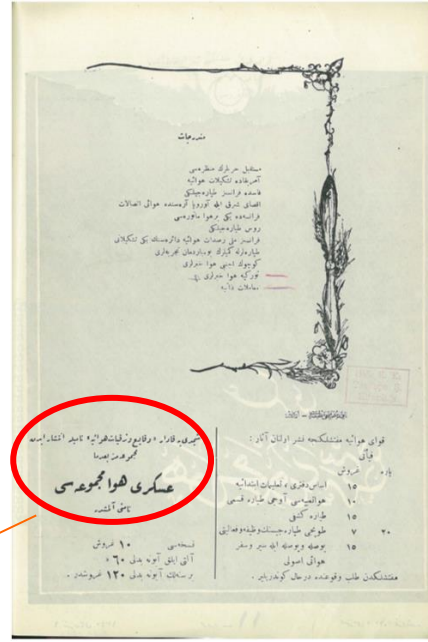

Hava Kuvvetleri Dergisi
(1972)

Ek 3. 11'inci sayının kapak sayfası ve iç kapağı

Askerî Hava Mecmuası'nın 11'inci Sayısı (1923)

Askerî Hava Mecmuası'nın 11'inci Sayısı iç kapağı

Şimdiye kadar Vakâyi ve Terakkiyât-ı Havâiyye namıyla intişar eden mecmuamız ba'dema Askerî Hava Mecmuası namını almıştır.

100'üncü Yıl Özel Sayısı (2011)

(İngilizce)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 17-32.

Geliş/Received: 04.02.2022

Kabul/Accepted: 16.03.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1068220

(Araştırma Makalesi/Research Article)

ATA'NIN MİHMANI: İRAN ŞAHI RIZA PEHLEVİ'NİN TÜRKİYE ZİYARETİNDEKİ TEŞRİFAT VE ZİYARETE DAİR MÜHİM NOTLAR

ATATÜRK'S GUEST: THE PROTOCOL DURING THE SHAH OF IRAN REZA PAHLAVI'S VISIT TO TURKEY AND IMPORTANT NOTES REGARDING HIS VISIT

ERALP YAŞAR AZAP*

ÖZ

İki lider, geçmişte hayli problemlili olan ilişkileri düzeltmek adına en başından itibaren ciddi çalışmalara girişti. Türkiye Cumhuriyeti ve İran, aralarında en büyük problem olarak temayüz eden sınır sorunlarının çözümü için, yıllarca mücadele etti. 1932 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti ve İran Devleti gel gitlerle dolu ilişkilerinde yeni bir sayfa açarak, sınır sorunlarını nihayete erdirecek antlaşmaya imza attılar. Bu antlaşmanın yaratmış olduğu olumlu rüzgârı devam ettirmek isteyen iki devletin lideri, 1934 yılının Haziran ayında Türkiye'de bir araya geldi. Atatürk'ün davetiyle gerçekleşen İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye ziyaretinin siyasi ve sosyal birçok anlamı bulunmaktaydı. Daha önce üzerinde durulan hususlardan ayrı olarak bu çalışma, İran Şahı Rıza Pehlevî'ye Türkiye'de uygulanan resmî protokolü ele almak için hazırlandı. Protokole ait hususlar ele alınmadan evvel, ilişkilerin geçmişi ve ziyaretin gerçekleşme sebeplerine değinildi. Ayrıca bu çalışma, ziyarete dair yine daha önce üzerinde çok fazla durulmayan veya hiç ele alınmayan önemli bazı detayları, uygulanan protokolün kaleme alındığı bazı kısımlardaki gibi, yayımlanmamış belgeler üzerinden ortaya koymaya çalıştı. Tüm bu belgeler, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki Atatürk dönemini içeren tasnifli dosyalardan temin edildi.

ABSTRACT

From the very beginning, the two leaders, Atatürk and Reza Pahlavi began to make strenuous efforts in order to repair the highly problematic past relations. Republic of Turkey and Iran struggled for years for the resolution of the border problems that came to the fore as their greatest problem. Until 1932, a new page has been opened in turbulent bilateral relationship and the two countries finally signed the treaty that would resolve their border problems. The two leaders wanted to sustain this positive atmosphere created by the treaty and came together in Turkey in June 1934. Shah Reza Pahlavi's visit to Turkey, which took place upon Atatürk's invitation, had many political and social meanings. As different from the other subjects that have been addressed previously, this study has been prepared to address the official protocol that was implemented for Shah Reza Pahlavi in Turkey. Before addressing the issues pertaining to the protocol, the nature of the past relations and the reasons of this visit are mentioned. In addition, this study attempts to illustrate certain details that have previously not been addressed adequately or have never been mentioned at all such as the sections where the implemented protocol was written down, through unpublished documents. All these documents in this study have been obtained from the classified files regarding Atatürk period in the Presidential Archive.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, İran, Rıza Şah Pehlevî, Türkiye, Ziyaret.

Keywords: Atatürk, Iran, Reza Pahlavi, Turkey, Visit.

* Dr., Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, eralpyasarazap@gmail.com, ORCID: [0000-0002-8113-294X](https://orcid.org/0000-0002-8113-294X).

Extended Abstract

Mustafa Kemal Atatürk was aware of the burden that the problems in the east would engender in the domestic and foreign policy of the Republic and he invited Reza Shah Pahlavi to Turkey in order to eliminate these problems. This invitation, which can be regarded as a consequence of long-lasting diplomatic struggle, took place on June 10, 1934. Shah's visit to Turkey lasted for twenty-six days and it actually turned into a trip by going beyond its diplomatic goals.

This study aims to assess the official meaning of this visit, the protocol that was followed during the visit, and to provide a detailed summary of certain anecdotes that were not part of the formality that was observed during the visit. No previous study has addressed these issues, which were brought up regarding Shah Reza's visit to Turkey, separately and in detail. Some of the issues that are included in this study have actually been addressed for the first time. These issues have both diplomatic and personal aspects. While addressing these issues, Turkish and Farsi articles, theses, books, and archival documents have been used. Before delving into the pith of the matter, certain introductory considerations have been presented by drawing on secondary sources about this period. These considerations have been presented so as to help the reader make sense of the issues at hand and develop familiarity about them. Before addressing the primary issue, the theses and articles in the Turkish literature dwelling on the issues that will provide a framework for the study have been used. Subsequently, the primary issue has been addressed.

The primary focus of the study is the protocol that was observed during Shah Reza Pahlavi's visit to Turkey. Since the goal is to present the issue, which has not been addressed in light of official documents beforehand, from a diplomatic perspective, primary sources such as the documents in the Presidential Archive, only a few of which were published before and which thoroughly describe the issue, have been used. Pursuant to the method of the study, the documents have first been classified with reference to their subjects and then summarized. After this, they have been included in the relevant sections of the study in accordance with the progression of the subject. The same method has also been used in the section where the anecdotes during Shah's visit are recounted. Since these issues have not been encountered in any of the sources before, all the details have been provided by drawing on the documents found in the Presidential Archive.

Due to its limitations and method, this study aims to obtain original outcomes and achieves to do so by addressing the official and previously unknown aspects of Shah of Iran's visit to Turkey, aspects pertaining to diplomacy and private life, in an academic study. The examination of the protocol that was observed during Shah's visit and certain events provided a place for the study in terms of understanding the form the relations between the two states took later. The satisfaction that Shah derived from this visit was important for the reforms that he attempted to implement by taking Turkey as an example. On the other hand, the fact that this visit somehow paved the way for the process that resulted in Saadabad Pact that was signed in 1937 to which Turkey and Iran were parties made this visit and its diplomatic outcomes even more significant. In brief, this study has attempted to reframe this politically significant visit and to depict the special moments of the visit and the rules of the protocol for the academic circles interested in this subject.

Giriş

Safevî, Afşar ve Zend hanedanlıkları döneminden beri şarkta birbirleriyle mücadele eden ve en son savaşı Kaçar Hanedanı döneminde 1820-1823 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı ve İran devletleri, 1823 ve 1847 yıllarında akdettikleri Erzurum muahedeleriyle aralarındaki derin sorunları nihayetlendirmek için önemli adımlar atmışlardı. XIX. yüzyıl emperyalizminden büyük yaralar alan ve hayli toprak kaybeden her iki devlet, yüzyılın ikinci yarısından sonra şarktaki nizanın bir nevi beyhude olduğunu da görmeye başlamıştı. Başta Rusya olmak üzere, İngiltere'nin bu iki devlet üzerindeki siyasi hedeflerinin birbiriyle yakından ilgili olduğunun anlaşılmasına başlaması, Osmanlı ve İran devletlerinin aralarındaki yakınlaşmaya kapı araladı. Bunun bir nişanesi olarak telakki edilebilecek olan 1873 ve 1900 yıllarında İran şahları Nasreddin ve Muzaffereddin'in Osmanlı topraklarını ziyaretleri, düşmanlığın yavaş yavaş iyi ilişkilere yahut dostluğa tahvil olunabileceğini göstermesi açısından mühimdi.¹

¹ 1873 yılında Avrupa turuna çıkan Nasreddin Şah, aralarında kıtanın önemli şehirleri Londra, Paris ve Milano gibi yerleri gezdikten sonra, İstanbul'u ziyaret etmişti. Osmanlı Devleti bu ziyarette şahı ağırlamaya ve teşrifata mümkün olduğunca dikkat etmiş, bu uğurda masraftan kaçınmamıştı. Bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Dünya üzerindeki birçok devlet için topyekûn harp olarak nitelenen I. Cihan Harbi'nin ardından yaşanan İstiklal Harbi neticesinde, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruldu ve devlet yeni rejimini cumhuriyet olarak belirledi. İran'da ise 1922-1923 yılları arasında, burjuva ve demokratik güçler arasındaki mücadelelerin etkisini arttırmasının ardından yaşanan birçok isyan, son Kaçar Şahı Ahmet Şah'ın devrilmesiyle neticelendi. Yaklaşık yüz otuz yıl sonra bir hanedan değişikliğine giden İran'da Kurucu Meclis, 12 Aralık 1925'te Rıza Han'ı şah ilan etti ve anayasanın maddelerinde yapılan değişikliklerle "Kaçar Hanedanlığı" resmen yerini "Pehlevî Hanedanlığı" na bıraktı.²

İran'da yeni hanedanın ilk lideri ve devletin başı Rıza Şah, tıpkı taze bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin lideri Mustafa Kemal Atatürk gibi bir askerdirdi.³ Şah Rıza Pehlevî'nin 1934 yılında yapacağı uzun Türkiye ziyareti, otuz dört yıl sonra resmî olarak bir İran şahının ülkeye gelmesi demektir. Mustafa Kemal Atatürk'ün modernleşirmeye çabaladığı yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni 20 Mayıs 1928 tarihinde ziyaret eden önemli devlet adamı Afganistan Kralı Amanullah Han, 27 Ekim 1930 tarihinde ziyaret eden Yunanistan Başbakanı Venizelos, 28 Ekim 1930 tarihinde ziyaret eden Macaristan Başbakanı Cont Bethlen, 13 Ocak 1931 tarihinde ziyaret eden Japon Prensi Takamatsu, 6 Temmuz 1931 tarihinde ziyaret eden Irak Kralı Faysal, 2 Aralık 1931 tarihinde ziyaret eden Bulgaristan Başbakanı M. Mauchanoff, 11 Eylül 1933 tarihinde ziyaret eden Yunanistan Başbakanı Çaldıras, 21 Ekim 1933 tarihinde ziyaret eden Macaristan Başbakanı Jules Gömbös ve 4 Ekim 1933 tarihinde ziyaret eden Yugoslavya Kralı Alexandre'den⁴ sonra gelecek olan Rıza Şah, ilk ve tek yurtdışı ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirdi. Bu ziyaret aynı zamanda, cumhuriyet tarihi boyunca, devlet başkanı düzeyinde Türkiye'ye gerçekleşen en uzun resmî kabul olarak da tarihe geçti.⁵

Bu çalışma kapsamında İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye ziyareti, uygulanmaya gayret edilen teşrifat kuralları bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu hususlar, yayımlanmamış Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgelere yansıdığı şekliyle ele alınacaktır. Yine daha önce ziyaret kapsamında yapılan çalışmalardan ayrı olarak bu çalışmada, çok fazla üzerinde durulmamış ve bilinmeyen birtakım önemli anekdotlar ortaya koyulacak ve bunu yaparken de yine yayımlanmamış Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgelerden istifade edilecektir. Tüm bu hususlara değinilmeden önce de iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler ve ziyaretin sebepleri üzerine değerlendirmede bulunulacaktır.

Evrak (TSM.A.e) 421 / 20-6; Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, İstanbul: Doğan Kitap, 2007, 91. Osmanlı Devleti şahın gösterdiği bu alicenaplığa karşılık olması açısından, ilerleyen yıllarda da mutak hâle gelecek doğum günü kutlamasını bir nezaket ve iyi niyet göstergesi olarak uygulamaya koydu. Sultan II. Abdülhamid, İran ile ilişkilerde önemli adımlar atıp bu uygulamaya sıkı sıkıya bağlı bir sultan profili çizdi. Bkz. BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO) 496 / 29, (8 Şubat 1292 / 20 Şubat 1877) Nasreddin Şah'tan sonra 1900 yılında Osmanlı başkentine gelen oğlu bir diğer İran Şahı Muzaffereddin Şah da teşrifatin ve ağırlamanın eksik edilmediği bir İran şahıydı. Bu ziyareti ve ilişkileri dönemin modern aygıtı fotoğraf yoluyla görmeye gayret eden çalışma için bkz. Başak Kilerci, *Reading Ottoman-Qajar Relations Through Photography Mozaffar Al-Din Shah's Istanbul Visit (1900)*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2013. Ayrıca her iki devlet; dini bayramlar, tahta çıkış merasimleri, nevrüz gibi özel günleri tebrik eden hediyeler ve nişan takdimleriyle de XIX ve XX. yüzyılda iyileşmeye başlayan ilişkilerini daha da kavi bir hâle getirecekti. Bkz. Fehminaz Tokmak, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı ve İran Devletleri Arasındaki İyi Münasebetlerin Bir Göstergesi Olarak Hediyeler ve Nişanlar", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Ed: Osman Karacan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, 225.

² *İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, Ed: Mihail Sergeyeviç İvanov, Çev. Hasan Demiroğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 351, 355. İran'da yaşanan hanedan değişikliğini desteklediği görülen Şii ulemanın, ülke yönetiminde tek adamı öne çıkaran bir monarşiyi isteyip cumhuriyet rejimi yerine saltanatı tercih etmesi, Rıza Şah İran'ını Atatürk Türkiye'sinden ayıran sistemsel bazdaki en temel olguydu. Bkz. Hamid Ahmedî, *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, Çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Küre Yayınları, 2020, 43-44.

³ Hazar Denizi kıyısındaki Mazenderan Eyaleti'nin Sevadkuh'un Alaşt / Alaşet köyünde tahminen 1878 yılında dünyaya gelen Rıza Şah, bölgedeki birliklere asker yetiştiren bir ailenin mensubuydu. Ailesinde birçok feridin asker olduğu Rıza Şah'ın bu mesleğe geçişi tesadüf değildi. 1892 yılında henüz on dört yaşında iken Kazak Tugayı'na kaydettirilen Rıza Şah, mesleğe bu şekilde girdi. I. Dünya Savaşı'nda aktif görevler üstlendi ve ülkenin batısında birçok savaşa katıldı. "Serdar-ı Sipeh" olarak genelkurmay başkanlığına kadar yükselen Rıza Şah, askerliğin birçok kademesinde görev yapan ve siyaseti de iyi şekilde kullanan bir figür olarak temayüz etti. Bkz. Mehmet Koca, "İran'da Kaçar İktidarının Sona Ermesi ve Rıza Şah'ın Pehlevi İktidarını Tesis Etmesi", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Ed: Osman Karacan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 374-376; Rıza Kurtuluş, "Rızâ Şah Pehlevî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: İSAM, 2008, 67; Hamid Nasac, "Mokayesi-i Nevsazi-i İran ve Torkiye der Devran Reza Şah ve Atatork", *Neşriye-i Pejohesha-yı Rahberdi-i Siyaset*, 5 (1392), 105.

⁴ Osman Metin Öztürk, "Atatürk'ü Ziyaret Eden Yabancı Devlet Adamları", *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 3-4.

⁵ Feride Yılmaz, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın Türkiye Seyahati (10 Haziran 1934-6 Temmuz 1934)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2010, 237.

Ziyaret Öncesi Türkiye-İran İlişkileri ve Şahın Ziyaretinin Sebepleri

Şahların şahı olarak darbeyle gelen ve bir nevi öncesindeki İngiliz desteğiyle⁶ Tahran'daki Gülistan Sarayı'nda taç giyen Rıza Şah, İran'daki çoğu anayasa destekçisi kitle tarafından yeni bir düzen tesis edip ülkeyi kalkındırarak ıslahatları uygulamaya sokabilecek bir lider olarak görülmüş ve desteklenmişti.⁷ Otokrat tarafı bir kenara bırakılırsa Rıza Şah ülkede, altyapının tam manasıyla oluşturulması ve eğitimin yaygınlaştırılması gibi en temel meselelerde çığır açan yeniliklere öncülük etti. Onun politikaları, modern Türkiye'yi inşa etmeye gayret gösteren Atatürk'ün politikalarıyla benzerlik göstermekteydi. Şahın politikaları, tıpkı Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'de tesis etmeye çalıştığı ve içerisinde seküler dokunuşları da barındıran reformları incelemektedir. Medreselerde dini temelli eğitimin bir kenara bırakılması, mahkemelerin ve yasaların batı tarzında tecdit edilmesi, emperyalizme direniş gösterircesine yabancılara imtiyaz sağlayan hukuksal statülerin feshi gibi hamleler, yeni lider Rıza Pehlevî'yi bir devrimci gibi göstermekteydi.⁸ Şahın hamlelerinin artması, içerideki direniş ile muhalefeti de arttırdı ve Rıza Şah'ın batı tarzı modernleşme çabaları, Atatürk Türkiye'sindeki kadar başarılı olamadığı için kendine has bir ideoloji de oluşturamadı.⁹

İki ülkeyi birbirine yaklaştıran veya benzeştiren süreçler, yukarıda zikredilen modernizasyon çabalarıyla gelişme gösterecekti. Öte yandan 1921 ve 1925 arasındaki dönemde, Türkiye ve İran'ın siyasi hedefleri ile menfaatleri de birbiriyle örtüşmekteydi. Her iki ülke de milli politikalarla tam bağımsız ve seküler bir rejim yaratma çabası içerisindeydi. Bu hedeflerin önündeki en büyük engel İngiltere ve tarihten düşman olan kısa vadeli yeni dost Sovyet Rusya, uluslararası ilişkilerde politika belirleyen Türkiye ve İran'a neredeyse aynı mesafede idi.¹⁰

Türkiye ve İran, politika olarak bir açıdan uluslararası arenada yalnız kalmamak için, 22 Nisan 1926 tarihinde dostluk ve saldırmazlık antlaşması imzaladı. Buradaki bir amaç da ikili ilişkilerde meşru / hukuksal zeminin yaratılması, devletler arasında var olan problemlerin rahatlıkla çözüme kavuşturulabilmesiydi.¹¹ Geçmişin bagajında hayli yer kaplayan etnik meseleler, sınır sorunları, ticaret ve iktisadi hususların bir neticeye bağlanması, bu antlaşmayla gerçekleştirilebilirdi. Ancak antlaşmanın estirdiği iyimser rüzgârın çok uzun sürmeyeceği, 1925 yılından itibaren başlayıp daha sonraki yıllarda Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde artarak devam eden Kürt isyanlarında, isyanın içerisinde yer alanların İran'dan kolaylıkla silah temin etmesiyle aşikâr hâle geldi.¹²

1928 yılında Türkiye'nin yeni İran sefirinin atanmasıyla ilişkilerin seyri tekrar olumlu bir ivme kazandı. İki ülke, Türkiye'nin doğusunda devam eden isyanlar nedeniyle sınırın tekrar düzenlenmesini elzem gördüğünden anlaşmaya karar verdi. Hudutların net olarak belirlenmesinin sağlayacağı huzur ortamının ilişkileri iyileştireceği düşünülerek ülkeler, 9 Nisan 1929 yılında bir hudut antlaşması imzaladı. Fakat hudut konusunda daha önce akdedilen 1913 İstanbul Protokolü, Türkiye tarafından kabul edilebilir görülüyordu. Bu yüzden oluşturulan

⁶ Rıza Şah'ın han olduğu dönemdeki merkezileştirme çabalarında aldığı İngiliz desteği yadsınamazdı. Bu desteğin ilerleyen dönemde artması ve Rus korkusunun karşısındaki en büyük silah olarak görülmesi hakkında bkz. Firoozeh Kashani-Sabet, *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, Çev. Duygu Şendağ, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, 237.

⁷ Michael Axworthy, *Devrimci İran: İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi*, Çev. Ali Karatay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020, 51-53.

⁸ Axworthy, *Devrimci İran: İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi*, 51-53; Stephanie Cronin, "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhalifleri (1927-1929)", *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Der. Touraj Atabaki, Çev. Serhan Afacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 94; Hamid Amuyi, "Berresi-i Mukayese-i Siyasetha-yı Ferhengi ve İctimai der İran ve Torkiye: Motalaa-i Tetbiki Dovre-i Reza Şah ve Atatork", *Neşriye-i Ulum-i Siyasi*, 20 (1391), s. 209. Atatürk ve Rıza Şah dönemlerindeki modernizasyonun kritizesi için bkz. Taki Azadermeki, Behroz Delgoşayi, "Mesele-i Modernizasyon der İran: Mokayesi-i Tetbiki-Tarihi-i İran ve Torkiye der Devran-ı Hokumet-i Reza Şah ve Atatork (1921-1941)", *Neşriye-i Berresi-i Mesail-i İctimai-i İran*, 1 (1390), 121-142.

⁹ Mustafa Suphi Erden, *Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, 111.

¹⁰ Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5 / 3 (1999), 148.

¹¹ Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran", 149.

¹² Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran", 155. 1930 Ağrı İsyanına kadar uzayacak bu süreçte Rıza Şah'ın, İran'daki Türk nüfusunu asimile etmeye çalıştığı görülmekteydi. Rıza Şah'ın diğer yandan, Türklerin ve bilhassa Türkiye'nin nüfuzunu kırmak amacıyla çaba sarf ettiği bilinmekteydi. Bkz. Yüksel Kaştan, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri", *38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 2007*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2012, 1788.

karma komisyon da sınır tahdidinde başarı olamadı. Keza 1930 yılında Ağrı'da zuhur eden isyan da bu başarısızlığa ilave oldu.¹³

Ağrı İsyanını Türk basınının gündemde tutmasıyla İran'a karşı bakış açısı tamamen menfi bir hâl aldı.¹⁴ İsyancıların İran'dan desteklendiği görüşü, meşru müdafaa anlamında Türkiye'yi harekete geçirdi. Esasında bu konuda net bir belge yoktu. Ancak şu bir gerçektir ki Ağrı Dağı'nın İran'da kalan kısmından Türkiye'ye giriş yapan Kürtlerin güvenliği tehdit eden hareketleri ve isyancıların Ağrı Dağı'nı lojistik üs ve karargâh gibi kullanmaları, Türkiye'nin hiç hoşuna gitmiyordu. Bu nedenle, çıkan isyanlarda bir suçlu da İran olarak görülüyordu.¹⁵ Dönemin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Esenal'ın diplomatik çabaları sorunu çözmeye yetmedi ve verilen notaların ortamı iyice germesi, Tahran diplomatik misyonunda değişikliğe sebebiyet verdi. Esenal'ın yerine göreve gelen Hüsrev Gerede, artık büyük bir savaşa dönüşebilecek meselenin tam merkezindeydi.¹⁶

İran, Türkiye'nin bu işten geri adım atmayacağını anladı ve Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin diplomatik çabaları ile askerî operasyonların artması onu masaya oturmaya zorladı. Şark sınırının belirlenmesinde önemli bir yeri olan ve 23 Ocak 1932 yılında Tahran'da imzalanan antlaşma ile Türkiye istediğini aldı ve sınır tespiti yapıldı.¹⁷ Bu sayede çok uzun yıllardır Türkiye ve İran ilişkilerinde gündemi meşgul eden büyük problem ortadan kalkmış oldu ve bu durum, ikili ilişkilerde yeni bir başlangıcın dönüm noktası sayıldı.

Türkiye-İran arasında imzalanan antlaşmayla elde edilen kazanımların vermiş olduğu her iki ülkedeki rahatlama, diplomatik delegasyonlarda ve ülkelerin liderlerinde hareketlilik yarattı. Mustafa Kemal Atatürk, Rıza Şah'la şahsen tanışmak istediğini, yapılan bu antlaşmadan sonraki bir kabulde, Hüsrev Gerede'ye resmen iletmmişti. Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede, bu konudaki en büyük aracı olurken, Mustafa Kemal Atatürk'ün İran'a gidemeyeceği, Rıza Pehlevî'nin Türkiye'ye gelmesinin pek mümkün olmadığı görüşü serdedildi. Tanışmak için en iyi yol, sınır bölgesinde iki liderin buluşmasıydı.¹⁸

Gerede'nin Tahran'a dönüşüyle beraber Atatürk'ün Rıza Şah ile ilgili görüşme talebi kendisine iletildi. Bundan büyük memnuniyet duyacağını dile getiren şah, onunla şahsen tanışmak istediğini beyan ederek Türkiye'ye geleceğini ifade edecek sinyali de vermiş oldu.¹⁹

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki mühim bir belgede, Rıza Şah ile Hüsrev Gerede arasında geçen konuşmanın ayrıntıları yer almaktaydı. Hariciye Vekâleti III. Daire Umum Müdürlüğü II. Şubesi'nin, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne yani o zamanki adıyla Riyaseti Cumhur Kâtibi Umumiliği'ne gönderdiği yazı, Hariciye'ye Tahran Büyükelçiliği'nden gelip Hüsrev Gerede'nin beyanlarını içermekteydi. Gerede bu yazısına, Atatürk'ün davetine şahın mütehasis olduğunu beyan ederek başlamaktaydı. Çok özlediği Gazi Hazretlerini görmek emelinin bu suretle tahakkukunun yaklaşması, Şah'ı sevindirmekteydi. Kendisi, 1934 Mayıs ayında Bağdat'a giderek Nusaybin üzerinden Türkiye'ye geleceğini söylemekteydi. Bunun sebebinin Şah, Kral Faysal'ın vefatından sonra, Irak'ın genç kralını da görmek olarak açıklamaktaydı. Ayrıca Şah, Irak ve Türkiye dışında hiçbir memlekete resmî ziyaret yapmak istemediğini beyan etmekteydi. Kendisi, Hüsrev Gerede'ye, Gazi Hazretleri ile mülakatlarında iki dost devletin genel siyaseti üzerinde görüşeceğini, Atatürk'ün kıymetli düşüncelerinden müstefit olacağını da ayrıca ifade etmekteydi. Keza kendisi, görüşmenin iki ülke ilişkilerinde çığır açacağını düşünmekteydi.²⁰

Hüsrev Gerede, iki ülkenin askeri anlamda iş birliğine gitmesi ve Türk ordusu ile İran ordusu arasında sıkı temas kurulmasını Pehlevî'ye arz etmişti. Şah, bundan büyük memnuniyet duyduğunu söylemiş ve çok ilginç bir teklifte dahi bulunmuştu. Oğlunun Türkiye'yi tanımasını çok istediğini beyan eden Şah; Harbiye Mektebi, donanma, hava teşkilatı gibi kurumların oğlu tarafından yakından tanınmasını arzuladığını, bu amaçla bir müddet oğlunun Türkiye'de kalmasını düşündüğünü söyledi. Gerede, bundan memnuniyet duyulacağını ifade ederek Pehlevî'nin

¹³ Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI / 33 (1995), 690-691.

¹⁴ Polat Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 103-104.

¹⁵ Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, 108.

¹⁶ Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, 113.

¹⁷ Mehmet Saray, *Türkiye-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, 117.

¹⁸ L. Hilal Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevî) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 7 (2005), 17.

¹⁹ Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevî) Türkiye Ziyareti", 17.

²⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA), 01005183-71 (23.11.1933); CBA, 01005183-72; CBA, 01005183-73.

sözlerine mukabele etti ve son söz olarak da seyahat programlarının hazırlıklar için kendilerine iletilmesini arz etti.²¹

Gerede'nin, Şah Rıza Pehlevî'nin Türkiye ziyareti ile ilgili bazı önemli düşünceleri, gönderdiği yazının en son paragrafında yer buluyordu. O, şahın, her şeyden evvel bir asker olduğunu, kendisinin ziyaretinde askerî müesseselerin gezdirilmesini²², İran'da şahın çok fazla çiftliği bulunması hasebiyle de fenni ziraatla tesislerinin ilgisini çekeceğini, onun görgüye ehemmiyet veren zeki ve amelî bir şahsiyet olması dolayısıyla da yapılacak programda bunların dikkate alınmasını salık vermekteydi.²³

Şah'ın Türkiye ziyaretindeki hedefleri arasında ana eksende, ikili ilişkilerin daha da kuvvetlendirilmesi ve kalıcı dostluk tesis edilmesi bulunmaktaydı. Ancak bunlar dışında Şah, geçmiş sorunları bir kenara bırakıp redd-i miras usulüne de benimsiyordu. Bu yolla Şah, ticaretin geliştirilmesi, yapılacak eğitim reformlarında yol belirlenmesi, askerî iş birliği ve Türkiye'de modernleşme çerçevesinde tesis edilen kurumların İran için de model olup olmayacağı gibi hususları öne çıkarıyor ve bu sebepler dolayısıyla Türkiye'yi ziyaret etmek istiyordu.²⁴

Ziyaretin olacağı netlik kazanırken Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede, Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği yazıda, son rotüşleri yapma ihtiyacı hissediyordu. Daha evvel Şah'ın ziyaretinin Avrupa ziyaretiyle birleştirilebileceği konusu gündeme gelmişti ve bu hususun netlik kazanması için Gerede, son aldığı malumatı bildirerek durumu güncelliyordu. Gerede, Hariciye Vekaleti Protokol Umum Müdürlüğü kanalıyla Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne gönderilen 18 Nisan 1934 tarihli yazısında, Rıza Pehlevî'nin Avrupa seyahatinin şüpheli bir vaziyete girdiğini söylemekteydi. Gerek İran Hariciyesi'nden alınan bilgiler gerekse de mevsuk haberlerin bunu teyit ettiğini söyleyen Gerede, Şah'ın, İsviçre'de bulunan veliahtın annesi ile iki kız ve bir erkek kardeşini, Türkiye seyahatine çıkmadan evvel Rusya üzerinden İsviçre'ye göndereceğini beyan etmekteydi. Hatta Gerede, ortada Türkiye ziyaretinin dahi iptal olacağına dair bazı şayia bulunduğunu da beyan ederek, Türk Hariciyesi'nin buna hazırlıklı olmasını bir nevi ihsas ettirmekteydi.²⁵

Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin en nihayetinde şayia olarak nitelediği haberler, gerçekten şayia olmaktan öteye geçmeyecekti. Artık ziyaret netleşmiş ve sıra, protokole dönük gerekli hazırlıkların yapılmasına gelmişti.

Şahın Ziyaretinin Teşrifat Açısından Değerlendirilmesi

10 Haziran 1934 tarihinde başlayan İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye seyahati, doğudan batıya uzanan hatta birçok vilayetin görülmesi, resmi olarak gezilmesi şeklinde gerçekleşecekti. Bu seyahat esnasında yer yer araba yer yer tren yer yer de gemi kullanılacaktı. Seyahatin safahatını ve ayrıntılarını anlatan çalışmalar, konuyla ilgili basında çıkan haberleri ve dönemin anılarını kullanarak mufassal bilgiler vermekteydi.²⁶ Biz bu bölümde, seyahatin başlangıç planı, uygulanışı, şahın maiyetinde bulunanlar, Türkiye'de kendisine uygulanan protokol ve kendisinin seyahati esnasında yapılan masraflar üzerinden ziyareti okumaya çalışacağız. Bunu yaparken, resmî belgeleri kullanacağız.

²¹ CBA, 01005183-73.

²² Bu noktada Hüsrev Gerede'nin tavsiyelerine uyulduğu, gerçekleşen ziyaret sırasında Şah'ın, Türkiye'de katıldığı askerî manevralardan anlaşılacaktı. Bkz. Ercan Kostak, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı Olarak Katıldığı Askerî Manevralar*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2016, 151-152.

²³ CBA, 01005183-71 (23.11.1933); CBA, 01005183-72; CBA, 01005183-73; CBA, 01005183-74.

²⁴ M. Volkan Atuk, "İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye Ziyareti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII / 35 (2017), 234-242. Şahın Türkiye ziyareti gerçekleştiğinde, dış basındaki akisler, Harici Matbuat Dairesi tarafından takip edilip Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne iletiliyordu. İran Şahı Rıza Pehlevî'nin ziyaretten ulaşmayı hedeflediği siyasi gayeler olduğunu belirten dış kaynaklı bir haber, bu anlamda dikkat çekiciydi. Beyrut'ta çıkan "Savtul Ahrar" Gazetesi'nin 21/06/1934 tarihli nüshasında, bu ziyaretin sadece tanışmak amaçlı değil, iki devleti alakadar eden mühim işleri halletmeye vesile teşkil edecek bir ziyaret olduğu da ifade edilmekteydi. Hatta İran Şahı'nın Türkiye'yi ziyaretinin önemli siyasi neticelerinin görülmeye başladığı da belirtilen haberde, Türkiye ve İran Hariciyesi arasında cereyan eden müzakerelerde, Irak ve Afganistan elçilerinin de bulunmasının, bir amaca hizmet ettiğinin altı çizilmekteydi. Haberde, müzakerelerde Türkiye, Afganistan, İran ve Irak devletleri arasında şark misakının akdedilmesi etrafında deveran ettiği yönünde mahfillerde siyasi dedikodular olduğu söylenirken bunun, Anadolu Ajansı tarafından da teyit edildiği ifade edilmekteydi. Güya misak, I. Dünya Savaşı akabinde Avrupa ülkeleri arasında ilişkileri normalleştirmeyi hedefleyen 1925 Lacorno Antlaşması'ndan mülhemdi. Misakın tarafı olan dört devlet bu sayede, hudutlarını vikaye ve siyanet edebilecekti. Bkz. CBA, 01012062 (28.6.1934); CBA, 01012062-1 (28.6.1934). Bu haberin doğruluğu ve yapılan müzakerelerin misaka evirildiğinin görülmesi, 1937 yılında bu dört ülke arasında imzalanan Sadabad Paktı'nda ortaya çıkacaktı.

²⁵ CBA, 01008150-100 (16.05.1934); CBA, 01008150-101 (18.04.1934).

²⁶ Yılmaz, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın*, 44-45.

Şahın Türkiye seyahati planlandığında daha evvel kendisinin, güneyden yani Nusaybin üzerinden Türkiye giriş yapacağı belirtilmişken, yapılan program değişikliği ile seyahat, kendisinin 10 Haziran 1934 tarihinde sabah saat 9.00'da Gürcübulak sınırından girişle başlayacaktı.²⁷ Konuyla ilgili öncesinde İran Devleti, Tahran Büyükelçiliği'ne haber göndermiş ve Şah'ın 10 Haziran 1934'te Tebriz üzerinden Türkiye'ye gireceğini de beyan etmişti.²⁸ Hatta Hariciye Vekaleti, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, Rıza Şah'ın Erzurum-Trabzon yolunu kullanmak suretiyle İstanbul'a geçmeden doğrudan Ankara'ya gitmeyi tercih edeceğini de bildirmekteydi.²⁹

Ziyaret öncesi her iki devlet, gerek ziyaretin programı gerekse de protokol listesi üzerinde hazırlıklar yapmıştı. Hariciye Vekaleti Protokol Umum Müdürlüğü'nün Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, Rıza Pehlevî'nin maiyetinde bulunacak erkan, listeye beyan edilmekteydi. Liste, İran Büyükelçiliği ile Tahran Büyükelçiliği tarafından alınan malumata göre tadil de edilmişti. Şah'ın maiyetindeki erkan, rütbe ve memuriyetlerine göre şu şekildeydi:

- İran Hariciye Veziri Mirza Seyed Bagher Khan Kazemi Hazretleri
- Saray Teşrifat Reisi Mirza Hossein Khan Samii Hazretleri
- Saray Teşrifat Reisi Hossein Gholi Khan Nezam-Gharagozlu Hazretleri
- Şehinşah Hazretlerinin Hususi Kalem Şefi Mirza Hossein Khan Chokouh Hazretleri
- Ferik Amanullah Mirza Hazretleri
- Mirliva Efhami Hazretleri
- Mirliva Kupal Hazretleri
- Miralay Erfa
- Binbaşı Gafari
- Yüzbaşı Murteza
- Hava Yüzbaşısı Husrevani
- Deniz Yüzbaşısı Zilli
- Tophane Yüzbaşısı Müzeyyeni
- Doktor Yüzbaşısı Esfendiyari
- Piyade Birinci Mülazımı Kazemi
- İsim ve rütbeleri bilahare belli olacak saray ve Hariciye Vezareti'nden dört memur
- Şoför, uşak ve hademe gibi on altı kişi.³⁰

Bu listenin yanı sıra, Türkiye Cumhuriyeti de Şah Rıza Pehlevî'ye mihmandarlık edecek zevatı, isim ve rütbeleriyle listelemiş, bu hususta yine Protokol Umum Müdürlüğü, başrolü üstlenmişti. Liste'ye göre Rıza Şah'a mihmandarlık yapacak isimler şöyleydi:

- Üçüncü Ordu Müfettişi Birinci Ferik Ali Sait Paşa
- Birinci Ordu Müfettişi Birinci Ferik Fahrettin Paşa
- Hariciye Vekaleti D. III. Şefi Daimî Maslahatgüzar Kemal Bey
- Hariciye Vekaleti Protokol Dairesi'nden Orta Elçilik Müsteşarı Şefkati Nuri Bey
- Riyaseti Cumhur Yaveri Süvari Yüzbaşısı Cevdet Bey.³¹

Ankara, gereken hazırlıkları yaparken, Şah'ın şerefine verilecek akşam yemeğine katılacak isimleri de önceden belirlemişti. O isimler:

- Reisi Cumhur Hazretleri
- Şah Hazretleri ve maiyeti (16 kişi)
- Birinci Ferik Ali Sait Paşa
- Birinci Ferik Fahrettin Paşa
- İran Büyükelçisi Sadık Han, Müsteşar Esfendiyari

²⁷ Yılmaz, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın*, 63; Barış Cin, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006, 83.

²⁸ CBA, 01008150-115 (15.02.1934).

²⁹ CBA, 01008150-116 (25.02.1934). Trabzon-Erzurum-Tebriz istikametinin kullanılarak bu yolun Şah'ın ziyareti ve genel olarak işlevselliği hakkında bkz. Ömer Erden, "1934 Yılında Trabzon-Erzurum-Tebriz Transit Yolu ve Rıza Şah'ın Erzurum'a Gelişi", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, 842-854.

³⁰ CBA, 01008150-70 (29.05.1934); CBA, 01008150-71 (29.05.1934).

³¹ CBA, 01008150-84 (20.05.1934).

- Büyük Millet Meclisi Reisi Kazım Paşa
- Büyük Millet Meclisi Hariciye Encümeni Reisi Mahmut Bey (Siirt)
- Başvekil İsmet Paşa
- Adliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Beyefendi
- Milli Müdafaa Vekili Zekai Beyefendi
- Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Beyefendi
- Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Beyefendi
- Maliye Vekili Fuat Beyefendi
- Nafia Vekili Ali Beyefendi
- İktisat Vekili Celal Beyefendi
- Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Beyefendi
- Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Beyefendi
- Ziraat Vekili Muhlis Beyefendi
- Müşir Fevzi Paşa
- Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umumisi Recep Beyefendi (Kütahya)
- Riyaseti Cumhur Kâtibi Umumisi Hasan Rıza Beyefendi
- Başyaver Celal Beyefendi
- Muhafız Alayı Kumandanı İsmail Hakkı Beyefendi
- Tahran Büyükelçisi Hüsrev Beyefendi
- Hariciye Kâtibi Umumisi Numan Beyefendi'den oluşmaktaydı.³²

Hariciye Vekaleti Protokol Umum Müdürlüğü, Şah Rıza Pehlevî'nin gelişi münasebetiyle bir program projesi hazırlamıştı. Taslak olarak düzenlenen projeye göre şahın gelişiyle seyahatinde hangi yolları takip edeceği, onu kimlerin karşılayacağı, hava durumuna göre konaklanacak yerler ve yollar arası mesafeler gibi hususlar detaylarıyla belirtilmekteydi.³³ Elbette bu program, resmî detayları içermekteydi ve protokol kurallarının gereği olarak hazırlanmıştı. Nitekim programın dışında Şah'ın ve Atatürk'ün seyahat esnasında birçok faaliyette bulunduğu da bilinmekteydi. Şah'ın Türkiye topraklarına girişinden itibaren Ankara'da geçireceği günler ve Ankara'ya varana kadar olan planını da ihtiva eden programı resmîleştirdi ve uygulamaya konuldu.³⁴ Uygulama saatlerinde değişiklikler görülecek olmakla beraber program şöyleydi;

- Gürcübulak-Trabzon Seyahati: Şah'ı, Gürcübulak'tan girişinden itibaren kendisine mihmandar olarak tayin edilen ve yukarıda da zikredilen zevat ve Beyazıt valisi karşılayacaktır.³⁵ Hududu gelen şah için 21 pare top atışı yapılacak ve kendisi için ihtiram kıtası teşkil edilecektir. Hududun münasip bir yerinde kurulacak çadırlarda istirahat edecek Şah, akabinde Beyazıt'tan hareket edecektir. Hareket'ten sonraki güzergâh; Beyazıt, Iğdır, Kağızman, Kars, Horasan, Bayburt, Gümüşhane olarak belirlenmiştir. 10 Haziran'da öğle yemeği Beyazıt'ta yenecek, akşam yemeği için Iğdır'a geçilecek, 11 Haziran'da öğle yemeği Kağızman, akşam yemeği Kars'ta yendikten sonra müteselsil olarak geçilen yerlerde öğle ve akşam yemekleri yenilecektir. Trabzon'a ulaşan Şah, Hariciye Vekili ve Riyaseti Cumhur Umumi Kâtibi tarafından karşılanacak, öğle yemeğine müteakip Şah, 15.30'da Yavuz Zırhlı Kruvazörü'ne binecektir.³⁶ Kruvazörün, 15 Haziran sabah saat 7'de Samsun'a gelmesi planlanmaktadır. Kendisi, yine yurda girişinde olduğu gibi, Trabzon ve Samsun limanlarında 21 pare topla selamlanacaktır. Kendisinin geçtiği vilayet ve kaza merkezlerinde Cumhuriyet Halk Fırkası mensupları ve memurlar tarafından karşılanması temin edilecek ve ayrıca kendisi, İran tebaası bulunan yerlerde onları kabul edecektir.³⁷
- Samsun-Ankara Seyahati: Yavuz Zırhlısı'nın Samsun'a varışının ardından Şah ve ona refakat edenler, kendilerine tahsis edilmiş hususi katarla binerek doğrudan istasyona gelecekler ve katar, 9.30'da Samsun'dan hareket ederek 16 Haziran günü 13.05'te Ankara'ya varacaktır.
- Ankara'da Birinci Gün: 16 Haziran Cumartesi askerî kıta ve bando, istikbal merasimine katılmak için çağrılacaklar ve hükümet erkânı da 12.45'te istasyona geleceklerdir. İstasyona teşrif edecek hükümet üyeleri Reiscumhur Mustafa Kemal Atatürk'ün sağ tarafında sırasıyla: Başvekil, İcra

³² CBA, 01008150-86 (20.05.1934); CBA, 01008150-87 (20.05.1934).

³³ CBA, 01008150-72; CBA, 01008150-73; CBA, 01008150-74; CBA, 01008150-75; CBA, 01008150-76; CBA, 01008150-77; CBA, 01008150-78; CBA, 01008150-79; CBA, 01008150-80.

³⁴ Konuyla ilgili bir neşir, daha evvel Bilal Şimşir tarafından da yapılmıştı. Bkz. Bilâl Şimşir, *Atatürk and Foreign Heads of State*, Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2001, 497-504.

³⁵ CBA, 01008150-88.

³⁶ CBA, 01008150-89.

³⁷ CBA, 01008150-90.

Vekilleri Heyeti Azaları, Büyük Millet Meclisi Reis Vekilleri, Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Kâtibi'nden oluşacaktır. Atatürk'ün sol tarafında sırasıyla Erkan-ı Harbiye Reisi, Askerî Şura Azaları, Erkan-ı Harbiye İkinci Reisi, Milli Müdafaa Vekaleti Umum Müsteşarı, Kara-Deniz-Hava Müsteşarları, Jandarma Umum Kumandanı, Ankara Mevki Kumandanı, Askerî Protokol Şefi'nden oluşacaktır. Ayrıca Atatürk'ün arkasında başyaverler, özel kalem müdürleri, muhafız alay kumandanı ve yaverleri olacaktır. Trenin varışından beş dakika önce Atatürk ve yanındaki zevat, istasyona teşrif edeceklerdir.³⁸ Yine bu teşrifat sırasında Ankara Valisi ile Belediye Başkanı, belediyeden seçilmiş bir heyet ve Ankara'daki okulların öğrencileri yer alacaktır. Şah'ın konaklayacağı yere varıncaya kadar olan yolun iki yanında askerler bulunacaktır. Şah'ın trende bulunduğu vagonun, Atatürk'ün beklediği noktada durması sağlanacaktır. Şah'ın trenden inişinin ardından "hoşamedî" yani hoşgeldiniz merasiminde kendisinin yanında bulunan zevat da sırasıyla Şah'ın arkasında sıralanacaktır. Atatürk, Şah'ı karşıladıktan sonra şahın arkasında kalan zevat, Şah tarafından Atatürk ile tanıştırlacaktır.³⁹ Bu sırada, top atışları başlayacaktır. Akabinde İran marşı ve İstiklal Marşı çalacak ve Şah, Atatürk'ün sağında kalacak şekilde orada bulunanları ve kıtayı selamlayarak belirlenen zevatla istasyondan ayrılacaktır. Teşkil edilen korteje Şah'ın maiyetinde bulunanlar da katılacaktır. O esnada hükümet üyeleri yerlerinden ayrılmayacaktır. İstasyonun dışında oluşturulan heyet, Şah'ı karşılayacak ve Ankara Belediye başkanı kısa bir konuşma yapacaktır.⁴⁰ Şah'ı ve Atatürk'ü taşıyacak aracın soluna Şah'ın, sağına Atatürk'ün flamaları asılacaktır. Aracın en önünde atlı birlikler bulunacak keza aracın önünde, yanında ve arkasında mızraklı süvari birlikleri olacaktır. İki liderin karşısında, Riyaseti Cumhur Umumi Kâtibi ve Başyaver olacaktır. Diğer zevat için, ayrı araçlar tahsis edilecektir. Atatürk, Şah'ı dairelerine ulaştırdıktan sonra köşküne dönecektir. Şah, dinlemenin ardından 15.30'da Atatürk'ün Köşkü'ne gelecektir. Yanında İran Büyükelçisi ve ona refakat edenler olacaktır.⁴¹ Kendisine eşlik edenleri taşıyan araç da yine merasim kortejiyle gidecektir. Şah, 15.45'te köşke varacak ve orada ihtiram kıtası tarafından selamlanacaktır. Şah'ı taşıyan araç görünür görünmez kıtaya refakat eden bando, İran Marşı'nı çalacaktır. Kendisi yine resmî heyetle karşılandıktan sonra 18.15'te kaldıkları yerde Büyük Millet Meclisi Başkanı, Başvekil ve Erkan-ı Harbiye Reisi ve vekilini kabul edecektir. Akşam yemeği saat 20.45'te, Şah'ın şerefine Atatürk tarafından köşkte verilecektir. Yine burada da belirlenen heyet, hazır bulunacaktır.⁴²

- Ankara'da İkinci Gün: Ziyaretin ikinci günü olan 17 Haziran 1934 Pazar günü Şah Rıza Pehlevî, Ankara'daki yabancı diplomatları kabul edecektir. Büyükelçiler üniforma giyecek, üniforması olmayanlar firak giyerek nişan takacaklardır. Elçiler ve maslahatgüzarlar kıdem sırasına göre yarım daire şeklinde duracaklar ve Şah, İran Büyükelçisi Sadık Han'ın yanında bulunan zevatla tören salonuna gelecektir. Takdim gerçekleşikten sonra saat 13.30'da Başvekil, Şah'ı yemekte ağırlayacaktır. Burada tören yapılmayacaktır. Fakat Şah'ı taşıyan araca, mızraklı süvari alayı eşlik edecektir. Yemeğin ardından saat 16.00'da Atatürk ve Şah resm-i geçit için koşu mahalline gideceklerdir. Burada da selamlama olup İran Marşı okunacaktır.⁴³ Geçit resminde bulunan kıtalar selamlandıktan sonra geçit töreni başlayacaktır. Tören bitiminde her iki lider de dinlenmek için ayrılacaktır. Akşam saat 20.45'te Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Bey tarafından Ankara Palas Oteli'nde yemek tertip edilecektir. Yemeği, 22.15'te başlayacak olan bir kabul resmi izleyecektir.⁴⁴
- Ankara'da Üçüncü Gün: 18 Haziran Pazartesi günü Ankara Valisi, Belediye Başkanı ve Belediye Cemiyeti, Şah'a saygı ziyaret yapacaklardır. Aynı gün saat 13.30'da Millet Meclisi'nde özel bir öğle yemeği verilecektir. Şah buraya gelirken ve ayrılırken askerî tören yapılmayacaktır fakat mızraklı süvariler yine kendisine eşlik edecektir.⁴⁵ Saat 17.00'da Erkan-ı Harbiye Reisi, şahın onuruna

³⁸ CBA, 01008150-90; CBA, 01008150-91.

³⁹ CBA, 01008150-92.

⁴⁰ CBA, 01008150-93.

⁴¹ CBA, 01008150-94.

⁴² CBA, 01008150-95. Şah'ın Ankara'ya varış günü olan 16 Haziran Cumartesi günü, programdaki bazı detayları ve saatleri veren bir diğer önemli kaynak da "Atatürk'ün Nöbet Defteri" idi. Deftere göre Mustafa Kemal Atatürk o gün saat 11.00'da uyanmıştı. Önce Halkevi'ne giden paşa, akabinde saat 14.30'da Gar'a gitmişti. Karşılamanın ardından Şah Rıza ile beraber tekrar Halkevi'ne gelen Atatürk, Şah'ı konaklayacağı yere bıraktıktan sonra Çankaya'ya döndü. Şah'ın kendisine iade-i ziyaretinin ardından tekrar Halkevi'ne gelen Paşa, 20.30'da Şah'ın şerefine yemek verdi. O gece 02.00'da biten yemeğin ardından Atatürk, sabaha karşı 04.00'da uyuyabildi. Bkz. Temuçin Faik Ertan, Bahattin Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Devlet Adamlarının Ankara Günleri (1923-1960)*, Ankara: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022, 135.

⁴³ CBA, 01008150-96.

⁴⁴ CBA, 01008150-97.

⁴⁵ CBA, 01008150-97.

Orduevi'nde çay verecektir. Buraya, erkân ve askerî şahıslar katılacaktır. Keza kendisi buraya geldiğinde ihtiram kıtası onu selamlayacak ve bando, İran Marşı çalacaktır. 20.45'te Şah, Atatürk onuruna İran Büyükelçiliği'nde bir ziyafet verecektir. Ziyafet, 22.15'te başlayacak bir resm-i kabulle devam edecektir.⁴⁶

- Ankara'da Dördüncü Gün: 19 Haziran Salı günü Şah, uygun görülecek saatte, Gazi Enstitüsü, İsmet Paşa Enstitüsü, Etnografya Müzesi, Ziraat Enstitüsü'ne bir ziyaret gerçekleştirecektir. Akşam yemeğini de Gazi Paşa ile beraber yiyecektir.⁴⁷
- Ankara'da Beşinci Gün: 20 Haziran Çarşamba günü Şah, Ankara'da özel bir gezi yapacaktır. Saat 20.50'de Ankara'dan, İstanbul'a gitmek üzere uğurlanacaktır.⁴⁸
- İstanbul'a Varış: Şahı taşıyan özel tren, 11.00'da Haydarpaşa'ya varacaktır. Kendisini İstanbul Valisi, Belediye Başkanı, CHF Başkanı, Üniversite Rektörü, Belediye Cemiyeti karşılayacaktır. Şah'a, bir jandarma ve bir polis ekibi saygı töreni gerçekleştirecektir. Kendisi, istediği kişilerle Söğütlü Yatı'na binecektir. Yata, Ankara ve Çankaya motorları eşlik edecektir. Dolmabahçe'ye yanaşan yat ve motorları, yine burada da bulunan polis ve jandarmadan oluşan saygı kıtası karşılayacaktır. Rihtımda İstanbul Polis Müdürü ile Saray Müdürü hazır bulunacaktır. Akabinde Şah, yanında bulunanlarla beraber dairelerine yerleştirilecektir. Şah, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında camiler, üniversite ve müzeleri gezecektir. Ayrıca Şah, Boğaziçi'nde bir de gezi yapacaktır.⁴⁹

Yukarıda verilen program, Şah Rıza Pehlevî'nin resmî programıydı. Bu resmî programa yazılmayan birçok kabul de kendisinin bulunduğu şehirlerde ekstra olarak uygulandı. Ayrıca Şah, bu resmî ve onaylı programın dışında ülkenin birçok yerine gezi düzenledi ve ziyaret hayli uzadı. Pehlevî, 6 Temmuz 1934 tarihinde Türkiye'den ayrılana kadar ülkenin birçok yerine seyahat etti ve kendisine Atatürk de eşlik etti.⁵⁰ Gerek resmî program dâhilinde gerekse de haricinde Şah Rıza Pehlevî'nin rahatı için her şey düşünüldü ve konaklamadan araca, yakıttan yiyeceğe kadar birçok kaleme masraf yapıldı. Elbette bunlar da resmi bir ziyaretin teşrifatı içerisinde değerlendirilmesi gereken hususlar arasındaydı. Peki Şah'a ne ikram edilmiş, nerelere nasıl gitmiş ve rahata için neler düşünülmüştü? Bu soruların cevabı, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan senetler ve faturaların dökümlerinde gizliydi. Bu açıdan Şah Rıza Pehlevî'nin İstanbul'da kaldığı süre ve İzmir seyahati sırasında yapılan masraflar çok çarpıcıydı. Tüm bu masraflar sadece kendisi için değil, aynı zamanda maiyetinde veya heyette bulunanların da masraflarıydı. Meyveden balığa, etten fıstığa ve sebzeğe, beyinden çilek reçeline, sodadan biraya kadar zengin bir menüyle ağırlanan Şah Rıza Pehlevî, Atatürk'ü ziyaret eden devlet adamları arasında belki de ağırlanmasına ehemmiyet verilen en önemli şahıslardanandı. Bu konuda merak konusu olabilecek bir diğer husus da ziyaretin masraflarının ne yoldan temin edileceğiyle alakalıydı. Devlet, misafiri gelmeden önce konuyla ilgili Bakanlar Kurulu kararı çıkartmış ve Şah ile maiyetindeki herkesin masraflarının devlet eliyle karşılanmasını sağlamıştı.⁵¹

İzmir-İstanbul seyahatinde Şah Rıza Pehlevî için yapılan masrafların fatura bedellerine baktığımızda:

- Müteferrik masraf: 19 lira 15 kuruş
- Çanakkale-İstanbul arasında şoförlere ödenen para: 20 lira
- Atatürk için çamaşır yıkanma bedeli: 4 lira
- Balıkesir'de zeybekler için: 100 lira
- Balıkesir'de erzak için: 27 lira 10 kuruş
- Afyon'da tavuk ve saire için: 8 lira
- İzmir'de erzak için: 27 lira 75 kuruş
- İzmir'de sebze için: 2 lira 45 kuruş

⁴⁶ CBA, 01008150-98. Şah Rıza Pehlevî'nin o günkü programında, daha sonra yaşanacak olanlar gibi hem saat hem de organizasyonda birtakım değişiklikler olacaktı. Kendisi o gün, Meclis Başkanı Kâzım Paşa'nın evinde öğle yemeği yiyecek hatta bu yemek sırasında paşanın oğlu Teoman Bey, Şah'ın gelişinden duydukları memnuniyeti ifade eden sözler söyleyecekti. Bkz. Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 135.

⁴⁷ Atatürk ile Şah Rıza Pehlevî, o gün saat 16.00'da Halkevi'nde Özsoy Operası'nı da temaşa ettiler. Operanın hazırlanış süreciyle alakalı detaylar için bkz. Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 144.

⁴⁸ Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 144.

⁴⁹ CBA, 01008150-99.

⁵⁰ Bu geziler dâhilinde olan İzmir, Afyon, Balıkesir, Çanakkale ile ilgili bölgelerle kurulan irtibatla alakalı olarak bkz. CBA, 01005183-79 (20.06.1934); CBA, 01005183-78 (20.06.1934); CBA, 01005183-61 (25.06.1934); CBA, 01005183-57 (22.06.1934).

⁵¹ Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 134.

- İzmir'de kuzu için: 3 lira 15 kuruş
- İzmir'de balık için: 4 lira 20 kuruş
- İzmir'de et için: 37 lira 3 kuruş
- İzmir'de meyve için: 3 lira 20 kuruş
- İstanbul Millet Çiftliği için: 46 lira 60 kuruş
- Bira ve soda için: 25 lira 80 kuruş
- İstanbul Tokathyan Oteli için: 69 lira 25 kuruş
- Çilek reçeli için: 1 lira 20 kuruş
- Fıstık ve saire için: 5 lira
- Pilav pirinci ve saire için: 17 lira 75 kuruş
- Yalova'da meyve için: 5 lira 50 kuruş
- Tutulan iki aşçı için: 20 lira
- Yalova-Ankara şoförlerinin iaşesi için: 12 lira olmak üzere, sair masraflarla beraber çıkan toplam fatura toplam 708 lira 70 kuruştur.⁵²

Keza İzmir-İstanbul seyahati sırasında yapılan masrafların senetlerine bakıldığında:

- İzmir'de hamaliye ve nakliye için: 15 lira
- İzmir'de bakkaliye için: 28 lira 45 kuruş
- Balıkesir'de benzin için: 69 lira 90 kuruş
- İstanbul'da sebze için: 120 lira 35 kuruş
- İstanbul'da et için: 93 lira 60 kuruş
- İstanbul'da ekmek için: 10 lira 92 kuruş
- İstanbul'da erzak için: 205 lira 60 kuruş
- Yalova'da sebze için: 30 lira 94 kuruş
- Yalova'da et için: 28 lira 95 kuruş
- Yalova'da hamaliye için: 10 lira
- Yalova'da otobüs için: 15 lira
- Yalova'da ekmek için: 19 lira 8 kuruş
- Yalova'da odun için: 3 lira 50 kuruş
- Yalova'da telgraf telefon için: 34 lira 1 kuruş
- Yolda benzin için: 89 lira 60 kuruşluk masraf yapılmıştı.

Toplam masraf 3653 lira 9 kuruştur. Masrafın bir kısmı aynen para olarak, bir kısmı fatura kesilerek, bir kısmı makbuzla, bir kısmı Rıza Bey ve yaverler aracılığıyla ödendi.⁵³ Aynı seyahat sırasında yine kar, kömür, meyve, piliç, et ve otomobile de masraf edildi. Bunlar için de toplam 19 lira 15 kuruş ödendi.⁵⁴

Şah'ın İstanbul'da bulunduğu sırada Dolmabahçe Sarayı'nda kaldığı süre zarfında da konforu için her şey düşünülmüştü. Kendisi için özel olarak Yalova çiftliklerinden getirilen taze süt ve hayvansal ürünler, bunun göstergesiydi. İstanbul Pangaltı Halaskargazi Caddesi'nde 171 numarada bulunan Yalova Millet ve Baltacı Çiftliklerinin Satış Mağazası'ndan temin edilen süt, yoğurt, tereyağı, beyaz peynir, kaşar ve yumurta, sarayda kalan Şah içindi.⁵⁵ Yine saraya alınan ve Şah Türkiye'den ayrıldıktan sonra faturalandırılan bazı meyve ve balık çeşitleri de dikkate değerdi. Mesela Beşiktaş'ta Manav İsmail'den saray için alınan armut, kayısı, erik, zerdali, karpuz, şeftali, kavun ve vişne için 31 lira 20 kuruş ödenecekti.⁵⁶ Keza içerisinde levrek ve barbun gibi balıkların olduğu pakete ise 6 lira 50 kuruş verilecekti.⁵⁷

İstanbul İstiklal Caddesi'nde 430 numarada 1883 yılında açılan ve bilindiği kadarıyla Atatürk'ün içki satın alımında tercih ettiği en meşhur rakı, şarap ve likör üreticilerinden olan Dimitrakopulo Biraderler'den de birtakım malzemeler alınmıştı. Bu müessesese, aynı zamanda gıda ürünleri de satmaktaydı. Dolayısıyla buradan yapılan alışveriş paketinin içerisinde, gıda maddeleri de bulunmaktaydı. Müessesenin 8 Temmuz 1934 tarihli

⁵² CBA, 01027299 (8.07.1934).

⁵³ CBA, 01027299-1.

⁵⁴ CBA, 01027299-2 (09.07.1934)

⁵⁵ CBA, 01027299-6; CBA, 01027299-7; CBA, 01027299-8; CBA, 01027299-9. Alınan malzemelerle alakalı müessesenin Riyaseti Cumhuriyet Dairesi'ne kestiği bir fatura için bkz. CBA, 01027299-13 (07.07.1934)

⁵⁶ CBA, 01027299-10 (07.07.1934). Manav İsmail'den alınan diğer malzemelerin bedelleri için bkz. CBA, 01027299-20 (03.07.1934).

⁵⁷ CBA, 01027299-11 (07.07.1934).

irsaliyesine göre buradan kahve, sığır dili, havyar, konyak, şampanya, bezelye, çeşitli sabunlar ve Karahisar suyu alınmıştı.⁵⁸

İran Şahı Rıza Pehlevî, Türkiye’den uğurlandığı 6 Temmuz 1934 tarihine kadar son derece üst düzey protokol kuralları çerçevesinde ağırlandı. Kendisi, ziyaretten memnun kalmış olacak ki resmî program haricinde Türkiye’de kaldığı süreyi uzattı ve ülkesine döndüğünde çok etkilendiği Türkiye’den bahsederek âdeta memnuniyetini ispatladı.⁵⁹

Şahın Ziyaretinde Dışın, Filmin ve Pokerin Yeri

Şah Rıza Pehlevî’nin Türkiye seyahatinin, her iki ülkede ses getirdiği bilinmekteydi. Ancak bu seyahat, dünyanın da ilgiyle takip ettiği bir seyahat olma özelliği taşıyordu. Dünya basını bu seyahatten bahsederken, yer yer siyasi mülahazalarda bulunuyor yer yer de daha önce gün yüzüne çıkmayan bazı anekdotlar aktarıyordu. Siyasi mülahazalar kısmında, Fransızca yayımlanan “Information” Gazetesi’nde çıkan yazı, basında çıkan haberler arasında temayüz edenler arasındaydı. Gazete, 5 Temmuz 1934 tarihli nüshasında, her iki ülkenin liderlerinin ülkelerinde tesis ettikleri otoriteden dem vuruyor ve seyahate, iki ülkenin diplomatik ilişkilerinin geldiği nihai aşama olarak bakıyordu. Gazetede ki makale, “Türkiye, İran ve Avrupa” başlığını taşımaktaydı. Makalenin başlangıcında Şah’ın seyahatinin aşamaları kısaca yer bulurken, iki ülke arasında yaşanan sınır sorunlarında, Kürtlerin yerine değiniliyordu. I. Cihan Harbi’nden hayli zarar görmüş her iki devletin İngiliz siyasetine karşı geliştirmeye çalıştıkları savunma mekanizmaları da makalede yer almaktaydı. Diğer yandan yazıda, Türkiye’nin Balkan misakına bağlı kalırken Asya’da tesis edeceği bloktan da bahsediliyordu. Bu blok, 1937 yılında vücuda getirilecek Sadabad Paketi idi. Makalede, bu hamleler ile İngilizlerin önünün alınabileceğinin umulduğu da ifade edilmekteydi. Keza diğer taraftan, Moskova’nın İran’da Çarlık Rusya zamanından kalma imtiyazlarından vazgeçişle beraber gelişen siyaset tevil edilmekteydi. Burada çok çarpıcı görünen husus, İran’ın Hazar petrolünün Karadeniz ve Rusya tarikiyle taşınması gerektiğinin altının çizilmiş olmasıydı. Yine makaleye göre, Sovyet Rusya’nın; Türkiye, İran ve diğer komşu devletler arasındaki ilişkileri güçlendirmeye çabalaması, şaşılacak bir şey değildi. Bunun, Avrupa’nın siyasetine sekte vurma ihtimali de kuvvetliydi.⁶⁰

Gazetede doğrudan çıkan siyasi haberler dışında, iki liderin yahut basında yer aldığı şekliyle şeflerin oynadıkları poker oyununda dünyaya verdikleri mesaj, aslında onların da Avrupa’nın siyaseti karşısında aldıkları politik pozisyonu göstermesi açısından ehemmiyet arz etmekteydi. Detayları bu zamana kadar çok da bilinmeyen bu oyun, “II Giornale d’ Italie” Gazetesi’nin 20 Temmuz 1934 tarihli nüshasında yazılmaktaydı. Şah Rıza Pehlevî ve Mustafa Kemal Atatürk, Ankara’da İran Büyükelçiliği’nde verilen bir suvarede bir aradaydı. O gece İran Sefarethanesi, belki de en mutantan gecesini yaşıyordu. Başkent’in en önemli insanları ve şık giyimli tuvaletli hanımlar, gecede boy gösteriyordu. Gazi Paşa, bu gecenin en şık hanımlarından Sovyet Rusya Elçisinin eşi Madam Suriç ile bir dans dahi etmişti. Müteakiben gecenin en önemli iki ismi Atatürk ve Şah Rıza Pehlevî, bir kenara çekildiler. Her iki lider, İsmet Paşa, Adliye Vekili ve İngiliz Sefirinin olduğu bir odada poker oyununa başladılar. Gazi Paşa, o gece çok neşeliydi. Heyecanlı oyunları da sevdiği de bilinmekteydi. Hatta bazı vakitler, Şah’ın kartlarını alarak onun namına da oynuyordu. Fakat ortada onun adına nahoş bir durum vardı. Paşa, sürekli kaybediyor ve oyunların tamamı İngiliz Sefiri tarafından kazanılıyordu. Bu durumu bertaraf etmek isteyen Paşa, Şah ile birleşerek sefire karşı oynamak istedi ve bu birleşme onlara galibiyeti getirdi. Zaferin ardından Gazi Paşa, şu tarihi sözleri söyledi:

⁵⁸ CBA, 01027299-22 (08.07.1934).

⁵⁹ Bu hususta Tahran Büyükelçiliği’nden Hariciye Vekâleti’ne gelen evrak hayli mühimdi. Dr. Tevfik Rüstü Bey tarafından 17 Temmuz 1934 tarihinde Riyaseti Cumhur Kalemi Mahsus Müdürlüğü’ne ulaştırılan bu evrakın muhteviyatını havi yazıda, seyahatin akislerinden bahsedilmekteydi. İran Hariciye Veziri, sefaret heyetinin Meclis’te hazır bulunduğu bir ortamda irat eylediği nutkunda, Şah Rıza Pehlevî’nin Türkiye seyahatinden fevkalade memnun kaldığını dile getirmiş ve uygulanan teşrifata özellikle dikkat çekmişti. Bu nutukta ayrıca, gezinin önemli üç neticesi olduğu ifade edilmişti. Bu neticelerden birincisi, iki millet arasındaki mevcut dostluğun güçlendirilmesi idi. İkincisi, iki devlet arasında tam bir mutabakatın sağlandığının görülmüş olmasıydı. Üçüncüsü ise daha sıkı ve samimi ortak çalışma esaslarının tayin edilmesi idi. Bkz. CBA, 01012753 (17.07.1934); CBA, 01012753-1 (17.07.1934); CBA, 01012753-2 (17.07.1934). Diğer yandan Atatürk, Şah Rıza Pehlevî’ye özel hediyeler vererek onun memnuniyetinin en üst seviyeye çıkması için de hususi gayret sarf etmişti. Atatürk’ün verdiği hediyeler arasında en pahalısı ve dikkat çekici olan, Kayseri’de üretilmiş uçaktı. Ayrıca Şah’ın gelişinin anısına yüz elli tane madalya darp edilmişti. Bu madalyaların bir yüzünde Atatürk, bir yüzünde ise Rıza Şah’ın resimleri bulunmaktaydı. Keza Şah’a, kıymetli bir de albüm armağan edilmişti. Bkz. Mehmet Okur, “Atatürk Tarafından Yabancı Devlet Başkanlarına Verilen Hediyeler”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 33 (2004), 83-84.

⁶⁰ CBA, 01012109-4 (09.07.1934); CBA, 01012109-5 (09.07.1934).

"Bakınız Şehinşah Hazretleri, ittihat ettiğimiz vakitte nasıl galip oluyoruz."⁶¹

Paşa'nın siyasi mesajlarını veriş şekli, İran Şahı'nın ziyaretindeki politik anlamı yansıtan cinstendi. Bu yerinde mesajlar ve karşılıklı iyi ilişkilerin gelişmesinde, bittabi Atatürk'ün büyük gayreti vardı. Esasen Atatürk, gezi boyunca tüm çabasını Şah'ın konforu ve memnuniyeti için harcamıştı. Keza Şah'ın seyahatiyle ilgili çok da üzerinden durulmamış hususlardan birinin daha teferruatı, bu savı yansıtan cinstendi.

Şah Rıza Pehlevî, bir süredir dişlerinden rahatsızdı. Hatta bu yüzden yumuşak yiyecekleri yemeyi tercih etmekteydi. Bu rahatsızlığına ve ıstırabına bir çözüm bulamadığını Atatürk ile paylaştığında, Gazi Paşa kendisine güzel bir teklifle geldi. Paşa kendisine, dişlerinin Türkiye'de yapılabileceğini söyledi.⁶² Bu konuda Türkiye'de önemli bir mütehasıs bulunmaktaydı. Nazi Almanyası'ndan kaçarak Türkiye'ye gelen Musevi kökenli Prof. Dr. Alfred Kantorowicz, protez alanında uzman bir isimdi. İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi'nin ve Türkiye'de diş hekimliğinin gelişmesinde önemli katkıları olan bu isim, Şah'ın dişlerini tedavi edecekti. 30 Haziran 1934 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda tamamlanan şahın diş tedavisinin⁶³ ayrıntıları dikkat çekiciydi.

Konuyla ilgili detaylar, dönemin İstanbul Üniversitesi Rektörü Ordinaryüs Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Diş Tabibi Sami Bey ve Prof. Dr. Alfred Kantorowicz'in yazılarında görülmekteydi. Şah Rıza Pehlevî'nin diş tedavisini üstlenen Kantorowicz, Şah'ın tedavisi sırasında zor durumda kalmıştı. Bu yüzden kendisi, Diş Tabibi Sami Bey'e başvurarak yardım istemişti. Bir sabah kendisine telefonla ulaşan Kantorowicz, Sami Bey'den diş malzemesi talep etmekteydi. Bir saate kadar yanına gelerek malzemeleri alacağını kendisine söylenmesi üzerine Sami Bey, çok şaşırılmıştı. Zira Sami Bey, bu tedaviden hiç haberdar değildi. Kendisine emir verilmedikçe böyle büyük bir yükümlülüğün altına giremeyeceğini düşündüğünden Sami Bey, Tokatlıyan'da kalan Tevfik Rüştü Bey'e telefon etti. Telefona çıkan Rüştü Bey'in Kalemli Mahsus Müdürü Refik Amir Bey, kendisinin uyuduğunu söyledi. Refik Amir Bey'e durumu anlatan ve meseleyi teyit etmeye çalışan Sami Bey, Tevfik Rüştü Bey'den daha sonra gelecek haber üzerine Riyaseti Cumhur Kâtibi Umumi Vekili Hasan Rıza Bey'den talimat almayı seçti. Başyaver aracılığıyla Beylerbeyi Sarayı'nı arayan ve biraz gecikmeyle Hasan Rıza Bey'e ulaşan Sami Bey, durumu aynen Tevfik Rüştü Bey'e anlattığı gibi anlattı. Emir almadıkça bu işe müdahalenin doğru olmayacağını özellikle vurgulayan Sami Bey, ne yapılması gerektiğini sordu. Hasan Rıza Bey, Gazi Paşa'nın istirahat ettiğini ama yardım isteyen kişinin meslektaş olması hasebiyle ona yardım etmesinin doğru olacağı kanaatini Sami Bey'e ilette. O da bu kanaat doğrultusunda bir saat sonra kendisine gelen Kantorowicz'in müşkülâtını dinledi. Kantorowicz, Sami Bey'e, diş tedavisinde ihtiyaç duyduğu kauçuklarının cinsinin kötü olduğunu ve yandığını, tamiri için elinde iyi işçiler bulunmadığını söylüyordu. Sami Bey, duruma hemen müdahale etti. Yarım saatlik istişareden sonra kauçuğun yanan yerlerinin tamamen çıkartılıp kauçuğun yerine nasıl monte edileceğine karar verildi. Ayrıca Sami Bey, Kantorowicz'e, kendi kullandığı Amerikan kauçuklarından verdi. Kantorowicz'in sıkıntısı bununla da bitmemişti. Saraya gidip Şah'ın diş tedavisine devam etmesi gerektiğini söyleyen Kantorowicz, Sami Bey'in işçilerinden birini de yanında istiyordu. Fakat Sami Bey, işçilerinin nezaretinde çalışabileceğini, eğer işte bir kusur olursa mesuliyetin kendinde kalacağını söyleyerek kibarca bu isteği reddetti. Bunun yerine tekmil kalıplarını ikmal edebileceğini ilette. Kantorowicz, bir saat müsaade istedi. Pışmandı. Pışmanlığının, işe onun yanında başlamayı arzu ettiğini söyleyerek beyan etti. Ertesi sabaha Şah'ın dişi monte edilmeliydi. Sami Bey, kendisine kauçukla ilgili malumat verdi ve altın plak koyup koymadığını sordu. Safi kauçukla durumu halledeceğini söyleyen Kantorowicz'in verdiği cevaba şaşırarak Sami Bey, Gazi Paşa'nın diştten anladığını ve adi bir kauçuk kullanması halinde bunu hoş karşılamayacağını söyledi. Sami Bey'in yanından ayrılan Kantorowicz, ilerleyen saatlerde kendisine telefon ederek tertibi yaptığını, kauçukların iyi çıktığını ve tüm yardımları için teşekkür ettiğini söyledi.⁶⁴

İstanbul Üniversitesi Rektörü Neşet Ömer İrdelp de konuyu yakından takip etmekteydi. Çünkü bu konuda Atatürk, kendisine talimat vermişti. Diş tedavisi biten Şah Rıza Pehlevî'nin operasyonuyla alakalı neticeyi ve tedavinin tafsilatını resmi bir yazıyla Hasan Rıza Bey'e ileten İrdelp, her şeyi yazısında anlatmaktaydı. Doktor

⁶¹ CBA, 01012109 (26.07.1934); CBA, 01012109-1 (26.07.1934). O gece masada yaşananlarla ilgili Lord Kinross da farklı şeyler anlatmaktaydı. Poker oyununda başrolün Şah Rıza Pehlevî'de olduğunu ifade eden Kinross, Mustafa Kemal Atatürk'ün, İngiliz Elçisi Sir Percy Loraine'a karşı Şah Rıza'nın nasıl oynaması gerektiğini anlattığını söylemekteydi. Bu yolla ikili bir ittifak kurulduğu izleniminin verilmeye çalışıldığı gecede, Atatürk'ün İngiliz elçisine bir nevi göz dağı veren sözler söylediğine değinilmekteydi. Bkz. Ertan, Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden*, 142.

⁶² Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevî) Türkiye Ziyareti", 35.

⁶³ Yılmaz, *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın*, s. 156; Tarık Saygı, *Atatürk ve Şah*, İstanbul: Parola Yayınları, 2016, 102.

⁶⁴ CBA, 01018013-6; CBA, 01018013-7; CBA, 01018013-8.

Kantorowicz'i rektörlüğe davet eden ve durumu öğrenen İrdelp, birkaç gündür devam eden tedavinin tamamlandığını söylüyordu. Kantorowicz kendisine, Şah'ın üst ve alt çenelerine protez yaptıklarını ve işlemi de Prof Dr. Rüştü ve Doçent Dr. Pertev Ata beylerle gerçekleştirdiklerini ifade ediyordu. İşlem kısa sürede halledilmesi gerektiğinden kalıp alma yöntemine başvurmayan ekip, tedaviyi Sami Bey'den temin edilen kauçuklarla tamamlamışlardı.⁶⁵ Ona başvurmasında birkaç amil olduğunu İrdelp'e ifade eden Kantorowicz, en önemli etkenin onun Atatürk'ün diş tabibi olması olduğunu ve konsültasyonda faydası olacağını düşünmesinden kaynaklandığını ifade etti.

Kantorowicz, tedavi sırasında yaşanan bazı problemleri de İrdelp ile paylaşmıştı. Bunlardan en önemlisi, Şah'ın kestane renginde kauçuk arzu ettiği, kırmızı rengi tercih etmediği ve piyasadaki kestane rengi kauçukların da çürük çıkması dolayısıyla gül rengi kauçukların tercih edilmiş olmasıydı. Kantorowicz ayrıca, Şah'ın üst çenesindeki protezin tamamen ve mükemmel olarak yerine takıldığını, alt çenedeki diş etlerinin bazı yerlerinde ağrı olduğu için provada ona da kırmızı kauçukla tamir edilmiş protezin monte edildiğini söylemekteydi. Kantorowicz, ihtiyat amaçlı Şah'a, bir parça gül renkli kauçuktan yapılmış ikinci bir protezin de verileceğini ifade etmekteydi.⁶⁶ Ama Kantorowicz, Rüştü ve Ata beyler hakkında sitemkârdı. Bilhassa Rüştü Bey'in protez teknisyenliğinden anlamadığı, Kantorowicz'in ifadelerinde yer bulmaktaydı. Yine de netice harikuladeydi. Şah, tedaviden ziyadesiyle memnun kalmıştı.⁶⁷

Şah'ın ziyaretinin çok az bilinen bu detaylarının yanında, o dönemde bu ziyaretin önemli sahnelerini ölümsüzleştiren bir de film çekilmişti. Sinema Genel Müdürlüğü Arşivi'nde saklanan ve yakın zamanda restore edildikten sonra TRT tarafından televizyonda yayınlanan bu filmin⁶⁸, ne için çekildiği ve ne zaman kime takdim edildiğiyle alakalı detaylar Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde, filmin sahnelerinin bir kısmına yerleştirilecek metin olduğunu düşündüğümüz resmi evrakta gizliydi. Evrakta ayrıca, filmde görülen yazı olduğu ifade edilen bir de metin mevcuttu. Filmden maksadın ne olduğunu dile getiren yazı:

"10 Haziran 1934 tarihinde dost İran Hükümdarı Rıza Şah Pehlevî Türkiye'yi ziyaret ettiler. Atatürk, bu ziyaretin manasını Şah Hazretlerine şu cümleyle ifade ettiler; Türk Milleti için unutulmaz bir hatıra bırakacak olan bugünü tarih yalnız Türkiye-İran münasebatında değil, fakat cihan sulhunda sayılır günlerden olarak kaydedecektir. İşte bu film, Rıza Şah Pehlevî ile Atatürk'ün iki memleket arasındaki dostluk ve sevgi bağlarını bir kat daha kuvvetlendirmeğe vesile teşkil eden görüşmelerinin bir hatırasıdır."⁶⁹

ifadelerini içermekteydi. Filmin, konuyla ilgili evraklar içerisinde yer alıp tasnif numarası verilmemiş olan bir belgeye göre, daha sonra Şah Rıza Pehlevî'nin oğlu Muhammet Rıza Pehlevî'ye Celal Bayar tarafından takdim edileceği ifade edilmekteydi.⁷⁰

Sonuç

10 Haziran 1934 tarihinde Türkiye topraklarına giriş yapan İran Şahı Rıza Pehlevî, yirmi altı gün Türkiye'de kalarak tarihin en uzun ve programı en yoğun ziyaretlerinden birini gerçekleştirmişti. Bu gezi, Türk diplomatik tarihinde teşrifat kurallarının uygulanması açısından da büyük bir ehemmiyet arz etmekteydi. Şah'ın bu kadar uzun süre Türkiye'de kalması, önceden ayarlanan resmî programın dışına çıkılmasına sebebiyet verdi. Kendisi Türkiye'de bulunduğu süre zarfında Ankara'dan İstanbul'a, Çanakkale'den Afyon'a, İzmir'den Eskişehir'e kadar ülkenin birçok vilayetini görme ve tanıma fırsatına erişti. Tüm bu seyahatler, daha evvel resmî olarak kabul edilen İstanbul ve Ankara'daki protokol programının haricinde tertip edildi. Dolayısıyla ziyaret esnasında yaşanan gelişmelerin bir kısmı, irticalen meydana geldi. Resmî programa dâhil olan veya dışındaki seyahatlerde diplomatik teşrifat kuralları gereği Şah, layıkıyla ağırlandı çalışıldı. Bu açıdan kendisinin mutfak menüsü çeşitlendirildi ve hizmette kusur edilmemeye gayret gösterildi.

⁶⁵ CBA, 01018013 (01.07.1934).

⁶⁶ CBA, 01018013-1 (01.07.1934).

⁶⁷ CBA, 01018013-2 (01.07.1934). Tedavinin hemen ardından, 1 Temmuz 1934 tarihinde, Prof. Dr. Alfred Kantorowicz'in Mustafa Kemal Atatürk'e tedavinin detayları hakkında yazdığı Fransızca yazının aslı için bkz. CBA, 01018013-3 (01.07.1934); CBA, 01018013-4 (01.07.1934); CBA, 01018013-5 (01.07.1934).

⁶⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=IDdtyl29PIY>. Erişim 31.01.2022. Uzantısı burada verilen filmde sahnelerin yer aldığı videoya göre film, Necati Kemal ve Kenan beyler tarafından çekilmişti. Filmin yapımcısının, İpek Film olduğu düşünülmekteydi.

⁶⁹ CBA, 01005183.

⁷⁰ İlgili metin, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan ve 01005183 numara ile başlayan belge silsilesi içerisinde yer almaktadır.

Ziyareti anlamlı kılan hususlar arasında latif olması dolayısıyla temayüz eden, Atatürk'ün, Şah'ın dişlerini tedavi ettirmesi, detayları itibarıyla da ziyaretin önemli merhalelerinden sayıldı. Keza bu ziyareti ölümsüzleştirmek için seyahatin kamerayla kayıt altına aldırılması ve günümüze intikal eden bir filmin ortaya çıkarılması da ziyaretin öyküsünü yansıtmaya açısından hayli kıymetli oldu. Film, üzerinden yıllar geçtikten sonra tozlu raflardan indirildi ve restore edilerek insanların hizmetine sunuldu. Bu filmin sahneleri arasında olan ve Rıza Şah ile Atatürk'ün karşılıklı konuşmasını ihtiva edip İsmet İnönü'nün Pembe Köşk'te vereceği yemekten önce alınan kayıt, Mustafa Kemal Atatürk'ün sesinin en net duyulduğu sahne olarak da tarihe geçti.

Şah Rıza Pehlevî'nin Türkiye ziyareti, siyasi olarak da büyük anlam taşıyordu. Zira yüzyıllarca birbiriyle savaşan iki toplumun liderleri, en üst düzeyde bir araya gelerek dostluk mesajları vererek barışıyor, geleceğe dönük ittifak kurma çabalarıyla bölgelerinde oluşacak siyasi denklemlerde ön almaya çalışıyordu. Bu sayede ziyaretle, Sadabad Paketi'ne giden sürecin temelleri atılıyordu. Diğer yandan Şah Rıza Pehlevî, ülkesinde gerçekleştirmeye çalıştığı reformların numunelerini de Türkiye'ye yaptığı ziyaretle görmüş oluyordu. Bu açıdan Pehlevî'nin Türkiye ziyareti, bir seyahat olmanın ötesine geçerek siyasi kazanımların elde edildiği bir hâl alıyordu.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA).

Telif Eserler

Ahmedî, Hamid. *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, Çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Akgül, L. Hilal. "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 7 (2005): 1-42.

Amuyi, Hamid. "Berresi-i Mukayese-i Siyasetha-yı Ferhengi ve İctimai der İran ve Torkiye: Motalaa-i Tetbiki Dovre-i Reza Şah ve Atatork", *Neşriye-i Ulum-i Siyasi*, 20 (1391): 193-224.

Atuk, M. Volkan. "İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye Ziyareti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII / 35 (2017): 219-247.

Axworthy, Michael. *Devrimci İran: İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi*, Çev. Ali Karatay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.

Azadermekî, Taki, Behroz Delgoşayi, "Mesele-i Modernizasyon der İran: Mokayesi-i Tetbiki-Tarihi-i İran ve Torkiye der Devran-ı Hokumet-i Reza Şah ve Atatork (1921-1941)", *Neşriye-i Berresi-i Mesail-i İctimai-i İran*, 1 (1390): 121-142.

Cin, Barış. *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)*, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.

Cronin, Stephanie. "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhalifleri (1927-1929)", *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Der. Touraj Atabaki, Çev. Serhan Afacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010: 93-118.

Çetinsaya, Gökhan. "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5/3 (1999): 148-175.

Demirel, Fatmagül. *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, İstanbul: Doğan Kitap, 2007.

Erden, Mustafa Suphi. *Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Erden, Ömer. "1934 Yılında Trabzon-Erzurum-Tebriz Transit Yolu ve Rıza Şah'ın Erzurum'a Gelişi", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002: 841-855.

Ertan, Temuçin Faik, Bahattin Demirtaş, *Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Devlet Adamlarının Ankara Günleri (1923-1960)*. Ankara: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022.

İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla, Ed. Mihail Sergeyeviç İvanov, Çev. Hasan Demiroğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

Kara, Polat. *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Doktora Tezi. Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Kashani-Sabet, Firoozeh. *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, Çev. Duygu Şendağ, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

Kaştan, Yüksel. "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri", *38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 2007*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2012: 1783-1797.

Kilerci, Başak. *Reading Ottoman-Qajar Relations Through Photography Mozaffar Al-Din Shah's İstanbul Visit (1900)*, Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi, 2013.

Koca, Mehmet. "İran'da Kaçar İktidarının Sona Ermesi ve Rıza Şah'ın Pehlevi İktidarını Tesis Etmesi", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Ed. Osman Karacan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021: 363-392.

Kostak, Ercan. *Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı Olarak Katıldığı Askerî Manevralar*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2016.

Kurtuluş, Rıza. "Rızâ Şah Pehlevî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: İSAM, 2008: 67.

Nasac, Hamid. "Mokayesi-i Nevsazi-i İran ve Torkiye der Devran Reza Şah ve Atatork", *Neşriye-i Pejohesha-yı Rahberdi-i Siyaset*, 5 (1392): 101-130.

Okur, Mehmet. "Atatürk Tarafından Yabancı Devlet Başkanlarına Verilen Hediyeler", *Atatürk Yolu Dergisi*, 33 (2004): 79-88.

Özgiray, Ahmet. "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI / 33 (1995): 687-699.

Öztürk, Osman Metin. "Atatürk'ü Ziyaret Eden Yabancı Devlet Adamları", *Atatürk Ansiklopedisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Saray, Mehmet. *Türkiye-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Saygı, Tarık. *Atatürk ve Şah*. İstanbul: Parola Yayınları, 2016.

Şimşir, Bilâl. *Atatürk and Foreign Heads of State*. Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2001.

Tokmak, Fehminaz. "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı ve İran Devletleri Arasındaki İyi Münasebetlerin Bir Göstergesi Olarak Hediyeler ve Nişanlar", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Ed. Osman Karacan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021: 219-238.

Yılmaz, Feride. *Türk Basınına Göre Rıza Şah'ın Türkiye Seyahati (10 Haziran 1934-6 Temmuz 1934)*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

İnternet Kaynakları

<https://www.youtube.com/watch?v=IDdtyl29PIY>. Erişim 31.01.2022.

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KATILAN İHTİYAT ZABİTLERİNİN OTOBİYOGRAFİK
KAYITLARINDA OSMANLI-ALMAN İTTİFAKI VE ALMAN SUBAYI İMGESİ***
**OTTOMAN-GERMAN ALLIANCE AND GERMAN OFFICER IMAGE IN AUTOBIOGRAPHICAL
RECORDS OF RESERVE OFFICERS PARTICIPATING IN WORLD WAR I**

RESUL BABAOĞLU**

ÖZ

Birinci Dünya savaşı ile ilgili tarih ve edebiyat alanında geniş bir külliyat oluşmuş durumdadır. Ancak büyük ölçüde resmi kayıtlar, askeri raporlar ve talimatnamelere dayanan askeri tarih araştırmalarının savaşın tüm yönlerine ışık tutabildiğini ileri sürebilmek mümkün değildir. Osmanlı askeri tarihçiliğinde belgelere dayalı araştırmaların tek taraflı ve kısıtlı yaklaşımlarından farklı olarak asker anıları ve günlükleri incelenen konuya yepyeni bir boyut kazandırmaktadır. Bizzat cephede görev almış ve savaşın bütün zorluklarını doğrudan yaşayan ihtiyat subayları tarafından kaleme alınan bu eserlerin bilimsel kesinlik ve doğruluk açısından bazı sakıncalarla malul olsa da yeni bakış açıları sunma potansiyeli taşıdıkları yabana atılmamalıdır. Resmi kayıtlara yansımayan gelişmelerin sıcağına, aşağıdan bir gözle aktarıldığı anı ve günlük türü eserler, daha çok Osmanlı toplumunun kalburüstü-entelektüel diyebileceğimiz eğitilmiş sınıfını oluşturan subaylar tarafından kaleme alınmıştır. Bu araştırmada, Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde görev almış Osmanlı subaylarının kaleme aldıkları anı ya da günlükler titiz bir incelemeye tabi tutularak konu ile ilgili çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmış ve savaş koşullarında Alman komutanlarının aldıkları riskler ve sergiledikleri yönetim pratikleri Osmanlı subaylarının gözünden aktarılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında, vatan savunması derdine düşen Osmanlı subayları ile Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı topraklarındaki cephelerinde bir askeri ittifak sürecinde olan Alman komutanlarının stratejik tavırları arasındaki dikotomiye ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı-Alman İttifakı, Osmanlı subayları, Alman subayları, hatırat, günlük.

ABSTRACT

A large archive has been formed in the field of history and literature related to the First World War. However, it is not possible to suggest that military history investigations based on large-scale official records, military reports and instructions can shed light on all aspects of war. Unlike the one-sided and limited approaches of investigations based on documents in Ottoman military history, military memorials and journals add a whole new dimension to the subject under examination. These works, which have been taken over by the reserve officers who were directly involved in the battlefield and who directly experienced all the difficulties of the war, should not be disregarded regarding that they have the potential to present new perspectives. The developments not reflected in the official records were written down by the officers who constituted the educated class which we can name the intellectuals of Ottoman society into the memoirs and journals. In this research, the memories and journals of the Ottoman officers who worked at various fronts in the First World War were subjected to a rigorous examination and tried to be made an inference about the subject. The risks of the German commanders in the war conditions and the management practices that they exhibited were tried to be conveyed in the eyes of the Ottoman officers. In addition, this study looks into the dichotomy between the Ottoman officers who defended the homeland and the strategic attitudes of the German commanders in the process of a military alliance on the fronts of the First World War in the Ottoman lands.

Keywords: German officers, journals, memoirs Ottoman-German Alliance, Ottoman officers, World War I.

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu tarafından 6-9 Aralık 2017 tarihinde düzenlenmiş olan 100. Yılında I. Dünya Savaşı'nın Hukuki ve Tarihi Yönleri (Alman-Fransız Penceresi) Uluslararası Sempozyumu'nda sunulmuş olan sözlü bildirinin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, babaogluressul@hotmail.com, ORCID: [0000-0002-8726-904X](https://orcid.org/0000-0002-8726-904X).

Extended Abstract

The issue of modernization of the army in the Ottoman Empire came to the fore as a result of the defeats encountered in the battlefields and the significant expansion of their political influence by the armies of the rival European great states formed by modern methods. It is known that radical measures were taken for the development of the army during the reigns of Selim III and Mahmut II, who were among the Ottoman reformist sultans. It can be said that the military reforms made in this period opened up a space for innovations in education and technology. However, especially the reforms followed in the recruitment methods and undertaken in line with an egalitarian political understanding laid the groundwork for today's recruitment system and contributed to the accumulation of legal legislation in a sense. A modern conscription system, which replaced the old military understanding in which Anatolian peasants were seen as a military depot, and which included all regions of the country and all citizens, developed in parallel with the reformist mentality that started after the Tanzimat Edict and Reform Edicts.

Until the 20th century, various legal arrangements were made for the reserve officer, whose duties remained ambiguous for a long time between the active officers and the low-ranking privates who constitute the top command level of the army. Especially after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, the reserve officer, a practice that was applied to fill the officer deficit observed in the army, became an element of the military system as a new military class that took a significant burden of the army. Consisting of the educated and enlightened segments of the society, the reserve officers were composed of people with heterogeneous and diverse lifelines rather than a uniform educational background and social background from which the regular officers came from. This situation added a visible dynamism to the Ottoman army, where almost all of its low-ranking soldiers had a dull education background.

In Turkey, where autobiography texts have attracted a wide interest in historiography in recent years, a serious prevalence is observed in the publication of such texts. Despite the subjective character of autobiographical texts defined as "memory records" or "self-documents", the detailed observations and transmissions presented by these texts have brought a significant dynamism to military historiography. The collective memory of the period in which the reserve officers wrote their memoirs and their evaluations of the First World War, by being influenced to some extent by the political discourse, shed light on many aspects of the war. From a different perspective, the logistical situation and efficiency of the Ottoman army, the autobiographical notes of the reserve officers, which contain evaluations of the command and administration, differ in many respects from the narratives of the staff officers. The reserve officers, who constituted the highly educated human capital of the Ottoman society, evaluated the events from the perspective of a regular soldier in their autobiographical notes, and from time to time made critical evaluations from an outside perspective.

Memoirs and diaries, in which reserve officers tell about the important events they encountered during their military service, can be considered as very important sources in terms of military history studies. Because these texts, which contain more than what military correspondence offers, portray the situation of the army from a humanitarian point of view. As can be seen in the memoirs of the reserve officers who took part in the First World War, the interpretations that state elites are sometimes harshly criticized, the alliance between states is evaluated from various aspects, and more importantly, the results of this alliance relationship in practice are examples of a lively narrative. On the other hand, another striking point in the analyzed memoirs of the reserve officers is that the issues examined were written in a very sincere and critical style. Although the staff officers always preferred a cautious language in the memoirs they published after the end of their professional life, the reserve officers questioned the decisions of the military bureaucracy with an extremely vivid narrative technique.

Different approaches can be observed when the language used and the style preferred by the reserve officers who served in the Ottoman Army during the General War in their memories of the war. Münim Mustafa, who conveyed the attitudes of the Turkish and German officers who had disagreements in the conduct of the military operations on the Çanakkale Front, stood at a very cautious point saying "...since it is a purely scientific matter, apart from our profession and expertise, to talk about whether these attacks are necessary from the point of view of military service, I leave it to the experts to do research and write articles that will enlighten our history on this matter." while evaluating the military attacks on the front. On the other hand, another officer, who worked as a doctor in the army, tactically left Erzurum to the Russians, criticized the German command staff with harsh words

and argued that this was a mistake that history would not forgive.¹ At this point, as Beşikçi underlines, it is necessary to draw attention to the dual character structure of reserve officers participating in the mobilization, as they are both an object of compulsory military service and a member of the command echelon. The reserve officers who had to play the role of a regular soldier, experienced the war process with an outside eye as a military payer. This process was clearly reflected in the autobiographical notes of the reserve officers.

Giriş: Osmanlı Askere Alma Sisteminde İhtiyat Zabitliği

Osmanlı Devleti'nin kurumsal anlamda yeniden yapılanma ya da sık kullanıldığı biçimiyle modernleşme çabaları dâhilinde ortaya çıkan askeri alandaki yenilikler, Avrupa'daki değişime ayak uydurma ve büyük güçler karşısındaki güvenlik kaygılarına dayalı olarak değerlendirilmelidir. Klasik dönemin insan gücüne dayanan ve önemli ölçüde bağlı sancaklardan toplanan askerlerden müteşekkil askeri sistem, birbirinden bağımsız birliklerin lojistik, iase ve sağlık koşulları gibi konularda ortaya çıkan düzensizlik nedeniyle devletin rekabet gücünü zaafa uğratmıştır.² Bu bilinçle hareket eden modernleşme yanlısı yönetici elitler Avrupa askeri sistemine uygun adımlar atmışlardır. 18. yüzyılın başlarından itibaren ordunun modernizasyonu konusunda önemli kararlar alan devlet adamları ordunun taşıyıcı unsuru olan subayların yetiştirilmesine azami ölçüde özen göstermişlerdir. Comte de Bonneval ve Baron de Tott gibi uzmanlara modern askeri mekteplerde subay eğitiminde öncü rol atfedilmiştir. Öncelikle bireysel düzeyde başlatıldığı anlaşılan bu girişimler ilerleyen zamanlarda daha kurumsal dönüşümlere zemin hazırlamıştır.³

Yeniçerilere yeni taktiklerin öğretilmesi ve modern silahların kullanılması konusunda yaşanan zorluklar, III. Selim'i Nizam-ı Cedid ordusunu tesis etmeye sevk eden önemli nedenlerden biridir. Nizam-ı Cedid ordusu kendine has özerk yapıyı yüzlerce yıldır sürdürmeye odaklanan Yeniçeri ordusuna karşı bir alternatif olarak varlığını sürdüremeyip başarısızlıkla sonuçlanmasına karşın, "kanun-ı kadim"i canlandırmayı amaçlayan ılımlı Osmanlı reform düşüncesini devrimci bir anlayış yönünde dönüşüme uğratmıştır.⁴ Askeri modernleşme alanında ilk köklü kararların alındığı II. Mahmud dönemi, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra diğer Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti için de yükselen milliyetçilikler, sanayi devriminin yarattığı ticari rekabet ve sınırların korunması gibi faktörlerin belirleyici olduğu bir dönem olarak anlaşılmalıdır.⁵ 1831 yılındaki Suriye krizinde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa karşısında varlık gösteremeyeceği anlaşılan Osmanlı ordusunun Avrupai tarzda modernize edilmesi konusunda alınan radikal kararlardan biri de subayların Fransızca dilinde eğitim görmeleri yönünde olmuştur.⁶ II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* ordusunu kurması salt askeri anlamda uygulamaya sokulan bir yenilik değil, Gültekin Yıldız'ın ifadeleriyle; aynı zamanda *Osmanlı siyasetinin dört meşru aktöründen biri ve sivil kamu hayatının en örgütlü unsuru olan bir kurumun varlığının sona erdirilmesi* suretiyle politik rejimin yapısı da değişime uğratılmıştır.⁷ Bu dönemde ordunun modernizasyonu için atılan önemli adımlardan biri, Prusya'nın Landwehr sistemini temel alan bir ihtiyat ordusu veya milis gücü oluşturulması idi. *Asakir-i Redife-i Mansure* adı verilen ve literatürde *Redif* olarak bilinen bu birlikler her vilayette yaşları 23 ile 32 arasında olan kişilerin görev yaptığı taburlardan oluşuyordu. Savaş zamanında düzenli orduya katılmak üzere göreve çağrılan bu birlikler yılda iki kez eğitime alınmıştır.⁸

Kıta Avrupa'sında Devrim ve Napolyon Savaşlarından sonra zorunlu askerlik hizmetine bağlı olarak oluşturulan kitle orduları askeri organizasyonda köklü dönüşümleri tetiklemiştir.⁹ Esasında Fransız Devrimi'nden sonra başlayan ulus-devlet modelindeki hâkim siyaset düşüncesine göre vatandaşların devlete karşı bir sorumluluğu

¹ *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Der. (E) Prof. Tbp. Kd. Alb. Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009, 111.

² Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans*, Oxford: ABD-CLIO, 2009, 126.

³ Dankwart A. Rustow, "Military: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Ed. Robert e Ward-Dankwart A. Rustow, Princeton&New Jersey: Princeton University Press, 1964, 355.

⁴ Stanford J. Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III, *The Journal of Modern History*, Vol. 37, No. 3 (September 1965), 292.

⁵ Uyar-Erickson, *A Military History*, 129.

J. C. Hurewitz, "The Beginnings of Military Modernization in the Middle East: A Comparative Analysis", *Middle East Journal*, Vol. 22, No. 2, (Spring 1968), 144-158.

⁷ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, IX.

⁸ Erik Jan Zürcher, "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928*, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 155.

⁹ Gültekin Yıldız Ed. *Dünya Savaş Tarihi: Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, Önsöz.

şeklinde ortaya çıkan zorunlu askerlik olgusu Osmanlı Devleti özelinde askerlik süresi ile ilgili birtakım düzenlemeleri gerekli kılmıştır. 12 yıl askerlik hizmeti öngören Asakir-i Mansure projesi özellikle Müslüman kesimi birçok yönden zarara uğratmıştır. Öte yandan hep aynı yörelerden asker temini yoluna gidilmesi de başlı başına önemli bir sorundu.¹⁰ Tanzimat Fermanı ile birlikte askerliğin zorunlu hale getirilmesiyle beraber askerlik süresi ile ilgili de hüküm konmuş ve askerlik hizmeti vatandaşlar için bir ödev olarak tanımlanmıştır.¹¹ Tanzimat Fermanı ile birlikte nizami askerliğin süresi beş yıl olarak belirlenmiş ve bu sürenin sonunda terhis olanların yedi yıl redif sınıfında hizmet göreceği kararlaştırılmıştır.¹² Yeni düzenlemelerle *Dar-ı Şura-yı Askeri* reorganize edilerek Seraskere bağlı olarak teşkilat ve görevleri genişletilmiştir. 1844 yılında askere alma yöntemi olarak uygulanan ve 20 yaşına gelmiş her Müslüman erkeğin katılması zorunlu tutulan kura uygulamasındaki aksaklıkları gidermek için 1846 yılında Osmanlı Devleti'nin ilk kura kanunu yayınlanmış ve 1847'de yürürlüğe sokulmuştur. *Dar-ı Şura-yı Askeri*'de görüşülüp Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de son şeklini aldıktan sonra padişahın onayından geçen 1846 Kura Kanunu, Osmanlı Devleti'nde askerlik mükellefiyetini etraflı bir şekilde düzenleyen askere alma kanunu olarak yürürlüğe girmiştir.¹³ Bu kanuna göre, askerlikten muafiyet, bedel-i şahsi vergisi, gönüllü askerlik ve kura isabet edenlerin durumu gibi konularda düzenlemeler yapılmıştır.¹⁴ Bu düzenlemeye göre, askerliğin kimler tarafından yapılacağı, askerlik çağı, kura daireleri ile kura meclislerinin oluşturulması, firar ve benzeri meseleler kanuni hükme bağlanmıştır.¹⁵ Bu düzenlemelere rağmen ortaya çıkan boşlukları doldurmak amacıyla 1869 yılında *Kuvve-i Umumiye-i Askeriyeye Dair Nizamname* çıkarılmış ve Osmanlı Devleti'nin kara kuvvetleri "Nizamiye", "Redif" ve "Mustahfiz" olarak üç kısma ayrılmıştır. Her bir sınıfın farklı bir askerlik hizmeti öngördüğü bu düzenleme 17 yıl yürürlükte kalmış ve 1887 yılında yerini *Ahz-ı asker Kanunnamesi*'ne bırakmıştır.¹⁶

Osmanlı Devleti'nde askere alma işleriyle ilgili yapılan düzenlemelerde dikkati çeken bir başka konu da Osmanlı elitlerinin çok dinli ve çok etnili bir nüfustan bir "Osmanlı milleti" yaratma düşünceleriydi. Bilindiği gibi Islahat Fermanı'nda (1856) gayrimüslimlerin askerlik hizmeti karşılığında ödemek zorunda oldukları cizye vergisi kaldırılmış ancak bu uygulama *bedel-i nakdi* şeklinde varlığını sürdürmüştür. Aslında Osmanlı askere alma sistemini gerçek anlamda kapsayıcı bir hale getirme çabaları ancak 1909'da dillendirilmeye başlanmıştır. 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi anayasal haklar ve ödevler kapsamında askerlik hizmetini de gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda 7 Ağustos 1909 tarihinde *bedel-i nakdi* uygulamasına son verildiği ve askerlik hizmetinin eşitlik temelinde tüm Osmanlı tebaası için zorunlu hale getirildiği ilan edilmiştir. Ancak bunun gibi yasal düzenlemelerin zorlayıcılığı ve dönemin aydın kesiminin bir silah arkadaşlığı temelinde tüm Osmanlı milletlerini kader birliğine sevk etmeye dönük beklentileri çeşitli nedenlerle hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır.¹⁷ Öte yandan hak ve sorumluluklarda eşitlik prensibiyle ortaya atılan askerlik hizmeti zorunluluğu tüm kesimlerin olumlu karşıladığı bir gelişme olmamıştır. Örneğin Drama Başpiskoposu, Rumların beş yıllık hazırlık evresinden sonra Osmanlı ordusuna yazılmaları ve Rum komutanların emrinde askerlik hizmetini ifa etmelerini istemiştir. Dahası, Rum asıllıların hilal sancağı altında askerlik yapmalarının da hoş karşılanmayacağı belirtilmiş, bu durum da gayrimüslimlerin Osmanlı ordusuna kitlesel olarak katılmalarının ütopyadan ileri gidemeyeceğini göstermiştir.¹⁸

Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen devredeki askere alma yükümlülüğü ve işlemleri açısından tam bir bütünlük sağlanamamıştır.¹⁹ 1914 yılına gelindiğinde 12 Mayıs 1914 tarihini taşıyan yeni bir zorunlu askerlik kanunu

¹⁰ Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", 150. *Yılda Tanzimat*, İstanbul: Aydınlar Ocağı, Açık Oturumlar Dizisi 7, 1990, 24.

¹¹ Şakir Adıgüzel, *Türkiye'de Siyasi Hak ve Ödevlerin Tarihsel Gelişim Süreci*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, 2014, 54.

¹² Osman Köksal, *Mükellef-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı 29 Nisan 1330 (Osmanlı Devleti'nde Askere almada Son Durum)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, 1987, 11.

¹³ Musa Çadircı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 18, (Şubat 1980), 62.

¹⁴ Celal Işıklar, *Kamu Hizmeti ve İdari İşlem Alanı Olarak Zorunlu Askerlik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, 2008, 28.

¹⁵ Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askerealma Kanunları (1839-1914)*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1994, 12.

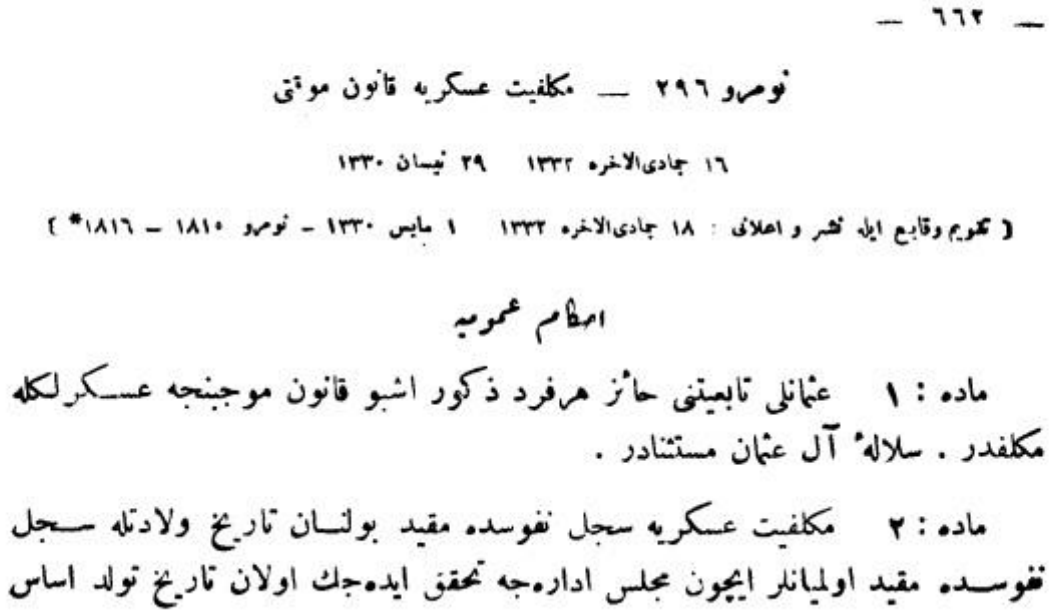
¹⁶ Fahri Çoker, "Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, (Yay. Yön.), Fahri Aral, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1264.

¹⁷ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 106.

¹⁸ Fikret Adanır, "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", Ed. Ronald Grigor Suny v.d., *A Question of Genocide Armenians and the Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 116.

¹⁹ Işıklar, *Kamu Hizmeti ve İdari İşlem*, 31.

çıkarılmıştır.²⁰ Kanunun ilk maddesi askerlik hizmeti konusunda vatandaşların kanun önündeki eşitliği esasınca *Osmanlı tabiyetini haiz her ferd zükûr işbu kanun mucebince askerlikle mükelleftir. Sülale-i Ali Osman müstesnadır* hükmü yer almıştır.²¹ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin seferberlik çağrısı öncesinde yapılan yasal düzenlemelerin diğer bir yönü, bu çalışmanın konusunu oluşturan ihtiyat zabıtları ile ilgiliydi. Ordunun subay ihtiyacının seferberlik durumunda daha da artacağı düşünülendiğinden yükseköğretim kurumlarından mezun olanların daha etkin bir şekilde askere alınıp ihtiyat zabiti (yedek subay) olarak yetiştirilmeleri yoluna gidilmiştir.²² Çanakkale muharebelerinin şiddetlendiği 1915 yılının ortalarında Beylerbeyi'nde faaliyet gösteren Yedek Subay Okulu'nda çavuşken subay niteliği gösteren adaylara küçük rütbelerdeki eksikliklerin giderilmesi amacıyla orduda görev verilmiştir.²³

Resim 1: Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati²⁴

Günümüzde Türk Silahlı Kuvvetleri'nde yedek subay olarak uygulanmaya devam edilen bu askeri sınıfın nüvesini teşkil eden ihtiyat zabıtlığına Osmanlı Devleti'nde hangi koşullarda başvurulduğu, ne gibi evrimlerden geçtiği ve ihtiyat zabıtlarının bir nevi meslek dayanışmasına gitmeleri ile ilgili en kapsamlı inceleme Beşikçi'ye aittir. Askeri tarih alanında yapılan çalışmalarda son derece yüzeysel bir yaklaşımla ele alınan ihtiyat zabıtlığı daha derinlemesine araştırılmayı bekleyen bir konu başlığıdır. Beşikçi'nin ifadeleriyle; *son dönem Osmanlı tahsilli kuşağının bir nevi ihtiyat zabıtlığı kuşağı olduğu söylenebilir.*²⁵ Her şeyden önemlisi dönemin yükseköğretim seviyesindeki mekteplerinde eğitim görmüş olan ihtiyat zabıtları, askeri mekteplerden mezun olan Osmanlı subaylarına göre son derece heterojen bir gruba oluşturmuşlardır. Farklı toplumsal arka planlara sahip olan ihtiyat zabıtlarının farklı yaşam algılamaları ve gelecek tasavvurları vardı. Bu durum, seferberlik sonrasında çeşitli zamanlarda yazdıkları anı ve günlüklerde ortaya çıkmaktadır. İhtiyat zabıtlığı ilk olarak 1877-78'de Rus orduları karşısında yaşanan hezimetin ardından II. Abdülhamid'in orduda başlattığı yeniden yapılanma sürecinde ortaya çıkan zabıt eksikliğini gidermek için düşünülmüştür. Ordunun modernizasyonu için yardımcı

²⁰ *Düstur*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, II. Tertib, C. 6, 662.

²¹ Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati, *Düstur*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, II. Tertib, C. 6, 662.

²² Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, 116.

²³ Mehmet Arslan, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesi'nde Askere Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S. 18, Yıl 13, (Bahar 2015), 231.

²⁴ Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati, *Düstur*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, II. Tertib, C. 6, 662.

Mehmet Beşikçi, "İhtiyat Zabıtlarından 'Yedek Subaya' Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 13, (Güz 2011), 45-89.

bir sınıf olarak düşünülen ihtiyat zabıtlığı Alman Von der Goltz tarafından da olumlu karşılanmıştır.²⁶ Nitekim Osmanlı ordusunun Balkan Savaşları'ndaki etkinliğini değerlendiren yabancı gözlemciler göre, özellikle topçu sınıfındaki ihtiyat zabıtlarının başarılı olmalarının ardında yatan en önemli faktör, Von der Goltz'un reformları sonucunda iyi bir eğitim almaları olmuştur.²⁷ İhtiyat zabıtlarının Osmanlı ordusundaki toplam subay sayısına oranı 1914-1916 arası dönemde yüzde 20'ye çıkmıştır.²⁸ Bu tablonun ortaya çıkmasında en önemli faktör, şüphesiz ki Balkan Savaşları'nda alınan yenilginin sorumlusu olarak görülen ve sayısı 1300'ü bulan subayların tensikat kapsamına alınarak tekaüde ayrılmalardı.²⁹ Bu koşullarda ihtiyat zabıtlarının iyi bir askeri eğitimden geçirilmeleri için 1914 yılındaki seferberlik ilanından sonra *İhtiyat Zabıt Namzedi Talimgâhı* açılmıştır. Aldıkları askeri eğitimin kalitesine ve ordudaki pozisyonlarına rağmen ihtiyat zabıtları muvazzaf subaylar gibi kabul görmemişlerdir. Her ne kadar mülazım-ı sanilik rütbesini elde edebilecek bir pozisyonda olmaları ve değişik tarihlerde yapılan kanuni düzenlemelerle muvazzaflık pozisyonu elde edebilmelerine karşın ihtiyat zabıtları orduda hak ettikleri kıymeti görmediklerinden yakınmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda ihtiyat zabıtları olarak görev yapan Faik Tonguç bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir;

"Harbiye talimgâhına ilk zamanlar yüksek okul mezunları alınır, bunlar azaldıkça lise mezunları ve öğrencileri, daha sonra medrese öğrencileri alınmaya başlandı. Ordunun duyduğu ihtiyaç dolayısıyla bir iki aylık yarım yamalak talimden sonra gönderiliyorlardı. Bunların içinde düzenli öğrenim görmüş bilgili gençler, doğru dürüst iki satır yazı yazmaktan aciz softalar da vardı. Bunun için hepimize "fırın işi" adını takmışlardı. Bu, fırına sokulmuş, iyice pişmemiş, ham, hamur, ahlak olarak çıkarılmış, ordu emrine verilmiş demektir. Bizlere bir yüzbaşının yapacağı vazifeler veriliyordu. Bu kadar savaş deneyimi geçirmiştik ama "fırın işi" olmaktan kurtulamamıştık. Bize hala onbaşı, çavuş gözüyle bakıyorlardı, bir nefer tayınıyla yaşamak zorunda bırakıyorlardı."³⁰

Tonguç'un yakınmalarına sebep olan ihtiyat zabıtlarının ordu içerisindeki müphem durumunu düzeltmek adına aslında henüz seferberlik başlamadan evvel birtakım yasal düzenlemelere gidilmiştir. Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından hazırlanan kanun layihasına göre İhtiyat Zabıt Mektebi'nden mezun olan ikinci sınıf ihtiyat zabıtlarının muvazzaflığa geçmeleri öngörülüyordu.³¹ Kabul edilen kanun-ı muvakkat 'ın birinci maddesinde; ... *mülğa İhtiyat Zabıt Mektebi'nden ikinci sınıf ihtiyat zabıtlığıyla neş'et edup muvazzaf zabıtlığıyla ordu-yu hümayuna dâhil olmak isteyenler şerait-i atıye dairesinde ve bir def'aya mahsus olarak muvazzaf mülazım-ı saniliğe nakl ve kabul edileceklerdir.*³²

İhtiyat zabıtlığının günümüzdeki uygulaması olan yedek subay sınıfına geçişinin serüveni, her dönemde yeni kanuni düzenlemelerle standart bir sistemin yakalanmaya çalışıldığı çabalarla doludur.

²⁶ Beşikçi, "İhtiyat Zabıtinden' 'Yedek Subaya' Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", 52.

²⁷ Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: the Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, London: Greenwood Publishing Group, 2003, 15. Goltz, 1883'te Osmanlı ordusunun hizmetine girdiğinde Askeri Okullar Nazırlığına atanmıştır. Colmar Von Der Goltz, *Yirminci yüzyılın Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hatıratı"*, Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, 27.

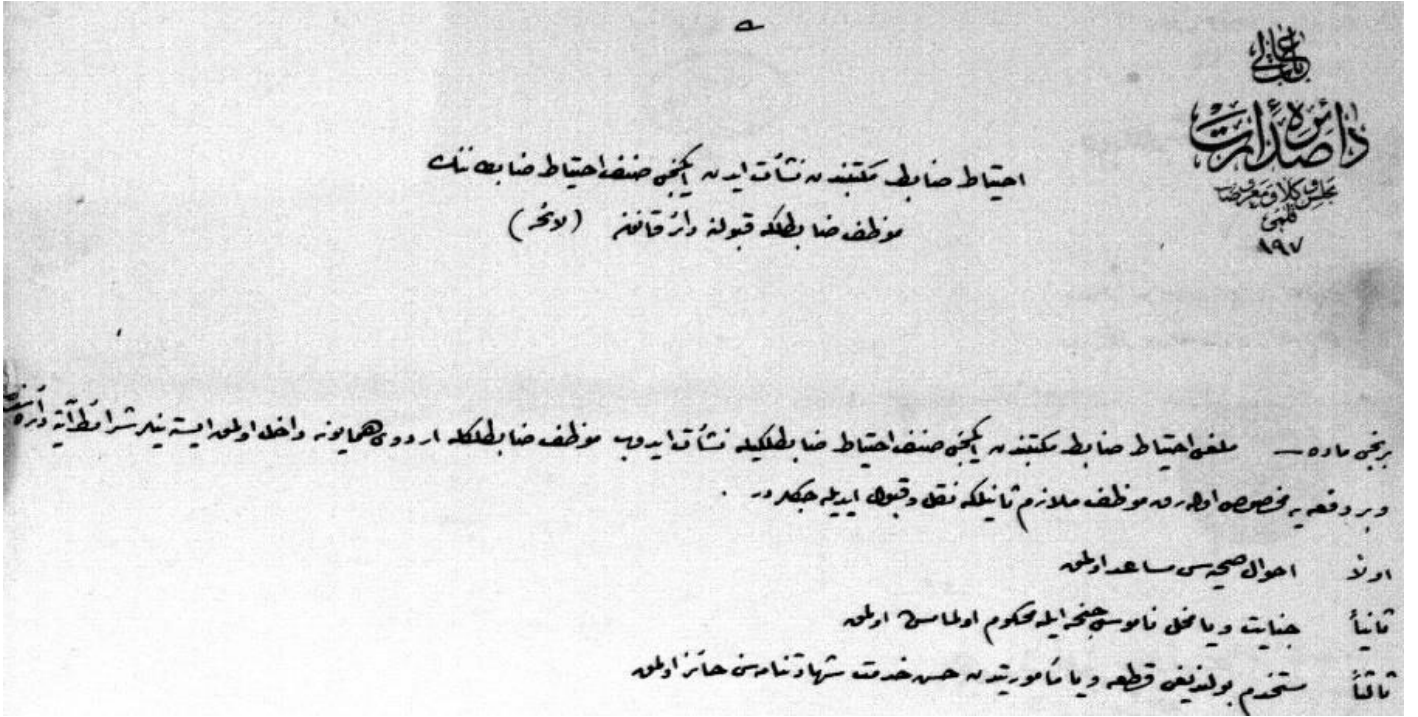
²⁸ Beşikçi, "İhtiyat Zabıtinden' 'Yedek Subaya' Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", 63.

²⁹ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Çev. Tanju Akad, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, 28.

³⁰ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 54.

³¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İ. MMS, 181/22, 4 Ca 1332/31 Mart 1914.*

³² BOA, A. DVN. MKL, 58/49, 11 Ca 1332/7 Nisan 1914. Ayrıca bkz. Beşikçi, "İhtiyat Zabıtinden' 'Yedek Subaya', 60.

Resim 2: İhtiyat Zabiti Mektebi'nden Mezun Olan İkinci Sınıf İhtiyat Zabitanının Muvazzaf Zabıtlığı Kabulü³³

İhtiyat Zabıtlarına Ait Anı ve Günlüklerin Askeri Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Değeri

Genel olarak akademik tarih yazımında anı veya günlüklerin kaynak olarak kullanımı konusunda söz konusu metinlerin güvenilirliği ile ilgili mevcut çekinceler, çeşitli nedenlere dayanmaktadır. Otobiyografik metinlerin aynı zamanda kaleme alındıkları dönemin kolektif belleğinin de bir ürünü olmalarının yanı sıra, bellek ve hafızanın geçmişi aynen muhafaza etme gibi bir işlevinin bulunmadığı da düşünülmelidir. Daha açık bir anlatımla, belleğin seçiciliği kişinin veya grubun ihtiyaçlarına hizmet eden bir misyonu işaret eder.³⁴ Gerçekten de tarihin belli bir dönemdeki yaşantılarını ve tarihe mal olmuş önemli olayların içindeki rollerini ilerleyen dönemlerde kaleme alan şahısların içinde buldukları ruh halinden ve yaşam tecrübelerinden azade bir şekilde hareket edemeyecekleri hususu bilinen bir gerçektir. Ancak anı türünde kaleme alınan eserlerin tarih araştırmalarında sağladığı katkılar, bu eserlerin kaynak olarak değeri konusundaki endişeleri geride bırakacak düzeydedir. Her şeyden önemlisi söz konusu eserler canlı bir üslupla kaleme alınmaları ve yaşanmış tecrübeleri birey gözüyle ele almaları suretiyle, resmi belgelerin sağlayamayacağı ölçüde tarihsel geçmişin aydınlatılması ve anlaşılması noktasında önemli veriler sağlarlar.³⁵

Çalışmanın konusunu teşkil eden ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev yapmış olan ihtiyat zabıtlarının anılarında yer alan bilgiler şüphesiz, yukarıda anı türündeki eserlere hâkim olan kısıtlılık durumundan muaf olmamasına karşın toplumun eğitilmiş bir kesimini oluşturan ve elit pozisyonundaki şahısların savaşa dair gözlemlerini içermesi bakımından üzerine eğilmeyi hak etmektedir. İhtiyat zabıtları Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı askeri mobilizasyonuna tabi tutulmuş hem edilgen birer nesne hem de bu mobilizasyonun yöneticisi pozisyonundaydı. Dolayısıyla bu durum, ihtiyat zabıtlarının otobiyografilerine Osmanlı Devleti'nin savaş tecrübesini anlamak bakımından aşağıdan bir gözle olayları değerlendirme imkânı sunma niteliği kazandırır. Bu yönüyle bakıldığında ihtiyat zabıtlarının Birinci Dünya Savaşı'na çift yönlü ayna tutan hafıza/bellek malzemeleri üretmiş oldukları öne sürülebilir.³⁶

Ordunun Birinci Dünya Savaşı'ndaki genel durumunu ve bizzat kendi iç dinamiklerini anlama imkânı veren bu eserler, resmi askeri belgelerin sunduğu teknik materyallerden farklı olarak ihtiyat zabitanının dünyasına ışık

³³ BOA, İ. MMS, 181/22, 4 Ca 1332/31 Mart 1914.

³⁴ Nuri Bilgin, *Tarih ve Kolektif Bellek*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2013, 31.

³⁵ İbrahim Şirin, "Seyahatname, Hatırat ve Mektup", Ed. Ahmet Şimşek, *Tarih İçin Metodoloji*, Ankara: Pagem Akademi, 2015, 273.

³⁶ Mehmet Beşikçi, "One War, Multiple Memories: Ottoman Reserve Officers in the First World War", *Archive Orientalni*, Vol. 88, (2020), 310.

tutmaktadır.³⁷ Beşikçi'nin de belirttiği gibi, askeri tarihçilik alanında giderek önem kazanan *hafıza/bellek* çalışmalarında diğer subayların kaleme aldıkları eserler gibi, ihtiyat zabitlerine ait olan anılar da benlik belgeleri (ego documents) olarak kabul edilip son yıllarda sıkça başvurulmuş eserler arasındadır.³⁸ Diğer yandan, İhtiyat zabitlerine ait bu eserler, görev yaptıkları ordudaki erlerin neredeyse tamamının okur-yazar olmayışından dolayı³⁹ ordunun durumunun, cephelerdeki askerlerin yaşam koşullarının ve devletin genel savaş siyasetinin eleştirel bir gözle değerlendirildiği muvazzaf üst rütbeli subaylar dışında kaleme alınan yegâne metinlerdir. Bu metinler savaşın genel seyrini içeren meraklı hikâyelerle örülü anlatılar da sunarlar.⁴⁰

1990'lı yıllardan itibaren dünya ölçeğinde belgesel tarihçiliğin bir ölçüde itibar kaybetmeye başladığı ve sosyal tarihçiliğin revaç bulduğu yeni tarihçilik anlayışının Türkiye'de de yansımaları olmuştur. Sözü edilen yıllarda arşiv fetişizmiyle varılan kesin tarihsel bulguların ve mega söylemlerin yerini otobiyografik anlatılarla desteklenen yeni bakış açıları ve söylemler almıştır. Türkiye'de orta sınıfa mensup okuru hedef alan otobiyografi eserlerine yönelen ilgi, 1990'lı yıllarda bir yayın patlamasına yol açmış, bir anlamda modern Türkiye'nin kuruluşunu hazırlayan sürecin madunların gözüyle okunması tercih edilmeye başlamıştır.⁴¹

Osmanlı subaylarının kaleme aldıkları anıların diğer bir etkisi, Özcan'a göre savaş sonrası dönemde Türkiye'de olumsuz Arap imgesinin oluşması ile ilgilidir. Özellikle Irak Cephesi'ni konu alan hatıratlarda Arap aşiretlerinin savaş karşısındaki tutumu ve Türk askerinin bu cephede karşılaştığı olumsuzluklar anı türü eserlerde son derece canlı bir üslupla anlatılmıştır.⁴² Öte yandan ihtiyat zabitleri bağlamında bakıldığında, toplumun elit-aydın çevresinden gelen bu sınıfın yaşadıkları dönemin siyasi ve askeri gelişmeleriyle ilgili görüşlerini yansıtmaları son derece doğal bir durumdur, zira topyekûn savaş koşullarının siyasi, askeri ve iktisadi meseleler arasındaki sınırları buharlaştırması nedeniyle bu alanlardaki gelişmeler iç içe yaşanmış ve haliyle de bu çalışmanın konusunu oluşturan metinlere de ağırlıklı olarak yansımıştır.⁴³ Bunun yanı sıra, ihtiyat zabitlerine ait hatıratların en vahim sınırlılığı, savaşı tüm sıcaklığıyla ve insani boyutlarıyla betimleyen yönlerine rağmen, olayların bütünlüklü değerlendirmelerine imkân tanıyacak sistemli bir içerikten yoksun oluşudur. Bu eksikliğin giderilmesi adına tarih araştırmalarında elzem olmasına rağmen, bu çalışmanın konusu ve kapsamı gereğince incelenen anı ve günlüklerde yer alan değerlendirmelerin doğruluğunu ölçmeye yönelik karşılaştırmalara gidilmemiştir. Belirtmek gerekir ki, konumuz açısından önemli olan husus bu metinleri kaleme alan ihtiyat zabitlerinin seferberlik süresince ne gibi duygusal hareketlilikler içerisinde olduklarını ortaya koyabilmektir.

Osmanlı-Alman Birleşik Harekâtına Yönelik Gözlemler

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ile kurduğu ittifak, akademik ve popüler düzeyde üzerinde en fazla tartışma yürütülen tarihsel konuların başında gelmektedir. Savaşın yenilgiyle sonuçlanması ve devletin sonunu getiren bu ittifak ilişkisinin iyi düşünülmeden uygulamaya konulduğu yönündeki süregelen iddialar akademik tarih yazımında olduğu kadar tarihçiler dışındaki çevrelerin de sıklıkla dillendirdikleri bir konu olmuştur.⁴⁴ Dolayısıyla ihtiyat zabitlerinin de bu konudaki gözlemleri savaş sonrası dönemde oluşmaya

³⁷ Bkz. Hakan Şahin, "Osmanlı-Türk Ordusuna İçeriden Bakış: Asker Anıları (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 20, S. 39, (2015/2), 25.

³⁸ Mehmet Beşikçi, "Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", Haz. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, 92.

³⁹ Öyle ki, I. Dünya Savaşı sırasında seferberlik ilanından sonra İhtiyat Zabiti Namzetleri Talimğâhına alınan yükseköğretim mezunlarından bazılarının okuma yazma dahi bilmediklerinin anlaşıldığı zamanlar olmuştur. Osmanlı eğitim düzeninin sebep olduğu bu tür aksaklıkların yaşandığı durumlarda söz konusu namzetler kıtalara er olarak gönderilmişlerdir. Bkz. Mesut Uyar, "İhtiyat Zabiti Namzedi Olmak...", *Çanakkale 1915*, S. 16, Yıl 4, (Haziran 2013), 24. Buna karşılık, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Bulgar ordusunda her beş kişiden dördünün okur-yazar olduğuna ilişkin Beşikçi'nin tespiti oldukça sarsıcıdır. Beşikçi, Cihan Harbi'ni yaşamak ve Hatırlamak, 103.

⁴⁰ Bahattin Demirtaş, "Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 3, S. 1, (Nisan 2017), 178.

⁴¹ Doğan Gürpınar, "The Politics of Memoirs and Memoir –Publishing in Twentieth Century Turkish Studies", *Turkish Studies*, 13:3, 537-557.

⁴² Ahmet Özcan, "Unutulan Cephede unutulmayan Hatıralar: Irak ve Kütü'l Amâre Hatıraları Üzerine Bir Deneme", Haz. Orhan Neçare, *Kütü'l Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin*, Bildiriler, Ankara, 2016, 41.

⁴³ Beşikçi, "Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", 96.

⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ile kurduğu ittifak konusunda bkz. Gültekin Yıldız, "Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinin Türk-Alman Askeri İttifakı", Ed. Zekeriya Kurşun, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum*, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, 191-202; H. S. W. Corrigan, "German-Turkish Relations and the

başlayan ittifatçı karşıtı tutum ve politikaları beslemiştir. Öte yandan Osmanlı silahlı kuvvetlerinde görev yapan Alman askeri personelinin sayısının savaşın sonlarına doğru 800'e ulaştığı düşünüldüğünde Osmanlı subay ve diğer alt rütbedeki zabıtların birleşik harekât kapsamında müttefikleriyle ilgili düşünceleri, savaş pratiğinde Alman personelinden sağlanan fayda ya da bu subaylarla hangi ihtilaflara düşüldüğü gibi noktalar resmi belge veya talimnamelerin sağladığının çok ötesinde ayrıntıları içermektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi, seferberlik sonrasında silahlı kuvvetlerindeki ihtiyat zabıtları gerek savaş sırasında günlük şeklinde kayıt altına aldıkları gerekse de savaş sonrasında geçmişin bir muhasebesi kabilinden kaleme aldıkları hatıralarında Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini ve Almanya ile kurduğu ittifakı eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmişlerdir. 1914 Ağustos'undaki Türk-Alman ittifak antlaşmasını değerlendiren İsmail Hakkı Sunata, Hüseyin Cahit Yalçın'ın bir anısını aktarmıştır. Buna göre, Moda'da Fransız sefirine rastlayan Hüseyin Cahit'in Alman gemilerinin satın alındığı haberini vermesi karşılığında Fransız sefir "Yanlış, siz Goben'i değil, Goben sizi satın aldı" karşılığını vermiştir. Sunata, bu anekdotun devamında, Rus limanlarını bombalayan bu gemilerin tamamen Alman kumandanlar tarafından idare edilmesine içerleyerek; ... *Hiç olmazsa yarı yarıya, o da olmazsa dörtte bir nisbetinde bizim subay ve askerlerden koyarak onlara da bu gemilerin nasıl kullanılacağını öğretmek uygun olmaz mıydı?* sorusunu sormuştur.⁴⁵ Diğer yandan, savaşa girme kararının Osmanlı kamuoyundan gizli bir şekilde verildiğini vurgulayan Sunata, Osmanlı Parlamentosunun kapitülasyonları kaldırma kararına Almanya'nın da itiraz etmesinin ittifakın mantığına ters bir durum olduğunun altını çizmiştir.⁴⁶ Bunun yanında, tarihsel bir kritiği de ihmal etmeyen Sunata, tarih boyunca Nemçeliler (Avusturya) ile Rusların birbirlerine düşman olduklarını ve bu harpte de Osmanlı Devleti'nin taraf tutmasının mantıklı bir tarafının olmadığını düşünen Sunata, *yine de belki bilmediğim bir şeyler vardır*⁴⁷ diyerek bu konudaki değerlendirmesine İngiltere ile devam etmiştir. Bu savaşın İngiltere'yi Osmanlı Devleti'ne düşman hale getirdiği için de endişelerini ifade ederek Bulgaristan'ın savaşa girmesi sayesinde Avusturya topraklarının Çanakkale'ye getirildiğini, ancak bunun karşılığında da Edirne İstasyonu'nun Bulgarlara hudut düzeltme adı altında bırakılmasını sert ifadelerle eleştirmiştir.⁴⁸

Kanal Cephesi ile ilgili görüşlerini aktaran Ali Fuat Erden, Kanal Harekâtı kararının Almanların telkinleri sonucu alınması ve başarı şansının son derece az olmasına karşın Alman General von Kress'in kanalın tehdit edilmesinin bile İngilizler için felaket anlamına geleceği yönündeki görüşleriyle hareket edildiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, Almanlara göre, İngilizlerle Türkler arasında kan dökülmesi yoluyla Türk-Alman ittifakının güçleneceği de bir diğer amaçtır.⁴⁹ Falih Rıfki Atay, *Zeytindağı* adlı eserinde bu hususla ilgili şu ifadelerle yer vermiştir; *Almanların ara sıra birkaç bin Türk feda ederek ve ikide bir Kanal'ı zorlayarak Mısırda mümkün olduğu kadar İngiliz ordusu tutturmak...*⁵⁰ Görüldüğü gibi son derece açık ve samimi ifadelerin yer aldığı bu metinlerde, akademik tarih araştırmalarına göre doğrudan anlatım tekniğine daha sık rastlanmaktadır.

Benzer görüşlere sahip olan Tonguç, Almanların Osmanlı askerlerini diledikleri şekilde kullandıklarını belirterek şu ifadeleri aktarmıştır:

"Avrupalı devlet adamları, o derece bencil, milli menfaatlerine o kadar düşkün insanlardır ki bu uğurda, müttefik ve silah arkadaşı da olsa, başka bir milletin varlığını tehlikeye atabilecek durumlar yaratmakta asla tereddüt göstermediklerini, özellikle Doğu milletlerini ikinci, üçüncü derecede insanlar arasında saydıklarını, bu milletlerin tarihini biraz bilenler, bu milletlerle az çok temasta bulunanlar pek iyi bilirler."⁵¹

Tonguç anlatımlarına benzer aktarımlara Münim Mustafa'nın anılarında da rastlayabilmek olasıdır. Çanakkale Cephesi'ndeki deneyimlerini kaleme alan müellif, Ordu Komutanı Liman von Sanders'ın Seddülbahir'de cereyan eden muharebelerde ağır kayıplar verilmesine rağmen ele geçen taze kuvvetleri muharebe alanına sürmekten

Outbreak of War in 1914: A Re-Assessment", *Past&Present* No. 36, (Apr. 1967), 144-152; Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 135-175.

⁴⁵ İsmail Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, 26.

⁴⁶ Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, 37.

⁴⁷ Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, 82.

⁴⁸ Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, 194.

⁴⁹ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, 111.

⁵⁰ Falih Rıfki Atay, *Zeytindağı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, (t.y.), 93.

⁵¹ Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, 20.

bir an bile geri durmamasını hayretle karşılamıştır. Zira *yeni gelen kuvvetler de birkaç saat içinde müthiş zayıf vererek eriyip gidiyordu*.⁵²

Öte yandan, Kanal Cephesi'nde Kont Volfskel adlı Alman kurmay subayının bölgedeki Ermeni ve Dürzi eşkiyalara karşı hayatını tehlikeye atarak başarılı bir mücadele vermesinden sonra Alman komuta merkezi tarafından görevden alınmıştır. Erden'e göre, Volfskel bu başarısını İngilizlere karşı elde etseydi pek takdir edilecek, ancak Ermeni ve Dürziler söz konusu olduğu için böyle bir sonuç çıkmıştır.⁵³ Münim Mustafa'nın Kanal Harekâtı'na ilişkin anlatıları ise meselenin farklı bir boyutuna ışık tutarak Alman subaylarına yönelik hayırhah algılamının da vaki olduğunu ortaya koymuştur. 20-21 Kanun-ı sani 1330/3 Şubat 1915 tarihinde sabaha karşı Kanal'a yönelik başlatılan taarruzun başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Cemal Paşa, von Kres, General von Trommer ve diğer kurmay heyetin yapmış olduğu toplantıda ikinci bir taarruz planı ortaya atılmıştır. Ancak Osmanlı ordusunun o bölgede durmasının açlık ve susuzluk gibi mühim tehlikelere yol açacağından hareketle Trommer Paşa bu fikre sıcak bakmayarak ordunun geri çekilmesi yönünde alınan kararda büyük bir pay sahibi olmuştur. Münim Mustafa'nın anılarında yer verdiği bu anekdot asker anılarında Alman subaylarının her zaman için olumsuz imgelerle anıldığı yönünde bir genellemeye gidilemeyeceğini ortaya koymuştur.⁵⁴ Benzer şekildeki yaklaşıma Tonguç'un anılarında da rastlamak olasıdır. Cepheye sevk edilmek üzere Ulukışla'da konakladıkları sırada Osmanlı ordusunda görev yapan Alman bir doktorla karşılaşmasına yer veren Tonguç, bölgede gözlemediği sefaleti geniş bir şekilde betimledikten sonra Alman doktorun üşenmeden, usanmadan sandıklarını ve kutularını açıp çeşit çeşit ilaçlar çıkardıktan sonra hastaları birer birer muayene etmesini, insanların çibanlarını, yaralarını sarmasını ve "yürekten gelen bir yakınlıkla" öğütlerde bulunmasını tazimkâr ifadelerle aktarmıştır.⁵⁵ Münim Mustafa ve Tonguç'un bu aktarımlarının da açık bir şekilde gösterdiği gibi ihtiyat zabitlerinin yaşam anlatıları özelinde bakıldığında, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Alman İttifakı çeşitli yönleriyle tenkit edilmiş olsa da Osmanlı ordusunda görev alan Alman subay, doktor ve komuta heyetine karşı ön kabullerin belirleyici olduğu bir dışlama ya da şeytanlaştırma durumu söz konusu olmamıştır.

Harb-i Umumi'de Osmanlı ordusunda görev yapan yedek subayların savaş anılarında kullandıkları dil ve tercih ettikleri üsluba bakıldığında farklı yaklaşımlar gözlenebilmektedir. Çanakkale Cephesi'ndeki askeri harekâtların idare edilmesinde zaman zaman fikir ayrılıklarına düşen Türk ve Alman subayların tavırlarını aktaran Münim Mustafa⁵⁶, cephedeki askeri taarruzları değerlendirirken: "... bu taarruzların askerlik nokta-i nazarından lazım olup olmadığı hakkında söz söylemek meslek ve ihtisasımızın haricinde, tamamıyla fenni bir mesele olduğundan bu hususta tarihimizi aydınlatacak tetkikat yapmayı, yazı yazmayı erbabına bırakıyorum" şeklinde son derece ihtiyatlı bir noktada dururken, orduda doktor olarak görev yapan bir başka zabıt, taktiksel olarak Erzurum'u Ruslara terk eden Alman komuta heyetini sert sözlerle eleştirerek bunun tarihin affetmeyeceği bir hata olduğunu öne sürmüştür.⁵⁷ Bu noktada Beşikçi'nin de altını çizdiği gibi, seferberliğe katılan ihtiyat zabitlerinin hem zorunlu askerliğin bir nesnesi hem de komuta kademesinin bir üyesi olmaları dolayısıyla taşıdıkları ikili karakter yapısına dikkat çekmek gerekmektedir. Bir yandan, muvazzaf bir asker rolünü oynamak zorunda kalırken diğer yandan askerlik mükellefi olarak dışarıdan bir gözle savaş sürecini tecrübe etmeleri ihtiyat zabitlerinin otobiyografik notlarına da belirgin bir şekilde yansımıştır.⁵⁸

İhtiyat zabitlerinin eleştirel ifadelerle anlattıkları savaşa dair gelişmeler arasında zaman zaman Türk-Alman ittifakının sorumlusu olan dönemin iktidar elitlerinin aldıkları yanlış kararlar da vardı. Sarıkamış Cephesi'nde hava koşullarının taarruz yapmaya elverişli olmamasına rağmen orduya taarruz emrinin verilmesi Tonguç'a göre, Başkumandan Vekili'nin Berlin'den almış olduğu direktifler neticesindedir. Ayrıca yazar, Doğu Cephesinde Ruslara karşı savaşan Almanların bu yolla Rusların Kafkas Cephesi'ne ağırlık vermelerini amaçladıklarını ifade etmektedir.⁵⁹ Nitekim savaş sonrası dönemde Osmanlı Devleti'nin büyük toprak kayıpları yaşamasına rağmen

⁵² Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cepheelerine Ait Hatıralarım*, İstanbul: Arma Yayınları, 1998, 49.

⁵³ Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, 187.

⁵⁴ Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cepheelerine Ait Hatıralarım*, 27.

⁵⁵ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 22.

⁵⁶ Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cepheelerine Ait Hatıralarım*, İstanbul: Arma Yayınları, 1998, 51.

⁵⁷ *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Der. (E) Prof. Tbp. Kd. Alb. Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009, 111.

⁵⁸ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, 119.

⁵⁹ Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, 187.

Almanların bir karış toprak kaybetmediği de üzerinde durulan bir konuydu.⁶⁰ Seferberlik esnasında zabitan arasında kulaktan kulağa yayıldığı anlaşılan Sarıkamış faciasının sorumlusu olarak Enver Paşa'nın itham edilmesi, konuyla ilgili tarihsel algılamının dayanaklarından birini göstermesi açısından önemlidir.⁶¹

Savaş esnasında düşmana esir düşen ihtiyat zabitleri esaret psikolojisi ile kaleme aldıkları günlüklerinde Türk-Alman ittifakının başarıyla sonuçlanacağına kendilerini inandırarak, bu ittifakın sayesinde Osmanlı Devleti'nin elde ettiği avantajları sıralamışlardır. Sibirya'da Ruslara esir düşen M. Fuad Tokad, Rus gazetelerinde belirtildiğine göre, Türk-Alman ittifakından hemen sonra Maliye Nazırı Cavid Bey'in Berlin'e giderek 150 milyon istikraz ettiğini ve bu paranın yol, şimendifer, fabrika ve ziraat işlerine harcanacağını ifade etmiştir.⁶² Savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin Almanya ile kurduğu ittifaktan sağladığı en önemli avantaj hiç şüphesiz askeri teçhizat, lojistik hizmetleri ve askeri uzman personel konusunda olmuştur. İncelenen anılarda da sıklıkla ifade edildiği gibi, Almanya'nın sahip olduğu sanayi üstünlüğü Osmanlı Devleti'nin savaştaki imdadına yetişmiştir. Konuyla ilgili gözlemlerini aktaran Bolvadinli Mehmet Sinan Bey; *Çanakkale Cephesi'nde düşmanla silah ve mühimmat farkımız kıyas kabul etmez derecede ölçsüz ve hatta hudutsuzdu. Bu durum karşısında duraklama zaruretinde kalıyorduk... Almanya da Romanya topraklarında bir yıldırım taarruzu yaparak Romanya'nın merkezi olan Bükreş'i zapt etmiş ve Balkan hattını açarak trenleri faaliyete geçirmiş ve bize ilk katarla top ve makineli tüfek mermileriyle kazma, çadır, ilaç gibi birçok hayati madde ve malzeme göndermişti. Ve gün geçtikçe Avusturya'dan fertlerle birlikte onbeşlik obüsler, 24'lük motorlu toplar da gelmeye başlamış olduğundan artık Türk ordusu silahlanmış, işin şekli değişmiş bulunuyordu*⁶³ sözleriyle Almanya'nın silah teknolojisindeki üstünlüğünü vurgulamıştır. 23-24 Temmuz 1915 tarihlerinde İtilaf donanmasının Türk siperlerini yoğun top ateşine alması, cephede görev yapan zabitlerin Türk ordusunun yetersizliği karşısında ye'se düşmelerine yol açmıştır.⁶⁴ Buna mukabil Almanya'nın diğer cephelerde de sağladığı askeri olanaklar, Osmanlı kuvvetlerini rahatlatmıştır. İngilizlerin savaş uçaklarını da kullanarak Mezopotamya Harekâtını genişletmeye çalışmaları karşısında Kolordu Komutanı Selahattin Bey'in müracaatı üzerine Sina Cephesi'nde vazife görmekte olan Yüzbaşı Şunis'in kullandığı tek satırlı Alman tayyaresi bölgeye gelerek beş İngiliz tayyaresini havada alt etmiştir.⁶⁵ Alman hava gücünün etkili operasyonlarından biri de Selanik'te gerçekleşmiştir. İngiliz ve Fransızların kontrolünde olan Selanik'te bulunan askeri üslerin bulunduğu noktaların harita üzerinde tespit edilerek Alman kumandanlığına verilmesi üzerine Alman zeplinleri başarılı bir hava harekâtı düzenlemiştir. Fuat Balkan'a göre, bunun gibi başarılı bombardımanlar Bulgaristan'ın savaşa girmesinde etkili olmuştur.⁶⁶

Mısır Cephesi'nde başarılı olunabilmesi için Almanya ile Osmanlı Devleti arasında güvenli bir demiryolu ya da su yolunun açılması gerektiği ileri sürülmüş ve Kanal Harekâtı için de Almanya'dan etki gücü yüksek silahlar talep edilmiştir.⁶⁷ Hicaz Cephesi'nde ise askerlere Almanya'dan getirilen piyade tüfekleri dağıtılmıştır.⁶⁸ Verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'ya cephelerdeki gelişmeler açısından belirleyici bir rol izafe edilmiştir. Irak Cephesi'nde İngilizlere karşı savaşan Muhiddin Erev, Türk toplarının ateş esnasında sürekli bozulduğunu, Alman Krupp topları gibi yaylı olmadığı için de her defasında teklediğini ifade etmiştir. Erev'e göre, Alman mühimmatının kullanılabilmesi için topların namluları da kesilmiş ve böylelikle topların menzili 4,5 km'ye çıkarılabilişken düşmanın atış menzili 7-8 km olduğu için ciddi sıkıntılar yaşanmıştır.⁶⁹

Birinci Dünya Savaşı'nda ihtiyat zabitlerinin anılarına yansıyan önemli bir husus da tarafların yürüttüğü propaganda faaliyetleridir. Bilindiği üzere, Birinci Dünya Savaşı'nda İslam dünyasından destek sağlayabilmek amacıyla İttihatçıların başvurdukları propaganda faaliyetleri savaş sırasında özellikle Hint Müslümanları ile

⁶⁰ Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, 572.

⁶¹ Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine, Uyanan Esirler*, İstanbul: Acar Matbaacılık, 2002, 81.

⁶² M. Fuad Tokad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış, Sibirya Günlükleri*, Haz. Jack Snowden, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, 260.

⁶³ Mehmet Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, Haz. Servet Avşar, Hasan Babacan, Muharrem Başar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, 33.

⁶⁴ Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*, 91.

⁶⁵ Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, 107.

⁶⁶ Fuat Balkan, "Batı Trakya Cephesi: Hatıralar", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2011, 311.

⁶⁷ Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, 198.

⁶⁸ Mehmet Oral, *Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cephele ve Esaret Anıları*, Haz. Salih Özkan, Konya: Kömen Yayınları, 2012, 21.

⁶⁹ Muhittin Erev, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2011, 113.

Osmanlı Devleti arasında bir yakınlaşma süreci başlamıştır.⁷⁰ Bunun yanı sıra, Padişah Mehmet Reşat'ın İslam Halifesi sıfatıyla cihat ilan etmesi muhtelif İslam ülkelerinde çeşitli tepkiler doğurmuştur. Cihat ilanının etkisini yaymak adına Mihrace Mahinder Paratap adındaki bir Hindu prensin başkanlığında Hintli Bereketullah, Von Hentisch, Neidermayer ve Yüzbaşı Kazım Beylerden ibaret bir Hint-Türk-Alman heyeti gizlice İran'dan geçerek 2 Ekim 1915 tarihinde Kabil'e ulaşmıştır. Bu heyet Osmanlı Padişahı ve Alman İmparatoru adına Afgan Emirini harbe iştirak etmeye ikna etmeyi amaçlamıştır.⁷¹ Cihat ilanından faydalanmaya çalışan Almanlar, bu tür propaganda faaliyetleriyle Mısır, Hindistan, Yemen, Hicaz, Tunus ve Cezayir'de karışıklıklar çıkarmak istediyseler de umdukları başarıyı elde edememişlerdir.⁷²

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde ordunun modernizasyonu konusu, muharebe alanlarında karşılaşılan yenilgiler ve rakip Avrupalı büyük devletlerin modern yöntemlerle oluşturdukları orduları sayesinde siyasi nüfuzlarını önemli ölçüde genişletmeleri sonucunda gündeme gelmiştir. Osmanlı yenileşme padişahlarından III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde ordunun geliştirilmesi için köklü önlemler alındığı bilinmektedir. Bu dönemde yapılan askeri ıslahatların bir yönüyle eğitim ve teknoloji konusundaki yeniliklere alan açtığı söylenebilir. Ancak özellikle askere alma yöntemlerinde izlenen ve eşitlikçi politik anlayış doğrultusunda girişilen reformlar, günümüz askere alma sistemine zemin hazırlamış, bir anlamda hukuki mevzuat birikimine katkı sağlamıştır. Anadolu köylüsünün asker deposu olarak görüldüğü eski askeri anlayışın yerine ikame edilen ve ülkenin tüm bölgelerini ve tüm vatandaşlarını kapsayan modern bir askere alma sistemi, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanlarından sonra başlayan reformist zihniyete koşut bir gelişme göstermiştir.

Ordunun üst komuta kademesini oluşturan muvazzaf subaylar ile rütbesiz erler arasında görev alanları uzun bir dönem boyunca muğlak kalmış olan ihtiyat zabitanlığı için 20. yüzyıla kadar çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra orduda gözlenen subay açığını kapatmak amacıyla başvuru olan ihtiyat zabitanlığı ordunun önemli ölçüde yükünü çeken yeni bir askeri sınıf olarak askeri sistemin bir unsuru olmuştur. Toplumun okumuş ve aydın kesiminden oluşan ihtiyat zabitleri, muvazzaf subayların geldikleri yeknesak bir eğitim geçmişi ve toplumsal arka plandan ziyade heterojen ve çok çeşitli hayat çizgisine sahip insanlardan oluşmuştur. Bu durum, rütbesiz askerlerinin neredeyse tamamının sönük bir eğitim geçmişine sahip olduğu Osmanlı ordusuna gözle görülür bir dinamizm katmıştır.

Son yıllarda otobiyografi metinlerinin tarih yazımında oldukça geniş bir ilgi gördüğü Türkiye'de de bu tür metinlerin yayımlanmasında ciddi bir yaygınlık gözlenmektedir. "Hafıza kayıtları" ya da "benlik belgeleri" şeklinde tanımlanan otobiyografik metinlerin taşıdığı sübjektif karaktere rağmen, bu metinlerin sunmuş olduğu ayrıntılı gözlem ve aktarımlar özellikle askeri tarih yazımına belirgin bir dinamizm kazandırmıştır. İhtiyat zabitlerinin anılarını kaleme aldıkları dönemin kolektif hafızası ve siyasi söyleminin de bir ölçüde etkisinde kalarak Birinci Dünya Savaşı'nı değerlendirmeleri, savaşın birçok yönüne ışık tutmaktadır. Farklı bir pencereden Osmanlı ordusunun lojistik durumu, etkinliği, komuta ve idaresine yönelik değerlendirmeleri içeren ihtiyat zabitlerinin otobiyografik notları birçok açıdan kurmay subayların anlatımlarından ayrılmaktadır. Osmanlı toplumunun yüksek tahsil görmüş beşeri sermayesini oluşturan ihtiyat zabitleri, otobiyografik notlarında muvazzaf bir askere ait bakış açısıyla olayları değerlendirirken zaman zaman da dışarıdan bir gözle eleştirel tarzda değerlendirmeler yapmışlardır.

İhtiyat zabitlerinin askerlik hizmetleri süresince karşılaştıkları önemli olayları anlattıkları anı ve günlükler, askeri tarih çalışmaları açısından oldukça önemli kaynaklar olarak kabul edilebilir. Zira askeri yazışmaların sunduğundan daha fazlasını içeren bu metinler, ordunun durumunu insani bir bakış açısıyla ele almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda görev alan ihtiyat zabitlerinin anılarında da görüldüğü üzere, zaman zaman devlet elitlerinin sert ifadelerle eleştirildiği, devletler arasındaki ittifakın çeşitli yönleriyle değerlendirildiği ve daha da önemlisi bu ittifak ilişkisinin pratikte hangi sonuçları doğurduğu konusundaki yorumlamalar canlı bir anlatımın örnekleridir. Diğer yandan, ihtiyat zabitlerinin incelenen anılarında göze çarpan bir diğer husus da irdelenen meselelerin oldukça samimi ve eleştirel bir üslupla kaleme alınmış olmasıdır. Kurmay subayların mesleki

⁷⁰ Şule Sevinç Kişi, "Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923)", *CTAD*, Yıl 16, S. 32, (Güz 2020), 751.

⁷¹ Zafer Hasan Aybek, *Yüzyılımızın başındaki Türkiye-Afganistan, Hint, Pakistan Yakınlaşması: Birinci Cihan Harbindeki Temaslar*, Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2011, 275.

⁷² Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, 42.

yaşamlarının bitiminden sonra neşrettikleri anılarında her daim ihtiyatlı bir dili tercih etmelerine karşın ihtiyat subayları son derece canlı bir anlatım tekniğiyle askeri bürokrasinin kararlarını sorgulamışlardır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Resmi Yayınlar

Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati, *Düstur*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, II. Tertib, C. 6, 662.

Telif Eserler

Adanır, Fikret. "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", Ed. Ronald Grigor Suny v.d. *A Question of Genocide Armenians and the Turks at the End of the Ottoman Empire*. Oxford University Press, Oxford, 2011: 113-125.

Adıgüzel, Şakir. *Türkiye'de Siyasi Hak ve Ödevlerin Tarihsel Gelişim Süreci*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, 2014.

Aksakal, Mustafa. *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Arslan, Mehmet. "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesi'nde Askere Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*. S. 18, Yıl 13, (Bahar 2015) : 219-248.

Atay, Falih Rifki. *Zeytindağı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, (t.y.).

Aybek, Zafer Hasan. *Yüzyılımızın Başındaki Türkiye-Afganistan, Hint, Pakistan Yakınlaşması: Birinci Cihan Harbindeki Temaslar*", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2011: 270-278.

Aydın, Faruk. Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askerealma Kanunları (1839-1914)*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1994.

Balkan, Fuat. "Batı Trakya Cephesi: Hatıralar", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2011: 281-313.

Beşikçi Mehmet. "'İhtiyat Zabıtinden' 'Yedek Subaya' Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*. S.13, (Güz 2011) : 45-89.

_____. "Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", Haz. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012: 91-104.

_____. "One War, Multiple Memories: Ottoman Reserve Officers in the First World War", *Archive Orientalni*. Vol. 88, (2020): 309-340.

_____. *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Beydilli, Kemal. "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", *150. Yılda Tanzimat*. İstanbul: Aydınlar Ocağı, Açık Oturumlar Dizisi 7, 1990: 21-28.

Bilgin, Nuri. *Tarih ve Kolektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2013.

Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları. Der. (E) Prof. Tbp. Kd. Alb. Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009.

Corrigan, H. S. W. "German-Turkish Relations and the Outbreak of War in 1914: A Re-Assessment", *Past&Present*. No. 36, (Apr. 1967): 144-152.

- Çadırcı, Musa. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", *Askeri Tarih Bülteni*. S. 18, (Şubat 1980), 59-75.
- Çoker, Fahri. "Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. C. 5, (Yay. Yön.), Fahri Aral, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1264.
- Demirtaş, Bahattin. "Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*. C. 3, S. 1, (Nisan 2017): 165-182.
- Erden, Ali Fuat. *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Erev, Muhittin. "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2011: 92-159.
- Erickson, Edward J. *Defeat in Detail: the Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*. London: Greenwood Publishing Group, 2003.
- _____. *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*. Çev. Tanju Akad, İstanbul: Kitap yayınevi, 2003.
- Goltz, Colmar Von Der. *Yirminci Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hatıratı"*. Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Gürpınar, Doğan. "The Politics of Memoirs and Memoir –Publishing in Twentieth Century Turkish Studies", *Turkish Studies*. 13:3, 537-557.
- Hurewitz, J. C. "The Beginnings of Military Modernization in the Middle East: A Comparative Analysis", *Middle East Journal*. Vol. 22, No. 2, (Spring 1968): 144-158.
- Işıklar, Celal. *Kamu Hizmeti ve İdari İşlem Alanı Olarak Zorunlu Askerlik*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, 2008.
- Köksal, Osman. *Mükellef-i Askeriye Kanun-u Muvakkatı 29 Nisan 1330 (Osmanlı Devleti'nde Askerealmada Son Durum)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, 1987.
- Kişi, Şule Sevinç. "Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923)", *CTAD*. Yıl 16, S. 32, (Güz 2020), 747-777.
- Mustafa, Münim. *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*. İstanbul: Arma Yayınları, 1998.
- Nuri, Süleyman. *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine, Uyanan Esirler*. İstanbul: Acar Matbaacılık, 2002.
- Oral, Mehmet. *Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cepheleleri ve Esaret Anıları*. Haz. Salih Özkan, Konya: Kömen Yayınları, 2012.
- Özcan, Ahmet. "Unutulan Cepheye Unutulmayan Hatıralar: Irak ve Kütü'l Amâre Hatıraları Üzerine Bir Deneme", Haz. Orhan Neçare, *Kütü'l Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu*. 28-29 Nisan 2016 Mardin, Bildiriler, Ankara, 2016: 39-59.
- Özgen, Mehmet Sinan. *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*. Haz. Servet Avşar, Hasan Babacan, Muharrem Başar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Rustow, Dankwart A. "Military: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*. Ed. Robert e Ward-Dankwart A. Rustow, Princeton&New Jersey: Princeton University Press, 1964: 355.
- Shaw, Stanford J. "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *The Journal of Modern History*. Vol. 37, No. 3 (September 1965): 291-306.
- Sunata, İsmail Hakkı. *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Şahin, Hakan. "Osmanlı-Türk Ordusuna İçeriden Bakış: Asker Anıları (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. C. 20, S.39, (2015/2) : 23-56.
- Şirin, İbrahim. *Seyahatname, Hatırat ve Mektup*, Ed. Ahmet Şimşek, *Tarih İçin Metodoloji*. Ankara: Pagem Akademi, 2015: 263-274.
- Tokad, M. Fuad. *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış, Sibiryâ Günlükleri*. Haz. Jack Snowden, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Tonguç, Faik. *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Uyar, Mesut. Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans*. Oxford: ABD-CLIO, 2009.

Uyar, Mesut. "İhtiyat Zabiti Namzedi Olmak...", *Çanakkale 1915*. S. 16, Yıl 4, (Haziran 2013): 22-27.

Yıldız, Gültekin Ed. *Dünya Savaş Tarihi: Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

_____. "Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinde Türk-Alman Askeri İttifakı", Ed. Zekeriya Kurşun, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum*. 20-21 Kasım 2014, İstanbul: 191-202.

_____. *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.

Zürcher, Erik Jan. "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928*. Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005: 87-104.

PATRİK II. FOTİOS DÖNEMİNDE İSTANBUL RUM/ORTODOKS PATRİKHANESİ VE HRİSTİYAN BİRLİĞİNE YÖNELİK FAALİYETLER (1929-1935)

İSTANBUL RUM/ORTHODOX PATRIARCHATE DURING THE REIGN OF PATRIARCH PHOTIOS II AND THE ACTIVITIES OF THE CHRISTIAN UNION (1929-1935)

ESRA BAŞ*

ÖZ

Lozan Barış Konferansı'nda ülke dışına çıkartılması düşünülen İstanbul Rum Patrikhanesinin Yunanistan'ın çabaları sonucunda yalnızca dini işlerle ilgilenecek bir kurum olarak kalmasına karar verilmişti. Aralık 1929'da Patrik seçilen Fotios, Türk hükümeti ile iyi ilişkiler tesis edeceğini beyan etmişti. Fotios Türk kanunlarına riayet edeceğini söylemesine rağmen Patrikhaneyi tüm Hristiyan kiliselerle birleştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuştu. Lozan'a aykırı olarak görülen bu faaliyetler özellikle Türk basını tarafından eleştirilmiştir. Fotios'un, Patrik unvanını kullanması konusunda dahi tartışmaların yaşandığı bu dönemde Patrikhanenin çalışmaları Türk-Yunan ilişkileri ile de bağlantılı olarak sürdürülmüştü. 1921'de kurulan Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin mevcudiyeti Patrikhanenin gücünü olumsuz yönde etkilemesine rağmen Hristiyan birliğinin oluşturulmasında Anglikan Kilisesi ile ilişkiler önemli bir yer tutmuştu. Yunanistan'da muhalif basının ve bazı Bulgar gazetelerinin Patrikhanenin İstanbul'da kalmasıyla eski ihtişamını kaybettiği iddiaları Patrikhanenin başka bir yere taşınmasını da gündeme getirmişti. Patrikhane'nin Aynaroz'a taşınmasını isteyenlere karşılık hem Patrikhane yetkilileri hem de Yunanistan böyle bir girişimin olmadığını belirtmişlerdi. Lozan Konferansında gündeme gelen ve şiddetle karşı çıkan taşınma meselesi Fotios'un patrikliğinin son döneminde belirli gruplar tarafından dile getirilmiş olsa da önemliydi. Patrikhanenin hem Türk-Yunan ilişkilerinden hem de uluslararası politikadan bağımsız düşünüleceğinin göstergesi idi.

Anahtar Kelimeler: Anglikan, Fotios, Hristiyan Birliği, Ortodoks, Patrikhane.

ABSTRACT

It was decided that the Greek Patriarchate of Istanbul, which was considered to be taken out of the country at the Lausanne Peace Conference, would remain as an institution that would only deal with religious affairs as a result of the efforts of Greece. Fotios, who was elected Patriarch in December 1929, declared that he would establish good relations with the Turkish government. Although Photios said that he would comply with Turkish laws, he carried out activities to unite the Patriarchate with all Christian churches. These activities, which were seen as contrary to Lausanne, were especially criticized by the Turkish press. In this period, while even the use of the title of Patriarch by Photios was discussed, the work of the Patriarchate continued regarding Turkish-Greek relations. Although the existence of the Turkish Orthodox Patriarchate, which was established in 1921, negatively affected the power of the Patriarchate, the relations of the Patriarchate with the Anglican church had an important place in the formation of Christian unity. According to the claims of the opposition in Greece and some Bulgarian newspapers that the Patriarchate lost its former glory after staying in Istanbul came to the fore to move the Patriarchate to another place. Both the Patriarchate officials and Greece informed those who wanted the Patriarchate to be moved to Aynaroz. This issue, which came to the agenda at the Lausanne Conference and was fiercely opposed, was important even though it was voiced by some groups in the last period of Photios' patriarchate. It was an indication that the Patriarchate was not independent for both Turkish-Greek relations and international politics.

Keywords: Anglican, Christian Union, Orthodox, Patriarchate, Photios.

* İstanbul Üniversitesi, esrabas00915@gmail.com, ORCID: [0000-0001-5553-936X](https://orcid.org/0000-0001-5553-936X).

Extended Abstract

The Istanbul Rum Patriarchate is a religious institution that is under Turkish rule since the 15th century. The Patriarchate, which represented the Orthodox under the name of "Rum Milleti" in the Ottoman Empire, had a different status in the Republican period. At the Lausanne Conference, it was verbally accepted that he would only deal with religious affairs, and the process of being the leader of the Orthodox in religious and worldly terms, which lasted for centuries, came to end. However, countries that adopted the Orthodox Christian sect, especially Greece, did not accept this and tried to remove the Patriarchate from its authority as "ecumenical". The Photios period between 1929 and 1935, which constitutes the scope of the study, covers the years in which the Patriarchate underwent a transformation in terms of its ecumenical claim. Because no attempt was allowed that could lead to an ecumenical interpretation of the Patriarchate between 1923-1929. However, Patriarch Photios tried to raise the claim that the Patriarchate was ecumenical. In addition to ecumenical claims, attempts were made to unite all Christian churches, not just Orthodox churches. These studies were carried out under the leadership of the Anglican Church and the Rum Patriarchate was also included in this process. This study, includes efforts to strengthen the relations of the Patriarchate with all Christian churches during the period of Fotios. On the other hand, the purpose of choosing this study is to focus on Photios, which is briefly mentioned in the studies on the patriarchate. This study claims to provide a better understanding of the process of this breaking period of the Patriarchate in the post-Lausanne period, the claims of ecumenism and the relations with the Christian churches that continue until today. This study examines that the effect of the positive course of bilateral relations on the Patriarchate after the settlement of the exchange issue between Greece and Turkey in 1930.

As mentioned above, these activities which were seen as contrary to Lausanne, were especially criticized by the Turkish press. The Turkish-Greek conflict, which continued until 1930 due to the population exchange, was resolved and after that, the Patriarchate started to work to increase its power. Photios wanted to hold a panorthodox meeting in Istanbul in 1930 to improve relations with the Orthodox churches and to solve the existing problems, but the government did not allow it. Thereupon, a panorthodox meeting was held in Holy Mountain (Aynaroz). Although the spiritual leaders were named abbots instead of patriarchs after Lausanne until 1930, Photios holding this conference is one of the indications that he used the title of patriarch.

Problems were experienced in some Orthodox churches during the Photios period. Italy's attempted to make an independent church by separating the Dodecanese church from the Patriarchate were prevented, some problems from the past with the Russian church continued and tensions arose from some Russian clergy. In addition, the existence of the Turkish Orthodox Patriarchate, which was established in 1921, negatively affected the power of the Patriarchate and there was a power struggle between the leader of the Turkish Orthodox Patriarchate, Papa Eftim and the Rum Patriarchate. Despite the problems with the Orthodox churches, relations with the Anglican Church played an important role in the creation of Christian unity. Greek opposition press and some Bulgarian newspapers brought forward the claims that the Patriarchate lost its former glory after staying in Istanbul and demanded that the Patriarchate be moved to another place. Both the Patriarchate officials and Greece said that an issue such as the transfer of the Patriarchate to Holy Mountain (Aynaroz) is not on the agenda. The deportation issue, which came to the agenda at the Lausanne Conference and was fiercely opposed, was important even though it was voiced by some groups in the last period of Photios' patriarchate. It shows that the Patriarchate could not be considered independent of both Turkish-Greek relations and international politics. Despite this, the Photios period attention as a period that shows the change experienced by the Patriarchate after Lausanne. This should be emphasized that Patriarchate tried to regulate its relations with not only Orthodox church but also all Christian churches.

Giriş

İstanbul Rum Patrikhanesi 15. yüzyıla kadar çeşitli girişimlere rağmen ekümenik Patrikhane statüsüne ulaşamamış, bir devlet kilisesi şeklinde varlığını devam ettirmiştir. Kilise, 1453'te Bizans'ın yıkılışıyla birlikte Türklerin hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti bünyesinde "Rum Milleti" olarak ifade edilen Ortodoksları temsil etmiştir. Patrikhane, Cumhuriyet döneminde ise farklı bir statüye sahip olmuştur. Lozan Konferansı'nda yalnızca dini işlerle alâkadar olması konusunda şifahen anlaşılmış ve yüzyıllarca süren dini ve dünyevi yönden Ortodoksların lideri olması süreci de sonlandırılmıştır. Fakat başta Yunanistan olmak üzere Ortodoks Hristiyan mezhebini benimseyen ülkeler bunu kabul etmemiş ve Patrikhaneyi "ekümenik" sıfatıyla yetkilerinin dışına çıkarmaya çalışmışlardır. Çalışmanın kapsamı olan 1929-1935 yılları arasındaki Fotios dönemi, Patrikhanenin ekümeniklik iddiası konusunda bir dönüşüm yaşadığı yıllardır. Çünkü 1923-1929 arasında Patrikhanenin ekümenik olarak yorumlanmasına sebep olabilecek herhangi bir girişime izin verilmemiştir. Fakat Patrik Fotios ile Patrikhanenin yeniden var olma ve ekümenik iddiasını gündeme getirme çabaları gözlemlenmiştir. Ekümeniklik iddialarının yanında yalnızca Ortodoks kiliseler değil, tüm Hristiyan kiliselerinin birleştirilmesi yönünde çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalar Anglikan Kilisesi öncülüğünde yürütülmüş ve Rum Patrikhanesi bu sürece dâhil edilmiştir. Fotios döneminde Patrikhanenin tüm Hristiyan kiliseler ile ilişkilerini güçlendirme çabasının yer aldığı bu çalışma, Patrikhane ile ilgili çalışmalarda Fotios döneminden oldukça kısa bahsedilmesi ve bu durumun vurgulanmamasından dolayı yapılmıştır. Bu çalışma Lozan'dan sonraki süreçte Patrikhane'nin yaşadığı bu kırılma dönemi ile günümüze kadar devam eden ekümeniklik iddiaları ve Hristiyan kiliseler ile ilişkiler konusundaki sürecin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır. Yunanistan ile Türkiye arasındaki mübadele meselesinin 1930'da halledilmesiyle birlikte ikili ilişkilerin olumlu seyir takip etmesinin Patrikhane üzerinde nasıl bir etki yarattığı da bu çalışmada irdelenen bir konu olmuştur. Çalışmada büyük oranda konuyla ilgili Türk basınına yansıyan haberler kullanılmış, bazı Yunanca gazetelerden haberler de çalışmaya eklenmiştir. Türk basınında yer alan bazı haberlerin kaynağı olarak atıf yapılan Yunanca gazetelerin nüshalarına ulaşılamadığı için Türkçe gazetede verildiği şekliyle ele alınmıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivindeki başpapazlık meselesi, panortodoks konferansı ve Anglikan kilisesi ile ilgili belgelerden yararlanılmıştır. Aynı zamanda Türk Diplomatik Arşivindeki İngiltere dosyasında yer alan Anglikan Kilisesi ile Patrikhane ilişkilerine yönelik belgeler kullanılmıştır.

1. Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Patrikhane'nin Statüsü

"Evrensel" anlamına gelen ekümenik kelimesi Hristiyan dünyasında kendisine büyük yer edinmiş bir terimdir. Tarihi sürece bakıldığında "Ekümenik Patrikhane" statüsüne haiz patrikhaneler mevcuttur. Hangi Patrikhanelerin ekümen olduklarına Hristiyan dünyası için oldukça önemli bir yer tutan konsillerde karar verilmişti. Hristiyanların akdettiği ve ilki 325 yılında toplanan yedi adet konsil vardır. Bunlar; 325 İznik, 381 İstanbul, 431 Efes, 451 Kadıköy, 553 İstanbul, 680-681 İstanbul ve 786 İznik Konsilleridir. 325 yılında gerçekleştirilen ilk Ekümenik konsil olan İznik Konsili'nde Roma, Antakya ve İskenderiye olmak üzere üç Patrikhane ekümenik olarak belirlenmişti. O tarihte İstanbul Kilisesi ise yalnızca Ereğli Metropolitliğine bağlı bir piskoposluk idi. İstanbul'un dini bir merkez olmamasına rağmen siyasi merkez oluşu İmparatorluk için bir problem teşkil etmişti. Şehrin dini otoritesini artırmak amacıyla 381 yılında imparator öncülüğünde 1. İstanbul Konsili adı verilen konsil toplandı. Bu konsilde İstanbul Kilisesi piskoposluktan çıkarılıp Patriklik statüsüne yükseltildi. 395'te Roma'nın Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması ve Doğu Roma'nın başkentinin İstanbul olması ile İstanbul'un dini merkezlerden olup olmadığı tekrar gündeme geldi. 431 tarihli Efes Konsili'nde İstanbul Patrikliği reddedilerek piskoposluk olduğu ve yalnızca 3 adet ekümenik patrikhane (Antakya, Roma, İskenderiye) olduğu vurgulanmıştı. 451 tarihli Kadıköy Konsili'nde ise imparatorun çabaları sonucunda konsil metninde yer almasa da dolaylı olarak Ekümenik İstanbul Patrikliği olarak nitelendirilmişti. Fakat 508 yılında toplanan bir konsille İstanbul Patrikhanesinin ekümenikliği reddedilmişti.¹ Patrikhane Bizans'ın yıkıldığı tarihe kadar milli bir devlet kilisesi halini aldı. 1453 yılında İstanbul'un fethi ile Kilise de Osmanlı Devleti egemenliğine girdi. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul Kilisesini Patrikhane statüsüne getirdi ve Patriği tüm Ortodoksların ruhani ve sivil otoritesi konumuna yükseltti Fatih, Patrikhane'nin gücünü artıran kararlar ve uygulamalarla Katolik Kilisesi'nin karşısına büyük bir güç olarak Ortodoksluğu koymuş ve her iki kilisenin birlikte hareket etmesini engellemişti.² 15.yy'dan 20.yy'a kadar Patrikhane Osmanlı egemenliğinde Ortodoksluğun temsilcisi olarak

¹ Emruhan Yalçın, *Atatürk Türkiye'sinde Ekümenik Ortodoks Patrikhanesi ve Bizans Projesi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2008, 301-306.

² Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017, 23-24.

varlığını devam ettirmiş ve “Rum Milleti” adı altındaki Hristiyan Ortodoksların hem dini merkezi olmuş hem de Ortodoksların devletle ilişkilerini yürütmüştü.³

2. Lozan Barış Konferansı’nda Patrikhane Konusunun Görüşülmesi

1919-1922 yılları arasında devam eden savaşın sonucunda Türk Milli Mücadelesinin askeri safhası başarıyla tamamlandı ve Lozan Barış Konferansı ile diplomatik safhaya geçildi. Mütareke ve Milli Mücadele döneminde Patrikhane, devlet aleyhindeki faaliyetleri ile ayrılıkçı politikalar yürütmüştü. Bu nedenle Lozan Konferansı’nda Türk heyeti Patrikhaneye karşı olumsuz bir tutum sergiledi ve Osmanlı Devleti dönemine benzer faaliyetlere girişmesi engellenmek istendi. Lozan’a giden Türk heyetine konferansta nasıl bir yol izleyeceklerini gösteren bir talimatname verilmişti. Bu talimatnamede Patrikhane ile ilgili herhangi bir madde yer almamıştı.⁴ Konferansta azınlıklar konusu çerçevesinde gündeme gelen Patrikhane meselesi delegeler arasında gerilimin yükselmesine sebep olan meselelerden biriydi. 1921 yılında Patrik seçilen Meletios’un devlet aleyhindeki politikaları Patrik ve Patrikhane üzerinde olumsuz bir hava yaratmıştı. Patrik Meletios, konferansın başlarında Patrikhane için öne sürülecek olumsuz görüşler sebebiyle en büyük destekçisi olan Venizelos ile irtibata geçti. Meletios, patrikliğe geliş sürecinde Venizelosçuların desteğini almış, Atina Hükümeti ise Meletios’u desteklememesine rağmen bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştı.⁵ Bu nedenle Meletios, konferansta Venizelos’un kendisini destekleyeceğini düşünmekteydi. Türk Heyeti Konferansın hemen başlarında görüşülen mübadele meselesi ile ilgili İstanbul’daki Rumların mübadeleye dâhil edilmemesini kabul etti. Fakat Patrikhane’nin İstanbul’dan çıkarılmasını istedi. Yunan heyeti ise Türk heyetine karşı tezler sundu.⁶ Konferansta konuyla ilgili tartışmalar devam ederken Mustafa Kemal Paşa da Patrikhane konusundaki görüşlerini açıkladı. Patrikhane için “ara bozucu ve hıyanet ocağı” diyen Mustafa Kemal Paşa bu kurumun ait olduğu yerin Yunanistan olduğunu söyledi.⁷ Patrikhane’nin İstanbul’dan çıkarılarak Aynaroz’a taşınması talebinde bulunan Türk heyeti karşısında Venizelos, Patrikhane’nin İstanbul’da kalması sadece Patrik Meletios’un istifa ettirilerek sorunun çözülebileceğini iddia etti. Çünkü Venizelos’a göre bu konunun gündeme gelmesinin temel nedeni Meletios’un faaliyetleri idi. Konferansta Türk ve Yunan heyetlerinin talepleri görüşüldü ve Patrikhanenin yalnızca dini işlerle ilgilenecek bir kurum olarak İstanbul’da kalması konusunda şifahen uzlaşma sağlandı. Fakat konuyla ilgili anlaşma metninde herhangi bir maddeye yer verilmedi.⁸ Lozan Antlaşması metnine Patrikhane ile ilgili madde eklenmemiş oluşu bu kurumun eskisi gibi siyasi faaliyetlerle uğraşması halinde önlem almayı zorlaştıracığı iddiasıyla Meclis’te eleştirildi. Rıza Nur eleştirilere karşı Patrikhane’nin Aynaroz’a taşınması durumunda Türkiye aleyhinde çalışması ihtimaline karşın dünyevî yetkilerinden arındırılmış bir şekilde İstanbul’da bırakılmasıyla Patrikhanenin aciz bir durumda kaldığını söylemişti. Aynı zamanda Patrikhanenin İstanbul’da kalmasının Türkiye için daha yararlı olduğunu eklemişti. Çünkü Patrikhane ülke dışına çıkarılırsa Türkiye aleyhinde çalışabilirdi. Ancak İstanbul’da bırakılmasıyla kontrol edilebileceğini düşünmekteydi.⁹ Konuyla ilgili anlaşma metnine madde eklenmemesi bu meselenin Türk-Yunan ilişkilerinde bir problem sahası olarak devam etmesine neden olacaktı.

3. Patrik II. Fotios Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi

3.1. Fotios’un Patrik Seçilmesi

Lozan Konferansı’nın ardından Patrik Meletios’un görevden uzaklaştırılması üzerine Kadıköy Metropoliti Grigorios Patrik seçildi. Grigorios’un 16 Kasım 1924’teki vefatına kadar süren patriklik sürecinde mübadele ile ilgili sorunlar gündemi meşgul etmişti. Grigorios’tan sonra Terkos Metropoliti Konstantinos Patrik seçildi. Fakat mübadil olduğu gerekçesiyle sınır dışı edildi.¹⁰ Boş kalan Patriklik makamına 13 Haziran 1925’te Nikea Metropoliti Vasilios getirildi. Vasilios Patriklik sürecinde Ortodoks birliği yönünde girişimlerde bulunmasına

³ Osmanlı’da Rum Milleti’nin idaresi için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.

⁴ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe: Misak-ı Milliden Lozan’a Dış Politika*, İstanbul: Küre Yayınları, 2002, 312.

⁵ Nilüfer Erdem, “Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios’un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/33 (2016), 108.

⁶ Güllü, *Patrik Meletios*, 198-202; Çağla D. Tağmat, *Lozan Konferansında Yunan Diplomasisi (1922-1923)*, İstanbul: Libra Kitap, 2018, 145-147.

⁷ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, 414.

⁸ Güllü, *Patrik Meletios*, 204; Tağmat, *Lozan Konferansında*, 150-155.

⁹ *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Editör: Baskın Oran, Cilt:1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 334-335.

¹⁰ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, 124-130.

rağmen başarılı olamamıştı. Ancak Fotios döneminde Ortodoks birliği çalışmaları hayata geçirilebilecekti.¹¹ Vasilius 29 Eylül 1929 günü vefat edince yeni patrik seçimi için hazırlıklar yapıldı. Yeni Patrik için Tarabya Metropolit Fotios, Kadıköy Metropolit Agatangelos ve Silivri Metropolit Evgenios olmak üzere üç aday gösterilmişti.¹² Fakat Patriklik mücadelesi Fotios ile Agatangelos arasında cereyan etmiş ve iki aday da Patrik olabilmek için yoğun çaba sarf etmişlerdi. Türk basınına göre Patrikliğe seçilecek kişinin şahsiyeti ve mazisi Patrikhane'nin son senelerdeki olaylardan ders çıkarıp çıkarılmadığını gösterecekti. Faaliyeti itibariyle şüpheli birisi Patrikliğe getirilirse ve siyasi roller oynamaya kalkılırsa son sözü hükümet söyleyecekti.¹³

Kilisede yapılan seçimde 18 metropolitte 17'sinin oyunu alarak Patrik seçilen Tarabya Metropolit Fotios oldu.¹⁴ Fotios, 1874 yılında Büyükada'da doğmuştu. Almanca, Fransızca ve Bulgarca bilmekteydi. İlköğrenimini Filibe'de görmüş, ardından Atina'da felsefe ve ilahiyat eğitimine devam etmişti. Münih ve Lozan'da bulunduktan sonra Bulgaristan'a gitmiş ve 1906'dan 1914'e kadar Filibe'deki Rum Ortodoksların metropolitliğini yapmıştı. 1924 yılında Filedefiya (Alaşehir) Metropolitliğine tayin edilmiş, ardından Terkos Metropolitliğine atanmıştı.¹⁵ Patrik seçildikten sonra önceki patriklerin mübadil olup olmadıklarına dair yaşanan problemler sebebiyle Fotios için de bir tereddüt doğdu. Patrik Fotios'un da yerleşik (etabli) olarak kabul edilip edilmeyeceği ile ilgili Muhtelit Mübadele Komisyonunun kararı beklendi. Türk Heyet-i Murahhasası Reisi Tefvik Kamil Bey konuyla ilgili müzakerelerde bulundu.¹⁶ Rumca gazetelerin Fotios'un yerleşik olup olmadığı hakkında komisyonca bir karar verilmediği yönünde haberler yapması üzerine Türk heyeti Nüfus Mübadelesinin imzalandığı sırada Fotios'un İstanbul'da bulunması dolayısıyla yerleşik olduğuna karar vermiş ve kararı resmen bildirmişti.¹⁷

Fotios patrik seçildikten sonra Patrikhane ile hükümet arasındaki iletişimi güçlendirmeye yönelik çalıştı. Vali Muhittin Bey ile bir görüşme yapmış ve bu görüşmede mütarekeden itibaren Patrikhane ile hükümet arasında fiilen son bulan münasebetin yeniden inşasına çalışacağını belirtmiştir. Patrikhanenin Türk aleyhtarı bir merkez olmadığını, daima Türk kanunlarına itaat ederek yalnızca dini meselelerle meşgul bir kurum olacağını söyledi.¹⁸ Fotios Atina'da çıkan Ethnos gazetesine verdiği beyanatta Ortodoksluğun merkezi olan Patrikhanenin siyasetle uğraşmadığını, ancak Türk- Yunan dostluğu için dua ettiklerini ve barışı gördükçe sevindiklerini söylemişti.¹⁹ Fotios her ne kadar Türk kanunlarına itaat edecekleri şeklinde bayanda bulursa da kısa süre sonra aksi yönünde iddialar ortaya atıldı. 20 yaşını geçmiş 4 papazı Ruhban Okulu'na kaydettirdikten bir süre sonra kendilerini askerlik hizmetinden kurtarmak için ikisini Sırbistan'a birini de Yunanistan'a göndermişti. Birini de yanında kâtip olarak tutmuştu. Vakıf gazetesine göre bahsi geçen kişilerin kaç yaşında oldukları Ruhban Okulu defterlerinde kayıtlı olduğundan bu kayıtlara bakılarak Fotios'un kanunlara riayet edip etmediği anlaşılacaktı.²⁰ Bu iddianın doğruluğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Fotios hakkında bu tarz iddiaların ortaya atılması dahi önemlidir. Çünkü kendisinin Patrik seçildikten sonra yaptıkları özellikle Türk basınında onaylanmayarak "Patrik" değil yalnızca "Başpapaz" unvanına sahip bir ruhani olduğu yönünde söylemler göze çarpmaktadır.

3.2. Başpapaz/Patrik-Başpapazlık/Patrikhane İkilemi

Lozan Konferansı'nda Patrikhane'nin İstanbul'da kalması yönünde fikir birliği oluştuktan sonra Patrik Meletios istifa etmiş ve yerine Kadıköy Metropolit Grigorios Patrik seçilmişti. Yeni Patrik seçiminden kısa süre sonra Patrik unvanı ile ilgili düzenlemeye girildi. Afyon Karahisar Mebusu İzzet Ulvi Bey 17 Aralık 1923 günü meclise bir önerge verdi. Bu önerge "Patriklerin kazaî, idarî, selâhiyyet ve imtiyazlarının lağvedilmesi dolayısıyla Patriklere başrahip unvanının verilmesi" şeklindeydi. İzzet Ulvi Bey'in önergesi Başvekâlet tarafından 26 Aralık'ta "lazım gelenin yapılması" istenerek Adliye Vekâletine gönderildi.²¹ Bu tarihten sonra Hükümet, Patrik yerine "Başpapaz", Patrikhaneye de "Başpapazlık" demeye başladı. 1930 yılına kadar bu unvan

¹¹ Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 142-143.

¹² "Rum Patriği Kim Olacak?", *Akşam*, 4 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 1.

¹³ "Patrik İntihabı", *Akşam*, 6 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 2.

¹⁴ "Başpapaz", *Milliyet*, 8 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 1; "Dün Yeni Başpapaz Seçildi", *Vakit*, 8 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 1.

¹⁵ "Poios O Neos Patriarhis (Yeni Patrik Kimdir)", *ΠΑΤΡΙΣ (Patris)*, 8 Ekim 1929, 1; "Taymis Yeni Başpapaz Hakkında Malumat Veriyor", *Vakit*, 13 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 4.

¹⁶ "Rum Başpapazına Etabli Vesikası Verilecek Mi?", *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1931, 3.

¹⁷ "Başpapaz Etabli Mi?", *Vakit*, 5 Şubat 1931, 3.

¹⁸ "Muhittin Bey Rum Başpapası ile Ne Konuştu?", *Vakit*, 2 Aralık 1929, 1.

¹⁹ "Türk-Yunan Dostluğu", *Vakit*, 7 Kasım 1930, 6.

²⁰ "Bu İşe Siz de Şaşın", *Vakit*, 15 Mart 1931, 3.

²¹ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 109-724-16, (26.12.1923); Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 125.

resmi yazışmalarda kullanılmaya devam etti. Fotios'un Patrik olduğu 1929 yılının sonları itibariyle Türk-Yunan ilişkilerinin de olumlu bir seyir takip etmesinin bir sonucu olarak Başpapaz ve Başpapazlık konusu da gündeme gelmeye başladı.

Fotios ile ilgili haberlerde kendisi için Başpapaz unvanının kullanılması Yunan basınında eleştirilmişti. Tüm dünya Ortodokslarının hatta Katolik ve Protestanların dahi Fotios'u Patrik olarak tanıdıkları vurgusu yapılmış ve Başpapaz tabirinin kullanılmasının Fotios'a karşı hürmetsizlik olduğu söylenmişti. Lozan'da Patrik olarak kabul edildiği ve gerek Mustafa Kemal Paşa'nın gerek İsmet Paşa'nın telgraflarında "Rum Patriki" unvanını kullandıkları belirtilmişti.²² 1928 yılında Yunanistan'da yapılan seçimde Başbakan olan Venizelos Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan problemleri çözmeye yönelik adımlar atacağını söylemişti. Venizelos, Lozan'dan itibaren devam eden mübadele ve mübadelen kaynaklı sorunların çözümü ile uluslararası alanda işbirliği yapma amacını dönemin Türk yetkililerine bildirdi.²³ Venizelos'un Türkiye ziyareti ve 10 Haziran 1930'da imzalanan Ankara Sözleşmesi ile mübadeleden kaynaklı sorunlar çözüme kavuşturulmuş, iki ülke arasında yakınlaşma dönemi başlamıştı. Venizelos'un Türkiye'yi ziyareti ve imzalanan anlaşma vesilesiyle o zamana kadar "Başpapaz" deniliyorken Fotios için "Patrik Efendi" tabiri kullanılmıştı.²⁴

1931 yılında bir arazi meselesi sebebiyle Patrik unvanının kullanımı tekrar gündeme geldi. İstanbul Belediye Vekillerinden Rami Bey, Edirnekapı'daki bir Rum mezarlığının 150 metre uzunluğundaki kaleye bakan duvarlarının inşasının kaleye bir tecavüz ve müdahale olduğu iddiasıyla "Başpapazlığa" 5 bin liralık bir zarar davası açtı. Bu davanın bildirilmesi için gönderilen celbi bir din görevlisi "burada Başpapazlık yoktur, Patrikhane vardır" diyerek kabul etmedi. Bunun üzerine Adliye Tebligat Müdüriyeti, mahkemeye yazı yazarak durumu bildirdi. Mahkeme de İstanbul Vilâyetine Türkiye'de Rum Başpapazlığı mı yoksa Patrikhane mi bulunduğunu sordu ve Vilâyet, verdiği cevapta Başpapazlık olduğunu bildirdi. Cumhuriyet gazetesi bu olayı "tarihe karışmış köhne bir unvana sarılma hatasına düşmek" şeklinde değerlendirmişti.²⁵ Bahsi geçen dava celbi tekrar gönderildiğinde Fotios makamında bulunmadığı için kendisine vekâlet eden papaz Gabriel Efendi burada "Başpapazlık yoktur" cevabını vererek yine celbi reddetmişti.²⁶ Başpapazlık unvanının bir problem haline gelmesi üzerine laiklik vurgusu yapılarak Türkiye'de din ve hükümet işlerinin birbirinden ayrılmış olması sebebiyle hiç kimsenin başka devletler tebaası üzerinde bir nüfuz ve yetki iddia edemeyeceği gibi hükümetin de buna izin vermesinin mümkün olmadığı, dolayısıyla buradaki Rumların ruhani reisinin Patrik değil, Başpapaz olduğu belirtildi.²⁷ Bu konuda Yunan gazetesi Avgi, Patrikhanenin Başpapazlık olarak telakki edilmesini eleştirerek resmi yazışmalarda Patrik unvanının kullanıldığını söyledi. Dolayısıyla Patrikhane denmesi konusunda da bir tartışmanın olmaması gerektiğini vurguladı.²⁸ Sonuç olarak 1930 yılına kadar "Başpapaz" ve "Başpapazlık" tabirleri kullanılmışken sonraki yıllarda bu gibi bazı olaylar basına yansımış olsa dahi büyük oranda "Patrik" ve "Patrikhane" şeklinde kullanılacaktır. Unvan meselesinin Türk-Yunan ilişkileri ile doğrudan bağlantılı olduğu da dönemin gelişmelerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tüm eleştirilere rağmen Fotios'un 1930'da Panortodoks konferansı gibi önemli bir toplantıyı gerçekleştirebilmesi, Patrik unvanını kullandığının göstergelerinden biriydi.

3.3. 1930 Panortodoks Konferansı

Fotios döneminde Patrikhane, Türk Hükümeti ile ilişkileri kadar Ortodoks kiliseler ile ilişkilerini de geliştirmeye çalıştı. Fotios'un Patriklik yıllarını, Patrikhanenin Cumhuriyet dönemi boyunca önemli kılan unsur bu çalışmalar olmuştur. Fotios, Hristiyan kiliseler ile ilişkileri resmi ve gayri resmi şekilde yürüttü. Hristiyan Ortodoks kiliseler nezdinde Panortodoks toplantılar önemli bir yer tutmaktaydı. Rum Patrikhanesi, Cumhuriyet döneminde ilk olarak 1926'da Vasilios'un patrikliği döneminde Panortodoks toplantı girişiminde bulunmuştu. Patrikhane, 1926 yılında Heybeliada'da tüm Ortodoks kiliselerin katılımıyla bir Panortodoks toplantı yapmayı amaçlamıştı. Fakat toplantı için başvuruda bulunan Patrikhane gereken izni alamamıştı. 18 Ağustos 1926 tarihli kararda, Patrikhanenin Lozan'da karara varılan hukuki statüsü gereği böyle bir toplantı yapma yetkisinin

²² BCA, 30.10/ 109.725.14, (22.07.1930).

²³ Nilüfer Erdem, "Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (2009), 102-103.

²⁴ "O Titlos Tou Patriarhou (Patrik Unvanı)", *EΘNΟΣ (Ethnos)*, 2 Kasım 1930, 8.

²⁵ "Rum Başpapazlığı Mı, Rum Patrikhanesi Mi?", *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1931, 1.

²⁶ "Fener'dekiler Çok Oluyorlar", *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1931, 1.

²⁷ "Patrik Değil Başpapaz", *Milliyet*, 25 Şubat 1931, 1.

²⁸ BCA, 30.10/ 109.726.9, (03.03.1931).

olmaması sebebiyle reddedildiği belirtildi.²⁹ İzin alamayan patrikhane toplantıyı farklı bir yerde gerçekleştirmek istemişti. Konferansın Aynaroz veya İskenderiye’de yapılması düşünülmüş, fakat İstanbul’dan gidecek ruhanilerin dönüşte Türkiye’ye kabul edilmeme ihtimali üzerine Panortodoks toplantıdan vazgeçmişti.³⁰ Bunun sebebi mübadele ile ilgili yaşanan “yerleşik” sorununun ruhaniler nezdinde de devam etmesi idi. Böylece Cumhuriyet döneminde ilk Panortodoks toplantı Patrik Fotios döneminde toplanabilecekti. Türk-Yunan ilişkilerinin gelişmesi ile Fotios uluslararası alanda girişimlere başladı. Panortodoks toplantı ile siyasi sebeplerden dolayı zayıflamış olan Patrikhanenin ihtişamını geri kazandırmak istiyordu.³¹ İstanbul’da yayınlanan Avmi gazetesi 2 Ocak 1930 tarihli nüshasında Patrik Fotios’un Ortodoks kiliseleri birleştirmeye yönelik çalışmalarından bahsetmekteydi. Paris’te çıkan Le Temps gazetesi tüm diğer kiliselerin “umum Patrik’e” karşı hürmetlerini zikretmişti. Patrik Fotios yılbaşı münasebetiyle konu hakkında kardeşçe bir açıklama yapmıştı. Protestan papazlar bütün dünya kiliselerinin birleşmesi konusunda oldukça istekli bulunmaktaydı. Katolik Kilisesinde de aynı arzu olması temenni edilmişti. Kiliselerin ihtilafta bulunmaları “modası geçmiş” manasız bir hadise olarak görülmekteydi.³²

Fotios İstanbul Vilâyetine gönderdiği tavrile Ortodoks toplantı için izin istedi. Umumi Ortodoks programının tanzimi ve Paskalya Yortusu meselesinin halledilmesi için müstakil Ortodoks kiliseleri tarafından gönderilecek ikişer delegeden oluşan bir heyetin 8 Haziran 1930’da toplanması düşünülmekteydi. İskenderiye, Antakya, Kudüs, Sırbistan, Romanya, Kıbrıs, Yunanistan ve Polonya kiliselerinin katılımıyla gerçekleştirilecek toplantı Patrikhanede yapılmak istendi. Fotios’un İstanbul Vilâyetine verdiği tavrile, Türkiye’de dini kongrelerin yasak olması sebep gösterilerek ret cevabı verildi. Hariciye Vekâleti de konu hakkında bilgilendirilerek memleket haricinden gelecek papazların tabi oldukları hükümetlerin dikkatlerini çekmesi rica edilmişti. Türk Hükümetinin Fotios’un talebini reddi üzerine kongrenin Aynaroz’da yapılmasının muhtemel olduğu bildirilmişti.³³

1930 Haziran ayında Aynaroz’da yapılması kararlaştırılan toplantı için Patrik Fotios kiliselere mektup göndererek Panortodoks konferansına çağırıyordu. Bu çağrıya ilk olarak İskenderiye Kilisesi Patriği Meletios olumlu cevap vermişti. 1921-1923 yılları arasında İstanbul Rum Patrikliği yapan Meletios görevde kaldığı süreçte Hristiyan birliğini kurmaya yönelik çalışmıştı.³⁴ Bu sebeple Panortodoks konferans çağrısını memnuniyetle kabul etmişti. Akabinde diğer Ortodoks kiliselerden de olumlu cevap gelmiş ve bir veya iki temsilciyi konferansa göndermişlerdi. Athos Dağı³⁵ Vatopedi’deki kutsal manastırda toplanan ruhaniler Ortodoks dünyasının yaşadığı problemleri çözmek için bir araya gelmişlerdi. Toplantıya İskenderiye Patrikhanesi, Antakya, Kudüs, Sırbistan, Romanya, Kıbrıs, Yunanistan ve Polonya kiliselerinden temsilciler iştirak etmişlerdi. Ortodokslar için oldukça önem arz eden bu toplantıya Rus Kilisesi yaşanan iç problemler nedeniyle katılmamıştı. Moskova Metropoliti Benjamin ve Kutsal Sinod Başkanı ve Nizegorod Metropoliti Sergion’a mektuplar gönderilmiş, fakat Rus kilisesi toplantıya bir temsilci gönderememişti.³⁶ Rus Kilisesinin konferansa katılmamasında bu dönemde Türkiye ile Rusya arasındaki iyi ilişkilerin etkisi olduğu mevcut kaynaklardan tespit edilemese de bu durum da ihtimal dâhilindedir. Çünkü Rusya’da 1922’de kurulan SSCB rejimi 1930 ortalarına kadar komşu devletlerle iyi ilişkiler kurma politikası benimsemişti. 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, 1927 Ticaret Antlaşması ve 1929 Protokolü ile ikili ilişkilerde Türkiye ile dostluk inşa edilmişti.³⁷

²⁹ BCA, 20.52.16, (18.08.1926).

³⁰ BCA, 109-724-27, (15.09.1926); Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 143-144.

³¹ Georgos Spiridon Mamalos, “*To Patriarheio Konstantinupoleos Sto Epikentro Diethnon Anakatatakseon (1918-1972): Eksoteriki Politiki Ke İkumenikos Prosanatolizmos*” (*Uluslararası Yeniden Yapılanmanın Merkezinde İstanbul Patrikhanesi (1918-1972): Dış Politika ve Ekümenik Yönelim*), Doktora Tezi, Atina Üniversitesi, 2009, 137-138.

³² BCA, 30.10/ 109.725.11, (16.01.1930).

³³ BCA, 30.10/ 109.725.13.2, (19.05.1930); BCA, 30.10/ 109.725.13.3, (31.05.1930).

³⁴ Güllü, *Patrik Meletios*, 155-160.

³⁵ Athos, Yunanistan’ın kuzeyinde yer alan Aynaroz isimli manastırların bulunduğu özel bölgede yer alan ve Ortodokslar için oldukça öneme haiz bir dağdır. Ortodoks literatüründe “Athos Muhtar Cumhuriyeti” olarak geçmekte ve buraya İstanbul Patrikhanesinden özel izinle ve pasaportla girilebilmektedir. Münir Yıldırım. *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005, 149.

³⁶ Halmouki Areti, “*İ Prokatarktiki Diorthodoksi Epitropi Tou Etous 1930 Stin İera Moni Vatopediou. Ta Tethenta Zitimata Kai İ Protathises Liseis (İstoriokanoniki Theorisi)*” (*1930 Yılında Vatopedi Kutsal Manastırındaki Panortodoks Ön Komite. Sorunlar ve Önerilen Çözümler*), Lisans Tezi, Aristotelios Üniversitesi, Selanik, 2006, 56-58.

³⁷ *Türk Dış Politikası*, 314-318.

8 Haziran'da başlayan konferans 23 Haziran'a kadar devam etti ve oturumlarda birçok konu gündeme getirildi.³⁸ Rus sorunu, Ortodoks kiliseleri arasındaki işbirliği, din adamlarının eğitimi, Amerikan Kilisesi sorunu, ateizm ile mücadele, diğer Hristiyanlarla iletişimi güçlendirmek ve misyonerlik, ruhanilerin evliliği önündeki engeller, başrahiplerin seçilme şekli, takvim sorunu gibi Hristiyan dünyasındaki birçok mesele toplantıya taşınmıştı.³⁹ Panortodoks konferansında, Ortodoks kiliseler arasındaki meseleler gündeme getirilerek çözüm aranmasına rağmen Fotios döneminde bazı kiliseler ile problemler devam etmişti.

3.4. Fotios Döneminde Bazı Ortodoks Kiliseler İle İlişkiler

3.4.1. Oniki Ada Kilisesi

Fotios'un patriklik yıllarında Oniki Ada kilisesinin durumu gündemi meşgul etti. Lozan'da İtalya'ya bırakılan Oniki Ada'nın dini olarak İstanbul Patrikhanesi'ne bağlılığı devam etmişti. Türkiye ile İtalya Lozan Antlaşması'nın 15.maddesine⁴⁰ farklı bakış açısıyla yaklaşınca iki ülke arasında Oniki Ada özellikle de Meis adası üzerinde bir tartışma yaşanmıştı. Oniki Ada üzerinden Türkiye'ye gelebilecek bir saldırı ihtimali 1920'li yıllarda Türkiye'yi endişelendiren bir durumdu.⁴¹ Ege'de Oniki Ada ve Kiklad Adaları konusunda Yunanistan ile İtalya arasında da sınır konusunda ihtilaflar vardı. Bu durum 1933'te İtalya'nın Kiklad'a ait bazı adacıkları işgaliyle sonuçlanacaktı.⁴² Dini bakımdan İstanbul'a bağlı olan Oniki Ada Kilisesinin yaratacağı olumsuzlukları ortadan kaldırmak isteyen İtalya, kilisenin bağımsızlığını kazanmasına yönelik çalışmalara başlamıştı. İtalya'nın girişimleriyle 1927 yılında Patrikhane ile temasa geçilmiş, fakat olumlu bir sonuç alınamamıştı. 1929 yılında kilisenin bağımsızlığını kazanmasının da ötesinde bir talebi gündeme getiren İtalya, bir "Adalar Patrikliği" kurulmasından bahsetmişti. Patrik Fotios, İtalya'nın bu talebini kabul etmemiş, fakat bir komisyon göndererek konuyla ilgili görüşmelerde bulunulmasını sağlamıştı.⁴³ Patrikhane'de toplanan Sen Sinod konu hakkında müzakere etmiş ve Oniki Ada Kilisesinin ayrılmasının imkân dâhilinde olmadığına dair bir tebliğ de yayınlamıştı.⁴⁴ Atina'da bulunan Oniki Adalı Gençler Derneği, Patrikhane'ye telgraf çekerek Rodos, Kalimnos ve Karpathos Metropolitlerinin dini vazifelerini yapmaya ehliyetli olmadıklarını belirterek yerlerine başkalarının görevlendirilmelerini istemişti. Oniki Ada Kilisesinin İtalyanlar tarafından bağımsızlaştırılmaya çalışıldığı bir süreçte derneğin bu talebi önemlidir. Fotios, Oniki Ada Kilisesine bağımsızlık verilmesinin adalılardan çoğunluğunun görüşü ile olabileceğini söylemişti.⁴⁵ Oniki Ada Kilisesinin bağımsızlığını gündeme getiren İtalyanlar, Ortodokslar arasında yaşanan ayrılıkları fırsat olarak değerlendirmişti. İtalyanlara göre Fotios, Vasilios'un Patrikliği döneminde İtalyanları destekleyerek kilisenin ayrılmasını uygun görmüştü. Oniki Ada Vali Müşaviri Manguzo İstanbul'a gelmiş ve Fotios ile anlaşmıştı. İtalyanların da buna karşılık Patrikhane'ye birkaç milyon para vermesi kararlaştırılmıştı. Fakat Fotios, Patrik Vasilios'un ölümünden sonra onun yerine geçince İtalyanlara verdiği sözden caymış, Oniki Ada kiliselerinin Patrikhane'den ayrılması için mutlaka bütün adalılar arasında plebisit yapmanın gerekli olduğunu ileri sürmüştü. Bunun üzerine İtalyan delegesi Manguzo da İstanbul'dan giderek Oniki Ada metropolitleri ile anlaşmıştı. İtalya ve Oniki Ada Kilisesini Rum Patrikhanesinden ayırmak için çalışan kişilerin başında Rodos Metropoliti Apostolos gelmekteydi. Rodos Metropoliti halkı ikna etmek için bir papazı Kalimnos adasına göndermişti. Papazın konakladığı evin önünde bir bomba patlayınca papazı korumak için harekete geçen İtalyan askerleri ile halk arasında kargaşa çıkmıştı. Kalimnos ayaklanmaları adı verilen olayları İtalyan güçleri bastırmıştı.⁴⁶ Sonuçta İtalyanların Oniki Ada Kilisesini bağımsızlaştırma çabaları sonuçsuz kalmıştı.

³⁸ Oturum detayları hakkında bkz. Halmouki Areti, "İ Prokatarkitiki", 71-91.

³⁹ "To Ergon Tis Diorthodoksi Prokatarkitikis Epitropis Tou Atho" (Athos Panortodoks Ön Komite Çalışması), *Ortodoksia*, Cilt.56, 31 Ağustos 1930, 327-330.

⁴⁰ Lozan Antlaşması'nın 15. maddesi şöyledir: "Türkiye, aşağıda sayılan adalar üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından İtalya yararına vazgeçer: Bugünkü durumda, İtalya'nın işgali altında bulunan Stampalia (Astropolia), Rodos (Rhodes, Rhodos), Kalki (Calki, Khalki), Skarpanto (Scarpanto), Kazos (Casos, Casso), Piskopis (Piscopis, Tilos), Miziros (Misiros, Nisyros), Kalimnos (Calimnos, Kalymnos), Leros, Patmos, Lipsos (Lipso), Simi (Symi) ve İstanköy (Cos, Kos) adaları ile bunlara bağlı adacıklar ve Meis (Castellorizo) adası." *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Çeviren: Seha L. Meray, Takım: 2, Cilt: 2, İstanbul: YKY Yayınları, 2001, 6.

⁴¹ Hazal Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 40-43.

⁴² Papuççular, *Türkiye ve Oniki Ada*, 72.

⁴³ "Patrikhane İtalya İhtilafı", *Yarın*, 6 Aralık 1929, 3; "Patrikhane İtalya İhtilafı Uzuyor", *Yarın*, 7 Aralık 1929, 2; Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 144-145.

⁴⁴ "Sinot Meclisi Bugün Toplanacak", *Vakit*, 10 Aralık 1929, 4.

⁴⁵ "Atina'da Galeyen", *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1935, 1.

⁴⁶ "Kalimnos İsyanının Sebepleri", *Kurun*, 25 Ocak 1935, 2; "Kalimnos İsyanının Sebepleri", *Haber*, 25 Ocak 1935, 2; "Ortodoks Kiliseleri", *Kurun*, 18 Şubat 1935, 1.

3.4.2. Rus Kilisesi

Moskova Metropolitiği 1448'de bağımsızlığını ilan etmiş ve 1593'de Moskova'nın Patriklik olduğu resmen kabul edilmişti. Moskova Patrikliği 1700 yılında değişikliğe giderek Patrikler yerine Çar'ın kontrolü altında Sinod olarak isimlendirilen Ruhban Kurulu tarafından idare edilmeye başlanmıştı. Rus Kilisesi özellikle 18.yy'da kendisini Ortodoksluğun koruyucusu olarak addetmiş ve gücünü artırmaya başlamıştı. Bu durum İstanbul Rum Patrikhanesinin otoritesini zayıflatan önemli bir husus olmuştu.⁴⁷ Rusya'da 1917'de Şubat Devrimi gerçekleşti ve Çarlık rejimi yıkıldı. Çar'ın kontrolü altında bulunan Rus Kilisesi de bağımsızlaşınca 1700'de kaldırılan patriklik idaresi yeniden getirilerek Moskova Metropoliti Tikhon "Moskova ve Tüm Rusya'nın Patriği" seçildi. Fakat dinsizlik savunucusu Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ile Moskova Kilisesi'nin gücü kırılmaya çalışıldı. Patrik Tikhon yeni siyasi rejimi kabul etmeyince kilise de resmi olarak tanınmaya başlamıştı. Kilisede oluşan fikir ayrılıkları sorunu daha fazla derinleştirmişti. Rejimin Rus Kilisesini parçalama girişimleri kilise içerisinde yenilikçi ruhbanların oluşturduğu "Yaşayan Kilise" adlı grup ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. Patrik Tikhon'un istifaya zorlandığı süreçte İstanbul Rum Patrikhanesinden destek aranmıştı. Patrikhane'den beklenen Moskova Patriği Tikhon'u etkisizleştirmekti.⁴⁸ 1920'li yıllarda Patrikhane ile Rus Kilisesi ilişkileri her iki kilisenin çıkarları çatıştığından bozulmuştu. Polonya Kilisesinin, Rus Kilisesinden ayrılıp Patrikhanenin yetki alanına girmesi önemli bir sebepti. İlişkilerin bozulması nedeniyle İstanbul Rum Patrikleri de Rus kilisesindeki yenilikçi ruhbanları desteklemişti.⁴⁹ Rus Kilisesi'nin yaşadığı buhran Türk basınında farklı şekilde değerlendirilmişti. Vakit gazetesine göre Rusya'da Bolşevik idarenin kurulması ile Ortodoks Kilisesi Rusya'yı kaybedince Ortodoksluk Balkanlardaki 13 milyon kişiyle sınırlı kalmıştı. Ortodoksluğun özellikle Rusya'yı kaybetmesi sarsıcı olmuştu. Bu durumda Ortodoksluğun Anglikan Kilisesi ile birleşmesi yahut Katolik Kilisesine katılması beklenmişti. Böylece bin seneden fazla süredir varlığı devam eden Ortodoks Kilisesi ortadan kalkmış olacaktı.⁵⁰

İstanbul Rum Patrikhanesi, Rus Kilisesini içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak ve Rusya'da Ortodoksluğun itibarını yükseltmek için çalışmakla birlikte Patrikhane ile kilise ilişkileri Fotios döneminde düzeltilmedi. Rus Metropolitlerinden Ölogyos isimli kişi İstanbul'a gelmiş ve Fotios ile görüşmüştü. Rus tabiiyetinde olan Ölogyos Batı Avrupa'da Ortodoks Kilisesinin reisi olmakla birlikte Moskova Metropolitiğine tabidir. Ölogyos, Rusya'da Hristiyanlık aleyhindeki gösterilere katıldığı ve siyasetle meşgul olduğu için Moskova Metropoliti Serj kendisini azletmişti. Metropolit Serj, Ölogyos'un şayet hatasını itiraf ederek tekrar etmeyeceğine söz verirse vazifesine devam edebileceğini de belirtmişti. Ölogyos da Fotios ile görüşerek Metropolitin emrini iptal etmesini istedi. Fotios kararı iptal etmiş, ancak kendisi de siyasete dâhil olduğu ve tabii olduğu memleket harici siyasete de müdahil olduğu gerekçesiyle Türk hükümeti ve basını tarafından eleştirilmişti. Rusya Hükümeti'nin kendi memleketinde Ortodoksluğa baskı yapıp yapmaması Rusya'nın iç meselesi olarak görülmüş ve bu durumla ilgili bir Rus papazı ile bir Türk Vatandaşı olan Fotios'un alâkadar olmadığı düşünülmüştü. Bundan da önemlisi Fotios'un, metropolitin kararını iptal etmesiyle Batı Avrupa Ortodoks Kilisesinin Moskova ile irtibatını keserek onu kendi kilisesine ilhak etmek istemişti. Bunun manası Batı Avrupa Ortodoksluğunu, Moskova'nın siyasi tesirinden ayırarak onu Fener siyasetine raptetmekti. Fotios'un bunu yapma sebebi bir süredir Paris'te Anglikan Kilisesinin, Amerikan Kilisesinin ve Patrikhane murahhaslarının toplanması ve bütün kiliseler arasında ittifaka çalışması idi. Bu ittifak çalışmalarında Rus kilisesi eksik olduğu için böyle bir tavır sergilemişti. Ölogyos'un Fotios'a kararı iptal ettirmesi ile Fotios, Paris'teki görüşmelerde Rus Ortodoksluğunu temsile başlamıştı. Böylece Fotios, Avrupa Ortodoksluğu, Anglikan ve Amerika Kilisesi ile birleşme yolunda önemli bir eksiği kapatmıştı.⁵¹ Fotios'un Rus Kilisesi kararını iptal etme ve Ortodoks birliği oluşturmaya yönelik adımları Türk basınında eleştirilere neden olmuş ve Lozan'a aykırı olarak siyasi meselelere müdahil olduğu iddia edilmişti. Apoyevmatini gazetesi bu iddiaya cevap vererek Fotios'u desteklemişti. Apoyevmatini'ye göre; *"Patrikhane yeryüzünde yaşayan bütün Ortodoksların ruhani makamıdır. Bu esas, Ortodoksluk dinini idare eden nizamata bir neticesidir ve siyasetle alâkası yoktur. Bu nizamata göre müstakil bir kiliseye tabii olmayan Ortodoks cemaatleri İstanbul Patriğine tabidir. Müstakil kiliseleri mevcut olan Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Lehistan Ortodoksları Fener'e tabii değildir. Müstakil kiliseleri bulunmayan Ruslar Fener'e tabidir. Patrikte bu Rusların ricasını kabul ederek bunların üzerine kendisine*

⁴⁷ Şir Muhammed Dualı, "Fener Rum Patrikhanesi'nin Moskova Patrikliğiyle İlişkilerinde Ortaya Çıkan Gerginlikler (1922-1925): Tarihçesi ve Sebepleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 31 (2014), 127-128.

⁴⁸ Dualı, "Fener Rum Patrikhanesinin", 29-130.

⁴⁹ Dualı, "Fener Rum Patrikhanesinin", 131-135.

⁵⁰ "Aynaroz Boşalıyor", *Vakit*, 3 Şubat 1930, 1.

⁵¹ "Rum Başpapaslığı ve Siyaset", *Vakit*, 5 Mart 1931, 1-2.

karşı mesul Ölogyos'u ruhani reis tayin etmiştir. Moskova'daki kilisenin Rusya hududu haricinde selâhiyeti yoktur. Bu meselede siyaset hiçbir rol oynamamıştı. Patrikhane dirayet göstermesini bilir. Vezai finin nereye kadar vardığını ve hukukunun nerede bittiğini bilir. Patrikhane bazı gazetecilerin kendisiyle oynayacağı bir futbol topu değildir.”

Apoyevmatini'nin yazısına cevap veren Vakit gazetesi Fotios ile ilgili iddialarına devam etti ve siyasi bir suç yüzünden azlolunan ecnebi bir papazın azlını iptal etmenin siyasi bir hareket olduğunu vurgulayarak Fotios'un bu gibi siyasi hareketlere girişmekle tabi olduğu devletin umumi siyasetine müdahale ettiğini belirtti.⁵² Konu ile ilgili Apoyevmatini gazetesi ile Vakit gazetesi tartışması devam etmiş ve Apoyevmatini, Patrikhane namına cevaplar vermeye çalışmıştı. Apoyevmatini gazetesi “Rus metropolitinin siyasi sebeplere mebni azlolunduğunu nereden biliyorsunuz?” sorusunu sorduktan sonra ahkâm-ı diniyeden bahsederek Moskova metropolitinin bir patrik kaymakamı olduğunu, onun için bir metropoliti azledemeyeceğini, ancak bir patriğin azledebileceğini söyledi. Vakit gazetesi Paris'te çıkan İngilizce Chicago Tribune gazetesinin 19 Şubat tarihli nüshasında açıkça Ölogyos'un Rusya aleyhinde gösteriler yaptığı için azlolunduğunun yazdığını belirtti. Vakit'e göre sadece bu gazete değil Londra ve Almanya gazeteleri de aynı habere yer vermişti.⁵³ Ölogyos nedeniyle Rus Kilisesi ile Patrikhane arasında yaşanan gerilim Aleksandros isimli Rus episkoposun Patrikhane tarafından Fransa'daki Beyaz Ruslara episkopos olarak tayin edilmesi üzerine devam etti. Rus Kilisesi bu tayini uygun görmemiş ve Patrikhane ile ilişkiler düzeltilememişti.⁵⁴ Rus Kilisesi ile problemlerin çözümlenememesi Patrikhane üzerinde olumsuz bir sonuç yaratmakla birlikte Ortodoksluğun parçalanmış halini de ortaya koymaktaydı. Patrikhane için bir başka olumsuz durum da Milli Mücadele yıllarında kilisenin gücünü azaltmak amacıyla meydana getirilen Türk Ortodoks Patrikhanesi olmuştu. Bu kurum da Patrikhane tarafından Ortodoksların birliğini bozacak nitelikte kabul edilmekteydi.

3.4.3. Türk Ortodoks Patrikhanesi

Osmanlı son döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi'nin faaliyetlerine karşı oluşan olumsuz düşünceler ve Patrikhane'nin etkisini kırma düşüncesi yeni bir oluşuma sebep olmuştu. Çoğunlukla İç Anadolu Bölgesinde yaşayan Anadolu/ Türk Ortodoksları hükümet tarafından desteklenerek 1 Mayıs 1921 tarihinde Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin kuruluşu ilan edilmişti. Papa Eftim liderliğindeki Türk Ortodoks Patrikhanesi, İstanbul Rum Patrikhanesi'ne karşı bir güç olarak kullanılmış ve Ortodokslar açısından alternatif bir dini merkez oluşturulmuştu.⁵⁵

Türk Ortodoks Patriği Papa Eftim ile Patrik Fotios arasında cereyan eden ilk olay evlilik meselesi ile ilgiliydi. Fotios, başpapaz ve metropolitlerin evlenmeleri için teşebbüste bulunmuş ve bu amaçla Aynaroz'da bütün müstakil kiliselerin katılımıyla bir Sen Sinod toplamaya karar vermişti.⁵⁶ Konuyla ilgili Papa Eftim değerlendirmede bulunmuştu:

“Malum olduğu üzere episkopos payesinde bulunan rahipler evvelce evlenirlerdi. Bilâhare kilise her ne sebeptense İncil'de evli olmak kaydının sarahatine rağmen bunu men etti. Bunlar bu ana kadar evlenemiyorlardı. Ancak 20.asırda dini memurların evlenmeleri lazım geldiği Meletios'un zamanında müsanip görüldü ve o sırada Fener'de umum Ortodoks kiliseleri murahaslarından mürekkep bir kongre toplanarak bu meseleyi de görüştü. Evleneceklere müsaade edilmesi karar altına alındı. Ancak tatbikata girilmedi. Belki bu havadis bu defa Aynaroz'da teşekkül mutasavver olan 8.Sinod'da tatbikat şeklinin görüşülmesi ihtimalinden çıkmıştır. Bu karar hiç şüphesiz yerinde ve doğrudur.”

Bu sözler Eftim ile Patrikhanenin birleştikleri yegâne mesele olarak yorumlanmıştı.⁵⁷ Rum Ortodoksları ile Türk Ortodoksları arasında öne çıkan ihtilaf ise İstanbul'daki kiliseler ile baş göstermişti. Papa Eftim'in İstanbul'daki kiliseleri zapt edeceği söylentileri çıkması üzerine İstanbul'da bulunan Ortodoks kiliselerin Patrikhaneye ait olduğunu iddia eden Fener'e karşılık Papa Eftim meydan okumuş ve bunu kabul etmemişti. Kiliseleri zapt etmeye gerek olmadığını belirten Eftim, tüm kiliselerin kendilerine de ait olduğunu ve serbestçe ayın

⁵² “Rum Başpapaslığı Siyasi Maceralar Peşinde”, *Vakit*, 7 Mart 1931, 1.

⁵³ “Rum Başpapaslığı ve Siyaset”, *Vakit*, 9 Mart 1931, 1.

⁵⁴ BCA, 30.10/ 109.730.12, (21.09.1935).

⁵⁵ Güllü, *Patrik Meletios*, 170-174; Türk Ortodoks Patrikhanesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Baş. *Türk Ortodoks Patrikhanesi*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

⁵⁶ “Nihayet Evlenmeğe Karar Vermiş”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1930, 3.

⁵⁷ “Başpapas Evleniyor”, *Vakit*, 3 Ağustos 1930, 5.

yapabileceklerini söylemişti. Aksini ruhani vazifesine karşı kusur addedeceğini eklemişti.⁵⁸ Buna karşılık Theologos isimli hukukçu bir Rum, Eftim hakkında beyanatta bulunmuştu:

“Anka kuşu gibi ismi olup cismi olmayan Türk Ortodoksluğundan bahsediliyor. Asılsız gülünç efsanelere pek benzeyen bu mesele için söylenecek hiç söz yoksa da sabık papaz Eftim efendinin Rum kiliselerinde icra-yı ayin etmek hususundaki beyanatını gazetelerde okuduğum zaman istemeyerek güldüm. Rum Ortodoks kilisesi kanunlarının Rum camiasından tart ve ihraç ettiği Eftim efendinin kiliselerimize ayak basmak değil, zahmeti rahmana kavuştuğu zaman mermer lahitleriyle ölümler şehri denmeye layık olan Şişli mezarlığımıza gömülmesine imkân olmadığı gibi Balıklı’daki bamyaya tarlasına dahi defnedilmez.”⁵⁹

Hakkında söylenen bu ağır sözlere karşılık Papa Eftim, Patrikhaneye meydan okumaya devam etti. Papa Eftim taraftarı bir papazın ölümü iki patrikhane arasında problemleri devam ettirmişti. Patrikhane ölen papazın Rum kabristanına defnedilmesini istememiş ve bir tarlayı Rum Mezarlığı olarak göstererek cenazeyi oraya defnettirmişti. Papa Eftim bu defin işlemini öğrendiğinde Vilâyete giderek şikâyetçi olmuş ve cenaze umuma mahsus bir yere defnedilmişti. Papaz Ortodoks olduğu için başka bir milletin mezarlığına defnedilememişti. Patrikhane’nin bu tavrı Türk basınında kötü bir tesir yaratmış ve Yunanlılarla dost olduğu halde papazların araya nifak koyacak şeyler yapmaya devam etmeleri eleştirilmişti. Bu olaydan sonra Patrikhaneden Valiliğe bazı telgraflar gönderilmiş, fakat ilkinde cevap verildikten sonra diğerlerine cevap verilmemişti. Çünkü “bu müessesenin vazifesi duadan ibaretti. Defin işleri belediyeye aitti.”⁶⁰

Papa Eftim, Rum Ortodoksları tarafından her konuda eleştirilmeye devam etmişti. Eftim’in ayinleri Türkçe yapması üzerine Atina’dan geldiği anlaşılan tehdit mektupları dahi gönderilmişti.

“Vay Anadolu’nun bilmem hangi yerinden gelmiş papaz! Başına birkaç kimseyi toplayıp ayin yapacağına geldiğin yere çekilip gitsen daha iyi yaparsın ve zorla girdiğin iki kilisenin anahtarlarını da gitmeden evvel Patrikhaneye teslim edersin. Böyle yaparsan senin hakkında hayırlı olacak. Aksi takdirde seni gelip öldüreceğiz ve sokaklarda sürüm sürüm sürükleyeceğiz. Bu tehdidimize ehemmiyet vermemezlik etme. Sözümüzü geç de olsa muhakkak yerine getirenlerdeniz.” sözlerinin yer aldığı mektuba karşılık Eftim, “ben bu gibi tehditlere ehemmiyet veren papazlardan değilim. Kiliseleri ne Patrikhaneye vereceğim ne de geldiğim yere gideceğim. Bugünlerde çok meşgulüm, birçok duaları Türkçeye çevirmekteyim” demiştir.⁶¹

Bu beyanatta bahsi geçen iki kilise Galata’daki Panagia Kilisesi ve Sotirios Hristos (Kurtarıcı İsa) Kilisesi’dir. Papa Eftim 14 Haziran 1924’te Panagia Kilisesi’nde Türk Ortodoks Patrikhanesi’nin ikinci kongresini yapmış ve o tarihten sonra bu kilise Türk Ortodoks Patrikhanesinin merkezi olarak seçilmişti. 31 Mart 1926 tarihinde de Sotirios Hristos Kilisesine el koymuştu ki Eftim bu hadiseden sonra afroz edilmişti.⁶²

Türk Ortodoks Patrikhanesi ile İstanbul Rum Patrikhanesi arasındaki gerilim Fotios döneminde artarak devam etti. Feriköy papazı Yennadios Patrikhane’de toplanan ruhani kurul ile papazlıktan azledilince, Yennadios’un Papa Eftim’e katıldığı iddia edildi. Papa Eftim konuyla ilgili yaptığı açıklamada Türk Ortodoks Kilisesinin ayinlerini öz Türkçe yapmak için Rum Patrikhanesinden ayrıldığını ve bu milli duyguya sahip her Hristiyana kapılarının açık olduğunu ifade etti. Bu hadisenin Yennadios ile sınırlı kalmayıp 4 ay önce Cibali Aya Nikola Rum Kilisesi başpapazı Theofilos Davran’ın da kendilerine katıldığını ekledi. Rum Patrikhanesi ruhanilerinin Türk Ortodoks Patrikhanesine katılmaları iki kilise arasındaki anlaşmazlıkları derinleştirmişti.⁶³ 1935 yılında Türk Ortodokslarının ayrı bir azınlık grup olarak kabul edilmesi hadisesi Yunan basınında eleştirel yazılar neşredilmesine sebep olmuştu. Türkiye’nin Yunanistan’a karşı dostluğunun gerçekçi olmadığı düşünülmüş ve Fotios’un her fırsatta tahkir edilmesine karşılık Papa Eftim’in desteklediği iddia edilmişti.⁶⁴ Türk Ortodoks Patrikhanesi ile Rum Patrikhanesi arasında yaşanan ayrışmaya karşılık farklı bir Hristiyan grubun temsilcileri olan Anglikanlarla birleşmeye yönelik adımlar atılmıştı.

⁵⁸ “Eftim Efendi Tüm Kiliseleri Zapt Edecek”, *Yarın*, 30 Haziran 1931, 1; “Eftim Efendi Meydan Okuyor”, *Yarın*, 1 Temmuz 1931, 1.

⁵⁹ “Bamyaya Tarlasına Bile Gömmeyeceğiz”, *Yarın*, 4 Temmuz 1931, 2.

⁶⁰ “Rum Patriği Protesto Etmiş”, *Cumhuriyet*, 10 Aralık 1931, 2.

⁶¹ “Eftim Efendiye Gelen Şiddetli Tehdit Mektubu”, *Vakit*, 23 Mayıs 1933, 4.

⁶² Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, 160-162.

⁶³ “Fenerden Ayrılıp Papa Eftim’e Katılan Papazlar”, *Tan*, 29 Eylül 1935, 4.

⁶⁴ “Azlık Sayıtlarımızı Beğenmemişler”, *Kurun*, 11 Şubat 1935, 1.

3.5. Anglikan Kilisesi ile İlişkiler

Vatikan Kilisesinden ayrılarak ayrı bir inanç sistemini ifade eden Anglikan Kilisesi İngiltere'nin resmi kilisesidir. Canterbury Başepiskoposluğu da denilen Anglikan Kilisesinin İstanbul Rum Patrikhanesi ile ilişkileri Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlamıştı. Anglikanizmin Ortodoksluk ile yakın itaklara sahip olduğu düşüncesiyle birlikte hareket etmeye çalışmışlardır.⁶⁵ Anglikan Kilisesi ile yakın temasta olan dönemin Patriği Meletios 22 Temmuz 1922 tarihinde Anglikan Kilisesinin öğretilerini kabul ettiklerini ilan etmişti. Bunu diğer Ortodoks kiliselere de kabul ettirmeye çalışan Meletios başarılı olamamış, hatta Patrikhane dahi ileride bunu Meletios'un kendi görüşü olarak değerlendirmişti.⁶⁶ Her iki kilisenin birleştirileceği yönündeki iddialar ortaya atılsa da 1923 yılında İngiliz Hariciye Müsteşarı Anglikan ve Ortodoks kiliselerinin birleştirilmesi yönündeki iddiaları rivayet olarak değerlendirerek haberleri tekzip etmişti.⁶⁷

Anglikan Kilisesi ile Patrikhane arasındaki ilişkilerinden bahsetmeden önce Anglikan Kilisesinin Yunanistan'daki temaslarına değinmek gereklidir. Canterbury episkoposu ve Anglikan Kilisesi ruhani lideri Atina'yı ziyaret etmeye karar vermişti.⁶⁸ Anglikan Kilisesi lideri 1929 yılı Nisan ayında gerçekleştirdiği Atina seyahatinde ufak bir gezinti yaptıktan sonra kiliseye gitti. Kilisedeki duadan sonra başpapazlık dairesine gidilmiş ve orada metropolit tarafından konuşma yapılmıştı. Bu seyahatten sonra Canterbury başepiskoposu 19 Nisan'da İngiltere'ye hareket etmişti.⁶⁹ Anglikan Kilisesi ruhani liderinin Atina'yı ziyareti münasebetiyle Yunan Estiya gazetesi 19 Nisan tarihli nüshasında Doğu ve Anglikan kiliseleri arasındaki münasebete dair bir makale neşretti.⁷⁰ Başepiskopos Atina ziyaretinde Ortodoks kilisesi tarafından coşkulu bir şekilde karşılanmıştı. Başepiskopos Ortodoks Kilisesi tarafından ne kadar iyi şekilde ağırlanmış ise de Katolik Kilisesi ile ilişkiler aynı şekilde ilerlememişti. Anglikan Kilisesi lideri seyahatinde Kudüs'e gitmek istemiş fakat Katolik Kilisesi bu ziyareti onaylamadığı için vazgeçmişti. Katolik Kilisesinin gösterdiği memnuniyetsizlik o güne kadar Anglikan Kilisesi Başpapazlarının Kudüs'ü ziyaret etmemiş olmalarından kaynaklanmıştı.⁷¹ Canterbury başepiskoposunun Atina ziyareti hakkında oradaki Türk yetkilileri iki kilisenin birleştirilmesi yolunda bir faaliyette bulunduğu dair bilgi alamamışlardı.⁷²

Anglikan Kilisesi Yunanistan'daki olumlu temaslarına rağmen Ortodoks dünyası ile ilişkileri daha çok Balkan ülkeleri vasıtasıyla geliştirmişti. Anglikan Kilisesi episkoposlarından ve İngiltere Hariciye Nezareti'nde Balkan mütehassıslarından Grigg isimli rahip, 1929 yılında Yugoslavya'ya gelmiş ve gazetecilere beyanatta bulunarak seyahatinin hususi bir amacı olduğunu söylemişti. Rahip Grigg'in mensup olduğu Anglikan Kilisesi, uzun zamandır bütün Hristiyan kiliselerinin birleşmesine çalışmaktaydı. Grigg, Anglikan Kilisesinin bu emelinden bahsetmiş ve Katolik Kilisesine yapılan teklife cevap verilmediğini söylemişti. Grigg, Sırp ruhaniler tarafından dostane bir şekilde kabul edilmiş ve Sırp Patriği Dimitri tarafından şerefine bir ziyafet verilmişti.⁷³ Sırp maslahatgüzarından alınan bilgilere göre Ortodoks kiliseler ile Anglikan Kilisesi arasındaki yakınlaşma çabaları Yunanistan'dan ziyade Sırbistan'da bulunmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı esnasında 40 kadar Sırp öğrenci Anglikan Kilisesi tarafından himaye edilerek Oxford ve Cambridge üniversitelerinin ilahiyat fakültelerinde eğitim almışlardı. Memleketlerine döndüklerinde Sırp Kilisesinde yüksek mevkilere gelmişler ve bu yakınlaşma için en fazla çaba sarf eden kişiler olmuşlardı. Yakınlaşmanın sebebi ise itikad ve ayinleri arasındaki farkın az olması ve iki kilisenin de Papalığın istilacı tavırlarından çekinmeleri olarak gösterilmişti.⁷⁴ 11 Şubat 1929'da Vatikan ile İtalya arasında imzalanan Laterano Antlaşması uzun yıllardır İtalya ile Papalık arasında devam eden anlaşmazlıkları bitirmiş ve Vatikan bağımsız bir devlet olmuştu.⁷⁵ Papalık Laterano Antlaşması ile mevkiini ve şaşasını temin etmiş ve Amerika Katoliklerinden aldığı büyük miktarda para ile Doğu kiliseleri üzerindeki propagandasını kuvvetlendirmişti. Anglikan kilisesi de gerek İngiltere'de gerek Amerika'da papalık

⁶⁵ Ramazan Erhan Güllü, "Yunanistan'ın Anadolu İşgali ve Sonrasında Anglikan Kilisesi ile İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi Arasındaki İlişkiler (1919-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, V/1 (2016), 86-87.

⁶⁶ Ramazan Erhan Güllü, "İstanbul Rum Patrikhanesinin Milli Mücadele Sonrası Anglikan Kilisesi İle İttifak Çabalarının Doğu Avrupa Kiliselerine Etkisi", *CIEES 2020-Ortodoks Kiliseleri Tarihi*, Eskişehir, 2020, 326-327.

⁶⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/ 37145-148339-15, (29.04.1923).

⁶⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-9, (22.03.1929).

⁶⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-12, (20.04.1929).

⁷⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-11, (26.04.1929).

⁷¹ "Papa İngiltere Başpapazını Kudüs'e Gitmekten Menetti", *Vakit*, 2 Mayıs 1929, 3.

⁷² T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-5, (20.08.1929).

⁷³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-14, (04.05.1929).

⁷⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-2, (10.08.1929).

⁷⁵ Ramazan Erhan Güllü, "Vatikan'ın Devletleşmesi ve Türk Kamuoyu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 36 (2019), 4.

tarafklarlarının artmasından ve kendi nüfuzunun azalmasından tedirgin olmuştur. Buna ilaveten İngiltere’de yirmi seneden beri özellikle de savaştan sonra dine karşı ilginin azalması dolayısıyla kilise de etkisizleşmeye başlamıştı. Sırp maslahatgüzarı İstanbul Rum Patrikhanesi ile Sırp Kilisesi arasındaki ilişkiye de değinerek 1923 yılında Sırp Kilisesinin otosefal oluşuyla her iki kilise münasebetinin zayıfladığını belirtmişti. Fiiliyatta İstanbul Patriği tarafından takdis edilen zeytinyağının bir hediye olarak kabul edilmesinden ibaret kaldığını söylemişti. Sırp köylülerinin de Rum episkoposlarını birer hırsız olarak tanıdıklarını ilave etmişti. Sırp maslahatgüzarı, Rum Patrikhanesinin para yardımı almak ümidiyle Anglikan Kilisesi ile birleşmeye taraftar olduğunu iddia etmişti.⁷⁶

1930 yılı Anglikan Kilisesi için önemliydi. 1867 senesinden beri takriben 10 sene aralıkla Londra’da Lambeth Konferansı yapılmaktaydı. Özellikle Anglikan ve Amerikan kiliselerini birleştirme amacını taşıyan bu konferansların kilise nüfuzu açısından siyasi bir önemi vardı. Lambeth Konferansının 1930’da 7 Temmuz-9 Ağustos tarihleri arasında toplanması kararlaştırılmıştı. Konferansa Rum Patrikhanesinin belirlediği heyetler Ortodoks kiliselerini temsilen katılmaktaydı. 1930’daki konferans heyetinde Türk Milli Mücadelesinin son döneminde Patrik olan ve Lozan’dan sonra İstanbul’u terk etmiş⁷⁷ olan İskenderiye metropoliti Meletios vardı. Rum Patrikhanesi adına da Ayasofya başpapazı ve “Garbi ve Şimali Avrupa eksarhı” unvanını takınmış metropolit Germanos bulunmaktaydı. Vakıf gazetesine göre bu “küstah” unvanı takınan ve yahut ona takan kimdi? Hükümetten bu meseleyi incelemesi beklenmekteydi. Patrikhanenin çevirdiği “entrikalar” Lozan Antlaşmasında tespit edilen vaziyetine uygun görülmemiştir.⁷⁸

Lambeth Konferansında Ortodoks ve Anglikan kiliseleri temsilcileri dini itikatları konusunu görüşmek amacıyla bir araya gelmişlerdi. Konferansta Canterbury Başepiskoposluğu temsilcilerinin yanında İstanbul, İskenderiye, Antakya, Kudüs, Kıbrıs, Yunan, Sırp ve Romanya kiliselerinden temsilciler katılmıştı.⁷⁹ Bu kilise temsilcilerinden oluşturulan komisyon itikat olarak birleşme olduğu takdirde kiliselerin de birleşebileceğini düşünmüştü. Aynı zamanda Ortodoks ve Anglikan kiliseleri arasındaki ihtilafların derecelerine karşı salahlıyetli olmadıklarını da belirtmişlerdi. İhtilafların çözümü için Sen Sinod tarzı bir teşkilatın oluşturulması ve bu ihtilafların sınırlarını belirlemesinin ve çözmesinin gerekliliğinden bahsedilmişti.⁸⁰ Fotios, Lambeth Konferansı’nda Anglikan Kilisesi ile Ortodoks kiliseler arasında gerçekleşen müzakereleri yalnızca iki kilisenin münasebeti olarak görmemiş, Hristiyanların barışı ve birleşmesi hususunda önemli bir adım olarak değerlendirmişti. Vakıf gazetesine göre Fotios hala Fener’in mütareke günlerindeki siyasetini takipte devam etmekte ve bunun için milli mücadele senelerinde Türkiye’ye en müthiş husumeti gösteren Anglikan Kilisesiyle birleşmek siyasetini ilerletmekteydi.⁸¹

Lambeth Konferansında “Muhtelit Akide Telif Komisyonu” oluşturulup bu komisyonun 15 Ekim 1931’de müzakereye başlamasına karar verilmişti. Muhtelit komisyon kararlaştırılan tarihte müzakereye başlamış, fakat müzakereler gizli tutulmuştu. Bu gizliliğin sebebi geçen seneki müzakerelerin Türkler tarafından sıkı bir şekilde takip edilmesi ve Patrikhane temsilcilerinin bu durumdan rahatsız olmaları görülmüştü. Müzakereler bittikten sonra Patrikhane heyeti reisi Germanos, Ortodokslar arasındaki ihtilafı halletmek için Almanya’ya gitmişti. Son zamanlarda göze çarpan Anglikan Kilisesi ve Patrikhane yakınlaşması üzerine Türkiye, Londra büyükelçisi Londra metropoliti ile görüştü. Metropolit “Anglikanlar Ortodoks Kiliselerinde ve Ortodokslar Anglikan mabetlerinde toplanabilsinler. Esas gaye bütün Hristiyan kiliseleri arasında vahdet temin etmektir. Fakat mevcut akaide ve ayinlere göre bunun hali hazırda temini gayri kabil bir haldedir. Birçok müşkilât ve ihtilâfat var” dedikten sonra gülerek “hele Ortodoks ayinleri, bizim hiç işimize gelmez. Uzun uzun şeyler. Tam dört saat sürer” demişti.⁸² Anglikan kilisesinin Hristiyanlar üzerinde aktif rol oynadığı görüldüğü için Hariciye Vekâleti, Dâhiliye Vekâletinden Türkiye’de mevcut Anglikan kiliseleri, rahiplerin tabiiyetleri ve hangi makamca seçildikleri ve cemaat arasında Türk vatandaşları mevcut olup olmadığı hakkında malumat istemiştir.⁸³ Hükümetin Anglikanizmi ciddi bir şekilde ele alıp konuyla ilgili adımlar atmasında Anglikan kilisenin birçok kilise ile sıkı işbirliğine girmesi etkili olmuştur. Özellikle Balkan coğrafyası ile etkileşim içinde olan Anglikan

⁷⁶ Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37145-148339-2, (10.08.1929).

⁷⁷ Nilüfer Erdem, *Lozan Görüşmeleri*, 127-129.

⁷⁸ “Tahkikat Yapılmasını İstiyoruz”, *Vakit*, 25 Temmuz 1930, 9.

⁷⁹ BCA, 30.10/ 109.726.15.

⁸⁰ BCA, 30.10/ 229.544.19, (08.03.1932).

⁸¹ “Rum Başpapazlığı Siyasi Maceralar Peşinde”, *Vakit*, 7 Mart 1931, 6.

⁸² T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/37103-148749-4, (14.11.1931).

⁸³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/ 37103-148748-1, (04.06.1932).

Kilisesinin Patrikhane ile ilişkileri daha önemli hale gelmişti. Yunanistan ve Türkiye arasındaki meselelerden biri olan Patrikhane konusu da Türkiye için daha dikkate değer bir konu olmuştu.

3.6. Türk-Yunan İlişkilerinin Patrikhaneye Yansması

Yunanistan'ın 1830'da bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Yunan Kilisesi'nin de bağımsız olarak varlığını devam ettirmesi yönünde çalışılmıştı. Yunan Kilisesi 1833 yılında İstanbul Patrikhanesi'nden ayrıldığını ilan etmiş, ancak 1850 yılında Yunan Kilisesinin tam bağımsızlığı kabul edilmişti.⁸⁴ Her ne kadar inanç ve itikat olarak İstanbul Patrikhanesi'nden farklılık göstermese de siyasi bir kurum olarak da görülen kilisenin bağımsız oluşuyla birlikte Yunanistan'da devlet- kilise bütünleşmesi sağlanmıştı. 1864 yılında Teselya, İyonya adaları gibi adaların da dini yönetimini ele alan Yunan Kilisesi, İngilizlerin desteğiyle yetki alanını genişletmişti.⁸⁵ Osmanlı Devletinin son günlerinde etkisi azaltılan Patrikhane, Cumhuriyet döneminde ekümeniklik iddiaları ile güçlendirilmeye çalışılacaktı. Yunanistan, Patrikhanenin ekümenikliği konusuna vurgu yaparak Türk- Yunan ilişkileri başta olmak üzere dış politikada Patrikhane'nin ekümenikliğinin önemine vurgu yapmaktaydı. Yunanistan'da devlet yönetimi dinden yani Ortodoksluktan ayrı düşünülemezdi için dinin etkisi büyüktü. Yüzyıllarca Osmanlı idaresinde dini ve millî varlıklarını koruyabilmelerini de bu Ortodoksluk bütünleşmesine bağlamaktaydılar. Dolayısıyla Patrikhane'nin ekümenik olması Yunanlılar için tartışmasız bir kabuldü.⁸⁶ Yunanistan'ın Patrikhane'nin ekümenikliği ile ilgili çalışmalar yürütebilmesi için siyasi anlamda Türk-Yunan ilişkilerinin dizayn edilmesi gerekmektedir. İlişkilerin güçlendirilmesi durumunda Yunanistan, Patrikhane'yi destekleyerek gücünü artırmaya çalışacaktı. Fakat Türk-Yunan ilişkileri Lozan Konferansı sonrasında mübadele meselesi nedeniyle kilitlenmişti. 1925 yılında Türk-Yunan ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik adımlar atıldı. Özellikle Mübadele ile ilgili sorunlar 1920'li yıllarda iki ülke ilişkilerini etkileyen en önemli unsur oldu. 21 Haziran 1925 tarihli Ankara Anlaşması mübadelede yaşanan yerleşik (etabli) sorununu çözüme amacını taşıyan maddeler içermesine ve dostluk yolunda önemli bir adım atılmış olmasına rağmen anlaşma uygulanmadığı için problemler devam etti. Mübadele ve maliye ile ilgili sorunların çözüme kavuşturulması için girişimlere devam eden Türkiye ve Yunanistan 1 Aralık 1926'da Atina Anlaşması'nı imzaladı.⁸⁷ Yunanistan'da yaşanan iktidar değişiklikleri ve anlaşmalara rağmen farklı uygulamalara girişilmesi iki ülke ilişkilerini istenen düzeye getiremedi. 1928 yılında yeniden iktidara gelen Venizelos'un girişimleri ile 1930 Türk-Yunan Anlaşması imzalandı. Venizelos'un Türkiye ziyareti anlaşmalarla son bulmuştu. 30 Ekim 1930'da "Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması", "Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol" ve "İkamet, Ticaret ve Seyrüsefain Antlaşması" imzalanmıştı.⁸⁸ Dikkati çeken husus 1925-1930 yılları arasında Türk-Yunan ilişkilerinde Patrikhane'nin gündemin ana konularından olmamasıdır. O yıllarda mübadele ve mübadeleyle ilgili yaşanan sosyal ve ekonomik problemlerin çözümü temel amaç olmuştu. Fotios'un Aralık 1929'da Patrik seçilmesinin akabinde Türk-Yunan Dostluk Anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte sorunlar çözüme kavuşturulmuş ve Patrikhane ikili ilişkilerde bu anlaşmadan sonra gündeme gelmeye başlamıştı. Her ne kadar Yunan basınında Patrikhane konusunun gündeme getirilmesi yönünde baskılar olsa da Venizelos, Patrikhanenin unvanı ile ilgili herhangi bir izahatta bulunmamıştı. Bunun sebebi Türk-Yunan ilişkilerinin olumlu ilerlemesinin bir sonucu olarak Türk Hükümeti'nin Patrikhane'ye karşı tavrının da daha yumuşak olacağını düşünmesi idi.⁸⁹ Aynı zamanda 1930 yılı itibarıyla Balkan ülkeleri arasında her yönden işbirliğini sağlamak amacıyla konferanslar toplanmaya başlamıştı. Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya'nın katıldığı bu konferanslarda Türkiye ve Yunanistan, Balkan birliği yönünde yoğun çaba harcamışlardı.⁹⁰ Türkiye ve Yunanistan'ın uluslararası alanda da işbirliğine yönelik çalışmalar yapmaları Patrikhane'nin gücünü de artırmakla birlikte Patrikhane ile ilgili herhangi bir anlaşmazlıkta konunun daha fazla eleştirilmesine ve tartışılmasına sebep olacaktı. 1930'da Türkiye-Yunanistan arasındaki problemlerin çözüme kavuşması İngiltere için de olumlu karşılanmıştı. İngiltere'nin 1930'lu yıllarda Alman tehdidine karşı Türkiye ile ittifak arayışına girmesinde Türk-Yunan ilişkilerinin düzelmesi bir etken olmuştu. Başka bir neden de 1930

⁸⁴ Turgay Cin, "Yunanistan Anayasasına Göre Devlet Kilise İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, (2017), 4.

⁸⁵ Yıldırım, *Yunanistan*, 74-76.

⁸⁶ Cin, "Yunanistan Anayasasına", 6.

⁸⁷ Erdem, "Yunan Tarihçilerinin", 97-98.

⁸⁸ Erdem, "Yunan Tarihçilerinin", 114-115.

⁸⁹ Erdem, "Yunan Tarihçilerinin", 117.

⁹⁰ *Türk Dış Politikası*, 350-351.

yılında Türkiye ile İngiltere arasında Akdeniz'deki İtalya tehdidine karşı oluşturulan Akdeniz Paktı idi. Bu yıllarda İngiltere ile Türkiye'nin doğrudan işbirliği içinde olduğu görülmekteydi.⁹¹

Türk-Yunan ilişkileri geliştirilirken Patrik Fotios Yunanistan'dan destek almaktan kaçınmamıştı. Fotios, her ay Yunanistan'dan 12 bin lira ödenek almış ve bu parayı usulüne uygun olarak göstermek için Türklerden Yunanistan'a kalan arazideki kilise vakfının gelirleri gibi göstermişti. Hatta Yunanistan'dan aldığı 12 bin lirayı yetersiz görerek miktarı artırmak için Yunan yetkililerine müracaat etmişti. Fotios'un Yunanistan'dan aldığı bu ödenek Türk basınında huzursuzluk yarattı. "Başpapaz"ın evvelce Yunan hükümetine sadakatle hizmet edeceğine dair yemin etmiş biri olduğu ve yakın zamana kadar Yunan tabiiyetinde bulunduğu vurgulandı. Patrikhane'nin gizli olarak kurduğu bir heyetin İstanbul ve Yunanistan'daki adamları vasıtasıyla memleket aleyhinde çalıştığı da iddia edildi.⁹² Fotios'un Yunanistan'dan aldığı ödenek Patrikhane'deki bütçe açığını kapatmaya yetmemiş ve Patrik, konuyla ilgili Sen Sinod azaları ile görüşmüştü. Görüşme sonucunda bu açığın kapatılması, borçların ödenmesi ve ruhani reislerin maaşlarına zam yapılmasının imkân dâhilinde olmadığı sonucuna varılmıştı. Bu sebeple Patrikhanenin yabancı ülkelerde ve Yunanistan'daki bankalarda mevcut bulunan hisse ve borç senetlerinden oluşan bütün menkul servetin satılmasına karar verilmişti. Bahsi geçen servet 1 milyonu geçmekteydi ve bu menkul elden çıkarılırsa 200 bin lirayı geçen borçlar ödenecek ve kalan para ile bütçe açıkları kapatılacak, ruhanilerin maaşlarına zam yapılabilecekti.⁹³ Bahsi geçen borçlar dışında Fotios'un vefatıyla birlikte şahsi borcunun olduğu da ortaya çıkacaktı. Fotios, Patrik seçildiği tarihlerde büyük bir borç alması, çevresindeki herkese yardımda bulunması ve hususi masrafları nedeniyle geriye miras olarak 30 bin liralık borç bırakmıştı.⁹⁴

Venizelos 1930 yılındaki Türkiye ziyaretinde Patrikhane'ye de gitmiş ve Fotios ile görüşmüştü. Fotios, Venizelos'a hitaben bir konuşma yapmış ve iki ülke ilişkilerinin olumlu seyri için kendisine teşekkür etmişti.⁹⁵ Venizelos'un Ankara ziyaretine karşılık Atina'ya giden İsmet Paşa Fotios'a etabli vesikası verilmediği için eleştirilmişti. Cumhuriyet gazetesi bu eleştirilere karşılık şekle uyup uymadığına bakmayarak Fotios'a etabli vesikası vererek Yunan basınının susturulması gerektiğini yazmıştı. Bu meselenin halledilmesiyle olumlu seyir takip eden Türk-Yunan ilişkilerine de katkı sağlanacağı düşünülüyordu.⁹⁶ Fotios'un Patriklik döneminde Türk-Yunan ilişkilerinin düzelmesi neticesinde Patrikhanenin otoritesi güçlendirilmişti. Fotios ilk Patriklik yıllarında Yunanistan tarafından her bakımdan desteklense de 1934 yılında eleştirilere maruz kaldı. Atina basınında Fotios ile ilgili hem şahsına hem de siyasetine ilişkin eleştirel yazılar çıkması üzerine vekillerden Bakopoulos bu tarz yazıların engellenmesi için Yunan meclisine Matbuat Kanunu'nun tadili için önerge dahi vermişti.⁹⁷ Patrik Fotios'un eleştirilmesi ile Yunanistan'da özellikle hükümete muhalif çevreler Patrikhanenin işlevini yerine getiremediği iddiasını ortaya atarak, Lozan'da taşınmasına kat'i suretle karşı çıkılan Patrikhane'nin Türkiye dışına nakledilmesini gündeme getireceklerdir.

3.7. Patrikhanenin Taşınması Meselesi

1934 yılı sonları Patrikhane ile Türk Hükümeti arasında gerginlikler ile geçmişti. Türkiye'de laikleşmeye yönelik önemli bir adım atılmış ve "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun" tasarısı Meclis'e sunulmuştu. Kanuna göre ruhaniler mabet ve ayinler dışında ruhani giysilerini giyemeyecekti.⁹⁸ Bu kanun tasarısı Yunanistan'da büyük bir tepki ile karşılandı. Ruhani giysi olan siyah cübbenin Ortodoksluğun bir simgesi olduğu vurgulanarak "Ekümenik Patrik" olarak addedilen Fotios'un ruhani giysisiyle çekilmiş fotoğrafları Yunan gazetelerinde yer aldı.⁹⁹ Kisve Kanunu'nda yalnız ruhani reislerin hükümet izni ile dini elbiselerini giyebileceklerine dair bir madde vardı. Fotios da İstanbul Vilâyetine müracaat ederek dışarıda dini kıyafetini giymek için izin istedi. Fakat bu talepten önce İçişleri Bakanlığı'nın emri vilayete geldiğinden yeniden müsaade almaya gerek kalmamıştı. Bakanlığın tebligatında dini kıyafetleri giyebilecekler belirlenmişti. Buna göre Diyanet İşleri Reisi Rıfat, Patrik Fotyos, Papa Eftim, Ermeni Patriği Mesrop, Muş Ermeni Katolik Reisi Vahan,

⁹¹ *Türk Dış Politikası*, 271-273

⁹² "Yunanistan'dan Gelen Para", *Milliyet*, 10 Aralık 1929, 3.

⁹³ "Fener Para Yiyor", *Cumhuriyet*, 22 Mart 1930, 2; "Fener Kilisesi Menkul Servetini Satıyor", *Vakit*, 22 Mart 1930, 5.

⁹⁴ "Patriğin Mirası", *Kurun*, 11 Şubat 1936, 4.

⁹⁵ "Başpapazlıkta", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1930, 4.

⁹⁶ "Muhafif Matbuatın Neşriyatı", *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1931, 4.

⁹⁷ "Yunanistan'da Patrik Aleyhindeki Neşriyat", *Milliyet*, 25 Temmuz 1934, 2.

⁹⁸ "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun", *Resmî Gazete*, Resmî Gazete Tarihi: 13.12.1934, Sayı: 2879.

⁹⁹ Nilüfer Erdem, "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun Sebebiyle Türk-Yunan İlişkilerinde Yaşanan Kısa Süreli Kriz", *Atatürk Yolu Dergisi*, 68 (2021), 400-408.

Hahambaşı Vekili İshak, Ermeni Protestan Reisi Vanon ve Rum Katolikleri Reisi Dalyos dini kisveleri ile dışarı çıkabilecek kişiler olarak belirtilmişti.¹⁰⁰ Türkiye’de ruhani kıyafetlerin sokakta giyilemeyeceğine dair çıkarılan kanun kilise çevresince eleştirildiği süreçte yeni bir konu gündeme geldi. Patrikhane’nin İstanbul’dan taşınması fikri hem Türk hem de Yunan basınını meşgul etti. Yunanistan’da Patrikhane’nin Selanik veya Aynaroz’a taşınmasının gündeme gelmesiyle konu hakkında iddialar tartışılmaya başlandı.¹⁰¹

Selanik’te çıkan yerel bir gazetenin Patrikhane’nin Selanik veya Aynaroz’a nakli konusunu gündeme getirmesi üzerine Sen Sinod azalarından Konstantinidis, Patrikhanenin nakli gibi bir konunun gündemde olmadığını ve bundan sonra da olmayacağını umduğunu belirtmişti.¹⁰² Patrikhane’nin nakli Yunanistan’da hükümet tarafından bahsi yapılan bir mesele değildi. Özellikle Atina’da çıkan gazeteler Patrikhane’nin taşınması yönünde iddialar ortaya çıkarmışlardı. Patris gazetesine göre böyle bir iddianın sebebi Aynaroz’daki Vlatadon Manastırı başpapazı Yovakim İviritis’in beyanatı idi. O günlerde İstanbul’da bulunan İviritis’i Patrikhane’nin nüfuzunu kaybetmekte olduğunu söyleyerek Fener’de az sayıda Hristiyan kaldığını belirtmiş ve bir süre sonra Patrikhane çevresinde tamamen Türklerin yaşayacağını iddia ederek nakil işleminin gerekliliğinden bahsetmişti. Patrikhane’nin İstanbul’da kalmasıyla fiili olarak vazifelerini yerine getiremeyeceği için Selanik’e taşınmasının uygun olacağını söylemişti. İviritis’e göre nakil konusundaki çalışmalarından sonuç almış ve Patrik Fotios da Patrikhane’nin taşınmasına karar vermişti. İviritis’in beyanatına atfen gazetede yer alan bu tarz haberlere rağmen İviritis, daha sonra böyle bir açıklama yapmadığını iddia ederek bir tekzip yayınlamıştı.¹⁰³ Patrikhane’nin nakli konusunda İviritis gibi düşünen ruhanilerin aksine Yunan hükümeti ve bazı diplomatlar böyle bir niyet olmamakla birlikte buna bir sebep de olmadığını düşünmekteydi. Diplomatik destek bulmayan nakil konusunda İviritis “(...) diplomatlarımız ne yaptıklarını bilmiyorlar yahut Patrikhane’nin bekasıyla alâkadar olmuyorlar. Patrikhane’nin İstanbul’da kalmasından ne bekliyorlar? İstanbul’u alacağımızı, Rum muhacirlerin döneceklerini ve Fener’in yine Hristiyanlarla meskûn olacağını mı ümit ediyorlar?” diyerek tepki göstermişti.¹⁰⁴ Yunanistan hükümeti gündeminde nakil meselesi diye bir konunun olmadığı iddiasında bulunmasına rağmen Yunan basını meseleyi “kurcalamaya” devam etti. Patrikhane’nin Lozan Antlaşması ile eski imtiyazlarını kaybettiğini ve Patrikhanenin nüfuzunun İstanbul ile sınırlandırıldığını hatırlatan Yunan basını bunun değiştirilmesi ve Patrikhanenin “Ortodoks Vatikan’ı” olması gerekliliğini vurguladı. Patris gazetesi bu niyeti desteklemek amacıyla bir yazı neşretmişti. Osmanlı Mebusan Meclisi’nde İzmir eski mebusu ve Venizelos kabinesinde nazırlık yapmış olan Emanuilidis’in “Bir Ortodoks Vatikan’ı Kurmalıyız” başlıklı yazısını yayınladı. Emanuilidis bu makalede Patrikhane’nin başka bir yere naklinin zorunlu olduğunu söyleyerek nereye nakledilebileceği ile ilgili görüşlerini paylaştı. İlk olarak Atina önerisi üzerinde durdu ve Atina’ya taşınırsa müstakil Ortodoks kiliselerinin itirazlarına uğrayabileceğini söyledi. İkinci seçenek olarak ise Kıbrıs’ı söylemiş, fakat Kıbrıs’ın da yabancı hâkimiyeti altında olması ve adadaki Rum ruhanilerinin durumunun kötü olduğu düşüncesiyle Kıbrıs’a nakil fikrinden de vazgeçmişti. Son olarak Patrikhane’nin Aynaroz’a taşınabileceği üzerinde fikir beyan etmişti.¹⁰⁵

Patrikhanenin Makedonya temsilcisi ve aynı zamanda Vladadon manastırı reisi Yovakim, İstanbul’a gelmiş ve seyahat dönüşünde konuyla ilgili açıklamalarda bulunmuştu. Yovakim “Fenerde ancak on kadar Hristiyan ailesi kalmıştır” diyerek Patrikhane’nin bulunduğu mahallenin Türk mahallesi olduğunu belirtmişti. Patrikhane’nin zor durumda olduğunu düşünen Yovakim, “Patrikhaneden bir şey beklemenin imkânı yoktur. İstanbul’da kalmakta ısrar etmekle esaslı vazifelerinden hiçbirini yerine getiremeyecektir. Patriklik Ortodoksluk âleminin mihveridir. Fakat bugünkü ahvale göre Papa Eftim bazen Patrikten daha çok kuvvetlidir. O muazzam merkezi en ehemmiyetsiz bir mesele için bir polis memuru bile tezvil edebilir” diyerek Patrikhanenin Selanik’e naklini istedi. Yovakim’in sözlerine yer veren Patris gazetesi Yunanistan’ın önemli Venizelist gazetelerinden biri olduğundan Patris’e karşı hükümeti destekleyen gazeteler Yovakim’in sözlerini eleştirmişti. Patrikhane’nin Selanik’e nakledilmesini ağır bir darbe olarak gören hükümet yanlısı basına göre Patrikhane ancak Fener’de kalarak büyük vazifesini görebilecekti.¹⁰⁶

¹⁰⁰ “Müsaade Verildi”, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1935, 2.

¹⁰¹ “Patrikhane”, *Akşam*, 26 Aralık 1934, 2 ; “Patrikhane Yunanistan’a Mı Gidiyor?”, *Haber*, 26 Aralık 1934, 2.

¹⁰² “Patrikhanenin Nakli Haberi Doğru Değil”, *Akşam*, 27 Aralık 1934, 2.

¹⁰³ “Rum Patrikhanesi Gidecek Mi?”, *Zaman*, 8 Şubat 1935, 1 ; “Patrikhane’nin Selanik’e Nakli”, *Akşam*, 12 Şubat, 1935, 2.

¹⁰⁴ “Patrikhane’nin Selanik’e Nakli”, *Akşam*, 12 Şubat, 1935, 2.

¹⁰⁵ “Rum Patrikhanesi’nin Nakli Meselesi”, *Akşam*, 11 Şubat 1935, 1; “Rum Patrikhanesi İstanbul’da Kalamazmış”, *Kurun*, 12 Şubat 1935.

¹⁰⁶ “Atina’da çıkan Gazeteler Münakaşaya Tutuştular”, *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1935, 1.

Yunanistan'da hükümet çevrelerinde nakil konusunun gündemde olmamasıyla birlikte Bulgar gazetelerine yönelik bir eleştiri gelmişti. Yunan yetkililer, bazı Bulgar gazetelerinde Romanya Patriği Miro'nun Aynaroz'u Ortodoks merkezi yapma önerisine yer verdiğini ve bu haberlerin daha sonra Atina basımına yansımaları Yunanistan'da taşınma konusuyla ilgili tartışmaların cereyan ettiğini iddia etmişlerdi. Ortodoks kiliselerinin birleştirilmesi ve hepsinin bir yerden idaresi için çalışmalara Romanya Patriği Miro önyak olmuştu. Patrik Miro konu ile ilgili "Ortodoksluğun en büyük başı olan Fener Patriğinin seçimi doğru değildir. Romanya, Rusya ve Yugoslavya gibi kendi başlarına ayrı ayrı kiliseleri olan patrikler yahut bunların murahhasları toplanmalı, ekümenik patriği seçilmelidir. Sonra seçilen genel patriğin oturacağı yeri de Aynaroz'a götürmelidir" şeklinde değerlendirmede bulunmuştu. Patrik Miro'nun bu tezini Bulgarlar da benimsemişlerdi. Onlar da Fener Patriğinin hem seçim yöntemini değiştirmek hem de bu Patrikhane'yi İstanbul'dan Aynaroz'a götürmek dileğini ileri sürmeye başlamışlardı.¹⁰⁷ Bulgarlar Patrikhane'nin Aynaroz'a taşınmasının yanında diğer Ortodoks kiliselere ait manastırların da orada olmasını istemişlerdi. Böylece Aynaroz daha güçlü bir Ortodoksluk merkezi haline gelecekti. Patrikhane'nin taşınması ve manastırlar açılması konusunda Yunan hükümetinin desteklerini bekleyen Bulgar basını olumlu bir sonuç alamamıştı.¹⁰⁸ Patrikhane'nin Aynaroz'a taşınması konusu gündemi meşgul ederken New York Times gazetesi Aynaroz hakkında bir yazı neşretmişti. Bu yazıda Aynaroz'un zamanla boşaldığını, 1914 senesinde 13 bin papaz bulunduğu halde 1930 yılında 2400 papaz kaldığını söylemişti. Aynaroz kütüphanesinde kıymetli kitaplar bulunduğu iddialarına da katılmayan gazete oradaki el yazması eserlerin Bizans dini muharrirleri tarafından yazılan kitapların kopyasından ibaret olduğunu ve bunların tarihi bir değer taşımadığını iddia etmişti. Aynı zamanda Aynaroz'da yaşayan papazların edebiyat ve sanatla da ilgilenmedikleri eklenmişti.¹⁰⁹

Patrikhane'nin taşınma meselesi ile ilgili Türk halkının görüşleri de öğrenilmek istenmiş ve Son Posta Gazetesi konuyla ilgili bazı görüşlere yer vermişti. Patrikhane'nin nakli ile ilgili "bu işin bizimle alakası yoktur" görüşünü dile getirenler olmak birlikte "Patrik asıldığı zaman bile yerinden kıvılcıdamamıştır, böyle bir konuyu ortaya atmak doğru değildir" şeklinde yorumlayanlar da olmuştu.¹¹⁰ Patrikhane'nin nakli meselesi her iki ülke basınına meşgul etse de yalnızca bazı çevrelerin taleplerini dile getirmeleri ile sınırlı kalmıştı. Lozan Konferansı'nda Yunanların büyük ısrarları sonucunda İstanbul'da kalmasına müsaade edilen Patrikhane'nin naklinin gündeme gelmesi dahi Türk- Yunan ilişkilerinin dinamiklerinin değiştiğini göstermekteydi. 1935 yılı başlarında gündemde olan nakil meselesi Fotios'un patriklik sürecinin son günlerine denk gelmişti ve kısa süre sonra Patrikhane'nin ve Ortodoks dünyasının gündemi yeni Patrik seçimi olacaktı.

3.8. Patrik Fotios'un Vefatı

Nisan 1935'te Fotios'un rahatsızlandığı ve yorgunluk sebebiyle bağırsak hastalığına yakalandığı basına yansıdı.¹¹¹ Kısa süre sonra Fotios'un hastalığı ağırlaşmış ve vasiyetnamesini hazırlamıştı. Patriğin iki bin lira aylık maaş aldığı ve büyük bir servetinin olmadığı anlaşılmıştı. Buna mukabil zengin kütüphanesini ve kıymetli ruhani giysilerini Patrikhane'ye hediye etmişti.¹¹² Beklenildiği gibi 29 Aralık günü Fotios'un vefat haberi bildirildi.¹¹³ Fotios için Patrikhane'de cenaze töreni düzenlenmiş ve törene Yunan konsolosu Triadafilidis, Amerika elçisi, Fransız elçiliği müsteşarı, İtalyan, Amerikan, Macaristan, İran, Yugoslavya, Romanya, Fransa, Polonya, İspanya, Hollanda konsolosları, Habeşistan maslahatgüzarı, Ermeni Patriği, Hahamhane delegeleri ve Süryani Patriği katılmıştı. Sen Sinod Meclisi kâtibi Kasapidis bir konuşma yaptı ve ardından Fotios, Balıklı Mezarlığına defnedildi.¹¹⁴ Fotios'un ölümü üzerine derin üzüntülerini dile getiren Patris gazetesi Atina Başepiskoposluğu'nun açıklamalarına da yer vermişti. Atina Başepiskoposu Hrisostomos, Fotios'un ölümünün bir süredir beklenen bir durum olmasına rağmen kilisenin yaşadığı bu önemli kayıp ile derin üzüntüye neden olduğunu söyledi. Fotios'un Hristiyanlık ve Patrikhane adına önemli işler yaptığını belirtti.¹¹⁵

¹⁰⁷ "Ortodoks Kiliseleri", *Kurun*, 18 Şubat 1935, 1.

¹⁰⁸ "Patrikhane", *Akşam*, 13 Şubat 1935, 2; "Patrikhane", *Akşam*, 14 Şubat 1935, 2; "Patrikhane'nin Nakli Meselesi", *Zaman*, 14 Şubat 1935, 2; "Rum Patrikhanesi Taşınıyor", *Zaman*, 15 Şubat 1935, 2.

¹⁰⁹ "Aynaroz Boşalıyor", *Vakit*, 3 Şubat 1930, 1.

¹¹⁰ "Rum Patrikhanesinin Nakli ve Halk", *Son Posta*, 14 Şubat 1935, 2.

¹¹¹ "Patrik Fotios Hasta", *Ulus*, 24 Nisan 1935, 2; "Rum Patriği Hasta", *Kurun*, 3 Aralık 1935, 3.

¹¹² "Rum Patriği Vasiyetnamesini Yazdırdı", *Kurun*, 22 Aralık 1935, 3; "Rum Patriği Gittikçe Ağırlaşıyor", *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1935, 2.

¹¹³ "Rum Patriği Dün Öldü", *Akşam*, 30 Aralık 1935, 2; "Rum Patriği Öldü", *Kurun*, 30 Aralık 1935, 1; "Rum Patriği Fotyos Dün Vefat Etti", *Cumhuriyet*, 30 Aralık 1935, 1; "Rum Patriği Öldü", *Ulus*, 31 Aralık 1935, 2.

¹¹⁴ "Rum Patriği Fotyos Dün Gömüldü", *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1936, 2.

¹¹⁵ "Apehane Ö İkumenikos Patriarhis (Ekümenik Patrik Öldü)", *Patris*, 30 Aralık 1935, 1.

Sonuç

İstanbul Rum Patrikhanesi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde devlet aleyhindeki faaliyetleri sebebiyle Türkiye sınırları dışına çıkarılmak istenmişti. Lozan Konferansı'nda Patrikhanenin yalnızca dini bir kurum olarak kalması ve görevi dışına çıkmaması şartıyla İstanbul'da kalması yönünde şifahi uzlaşım olmuştu. 1923-1930 yılları arasında Patriklere "Başpapaz" Patrikhaneye ise "Başpapazlık" denmesi kilisenin otoritesini sarsan bir durum olmuştu. Fakat Patrik seçildikten sonra Başpapaz yerine Patrik sıfatını kullanan Fotios kilisenin gücünü artırmaya çalışmıştı. 1926 yılında Türk-Yunan ilişkilerinin mübadele konusunda gergin olması sebebiyle Panortodoks toplantı yapılamamıştı. Fotios ise iki ülke ilişkilerinin olumlu seyrinden faydalanarak Haziran 1930'da Panortodoks toplantıyı gerçekleştirmişti. Bu toplantı Patrikhane'nin "ekümenik" sıfatını güçlendirdiği için oldukça önemlidir. Her ne kadar Türkiye topraklarında toplanmasa da Ortodoks kiliselerin problemlerini çözmek ve Ortodoks birliğini sağlamak amacı taşıyan Panortodoks toplantı İstanbul Rum Patrikhanesi'nin o tarihe kadar Lozan'dan sonraki en çarpıcı faaliyeti olmuştu. Çünkü Fotios dönemine kadar Patrikhane pasif bir durumdayken artık uluslararası alanda da etkili olmaya çalışmış ve Ortodoks birliği yolunda önemli adımlar atılmıştı. Fotios'un 1929-1935 yılları arasında Patriklik görevini ifa ettiği süreçte Ortodoks kiliseler ile yaşanan problemleri çözmek temel hedefi olmuştu. Oniki Ada kilisesi meselesinde olduğu gibi İtalya'nın kiliseyi bağımsızlaştırma çabaları sonuçsuz kalarak önemli bir cemaatin Patrikhane'nin kontrolünden çıkması engellenmişti. 1921 yılında teşkil edilen Türk Ortodoks Patrikhanesinin ön plana çıkmasıyla Fotios döneminde de Türk Ortodoks Patrikhanesi ile Rum Patrikhanesi arasındaki çatışmalar devam etmişti. Bu çatışmaların dışında bu dönemde özellikle Anglikan Kilisesi ile işbirliği üst düzeye çıkarılarak Ortodoks birliğinin ötesinde Hristiyan birliğine yönelik adımlar atılmıştı. Bu dönemde Türkiye'nin dış politikası da Patrikhane üzerinde etkili olmuştu. Yunanistan ile ilişkilerin düzeltilmesi, İngiltere ile dostluk kurulması Patrikhanenin çalışmalarını hızlandırmasını sağlamıştı. Aslında Patrikhanenin bu hareketi yeni bir tavır değildi. Patrikhane Milli Mücadele yıllarında özellikle İngiltere ile ilişkilerini güçlendirmiş ve Anglikan Kilisesi ile işbirliğine çalışmıştı. 1923 yılına kadar Hristiyan birliğini kurmaya yönelik bu çalışmalarda ciddi sonuçlar elde edilememişti. Lozan Konferansından sonra 1930 yılına kadar da Patrikhanenin faaliyetleri büyük ölçüde sınırlı kalmış, ancak Fotios'un Patrikliği döneminde Patrikhane bu amaca yönelik çalışmalarını hayat geçirebilmişti. Bu sebeple Fotios'un patriklik yılları Cumhuriyet döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi'nin yaşadığı önemli bir süreç olarak değerlendirilmelidir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

Telif Eserler

Areti, Halmouki. *"İ Prokatartiki Diorthodoksi Epitropi Tou Etous 1930 Stin İera Moni Vatopediou. Ta Tethenta Zitimata Kai İ Protathises Liseis (İstorikokanoniki Theorisi)" (1930 Yılında Vatopedi Kutsal Manastırındaki Panortodoks Ön Komite Sorunlar ve Önerilen Çözümler)*, Lisans Tezi. Selanik: Aristotelios Üniversitesi, 2006.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.

Baş, Mustafa. *Türk Ortodoks Patrikhanesi*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

Budak, Mustafa. *İdealden Gerçeğe: Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika*. İstanbul: Küre Yayınları, 2002.

Cin, Turgay. "Yunanistan Anayasasına Göre Devlet Kilise İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, (2017), 1-60.

Dualı, Şir Muhammed. "Fener Rum Patrikhanesi'nin Moskova Patrikliğiyle İlişkilerinde Ortaya Çıkan Gerginlikler (1922-1925): Tarihçesi ve Sebepleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 31 (2014), 123-139.

Erdem, Nilüfer. "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun Sebebiyle Türk-Yunan İlişkilerinde Yaşanan Kısa Süreli Kriz", *Atatürk Yolu Dergisi*, 68 (2021), 391-427.

Erdem, Nilüfer. "Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (2009), 93-128.

Erdem, Nilüfer. "Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios'un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/33 (2016), 105-134.

Güllü, Ramazan Erhan. "Yunanistan'ın Anadolu İşgali ve Sonrasında Anglikan Kilisesi ile İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi Arasındaki İlişkiler (1919-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, V/1 (2016), 85-107.

Güllü, Ramazan Erhan. "Vatikan'ın Devletleşmesi ve Türk Kamuoyu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 36 (2019), 1-28.

Güllü, Ramazan Erhan. "İstanbul Rum Patrikhanesinin Milli Mücadele Sonrası Anglikan Kilisesi İle İttifak Çabalarının Doğu Avrupa Kiliselerine Etkisi", *CIEES 2020-Ortodoks Kiliseleri Tarihi*, Eskişehir, 2020, 323-339.

Güllü, Ramazan Erhan. *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler. Çeviren: Seha L. Meray, Takım: 2, Cilt: 2, İstanbul: YKY Yayınları, 2001.

Macar, Elçin. *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Mamalos, Georgos Spiridon. *"To Patriarheio Konstantinupoleos Sto Epikentro Diethnon Anakatatakseon (1918-1972): Eksoteriki Politiki Ke İkumenikos Prosanatolizmos" (Uluslararası Yeniden Yapılanmanın Merkezinde İstanbul Patrikhanesi (1918-1972): Dış Politika ve Ekümenik Yönelim)*, Doktora Tezi, Atina Üniversitesi, 2009.

Papuççular, Hazal. *Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Tağmat, Çağla D. *Lozan Konferansında Yunan Diplomasisi (1922-1923)*. İstanbul: Libra Kitap, 2018.

Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Editör: Baskın Oran, Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Yalçın, Emruhan. *Atatürk Türkiye'sinde Ekümenik Ortodoks Patrikhanesi ve Bizans Projesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2008.

Yıldırım, Münir. *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

Süreli Yayınlar

<i>Akşam</i>	<i>Patris</i>
<i>Cumhuriyet</i>	<i>Son Posta</i>
<i>Ethnos</i>	<i>Tan</i>
<i>Haber</i>	<i>Ulus</i>
<i>Kurun</i>	<i>Vakit</i>
<i>Milliyet</i>	<i>Yarın</i>
<i>Ortodoksia (Dergi)</i>	<i>Zaman</i>

MODERN DÜNYA'NIN DEĞİŞEN KOŞULLARINDA OSMANLI KADIN HAREKETİNE GENEL BİR BAKIŞ*

AN OVERVIEW OF THE OTTOMAN WOMEN'S MOVEMENT IN THE CHANGING CONDITIONS OF THE MODERN WORLD

ÖZLEM BAYKAL**

ÖZ

16. yüzyıldan itibaren Batı'da ekonomik, siyasal, kültürel ve dinsel alanlarda yaşanan değişimler, kadınların toplumsal statüsünü değiştirerek, onların dünya ile bağlantılarını tekrar tanımlamıştır. Bu çerçevede sanayileşmeyle birlikte değişen koşullar, hayatı sadece fiziki olarak değil, düşünsel anlamda da etkilemiştir. Bu gelişmelerin yarattığı tesir kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması gerektiğine dair bir kadın hareketini başlatmış, dolayısıyla aydın erkekler ile kadınlar hukuki ve fiili engelleri geçersiz saymıştır. Aydınlanmanın da etkisiyle Avrupa'dan Osmanlı Devletine doğru akan, bir modernleşme hareketi başlamıştır. Bu bağlamda Türk kadını Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde, Batı kadını paralelinde görünür hale gelmiştir. Özellikle İkinci Meşrutiyet; basın, edebiyat, meslek alanında ve cemiyet kurma faaliyetlerinde kadın hareketinin zirvede olduğu bir zaman dilimidir. Türk kadını, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları döneminde basın, edebiyat, cemiyet, askeri üretim ve sağlık çalışmaları gibi hemen her alanda aktif bir rol oynamıştır. Nitekim hem Batı hem de Osmanlı kadınlarının başlatmış olduğu dönüşüm hareketi, Birinci Dünya Savaşı ile kesintiye uğramıştır.

ABSTRACT

In the West, the economic, political, cultural and religious changes that have taken place since the 16th century have changed the social status of women and redefined their connection with the world. In particular, the conditions brought about by industrialization affected life both physically and intellectually. These developments gave rise to a women's movement that strove for equal rights for women. In this way, intellectual men and women invalidated the legal and de facto barriers to women. With the enlightenment, a modernization movement began, flowing eastwards from Europe to the Ottoman Empire. Turkish women became visible during the Tanzimat and Constitutional periods, parallel to Western women. This was particularly true during the Second Constitutional Monarchy, when the women's movement was at its peak. Turkish women played an active role in almost every field, such as the press, literature, society, military production and health studies during the Balkan Wars and First World War. However, the transformation initiated by both Western and Ottoman women was interrupted by the First World War.

Anahtar Kelimeler: ABD, Avrupa, Aydınlanma Çağı, Kadın Hareketi, Modernleşme, Osmanlı Devleti.

Keywords: Enlightenment, Europe, Modernization, Ottoman State, USA, Women's Movement.

* Bu çalışma "Fotoğraf Üzerinden Milli Mücadele'de Türk Kadını (1919-1922)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, obaykal@ankara.edu.tr, ORCID: [0000-0001-5087-4214](https://orcid.org/0000-0001-5087-4214).

Extended Abstract

In the 15th century, with the geographical discoveries and the widened knowledge of the world, many economic, political, and intellectual developments occurred in European countries. The developments in the field of production in particular stimulated the interest in the study of nature enabling nations to come to the fore. In the 19th century, the Ottoman Empire underwent a structural transformation in the political, social, economic, educational, legal and intellectual fields during the Tanzimat Period. Ottoman women were also affected by this. Some of the changes that the state implemented in the social sphere in order to maintain its influence in the framework of westernization are evidence of this. Although socially limited during this period, women were given the opportunity to receive education.

In addition, Ottoman women had the opportunity to express their long-standing problems and life expectations through the press and literature, especially during the process of change that took place in the Second Constitutional Period. A glance at the world from the 19th century onwards, shows that the changes in women's status occurred as a result of short periods such as wars, revolutions and social events, or as a result of long processes such as industrialization, urbanization, education and employment. The women's movement emerged as a rebellion against this lifestyle and the role patterns that society had imposed on them. In the spirit of the time, Ottoman women began to make themselves visible, such as in the press, literature, philanthropy, community work, and participation in conferences.

During the First World War, the Ottoman family structure also changed drastically, similar to Europe and the USA. During the war years, the decrease in the male population meant women entered the vacant job areas. Ottoman women had to work to support their family, and their role and social status in the family also changed as a result. On the other hand, women, who had previously only performed domestic duties, now had to work in the war industry.

While all of the men were sent to the front, women were busy with basic economic activities out of the home to provide for their families. They also contributed to the war effort by meeting the needs of the soldiers at the front, such as clothing, food and logistics. Therefore, it could be argued that the war conditions paradoxically endowed women with a liberating identity. In fact, Western and Ottoman women were equalized on a parallel axis within the scope of the responsibilities brought by the war. This is because although the First World War had ended for Europe and the USA, the period of independence that started with the Balkan War for the Turkish nation ended with the National Struggle. Therefore, while men and women in Europe began to return home, Turkish women and men remained active on the battlefield until the national struggle was successfully concluded.

Studies show that Ottoman feminism was influenced mostly by the spread of the intellectual movement of Western women to Ottoman women. In the Ottoman Empire, on the one hand, the loss of territory, conversely during the time period when the nationalist movements were active, women's movements started to rise. While the first-wave women's movement in Europe and the USA started in the Enlightenment period, women belonging to the upper class in the Ottoman Empire were later able to follow the developments regarding Western women, due to the education they received and the foreign languages they had learned. This article examines the years when the Ottoman state laid the foundations for modernization and progressed towards westernization. It focuses on the social, cultural, and economic activities of the Ottoman women's movement by reviewing books, encyclopedias, translated works and periodicals were reviewed. Within the scope of the purpose and limitations of the current study, the basic data of the interaction with the Ottoman and Western women are presented via an examination of the written literature.

Giriş

Kadın hareketi, çıkış noktası açısından bir özgürlük ve eşitlik hareketidir. Hareket; toplumun özgürleşmeye, bireyselleşmeye başladığı, geleneksel yaşam biçiminden koptuğu, siyasal ekonomik dönüşümlerin yaşandığı 18. yüzyılın sonlarında belirginleşmiş, 19. yüzyıl boyunca ideolojisini belirlemiş ve feminizm kavramıyla kendini ifade etmiştir. Söz konusu oluşum, kadınların kendilerine toplum tarafından yüklenen rol kalıplarına ve bu yaşam tarzına bir başkaldırı olarak ortaya çıkmıştır.¹

¹ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2011, 55.

18. yüzyılda ortaya çıkan kadın hareketi, öncelikle erkeklerle eşit olma ve insan hakları mücadelesini kapsamaktadır. Bu aksiyon, adım adım gelişen veya devrimler sonucunda görülen, değişimlere entegre olan, zamanın kültürel bir öğrenim sürecidir.² Nitekim 18. ve 19. yüzyıllarda devrimlerle büyük bir dönüşüm yaşayan Avrupa kadını, 20. yüzyılın başlarında savaşlarla birlikte olağan yaşam konforundan uzaklaşarak, ulusçu zeminde yerlerini almışlardır.³

Dolayısıyla 19. yüzyılda Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi'nde siyasal, sosyal, ekonomik, eğitim, hukuk ve düşünsel alanda ortaya çıkan değişimlerle bir dönüşüm geçirmiştir; bundan Osmanlı kadını da etkilenmiştir. Böylece modernleşme sadece siyasal alanda değil, toplumun yeniden yapılanmasında da belirleyici olmuştur. Özellikle Osmanlı kadınının bireysel ve toplumsal konumu batılılaşmayla paralel olarak değişmiştir.⁴

Feminist hareket dünya genelinde dinamikleşirken, Osmanlı kadını da özgürlükleri doğrultusunda gerekli adımları atmıştır. 1908 yılında Jön Türk Devrimi'nin benimsediği "*hürriyet, musavvat, adalet, uhuvvet*" ilkeleri, Osmanlı kadınının durumunu gündeme taşıyan, kadının toplumsallaşması ve kadın ile erkek eşitliğinin sağlanması, İkinci Meşrutiyet Döneminin ana kaygılarından biri olmuştur.⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara geçince, hem özel alana girmeyi hem de gelenekleri çözmeyi amaç edinmiştir. Yeni bir aile anlayışı bağlamında, "ulus-devlet" için oluşturulacak kamu ahlakıyla uyum içerisinde olmasını gerekli görmüştür. Özellikle Türkçülük hareketi camiasından Ziya Gökalp ve çevresinin sosyolojik söylemi, Osmanlı toplumsal yapısının kavramsal çatısını oluşturmaya yöneliktir.⁶ 1911-1918 yılları arasında İTC Hükümeti kadın hareketi konusunda daha milli bir çizgide politika sergilerken, Almanya'daki *ulusçu kadın* profiline paralel bir Türk kadını imgesi yaratmayı da ihmal etmemiştir. Dolayısıyla Osmanlı modernleşmesi etkisinde varlık gösteren kadın hareketi, 1839'dan 1918'e doğru oldukça değişken bir halde ilerleme kaydetmiştir.

Batı kadınının düşün dünyasında gelişen hareketlenmenin Osmanlı entelektüel kadınına da sirayet etmesini ve bu bağlamda faaliyetlerini analiz eden bu makale, Osmanlı feminizminin daha çok Batı'dan beslendiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Osmanlı Devleti'nde bir taraftan toprak kayıpları diğer yandan ulusçuluk hareketlerinin varlık gösterdiği zaman diliminde, kadın hareketleri yükselişe geçmiştir. Avrupa'da ve ABD'de birinci dalga kadın kuşağı Aydınlanma döneminde başlarken, Osmanlı'da seçkin sınıfa ait kadınlar aldıkları eğitimler ve öğrendikleri yabancı diller sayesinde Batı kadınına dair gelişmeleri uzun bir süre sonra takip edebilmiştir. Bu makalede Osmanlı devletinin modernleşmenin temellerini attığı, batılılaşmaya doğru ilerlediği yıllar incelenmiştir. Araştırmanın odak noktasında Osmanlı kadın hareketinin sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetleri yer alır. Yöntem olarak; kitaplar, ansiklopediler, çeviri eserler ve süreli yayınlar kullanılmıştır. Amaç ve sınırlılıklar dahilinde Osmanlı ve Batı kadınıyla ilgili etkileşimin temel doneleri yazılı literatür incelenerek hazırlanmıştır. Araştırma bulguları "Batı'da Düşünsel Anlamda Kadın Hareketleri", "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hareketinin Doğuşu", "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hareketinin Yükselişi" olmak üzere üç başlık altında sunulmuştur.

1. Batı'da Düşünsel Anlamda Kadın Hareketleri

15. yüzyılda Mainzli Gutenberg tarafından matbaanın keşfedilmesiyle ilk kitaplar basılması,⁷ 16. yüzyılın başında yayınlanan Latince ve Eski Yunanca metinler, dinsel edebiyat alanını doldurması ve hümanizm öğretisine de hizmet etmesi söz konusudur.⁸ Dolayısıyla Rönesans'ın sanatsal devriminden sonra, Avrupa toplumunda inanç noktasında yeni bir değişim dönemi olan Reform başlamıştır. 16. yüzyılda Hristiyanlık dünyası için birbirinden farklı mezheplerin ortaya çıktığı bu dönemde, kutsal kitapların tercüme edilmesiyle düşünsel anlamda yeni bir bakış açısı doğmuştur. Eski öğretilerin yerini alan bu aydınlanma süreci, kadınların da yaşamsal ve düşünsel

² Gisela Bock, *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004, 99.

³ Bock, *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, 203.

⁴ Çakır, *Osmanlı Kadını*, 59.

⁵ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, 230.

⁶ Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde", 237.

⁷ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Kitabevi, 2004, 361; Albert Labarre, *Kitabın Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, t.y., 66-68.

⁸ Braudel, *Maddi Uygarlık*, 364.

faaliyetlerini değişikliğe uğratmıştır. Bireyin değer kazandığı bu dönemde Avrupalı kadınlar, aile kurumunda ve toplum nezdinde Ortaçağ'dan farklı olarak sosyal bir birey imajına sahip olmuştur.⁹

Öte yandan coğrafi keşifler sonucunda ekonomik değeri yüksek olan tarım ürünleri ve teknolojiyle tanışmak, 16. ve 17. yüzyıllarda pozitif bilimlerin gelişimi, Aydınlanma Çağı'nda¹⁰ bilimsel buluşlar ve düşünsel hareketler,¹¹ deniz taşımacılığındaki yaygınlaşma, iç ve dış pazardaki yüksek gelir ve kentleşme, 1760 yılında İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin başlamasına zemin hazırlamıştır.¹² Nüfusun hızla artması, kentleşme, sömürgecilik, sermaye birikimi¹³ giderek yaygınlaşmıştır. Ekonomik gelişmeler düşünsel yapıyı biçimlendirerek, sınıflar arasında etkileşimi de yoğunlaştırmıştır.¹⁴ Dolayısıyla bu etkileşim, sosyal yapıyı da derinden etkilemiştir. Ekonomiye, kadın imajına ve aile kurumuna farklı bir yön veren Sanayi Devrimi'nin ilk dalgasında kadınlar ağır koşullar altında çalışmış olsalar da, daha sonraki yıllarda ekonomik olarak bağımsız bir yaşam sürmeye başlamış,¹⁵ nitekim bu kazanım onların üretim alanındaki varlığını görünür kılmıştır.

Bu bağlamda 18. yüzyıldan itibaren Batı dünyası için ilk defa ABD'de ortaya çıkan kadınlara ait yeni imaj, hem kurtuluşu hem de toplumsal uyumu simgeleyen bir modeldir.¹⁶ 1775-1783 yıllarında Kuzey Amerika'daki koloniler ile Britanya ordusu arasında gerçekleşen Bağımsızlık Savaşı'nda, birçok Amerikan kadını yer almıştır. Orduya yiyecek ve giysi desteğinin sağlanması dışında, bizzat taburlarda askeri görevi yürütenler de varlık göstermiştir.¹⁷

Öte taraftan 18. yüzyılda Fransa'daki gelişmelere bakıldığında,¹⁸ devrimin ilk adımı olan 13-14 Temmuz 1789 tarihinde halk tarafından başlatılan ayaklanmada, despotizmin simgesi haline gelen Bastille hapisanesinde mahkûmlar serbest bırakılmış ve ardından burası yakılmıştır.¹⁹ 1789 yılında toplanan Ulusal Meclis, Amerika çizgisinde ilerleyerek, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni XVI. Louis'e imzalatmıştır. Bu yasa herkesin kanunlar önünde eşit olması, memur olabilmesi, ifade ve basın özgürlüğü, özel mülkiyetin dokunulmazlığı ve vergilerin toplumda dengeli bir biçimde toplanması gibi temel haklar içermiştir. Fransız kadınlarının 1789 Devriminde bu denli rol oynaması karşılığında, Yasama Meclisi yerine kurulan Konvansiyon Meclisi tarafından 20 Eylül 1792 tarihinde kadınlara boşanma hakkı verilmiştir. Diğer yandan bu dönemde kadınlar, azalan erkek nüfusunun yerine 30 Nisan 1793'e kadar orduya asker olarak da alınmıştır.²⁰ Devrim savunmasında çok sayıda Fransız kadın silahlarıyla meydanlara yönelmenin yanı sıra, gönüllü taburlar da kurmuştur.²¹

Bir başka önemli nokta ise 1830'lu yıllarda ekonomik alanda yaşanan değişimle birlikte burjuva sınıfının etkinlik alanının genişleyerek, giderek güç kazanmasıdır. Avrupa'da işverenler ve işçiler arasında ortaya çıkan bu memnuniyetsizlik, 1839 devrimine yol açmış, Fransa özelinde ise işçilerin fazla iş saati, az ücret, fabrikalardaki kötü koşullar, kadın ve çocukların çalıştırılması gibi toplumsal ve ekonomik sorunlar nedeniyle halk yönetime

-
- ⁹ Ney Bendason, *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, t.y, 31-33.
- ¹⁰ Aydınlanma Çağı, 17. ve 18. yüzyılda bütün Avrupa ülkelerini olduğu kadar Amerika'yı da derinden etkileyen bir entelektüel değişim hareketi sürecidir. Aydınlanma, eğitimde, ekonomide, sosyal ilişkilerde ve siyasette, sorgulayan reformcu eyleme geçişi ortaya çıkarmıştır. Mutlak monarşinin yapısını sarsarak, Kuzey Amerika ve Fransa'da iki büyük cumhuriyet yaratmıştır. Bkz. Ulrich Im Hof, *Avrupa'da Aydınlanma*, Çev. Şebnem Sunar, İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995, 17.
- ¹¹ Avrupa'da tüm nüfusu besleyen patates, ipeğin yerini alan pamuk ve ilaç sektöründeki ilerleme, nüfus artışında büyük bir etkisi göstermiştir. J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015, 403-404.
- ¹² Eric J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev. Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998, 47.
- ¹³ Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2003, 40; İlk sanayi dalgası, Richard Arkwright'ın pamuk eğirme makinasını yapması ve geliştirmesi, Edward Cartwright'ın mekanik dokuma tezgâhını icat etmesi ve 1769 yılında ise James Watt'ın buhar makinası icadı ile başlamıştır. Hatta bu dönemde kullanılan "buhar pamukla evlendi" deyişi, Sanayi Devrimi dönemini özetlemektedir. Hans Freyer, *Sanayi Çağı*, Çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018, 40.
- ¹⁴ Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1982, 279-280.
- ¹⁵ Chris Harman, *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla*. Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 2010, 316-317; Sanayi Çağında ve savaş yıllarında bazı iş alanlarında daha çok kadınlar ve çocuklar çalıştırılmıştır. Bkz. Freyer, *Sanayi Çağı*, 54.
- ¹⁶ *Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*, C. V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, 27.
- ¹⁷ Karen Zeinert, *Those Remarkable Women of the American Revolution*, USA: The Millbrook Press, 1996, 5-14.
- ¹⁸ Murray Bookchin, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi: Köylü İsyanlarından Fransız Devrimine*, Çev. Sezgin Ata, Ankara: Dipnot Yayınları, 2012, 337-338.
- ¹⁹ Oral Sander, *İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi, 2012, 206-207.
- ²⁰ Bendason, *Başlangıcından Günümüze*, 34-36; Sander, *İlkçağlardan 1918'e*, 206-207.
- ²¹ Thomas Streissguth, *Women of the French Revolution*, USA: Lucent Books, 2005, 93-100.

karşı ayaklanmıştı.²² 1848 devriminde ise özelde işçi ve işsiz kadınların hareketi çok önemli bir rol oynamış, bundan sonra kadınlar cinsiyet eşitliği sloganı ile toplumun karşısına çıkmıştır. Avrupa'nın birçok ülkesinde kadınlar, devrimci, feminist, cumhuriyetçi ve sosyalist hareketlere katılmaya başlamıştır. Fransa'da politik açıdan eylem hakkına dair kısıtlamaların sona ermesi, kadınların siyasete katılım sağlaması için bir uyanış olmuştur. Bu dönemde kadınların karşılaştıkları toplumsal zorluklarla birlikte, kadınların kurduğu cemiyetlerin sayısında da artış meydana gelmiştir.²³

19. yüzyılda Batı dünyasında kadınların faaliyetleri sadece siyasal ve ekonomik ihtilalleri desteklemekle sınırlı kalmamış, kadınlar hayırseverlik nosyonuyla da ön plana çıkmıştır. Avrupa'da ve ABD'de kadınların bir kısmı eğitim alarak mesleki becerilerini geliştirirken, diğer kısmı ise sosyal hizmetler alanında aktif kalmaya devam etmiştir. Bu noktadan hareketle İngiltere'de ilk hayırseverlik çalışmalarını yürüten, dönemin en varlıklı kadını olan Angela Burdett-Coutts, işsiz kadınlara iş bulmak ve yoksul kadınlara yardım etmek gibi faaliyetlerde bulunmuştur.²⁴ Nitekim Avrupa'da sosyal sorunların artışı, kadınların yardımseverlik faaliyetlerini rutin bir aktiviteye dönüştürmüştür. Kadınlar, yoksulları, hastaları ve mahkûmları daha sık ziyaret etmiş ve onlara maddi destek vermiştir. Kadınların bu sevgi emeğinin zamanla sosyal hizmete dönüştüğü, bu amaçla çeşitli cemiyetlerin kurulmasıyla kurumsallaştığı görülmüştür.²⁵

Öte taraftan 19. yüzyıl, kadınlar için hastabakıcılık/hemşirelik mesleğinin önem kazandığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda 1853-1856 yıllarında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen Kırım Savaşı'nda cephelerde sağlık personeli ihtiyacının artması, ağır yaralı çok sayıda askerin olması, ilaç ve tıbbi malzemelerde var olan eksiklik, kolera, tifo ve tifüs gibi salgın hastalıklar, cephede ve cephe gerisindeki sorunlar arasında yerini almıştır.²⁶ Nitekim bu nedenler, birçok kadını gönüllü olarak hemşirelik yapmaya teşvik etmiştir. Bu bağlamda savaş sırasında Avrupalı ve Amerikalı çok sayıda kadın cephelerde bulunarak, yaralı Türk ve İngiliz askerlerini tedavi etmiştir. Cephede insanlık tarihine örnek teşkil eden hizmetler sunan hemşirelerden Amerikalı Miss Clara Barton,²⁷ kadınlara yardımlaşma ve merhamet duygusunu kazandırmıştır.²⁸ Kırım Savaşı sırasında modern hemşirelik mesleğinin başlangıcına öncülük eden Florence Nightingale,²⁹ Miss Clara Barton ve Mary Seacole³⁰ tedavi ettikleri askerlere göstermiş oldukları evrensel etik anlayışları ile hatırlanmaktadır.

Diğer taraftan, bir başka önemli gelişme ise 20. yüzyılın başında siyasi anlamda örgütlenen Avrupalı kadınların oy hakkı kazanmak için bazı çalışmalar yürütmesidir. Bu bağlamda 1903 yılında İngiltere'de harekete geçen Emmeline Pankhurst ve kızı Christabel Pankhurst, Manchester'da Kadınların Sosyal ve Siyasal Birliği'ni (Women's Social and Political Union) kurarak, kadınların oy kullanma hakkına sahip olması için bir kampanya

²² Sander, *İlkçağlardan 1918'e*, 234-237.

²³ <https://what-when-how.com/women-and-war/france-revolution-of-1848/> Erişim Tarihi 08/06/2019.

²⁴ William Bartlett-Coutts bu görevi sırasında, İstanbul'un önde gelen İngiliz kadınlarından Arthur Hanson'ın sağladığı fon kaynağıyla mülteci kadınların nakışlı örtü üretimine dair bir endüstri kurmuştur. Öte taraftan Angela Burdett-Coutts'un eşi William Bartlett-Coutts, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Balkanlardan İstanbul'a göç etmek zorunda kalan mültecilerin yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri için Sermaye-i Şevkat-i Osmaniyye Cemiyeti'nde görev almıştır. Bu savaşa katılan asker ailelerine maddi yardımlarda bulunmak, Britanya'daki pek çok yoksul aileye konut temin etmek gibi çalışmalar da gerçekleştirmiştir. Joan Marlow, *The Great Women*, New York: A&W Publishers, 1979, 58-63. Baroness Burdett-Coutts, "Women the Missionary of Industry", *Women's Mission Philanthropic Work of Women*, Ed. Eminent Writers, London: Sampson Low, Marston & Company, 1893, 295-297.

²⁵ Michelle Perrot, "Dışarıya Adım Atmak", *Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı*, C. IV, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, 420-421.

²⁶ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, 162.

²⁷ Oxford'da dünyaya gelen Miss Clara Barton, 1861-1865 yıllarında gerçekleşen Amerikan İç Savaşı sırasında askerlere tıbbi malzeme ve yiyecek ulaştırmak, ayrıca yaralı askerleri tedavi etmek için yoğun bir şekilde çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Percy H. Epler, *The Life of Clara Barton*, New York: The Macmillan Company, 1915.

²⁸ Zehra Celasun, *Tarih Boyunca Kadın*, İstanbul: Ülkü Kitap Yurdu, 1946, 93-94.

²⁹ Modern hemşireliğin kurucusu olarak bilinen Florence Nightingale, Kırım Savaşı'nda yaralanan İngiliz askerlerini Üsküdar- Selimiye kışlasında tedavi etmişti. Florence Nightingale, tarihe Kırım Savaşı'nda yaralıların arasında gezinen, "Lambalı Kadın" olarak geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevgi Hatipoğlu, "Selimiye'den Geleceğe Notlar", *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi*, Ankara, 2011, 103-111.

³⁰ Mary Jane Seacole, Kırım Savaşı'nda İngiliz Hemşire Grubu'nun üyesi olarak cephede askerleri tedavi eden Jamaikalı bir iş kadınıdır. Savaş sırasında Florence Nightingale gibi İngiltere'den finans desteği almayı talep etmiş, ancak bu isteği reddedilmiştir. Seacole, kendi bütçesinden ve cephede bulunan İngiliz subaylarından aldığı paralarla askerlerin tıbbi masraflarını karşılamıştır. Bu sırada kendi imkânlarıyla açtığı British Hotel'de kolera hastalarını tedavi ederek, İngiliz Ordusuna önemli bir hizmette bulunmuştur. Madeleine Masson, *A Pictorial History of Nursing*, Hamlyn Publishing, UK, 1985, 58-59; Alan Palmer, "Mary Jane Seacole", *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford, 2004.

başlatmıştır. Ancak 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Pankhurst ailesi bu faaliyeti savaş sırasında askıya alarak, Kadınların Sosyal ve Siyasal Birliği'ni savaş hizmetlerine destek vermeye yönlendirmiştir.³¹

Sanayi ve Fransız Devrimlerinin etkisiyle yaygınlaşan ekonomik sorunların ve milliyetçilik fikrinin körüklediği, ağır yaşamsal koşullar ortaya çıkaran 28 Temmuz 1914 tarihinde başlayan Birinci Dünya Savaşı, bütün ülkelerde demografik değişimler yaratmıştır. Nitekim cephelerde savaşan erkeklerden boşalan iş sektöründe hızla yer almaya başlayan kadınlar, daha önce üstlenmedikleri sorumluluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda birçok Avrupalı tarihçi tarafından savaşların, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın, erkek-kadın ilişkilerini değişime uğrattığı yönünde tespitler yapılmaktadır. Oysa ilk kadın hareketi, genellikle üst ile orta sınıfa ait Avrupalı kadınların toplumsal uğraşlar, savaşlardan önce vücut bulmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı, Avrupa toplumunu kötü bir şekilde etkileyerek üst sınıfa ait kadınları cephedeki askerlere çorap örmenin ötesinde, farklı uğraşlarla meşgul olmaya mecbur bırakmıştır. Savaş ve devrim olgusu hakkında tecrübe kazanan kadınlar savaş esnasında geleneksel rollerinden sıyrılarak, ülkelere hizmet etmeyi gerekli görmüşlerdir.³²

Zira cephe gerisinde hayatın devam etmesi ve savaş ekonomisi çarkının dönmesi, savaşa giren ülkeler açısından oldukça önemlidir. Savaş sırasında üretimdeki devamlılık ihtiyacı, çok sayıda meslek grubunu ve kadınlar için nitelikli bir istihdam alanı yaratmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında hemşirelik, orduda çalışmak isteyen kadınlara açık bir meslek haline gelmiştir. Bu sırada kurulan gönüllü topluluklara üye çoğu kadın, hemşirelik faaliyetini savaş hizmetinin bir gereği olarak görmüştür. Dolayısıyla kadınlar, cephede ve cephe gerisinde yaralıları daha iyi tedavi etmek için çabalayarak, savaşın nitelikli gurubunu oluşturmuştur.³³ Savaş döneminde cephede ve cephe gerisinde bu tarz ağır işlerde çalışan kadınlar, evdeki rollerini de sürdürmeye devam ederek, çok yönlü bir kadın imajı sergilemiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Batı ülkelerinde ağır sanayide ve cephelerde çeşitli görevlerde bulunan kadınların daha rahat çalışabilmesi için geleneksel kıyafetlerinde ve imajlarında değişikliğe gidilmiştir. Yardımcı hizmetlerde, imalatta, nakliyede ve karada çalışan kadınlar bazen pantolonlu uniformalar giymiştir. Her ne kadar kadınlar için moda 1914 yılından önce gelişmeye başlamış gibi görünse de, savaş ekonomisinde çalışan kadınların daha pratik giysileri tercih etmesiyle modern bir giyim-kuşam stili ortaya çıkmıştır. Bu dönemde birçok genç kadın diz altında biten etek ve gevşek belli kıyafetler giymiş, dolayısıyla iş kıyafetleri 20. yüzyıl kadın modasını oldukça etkilemiştir.³⁴ Nitekim Birinci Dünya Savaşı dönemi toplumları siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda revizyona uğratması ve toplumsal yapılarda büyük bir çözümlere yaratması açısından önemlidir.

2- Osmanlı Devleti'nde Kadın Hareketinin Doğuşu

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında kadının sosyal statüsü, beylikler ve Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki görünürlüğünü nispeten korumuştur. Osmanlı beyliği zamanla güçlü bir imparatorluk haline gelirken, kadının toplumsal konumunda bir gerileme olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde büyük kentlerde toplumsal hayat, haremlik ve selamlık adı verilen iki ayrı alana sıkıştırılmıştır. Bu durumun geleneksel Türk örf ve adetlerinin yerini Bizans ve İran kültürünün almasından kaynaklandığı belirtilmektedir. Nitekim Gerileme

³¹ İngiliz kadınlarının savaş sırasında ülkesini müdafaa etmek için oy hakkı taleplerini bir süre ertelemeleri, fedakâr bir davranış olarak nitelendirilebilir. Fiona Macdonald, *Women in Peace and War (1900-1945)*, Chicago: Peter Bedrick Books, 2001, 8; <https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war>, Erişim Tarihi 21/04/2019.

³² Süheyla Kadioğlu, *Batı Ülkelerinde Kadın Hareketleri*, İstanbul: Gri Yayınevi, 2005, 16-17.

³³ Elisabeth Shipton, *Female Tommies*, UK: The History Press, 2014, 27; Masson, *A Pictorial*, 160; Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle İngiltere'de, hemşirelik alanında önemli bir isim dikkat çekmektedir. İngiltere'de hemşirelik eğitimi alan *Edith Cavell (1865-1915)*, 1907 yılında Belçika'da görevine başlamış, aynı zamanda burada hemşirelik okulu açmıştır. Alman Ordusu 1915 yılında Hollanda ve Belçika'yı işgal edince, Cavell okulunu Kızılhaç hastanesine dönüştürmüştür. Brüksel'de hastane yöneticisi olan Cavell, bütün Kızılhaç çalışanları gibi etnik kökeni ne olursa olsun yaralı ve hasta olan her askeri tedavi etmiştir. Edith Cavell, Britanyalı ve Fransalı birliklerin hastanesine sığınmasından dolayı Alman Ordusu tarafından tutuklanmış, casus olduğu gerekçesiyle 11 Ekim 1915 tarihinde idam edilmiştir. Macdonald, *Women in Peace and War*, 13; Françoise Thebaud, "Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi", *Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*. Cilt V. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, 61; "Edith Cavell", *The Hospital News*, 24 May 1919, 177-187.

³⁴ Çok sayıda kadının birlikte çalışması, aynı zamanda eğlence olanakları da yaratmıştır. Sağlık ve ahlaki refahlarına iyi etki edeceği düşünülerek, kadın işçiler spora teşvik edilmiştir. Bu bağlamda, mühimmat fabrikalarında çalışan kadınlar arasında futbol takımları oluşturulmuştur. Kadınlar, mühimmat ve giysi üretiminden kalan zamanlarını bu aktivitelerle doldürmüştür. <https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war>, Erişim Tarihi 21/04/2019.

dönemine kadar kadınların sosyal konumları ve hukuki hakları, göz ardı edilmiştir.³⁵ 18. yüzyıldan itibaren Batı'da her alanda gerçekleşen değişim-dönüşümleri izleyen Osmanlı Devleti, kendini revize etme sürecine giriş yapmıştır. Bu noktadan hareketle Avrupa'da doğan, büyüyen ve gelişen hürriyet, eşitlik ve milliyetçilik gibi imparatorlukların çözülmesine neden olan fikirler, Osmanlı aydınları, sivil ve askeri bürokrasi arasında da hızla yayılmıştır. Özellikle İstanbul'da yaşayan Gayrimüslim kadınlar,³⁶ Fransız, Alman ve Amerikan kadınları gibi eşitlik ve hürriyet fikirleriyle ilgilenmiştir.³⁷ Dolayısıyla İstanbul konum olarak birçok kültüre ve medeniyete ev sahipliği yaptığı için burada yaşayan Gayrimüslim kadınların dünyadaki gelişmeleri takip etmesi, bilinçlenmesi ve aydınlanması olağan bir durumdur.³⁸

Öte yandan 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin toprak sisteminin bozulması sonucunda mali ve askeri düzen sarsılarak, ülkede kronik sorunların doğmasına neden olmuştur. Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de milyonlarca köylü, feodal ve zor şartlar altında yaşamıştır. Vergilerin giderek artması ve savaşlarda alınan yenilgiler, ekonomiyi zayıflatmıştır. Arazi ve vergi meseleleri dışında, Gayrimüslim tebaanın eşitlik ve dini hürriyet söylemleri etrafında hareket etmesi de dönemin başlıca sorunlarındandır. Bu bağlamda 1804-1830 yılları arasında Sırp ve Yunan toplulukların, başka devletlerin desteğini alarak Balkanlar'da başlattığı isyanlar sonucunda bağımsız olmaları, Osmanlı Devleti'nin toplumsal düzeni sağlamaya yönelik reformların yapılmasına zemin hazırlamıştır. Bütün bu gelişmeler sonucunda, 3 Kasım 1839 tarihinde Padişah Abdülmecit tarafından bütün konularda ve uygulamalarda her tebaanın eşitliğinin değişmez bir esas olarak kabul edildiğinin ve devlette yeni bir düzen oluşturulduğunun belgesi olan Tanzimat Fermanı imzalanmıştır. Nitekim insan hakları, askerlik, eğitim ve idare alanlarında yeni bir düzen oluşturulmuştur. Böylece Osmanlı saltanatı, Avrupai bir devlet niteliğine sahip ve kanun önünde bütün tebaasının eşit olduğunu dünyaya duyurmuştur.³⁹ Ancak Osmanlı Devleti'nde 1839'dan sonra reformlar devam ederken, siyasi yapı mutlak monarşiden uzaklaşan bir görünüm almaya başlamıştır.⁴⁰

Söz konusu yeni düzen, kısa süre içerisinde her kitleye mensup Osmanlı kadınının uyanışına da zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nde modernleşme öncesi kadının konumunda var olan durağan ve pasif durum, Sanayi ve Fransız Devrimlerinin de etkisine bağlı olarak Tanzimat Dönemi'nden itibaren değişmeye başlamıştır. Ayrıca Avrupa'da yaygınlaşan iletişim ve ulaşım araçlarının Osmanlı Devleti'nde de kullanılması, basın ve edebiyat alanlarında Osmanlı kadınlarını görünür bir konuma getirmiştir. Kadınlar kendileri için bir milat olan 19. yüzyılda, toplumsal kalıpların dışına çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda reformların etkisiyle Osmanlı aile kurumunda, bazı değişiklikler meydana gelmiştir.⁴¹

İmparatorluğun batılılaşma çerçevesinde nüfuzunu sürdürmeye devam etmek için toplumsal alanda uyguladığı bazı değişiklikler, bunu kanıtlamaktadır. Bu dönemde sınırlı da olsa kadınlara, eğitimden yararlanma fırsatı tanınmıştır. Daha önceki yıllarda seçkin aile kızları konak eğitimi⁴² olarak, azınlıkta olan eğitilmiş kadın kitlesini temsil etmiştir. Zamanla eğitim alanında bazı yeniliklerin yapılmasıyla kadınlar, kısmen de olsa örgün eğitime

³⁵ Emel Doğramacı, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997, 6-7; *Tercüman Kadın Ansiklopedisi*, "Osmanlı Devleti'nin İlk Yıllarında Kadın", İstanbul: Tercüman Gazetecilik Matbaacılık A.Ş., 1984, 520-521.

³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. V, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, 101.

³⁷ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 111.

³⁸ Çağla Derya Tağmat, "Kadın Hakları Savunucusu ve Yunan Çocuk Edebiyatının Öncüsü Bir Kadın: İstanbullu Aleksandra Papadopulu", *Kadın Kaleminden Kadın Algısı I*, Ed. Jale Öztürk ve Olcay Özkaya Duman, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, 356.

³⁹ Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?", *Tarih Araştırmaları DTCF Yayınları*, 1941, 241-255; 1830 İhtilalinin sonucunda Fransa'nın mutlak devlet rejiminden meşrutiyet rejimine geçmesi sırasında Avrupa'da bulunan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında oldukça etkili olmuştur. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 169-172.

⁴⁰ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994, 42; 1789-1791 yılları arasında Fransa'da, devrimle birlikte ulusun kralın ortağı olduğu anayasal bir düzene geçilmiştir. Bkz. Jean-Yves Guiomar, "Fransız Devrimi ve Ulusun Ortaya Çıkışı", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Ed. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, İstanbul: Metis Yayınları, 1998, 144; Osmanlı Devleti tarafından 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, Fransız Devrimi'nin odak noktası olan ulus, kral ve yasa düzleminin bir uzantısıdır.

⁴¹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül", *Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat*, C. I, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 655; Ümüt Akagündüz, *II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak*, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2015, 13-14.

⁴² Osmanlı toplumunun üst tabakasına ait aileler, kızlarına konak eğitimi, evde özel eğitim alma imkânı sağlayarak çağdaş kadın imgesini yaratmıştır. Konak eğitimi geleneksel dönemin tam tersi olarak, kadını birey olarak yetiştirmek ve eğitim konularının çeşitliliğini sağlamak açısından değişik bir sistemdir. Bkz. Nevin Meriç, "Osmanlı Kadınının Cumhuriyet Kadınına Dönüşümünün Tarihselliğinden Birkaç Kesit", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*, Ed. Yıldız Ramazanoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, 61.

dâhil olmaya başlamıştır. 1842’de Avrupa’dan getirilen ebe kadınlar tarafından Tıbbiye Okulu’nda⁴³ kadınlara mesleki kursların verilmesiyle başlayan süreç, 1858’de ilk Kız Rüştüyerleri’nin, 1869’da Kız Sanayi Okulları’nın ve 1870’te Kız Öğretmen Okulları’nın açılmasıyla devam etmiştir.⁴⁴ Ancak eğitim alanında gerçekleştirilen bu önemli adımlar, İstanbul ve Selanik gibi büyük şehirlerde sadece küçük bir kitleyi kapsayan, entelektüel aile kızlarını etkilemiştir. Diğer yandan 19. yüzyılın sonunda kadınların eğitim seviyesinin liseye kadar ilerlemesi sonucunda, kadınlar için yeni bir meslek alanı olan öğretmenlik ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kadın öğretmenlerin iş alanında görülmesi, Osmanlı Devleti’nde kadının çalışma hayatına adım attığının bir göstergesi olmuştur.⁴⁵ Avrupa’da olduğu gibi Osmanlı kadınlarının eğitimi kimliğiyle kamusal bir görünürlük kazanması, mevcut yüzyılda kıtalar arasında yaşanan paralel gelişmelerdendir.

19. yüzyılda Osmanlı toplumunun okur-yazar kitlesine değinecek olursak, kadınların okuma oranı erkeklerden düşük bir seyir izlemiş, ancak Gayrimüslimlere ait özel okulların açılmasıyla bu seviye değişmiştir. Bu zaman diliminde Müslüman tebaa arasında okur-yazar oranı yüzde 2 veya 3 dolaylarında görülürken, daha sonra yüzde 15’e ulaşmıştır.⁴⁶ Osmanlı toplumunda modernleşmeyle birlikte ulusal kimliğin ve kadınların yükselişinin kaynağı Avrupa’daki gelişmelere bağlanırken,⁴⁷ öte taraftan Osmanlı kadınının her alandaki değişimini Amerikan okulları sayesinde elde ettiği de vurgulanmıştır. Bu noktadan hareketle ABD’nin 19. yüzyıldan itibaren Doğu toplumlarında misyonerlik faaliyetleri için eğitim kurumlarını kullanmış olması ve 1870 yılında Mary Mills Patrick’in Amerika’dan Osmanlı coğrafyasına doğru geçişi, ikinci yargıyı güçlendirmektedir. Nitekim Mary Mills Patrick’in İstanbul’da Arnavutköy Amerikan (Robert) Kız Koleji’ni kurması,⁴⁸ 1901 yılında kolejde okuyan Müslüman kız öğrenci grubunu “Cesaretli Türk kızları” olarak görmesi ve kolejin en gözde öğrencisi olduğu belirtilen Halide Hanım’ı ise “Türkiye’nin Jeanne d’Arc’ı”⁴⁹ şeklinde nitelendirmesi dikkat çeken bilgiler arasındadır.⁵⁰ Bununla birlikte entelektüel Osmanlı kadını üzerine değerlendirme yapan Bernard Caporal ise kadın hareketi açısından Müslüman kadınlar arasında zayıf bir etkileşim olduğuna, Osmanlı kadınının Batı kadın kuşağından beslendiğine vurgu yapmıştır.⁵¹

Diğer taraftan Osmanlı Devleti’nin nüfusu ve üretim alanı hakkında bilgi vermek gerekirse 19. yüzyıla kadar devlet, çağın koşullarına uyum sağlayamayan bir ekonomiye sahiptir. Osmanlı Devleti, toprak bakımından zengin ve sermaye bakımından yoksul bir tarım ülkesi olmuştur. Nüfusun çoğunluğu, tarımla ve hayvancılıkla

⁴³ Osmanlı Devleti’nde kadınların ebe olarak yetiştirilmesi faaliyetlerine, ancak 1842’de başlamıştır. Tıbbiye mektebinde ebeler dersi ve kurslarının verilmesi için hekimler girişimlerde bulunmuştur. 1843 yılında Mektebi Tıbbiye’de ebeler dersleri verilmeye başlanarak, 1845’te ise eğitimlerini tamamlayan on Müslüman ve yirmi altı Hıristiyan kadına diploma verilmiştir. Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. I-II, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, 540-542.

⁴⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 668; Kadınların teknik eğitimi için ilk kız rüştüyesi Cevri Kalfa Okulu’ndan sonra, 1864 yılında Mithat Paşa tarafından Rusçuk’ta İslahhane de açılmıştır. Burada yetim kızlar, ordunun giysi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bir dikim atölyesi olarak hizmet veren bu okulunun devamı olan Kız Sanayi Okulu, Yedikule’de orduya giysi üretmiştir. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007, 172-177.

⁴⁵ Şehmus Güzel, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 858; Akagündüz, *II. Meşrutiyet*, 13-14; Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ankara: Ötügen Yayınları, 2011, 258; Şirin Tekeli, “Kadın”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, 1192.

⁴⁶ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 244.

⁴⁷ François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları, 2006, 95.

⁴⁸ Mary Mills Patrick, bu okulu Balkan, I. Dünya Savaşları ve Cumhuriyet’in ilk yılları boyunca açık tutmuştur. Bu değişimlerle başta azınlık Rum, Ermeni ve Bulgar Hristiyan kadınlara yoğunluk veren söz konusu kurum, Türk kadınları için önde gelen bir yükseköğrenim merkezine dönüştü. 1924’te emekli olunca, ABD’ye geri dönmüştür. Amerikan Kız Koleji bir süre ardından, Robert Erkek Koleji’ne bağlandı. Detaylı bilgi için bkz. <https://www.britannica.com/biography/Mary-Mills-Patrick>, Erişim Tarihi 26/02/2022; Hester Donaldson Jenkins, *Robert Kolejinin Kızları*, Çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014; Ayrıca bkz. Zafer Toprak, “Arnavutköy Amerikan Kız Koleji”, *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, Sayı: 29, (Yıl 1999), 48-50.

⁴⁹ “Jeanne d’Arc, 15. yüzyıl savaşları boyunca İngiltere’ye karşı ülkesi Fransa’yı savunmuş ve ünü zamanla Fransa’nın dört bir yanına yayılmış bir Fransız Katolik azizedir. On iki yaşındayken St. Catherine, St. Margaret ve St. Micheal’in ruhları ile önsezi yoluyla iletişime geçtiği ve tanrının ondan Fransa’yı kurtarmasını istediği rivayet olunmuştur. On altı yaşında Fransız ordusuna katılan Jeanne d’Arc, ardından İngilizlere esir düşmüştür. Gaipiten sesler duyan bir kâfir olduğu gerekçesiyle on dokuz yaşındayken, Rouven kentinde kilise kendisini ölüme mahkûm etmiştir. Jeanne d’Arc, mahkûmiyet sırasında 30 Mayıs 1431 günü diri diri yakılmıştır. Ölümünden 490 yıl sonra, aynı kilise tarafından azize ilan edilmiştir. 19. yüzyıldan beri, Fransız ulusunun anası diye anılmaktadır. 10 Temmuz 1920 tarihinde yayınlanan kanun ile Fransa parlamentosu, mayıs ayının ikinci Pazar gününü onun adına ulusal bayram ilan etmiştir. Katolik kilisesi ise yakıldığı 30 Mayıs gününü, Jean d’Arc’ı anma günü olarak belirlemiştir.” Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, 88.

⁵⁰ Jenkins, *Robert Kolejinin*, 133; Toprak, *Türkiye’de...*, 205, 212.

⁵¹ Bernard Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, C. I, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999, 152.

uğraşmıştır. Üretim araçlarının yetersizliği, ekonomik faaliyetlerin kısıtlı olmasına yol açmıştır. 19. yüzyılda ileri tarım teknolojisiyle tanışan Osmanlı Devleti, imalatta olduğu kadar ihracatta da artış yaşamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında ulaşımda buharlı gemiler ve demiryollarında yaşanan gelişmeler sayesinde, ticarete ilerleme kaydedilmiştir. Devletin içinde yaşanan bütün bu gelişmeler, kırsal alanlardan kentlere doğru göçü de hızlandırmıştır. Özellikle erkek nüfusu, kentlerde bulunan fabrikalarda çalışmak için köylerden ve kasabalardan ayrılmıştır.⁵²

Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'daki gelişmeleri takip etmeye başlayan Osmanlı Devleti, özellikle İstanbul'da sanayi yatırımları yapmıştır. Ancak gerçekleşen bu atılımlar, kaliteli personel eksikliği, maliyet, pazarlama ve ulaşım alanında gerekli planlamanın yapılmaması nedeniyle çok uzun ömürlü olamamıştır.⁵³ Avrupa'da görülen ekonomik rekabet, Osmanlı Devleti'nde bazı yatırımların yapılmasına etki etmiştir. Açılan fabrikalarda üretimin modern hale dönüştürülmesi, sanayide çalışan işçi kesimini ortaya çıkarmıştır.⁵⁴ Nitekim yabancı sermaye ve Osmanlı Devleti'nin desteğiyle kurulan birkaç fabrika haricinde, imalat sanayisinde herhangi bir gelişme de yaşanmamıştır. Diğer taraftan 19. yüzyılda, sanayi alanında en büyük payın dokumacılık sektörüne ait olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵ Bu bağlamda söz konusu zaman diliminde, Osmanlı kadınlarının imalat alanında işgücüne katılmasında bir artış yaşanmıştır. Kadınlar fabrikalarda veya atölyelerde üretim yapmanın yanı sıra, evde dokuma, eğirme ve örme işlerinden ürettikleri malları, parça başı ücret ödeyen tacirlere satmıştır.⁵⁶ Ayrıca Doğu Anadolu'nun bazı yerleşim alanlarında kadınlar dokuma atölyelerine iplik temin ederek, karşılığında kumaş almıştır. Tanzimat'a kadar genellikle Rum kadınları bu fabrikalarda çalışırken, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren Türk, Ermeni ve Yahudi kadınlar da üretimde yer almaya başlamıştır.⁵⁷

Osmanlı Devleti'nde reformlar ve kadının statüsüne dair tartışmalar devam ederken, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da doğan Sanayi Devrimi sonrasında, kadınlar iş gücünün bir parçası olarak ev hayatının dışına çıkıp, ekonomik bağımsızlığa kavuşması, eğitim olanaklarından yararlanması ve sosyal yaşamda çok sayıda sorumluluk üstlenmesi onları yeni arayışlara yönlendirmiştir.⁵⁸ Bu bağlamda Namık Kemal, kadının yaşam koşullarının zorluğunun ve kötü yanlarının toplumun tamamını etkilediğini vurgulamıştır. Özellikle eserlerinde çocukların eğitiminde anne olarak kadınlara büyük sorumluluk düştüğünü belirtirken, toplumdaki kadın-erkek eşitsizliğini de eleştirmektedir.⁵⁹

Buna karşılık kadınlara ait sorunlar ilk defa Tanzimat Dönemi'nde gündeme yansıyor, basın ve edebiyat kanalıyla entelektüel kadınlar öncülüğünde dile getirilmiştir. *Şükûfezar*, *İnsaniyet*, *Âyine*, *Parça Bohçası*, *Aile*, *Hanımlar*, *Mürüvvet*, *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Hanımlara Mahsus Malumat* dönemin başlıca yayın organlarıdır.⁶⁰ *Hanımlara Mahsus Gazete* ise Fatma Aliye Hanım'ın da aralarında bulunduğu ve büyük çoğunluğu kadınlardan oluşan, bir kadro tarafından çıkarılmıştır.⁶¹ Diğer taraftan 1883 yılında, *Hanımlar* adlı aylık bir dergi daha basılmış ve kadın imzalarında artış yaşanmıştır. *Mürüvvet* dergisi ise aynı adlı gazetenin nüshası olarak 1887'de haftalık olarak yayımlanmıştır. Bu dergi, II. Abdülhamit'in desteğini alarak, kadınların eğitimine dair yazıları

⁵² Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 171-200; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986, 1342.

⁵³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 67.

⁵⁴ Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Der. Donald Quataert ve Eric Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, 28-29.

⁵⁵ Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*, C. I, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2001, 44-45.

⁵⁶ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 207.

⁵⁷ Donald Quataert, "Sanayi Yapısının Değişmesi: Fabrikaların Osmanlı Sanayisinde Önemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, C. II, Ed. Halil İncelik ve Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, 1011-1024; Öte taraftan kadınların ipek üretimi yapılan fabrikalarda sağlıksız koşullar altında çalıştığına dair bilgiler, Refik Halit Karay'ın Sus Payı adlı öyküsüne konu olmuştur. Burada, sağlıksız koşullar altında günde on dört saatlik çalışma nedeniyle her ay bir genç kadının hayatını kaybetmesiyle ilgili detaylar yer almaktadır. Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015, 130-131.

⁵⁸ Leyla Kaplan, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi", *Osmanlı*, C. V, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 466.

⁵⁹ Doğramacı, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, 27.

⁶⁰ Şükûfezar, *İnsaniyet*, *Âyine*, *Parça Bohçası* ve *Aile* dergilerinde evlilikte ilişkiler, eşlerin tutumu ve görevleri, çocuk terbiyesi, bakımı ve sağlığı gibi konular üzerine makaleler yazılmıştır. Çakar, *Osmanlı Kadını*, 62-63.

⁶¹ Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III-IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 858-859.

kapsamaktadır.⁶² *Hanımlara Mahsus Malumat* ise 1895 yılında, *Malumat Gazetesi*'nin eki olarak yayın hayatına başlamıştır. Ahlak, edebiyat, sanayi gibi toplumsal konular işleyen gazetedir.⁶³

3. Osmanlı Devleti'nde Kadın Hareketinin Yükselişi

19. yüzyılda Osmanlı Devleti modernleşmenin yanı sıra, siyasi sorunların çözülmesi için bazı arayışlara girmiştir. Batıyı yakından takip eden Yeni Osmanlılar, devletin yönetim şeklinin değişmesi için Padişah II. Abdülhamit'i 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin ilanı için ikna etmiştir. Birinci Meşrutiyet olarak adlandırılan bu dönemde Osmanlı Devleti millet sistemini anayasaya dayandırarak, yönetmeye başlamıştır. 1878 yılında Padişah II. Abdülhamit tarafından anayasanın rafa kaldırılmasından sonra, otuz yıllık İstibdat Dönemi (1878-1908) başlamıştır. Ancak 1908 yılında Jön Türkler' in bir devamı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup genç subaylar harekete geçerek, Padişah II. Abdülhamit'e anayasayı tekrar kabul ettirmiştir.⁶⁴ Böylece Osmanlı Devleti'nin Batı'yı her açıdan örnek alıp, hayatta kalma mücadelesi verdiği ve Türk kadınının aydınlandığı İkinci Meşrutiyet Dönemi başlamıştır.

1908 yılında İkinci Meşrutiyet ilanı sonrasında Türk kadını siyasi alanda aktif bir konum elde etme çabası yürüterek, Meşrutiyet'in anlamı doğrultusunda hareket etmiştir.⁶⁵ 23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet'in ilanı özelde, kentlerde yaşayan kadınlar için yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Özellikle modernleşme döneminin başlangıcıyla karma eğitime geçilmesi,⁶⁶ sosyal ve kültürel alanda kadın görünürliğini artırmıştır. Bu cemiyetin Türk Ocaklarında düzenlediği konferanslar ve etkinlikler aracılığıyla kadınlar kendisini yetiştirmiştir. Dolayısıyla kadınların siyaset hakkında fikir sahibi olması ve daha dinamik bir halde toplumsal hayata katılması, bu dönemde görülen somut bir çabadır.⁶⁷

Ülke yönetiminde söz sahibi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Hükümeti, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde kadın eğitimi konusuna da ciddi bir şekilde yaklaşmış ve Balkan Savaşı'nın ardından kadınların sosyal yaşama dâhil edilmeleri için çalışmalarını hızlandırmıştır. İTCH, Osmanlı kadınının ilerlemesini, devletin değişim ve gelişim sürecinin önemli bir parçası olarak görmüştür. Hükümet kadının çağdaşlaşmasıyla toplumun kültürel olarak ilerleyeceğine inanmış, hem merkezde hem de taşrada gazetelerde bu konuyu daha çok somutlaştırmıştır.⁶⁸

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını önlemek amacıyla Tanzimat'tan Meşrutiyet Dönemi'ne doğru yayılan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikir akımları, siyasi yapıda olduğu gibi kadın sorunları üzerinde de etkisini göstermiştir.⁶⁹ Söz konusu akımlar, Osmanlı modernleşmesi sırasında kadınların geleneksel ve modern yaşam arasındaki rollerini ve kadınlara ait sorunları kendi felsefi görüşleri etrafında analiz etmiştir.⁷⁰ Bu fikirler her ne kadar birbirinden farklı politikaları temsil etmiş olsa da, kadının statüsünün tartışılması açısından toplumun bakış açısını etkilemiştir.

Diğer taraftan Tanzimat Dönemi'nden Meşrutiyet'e kadar olan dönemde kadının eğitilmesi, kadın-erkek eşitliğinin sağlanması, kadının iyi bir birey, eş ve anne olması için atılan gerekli adımlarla klasik Osmanlı toplumsal yaşamının aksine, daha modern bir yapı inşa edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı aydınları, Türk kadınının toplumsal ve kültürel statüsünü revize etmiştir. Bu bağlamda yenileşme için çaba harcayan Osmanlı aydınları birbirlerinden farklı olarak muhafazakâr, radikal, modern ve ulusal fikirler çerçevesinde kadının mevcut durumunu değiştirmek istemişlerdir.⁷¹

⁶² Çakır, *Osmanlı Kadın*, 64-66.

⁶³ Çakır, *Osmanlı Kadın*, 73.

⁶⁴ Ahmad, *Modern Türkiye'nin*, 44-47.

⁶⁵ Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm*, C. I, 150.

⁶⁶ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Gündüz, "Karma Eğitimin Tarihi ve Sosyal Gelişimine Kısa Bir Bakış", *Eğitime Bakış: Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 45 (2019), 18.

⁶⁷ Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e", C. III, 860.

⁶⁸ Hakan Aydın, "Kadın (1908-1909): Selanik'te Yayınlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2/2009), 153.

⁶⁹ Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm*, C. I, 81; Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, 19; Bu üç farklı fikir akımının Osmanlı kadını üzerindeki değerlendirmelerini kapsayan eser için bkz. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.

⁷⁰ Ayça Gelgeç Bakacak, "Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme" *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 44 (Güz 2009), 630.

⁷¹ Tercüman Kadın Ansiklopedisi, "Tanzimat'tan Sonra Kadın", 628.

Fransa ve Almanya'da eğitim almış aydın Osmanlı erkekleri, Osmanlı kadını geleneksel imajlardan kurtarıp, onların daha modern ve daha ulusal bir kimlikle ön plana çıkması için projeler hazırlamıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine ait ressamın Osmanlı kadını İstanbul'un çağdaş imajları olarak resmetmesi, modernleşme girişimlerinin sanat alanında da kendisine taraftar bulduğunu kanıtlar niteliktedir. Resimlere konu olan kadınlar, kitap okuyan, Beyoğlu, boğaz kenarında, adalarda ve Sultanahmet meydanında gezen, ayrıca keman, piyano çalıp müzik dinleyen, balolara katılıp dans eden, denizde yüzüp plajlarda güneşlenen kitle olarak, yeni imgelerle toplumun algısına yerleşmeye başlamıştır.⁷²

Diğer taraftan Osmanlı toplumunda kadınlarla ilgili sorunların hürriyet, müsavat, adalet ve uhuvvet ilkeleriyle tartışılması, kadının toplumsal hayatta görünür hale gelmesi, kadın-erkek eşitliği gibi konuların gündeme gelmesi müsavat-ı tamme (feminizm) kavramını ortaya çıkararak, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde bir kaygı durumu yaratmıştır. Özellikle Ziya Gökalp'in bu dönemde dile getirdiği yeni hayat, Meşrutiyet rejiminin rotasını ve çalışmalarını kapsamıştır. Yeni hayatla kastedilen, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak genel bir çerçevede, farklı formlara sahip Osmanlı kadınının geleneksel yaşam biçiminden toplumsallaşan ve özgürleşen bir düzende yer almasıdır.⁷³ Ancak bu zaman diliminde, Osmanlı kadınları arasında feminizmin çok sınırlı bir şekilde yayıldığı belirtilmek mümkündür. Zira Anadolu'da eğitim almayan, sosyal ve ekonomik anlamda düşük bir statüye sahip çok sayıda Türk kadınının feminizm kavramından ve içeriğinden haberdar olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı kadın hareketi, aydın kadınlar etrafında gelişen bir seyre sahiptir.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde toplumun fikir hayatında ve sosyal konularda yoğun gelişmeler yaşanmış, böylece bazı yazarlar bu dönemi büyük dilekler devri olarak adlandırılmıştır. Diğer yandan pek çok Osmanlı aydını tarafından kadın hakları, kadının ailedeki ve toplumdaki konumu, hem cemiyetlerde hem de konferanslarda tartışılmıştır.⁷⁴ Bu gelişmeler, kadınların oy hakkı ve siyasette var olma isteklerini besleyerek, sonraki yıllarda konunun derinleşmesine neden teşkil etmiştir. Bununla birlikte Osmanlı kadını gerçekleşen bu değişim sürecinde, uzun süredir devam eden problemlerini ve hayata dair beklentilerini, basın ve edebiyat yoluyla ifade etme fırsatı bulmuştur.⁷⁵ Daha önceki yıllarda Avrupalı ve Amerikalı kadınlarda görülen bu tür çabaların İkinci Meşrutiyetle birlikte Osmanlı kadınlarında da görülmesi, kıtalar arasında paralel hareketlenme ve değişimlerin yaşandığını kanıtlamaktadır.

Şüphesiz ki kadınların eğitim almasıyla birlikte sanat, basın ve edebiyat alanlarında yetkinleştiği görülmüştür. Özellikle kolej eğitimi almış olan Halide Edip, Feride Salih, Meliha Hanım, Gülistan Hanım ve Tefik Fikret'in eşi Nazime Hanım gibi kadınlar, söz konusu alanlarda bazı çalışmalar yaparak kadın dergilerini yayımlamıştır. Amerikan Kız Kolejinden mezun olan Türk kadınlarının Avrupa'da olduğu gibi hem iyi bir öğretmen olması hem de edebi alanda ilerlemesi, onları toplumun yararlı bireyleri haline getirmiştir. Bu bağlamda Amerikan Koleji'nin "Amerikan Kız Kolejinde Türk kızlarını çok uyumlu ve öğrenmeye aç kişiler olarak görüyoruz"⁷⁶ ifadesi Türk kadınlarının azimli bir çaba içerisinde olduklarını kanıtlamaktadır. Osmanlı Devleti'ne ait belgelerde birçok kadının eğitilmiş olduğuna dair bilgi yer almamış olsa da, 19. yüzyıl sonunda yarım milyonluk entelektüel kadın kitlesinin varlığına ulaşılmıştır.⁷⁷

Türk kadınlarının öğretmen ve yazar kimliğiyle ilerlediği bu dönemde, kadın hakları konusu yavaş yavaş gazete sütunlarındaki yerini almaya başlamıştır. Bu dönemde kadınlar, siyasetle yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlamış, konuyu 1908 yılında çıkarılan *Demet* adlı dergide tartışmışlardır. *Celal Sahir*'in sahibi olduğu bu derginin yazı kadrosunda, *Fatma Müzehher*, *Halide Salih*, *İsmet Hakkı* Hanımlar varlık göstermektedir.⁷⁸ 1908'de Fatma Aliye

⁷² Kadınlar, Resimler, Öyküler: Modernleşme Sürecindeki Türk Resminde Kadın İmgesinin Dönüşümü, Haz. Begüm Akkoyunlu, İstanbul: Pera Müzesi Yayını, 2006, 11-12.

⁷³ Ziya Gökalp feminizmi, Türklerin esaslı şiarı olarak kabul etmiştir. Türk kadınlarının medeni, ekonomik ve hukuki alanlarda hak sahibi olmasıyla çağdaşları olan başka devletlerin kadınlarından üstün olduğunu vurgulamıştır. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 1976, 160; Toprak, *Türkiye'de Kadın*, 4.

⁷⁴ Tezer Taşkıran, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973, 37.

⁷⁵ Çakır, *Osmanlı Kadın*, 59.

⁷⁶ Hester Donaldson Jenkins, *Kafesin Ardındaki Türk Kadını*, Çev. Ercan Kaçmaz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, 135-136.

⁷⁷ Ruth M Roded, "Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması", *Osmanlı*, C. V, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 424.

⁷⁸ Tülay Keskin, "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIV, Sayı: 37 (Yıl 2005), 290-292; *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, Haz. Zehra Toska, Serpil Çakır vd., Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul: Metis Yayınları, 1992, 24-27.

Hanım'ın yayımladığı *Mehasin*, Abdullah Cevdet'in imtiyaz sahibi olduğu *Kadın* (1908-1909), *Kadın Mecmuası*, *Kadın* (Kasım 1908'den itibaren Selanik'te haftalık olarak yayımlanan, imtiyaz sahibi *Abdullah Cevdet* olan dergidir), *Musavver Kadın* (1911), *Kadınlar Dünyası* (1913 yılında Nuri Ulviye Hanım tarafından çıkarılan ve Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Derneğine ait bir yayın organıdır), Mevlanzade Rifat'ın sahibi olduğu *Erkekler Dünyası*(1913), Emine Seher Ali'ye ait *Kadınlık Hayatı* (1913), 1914'te *Kadınlık*, *Kadınlar Alemi*, Ahmet Cevdet Paşa tarafından çıkarılan *Hanımlar Alemi* (1914), *Mefharet* isimli yayınlar feminizm konusunu içermektedir.⁷⁹ Bu yayınlar aracılığıyla düşüncelerini ve haklarını dile getiren bir kadın platformunun varlığından bahsetmek, mümkündür.

Ayrıca 1914 yılında, *Seyyale* ve *Siyanet* dergileri ise kadın ve çocuk sağlığını, kadın eğitimini sorgulayan, Ermeni, Kürt ve Çerkez asıllı ünlü kadınlara yer veren yayınlardır.⁸⁰ 1917-1918 yılları arasında *Bilgi Yurdu Işığ*-*Mecmuası* adıyla çıkarılan dergi ise kadınlık bilinci, aile düzeni, kadın eğitimi ve giyimi hakkında bilgiler yaymak amacını taşımıştır.⁸¹ Diğer taraftan 1918-1919 yılları arasında, *Türk Kadını* adlı dergi basılmıştır. Feminizmi, kadının eğitimini ve toplumsal yaşamda kadını anlatmıştır.⁸² 1918 yılında *Genç Kadın* isimli mecmua ise eğitim, toplumsal yaşam hakkında bilgilere yer vermiştir.⁸³ Dolayısıyla Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar geçen sürede, kadınların aldıkları eğitim doğrultusunda basın ve edebiyat alanında ehil hale gelmeleri, sonraki süreçte toplumun kültürel anlamda bilinçlenmesi açısından önemlidir. Şüphesiz ki Avrupa ülkelerinde kadın hareketleriyle ilgili yaşanan bu gelişmelerin Osmanlı kadınlarına yansımaları, bu konuda bir etkileşim olduğunu gerçek kılmaktadır.

Öte taraftan basın ve edebiyat dışında, kadınların çeşitli amaçlarla bir araya gelerek cemiyetler kurması ve hatta burada faaliyetler yürütmesi, Osmanlı Devleti'nde kadın hareketleri tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Nicole Van Os, ilk olarak Osmanlı Gayrimüslim kadınların din faktörünü ve kadınların ahlak anlayışını vurgulamak için cemiyetler kurduğuna dikkat çekmiştir. Fransız Devriminden etkilenen Osmanlı Gayrimüslim kadınlar, bu cemiyetler sayesinde hitap kabiliyetine ulaşmak ve erkeklerle aynı alanlarda çalışmak gibi deneyimler kazanmıştır. Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerine bağlı kadınlar kiliselerde ve sinagoglarda bir araya gelerek, oluşturdukları sosyal yardım cemiyetler aracılığıyla yoksul ve kimsesiz insanlara yardım etmiştir.⁸⁴ Ayrıca Gayrimüslim kadınlar, sosyal yardım amaçlı çeşitli dernekler kurup, konferans ve toplantılar düzenleyerek de toplumsal yaşamın aktif birer üyesi haline gelmiştir.⁸⁵ Tanzimat Dönemi'nde hayırseverlik çatısı altında kurulan kadın cemiyetlerinin sayısında, 19. yüzyılın son yarısında artış meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi de Peralı Fukaraperver Rum Kadınlar Cemiyeti'dir. Bu cemiyetin hayırseverlik faaliyetleri bir yana, İstanbul'da birçok kadın cemiyetlerinin kurulmasında ve desteklenmesinde de etkili olmuştur. Kadın cemiyetlerinin hayırseverliğin yanı sıra dini faaliyetlere de önem vermesinin nedeni, hayırseverliği dini bir sorumluluk olarak görüp, bu iki olguyu bağdaştırmasıdır.⁸⁶ Bu bilgiler, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslim kadınların Avrupa'da yayılan kadın derneklerini örnek aldığına dair tespitleri destekler niteliktedir.

Diğer taraftan Osmanlı Müslüman kadınları, Gayrimüslimlerde olduğu gibi Tanzimat Dönemi'nden sonra cemiyetleşme çalışmalarına başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde kadın derneklerinin varlığına değinen Nicole Van Os, Müslüman kadınlara ait ilk derneğin 1876 yılında Mithat Paşa'nın eşi tarafından kurulduğu ihtimalini vurgulamıştır. 1908 yılına kadar az sayıda görülen Müslüman kadın derneklerinin Jön Türk devrimiyle sayıca arttığı ve 1909 Cemiyetler Kanunu ile tamamının kayıt altına alındığı bilinmektedir.⁸⁷ Bu bağlamda Leyla Kaplan, Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan kadın cemiyetlerini kuruluş amaçlarına ve faaliyetlerine göre şöyle ayırmıştır:

1. "Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında kurulan yardım cemiyetleri
2. Kadın haklarını savunmak amacıyla kurulan cemiyetler

⁷⁹ Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e", C. III, 861; *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski...*, 239-246; Ümüt Akagündüz, "Osmanlı Kadın Hareketinin Özgün Değerlerinden Kadınlık Mecmuası ve Aliye Haşmet'in "Feminizm Yahut Hukuk-u Nisvan Meselesi" Adlı Yazısı", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 66 (Yıl 2020), 1-39.

⁸⁰ *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski...*, 336-337, 337-339.

⁸¹ *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski...*, 17.

⁸² *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski...*, 367-373.

⁸³ Ashında bu dönemde kısa süreli yayım yapan, çok sayıda dergi varlık göstermektedir. Ümüt Akagündüz, "1918-1928 Yılları Arasında Yayımlanan Kısa Ömürlü Osmanlıca Kadın Dergileri Hakkında Bir Değerlendirme", *Kebikeç*, Sayı: 34 (Yıl 2012), 30.

⁸⁴ Nicole A.N.M. Van Os, "Osmanlı Kadın Dernekleri Geçmişten Gelen Kaynaklar, Gelecek İçin Kaynaklar", Çev. Kaya Genç, *Toplumsal Tarih Dergisi*, C. 17, Sayı: 99 (Mart 2002), 7.

⁸⁵ Çakır, *Osmanlı Kadın*, 59.

⁸⁶ Çağla Derya Tağmat, *İstanbul'da Helenizm: Sosyo-Kültürel Örgütlenmeler (1908-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2015, 82-83.

⁸⁷ Os, "Osmanlı Kadın Dernekleri", 8.

3. Milliyetçi amaçlar için kurulan cemiyetler
4. Ayrılıkçı faaliyetlerde bulunan cemiyetler
5. Eğitim, sinai, zanaat, mesleki, iktisat, tanıtım ve propaganda amaçlı kurulan cemiyetler”⁸⁸

Şüphesiz ki Osmanlı Müslüman kadın cemiyetleri, kuruluş felsefesinde sosyal yardımı amaçlamaları açısından Avrupa'daki cemiyetlerle benzerlik göstermiştir. Cemiyetler, ardi ardına devam eden savaşlar nedeniyle cephede olan erkek nüfusunun geride bıraktığı ailelere, dul ve yetimlere destek olmak, onların çocuklarını eğitmek, kadınları mesleki konularda yetiştirmek gibi amaçlar taşımıştır. Ayrıca bu cemiyetlerin Müslüman kadınların istihdamını sağlaması ve onlara belirli bir statü kazandırması açısından faaliyet yürütmüş olması, dikkat çeken bilgiler arasındadır.⁸⁹ 19. yüzyılda Balkan coğrafyasında yaşanan ulusçuluk ve bağımsızlık faaliyetleri sırasında Osmanlı kadınları, erkeklerle birlikte İstanbul'da kurulan birçok yerel yardım kuruluşuna para ve mal bağışı yapmıştır. Kadınlar, yardım cemiyetleri özellikle Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye⁹⁰ aracılığıyla askerler ve yoksullar için iç çamaşır, çorap, soğuğa dayanıklı giysiler; yaralı askerler için ise çarşaf takımı, pansuman malzemeleri ve gömlek bağışlamıştır.⁹¹ Diğer yandan ilk kurulan cemiyetlerde kadınlar toplantılar tertip ederek, burada yaptıkları konuşmalarla hitap ve örgütlenme konusunda deneyim de kazanmıştır.⁹² Bu kazanımlar, şehirli Türk kadınının Milli Mücadele döneminde miting ve toplantılarda halkı ulusal direnişe çağırmasında etkili olmuştur.

Kadınlar tarafından kurulan hayırsever cemiyetler, İkinci Meşrutiyet, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları yıllarında daha çok yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde savaş dönemlerinde önemli faaliyetler içerisinde bulunan Müslüman kadın cemiyetleri, kuruluş amaçları ve yürüttükleri hizmetler açısından Birinci Grup Cemiyetleri olarak adlandırılmıştır. Öte taraftan Batı kadın hareketinden esinlenen Osmanlı Müslüman kadınları, Teal-i Nisvan (1908), Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan (1913) ve Hizmet-i Nisvan gibi kadın haklarını savunan cemiyetleri kurarak, feminizm olgusu üzerinde yoğunlaşmıştır.⁹³ Ancak Türk kadınları Batı'daki feminizmden farklı olarak, bu cemiyetler yoluyla kadınların eğitimi, sosyal ve üretken olmasını hedeflemiştir.

Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet yıllarında varlığı pek bilinmeyen Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, Osmanlı İsvaç Büyükelçisi Şerif Paşa'nın eşi Emine Hanım öncülüğünde 1919'da kurulmuştur. Kürt kadınlarını çağdaşlaştırmak, yetim ve dullara yardım etmek ve onlara iş bulmak amacıyla açılan bu cemiyet, kitap, gazete, broşür, yayınlamak, okul ve kütüphane kurulmasını, konferanslar vermeyi planlayan bir faaliyet taslağına sahiptir. Bu cemiyet sadece Kürt kadınlarına değil, başka milletlerden kadınlara da üyelik hakkı tanımıştır. Jin, İstiklal, Zarya, Vastoka isimli yayın organları, cemiyetin genel karakterini yansıtan yayınlar yapmıştır. Özellikle 1918-1919 yıllarında kısa süreli olarak çıkan Jin dergisi, bu cemiyet hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁹⁴

Bir başka teşkilat ise 1908 yılında kurulan Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti'dir. Cemiyet yayın organı Diyane yoluyla kadınlara İngilizce, Çerkezce ve piyano dersleri verdiklerini duyurarak, kadınları bu eğitimlere teşvik etmeye çalışmıştır. Bu cemiyetin kimsesiz ve yoksul kadınlara sosyal yardımda bulunmanın yanı sıra, kadınların çeşitli konferanslara ve aktivitelere katılmasını sağlamak için çalışmalar yürütmesi, diğer cemiyetlerle benzer amaçlar taşıdığını göstermektedir.⁹⁵

Öte taraftan Türk kadınları 20. yüzyılın başlarında savaşların yıkıcı etkisiyle karşılaşınca, kurdukları cemiyetlerle daha yoğun faaliyetler içerisine girmeye başlamıştır. Bu çerçevede 1912-1913 yıllarında gerçekleşen Balkan Savaşı'nda⁹⁶ Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi üyelerinden bazı kadınlar, kurulan hastanelerde ve seyyar hastane olarak kullanılan vapurlarda, gönüllü hastabakıcı olarak çalışmıştır. Bu savaş sırasında Türk kadınlarının yanı

⁸⁸ Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998, 58-60.

⁸⁹ Burçin Erol, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk ve Batı Kadını", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1996, 152-153.

⁹⁰ 1908 yılında Mısırlı Mehmet Şerif Paşa ve arkadaşları tarafından İstanbul'da kurulması düşünülen bu cemiyetin ortaya çıkan fikir çatışmaları sonucunda, diğer Müslüman ülkelerde faaliyete geçmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. *Hülya Küçük Sevil, İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, 378.

⁹¹ Nicole Van Os, "Gendering Jihad: Ottoman Muslim Women and War during the Early Twentieth Century", *Jihad and Islam in World War I*, Edit. Erik-Jan Zürcher, Netherlands: Leiden University Press, 2016, 156.

⁹² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, 479.

⁹³ Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi*, 58-59; Toprak, *Türkiye'de Kadın*, 4.

⁹⁴ Rohat Alakom, "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti", *Tarih ve Toplum Dergisi*, C. 29, Sayı: 171 (Mart 1998), 36-40.

⁹⁵ Yavuz Selim Karakışla, "Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti (1919)", *Toplumsal Tarih Dergisi*, C. 15, Sayı: 88 (Nisan 2001), 38-43.

⁹⁶ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913) Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu*, C. III, I. Kısım, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993, 3-7.

sıra, Alman ve Fransız kadınlar da gönüllü hastabakıcılık yapmıştır.⁹⁷ Bu savaşta yaralıları tedavi eden hastabakıcılar arasında, Türkiye'nin ilk modern hemşiresi olarak tanımlanan Safiye Hüseyin Hanım da bulunmaktadır. Safiye Hanım yazdığı hayat hikâyesinde, yaralıların Ahırkapı mevkisine çıkarılmasından sonra gece geç saatlere kadar fener ışığında, askerlere pansuman yaptıklarını ifade etmiştir. Safiye Hanım, gerektiğinde yaralıları ameliyat ettiğini ve hatta aylarca hiç dinlenmeden bu şartlar altında çalıştığını belirtmiştir.⁹⁸

Ayrıca Kırımlı Türk kadınları da Balkan Savaşı sırasında yiyecek ve giysi üretimi yaparak, Osmanlı ordusuna destek olmuştur. Çok sayıda Kırımlı kadın Osmanlı askerlerini tedavi etmek için gönüllü olarak İstanbul'a geçerek, Kadırga hastanesinde çalışmaya başlamıştır. Kadınlar yaralılar ve hastalar ile ilgilenmenin yanı sıra Osmanlı Türk kadınlarını, erkeklerin yanında savaşa gitmeleri için teşvik etmiştir. Meryem Pataş (ova), Ümmügülsüm Kemal (ova), Rukiye Yunus (ova), Meryem Yakup (ova) gibi hanımlar, Osmanlı-Türk kadınlarını savaş sırasında aydınlatma ve örgütlenme açısından öncü isimler arasındadır.⁹⁹ Avrupalı kadınların yaptığı gibi Türk kadınlarının da cephede savaşan askerlere katkı sağlaması, savaş sırasında gösterdikleri merhamet nosyonudur.

1912-1913 Balkan Savaşları sırasında iktidarda olan İTCH, milli ekonomiyi yaratmak için Osmanlı Müslüman tebaasını yerli malı tüketimine teşvik etmiştir. Bu çerçevede özellikle Hayırsever Kadınlar Cemiyeti milli üretime olan talebi artırmak, bu doğrultuda işyerlerinin açılması için yoğun uğraşlar vermiştir. Cemiyetin genç kadınların yetenekli birer terzi olabilmesi için kurslar açması, bu bağlamda Türk Kadınları Bıçkı Yurdu'nun kadınları tekstil alanında yetiştirmesi, savaş sırasında ordu giysilerinin üretimi açısından atılan önemli adımlardır.¹⁰⁰ Görüldüğü üzere Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'nin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi, geç yıllarda kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu noktadan hareketle kadınları tekstil üretimine teşvik eden cemiyetler sayesinde savaş ekonomisine katkıda bulunarak yetkin hale gelen kadınlar, Milli Mücadele döneminde de bu performansı sergilemeye devam etmiştir.

Ayrıca İTC Hükümeti, tekstil üretiminin fabrika ortamında meydana getirilmesi noktasında birtakım çalışmalar yürütmüştür. 1912 yılının Haziran ayı içerisinde kurulan Dört Mevsim Elbise Kooperatifi Osmanlı Anonim Şirketi ve Şark Hazır Elbiseçilik Osmanlı Anonim Şirketi sayesinde, hazır giyim sektöründe çok sayıda kadın çalışmıştır.¹⁰¹ Dolayısıyla kadınlar ev hayatının dışına çıkarak, fabrikada işçi statüsünde çalışmaya ve para kazanmaya başlamıştır. Bir başka önemli sonuç ise bu dönemde, fabrikasyon giysilerin toplumun her kesimi tarafından yaygın olarak kullanılmasıdır.

Diğer taraftan Balkan Savaşı'ndan itibaren Avrupa'da kadınlar, uluslararası bir hareket başlatmış ve Osmanlı kadını da bu oluşuma ayak uydurup ülkesini her konuda savunarak tarihe önemli bir soluk kazandırmıştır.¹⁰² Elbette Osmanlı Devleti'nin çok uluslu ve çok dinli olması, kadın hareketine de yansımıştır. Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında yoğun şekilde görülen bu hareketliliği, Osmanlı kadın hareketleri olarak nitelendirmek daha uygundur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu deyimini yerini, Türk ve Müslüman kadınlardan oluşan milli kadın hareketi almıştır.¹⁰³

Bu hareketlilik varlık gösterdiği yıllarla sınırlı kalmayarak, 1914-1918 yıllarında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı döneminde daha yaygın bir şekilde ilerlemiştir. Avrupa'daki kadın hareketinin bir benzeri olarak, Osmanlı kadınları tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında cemiyetlerin kurulmasına devam edilmiştir. Müslüman kadınlar savaş sırasında, yoksullara yardım etmek amacıyla sosyal yardımlaşma alanında aktif bir rol oynamıştır. Osmanlı Gayrimüslim kadınları ise modernleşme döneminin aksine, cemiyet kurma çalışmalarını azaltmıştır. Bu bağlamda tek bir Rum kadın cemiyetinin tespit edilmesi ve onun da faaliyetlerine dair detaylı bilgilere ulaşamaması, savaş süresince Osmanlı Devleti'nin farklı etnik unsurlara ait kadınları arasında paralel

⁹⁷ *Hilal-i Ahmer' den Kızılay'a*, Haz. Seçil K. Akgün ve Murat Uluğtekin, Ankara: Kızılay Yayınları, 2002, 107-110.

⁹⁸ "Safiye Hüseyin Elbi'nin Kendi Kalemile Hayat Hikâyesi", *Kızılay Dergisi*, Yıl 2, Sayı: 16 (Ağustos 1964), 12.

⁹⁹ Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*, Ankara: Ajans Türk Matbaacılık, 1998, 135-145.

¹⁰⁰ Nicole A.N.M. Van Os, "Millî Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti", Çev. Bülent Keneş, *Türkler*, C. XIV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 140-141.

¹⁰¹ Bu dönemde, hazır giyimün üretildiği anonim şirketler hakkında ayrıntılı çalışma için bkz. Feyza Kurnaz Şahin, "II. Meşrutiyet Sonrasında Kadın Hazır Giyiminde Şirketleşme Tezahürleri", *Kadın Kaleminden Kadın Algısı I*, Ed. Jale Öztürk-Olcay Özkaya Duman, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.

¹⁰² Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Kadınları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, 25-26.

¹⁰³ Akagündüz, *II. Meşrutiyet*, 76-77.

örgütlenmenin işlevselliğini kaybettiğini göstermiştir.¹⁰⁴ Savaş yıllarında yaşanan siyasi konjonktür ve ekonomik sorunlar nedeniyle Gayrimüslim kadınlar tarafından, cemiyet kurma çalışmalarının durma noktasına geldiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Osmanlı Müslüman kadınlar tarafından cemiyetlerin ardı ardına kurulması¹⁰⁵ ve faaliyetlerinde yoğunluk yaşanması, savaş dönemlerinde kendisini göstermeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti'nde çeşitli cemiyetler kurulmuş, bu bağlamda kadınlar tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağlı Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi oluşturulmuştur.¹⁰⁶ Dönemin toplumsal güçlüklerine rağmen Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nin 1912 yılında İstanbul Hükümetinin onayı ile açılmış olmasında, kadınların merhamet ve şefkat duygularına sahip olmasının etkili olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁷ Kadınların erkeklerden farklı olarak, kurdukları cemiyetlerle hayırseverliğe yönelmesinde onların doğasında var olan annelik nosyonu belirleyici olmuştur.

Yukarıda belirtilen faaliyetlerin yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı sırasında hastanelerin gün geçtikçe artan personel ihtiyacı, Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nin kadın hastabakıcı yetiştirilmesine öncülük etmesiyle giderilmiştir. Ayrıca bu cemiyet tarafından göçmen çocuklar, ordunun giysi üretiminde çalıştırılarak, bu çocuklara istihdam alanı yaratılmıştır. Bu kuruluş, kendi çabalarıyla gerçekleştirdiği faaliyetler sonucunda elde ettiği yardımlarla Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bütçesine önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁰⁸ Nitekim bu teşkilat bir yandan cephedeki askerleri tedavi ederken, öte taraftan ise yardıma muhtaç çocukların para kazanacakları ve ordunun ihtiyaçlarının da karşılanacağı sistemli bir çalışma programı yürütmüştür.

Diğer taraftan seferberlik nedeniyle erkeklerin askere alınmaları ve cepheye gönderilmeleri, kadınlara istihdam alanı açmıştır. Bu noktadan hareketle 1916'da faaliyete başlayan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, 26 Temmuz 1917 yılında Enver Paşa'nın da onayıyla kurulan Kadın Amele Taburu ve 10 Eylül 1917 tarihinde oluşturulan Kadın Birinci İşçi Taburu, savaş yıllarında faaliyet gösteren önemli teşkilatlar arasındadır. Bu örgütlenmeler aracılığıyla uzun süren savaşlar nedeniyle çalışmak zorunda kalan Müslüman Osmanlı kadınlarına iş imkânı yaratılmış, kadınların barınma, giyinme ve beslenme ihtiyaçları karşılanmıştır.¹⁰⁹ Osmanlı kadını bu cemiyetler vasıtasıyla kendi ekonomik ihtiyaçlarını karşılamaya ötesinde, vatan savunmasına hazırlık yapmaya başlamıştır.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı sırasında milliyetçi toplumsal kenetlenmeyle ortaya çıkan topyekûn seferberlik, oldukça doğal bir gelişme olarak görülmüştür.¹¹⁰ Milliyetçilik, kadınları anne, öğretmen, işçi ve savaşçı rollerini taşıyan ulusal birer aktör olarak, toplumsal hayata katmaya davet etmiştir.¹¹¹ Osmanlılık ülküsünün etkisini kaybettiği Balkan Savaşlarına tepki olarak, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Hükümeti ve halk tarafından Türk milliyetçiliğine doğru bir eğilim başlamıştır.¹¹² Balkan Savaşları sonrasında kadın hareketini felsefe olarak değiştiren Türkçülük akımı, savaş döneminde ülkeye katkıda bulunan kadın imgesini ön plana çıkararak, aslında İslam öncesi Türk kültürünü vurgulamıştır.¹¹³ Birinci Dünya Savaşı'ndan

¹⁰⁴ Tağmat, *İstanbul'da Helenizm*, 193-194.

¹⁰⁵ Birbirine benzer çok sayıda cemiyetin mevcut olduğunu belirten Tarık Zafer Tunaya, bu bağlamda tam olarak saptanan kadın örgütlerini şöyle sıralamıştır: Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti (1908-1908), İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi (1908-1908), Teal-i Nisvan Cemiyeti (1908-1908), Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti Hayriyesi (1908-1908), Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisvaniye (1909-1909), Mamulat-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (1909-1909), Esirgeme Derneği (1909-1909), Teal-i Vatan-ı Osmani Hanımlar Cemiyeti (1910-1910), Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti (1913-1913), Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (1913-1913), Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti (1915-1915), Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi (1916-1916), Hilal-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti (1912). Tunaya, *Türkiye'de*, C. I, 476.

¹⁰⁶ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2010, 46.

¹⁰⁷ Besim Ömer, *Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans*, Haz. İsmail Hacifettahoğlu, Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Kuruluşu, 2009, 81-82.

¹⁰⁸ Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer)*, 49.

¹⁰⁹ Yavuz Selim Karakışla, bu kuruluşların Almanya'da görülen para-militer uygulamalarla benzerlik taşıdığına ve Osmanlı Devleti'nin savaş yıllarında kısa ömürlü bir denemesinden ibaret olduğuna dikkat çekmiştir. Yavuz Selim Karakışla, *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, 183. Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 9, Sayı: 51 (1988), 34.

¹¹⁰ Karakışla, *Kadınları Çalıştırma*, 23.

¹¹¹ Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Çev. Aksu Bora vd., İstanbul: Metis Yayınları, 2015, 169.

¹¹² Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 2010, 369.

¹¹³ Akagündüz, *II. Meşrutiyet*, 274.

sonra yerini korumaya devam eden Türkçülük akımı, Milli Mücadele döneminde daha fazla dinamikleşerek önem kazanmıştır. Dolayısıyla modern bir milli kadın modeli, Türkçülük fikrinin etrafında şekillenmeye başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Avrupa ve ABD'deki kadınlar gibi Osmanlı kadını da, ülkesi için çeşitli sorumluluklar almıştır. Savaş sırasında sağlık alanında gösterdiği faaliyetleriyle tarihe geçen Safiye Hüseyin Elbi,¹¹⁴ ilk Türk hemşiresidir. Safiye Hanım, önce Balkan Harbi'nde daha sonra ise Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesinde yaralıları tedavi etmiş ve birçok gönüllü faaliyette bulunmuştur.¹¹⁵ Gazeteci Hikmet Feridun Es'in 12 Haziran 1935 tarihli *Yedigün* dergisinde yayınlanan, Safiye Hüseyin Elbi ile yaptığı röportajı Çanakkale cephesinde yaşananlar ile ilgili çarpıcı bilgiler içermektedir. Safiye Hüseyin, cephede yaşananlar hakkında şöyle bilgiler vermiştir:

“...Çanakkale’de kanlı savaşlar oluyordu. Alman Salibiahmeri ile bizim Kızılay Cemiyeti birleşmiş Reşitpaşa vapurunu hastane gemisi yapmıştık. Ben bu geminin baş hastabakıcısı olmuştum... Reşitpaşa, Çanakkale’ye gidecek, orada yaralıları tedavi edecek, yarası ağır olanları alıp İstanbul’a getirecekti. Bana: “Vaziyet tehlikelidir dediler... Ne vapuru olursa olsun... İster hastane vapuru, ister Kızılay, ister Salibiahmer, İngilizler topa tutuyorlar... Ben aldırış etmedim. Zaten umumi harp başladığı zaman ben hastabakıcılık için gönüllü yazılmıştım. Gönüllü olarak gidiyordum. Peşinen şunu söyleyeyim ki hayatımda hiçbir zaman ölümden korkmuş değilim... Hastaları, yaralıları toplamaya başladık. Ne yaralılar, ne yaralılar. Şu parmakları görüyor musunuz? ...Ben bu parmaklarla kaç delikanlının gözlerini bir daha açılmamak üzere kapattım. Kaç delikanlının...”¹¹⁶

Safiye Hanım bu röportaj esnasında, savaş alanında yaralıları tedavi etmekten vazgeçmediğini, Reşitpaşa gemisinde çok kahr çektiğini, aç kaldığını, üşüdüklerini ve hatta bitlendiklerini de anlatmıştır. Uzuvarları kopan birçok askerin hasta yatağında bile, vatana hizmet etmek düşüncesiyle meşgul olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Reşitpaşa vapurunda Alman, Avustralyalı, İngiliz ve Türk olmak üzere çok sayıda yaralı askerler tedavi edilmiştir. Safiye Hüseyin, yüzlerce yaralı askerin ölümden döndüğünde anne kelimesini sayıkladığını, ayrıca yabancı askerleri tedavi ederken onlara teselli verdiğini, asla düşman asker olduklarına dair bir tavır sergilemediğini açıklamıştır.¹¹⁷ Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın Çanakkale cephesinde Alman ordusunda gönüllü olarak görev yapan Hemşire Erica ise gündüzleri askerleri tedavi ederken, geceleri köylü kadınlarla birlikte Türk ordusuna yatak, yorgan, kıyafet ve çadır dikmiştir.¹¹⁸ Nitekim bu savaş sırasında her ülkeden hemşireler ve hastabakıcılar, kimlik ayırımı yapmadan, merhametli ve anaç rolleri doğrultusunda cephede ve cephe gerisinde çok sayıda askeri tedavi etmiştir.

Diğer taraftan, Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa’da ve ABD’de olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de cephe gerisinde erkek nüfusunda eksilmenin yaşanması, kadınların boş kalan iş alanlarına girmesine neden olmuştur. Osmanlı kadını, ailesini geçindirmek için çalışmak zorunda kalmış, bu durumla birlikte onların aile içindeki rolü ve toplumsal statüsü de değişime uğramıştır.¹¹⁹ Üstelik Birinci Dünya Savaşı’na kadar dokuma sanayisinde en büyük payı Rum ve Ermeni kadınlar oluştururken, savaş sırasında Müslüman Türk kadınları fabrikalarda çalışmaya başlamıştır.¹²⁰ Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin işgücü konusunda yaşadığı sorun savaş boyunca devam etmiş olsa da, kadınlar bu boşluğu tamamlamıştır. Öte yandan daha önceki yıllarda sadece ev sanatlarına dair işlerde faaliyet gösteren kadınların savaş sırasında harp sanayisinde istihdam edilmesi, kadınlar için alışılmadık bir durum yaratmıştır.¹²¹

¹¹⁴ Safiye Hüseyin Elbi, hastabakıcılık mesleğine giren ilk Türk kadınından biri olarak, Balkan Savaşı sırasında Kızıllaç ile çalışmıştır. Yardımsever bir kişiliğe sahip olan Safiye Hüseyin Elbi, Kızılay Çocuk Esirgeme Kurumu, Yeşilay Veremle Mücadele gibi sosyal yardım cemiyetlerinde çalışmıştır. 1925 yılında Hastabakıcılık Okulu kurulunca burada Fransızca ders vermiştir. Mütareke yıllarında Fransızların açtığı Süt Damlası Kurumu, işgal kuvvetlerinden sonra Besim Ömer Paşa tarafından devralınca, Safiye Hanım burayı yönetmeye başlamıştır. Ayrıca Safiye Hanım, Süt Damlası ve Anneler Birliği kurumlarında da çalışmıştır. Bkz. Celasun, *Tarih Boyunca*, 82-83.

¹¹⁵ Gülgün Küçüktürkücü, *Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız*, İzmir: Kültür Kitap Sarayı Yayınları, 2016, 14-19.

¹¹⁶ “Türkiye’nin İlk Hasta Bakıcısı Safiye Hüseyin”, *Yedigün Dergisi*, 12 Haziran 1935, Yıl 3, No: 118, C. 5, 7-8.

¹¹⁷ “Türkiye’nin İlk Hasta Bakıcısı”, 8-9.

¹¹⁸ Zümrüt Sönmez, *Savaşın Kadınları*, İstanbul: Yarımada Yayınları, 2008, 64-65.

¹¹⁹ Toprak, *Türkiye’de Kadın*, 5.

¹²⁰ Ahmet Makal, “Türkiye’de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960”, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği*, Haz. Ahmet Makal-Gülay Toksöz, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, 41.

¹²¹ Ayrıca fabrika sahiplerinin ve ustabaşlarının onlardan gayet memnun olduğu, bu bağlamda kadınların fedakârlıklarının takdir edildiği yönünde bilgilere rastlanmıştır. “1329 ve 1331 Seneleri Sanayi İstatistikleri”, *Ticaret ve Ziraat Nezareti*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1917, 21.

Bununla birlikte, savaş döneminde üniforma ve askeri kıyafetlerinin dikilmesi için ordu atölyelerine binlerce kadın istihdam edilmiştir. Dikim atölyelerinde çalışan kadınlara maaş, öğle arası yemek ve ek olarak da yiyecek kumpanyaları verilmiştir. Ayrıca İstanbul belediyesi, sokak temizleyicisi olarak çok sayıda kadını görevlendirmiş, kadınlar bu işi yaparken özel üniforma ve pantolon giymiştir. Çok sayıda kadın, gönüllü olarak hayır kurumları ve hastanelerde çalışmaya başlamıştır, dolayısıyla kadınlar iş dünyasında iyi başlangıçlar yaparak yeni fırsatlar elde etmiştir.¹²² Türk kadınına iş sektöründe çeşitli imkânların tanınması, onları yüzyıllardır çekildikleri inzivadan çıkarmıştır. Savaşın ekonomik baskıları, çalışma sektöründe fırsatlar yarattığı gibi realiteleri değiştirip kadınların bakış açılarını da değiştirmiştir.¹²³

Osmanlı kadınlarının savaş sırasında çalışma alanlarında bu denli fırsatlar elde etmesi ve toplumda aktif hale gelmesi, basında geniş yankı bulmuştur. *Sabah Gazetesi*'nin 13 Ekim 1917 tarihli baskısında geçen haberde, Birinci Dünya Savaşı'nda en büyük istifadeyi kadınların aldığı belirtilmiştir. Erkeklerin yıllardır hüküm sürdüğü iş ve sosyal alanlarda artık kadınların yer alması, "her tarafı kadınlar istila etmiş gördüm" şeklindeki tepkilere de neden olmuştur. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı döneminde, İstanbul'da kadın berberlerin sayısında artış yaşanmıştır. Sokakları da temizlemeye başlayan kadınlar, bir süre sonra giydikleri geleneksel kıyafetlerin işlevsiz olması sebebiyle işlerine engel olmayan, rahat kesimli pantolon ve ceket takımları giymiştir. Diğer yandan söz konusu haberde Almanya'da benzer bir durumun görüldüğü, ayrıca Avusturya'da inşaatlarda kadınların çalıştığına dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla kadınların resmi dairelerde, bankalarda, ticarethanelerde, fabrikalarda ve hatta en ağır işlerde çalışması, dönemin bir gereği olarak kabul edilmiştir.¹²⁴ Birinci Dünya Savaşı'na katılan her ülkede, kadınların sosyal ve ekonomik alanda yaşadığı hareketlilik, buna bağlı olarak rollerinde ve konumlarında gerçekleşen değişimler, oldukça benzerlik göstermektedir.

Öte taraftan savaş esnasında, daha önce konaklarda lüks bir hayat sürdüren bazı kadınların iş arayıp, para kazanmak zorunda kaldığı görülmüştür. İlk defa ekmek kuyruklarına giren kadınların yanı sıra, Gülhane tarafındaki askeri dikim atölyesinde çalışanlar da bulunmaktadır. Özellikle İrfan Orga'nın *Bir Türk Ailesinin Öyküsü* adlı eserinde, annesi Şevkiye Hanım'ın elit bir yaşamdan fabrika işçiliğine doğru uzanan hayatı, bu dönemin yaşam koşullarını ve güçlüklerini gözler önüne sermektedir. Üstelik savaş sırasında kadınların evden fabrikaya doğru ilerleyen üretim faaliyetleri, aile büyüklerinin ve toplumun geleneksel baskısının gölgesinde devam etmiştir.¹²⁵ Nitekim Osmanlı kadını savaş döneminde edindiği yeni rollerine ve imajlarına uyum sağlarken, bu gelişmeler etrafında fikirsiz anlamda da bilinçlenmeye başlamıştır.

Kadınların iş hayatına eklemlenmesi, bilinçlenmesi ve toplumda yer edinmesi konusunun feminizmden bağımsız olarak değerlendirilmesi pek mümkün görünmemektedir. Osmanlı toplumunda feminizmin nasıl analiz edildiği önemli olup, bu anlamda Zafer Toprak'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk kadın hareketinde görülen müsavat-ı tammeyi (feminizmi), bir burjuva feminizmi olarak tanımlaması yerinde bir tespittir. Savaş döneminde erkeklerin cepheye giderek boş bıraktığı iş alanlarında çalışmaya başlayan kadınlar, hem ülke üretiminin devamını hem de ailenin geçimini sağlamakla görevli hale gelirken, aslında toplumun dezavantajlı grubunu oluşturmuştur. Nitekim ağır sorumluluklar taşıyarak, sosyal rolleri değişen kadınların bir taraftan toplumsal görünürlük kazanması, geleneksel aile yapısında çözülme yaşanmasına da etki etmiştir.¹²⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı kadınlarının hayatında ekonomik kazanımlar ve giyim-kuşam revizyonu dışında, hukuki gelişmeler de yaşanmıştır. İTC Hükümeti tarafından 25 Ekim 1917 tarihinde çıkarılan Aile Hukuku Kararnamesi'ne göre¹²⁷ evlilikler yasal olarak hâkim huzurunda yapılarak, kadınlar için evlenme yaşının on altının üzerinde olması gerekli görülmüştür. Ancak bu kararname ile her ne kadar kadınların boşanma hakkı

¹²² Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War*, London: Yale University Press, 1930, 235-236.

¹²³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, 237; Osmanlı kadınlarının çalıştığı alanlar istihbarat memurlukları, gardiyanlık, belediye teşkilatı, telgraf ve posta şirketi olmuştur. Ferhat Uyanıker, *Milli Mücadele'de Türk Kadını*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009, 12; Osmanlı Devleti'nde kadınlar, 1913 yılında telefon şirketinde, 1914'te pul memuru olarak, 1918'de İstanbul Postahanelerinde ise 85'i Müslüman olmak üzere toplam doksan kadın çalışmıştır. Güldal Okuducu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, 398; Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı kadınları da, kamu sektöründe ilk olarak haberleşme alanında çalışmaya başlamıştır.

¹²⁴ "Kadınların Muharebeden İstifadeleri", *Sabah*, 13 Ekim 1917, 2.

¹²⁵ İrfan Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, Çev. Arın Bayraktaroğlu, İstanbul: Ana Yayıncılık, 1994, 154-157.

¹²⁶ Zafer Toprak, "Cihan Harbi, Osmanlı Devleti ve Toplumsal Dönüşüm", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 136 (Güz 2018), 7.

¹²⁷ Kararnemenin maddeleri hakkında detaylı bilgi almak için bkz. M. Akif Aydın, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, 1998, 314-318.

genişletilmiş olsa da, erkekler için çok eşlilik yasaklanmamıştır. Bazı uygulamalarda tezat durumlar içeren kararnameyi yayınlayan iktidar partisi, kadınları toplumsal yaşama katmak için başka girişimlerde de bulunmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın seyri ve hükümetin politikaları ile konumu değişen orta ve üst sınıfa mensup kadınlar, artık eşleriyle birlikte tiyatro ve müzik içerikli sosyal faaliyetlere katılmaya başlamıştır. Öte yandan bir diğer gelişme ise kadınların bu dönemde, eğitim alanında daha geniş imkânlarla sahip olmasıdır. 1914 yılından itibaren Darülfünun' da karma eğitime geçilmesi, kadınların üniversite eğitimi olarak fırsat eşitliğinden yararlanır hale gelmesini sağlamıştır.¹²⁸ İTC iktidarının devletin toplumsal yapısında yaratmaya çalıştığı çağdaşlaşma olgusunu, kadınların eğitim ve kısmen de olsa hukuk alanında erkeklerle eşit haklara sahip olmasıyla gerçekleştirdiği oldukça belirgindir.

Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı erkekler açısından askeri tecrübelerin yenilediği ve vatan savunması için çaba sarf edildiği, kadınlar için ise hiç görülmemiş sorumluluk ve özgürlük deneyimlerinin açığa çıktığı bir dönem olmuştur. Ülkesinin hizmetinde olan kadın için birbirinden farklı iş sahaları açılmış, böylece kadın ve erkek arasındaki iş gücü engeli ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla bu sırada kadınlar var olan yeteneklerini keşfetme fırsatı yakalamış, ekonomik bağımsızlığa kavuşmuştur.¹²⁹ Ardı ardına yaşanan savaşların yarattığı ortamda, kadınların özgürleşen bir konuma geçmesi ve iş hayatında aktif hale gelmesi, toplumsal dengeleri sarsmıştır. Bu bağlamda savaşa katılan her ülkede, kadınların ağır sorumluluklar alması ve savaş sonrasında kadınların ödüllendirilmesi konusu her toplum tarafından oldukça desteklenmiştir.¹³⁰

Savaş sona erince kadınların uzun süredir gösterdiği çabaların ödüllendirilmesi konusu tartışılırken, onların iş sahasında çalışmaya devam etmesi bazı ülkelerde etkisini kaybetmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda milliyetçilik duygularının ön plana çıkmasıyla kahraman, katılımcı, yurtsever, cefakeş ve fedakâr kadın yurttaşlar imajının, savaştan dönen yorgun, evin direği, gelir sahibi baba karakteri karşısında etkinliğini kaybettiği vurgulanmış¹³¹ olsa da, kadınların savaş dönemlerinde bilinçlendiği ve ülkesine katkıda bulunmak konusunda zengin deneyimler kazandığı gerçeğini gözler önüne sermek gereklidir.

Bu değerlendirmelerin yanı sıra Fransız Devrimi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren kitle seferberliğinde büyük bir insan gücünün kullanılması, özellikle ekonomik alanda çalışan kadınların toplumsal görünürliğünde bir değişim meydana geldiği oldukça açıktır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren bu hareketlilik zaman zaman kesintiye uğramış, ancak İkinci Dünya Savaşı'nda devamlılık kazanmıştır.¹³²

Sonuç

Rönesans, Reform, Aydınlanma dönemleri ve Fransız ile Sanayi Devrimleri etkisiyle Avrupa'dan Osmanlı Devletine doğru akan, bir modernleşme hareketi başlamıştır. Bu aksiyonların bir parçası olan feminizm vasıtasıyla kadının konumunda yaşanan değişim ve dönüşüm, Osmanlı kadınlarının ataerkil yapıyı gözden geçirmesine etki etmiştir. Bu kapsamda 19. yüzyıldan itibaren dünya geneline bakıldığında kadınların statülerindeki değişimin savaşlar, devrimler ve sosyal olaylar gibi kısa dönemli veya endüstrileşme, şehirleşme, eğitim ve istihdam benzeri uzun süreçler sonucunda meydana geldiği görülmüştür.

19. yüzyılda, reformların etkisiyle Osmanlı aile kurumunda, bazı değişiklikler gözlenmiştir. Bu dönem, sorgulama, cevap arama, farkındalık ve uyanış ile birlikte başkaldırı halini alarak, Osmanlı'da kadın hareketinin yaşanmasına tanık olmuştur. Nitekim bu yeni düzen, kısa süre içerisinde her kitleye mensup Osmanlı kadınının bilinçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet yıllarından itibaren kendisini

¹²⁸ Osmanlı kadınlarının giysilerinde, her dönem değişimler meydana gelmiştir. 19. yüzyıla ait Osmanlı toplumuna damgasını vuracak dönüşümler, kendini göstermeye başlamıştır. Seçkin sınıf ve şehirli kadınlar, evde yeni moda giysilerden kabarık etekler giyerek, ince belli görünmek için korseler takmıştır. Ancak kadınlar, bu modern kıyafetlerinin dikkat çekmesini önlemek için uzun etekli bir çarşaf ile kamusal alanda yer almıştır. Zamanla çarşafın yerini Avrupalı kadınların giydiği paltoya benzer dış giysiler almış, peçe ise giderek şeffaflaşmıştır. 1910 yılında ise kendinden emin, cesaretli ve modern bir Osmanlı kadını imgesi ortaya çıkmıştır. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, 222-224; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, 186; Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, 72; Hukuk alanında Jön Türklerin ve Cumhuriyeti kuran kadronun başvuru kaynağı Aguste Comte ve Emile Durkheim'den etkilenen, pozitivist bir hukuk anlayışı geliştiren Leon Duguit'tir. Türkiye'de Leon Duguit'in etkisiyle yeni bir hukuk sisteminin yerleşmesi sonucunda, ilk adım olarak 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi çıkarılmıştır. Bkz. Toprak, *Türkiye'de Kadın*, 418.

¹²⁹ Chantal Lemercier Qelquejay, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Fransa'da Kadın Hakları", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1996, 130.

¹³⁰ Toprak, *Türkiye'de Kadın*, 26-27.

¹³¹ Karakışla, *Kadınları Çalıştırma*, 54.

¹³² Eric J. Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991 Aşırılıklar Çağı)*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Everest Yayınları, 2011, 58.

basın ile edebiyat alanında somutlaştıran kadınlar, konumunu değerlendirmeye ve ataerkil yapıyı eleştirmeye başlamıştır. Özellikle İkinci Meşrutiyet; yazın dünyasında, meslek alanında ve cemiyet kurma faaliyetlerinde kadın hareketinin zirvede olduğu zaman dilimidir.

Kadın hareketi açısından İkinci Meşrutiyet dönemi, önemli bir kilometre taşıdır. Anayasal monarşinin yarattığı özgürlük ortamı ve Batı'ya açılmanın kadın hareketine katkıları, yadsınamaz. Dolayısıyla Batı'daki kadınların eşit haklar adına başlattığı mücadeleye, Osmanlı kadınları ilgisiz kalmamıştır. Özellikle özgür basın faaliyetleri, düşün dünyasındaki sirkülasyonu hızlandırmıştır. Ayrıca bu ortamda kurulan dernekler kadınların topluma fayda sağlayarak, kendilerini değerli görmelerine etki etmiştir. Egemen kadın rolleri ile kadınlık anlayışı hususundaki değişim, transnasyonal bağlamda işleyen feminizmle varlık göstermiştir.

Osmanlı kadını basın, edebiyat, hayırseverlik, cemiyet çalışmaları, konferanslara katılım gibi dönemin ruhuna uygun bir halde, benliklerini görünür kılmaya başlamışlardır. 20. yüzyılın başlarında Batı'daki süfrajyet hareketinden (suffragette movement) etkilendiği de açıktır. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı kadını, hukuki haklarıyla ilgili taleplerde bulunmaya adım atmıştır. Diğer taraftan Batı kadını, savaş yıllarında hem cephede hem de cephe gerisinde yoğun çalışmalar sürdürmüştür. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yoksul ailelere destek ve iş piyasasında erkeklerin yerini alan kadınlara mesleki eğitimler vermişlerdir. Cephe gerisinde Kızılhaç gibi organizasyonlarda ve cephede gösterdikleri her hizmet sırasında, cesur, alçakgönüllü, merhametli ve jingoistik bir imaj sergilemişlerdir. Nitekim bütün bu çabaların benzerleri, Osmanlı entelektüel kadınının faaliyet alanlarında da mevcuttur.

Bu noktadan hareketle Osmanlı kadını, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları döneminde basın, edebiyat, cemiyet, askeri üretim ve sağlık çalışmaları gibi hemen her alanda aktif bir rol oynamıştır. Nitekim bu savaşlar kadınlara farklı bir ortam hazırlamakla beraber, bireysel yaşamın tadını da duyumsatmıştır. Erkeklerin tamamı cepheye sevk edilirken, kadınlar evden sokak yaşamına akmaya, aile geçindirmek gibi temel ekonomik uğraşlarla meşgul olmuştur. Bunun yanı sıra cephedeki askerlerin giysi, gıda, lojistik gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere, geri hizmette de çalışmışlardır. Dolayısıyla savaş ortamının paradoksal olarak, kadına özgürleştirici bir kimlik verdiğini belirtmek mümkündür. Aslında Batı ile Osmanlı kadınları, savaşın getirdiği sorumluluklar dâhilinde birbirleriyle paralel bir eksen de eşitlenmişlerdir.

Nitekim devrimler ve savaşlar, toplumsal yapı üzerinde etkili olduğu kadar kadınların statüsünü, bakış açısını ve imajını da başkalaştırmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında kadınların dünyasında yaşanan kültür, statü ve imaj değişiklikleri Avrupa ve ABD ile sınırlı kalmayarak, Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik yapısını da etkilemiştir. Ancak savaş sonrasında Avrupa kadını yeniden görünmez bir konuma girerken, aynı durum Türk kadını için geçerli olmamıştır. Bunun nedeni Birinci Dünya Savaşı Avrupa ülkeleri ve ABD için biterken, Türk milleti için Balkan Savaşı'yla başlayan bağımsızlık döneminin Milli Mücadele ile son bulmuş olmasıdır. Dolayısıyla Avrupa'da erkekler ve kadınlar eve geri dönüş sürecini yaşarken, Türk kadınları ve erkekleri ulusal mücadelenin başarıyla sonuçlandığı ana kadar, savaş alanında aktif kalmaya devam etmiştir. Osmanlı kadını özelinde bu oluşumların ve birikimlerin tümü, Cumhuriyet'e uzanan bir değişimin de habercisi niteliğindedir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Alakom, Rohat. "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti", *Tarih ve Toplum Dergisi*. Cilt 29, Sayı: 171 (Mart 1998): 36-40.

Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994.

Akagündüz, Ümüt. *II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2015.

- Akagündüz, Ümüt. "Osmanlı Kadın Hareketinin Özgün Değerlerinden Kadınlık Mecmuası ve Aliye Haşmet'in "Feminizm Yahut Hukuk-u Nisvan Meselesi" Adlı Yazısı", *Atatürk Yolu Dergisi*. Sayı: 66 (Yıl 2020): 1-39.
- Akagündüz, Ümüt. "1918-1928 Yılları Arasında Yayımlanan Kısa Ömürlü Osmanlıca Kadın Dergileri Hakkında Bir Değerlendirme", *Kebikeç*. Sayı: 34 (Yıl 2012): 323-346.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007.
- Aydın, Hakan. "Kadın (1908-1909): Selanik'te Yayımlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (2/2009): 147-156.
- Aydın, M. Akif. "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 18, 1998: 314-318.
- Bakacak, Ayça Gelgeç. "Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. Sayı: 44 (Güz 2009): 627-638.
- Bendason, Ney. *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları*. Çev. Şirin Tekeli. İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, t.y.
- Berktaş, Fatmagül. *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.
- Bock, Gisela. *Avrupa Tarihinde Kadınlar*. Çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004.
- Borin, Françoise. "Tasvirlerle Yargıya Varmak", *Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları*. Cilt III. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 179-246.
- Bookchin, Murray. *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi: Köylü İsyanlarından Fransız Devrimine*. Çev. Sezgin Ata. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Braudel, Fernand. *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi, 2004.
- Caporal, Bernard. *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*. Cilt I. Çev. Ercan Eyüboğlu. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999.
- Castan, Nicole. "Suçlular", *Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları*. Cilt III. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 449-460.
- Celasun, Zehra. *Tarih Boyunca Kadın*. İstanbul: Ülkü Kitap Yurdu, 1946.
- Coutts, Baroness Burdett. "Women the Missionary of Industry", *Women's Mission Philanthropic Work of Women*. Ed. Eminent Writers. London: Sampson Low, Marston & Company, 1893: 284-299.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Çapa, Mesut. *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*. Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2010.
- Çavdar, Tevfik. *Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*. Cilt I. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2001.
- Epler, Percy H. *The Life of Clara Barton*. New York: The Macmillan Company, 1915.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. Cilt I-II. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Erol, Burçin. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk ve Batı Kadını", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1996: 147-154.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül", *Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat*. Cilt I. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940: 648-659.
- Freyer, Hans. *Sanayi Çağı*. Çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018.
- Fraisse, Genevieve-Perrot, Michelle. "Düzen ve Özgürlükler", *Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı*. Cilt IV. Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 13-18.
- Fraser, Helen. *Women and War Work*. New York: G. Arnold Shaw, 1918.
- Georgeon, François. *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları, 2006.
- Gökarp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 1976.
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Göze, Ayferi. *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları, 2009.

- Guiomar, Jean-Yves. "Fransız Devrimi ve Ulusun Ortaya Çıkışı", *Uluslar ve Milliyetçilikler*. Ed. Jean Leca. Çev. Siren İdemen. İstanbul: Metis Yayınları, 1998: 144-149.
- Gündüz, Mustafa. "Karma Eğitimin Tarihi ve Sosyal Gelişimine Kısa Bir Bakış", *Eğitime Bakış: Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*. Yıl: 15, Sayı: 45 (2019): 16-27.
- Güzel, Şehmus. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt III. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 857-864.
- Hablemitoğlu, Şengül-Hablemitoğlu, Necip. *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık, 1998.
- Hampson, Norman. *A Social History of the French Revolution*. London: Routledge and Kegan Paul Publishers, 1963.
- Harman, Chris. *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla*. Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 2010.
- Hatipoğlu, Sevgi. "Selimiye'den Geleceğe Notlar", *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi*. Ankara, 2011: 103-111
- Hilal-i Ahmer' den Kızılay'a*. Yay. Haz. Seçil K. Akgün-Murat Uluğtekin. Ankara: Kızılay Yayınları, 2002.
- Hobsbawm, Eric J. *Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991 Aşırılıklar Çağı)*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Everest Yayınları, 2011.
- Hobsbawm, Eric J. *Sanayi ve İmparatorluk*. Çev. Abdullah Ersoy. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- Hobsbawm, Eric J. *Devrim Çağı 1789-1848*. Çev. Bahadır Sina Şener. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Hof, Ulrich Im. *Avrupa'da Aydınlanma*. Çev. Şebnem Sunar. İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995.
- İnalçık, Halil. "Tanzimat Nedir?", *Tarih Araştırmaları DTCF Yayınları*. 1941: 241-255.
- İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, Haz. Zehra Toska, Serpil Çakır vd., Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul: Metis Yayınları, 1992.
- Jenkins, Hester Donaldson. *Kafesin Ardındaki Türk Kadını*. Çev. Ercan Kaçmaz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Jenkins, Hester Donaldson. *Robert Kolejinin Kızları*. Çev. Ayşe Aksu. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Kadioğlu, Süheyla. *Batı Ülkelerinde Kadın Hareketleri*. İstanbul: Gri Yayınevi, 2005.
- Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*. Cilt V. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Kadınlar, Resimler, Öyküler: Modernleşme Sürecindeki Türk Resminde Kadın İmgesinin Dönüşümü*. Yay. Haz. Begüm Akkoyunlu. İstanbul: Pera Müzesi Yayını, 2006.
- Kandiyoti, Deniz. *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. Çev. Aksu Bora vd., İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Kaplan, Leyla. *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- Kaplan, Leyla. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi", *Osmanlı*. Cilt V. Ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 466-473.
- Karay, Refik Halit. *Memleket Hikâyeleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Cilt V. Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Karakışla, Yavuz Selim. "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*. Der. Donald Quataert-Eric Jan Zürcher. Çev. Cahide Ekiz. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998: 27-54.
- Karakışla, Yavuz Selim. *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Karakışla, Yavuz Selim. "Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti (1919)", *Toplumsal Tarih Dergisi*. Cilt 15. Sayı: 88 (Nisan 2001): 39-43.
- Keskin, Tülay. "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. XXIV, Sayı: 37 (Yıl 2005): 289-312.
- Kerov, Zubritski-Mitropolski. *İlkel, Kölecilik ve Feodal Toplum*. Çev. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları, 1979.

- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Kurnaz, Şefika. *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*. Ankara: Ötüken Yayınları, 2011.
- Küçüktürkücü, Gülgün. *Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız*. İzmir: Kültür Kitap Sarayı Yayınları, 2016.
- Labarre, Albert. *Kitabın Tarihi*. Çev. Galip Üstün. İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı İletişim Yayınları, t.y.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Lindenmeyr, Adele. "Public Life, Private Virtues: Women in Russian Charity 1762-1914", *Signs*. Vol. 18, No: 3 (Spring 1993): 562-591.
- Linton, Marisa. "Women as Spectators and Participants in the French Revolution", *Groniek: Gronings Historisch Tijdschrift*. (197), (January 2014): 405-417.
- Macdonald, Fiona. *Women in Peace and War (1900-1945)*. Chicago: Peter Bedrick Books, 2001.
- Makal, Ahmet. "Türkiye'de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960", *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği*. Yay. Haz. Ahmet Makal-Gülay Toksöz. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012: 38-116.
- Marlow, Joan. *The Great Women*. New York: A&W Publishers, 1979.
- Masson, Madeleine. *A Pictorial History of Nursing*. Hamlyn Publishing, UK, 1985.
- Mellor, Anne K. "English Women Writers and the French Revolution", *Rebel Daughters: Women and the French Revolution*. Ed. Sara E. Melzer-Leslie W. Rabine. New York: Oxford University Press, 1992: 255-272.
- Meriç, Nevin. "Osmanlı Kadınının Cumhuriyet Kadınına Dönüşümünün Tarihselliğinden Birkaç Kesit", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*. Ed. Yıldız Ramazanoğlu. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000: 53-79.
- "Modern Sosyalizmin Doğuşu", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi 1848-1871*. Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.
- McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. Çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Navailh, François. "Sovyet Modeli", *Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*, Cilt V, Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 210-234.
- Okuducu, Güldal. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Orga, İrfan. *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*. Çev. Arın Bayraktaroğlu. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1994.
- Os, Nicole A.N.M. Van. "Millî Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti", Çev. Bülent Keneş, *Türkler*. Cilt XIV. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 133-145.
- Os, Nicole A.N.M. Van. "Osmanlı Kadın Dernekleri Geçmişten Gelen Kaynaklar, Gelecek İçin Kaynaklar", Çev. Kaya Genç. *Toplumsal Tarih Dergisi*. Cilt 17. Sayı: 99 (Mart 2002): 7-14.
- Os, Nicole Van. "Gendering Jihad: Ottoman Muslim Women and War during the Early Twentieth Century", *Jihad and Islam in World War I*. Ed. Erik-Jan Zürcher. Netherlands: Leiden University Press, 2016: 153-178.
- Ömer, Besim. *Hanımfendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans*. Yay. Haz. İsmail Hacifettahoğlu. Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Kuruluşu, 2009.
- Palmer, Alan. "Mary Jane Seacole", *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: 2004.
- Pankhurst, Emmeline. *My Own Story*. London: Vintage Books, 2015.
- Pasachoff, Naomi. *Marie Curie Radyoaktivitenin Keşfi*. Çev. Zeynep Gürsoy. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2002.
- Perrot, Michelle. "Dışarıya Adım Atmak", *Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı*. Cilt IV. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 419-448.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev. Uğur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Prelinger, Catherine M. "Prelude to Consciousness: Amalie Sieveking and the Female Association for the Care of the Poor and the Sick", *German Women in the Nineteenth Century: A Social History*. Ed. John C. Fout, New York: Holmes&Meier Publishers, 1984: 118-132.
- Qelquejay, Chantal Lemercier. "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Fransa'da Kadın Hakları", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1996: 129-134.

- Quataert, Donald. "Sanayi Yapısının Değişmesi: Fabrikaların Osmanlı Sanayisinde Önemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*. Cilt II, Ed. Halil İncalıcık-Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004: 1011-1024.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. Çev. Ayşe Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Roberts, J.M. *Avrupa Tarihi*. Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.
- Roded, Ruth M. "Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması", *Osmanlı*. Cilt V. Ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 418-427.
- Rosenberg, Carroll Smith. *Religion and the Rise of the American City: The New York City Mission Movement 1812-1870*. London: Ithaca Cornell University Press, 1971.
- Rude, George. *Fransız Devrimi*. Çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Safa, Peyami. *Türk İnkılabına Bakışlar*. Ankara: AKDHYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- Sander, Oral. *İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi, 2012.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Kadınları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.
- Serebryakova, Galina. *Fransız Devriminde Kadınlar*. Çev. Ahmet Açıan, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1998.
- Sevil, Hülya Küçük. *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. 28 (46): 53-69.
- Sönmez, Zümrüt. *Savaşın Kadınları*. İstanbul: Yarımada Yayınları, 2008.
- Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Cilt II. Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: E Yayınları, 2010.
- Shipton, Elisabeth. *Female Tommies*. UK: The History Press, 2014.
- Smith, Bonnie G. *Changing Lives: Women in European History Since 1700*. Canada: D.C. Heath and Company, 1989.
- Streissguth, Thomas. *Women of the French Revolution*. USA: Lucent Books, 2005.
- Şahin, Feyza Kurnaz. "II. Meşrutiyet Sonrasında Kadın Hazır Giyiminde Şirketleşme Tezahürleri", *Kadın Kaleminden Kadın Algısı I*. Ed. Jale Öztürk-Olcay Özkaya Duman. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018: 207-235.
- Şenel, Alaeddin. *İlkel Topluluktan Uygur Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1982.
- Tağmat, Çağla Derya. *İstanbul'da Helenizm: Sosyo-Kültürel Örgütlenmeler (1908-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2015.
- Tağmat, Çağla Derya. "Kadın Hakları Savunucusu ve Yunan Çocuk Edebiyatının Öncüsü Bir Kadın: İstanbullu Aleksandra Papadopulu", *Kadın Kaleminden Kadın Algısı I*. Ed. Jale Öztürk-Olcay Özkaya Duman. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018: 353-371.
- Tanilli, Server. *Uygurluk Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006.
- Taşkıran, Tezer. *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973.
- Tercüman Kadın Ansiklopedisi*, İstanbul: Tercüman Gazetecilik Matbaacılık A.Ş., 1984.
- Tekeli, Şirin. "Kadın", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 5. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992: 1190-1197.
- Toprak, Zafer. "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992: 228-237.
- Toprak, Zafer. "Arnavutköy Amerikan Kız Koleji", *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*. Sayı: 29, (Yıl 1999): 48-50.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Toprak, Zafer. "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt V. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986: 1340-1344.
- Toprak, Zafer. "Cihan Harbi, Osmanlı Devleti ve Toplumsal Dönüşüm", *Türkiye Günlüğü*. Sayı: 136 (Güz 2018), 7-11.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*. Cilt I. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913) Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu. Cilt III. Kısım I. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.

Thebaud, Françoise. “Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi”, *Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru*. Cilt V. Ed. Georges Duby-Michelle Perrot. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005: 31-79.

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Ulusan, Şayan. “Şark Meselesi’nden Sevr’e Türkiye” *ÇTTAD*. Cilt VIII. Sayı: 18-19 (Bahar-Güz 2009): 229-256.

Uyaniker, Ferhat. *Milli Mücadele’de Türk Kadını*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009.

Yalman, Ahmed Emin. *Turkey in the World War*. London: Yale University Press, 1930.

Zeinert, Karen. *Those Remarkable Women of the American Revolution*. USA: The Millbrook Press, 1996.

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

“1329 ve 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki”, *Ticaret ve Ziraat Nezareti*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1917.

Sürelî Yayınlar

Kızılay Dergisi

Sabah

The Hospital News

Yedigün Dergisi

İnternet Kaynakları

<https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war>, Erişim: 21.04.2019.

<https://www.iwm.org.uk/history/5-inspirational-stories-of-women-in-the-first-world-war> Erişim: 21.04.2019.

<https://what-when-how.com/women-and-war/france-revolution-of-1848/> Erişim: 08/06/2019.

<https://tr.scribd.com/doc/24930481/The-Role-of-Women-in-the-French-Revolution> Erişim Tarihi 09.06.2019.

<http://downloads.bbc.co.uk/england/ww1/bbc-world-war-one-at-home.pdf> Erişim: 26.06.2019.

<https://www.thehistorypress.co.uk/women-s-history/women-and-war/> Erişim: 29.07.2019.

<https://www.britannica.com/biography/Mary-Mills-Patrick>, Erişim: 26.02.2022.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 91-108.

Geliş/Received: 07.01.2022

Kabul/Accepted: 02.03.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1054563

(Araştırma Makalesi/Research Article)

TÜRKİYE'DE MİLLİYETÇİ TARİH DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ VE RESMİ TÜRK TARİH TEZİNİN OLUŞUMU

THE DEVELOPMENT OF NATIONALIST HISTORICAL THOUGHT IN TURKEY AND FORMATION OF THE OFFICIAL TURKISH HISTORY THESIS

YAŞAR BAYTAL*

ÖZ

II. Meşrutiyet dönemine kadar alttan alta gelişen Türkçü-milliyetçi hareketler, I. Balkan Savaşı yenilgisinden hemen sonra genişleme imkânı bulmuş ve eğitimdeki laikleşmeyle beraber tarih çalışmaları üzerinde önemli etki bırakmıştır. Siyasi Türkçülüğün filizlendiği bu dönemde, Batı kültürüne aşina Osmanlı entelektüellerinin de etkisiyle tarih yazma ve araştırma yöntemleri değişmiş ve Osmanlı tarihçiliği, Avrupa liberalizmiyle karşılaşmıştır. Batılı devletlerde olduğu gibi yeni edebi ve bilimsel türlerin yayılması bu dönemde hız kazanmış ve Osmanlı öncesi Türk tarihine olan merak giderek artmıştır. Böylece Meşrutiyet döneminde, milliyetçiliğin de tesiriyle Türklerin Orta Asya geçmişini hatırlatacak tarih çalışmaları önem kazanmıştır. Birinci Dünya Savaşında alınan yenilgi sonrasında Pantürkizm yerini Anadolu Türklüğünü ön plana çıkaran bir siyasi anlayışa bırakmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra dil çalışmalarıyla Anadolu'da insanlığın ilk kültür dilinin temelleri ortaya çıkarılmaya ve bunun sonunda Türklerin dünya kültür dillerini kurmaktaki büyük ve esaslı başarısı, bir teoriyle ispatlanmaya çalışılmıştır. Türkiye, elde edilen bilgi ve bulgularla diğer millî devletler gibi kendi tarihini konumlandırma gayretine girmiş; resmi Türk Tarih Tezi üzerinden devlet ve vatandaş kimliği tanımlanmak istenmiştir. Bu çalışmada, Türk tarihçiliğinin bilimsel ve ideolojik temelleri üzerinde durulmuştur. Meşrutiyet ile Cumhuriyet dönemleri karşılaştırılarak devlet-millet yapılanmasında milliyetçi tarih yazımının etkisi ve sonuçları, dil ve tarih çalışmaları üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Cumhuriyet döneminde oluşturulan kurum ve kuruluşların modern Türk tarih yazıcılığına etkisi, ele alınarak sorgulanmıştır.

ABSTRACT

The Turkish-nationalist movements that had been built up until the Second Constitutional Period found the opportunity to showed up after the 1908 Constitution and had a significant impact on history studies with the secularization of education. In this period when political Turkism was burgeoning, the methods of writing and researching history changed under the influence of Ottoman intellectuals familiar with Western culture, and Ottoman historiography met with European liberalism. As in the Western countries, the spread of new literary and scientific genres accelerated in this period and the interest in pre-Ottoman Turkish history steadily increased. Thus, during the Constitutional Monarchy period, historical studies that would remind the Central Asian past of the Turks gained importance with the advent of nationalism. As a result of the defeat in the First World War, Pan-Turkism left its place to a political understanding that brought Anatolian Turkishness to the fore. After the proclamation of the Republic, it was aimed to reveal the mechanisms of the first cultural language of humanity in Anatolia through language studies and to prove the great and fundamental success of the Turks in establishing the world's cultural languages with a theory. With the information and findings obtained, Turkey made an effort to position its own history like other national states and tried to define the identity of the state and citizen through the official Turkish history thesis. This study focuses on the scientific and ideological foundations of Turkish historiography. By comparing the Constitutional Monarchy and the Republican periods, it discusses the effect and results of nationalist historiography on the nation-state structuring through language and history studies. In addition, the article aims to examine and debate the effects of institutions and organizations created in the Republican period on modern Turkish historiography.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, II. Meşrutiyet Dönemi, Cumhuriyet Dönemi, Türk Dili, Türk Tarih Tezi.

Keywords: Atatürk, II. Constitutional Period, Republican Period, Turkish Language, Turkish History Thesis.

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, ybaytal@ybu.edu.tr, ORCID: [0000-0003-2214-3013](https://orcid.org/0000-0003-2214-3013).

Extended Abstract

The Islamic ideology played a leading role in keeping the Ottoman Empire, consisting of different nations, together and spreading it over three continents. The cultural framework formed by the religion of Islam gave a significant direction to Ottoman historiography, and its historiography was shaped accordingly. The understanding of historiography, which dealt with Ottoman history as a part of Islamic history, preserved its existence for many years, and studies on pre-Islamic Turkish history were not been sought after. This situation caused the Central Asian past of the Turks to be forgotten and then lost after a while. In this context, while it was possible to encounter traces of Central Asian culture in the folk culture of the classical period of the Ottoman Empire, no signs of these traces were found in official circles.

With the development of industrial capitalism in Europe in the 19th century, the boundaries of contemporary historiography were shaped in line with the principles determined by this. In this century, the economic life order that started to take shape under the influence of the rules of capitalist industry and the nationalism movement that developed along with it strengthened the capitalist order in Europe. While the European society underwent a rapid change and developing socio-economic process, multinational empires went through a process of disintegration. Meanwhile, nationalist political consciousness and the contemporary historiography that developed along with it began to come to the fore. Thus, on the one hand the dominant powers sought the legitimacy of their superiority in the opportunities offered by contemporary historiography, on the other hand the nations that remained under hegemony tried to determine the basis of the freedoms they missed along the lines of the goals of contemporary historiography.

The internalization of the idea of nationalism in the Ottoman Empire and its transfer to historiography took a long time to evolve. Accordingly, the Tanzimat Period offered new opportunities for the westernization of the Ottoman Empire in every field, and in connection with this, it led to the emergence of political nationalism. However, leaders who would feed Turkish nationalism ideologically and the social base to support this ideology had not yet been formed in this period. Turkish nationalism, which developed internally as a revolt against the economic hegemony of the West and the danger of losing its political unity and cultural identity due to the increasing Western dominance, tried to exist as a mass movement in this process.

On the other hand, the Ottoman political modernization process continued despite the setbacks in these years, resulting in the formation of a number of approaches representing every trend and the establishment of political parties. Various ideological currents such as Islamism, Westernization and Nationalism spread throughout the country. In this process, Turcology studies in Europe affected the Ottoman intellectuals and important works began to emerge for the Turks to remember their Asiatic past. The works of Ottoman intellectuals in the field of history and language contributed significantly to the intellectual infrastructure of nationalism. In this context, Ottoman historiography started to shift towards nationalist historiography, distancing itself from the chronicler's understanding of history.

After the declaration of the First Constitutional Monarchy, with the Young Turks, political Turkism gradually gained strength, and an intellectual infrastructure was tried to be created that would enable the formation of the national bourgeoisie against the colonialist bourgeoisie of Europe. Nationalism, which developed as a defense mechanism against the deportation of the Muslim Turkish people in Russia, the Crimea and the Balkans, later began to find a response among the Ottoman intellectuals, or rather, to be internalized by them. At this point, the intellectual infrastructure of the transition from the multinational empire to the single nation state was formed and the efforts made for nationalism to take place on the social base found the necessary response. The anti-Imperial Turkish nationalism advocated by the Young Turks, on the other hand, formed the vital essence of modern Turkey against the imperialist power of the West.

With the establishment of the national Turkish state in 1923, Turkish nationalism was dealt with more comprehensively and with the Revolutions and Turkish historiography got its share from it. In the Atatürk period, the discovery of the oldest history of the Turks, like other reforms, gained importance and institutional support was provided for the historical studies. In this process, as a result of the imperialist support of Europe, historical studies gained importance in the face of the claims of Armenianness and Greekness in Anatolia, that the Turks have had a very important place in the history of Anatolia and that they are the oldest nation here. Thus, the new Turkish History Thesis was born as a result of the thought that the Turks were an ancient nation in Anatolia and that they advanced the world civilization. The scientific foundations of the Turkish history

research carried out under the leadership of Atatürk and the Turkish History Thesis, which emerged as a result of this, were first discussed in the First Turkish History Congress in 1932 and announced to the Turkish scientific community and the public. Disciplines such as archeology and anthropology were used for the scientific claims put forward at the congress, and the results were presented to the world scientific community and the public at the International History Congress in 1937. The studies conducted to reveal the oldest ages of Turkish history and the scientific skills researchers acquired recently aided the development of contemporary Turkish historiography, and accordingly, Turkish historiography gained a methodological perspective.

In this study, the emergence of the nationalist view of history and the subsequent consequences of this are discussed and the intellectual effect of this historiography on the Turkish History Thesis is questioned. In the meantime, the formation of the idea of nationalism in the Ottoman Empire, the development of political nationalism and the effects of this nationalism on Ottoman historiography are examined, and the article aims to reveal the intellectual and scientific infrastructure of Turkish historiography in the Atatürk period. In addition, the ideological foundations of Turkish nationalism in the Atatürk period are searched into and the importance of the Turkish History Thesis for the young Republic are brought to light in many ways.

Giriş

Avrupa'da sanayi kapitalizminin gelişmesi ve ardından ulusçuluk akımının da etkisiyle çok uluslu İmparatorluklar parçalanma sürecine girmiştir. Milliyetçi siyasal bilinçteki uyanışla birlikte çağdaş tarihçilik, daha doğrusu Batı'nın empoze etmeye çalıştığı tarihçilik, ön plana çıkmaya başlamıştır. Avrupa dışı halkları, mutlak durağanlık içinde gösterme ve tarihlerini yok sayma çabaları, bu dönemin tarih yazıcılığına damgasını vurmuştur. Çağdaş tarihçiliğin sağladığı yeni imkânlardan yararlanmak isteyen Avrupalı egemen güçler, üstünlüklerinin meşruiyetini bu tarih yazıcılığıyla ortaya koymak istemişlerdir. Bunu yaparken Avrupa sanayisine ayak uyduramamış veya sanayide geri kalmış toplumların tarihlerini itibarsızlaştırma gayreti ön plana çıkmıştır. Tarih yazıcılığı dallarının henüz olgunlaşma safhasında olduğu bu ortamda, Avrupa'da Oryantalist bakış açısı giderek güç kazanmıştır. Oryantalist bakış açısının güçlendiği 19. yüzyılda Avrupalılar, kendi dışındaki toplumların tarihlerini yok saymaya yönelik tarih çalışmalarına daha çok ağırlık vermiştir. Avrupa tarih yazıcılığı, dünya tarihini 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar Batı'nın merkezine indirgemiş, uygarlığın tüm başarılarını Avrupa Hıristiyan beyazlara mal etmişlerdir.¹

Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelerle yakından ilgilenen Oryantalizmin Müslüman toplumlara bakışı ise, yukarıdaki anlayıştan hiç de farklı değildir. Bu süreçte İslam dünyasını bin bir gece masalı havasına büründüren Oryantalistler, bu düşüncelerine Osmanlı Müslüman toplumunu da dâhil etmişler; Osmanlı'yı egzotik ve çağdışı göstermeye çalışmışlardır. Oryantalistler, Osmanlı Devleti'nin İslam medeniyetinin gelişmesine herhangi bir katkı sağlamadığını ileri sürerek bunun nedenini; Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önce göçebe bir hayat yaşamış olmalarına bağlamışlardır. Hatta Anadolu ve Büyük Selçukluları yok sayarak Osmanlı İmparatorluğu'nu Bizans'ın devamı olarak göstermek istemişlerdir.² Buna karşın yönetici sınıfa mensup olan Osmanlı tarih yazıcıları, durgun ve dışı kapalı bir düşüncenin etkisi altında olduklarından bütün bu saldırılara uzun süre sessiz kalmıştır. Bu bağlamda İmparatorluğun devlet ve iktidar anlayışına uygun hareket eden vakanüvis tarih yazıcıları, Osmanlı'daki her olaya nizam-ı âlem çerçevesinden bakma eğiliminde olmuşlardır. Bundan dolayı Osmanlı tarihçiliğinde eleştirel bir bakış açısı gelişmemiş, Batı'nın emperyalist tarih saldırılarına karşı yeterince cevap verilememiştir. Ayrıca İslam halifeliğinin çatısı altında, vakanüvislerin meselelere başka türlü bakmaları zaten mümkün olmamıştır.³ Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde Türkçülük, diğer milletler için ayrıştırıcı bir duruma yol açabileceği kaygısıyla uzun süre bir duygu olarak varlığını koruyabilmiş; bir öğretisi haline gelememiştir. Yeni Osmanlılar hareketinde dahi bu kaygının devam ettiğini açıkça görmek mümkündür. Bu yüzden Yeni Osmanlılar, ilk başlarda İmparatorluğun sınırlarıyla örtüşen vatan kavramını savunmuşlar, ırk

¹ Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983, 14.

² M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Yayımlayan: Orhan F. Köprülü, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2. Basım, 1986, 6-16; Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, 19-20.

³ Osmanlı toplumunun bir arada olmasını sağlayan önemli güç, büyük oranda İslam ideolojisine dayanmaktaydı. Bu ideoloji, çok kültürlü Osmanlı İmparatorluğunda yadsınamayacak kadar yapıştırıcı bir rol oynamıştır. Türkler, İslam kültürüne öylesine entegre olmuşlardı ki imparatorluk tarihi sadece İslam tarihinin bir bölümü olarak ele alınıyordu. Birçok Avrupalı tarihçinin, Osmanlı Devletinin kuruluşunu ve yayılmasını ele alırken dinin her zaman milliyetin alameti olarak görmüş olmasının nedeni de her halde bu bakış açısının uzun süre korunmuş olmasından kaynaklıdır. Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Yay. Haz. Mustafa Everdi, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 1998, 65-67; Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik" *Tanzimat II*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1999, 573-574.

temeline dayalı milliyetçiliği ise, Osmanlı'nın sosyal nizamına zarar vereceği endişesiyle fazla dillendirmemeye özen göstermişlerdir.⁴

Atatürk döneminde yapılan diğer inkılaplar gibi Türklerin en eski tarihinin ortaya çıkarılmasına yönelik çalışmalara, devlet tarafından önemli ölçüde kurumsal destek sağlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren başlayan bu yönelim ile birlikte Türklerin tarihini, Anadolu'ya ve Anadolu'nun tarih öncesine bağlanmasına dair düşünceler, ön plana çıkmıştır. Çünkü Ermeniler ve özellikle Yunanlıların Anadolu üzerinde hak iddialarına karşı argümanlar geliştirmek için Anadolu'nun en eski yerlilerinin Türkler olduğunun kanıtlanması gerekiyordu.⁵ Zira bu dönemde Batı'nın emperyalist propagandalarına karşı durmak, Oryantalist tezlere cevap vermek için dil ve tarih çalışmalarına ayrı bir önem verilmiştir. Batı'da geliştirilen emperyalist propagandaların temel amacı; Türklerin Anadolu'daki varlığını silmeye yönelik çeşitli ideolojik kanıtlar geliştirmektir. Oryantalist bakış açısıyla tarihi çarpıtılan Türkler için Avrupa'daki antropoloji çalışmaları, Türkçü tarih yazımında önemli ölçüde yol gösterici olmuştur. Bu bağlamda İsviçreli Eugene Pittard'ın Türk göç dalgalarının neolitik uygarlıkları ilerlettiğinden bahsetmiş olması ve bunu, belli temele dayandırmış olması, Türk tarih yazımına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.⁶ Zaten Atatürk'ün de isteği, bilimsel kurallar içinde kalmak şartıyla; Türk tarihinin yeniden yazılması ve "*dil islâhatı ile Türk milletinin en eski menşeiini bilmek kaygısı ve şefi bulunduğu nüfusun ırki karakterlerinin mümkün olan en sadık imajını tanımak arzusuydu.*"⁷

Bütün bunlar gösteriyor ki, Türk tarih görüşünün mimarı olan Atatürk'ün en önemli hedeflerinden biri; yeni tarih tezi ile Türkçülük bilincini yükseltmekti.⁸ Bunun için Atatürk, dil ve tarih çalışmalarına özel önem vermiş ve kurucu lider olarak bu çalışmalara öncülük etmiştir. Büyük Zaferin ardından İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi tarafından fahri profesörlük payesi verilmek istendiği sırada bunun tarih olmasını istemiş olması, Atatürk'ün tarih ilmine özellikle Türk tarihine vermiş olduğu önemi gösterir.⁹ Bu bağlamda Atatürk, tarih ilminin içerisinde ve onun hamisi olarak dil, tarih ve arkeoloji araştırmalarında ve ortak mazinin ortaya çıkarılmasında bizzat yer almış ve bunlarla ilgili çalışmaları, yakından takip etmiştir.¹⁰ Ayrıca genç Türkiye Cumhuriyeti için Türk dili ve tarih üzerine yapılan çalışmalar, bu bağlamda çok değerliydi. Zira dünyadaki çoğu ulus-devletlerin oluşum sürecinde ve daha sonra kendilerini konumlandırma düşüncesinin temelinde, dil ve tarih çalışmaları önemli yer tutmaktaydı. Bu yüzden Türk dilini tarih öncesi çağlara kadar geri götürerek Türkçenin eski kültür dillerine öncülük ettiğini ileri sürmek, hem yüzyıllardır dili hor görülmüş bir ulusa güven aşılanması açısından hem de yeni kurulmuş Cumhuriyetin Batı camiası içinde saygın bir konuma getirilmesi açısından önemliydi. İleri sürülen bu fikirlerin sonucu olarak oluşan Türk Tarih Tezi, bir anlamda Güneş-Dil Teorisine destek olmuş, Akdeniz çevresindeki kültürün Orta Asya kökenli olduğu teziyle de bu teori güçlendirilmeye çalışılmıştır. Ulus kimliğini inşa sürecinde bir yöntem olarak başvurulmuş Güneş-Dil Teorisi, eski diller yanında yeni dillerin de kökenin Türkçe olduğuna dair iddialar ve bu iddialarla oluşan etimolojik anlayış, üniversite ders programlarına kadar girmiştir. Ancak yurt içinde ve yurt dışında, bu konu gündeme geldiğinde eleştirilere neden olmuştur. Bilimsellikten uzak olduğu gerekçesiyle eleştirilen Güneş-Dil Teorisi, bir süre sonra önemini kaybetmiştir.¹¹ Fakat Türk dilinin etimolojisine ilişkin bu türden yaklaşımlar ve varsayımlar, Türk tarih yazıcılığı için önemli bir düşünce birikimine yol açmıştır.

1- Tanzimat Sonrası Milliyetçi Tarih Düşüncesinin Oluşması ve Sonuçları

Tanzimat döneminde, Osmanlı Devleti'nde askeri, idari, eğitim ve kültür alanında yapılan Batı tarzındaki ıslahatlar, aynı zamanda kurumsal teşkilatlanmanın da önünü açmıştır. Eğitim ve kültür ile ilgili meselelere 1856 İslahat Fermanından sonra daha çok önem verilmiş ve buna paralel olarak bu alandaki kurumsal gelişme artarak devam etmiştir. Bu bağlamda Batı eğitim sistemine uygun olarak Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin kurulmuş olması, eğitim ve öğretimin gelişmesi yönünde atılmış önemli adımlardan biri olarak yerini almıştır. Ayrıca eğitim ve öğretim sorunlarının çözüme kavuşması için dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın gayretleriyle 1869 tarihli Maârif-i Umumiye Nizamnamesinin çıkarılmış olması, eğitim ve kültür alanında

⁴ Nejat Kaymaz, "Türkçü Tarih Görüşü", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara: TTK Yayınları, 1977, 437-440.

⁵ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Basım, 1999, 312.

⁶ Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk İslam Tezine*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, 2000, 34.

⁷ Eugène Pittard, "Atatürk'ün Hatırasını Tazim", *Bellekten*, 3/10, (Nisan 1939), 186.

⁸ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti*, 312.

⁹ Şemsettin Günaltay, "Atatürk'ün Tarihçiliği ve Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra", *Bellekten*, 3/10, (1 Nisan 1939), 273-274

¹⁰ K. Bittel, "Atatürk ve İlköz Tarih Araştırmaları", *Bellekten*, 3/10, (Nisan 1939), 205.

¹¹ Zafer Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2020, 313-314.

önemli bir hamle olarak kayda geçmiştir.¹² Bu nizamname ile Türkçe, eğitim dili olarak benimsenmiş ve tarih dersleri, eğitimin birçok kademesinde okutulmaya başlamıştır.¹³ Nizamnamenin 6. maddesine göre; sıbyan mekteplerinde; *Muntasar Tarih-i Osmani* adlı dersin müfredatta yer almasına karar verilmiştir. Aynı nizamnamenin 23. maddesi ile dört yıllık rüştiye mekteplerinin dersleri arasında; *Tarih-i Umumi* ve *Tarih-i Osmani* de yer almıştır.¹⁴

Tanzimat dönemi aynı zamanda düşünsel Türkçülüğün filizlenmeye başladığı dönem olarak da bilinir. Bu filizlenmede Avrupa'daki Türkoloji alanında yapılan çalışmaların etkisi hayli fazladır. Ancak bu dönemde Türkoloji alanındaki çalışmaların da etkisiyle Osmanlı Devleti içinde ortaya çıkmaya başlayan milliyetçi tarih yazımı, İmparatorluk için yararsız hatta zararlı görülmüştür. Zira İmparatorluğun Türk ögesi, ırktan ziyade İslami geçmişe daha fazla bağlı haldeydi ve dolayısıyla birleştirici unsur daha çok İslam diniydi. Bu yüzden Türk milliyetçiliği ve bununla ilgili faaliyetler, diğer milletler için ayrıştırıcı bir duruma neden olabileceği endişesinden dolayı uzun süre dondurulmuştur.¹⁵

Ancak Avrupa'daki Türkoloji çalışmaları, bir süre sonra Osmanlı aydınlarını hayli etkilemiş, Türkçü düşüncenin oluşmasına önemli katkı sağlamıştır. Burada öne çıkan Musevi asıllı üç Avrupalının ileri sürdüğü fikirler, önemlidir. Bunlar, Arthur Lumley Davids (1811-1832), Arminius Vambery (1831-1913) ve Leon Cahun'dur (1841-1900).¹⁶

İngiliz dil bilimci Davids, 1832 yılında yazdığı Türk Dili Grameri'nde (A Grammer of the Turkish Language) Türk dili ve tarihini eski çağlardan II. Mahmut dönemine kadar getirmiştir. Burada Türk tarihi ve lehçeleri hakkında bilgilere yer veren Davids, Türklerin eski dönemlerden itibaren çeşitli adlarla büyük işler başarmış, Moğollarla bağlantısı olmayan Kafkas kökenli büyük bir toplum olduğunu ileri sürmüştür.¹⁷ Fransız Léon Cahun'un Aral-Hazar bölgesindeki yer adlarıyla Fransız yer adları arasında bir akrabalık ilişkisi olabileceğine dair düşüncelerini 1873 yılında "Fransada Arî Dillere Tekaddüm Etmiş Olan Lehçenin Turanî Menşei" adlı bir konferansta açıklamıştır.¹⁸ Burada Cahun, Avrupa'nın kökeninde Orta Asya'ya dair izler taşıdığını ve Avrupa dili veya dillerinin anahtarının Orta Asya olduğunu belirterek Fin-Japon diye isimlendirdiği ırkın, aslında Keltler, Cermenler ve hatta Latinlerden önce Avrupa'ya uygarlık götüren Turan menşei ırk, olabileceğini ileri sürmüştür.¹⁹ Cahun, Introduction à l'histoire de l'Asie'de (Asya Tarihine Giriş -1896-) adlı eserinde ise, Türklerin savaşçı özelliği üzerinde durmuş ve Cengiz Han'ın Türk olduğuna dair görüşlerini açıklamıştır.²⁰ Macar asıllı Arminius Vambery ise, Türklüğün Osmanlı Türkleri tarafından unutulmuşluğunu 1898 yılında dile getirmiş ve Türklerin Asyetik kökenlerine şu şekilde dikkat çekmek istemiştir: "Kırk yıl önce... İstanbul Türkleri arasında milliyet sorunlarıyla veya Türkik dillerle ciddi bir şekilde ilgilenen kimseyi bulamamıştım."²¹ Batı lisaniyatçıları, ortaya koydukları yeni fikirlerle Türkçe sözlerin sıralanışındaki uyumuna ve Türk gramerinin mantığa uygunluk konularına dikkat çekmek istemişler; yaptıkları çalışmalarla Türkçenin güzelliklerini ortaya koymaya yönelik değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Türkçenin güzelliklerini ortaya koymaya yönelik bu tür değerlendirmeler, Osmanlı aydınlar üzerinde hayli etkili olmuştur.

Bütün bu çalışmaların neticesinde Osmanlı aydınları, Türklerin Asyatik geçmişlerinin hatırlanmasına yönelik olarak önemli eserler ortaya koyma başlamıştır. Müslümanlığı seçen Polonyalı Mustafa Celaleddin Paşa,

¹² Halis Ayhan, "Batılılaşma: Eğitim ve Öğretim" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, 1992, 159.

¹³ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2014, 3, 106, 109.

¹⁴ A. Fuat Baymur, *Tarih Öğretimi*, Ankara: Maarif Matbaası, 2. Basım, 1945, 8.

¹⁵ Kaymaz, "Türkçü Tarih Görüşü", 437-440.

¹⁶ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, Termece: Cemil Meriç, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1980, 76; Hilav, *Felsefe Yazıları*, 359-360.

¹⁷ François Georgen, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev: Alev Er, Ankara: Yurt Yayınları, 1986, 28; Hilav, *Felsefe Yazıları*, 360; Metin Çınar, *Anadoluculuk Hareketinin Gelişimi ve Anadoluçular ile Cumhuriyet Halk Partisi Arasındaki İlişkiler (1943-1950)*, Doktora Tezi, Ankara: T.C Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, 2007, 18.

¹⁸ Bu konferansın Türkçe çevirisi için bkz. *Türk Tarihinin Ana Hatları-Methal Kısmı*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, 77-87.

¹⁹ Léon Cahun, *Fransa'da Arî Dillere Tekaddüm Etmiş Olan Lehçenin Turanî Menşei*, Tercüme eden: Ruşen Eşref, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1930, 7-21; Hilav, *Felsefe Yazıları*, 360.

²⁰ Léon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar*, Çev: İnan Kaya, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2013, 8-9, 73-74, 139, 159, 164-165.

²¹ Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, 25.

Fransızca yazdığı *Les Turcs, Anciens et Modernes* (1870), adlı kitabında Cahun'un görüşlerine benzer fikirler ileri sürmüştür. Türklerin İslam uygarlığı içerisinde önemli rol oynadığını savunan Ali Suavi (1838-1878), Türkçülüğün öncüleri arasında yerini almıştır.²² Türkiye'nin ilk Türkolog'u ve Türkçü düşüncenin ileri gelenlerinden Ahmet Vefik Paşa (1823-1891), Türk dili ve tarihi hakkında ilk eserler vermeye başlamıştır. Türk lugatçılığında yeni bir çağ başlatan Ahmet Vefik Paşa, iki ciltlik *Lehçe-i Osmanî'yi* (1876) yazmış ve Osmanlı Türkçesinin, Türk dili lehçelerinden biri olduğunu savunmuştur. Ayrıca Vefik Paşa'nın Molière'in piyeslerini sade bir dille Türkçeye çevirmiş olması, bu konuda önemli bir gelişme olarak kaydedilmiştir.²³ Dil bilgini Şemseddin Sâmî, Osmanlı dilinin çözülmesiyle Türkçenin gelişme dönemine gireceğini savunmuş ve bu konuda Türklük bilincinin oluşmasına önemli katkı sağlamıştır.²⁴ Türk milletinin, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'den önce de var olduğunu ileri süren Şemseddin Sâmî, bu yüzden Osmanlıca yerine Lisân-ı Türkî denmesinin daha uygun olacağını vurgulamış ve bu doğrultuda hazırlamış olduğu sözlüğün ismine Kâmûs-ı Türkî demiştir.²⁵

Diğer taraftan Macarlıların Türk dili üzerine yapmış olduğu çalışmalar da Türk tarih yazıcılığını önemli ölçüde etkilemiştir. Zira Turancılık, ilk olarak Macaristan'da ortaya çıkmıştır. Türk Turancıları ile Macar Turancıları arasında düşünsel farklılıklar olmasına rağmen, Türk tarih yazıcılığı, Turancılık akımının ortaya koyduğu fikirlerden etkilenmiştir. Macar Turancıları, Macarlardan Moğollara, Türklere, Japonlara hatta Çinlilere kadar aynı dil ailesinden olan milletlerin birliğini savunurken, Türk Turancıları daha çok Türk olarak kabul edilen halkların birliğini savunmuşlardır.²⁶ Şüphesiz bu iki görüşün ortak paydası, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Türk tarih yazıcılığına önemli ölçüde yön vermiştir. Fakat Türk tarih yazıcılığı, asıl olarak Rusya'dan gelen Türk aydınlarının etkisiyle önemli aşama kaydetmiş, milliyetçi tarihin düşünsel temeli büyük oranda bu göçlerden sonra oluşmuştur.²⁷ Rusya'da yaşayan Müslüman Türkler, kendilerini Osmanlı olarak görmemeleri ve Çarlık Rusya'sının Batı'ya daha açık olması nedeniyle buradaki ulusal uyanış, 1860 yılından itibaren erken bir dönemde başlamıştır. Bu ulusal uyanışın etkileri, daha sonraları Türkiye'deki milliyetçiliği beslemiş ve Türk milliyetçiliği, önemli aşama kaydetmiştir. Rusya'da Türkçülük akımının kurucuları arasında İsmail Gaspıralı (1841-1914), bu konuda çok önemli bir yere sahiptir. Kırım'da Tercüman adlı bir gazete çıkarmış olan Gaspıralı; dilde, fikirde ve işte birlik oluşturarak Türkler arasında kültür ve siyasi birliği tam olarak gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.²⁸

19.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin içerisine düştüğü siyasi çıkmaz, ordunun siyasete karışması, cephelede alınan yenilgiler gibi sebepler nedeniyle Osmanlı idaresi hayli zayıflamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin, Batılı Devletlerle olan etkileşiminin giderek artmasıyla birlikte Batı'da eğitim alan ve yabancı dil bilen kişilerin sayısının da artmasına neden olmuş ve bu durum, Osmanlı'nın siyasi düşünce yapısına da yansımıştır. Bütün bu gelişmeler yanında Batı tarzı eğitim alan askerlerin de etkisiyle yayın faaliyetleri hız kazanmış ve Türk tarihçiliği bundan nasibini almıştır. Osmanlı entelektüel yapısında meydana gelen gelişmeler, Türk tarihçiliğine farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu tarihçilik anlayışı ile birlikte Osmanlı'nın eskiye dayanan yüksek bir kültüre sahip olduğu vurgusu ön plana çıkarılmıştır. Ancak Osmanlıcılık ideolojinin hakim olduğu bu dönemde, Türkçülüğü besleyecek temel argümanlar henüz olgunlaşmamış; Türkçülüğü siyasi propaganda aracı olarak gören siyasi anlayış, bir süre daha devam etmiştir.

Türklerin kendi tarihine yönelik yeni bakış açısı ve Türkçülüğe yeni bir soluk getiren Süleyman Hüsnü Paşa, modern Türk tarihçiliğinin de temelini atmıştır. Sorumlu olduğu askeri okulların tarih derslerinde Batılıların yıkıcı ve yanıltıcı fikirlerinin yer aldığını ileri süren Süleyman Hüsnü Paşa, bu okullarda okutulan tercüme tarih

²² M. Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012, 552; Abdullah Uçman "Ali Suavi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., 1989, 447; Hilav, *Felsefe Yazıları*, 360.

²³ Ahmet Vefik Paşa, Oğuz Han menkıbesi ve diğer milli efsaneler gibi Türkoloji alanında yaptığı çalışmalarla Necip Asım'dan Ziya Gökalp ve 1920'den önceki yazıları ile Fuad Köprülü'ye kaynaklık etmiştir. Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., 1989, 147,151, 157; Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 78.

²⁴ A. Azmi Bilgin, "Şemseddin Sami'nin Edebiyatla İlgili Eserleri ve Görüşleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, (2007), 41, 49.

²⁵ Abdullah Uçman, "Şemseddin Sâmî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*", Cilt 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2010, 521.

²⁶ Metin Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, 37.

²⁷ Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 78; Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti*, 30-31.

²⁸ Belkıs Ulusoy, "İsmail Gaspıralı Bey ile Röportaj", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 15 (2002), 229-230.

kitaplarının okutulmasına karşı çıkmıştır. Süleyman Paşa gibi Necip Asım da milliyetçiliğin Pantürkizm biçiminde yayılmasına önderlik etmiştir.²⁹ Süleyman Paşa, *Târih-i Âlem* adlı eseriyle Türklerin kendi tarihine yönelik bir bakış açısı geliştirmesine gayret göstermiştir.³⁰ 1876 yılında baskısı gerçekleşen bu eserin ilk bölümünde Süleyman Paşa, tarihin tanımı ve kısımlara ayrılması üzerinde durmuş ve başlangıcından itibaren halkın, toplumların ve hükümetlerin teşekkülünden bahsetmiştir. Kitabın ilk bölümünden itibaren evrenin oluşumu ve ilk insanın dünyadaki varlığı, Nuh tufanı, eski medeniyetler, Romalılar, Bizanslılar, hükümetler ve milletlerin tarihlerinden detaylı olarak bahsedilmiştir.³¹ Türklerin İslam öncesi mazisinden de uzun uzadıya bahseden Süleyman Paşa, yazdığı bu kitabıyla ilk defa olarak Avrupalı Türkiyatçıların ve Sinologların araştırmalarından büyük oranda faydalanmıştır.³²

Yine Tanzimat döneminin en önemli siyaset, düşünce ve edebiyatçılarından biri olan Namık Kemal, Arapça ve Farsçanın Türk dilinin gereklerine uymadığını savunmuştur. Yazı dilinin Arapça ve Farsçanın etkisinde olduğundan dolayı fikirlerin doğru şekilde ifade edilemediğini ve dolayısıyla Türk kültürünün de yayılmadığını ileri süren Namık Kemal, dil ve edebiyat alanında ıslahat yapılması gerektiğini savunmuştur. Eleştirilerini özellikle divan şiirine yönelten Namık Kemal, bu şiirin gerçeğe, tabiata ve akla aykırı olduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlamda Namık Kemal, gerçekte bağdaşmayan klişeleşmiş mazmunlara sahip eski şiire karşı çıkmış, milli birliğin sağlanmasında önemli olarak gördüğü Türkçeyi ön plana çıkarmak istemiştir.³³

Ziya Paşa, “Şiir ve İnşâ” adlı denemesi ile Cevdet Paşa’nın “Kıyas-ı Enbiya”sında gerçek Türkçenin Divanlardaki yapma dil olmadığını, halkın kullandığı Türkçe olduğunu savunmuşlardır. Yine Türk şiirine en uygun veznin ise aruz değil halk şiirinde kullanılan hece vezni olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁴ Ayrıca kültürel milliyetçiliğin hız kazandığı II. Abdülhamid dönemindeki dil çalışmaları, özellikle Macar Türkologların artan çalışmaları yanında Danimarkalı dilbilimci ve aynı zamanda Türkolog olan Vilhelm Thomsen’in 1893 yılında Orhun ve Yenisey ırmaklarının kıyısındaki yazıtların dilini çözerek bunların Türklerden kaldığını ispatlamış olması, Türkçülük araştırmalarına itibar kazandırmıştır.³⁵ Türk dili üzerine yapılan bütün bu çalışmalar, edebiyat ve kültür sahalarını doğrudan etkilemiş; edebiyatta milliyetçi çalışmaların etkisi, görülmeye başlamıştır. Bu çalışmaların bir sonucu olarak “Vatan” sözcüğü yeniden tanımlanmıştır. Vatan sözcüğü, artık devletin toprak bütünlüğünü, bağlılığı ve vatani devlet ile eş anlamlı görme fikri, ön plana çıkmaya başlamıştır.³⁶

Öte taraftan Yusuf Akçura, siyasal düşünce düzeyinde İslamcılığı ve Osmanlıcılığı eleştirmiş ve Türklerin izlemesi gereken yolun ancak ulusalcılık olabileceğini savunmuştur. Üç Tarz-ı Siyaset adlı eserini, Çar iktidarından çekindiği için 1904 yılında Kahire’deki Türk gazetesinde yayınlamıştır. Akçura’nın bu eseri, oldukça ses getirmiş ve haricteki Türk aydınları arasında çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Bu sırada Rus-Japon savaşında Çar orduları ağır yenilgiye uğramış ve Rusya’da hürriyet havası esmeye başlamıştır. Rusya’daki 1905 inkılabından sonra siyasi Türkçülük, artık serbest çalışma imkânına kavuşmuştur.³⁷

Akçura, Üç Tarz-Siyaset adlı eserinde; dilleri, ırkları, adetleri ve çoğunluğunun dinleri bir olan Türklerin birliğinden söz etmiştir. O’na göre, Türk birliğinin faydasını şu şekilde izah etmek mümkündür: “*Osmanlı ülkelerindeki Türkler hem dini, hem irki bağlar ile pek sıkı, yalnız dini olmaktan sıkı birleşecek ve esasen Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş sair Müslim unsurlar daha ziyade Türklüğü benimseyerek ve henüz hiç benimsememiş unsurlar da Türkleştirilebilecekti.*”³⁸ Akçura’nın kullandığı ırk kavramı, ortak fiziksel ve fizyolojik özelliklere sahip insanlardan çok, modern antropologların tanımladığı şekliyle; “*ortak bir kültürel*

²⁹ Yinanç, “Tanzimat’tan Meşrutiyete Kadar”, 574-575; 585-586.

³⁰ Kemal Beydilli, “Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2010, 92.

³¹ Süleyman Hüsnü, *Târih-i Âlem*, İstanbul: Mekteb-i Fünun Harbiye Hazreti Şahane Matbaası, 1293/1876, 32, 35, 40, 74, 797, 900.

³² Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 78.

³³ Akün, “Nâmık Kemal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2006, 373-374.

³⁴ “Şiir ve İnşâ”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876)*, Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Yayın No. 30, 1993, 45-49. Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 78.

³⁵ A. Azmi Bilgin, “Thomsen Vilhelm (1842-1927)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012, 85; M. Şükrü Hanioğlu, “Türkçülük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012, 552.

³⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, 129.

³⁷ Hâmit Z. Koşay, “Yusuf Akçura 1876-12.3.1935”, *Belleten*, 41/162, (Nisan 1977), 393-394; François Georgen, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Ankara: Yurt Yayınları, 1986, 41.

³⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, 33.

mirasa sahip olmakla birlikte mutlaka aynı siyasal yetke altında birleşmesi gerekmeyen halk ya da insan topluluğu” yani, budun kavramına karşılık gelmekteydi.³⁹

Üç Tarz-ı Siyaset adlı eserinde Türkçü görüşlerini açıkça dile getiren Yusuf Akçura, Osmanlıların geri kalmışlığını kısmen kendi ulusal tarihlerini bilmemelerine bağlamış ve gerçekte hayranlık duyduğu Léon Cahun’un etkisini taşıyan bir bakış önermiştir. Bu öneride; Batı’nın dayatmış olduğu dört çağ kabuğundan (Antik çağ, Ortaçağ, Modern çağ, Çağdaş dönem) sıyrılma kaygısı vardır. Akçura’nın önerdiği tarihsel zamanın yeni bölümlenişine göre; Eski Türk dönemi (13. yüzyıla kadar), Cengiz Han’la birleşme, Türk-Moğol İmparatorluğu’nun çözülmesinden meydana gelen devletler ve son olarak Türk halkının uyanışı, şeklinde yer almıştır.⁴⁰ Akçura, bu bölümlenmede ne İslam tarihini ne de Türklerin İslamiyet’i kabul edişlerini dikkate almıştır. Bu bağlamda Akçura, Osmanlı Devleti’nin sadece İslami düzene oturmadığını ileri sürmüştür, Osmanlı kurumlarının aynı zamanda Orta Asya Türk geçmişini de içerdiğini belirterek Türk tarihinin laikleşmesine giden süreci başlatmıştır.⁴¹ Akçura’nın ileri sürdüğü fikirler, Türk tarihçiliğini önemli ölçüde etkilemiştir. Artık Türk tarih yazıcılığı, Avrupa merkezli tarih tasnifi anlayışından sıyrılmış, Türk tarihini kendi siyasi gelişmelerine göre açıklayan bir tarih tasnifi anlayışına doğru kaymaya başlamıştır.

II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Türkçülük düşüncesi, örgütlenme ve yayın faaliyetleriyle daha önemli hale gelmiştir. İlk başlarda dil ve kültür çalışmalarıyla ön plana çıkan Türkçü düşüncenin savunucuları, bir süre sonra düşüncelerini siyasal harekete dönüştürmüşlerdir.⁴² Bu bağlamda Türkçüler, ulusal bilinç ve kimlik edinmenin yolunun Osmanlılardan önceki Türk tarihinin incelenmesiyle mümkün olacağı düşüncesini, ön plana çıkarmaya çalışmışlardır. Bu konu, Türkçü düşüncenin yayın organı olarak bilinen Türk Yurdu dergisinde de sık sık işlenmiştir. Yine Türkçü düşüncüyü savunanlar; Osmanlı diye bir milletten söz etmenin doğru olamayacağını, zira bu isimlendirmenin, ancak bir devlet için geçerli olabileceği fikrini ileri sürmüşlerdir.

Ömer Seyfettin’in etrafında yer alan ve aynı zamanda dilde Türkçülüğü savunan bir grup ise, Genç Kalemler adlı dergiyi çıkarmaya başlamıştır. Daha 1909’lardan itibaren halk diliyle şiirler yazan Ziya Gökalp, bu tür girişimleri desteklemiştir. Ziya Gökalp, bunu daha da ileri götürerek yalnız dilde yapılan reformun yeterli olmayacağını, hayatın tüm sahalarında sosyal reformlara ve milli direnişe ihtiyaç olduğunu dile getirmiş olması, Türk tarih yazıcılığındaki geleneksel usulün değişmesi açısından önemli bir adımdır. Zira bu dönemde Gökalp’in savunmuş olduğu Osmanlılık mefkûresi yerini, milliyetçiliğe bırakmıştır.⁴³ Bu bağlamda Türkiye’de milliyetçiliğin filizlenmesine yapıtlarıyla destek veren Gökalp; *“Öteki milletler, çağdaş medeniyeti benimsemek için mazilerinden kopmak zorundadırlar. Türkler ise eski mazilerine dönmek suretiyle bu hedefe varabilirler”* diyerek bu konudaki düşüncelerini dile getirmiştir.⁴⁴ Gökalp, bu düşüncesiyle; kalkınmış ve yükselmiş bir ulus hedefine, ancak Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak şeklinde formüle edilebilecek bir yöntemle ulaşabileceğine inanmış ve bunun gerçekleşmesi için eğitime ihtiyaç duyulduğunu savunmuştur. Böylece Gökalp, tarih ve ortak eğitim yoluyla aktarılan din, dil ve ahlak, gibi inanç ve kültürel öğelere dikkat çekmek istemiş, bunlara dayalı bir ulus kavramını öne çıkaran bir Türkçülüğün oluşabileceğine inanmıştır.⁴⁵ Ziya Gökalp’in ortaya koymuş olduğu bu türden çözümler, Türkçülüğün temellerinin atılmasında önemli rol oynamıştır. Daha sonra bu konudaki yeni gelişmelerle birlikte Türk milliyetçiliği önemli yol kat etmiş ve bu, Türk tarih yazıcılığını da doğrudan etkilemiştir.⁴⁶

Diğer taraftan İttihat ve Terakki’nin siyasal düşünce yapısı, Osmanlı’nın eğitim ve kültür hayatını doğrudan etkilemiştir. Bu bağlamda yeni bir tarihsel yorum, daha doğrusu milliyetçi tarih yorumu gelişmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet devrinde bu tarih yorumu, eğitim başta olmak üzere toplumsal kimliğin inşasında önemli rol

³⁹ Georgen, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, 40.

⁴⁰ Akçura’nın ayırımına benzer Türklerin hayatlarını çağlara ayırma düşüncesi, bir başka Türkçü yazar Nihal Atsız’da görülür. Ancak Atsız, eski çağdan itibaren tarihin dönemler içerisinde Türklerin tarihi çağlarından bahsederken Türklerin tarihini üç devrede ele alarak incelemiştir. Atsız’ın Türk tarihini devrelere ayırması şu şekildedir: a) Uzak Doğu medeniyeti çevresinde Türk tarihi (552-940), b) Yakın Doğu (=İslâm) medeniyeti çevresinde Türk Tarihi (940-1840), c) Batı medeniyeti çevresinde Türk tarihi (1840 tan başlayarak). Atsız, *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar*, İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1935, V; Hilav, *Felsefe Yazıları*, 360.

⁴¹ Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk İslam Tezine*, 25-26; Hilav, *Felsefe Yazıları*, 360.

⁴² Metin Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP’de Sağ Kanat*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, 30.

⁴³ Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 26.

⁴⁴ Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 82.

⁴⁵ Gökay Göksoy Özdoğan, *“Turan”dan “Bozkurt”a, Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, Çev: İsmail Kaplan, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2001, 44; Halil Berktaş, *“Dört Tarihinin Sosyal Portresi”*, *Toplum ve Bilim*, 54-55, (Yaz-Güz 1991), 27.

⁴⁶ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 36; Hilav, *Felsefe Yazıları*, 361.

oynamıştır. Bu amaca uygun olarak Tarih-i Osmani Encümeni kurulmuş, başkanlığına ise, Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisti olarak bilinen Abdurrahman Şeref Bey getirilmiştir. Abdurrahman Şeref Bey, yaptığı çalışmalarla geleneksel tarih yazıcılığı ile birlikte ulusal kimlik inşasında kullanılan siyasi tarih yazıcılığı arasında bir köprü vazifesi görmüştür.⁴⁷ Encümenin faaliyetleri arasında; Osmanlı tarihi telifi, monografi çalışmaları ve bir mecmua neşri gibi konu başlıkları yer almıştır.⁴⁸ Encümen bünyesinde, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası adıyla düzenli olarak yayın hayatına başlamış ve böylece Türk tarihçiliği yeni bir ilmi safhaya girmiştir. Zira bu mecmuanın yayın hayatına başlamasıyla birlikte Türk tarihinin ana kaynaklarını arama arzusu giderek artmış ve Orta Asya Türkleri ile Türk milleti arasında bir bağlantı kurma düşüncesi ön plana çıkmıştır.⁴⁹

Yine II. Meşrutiyet döneminde kurulmuş olan Türk Derneği (1908), Türk Yurdu (1911) ve Türk Ocağı (1912) milliyetçi derneklerin öncüleri arasında yerlerini almıştır. Aynı gayedeki Türk Yurdu Derneği'nin yerini alan Türk Ocağı, ilk sayısı Kasım 1911'de yayınlanmış olan milliyetçi dergilerin en uzun ömürlüsü olarak bilinen Türk Yurdu Dergisini, kendi bünyesine katmıştır.⁵⁰ Derginin yazarları arasında; Hüseyinzâde Ali, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu ve Fuad Köprülü gibi kimseler, düşün yazılarıyla Türkçü düşünceye önemli ölçüde yön vermişlerdir. Türklerin Osmanlılık anlayışından sıyrılarak ulusal bir bilinç ve bununla bağlantılı olarak bir kimlik edinebilmesi için Osmanlılardan önceki Türk tarihinin incelenmesi gerektiği hususu, derginin temel amaçları arasındadır. Önceleri dil ve kültür alanında kendini gösteren Türkçülük hareketleri, bütün bu çalışmalar sonrasında fikir planından uygulama sahasına geçmiş ve böylece siyasal bir boyut kazanmıştır.⁵¹ Bütün bunlar yanında Osmanlı hâkimiyetindeki Sırp, Bulgar ve Yunanlıların ayrılıkçı hareketlerini militarizme dönüştürmüş olması, Türk milliyetçiliğinin siyasallaşmasında önemli etkisi olduğunu da burada vurgulamak gerekir.⁵² Milliyetçilik bilincinin korunması gerektiği konusundaki fikirlerin ön plana çıkmasıyla birlikte Türkçülüğün siyasallaşması ve düşünce çerçevesinin belirlenmesine yol açmıştır. Ayrıca, İmparatorluk içinde Türk olmayan Arap ve Arnavut gibi halkların ulusçuluğu benimsemeleri ve doğrultuda eylemlere girişmiş olmaları, Türkçü tezleri haklı çıkarmıştır.⁵³ Fakat bu dönemdeki Türkçülük düşüncesi, Arap ve Arnavut proto-milliyetçiliğinden farklı olarak gelişmiş ve Türkçülük, Osmanlıcılığın önüne geçememiştir. Her ne kadar Tanzimat'tan itibaren önemli hale gelen Osmanlıcılık düşüncesi, yerini Türkçü tezlere bırakmış olsa da Osmanlı'nın hayati devamlılığını sağlayacak kimlik vurgusu, unutulmamıştır.⁵⁴

I. Balkan Savaşında alınan yenilgi, Osmanlı Devleti'nde büyük bir hayal kırıklığına ve şaşkınlığa sebep olmuştur. Ayrıca Balkan Savaşları öncesi ve sonrasında gerçekleşen Türk göçleri, Anadolu'nun demografik yapısını değiştirmiştir. Göçlerle birlikte Anadolu nüfusu, etnik ve dini açıdan kalıcı olarak homojenliğe kavuşmuştur.⁵⁵ Bu homojen nüfusun bünyesinde basın ve yayın faaliyetlerinin de etkisiyle Türkçülük düşüncesi, önemli güce ve itibara kavuşmuştur.⁵⁶ Fakat Balkan Savaşları döneminde dahi Türkçü düşünceler, Osmanlı'daki çok uluslu devlet, tebaa anlayışının devam etmesi nedeniyle, henüz geniş halk kesimlerine ulaşamamış, genellikle az sayıda okumuş eğitilmiş kesimler tarafından kabul görmüştür. Bu süreçte Osmanlı'nın parçalanmasına sebep olan milliyetçilik akımı, Türk toplumunda geliştirilmesi gereken bir düşünce akımı haline gelmesi için aydınlar, yoğun çaba içerisine girmişlerdir. Bu çabalar zamanla sonuç vermiş, Batılı emperyalist işgaline karşı başlatılan

⁴⁷ Abdülkadir Özcan, "Abdurrahman Şeref 1853-1925", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., 1988, 175.

⁴⁸ Abdülkadir Özcan, "Târîh-i Osmânî Encümeni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2011, 84.

⁴⁹ Semavi Eyice, "Belleten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi 1992, 424; Uluğ İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Ankara: TTK Basımevi, 1973, 1.

⁵⁰ Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", *Belleten*, 50/196, (Nisan 1986), 201, 204.

⁵¹ Hilav, *Felsefe Yazıları*, 361; Akyüz, "Türk Ocakları", 201.

⁵² Balkan ulusçuluğu ve ardından Balkan devletlerinin kuruluşu halk isyanları vasıtasıyla değil de, her birinin kendine göre çıkarları olan Avrupa devletlerinin desteğiyle gerçekleşmiş olması, Avrupalı devletlere rağmen Türkçülüğün siyasallaşmasında ve giderek güç kazanmasında etkili olmuştur. Karpát, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, 59; Georges Castellon, *Balkanların Tarihi*, Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğa, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993, 327.

⁵³ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2010, 36.

⁵⁴ M. Şükrü Hanioglu, "Türkçülük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012, 551.

⁵⁵ Seyfi Yıldırım, "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 16 (Güz 2012), 90.

⁵⁶ Selahattin Hilav, *Felsefe Yazıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, 2008, 361.

Kurutuluş Savaşı döneminde Türkçülük düşüncesi, artık belirgin bir şekilde öne çıkmıştır. Osmanlılık ve diğer siyasi akımlar ise etkisini ve önemi yitirmiştir.

2- Cumhuriyetin İlk Yıllarında Milli Tarih Anlayışının Oluşması ve Sonuçları

Kurtuluş Savaşı'nın en kritik döneminde Mustafa Kemal Paşa, bir taraftan işgalci güçlere karşı askeri mücadele verirken diğer taraftan da Batılı emperyalistlerin desteğiyle oluşan Yunanlılık ve Ermenilik gibi tarihi hak iddialarına karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla emperyalistlere karşı verilen mücadele, sadece askeri sahada değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel sahada da gerçekleşmiştir. Bu mücadeleye uygun olarak basın ve yayın faaliyetlerine önem verilmiştir. İlk iş olarak Ankara'da bir Matbuat Müdüriyeti kurulmuştur. Büyük Millet Meclis namına Bakanlar Kurulunun 10 Ekim 1920 tarihinde aldığı karar ile Ankara'da iyi derecede gazete ve matbuata dair yayın yapacak bir matbaanın kurulması için; Karahisar'daki İkaz Matbaası, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumî'si tarafından satın alınarak Ankara'ya gelmesi sağlanmıştır.⁵⁷ Böylece Milli Mücadele'nin merkezi olan Ankara, basın-yayın faaliyetlerinin de merkezi haline getirilmiştir. TBMM Hükümeti'nin Matbuat Müdüriyet-i Umumisi'nin belgelere dayalı olarak hazırlanmış olduğu en önemli yayınlarından biri, hiç kuşkusuz Pontus Meselesi adlı kitaptır. Bu kitabın giriş kısmında, Türklerin en eski tarihi hakkında ilk defa detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bu kitapta; Anadolu'nun Türklüğü eski tarihlere, ilkçağlara kadar götürülmüş; Anadolu'ya dair ileri sürülen Yunanlılık ve Ermenilik gibi iddialar, çürütülmeye çalışılmıştır. Ayrıca Türklerin yalnızca Orta Asya'da değil, aynı zamanda Mezopotamya medeniyetleri içerisinde de yer aldığı; hatta Sümerlerin Türk olduğuna dair fikirler ileri sürülerek yeni Türk Tarih Tezi'nin temelleri atılmıştır. Aynı kitapta geçen şu ifadeler, Türk Tarih Tezine yön vermesi bakımından önemlidir:

“...Fihakika, Türkler, Anadolu'ya Ertuğrul Gazi ile hatta Selçuk hükümetini teşkil edenlerle gelmiş değildir. En eski ve meçhul zamanlardan beri Anadolu'da Türk ırkı vardır. Anadolu'nun ilk sakinleri tarihinin gösterdiğine nazaran Turanlılardır... Değil yalnız Anadolu, hatta Irak ve Filistin kıtalarının bile en kadim devirlerde ne “Ari” ne de “Sami” olmayıp, ağılab-ı ihtimâl “Turani olan” bir kavim ile meskûn olduğu tarih ve Atikiyat âlimlerinin ceddi gayret ve himmetleri sayesinde günden güne daha büyük bir vuzuhla meydana çıkmaktadır...”⁵⁸

Burada yıllardır Avrupa'da yapılagelen ayırım ve sınıflamaya karşı gelinerek Türklerin sarı ırka mensup olmadığı; en iyi ırka mensup bir millet olduğu ve aynı zamanda dünya tarihinde büyük medeniyetler kurduğu, düşüncesine yer verilmiştir. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmış olmasına rağmen, Anadolu'dan Türkleri atma gayesi güden emperyalist düşüncelere karşı bu dönemde Anadolu merkezli siyasi, sosyal ve kültürel bir takım argümanlar ileri sürülmüştür. Bu dönemde Anadolu topraklarının gerçek sahibinin Türkler olduğuna yönelik düşünsel motivasyon, Anadolu'ya bir yaklaşımın oluşmasına daha doğrusu Anadolu'yu merkeze alan dil ve tarih çalışmalarına öncelik verilmesine neden olmuştur. Anadolu'yu merkeze alan milliyetçi tarih yazımı, artık önemli hale gelmiştir.

Böylece Anadolu'da bulunan Türkler, Hititlere, Sümerlere kadar dayandırılmış, Anadolu Türklerinin Orta Asya ve Mezopotamya ile bağları, ön plana çıkarılmıştır.⁵⁹ Mete Tunçay'a göre; 1923'ten sonra bu fikrin savunucusu ve eski uygarlıkların Türkler tarafından kurulduğunu iddia eden İstanbul Hukuk Fakültesi müderrislerinden Yusuf Ziya (Özer) Bey'dir. Yusuf Ziya Bey'in görüşlerine karşı çıkan Fuad Köprülü ile aralarında ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Yusuf Ziya Bey'in, Yunan medeniyetinin Türk medeniyetinden doğduğu iddiası, Fuad Köprülü'yü hayli kızdırmıştır. Köprülü, bu iddialar karşısında; *“Yusuf Ziya Bey Darülfünun haricinde, istediği dilediği nazariyeyi ortaya atabilir, Adem babamızın Türk olduğunu, Mısır Firavunlarının kanında Türk küreyveleri bulunduğunu, Sfenksin bir Türk mimarı tarafından imal edildiğini söyleyebilir; fakat Darülfünun ilmi şahsiyetini temsil edemez”*⁶⁰, diyerek bu iddiaların ilmi ciddiyetten yoksun olduğunu vurgulamıştır.

Bütün bu tartışmalar bir yana Cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa, Batı'daki gelişmeleri yakından takip etmiş ve Türk tarihinin yazımı için gerekli çalışmaları başlatmıştır. Modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk, *harici kurtuluşu, deruni kurtuluşun takip etmesi gerektiğine, zamanın yükseliş ve alçalışları içinde, ancak ananesine, mazisine ve cetlerinin bıraktığı toprağın tarihi şuuruna sahip milletlerin hayatta*

⁵⁷ BCA, 30-18-1-1. 1-15-19, (10.10.1920).

⁵⁸ *Pontus Meselesi*, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1338/1922, 1.

⁵⁹ Cemal Avcı, “Türk Tarih Tezi Amacı, Uygulanışı ve Sonuçları”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/11 (2005), 15-18.

⁶⁰ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti*, 311.

kalacağına inanmış bir liderdi. Bu yüzden milletin ilköz tarihini ve kültürünün araştırılmasına ve ortaya çıkarılmasına özel gayret göstermiştir.⁶¹ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türk dili ve tarihine yönelik her türlü çalışmaları teşvik eden Atatürk, milli tarihi yabancıların bakış açısıyla değerlendirmenin birçok sorunlara neden olacağına inanmış, milli bakış açısının oluşması ve gelişmesi yönünde özel çaba göstermiştir. Bu yüzden Atatürk, yeni kurulmuş Türk Devleti'ni çağının gelişmekte olan milli devlet ideolojine uygun yapılandırmak istemiş ve bunun için dil ve tarih çalışmalarına, ayrı bir önem vermiştir.

Atatürk'ün koruyuculuğu altında işe başlayan Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Heyeti, çoğu kez çalışmalarını Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem binasında yürütmüştür. Heyet, 1930'lu yılların sonlarında daha önce fasiküller halinde bastırılan notlardan da faydalanarak, Türk Tarihinin Ana Hatları adlı 606 sayfalık bir eser yayınlamıştır. On bir bölümden oluşan bu eserde; evrenden, dünyanın var oluşundan, insanların ortaya çıkışından bahsedilmiş; Türk ırkının ve Türk Tarihinin en eski çağlardan Cumhuriyet dönemine kadar geçirdiği tarihi süreç, ele alınmıştır. Bu eser, tarihçilerin ve ilim adamlarının eleştiri ve görüşleriyle şekillenmiş ve yeni Türk Tarih Tezi olarak kamuoyuna duyurulmuştur. Bu tezi ana hatlarıyla şu şekilde özetlemek mümkündür: *"Tarihin en eski devirlerinden başlayarak Orta Asya'dan doğuya, batıya ve güneğe, kuraklık ve ekonomik nedenlerle büyük göçler olmuştur. Bu göçmenler brakisefal alpin tipte, Türkçe konuşan insanlardır. Bunlar gittikleri yerlere ileri bir uygarlığı da birlikte götürmüşlerdir."*⁶²

Ana hatlar fikri, Atatürk'ün Türk milletine yeni bir tarih şuru kazandırmak gayesi ile doğmuş, bunun için gerekli ilmi davranışların oluşması için Atatürk tarafından bizzat tatbik edilmek istenmiştir. Ancak milli tarihin, ulus-devlet inşasına yönelik önemli bir misyonu olduğuna dair temel gaye, tam olarak anlaşılammış; yardımı beklenen şahısların bu yeni tarih şurunu tam anlayamadıkları hatta amaca aykırı fikirler ileri sürüldükleri gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu yüzden istenilen başarı elde edilememiştir.⁶³ Bir yıl sonra 1931'de Türk Tarihi'nin Ana Hatları-Methal Kısmı ismiyle, 87 sayfalık kitap İstanbul'da Devlet Matbaası tarafından basılmıştır. Bu kitapta, Türklerin inançları, dili, kültürü, alfabesi hakkında geniş bilgilere yer verilerek Türklerin ileri medeniyetler içerisinde yer aldığı tezi, savunulmuştur.⁶⁴ Aynı tarihlerde Afet İnan öncülüğünde, sosyoloji, felsefe ve tarih üzerine yapılan bir takım araştırmalar, yeni Türk Tarih Tezi'nin ortaya konulmasında önemli rol oynamıştır. Türk Tarih Tezi'nin resmi savunucusu haline gelen Afet İnan, Atatürk'ün vermiş olduğu destekle Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, daha sonraki ismiyle Türk Tarih Kurumu bünyesinde çalışmalarını yürütmüştür. Buradan aldığı kurumsal destek sayesinde, Türk Tarih Tezi'nin büyük oranda şekillenmesini sağlamıştır.⁶⁵

Türk Tarih Tezi, Leipzig'li müsteşrik ve aynı zamanda Doğu Bilimleri uzmanı ve naşir Dr. Kurt Köhler tarafından şöyle yorumlanmıştır:

"Gazi kendi önderliği altında Türklere yeni bir dünyayı görüş tarzı aşlamak için bir tarih kitabı yazdırdı. Bu cihetler bir Türkomanie'ye yol açacak kadar hududu aştı. Tarihin her hadisesi Türklerin gururunu okşıyacak bir cihetle tefsir edilmeğe başlandı. Bugün ön planda eski tarih bulunmaktadır. Bundan maksat bütün medeniyetlerin menşei Türklere atfetmek ve bu suretle Türk milletinin cihanda iddia edilen mevkiine manevî bir istinad bulmaktır. Bu gibi hünerbazlıklar milli şuuruna henüz yeni kavuşmuş olan bir millet için anlaşılabilir bir keyfiyettir. Ve bunların doğru olup olmadığının tenkidi hakiki ilme terettüp eden bir vaziyettir."⁶⁶

Türk milletinin her sahada gelişmesi için büyük gayret sarf eden Atatürk, derli toplu bir Türk tarihi meydana getirmek istemiştir. Bir müddet sonra düşüncelerini uygulamak için harekete geçmiştir. Türk tarihinin görüşülmesi için bir program yapılmasına yönelik çalışmalar sonuç vermiş, o zamanki ismi Ankara Türk Ocağı olan şimdiki Halkevi binasında ilk defa bir toplantı yapılmıştır. İşe derhal başlanması ve çabuk bitmesi için arzu edilen konu; Büyük Türk tarihinin ana hatlarının ortaya çıkarılarak kamuoyuna duyurulmak istenmiş olmasıydı.⁶⁷

⁶¹ K. Bittel, "Atatürk ve İlköz Tarih Araştırmaları", *Bellekten*, 3/10, (Nisan 1939), 205.

⁶² İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında*, 5; Âfet, "Atatürk ve Tarih Tezi", *Bellekten*, 3/10, (Nisan 1939), 245-246.

⁶³ Semavi Eyice, "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları", *Bellekten*, 32/128 (Ekim 1968), 521.

⁶⁴ *Türk Tarihinin Ana Hatları-Methal Kısmı*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, 1-74.

⁶⁵ Âfet, "Atatürk ve Tarih Tezi", 243.

⁶⁶ Kurt Köhler, "Türkiye" *Yakın Şarkta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra*, Naşir: Dr. Herbert Melzig, Ankara: Alâaddin Kırıl Basımevi, 1940, 20; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti*, 313.

⁶⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Türk Tarihi Yazılırken Atatürk'ün Alâka ve Görüşlerine Dâir Hatıralar" *Bellekten*, 3/10, (Nisan 1939), 349.

Türk Tarih Tezi, Türk Ocaklarının çatısı altında resmi hüviyete daha doğrusu kurumsal desteğe kavuşmuştur. Bu bağlamda 23 Nisan 1930 yılındaki Türk Ocaklarının altıncı kurultay toplantısında Atatürk'ün desteği ve Aksaray delegesi ve Musiki Muallimler Mektebi tarih öğretmeni Afet İnan'ın girişimleriyle Türk Tarih Tezi'nin ana hatları çizilmiştir. Afet İnan, kurultayın 28 Nisan 1930 tarihli toplantısında, Ocağın amacının; Türklük şuurun oluşmasını ve kuvvetlenmesini sağlamak olduğunu vurgulamıştır. Bu amaca uygun olarak Türk tarihinin ilmi bir surette araştırılmasına yönelik olarak Türk Ocakları Kanununa ek bir madde ilave edilmiştir.⁶⁸

1930'lu yılların başında itibaren kabul gören Türk Tarih Tezi, uzun süre eğitim müfredatının da önemli bir parçasını oluşturmuştur. 1931 yılında Türk Ocaklarının yerini alan Halkevlerinin birçok yayınında, "Orta Asya'dan göç" konusu işlenerek yeni tarih tezinin genç kuşaklar yanında eski kuşaklar arasında da yayılması ve benimsenmesi için özel bir gayret gösterilmiştir. Aynı zamanda "bozkurt" figürü, İslamiyet öncesi Orta Asya'yla ilgili olduğu gerekçesiyle kâğıt paralar başta olmak üzere, eğitim kurumlarının ve çeşitli öğrenci kuruluşlarının amblemi olarak yaygınlaştırılmıştır.⁶⁹ Hatta Maarif Vekâleti, bu tarihsel ortama uygun kısa roman dahi yayımlamıştır.⁷⁰ Ayrıca öğrencilerin ezberlemesi gereken şiirler arasında; kendi ırk ve tarihlerinden gurur duymalarını sağlayacak dörtlükler de yer almıştır. Yeni tarih tezini yaymak için gayret gösteren ideolog ve tarihçilere, dil bilimciler de katılmıştır. Bunlar; "*Türklerin Hint-Avrupa halkları arasında seçkin bir yere sahip olduğunu*" gösteren kanıtlar buldukları iddia etmişlerdir.⁷¹ Oluşan bu tezin bilimsel kabulü için Arkeoloji ve Antropoloji gibi bilim dalları dâhil edilmiş ve böylece Türk tarih yazıcılığına, yeni bir milli kimlik, yani Türk kimliği kazandırılmaya çalışılmıştır. Bütün bunların sonucu olarak tarih ilmi, Cumhuriyet aydınlarının formasyonunda çağdaş Türk kimliğinin oluşması için önemli katkı sağlamıştır.⁷²

Diğer taraftan 1930'lu yıllarda Türkiye'nin ileri medeniyetler camiasında yer alma düşüncesinin bir yansıması olarak formüle edilen Atatürk'ün "*muasır medeniyete ulaşma*" hedefi, yeni Türk Tarih Tezi'ne uygulanmıştır. Böylece, Türk tarihini dünya tarihinin ana mecrasına katılması, sınıksız entegre edilme düşüncesi, bütün bu tarih çalışmalarıyla gerçekleştirmek istenmiştir. Ancak genç Cumhuriyetin tarihçileri, yeni tarih teziyle milliyetçiliği ön plana çıkarmalarına karşın, katı biçimde yabancı düşmanı olmamışlardır. Tersine bu tarihçiler, Türk tarihini dünya tarihi içerisinde konumlandırırken hümanist ve evrenselci bir bakış açısı geliştirmişler ve buna yönelik çalışmalara öncelik vermişlerdir. Nihayet, gene bu tarihçilerin gayretleri ve Atatürk'ün "*en hakiki mürşit ilimdir*" düsturuyla dile geldiği üzere eğitim, en önemli ideal olarak yerini almış ve Türk tarihçiliği, Osmanlı Devleti'nin son dönem olanaklarını çok aşan üniversite ve fakülteler yanında Tarih Kurumu ve Dil Kurumu gibi araştırma kurumlarının desteklenmesiyle önemli yol kat etmiştir.⁷³

2 Temmuz 1932 tarihinde Ankara Halkevi tiyatro salonunda toplanan Birinci Türk Tarih Kongresinde yeni tarih tezinin kesin noktaları belirlenmiştir. Kongre'de Türk Tarih Kurumunun kuruluşu ile ortaya atılan yeni Türk Tarih Tezi, tarihçilerin görüşüne sunulmuş akademik düzeyde tartışılması sağlanmış ve çıkan sonuçlarla birlikte izlenecek yol haritası belirlenmiştir.⁷⁴ Kongre'de konuşma yapan dönemin Milli Eğitim Bakanı Esat Bey (Sagay), Türklerle ilgili yazılan kitaplarda, Türklerin dünya medeniyetine yaptığı katkıların küçümsendiğini belirterek, "*insanlar henüz ağaç ve kaya kovuklarında yaşarken Türklerin Orta Asya'da kereste ve maden medeniyetini*" kurduklarını söyleyerek kongrenin amaç ve yönünü belirlemiştir.⁷⁵ Kongrenin ilk tebliğini sunan

⁶⁸ Türk Ocaklarına eklenen 84. Madde şöyledir: "Merkez heyeti, Türk tarihi ve medeniyetini ilmi bir surette tetkik ve tettebbu eylemek vazifesiyle mükellef olmak üzere bir Türk tarihi tetkik heyeti teşkil eder" Yusuf Halaçoğlu, "Türk Tarih Kurumu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012, 547; Afet İnan, "Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşuna Dair", *Belleten*, 11/42, (Nisan 1947), Ankara: TTK Basımevi, 1947, s.177.

⁶⁹ Aşağı yukarı 1927 ile 1948 yılları arasında tedavülde kalmış olan 5 ile 10 TL değerindeki banknotların üzerindeki hilalin içerisine bozkurt figürü yerleştirilmiş ve böylece İslamiyet öncesi Türk tarihine dikkat çekilmek istenmiştir. Cüneyt Ölçer, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kâğıt Paraları (1923-1983)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Doğu Matbaası, 1983, 40-41.

⁷⁰ Bu romanın ismi Baybiçe'dir. Bu romanda yer verilen ifade ve betimlemelerden, Türk Tarih Tezine uygun olarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Romanda geçen şu ifadeler, bu durumu doğrular niteliktedir: "*Babürün, beyaz sadakor ceketinin yanında simsiyah iki yıldız gibi parlayan gözleri, Orhun harflerinin bir çocuk profili kadar sade ve canlı çizgilerine dalmış Asyanın o binlerce sene evvelki tarihini yaratan ecdadının milletler ve memleketler deviren azametini düşünüyor...*" Şaziye Berin, *Baybiçe*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1933, 4.

⁷¹ Gökay Göksoy Özdoğan, "*Turan'dan 'Bozkurt'a, Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*", Çev. İsmail Kaplan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 85-87.

⁷² Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul: Hil Yayın, 1986, 73.

⁷³ Berktaş, "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", 28.

⁷⁴ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında*, 11-13.

⁷⁵ *Birinci Türk Tarih Kongresi, (Konferanslar Müzakere Zabıtları)*, İstanbul: T.C Maarif Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1932, 6.

Afet İnan ise, Avrupalıların vahşi bir yaşam sürdürürken, Türklerin yüksek bir ırktan geldiğini savunmuş, insanlığa uygarlığının tek bir coğrafyadan yani Orta Asya'dan, özellikle neolitik uygarlığın Türklerin göçleri sonrasında yayıldığı tezini ileri sürmüştür.⁷⁶ Çünkü bu teze göre; neolitik devirde Orta Asya'da bir kültür inşa etmeyi başarmış bir ulus, elbette yarattığı kültür eserlerinin adını ve bu eserlere bağlı fikirleri de beraberinde götürmüş ve içlerine girdiği uluslara bunları yaymıştır.⁷⁷

Birinci Türk Tarih Kongresi ile Türk Tarih Tezi'nin akademik literatür içerisinde yer alması ve aynı zamanda ulusal ve uluslararası araştırmacılar için rehber olması sağlanmıştır. Türk Tarih Kongresi yoluyla yeni bir tarih tezi oluşturma düşüncesi, ulusçuluk fikriyle birlikte gelişmiş ve tarih araştırmalarıyla ulusal kimliğin inşası amaçlanmıştır. Türkiye'yi maddi ve siyasi istiklale kavuşturan Atatürk, memlekette tarih tetkiklerinin açığa çıkarılmasına yönelik çabalara liderlik etmiş;⁷⁸ amaçlanan tarih araştırmalarına Türk Tarih Kongresi'nin de hizmet edeceğini düşünmüştür. Bu bakımdan Atatürk önderliğinde milli devlet ideolojini oluşturmada ve milli kimliğin geliştirilmesinde, Türk tarih araştırmalarının önemli olacağına inanılmıştır.

Kongrede ulusal tarih bilincinin ancak ırk ve ırka dayalı dil olgularıyla birlikte meydana gelebileceği düşünülmüştür. Bu yüzden 1930'lu yıllarda artık yeni Türk Tarih Tezi, sadece tarih çalışmalarıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda etimoloji, arkeoloji ve antropoloji gibi ilim veya dallarla desteklenmiştir. Görünen o ki, Türk Tarih Tezi'nin bilimsel bir ayağı olarak kabul edilen Birinci Türk Tarih Kongresinde, Türk tarihçiliğine nasıl yol izlemesi konusunda bilgi verirken yöntem ve usule yaklaşımdan uzak daha çok ulusal kimliğin inşasında etkili olabilecek tarih kavramı üzerinde durulmuştur.

Bu kongrede Fuad Köprülü ile Zeki Velidi Togan, savunulan tarih tezine karşı çıkmışlar, gerekçeli düşüncelerini bilimsel metotla izaha çalışmışlardır. Ancak Kurtuluş Savaşı ile işgalden yeni kurtulmuş ve ulus-devlet olma yolunda önemli ve kararlı adımlar atmanın yolunu arayanlar için Türk Tarih Tezi, yeni devletin ulusal kimliğini oluşturmada önemli bir aşamaydı. Bu yüzden Türk Tarih Tezi'ne karşı çıkışlara ve eleştirilere fazla müsamaha gösterilmemiş; siyasal muhalefete uygulanan yöntemle benzer bir yöntemle engellenmek istenmiştir. Kongrede, Türk Tarihini Tetkik Encümeni 5. Büronun başkanlığını yapan Reşit Galip'in sunduğu Orta Asya'da iç deniz olduğu ve bunun sonradan kurduğuna dair sunmuş olduğu tebliğ, Zeki Velidi Togan tarafından bilimsel olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁷⁹ Diğer taraftan o dönemin Türk Tarih Tezi'nden farklı olarak Zeki Velidi Togan, Barthold'un çalışmalarından yola çıkarak Sümer ve Hititlerin Türk olmadığını ispata çalışmış olması, sert biçimde eleştirilmesine neden olmuştur. Zeki Velidi Togan, bu karşı duruşu nedeniyle tepkiyle karşılaşmış ve disiplinsiz davranışları nedeniyle istifaya zorlanmıştır. Barthold ise, Türk düşmanı ilan edilmiştir. Kendisine takınılan bu kötü tutum nedeniyle Togan, önce kürsüsünden daha sonra ise ülkeden ayrılarak önce Viyana'ya gitmiş, oradan Almanya'ya geçmiştir.⁸⁰

Sonuçta Kongre'de ileri sürülen fikirler, Türk Tarih Tezi'nin şekil almasında önemli rol oynamıştır. Ancak Kongre'de, Türkleri övme adına yapılan bazı konuşmalarda sık sık çelişkiye düşüldüğü görülmüştür. Örneğin, Afet İnan, Türklerin tarihini Avrupalı tarihçiler tarafından kasıtlı olarak görmezden gelindiği veya küçük düşürüldüğünü belirtirken, Çin, Sümer, Eti ve Mezopotamya medeniyetlerinin aslında Türk olduğunu ispatlamaya yönelik açıklamalarında, çoğunlukla Avrupalı bilginlere başvurmuş olması, bu çelişkiyi açıkça göstermekteydi. Bu çelişkinin ortaya çıkmasını değerlendirirken dönemin şartlarını da göz ardı etmemekte fayda vardır. Bu bağlamda Türk tarihine dair kapsamlı milli bir literatür çalışmasının henüz yapılmamış olmasının yanı sıra, dönemin şartları gereği Türk tarihinin kökenlerini belli bilimsel zemine oturtma gayretinin veya endişesinin olduğunu da burada vurgulamak gerekir.

⁷⁶ Afet İnan, "Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde", *Birinci Türk Tarih Kongresi, (Konferanslar Müzakere Zabıtları)*, İstanbul: T.C Maarif Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1932, 40.

⁷⁷ İ. Necmi Dilmen, "Türk Tarihinde Güneş Dil-Teorisinin Yeri ve Değeri", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1937, 2.

⁷⁸ Köprülü, "Bir Hatıra", 1.

⁷⁹ *Birinci Türk Tarih Kongresi, (Konferanslar Müzakere Zabıtları)*, İstanbul: T.C Maarif Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1932, 370-375, 387-388.

⁸⁰ Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk İslam Tezine*, 47-48. Ancak Togan, 1937 yılı sonlarında Almanya'da bulunduğu sırada Türkiye'ye dönüp vatan evlatlarına öğretmenlik yapma isteğini dile getiren bir mektubu dönemin İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'ya gönderir. Şükrü Kaya'dan; "...büyük Atatürk nezdlerinde tavassut lütufkârlığında bulunsanız; beni vatanda, vatan evladı arasında çalıştırmazlar mı?" ricasında bulunur. Bu mektuptan yaklaşık bir buçuk yıl sonra 1 Eylül 1939 tarihinde yeniden İstanbul Üniversitesi'nde göreve başlar. BCA, 490-01.611-120-2, (20.12.1937); Tuncer Baykara, "Togan Ahmet Zeki Velidi (1890-1970)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012, 209.

Türk Tarih Kurumu, 1935 yılından itibaren Türk Tarih Tezi'ne uygun kurumsal kimliğiyle ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu teze uygun olarak Türk Tarih Kurumu bünyesinde 1937 yılında Belleten Dergisi yayın faaliyetine başlamıştır. Derginin ismi, Atatürk tarafından konulmuş olup Güneş-Dil Teorisinin esaslarına dayandırılmıştır. "Bildiren, öğreten, zihne koyan" anlamına gelen Fransızcadaki Bulletin kelimesinin aslının Belleten olduğundan yola çıkarak bu isim konulmuştur.⁸¹ Ocak 1937 yılında yayın faaliyetine başlayan derginin amacı, ilk sayının önsöz bölümünde şu şekilde ifade edilmiştir: "... Bu mecmuada tarihe, Türk tarihine ait hakikatleri ortaya koymağı, bu alanda yapılan çalışmaların sonuçlarını ilim ve tarih severlerin tetkik ve tenkit gözlerine arzetmeğı düşünmüştür..." yine aynı bölümde; "Dilimizi öğrenmek için dilimizin anasını öğrenmek mecburiyetindeyiz. O da ölmemiş ve ölmeyecek olan ana Türk Dilidir"⁸² denilmiştir. Dergide belirtilen ifadelerden de anlaşılacağı üzere; Türk tarihi yanında Türk dili kökeninin araştırılmasına yönelik kapsamlı çalışmaların da başlayacağı açıklanarak, bu hususta nasıl bir yol izleneceğı anlatılmıştır. Dil konusu, aslında Atatürk'ün de en fazla üzerinde durduğu konulardan biriydi. Zira Atatürk; *ilmi bültenin atmosferi içerisinde kalmak şartıyla, dil alanında yapılacak ıslahat ile; Türk milleti en eski menşeyini bilme konusunda önemli bir adım atmanın yanında şefi bulunduğu nüfusun irki karakterinin mümkün olan en sadık imajını tanıma arzusu*, yine dil sayesinde olacağına inanmaktaydı.⁸³ Bütün bu düşünceler, aslında İkinci Türk Tarih Kongresi'nde ortaya konan yeni fikirlerle olgunlaşmıştır.

İkinci Türk Tarih Kongresi, 20 Eylül 1937 tarihinde Dolmabahçe'de toplanmıştır. Birinci Türk Tarih Kongresi'nden beri Türk tarihi alanındaki ilmi çalışmaları ve elde edilen sonuçların Türk ilim âlemine ve tarihle uğraşan dünya âlimlerinin görüşlerine sunmak maksadıyla bu kongre toplanmıştır. Bunun için kongreye yerli ve yabancılardan oluşan bilim heyeti kabul edilmiştir.⁸⁴ Uluslararası bir kongre olma özelliğı ile bilinen bu Kongrede, Türk Tarih Kurumu Asbaşkan Profesör Afet İnan, kurumun arkeolojik faaliyetleri hakkında bir tebliğ sunmuştur. Konuşmasında Afet İnan; Dünyada yüksek kültürün ilk beşığı, Orta Asya'daki Türk anayurtları olduğunu ve o kültürü kuranların ve aynı zamanda bütün dünyaya yayanların da yine Türkler olduğunu savunmuştur.⁸⁵

İkinci Türk Tarih Kongresi'nde, yabancı âlimlerin katılımıyla uluslararası bir kongre olması⁸⁶ yanında Türk tarihini dünya tarihi içerisinde konumlandırma gayreti ön plandadır. Arkeolojik bulgulardan yola çıkarak Türklerin kökenini ortaya çıkarma arzusu ve Türk tarihini belge ve bulgular üzerinden değerlendirmek istenmesi, bu durumu açıklar niteliktedir.⁸⁷

Türk Tarih Tezi'nin ilim camiasına duyurulmasıyla birlikte dünyada popüler olan eski çağ araştırmalarına ilgi ve alakayı arttırmış ve Belleten Dergisi yayın hayatına başlamasının ardından eski çağ araştırmalarına ve bu konuyla alakalı yayınlara ayrı önem verilmiştir. Özellikle Anadolu'da yaşayan eski kavimlerin Türk kültürü ile bağlantıları incelenmiş; ortaya konan bulgular, tartışılmıştır.⁸⁸ Belleten dergisinde bu konudaki araştırmalar, ilim camiasını hayli etkilemiştir. Konuyla ilgili olarak Hititler ile ilgili çıkan bir makalede; Hititlerin sosyal hayat ve inançlarına değinilmiş, Hititlerde Güneş Kursu figürünün önemi ortaya konularak askeri fermanlar ve destanları incelemeye alınmıştır.⁸⁹

Bununla birlikte 1930'ların sonlarından itibaren Türk Tarih Tezi çerçevesinde, Anadolu kültürünün oluşumuna önemli katkı sağladığı düşünülen Türk-İslam devletleri, özellikle Selçuklu Devleti'nin etkisi, görmezlikten gelinmemiştir. Bu konuda Şemsettin Günaltay'ın, "İslam Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?" adlı makalesi, ilk çalışmalardan biri olması nedeniyle değerlidir. Makalesinde Günaltay; Anadolu'da kurulan ilk Türk-İslam uygarlığından biri olan Selçuklulardan bahsederken Anadolu'da haçlılara karşı verdiği mücadele ile Anadolu'nun Türkleşmesindeki rolüne değinmiş ve Anadolu iktisadiyatında Selçukluların rolünü ortaya koymaya çalışmıştır.⁹⁰ Aynı tarihlerde L. Ársony, Selçuklu isminin etimolojisini ortaya koyan çalışmasında,

⁸¹ Eyice, "Belleten", 424.

⁸² "Önsöz", *Belleten*, 1/1, (Ocak 1937), 1,9.

⁸³ Pittard, "Atatürk'ün Hatırası Tazim", 186.

⁸⁴ Muzaffer Göker, "İkinci Türk Tarih Kongresi", *Belleten*, 2/ 5-6 (Nisan 1938), 1.

⁸⁵ Afet İnan, "Türk Tarih Kurumunun Arkeolojik Faaliyeti", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, (Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler), İstanbul 20-25 Eylül 1937, İstanbul: Kenan Matbaası, 1943, 8.

⁸⁶ Göker, "İkinci Türk Tarih Kongresi", 4.

⁸⁷ Dilmen, "Türk Tarihinde Güneş Dil-Teorisinin Yeri ve Değeri", 2.

⁸⁸ Nimet Özgüç, "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları", *Belleten*, 41/162 (Nisan 1977), 357-368.

⁸⁹ Ekrem Akurgal, "Hattiler, Hititler ve Güneş Kursu", *Belleten*, 41/162 (Nisan 1977), 420-421.

⁹⁰ Günaltay, "İslâm Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?" *Belleten*, 2/ 5-6, (Ocak 1938), 87-88.

Selçukluların Anadolu Türklüğünün oluşması üzerindeki etkisi sorgulanmıştır. Ársony; “Eğer etimoloji doğru ise, farzedebiliriz ki Anadolu Türklüğünün, ismi tanınmış ilk atasının Selçuk, dünyanın en heybetli köşesinden, eski dünyanın ortasından garba doğru hareket etmiştir” diyerek, Selçuk isminin Türkçe kökenli bir kelime olup olmadığını farklı ilim adamlarının görüşleri üzerinden değerlendirmeye çalışmıştır. Fakat Ársony; “Anadolu Türkçülüğünün hâkimiyetini son kertede tahkim ve tespit eden Türklerin ebedi atası Atatürk'tür” diyerek, Atatürk önderliğinde başlatılan milliyetçi tarih yazımı için ortaya konulan bilgi ve bulguların dikkate alınmasının daha doğru olacağını savunmuştur.⁹¹

Selçuklularla ilgili, özellikle Selçukluların Anadolu Türklüğü üzerine etkileri üzerine çok yönlü araştırmalar, Atatürk döneminden sonra artarak devam etmiştir. Bu konuda, Osman Turan ile İbrahim Kafesoğlu'nun çalışmalarını burada zikretmek gerekir. Anadolu'nun imarı ve iktisadi hayatının gelişmesinde Selçukluların rolünü araştıran Osman Turan; “Anadolu'nun Müslüman ve Hıristiyan kavimler arasında bir köprü vazifesini görüp dünya ticareti bakımından büyük bir ehemmiyet kazanması Selçuk istilasının mes'ud neticelerinden biridir”⁹² diyerek, Selçukluların Anadolu Türklüğü üzerindeki etkilerini, birçok yönden izaha çalışmıştır. İbrahim Kafesoğlu, Malazgirt Savaşı'nın Türk tarihi açısından ne kadar önem taşıdığından bahsederek bu muharebenin, “Türklerin, milli benliklerini muhafaza etmek şartıyla, medeniyet değiştirmesinde bir dönüm noktasını teşkil etmiş olduğuna” değinmiş; İslam öncesi Türk tarihi ile İslam sonrası Türk tarihinin Anadolu'daki buluşma noktasını, Selçuklular üzerinden değerlendirmeye çalışmıştır.⁹³

Sonuç

Tanzimat dönemi, aynı zamanda Osmanlı'nın siyasi, sosyal ve kültürel değişimini ifade eden bir dönem olarak anılmaktadır. Ancak bu döneme damgasını vuran konu, Balkan ulusçuluğu ve bununla bağlantılı olarak Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki egemenliğini kaybetmeye başlamış olmasıdır. Avrupa ülkelerinin emperyalist siyasetleri ile Balkanlar'daki ulusçuluğun militarizme dönüşmüş olması, Balkanlar'dan Anadolu'ya Türk göçlerini hızlandırmıştır. Bu dönemde ulus-devletlerin oluşmasındaki militarist eğilimler ve aşırı milliyetçiliğin getirdiği sonuçlar ile Kafkas ve Orta Asya Türk coğrafyasında Rus yayılcılığının ortaya çıkardığı sorunlar, Osmanlı Devleti'ni doğrudan etkilemiş ve Osmanlı Devleti çöküş dönemine girmiştir. Müslüman Türkler arasında milliyetçilik, Rus ve Kırım'daki Müslüman tehcirine karşı bir tepki olarak 18. Yüzyılın sonlarında meydana gelmiş ve Balkan milliyetçiliğinin gelişmesiyle beraber hızlanmıştır. Batı hâkimiyeti nedeniyle ekonomik gücün ve kültürel kimliğin kaybedilmeye başladığı II. Meşrutiyet öncesinde Türk milliyetçiliği siyasi bir amaca kavuşmuş ve milliyetçilik, Osmanlı aydınları öncülüğünde ete kemiğe bürünmeye başlamıştır. 19.Yüzyılın sonları ve 20.yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin savaşlarda alınan yenilgiler sonucunda siyasal Türkçülük giderek güçlenmiştir. Kültürel Türkçülük ise Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşma hareketleriyle birlikte önem kazanmış ve Batı eğitimi örnek alınarak oluşturulan kurumların açılmasından sonra, Türk dili ve tarihi üzerine yapılan araştırmalar artarak devam etmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde, özellikle Türk dilinin kökeni hakkında yapılan araştırmalar, milliyetçi tarih yazımına önemli ölçüde tesir etmiştir. Batı'da eğitim almış ve yabancı dile hâkim olan Meşrutiyet dönemi aydınları vasıtasıyla milliyetçi tarih yazımına yönelik arayışlar artmış ve bunun için temel unsurlar belirlenmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan Batı'da Türk dili üzerine yapılan araştırmaların neticeleri, Osmanlı entelektüel hayatını etkilemiş ve elde edilen bulgular, tarih yazıcılığında kullanılmaya başlamıştır. Batı'nın emperyalist davranışlarına karşı var olma mücadelesiyle başlayan Türkçülük ve bu anlayışla geliştirilen dil ve tarih çalışmaları, bu dönemde yaygınlaşmış ve milliyetçi tarih anlayışını yansıtan ilk eserler, Osmanlı aydınları tarafından kaleme alınmıştır. Elbette Batı'da Türk dili ve tarihi üzerine yapılan çalışmalar, Osmanlı aydınlarını etkilemiş ve bu konu üzerinde daha fazla durmaya ihtiyaç duyulmuştur. Batı'da Türk dilinin etimolojisi üzerine yapılan araştırmalar, elbette tek başına yeterli olmamıştır. Bütün bunların yanında milliyetçi tarih yazımının desteklemesi ve daha derli toplu hale getirilmesinde, Rusya'dan Anadolu'ya göç eden entelektüel Türk aydınların etkisini de burada vurgulamak gerekir. Bu aydınlar, göçlerle birlikte oluşan Anadolu'nun homojen nüfus yapısına uygun milliyetçi tarih yazımında önemli rol oynamıştır. Rusya'nın Panslavizm politikalarına karşı milli bilinç oluşturmak ve bu bilinci oluştururken de en eski ve köklü kültür olarak görülen Orta Asya Türkleri ile birleşmek gibi büyük idealler içeren Türkçü siyasi düşünceler, zaten mevcuttu. İşte vatan

⁹¹ L. Ársony, “Selçuk Adının Menşesine Dair”, *Bellekten*, 3/10, (1939), 383-384.

⁹² Osman Turan, “Selçuk Kervansarayları”, *Bellekten*, 10/ 39, (1946), 471.

⁹³ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklu Tarihinin Meseleleri: Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Adlı Eserin Tenkidi Dolaysıyla”, *Bellekten*, 19/76, (1955), 477-480.

sözcüğünün anlam kazandığı bu dönemdeki siyasi ve kültürel çalışmalar, aslında Cumhuriyetin ilanı ve ardından ulus-devlet inşa sürecine geçişle birlikte itibar kazanmış ve modern tarih çalışmaları öncülüğünde Türk ulusu kimliği, yeniden tanımlanmıştır.

Cumhuriyet'in ilanından itibaren Avrupa kökenli Türk karşıtı düşüncelere bir tepki, bir başkaldırı olarak değerlendirilebilecek Anadolu'nun Türk olduğuna dair tarih çalışmaları, ön planda yer almıştır. Ulus-devlet anlayışının yerleştirilmeye çalışıldığı bu dönemde, kültürel Türkçülük vücut bulmuş ve Türklerin medeni ve dünya uygarlıklarına katkıda bulunan bir millet olduğu düşüncesini ön plana çıkaran tarih çalışmaları, önem kazanmıştır. Batılı emperyalist güçlere karşı verilen askeri mücadele, bu sefer kültürel mücadeleye daha doğrusu Anadolu'nun en eski milleti Türkler olduğunu ispatlamaya yönelik çalışmalara dönüşmüştür. Böylece modern Türk tarih yazıcılığının ilk tecrübesi, Türk tarihini eski medeniyetlere kadar (Sümer, Hitit) götürme fikrinin bir sonucu olarak kendiliğinden doğmuştur. Anadolu'nun Türk olduğu şeklindeki tezler, tarih kongrelerinde ortaya konulmuş ve dünya kamuoyunun karşısına yeni bir tarih teziyle; Türk halkının önüne ise, yeni bir tarih ülküsüyle çıkmak istenmiştir. Buna yönelik tarih araştırmaları, daha çok Anadolu'yu merkeze alan bir anlayışla yürütülmüştür. Anadolu üzerinde emperyalist hak iddialarına karşı, Türklerin Anadolu'da kadim bir millet olduğunu ispat edilmesine yönelik araştırmalar, bu yüzden çok önemli hale gelmiştir. Bu araştırmalar sırasında elde edilen bilgi ve bulgular, milliyetçi tarih çalışmalarıyla harmanlanmış ve Türk tarihçiliği, bilimsel bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu, bu bilimsel zeminin oluşmasına kurumsal destek sağlamıştır. Nihayet Atatürk döneminde Türk tarihçiliğinin kat etmiş olduğu yol ve elde edilen bilimsel kabiliyet, Türk tarihçiliğinin ilerlemesine önemli katkı sağlamıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Birinci Türk Tarih Kongresi, (Konferanslar Müzakere Zabıtları), İstanbul: T.C Maarif Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1932.

Telif Eserler

“Önsöz”, *Bellekten*. 1/1, (Ocak 1937): 1-9.

“Şiir ve İnşa”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876)*. Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Yayın No. 30, 1993: 45-49.

Afet İnan. “Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde”, *Birinci Türk Tarih Kongresi, (Konferanslar Müzakere Zabıtları)*. İstanbul: T.C Maarif Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1932: 18-41.

_____. “Türk Tarih Kurumunun Arkeolojik Faaliyeti”, *İkinci Türk Tarih Kongresi (Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler)*. İstanbul 20-25 Eylül 1937, İstanbul: Kenan Matbaası, 1943: 8-20.

_____. “Atatürk ve Tarih Tezi”, *Bellekten*. 3/10 (Nisan 1939): 243-246.

_____. “Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşuna Dair”, *Bellekten*, 11/42, (Nisan 1947): 173-179.

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.

Akurgal, Ekrem. “Hattiler, Hititler ve Güneş Kursu”, *Bellekten*. 41/162 (Nisan 1977): 419-421.

Akün, Ömer Faruk. “Ahmet Vefik Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 2, İstanbul: Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., 1989: 143-157.

_____. “Nâmık Kemal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2006: 361-378.

- Akyüz, Kenan. "Türk Ocakları", *Belleten*. 50/196, (Nisan 1986): 201-228.
- Arsony, L. "Selçuk Adının Menşesine Dair", *Belleten*. 3/10, (1939): 377-384.
- Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*. İstanbul: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Atsız. *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar*. İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1935, V.
- Avcı, Cemal. "Türk Tarih Tezi Amacı, Uygulanışı ve Sonuçları", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2/11 (2005): 11-32.
- Ayhan, Halis. "Batılılaşma: Eğitim ve Öğretim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, 1992: 158-162.
- Baykara, Tuncer. "Togan Ahmet Zeki Velidi (1890-1970)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012: 209-210.
- Baymur, A. Fuat. *Tarih Öğretimi*, Ankara: Maarif Matbaası, 2. Basım, 1945.
- Berin, Şaziye. *Baybiçe*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1933.
- Berktaş, Halil. "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*. 54-55, (Yaz-Güz 1991): 19-45.
- _____. *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.
- Beydilli, Kemal. "Süleyman Hüsnü Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2010: 89-92.
- Bilgin, A. Azmi. "Şemseddin Sami'nin Edebiyatla İlgili Eserleri ve Görüşleri" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 22 (2007): 39-51.
- Bilgin, A. Azmi. "Thomsen Vilhelm (1842-1927)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012: 84-85.
- Bittel, K. "Atatürk ve İlköz Tarih Araştırmaları", *Belleten*, 3/10, (Nisan 1939): 205.
- Cahun, Léon. *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar*. Çev. İnan Kaya, Toplumsal İstanbul: Dönüşüm Yayınları, 2013.
- _____. *Fransa'da Arı Dillere Tekaddüm Etmış Olan Lehçenin Turanî Menşei*. Tercüme eden: Ruşen Eşref, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1930.
- Castellon, Georges. *Balkanların Tarihi*, Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğa, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.
- Copeaux, Etienne. *Türk Tarih Tezinden Türk İslam Tezine*. Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, 2000.
- Çınar, Metin. *Anadoluculuk Hareketinin Gelişimi ve Anadoluçular ile Cumhuriyet Halk Partisi Arasındaki İlişkiler (1943-1950)*. T.C Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2007.
- Çınar, Metin. *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Dilmen, İ. Necmi. "Türk Tarihinde Güneş Dil-Teorisinin Yeri ve Değeri", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1937: 1-13.
- Eyice, Semavi. "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları", *Belleten*. 32/128, (Ekim 1968): 509-526.
- _____. "Belleten". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, 1992: 424-425.
- Georgen, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*. Çev. Alev Er, Ankara: Yurt Yayınları, 1986.
- Gibbons, Herbert. Adams. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. Yay. Haz. Mustafa Everdi, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 1998.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2010.
- Göker, Muzaffer. "İkinci Türk Tarih Kongresi", *Belleten*. 2/5-6 (Nisan 1938): 1-4.
- Günaltay, Şemsettin. "Atatürk'ün Tarihçiliği ve Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra", *Belleten*. 3/10, (Nisan 1939): 273-274.
- _____. "İslâm Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?", *Belleten*. 2/ 5-6, (Ocak 1938): 73-88.

- Hanioğlu, M. Şükrü. "Türkçülük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012: 551-554.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Türk Tarih Kurumu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 41, İstanbul: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012: 547-549.
- Heyd, Uriel. *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. Termece: Cemil Meriç, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1980.
- Hilav, Selahattin. *Felsefe Yazıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, 2008.
- Hüsnü, Süleyman. *Târih-i Âlem*. İstanbul: Mekteb-i Fünun Harbiye Hazreti Şahane Matbaası, 1293/1876.
- İğdemir, Uluğ. *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*. Ankara: TTK Basımevi, 1973.
- Karpat, Kemal H. *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. Çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004.
- _____. *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Kaymaz, Nejat. "Türkçü Tarih Görüşü". *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara: TTK Basımevi, 1977: 433-443.
- Koşay, Hâmit Z. "Yusuf Akçura 1876-12.3.1935", *Bellekten*. 41/162, (Nisan 1977): 389-400.
- Köhler, Kurt. "Türkiye", *Yakın Şarkta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra*. Naşir: Dr. Herbert Melzig, Ankara: Alâaddin Kırıl Basımevi, 1940.
- Köprülü, M. Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. Yayımlayan. Orhan F. Köprülü, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2. Basım, 1986.
- Ölçer, Cüneyt. *Cumhuriyet Dönemi Türk Kâğıt Paraları (1923-1983)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Doğu Matbaası, 1983.
- Özcan, Abdülkadir. "Abdurrahman Şeref (1853-1925)", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. Cilt 1, İstanbul: Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., 1998: 175.
- _____. "Târîh-i Osmânî Encümeni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2011: 83-86.
- Özdoğan, Gökay Göksu. "Turan"dan "Bozkurt"a, *Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*. Çev. İsmail Kaplan, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2001.
- Özgüç, Nimet. "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları", *Bellekten*. 41/162, (Nisan 1977): 357-381.
- Pittard, Eugéne. "Atatürk'ün Hatırasını Tazim", *Bellekten*. 3/10, (Nisan 1939): 183-189.
- Pontus Meselesi*, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1338/1922.
- Timur, Taner. *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Hil Yayın, 1986.
- Toprak, Zafer. *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Baskı, 2020.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Turan, Osman. "Selçuk Kervansarayları", *Bellekten*. 10/39, (1946): 471-496.
- Türk Tarihinin Ana Hatları-Methal Kısmı*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Uçman, Abdullah. "Ali Suavi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 2, İstanbul: Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., 1989: 445-448.
- _____. "Şemseddin Sâmî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. Cilt 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2010: 523.
- Ulusoy, Belkis. "İsmail Gaspıralı Bey ile Röportaj", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. 15 (2002): 229-240.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Türk Tarihi Yazılırken Atatürk'ün Alâka ve Görüşlerine Dâir Hatıralar". *Bellekten*, 3/10 (Nisan 1939): 349-353.
- Yıldırım, Seyfi. "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 16 (Güz 2012): 75-92.
- Yinanç, Mükrimin Halil. "Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1999: 573-595.

ABD KAYNAKLARINA GÖRE İZMİR'İN İŞGALİ VE SONRASI (1919-1922)*

THE OCCUPATION OF İZMİR AND ITS AFTERMATH ACCORDING TO US SOURCES (1919-1922)

EMRE FEYZİ ÇOLAKOĞLU**

ÖZ

Doğu Akdeniz'in en önemli liman kenti konumundaki İzmir ve çevresi I. Dünya Savaşı'nın ardından galip devletler arasında yapılan paylaşım planları esnasında, İtalya ve Yunanistan arasında önemli bir çekişmeye neden olmuştur. Nitekim İzmir, bu çekişmeden galip ayrılan Yunanistan tarafından, 15 Mayıs 1919 tarihinde işgal edilmiştir. İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgali o sırada Anadolu'da Müttefik Kuvveler tarafından girişilen işgaller karşısında ortaya çıkan direniş hareketlerinin örgütlenmeye başlanması anlamında önemli bir kıvılcım olmuştur. İzmir'in işgali, literatürdeki çalışmalarda bazı istisnalar hariç olmak üzere daha çok yerli kaynaklar ışığında ele alınmaktadır. Amerikan kaynaklarından yararlanarak İzmir'in işgalini konu edinen çalışmalar ise genel olarak işgalin belli bir boyutuna ya da sürecine odaklanmaktadır. Bu çalışmanın amacı Türkiye Cumhuriyeti tarihinin önemli bir köşe taşı oluşturan İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgalini Amerikan arşivlerinde yer alan belgeler ışığında bütüncül bir şekilde değerlendirmektir. Çalışmada öncelikli olarak işgal kararının alınışı, uygulanışı ve işgalin sonlanması arasında geçen sürede Amerikan dış politikasının oluşturulması ve uygulanmasından sorumlu aktörlerin işgale bakış açıları karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilecektir.

ABSTRACT

Izmir, the most important port city of Eastern Mediterranean, and adjoining territories caused a significant conflict between Italy and Greece while sharing plans between the victorious states were making following the First World War. Ultimately, on May 15, 1919, Izmir was occupied by Greece, which was the triumphant part of this conflict against Italy. The occupation of Izmir and adjoining territories by the Greek forces was an important spark in terms of the organization of the resistance movements that emerged in the face of the occupations by the Allied Powers which started in Anatolia at that time. The occupation of İzmir has been handled in the light of mostly domestic sources, with some exceptions, in the literature. Studies dealing with the occupation of İzmir by utilizing American sources generally focus on a certain dimension or process of the occupation. The aim of this study is to evaluate the occupation of Izmir, which constitutes an important cornerstone in the history of the Turkish Republic, by the Greek forces in a holistic way in the light of the documents in the American archives. In the study, the perspective of the actors responsible for the formation and implementation of the American foreign policy will be analyzed comparatively for the process of the decision, implementation, and termination of the occupation.

Anahtar Kelimeler: ABD, Amiral Mark L. Bristol, İzmir Yangını, İzmir'in İşgali, Milli Mücadele, Paris Barış Konferansı, Yunanistan.

Keywords: Admiral Mark L. Bristol, Great Fire of Izmir, Greece, National Struggle, Occupation of Izmir, Paris Peace Conference, USA.

* Bu çalışma yazarın *ABD Dış Politikasında Türkiye ve Türk Siyasal Yaşamı (1919-1939)* başlıklı doktora tezinin bir bölümünden üretilmiş olup, Türk Tarih Kurumu tarafından 11-14 Haziran 2019 tarihlerinde Samsun'da düzenlenen "100. Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele" başlıklı uluslararası sempozyumda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr., efcolakoglu@gmail.com, ORCID: [0000-0002-8449-1067](https://orcid.org/0000-0002-8449-1067).

Extended Abstract

The occupation of Izmir and adjoining territories by the Greek forces on May 15, 1919, and the events that followed the occupation played a significant role in the emergence of the National Struggle in Anatolia. For this reason, the occupation of Izmir and adjoining territories by the Greek forces has been studied in many aspects in the literature of the history of the Turkish Republic. However, the primary sources in current studies were mostly limited to the documents in the Turkish and British archives. The purpose of this article is to reevaluate the decision, implementation, and termination of the occupation of Izmir and adjoining territories by the Greek forces in the light of the American archival documents.

In the article, the occupation of Izmir and adjoining territories by the Greek forces was evaluated in a holistic way, unlike the studies in the literature, in the light of the American archival documents. First of all, the factors and actors that were effective in the decision of occupation were emphasized in the study. While examining the attitudes of the relevant actors, the views of the actors responsible for the formation and implementation of the American foreign policy on the decision of occupation were discussed. Then, the common views in the literature about the decision of occupation were analyzed comparatively in the light of the American archival documents. The main issue this section focused on was determining the main motives that led the Allied Powers to take the Greek forces to Anatolia at the Paris Peace Conference. In the last chapter of the study, the activities of the Greek forces during the occupation of Izmir and adjacent territories and the great fire that broke out in Izmir following the occupation were clarified through the American archival documents.

The first conclusion of the article is that the Greek occupation of Izmir was a reactive decision taken in the course of the events that developed during the negotiations held at the Paris Peace Conference, rather than being planned earlier. During the negotiations held at the Paris Peace Conference to re-establish a peaceful environment and determine the fate of the lands of the defeated countries, the winner of the historical and regional conflict between Greece and Italy was Venizelos' Greece. Moreover, it was obvious that the Allied Powers regretted their decision of occupation due to the reports they received about the events in Izmir and adjacent territories. For this reason, the Allied Powers warned the Greek Prime Minister Venizelos that "the occupation of Izmir should be a temporary solution". However, it is seen that these warnings did not have any effect in preventing the Greek forces from acting on their own in Western Anatolia.

Another conclusion reached in the article is that the Italian activities and threats on Izmir and adjacent territories were not an issue that was brought up unnecessarily. The idea to be emphasized here is not the legitimization of the decision taken by the Allied Powers in Paris or the ambitions of Greece on Anatolia. The intentions, attitudes, and activities of the Italians about Izmir and adjacent territories had a facilitating effect in terms of realizing the ambitions of Greece on Anatolia.

One of the most important results revealed by the American archival documents regarding the occupation of Izmir and adjacent territories by the Greek forces is that US President Woodrow Wilson was at the forefront of the actors responsible for the decision of occupation. At the Paris Peace Conference, the US President almost tried to be more effective than the British Prime Minister Lloyd George in the embarkation of the Greek forces to Izmir. Moreover, according to the American archival documents, the actors involved in the formation and implementation of the American foreign policy regarding the occupation were not in agreement.

The atrocities committed by the Greek forces when they expanded the occupation they started in Izmir to the inner regions of Western Anatolia were clearly revealed in the American documents. In particular, the US High Commissioner Admiral Bristol emphasized in his reports that the situation in Anatolia did not comply with the Greek claims previously expressed and that the advancing Greek forces engaged in brutal massacres in the regions they passed. In fact, this situation was also stated by the investigations and reports prepared by the Inter-Allied Commission of Inquiry.

Finally, in the American archival documents, there are important reports about the great fire that broke out in Izmir right after the Turkish forces entered the city by the end of the Greek occupation. Although there are some inconsistencies among these reports, it is seen that the US High Commissioner Admiral Bristol made the most comprehensive and insightful assessment on the matter. Considering the final evaluation of the reports about the great fire, it does not seem possible that the fire was consciously started by the command and responsibility of the Turkish authorities. On the contrary, the Greek military authorities were the main suspects in the planning of the fire, and the Armenians living in the city in the implementation of these plans.

Giriş

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgali ve ardından yaşananlar Milli Mücadele'nin özellikle yurt genelinde örgütlenmeye başlaması noktasında kritik bir rol oynamıştır.¹ Bu nedenle İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgali Türkiye Cumhuriyeti tarihi çalışmaları literatüründe bugüne kadar birçok yönüyle ele alınmıştır. Ancak bu konuda araştırmacıların çalışmalarında başvurdukları kaynaklar çoğunlukla Türk ve İngiliz arşivlerinde yer alan belgelerle sınırlı kalmıştır.² Bu çalışmanın amacı ise Türkiye Cumhuriyeti tarihi açısından önemli bir dönüm noktasını oluşturan İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgali, işgal kararının alınışı, uygulanışı ve sonuçlarını Amerikan arşivlerinde yer alan belgeler ışığında, Amerikan bakış açısıyla yeniden değerlendirmektir. Çalışma kapsamında yararlanılan Amerikan arşiv belgelerini ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Tarih Ofisi tarafından periyodik olarak yayımlanan *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (PRFRUS)* serisinin ilgili ciltlerinde yer alan belgeler, *PRFRUS Paris Peace Conference (PPC) 1919* başlığı altında yayımlanan Paris Barış Konferansı tutanaklarından oluşan belgeler ve son olarak da ABD Ulusal Arşiv ve Kayıt İdaresi'nde (NARA) mikrofilm rulolarında kayıt altına alınmış ABD Dışişleri Bakanlığı'na ait belgeler oluşturmaktadır.³

Literatürde Amerikan arşiv belgeleri yardımıyla İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgalini farklı bakış açısı, yöntem ve odak kullanarak ele alan önemli çalışmalara rastlanmaktadır. Bu anlamda İzmir ve çevresinin işgaliyle başlayan süreci ikili ilişkiler bağlamında ele alan en kapsamlı çalışmalar Laurence Evans, John A. DeNovo, Roger R. Trask ve İsmail Köse tarafından yapılmıştır.⁴ Bu isimlerin kaleme aldıkları çalışmalarda genel olarak Türk-Amerikan ilişkilerini tarihsel bir perspektifle ele alırken Amerikan arşiv belgelerinden yoğun bir şekilde yararlandıkları görülmektedir. Bu isimlerden farklı olarak Hakan Özoglu ise güncel bir çalışmada benzer bir süreci Amiral Mark L. Bristol'un bakış açısıyla doğrudan Türkiye'de yaşanan iç gelişmelere yoğunlaşarak ele almıştır.⁵ Diğer taraftan, Yuluğ Tekin Kurat, Sina Akşin, İsmail Köse ve Mehmet Said Dilek'in kaleme aldıkları makalelerde özellikle Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çıkarılması kararının alındığı Paris Barış Konferansı görüşmelerine ve Yunan işgalinin ilk aylarına odaklandıkları görülmektedir.⁶ Bu isimler

¹ İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihinde başlayan işgali Anadolu'da yavaş yavaş harekete geçmiş direniş unsurlarına (yerel çeteler, müdafaa-i hukuk örgütleri, İttihatçı teşkilat ağı) güç vererek bunların bütünleşmesi yönünde önemli bir rol oynamıştır. İşgalin ardından birçok merkezde protesto mitingleri düzenlenmeye başlanmıştır. İstanbul'da ise mart ayında göreve başlayan Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa etmiştir. Bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-I: Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, 243-245.; Tuncer Baykara, "İzmir'in Yunanlılarca İşgalinin Türk Milli Mücadelesindeki Yeri ve Önemi", *Kuruluşun ve Kurtuluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: ATAM, 2015, 19-23. İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgalinden hemen sonra bölgeye gönderilen ABD Konsolosu George Horton işgalin sona ermesinin ardından kaleme aldığı bir raporunda İzmir'in işgaliyle ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: "Cahil ve göçebe bir halk olan Türkler arasında Yunan işgalinden önce vatanseverlik diye bir şey yoktur. Ancak Yunanlıların karaya çıkması Mustafa Kemal'e Türkleri birleştirerek bir ordu kurmak için istediği fırsatı vermiştir." Bkz. National Archives and Records Administration (NARA), M 363, Roll 4, 767.68/476, 27.09.1922.

² İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgalini Türk ve İngiliz arşivlerinde yer alan belgelere dayalı bir şekilde ele alan çalışmaların başlıcaları için bkz. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi*, II. Cilt II. Kısım, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1999.; Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli), 1919-1923*, 4. Baskı, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018.; İsmail Ediz, *Diplomasi ve Savaş: İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali*, Ankara: ATAM, 2015.; Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a: Dünden Bugüne Değişen Ne Var?*, İstanbul: Doğan Kitap, 2007. Bununla birlikte bu konudaki önemli istisnaları şu çalışmalar oluşturmaktadır. Bkz: Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.; Engin Berber, *Sancılı Yıllar 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997.; Mevlüt Çelebi, *İtalyan Arşiv Belgelerinde Anadolu'da Yunan Mezalimi (1919-1922)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.

³ Bu belgelerden seçilmiş bir kısmı daha önce Orhan Duru ve Çağrı Erhan tarafından derlenerek yayımlanmıştır. Bkz. Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, 6. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011; Çağrı Erhan, *Amerikan Documents on Greek Occupation of Anatolia*, Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1999.

⁴ Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1965; John A. DeNovo, *American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939*, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1963; Roger R. Trask, *United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971; İsmail Köse, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol'un Rolü (1919-1927)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.

⁵ Hakan Özoglu, *The Decline of the Ottoman Empire and the Rise of the Turkish Republic: Observations of an American Diplomat*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021.

⁶ Yuluğ Tekin Kurat, "Batılı Kaynakların Işığında İzmir'in İşgali Sorunu (15 Mayıs 1919)", *VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970 Bildirileri*, II. Cilt, Ankara: TTK, 1973, 842-853; Sina Akşin, "Paris Barış Konferansı'nın Yunanlılar İzmir'e Çıkarma Kararı", *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar) Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1986, 174-188.; İsmail Köse, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *International Journal of History Studies*, 6/3 (2014), 217-238.; Mehmet Said Dilek, "Paris Barış Konferansında Yunan Talepleri ve Büyük Güçlerin Tutumu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 36 (2013), 31-42.

çalışmalarında yalnızca ABD Dışişleri Bakanlığı'nın *PRFRUS PPC 1919* başlığı altında yayımlanan Paris Barış Konferansı tutanaklarından oluşan Amerikan arşiv belgelerinden faydalanmıştır. Benzer şekilde Çağrı Erhan da ek olarak sunduğu belgelerle zenginleştirdiği çalışmasında İzmir ve çevresindeki Yunan işgalinin ilk ayları ile Yunan kuvvetlerinin bu dönemde gerçekleştirdikleri mezalimi araştırmak için kurulan uluslararası komisyonun çalışmalarını eleştirel bir bakış açısıyla ele almıştır.⁷ Son olarak, Hikmet Öksüz ve İsmail Köse ile Sezen Karabulut ise İzmir ve çevresindeki Yunan işgalinin son dönemlerine yoğunlaştıkları çalışmalarda Yunan kuvvetlerinin gerileyişini, bu durumun ortaya çıkardığı sorunları ve Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk kuvvetlerinin elde ettiği başarıları Türkiye'de görev yapan Amerikan diplomatik ve askeri temsilcilerinin gözünden okuyucuya aktarmıştır.⁸

Bu çalışmada İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgali Amerikan arşivlerinde yer alan belgeler ışığında literatürdeki çalışmalardan farklı olarak bütüncül bir şekilde değerlendirilecektir. Çalışmada ilk olarak İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgali kararının alınışında etkili olan faktörlerin niteliği ve aktörlerin kimliği üzerinde durulacaktır. Burada ilgili aktörlerin tutumları incelenirken özellikle Amerikan dış politikasının oluşturulması ve uygulanmasından sorumlu aktörlerin işgal kararı hakkındaki görüşleri tartışılacaktır. Daha sonra ise işgal kararının alınışı hakkında literatürdeki yaygın görüşler Amerikan belgeleri ışığında karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilecektir. Bu kısımda üzerinde durulacak esas meseleyi İzmir'e Yunan kuvvetlerinin çıkarılması kararının günün koşulları çerçevesinde herhangi bir meşruiyetinin olup olmadığı tartışmasından ziyade Paris Barış Konferansı'nda Müttefik Kuvvetleri Yunan kuvvetlerini Anadolu'ya çıkarmaya iten temel saiklerin ortaya konulması oluşturacaktır. Çalışmanın son bölümünde ise Yunan kuvvetlerinin İzmir ve çevresinde yaklaşık kırk ay süren işgal boyunca gerçekleştirdikleri faaliyetler ve işgalin sona ermesiyle birlikte İzmir'de çıkan yangın Amerikan belgeleri ışığında aydınlatılmaya çalışılacaktır.

İşgali Hazırlayan Gelişmeler

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı cephelerinde aldığı mağlubiyetlerin ardından 1918 yılının ekim ayında bir ateşkes antlaşması imzalamaya hazır olduğu bildiren girişimlerine hız kazandırmıştır.⁹ Bu girişimler sonucunda 30 Ekim 1918 tarihinde Bahriye Nazırı Rauf Bey Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda demirli *Agamemnon* zırhlısında Osmanlı Devleti'nin kayıtsız şartsız teslimiyetini kabul eden Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamıştır.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin fiilen sonunu getiren ve oldukça ağır şartlar içeren antlaşma, savaşın galibi Müttefik Kuvvetlere önemli haklar tanımıştır.¹¹ Bunlardan en önemlisi ise kuşkusuz ki antlaşmanın yedinci maddesinde belirtilen Müttefik Kuvvetlerin güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde kendileri için stratejik gördükleri bir noktayı işgal etme hakları olmuştur.¹² Nitekim Müttefik Kuvvetler hiç vakit kaybetmeden I. Dünya Savaşı devam ederken yaptıkları gizli antlaşmalar uyarınca Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamıştır. İngilizler ateşkes antlaşmasından henüz üç gün sonra Musul bölgesine girmiş ve akabinde Maraş, Urfa, Antep dolaylarına doğru ilerlemiştir. Fransızlar ise Hatay, İskenderun, Adana ve civarından oluşan Kilikya bölgesine asker çıkarmıştır. Müttefik Kuvvetlere sonradan katılan İtalya da Antalya, Marmaris, Fethiye,

⁷ Çağrı Erhan, *Greek Occupation of Izmir and Adjoining Territories: Report of the Inter-Allied Commission of Inquiry (May-September 1919)*, Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1999.

⁸ Hikmet Öksüz, İsmail Köse, "Amerikan Arşiv Vesikalarında Büyük Taarruz", *Türkiyat Mecmuası*, 27/2 (2017), 207-238; Sezen Karabulut, "İşgal, Kurtuluş ve Toplumsal Etkileri: Amerikan Belgelerinde Milli Mücadelenin Son Günleri", *Atatürk Yolu Dergisi*, 64 (2019), 181-210.

⁹ "The Chargé in Great Britain (Laughlin) to the Secretary of State", 07.10.1918, *PRFRUS, 1918, Supplement I, The World War*, Vol. I, Washington: US GPO, 1933, 340-341.; "The Chargé in Greece (Chabot) to the Secretary of State", 06.10.1918, *PRFRUS, 1918, Supplement I, The World War*, Vol. I, 341-343.; "The Turkish Chargé in Spain to the Spanish Minister of Foreign Affairs", 12.10.1918, *PRFRUS, 1918, Supplement I, The World War*, Vol. I, 360.

¹⁰ Erik Jan Zürcher, "Osmanlı İmparatorluğu ve Mondros Mütarekesi", *Savaş Devrim ve Uluslaşma – Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, Çev. Ergun Aydınoglu, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, 215-224.

¹¹ Rogan mütareke şartlarını kendi başına hiç de sert bulmazken, McMeekin ise mütareke maddelerinin tek tek ele alındığında makul gibi görünmelerine rağmen toplu bir şekilde değerlendirildiklerinde ise mütarekenin Osmanlı Devleti'nin tam parçalanması anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Bkz. Eugene Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü – Ortadoğu'da Büyük Savaş (1914-1920)*, Çev. Özkan Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, 419; Sean McMeekin, *Osmanlı'da Son Fasıl – Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı 1908-1923*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2019, 405.

¹² Mondros Ateşkes Antlaşması'nın tam metni için bkz: J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1914-1956*, Vol. II, New Jersey: D. van Nostrand Company, 36-37.; İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları – I. Cilt (1920-1945)*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, 12-14.; Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri: Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, 3-8.

Kuşadası gibi Güney Ege ve Akdeniz limanlarını işgal etmeye başlamıştır. Diğer taraftan, henüz 13 Kasım 1918 tarihinde Müttefik Kuvvetlerin gemilerinden oluşan bir filo Çanakkale ve İstanbul Boğazı'ndaki istihkâmları kontrol altına almıştır.¹³

Osmanlı topraklarının parça parça işgali devam ederken Doğu Akdeniz'in en önemli liman kenti konumundaki İzmir ve çevresinin geleceği ise İtalya ve Yunanistan arasında ciddi bir anlaşmazlığa neden olmuştur.¹⁴ Bu dönemde Venizelos liderliğindeki Yunanistan'ın Ege'yi bir Yunan denizi haline getirerek bir ayağı Asya diğer ayağı Avrupa'da olan büyük Yunan devleti ülküsü "megali idea"yı gerçekleştirme hedefi bulunmaktadır. Diğer taraftan, ulusal birliğini on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı gibi geç bir dönemde sağlayabilen İtalya ise bir Akdeniz devleti olmanın ve On İki Ada'yı elinde bulundurmanın avantajıyla İzmir ve çevresini ele geçirerek ekonomisini güçlendirmek istemektedir. Bu durum, I. Dünya Savaşı'nın sonunda başta İzmir ve çevresi olmak üzere Batı Anadolu'nun paylaşılması konusunda İtalya ve Yunanistan arasında kıyasıya bir rekabetin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁵

İtalya, I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Osmanlı Devleti gibi ilk başta tarafsızlığını ilan etmiştir. Ancak İtalyan Hükümeti savaş devam ederken hem Müttefik hem de Merkezi Kuvvetler nezdinde savaşa dâhil olmak için pazarlıklar yapmaya başlamıştır. Bu pazarlıklar ilk meyvesini 1915 yılının nisan ayında vermiştir. İtalya 26 Nisan 1915 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya ile Londra'da imzalanan gizli antlaşmayla Merkezi Devletlere karşı savaşa dâhil olmasına karşılık savaş sonrasındaki paylaşımlarla ilgili Adriyatik, Akdeniz ve Ege'de birtakım taahhütler elde etmiştir. Bu taahhütler Osmanlı Devleti ile ilgili olarak Antalya ve civarı ile Trablus bölgesinde egemenlik haklarını içermiştir.¹⁶ Ancak Müttefik Kuvvetler arasındaki paylaşım pazarlıkları savaşın ilerleyen aylarında da devam etmiştir. 1916 yılının mayıs ayında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Osmanlı topraklarının paylaşımı üzerine Sykes-Picot Antlaşması imzalanmıştır.¹⁷ Bu antlaşmanın dışında kalan İtalya ise antlaşmadan haberdar olur olmaz İngiltere ve Fransa nezdinde yeni girişimlerde bulunarak yapılan paylaşım planlarına dâhil olmak istemiştir. Nitekim 19-26 Nisan 1917 tarihlerinde St. Jean de Maurienne'de yapılan görüşmeler sonucunda söz konusu devletler arasında gizli bir antlaşma daha imzalanmıştır. St. Jean de Maurienne Antlaşması ile İtalya 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan anlaşmaları kabul etmiş ve buna karşılık savaş sonrasında Mersin Limanı hariç olmak üzere Antalya, Konya, Aydın ve İzmir bölgelerinde paylaşım hakkı elde etmiştir. Bununla birlikte antlaşmanın yürürlüğe girmesi ise Rusya'nın da bu antlaşmayı onaylamasına bağlanmıştır.¹⁸ Ancak Rusya'da ekim ayında gerçekleşen devrimden sonra iktidarı ele geçiren Bolşevikler yapılan antlaşmayı onaylamak bir yana, o güne kadar Rusya'nın da dâhil olduğu bütün gizli paylaşım antlaşmalarını dünya kamuoyuyla paylaşarak I. Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir.

Diğer taraftan, Yunanistan ise I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından ilk etapta İtalya gibi tarafsızlığını ilan etmiştir. Ancak savaşın başladığı yıllarda iktidarda bulunan Eleftherios Venizelos Osmanlı Devleti'nin de dâhil olduğu bir savaşta Yunanistan'ın tarafsız kalmasının mümkün olmadığını savunarak ülkenin bağımsızlığından itibaren olduğu gibi İngiltere ile birlikte hareket edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Böylece Venizelos'a göre Yunanistan Balkan Savaşları'nın ardından içerisinde bulunduğu güvensizlik ortamından kurtularak savaş sonrasında kazanan tarafta yer almış olacak ve "megali-idea"nın gerçekleştirilmesi için önemli bir fırsat yakalayacaktır. Bununla birlikte, savaşı Almanya'nın kazanacağına inanan Yunanistan Kralı I. Konstantin ise Balkan Savaşları'ndan yeni çıkmış Yunanistan'ın böylesine büyük çaplı bir savaşa dâhil olmasına temkinle yaklaşmıştır. Askeri eğitimini Almanya'da alan ve Alman Kralı II. Kayzer William'ın kız kardeşiyle evli olan

¹³ Roderic H. Davison, "Mondros'tan Lozan'a Türk Diplomasisi", *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Batı Etkisi, Çev. Mehmet Morali, İstanbul: Alfa Kitapevi, 2016, 293; Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*, Çev. Ahmet Kaçmaz, 10. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, 15-16; Roger Ford, *Cennet Mahşere, Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2018, 456-457; Erik Goldstein, "The British Official Mind and the Lausanne Conference, 1922-23", *Diplomacy & Statecraft*, 14/2 (2003), 188.

¹⁴ David Fromkin, *Barişa Son Veren Barış - Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, Çev. Mehmet Harmancı, 4. Baskı, İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2013, 328; Erik J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, 29. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 219; Bülent Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006, 53-54.

¹⁵ Engin Berber, "Kurtuluş'tan Sonra İzmir'de Yunan İşgal Dönemine Tepkiler", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 3/8 (1987), 443; Berber, *Sancılı Yıllar*, 107-108; Volkan Aksoy, "Paris Barış Konferansı'nda İtalyanlar", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/32 (2020), 641.

¹⁶ Londra Antlaşması'nın söz konusu maddeleri için bkz: Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, 11-12.

¹⁷ Sykes-Picot Antlaşması'nın tam metni için bkz. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, 18-22.

¹⁸ St. Jean de Maurienne Antlaşması'nın söz konusu maddeleri için bkz: Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, 23-25.

I. Konstantin Almanya'ya karşı bir cephede yer alma konusunda istekli değildir.¹⁹ Nitekim Başbakan Venizelos ile Kral I. Konstantin arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ilk olarak 1915 yılında Venizelos'un iktidardan uzaklaştırılmasına neden olmuştur. Ancak Venizelos'un yapılan seçimleri kazanarak yeniden iktidara gelmesinin ardından bu defa 1917 yılında Kral I. Konstantin İngiliz ve Fransız desteğiyle tahttan uzaklaştırılmış ve yerine Kral I. Konstantin'in oğlu II. Aleksander getirilmiştir. Venizelos'un iktidar değişikliğinden sonra yaptığı ilk iş İngiltere ve Fransa'ya gerçekleştirdiği ziyaretlerin ardından Yunanistan'ı Müttefik Kuvvetlerin yanında savaşa sokmak olmuştur.²⁰ Böylece Venizelos İngiltere ve Fransa'nın desteğini arkasına alarak Anadolu üzerindeki emellerini hayata geçirmek için Yunanistan adına önemli bir adım atmıştır.

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesinin ardından İtalya ve Yunanistan Anadolu üzerindeki planlarını gerçekleştirmek için hiç vakit kaybetmeden Müttefik Kuvvetler nezdinde girişimlere başlamıştır. 19 Kasım 1918 tarihinde Washington'daki İtalyan Büyükelçi Macchi di Cellere ABD Dışişleri Bakanlığı'na Türklerin özellikle Trablus'ta ateşkes hükümlerini ihlal ettiklerine dair bir nota vermiştir. İtalyan Hükümeti bu notayla başta İngiliz Hükümeti olmak üzere Müttefik Kuvvetlerden İstanbul'daki temsilcileri vasıtasıyla söz konusu "katlanılmaz duruma bir son vermeleri" konusunda gerekli adımları atmalarını istemiştir.²¹ İtalya'nın buradaki amacı Türklerin ateşkes hükümlerine uymadıklarını bahane ederek savaş esnasında imzaladıkları gizli antlaşmalar uyarınca Osmanlı toprakları üzerindeki planlarını hayata geçirmek için gerekli ortamı oluşturmak olmuştur. Nitekim İtalyan Hükümeti aynı saikle benzer bir notayı yaklaşık bir ay sonra İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na da iletmiştir. Londra'da bulunan İtalya Dışişleri Bakanı Sidney Sonnino İngiliz Hükümeti'ne verdiği notayla İstanbul'un uluslararası işgali için bir İtalyan birliğinin şehre gönderilmesi gerektiğini ve Türk Hükümeti'nin Trablus'ta ateşkes kurallarına itaatsizliğinin devamı durumunda İtalya'nın Müttefik Kuvvetler arasındaki antlaşmalar uyarınca Anadolu'da bazı bölgeleri kendi adına işgale başlayacağını bildirmiştir.²²

Diğer taraftan, Yunanlılarda da İtalyanlara benzer bir şekilde Amerikan Hükümeti'ni etkilemek adına Atina'daki ABD Sefareti ve Washington'da Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlere başlamıştır. Bu doğrultuda Atina'daki ABD Ortaelçisi Droppers 4 Aralık 1918 tarihinde Washington'a gönderdiği bir raporda kendisine son günlerde Yunan vatandaşlarından birçok şikâyet geldiğini bildirmiştir. Yunanlılar Amerikan Sefareti'ne yazdıkları dilekçelerde genel olarak Kuzey Epir Yöresi ve On İki Ada ile İzmir ve çevresinde yaşayan soydaşlarının zulüm gördüklerini, büyük bir katliamla karşı karşıya olduklarını ve Amerikan Hükümeti'nden bu konuda bir yardım beklediklerini dile getirmiştir.²³ Nitekim Droppers'ın telgrafından iki gün sonra da Washington'daki Yunan Sefareti ABD Dışişleri Bakanlığı'na bir nota vermiştir. Yunan Hükümeti bu defa verdiği notada son günlerde Türkiye'den Trakya ve Anadolu'nun iç bölgelerindeki Hristiyanların geleceği konusunda endişe uyandıran birçok rapor geldiğini bildirmiştir. Yunan Hükümeti'ne göre söz konusu soydaşlarının katliamının önlenmesi ancak Trakya ve Anadolu'daki önemli merkezlerin en azından Müttefik Kuvvetlerin işgaliyle önlenilecektir.²⁴ Yunan Hükümeti'nin Müttefik Kuvvetler nezdindeki girişimleri özellikle Batı Anadolu'da kalan Osmanlı topraklarının geleceğinin belirlenmesi konusunda kendilerinin de en az İtalyanlar kadar hevesli olduğunu göstermiştir.

İşgal Kararının Alınışı

30 Kasım 1918 tarihinde Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından 3 Kasım 1918'de Avusturya ve 11 Kasım 1918'de de Almanya imzaladıkları ateşkes antlaşmalarıyla teslim olmuşlar ve yaklaşık dört yıl süren büyük savaş böylece sona ermiştir.²⁵ İttifak Devletleri ile imzalanan ateşkes antlaşmalarının ardından artık sıra yapılacak barış antlaşmasına gelmiştir. Bu amaçla imzalanacak barış antlaşmasının taslağını hazırlamak, dünya çapında barış ortamını yeniden tesis etmek ve mağlup devletlerin topraklarının kaderini tayin ederek Avrupa ile Yakındoğu'da sınırlarını yeniden belirlemek üzere Paris'te bir

¹⁹ Gürhan Yellice, "Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan: Çanakkale'den Milli Bölünmeye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/32 (2016), 210-211.

²⁰ Şevket Ovalı, "Tarihsel Bir Perspektiften Batı-Yunanistan İlişkisinin Siyasal Arka Planı (1821-1945)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62/1 (2007), 181-183.

²¹ "The Italian Ambassador (Macci di Cellere) to the Counselor for the Department of State (Polk)", 19.11.1918, *PRFRUS, PPC, 1919, Vol. II*, Washington: US GPO, 1942, 273-274.

²² "The British Embassy to the Department of State", 16.12.1918, *PRFRUS, PPC, 1919, Vol. II*, 277-278.

²³ "The Minister in Greece (Droppers) to the Acting Secretary of State", 04.12.1918, *PRFRUS, PPC, 1919, Vol. II*, 275.

²⁴ "The Greek Legation to the Department of State", 06.12.1918, *PRFRUS, PPC, 1919, Vol. II*, 276-277.

²⁵ Bulgaristan ise henüz 29 Eylül 1918 tarihinde Müttefik Kuvvetler ile bir ateşkes antlaşması imzalayarak mağlubiyeti kabul etmiştir. Bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasal Tarihi 1914-1995*, 16. Baskı, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007, 141-143.

konferans toplanmasına karar verilmiştir. Konferansa İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya Başbakan ve ABD ise Başkan düzeyinde katılmıştır. Katılımcı ülkelerin devlet başkanlarının yanında dışişleri bakanlarının da eklenmesiyle oluşan Onlar Konseyi 18 Ocak 1919 tarihinde barış antlaşmasının taslağını görüşmeye başlamıştır. Japonya dışındaki ülkelerin devlet başkanlarından oluşan Dörtler Konseyi ise konferansın karar organı olarak görev yapmıştır.²⁶

Paris Barış Konferansı'nın esas gündemini ilk etapta Almanya ile yapılacak barış antlaşmasının hükümlerinin belirlenmesi oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin topraklarının geleceği konusunda yapılan görüşmeler ise konferans açıldıktan yaklaşık on gün sonra başlamıştır. Buradaki önceliği de ülkenin Mezopotamya'daki toprakları ile İstanbul ve Ermenistan bölgesinin geleceği oluşturmuştur. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti'nin Batı Anadolu'daki toprakları üzerinde başlayan Yunan-İtalyan rekabeti Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin geleceğinin tartışıldığı oturumlarda kendisini göstermiştir. Bu anlamda ilk karşılaşma Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un aralık ayında Paris Barış Konferansı henüz resmi olarak açılmadan önce yazılı olarak sunduğu memorandumunu sözlü olarak savunmak üzere 3 Şubat 1919 tarihinde Onlar Konseyi'nin huzuruna çıktığı toplantıda yaşanmıştır.²⁷ Bu karşılaşma sırasında Yunanistan Başbakanı Venizelos ile İtalya Başbakanı Vittorio Emmanuele Orlando adeta karşılıklı olarak birbirlerini tartmıştır. Venizelos, Yunanistan'ın Osmanlı toprakları üzerindeki talepleri hakkında konuşmaya başlamadan hemen önce "diğer Batılı güçlerle her daim olduğu gibi İtalya ve tüm Akdeniz güçleriyle iyi ilişkiler geliştirmenin Yunanistan'ın çıkarlarına olduğunu" ifade etmiştir. Venizelos'a göre "İtalya gibi bir Büyük Güç ile Yunanistan gibi küçük bir devletin" dostane bir anlaşmaya varması her iki devletin de ortak çıkarlarının temelini oluşturacaktır. Venizelos'un toplantıya "ince diplomasi" barındıran bu girişine Orlando da aynı üslupla karşılık vermiştir. Orlando, İtalya'nın bölgesel sorunların dostane bir anlaşmayla çözülmesi konusunda Yunanistan ile aynı arzuyu taşıdığını ifade etmiştir. Kendisi yalnızca "soylu bir devlet olarak dünya siyasetinde onurlu bir yer işgal eden" Yunanistan'ın küçük bir devlet olduğu ifadesine katılmadığını belirtmiştir.²⁸ Bu manidar diplomatik manevralar adeta sonraki aylarda Akdeniz'de kopacak fırtınanın girizgâhını oluşturmuştur.

3-4 Şubat 1919 tarihlerinde gerçekleşen Onlar Konseyi oturumlarında Yunanistan Başbakanı Venizelos Osmanlı toprakları üzerindeki Yunan taleplerini Kuzey Epir Yöresi, Adalar, Trakya ve Anadolu başlıkları altında ayrıntılı olarak açıklamıştır.²⁹ Gerçekleştireceği sunum için oldukça kapsamlı bir hazırlık yaptığı görülen Venizelos Yunan taleplerini açıklarken argümanlarını genel olarak Wilson İlkeleri'nin on ikinci maddesine dayandırmış ve bol miktarda nüfus verisiyle haritadan yararlanmışır.³⁰ Venizelos'a göre Kuzey Epir Yöresi; On İki Ada, Gökçeada, Bozcaada, Kızılhisar Adası, Rodos ve Kıbrıs dâhil olmak üzere Doğu Akdeniz'deki adaların tamamı; Edirne dâhil olmak üzere Doğu ve Batı Trakya'nın tamamı ile Denizli Sancağı hariç olmak üzere Aydın Vilayeti'nin Yunanistan'a verilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte Venizelos, Osmanlı toprakları üzerindeki son derece cüretkâr taleplerine 360.000 Rum'un yaşadığını iddia ettiği ve üzerindeki birçok büyük gücün çıkar çatışması nedeniyle uluslararası bir rejimin kurulacağını tahmin ettiği İstanbul'u da eklemekten ise kaçınmıştır. Paris Barış Konferansı tutanaklarında Trakya'daki taleplerinin gerçekleşmesi adına İstanbul'dan feragat ettiği gözlenen Venizelos dünya milletlerinin genel çıkarı için Osmanlı Sultanı'nın da İstanbul'dan çıkartılması ve Türklere yeni bir başkent olarak Bursa ya da Konya'nın tahsis edilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Venizelos'a göre Sultan'ın Halife unvanı olmadan dahi İstanbul'da kalmasına izin verilmesi durumunda kendisi hala saygınlığını koruyarak İslam dünyası üzerindeki nüfuzunu sürdürebilecek ve Fransa ile İngiltere dâhil olmak üzere büyük güçlere sorun

²⁶ "Preliminary Peace Conference, Protocol No. 1, Session of January 18, 1919", *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. III, Washington: US GPO, 1943, 157-175; Robert Gerwarth, *Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi? 1917-1923*, Çev. Yüksel Taşkın, İstanbul: Doğan Kitapevi, 2018, 185-186.

²⁷ Venizelos'un Paris Barış Konferansı'na sunduğu memorandum için bkz: Eleftherios Venizelos, *Greece Before the Peace Conference of 1919: A Memorandum Dealing with the Rights of Greeks*, New York: Oxford University Press American Branch, 1919.

²⁸ "Secretary's Note of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 03.02.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. III, 859.

²⁹ Harry J. Psomiades, *The Eastern Question: The Last Phase - A Study in Greek Turkish Diplomacy*, New York: Pella Publishing Company, 2000, 19.

³⁰ Wilson İlkeleri'nin on ikinci maddesi "Mevcut Osmanlı Devleti'ndeki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Türk yönetimindeki diğer uluslara da her türlü kuşku'dan uzak yaşam güvenliğiyle özerk olarak gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır." şeklindedir. Diğer taraftan, Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda gösterdiği performans hakkında İngiliz heyetinde yer alan diplomat Allen Leeper "Hepimiz bunun inanılmaz bir güç ve zarafeti bir arada barındıran, duyduğumuz en etkileyici performans olduğunu düşündük." ifadesini kullanmıştır. Bkz. Erik Goldstein, "Great Britain and Greater Greece 1917-1920", *The Historical Journal*, 21/2 (1989), 345.

çıkartabilecektir.³¹ Sonuç olarak Venizelos Paris Barış Konferansı'nda iki gün süren konuşması boyunca hem Osmanlı toprakları üzerindeki Yunan taleplerinin haklılığını kanıtlamaya çalışmış hem de o sırada büyük güçlerle yaşayabileceği çıkar çatışması nedeniyle gerçekleşmesini pek de mümkün görmediği düşüncelerini büyük güçlerin çıkarlarına verdiği önemi vurgulayacak şekilde dile getirerek daha sonra müsait şartların oluşması durumunda bunları gerçekleştirebilmek için uygun bir ortamın oluşmasını sağlamaya gayret göstermiştir.

Venizelos'un Onlar Konseyi huzurunda gerçekleştirdiği konuşmaların yer aldığı oturumların tutanakları incelendiğinde kendisinin Osmanlı toprakları üzerindeki taleplerinin İtalya dışındaki büyük güçlerin devlet başkanları tarafından son derece memnuniyetle takip edildiği görülmektedir. Hatta Venizelos'un Batı Anadolu'da yer aldıklarını iddia ettiği Rum ve Türk nüfusu karşılaştırmalı olarak aktarmaya çalıştığı bir sırada ABD Başkanı Woodrow Wilson araya girerek aslında kendisini bu konuda daha fazla talepkâr olabileceği konusunda açıkça cesaretlendirmiştir. Venizelos İstanbul ve Anadolu'nun diğer bölgelerindeki Rum ve Türk nüfus miktarlarını arka arkaya sıraladıktan sonra Wilson kendisine bu istatistikleri hangi kaynaklardan elde ettiğini sormuştur. Wilson'a göre bu rakamlar Rum Patrikhanesi'nden elde edildiyse söz konusu Rum nüfusun vergilendirilmekten kaçınmak için gerçekte olduğundan çok daha az gözükmesi muhtemeldir. Venizelos ise bu konuda kendisini söz konusu rakamları Rum Kilisesi yetkililerinden aldığı ama oradaki rakamların da esasında resmi Türk istatistiklerinden elde edilmiş olabileceğini düşündüğü şeklinde yanıtlamıştır.³²

Diğer taraftan, İtalyanların Venizelos'un talepleri karşısında Onlar Konseyi'ndeki durumu ise tam bir hayal kırıklığı şeklinde nitelendirilebilmektedir. Bu durumun en önemli nedeni Venizelos'un ilk olarak yazılı bir şekilde konferans gündemine sunduğu toprak taleplerinin önemli bir bölümünün savaş sırasında Müttefik Kuvvetlerin İtalya'ya vaat ettikleri topraklarla örtüşmesidir. Bu nedenle İtalya Akdeniz bölgesinde adil bir düzenlemenin oluşturulabilmesi için varılacak bir uzlaşının ancak 1915 yılında imzalanan Londra ve 1917 yılında imzalanan St. Jean de Maurienne Antlaşmalarının gözetilmesiyle gerçekleşebileceğini savunmuştur. İtalyanlar bu argümanlarını 24 Ocak 1919 tarihinde diplomatik temsilcileri De Martino tarafından hazırlanan bir memorandum ile konferans gündemine sunmuştur.³³ Hatta söz konusu memorandumun ardından İtalya Dışişleri Bakanı Sonnino, Venizelos'un Anadolu hakkında dile getirdiği istatistiklere karşı bir argüman oluşturmak için İstanbul'daki İtalyan Yüksek Komiseri Kont Sforza'dan Konya, Bursa ve İzmir özelinde Anadolu'nun nüfus yapısı hakkında istatistiki bilgiler içeren kapsamlı bir rapor hazırlamasını istemiştir.³⁴ Ancak Venizelos'un 3-4 Şubat 1919 tarihlerindeki etkileyici sunumu karşısında büyük güçlerin devlet başkanlarının müspet tutumu İtalya'nın dikkatini Anadolu üzerindeki hak talepleri saklı kalmak kaydıyla Adriyatik bölgesindeki gelişmelere yoğunlaştırmasına neden olmuştur.

Venizelos'un iki gün süren sunumunun ardından Yunan heyeti Onlar Konseyi huzurundan ayrılmıştır. Yunan heyetinin ayrılmasından sonra İngiltere Başbakanı Lloyd George, Venizelos'un taleplerinin istatistiki ve coğrafi olarak birçok sorunu gündeme getirdiğini belirterek Romanya meselesinde olduğu gibi söz konusu talepleri incelemek ve konferansın bir karara varması konusunda önerilerde bulunmak üzere uzmanlardan oluşacak bir komisyonun kurulmasını önermiştir. Nitekim Lloyd George'un önerisi üzerine ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın iki temsilcisinden oluşacak bir Yunan İşleri Komisyonu kurulması sağlanmıştır.³⁵ Ertesi gün oluşturulan

³¹ "Secretary's Note of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 03.02.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. III, 859-866.; "Secretary's Note of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 4 February 1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. III, 867-875.

³² "Secretary's Note of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 04.02.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. III, 872.; Dilek, "Paris Barış Konferansında Yunan Talepleri", 35. Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda Onlar Konseyi'ne sunduğu "1912 Yılı Rum Patrikhanesi İstatistikleri" esasen Vital Cuinet tarafından 1890-1894 yıllarında Paris'te *La Turqui d'Asia* başlığı altında dört cilt olarak yayımlanan kitaptan alınmıştır. Ancak Venizelos burada kitapta yer alan Rumlar dışındaki etnik unsurlar hakkındaki rakamları aynen aktarıırken aynı kaynakta 57.000 olarak gösterilen Rum nüfusu ise dört kattan daha fazla göstererek Onlar Konseyi'ne sunmuştur. Bkz. Berber, *Sancılı Yıllar*, 111-112.

³³ "Del Delegato e Consigliere Tecnico Alla Conferenza Della Pace, De Martino (3)", *I Documenti Diplomatici Italiani, Sesta Serie: 1919-1922*, Vol. II, Ministero Degli Affari Esteri, Roma, 1980, 52-54'ten aktaran Mevlüt Çelebi, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Batı Anadolu'da Yunan Faaliyetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/1 (1998), 149-150.

³⁴ "Il Ministri Degli Esteri, Sonnino, All'alto Commissario a Costantinopoli, Sforza", *I Documenti Diplomatici Italiani, Sesta Serie: 1919-1922*, Vol. II, Ministero Degli Affari Esteri, Roma, 1980, 159'dan aktaran Çelebi, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Batı Anadolu'da Yunan Faaliyetleri", 150.

³⁵ "Secretary's Note of a Conversation Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 04.02.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. III, 872.

komisyonda ABD'yi Dr. W. L. Westermann ve Dr. Clive Day, İngiltere'yi Robert Borden ve Eyre Crowe, Fransa'yı Jules Cambon ve M. Gout, İtalya'yı da M. de Martino ve Albay Castoldi'nin temsil etmesine karar verilmiştir.³⁶

Yunan İşleri Komisyonu 12 Şubat 1919 tarihindeki toplantısında Fransız delege Jules Cambon'u Başkan ve İngiliz delege Robert Borden'ı Başkan Yardımcılığı'na getirerek mart ayının sonuna kadar toplam on iki toplantı gerçekleştirmiştir.³⁷ Komisyon, 6 Mart 1919 tarihli toplantısında kabul ettiği sonuç raporunu 7 Mart 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nın Ülke Sorunları Merkez Komisyonu'na iletilmiştir.³⁸ Ancak rapor hakkındaki görüş ayrılıkları nedeniyle komisyon çalışmaları 21 Mart 1919 tarihine kadar devam etmiştir.³⁹ Komisyonun toplantı tutanakları incelendiğinde genel olarak Yunan talepleri lehine bir İngiliz-Fransız görüş birliği olduğu görülmektedir. Komisyonun çalışmalarında büyük güçler arasında ilk aşamada Yunanistan'ın Kuzey Epir Yöresi ve Trakya üzerindeki talepleri hakkında bir uzlaşma sağlanması nispeten daha kolay olmuştur. Ancak Yunanistan'ın Anadolu üzerindeki talepleri komisyon üyeleri arasında ciddi anlaşmazlıklar doğurmuştur. Bu konuda Louis Mallet, General George Milne ve General William Thwaites'in dile getirdiği şerhe rağmen İngiliz heyetinin nihai görüşü "herhangi bir manda düzenlemesine dahi gerek duymaksızın" Batı Anadolu'nun doğrudan Yunan topraklarına katılması gerektiği şeklinde olmuştur.⁴⁰ İngilizlerin bu önerisi Fransız heyeti tarafından da desteklenirken Amerikan heyeti Anadolu topraklarından herhangi bir bölgenin koparılması fikrine ciddi bir şekilde karşı çıkmıştır. Komisyondaki Amerikan heyeti üyeleri Day ve Westermann bu konuda hazırladıkları raporda Batı Anadolu kıyı şeridinin Yunanistan'a verilmesine dair İngiliz ve Fransız önerisinin Türk ve Yunan nüfusun çıkarları için uygun görülmediği ve Yunanlıların büyük çoğunluğu tarafından da arzulanmadığını, söz konusu bölgenin büyük oranda Türk nüfusu da barındırdığını ve Paris Barış Konferansı'nın Anadolu'nun adil yönetilmesi hakkındaki eğilimine rağmen kıyı şeridi ile iç bölgenin bağlantısının kesilmesinin faydasızlığı nedeniyle kabul edilemez bulunduğunu belirtmiştir.⁴¹ Bununla birlikte, Amerikan heyetinden General Bliss ve Dışişleri Bakanı Lansing de konunun hala tartışmaya açık olduğunu kabul ederek Day ve Westermann'ın Yunan talepleri hakkındaki görüşlerine katıldıklarını dile getirmiştir.⁴² Ayrıca ABD'nin Atina Elçisi Garrett Droppers da 31 Mart 1919 tarihinde Paris'e gönderdiği bir telgrafla Venizelos'un Anadolu hakkındaki taleplerinin son derece dayanaksız olduğunu vurgulamıştır.⁴³ Diğer taraftan, komisyonda bulunan İtalyan delegeler ise savaş sırasında imzalanan antlaşmalardaki haklarını savunma adına İngiliz ve Fransızların müspet tutumlarını protesto etmek için diplomatik bir tepki olarak komisyon toplantılarında söz almama politikası benimsemiştir.⁴⁴

Yunanistan'ın Anadolu toprakları üzerindeki taleplerinin büyük güçler arasında destek görmeye başladığı sırada savaş zamanında yapılan antlaşmalardan kaynaklanan haklarının gasp edilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını düşünen İtalya aynı tehlikeyi Dalmaçya kıyılarında yer alan Fiume için de hissetmeye başlamıştır.⁴⁵ Paris Barış Konferansı'nda İtalyan heyetinde yer alan Salvatore Barzilai bu konuda 7 Şubat 1919 tarihinde İtalya'nın Adriyatik'teki 1915 tarihli Londra Antlaşması'ndan kaynaklanan haklarıyla ilgili bir memorandumunu konferans gündemine sunmuştur.⁴⁶ Yunanistan'ın Anadolu toprakları üzerindeki taleplerinin büyük güçler arasında kabul görmeye başlamasının ardından bu defa İtalya Başbakanı Vittorio Orlando 19 Nisan 1919 tarihinde başta Fiume olmak üzere Dalmaçya kıyılarında yer alan adalar ve Alpler'deki sınırlar hakkındaki İtalyan taleplerini Dörtler Konseyi'nin gündemine getirmiştir.⁴⁷ Fiume'nin coğrafi, tarihi ve stratejik olarak İtalya'ya ait olması gerektiğini savunan Orlando yaklaşık beş gün boyunca başta ABD Başkanı Woodrow Wilson olmak üzere Dörtler Konseyi

³⁶ "Commission on Greek and Albanian Affairs", *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. III, 83.

³⁷ Geo A. Finch, "The Peace Conference of Paris, 1919", *The American Journal of International Law*, 13/2 (1919), 180.

³⁸ Harold Nicolson, *Peace Making 1919*, Simon Publications, 1933, 278.

³⁹ Goldstein, "Great Britain and Greater Greece 1917-1920", 347.

⁴⁰ Goldstein, "Great Britain and Greater Greece 1917-1920", 350.

⁴¹ "Dr. Clive Day and Mr. W. L. Westermann to the Secretary General of the Commission to Negotiate Peace (Grew)", 13.03.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. XI, Washington: US GPO, 1945, 525.

⁴² "Minutes of the Meeting of the Commissioners Plenipotentiary", 04.03.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. XI, 91.

⁴³ "Garrett Droppers to the Peace Mission (US) Paris", 31.03.1919, 767.68/10.National Archives, Washington D. C.'den aktaran Kurat, "Batılı Kaynakların Işığında İzmir'in İşgali Sorunu", 844-845.

⁴⁴ Goldstein, "Great Britain and Greater Greece 1917-1920", 350.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gerwarth, *Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi?*, 237-243.

⁴⁶ "Memoriale della delegazione italiana alla conferenza della pace", *Politica*, 07.02.1919'dan aktaran Çelebi, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Batı Anadolu'da Yunan Faaliyetleri", 150.

⁴⁷ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 19.04.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, Washington: US GPO, 1946, 80-84.

üyelerini Fiume'nin İtalya'ya verilmesi için ikna etmeye çalışmıştır.⁴⁸ Ancak Wilson'ın bu süreçte Fiume'nin İtalyanlar yerine Yugoslavlara verilmesi gerektiği düşüncesinde ısrar etmesi üzerine İtalya Başbakanı Orlando 24 Nisan 1919 tarihinde Dışişleri Bakanı Sonnino'yu Paris'te bırakarak konferansı terk etmiştir.⁴⁹ Orlando'nun bu tutumu büyük ölçüde İtalya'nın 1915 Londra ve 1917 St. Jean de Maurienne Antlaşmaları ile Anadolu ve Fiume üzerindeki sahip olduğunu düşündüğü haklara karşılık Paris Barış Konferansı'nda düştüğü durumu İtalyan kamuoyuna açıklayamayacak olmasından kaynaklanmıştır.

Vittorio Orlando'nun Fiume konusundaki uzlaşmaz tutumu başta Wilson olmak üzere Dörtler Konseyi'nin diğer üyelerini oldukça sınırlendirmiştir. Dörtler Konseyi üyeleri İtalyanların iç siyasette popülarite kazanmak için verebilecekleri tepkiler konusunda endişelenmeye başlamıştır.⁵⁰ Orlando'nun yokluğunda Dörtler Konseyi'nin 2 Mayıs 1919 tarihli toplantısında İtalya'nın konferansa geri döndürülmesi konusunda hangi adımların atılması gerektiğinin tartışıldığı bir sırada Wilson, İtalyanların Fiume'ye bir savaş gemisi göndererek birliklerini arttırmaya başladıklarını dile getirmiştir. Ayrıca aynı günün sabahında L. George da kendisine İtalyanların İzmir'e de bir zırhlı, iki kruvazör ve bir muharipten oluşan küçük bir filo gönderdiği bilgisini vermiştir. Wilson'a göre bu durum Orlando'nun Roma'daki ABD Büyükelçisi'ne İtalya'nın istediğini alana kadar barış konferansı düzenlemelerine dâhil olma niyetinde olmadığı bilgisini doğrulamıştır. İtalyanların agresif tutumlarından rahatsız olan Wilson kendisini ABD'ye geri götürmek için Brest Limanı'nda bekleyen son model bir zırhlı olduğunu ancak mevcut şartlarda bunu Fiume ya da İzmir'e gönderebileceğini bildirmiştir. Clemenceau ve L. George söz konusu zırhlının ilk başta Fiume'ye gönderilmesinin daha doğru olduğunu düşünmelerine rağmen Venizelos'un L. George'a İzmir'de muhtemelen İtalyanların kıskırtıklarını düşündüğü birtakım karışıklıkları aktarmasının ardından zırhlısının İzmir'e gönderilmesine karar verilmiştir. Bununla birlikte L. George da o sırada bölgeye bir İngiliz gemisinin gönderilmesi talimatını vermiştir.⁵¹

Dörtler Konseyi üyelerinin İtalyanlara karşı kızgınlıkları Anadolu'dan gelen haberlerle daha da artmıştır. Konseyin 5 Mayıs 1919 tarihli toplantısında L. George İtalyanların daha önceden Paris'te kararlaştırıldığı üzere Konya'da asker bulundurmalarına ek olarak Müttefik Kuvvetlere haber vermeden Antalya ve Marmaris'e de asker çıkarttığı bilgisini paylaşmıştır. L. George'a göre İtalyanlar daha önce Trablus harekâtını da olağanüstü bir şekilde gizleyebilmiş ve şimdi de Anadolu'da oldukça şüpheli faaliyetler gerçekleştirmeye başlamıştır. L. George İtalyanların bir şekilde Anadolu'yu ele geçirmeleri durumunda onları oradan çıkartmanın oldukça güç olacağını düşünmüştür. Dolayısıyla İtalyanlar konferansa dönene kadar kararlaştırılan işgal kuvvetlerinin bir an önce Anadolu'ya gönderilmesi gerekmiştir. Bu sırada Clemenceau da İtalyanların İzmir'e yedi savaş gemisi gönderdiklerini dile getirmiştir.⁵² Ertesi gün yapılan toplantıda Clemenceau'nun bir gün önce dile getirdiği istihbarata dayanan L. George iki ya da üç bölük Yunan askerinin İzmir'e çıkarılmasına izin verilerek Anadolu'daki soydaşlarını koruyabilmelerini talep etmiştir. Ancak bu noktada Clemenceau muhtemelen İtalyanların verebileceği tepkiyi düşünerek kendisine St. Jean de Maurienne Antlaşması hükümlerini hatırlatmıştır. L. George bu antlaşmanın İtalya'nın Türkiye'ye karşı savaşta yeterli düzeyde rol oynaması ve Rusya'nın da antlaşmayı onaylaması koşullarına bağlı olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla L. George'a göre Yunan birliklerinin herhangi bir ihtiyaç halinde karaya çıkmak üzere İzmir'e gönderilmelerinin önünde herhangi bir engel kalmamıştır. L. George'un bu önerisine karşılık Wilson Yunan birliklerinin gemilerde bekletilmek yerine tek seferde karaya çıkarılmalarını önermiştir. Bunun üzerine taraflar İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgali konusunda fikir birliğine varmıştır.⁵³

Dörtler Konseyi üyeleri İtalya'nın yokluğunda Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çıkarılması kararının ardından 7-10 Mayıs 1919 tarihlerinde Venizelos ile birlikte gerçekleştirdikleri iki toplantıda işgalin ayrıntılarını

⁴⁸ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 19.04.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 80-94; "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 20.04.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 95-105; "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 21.04.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 106-111; "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 22.04.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 135-137; "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 23.04.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 149-154; "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 19.04.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 202-228.

⁴⁹ Orlando'nun Paris Barış Konferansı'nı terk etmesi sürecinde yaşananlar hakkında bkz. Charles T. Thompson, "The Italian Crisis - Wilson vs. Orlando - Italy Quits the Conference", *The Peace Conference Day by Day*, New York: Brentano's Publishers, 1920, 321-383.

⁵⁰ Harry N. Howard, *Turkey, The Straits and U.S. Policy*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1974, 62; Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, 55.; Psomiades, *The Eastern Question: The Last Phase*, 18-19.

⁵¹ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 02.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 407-412.

⁵² "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 05.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 466-467.

⁵³ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 06.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 484.

kararlaştırmıştır. Bu toplantılarda alınan kararlara göre Yunanistan'ın işgale katılacak birlikleri Kavala Limanı'ndaki hazırlıklarını mümkün olduğunca gizli ve hızlı bir şekilde tamamlayacak ve Selanik'te hazır durumda olan ilk birlik en kısa sürede İzmir'e doğru yola çıkacaktır. Her iki toplantıda üzerinde en çok durulan konu ise Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çıkarılması hususunda Türklere ve/veya İtalyanlara önceden haber verilip verilmeyeceğidir. Venizelos'a göre herhangi bir direnişin yaşanmaması adına Türklere yalnızca işgal başlamadan kısa bir süre önce haber verilmesi daha uygun olacaktır. Bu nedenle işgalden 36 saat önce İstanbul Hükümeti'ne İzmir'deki istihkâmların "Müttefik Kuvvetlere" teslim edilmesi gerektiği ve 12 saat önce de ateşkes hükümleri uyarınca İzmir'in "Müttefik Kuvvetler" birlikleri tarafından işgal edileceği bilgisi verilecektir. Venizelos İtalyanlara da önceden bilgi verilmesi durumunda onların da Türkleri haberdar etme ihtimalinin çok yüksek olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla ilk Yunan birliğinin 14 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'e varması planına göre İtalyanların 12 Mayıs 1919 tarihinde Yunan işgalinden haberdar edilerek İzmir'deki askeri temsilcilerinin işgal sırasında körfezde bulunacak İngiltere Yüksek Komiseri ve Müttefik Kuvvetler Doğu Akdeniz Donanması Komutanı Amiral Somerset Gough-Calthorpe'un emrine girmesinin sağlanması kararlaştırılmıştır. Çünkü Müttefik Kuvvetlerin en çok çekindiği ihtimallerin başında kendileri tarafından desteklenen bir Yunan işgalinden haberdar olan İtalyanların kendi başlarına hareket ederek karaya asker çıkarmak isteyebilecekleri gelmiştir. Dolayısıyla toplantı kararlarında Amiral Calthorpe'a işgal sırasında İtalyan birliklerinin karaya çıkmasının kesinlikle engellenmesi gerektiği talimatı verilmiştir. Bununla birlikte işgal sırasında Yunan birliklerinin dışında yalnızca Fransız askerlerinin İzmir'deki istihkâmların teslim alınması amacıyla karaya çıkarılması kararlaştırılmıştır. Nihayetinde işgal harekâtının yönetilmesi hususunda tüm komuta ise Yunanlılarda olacaktır.⁵⁴

Vittorio Orlando başkanlığındaki İtalyan heyeti 10 Mayıs 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'na geri dönmüştür. Ancak 12 Mayıs 1919'a kadar kendilerine Müttefik Kuvvetler tarafından Yunan askerlerinin İzmir'e çıkarılmasına karar verildiğine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Orlando ile bu konudaki ilk görüşme 12 Mayıs 1919 tarihinde saat 11.00'de yapılan Dörtler Konseyi toplantısında gerçekleşmiştir. Almanya ve Avusturya ile ilgili meselelerin görüşülmesinin ardından söz alan Clemenceau, İtalyan heyetinin Paris'te bulunmadığı sırada Dörtler Konseyi'nin Yunanlıların soydaşlarını muhtemel bir katliamdan korumak için İzmir'e asker çıkarmalarına karar verdiğini dile getirmiştir. Yalnız burada Clemenceau'nun altını ısrarla çizdiği husus, bu talebin Yunanlılardan geldiği ve söz konusu kararın İzmir'in paylaşılması konusunda nihai bir hüküm taşıdığı anlamına gelmediği olmuştur. Bu noktada Wilson araya girerek söz konusu kararla ilgili talebin Yunanlılardan gelmediğini, Dörtler Konseyi'nin Yunanlılara muhtemel bir katliamı önlemek için böyle bir öneride bulunduğunu belirtmiştir. Son olarak L. George da Clemenceau'ya ek olarak yalnızca istihkâmların teslim alınması noktasında Müttefik Kuvvetlerin rol oynayacağını ancak bunun dışında tüm komutanın Yunanlılarda olacağını belirtmiştir. Nihayetinde böyle önemli bir konu hakkında fikir beyan etmek için hazırlıksız yakalandığı gözlenen Orlando İtalya'nın bu konudaki görüşünü açıklamak için Dışişleri Bakanı Sonnino ile bir görüşme yapmak adına Dörtler Konseyi üyelerinden izin istemiştir.⁵⁵ Aslında o noktadan sonra aykırı bir görüş bildirme şansı olmadığını farkında olan İtalyan heyeti aynı gün içerisinde saat 15.30'da gerçekleşen ikinci toplantıda söz konusu işgali ilke olarak kabul ettiklerini açıklamıştır. Bununla birlikte, Orlando ve Sonnino istihkâmların teslim alınmasından sonra İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinden oluşan Müttefik Kuvvetler birliklerinin karada kalmaya devam etmesinin işgale uluslararası bir kimlik kazandıracağını dile getirmiştir. Ancak bu öneri işgal komutasının Yunanlılarda olacağı ve söz konusu birliklerin Yunan komutası altında bulunmasının uygun olmayacağı gerekçesiyle kabul edilmemiştir.⁵⁶ Sonuç olarak varılan uzlaşma neticesinde İtalyanların da işbirliği içerisinde davranacaklarının güvencesi alınarak İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmesinin önündeki en büyük engel ortadan kaldırılmıştır.

İzmir ve çevresinin Yunanlılar tarafından işgaline kadar ABD dış politika oluşturma ve uygulama aktörleri arasında derin bir görüş ayrılığı olduğu dikkat çekmektedir. Bu anlamda, ABD'nin özellikle İstanbul ve Atina'da görev yapan diplomatik temsilcileri başta olmak üzere söz konusu bölge hakkında araştırma yapmak için oluşturulan komisyonda görev yapan isimler Venizelos'un İzmir ve çevresi hakkında öne sürdüğü istatistik ve

⁵⁴ "Notes of a Meeting Held at Mr. Lloyd George's Residence, 23 Rue Nitot", 07.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 501-505; "Notes of a Meeting Held at Mr. Lloyd George's Residence, 23 Rue Nitot", 10.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 553-558. Paris'te İzmir'in işgali hakkında alınan kararın ve hemen arkasından gelen işgalin genişletilmesi sürecinin Yunan arşiv belgeleri ve kaynaklarına dayalı bir değerlendirmesi için bkz: Berber, *Sancılı Yıllar*, 209-230.

⁵⁵ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 12.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 570-571.

⁵⁶ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 12.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 577-578.

tezlerin bölgenin gerçekleriyle hiçbir şekilde örtüşmediği yönündeki görüş ve tavsiyelerini Dışişleri Bakanlığı ve ABD'nin Paris Barış Konferansı'nda bulunan heyetine iletmiştir. Ancak bu konuda hazırlanan tüm rapor ve yönlendirmelere rağmen ABD Başkanı Woodrow Wilson Paris Barış Konferansı'nda yapılan toplantılarda Venizelos'un sunduğu argümanlara tam destek vererek İzmir ve çevresinin Yunanlılar tarafından işgal edilmesi konusunda kolaylaştırıcılıktan da öte bir rol üstlenmiştir. Dörtler Konseyi'nin 13 Mayıs 1919 tarihinde yapılan toplantısında Wilson; İzmir, kentin bitişik bölgesi ve On İki Ada'nın Yunanistan ile birleşmesini ve Venizelos tarafından talep edilen bölgenin geri kalanı için Yunanistan'a bir manda idaresi verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Batı Anadolu'da İtalyan işgalinin genişlemesine şiddetle karşı çıkan Wilson diğer taraftan Yunan işgalini ise güçlü bir şekilde desteklemiştir. Nitekim Wilson İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihinde başlayan işgali sırasında Amerikan Donanması'na ait gemileri de İstanbul'daki ABD Yüksek Komiseri Bristol'un komutasında bölgeye göndererek işgale olan desteğini fiili olarak da göstermiştir.⁵⁷

İşgal Kararının Ardından Yaşananlar

Paris Barış Konferansı'nda Fiume konusundaki taleplerinde istediklerini elde edemeyen İtalyanlar konferansa döndükten sonra Dörtler Konseyi'nin diğer üyelerinin Yunanlıların İzmir'e çıkarılması kararıyla adeta bir oldubittiyle karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan gelişmeler karşısında İtalyan kamuoyunda oldukça güç bir duruma düşen Başbakan Orlando kaybettiği popülaritesini yeniden kazanmak ve savaş sırasında İtalya'nın elde ettiği kazanımları korumak adına Anadolu'da Dörtler Konseyi'nden bağımsız bir şekilde hareket etme kararı almıştır. Bu doğrultuda İtalya'nın attığı ilk adım mart ayının sonunda Antalya'da gerçekleştirdikleri işgale ek olarak Anadolu'nun güney batı sahillerine de asker çıkarmak olmuştur. İtalyanlar 7 Mayıs 1919 tarihinden itibaren Dörtler Konseyi'ne bilgi vermeden Fethiye, Marmaris, Bodrum ve Kuşadası'nı işgal etmeye başlamıştır. Bu hamleleriyle İtalyanlar hem Paris Barış Konferansı'nda diplomasi yoluyla gerçekleştirilmesi giderek zorlaşan taleplerini Dörtler Konseyi'nden habersiz bir şekilde güç kullanarak elde etmeye hem de Yunanlıların İzmir'in ardından güneye doğru ilerleyerek daha geniş bir alanı işgal etmelerinin önüne geçmeye çalışmıştır.⁵⁸

İtalyanların Dörtler Konseyi'nden habersiz bir şekilde Anadolu'ya asker çıkarma girişimleri, Anadolu topraklarının paylaşılması konusunda umduklarını elde etmekten ziyade Paris Barış Konferansı'nda buldukları konumdan daha da kötü bir duruma düşmelerine neden olmuştur. Dörtler Konseyi'nin İtalya Başbakanı Orlando'nun katılmadığı 17 Mayıs 1919 tarihinde saat 11.00'de yapılan toplantısında İngiltere Başbakanı L. George, Venizelos'un kendisine Samos Valisi'nden aldığı bilgiye göre İtalyanların Kuşadası'na 500 asker çıkartarak Gümrük İdaresi'ni işgal ettiklerini aktarmıştır. İtalyanlar bu hamleleriyle Kuşadası'ndan Antalya'ya kadar tüm kıyı şeridini ele geçirmiştir. Dolayısıyla L. George bu konuda İtalyanlara karşı acil olarak bir eylem gerçekleştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Nihayetinde ABD Başkanı Wilson'un önerisiyle, sözlü bir girişimden daha etkili olacağı düşünüldüğünden Orlando'ya İtalya'nın Anadolu topraklarındaki faaliyetlerini açıklamasını isteyen ortak bir yazılı nota verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁹

Dörtler Konseyi'nin Orlando dışındaki üyelerince imzalanmış yazılı nota vakit kaybetmeksizin aynı gün içerisinde Orlando'ya iletilmiştir. Wilson, L. George ve Clemenceau Orlando'ya sundukları notada Anadolu'dan kendilerine İtalya'nın Kuşadası'na asker çıkartarak şehri işgal ettiği ve Gümrük İdaresi'ne el koyarak İtalyan Bayrağı çektiği bilgisinin geldiğini dile getirmiştir. Dörtler Konseyi üyeleri Orlando'ya oldukça sert bir üslupta böyle bir bilginin doğru olup olmadığını sormuş ve eğer doğruysa da kendisinden İtalyan Hükümeti'ni müttefiklerine danışmadan böyle bir harekette bulunmaya sevk eden gerekçenin ne olduğu konusunda acil olarak bir izahat istemiştir.⁶⁰ Konsey üyeleri aynı gün içerisinde gerçekleştirdikleri bir diğer toplantıda ise Orlando'ya yazılı olarak sundukları hususlar hakkında kendisinden sözlü olarak da bir açıklama talep etmiştir. Toplantıda söz alan Clemenceau ve L. George Orlando'ya yazılı olarak verdikleri notayı hatırlatarak kendisinden bu konuda bir açıklama beklediklerini dile getirmiştir. Orlando ise ilk etapta Müttefik Kuvvetlerin kendisine İzmir'e asker çıkarma kararını aktardıkları gün Dışişleri Bakanı Sonnino ve L. George ile yaptıkları görüşmeden bahsetmiştir. Buna göre o gün Sonnino L. George'a Anadolu'da ortaya çıkan asayiş bozuklukları nedeniyle bazı İtalyan

⁵⁷ Nevzat Uyanık, *Dismantling the Ottoman Empire - Britain, America and the Armenian Question*, London & New York: Routledge, 2016, 94; Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, 173; Köse, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol'un Rolü*, 117-118.

⁵⁸ 7 Mayıs 1919'dan sonra İtalya'nın Anadolu'nun güney batı sahillerinde gerçekleştirmeye başladığı işgaller hakkında detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Çelebi, "Milli Mücadele'de İtalyan İşgalleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9/26 (1993), 395-416.

⁵⁹ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 17.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 668-669.

⁶⁰ "Memorandum Regarding Landing of Italian Forces on the Coast of Asia Minor", 17.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 688-689.

birliklerinin karaya çıkmak zorunda kaldıklarını bildirmiştir. Bununla birlikte, Orlando o görüşmenin ardından bu konu hakkında herhangi bir gelişmeden haberi olmadığını belirterek söz konusu çıkarmaların Anadolu'daki karışıklıkların tekrar yaşanmasından kaynaklanmış olabileceğini dile getirmiştir.⁶¹

Orlando 17 Mayıs 1919 tarihinde saat 16.15'te gerçekleşen toplantıda Dörtler Konseyi üyeleri karşısında oldukça başarısız bir sınav vererek kendisine sorulan soruları geçiştirmeye çalışmıştır. Nitekim İtalyan heyeti kendilerine sunulan notaya hazırladığı cevabı söz konusu toplantıdan iki gün sonra gerçekleşen Dörtler Konseyi toplantısına hasta olduğu gerekçesiyle Orlando'nun yerine katılan Dışişleri Bakanı Sonnino aracılığıyla iletmiştir.⁶² 19 Mayıs 1919 tarihinde saat 16.00 gerçekleşen toplantı ise adeta Sonnino ve Dörtler Konseyi üyeleri arasında bir söz düellosu şeklinde gerçekleşmiştir. Sonnino söze Anadolu üzerindeki yeni taleplerini sunmak üzere toplantıda bulunan Venizelos'un İtalya'nın taleplerinin konuşulacağı bir oturumda bulunmayı hak etmediği gerekçesiyle odadan çıkarılmasını isteyerek başlamıştır. Daha sonra toplantıdan önce yazılı olarak sunduğu notadaki argümanları Dörtler Konseyi üyelerine aktaran Sonnino özetle İtalya'nın kamu düzenini sağlama adına Anadolu'daki bazı noktalara asker çıkardığını, söz konusu çıkarmalar sırasında Yunanlıların İzmir'de yaptıkları gibi herhangi bir karışıklığa neden olmadıklarını, nihai bir paylaşım planı anlamına gelmemekle birlikte 1915 tarihli Londra ve 1917 tarihli St. Jean de Maurienne Antlaşmalarının kendilerine sağladıkları hakları konsey üyelerinin hatırlarına getirmelerinde fayda bulunduğunu, Yunanlıların İzmir'i işgal kararının Orlando'ya haber vermeden alındığını ve yine aynı şekilde Fransız kuvvetlerinin de Heraklea bölgesine İtalyanlardan habersiz bir şekilde asker çıkardıklarını dile getirmiştir. Sonuç olarak Dörtler Konseyi üyeleri Sonnino'nun yazılı olarak sunduğu nota ve sözlü olarak yaptığı açıklamalardan tatmin olmamıştır. L. George bu durumu İtalya'nın Anadolu'da Dörtler Konseyi'nden habersiz bir şekilde kendi başına hareket etmesinin çok rahatsız edici olduğu ve işgal ettiği bölgelerden derhal çekilmezse Anadolu üzerindeki hiçbir talebinin konferans gündemine getirilemeyeceği sözleriyle dile getirmiştir.⁶³ Dörtler Konseyi İtalya'nın Anadolu'daki faaliyetleri konusundaki bu ciddi tutumunu 28 Mayıs 1919 tarihinde herhangi bir İtalyan temsilcinin katılmadığı toplantılarında Wilson'un kendisine İtalya'nın Anadolu'ya asker göndermeyi sürdürdüğüne dair haberlerin gelmeye devam ettiği şeklindeki bir bildiriminden ardından tekrar vurgulamışlardır.⁶⁴

19 Mayıs 1919 tarihli Dörtler Konseyi toplantısında İtalya'nın Anadolu'daki faaliyetlerinin görüşülmesinin ardından Yunanistan Başbakanı Venizelos oturuma tekrar davet edilmiştir. Toplantıda "Türklerin işgal sırasında kamu düzenini bozduğunu" belirten Venizelos İzmir Vilayeti'ndeki işgal bölgelerini biraz daha genişleterek İzmir-Aydın demiryolunu da kullanmak istediklerini dile getirmiştir. Venizelos'un bu taleplerini prensipte olumlu karşılayan Dörtler Konseyi üyeleri ise kendisine o ana kadar Yunan birliklerinin kendilerinden habersiz bir şekilde Aydın Vilayeti'ne doğru hareket edip etmediklerini sormuştur. Venizelos bu soruya kendisinin işgalden sorumlu komutana askeri birliklerin asayişin bozulduğu yerlere gönderilebileceği şeklinde genel bir emir verdiğini ancak o anda hangi birliğin tam olarak nereye gittiği hakkında bir şey söyleyemeyeceği şeklinde bir yanıt vermiştir. Ayrıca isterlerse hiçbir Yunan birliğinin daha fazla ilerlemeyeceği şeklinde bir talimat vermeye de hazır olduğunu belirten Venizelos her zaman Dörtler Konseyi'nin varacağı bir karardan önce harekete geçmemek adına durumu Paris'e aktarmanın ve ardından varılacak kararı tekrar Anadolu'ya bildirmenin ortaya çıkan ciddi karışıklıklar ve katliam tehlikelerini önleme noktasında çok zaman kaybettiğini dile getirmiştir. Venizelos bu nedenle katliamları önleme adına daha hızlı hareket edebilmek için Anadolu'daki Yunan birliklerinin hareketlerini Paris yerine Amiral Calthrope'a bildirmeyi ve onun direktifleriyle hareket etmelerini teklif etmiştir.⁶⁵ Dörtler Konseyi üyeleri tarafından bu teklifi de olumlu karşılanan Venizelos toplantıdan tam olarak istediklerini alarak ayrılmıştır.

Bu noktaya kadar Paris Barış Konferansı'nda Batı Anadolu üzerinde Yunanistan Başbakanı Venizelos ve İtalya Başbakanı Orlando arasında geçen taktik savaşı Venizelos kazanmıştır. Venizelos Paris Barış Konferansı'nda olması gerektiği zamanda, olması gerektiği yerde ve olması gerektiği şekilde hamlelerini gerçekleştirirken Orlando ise büyük bir basiretsizlik örneği sergileyerek yanlış zamanda gerçekleştirdiği yanlış hamlelerinin kurbanı olmuştur. Nihayetinde Orlando hem Yunanistan'ın İzmir ve çevresini işgal ederek İtalya'nın I. Dünya Savaşı

⁶¹ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 17.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 686-688.

⁶² "Italian Memorandum Concerning Landings in Asia Minor", 19.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 726.

⁶³ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 19.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 716-721.

⁶⁴ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 28.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VI, Washington: US GPO, 1946, 83-84.

⁶⁵ "Notes of a Meeting Held at President Wilson's House in the Place des Etats-Unis", 19.05.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. V, 721-723.

devam ederken elde ettiği kazanımları kaybetmesini önleyememiş hem de İtalyan kamuoyunda prestij kaybederek Başbakanlık'tan istifa etmek zorunda kalmıştır.

İşgal Kararının Uygulanışı

Yunan kuvvetleri haziran ve temmuz ayları ile birlikte 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'de başladıkları işgali emrivaki bir şekilde genişleterek Batı Anadolu'nun iç bölgelerine doğru yaymaya başlamıştır.⁶⁶ Bu durum Batı Anadolu toprakları üzerinde iki önemli gelişmeyi hazırlamıştır. Bunlardan ilki İtalya ile alakalıdır. İtalyanlar Anadolu'nun güney batı sahillerinde mart ayı itibarıyla başlattıkları işgallere Dörtler Konseyi'nin kesin talimatına rağmen son vermemiştir. Dolayısıyla Yunan işgal bölgesinin genişlemesiyle birlikte Anadolu'da bulunan İtalyan birlikleri giderek daha büyük bir tehdit haline gelmeye başlamıştır. Bu durum Paris Barış Konferansı'nın 18 Temmuz 1919 tarihli ilk toplantısında gündeme gelmiştir. Toplantıda ilk olarak İtalya Dışişleri Bakanı Tommaso Tittoni Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos ile Batı Anadolu'daki işgal bölgeleri hakkında birbirlerinin işgal bölgelerine saygı duyacakları karşılıklı bir sınır anlaşmasına vardıklarını beyan etmiştir. Bu noktada İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour ise Anadolu'daki durumu "kendilerine verilen talimatlar dışarısında hareket eden Yunan unsurlarıyla herhangi bir talimat dahi olmadan orada bulunan İtalyan unsurlarının karşılaşması" olarak özetlemiştir. Balfour'a göre Yunan birliklerinin daha hızlı hareket edebilmek adına Anadolu'daki faaliyetlerini Paris yerine Amiral Calthrope'a bildirmeleri ve onun direktifleriyle hareket etmeleri düşünüldüğü gibi sonuç vermemiştir. Dolayısıyla Balfour ilk olarak Paris Barış Konferansı adına General Edmund Allenby'nin Mareşal Ferdinand Foch ve General Franchet d'Espèrey gibi işgal bölgesinden sorumlu bir Komutan olarak Batı Anadolu'ya atanması teklif etmiştir. Ancak bu öneri Clemenceau'nun itirazları nedeniyle kabul edilmemiştir. Bu noktada Yunan ve İtalyan birliklerinin karşılaşmasından doğabilecek muhtemel bir sorunu önlemek adına yeni bir karar alınmıştır. Buna göre General Milne Batı Anadolu'da Yunan, İtalyan ve Türk kuvvetleri arasında bir hat oluşturacak ve bu hattın her üç unsur arasında da bir sınır vazifesi görmesi sağlanacaktır. Böylece üç unsurun da bu hattı geçmesi önlenerek muhtemel karşı karşıya gelmelerin önüne geçilmiş olacaktır.⁶⁷

18 Temmuz 1919 tarihinde yapılan ilk toplantıda gündeme gelen bir diğer önemli gelişme ise Yunan birliklerinin Batı Anadolu'da ilerlerken Türklere karşı uyguladıkları mezalimdir. Bu konuda söz alan Clemenceau Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'den Yunanlıların İzmir ve çevresinde büyük çaplı bir katliama giriştiklerine dair bir şikâyet mektubu aldığını ifade etmiştir.⁶⁸ Clemenceau'ya göre Yunanlıları Anadolu'ya Dörtler Konseyi gönderdiğine göre orada olanların sorumluluğundan da kaçmaması gerekmektedir. Dolayısıyla Clemenceau bu konuda bir an önce Anadolu'ya bir araştırma heyetinin gönderilmesini teklif etmiştir. Clemenceau'nun teklifi toplantının diğer katılımcıları Balfour ve Tittoni tarafından da olumlu karşılanmıştır. Bu konuda nihai bir karara ise ancak konferansın öğleden sonraki oturumunda varılabilmektedir.⁶⁹

18 Temmuz 1919 tarihinde gerçekleştirilen ikinci toplantıda Clemenceau tarafından İzmir ve çevresinde yaşanan olayları araştırmak üzere bir komisyon kurulması önerisi yeniden gündeme getirilmiştir. Clemenceau'nun önerisi üzerine söz konusu toplantıda bu konuda İngiltere, Fransa ve İtalya'nın birer temsilcisinden oluşturulacak bir komisyonun görevlendirilerek Batı Anadolu'ya gönderilmesine hükmedilmiştir. Komisyonunda ABD adına da bir temsilcinin bulunması hususunda ise ABD Hükümeti'nden gelecek talimata göre hareket edilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁰ Nitekim kısa süre içerisinde ABD Hükümeti'nden gelen müspet yanıt üzerine oluşturulan *İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu*'nda ABD'yi Amiral Mark L. Bristol, Fransa'yı Tuğgeneral Georges-Hippolyte Bunoust, İngiltere'yi Tuğgeneral Robert Hugh Hare ve İtalya'yı da Korgeneral Alfredo Dall'Olio'nun temsil etmesine karar verilmiştir. Komisyon bu isimlerin yanı sıra tercümanlar

⁶⁶ İzmir'de Yunan işgalinin başlamasında üç gün sonra ABD Yüksek Komiseri Bristol arkadaşı Amiral William S. Sim'e yazdığı bir mektupta "İzmir'in 'Müttefik Kuvvetlerin yardımıyla Rumlar tarafından işgali dışında burada her şey çok iyi gidiyor. Yunanlıların burada herhangi bir şeye sahip olmalarına izin vermek bana göre tam bir felaket." ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Marjorie Housepian, "George Horton and Mark L. Bristol: Opposing Forces in US Foreign Policy 1919-1923", *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, 4 (1983), 138.

⁶⁷ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 18.07.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VII, Washington: US GPO, 1946, 194-198.

⁶⁸ "Appendix A, Telegram From Sheikh-ul-Islam", 15.07.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VII, 200-201.

⁶⁹ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 18.07.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VII, 191-192.

⁷⁰ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 18.07.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VII, 207.

ve sekreteryaya ile birlikte toplam 15 kişiden oluşmuştur.⁷¹ Diğer taraftan, İzmir ve çevresinde yaşanan Yunan mezaliminin araştırılması hakkında bir komisyon kurulacağından haberdar olan Yunanistan Başbakanı Venizelos söz konusu kararın ertesi günü Clemenceau'ya bir dilekçe yazarak oluşturulacak komisyonda Yunanistan adına da bir üyenin bulunmasını talep etmiştir.⁷² 21 Temmuz 1919 tarihinde yapılan toplantıda herhangi bir oy hakkı olmaması kaydıyla Yunanistan'ın da komisyon çalışmalarını takip etmek adına bir delege görevlendirmesi kabul edilmiştir.⁷³

Paris Barış Konferansı'nın 25 Temmuz 1919 tarihi toplantısında söz konusu komisyonun görev ve sorumlulukları belirlenmiştir. Buna göre komisyon Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin dilekçesinde belirttiği hususları göz önüne alarak Yunan askerlerinin işgalin başladığı tarihten içerisinde bulunulan güne kadar geçen sürede İzmir, Aydın, Ayvalık ve çevresinde gerçekleştirdikleri faaliyetleri araştıracaktır. Nihayetinde komisyon Batı Anadolu'da yapacağı soruşturmanın ardından ulaşacağı bulguları ise Müttefik Kuvvetler Yüksek Konseyi'ne sunacaktır.⁷⁴

İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu 12 Ağustos 1919 tarihinde İstanbul'daki İtalya Büyükelçiliği'nde ilk toplantısını gerçekleştirerek çalışmalarına başlamıştır. Komisyonun İstanbul'daki çalışmaları başlar başlamaz Yunanistan'ın komisyon çalışmalarını takip etmesi amacıyla görevlendirdiği Albay Alexandros Mazarakis'in komisyonun gerçekleştireceği çalışmalarının tamamında yer alma yönünde bir eğilim göstermiştir. Bu konu komisyonun Fransız üyesi Tuğgeneral Bunoust'un Paris Barış Konferansı'na gönderdiği telgraf sayesinde konferansın 14 Ağustos 1919 tarihli toplantısında gündeme gelmiştir.⁷⁵ Toplantıda gerçekleştirilen görüşmelerin ardından Paris Barış Konferansı'nın 21 Temmuz 1919 tarihinde yapılan toplantısında alınan karara uygun olarak Yunan delegenin komisyonunun gerçekleştireceği her oturumunda yer almasının uygun olmadığı ancak gerekli tüm bilgilerin kendisiyle paylaşılacağı kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu karara ek olarak istenirse aynı statü ve şartlarda bir Osmanlı subayının da komisyon çalışmalarını takip etmesinin uygun olduğu İstanbul'a bildirilmiştir.⁷⁶ Ancak Albay Mazarakis'in komisyon çalışmalarıyla ilgili şikâyetleri sonra ermemiştir. Bu konuda Başbakan Venizelos'un Paris Barış Konferansı Başkanı Clemenceau'ya iki başvurusu daha olmuştur. Venizelos 22 Ağustos 1919 ve 28 Eylül 1919 tarihli dilekçelerinde Yunanistan'ın *İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu*'nun gerçekleştirdiği çalışmalarda Albay Mazarakis'i tamamen dışladığını ve toplantı tutanaklarının dahi kendisi ile paylaşılmadığını dile getirmiştir. Bunun üzerine 30 Eylül 1919 tarihli toplantıda komisyonun gerçekleştirdiği çalışmaların toplantı tutanaklarının Albay Mazarakis ile paylaşılması ve kendisinin komisyon çalışmaları hakkındaki eleştirilerinin dikkate alınması gerektiği kararlaştırılmıştır. Ancak bu defa da 10 Ekim 1919 tarihinde Dışişleri Bakanı Nikolaos Politis Clemenceau'ya yazılı bir başvuru yapmıştır. Politis dilekçesinde Dörtler Konseyi'nin 30 Eylül 1919 tarihli kararına rağmen komisyonun bazı tanık ifadelerinin tutanaklarını gizlilik gerekçesiyle Albay Mazarakis ile paylaşmadığını ve kendinin çalışmalarını imkânsız hale getiren bu durumun bir an önce sonlandırılması gerektiğini dile getirmiştir.⁷⁷ Ancak bu konuda Paris Barış Konferansı'nın 16 Ekim 1919 tarihli toplantısında yapılan görüşmelerin sonucunda bazı tanık ifadelerinin Politis'in de dilekçesinde yer verdiği şekilde taşıdığı gizlilik nedeniyle Yunanistan'ın komisyondaki temsilcisiyle paylaşma zorunluluğunun olmadığına karar verilmiştir.⁷⁸

İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu Albay Mazarakis'in tüm girişimlerine rağmen 12 Ağustos - 15 Ekim 1919 tarihleri arasında İstanbul, İzmir, Menemen, Manisa, Aydın, Nazilli, Ödemiş,

⁷¹ "Appendix A, History of the Inter-Allied Commission of Inquiry on the Greek Occupation of the Symrna and Adjacent Territories", 14.10.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, Washington: US GPO, 1946, 45.

⁷² "Appendix E, The Head of the Greek Delegation (Venizelos) to the President of the Peace Conference (Clemenceau)", 19.07.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VII, 249-250.

⁷³ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 21.07.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VII, 238-239.

⁷⁴ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 25.07.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VII, 264-265.

⁷⁵ "Appendix E, Telegram From the High Commission on Behalf of the Interallied Investigation Commission", 11.08.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VII, 693.

⁷⁶ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 14.08.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VII, 687-688.

⁷⁷ "Appendix B, Greek Delegation to the Peace Conference", 10.10.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VIII, Washington: US GPO, 1946, 681-682.

⁷⁸ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 16.10.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. VIII, 675-676.

Ayvalık ve Çine’de yaptığı çalışmalarla toplam 46 toplantı gerçekleştirmiş, her millet ve sınıftan 175 görgü tanığını dinlemiştir. Komisyonun 14 Ekim 1919 tarihinde son şeklini verdiği sonuç raporu Fransız delege Tuğgeneral Bunoust tarafından Paris Barış Konferansı’na sunulmuştur. Komisyonun hazırladığı rapor esas olarak üç bölüme ayrılmıştır. Raporun birinci kısmı Yunanlıların İzmir ve çevresini işgalini ele alan tarihsel anlatısından, ikinci kısmı işgal sırasında yaşanan olayların sorumlularının tespitinden ve üçüncü kısmı da araştırmanın genel olarak sonuçlarının ele alındığı ve komisyonun konferansa önerilerinin sunulduğu sonuç bölümünden oluşmuştur.⁷⁹

İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu’nun hazırladığı sonuç raporunun 7 Ekim 1919 tarihinde kaleme alınan birinci bölümü 12 Ağustos – 6 Ekim 1919 tarihleri arasında gerçekleşen olayların ele alındığı kırk yedi maddeden oluşan tarihsel bir anlatıdır. Bu bölümün ilk on altı maddesi Yunanistan’ın İzmir’i işgali öncesi ve sırasında yaşanan olayları ele almaktadır. Bu bölümde vurgulanan en önemli bulgu İzmir’in önceki Valisi Nurettin Paşa’nın 1914’ten sonra kentteki Rum nüfusa yönelik uygulamalarına karşılık daha sonra yerine atanan İzzet Bey’in Mondros Ateşkes Antlaşma’nın imzalanmasının ardından kentteki tüm unsurlara karşı tarafsız bir şekilde yaklaşarak Yunanlıların gerçekleştirdiği çıkartmaya dayanak oluşturabilecek hiçbir uygulamanın kentte vuku bulmadığıdır. Bu bölümün geri kalan otuz bir maddesi ise Yunan birliklerinin Manisa, Aydın, Nazilli, Turgutlu, Ödemiş, Bergama ve Ayvalık bölgelerine doğru genişlettikleri işgal sırasında Rum olmayan unsurlara karşı gerçekleştirdikleri mezalime odaklanmaktadır.⁸⁰

İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu’nun hazırladığı sonuç raporunun 11 Ekim 1919 tarihinde kaleme alınan ikinci bölümü işgal sırası ve sonrasında yaşananların sorumlularını ortaya koyan sekiz maddeden oluşmaktadır. Buna göre ateşkes antlaşmasından sonra Aydın Vilayeti’ndeki Hristiyanların genel durumu tatmin edici olup güvenliklerine yönelik herhangi bir tehdit bulunmamıştır. Dolayısıyla işgal sırası ve sonrasında yaşanan olaylardaki ilk sorumlu, kendilerine ulaşan yanlış bilgiler üzerine bunların doğruluklarını kontrol etmeden Paris Barış Konferansı adına İzmir’in işgaline karar veren kişi ya da hükümetlerdir. Bunun yanında, İzmir’de yaşanan olayların en büyük sorumlusu ise işgal sırasında gerekli önlemleri almayarak kan dökülmesine yol açan Yunan Askeri Yüksek Komutanlığı ve görevini ihmal eden sorumlu Yunan subaylardır. Bununla birlikte, komisyon, hapishanelerden kaçarak silahlanan mahkûmlara karşı gerekli tedbirleri almayan Türk yetkilileri de yaşanan olaylardan sorumlu tutmaktadır. Komisyon, diğer taraftan, Menemen bölgesinde yaşanan katliamda sorumlu olarak yalnızca görevini yerine getirme konusunda oldukça başarısız bir sınav veren Yunan subaylarını tespit etmektedir.⁸¹

İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu’nun hazırladığı sonuç raporunun 13 Ekim 1919 tarihinde kaleme alınan üçüncü ve son bölümü ise yapılan araştırmadan elde edilen genel sonuçları içeren dört maddeden oluşmaktadır. Buna göre komisyon ilk olarak İzmir ve çevresinin işgalinin kamu düzeninin sağlanması amacıyla gerçekleştirilmiş olması gerekirken çıkarmanın adeta söz konusu bölgenin ilhakına dönüştüğünü dile getirmektedir. Bununla birlikte komisyona göre söz konusu harekâtın hedefinin kamu düzeninin korunması ve güvenliğin sağlanması olduğuna göre söz konusu çıkarmanın Yunan birlikleri yerine Müttefik Kuvvetler tarafından gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir. Dolayısıyla komisyon, Anadolu’da bulunan işgalci Yunan birliklerinin yerini Müttefik Kuvvetler işgal birliklerinin almasını önermektedir. Son olarak komisyona göre Yunan birliklerinin Anadolu’dan çıkarılması halinde yalnızca bu unsurlara karşı bir direniş ortaya koyan Türk milliyetçileri de etkisiz hale gelecektir.⁸² Nihayetinde komisyonda yer alan ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol İzmir’in Yunan işgaline uğradığı tarihe kadar “Yakın Doğu’nun, dünyanın savaş alanlarının, Avrupa veya Asya’nın herhangi bir bölümü kadar barışçıl bir parçası olduğunu” dile getirmiştir. Ancak Amiral Bristol’e göre İzmir’in işgali bu nispi sakinliği önemli ölçüde bozmuştur.⁸³

⁷⁹ “Appendix A, Report of the Inter-Allied Commission of Inquiry on the Greek Occupation of Smyrna and Adjacent Territories”, 14.10.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 44-73. *İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu’nun* hazırladığı raporun Türkçe tercümesi Necip Azakoğlu tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Necip Azakoğlu, *Dört Rapor: Müttefik Kuvvetler Komisyonu’nun (ABD, Büyük Britanya, Fransa, İtalya) “Yunan Mezalimi”ni Araştırma Raporları 1919-1921 & General Harbord’un Ermenistan’da Amerikan Mandası Raporu 1919*, İstanbul: Tarihçi Yayınevi, 2016, 22-39, 57-60, 62-63.

⁸⁰ “Appendix A, Statement of Facts Which Have Arisen Since the Occupation and Which Have Been Established During the Inquiry Between August 12 and October 6, 1919”, 07.10.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 47-57.

⁸¹ “Appendix A, Establishment of Responsibilities”, 11.10.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 68-70.

⁸² “Appendix A, Conclusions Presented by the Commission”, 14.10.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 71-73.

⁸³ Uyanık, *Dismantling the Ottoman Empire*, 94.

İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu'nun hazırladığı rapor Paris Barış Konferansı'nda ilk defa 8 Kasım 1919 tarihli toplantıda gündeme gelmiştir. Söz konusu toplantı Onlar Konseyi'ni oluşturan beş büyük devletin delegasyon başkanları arasında gerçekleştirilmiştir. İlk olarak delegelerin rapor hakkındaki düşüncelerinin tartışılmasının ardından Yunanistan Başbakanı Venizelos da dinlenmek üzere toplantıya çağırılmıştır. Toplantıda Clemenceau ilk olarak Venizelos'tan Yunan kuvvetlerinin gerçekleştirdikleri iddia edilen mezalim ve İzmir Sancağı dışarısında Dörtler Konseyi'nden habersiz gerçekleştirdikleri faaliyetler hakkında mantıklı bir izahat istenmesini önermiştir. Venizelos ise toplantıda İzmir ve çevresinin işgalinde gerçekleşen olaylar hakkında tarihsel bir özet yaptıktan sonra henüz *İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu'nun* çalışmalarını devam ettirdiği sırada Clemenceau'ya sunduğu itiraz dilekçelerindeki argümanlarını tekrar ederek komisyonun hazırladığı raporun geçersiz sayılmasını talep etmiştir. Venizelos'un son derece zayıf argümanları toplantıda hazır bulunan *İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu'nun* Fransız delegesi Tuğgeneral Bunoust tarafından anında yanıtlanarak çürütülmüştür.⁸⁴

İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu'nun hazırladığı rapor Paris Barış Konferansı'nın 8 Kasım 1919 tarihli toplantısının ardından 10-12 Kasım 1919 tarihli toplantılarında ele alınmıştır.⁸⁵ Bu toplantılarda göze çarpan en önemli detay İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Eyre Crowe'un rapor hakkındaki görüşleridir. Crowe'a göre söz konusu komisyonun esas amacı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin dilekçesinde dile getirdiği hususlar ile Yunan kuvvetlerinin Paris Barış Konferansı'nın kendilerine çizdiği sınırları aşıp aşmadığı konusunu araştırmak olması gerekirken Yunan ilerleyişinin seyrini değerlendirmek komisyonun görevi değildir. Bu nedenle Crowe raporun ancak bazı çekincelerle birlikte kabul edilebileceğini öne sürmüştür. Ancak komisyonun Fransız üyesi Tuğgeneral Bunoust, Venizelos'un temelsiz argümanları karşısında gösterdiği reaksiyonun bir benzerini Crowe'un iddiaları karşısında da ortaya koymuştur. Tuğgeneral Bunoust komisyonun çalışma prensiplerini açıklayarak kendisine verilen görevi yetki aşımına mahal vermeden gerçekleştirdiğini dile getirmiştir.⁸⁶ Nihayetinde Paris Barış Konferansı'nın 12 Kasım 1919 tarihinde gerçekleştirilen toplantısında *İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu'nun* hazırladığı rapor hakkında Yunanistan Başbakanı Venizelos'a teslim edilmek üzere yazılı bir notanın hazırlanmasına karar verilmiştir. Notada vurgulanan ilk husus Venizelos'un 8 Kasım 1919 tarihli toplantıda dile getirdiği itirazlarla ilgilidir. Paris Barış Konferansı'na göre Venizelos'un itirazları kısmen mantıklı bulunsa dahi Yunan birliklerinin gerçekleştirdikleri aşırılıklar ve zorbalıkları ortaya koyan araştırma sonuçlarının tamamıyla geçersiz olarak düşünülmesi mümkün değildir. Notada ayrıca İzmir'e Yunan birliklerinin çıkarılmasının ardından meydana gelen olaylarla ilgili Yunan sivil ve askeri makamlarının gerekli hiçbir tedbiri almadığı da ortaya konulmuştur. Son olarak söz konusu notanın vurguladığı en önemli husus ise Yunan birliklerinin İzmir ve çevresinde gerçekleştirdikleri *fili* işgale mevcut koşullar dolayısıyla karar verildiği ve bu durumun gelecek için yeni bir hak yaratmayacağıdır. Buna göre işgal kararı Paris Barış Konferansı'nın "Doğu Sorunu"ndan kaynaklanan birçok problemin çözümü adına aldığı geçici bir önlemdir.⁸⁷ Sonuç olarak Paris Barış Konferansı, *İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu'nun* hazırladığı rapora hak ettiği önemi göstermemiş, raporu gerektiği gibi ciddiye almamış ve raporun yayımlanmasına da izin vermemiştir.⁸⁸ Bu durum Yunanlılara daha da cesaret vererek Anadolu'da gerçekleştirdikleri mezalimi giderek arttırmalarına neden olmuştur.⁸⁹

İşgalin Genişlemesi ve Diplomatik Faaliyetler

1919 yılının sona erişile birlikte Yunanlıların İzmir ve çevresini işgali ile genel olarak savaş sonrası Anadolu topraklarının Müttefik Kuvvetler arasında nasıl paylaşılması gerektiği hakkında Paris Barış Konferansı'nda nihai

⁸⁴ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 08.11.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 36-44.

⁸⁵ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 10.11.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 78-84; "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 11.11.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 95; "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 12.11.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 121-124.

⁸⁶ "Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay", 10.11.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 78-80.

⁸⁷ "Appendix A, Note to Mr. Venizelos Relative to Report of the Symrna Commission of Inquiry", 12.11.1919, *PRFRUS, PPC, 1919*, Vol. IX, 131-133.

⁸⁸ Köse, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol'un Rolü*, 127.

⁸⁹ Kenan Özkan, *Mondros Mütarekesinden Lozan Konferansına: Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, 119.

bir çözüme ulaşılamayacağı yavaş yavaş anlaşılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda kalıcı bir çözüme ulaşmak için Müttefik Kuvvetler arasında ilk olarak 1920 yılının şubat ayında Londra'da bir konferans toplanmıştır. 12 Şubat 1920 tarihinde başlayan konferansın esas katılımcıları İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya olmuş; Belçika, Yunanistan ve Romanya temsilcileri ise yalnızca kendileriyle ilgili görüşmelere dâhil olmuştur. 10 Nisan 1920 tarihine kadar devam eden konferansta genel olarak İstanbul'un geleceği, İzmir ve çevresindeki Yunan işgali ve bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması gibi meseleler ele alınmıştır.⁹⁰ İzmir ve çevresindeki Yunan işgali hakkında Lloyd George'un görüşlerinin baskın gelmesiyle birlikte Yunan yanlısı bir tutum ağırlık kazanmış olsa da Müttefik Kuvvetler arasındaki ince hesaplar konferansta nihai bir çözüme ulaşılmamasının önüne geçmiştir.⁹¹ Bu sırada ABD'nin İstanbul'da görevli Yüksek Komiseri Amiral Bristol Müttefik Kuvvetler arasında varılacak muhtemel bir antlaşma ve bu antlaşmada ABD'nin oynaması gereken rol ile ilgili Washington'a ayrıntılı bir rapor göndermiştir. Amiral Bristol söz konusu raporda ABD'nin Müttefik Kuvvetlerin planlarına karşı sesini yükseltmesi ve Amerikan halkına gerçekleri anlatması gerektiğini vurgulamıştır.⁹² Ancak Amiral Bristol'un raporu ve Lord Curzon'un davetine rağmen ABD'nin Londra'da görev yapan Büyükelçisi söz konusu konferansa katılmaya yetkili olmadığını bildirerek yapılan görüşmelere dâhil olmamış ve konferansta alınan kararları dışarıdan takip etmeyi tercih etmiştir.⁹³

Müttefikler Kuvvetler Londra Konferansı'nda kararlaştırdıkları üzere konferanstan bir hafta sonra kesin bir çözüme ulaşılamayan konuların görüşülmesi ve yapılacak barış anlaşmasına son şeklinin verilmesi amacıyla bu defa İtalya'nın San Remo kentinde bir araya gelmiştir. 18 Nisan 1920 tarihinde başlayıp 26 Nisan 1920 tarihine kadar devam eden müzakerelerde Müttefik Kuvvetler Osmanlı Devleti'nin geleceği hakkında Türkler açısından oldukça ağır şartlar içeren birtakım kararlar almıştır.⁹⁴ Londra Konferansı'na herhangi bir temsilci göndermemeyi tercih eden Washington yönetimi bu defa İtalya'da bulunan ABD Büyükelçisi Robert U. Johnson'un gayri resmi bir gözlemci sıfatıyla görüşmelerde yer almasını uygun bulmuştur.⁹⁵ San Remo Konferansı'nda alınan kararlar özet olarak Osmanlı Sultanı'nın İstanbul'da ikamet etmeye devam etmesinin kabul edilmesinin yanında Kuzeydoğu Anadolu'da Karadeniz'e kıyısı olan bir Ermeni devletinin kurulması, Güneydoğu Anadolu'da bir Kürt devletinin oluşturulması ve Türklerin Suriye, Filistin, Mezopotamya, Arabistan ve Ege Adaları'ndan çıkarılmalarını içermiştir.⁹⁶ Konferansta ayrıca kararlaştırılan ağır şartların Türklere kabul ettirilebilmesi için ne gibi baskılarda bulunulması gerektiği de ele alınmıştır. Bu noktada özellikle L. George'un Türklerin gelir kaynaklarının da bulunduğu önemli merkezlerin işgal edilerek köşeye sıkıştırılmaları önerisi benimsenmiştir.⁹⁷

San Remo Konferansı'nda alınan kararların ardından Türklerin kararlaştırılan şartları kabul etmeye zorlanmaları için güç kullanılmasına karar veren Müttefik Kuvvetler Venizelos'a Yunan Ordusu'na işgal ettiği bölgeleri genişleterek Bursa bölgesiyle sınırlı kalmak kaydıyla Anadolu'nun içerisine doğru ilerlemesi için tam yetki vermiştir. Bu doğrultuda Yunan kuvvetlerinin 22 Ocak 1920 tarihinde başlayan saldırıları Anadolu içerisinde üç koldan ilerlemiştir. Yunan kuvvetleri ilk olarak kuzeyden harekete geçerek sırasıyla Akhisar, Soma, Balıkesir, Mustafa Kemal Paşa ve Karacabey'i ele geçirmiştir. Diğer taraftan İzmir'in doğusuna doğru harekete geçen Yunan kuvvetleri ise Alaşehir'e kadar ilerlemiştir. Son olarak Aydın cephesinde bulunan Yunan kuvvetleri de temmuz ayının ilk haftasında Nazilli bölgesini ele geçirmiştir.⁹⁸

⁹⁰ Londra Konferansı'nda gerçekleştirilen görüşmelerin tutanaklarının tam metni için bkz. Meray, Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, 1-610.

⁹¹ Ediz, *Diplomasi ve Savaş*, 214-228.

⁹² Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, 271.

⁹³ Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*, 72.

⁹⁴ Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, Ankara: ATAM, 2004, 137-138. San Remo Konferansı'nda gerçekleştirilen görüşmelerin tutanaklarının tam metni için bkz: Meray, Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, 611-806.

⁹⁵ Trask, *United States Response to Turkish Nationalism and Reform*, 27; Özkan, *Mondros Mütarekesinden Lozan Konferansına*, 258. Müttefik Kuvvetler San Remo'da alınan kararları konferansa gözlemci sıfatıyla katılan ABD İtalya Büyükelçisi Robert U. Johnson üzerinden ABD Hükümeti'ne iletmıştır. Bkz. "The Ambassador in Italy (Johnson) to the Secretary of State", 27.04.1920, *PRFRUS*, 1920, Vol. III, Government Printing Office, Washington, 1936, 753-756.

⁹⁶ Harry N. Howard, *Türkiye'nin Taksimi - Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*, Çev. Salih Sabit Togay, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, 318; Margaret MacMillan, *Barış Yapanlar - 1919 Paris Barış Konferansı ve Bu Konferansın Savaşlara Son Verme Girişimi*, İstanbul: Alfa Kitapevi, 2015, 673; Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü - Ortadoğu'da Büyük Savaş*, 427-429.

⁹⁷ Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*, 119; Ediz, *Diplomasi ve Savaş*, 234.

⁹⁸ *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi*, 251-334; Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 160.

1920 yılının haziran ve temmuz aylarındaki Yunan saldırılarıyla Türklerin direnişini kırmayı başaran Müttefik Kuvvetler San Remo Konferansı'nda kararlaştırılan şartların Osmanlı Devleti tarafından da kabul edilmesinin sağlanması amacıyla ağustos ayında Paris'in yakınlarındaki Sevr banliyösünde bir araya gelmiştir. Burada San Remo Konferansı kararlarını temel alan bir barış antlaşması taslağı kaleme alan Müttefik Kuvvetler antlaşmayı Damat Ferit Hükümeti'nin temsilcileri Reşat Halis Bey, Hadi Paşa ve Rıza Tevfik Bey'e de kabul ettirmiştir. İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Ermenistan, Belçika, Hicaz Krallığı, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Çekoslovakya, Portekiz, Polonya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan antlaşma 13 bölüm ve 433 maddeden oluşmuştur.⁹⁹ İmzalanan antlaşmayla birlikte İzmir ve çevresinin Türk hâkimiyeti altında beş senelik bir süre için Yunanistan tarafından idare edilmesine karar verilmiştir. Bu sürenin sonunda ise yerel meclis veya yapılacak bir plebisit İzmir'in Yunanistan'a ait olmasına karar verirse şehir Yunan hâkimiyetine girecektir.¹⁰⁰ Dolayısıyla Sevr Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Venizelos, I. Dünya Savaşı'nın ardından Paris Barış Konferansı'yla başlayan süreçte Batı Anadolu üzerindeki hedeflerine ulaşma konusunda önemli bir kazanım elde etmiştir.¹⁰¹

Diğer taraftan, 1920 yılında yaşanan gelişmeler hakkında ABD'nin Türkiye'deki diplomatik personeli tarafından tutulan kayıtlar incelendiğinde İzmir ve çevresindeki Yunan işgali hakkında oldukça keskin değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bu değerlendirmelerden en önemlileri kuşkusuz ki ABD'nin İstanbul'da görevli Yüksek Komiseri Amiral Bristol'ün Washington'a gönderdiği raporlardan oluşmaktadır. Amiral Bristol ağustos ve eylül aylarında kaleme aldığı raporlarda Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Temmuz 1920 tarihinde yayımlanmış olduğu bir beyannameye atıf yapmaktadır. Amiral Bristol'e göre Müttefik Kuvvetlerin aksi yöndeki iddialarına rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın ateşkes hükümlerinin Müttefik Kuvvetler tarafından ihlal edildiği ithamı çok daha haklı görülmektedir. Amiral Bristol'ün özellikle İngilizler bazında Müttefik Kuvvetleri haksız bulduğu bir diğer konu ise en başta İzmir ve çevresinin Yunanlılar tarafından işgaline izin verilmesidir. Çünkü Amiral Bristol'e göre İngiliz yetkililerin Rumların İzmir ve çevresinde çoğunluğu oluşturdukları iddiaları kesinlikle gerçeği yansıtmamaktadır. Ayvalık gibi bazı kıyı bölgelerinin nüfusu ağırlıklı olarak Rumlardan oluşsa da bu bölgelerin dışındaki nüfusun neredeyse tamamı Türklerden oluşmaktadır. Bu noktada delegelerinden birisi olduğu *İzmir ve Çevresinin İşgali Hakkında Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu* tarafından hazırlanan sonuç raporuna da atıf yapan Amiral Bristol, Batı Anadolu'daki mevcut anarşi durumunun İngilizler ve Yunanların Türklere karşı birlikte giriştikleri mücadeleden kaynaklandığını altını çizmektedir. Son olarak Amiral Bristol'e göre hâlihazırda bir barış antlaşması imzalanmış olsa da bu antlaşmanın uygulanabilmesi ancak Müttefik Kuvvetlerin Yunan kuvvetleriyle yapacağı bir işbirliğine, yani Türkleri kuvvet kullanarak zapt etmelerine bağlıdır. Ancak Amiral Bristol'ün nezdinde Türklerin fethedilmiş bir ırk olarak Rumlara boyun eğmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Yunan harekâtı ancak bir fetih olarak sonuçlanabilecektir ki bu da kesin bir şekilde Wilson İlkeleri'ne aykırı bir durum teşkil edecektir.¹⁰²

1921 yılına girildiğinde ise Sevr Barış Antlaşması henüz İtalya dışındaki ülkelerin hiçbirinin parlamentosu tarafından onaylanmış değildir. Antlaşmada yer alan ağır hükümlerin Türkler tarafından kabul edilmesinin giderek zorlaşması üzerine Müttefik Kuvvetler antlaşmanın şartlarının gözden geçirerek daha kabul edilebilir bir hale getirilmesine karar vermiştir. Bu doğrultuda Müttefik Kuvvetler arasında şubat ayında Londra'da toplanan yeni bir konferansa Yunanistan'ın yanı sıra İstanbul ve Ankara Hükümetleri de davet edilmiştir. Müttefik Kuvvetlerin yaklaşık yirmi gün devam eden Londra Konferansı'nda Sevr Barış Antlaşması'nda küçük bazı değişiklikler yaparak antlaşmayı Ankara Hükümeti'ne kabul ettirme çabaları sonuçsuz kalınca Londra Konferansı herhangi bir sonuca ulaşmadan dağılmıştır.¹⁰³

Londra Konferansı herhangi bir sonuca ulaşmasa da konferansa katılan Ankara Hükümeti temsilcisi Bekir Sami Bey Fransız, İtalyan ve İngiliz temsilcilerle ayrı ayrı bazı antlaşmalar imzalayarak Ankara'ya geri dönmüştür.¹⁰⁴

⁹⁹ Sevr Barış Antlaşması'nın tam metni için bkz. Meray, Olcay *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, 68-253.

¹⁰⁰ Howard, *Türkiye'nin Taksimi – Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*, 320.

¹⁰¹ Ediz, *Diplomasi ve Savaş*, 243.

¹⁰² NARA, M 363, Roll 3, 767.68/63, 28.09.1920; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/64, 02.09. 1920.

¹⁰³ McMeekin, *Osmanlı'da Son Fasil*, 443; Howard, *Türkiye'nin Taksimi – Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*, 337; Arnold J. Toynbee, Kenneth P. Kirkwood, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009, 128-129; DeNovo, *American Interests and Policies in the Midde East*, 129; Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, 359-360; Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, 171-173.

¹⁰⁴ Fransa ve İtalya ile imzalanan antlaşmalarla söz konusu devletlere madencilik ve ticaret alanında tanınacak imtiyazlar karşılığında Anadolu'nun güney ve güney doğusundaki çatışmaların sona erdirilmesi kararlaştırılmıştır. İngiltere ile de özellikle Malta'da tutuklu

Ancak Bekir Sami Bey'in imzaladığı antlaşmalar Misak-ı Milli ilkelerine aykırı oldukları gerekçesiyle TBMM'de ağır eleştirilere maruz kalmıştır. ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un 25 Mayıs 1921 tarihindeki raporuna göre Anadolu'da kazanılan askeri başarıların ardından cesaretlenen Milliyetçiler Yunanlıları Anadolu'dan tamamen sürebileceklerini düşünerek Kilikya ile Suriye'de Fransızlardan, Antalya bölgesinde de İtalyanlardan Bekir Sami Bey'in kendileriyle imzaladığı antlaşmalardan daha cazip tavizler koparabileceklerini savunmuştur. Söz konusu antlaşmalar TBMM tarafından onaylanmadığı gibi Hariciye Vekâleti'ne de Bekir Sami Bey'in yerine Moskova'daki Türk temsilcisi Yusuf Kemal Bey atanmıştır.¹⁰⁵

Londra'da toplanan ikinci konferanstan istediği sonucu elde edemeyen Yunan Hükümeti Anadolu'daki operasyonlara devam ederek istediklerini zor kullanarak elde etmeye çalışmıştır. Ankara'yı hedef alan Yunan saldırıları 1921 yılının temmuz ayında başlamıştır. Bu sırada Türk Ordusu ise Mustafa Kemal Paşa'nın direktifiyle Sakarya'nın doğusuna çekilmiştir. 24 Ağustos-16 Eylül 1921 tarihlerinde gerçekleştirilen Sakarya Savaşı'nın sonucunda Yunan kuvvetleri Anadolu'da daha ileriye gidemeyeceklerini anlamıştır. Amiral Bristol 5 Ekim 1921 tarihli raporunda Washington'a Ankara Hükümeti'nin savaş alanındaki başarısından bu yana diplomatik faaliyetlerinin canlandığını bildirmiştir.¹⁰⁶ Ankara Hükümeti Fransız Hükümeti'nin temsilcisi Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı M. Franklin-Bouillon ile 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Antlaşması'nı imzalamıştır.¹⁰⁷ Paris Hükümeti ile imzalanan antlaşma Kilikya bölgesindeki çatışmaların sona erdirilmesini ve bu bölgedeki kuvvetlerin batıya doğru kaydırılmasını sağlamıştır.¹⁰⁸ Bununla birlikte, Ankara Hükümeti Fransız Hükümeti ile yaptığı antlaşmayla aynı dönemde İngiliz Hükümeti ile de bir Savaş Tutsakları Değişimi Antlaşması imzalamıştır. Ankara Hükümeti'nin bu diplomatik hamlelerini Sovyet Rusya, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Ukrayna ve Afganistan ile imzaladığı diğer antlaşmalar izlemiştir.¹⁰⁹

1921 yılının sonu itibarıyla Ankara Hükümeti hem askeri hem de diplomatik anlamda önemli başarılar elde ederken 1922 yılının ilk ayları ise Türk ve Yunan kuvvetleri arasında yapılacak bir ateşkes ve Sevr Barış Antlaşması'nın bazı maddelerinin gözden geçirilerek Türklere yeniden kabul ettirilmesi için yapılan görüşmelerle geçmiştir. 1921 yılının Türklerin askeri ve diplomatik başarılarıyla birlikte sona ermesinin ardından Amiral Bristol 18 Ocak 1922 tarihinde Müttefik Kuvvetlerin Türkiye uzmanlarının Türkiye sorununu çözmek üzere Paris'te bir konferans hazırlamak için bir araya geldiklerini Washington'a iletmiştir. Amiral Bristol'e göre Amerikan çıkarlarını korumanın tek yolu olarak ABD'nin Türkiye sorununun çözümüne katkı sağlaması son derece önemli olacaktır.¹¹⁰

22-26 Mart 1922 tarihlerinde Paris'te bir araya gelen Müttefik Kuvvetler aslında Yunan askerlerinin Anadolu'da daha uzun süre kalmamaları gerektiği konusunda görüş birliği içerisinde olsalar da Sevr Barış Antlaşması'nın bazı maddelerini revize ederek antlaşmayı Türklere yeniden kabul ettirme çabası içerisinde olmuştur.¹¹¹ Atina'da bulunan ABD diplomatik temsilcisi Cafferey Dışişleri Bakanlığı'na 23 Mart 1922 tarihinde gönderdiği telgrafında İngiliz, Fransız ve İtalyan diplomatik temsilcilerinin Paris'te Yunan Hükümeti'ne derhal uygulanmaya başlayacak bir ateşkes teklifinde bulduklarını bildirmiştir.¹¹² Cafferey'e göre Yunan Hükümeti bu teklifi 26 Mart 1922 tarihinde kabul etme kararı almıştır.¹¹³ Diğer taraftan, İstanbul'daki ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol ise 25 Mart 1922 tarihinde Washington'u güvenilir yerel kaynaklardan edindiği istihbarata göre Kemalistlerin ateşkes teklifini kabul etmeyeceği konusunda bilgilendirmiştir. Ankara Hükümeti'ne göre teklif edilen ateşkes hattı

bulunan mahkûmlar dâhil olmak üzere savaş tutuklularının karşılıklı değişimi konusunda uzlaşmıştır. Bkz. Hasan Kayalı, "Bağımsızlık Mücadelesi", *Modern Dünya'da Türkiye, Türkiye Tarihi: 1839-2010*, Ed. Reşat Kasaba, Çev. Zuhâl Bilgin, 2. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016, 123.

¹⁰⁵ NARA, M 353, Roll 10, 867.00/1421, 25.05.1921. Bununla birlikte, kısa bir süre sonra Ankara Hükümeti ile hem Fransa hem de İtalya arasında benzer antlaşmalar gerçekleştirilmiştir.

¹⁰⁶ Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, 357-358.

¹⁰⁷ Davison, "Mondros'tan Lozan'a Türk Diplomasisi", 317-318; Toynbee, Kirkwood, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, 136.; Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*, 150-151.; Goldstein, "The British Official Mind and the Lausanne Conference, 1922-23", 190. 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nın tam metni için bkz: Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, 97-100.; Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 50-52.

¹⁰⁸ Gerwarth, *Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi?*, 257.

¹⁰⁹ Davison, "Mondros'tan Lozan'a Türk Diplomasisi", 319-320. Söz konusu antlaşmaların tam metinleri için bkz. Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 19-23, 25-26, 32-38, 41-47.

¹¹⁰ Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, 359.

¹¹¹ McMeekin, *Osmanlı'da Son Fasıl*, 454; Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, 362-363; Ediz, *Diplomasi ve Savaş*, 303-308.

¹¹² NARA, M 363, Roll 3, 767.68/165, 23.03.1922.

¹¹³ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/166, 25.03.1922.

yeterli değildir, çekilme için teklif edilen süre çok uzundur ve son olarak da Müttefik Kuvvetlerin ateşkes hükümlerini uygulayabilecekleri konusunda kendilerine güvenilmemiştir.¹¹⁴ Dolayısıyla Yunanistan Dışişleri Bakanlığı teklif edilen ateşkes hükümlerini kabul ettiklerini bildiren bir notayı Atina'daki İngiliz diplomatik temsilcisine sunmasına rağmen Ankara Hükümeti Müttefik Kuvvetlerin ateşkes tekliflerini kısa süre içerisinde reddetmiştir.¹¹⁵ Nihayetinde Paris'te gerçekleştirilen arabuluculuk faaliyetleri önemli ölçüde başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹¹⁶

İşgalin Sona Ermesi ve Ardından Yaşananlar

1922 yılının mart ayında gerçekleştirilen arabuluculuk faaliyetinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Türk Ordusu yaz aylarını gerçekleştireceği karşı saldırının hazırlıklarıyla geçirmiştir. Büyük bir gizlilik içerisinde yürütülen hazırlıkların ardından Afyon yakınlarında toplanan ordunun bizzat başına geçen Mustafa Kemal Paşa 26 Ağustos 1922 tarihinde Türk kuvvetlerine karşı saldırı emrini vermiştir.¹¹⁷ Dört gün süren büyük savaşın sonunda kesin bir şekilde bozguna uğrayan Yunan kuvvetleri yaklaşık üç buçuk yıl içerisinde ele geçirdikleri mevziileri teker teker terk ederek geri çekilmeye başlamıştır.¹¹⁸ Bu süreçte Anadolu'da bulunan Amerikan diplomatların Washington'a gönderdikleri raporlarda büyük bir panik içerisinde geri çekilen Yunan kuvvetlerinin terk ettikleri köy ve kasabaları yakıp yıkmaktan geri kalmadıkları açık bir şekilde görülmektedir.¹¹⁹

Türk kuvvetleri büyük bir hızla İzmir'e yaklaşırlarken ABD'nin İzmir'de bulunan Konsolosu George Horton 8 Eylül 1922 tarihinde Washington'a gönderdiği bir telgrafta Türk birliklerinin birkaç gün içerisinde şehre girmelerini beklediğini dile getirmiştir. Horton bu nedenle telgrafında Kemalist askeri ya da sivil yetkililerle kuracağı ilişkiler konusunda Dışişleri Bakanlığı'ndan acil olarak bilgi verilmesini talep etmiştir.¹²⁰ Dışişleri Bakanlığı Horton'a verdiği yanıtta ilk olarak Washington Hükümeti'nin Ankara'daki rejimi resmi olarak tanımadığını ve İstanbul ile de diplomatik ilişkilerinin olmadığını kendisine hatırlatmıştır. Ancak yine de Washington'a göre pratik nedenlerden ötürü kendisinin İstanbul'da bulunan ABD Yüksek Komiseri'nin bir delegesi olarak gayri resmi bir şekilde de olsa görevinin başında bulunması ve yerel yönetimde bir değişiklik olması halinde yeni yönetimle kurulacak ilişkilerin öncekiyle aynı olması Amerikan çıkarları için oldukça faydalı bulunmuştur.¹²¹ Bununla birlikte, o sırada İzmir'de bulunan Yunan Yüksek Komiseri Aristidis Stergiadis de Yunan kuvvetlerinin Anadolu'dan barışçıl bir şekilde tahliyesi için Horton vasıtasıyla ABD yönetiminden Ankara Hükümeti nezdinde bir arabuluculuk faaliyeti gerçekleştirmesini talep etmiştir. Ancak ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bu talebe yanıtı olumsuz olmuştur. Bakanlık, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'e İzmir'e bir kruvazör göndererek Amerikan vatandaşlarının canları ve mallarının korunmasından daha fazlasının yapılması konusunda istekli olmadıklarını kesin bir şekilde bildirmiştir. Dışişleri Bakanlığı'na göre İzmir'deki durum Amerikan Hükümeti'nin gönüllü olarak arabuluculuk yapmasını gerektirecek bir düzeyde değildir.¹²²

Diğer taraftan, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol Türk kuvvetlerinin İzmir'e doğru ilerleyişi sırasında kendisine ulaşan istihbaratlar dâhilinde hazırladığı bir raporda Yunan Ordusu'nun büyük bir panik içerisinde İzmir'e dökülmeye başladığını ve durumun artık endişe verici olduğunu dile getirmiştir. Amiral Bristol'ün

¹¹⁴ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/167, 25.03.1922.

¹¹⁵ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/192, 30.03.1922.; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/173, 08.04.1922.; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/174, 12.04.1922.; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/180, 20.04.1922.

¹¹⁶ Toynbee, Kirkwood, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, 135, 137-138; McMeekin, *Osmanlı'da Son Fasil*, 455-456; Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, 182-184.

¹¹⁷ Berber'in Yunan kaynaklarında yaptığı araştırmaya göre esasen cephedeki Yunan kuvvetleri kurmay heyeti ağustos ayının üçüncü haftasının sonlarından itibaren Türk Ordusu'nun olağan dışı bir hazırlık yaptığının farkına varmış ancak bunu topyekûn bir saldırıya yormamıştır. Bkz. Berber, *Sancılı Yıllar*, 451.

¹¹⁸ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/262, 28.08.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/264, 28.08.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/265, 30.08.1922.

¹¹⁹ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/274, 02.09.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/288, 05.09.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/276, 06.09.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/291, 06.09.1922. Berber'in ifade ettiği üzere Yunan kuvvetleri İzmir'e çıktıkları 15 Mayıs 1919 tarihinden itibaren "başarıyla gelişen saldırılarında işgal eylemine direnenlerin ikamet ettiği veya hasma destek veren (ya da verdiğini düşündükleri) yerleşmeleri cezalandırmak, başarısız harekâtlarında ise terk edilen alanı çöle çevirmek için yakıp yıkmaktan çekinmemiştir". Berber, Yunan kuvvetlerinin bu eyleminin amacını "Türk Ordusu ve onun insan kaynağı olan halkı psikolojik ve lojistik bakımdan yaralayıp-zayıflatmak" olarak açıklamaktadır. Bkz. Engin Berber, "Büyük Yangından Hemen Önce İzmir'in Güvenliği için Yapılmak İstenenler", *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*, Ed. Yücel Yiğit, Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2017, 544.

¹²⁰ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/296, 08.09.1922.

¹²¹ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/296, 09.09.1922.

¹²² NARA, M 363, Roll 3, 767.68/276, 04.09.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/276, 05.09.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/318, 05.09.1922.

kaynaklarına göre o sırada Eskişehir, Kütahya, Uşak, Manisa, Alaşehir, Aydın ve Nazilli Yunan kuvvetleri tarafından çoktan yakılmıştır. Birkaç gün içerisinde İzmir'in de yakılmasından endişe duyulmaktadır.¹²³ Aynı tarihlerde İzmir'deki ABD Konsolosu Horton da kaleme aldığı raporunda Yunan kuvvetlerinin açık bir şekilde geri çekilme sürecinin İzmir'e dayanması halinde bu şehrin de yakılacağı yönünde tehditler savurdıklarını vurgulamıştır. Horton'a göre şehrin diğer büyük kasabalarının zaten yakılıp yıkılmış olduğu gerçeği göz önüne alındığında bu tehditlerin İzmir için ciddi ve gerçek bir tehlike oluşturduğu şehirdeki tüm yabancı temsilciler ve Yunanistan Yüksek Komiseri Stergiadis tarafından da kabul edilmiştir. Horton raporunun sonunda İzmir'deki İngiliz, Fransız ve İtalyan konsoloslarla birlikte şehirde bulunan Yunan Savaş Bakanı Theotokis'ten İzmir'in yakılıp yağmalanmayacağına dair bir güvence talebinde bulduklarını ancak bu talebe henüz müspet bir yanıt alamadıklarını da ifade etmiştir.¹²⁴

İzmir'deki Amerikan askeri ve diplomatik temsilcilerinin İstanbul'daki Yüksek Komiser Amiral Bristol'e aktardıklarına göre 9 Eylül 1922 tarihinde Türk süvarileri "kusursuz bir nizam içerisinde" İzmir'e girmiştir. Raporlarda ifade edildiği şekilde İzmir'e giren Türk kuvvetlerinin "durumları olağanüstü bir şekilde iyi, disiplinleri kusursuz ve teçhizatları da mükemmel"dir. Türk kuvvetlerinin şehre girişlerinin ardından şehrin merkezi Türk birlikleri tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır. Diğer taraftan, bu sırada Yunan kuvvetlerinin geri çekilmesinin başlangıcından itibaren olduğu gibi Yunan yetkililer ve din adamları yerli Rumları yaşadıkları köyleri yaktırarak boşaltmaya zorlamaya devam etmiştir. Nihayetinde Yunan kuvvetlerinin tahliyesiyle birlikte Batı Anadolu'nun Yunan kuvvetleri tarafından yıkımı da tamamlanmıştır.¹²⁵

Türk Ordusu'nun 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'e girmesinden dört gün sonra kentte büyük bir yangın çıkmıştır. Esasında Yunan Ordusu'nun Batı Anadolu topraklarından geri çekilişinin başlamasıyla birlikte Yunan kuvvetlerinin boşalttığı bölgeleri yakıp yıkmaktan geri kalmadığı ve bu nedenle İzmir'in de geri çekilen Yunan birlikleri tarafından yakılabileceğine dair endişeler günler öncesinden Amerikan askeri ve diplomatik temsilcileri tarafından hazırlanan raporlarda vurgulanmıştır. Bununla birlikte o sıralarda Türk Ordusu'nun uzun ve yıpratıcı geçen bir savaşın ardından yeniden kente girecek olması da başta Rum ve Ermeniler olmak üzere şehrin gayrimüslim halkının geleceği hakkında birtakım endişeler doğurmuştur.¹²⁶ Tüm bu endişeler üzerine 13 Eylül 1922 tarihinde Ermeni Mahallesi'nde büyük bir yangın başlamış ve dört gün içerisinde kentin Frenk Mahallesi olarak adlandırılan kısmı tamamen yanarak harap olmuştur.¹²⁷

İzmir'de dört gün boyunca devam eden yangının faileri hakkında literatürde birçok iddia ortaya atılmıştır. Bu iddialardan daha çok Türkler tarafından dile getirilen ilkinde göre yangın, bozguna uğrayarak geri çekilen Yunan birlikleri tarafından çıkartılmıştır. Buna eşlik eden bir diğer iddiaya göre ise yangını Ermeni Mahallesi'nde Türk askeri kılıfına girmiş Ermeniler başlatmıştır. Diğer taraftan, Rum ve Ermeniler ise yangını düzenli Türk birliklerine dâhil subaylarının evlere ve sokaklara benzin dökerek başlattıklarını savunmaktadır.¹²⁸

İzmir'in yaklaşık üçte ikilik bir kısmının yanarak harap olmasına neden olan yangın esnasında kentte birçok Amerikan askeri ve diplomatik temsilcisi bulunmuştur. Bunların başında ise Konsolos George Horton ile Konsolos Yardımcıları Maynard B. Barnes ve James L. Park gelmektedir. Bununla birlikte 6 Eylül 1922 tarihinde Teğmen J. D. Rhodes and H. E. Knaus komutasındaki *LITCHIELD* ve *SIMSON* adlı destroyerler ile Teğmen E. A. Walleson and H. Powell komutasındaki *LAWRENCE* ve *EDSALL* adlı destroyerler de 9 ve 14 Eylül 1922 tarihlerinde İzmir'e ulaşmıştır. Bölgedeki Amerikan deniz müfrezesine komutanlık edecek olan Kıdemli Yüzbaşı A. J. Hepburn de *LAWRENCE* ile birlikte İzmir'e gelmiştir. Ayrıca bu süreçte birkaç Amerikan destroyeri daha

¹²³ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/297, 09.09.1922. Bristol'ün istihbarat subayı Kıdemli Yüzbaşı J. G. Wars da Bristol için hazırladığı bir raporda Yunan kuvvetlerinin geri çekilişleri esnasında bölgedeki Rum halkının Yunan din adamları ve askeri yetkililer tarafından yaşadıkları yerleri boşaltmaya ve bu esnada da geçtikleri köyleri yakıp yıkmaya zorlandıklarını vurgulamıştır. Bkz. NARA, M 353, Roll 12, 867.00/1548, 21.09.1922.

¹²⁴ NARA, M 363, Roll 4, 767.68/391, 07.09.1922.

¹²⁵ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/300, 10.09.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/302, 10.09.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/304, 09.09.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/316, 13.09.1922; NARA, M 363, Roll 4, 767.68/449, 12.09.1922.

¹²⁶ Biray Kolluoğlu Kırılı, "Forgetting the Smyrna Fire", *History Workshop Journal*, 60 (2005), 31.

¹²⁷ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/319, 14.09.1922; NARA, M 363, Roll 3, 767.68/320, 14.09.1922.

¹²⁸ Literatürde öne sürülen iddiaların önemli bir kısmı çoğunlukla herhangi bir belgeye dayanmayarak bilimsel olmaktan ziyade siyasi bir üslup benimsemektedir. İzmir Yangını hakkındaki literatürün eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Engin Berber, *İzmir Yangını Hakkında Ön Rapor: Ödemiş-Birgi'nin Yakılması*, İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2013, 36-61.

İzmir'i ziyaret etse de yukarıda sayılanlarla birlikte bunlardan hiçbiri dört gün boyunca devam eden yangının başından sonuna kadar bölgede kalmamıştır.¹²⁹

İzmir Yangını ile ilgili ABD Yüksek Komiserliği ve Dışişleri Bakanlığı'na ulaşan ilk raporlarda genel olarak bir belirsizliğin hâkim olduğuna kayıt düşülmekle birlikte yangının Türkler tarafından çıkarıldığına inanıldığına dair bir eğilim görülmektedir. Bu anlamda ilk ve en sert değerlendirmeyi yapan isim ise 6 Eylül 1922 tarihinde *LITCHIELD* ile İzmir'e ulaşan Amiral Bristol'ün istihbarat subayı A. S. Merrill'dir. Merrill, 15 Eylül 1922 tarihinde Amiral Bristol tarafından Washington'a iletilen ilk kısa raporunda İzmir'in Hıristiyan azınlık sorununu kökünden çözmeye yönelik kesin bir plan dâhilinde Türkler tarafından yakıldığına inandığını dile getirmektedir.¹³⁰ Merrill'in bu konudaki daha ayrıntılı ifadelerine ise 21 Eylül 1922 tarihinde Amiral Bristol tarafından Washington'a iletilen günlüklerinde rastlanmaktadır. Burada 16 Eylül 1922 tarihinde tutulan bir kayıta Merrill'in daha önceki ifadeleriyle paralel bir şekilde İzmir'i Türklerin yaktıkları yönündeki düşüncesinde herhangi bir şüphesi olmadığı görülmektedir. Merrill'e göre "Türkiye Türklerindir!" sloganıyla hareket eden Türkler, Müttefik Kuvvetleri gayrimüslim nüfusu tahliye etmeye zorlamak için şehri yakmıştır.¹³¹

İzmir'deki ABD Konsolosu George Horton ise İzmir Yangını hakkında hazırladığı kapsamlı raporunu 18 Eylül 1922 tarihinde Washington'a Atina'dan gönderebilmiştir.¹³² Horton raporunda 13 Eylül 1922 sabahı çıkan yangının faillerinin tam olarak belirlenmesinin oldukça zor olduğunu belirtmesine rağmen bu konuda açık bir şekilde Türkleri suçlamaktadır. Horton'un ifadelerine göre yangın, Ermeni Mahallesi'nde bulunan Amerikan Kız Lisesi'nin hemen yanında, rüzgârın Türk Mahallesi tarafından güçlü bir şekilde estiği sırada Türkler tarafından çıkarılmıştır. Horton'un kanaatine göre o bölgedeki Ermenilerin daha önce Türkler tarafından boşaltılmış olması ve mahallenin Türk askerlerinin kontrolü altına girmesi nedeniyle yangının Ermeniler tarafından çıkartılmasına imkân yoktur. Bununla birlikte Amerikan Kız Lisesi'nin Müdür Yardımcısı Minnie Mills de kendisine Türk askerlerinin teneke kutularla birlikte yangının başladığı eve girdiklerini ve bir süre sonra evden dumanlar çıkmaya başladığını gördüğünü ifade etmiştir.¹³³

ABD Konsolosu Horton ile aynı gün Konsolos Yardımcı Maynard B. Barnes da İzmir Yangını hakkında hazırladığı raporunu Washington'a iletmıştır. Horton'a kıyasla Barnes'ın İzmir Yangını'nın failleri hakkındaki görüşleri biraz daha temkinlilik içermektedir. Barnes sadece birkaç gün öncesinde oldukça zengin olan şehrin yakılmasından İzmir halkının hangi kesiminin sorumlu olduğunu kesin olarak tespit etmenin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Barnes'ın raporunda yer alan ifadelere göre Türk makamları yangından hemen sonra yaptıkları

¹²⁹ NARA, M 363, Roll 4, 767.68/563, 30.04.1923.

¹³⁰ NARA, M 363, Roll 3, 767.68/321, 15.09.1922. Amerikan arşiv belgelerinden yararlanarak Milli Mücadele'nin son dönemine odaklanan güncel bir çalışmada Merrill'in İstanbul'da bulunan Yüksek Komiser Amiral Bristol üzerinden Washington'a iletilen İzmir Yangını hakkındaki ilk değerlendirmesi hatalı bir şekilde Amiral Bristol'ün kendi kanaati olarak verilmiştir. Bkz: Karabulut, "İşgal, Kurtuluş ve Toplumsal Etkileri", 203. Esasında Amiral Bristol'ün İzmir Yangını hakkındaki ilk değerlendirmesi "Yangının nedeni bilinmemektedir ve muhtemelen kesin olarak belirlenememektedir." ifadelerinden oluşan bir temkinlilik içermektedir. Bkz: "Reports of Operation" for the week ending 17.09.1922, The Bristol Papers in the Library of Congress Manuscript Division'dan aktaran Özoğlu, *The Decline of the Ottoman Empire*, 138.

¹³¹ NARA, M 363, Roll 4, 767.68/407, 21.09.1922.

¹³² ABD İzmir Konsolosu George Horton 9 Eylül 1922 tarihinde Türk kuvvetlerinin İzmir'e girmesinin ardından eşinin Yunanlı olması, eşinin akrabalarının tehlikeli bir durumda olduğunu düşünmesi ve şehirdeki olağanüstü durumla alakalı olarak endişeli bir ruh haline bürünmüştür. Horton'un bu durumu 9 Eylül 1922 tarihinde ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'ün en yetkili temsilcisi olarak İzmir'e gelen Kıdemli Yüzbaşı A. J. Hepburn tarafından fark edilmiş ve oldukça gizli bir şekilde Amiral Bristol'e rapor edilmiştir. Amiral Bristol'ün de onayının alınmasının ardından Horton'un 13 Eylül 1922 tarihinde akşam saat 19.30 sularında ailesi ve şehirdeki Amerikan vatandaşlarıyla birlikte Atina'ya giden *SIMSON* adlı destroyer ile şehirden ayrılması sağlanmıştır. Bkz: NARA, M 363, Roll 4, 767.68/450, 18.09.1922.; NARA, M 363, Roll 5, 767.68/624, 18.03.1924. Dolayısıyla Göktürk vd.'nin dile getirdiği Horton'un henüz İzmir Yangını başlamadan önce şehirden ayrıldığı iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Bkz: Turgay Bülent Göktürk, *Amerikan Basınında İzmir Yangını 1922*, İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2016, 114.

¹³³ NARA, M 363, Roll 4, 767.68/450, 18.09.1922. ABD İzmir Konsolosu George Horton Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrıldıktan sonra 1926 yılında İzmir Yangını hakkında *The Blight of Asia* başlıklı bir kitap kaleme almıştır. Bu kitapta 18 Eylül 1922 tarihli raporundan çok daha keskin ifadeler kullanan Horton İzmir'deki yangının Türk askerleri tarafından kentteki Hıristiyan nüfusu imha etmek üzere "kasıtlı, sistemli ve tüm detaylarına kadar planlanmış bir şekilde" başlatıldığını iddia etmiştir. Bkz: George Horton, *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers: With a True Story of the Burning of Smyrna*, Indianapolis: The BobbsMerrill Company, 1926. Bununla birlikte, İzmir'in işgalinden yaklaşık yirmi yıl önce yazdığı romanlarda dahi Türkleri "vahşi, barbar ve batı medeniyetinin kötü adamı" olarak tanıtan Horton'un İzmir Yangını'nın tüm mesuliyetini Türklerin üzerine yıkmaya çalışan söz konusu eseri, içerisinde barındırdığı Yunan hayranı ifadeler nedeniyle oldukça ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Bkz: Brian Coleman, "George Horton: The Literary Diplomat", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 30/1 (2006), 81-93.; Hakan Güngör, "A Critic of American Diplomats in İzmir George Horton and His Observation", *International Journal of History Studies*, 10/3 (2018), 65-78.; Kırlı, "Forgetting the Smyrna Fire", 25-44.

açıklamalarda Yunanlıların şehri tahliye etmeden hemen önce şehrin yakılmasını planladıklarını öne sürmüştür. Bunun yanında, yetkililerin ifadesine göre Yunan kuvvetlerinin tahliyesinin ardından şehirde kalan Rumlar bu planın bir parçası olmayı reddetseler de yangını başlatan Ermenilerin bu konuda herhangi bir yardıma ihtiyaçları olmamıştır. Bununla birlikte, şehirdeki Rum ve Ermeniler ise yangının Türkler tarafından çıkartıldığını savunmuştur. Onlara göre Türkler Ermeni Mahallesi'nde işledikleri suçların tüm izlerini yok etmek için bu yangını başlatmıştır. Barnes, yangının faileri hakkındaki karşılıklı iddiaları dile getirdikten sonra ABD Konsolosluğu'nun önündeki cadde boyunca ortalığa gazyacağı döken iki Türk askerini bizzat gördüğünü dile getirmektedir. Barnes ayrıca 14 Eylül 1922 gecesi yaklaşık 50 Türk askeri tarafından korunmasına rağmen bir kişinin pasaport kontrol ofisini ateşe verdiğini de görmüştür. Yine de İzmir'in Türkler tarafından yakılarak tahrip edilmesi Barnes'a mantıklı görünmemektedir. Barnes'a göre İzmir kesinlikle Türk yetkililerin emirleriyle veya onların bilgisi dâhilinde ateşe verilmemiştir. Bununla birlikte, Barnes'ın yaptığı nihai değerlendirmeye göre İzmir'in yıkımının faili kim olursa olsun bu konudaki tüm sorumluluk eninde sonunda Türklere ait olacaktır. Barnes kanun ve nizam ortamının bir anlığına ortadan kalktığı bir zaman diliminde gerçekleşen bu olayın Türk makamlarının yeterli çabayı göstermeleri halinde önlenmiş olabileceğine inanmaktadır.¹³⁴

İzmir Yangını hakkında şehirde görev yapan Amerikan askeri ve diplomatik temsilcileri arasında en kapsamlı raporu hazırlayan isim ise ABD Yüksek Komiseri Bristol'un en yetkili temsilcisi olarak 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'e gelen Kıdemli Yüzbaşı A. J. Hepburn olmuştur. Hepburn, Bristol'e 25 Eylül 1922 tarihinde şehirde bulunduğu dokuz günlük süreçte yaşanan olaylarla ilgili tam 44 sayfa uzunluğunda bir rapor sunmuştur. Hepburn'ün kendi ifadesiyle söz konusu rapor "olayların, alınan önlemlerin ve genel durumun net bir şekilde anlaşılması için gerekli olan yorum ve açıklamalarla dönemin önemli ve göze çarpan özelliklerinin bir anlatımı" şeklindedir. Dolayısıyla Hepburn'ün raporu daha önce hazırlananlara kıyasla daha toparlayıcı ve açıklayıcı bir nitelikte kaleme alınmıştır. Hepburn'ün raporunun önemli bir kısmı yaklaşık dört gün boyunca devam eden yangına ayrılmıştır. Raporda yangının günbegün yayılışını oldukça ayrıntılı bir şekilde aktaran Hepburn yangının kaynağı hakkında da bilgi, gözlem ve akla dayalı bir analiz yapmıştır. Hepburn'ün ifadesine göre yangın esnasında kendisine ulaşan en doğrudan delil Konsolos Yardımcısı Barnes'ın kendi raporunda da dile getirdiği Türk askerlerinin ABD Konsolosluğu önündeki sokağa gazyacağı döktüklerini gördüğü yönündeki ifadesi olmuştur. Ancak Hepburn'ün burada Barnes'ın ifadelerine düştüğü en önemli şerh, bu olayın yangının önemli bir ilerleme kaydettiği ve şehrin en azından büyük bir bölümünün kurtarılamaz olduğunun ortaya çıktığı bir zamanda gerçekleşmiş olmasıdır. Muhafız olarak görev yapan başka isimlerin de benzer eylemlerin gözlemlendiğine dair raporları olsa da Hepburn'ün o sırada bunları derinlemesine araştırarak fırsatı olmamıştır. Bununla birlikte, bir araya getirilen tüm bu raporlar üzerine Hepburn'ün İzmir Yangını hakkındaki ilk kanaati Türk askerlerinin yangını başlatmak üzerine organize ve planlı faaliyetlerinin olmadığı yönündedir. Hatta Hepburn'e göre konuyla ilgili tüm delillerin ve motivasyon kaynaklarının bir araya getirilmesiyle yapılan nihai bir değerlendirme Türk yetkililerini kesin bir şekilde temize çıkarmaktadır. O sırada yangının failinin Türk yetkililer olabileceğine dair Hepburn'ün kulağına gelen iki gerekçe olmuştur. Bunlardan ilki Türklerin Ermeni Mahallesi'nde gerçekleştirdikleri iddia edilen yağma ve talanın kanıtlarını yok etmek istemeleri ve ikincisi ise İzmir'in bünyesindeki gayrimüslim nüfusun büyüklüğü nedeniyle "gâvur İzmir" olarak nitelendirilmesi nedeniyle Türklerin şehri bu unsurlardan arındırmaya karar vermiş olmalarıdır. Hepburn'ün kanaatine göre ilk bakışta ikinci gerekçe oldukça abartılı gözükmemektedir. Öne sürülen ilk gerekçe de bir o kadar tutarsızdır çünkü zaten bu konuda elde edilebilecek başka deliller olma ihtimali de vardır. Dolayısıyla böyle bir gerekçeyle Ermeni Mahallesi'nin yakılması çok da bir şey değiştirmeyecektir. Diğer taraftan, Hepburn'ün ifadelerine göre o sırada bu konuda Türk yetkililerin tutumu da şehrin Ermeniler tarafından yakıldığına inanıldığı şeklindedir. Geri çekilen Yunan Ordusu şehrin yakılmasıyla ilgili tüm planları yapmış ancak şehri beklenmedik bir hızla tahliye etmek zorunda kalmaları nedeniyle bu planlarını uygulayamamıştır. Yunan kuvvetlerinin şehirden tahliyesinin ardından şehirde kalan Rumlar söz konusu planları hayata geçirme konusunda istekli olmasalar da Ermeniler henüz şehre giren ilk Türk süvarilerinin üzerine attıkları bombalarla bu konuda ne kadar istekli olduklarını göstermiştir. Sonuç olarak Hepburn'ün nihai kanaatine göre Türkler gerçekten şehri korumak istemiş ve buna niyet etmişlerse –ki Hepburn sonuna kadar buna inanmaktadır–, şehirde bastırılabilir bir asayiş bozukluğuna izin verdikleri için hem "ahmak" hem de "suçlu" konumuna düşmüşlerdir. Hepburn düşman unsurların şehre yönelik

¹³⁴ NARA, M 363, Roll 4, 767.68/463, 18.09.1922.

girişimlerinin engellenmesinin ancak iyi bir düzenin sağlanmış olması yoluyla mümkün olabileceğine inanmaktadır.¹³⁵

İzmir Yangını sırasında şehirde bulunan Amerikan askeri ve diplomatik personelinin yanında Yakındoğu Yardım Örgütü (Near East Relief) özel temsilcisi Mark Prentiss de yangın hakkında detaylı bir rapor hazırlamıştır. Prentiss, Teğmen E. A. Walleson'un komutasındaki *LAWRANCE* adlı destroyerle birlikte Türk kuvvetlerinin İzmir'e girmelerinden hemen önce şehre gelmiş ve mültecilerin şehirden tahliyesi konusunda önemli bir rol oynamıştır. Yangın sırasında İzmir'de olan ve şehirdeki resmi yetkililerle de birtakım görüşmeler yapan Prentiss bu konuda hazırladığı raporu 11 Ocak 1923 tarihinde ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'e sunmuştur. Prentiss'in hazırladığı raporda dikkat çeken en önemli detay ABD Konsolosu Horton ve Konsolos Yardımcısı Barnes'in raporlarında vurgulanan, alevlerin çıkmaya başladığı yerlerde ortalığa benzin ve gazyağı döken Türk askerleri görüldüğü iddiaları konusundaki tespitlerdir. Prentiss bu konuda kendisinin de çoğunlukla ABD Konsolosluğu binası ve çevresinde olmasına rağmen hiçbir zaman böyle bir olaya tanıklık etmediğini dile getirmektedir. Bununla birlikte Prentiss İzmir Sigortaları İtfaiye Şefi Paul Grescovich ile de yangının kaynağı hakkında bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Grescovich kendisine alevlerin çıkmaya başladığı noktalarda Ermenilere ait benzine bulanmış elbise, çaput ve çarşaflar bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Grescovich'in ifadesine göre Türk askerleri birçok noktada kadın ya da Türk askeri kılığına girmiş Ermeni'yi yangın çıkarmaya çalışırken yakalamıştır. Dolayısıyla Prentiss'in Bristol'e sunduğu rapor Grescovich'in de tanıklığı ve eldeki kanıtlara dayanarak söz konusu yangını Ermeni kundakçıların çıkardığına işaret etmektedir.¹³⁶

İzmir Yangını hakkında o sırada Türkiye'de görev yapan Amerikan askeri ve diplomatik temsilcilerinden en kapsamlı raporu hazırlayan isim ise İstanbul'daki Yüksek Komiser Amiral Bristol olmuştur. İzmir'deki askeri, diplomatik ve diğer güvenilir kaynaklardan kendisine ulaşan tüm raporları dikkatlice inceleyen Bristol, 18 Mart 1924 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na konu hakkında 44 sayfa uzunluğunda bir rapor sunmuştur. Her şeyden önce Bristol için meydana gelen yangın bilinçli bir şekilde çıkarılmış olsa dahi şehrin çok büyük bir bölümünün harap olması kuşkusuz ki yangının başlangıcına denk gelen kuvvetli rüzgâr sayesinde büyük ölçüde bir doğa olayı sonucunda gerçekleşmiştir. Çünkü yangının başlamasıyla birlikte şehirde özellikle kuvvet ve yön açısından sıra dışı bir rüzgâr hâkim olmuştur. Rüzgârın bu olağandışı yönü ve şiddeti yangını gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelere yayarak alevlerin mevcut yangın söndürme cihazlarıyla kontrol altına alınmasını imkânsız bir hale getirmiştir. O sırada her zamanki gibi batı yönünden esen "ımbat" hâkim olsaydı yangının zararı çok daha kısıtlı olacaktır. Yangının kaynağıyla ilgili suçlamalara gelinecek olursa Bristol'ün bu konudaki ilk kanaati Türkleri suçlamanın anlamsız olacağı yönündedir. Çünkü yangının başlamasıyla birlikte ortaya çıkan rüzgârın olağandışı yönü ve şiddetini Türklerin daha önceden öngörmüş olabileceklerini gösteren hiçbir delil yoktur. Bu nedenle yangını Türklerin gayrimüslimlerin mahallelerini yok etmek için kasıtlı bir şekilde çıkardıkları suçlamasına inanmak zordur. Bununla birlikte, Bristol'e göre Türk yetkililerin yangının başlamasının ardından benimsediği tutumu ilişkin kanıtlar, kendilerinin İzmir'in yakılmasını planlamadıklarını veya buna sempati duymadıklarını göstermektedir. Diğer taraftan, özellikle Anadolu'nun iç bölgelerinde terk etmek zorunda kaldıkları köyleri boşaltırken ateşe vermeleri ve Yunan subaylarının da İzmir'in tahliyesinden önce şehri tahliye etmek zorunda kalmaları durumunda yakacaklarını açıkça ifade etmeleri göz önünde bulundurulduğunda şehirdeki gayrimüslim nüfusun yangını çıkarmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Sonuç olarak, Bristol için Türklerin henüz ele geçirdikleri ve uzun yıllar devam eden savaşın en değerli "ödülü" olarak gördükleri İzmir gibi önemli bir şehri yakıp yıkmak isteyeceklerine inanmak mümkün değildir. Ancak hukuki ve teknik olarak Türk yetkililer İzmir'de

¹³⁵ NARA, M 363, Roll 5, 767.68/624, 18.03.1924. Kıdemli Yüzbaşı A. J. Hepburn (ve daha sonra Yüksek Komiser Amiral Bristol) raporunda Türk kuvvetlerinin İzmir'e girmelerinin ardından yetkili makamların kentin asayişini sağlamak için gerekli adımları atmadıklarını ifade etmektedir. Ancak Nurettin Paşa ve İzzettin Paşa liderliğindeki yetkililer şehri boşaltan Yunan kuvvetlerinin dile getirdikleri ve yukarıda ayrıntıları verilen tehditlerinde yer aldığı şekliyle İzmir'in yakılmasından duydukları endişe nedeniyle kenti olası bir kundaktan sakınmak ve daha güvenli bir hale getirmek için ciddi bir mesai sarf etmiştir. İzmir'de 9-13 Eylül 1922 tarihleri arasında sarf edilen bu mesainin ayrıntıları için bkz. Berber, "Büyük Yangından Hemen Önce İzmir'in Güvenliği için Yapılmak İstenenler", 552-555.

¹³⁶ Mark Prentiss'in Amerikan Kongre Kütüphanesi'nde (Library of Congress) "Bristol, General Correspondence, Container 38, (November-December, 1922 & January-February, 1923)" fonunda yer alan 11.01.1923 tarihli raporunun orijinalini aktaran Heath W. Lowry, "Turkish History On Whose Sources Will It Be Based? A Case Study on the Burning of Izmir", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 9 (1989), 20-27. Ayrıca, İzmir Sigortaları İtfaiye Şefi Paul Grescovich'in İzmir yangını hakkında hazırladığı rapor için bkz.: Paul Grescovich, *Report of Mr. Grescovich, Commander of the Smyrna Insurance Fire Brigade on the Great Fire in Smyrna*, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1922.

asayışı sağlamak ve kargaşayı önlemek adına gerekli önlemi almadıkları için şehrin yakılmasından bu yetkililer ve dolayısıyla da Türk Hükümeti sorumlu tutulmaktadır.¹³⁷

Sonuç

İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgali ve sonrasında yaşananlar hakkında Amerikan belgelerinin ortaya koyduğu sonuçlardan ilki işgalin daha önceden planlı bir şekilde tasarlanıp uygulamaya konulmaktan ziyade Paris Barış Konferansı'nda yapılan görüşmeler sırasında gelişen olaylar karşısında verilen reaksiyoner bir karardan ibaret olduğudur. Barış ortamının yeniden tesis edilerek mağlup devletlerin topraklarının kaderinin belirlenmesi amacıyla toplanan Paris Barış Konferansı'nda yapılan görüşmeler sırasında İtalya ile Yunanistan arasındaki tarihsel ve bölgesel çekişmenin galibi İngiltere ve ABD liderlerini arkasına almayı başaran Venizelos liderliğindeki Yunanistan olmuştur. Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda gerçekleştirdiği sunum ve o sırada kurduğu temaslar ile İtalya Başbakanı Orlando'nun basiretsiz politikaları Yunanistan'ın Batı Anadolu toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmesinin önünü açmıştır.

Diğer taraftan, literatürde Paris Barış Konferansı'nda İzmir ve çevresinin Yunan askerleri tarafından işgal edilmesi kararının alınması konusunda gündeme gelen İtalyan tehdidinin gerçek olmadığı ya da bu tehdidin abartıldığı öne sürülmektedir. Ancak bu konudaki Amerikan belgelerinin incelenmesinin ardından söz konusu bölge üzerindeki İtalyan faaliyetleri ve tehdidinin hiçbir zaman gündeme gelmeyen ya da gereksiz bir şekilde büyütülen bir konu olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, burada vurgulanmak istenen düşünce Müttefik Kuvvetlerin Paris'te aldıkları kararın yahut Yunanistan'ın Anadolu üzerindeki emellerinin meşrulaştırılması değildir. İtalyanların İzmir ve çevresi hakkındaki Yunan-İtalyan rekabetinden kaynaklanan niyetleri, tutumları ve faaliyetleri Yunan Ordusu'nun Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirmesi anlamında kolaylaştırıcı bir etki yapmıştır.

İzmir ve çevresinin Yunan askerleri tarafından işgali konusunda Amerikan belgelerinin ortaya koyduğu bir başka sonuç, işgal kararının alınmasından sorumlu olan aktörlerin başında ABD Başkanı Woodrow Wilson'ın geldiğidir. ABD Başkanı Paris'te I. Dünya Savaşı'nda resmi olarak savaş halinde olmadığı Türkiye'nin ve özellikle de İzmir ve çevresinin geleceğinin belirlenmesi konusunda başat bir rol oynamıştır. Wilson, Paris Barış Konferansı'nda Batı Anadolu bölgesinin geleceğinin tartışıldığı oturumlarda Yunanistan lideri Venizelos'u söz konusu bölge üzerindeki emelleri hakkında açık bir şekilde daha fazla talepkâr olabileceği şeklinde cesaretlendirmiştir. Bununla da yetinmeyen ABD Başkanı ilerleyen günlerde İtalyanların Batı Anadolu'da yarattıkları krizi bir fırsata çevirerek Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çıkarılmasına ön ayak olma konusunda adeta İngiltere Başbakanı Lloyd George'dan rol kapmaya çalışmıştır.

Diğer taraftan, İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgali ve sonrasında yaşananlar hakkında Amerikan belgelerinin ortaya koyduğu bir diğer önemli sonuç, işgal kararının alınması konusunda Amerikan dış politikasının belirlenmesinde ve uygulanmasında rol alan aktörlerin görüş birliği içerisinde olmadıklarıdır. Burada kastedilen aktörler başta ABD Başkanı Woodrow Wilson olmak üzere ABD'nin Paris Barış Konferansı'nda yer alan diplomatik ve askeri personeli ile Yunanistan ve Türkiye'de bulunan diplomatik ve askeri temsilcilerinden oluşmaktadır. Wilson, Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çıkarılması konusunda başat bir rol oynarken Paris Barış Konferansı'ndaki Amerikan heyetinde yer alan General Bliss ve Dışişleri Bakanı Lansing, konferans bünyesinde kurulan Yunan İşleri Komisyonu'nda yer alan Westerman ve Day, Atina Elçisi Droppers ve İstanbul'daki Yüksek Komiser Amiral Bristol kaleme aldıkları raporlarda böyle bir kararın alınmasında gerekçe olarak gösterilen argümanların tartışmaya açık ya da hatalı olduklarını dile getirmiştir. Dolayısıyla Amerikan dış politikasının belirlenmesi ve uygulanmasından sorumlu aktörler arasında İzmir ve çevresinin Yunan kuvvetleri tarafından işgali konusunda genel anlamda bir görüş birliğinden söz edilememektedir.

İzmir ve çevresinin Yunan askerleri tarafından işgalinin Paris Barış Konferansı'nda yapılan görüşmeler sırasında ortaya çıkan gelişmeler karşısında verilen reaksiyoner bir karar olması başka sonuçları da doğurmuştur. Amerikan belgelerinde İzmir'in işgalin başlamasından kısa bir süre sonra işgal kararını alan Müttefik Kuvvetlerin İzmir ve çevresinde yaşanan olaylar hakkında kendilerine ulaşan raporlar nedeniyle aldıkları karardan pişman oldukları görülmektedir. Bu nedenle Müttefik Kuvvetler Paris'te bulunan Yunanistan Başbakanı Venizelos'a İzmir'deki işgalin sınırlı ve geçici olması gerektiği konusunda önemli ikazlarda bulunmuştur. Ancak incelenen

¹³⁷ NARA, M 363, Roll 4, 767.68/463, 18.09.1922. Amiral Bristol İzmir yangını hakkındaki bu görüşlerini 2 Şubat 1926 tarihinde Washington'da Kara Harp Okulunda yaptığı bir konuşmada da tekrarlamıştır. Bkz. NARA, M 353, Roll 18, 867.00/1914, 02.02.1926.

belgeler sonucunda bu ikazların zaten bir süredir Paris'ten gelen direktiflerden azade bir şekilde hareket etmeye başlayan Yunan kuvvetlerinin başlarına buyruk hareket etmelerinin önleme anlamında herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Yunan kuvvetlerinin İzmir'de başlattıkları işgali kendi inisiyatifleriyle Batı Anadolu'nun iç bölgelerine doğru genişlettikleri sırada gerçekleştirdikleri mezalimler Amerikan belgelerinde açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Özellikle İstanbul'da görev yapan ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol kaleme aldığı raporlarda Anadolu'daki durumun daha önceden dile getirilen Yunan iddialarıyla hiçbir şekilde örtüşmediği ve ilerlemekte olan Yunan kuvvetlerinin geçtikleri yerlerde acımasız katliamlara giriştiklerini vurgulamıştır. Hatta bu durum kurulan uluslararası araştırma komisyonun gerçekleştirdiği soruşturmalar ve hazırladığı raporlarla da tespit edilmiştir.

Son olarak İzmir ve çevresinde yaklaşık üç buçuk yıl süren Yunan işgalinin sonlanmasıyla birlikte Türk kuvvetlerinin İzmir'e girmelerinden hemen sonra şehrin Ermeni Mahallesi'nde çıkan ve büyük çoğunluğunun harap olmasına neden olan yangınla ilgili ABD Yüksek Komiserliği ve Dışişleri Bakanlığı'na olayla ilgili pek çok raporun ulaştığı görülmektedir. Bu raporlar zaman zaman birbirlerinden farklı bilgiler içermekle birlikte satır aralarında yangın hakkında önemli birçok detayı da barındırmaktadır. Raporlar arasındaki önemli birtakım tutarsızlıkların birbirleriyle karşılaştırılmaları sonucunda bu konudaki en kapsamlı ve nitelikli değerlendirmeyi ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'ün yaptığı tespit edilmektedir. Genel olarak, Amerikan belgelerinin İzmir Yangını hakkında ortaya koyduğu nihai değerlendirmeye bakıldığında İzmir Yangını'nın Türk yetkililerin emir ve sorumluluğunda bilinçli bir şekilde çıkarılmış olma ihtimali mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte, daha önce Batı Anadolu'da boşalttıkları yerleri yakıp yıkarak İzmir için de benzer tehditlerde bulunan Yunan askeri makamları yangının planlanması ve kentte yaşayan Ermeniler de bu planların uygulanması konusunda esas şüpheli konumundadır. Ancak Amerikan belgelerinde şehrin teslim alınmasının ardından asayişin sağlanması konusunda yeterli önlemleri almayan Türk makamlarının da bu sorumlulukta önemli bir payı olduğu tespit edilmektedir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

National Archives and Records Administration (NARA), M 353, Records of the United States Related to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929, Roll 10, 12, 18.

NARA, M 363, Records of the Department of State Relating to Political Relations Between Turkey and Other States, 1910-1929, Roll 3, 4, 5.

Resmi Yayınlar

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (PRFRUS), Paris Peace Conference (PPC), 1919, Vol. II, Washington: US GPO, 1942.

PRFRUS, PPC, 1919, Vol. III, Washington: US GPO, 1943.

PRFRUS, PPC, 1919, Vol. V, Washington: US GPO, 1946.

PRFRUS, PPC, 1919, Vol. VI, Washington: US GPO, 1946.

PRFRUS, PPC, 1919, Vol. VII, Washington: US GPO, 1946.

PRFRUS, PPC, 1919, Vol. VIII, Washington: US GPO, 1946.

PRFRUS, PPC, 1919, Vol. IX, Washington: US GPO, 1946.

PRFRUS, PPC, 1919, Vol. XI, Washington: US GPO, 1945.

PRFRUS, 1918, Supplement I, The World War, Vol. I, US GPO, Washington, 1933.

Telif Eserler

- Aksoy, Volkan. "Paris Barış Konferansı'nda İtalyanlar", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 16/32 (2020): 633-660.
- Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-I: Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*. 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Akşin, Sina. "Paris Barış Konferansı'nın Yunanlılar İzmir'e Çıkarma Kararı", *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar) Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986: 174-188.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. 16. Baskı, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007.
- Ateş, Toktamış. *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Azakoğlu, Necip. *Dört Rapor: Müttefik Kuvvetler Komisyonu'nun (ABD, Büyük Britanya, Fransa, İtalya) "Yunan Mezalimi"ni Araştırma Raporları 1919-1921 & General Harbord'un Ermenistan'da Amerikan Mandası Raporu 1919*. İstanbul: Tarihçi Yayınevi, 2016.
- Baykara, Tuncer. "İzmir'in Yunanlılarca İşgalinin Türk Milli Mücadelesindeki Yeri ve Önemi", *Kuruluşun ve Kurtuluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: ATAM, 2015: 19-23.
- Baytok, Taner. *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a: Dünden Bugüne Değişen Ne Var?*. İstanbul: Doğan Kitap, 2007.
- Berber, Engin. "Büyük Yangından Hemen Önce İzmir'in Güvenliği için Yapılmak İstenenler", *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*. Ed. Yücel Yiğit, Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2017: 543-558.
- Berber, Engin. *İzmir Yangını Hakkında Ön Rapor: Ödemiş-Birgi'nin Yakılması*. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2013.
- Berber, Engin. "Kurtuluş'tan Sonra İzmir'de Yunan İşgal Dönemine Tepkiler", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*. 3/8 (1987): 443-460.
- Berber, Engin. *Sancılı Yıllar 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997.
- Coleman, Brian. "George Horton: The Literary Diplomat", *Byzantine and Modern Greek Studies*. 30/1 (2006): 81-93.
- Criss, Nur Bilge. *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*. Çev. Ahmet Kaçmaz, 10. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Çelebi, Mevlüt. *İtalyan Arşiv Belgelerinde Anadolu'da Yunan Mezalimi (1919-1922)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Çelebi, Mevlüt. "Milli Mücadele'de İtalyan İşgalleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 9/26 (1993): 395-416.
- Çelebi, Mevlüt. "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Batı Anadolu'da Yunan Faaliyetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 31/1 (1998): 143-162.
- Davison, Roderic H. "Mondros'tan Lozan'a Türk Diplomasisi", *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923), Batı Etkisi*. Çev. Mehmet Morali, İstanbul: Alfa Kitapevi, 2016: 290-340.
- DeNovo, John A. *American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1963.
- Dilek, Mehmet Said. "Paris Barış Konferansında Yunan Talepleri ve Büyük Güçlerin Tutumu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 36 (2013): 31-42.
- Duru, Orhan. *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*. 6. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.
- Ediz, İsmail. *Diplomasi ve Savaş: İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali*. Ankara: ATAM, 2015.
- Erhan, Çağrı. *Amerikan Documents on Greek Occupation of Anatolia*, Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1999.
- Erhan, Çağrı. *Greek Occupation of Izmir and Adjoining Territories: Report of the Inter-Allied Commission of Inquiry (May-September 1919)*. Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1999.
- Evans, Laurence. *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924*. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1965.
- Finch, Geo A. "The Peace Conference of Paris, 1919", *The American Journal of International Law*. 13/2 (1919): 159-186.
- Güngör, Hakan. "A Critic of American Diplomat in İzmir George Horton and His Observation", *International Journal of History Studies*. 10/3 (2018): 65-78.
- Ford, Roger. *Cennet Mahşere, Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı*. Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2018.

- Fromkin, David. *Barışa Son Veren Barış – Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*. Çev. Mehmet Harmancı, 4. Baskı, İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2013.
- Gerwarth, Robert. *Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi? 1917-1923*. Çev. Yüksel Taşkın, İstanbul: Doğan Kitapevi, 2018.
- Goldstein, Erik. "Great Britain and Greater Greece 1917-1920", *The Historical Journal*. 21/2 (1989): 339-356.
- Goldstein, Erik. "The British Official Mind and the Lausanne Conference, 1922-23", *Diplomacy & Statecraft*. 14/2 (2003): 185-206.
- Gökay, Bülent. *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)*. Çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.
- Göktürk, Turgay Bülent. *Amerikan Basınında İzmir Yangını 1922*. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2016.
- Grescovich, Paul. *Report of Mr. Grescovich, Commander of the Smyrna Insurance Fire Brigade on the Great Fire in Smyrna*. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1922.
- Horton, George. *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers: With a True Story of the Burning of Smyrna*. Indianapolis: The BobbsMerrill Company, 1926.
- Housepian, Marjorie. "George Horton and Mark L. Bristol: Opposing Forces in US Foreign Policy 1919-1923", *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*. 4 (1983): 131-158.
- Howard, Harry N. *Turkey, The Straits and U.S. Policy*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1974.
- Howard, Harry N. *Türkiye'nin Taksimi – Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*. Çev. Salih Sabit Togay, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1914-1956*. Vol. II, New Jersey: D. van Nostrand Company.
- Karabulut, Sezen. "İşgal, Kurtuluş ve Toplumsal Etkileri: Amerikan Belgelerinde Milli Mücadelenin Son Günleri", *Atatürk Yolu Dergisi*. 64 (2019): 181-210.
- Kayalı, Hasan. "Bağımsızlık Mücadelesi", *Modern Dünya'da Türkiye, Türkiye Tarihi: 1839-2010*. Ed. Reşat Kasaba, Çev. Zuhâl Bilgin, 2. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016: 99-138.
- Kolluoğlu Kırılı, Biray. "Forgetting the Smyrna Fire", *History Workshop Journal*. 60 (2005): 25-44.
- Köse, İsmail. "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *International Journal of History Studies*. 6/3 (2014): 217-238.
- Köse, İsmail. *Türk-Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol'un Rolü (1919-1927)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.
- Kurat, Yuluğ Tekin. "Batılı Kaynakların Işığında İzmir'in İşgali Sorunu (15 Mayıs 1919)", *VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970 Bildirileri*. II. Cilt, Ankara: TTK, 1973: 842-853.
- Lowry, Heath W. "Turkish History On Whose Sources Will It Be Based? A Case Study on the Burning of Izmir", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. 9 (1989): 1-29.
- MacMillan, Margaret. *Barış Yapanlar – 1919 Paris Barış Konferansı ve Bu Konferansın Savaşlara Son Verme Girişimi*. İstanbul: Alfa Kitapevi, 2015.
- McMeekin, Sean. *Osmanlı'da Son Fasıl – Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenmesi 1908-1923*. Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2019.
- Meray, Seha L. Osman Olcay. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri: Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Nicolson, Harold. *Peace Making 1919*. Simon Publications, 1933.
- Ovalı, Şevket. "Tarihsel Bir Perspektiften Batı-Yunanistan İlişkisinin Siyasal Arka Planı (1821-1945)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 62/1 (2007): 165-195.
- Öksüz, Hikmet, İsmail Köse, "Amerikan Arşiv Vesikalarında Büyük Taarruz", *Türkiyat Mecmuası*. 27/2 (2017): 207-238.
- Özkan, Kenan. *Mondros Mütarekesinden Lozan Konferansına: Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

- Özoğlu, Hakan. *The Decline of the Ottoman Empire and the Rise of the Turkish Republic: Observations of an American Diplomat*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021.
- Psomiades, Harry J. *The Eastern Question: The Last Phase – A Study in Greek Turkish Diplomacy*. New York: Pella Publishing Company, 2000.
- Rogan, Eugene. *Osmanlı'nın Çöküşü – Ortadoğu'da Büyük Savaş (1914-1920)*. Çev. Özkan Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları – I. Cilt (1920-1945)*. 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Thompson, Charles T. "The Italian Crisis – Wilson vs. Orlando – Italy Quits the Conference", *The Peace Conference Day by Day*. New York: Brentano's Publishers, 1920: 321-341.
- Tolon, Ahmet Hurşit. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*. Ankara: ATAM, 2004.
- Toynbee, Arnold J., Kenneth P. Kirkwood. *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009.
- Trask, Roger R. *United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971.
- Turan, Mustafa. *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli), 1919-1923*. 4. Baskı, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi*. II. Cilt, II. Kısım, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Uyanık, Nevzat. *Dismantling the Ottoman Empire - Britain, America and the Armenian Question*. London & New York: Routledge, 2016.
- Venizelos, Eleftherios. *Greece Before the Peace Conference of 1919: A Memorandum Dealing with the Rights of Greeks*. New York: Oxford University Press American Branch, 1919.
- Yavuz, Bige. *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Yellice, Gürhan. "Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan: Çanakkale'den Milli Bölünmeye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 16/32 (2016): 205-242.
- Zürcher, Erik J. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner. 29. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Zürcher, Erik J. "Osmanlı İmparatorluğu ve Mondros Mütarekesi", *Savaş Devrim ve Uluslaşma – Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*. Çev. Ergun Aydınöğlu, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009: 215-224.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022): 139-169.

Geliş/Received: 09.02.2022

Kabul/Accepted: 28.03.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1097839

(Araştırma Makalesi/Research Article)

**TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİNDE “SEMPATİ FIRTINASI”: ABD BAŞKAN YARDIMCISI
LYNDON B. JOHNSON’IN TÜRKİYE ZİYARETİ (26-30 AĞUSTOS 1962)**
**“THE STORM OF SYMPATHY” IN TURKISH-USA RELATIONS: US VICE PRESIDENT LYNDON B.
JOHNSON’S VISIT TO TURKEY (26-30 August 1962)**

GÖKHAN ERDEM*

ALİ ÜMİT GÖNÜLAL**

ÖZ

Bu makalede ABD Başkan Yardımcısı Lyndon Baines Johnson’ın 26-30 Ağustos 1962 tarihleri arasında Türkiye’ye yaptığı ziyaret siyasal ve sosyal boyutlarıyla ele alınmıştır. Ziyaret, Kennedy’nin göreve geldiği 1961 yılından itibaren ABD Yönetimi içinde Johnson’a biçilen “iyi niyet elçisi” görevi çerçevesinde planlanan ve Türkiye dışında 5 ülkeyi daha kapsayan bir gezinin parçasıdır. ABD Yönetimi ziyarete daha çok sembolik bir anlam yüklemiş, bu geziyi SSCB’nin genişleyen nüfuzuna ve güçlenmeye başlayan sosyalist hareketlere karşı müttefik ülkelere desteğini gösterme işlevi çerçevesinde kurgulamıştır. Johnson, gezisinin Türkiye ayağında Ankara, İzmir ve İstanbul’u ziyaret etmiştir. Türk tarafı açısından ziyaretin en önemli gündem maddesini ABD’nin ekonomik ve askeri yardımları oluşturmaktaydı. Johnson, Gürsel ve İnönü ile yaptığı görüşmelerde bu konuda Türk tarafını kesin bir taahhüde girmeden yatıştırmayı başarmıştır. Başkan Yardımcısı ABD’nin Türkiye’ye SSCB karşısında verdiği güvenceyi bir kez daha yinelemiştir. Ziyaretin başarısı, başta planlanan biçimine uygun olarak, Johnson’ın Türkiye’nin 3 kentinde on binlerce kişi tarafından karşılanması ve toplumun çok farklı kesimleriyle temas kurmayı başarmasıydı. Gösterilen ilgi, Türk toplumunu bu tip karşılamalar açısından fazla coşkulu bulmayan ABD’li diplomatları olduğu kadar Türk yetkilileri de şaşırtmıştı. Johnson kişisel özelliklerini kullanarak Türk kamuoyunda kendisine ve temsil ettiği ABD’ye yönelik bir “sempati fırtınası” oluşturmayı başarmıştı. Bu sempati fırtınası çok da uzun süreli olmayacak, hem Johnson’ın hem de ABD’nin imajı birkaç yıl içinde çok büyük oranda bozulacaktır.

Anahtar Kelimeler: ABD, Lyndon B. Johnson, Türk Dış Politikası, Türkiye-ABD ilişkileri, Ziyaret.

ABSTRACT

In this article, the visit of then Vice President of Lyndon Baines Johnson to Turkey between 26-31 August 1962 is evaluated with its political and social dimensions. That visit, was indeed within the part of US Administrations predetermined plan for Johnson’s role as a “good will ambassador” after Kennedy took over the presidency and was in the schedule of Johnson’s program covering five countries in the region. US Administration attributed a rather symbolic function to that trip which would be instrumental to confirm the support of US to her allies against the rising influence of Soviet Union and increasing socialist activities at that time. Johnson, visited Ankara, Istanbul and Izmir in Turkey as a part of that trip. For Turkish side, most important item of the agenda of the visit was the US economic and military aids to Turkey. At the meetings with Gürsel and İnönü, Johnson managed to please the Turkish side without going into binding commitments regarding the aid issues. He reiterated the guarantee of USA to Turkey against the Soviet threats. But the essential success of the visit was, as originally planned, to had Johnson met with tens of thousands of Turkish people at the streets of three big cities and got him into contact with the people from the different segments of the society eventually. The dazzling attention of the people paid to Johnson during those visits was not only an unpredictable outcome for US diplomats who didn’t find Turkish people much enthusiastic on such occasions, but was equally surprising for the Turkish authorities. Indeed, Johnson was successful to develop a “storm of sympathy” for himself and for USA with the Turkish public opinion by using his personal qualities. But this storm of sympathy would be short lived and both Johnson’s and USA’s images would be tarnished to a great extent just in a couple of years.

Keywords: Lyndon B. Johnson, Turkey-USA Relations, Turkish Foreign Policy, USA, Visit.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, gerdem@politics.ankara.edu.tr, ORCID: [0000-0002-9098-4909](https://orcid.org/0000-0002-9098-4909).

** Emekli Hazine Uzmanı, umitgonulal@yahoo.com, ORCID: [0000-0003-3882-3080](https://orcid.org/0000-0003-3882-3080).

Extended Abstract

This study indicates the visit of US Vice President Lyndon B. Johnson to Turkey on 26-30 August 1962. The article aims to present the nature and mission of the visit by taking into account different layers such as the international conjuncture, the foreign policy pursued by the USA at that time, and Turkey's domestic and foreign policy. With regard to that, it seeks to present the context of the visit, the factors that shape it, and its results. The article has an effort to fill a small gap in the literature by dealing with this subject, which has hardly been addressed in related studies. Concerning methodology, the study has been written from a historical materialist perspective and it employs primary sources such as the relevant Turkish and US archives, memoirs, then newspapers, as well as secondary sources such as monographs and articles about the period and then relations.

This visit is part of Johnson's extensive visit, which covers six countries. The purpose of the entire trip was to provide confidence to the allies albeit symbolically, to tighten anti-communist ranks against the growing Soviet influence and prestige, and to calm down the requests for military and economic aid. These general considerations were influential in the visit's Turkey's side as well. Johnson has paid foreign visits since 1961 within this mission. In fact, despite his lack of knowledge of international relations and diplomacy, Johnson adapted to this new trend. But Johnson's almost all visits were those where foreign policy and security issues were not on the agenda. Viewing all of Johnson's trips as a "goodwill ambassador", the main point is that they are essentially all public relations visits. Johnson carried out these trips in a way that can be considered successful thanks to his political communication skills. Although Johnson's style, which goes beyond traditional diplomatic methods, combined with his inadequacies in the field of international relations, created problems in the beginning, Johnson soon became the "cute face" of American diplomacy.

Turkey-US relations, which developed rapidly after Second World II, became a dependency relationship with Turkey's acceptance of the Truman Doctrine and its becoming a member of NATO. Particularly, throughout the Democratic Party's rule, Ankara has been one of the most determined advocates and strict implementers of Western Bloc policies. This understanding, which was based on receiving political, economic, and military support from the USA by using her geopolitical position, would form the political economy of Turkish foreign policy during the Cold War. Turkey's expectations for economic and military assistance from Washington were quite high during the era of the visit too. The economic conditions, which got worse in the last years of the Democratic Party government, were effective post-27 May as well. Furthermore, right after the May 27 Revolution, working on the transition to a new planned economic model was already begun. The İnönü governments, which came to power with the return to parliamentary democracy at the end of 1961, were also working on a new model. The direct and indirect support of the USA was very important for the successful implementation of the new model. Washington's support was also needed for the modernization of the Turkish Armed Forces. The emergence of new pro-Soviet regimes in Syria and Iraq, moreover beginning to acquire modern weapon systems with the generous help of Moscow, made this need even more urgent. The Kennedy Administration's policy of reducing assistance and especially giving priority to socio-economic development aid was causing concern in Ankara. On the other hand, Washington was closely following the developments in Turkey and was concerned about the socio-economic transformation and its possible effects on Turkey. The visit was also a support for the transition to parliamentary democracy in Turkey. Throughout entire his visit, Johnson was warmly welcomed during his visit to Turkey's part. In accordance with the nature and mission of his visit, Johnson did show close courtesy to the public. Using his political communication techniques successfully, Johnson continued his tour in an unconventional style, even at the expense of sometimes disturbing the US diplomats who were with him. The vice-president's style was reciprocated in Turkey, too, and Johnson was called a "storm of sympathy" by the then press. In this context, the visit was successful in accordance with its main purpose in terms of Washington.

On the other hand, it can be argued that the visit was successful to a certain extent from the perspective of Turkey. First of all, with the visit, Washington's support for Ankara was reaffirmed. Regarding assistance, which is the most important agenda item on the Turkish side, promises were made that Ankara's expectations would be met, though not completely. Considering the nature and mission of Johnson's visit, it was not surprise at all that the Jupiter Missiles issue, which occupied a significant place in Turkish-American relations at that time, was never brought up during the meeting between İnönü and Johnson. Johnson was simply a "goodwill" ambassador who tries to reassure and morale the people and state administrators he visits. Nonetheless,

despite being very weak, anti-imperialist ideas and movements in Turkey, that would affect Turkish-American relations in the second half of the 1960s, showed themselves during the visit.

Giriş

Türk kamuoyunda en olumsuz imaja sahip olan ABD başkanlarından biri, belki de en önde geleni hiç şüphesiz 36. başkan olan Lyndon Baines Johnson’dır. Johnson’ın 5 Haziran 1964’de gönderdiği mektup sadece büyük bir diplomatik nezaketsizlik örneği olması nedeniyle değil, aynı zamanda Türk-Amerikan ilişkilerinde bunun da ötesinde Türk dış politikasının yeniden şekillendirilmesi nedeniyle de büyük önem taşımaktadır.¹ Mektup sonrasında Türkiye’nin yönetici elitinde ABD’ye yönelik büyük bir hayal kırıklığı ortaya çıktı. Bu hayal kırıklığı aslında 1950’lerin sonundan itibaren ikili ilişkilerde ortaya çıkmaya başlayan aşağıda değinilecek olan sorunların da etkisiyle şekillenmişti. Hayal kırıklığının sonucu, Türkiye’nin II. Dünya Savaşı sonrası şekillenen, 1947’de Truman Doktrini ile siyasal ve askeri temelleri atılan ve 1952’de Türkiye’nin NATO üyesi olmasıyla belirginleşen “Batı Bağlantısı”nın² sorgulanması ve izlediği blok politikalarının revize edilmesi ihtiyacı oldu. 1964 yılında Türkiye “çok yönlü dış politika” izlemeye başlayarak bu revizyonu yaptı.

Johnson Mektubu sadece Türk yönetici elitinde hayal kırıklığı yaratmakla kalmadı. Asıl etkisini 1966 yılında mektubun sızdırılarak Türk basınca yayımlanmasıyla gösterdi. Türk kamuoyunda muazzam bir tepki ortaya çıkacak, Türkiye’deki ABD imajı bir daha hiçbir şekilde geri döndürülemez biçimde bozulacaktı. Nitekim Türkiye’nin geçirdiği sosyo-ekonomik ve politik evrim de bunu desteklemekteydi. 1961 Anayasası’nın yarattığı demokratik ve çoğulcu ortam Türkiye’nin Batı bağlantısını sorgulayan yeni fikirlerin ve siyasal grupların özellikle sosyalistlerin güç kazanmasına yol açtı. Dış politikanın tabu olmaktan çıkmaya başlaması ve “partiler üstü” niteliğinin de ortadan kalkması, Johnson Mektubu’nun kamuoyunda yarattığı tepkinin daha da büyümesine ve etkili olmasına neden oldu. Sosyalist fikirlerin özellikle gençlik arasında yayılmaya başlaması, Türkiye’de anti-emperyalizmi güçlendirdiği gibi mektubun yarattığı tepkinin antiemperyalizmi güçlendirmesi aynı zamanda sosyalist fikirlerin de taban kazanmasında etkili oldu.

1960’ların ikinci yarısında hem Türk-Amerikan ilişkilerinde hem de Türkiye’nin genel dış politikasında yaşanacak bu büyük değişimin hemen arifesinde, 26-30 Ağustos 1962 tarihleri arasında o dönemde başkan yardımcısı olarak görev yapan Johnson’ın Türkiye ziyareti diplomatik açıdan çok önem taşıyorsa da dikkat çekicidir. Ziyaret Türk kamuoyunda kendisine gösterilen ilgi ve yarattığı hayli olumlu etkiler göz önüne alındığında, 1960’ların ikinci yarısında gittikçe artacak anti-Amerikan iklim ve eylemlerle büyük bir zıtlık teşkil etmektedir. Üstelik tarihin cilvesi olarak nitelendirilebilecek bir biçimde ziyaretiyle ABD’nin Türkiye’deki olumlu imajını tazeleyen Johnson yaklaşık 2 yıl sonra ülkesinin imajını muazzam bir biçimde kötüleştirecektir. Bu bağlamda ziyaretin incelenmesi hayli çekici bir nitelik kazanmaktadır. Üstelik söz konusu ziyarete Türk-Amerikan ilişkileri literatüründe hemen hemen hiç değinilmemekte ya da ziyaret çok kısa bir biçimde ele alınmaktadır.³ Bu açıdan ilgili literatüre çok küçük de olsa bir katkı yapılması amaçlanmaktadır.

Aşağıda da görüleceği gibi ziyaret Türkiye’de dış politikada değişim yaratacak dinamiklerin kendini göstermesine de vesile olacaktır. Aynı zamanda gezi o sırada hem ABD dış politikası hem de Türkiye ABD ilişkileri gündeminde yer alan Jüpiter füzeleri meselesinin hararetlendiği bir dönemde yapılacaktır. Yine Johnson’ın gezisi Türkiye’nin 27 Mayıs sonrasında siyasal olarak sivil restorasyona girdiği bir dönemde yapılan en üst düzeyde ziyaret oldu. Sonraki onlarca yıl ABD’den böyle üst derece bir ziyaret söz konusu olmayacaktır. Öte yandan Türkiye’de yeni ekonomik model arayışlarının olduğu bir dönemde geziye Türk tarafı özel bir anlam verecektir. Bu bağlamda gezi döneminin Türk iç ve dış politikasından bir kesit sunması açısından da ilgi çekicidir.

Makalede ziyaretin gerek mahiyetini gerek kapsamını gerekse serencamını ortaya koyabilmek açısından çok boyutlu bir analitik çerçeve kullanılmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken öncelikle ziyareti ortaya çıkartan ve

¹ Bu konuda bkz. Haluk Şahin, *Johnson Mektubu*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2019.

² Oral Sander, “Türkiye’nin Batı Bağlantısı I: ABD ve Türkiye”, *AÜSBF Dergisi*, 34/1 (1979), 64.

³ Bu konudaki en önemli akademik çalışma Lerner’in makalesidir. Mitchell Lerner, “A Big Tree of Peace and Justice: The Vice Presidential Travels of Lyndon Johnson”, *Diplomatic History*, 34/2 (2010), 357-393. Bunun dışında Türkçe literatürde geziyi en geniş biçimde aktaran eser Akdes Nimet Kurat tarafından kaleme alınmıştır. Mayıs 1964’te basılan ve Johnson’ın merkeze alınarak ABD’nin “hürriyetin ve demokrasinin beşiği olduğu” ana fikri üzerine inşa edilen bu pro-Amerikan eserde Johnson’ın Türkiye ziyaretine de yer verilmektedir. İlgili başlığın gazete haberlerinden derlendiği anlaşılmaktadır. Akdes Nimet Kurat, *Başkan Lyndon B. Johnson ve A.B.D. Cumhurbaşkanlığı*, Ankara: Dost Yayınları, 1964, 80-98.

şekillendiren dinamiklerin daha iyi anlaşılabilmesi için Johnson'un sınıfsal kökeni, siyasal kariyeri ve ideolojik gelişimi üzerinde durulacaktır. Geziyi özellikle halkla ilişkiler boyutunda şekillendirecek olgu olan Johnson'un siyasal iletişim tarzı üzerinde de durulacaktır. Sonrasında başkan yardımcısı sıfatıyla Kennedy Yönetimi içinde yer alan Johnson'un idare içindeki konumu ve kendisine biçilen misyon ele alınacaktır. Bu, özellikle gezinin mahiyetini anlamak açısından hayli önemlidir. Akabinde ziyaret öncesinde Türk-Amerikan ilişkileri çözümlenmeye ve ziyaretin diplomatik çerçevesi belirlenmeye çalışılacaktır. Bu yapılmaya çalışılırken de hem ABD'nin dış politika gündemi hem de özellikle Türkiye'yi yakından ilgilendiren yeni yardım politikası ele alınacaktır. Türkiye'deki mevcut durum ve ihtiyaçlar ile dış politika sorunları da ziyaretten Türk tarafının temel beklentilerinin neler olduğunu anlayabilmek açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışmanın esas odağını oluşturan ziyaret ise müteakip kısımda siyasal ve sosyal boyutlarıyla yansıtılmaya çalışılacaktır. Sosyal faaliyetlerin geniş biçimde ele alınması aşağıda ortaya konulmaya çalışılacağı gibi gezinin esas odağının ne olduğuyula ilgilidir. Son olarak ise ziyaretin genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

Çalışma sırasında hem birincil hem de ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Özellikle Türk arşivinin büyük oranda hala kapalı olması Türk tarafının görüşlerinin ne olduğunu anlamayı hayli zorlaştırmaktadır. Bu durum büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna mukabil ilgili ABD vesikaları, hatırat ve günlük gibi birincil kaynaklar kullanılmış, yerli ve yabancı dönem gazetelerinden bolca faydalanılmıştır. Yine ilgili ikincil literatür kullanılmaya çalışılmıştır.

Lyndon Baines Johnson'un Kariyeri

Teksas'lı, taşra kökenli bir aileden gelen Johnson, öğretmen okulunu bitirmiş, siyasal hayatının başında eğitimi ve sınıfsal kökeni itibarıyla aslında ABD siyasetinde çok yükselme çıkamayacak gibi görünen bir kişiydi. Taşra kökeni ve yerel siyasetten gelmesi kişisel özelliklerinde olduğu gibi sosyal ve siyasal ilişkilerinde de hep belirleyici oldu. Öğretmenlikle başlayan meslek hayatının ilk döneminde özellikle yoksul kesimlerle iç içe olması Johnson'un sosyal ve siyasal gelişimini ve fikirlerini yakından etkiledi.⁴ Johnson hayatı boyunca taşralı kökenini hiçbir zaman unutmadığı gibi bunu özellikle alt sınıflarla iletişimde pozitif bir etken olarak da kullandı. Halkın içinden gelen bir adam olarak bu özelliği siyaset yapma biçimini de derinden etkiledi. Yoksul, sıradan ve mütevazı halk kitlelerinden gelen insanlar Johnson'un kendisini en rahat ve yakın hissettiği kişilerdi.

Johnson'un sınıfsal kökenleri ideolojik gelişiminde de hayli etkili oldu. 1929'da başlayan ve 1930'ların ikinci yarısına kadar etkili olan Büyük Bunalım döneminde taşrada yoksul kesimlerin ve onların önemli bir kısmını oluşturan siyahilerin çektiği sıkıntıları yakından gözlemleyen Johnson bu kesimlere yönelik büyük bir sempati beslemekteydi. Refah artışının sağlanması, söz konusu toplumsal kesimlerin kamu hizmetlerinden daha fazla yararlanmasının sağlanması, altyapı yatırımlarına girilmesi, her zaman Johnson'un sosyo-ekonomik kalkınmaya dayanan görüşlerinin önemli bir boyutunu oluşturdu. Demokrat Başkan Franklin Delano Roosevelt'in uygulamaya soktuğu *New Deal* politikasını şiddetle destekleyen Johnson sonraki dönemde de bu çizgisini sürdürdü.⁵

Johnson, kariyerinin başından itibaren yükselme tutkusu olan ihtiraslı bir siyasetçi profili çizdi. Bu ihtirası da hızlı yükseldiği başarılı bir kariyerle karşılık buldu. Nitekim Başkan Roosevelt döneminde Ulusal Gençlik Örgütü'nün enerjik başkanı olacak, 28 yaşında Teksas'daki çok daha güçlü rakiplerini geride bırakarak Temsilciler Meclisi üyesi seçilecek, 11 yıl sonra ise Teksas senatörü olarak Kongre'ye girecekti. 12 yıl sonra ise ABD tarihinin en etkili çoğunluk liderlerinden biri olacak ve Capitol Hill'de bulunan Kongre'ye göndermeyle "Tepe'nin Kralı" (*King of Hill*) olarak anılacaktı.⁶

Johnson, 1960 yılı başkanlık seçimlerine geldiğinde partisinin adaylarından biri olarak John F. Kennedy'nin karşısına çıktı ancak genç, popüler ve enerjik Kennedy karşısında adaylık yarışında geride kaldı. Fakat Kennedy Cumhuriyetçi Parti adayı, deneyimli politikacı Richard Nixon karşısında başkanlık yarışında hala geride gözükmekteydi. Kennedy'nin bir diğer dezavantajı da Amerikan tarihinde başkanlık yarışına girecek ilk Katolik aday olmasıydı. Protestan, güneyli ve deneyimli bir politikacı olan Johnson, Kennedy'nin başkan yardımcısı adayı olarak seçime girmeyi kabul ederek bu dezavantajı dengeleyebilecek niteliklere sahipti. Kennedy bu durumu gözeterek kendisine başkan yardımcılığı makamını teklif etti. Johnson görevi kabul ederken, geleceği makamı güçlendirmek, Kennedy ile ikinci bir dört yılı daha kazanmak ve 1968 yılında yapılacak seçimlerde ise

⁴ Doris Kerns Goodwin, *Lyndon Johnson and the American Dream*, New York: Open Road Integrated Media, 2015, 66.

⁵ Robert Dallek, *Flawed Giant: Lyndon Johnson and His Times 1961-1973*, New York: Oxford University Press, 1998, 6-7.

⁶ Dallek, *Flawed Giant*, 5-6.

nihai amacı olan başkanlık makamı için Demokrat Parti’nin adayı olabilmek gibi hedeflere sahipti.⁷ Nitekim başkanlık yarışının çok az bir farkla Kennedy lehine sonuçlanması, Johnson’ın Demokrat Parti açısından önemli bir galibiyet unsuru olduğunu doğrulamıştır. Alabama, Arkansas, Georgia, Louisiana, Kuzey Carolina, Güney Carolina ve Teksas gibi güney eyaletlerinde Demokrat Parti’nin kazanması büyük ölçüde Johnson sayesinde oldu.⁸

Kennedy, Johnson’ı başkan yardımcısı olmasına karşın “Yeni Sınır” (*New Frontier*) olarak tanımlanan ve başkanlık açılış konuşmasında dile getirdiği “insanlık onuruyla bağdaşacak yurttaşlık haklarına ve ekonomiye ilişkin asgari ücret, kadın çalışanlara eşit ücret, eğitimde devlet yardımlarının artırılması, yaşlılara yönelik sağlık düzenlemelerinin getirilmesi” gibi hedefleri içeren programı yürütecek ekibin içine almamıştı. Aslında başkan yardımcılığı makamı Amerikan siyaset geleneğinde fazla yetkisi olmayan, aktif siyasetin içinde yer alması beklenilmeyen, atamalara fazla müdahil olmayan düşük profil bir pozisyondu. Kennedy, bu duruma karşın, Johnson’a görev dağılımında önemli görevler vermişti. Bunlardan en önemlisi, yurttaşlık haklarının iyileştirilmesine yönelik olarak kurulan “Başkanlık Fırsat Eşitliği Komitesi” (*Equal Employment Opportunities*) olmuştur. Johnson’ın ikinci bir görevi de o dönemde Sovyetler Birliği ile iddialı bir rekabetin yaşandığı ve Soğuk Savaş ortamında çok önemli bir prestij konusuna dönüşen uzay yarışını izleyen NASA (*National Aeronautics and Space Administration*) başkanlığıydı.⁹ Kennedy, Johnson’ın yönetim içinde daha etkili olma çabalarından çok memnun olmasa da, onu kendinden çok uzaklaştırmak istemiyordu. Johnson’ın özellikle Kongre’deki gücü ve prestiji Kennedy açısından hala çok gerekli ve kullanışlıydı.¹⁰

Ancak Kennedy, bu görevlerinde olabildiğince faal olmasına karşın senatörlük döneminde ön planda olan Johnson’a dış politika ile ilgili görevler vermiş böylece onu bir açıdan “meşgul” etmek bir açıdan da faal olduğu hissine kapılarak memnun etmekte yarar görmüştür. Zaten Kennedy ile yaptığı destek pazarlığında Johnson önemli iç politika görevleri alma ve dış gezilere gitme sözü almıştı.¹¹ Yönetime geldikten sonra, Johnson’ın ikinci planda kalmasından kaynaklı memnuniyetsiz halini gören Kennedy, Florida Senatörü George Smathers’ın önerisiyle onu bir “iyi niyet elçisi” olarak görevlendirmeye karar verdi.¹² Ancak Johnson, siyasal kariyeri boyunca dış politika ile çok az ilgilenmişti. Hatta Demokrat Parti’nin başkan adaylığı yarışı sırasında Kennedy, Johnson’un dış politikadaki yetersizliğini bir seçim kozu olarak kullanmıştı.¹³ Johnson kariyeri boyunca bir NATO toplantısı dışında yurt dışına çıkmadığı gibi, biraz İspanyolca dışında lisan bilmeyen ve kendi kültürü dışında başka kültürler hakkında pek de bir bilgisi olmayan bir politikacıydı.¹⁴ Buna karşılık yılların politikacısı olarak bir avantajı bulunuyordu: Halka karşı doğal bir yakınlığı vardı. Johnson’a göre bizzat kendisi de yardım etmek için çaba gösterdiği Teksaslı işçi ve çiftçilerden biriydi.

Kennedy’nin Johnson’ı meşgul etmek için tasarladığı dış geziler, dış politika ile ilgili sorunların görüşüleceği diplomatik müzakere veya toplantılarla ilgisi bulunmayan, sadece ABD’nin prestijini yükseltme amaçlı seyahatlerden ibaretti. Bu gezilerden edinilen ilk izlenimler, Başkan yardımcısının diplomatik teamüllerden ve ilişkilerden habersiz olduğu ve diplomatik temasları, ABD’deki seçim kampanyalarındaki tutumundan farksız yürüttüğü şeklindeydi. Johnson dış politikadan ve diplomasiden pek de anlamamakta, yaptığı gezilerde bile çok az şey öğrenebilmekteydi.¹⁵ Ancak bir başka açıdan bakıldığında Johnson’ın geleneksel diplomasiye uygun olmayan tarzının olumlu sonuçlar doğurabildiği de görülmekteydi. Bu durumu yansıtan bir örnek de Nisan 1961’deki Senegal ziyaretiydi. Bu ziyarette ABD’nin Dakar büyükelçisinin halkın arasına girmemesi ve onlarla eldivensiz el sıkışmaması konusundaki uyarılarına rağmen Johnson ve eşi Lady Bird resmî program dışında bir balıkçı köyüne giderek halkla el sıkışmış, çocuklarla fotoğraf çekirmiş, tarım yaşamının zorluklarını kendi

⁷ Dallek, *Flawed Giant*, 8.

⁸ Robert Dallek, *An Unfinished Life John F. Kennedy, 1917-1963*, New York: Little Brown and Company, 2003, 295.

⁹ Robert Dallek, *Lyndon B. Johnson: Portrait of a President*, New York: Oxford University Press, 2003, 125.

¹⁰ Dallek, *Flawed Giant*, 9. Johnson da Kennedy ile uyum içinde çalıştığını ve yönetim içinde etkili bir rol oynadığını ve başkanın kendisine önemli iç ve dış görevler verdiğini düşünmekteydi. Lyndon Baines Johnson, *The Vantage Point: Perspectives On the Presidency 1963-1969*, New York: Hec Public Affairs Foundation, 1971, 2-4.

¹¹ Dallek, *Lyndon B. Johnson*, 122-123.

¹² Dallek, *Flawed Giant*, 12. Aslında ABD başkan yardımcılarının dış politika konularında eskisinden çok daha aktif hale gelmeleri II. Dünya Savaşı yıllarında başladı. Henry Truman Roosevelt’in yardımcısı olarak dış politika sürecine çok aktif bir biçimde katıldı. Eisenhower döneminde de başkan yardımcısı Richard Nixon dış politikada önemli görevler üstlendi ve etkili oldu. Paul Kengor, “The Vice President, Secretary of State, and Foreign Policy”, *Political Science Quarterly*, 115/2 (2000), 175-176.

¹³ Dallek, *An Unfinished Life*, 264.

¹⁴ Merle Miller, *Lyndon, An Oral Biography*, New York: Ballantine Books, 1980, 343.

¹⁵ Goodwin, *Lyndon Johnson*, 154.

çiftlik hayatından örnekler vererek anlatmış, balıkçıların dertlerini paylaşmıştı. Bu da Senegal hakkında çok olumlu tepkiler yaratmıştı.¹⁶ Johnson'ın tarzı buydu: Yönetimlerle konuşmak yerine halkla kaynaşmak ve empati kurmak. Bu muhafazakâr Dışişleri camiasının pek de sıcak bakmadığı bir tarzıdı.

Johnson'ın 1961'de başlayan gezileri tarzını ve anlayışını yansıtan birçok örnekle doluydu. Johnson 1961 yılında yaptığı Güneydoğu Asya gezisinde dönemin Vietnam Devlet Başkanı Ngo Dinh Diem'le böyle bir özel görüşme yapmış, Beyaz Saray'ın Vietnam'da sosyal ve mali reformlar yapılması hususundaki teşvikine dair mesajını iletmıştır. Johnson'a göre sosyal reformlar komünist yayılmanın önüne geçmek için en önemli silahtı.¹⁷ Ancak, Johnson'ın izlenimi, Diem'in halktan uzak bir kişilik olduğu, çevresinin ondan daha az yetenekli ve yetersiz kişilerle sarıldığı yönündeydi.¹⁸ Johnson, Saygon'da yanındaki gazetecilerden Carroll Kirkpatrick'e "*bu insanlara ekmek, ilaç ve eğitim sağlamazsanız bu dava kaybedilir*" demişti. Johnson'un felsefesi, ülkesi ile bu ülkeleri ayıran uçurumlara rağmen sokaktaki insana Amerika'nın temsilcisinin, Amerikalıların onların düş ve korkularını anlayabildiğini hissettirmesi yönündeydi. Ona göre diplomasi, üst düzey yetkililerin konforlu odalarda ciddi müzakereler yürütmelerinin, basın toplantıları yapmalarının veya klimalı araçlarda caddelerde gezinmelerinin ötesinde bir şeydi.¹⁹ Fakat Johnson'ın söz konusu tarzı kimi zaman absürt durumlara da neden olabilmekteydi. Nitekim Bangkok ziyareti sırasında Çinli kıyafetleri satan bir mağazaya girerek İngilizce bilmeyen müşterilere "*Çin komünizminin tehlikeleri*" hakkında bir konuşma yapmıştı.²⁰

Fakat bu geziler yalnızca Johnson'ın, ABD'nin tüm dünyada yürüttüğü propaganda kampanyasında oynadığı rol açısından değerlendirilmemelidir. Johnson 1961 yılında Sovyetler Birliği desteğindeki Doğu Alman Hükümeti'nin Berlin duvarını inşa ederek şehri ikiye bölme ve Soğuk Savaşı tırmandırma yönünde attığı adıma karşı, 19-20 Ağustos'ta yaptığı Berlin ziyaretiyle ABD'nin kararlılık mesajını Moskova'ya iletmıştır. Bu ziyaret Johnson'ın diplomatik açıdan ilk ciddi ve önemli ziyareti olarak nitelendirilmektedir. Johnson'un "*Amerikalıların bu şehrin ayakta kalması ve verimli bir geleceğe sahip olmasını güvence altına alacak taahhütlerini iletmeye geldim, burası (Berlin) mücadelesinde yalnız değildir*" cümlesiyle Belediye Meclisi konuşmasında verdiği teminat tüm Berlinlilerin duymak istediği sözlerdi.²¹ Buna mukabil, Kennedy görev süresinin hemen başında Nisan 1961'de gerçekleşen Domuzlar Körfezi Operasyonu'nda Johnson'ı işin içine hiç sokmamış, kendisine o sırada ülkeyi ziyaret eden Federal Almanya Başbakanı Konrad Adenauer'i Teksas'taki çiftliğinde ağırlama görevi vermişti.²²

Johnson iyi niyet elçisi olarak başkan yardımcılığı süresinde yaklaşık 3 yıl boyunca 23 ülkeyi kapsayan 11 geziye çıktı. Bu geziler ve yüklendiği misyon Johnson'ı bir hayli de memnun etti.²³ Çünkü bu gezilerde Johnson arka planda kalan bir aktör değildi, aksine ana karakter olmuştu. Gittiği ülkelerin çoğunun az gelişmiş ülkeler olması da kendi ideolojisi çerçevesinde sosyo-ekonomik gelişmeye katkı verme ve komünizmle bu şekilde mücadele etme stratejisiyle hayli uyumluydu.²⁴

Sonuçta Johnson, iç politikada seçmen kazanma konusundaki tecrübe ve yetenekleriyle diplomatik müzakerelerin işlevini tamamlayıcı bir rol oynayarak gittiği ülkelerde adeta karizmatik bir etki sağlamış, Kennedy Yönetimi'nin ve ABD'nin sempatik yüzü olmayı başarmıştı. Bu geziler özellikle "Üçüncü Dünya" ülkelerindeki insanlara Amerikan liderlerinin onların sorunlarını ve hayallerini anladığı izlenimini vermiştir.

Gezinin Planlanması

Johnson'ın "iyi niyet elçisi" sıfatıyla 1961 yılında başladığı dış gezilerin ev sahibi ülke kamuoylarındaki ABD imajı açısından faydalı sonuçları, Mayıs 1962'ye gelindiğinde ABD Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin dikkatini çekmişti. Bu bağlamda Dışişleri Bakan Yardımcıları William Tyler ve Phil Palbot ABD Ulusal Güvenlik Konseyi (*National Security Council-NSC*) Avrupa ve Kanada Asistanı David Klein'a Johnson'ın sorunlar ve belirsizlikler yaşayan Türkiye, Yunanistan ve İtalya'yı kapsayan bir ziyaret yapmasını önerdiler. Klein bu öneriyi Ulusal Güvenlik Danışmanı McGeorge Bundy'e açarak ziyaretin Washington açısından hayli faydalı olacağını belirtti.

¹⁶ Lerner, "A Big Tree", 358.

¹⁷ Dallek, *Flawed Giant*, 12-13.

¹⁸ Miller, *Lyndon*, 346.

¹⁹ Miller, *Lyndon*, 360.

²⁰ Dallek, *Flawed Giant*, 14.

²¹ Miller, *Lyndon*, 353.

²² Dallek, *Flawed Giant*, 16.

²³ Johnson, *The Vantage Point*, 4.

²⁴ Dallek, *Flawed Giant*, 12.

Bundy de öneriyi benimseyerek konuyu Kennedy ile görüştüğünden sonra bu ülkelere İran, Lübnan ve Kıbrıs'ı da ekledi.²⁵ Johnson'ın da bu ziyareti onaylamasının ardından gezinin programı üzerine çalışılmaya başlandı. Program, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Johnson'a ilettiği memoranduma göre Doğu Bloku ile sınırdaş olan bu ülkelerde yetkililerle görüşerek ve halkla temas kurarak ilişkileri güçlendirmek amacını taşıyordu. Bunun ötesinde bizzat Kennedy tarafından iletilen mesaj daha ayrıntılıydı: Ziyaretin genel amacı, ABD'nin Türkiye, Yunanistan ve İran'ın ekonomik refah ve gelişmesine ilişkin taahhütlerine bağlı kaldığına dair güvence vermek ve onlara Doğu Bloku'nun baskısına karşı koyma konusunda yardımın sürdürüleceği mesajını ilk elden iletmektir.²⁶ O dönemde SSCB'nin Arap dünyasında nüfuzunun ve etkinliğinin artması ve bölgedeki Batı müttefiklerinin Batı'nın askeri güç merkezlerine uzaklığı Washington açısından kaygı vericiydi. Ayrıca ABD bölgedeki üslerinden, iletişim imkânlarından ve elektronik savaşa yardımcı kolaylıklardan yararlanıyor ve bu imkânların tehlikeye düşmesinden endişeleniyordu. Johnson'ın gezi programının gündemindeki bir konu da bu üç ülkeye olan Amerikan mali yardımlarının hibeden krediye dönüşmesinin bu ülkelerde yarattığı huzursuzluktu. Kennedy'nin Johnson'a gönderdiği mesajındaki bir ifade de ayrıca dikkat çekmekteydi: Kennedy "*Yunanlılar ve özellikle Türklerin kendilerini coğrafi, tarihi veya politik, kültürel ya da ekonomik gelişmişlik düzeyleri açısından Atlantik topluluğuna tam olarak ait hissetmediği*" hususunun temaslarda dikkate alınmasını istiyordu. Bu uyarı Johnson'ın söz konusu aidiyete ilişkin bu iki ülkeye güvence verme konusuna özel bir önem vermesi yönünde yorumlanabilir. Ancak Kennedy aslında NATO ülkelerinin Batı kanadının bu ülkelere bakışını vurgulamış ve Johnson'un bu bakış açısını hissettirecek davranış ve ifadelerden kaçınmasını önermiş olması daha muhtemeldir. Johnson bu ziyaretlerin iyi niyet niteliği taşıyan ve içi boş eylemler olmasının ötesinde ciddi sonuçları olabilecek temaslara olacağı yönünde ikna olmuştu.²⁷

Hazırlıkların tamamlanmasının ardından Johnson 22 Ağustos günü önce Beyaz Saray'da Kennedy ile buluştu ardından ise seyahatine başlayacağı St. Andrews Hava Üssü'ne hareket etti. Beyaz Saray'da yapılan uğurlama törenine ziyaret edilecek ülkelerin büyükelçileri de katıldı. Yaz döneminde tatilde olan Türkiye ve İran ise daha düşük seviyeli diplomatlarla törene iştirak etmişlerdi. Kennedy konuşmasına Johnson'a bu geziyi yapma görevini üstlendiği için teşekkür ederek başladı ve ziyaret edilecek ülkelerin dünyada özgürlüğün korunması açısından önemli parçalar olduğunu belirtti. Sonrasında bu gezinin de Johnson'ın bir önceki yıl yaptığı Güney Asya gezisi ve Berlin ziyareti gibi olumlu anlamda önemli etkiler yapacağını düşündüğünü söyledi. Kennedy'e göre gezi hatırlatmaya gerek olmasa da, söz konusu ülkelerin yönetimleri ve halkları için en yakın ve içten ilişkileri sürdürme arzusunun bir ifadesiydi. Johnson ise Truman Doktrinini'nin ilanının 25. yıldönümü olduğunu hatırlatarak, o dönemde kendisinin de Temsilciler Meclisi üyesi olarak bu yasanın geçmesinde bir payı olmasından dolayı memnun olduğunu söyledi. Ziyaret programında yer alan ülkeler dünya komünizminin yayılmasının çevrelenmesinde hayati rol oynayan ilk ülkeler arasındaydı. Johnson geri döndüğünde "*özgür dünyanın daha güçlü hale geleceğini umduğunu*" belirtti.²⁸

Konuşmalardan da anlaşıldığı gibi Başkan, Johnson'u onore etmeyi de unutmamış, önceki gezilerinin "çok başarılı" olduğunu özellikle vurgulamıştı. Aslında yukarıda da belirtildiği gibi, Başkan Kennedy Johnson'ın gezilerine önemli bir anlam ve misyon yüklememekteydi. Nitekim bu gezi de benzer bir biçimde kurgulanmıştı. İki önemli amacından biri Johnson'ın bu tip iyi niyet elçiliği faaliyetleriyle meşgul edilerek bir şekilde memnun olmasının sağlanmasıyken, diğeri de bu geziyle ziyaret edilecek ülkelere verilen desteğin sürdüğü mesajının verilmesi, komünizme karşı "teyakkuz" durumlarının teşvik edilmesiydi. ABD "hür dünya"nın komünizme karşı korunmasındaki kararlılığını ve desteğini bir kez daha birinci elden iletme fırsatı bulacaktı.²⁹

²⁵ Lerner, "A Big Tree", 361.

²⁶ "Purpose of the VP's Visit to Greece, Turkey, Iran and Cyprus", *John F. Kennedy Library (JFKL)*, National Security Files-Komer Papers, Box. 430, 8/22/62-9/8/62.

²⁷ Lerner, "A Big Tree", 362.

²⁸ "Remarks of the President to the Vice President Prior to the Vice President's Departure for the Middle East and Europe", Office of the White House Press Secretary, 22 August 1962; "Johnson Off to Brief Allies on U.S. Policy", *JFKL*, <https://www.jfklibrary.org/asset-viewer/archives/JFKPOF/039/JFKPOF-039-041> (Erişim 5. 12. 2021)
Peter Braestrup, "Johnson Leaves on 19-Day Trip To Middle East, Italy and Greece", *New York Times*, 23 August 1962, 7.

²⁹ Johnson'ın tüm gezisi United Information Service tarafından Dünya kamuoyuna görsel olarak da yansıtıldı. Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=edSa2d84mLY&t=240s> (Erişim 27 Kasım 2021).

Türkiye-ABD İlişkilerinde Dinamikler, Beklentiler ve Sorunlar

1950'lerin ikinci yarısında büyük bir ekonomik krize giren Türkiye'de beklentiler yardımların daha da arttırılması yönündeydi.³⁰ Aslında II. Dünya Savaşı sonrasında Türk dış politikasının ekonomi politığının altında yatan dinamik dikkate alındığında bu çok da beklenilir bir durumdu.³¹ Türk yönetici elitleri Türkiye'nin jeopolitiğini kullanmayı ve NATO ile ittifakını sadece bir dış politika aracı olarak değil, aynı zamanda bir ekonomik ve askeri kaynak sağlama aracı olarak da görmekteydiler.³² 1947 Truman Doktrini ile başlayan ve Demokrat Parti (DP) döneminde zirveye ulaşan bu araçsallaştırma Soğuk Savaş'ın sert konjonktüründe Türkiye'ye önemli miktarda mali ve askeri kaynak transferini de sağlamıştı. Fakat 1950'lerin ikinci yarısından itibaren Türk yönetici elitlerinin dayandığı ekonomi-politik ve destek sağlama stratejisi tıkanmaya başlamıştı. Bostanoğlu'nun da vurguladığı gibi, "Türkiye alacağı yardımı Amerika'nın kendisinden umduğu çıkarların gerçekleşmesine endekslilik olarak yorumlamış, Türkiye'den beklentilerin azalması halinde yardımın da sona ereceğinden çekinmiştir."³³ Öte yandan Washington ise doğal olarak yardımları Ankara'ya karşı bir baskı ve yönlendirme aracı olarak kullanmaktaydı.³⁴

27 Mayıs Devrimi'nin sosyo-ekonomik zemininin oluşmasında da çok önemli bir rol oynayan bu tıkanma 1960 sonrasında da tam olarak aşılamamıştı. 27 Mayıs'tan sonra iktidara el koyan Milli Birlik Komitesi (MBK) yönetimi de büyük mali sıkıntılarla karşılaşmış, ABD yardımı bozulan mali durumun düzeltilmesi açısından yaşamsal rolünü korumuştur. Nitekim MBK lideri Orgeneral Cemal Gürsel 4 Temmuz 1960'da yaptığı bir basın toplantısında durumu çok açık bir biçimde ortaya koymuştu:

"...Borçlarımızı biliyorsunuz. O kadar çok ki, nasıl ödeyeceğiz ve dünyadaki itibarımızı nasıl yeniden ihya edeceğiz? (...) Fakat unutulmamalıdır ki, bu çok fazla olan borçları öderken NATO camiası için hayati ehemmiyeti olan Türk askeri ve iktisadi gelişme işi de sekteye uğrayacaktır. Şu halde Avrupa'nın bunu görmesi ve Türkiye'ye yardım etmesi makul bir harekettir. Amerikan yardımının arttırılması keyfiyetine gelince, Amerika bizi anladığı takdirde yardımı arttırabilir ve arttırmalıdır. Birçok yerlerden bana avuç dolusu yardım teklifleri geliyor ama Amerika'nın bu yardımı yapması daha iyi olur zannediyorum"³⁵

MBK müdahaleden kısa bir süre sonra gerçekleştireceği TSK'nın yeniden yapılandırılması için de Washington'a başvurmak zorunda kaldı. Emekliye sevk edilecek binlerce subayın ikramiyelerinin ödenmesi bile Washington'dan gelen 10 milyon dolarlık kaynakla mümkün olacaktı.³⁶ Görüldüğü gibi genelde Türkiye'nin, özelden ise MBK yönetiminin ABD'nin ekonomik desteğine olan bağımlılığı çok belirgindir. Bu ekonomik bağımlılık askerlerin doğal olarak birinci önceliğini oluşturan askeri yardımlara olan ihtiyaçla birleşince daha da belirgin bir nitelik kazanmaktadır. MBK üyeleri de ABD'nin askeri ve ekonomik yardımının sürmesinin (daha

³⁰ DP döneminde tarıma dayalı büyüme stratejisinin başarısı ve çöküşü, DP'nin liberalizmden popülizme geçişi ve makroekonominin dönüşümü için bkz. Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 13. Baskı, 2021, 227.

³¹ Haluk Gerger, *Türk Dış Politikası'nın Ekonomi Politığı: Soğuk Savaş'tan Yeni Dünya Düzenine*, İstanbul: Belge Yayınları, 2. Baskı, 1999, 57.

³² Türkiye'nin jeopolitik konumunun ABD tarafından Soğuk Savaş ve sonrası dönemde nasıl anlamlandırıldığını ve anlamlandırmanın çeşitli dönemlerde nasıl değiştiğini ele alan bir çalışma için bkz. Ayşe Ömür Atmaca, "The Geopolitical Origins of Turkish-American Relations: Revisiting the Cold War Years", *All Azimuth*, 3/1 (2014), 19-34.

³³ Burcu Bostanoğlu, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, Ankara: İmge, 1999, 332. Ercüment Yavuzalp anılarında 27 Mayıs'tan sonra Ankara'ya atanan ABD Büyükelçisi Raymond Hare'in nezaket ziyaretinde bulunduğu üç bakanın da tek gündem maddesinin yardım olduğunu belirtmektedir. Dışişleri Bakanlığı mensubu olarak görüşmelerde tercümanlık yapan Yavuzalp şu önemli hususu da vurgulamaktadır: "Üçünün de, adeta sözleşmiş gibi söyledikleri, özette Komünizm ve Sovyet Yayılmacılığı dünya barışı için büyük tehlikedir. Türkiye bu tehlikeye karşı Batının kalesidir. Ancak silah gücü ve ekonominin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Bunun için Amerika ve Batı bize yardımı arttırsın." Ercüment Yavuzalp, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996, 90. Bu anekdot yukarıda vurgulanmaya çalışılan Soğuk Savaş sonrası Türk dış politikasının ekonomi politığının "sürekliliğini" de göstermektedir.

³⁴ Soğuk Savaş'ın ilk döneminde Türkiye-ABD ilişkilerinde yardım diplomasisi için bkz. Feridun Cemil Özcan, "U. S. Aid and Turkish Macroeconomic Policy: A Narration of the Aid Bargain Process in the 1946-1958 Period", *The Turkish Yearbook of International Relations*, 34 (2003), 119-136.

³⁵ "Devlet Başkanı ve Başbakan Org. Cemal Gürsel'in 4 Temmuz 1960 günü İstanbul'da Basın Mensuplarıyla Konuşmaları ve Sorulara Cevapları", *Resmi Gazete*, 22 Temmuz 1960 Sayı: 10558 ve 23 Temmuz 1960, Sayı: 10559.

³⁶ ABD Yönetimi hızlı bir tasfiyeye karşı olsa da, Türk tarafının kararlılığı ve NATO Müttefik Kuvvetler komutanı (SACEUR) Orgeneral Norstad'ın ısrarıyla bu büyük tasfiyeyi desteklemek durumunda kaldı. Fahir H. Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı", *Belleten*, 60/227 (1996), 219-220. TSK'daki tasfiye ve bu süreçte Washington'un rolü için ayrıca bkz. Ümit Özdağ, *Menderes Dönemi Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul: Boyut, 1997, 297-312.

doğrusu artarak sürmesinin) Türkiye'nin ekonomik kalkınması, askeri gücünün gelişmesi ve ulusal güvenliğinin sağlanması açısından çok yararlı ve gerekli olduğunu düşünüyorlardı.³⁷

1961 sonunda sivil siyasete dönüş, çok partili demokrasinin çarklarının yeniden dönmesini sağlamıştı. Bu bağlamda siyasal partilerle seçmenler arasındaki ilişkiler klasik çerçevesine oturmuştu. 1946 yılındaki çok partili demokrasiye geçiş, Türkiye'deki siyaset yapma biçimini değiştirmiş, modern demokrasilerde olduğu gibi ekonomik durumla seçmenlerin oy verme eğilimleri arasındaki doğal bağ güçlenmişti. Siyasal iktidarlar halk kitlelerinin desteğini alabilmek için refah artışı, mal tedariki, enflasyonun önlenmesi, altyapı yatırımları gibi konularda başarılı olmak zorundaydılar. Türkiye'nin 40 yıllık kalkınma mücadelesi böylesine bir siyasal perspektif de kazanmıştı. Kalkınmanın finansmanın sağlanması için dış yardımlara giderek artan bağımlılık Türk dış politikasının aldığı yeni biçimin dayandığı temel dinamiklerden birini oluşturdu.³⁸

Üstelik Türkiye'nin Batı Bloku'na eklenmesiyle "Batı bağlantısı" çok daha doğrudan ve belirleyici nitelik kazanmıştı. Türk ekonomisi Batı kapitalizmine gittikçe daha bağımlı hale gelmekteydi. Bu bağlamda küresel kapitalizmin merkezi olan ABD'nin önemi daha da artmıştı. Türkiye'nin 1945 sonrasında sürekli olarak ödemeler dengesi açıkları vermesi, bu açığın muhakkak biçimde dış yardımlarla kapatılmasını zorunlu kılmaktaydı.³⁹ Nitekim 1960'ların ortalarına kadar da ödemeler dengesi açıklarının kapatılmasında kullanılan temel kaynak yabancı ülkelerden ve uluslararası örgütlerden alınan hibe ve yardımlar olacaktı. Dış kaynak kullanımında ilk akla gelen kaynak ülke tabii ki ABD idi.⁴⁰

Bunun yanı sıra hızla gelişen kapitalizm Türkiye'nin "Batı bağlantısını" sadece siyasal ve askeri nitelikten çıkarmış, çok daha ekonomik bir nitelik kazandırmıştı. Sınıfsal olarak bakıldığında da güçlenen büyük burjuvazi "Batı bağlantısının" gittikçe daha önemli ve etkili unsuru haline gelmekteydi. Büyük burjuvazi hem Batı kapitalizmiyle doğrudan bağlantılar kurmuştu hem de iç ve dış politikada Batı yanlılığının en önemli destekçilerinden biri haline gelmişti. İçte işçi sınıfının nitel ve nicel büyümesi 1960'lar boyunca hızla artınca burjuvazinin Batı bağlantısına duyduğu ihtiyaç farklı bir boyut da kazanacak, ABD ve NATO sınıf çatışmasının keskinleşmesiyle güçlenen sosyalist akımlara karşı da bir sigorta işlevi görecekti. Fakat Keyder'in belirttiği gibi, 1960'ların başında Türkiye'deki kapitalist gelişmenin geldiği noktada askeri ve sivil bürokrasi ve köylülük eski toplumsal statüsünü kaybettiyse de gelişmiş bir kapitalist toplum ve bu çerçevede sınıf ilişkileri daha tam olarak ortaya çıkmamıştı. Kapitalist üretim ilişkilerine özgü sınıf çatışması hala ikinci plandaydı.⁴¹

1961 sonrasında Türk ekonomisinde planlı büyüme modelinin benimsenmesi ve bu çerçevede bir kapitalist büyüme ve birikim stratejisinin uygulamaya sokulması kalkınma projeleri için dış kaynak ihtiyacını çoğaltacaktı. "İthal İkameci Sınaileşme" (İİS) modeli olarak adlandırılan ve ihtilalden birkaç ay sonra Eylül 1960'da kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından üzerinde çalışılan yeni bir makroekonomik modelle; başta dayanıklı tüketim maddeleri olmak üzere yerli üretimin arttırılması ve bu amaçla ithalata karşı yerli üretimin gümrük, tarife, kota vs. yollarla korunması amaçlanmaktaydı. Ülke içinde büyük tartışmalar yaratan bu model, DPT içindeki radikal grubun tasfiyesiyle "aşırılıklardan arındırılarak yumuşatılmış" ve sermaye çevreleri ile Batı için de uygun hale getirilmişti.⁴² Üzerinde uzlaşılan model çerçevesinde ağır endüstri sektörlerinin geliştirilmesi, özellikle enerji üretimi ve sulama amacıyla barajlar inşa edilmesi gibi kamu yatırımlarının yapılması hedeflenmekteydi. Diğer yandan sermaye çevrelerine devlet teşvikleriyle dayanıklı tüketim ürünleri sanayisini geliştirme görevi verilmişti. Bunların süratle gerçekleştirilebilmesi için dış kaynağa ve teknolojiye ihtiyaç duyulmaktaydı.⁴³

Kasım 1961'de ilk İnönü Hükümeti'nin kurulmasından itibaren söz konusu modele geçiş için çalışmalar hızlandırıldı. Üstelik DPT tarafından yürütülen bu çalışmalarda OECD (*Organisation for Economic Cooperation*

³⁷ George S. Harris, *Troubled Alliance Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*, Washington: American Enterprise Institute, 1972, 86.

³⁸ Oral Sander, "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri," *AÜSBF Dergisi*, 35/3-4 (1982), 119-122.

³⁹ Örneğin 1961 yılında Türkiye 509 milyon dolarlık ithalatına karşı sadece 347 milyon dolarlık ihracat yapabilmiş, 162 milyon dolarlık bir dış ticaret açığı vermişti. Irvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak "Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Ed. Irvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 5. Baskı, 2006, 383.

⁴⁰ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Baskı, 2000, 242.

⁴¹ Keyder, *Türkiye'de Devlet*, 196.

⁴² Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 6. Baskı, 1998, 94-97.

⁴³ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık*, 237.

and Development) gibi kurumlar dışında ABD'li ve Avrupalı uzmanlar da yer almaktaydılar.⁴⁴ Türkiye'nin yeni model arayışında genelde Batı, özelde ise ABD sadece bir kaynak sağlayıcı değil aynı zamanda bir yönlendirici olarak da etkili olmaktadır. Johnson'ın gezisi tam da yeni kalkınma programına son şeklinin verilmeye çalışıldığı bir dönemde gerçekleşmekteydi. Nitekim Ağustos 1962'ye gelindiğinde "Birinci Beş Yıllık Plan (1963-1967)" Yüksek Planlama Kurulu'na sunulmak üzereydi.⁴⁵ Üstelik Johnson Türkiye'de iken "Türkiye Yardım Konsorsiyumu" (*Consortium of Aid For Turkey*) Başkanı George Ripken de aynı anda mali yardım konusunda temaslarda bulunmaktaydı.⁴⁶ Söz konusu konsorsiyum 31 Temmuz 1962'de OECD bünyesinde ABD, Federal Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un katılımıyla ve Türkiye'ye kredi verecek ülkeler arasında eşgüdüm sağlamak için oluşturulmuştu.⁴⁷

Bu bağlamda Türkiye tarafında Johnson'ın ziyaretinden en büyük beklenti ABD'nin yapacağı yardımların arttırılmasıydı. Kennedy Yönetimi'nin yardımlar konusunda yeni düzenlemeler yapacağı yönünde bilgiler ve haberler Türkiye'ye de ulaşmıştı. Bu yüzden ABD yardımları Türk tarafının en önemli gündem maddesiydi. Aslında Johnson'ın bölge ülkelere yönelik ziyaretinde özellikle Lübnan, İran ve Yunanistan'da yapılan görüşmelerin bir numaralı gündem maddesi de ekonomik ve askeri yardımların atırılması olacaktı. Yine ziyaretin yukarıda belirtilen anti-komünist mahiyeti de Türkiye'de bilinen bir husustu.⁴⁸

Türkiye'deki siyasal durum 1961 sonbaharında demokrasiye yeniden geçilse ve yeni çoğulcu bir anayasal sistem benimsense de hala ciddi kriz riskleri barındırmaktaydı. Nitekim MBK döneminde başlayan TSK (Türk Silahlı Kuvvetleri) içindeki görüş ayrılıkları önce "14'ler" olarak adlandırılan grubun tasfiyesine yol açmış, sonrasında ise "Silahlı Kuvvetler Birliği" adında büyük bir cunta ortaya çıkmıştı. Gene, önce TSK'nın yönetimi sivillere bırakıp bırakmaması üzerinden başlayan görüş ayrılıkları sonrasında MBK'nın ordu ve ülke üzerindeki etkisinin sorgulanmasına yol açmıştı. 1961 seçimlerinin özellikle askeri ve sivil elitlerde yarattığı hayal kırıklığı, DP'nin ardılı olarak kabul edilen AP (Adalet Partisi) ve YTP (Yeni Türkiye Partisi) gibi partilerin başarı kazanması, buna mukabil rejimin sigortası olarak görülen CHP (Cumhuriyet Halk Partisi)'nin tek başına iktidar olamaması da TSK içindeki müdahaleci eğilimleri güçlendirmişti. Nitekim 22 Şubat 1962'de Albay Talat Aydemir'in önderliğindeki darbe girişimi büyük bir güçle önlenmişti.⁴⁹ Seçimlerin ardından Kasım 1961'de İnönü'nün başkanlığında kurulan CHP-AP koalisyon hükümeti kısa sürede dağılmış, Haziran 1962'de TSK'nın baskısıyla oluşturulan CHP-YTP-CKMP (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) Koalisyonu kurulmuştu. İnönü TSK içindeki müdahaleci eğilimleri büyük oranda subaylar üzerindeki karizmatik gücüyle dizginlemeye çalışmaktaydı. Fakat siyasal rejim henüz tam anlamıyla istikrara kavuşmamıştı. Johnson'ın ziyaretinden hemen sonra Ekim ayında DP'lilerin affı, 27 Mayıs'ın niteliği gibi konular çerçevesinde siyasal gerginlik artacak, sokaklar hareketlenecekti.⁵⁰

Washington Türkiye'deki istikrarsızlığı endişeyle izlemekteydi. ABD'li yetkililerin gözlemlerine göre; ekonomik sorunlar ve durgunluk kırsal kesimdeki insanları kentsel alanlara göçe zorluyor, bu göç dalgası da kentlerdeki varoşları büyütürken yoksulluğun artmasına ve suç oranlarının yükselmesine neden oluyordu. Soğuk Savaş dönemi tedirginliği içinde olan Amerikalılar bu gelişmelerin ülkede "pro-Komünist" eğilimleri arttıracağından korkuyordu.⁵¹ Johnson'a gezi öncesi verilen brifingde komünist grupların veya diğer benzeri unsurların ajitasyon için bu kesimlere sızabileceği tehlikesi üzerinde duruluyordu.⁵²

⁴⁴ Harris, *Troubled Alliance*, 100.

⁴⁵ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınevi, 2. Baskı, 1996, 266; "Planlama", *Akis*, 27 Ağustos 1962, 9.

⁴⁶ Hayri Alpar, "Utanmayı Yitirenler!", *Dünya*, 29 Ağustos 1962, 4; "Dış Yardım", *Akis*, 3 Eylül 1962, 10-13.

⁴⁷ Tevfik Ertüzün, "Türk Ekonomisinin 1923-1973 Döneminde Dış Yardım İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 30/1-4 (1970), 179.

⁴⁸ Yeni Gün gazetesinde 26 Ağustos 1962'de çıkan "diplomat" imzalı bir yazıda gezinin mahiyetinin ve amacının çok isabetli bir biçimde çözümlendiği görülmektedir. "Johnson'ın Ziyareti", *Yeni Gün*, 23 Ağustos 1962, 5.

⁴⁹ Talat Aydemir, *Hatıratım*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2017, 84-114; Örsan Öymen, *Bir İhtilal Daha Var*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1986, 261-466; William Hale, *Turkish Politics and the Military*, London and New York: Routledge, 1994, 56-164.

⁵⁰ Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976, 253.

⁵¹ Türkiye'de 1955'den sonra kendini göstermeye başlayan ekonomik sorunlar ve 1950'lerin son yıllarında artan siyasal gerilim Washington tarafından yakından izlenmişti. Bu daha erken dönemde ABD yönetimlerinin temel endişesi bu bunalımın komünist hareketi güçlendirmesi değildi. Çünkü ABD'li yetkililere göre Türkiye'de komünizmin tabanı yoktu. Kitleler komünizme düşmandı, üstelik az sayıdaki komünist de yapılan takibatlarla kontrol altına alınmıştı. Ekonomik krizin yaratabileceği esas sorun, Türk kamuoyunun Batı'ya güvenini sarsması, askeri harcamaların azaltılması yönünde fikirlerin güç kazanmasına yol açması ve Sovyet

Buna mukabil ABD'deki gelişmeler ise diğer ABD müttefiklerinin ve Türkiye'nin ihtiyaçlarının ve beklentilerinin karşılanmasını çok daha zorlaştıran bir konjonktür yaratmaktaydı. II. Dünya Savaşı sonrasında ABD sadece Batı Bloku'nun siyasal ve askeri lideri olarak değil aynı zamanda ekonomik lideri olarak da konumunu pekiştirmişti. Savaşın harap ettiği Avrupa'nın karşılaştığı büyük yıkım, Amerikan ekonomisinin kapitalist dünya içinde mutlak anlamda bir hegemonik konuma ulaşmasını sağlamıştı. Fakat 1950'lerin sonlarından itibaren Avrupa ekonomilerinin hızla büyümesi, Washington'un küresel siyasi ve askeri yayılmasının ABD ekonomisine getirdiği büyük yük, SSCB ile girilen silahlanma yarışının ekonomik maliyeti gibi temel sebeplerle Beyaz Saray büyük ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Başkan Eisenhower'ın iktidarının son yıllarında baş gösteren mali sıkıntılar ve ABD'nin dış ticaret fazlasının azalmaya başlaması, 1961 başında göreve başlayan Kennedy Yönetimi'ni tedbirler düşünmek zorunda bıraktı. Nitekim Kennedy'nin göreve başlamadan 6 Aralık 1960'da Başkan Eisenhower'la yaptığı görüşmede gündem büyük oranda dış politika gelişmeleri olduysa da, mali sorunlar da görüşüldü ve Eisenhower bütçenin denkleştirilmesinin önemini vurguladı.⁵³ Göreve başlayan Kennedy Yönetimi'nin bu çerçevede almaya çalıştığı tedbirlerden bir tanesi ABD'nin askeri yayılmasının maliyetlerini azaltmaktı. Kennedy özellikle Federal Almanya ve Japonya gibi ülkelerde bulunan ABD askeri unsurlarının maliyetlerinin buldukları ülkeler tarafından karşılanması yönünde baskıyı arttırmaya başladı. Diğer yandan askeri harcamaların azaltılması için gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerin ABD üretimi askeri malzemeleri satın almasının sağlanması yönünde de girişimler yapıldı.⁵⁴ Bunun yanı sıra gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere kaynak aktararak Washington'un yükünü azaltması yönünde de girişimler yapıldı. Aslında Kennedy Yönetimi'nin başlangıçtaki amacı "komünist yayılma"ya karşı az gelişmiş ülkelerin ekonomik ve askeri olarak daha fazla desteklenmesiydi. ABD hem müttefik ülkeleri hem de tarafsız ülkeleri özellikle sosyo-ekonomik açıdan güçlendirerek komünizmin yayılmasını önlemeyi amaçlamaktaydı.⁵⁵ Kennedy'e göre, çevreleme politikasının özellikle az gelişmiş ülkeler açısından sürdürülebilmesi için askeri olmayan araçlar en az askeri araçlar kadar önemliydi.⁵⁶ Bu bağlamda Dış Yardım Yasası (*Foreign Assistance Act*) 1961'de çıkarılacak ve ABD Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir Uluslararası Kalkınma Ajansı (*Agency for International Development*) kurulacaktı.⁵⁷ İlk bakışta, ABD'den daha fazla yardım bekleyen Türkiye gibi ülkeler açısından Kennedy Yönetimi'nin bu yeni anlayışı aslında olumlu görülmeğe ydi. Yeni politika ABD'nin yardımlarını arttırmasını sağlayabilirdi. Fakat Kongre'nin yardımların etkisi hususundaki bölünmüşlüğünün ve bütçede büyük kesintiler yapmasının da etkisiyle, bir süre sonra Kennedy Yönetimi yardımları sosyo-ekonomik bağlamdan çok klasik askeri ve siyasi bağlama oturtmak zorunda kaldı.⁵⁸ Üstelik çok daha fazla ülkeye yardım yapılması Türkiye'nin pastadan aldığı payın da azalması riskini doğurmaktaydı.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Johnson'un ziyaret edeceği tüm ülkelerin (İtalya hariç) ABD Yönetimi'nden en önemli beklentisi ise askeri ve ekonomik yardımların arttırılmasıydı. ABD yardımları hem bu ülkelerin silahlı güçlerinin kapasitesini korumalarını ve güçlendirmelerini sağlıyor hem de hükümetler ekonomik yardımlarla mali durumlarını düzeltebiliyorlardı. Üstelik bu yardımlar hem askeri hem de ekonomik boyutlarıyla ülkenin siyasal elitlerinin yönetimlerini sürdürmelerini sağlıyordu. Genel bir değerlendirmeye; müttefikler Washington'dan ABD'nin yanında konumlanmanın faturasını çıkarırken, tarafsız devletler ise SSCB'ye yakınlaşmamanın bedelini talep etmekteydiler.

Kennedy Yönetimi dış politikada çevreleme politikasının temel ilkelerini benimsemişti ve ÇHC ve SSCB arasındaki görüş ayrılıklarını dikkate almakla beraber komünizmi "monolitik" bir olgu olarak görmekteydi. Kennedy'e göre "komünizmin gelmesini bekleyerek tepki vermek değil onu karşılamak için ona doğru gitmek"

propagandasının da etkisiyle ülke siyasi eliti ve aydınları arasında tarafsızlık yönünde bir dış politika değişikliğinin gündeme gelmesiydi. M. Faruk Çakır, "Amerikan Bakış Açısından Türkiye'de 1957-60 Dönemi Siyasal Gelişmeleri ve Türk-Amerikan İlişkileri", *AÜSBF Dergisi*, 59/1 (2004), 63-64.

⁵² Lerner, "A Big Tree", 370-371.

⁵³ Dallek, *An Unfinished Life*, 302-303.

⁵⁴ William S. Borden, "Defending Hegemony: American Foreign Economic Policy", *Kennedy's Quest for Victory: American Foreign Policy 1961-1963*, Ed. Thomas G. Paterson, New York: Oxford University Press, 1989, 80-82.

⁵⁵ Usha Mahajani, "Kennedy and Strategy of Aid: The Clay Report and Aid", *The Western Political Quarterly*, 18/3 (1965), 658.

⁵⁶ John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy During the Cold War*, New York: Oxford University Press, Revised Edition, 2005, 223.

⁵⁷ Mahajani, "Kennedy and Strategy", 660.

⁵⁸ Andrew David, Michael Holm, "The Kennedy Administration and the Battle over Foreign Aid: The Untold Story of the Clay Committee", *Diplomacy & Statecraft*, 27/1 (2016), 65.

gerekliydi.⁵⁹ Kennedy Yönetimi çevrelemeyi sadece askeri ve siyasal bir çerçevede ele almıyor, sosyal ve ekonomik unsurları da ön plana çıkartmaya çalışıyordu. Bu çerçevede daha aktif ve çok boyutlu bir anti-komünist dış politika izlenerek, müttefik ve yakın devletlere verilen destek güçlendirilecek üstelik daha görünür kılınacaktı. Başkan Kennedy iş başına gelir gelmez SSCB karşısında doğrudan ve dolaylı dış politika yenilgileri de almıştı. Küba'da Castro önderliğinde kurulan sosyalist rejimi devirmek için CIA tarafından planlanan ve Kübalı karşı devrimcilerin silahlandırılarak ülkeye çıkartılmasına dayanan Nisan 1961'deki "Domuzlar Körfezi Operasyonu" tam bir felaketle sonuçlanmış, gene 1961'de Yuri Gagarin'in uzaya gönderilmesiyle Moskova uzay yarışında açık biçimde öne geçmiş, Doğu Alman Yönetimi Ağustos 1961'de Berlin Duvarı'nın inşasına başlamıştı. Bu durum Kennedy Yönetimi'ni SSCB'ye karşı başarılar kazanması için motive ediyor ve anti-komünist politikalarını daha da keskinleştiriyordu.

Kennedy Yönetimi dış politika açısından çok önemli bir sorunla daha karşı karşıyaydı. Bu sorun uluslararası sistemin yapısında ortaya çıkan değişimin SSCB'nin ve temsil ettiği anti-emperyalist ve sosyalist fikirlerin yayılmasında etkili olmasıydı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızla gelişen dekolonizasyon sürecinde çok sayıda ülkenin bağımsızlığını kazanması, bu ülkelerin 1955 Bandung Konferansı'yla Üçüncü Dünya Hareketi'ni başlatmaları ve SSCB'nin katı Stalinist dış politika çizgisinden çıkarak sosyalist olmayanlar da dâhil olmak üzere yeni bağımsızlığını kazanmış ülkeler üzerindeki etkisini arttırmaya başlaması Beyaz Saray'ı endişelendirmekteydi. Bu yüzden Kennedy Yönetimi yeni bağımsızlığını kazanmış ve tarafsız ülkelere yönelik bir yakınlaşma politikası izlemeye çalışmaktaydı. Bu ülkelerin özellikle ekonomik ve sosyal yardımlarla desteklenmesi hem ABD'nin etkisini korumasını ya da arttırmasını sağlayacak hem SSCB'nin yardımlarıyla nüfuzunu geliştirmesini önleyecek hem de -Johnson'un da düşündüğü gibi- komünistlerin taban bulmasını engelleyecekti.⁶⁰ İşte Johnson'ın başkan yardımcısı olmasından sonra yaptığı ziyaretlerin çoğunda olduğu gibi ABD tarafının gündeminin en önemli maddesi ziyaret edilen ülkelerde sosyalist hareketlerin güç kazanmasının ve SSCB'nin bu ülkelerle ilişkilerini geliştirmesinin önlenmesiydi. Nitekim Türkiye'yi de kapsayan 1962 yılının Ağustos ve Eylül ayları arasındaki gezinin de Washington açısından en önemli gündem maddesi anti-komünist mücadele olacaktı.

Gezi aktarılmadan önce bu dönemde Türkiye-ABD ilişkileri açısından büyük önem taşıyan bir gelişmeyi ele almak yerinde olacaktır. Bu gelişme Türkiye'ye yerleştirilen Jüpiter füzelerinin sökülmesi yönünde Washington'un yürüttüğü temaslardır:

1957 yılında SSCB'nin Sputnik'i uzaya göndermeyi başarması artık kıtalararası füzeler (ICBM-*Inter Continental Ballistic Missile*) yapabilecek teknolojik kapasiteye ulaştığını göstermekteydi. Bu durum Eisenhower Yönetimi'ni endişelendirmiş SSCB'ye karşı güç dengesinde hamle yapmak için bazı NATO üyelerine orta menzilli füzeler (IRBM-*Intermediate Range Ballistic Missile*) yerleştirilmesi planı uygulamaya sokulmuştur. Bu çerçevede konu Aralık 1957'deki NATO Paris Zirvesi'nde gündeme getirilmiş, Türkiye konunun gündeme getirilmesinden itibaren topraklarına füze yerleştirilmesine en istekli müttefik olmuştur.⁶¹ Washington başlangıçta Türkiye'ye füze yerleştirilmesine; SSCB'yi çok kıskırtmamak ve 1957 Suriye Krizi'nde görüldüğü gibi Ankara'nın her an büyük bir savaşı tetikleyecek hamleleri nedenleriyle çok da sıcak bakmamasına rağmen, müttefiklerinden çoğunun isteksizliği nedeniyle Türkiye seçeneğini biraz da mecburiyetten kabul etti. Türk tarafının anlaşmanın bir an önce yapılması yönündeki yoğun ısrarlarına ve ertelenmesi yönündeki derin endişelerine rağmen, görüşmeler biraz daha uzadı.⁶² Nihayet, Ekim 1959'da imzalanan antlaşmayla Türkiye'ye füze yerleştirilmesi hususunda iki taraf anlaştı. Bu çerçevede 15 adet Jüpiter Füzesi'nin İzmir Çiğli'ye yerleştirilmesi için çalışmalara başlandı. Aynı şekilde İngiltere'ye 60 adet Thor, İtalya'ya 30 adet Jüpiter füzesi yerleştirilecekti. Çiğli'ye yerleştirilmeye başlanan ve üsde görevli Türk askerleri tarafından "Deli" lakabıyla bilinen Osmanlı Sultanı II. İbrahim'e atıf yapılarak ve IBRM kısaltması Türkçeleştirilerek "İBRAHİM-II" kod adı verilen füzelerin operasyonel hale gelmeleri ise Nisan 1962'yi bulacaktı.⁶³

⁵⁹ George C. Herring, *From Colony to Superpower: U. S. Foreign Relations since 1776*, New York: Oxford University Press, 2008, 704.

⁶⁰ Gaddis, *Strategies of Containment*, 225.

⁶¹ Philip Nash, *The Other Missiles of October Eisenhower, Kennedy and the Jupiters 1957-1963*, Chapel Hill&London: University of North Carolina Press, 1997, 65.

⁶² Nash, *The Other Missiles*, 66.

⁶³ Nash, *The Other Missiles*, 102-104; Ayşegül Sever, "Yeni Bulgular Işığında 1962 Küba Krizi ve Türkiye", *AÜSBF Dergisi*, 52/1 (1997), 648-651.

Kennedy seçim kampanyası sırasında Eisenhower Yönetimi’ni SSCB ile ABD arasında ülkesi aleyhine bir “füze açığı” (*missile gap*) yaratmakla suçlamıştı. Fakat göreve geldikten kısa bir süre sonra durumun hiç de öyle olmadığını gördü.⁶⁴ ABD nükleer başlık taşıyabilen füzeler açısından artan bir üstünlüğe sahipti. Bunun ötesinde, 1961 yılında ABD’nin ICBM’ler açısından SSCB karşısında üstünlüğünü arttırmasıyla Avrupa’da İtalya, İngiltere ve Türkiye’ye yerleştirilen IRBM’ler “eski, Sovyet saldırısına giderek daha açık hale gelmiş silolarda bulunan” nükleer silah sistemleri niteliği kazanmışlardı.⁶⁵ Thor ve Jüpiter füzeleri olarak bilinen bu IRBM’ler sıvı yakıtla çalıştıklarından, hazır hale gelmeleri hayli uzun sürmekteydi ve bu yüzden Sovyet füzeleriyle girişilecek nükleer bir saldırıya karşı reaksiyon verebilme imkânlarını kaybetmişlerdi, daha operasyonel hale gelmeden demode olmuşlardı.⁶⁶ Kennedy Yönetimi ABD’nin NATO’ya yönelik politikalarıyla ilgili genel bir çalışma yaptırmak amacıyla eski Dışişleri Bakanı Dean Acheson’dan danışmanlık almaktaydı. ABD’nin eski Ankara Büyükelçisi George McGhee de bu amaçla oluşturulan komisyonun bir üyesiydi. Komisyonun çalışmalarını aktardığı 29 Mart 1961’de yapılan Ulusal Güvenlik Kurulu toplantısında Başkan Jüpiter füzeleri meselesini gündeme getirdi.⁶⁷ Kennedy bu füzelerin geri çekilmesi fikrine Türk yöneticilerinin nasıl bakacağını merak etmekteydi. Bu çerçevede Ankara büyükelçiliğiyle istişareler yapıldı.⁶⁸ Dönemin ABD Adalet Bakanı Robert F. Kennedy, Başkan Kennedy’nin demode hale gelen Jüpiter füzelerinin sökülmesini ve esasen Akdeniz’de seyreden Polaris denizaltılarının nükleer vuruş güçleriyle Türkiye’yi korumaya yeteceği yönündeki bir talimatı Dışişleri Bakanı Dean Rusk’a ilettiğini belirtmektedir.⁶⁹ Rusk da Nisan 1961’de Ankara’da yapılan CENTO (*Central Treaty Organization*) toplantısında konuyu Türk Dışişleri Bakanı Selim Sarper’e ilettili. Sarper Washington’dan gelen bu öneriyi hayli soğuk karşıladı ve kesin bir dille reddetti. Sarper’e göre TBMM’yi füzelerin konuşlandırılma masraflarının paylaşılması hususunda daha yeni ikna etmiş olan Hükümet açısından bu utanç verici olurdu. Ayrıca Türkiye’nin güvenliğini sağlayacak -Polaris denizaltıları gibi- bir sistem daha tam olarak aktif hale getirilmeden bu işlevi haiz Jüpiter füzelerinin sökülmesi Türk halkının tepkisini çekerdı.⁷⁰ ABD Dışişleri Bakanlığı Kennedy’e bu konuda ısrar edilmemesinin akıllıca olacağını bildirirse de Başkan’ın ikna olmadığı anlaşılmaktadır. Rusk’a göre Türk halkının füzelerin sökülmesini, güvenliklerine yönelik telafi edici ek şeyler sağlanmadıkça anlaması çok zordu.⁷¹ Türk tarafı Jüpiter füzelerini Türkiye’deki NATO varlığının ve güvencesinin bir sembolü olarak görmekteydi.⁷²

Türkiye’nin Jüpiterlerin sökülmesine karşı muhalefetinin sadece güvenlik kaygıları nedeniyle olduğunu söylemek çok da doğru değildir. Türk tarafı başından beri Jüpiterlerin Türkiye’ye yerleştirilmesini nükleer bir silaha sahip olma fırsatı olarak görmüştür. Bir başka ifadeyle, Türk yönetici elitlerine göre Jüpiterlerle Türkiye nükleer bir güç haline gelmiştir. İkinci olarak, füzeler yukarıda vurgulandığı gibi Türk dış politikasının ekonomi politığının aktüel bir aracı olarak görülmekteydi. SSCB’ye karşı ABD’ye önemli bir taktik üstünlük kurduğu varsayılan silahların ülke topraklarında konuşlandırılması, Türkiye’nin jeopolitik önemini daha da arttıracak, ABD’den aldığı askeri ile ekonomik yardımların ve siyasi desteğin bir başka güvencesi olacaktı.⁷³

Kennedy Yönetimi de bu konuda bir süre daha bekleme kararı aldı. Moskova’nın dünya üzerindeki prestijini günden güne arttırdığı bir konjonktürde özellikle Türkiye gibi müttefiklerinin kendine güvenini sarsabilecek bir adım atmaktan kaçındı. Üstelik 1961 yılı ortalarında başlayan ve ABD ile SSCB’yi karşı karşıya getiren Berlin Bunalımı da uluslararası gerilimi arttırmıştı. NATO Müttefik Kuvvetler Başkomutanı Lauris Norstad da bu konjonktürde füzelerin çekilmesine karşıydı.⁷⁴ Konu kısa bir süreliğine gündemden düşse de Küba’daki gelişmeler durumu değiştirdi. Küba’nın doğrudan Sovyet nüfuz alanına girmesi ve ülkeye yapılan Sovyet askeri yığınağı, ABD Yönetiminde Türkiye’deki Jüpiter füzelerinin bir pazarlık unsuru olarak kullanılabilceği yönünde

⁶⁴ John Lewis Gaddis, *Soğuk Savaş: Pazarlıklar, Casuslar, Yalanlar, Gerçek*, Çev. Dilek Cenkçiler, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, 72.

⁶⁵ Gaddis, *Strategies of Containment*, 220-221.

⁶⁶ Süleyman Seydi, “Turkish-American Relations and the Cuban Missile Crisis, 1957-63”, *Middle Eastern Studies*, 46/3 (2010), 433; Sezai Orkunt Jüpiterlerin dezavantajlarının Türk subayları tarafından da bilindiğini belirtmektedir. Sezai Orkunt, *Türkiye-ABD Askeri İlişkileri*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1978, 305.

⁶⁷ “National Security Action Memorandum”, April 6 1961, *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, *Eastern Europe: Cyprus, Greece, Turkey, Department of State 1961-196*, Vol XVI, No: 361. (electronic edition)

⁶⁸ George McGhee, *The US-Turkish- NATO Middle East Connection*, New York: Palgrave Mcmillan, 1990, 166.

⁶⁹ Robert F. Kennedy, *Thirteen Days, A Memoir of the Cuban Missile Crisis*, London: W.W Norton Co., 1969, 70.

⁷⁰ Nash, *The Other Missiles*, 98.

⁷¹ McGhee, *The US-Turkish-NATO*, 166.

⁷² Seydi, “Turkish-American”, 438.

⁷³ Seydi, “Turkish-American”, 439.

⁷⁴ “Memorandum of Conservation”, *FRUS*, June 13 1961, No: 365.

hazırlıklar yapılmasına neden oldu. Sovyet tarafı da Nisan 1961'deki Domuzlar Körfezi Operasyonu'ndan sonra Türkiye ile Küba arasında bir analogi kurmaya başlamıştı.⁷⁵ Nitekim Johnson'ın gezisine başlamasından hemen 1 gün sonra Kennedy, Savunma Bakanlığı'ndan Türkiye'deki füzelerin çekilmesi için neler yapılabileceğini yeniden araştırmasını talep etti.⁷⁶ Bu talebin çok yerinde olduğu kısa bir süre sonra ortaya çıkacak Küba Füze Krizi akla getirildiğinde görülecektir. Türkiye'de konuşlu Jüpiterler süper güçler arasındaki pazarlıkta masadaki en önemli koz olacaktır.

Son olarak şunu da belirtmek gereklidir. Türkiye'ye Jüpiterlerin yerleştirilmesi Türk yönetici elitlerinin düşündüğünün aksine; Türkiye'ye daha çok güvenlik değil, daha fazla güvensizlik getirdi. Bunun temel nedeni SSCB'nin bu konuda Türkiye'yi sürekli olarak uyarmasıydı. Türkiye'nin SSCB kaynaklı güvenlik endişelerinin yeniden artışına yol açan bu durum, 27 Mayıs'ın hemen öncesinde ortaya çıkan U-2 geriliminin Türk-Sovyet ilişkilerinde yarattığı olumsuz etkiyi daha da arttırdı.⁷⁷ 1950'lerin sonlarından itibaren SSCB toprakları üzerinde casusluk amacıyla uçuşlar yapan U-2'ler yüksek irtifadan uçarak çektikleri fotoğraflarla istihbarat toplanmasında hayli faydalı olan uçaklardı. 1 Mayıs 1960'da Sovyet hava sahasında düşürülen ABD Hava Kuvvetleri'ne ait U-2 casus uçağının İncirlik Üssü'nden kalktığına ortaya çıkması 1958'den itibaren çok yavaş biçimde gelişen Türkiye-SSCB ilişkilerini olumsuz biçimde etkiledi.⁷⁸ Moskova'nın yoğun protestolarına neden olan bu olay Ankara'yı çok zor durumda bırakmıştı. Başkan Eisenhower'ın 25 Mayıs'ta durduğunu açıklamasına rağmen uçuşlar devam etti. MBK yönetimi de bu uçuşların engellenmesi konusunda hiç bir girişimde bulunmadı. 1965 yılına kadar Türkiye'deki üsler ve Türk hava sahası kullanılarak yapılan uçuşlar devam edecekti.⁷⁹

Gezinin Türkiye Durağı: Johnson'ın Diplomatik Temasları ve Sosyal Faaliyetleri

Johnson, eşi Lady Bird ve kızı Linda'nın da katıldığı gezisinin ilk durağı olan Lübnan'dan sonra İran'a gitmişti. Bu gezideki izlenimler onun bir "iyi niyet elçisi" olarak başarılı bir görev yaptığı yönündeydi. İran Şahı'nın kamuoyunda oluşabilecek ABD'nin desteğini kaybettiği yönündeki yorumlardan kaynaklanan endişelerini anlayan Johnson, kamuya açık görüşmelerde her fırsatta Amerika'nın desteği hakkında güvence vererek özellikle eğitim, sağlık ve ulaşım alanlarındaki taahhütleri vurguluyordu.⁸⁰

Başkan Yardımcısı Johnson'ın ziyareti Türkiye'ye yapılan en üst düzeyli ziyaretlerden biriydi. Yaklaşık 3 sene önce Başkan Dwight Eisenhower 6-7 Aralık 1959'da kısa bir ziyaret için Ankara'ya gelmişti.⁸¹ Türk basını Johnson'ın gezisinin ilk durağından itibaren gezi programını ve Türkiye'de yapılan hazırlıkları yansıtmaya başladı.⁸² Johnson'ın ziyaretinin ilk duraklarını teşkil eden Lübnan ve İran ziyaretleri de okuyuculara aktarıldı.⁸³ Keza Amerikan Haberler Merkezi tarafından Johnson ailesinin hayat hikâyesini, yaşam tarzlarını ve başkan yardımcısının önceki yurtdışı gezilerini de anlatan ve fotoğraflarla desteklenen bir broşür de neşredildi.⁸⁴ Ankara'da ikamet edeceği Balın Otel'in 7. katı da Hariciye Köşkü'nden ve ABD Ankara Büyükelçiliği'nden getirilen eşyalarla düzenlendi.⁸⁵ Johnson'ın gelmesinden önce ziyareti sırasında İzmir'de kalacağı kısa süre için bile bir uluslararası haber merkezi kuruldu. Bu haber merkezi İzmir'de bulunan NATO karargâhı vasıtasıyla Roma'ya bağlanarak Johnson'ın kentteki temaslarının dünya basın yayın organlarına ulaşması sağlandı.⁸⁶ Yapılan hazırlıklar arasında basına yansıyan ilginç bir bilgi de Johnson'a Ankara'daki ziyareti sırasında uygun bir karyola bulunamamasıydı. Ankara'nın o dönemde en yeni ve lüks otellerinden biri olan Kızılay'daki Balın

⁷⁵ Nash, *The Other Missiles*, 94.

⁷⁶ Nash, *The Other Missiles*, 110.

⁷⁷ SSCB Ankara Büyükelçisi Rijov Moskova'nın rahatsızlıklarını dönemin Dışişleri Bakanı Selim Sarper'e açık biçimde iletmişti. "Telegram from Embassy in Turkey to the Department of State", *FRUS*, February 5 1961, No:359.

⁷⁸ Erel Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2000, 140-141.

⁷⁹ Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara: İmge Kitabevi, 2016, 257-264; Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkileri*, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2000, 182-183.

⁸⁰ Lerner, "A Big Tree", 366-368.

⁸¹ Bu ziyaret için bkz: Mehmet Sait Dilek, "ABD Başkanı Dwight David Eisenhower'ın (Ike) Aralık 1959'da Türkiye Ziyareti", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 46 (2010), 295-332.

⁸² "Johnson ve Eşi Hareket Etiler", *Hürriyet*, 23 Ağustos 1962, 1; "Türkiye'ye Gelecek Johnson Yola Çıktı", *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1962, 1; "Johnson'ın Ziyaret Programı", *Ulus*, 23 Ağustos 1962, 1; "Johnson Türk Dostluğu Çok Önemlidir Dedi", *Milliyet*, 25 Ağustos 1962, 1.

⁸³ "Lyndon Johnson İyi Niyet Gezisine Başladı", *Hürriyet*, 24 Ağustos 1962, 5.

⁸⁴ *Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Mrs. Johnson Türkiyede 26-30 Ağustos 1962*, Amerikan Haberler Merkezi, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1962.

⁸⁵ "Başkan Yardımcısı Johnson Geliyor", *Akşam*, 26 Ağustos 1962, 1.

⁸⁶ "Türkiye'ye Gelecek Johnson Yola Çıktı", *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1962, 1.

Otel'de kalacak olan Johnson'a karyola bulunamaması diplomatik bir soruna da yol açmıştı. ABD Ankara Büyükelçiliği oteldeki karyolanın hayli uzun boylu olan başkan yardımcısı için ufak olduğunu belirterek, Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan uygun bir karyola bulunmasını istemişti. Bakanlık yetkilileri Hariciye Köşkü'nde (Dışişleri Bakanlığı Konutu) uygun bir karyola aramışsa da bulamamıştı. ABD elçiliğinin bir karyola yaptırmayı düşündüğü yönünde haberler olsa da neticenin ne olduğu anlaşılamamaktadır.⁸⁷

26 Ağustos günü öğleden sonra Tahran'dan yola çıkan Johnson saat 16 civarında Ankara Esenboğa havalimanına indi. Burada Başbakan İsmet İnönü, ABD Büyükelçisi Raymond Hare⁸⁸ ve diğer resmi yetkililer tarafından karşılandı.⁸⁹ Karşılama sırasında yaptığı konuşmada Türk-Amerikan dostluğu, Türkiye'nin ABD açısından önemi, Kore Savaşı'nda Türkiye'nin katkıları, Türkiye'nin NATO ve CENTO'ya katkılarının ABD'de yarattığı memnuniyet gibi hususlara değindi. Türkiye'nin yeniden parlamenter demokratik düzene geçişi de Washington da memnuniyet yaratmaktaydı. Johnson'un konuşmasında altını çizdiği en önemli nokta ise, ABD'nin NATO çerçevesindeki yükümlülüklerine sadık olduğu ve Türkiye'ye yapılacak bir tecavüzün ABD'ye yapılmış sayılacağıydı.⁹⁰ Başbakan İnönü ise yaptığı kısa konuşmada ziyaretten duyduğu memnuniyeti ifade etti. İnönü'ye göre "Sayın Cumhurbaşkanı Yardımcısı Memleketimizde her muhitte, her tabakada Türk milletinin Amerikan milletine ne kadar candan, ne kadar sarsılmaz bir surette bağlı olduğunu yakından müşahade edeceklerdir."⁹¹ Johnson Belediye'nin Türk ve Amerikan bayraklarıyla donattığı Ankara'da büyük bir ilgiyle karşılandı.⁹² Öyle ki konvoyun havaalanından başkente gelişi sırasında ABD Büyükelçiliği tahminlerine göre 80.000 kişi yollarda karşılamaya gelmişti. Johnson'a ziyareti öncesinde Türk toplumunun bu tip karşılamalarda çok coşkulu olmadığı belirtilmesine rağmen gösterilen ilgi başkan yardımcısını hayli şaşırttı ve memnun etti.⁹³ Johnson bu vesileyle de özgün politik stilini göstererek dönemin Başbakanı İsmet İnönü ile birlikte otomobilden inip karşılayanların elini sıktı. Johnson'ın halkla iletişimini ise tercümanlık görevini de üstlenen ve Hare'in ifadesiyle "mükemmel bir iş çıkaran" Dışişleri Bakanlığı Protokol Müdürü İsmail Erez yapmaktaydı.⁹⁴ Havaalanı ile şehir merkezi arasında arabayla normalde 35-40 dakika sürecek olan seyahatin yaklaşık 4 saat sürdüğü belirtilmekteydi. Kent merkezine seyahatin bu kadar uzaması Johnson'ın Anıtkabir'e akşam planlanan ziyaretinin ertesi güne kalmasına neden oldu.⁹⁵

⁸⁷ "Johnson İçin Karyola Bulunamıyor", *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1962, 1; "Johnson Türk Dostluğu Çok Önemlidir Dedi", *Milliyet*, 25 Ağustos 1962, 1. Dünya gazetesinde ise uygun karyolanın Hariciye Köşkü'nden getirildiği yönünde bir haber yer almaktadır. "Johnson Bugün Geliyor," *Dünya*, 26 Ağustos 1962, 1.

⁸⁸ 1961-1964 yılları arasında Ankara'da büyükelçilik görevini sürdüren Hare, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın önemli ve başarılı kariyer diplomatlarından biriydi. Özellikle Ortadoğu coğrafyasında görev yapan Hare entelektüel ve akademik merakları da olan bir kişiydi. Ünlü Johnson mektubunun gönderilmesiyle sonuçlanan 1964 Kıbrıs krizi sırasında da Ankara'da görev yapmaktaydı. Bu krizdeki başarısından dolayı "Dışişleri Bakanlığı Üstün Hizmet Ödülü"ne de layık bulunarak, Yakın Doğu ve Güney Asya işlerinden sorumlu bakan yardımcılığı görevine de atanacaktı. Theresa Ann Thomas, "Raymond Arthur Hare", *Notable US Ambassadors Since 1775: A Biographical Dictionary*, Ed. Cathal J. Nolan, Westport: Greenwood Press, 1997, 130-136. Hare Johnson'ın sürekli "talep eden bir kişilik" olduğunu Elçilik Konutu'ndan kalmak yerine otelde kalmayı istediğini, oteldeki katın tamamen kendisine tahsis edilmesini talep ettiğini, kendi basın ekibini getirdiğini belirterek, gezi boyunca kendi tarzı çerçevesinde hareket ettiğini yakınlıkla dile getirmektedir. Raymond Hare Oral History Interview -JFK#1,09/19/69, *JFKL*, Administrative Information, 14.

<https://www.jfklibrary.org/sites/default/files/archives/JFKOH/Hare%2C%20Raymond%20A/JFKOH-RAH-01/JFKOH-RAH-01-TR.pdf> (Erişim 4.12.2021)

⁸⁹ *Lyndon Johnson's Daily Diary*, 26 August 1962. Basında yer alan haberlere göre güvenliğin sağlanması için Ankara Emniyeti "50 kalifiye" personelini başkan yardımcısının korumalarını desteklemek için görevlendirmişti. "Johnson Dün Ankara'ya Vasil Oldu", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1962, 1. Hürriyet gazetesi ise diğer gazetelerden ayrılarak Johnson'ın kısa biyografisini de yayınlamıştı. "L. Johnson Hayata Yol Ameleliği ile Atılmış", *Hürriyet*, 27 Ağustos 1962, 1.

⁹⁰ "Arrival Statement of the Vice President", 8/26/1962, Ankara, Turkey, *National Archives Records and Administration (NARA)*, LBJ-STMNT, Statements Files, 9/23/1927-12/26/1972; "Johnson Dün Ankara'ya Vasil Oldu", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1962, 1; "Johnson: Türk Milleti Hiçbir Zaman Korku Eseri Göstermedi", *Ulus*, 27 Ağustos 1962, 1; "Amerika Başkan Yardımcısı Johnson Ankara'da", *Hürriyet*, 27 Ağustos 1962, 1; "Johnson Ankara'ya Geldi", *Milliyet*, 27 Ağustos 1962, 1; "Johnson Geldi Konuştu ve El Sıktı," *Yeni Gün*, 27 Ağustos 1962, 1; "Johnson Büyük Tezahüratla Ankarada Karşılandı", *Vakit*, 27 Ağustos 1962, 1.

⁹¹ "Johnson: Türk Milleti Hiçbir Zaman Korku Eseri Göstermedi", *Ulus*, 27 Ağustos 1962, 1; "Johnson Ankara'da" *Dünya*, 27 Ağustos 1962, 1.

⁹² "Johnson Bugün Geliyor," *Dünya*, 26 Ağustos 1962, 1.

⁹³ *Lyndon Johnson's Daily Diary*, 26 Ağustos 1962.

⁹⁴ Hare, *Oral History*, 15.

⁹⁵ *Lyndon Johnson's Daily Diary*, 26 August 1962. "Johnson Büyük Tezahüratla Karşılandı", *Akşam*, 27 Ağustos 1962, 1. Cumhuriyet gazetesinde Johnson'ın Ankara'ya geldiği gün Anıtkabir'i ziyaret ettiği bilgisi verilmekteydi. "Johnson Dün Ankara'ya Vasil Oldu", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1962, 1.

Bu yoğun ilgi ve sıcak karşılama Büyükelçilik mensupları için de şaşırtıcı bir durumdu. Beyaz Saray Ortadoğu danışmanı Robert Komer, Johnson'a Türkiye'yi iyi tanıdığını ve Lübnan ve İran'da olduğu gibi etkileyici bir karşılama beklememesi gerektiğini, Ağustos'ta Ankara'nın sıcak olduğunu ve kimsenin kalmadığını söylemişti. Oysaki şehrin merkezine gelindiğinde ortalık mahşer yeri gibiydi, heyetin kalacağı otele on kilometre uzaklıktan itibaren bir insan duvarı vardı.⁹⁶ Tabii büyükelçilik mensupları bu durumun bir başka yönünü muhtemelen bilmiyorlardı. Metin Toker'in belirttiğine göre Johnson'ın geleceği haberini alan İnönü hayli endişelenmişti. Yaz döneminde üstelik pazar gününe gelen bir tarihte, hayli azalan Ankara nüfusunun Johnson'ı karşılama töreninin sönük geçmesine neden olabileceğini, büyük kalabalıkların karşılama katılmayacağını düşünmekteydi. Ziyaret yaklaşırken İnönü'yü daha da endişelendiren bir başka husus da daha önce ziyaret edilen ülkelerden gelen geniş katımlı ve gösterişli karşılama haberleriydi. Bu yüzden devlet mekanizmasının devreye sokulduğu bu bağlamda Ankara Valisi'nin girişimleriyle kahvelerden adam toplanması, mahallelere haberler salınması ve vatandaşlara Türk ve ABD bayraklarının dağıtılması gibi tedbirlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. İsmet Paşa'nın endişesinin Johnson'un geldiği gün daha da arttığı görülmektedir. Başbakan sürekli olarak Valiliğe ve İçişleri Bakanlığı'na vatandaşların katılımı hakkında sorular sordurmaktaydı. Hatta Esenboğa'ya karşılama için gittiğinde yolları tenha gördüğünden "yüreğine incek gibi" de olmuştu. Büyükelçi Hare de İnönü'nün bu durum karşısında çok telaşlandığını belirtmektedir.⁹⁷ Fakat görüldüğü gibi karşılamanın ve vatandaşların ilgisinin ulaştığı boyut İnönü'yü çok rahatlatacak, "eve çocuklar gibi mesut" dönecektir. Karşılamanın tahminlerin çok ötesine geçmesine rağmen, İnönü aslında Johnson'ın yakından şahit olduğu tarzından çok da hoşlanmamıştı. Halka yakın tavrı ve popülist yaklaşımları İnönü tarafından biraz gülünç bulunmuştu. İnönü'ye göre "adam adam değil, tek başına bir sirk"ti.⁹⁸

Johnson, halkla ilişkiler konusundaki her zamanki etkileyici performansı ile programın ilk gününde sempati kazandıktan sonra 27 Ağustos'ta esas görüşmelerine başlayacaktı. Geciken Anıtkabir ziyaretinden sonra önce Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'i ardından ise Başbakan İsmet İnönü'yü ziyaret etti.⁹⁹ İsmet İnönü'yle Başbakanlık'ta yapılan görüşmeye Dışişleri Bakanı Feridun Cemil Erkin, ABD Ankara Büyükelçisi Raymond Hare, Dışişleri Bakan Yardımcısı Carl Rowan, Dışişleri Bakanlığı Protokol Genel Müdürü İsmail Erez ve ABD heyetinden Komer ve Ashford katıldı.¹⁰⁰ Söze ilk başlayan Johnson oldu. Cumhurbaşkanı Gürsel'le yaptığı görüşmede, Gürsel'in Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernleştirilmesindeki yavaşlıktan duyduğu endişesini dile getirdiğini söyledi. Johnson ABD ordusunun bile her ihtiyacını hemen elde edemediğini vurguladı. Irak'ın SSCB'den aldığı yeni uçakların mevcut Türk savaş uçaklarından daha modern olduğunun farkındaydı. Fakat buna rağmen ABD tarafından sağlanan eski savaş uçaklarıyla bile modern Irak uçaklarının düşürülmesi "Türklerin ne kadar büyük savaşçılar" olduğunu göstermekteydi.¹⁰¹ Zaten Türk Hava Kuvvetleri'nin istediği

⁹⁶ Miller, *Lyndon*, 359.

⁹⁷ Hare, *Oral History*, 15.

⁹⁸ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, 1992, 146-147.

⁹⁹ *Lyndon Johnson's Daily Diary*, 27 August, 1962; "Johnson Dün Gürsel ve İnönü ile Görüştü", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1962, 1; "Johnson Protokola Hiç Riayet Etmedi", *Tercüman*, 28 Ağustos 1962, 1.

¹⁰⁰ "Telegram from Consulate in Istanbul to the Department of State", *FRUS*, August 30 1962, No: 379.

¹⁰¹ Irak'ta gerçekleşen 1958 Devrimi'nde Haşimi hanedanını devirerek iktidarı ele geçiren General Abdülkerim Kasım ülkesinin uzun süredir sürdürdüğü Batı yanlısı dış politikasını radikal biçimde değiştirerek hızla SSCB'ye yanaştı. Türkiye'nin de üye olduğu CENTO'dan çıkan Irak, SSCB ile yakın siyasi, askeri ve ekonomik ilişkiler kurdu. William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008, 364-365. Kasım'ın iktidara gelmesiyle hızla bozulan Türkiye-İrak ilişkileri 1962 başlarında daha da gerginleşti. Ülkenin kuzeyinde ayaklanan Kürtleri bastırmak isteyen Irak ordusunun operasyonları sınırın kuzeyine de uzanmaya başladı. 8 Temmuz 1962'de iki Irak savaş uçağı Hakkâri yakınlarındaki Gerür kasabasını bombaladı. Ankara'nın tepkisi üzerine bir açıklama yapan Irak Yönetimi olayın yanlışlık sonucu vuku bulduğunu ve bir daha tekrarlanmayacağını duyurdu. Fakat 15 Ağustos'ta Irak uçakları Hakkâri yakınlarında yeni bir saldırı gerçekleştirdiler ve 3 Türk askeri hayatını kaybetti. Ertesi gün hava sahasını gene ihlal eden Irak uçaklarına Türk Hava kuvvetleri uçakları müdahale etti. Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu İle İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, Cilt I, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 787-788. Türk tarafının Irak'ın modern uçaklar almasından duyduğu endişe pek de yersiz değildir. Kasım 1958'de SSCB ile yapılan antlaşma sonrasında 1959 sonrasında Irak Hava Kuvvetleri Mig-17 ve Il-28 savaş uçaklarını envanterine kattı. Üstelik yapılan müteakip anlaşmalarla 1967 yılına kadar aralarında Mig-19, Mig-21, Tu-16'larında olduğu 200'e yakın gelişmiş savaş uçağı da Irak'a teslim edildi. John Glassman, *Arms for the Arabs: The Soviet Union and the War in the Middle East*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1975, 27.

¹⁰¹ Önceki Dışişleri Bakanı Selim Sarper Norstad'la NATO Karargahı'nda yaptığı görüşmede Türkiye'ye önerilen G-91 uçaklarını kısa menzilli olmaları, sadece konvansiyonel silahlar taşımaları ve yakın destek kapasitelerinin sınırlı olması nedeniyle istemediklerini ve F-104'leri tercih ettiklerini belirtmişti. "Telegram from the Embassy in France to the Department of State", *FRUS*, May 14 1961, No:364.

modern F-104 G uçaklarından iki filonun verilmesi planlanmaktaydı.¹⁰² İnönü bu teslimatın ne zaman gerçekleşeceğini sorunca, Johnson ABD'li yetkililerin ayrıntıları konuşacağını söyledi. Dış Yardım Kanunu ABD Kongresi'nde hala görüşülmekteydi. Johnson burada bir "müjde" vermeyi uygun buldu: 225 bin adet M-1 piyade tüfeği Türkiye'ye verilecekti.

Bu müjdeden sonra Johnson Türk tarafının beklentilerinin fazla olmaması gerektiğini düşündürecek biçimde konuyu ABD'nin mali durumuna getirdi. ABD ekonomisinde yaşanan sıkıntılar nedeniyle dış yardımların ve bu bağlamda Türkiye'ye verilecek askeri ve ekonomik yardımların Kongre tarafından kesintilere uğramasının beklendiğini belirtti. II. Dünya Savaşı'ndan beri ABD çeşitli dış yardım programlarına 80 milyar dolar harcamıştı. Fazla kamu harcaması yaparlarsa içte, benzer durumda Türk başbakanının da yaşayabileceği politik sorunlarla karşı karşıya kalabilirlerdi.

Johnson burada sözü yine kendisine getirdi ve Truman Doktrini'ni kastederek 15 yıl önce kendisi genç bir Kongre üyesiyken Türkiye ve Yunanistan'a yapılacak yardımları dönemin Başkan Yardımcısı Wallace buna karşıyken desteklemiş olmaktan gurur duymakta olduğunu belirtti. Türkiye'ye zaten şu ana kadar toplamda 4 milyar dolar yardım yapılmıştı. 1963 mali yılı için Türkiye'ye 185 milyon dolar askeri, 140 ila 150 milyon ekonomik, 50-60 milyon dolarlık savunma desteği yardımı yapmayı planladıklarını belirtti. Türkiye'ye yapılacak yardımlar bazı (Türkiye'ye hasım) ülkeler için olumsuz sonuçlar doğuracaktı. Yardımların büyüklüğü, ABD'nin Türkiye'ye ilgisini, güvenini ve desteğini diğer ülkelere gösterecekti. Üstelik bu "*lafta kalmayacaktı*", ABD sözünün eriydi. (*they are not just conversation; we put our money where are mouth is*)

ABD'nin yardım planının ana hatlarının ortaya çıkmasından sonra, İnönü başkan yardımcısının verdiği rakamları not aldırdı. Bu noktada Johnson bir "müjde" daha vererek Etibank'ın yapmayı planladığı hidroelektrik santrali projesi için 33 milyon dolarlık bir yardımın daha onaylandığını söyledi. ABD Yönetimi şimdilik bunun duyurulmasını istememekteydi. Kongre bu yardımı engelleyebilirdi. Görüldüğü gibi Türkiye'ye verilmesi planlanan toplam yardım 400 milyon doları bulmaktaydı. Söz konusu yardımın miktarı ve içeriğinin gizli tutulması çok önemliydi. Çünkü rakamlar çeşitli faktörlere göre şekillenmekte ve yıldan yıla değişiklikler göstermekteydi. Johnson uyarısını da yapmayı unutmadı: "*Bu bilgi ABD'nin bir taahhüdü olarak görülmemelidir.*"

Johnson'ın Türk tarafının en fazla önem verdiği yardım konusunun çerçevesini çizmesi üzerine sözü İnönü aldı. İnönü'ye göre "*Johnson Türkiye'ye bir güvenlik atmosferi getirmişti*". Johnson'ın sözleri ABD'nin Türkiye'nin sorunlarına yakın ilgisini göstermekteydi. Son yıllarda Türkiye önemli krizler atlatmıştı. Fakat demokratik sistemi sürdürmeye kararlıydı. Başkan yardımcısının da bildiği gibi benzer krizler yaşayan ülkeler bu krizleri kısa sürede atlatamamışlardı. İnönü daha sonra sözü Türkiye'nin benimsediği yeni planlı ekonomi modeline getirdi. Türk Hükümeti gerek NATO'dan gerek diğer uluslararası örgütlerden gerekse ABD'den yeni ekonomik modelin hayata geçirilmesi için destek almaktaydı. İnönü daha sonra Türkiye'nin askeri ihtiyaçları hususuna değinerek meselenin Ankara'da bulunan askeri temsilciler ve Büyükelçi Hare ile sürekli olarak müzakere edildiğini belirtti.¹⁰³ Devam eden bu müzakerelerde Türk tarafı isteklerini dile getirirken, ABD tarafı da ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışıyordu. Türk tarafı ABD'nin çok sayıda ülkenin taleplerini karşılamaya çalışmakta olduğunu, her ülkenin kendisinin ihtiyaçlarının diğerlerinden daha önemli olduğunu iddia ettiğini biliyordu.

İnönü bu genel değerlendirmelerden sonra F-104'lerin Türkiye'ye getirilmesinin aciliyeti üzerinde durdu. Irak'taki rejim değişikliği ve gelişmeler Türkiye'ye yönelik bir tehdidin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Irak Türkiye ile bir silahlanma yarışı başlatmıştı. Bu bağlamda savaş uçakları ilk plana yerleşmiş ve ilk adımı başarıyla atmışlardı. Türkiye, ordusunu modernleştirme çabasındaydı, bu yönde adımlar atılmaktaydı ama F-104'lerin gelişinin hızlandırılmasına çok ihtiyaç duyulmaktaydı. Başkan yardımcısının Türk ordusunun yeteneklerini takdir etmesi Türk tarafını memnun etmişti fakat hava kuvvetlerinin gücü, kullandığı

¹⁰² Önceki Dışişleri Bakanı Selim Sarper Norstad'la NATO Karargahı'nda yaptığı görüşmede Türkiye'ye önerilen G-91 uçaklarını kısa menzilli olmaları, sadece konvansiyonel silahlar taşımaları ve yakın destek kapasitelerinin sınırlı olması nedeniyle istemediklerini ve F-104'leri tercih ettiklerini belirtmişti. "Telegram from the Embassy in France to the Department of State", *FRUS*, May 14 1961, No:364.

¹⁰³ NATO Müttefik Kuvvetler Başkomutanı Orgeneral Lauris Norstad 2 Nisan 1962'de Ankara'ya gelerek İnönü ile görüşmüştü. Görüşmede İnönü ABD'nin askeri yardımlarının önemine ve aciliyetine vurgu yapmıştı. İnönü'nün belirttiğine göre Türk Kara Kuvvetleri'nin mobilizasyonu artırılmalı, donanma modernleştirilmeliydi. Türk Hava Kuvvetleri'nin ise İnönü'nün ifadesiyle "*her şey ihtiyacı vardı.*" "Telegram from the Embassy in France to the Department of State", *FRUS*, April 3 1962, No:378.

ekipmanların kalitesine bağlıydı. İnönü Türk tarafının M-1 tüfeklerinin gönderilmesinin hızlandırılmasından memnuniyet duyacağını ve iki filo F-104 uçağı sevkiyatının da en kısa sürede gerçekleşeceğini umduklarını belirtti. Türkiye için F-104 sevkiyatına bir filo daha eklenmesi çok arzu edilecek bir gelişme olurdu.

Daha sonra İnönü sözü gene Türkiye'nin mali beklentilerine getirdi. Planlı ekonomi modeli ABD'nin yakın ilgisi ve olasılıkla ek desteğiyle hayata geçirilecekti. Demokratik sisteme yeniden geçiş Türkiye'nin sosyal problemlerini daha da ön plana çıkarmış ve önemli hale getirmişti. Demokratik sistemin başarısı kalkınma planının uygulamaya kapsamlı bir şekilde sokulabilmesine bağlıydı. Ekonomik kalkınma sosyal ve siyasal sorunların da çözümünü sağlayacaktı.

İnönü'ye göre Türk-Amerikan ilişkileri çok iyi bir durumdaydı. Büyükelçi Hare sürekli olarak bilgilendirilmekteydi. Türkiye'nin ABD'den "saklayacak hiçbir şeyi yoktu." İki ülkenin ortak kaderi karşılıklı güven ve anlayış gerektirmekteydi. Başkan yardımcısının ziyareti bu güveni güçlendirmişti. İnönü sözlerini Ankara'nın tutumunu yeniden vurgulayarak bitirdi: "Türkiye'nin ekonomik ve askeri planları tedrici biçimde uygulamaya konduğunda pozisyonu çok daha iyi anlaşılır olacaktı".

İnönü sözlerini bitirirken Türk ordusunun çok önem verdiği savaş uçaklarının ne zaman geleceğini tekrar sordu. Johnson, konuyu Büyükelçi Hare'nin ABD ordusuyla müzakere edeceğini, teslimat konusunda sıkıntılar olduğunu fakat büyükelçinin elinden gelenin en iyisini yapacağını söyledi. Başkan yardımcısı gene bir açık taahhüde girmekten kaçınmıştı. Johnson görüşmenin bundan sonraki kısmında Kongre'nin dış yardımlar konusundaki yetkisinin ve yardımları azaltma yönündeki eğiliminin altını çizdi. Dışişleri Bakanı Erkin'in eski Washington büyükelçisi olması nedeniyle Kongre'nin işleyişini ve ABD yönetiminin yaşadığı sıkıntıları yakından bildiğini söyledi. Erkin de Türk Hükümeti'nin bu sorunu tamamen anladığını belirtti.

Johnson konuşmasının sonunda Ankara'ya Washington'un 1950'lerin ikinci yarısından itibaren sıklıkla yaptığı uyarıları yineledi. Türk Hükümeti yardımı rasyonel ve dikkatli bir şekilde harcamalıydı. Başkan Yardımcısı'na göre Türk Hükümeti şu hususları "aklında tutmalıydı": "Bu planlanan yardımlar yapabildiklerimiz değil yapmayı umduğumuz yardımlardır. En önemlisi de bu planlanan yardımla ilgili miktarlar tamamen gizli tutulmalıdır çünkü diğer müttefikler Türkiye'ye ne kadar yardım yapmayı planlandığını öğrenirlerse, onlara yapmayı planlamadığımız yardımlar ABD için utandırıcı olacaktır." Erkin bu durumun yaratacağı sorunların farkında olduklarını söyledi ve gizliliğin korunacağı yönünde güvence verdi.¹⁰⁴

Ziyaretin kuşkusuz en somut sonuçlarından biri, belki de en somutu Türkiye ile ABD arasında imzalanan bir anlaşmayla Barış Gönüllüleri'nin (Peace Corps) Türkiye'de faaliyet göstermelerine izin verilmesiydi. Temmuz 1961'de başlayan konuyla ilgili görüşmeler 27 Ağustos'ta nota teatisi yoluyla Lyndon Johnson ve Feridun Cemil Erkin tarafından imzalanan ve aynı tarihte yürürlüğe giren anlaşmayla sonuçlandırılmış oldu. Johnson bu anlaşmanın imza töreni sırasında Erkin'e "yeni sahalarda Türk dostları ile çalışacak bu genç Amerikalıların, Amerikan halkının Türk halkına duyduğu samimi dostluğu ve desteği bir defa daha teyid edeceklerine inanıyorum" dedi.¹⁰⁵ İlk gönüllülerin 6 Eylül'de 30 kişilik bir grupla Ankara'ya geleceği belirtilmekteydi. Gelecek grubun Türkiye'deki bazı kasabaların ortaokullarında ve liselerinde İngilizce öğretmenliği yapacakları duyuruldu.¹⁰⁶ Böylece Kennedy Yönetimi'nin özel bir önem verdiği Barış Gönüllüleri Türkiye'de de faaliyet göstermeye başlayacaktı.

Gezinin Türkiye ayağındaki bu en önemli görüşmelerin ardından Çankaya Köşkü'nde onuruna verilen öğle yemeğine katılan Johnson,¹⁰⁷ sonrasında Mamak Ordu Okuma Yazma Merkezi'ni eşi ve kızıyla ziyaret etti. Johnson okula giderken Gülveren semtinde aracını durdurarak burada vatandaşlarla sohbet etti. Vatandaşlara "Türkiye'yi çok beğendiğini söyleyerek okula gitmelerini ve iyi vatandaş olmalarını" tavsiye etti. İsmail Topçu'ya

¹⁰⁴ Erkin'in bu garantisine rağmen basına bilgi sızdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Johnson'un İnönü'ye F-104 uçakları vereceğini söylediği bilgisi hemen haberleştirildi. "Türkiye'ye Fevkalade Yardım", *Milliyet*, 31 Ağustos 1962, 1. Keza Johnson'un görüşme sırasında özellikle vurgulamasına rağmen ABD yardımının miktarıyla ilgili, üstelik hayli doğru haberler de Türk basınında yer aldı. "Bu Yıl 180 Milyon Dolar Askeri Yardım Alıyoruz", *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1962, 1. Bu sızıntının Türk tarafından olması hayli kuvvetli ihtimaldir. Burada bilinçli olarak ABD tarafında bir baskı yaratma stratejisi de izlenmiş olabilir.

¹⁰⁵ "Johnson Dün Gürsel ve İnönü ile Görüştü", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1962, 1; "Barış Ordusu Anlaşması Dün Ankara'da İmzalandı", *Hürriyet*, 28 Ağustos 1962, 1; "Amerika Bize Sulh Ordusu Yolluyor, *Yeni Gün*, 28 Ağustos 1962, 1; "Barış Gönüllüleri Anlaşması İmzalandı", *Akşam*, 28 Ağustos 1962, 1; "Johnson'la İktisadi ve Siyasi Görüşme Yapıldı", *Dünya*, 28 Ağustos 1962, 1.

¹⁰⁶ "Johnson Dün Gürsel ve İnönü ile Görüştü", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1962, 1.

¹⁰⁷ "Remarks of Vice President at Luncheon", Ankara, Turkey, 8/27/1962, NARA, LBJ-STMNT, Statements Files, 9/23/1927-12/26/1972. Johnson'un burada yaptığı konuşma ile ilgili bir yorum için bkz. "Johnson'un Garantisi", *Yeni Gün*, 29 Ağustos 1962, 5.

ait bir gecekonduyu da ziyaret eden Johnson, Hanife Topçu’nun “*evde kahvem yok, size kahve veremeyeceğim kusura bakmayın*” demesi üzerine ailenin geliri ve yaşam standartları üzerine sorular sorarak, yoksulluğuna şahit oldu.¹⁰⁸ Johnson Mamak Muhabere Okulu’ndaki Okuma Yazma Merkezi’ni ziyaretinde bir sürprizle karşılandı. Ziyaret sırasında bir er yazı tahtasına “*Happy Birthday Mr. Johnson*” yazdı ve bu, sınıfta bulunan askerler tarafından hep bir ağızdan tekrarlandı.¹⁰⁹ Hayli etkilendiği bu ziyaretin ardından temaslarına devam etmek için kent merkezine dönen Johnson Cebeci semtinde de arabasını durdurdu ve Ulubay Pastanesi’ne giderek etrafındaki çocuklara çikolata ve dondurma ısmarladı. Az ilerde bulunan Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ne de uğrayan misafirler buradaki öğrencilerle de sohbet etti.¹¹⁰ Johnson sonrasında parlamentoyu ziyaret etti ve Meclis ile Senato başkanlarıyla görüşmeler yaptı.¹¹¹ Yoğun programı nedeniyle hayli yorulan Johnson otelinde bir süre dinlendikten sonra Orduevi’nde Başbakan İnönü tarafından verilen akşam yemeğine katıldı ve burada bir konuşma yaptı.¹¹² Gece yarısına doğru otele dönen başkan yardımcısı Türk gazetecileri ile bir sohbet toplantısı yaptı. Burada Johnson’ın 54. doğum günü de bir partiyle kutlandı.¹¹³ Aynı gün eşi ve kızı da öğleden önce cumhuriyetin öncü kadınlarından biri olan Dr. Mediha Eldem’in başkanlığındaki “Yardımsaverler Derneği”ni ziyaret etmişlerdi.¹¹⁴ Burada çorap ören ve nakış dokuyan Lady Bird ve Linda Johnson giydikleri kıyafetlerle de basının hayli ilgisini çekti.¹¹⁵

28 Ağustos sabahı Johnson Ankara’daki CENTO Merkezi’ni ziyaret etti ve burada CENTO Bakan Yardımcıları toplantısına katıldı. Ardından Balin Otel’de yapılan ve “Amerikan Yardım Programı” çerçevesinde ABD’de eğitilen ilk ve iki bininci kişinin onuruna düzenlenen törene iştirak etti. Törende Tarım Bakanı Mehmet İzmen, Johnson’a kendi başkanlığında anahtar pozisyonlarda çalışanların %70’inin ABD’de eğitim aldığını söyledi.¹¹⁶ Törenden sonra Esenboğa Havaalanı’na gelen ABD Başkan Yardımcısı, İnönü ve Erkin tarafından karşılandı. Johnson ve İnönü burada karşılıklı olarak ziyaretten duydukları mutluluğu belirttiler. Bu sırada “Mustafa Kemal

¹⁰⁸ “Johnson: A. B. D. Her Yardımı Yapmağa Hazırdır, Bildirmek İstiyorum”, *Ulus*, 28 Ağustos 1962, 1; “Johnson Hanife Hanıma Bugün İçin Randevu Verdi”, *Dünya*, 29 Ağustos 1962, 5. Mete Akyol, *Yazamadıklarım*, İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1991,89-90.

¹⁰⁹ “Johnson Dün Gürsel ve İnönü ile Görüştü”, *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1962, 1; “Remarks of Vice President at Literacy Center, 8/27/1962, Ankara, Turkey, NARA, LBJ-STMNT, Statements Files, 9/23/1927-12/26/1972.

¹¹⁰ “Johnson: A. B. D. Her Yardımı Yapmağa Hazırdır, Bildirmek İstiyorum”, *Ulus*, 28 Ağustos 1962, 1; “Turks Cheer LBJ on His 54th Birthday”, *Knoxville News Sentinel*, 27 August 1962. Johnson söz konusu okula gidişinin de aslında bir anlamı vardı. Türkiye’nin NATO’ya girişinden sonra oluşturulan JUSMMAT (*Joint United States Military Mission for Aid to Turkey*) Türk ordusundaki er ve erbaşların eğitim seviyelerinin çok düşük olduğunu gözlemlemişti. Önemli sayıda er ve erbaşın okuma yazması bile yoktu. Bu durum gittikçe daha sofistike Amerikan silahlarıyla teçhiz edilen TSK’da önemli bir eğitim sorunu yaratmaktaydı. Bu çerçevede Türk Genelkurmay’ına ABD desteğiyle ordu için eğitim kurumları kurması önerilmişti. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nurettin Baransel döneminde bu tip eğitim kurumları oluşturulmaya başlandı. Serhat Güvenç, Mesut Uyar, “Lost in Translation or Transformation? The Impact of American aid on the Turkish Military, 1947–60”, *Cold War History*, 22/1 (2021), 9-10.

¹¹¹ Gazeteci Mete Akyol burada gerçekleşen komik bir olayı yıllar sonra aktarmıştır: Johnson Meclis ziyareti sırasında tuvalete gitmiş, fakat aradan uzunca bir süre geçmesine rağmen tuvaletten çıkamamıştı. Bunun üzerine içeri giren korumalarından biri kısa bir süre sonra dönerek ABD’li diplomatlara bir sorun olduğunu söyledi. ABD’li diplomatların Türk diplomatlarına ilettiği sorun tuvalet kâğıdının olmamasıydı. Zaten o dönemde Türkiye’de tuvalet kâğıdı üretimi de yapılmamaktaydı. Telaşlanan Türk diplomatlarının imdadına Senato Başkanı Suat Hayri Ürgüplü’nün odacısı Cafer yetişecektir. Ürgüplü’nün odasındaki özel tuvaletinde tuvalet kâğıdı bulundurduğunu söyleyen Cafer odadan hemen tuvalet kâğıdı getirerek bu küçük çaplı krizi çözecektir. Akyol, *Yazamadıklarım*, 79-85.

¹¹² “Toast by Vice President at the Prime Ministers Dinner”, 8/27/1962, Ankara, Turkey, NARA, LBJ-STMNT, Statements Files, 9/23/1927-12/26/1972.

¹¹³ “Barış Ordusu Anlaşması Dün Ankara’da İmzalandı”, *Hürriyet*, 28 Ağustos 1962, 1; “Gürsel ve İnönü Johnson ile Görüştü”, *Milliyet*, 28 Ağustos 1962, 1; “Cemiyet”, *Akis*, 3 Eylül 1962, 29.

¹¹⁴ *Lyndon Johnson’s Daily Diary*, 27 August 1962. “Johnson: A. B. D. Her Yardımı Yapmağa Hazırdır, Bildirmek İstiyorum”, *Ulus*, 28 Ağustos 1962, 1. Dernek ziyareti aslında gezinin mahiyetini ortaya koyan önemli duraklardan biridir. Amerikalılar 1924’te İstanbul’da kurulan ve 1935’de kapandıktan sonra 13 Nisan 1949’da Bakanlar Kurulu kararıyla yeniden Ankara’da açılan Türk Kadınlar Birliği’nin yeniden oluşumundan itibaren en önemli destekçileriydiler. Türk hükümetlerinin doğrudan desteğini alan dernekle 1950’lerden itibaren ABD’li kadın örgütleriyle arasında doğrudan bağlantılar kurulmuştu. Bu bağlamda dernek özellikle Ankara’da Amerikan kültürünün yayılmasında hatırı sayılır bir rol oynayacaktı. Semih Gökatalay, “Erken Soğuk Savaş Döneminde Türk-Amerikan Yakınlaşmasının Ankara Kent Kültürüne Etkileri”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2018), 218-219. Mediha Eldem de söz konusu derneğin kurucu üyelerindendi.

<http://www.turkkadinlirbirliigi.org/tr/kurumsal/1/Tarihçe>

¹¹⁵ “Bayan Johnson ile Kızı Çorap Ördüler, Nakış Dokudular,” *Akşam*, 28 Ağustos 1962, 1.

¹¹⁶ *Lyndon Johnson’s Daily Diary*, 28 August 1962; “Remarks of Vice President at Ministry of Agriculture Ceremony”, 8/28/1962, Ankara, Turkey, NARA, LBJ-STMNT, Statements Files, 9/23/1927-12/26/1972. Johnson’ın İzmen’in konuşmasının İngilizce çevirisini dinlemeden salondan ayrıldığı yönünde bir bilgi bulunmaktadır. “Johnson Dün İzmir’e Gitti”, *Yeni Gün*, 29 Ağustos 1962, 1. Bu muhtemelen programın gerisinde kalması ve Esenboğa’daki uğurlama törenine geç kalmasından kaynaklanmıştır.

Derneği'ne mensup gençler başkan yardımcısına bir Atatürk büstü ve Türk bayrağı hediye ettiler. Johnson Mevhibe İnönü'nün de iştirak ettiği uğurlama töreninin ardından İzmir'e doğru yola çıktı.¹¹⁷

İnönü Johnson'ı uğurladıktan sonra havaalanındaki gazetecilere şu beyanatı verdi:

"Başkan yardımcısının memleketimizi ziyareti çok başarılı olmuştur. Kendileri halkımızın her tabakasıyla temas etmek ve Türk Amerikan münasebetlerinin bütün halk tabakalarına ne kadar derin işlemiş ve yerleşmiş olduğunu görmek fırsatını bulmuşlardır. Bu halin verdiği emniyetten aşikar surette memnun olduğunu söylediler. Bu dostane ziyaret sırasında iki memleket arasındaki münasebetlerin meseleleri üzerinde etraflıca görüştük. Görüş birliğinde ve dava birliğinde olduğumuzu ve dünya sulhuna hizmet için gayretlerimizi birleştirmek için ne kadar kararlı olduğumuzu bir daha müşahade ettiler. Bu suretle bahtiyarlık veren müttefiklerarası çok dostane bir temas yaşadık. Vatandaşlarımız bu ziyaretten her surette memnun ve müsterih olabilirler."¹¹⁸

Büyükelçi Raymond Hare'nin de katılımıyla İzmir Cumaovası Havaalanı'na inen ABD heyeti, Vali Enver Saatçigil ve eşi, yüksek rütbeli Türk, ABD'li ve NATO ülkeleri subayları, NATO ABD İzmir Konsoloslugu mensupları ve yurttaşlar tarafından törenle karşılandı. İlgi yine hayli yüksekti. Kendisini coşkuyla karşılayan havaalanı personelini de selamlayan başkan yardımcısı onların da ellerini sıkmayı ve hatırlarını sormayı ihmal etmedi. Johnson'ın karşılamaya gelenlerin elini sıkması bile 25 dakika sürdü.¹¹⁹ Valiliğe giden yol üzerindeki ilgi nedeniyle de arabasını sıklıkla durdurmak zorunda kaldı. Halkın arasına karışarak onlarla kısa sohbetler yaptı. Bu fasılaların en ilginç de Eşrefpaşa'daki bir kahvehaneyi ziyaret etmesiydi. Binlerce kişinin alkışları eşliğinde girdiği Valilik'te kendisine fahri hemşerilik beratı verildi ve burada bir konuşma da yaptı. Konuşmasında gene Türkiye'ye yönelik ABD güvencesinin sürekliliği temasını işledi.¹²⁰ Ardından Kısmet Otel'de bir süre istirahat etti. Eşi ve kızı ise Eşrefpaşa'da kortejden ayrılarak, Kadifekale'deki Çocuk Esirgeme Kurumu kreşini ziyaret ettiler. Burada beraberlerinde getirdikleri hediyeleri çocuklara dağıttılar. Sonrasında İzmir Amerikan Kız Koleji'ne de giden Lady Bird Johnson burada okul idarecileriyle tanıştı.¹²¹ Akşam saatlerinde İzmir Fuarı'ndaki Amerikan pavyonunu ziyaret eden Lyndon Johnson ve ailesi burada yine ziyaretçilerle sohbet etti. Fuar ziyaretinin ardından Türkiye gezisinin 3. ayağını oluşturan İstanbul'a doğru yola çıktı.¹²²

İstanbul Yeşilköy Havaalanı'nda Vali Niyazi Akı tarafından karşılanan Johnson, kaldığı Hilton Otel'e gidene kadar vatandaşların yoğun ilgisi nedeniyle arabasını üç defa daha durdurmak zorunda kaldı.¹²³ İşçi sınıfı mahallelerinden geçerken yalın ayaklı bir çocukla karşılaşarak ona bir lokantada gazoz da ısmarlayacaktı. Washington Post heyet konvoyunun şehir merkezine gidişini "*dalgalandan ve kan ter içindeki bir insan kitlesi Johnson ekibinin yolunu kesmişti*" şeklinde tanımlıyordu. Amerikan basınına göre bu Johnson'ın tam istediği bir şeydi, sıkıcı resmî müzakerelerden sonra yenilenen bir hevesle bir ara koruma görevlilerini de arkada bırakarak kalabalığın içine dalmıştı.¹²⁴

29 Ağustos sabahı "bir sanayiciden kiralanan üstü açık Cadillac marka otomobile" Valiliği ziyaret eden Johnson'a burada seramik bir duvar tabağı hediye edildi. Vali Akı ile birlikte Kapalıçarşı'yı ziyaret eden Johnson burada gene yoğun bir ilgiyle karşılandı. Nuruosmaniye kapısında yoğun tezahüratlar eşliğinde karşılanan Johnson'ın elini sıkabilmek için binlerce insan çaba göstermekteydi. Johnson insanlarla konuşmak için zaman zaman duracak ve çarşıdaki 3 dükkâna da uğrayacaktı. Bu dükkânlardan birinde kendisine bir tespih de hediye edildi. Beyazıt tarafındaki çıkış kapısına doğru gidilirken oluşan izdiham nedeniyle bir ara fenalık dahi geçirdi. Otele dönüşünde İstanbul Teknik Üniversitesi önünde de yaklaşık 45 bin kişi kendisini görmek için bekliyordu. Burada otomobilini gene durdurarak gençlere hitaben bir konuşma yaptı. Otele dönüşünden sonra öğle yemeği

¹¹⁷ "Johnson, Sizin Güvenliğiniz Bizim Güvenliğimizdir Dedi", *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1962, 1.

¹¹⁸ "Johnson Şehri Gezdi", *Dünya*, 30 Ağustos 1962, 1.

¹¹⁹ *Lyndon Johnson's Daily Diary*, 28 August 1962. Peter Braestrup, "Johnson in Istanbul; Greets the People On Tour of Turkey" *New York Times*, 29 August 1962, 10.

¹²⁰ "Johnson, Sizin Güvenliğiniz Bizim Güvenliğimizdir Dedi", *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1962, 1.

¹²¹ "Sempatı Fırtınası Johnson İzmir'den, İstanbul'a Uğradı", *Ulus*, 29 Ağustos 1962, 1.

¹²² *Lyndon Johnson's Daily Diary*, 28 August 1962; "Johnson İstanbul'a Geldi", *Hürriyet*, 29 Ağustos 1962, 1; "Johnson İnönü'yü Dün Amerika'ya Davet Etti", *Tercüman*, 29 Ağustos 1962, 1; "Johnson Sizi Destekliyeceğiz Dedi", *Akşam*, 29 Ağustos 1962, 1.

¹²³ *Lyndon Johnson's Daily Diary*, 28 August 1962. "Sempatı Fırtınası Johnson İzmir'den, İstanbul'a Uğradı", *Ulus*, 29 Ağustos 1962, 1; "Johnson İstanbul'a Geldi", *Hürriyet*, 29 Ağustos 1962, 1; "Johnson İnönü'yü Dün Amerika'ya Davet Etti", *Tercüman*, 29 Ağustos 1962, 1. Hilton Otelinde yapılan hazırlıklar için bkz. "Johnson İçin Hilton'da Kat Kapatıldı", *Akşam*, 25 Ağustos 1962, 5.

¹²⁴ *Washington Post*, 30 August 1962, 9.

yiye Johnson istirahate çekilirken, akşam yemeğini de gezide görevli Türk ve ABD’li personelle yemeyi tercih etti. Bayan Johnson ise eşinden ayrı olarak günü Vali Akı’nın eşinin refakatinde tarihi anıtları ve müzeleri gezerek geçirdi.¹²⁵

Ertesi gün Bayan Johnson sabah saatlerinde kadın gazetecilerle Hilton Oteli’nin Lalezar Salonu’nda bir sohbet toplantısı yaptı. Bu sohbet daha çok kadın sorunları üzerinden ilerledi.¹²⁶ 30 Ağustos gününün büyük bölümünü dinlenerek geçiren Lyndon Johnson, sadece otelde yakın ekibiyle bir toplantı yaptı. Programının sabahki bölümünde yer alan Boğaz gezisini iptal eden Johnson Türk basının iddiasına göre, vaat etmesine rağmen Doğu Türkistan temsilcilerini de kabul etmeyerek kendileriyle görüşme görevini Dışişleri Bakan Yardımcısı Carl Rowan’a verdi.¹²⁷ Başkan yardımcısı akşamüstü gezisinin 4. ayağı olan Kıbrıs’a gitmek üzere Türkiye’den ayrıldı.¹²⁸ Johnson havaalanında yaptığı değerlendirmede özetle şunları söyledi:

“Bu seyahat her bakımdan tam manasıyla başarı ve karşılıklı faydalar sağlayan yapıcı ve faydalı bir seyahat olmuştur. Türk hükümetine ve milletine misafirperverliği için teşekkür ederim. 15 yıl önce Truman doktrini ile Türk milletine karşı duyduğumuz itimat ve emniyeti bir kere daha gördük. Sizin müftechir müttefikiniz olarak, biz Amerikalılar Türkiye’ye karşı yapılan bir tecavüzü Amerika’ya karşı yapılmış telakki edeceğimizi kemali ciddiyetle herkese teyit ederiz. Memleketimin Türkiye’ye ve Türk halkına karşı duyduğu ilgi ne Batı ittifakındaki çok önemli rolünüzle başlıyor, ne de burada sona eriyor. Bizim hakiki alakamız Türk halkına karşı duyduğumuz sevgi, onların iyiliklerine olan bağlılığımız ve Türkiye’nin kendi kendini kalkındıracağına ve modern bir şekilde ilerleyeceğine tam manasıyla itimadımızdan doğmaktadır. (...) Herhangi bir şekilde tecavüze karşı, sizin emniyet ve bütünlüğünüz hür milletler camiasının temel taşıdır.”¹²⁹

Johnson Türkiye’den ayrılmadan önce İnönü’ye bir teşekkür mektubu gönderdi. İnönü ise 8 Eylül tarihinde bir mektup göndererek mukabele etti. İnönü cevabi mektubunda Johnson’ın ziyaretinin “Türkiye’nin yüz yüze kaldığı sorunları açıklayabilmek için bir fırsat yarattığını” belirtti. Başbakan “görüşmelerin hayli yararlı olduğundan ve Türk-Amerikan dostluğunu ve işbirliğini güçlendireceğinden emindi.”¹³⁰

Ziyaretin Değerlendirilmesi

Türkiye’den sonra Kıbrıs, Yunanistan ve İtalya’ya da uğrayan Johnson toplam 16.982 millik bir yolculuğun ardından 7 Eylül’de Washington’a döndü. Yola çıktığı St. Andrews havaalanında karşılayanlar arasında bulunan Dışişleri Bakanı Rusk ve Savunma Bakanı McNamara Johnson’ı gezinin başarısından dolayı tebrik ettiler. Kennedy Yönetimi içindeki genel kanı gezinin başarılı olduğu şeklindeydi.¹³¹ Gezinin Türkiye kısmını birinci elden gözleyen ve yukarıda belirtildiği gibi Johnson’ın tarzından pek de hoşnut olmayan Büyükelçi Hare de Johnson’ın “büyük bir iş yaptığını” düşünmekteydi.¹³² Gezinin mahiyeti ve amacı hatırlandığında bu değerlendirme hayli de doğrudu. Johnson gezi boyunca hem ABD’den özellikle ekonomik ve askeri beklentileri olan ülke liderlerini yatıştırarak Washington’un yanlarında olduğu mesajını vermiş hem gittiği ülkelerdeki siyasal ve ekonomik durumu birinci elden gözlemlene fırsatı bulmuş hem de gezinin esas amacını oluşturan halkla ilişkileri başarıyla gerçekleştirmişti. Time dergisinde çıkan bir yazıda gezinin amacı aslında çok iyi özetlenmişti: “Johnson Soğuk Savaş yangınına söndürmek için değil dostlukları korumak ve insanları etkilemek için

¹²⁵ Lyndon Johnson’s Daily Diary, 29 August 1962; “Johnson İstanbul’a Geldi”, *Hürriyet*, 29 Ağustos 1962, 1; “Johnson’a Kapalıçarşıda Kalabalıktan Fenalık Geldi”, *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1962, 1; “Johnson Türkiye Sağlam Bir Yolda Yürüyor Dedi”, *Milliyet*, 30 Ağustos 1962, 1; “Çarşığı Gezen Johnson’a Esnaf Tesbih Hediye Etti”, *Tercüman*, 30 Ağustos 1962, 1; “Hep Birlikte Yürüyeceğiz”, *Ulus*, 30 Ağustos 1962, 1; “L. Johnson ve Eşi İstanbul’u Gezdi”, *Akşam*, 30 Ağustos 1962, 1. “Johnson İstanbul’da”, *Yeni Gün*, 30 Ağustos 1962, 1; *Madera Tribune*, 29 Ağustos 1962, 6.

¹²⁶ “Mrs. Johnson Kadın Gazetecilerle Görüştü”, *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1962, 1; “Bayan Johnson’a Göre Türkiye Lokumdan da Daha Tatlı ve Güzel”, *Milliyet*, 31 Ağustos 1962, 1; “Amerikan Kadınları Erkeğine Hükmetmez”, *Tercüman*, 31 Ağustos 1962, 1.

¹²⁷ İ. Yusuf Alptekin başkanlığındaki yaklaşık 60 kişilik grup Johnson’ı görmek isteseler de başarılı olamadılar. Alptekin görüşmede Rowan’a “Allahtan Amerikan hükümetine komünizm karşısındaki mücadelesinde muvaffakiyetler dileriz” demişti. “Johnson Kıbrıs’a Gitti”, *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1962, 1; “Johnson’lar Yurdumuzdan Dün Ayrıldı”, *Dünya*, 31 Ağustos 1962, 1.

¹²⁸ Lyndon Johnson’s Daily Diary, 30 August 1962.

¹²⁹ “Johnson Kıbrıs’a Gitti”, *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1962, 1; “Statement of Vice President on Departure”, 8/30/1962, Istanbul, Turkey, NARA, Box:69.

¹³⁰ “Letter from İnönü to Johnson” 8 September 1962, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Fonu 31-01-00, Kutu No:7, Dosya No:42, Gömlek No: 16.

¹³¹ Lerner, “A Big Tree”, 387.

¹³² Hare, *Oral History*, 14.

*seyahat etmekteydi.*¹³³ Geziyi New York Times adına izleyen Peter Braestrup değerlendirme yazısında Johnson'ın bu gezide önceki gezilerden çok daha başarılı olduğunu ve diplomasiyi gittikçe daha çok öğrendiğini yazmaktaydı. Gene yazara göre Johnson bu gezide kendine özgü tarzıyla halkla ve yöneticilerle kurduğu iletişimle diplomatların beğenisi de kazanmıştı. Başkan Yardımcısı dünya politikası hakkında gittikçe daha yetkin hale gelmekteydi ve işgal ettiği makamı protokol işlevlerinden çıkarıp gerçek anlamda işler hale getirmeye başlamıştı.¹³⁴

Gezinin Türkiye ayağı da bu çerçevede başarının kendini en açık biçimde gösterdiği yerlerden biri oldu. Peter Braestrup İzmir ziyaretinde halk ile Johnson arasındaki yakınlığı gören bir Türk diplomatın "*Johnson ve halkın birbirlerine âşık olduklarını*" söylediğini yazmaktaydı. Muhabir, gezi öncesinde ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından verilen brifingde Türklerin bu tip etkinliklerde çok da coşkulu olmadıklarının söylendiğini, bu bağlamda bu ilginin hayli beklenmedik olduğunu da belirtmekteydi.¹³⁵ Amerikan Haber Ajansı yetkilileri de ziyaretin son derece verimli geçtiğini, halkın reaksiyonunun önce şaşkınlık sonra dostluğa aynı biçimde karşılık vermek şeklinde geliştiğini belirtmekteydiler.¹³⁶

Bu gezinin başarısı, zaten en başından ABD Yönetimi tarafından da biçilen misyon çerçevesinde, Hare'in de vurguladığı gibi bir halkla ilişkiler gezisi olmasıyla alakalıydı.¹³⁷ Johnson'ın gerek kişilik özellikleri gerekse siyaset tarzı bu misyona tam anlamıyla uyumluydu. Johnson adeta bir siyaset iletişim dersi vererek Amerikan siyasetçi tarzını da gittiği ülkelere birinci elden tanıtmış oldu. Gittiği ülkelerdeki geniş halk kitleleriyle iletişim kurarken adeta kendi seçmenleriyle temas kurmakta, diplomatik faaliyetlerde bulunurken de seçim kampanyası yürütmekteydi. Vecihi Ünal söz konusu ziyareti değerlendirdiği köşe yazısında Türk politikacılarını eleştirerek, Johnson'ın tarzının onlar için örnek teşkil etmesi gerektiğini belirtiyordu. Ünal'a göre "*Johnson, birkaç günlük ziyareti içinde otuz kırk yıllık masa politikacılarından çok halk ile kaynaşmış ve halkın teveccühünü kazanmıştır.*"¹³⁸ Akis dergisinde yer alan çok yerinde bir değerlendirmede ise, Johnson'ın tarzının ve bu çerçevede Türkiye'de toplumla kurduğu ilişkinin aslında sadece Türklere yönelik olmadığı ve "suniliği" belirtilerek bunun "*ABD lehine bir hava yaratma ve ucuz dost bulma*" yöntemi olduğu vurgulanmaktaydı. Yazıda bu tarzın ders alınacak yanları olmasına karşın Türkiye'nin "*daha sağlam ve köklü, ciddiyet ölçüsü biraz fazla politikacıya ihtiyaç gösterdiği*"nin de altı çizilmekteydi.¹³⁹

Çok partili hayata geçişle birlikte Türkiye'de siyaset yapma biçimi kaçınılmaz olarak değişecekti. Özellikle DP'li siyasetçilerin başta köylüler olmak üzere alt sınıflarla iletişimi CHP'lilere uzun süre yabancı gelecekti. Büyük oranda küçük burjuva seçkinlerin oluşturduğu sınıfsal tabana dayanan CHP kadroları bu tip bir popülizme hala hayli yabancıydı. CHP'nin muhalefet yıllarında daha geniş halk kitleleri tarafına ulaşabilmek amacıyla Genel Sekreter Kasım Gülek'le başlattığı yeni siyaset iletişim ve propaganda faaliyetleriyle bu durum değişmekteyse de, İsmet İnönü bu yeni popülist tarzı benimsemekte hala çok isteksizdi. Gezisinin İstanbul durağında Johnson'ın halkla ilişki kurma biçimini gören bir vatandaş kendisini Kasım Gülek'e benzetecekti.¹⁴⁰ Aslında Johnson bu geziyle Türkiye'de 1960'larda şekillenmeye başlayan ilk ve önemli örneklerinden birini de Süleyman Demirel'in oluşturacağı yeni bir siyaset tarzını Türkiye'ye tanıtmış oldu.¹⁴¹

¹³³ "The Vice- Presidency: On the Way with LBJ", *Time*, 31 August 1962, 14-15.

¹³⁴ Peter Braestrup, "Johnson: Tour Abroad Assessed", *New York Times*, 9 September 1962, 7.

¹³⁵ Peter Braestrup, "Johnson in Istanbul; Greets the People On Tour of Turkey", *New York Times*, 29 August 1962, 8.

¹³⁶ Lerner, "A Big Tree", 371.

¹³⁷ Hare, *Oral History*, 16.

¹³⁸ Vecihi Ünal, "Bir Yabancı ve Biz," *Akşam*, 31 Ağustos 1962, 5.

¹³⁹ "Ayrı Dünyadan Bir Adam," *Akis*, 3 Eylül 1962, 17.

¹⁴⁰ "Bir de Omuza Alsalar Tıpkı Kasım Gülek", *Akşam*, 30 Ağustos 1962, 2. Yön dergisinde de bu yönde bir benzetme yapıldı. "ABD Başkan Yardımcısı Lyndon B. Johnson Memleketimizde", *Yön*, 29 Ağustos 1962, 5.

¹⁴¹ Yeni Gün'de diplomat imzasıyla çıkan bir yazıda karşılama töreninde yaşanan karmaşa ve bu çerçevede Dışişleri Bakanlığı eleştirilirken ilginç bir tespit de yapılmaktaydı. Johnson "*tam bir Şarklı devlet adamı gibi hareket etmiş, nezaket ve protokol kaidelerini hiçe saymıştır. Johnson Teksas'lı bir politikacıdır. Bizim ayağında çarık, elinde sopa köylülerin arasına karışarak onların birer birer ellerini sıkan tipik politikacılarımız örneği Johnson da başarısını Amerika'da bu metoduna, bir bakıma, borçludur. Daha önce bu sütunda belirtmiş olduğumuz gibi, geçen sene Asya'ya yapmış olduğunu seyahat sırasında da aynı metodu tatbik etmiş ve Amerikan çevrelerine göre başarı kazanmıştır.(...) adeta bir seçim propagandası havası içerisinde görünmesi hayretle karşılanmıştır.*" "Alaturka Bir Devlet Adamı ve Türk Protokolü", *Yeni Gün*, 28 Ağustos 1962, 5. Bu yaklaşım burada iddia edildiğinin aksine Johnson'ın alaturkalaşması olarak değerlendirilmektedir. Fakat yazarın da belirttiği gibi Johnson'ın Türkiye'ye özgü bir tavır değildir. Gene yazarın belirttiği gibi ABD'deki siyaset yapma tarzı da bu şekildeydi.

Johnson'ın gezisi Soğuk Savaş'ın belki de en önemli olayı olan Küba Füze Bunalımı'ndan yaklaşık 2 ay önce gerçekleşmişti. Beyaz Saray'ın dış politika gündeminde Küba, devrimin gerçekleştiği 1959'dan beri en başta gelen maddelerden biriydi. Yukarıda da belirtildiği gibi Moskova 1961 sonlarından itibaren Küba ve Türkiye arasında benzerlik kurmaya da başlamıştı. Kennedy Yönetimi'nin Türkiye'deki Jüpiterleri zaten sökmeye niyetinde olduğu ve bu bağlamda Türk Hükümeti ile temaslar yürüttüğü de dikkate alınırsa, Johnson'ın Ankara temaslarında konunun gündeme gelmemesi dikkat çekicidir. Fakat gezinin "mahiyeti ve misyonu" hatırlandığında bu durum şaşırtıcı olmaktan çıkmaktadır. Bütün gezi Johnson'ın "iyi niyet elçisi" misyonuna uygun biçimde kurgulanmıştır. Bu çerçevede böylesine önemli bir meselenin görüşülmesi gezinin ruhuna aykırı olurdu. Johnson'ın Kennedy tarafından Ulusal Güvenlik Kurulu toplantılarına çağrıldığı da bilindiğinden bu mesele hakkında bir malumatının olmaması pek de olası değildir. Buna mukabil yukarıda da belirtildiği gibi Johnson'a gerek anayasal konumu gerekse uluslararası ilişkiler alanındaki yetersizliklerinden dolayı önemli dış politika ve güvenlik konularında aktif ve icrai bir rol verilmemekteydi. Kennedy, Jüpiter füzelerinin sökülmesi gibi sadece Türkiye ile ABD'yi değil tüm NATO'yu ve Soğuk Savaş dinamiklerini dahi etkileyebilecek böylesine önemli bir dış politika ve güvenlik meselesini bu görüşmeye dâhil etmemişti. Johnson açıkça bir "iyi niyet elçisiydi" ve siyasal iletişim yeteneklerini kullanarak Washington Yönetimi'nin desteğini sembolik biçimde ziyaret edilen ülkelerin yöneticilerine ve halklarına gösterecekti. Ankara temaslarında da bu durum çok açık bir biçimde kendini gösterdi. Türk tarafı ise yukarıda belirtilen yaklaşımı çerçevesinde Jüpiter füzelerini ulusal güvenliğinin ve dış politikasının ekonomi politiğinin önemli bir unsuru olarak görmekteydi ve konuyu gündeme getirmesi zaten çok da beklenir değildi.

Gezi sırasında Türk siyasal yaşamındaki güncel bir meselenin de gündeme geldiği görülmektedir. Bilindiği üzere 27 Mayıs sonrasında DP ileri gelenlerinden çok sayıda kişi yargılanarak Yassıada'da yapılan yargulamalar sonucunda çeşitli cezalara çarptırılmıştı. 1961 sonunda yeniden parlamenter demokrasiye geçişle DP'lilerin affı yönünde talepler dile getirilmeye başlandı. DP'ye yakın çevrelerde af talebi özellikle aynı gelenekten gelen YTP ve AP'nin seçimde başarılı olmalarının da etkisiyle yoğun bir kampanyaya dönüştürüldü. İşte Johnson'ın gezisi sırasında Akis tarafından "kökü içeride malum çevreler"¹⁴² olarak adlandırılan gruplar bu konuyu yoğun bir şekilde işleyerek, Washington'un af konusunda İnönü Hükümeti'ne baskı yapmasını sağlamaya çalıştılar. Bu durum 27 Mayıs'ı destekleyen çevrelerde büyük bir tepkiyle karşılandı.¹⁴³ Johnson ise görüşme ve beyanlarında bu konuya değinmedi. Fakat bu durum Türk siyasetinde iktidarıyla muhalefetiyle siyasetçilerin "Washington kartını kullanma" yönündeki genel reflekslerinin bir başka örneğini teşkil etmekteydi. Af meselesi ziyaret sonrasında çok daha yoğun bir biçimde gündeme gelecektir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, ABD'li analistler Türkiye'deki sosyo-ekonomik değişimi gözlemleyerek, ülkede sosyalist fikirlerin ve hareketlerin güçlenmesinden endişe etmekteydiler. Ziyaretin gerçekleştiği dönemde Türkiye'de sosyalist fikirler ABD'lilerin endişe ettikleri kadar tehdit oluşturmamaktaydı.¹⁴⁴ Fakat ABD'li uzmanların öngörülerini çok kısa bir süre sonra gerçekleşecek, 1960'ların ikinci yarısından itibaren anti-emperyalist ve sosyalist hareketler hızla güçlenecekti. Fakat ziyaret sırasında da bu yakın gelecekte de ortaya çıkacak dinamikler uç verdi. ABD-Türkiye ilişkilerinin mevcut şekli ve Türkiye'deki sistemin eleştirisi yönündeki fikirler ziyaret nedeniyle kendini göstermeye başladı. Bu muhalefet 1960'ların ikinci yarısında açıkça ortaya çıkacağı gibi iki sınıfsal düzlemde kendini gösterdi: İşçi sınıfı ve aydınlar.

Ziyaretin hemen öncesinde Türkiye Yapı-İş Federasyonu bir açık mektup yayınlamak ABD orijinli Morrison Firması'nın işçilere karşı tutumunu şikâyet etti. Böylece işçilerin durumunu Johnson'ın ziyaretiyle değişecek Türkiye gündemine sokmak istedi. Mektupta şu ifadeler yer almaktaydı: "*Eğer demokrasi ülkesi olarak insan hak ve hürriyetlerine saygı gösterilecek ise ve bunu bütün varlığımızla müdafaa eden bir Amerika Birleşik Devletleri var ise buradaki adamlarınıza söyleyin Türk işçisini aşağı görmesinler ve onların haklarına hürmet etsinler.*"¹⁴⁵ Bu

¹⁴² "Ziyaretler", *Akis*, 3 Eylül 1962, 17.

¹⁴³ Ahmet Taner Kışlalı, "Pasta ve...", *Yeni Gün*, 29 Ağustos 1962, 3.

¹⁴⁴ Türk basınında bu durumun altı biraz da gurur vesilesi yapılarak çizildi. "*Türkiye'ye yeni bir iktisadi yardımla değil fakat kucak dolusu sevgi gösterisi ile giren Johnson hiçbir ülkede görmediği karşılığı görmüş sevinmiş ve hiçbir şekilde "Yankee Go Home" hitabıyla karşılaşmamıştır.*" "Johnson Ankara'dan İzmir'e Geçti, Gece de Şehrimize Geldi", *Dünya*, 29 Ağustos 1962, 1.

¹⁴⁵ "Başkan Yardımcısı Johnson Geliyor", *Akşam*, 26 Ağustos 1962, 1. Morrison Firması Zonguldak Ereğli'de inşa edilen ikinci demir çelik fabrikasının yüklenicisiydi. Türkiye temsilciliğini bu tarihten yaklaşık 2 yıl sonra önce AP Genel Başkanı, 1 yıl sonra ise Türkiye Cumhuriyeti başbakanı olacak Süleyman Demirel yapmaktaydı. Firma 103 sendikalı işçiyi işten çıkarmış, bunun üzerine değişik sendikalarından gelen işçilerin katılımıyla Yapı-İş tarafından organize edilen büyük bir miting 12 Ağustos 1962'de Ereğli'de düzenlenmişti. Kemal Sülker, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 3. Baskı, 1976, 182-183.

çıkış Türkiye'deki 1960'larda hızlanan sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşümün ve bunun Türkiye'deki ABD varlığına yönelik tutumdaki radikal değişime etkisinin belki de ilk örneklerinden birini oluşturmaktaydı.¹⁴⁶

Diğer yandan aydınlar arasında da yavaş gelişen bir muhalefet doğmaktaydı. Akis dergisi tarafından "kökü dışarıda melanet organı"¹⁴⁷ olarak nitelendirilen ve 1961'de yayınlanmaya başlayan Yön Dergisi o sırada bu açıdan en önemli politik/entelektüel odaktı. Yayınlandığı andan itibaren büyük ilgi çekmesine ve fikirleri özellikle genç aydın kitleler arasında hızla yayılmasına rağmen hala çok cılız bir muhalefeti temsil etmekteydi.¹⁴⁸ Bu dönemde Türkiye'de anti-emperyalist ABD karşıtı güçlü bir siyasal akım henüz emekleme dönemindeydi.¹⁴⁹ 1961 yılında kurulan ve özellikle 1960'ların sonuna kadar Türkiye sosyalist hareketinin esas politik örgütü olacak Türkiye İşçi Partisi (TİP), Şubat 1962'de Mehmet Ali Aybar ve ekibinin yönetime gelmesiyle yeni sosyalist ve anti-emperyalist politik çizgisini netleştirmeye başlamıştı. Parti yeni lider ekibiyle ve yeni ideolojik yönelimiyle ABD ve NATO karşıtı görüşlerini dile getirmeye başladıysa da hala çok dar bir tabana sahipti.¹⁵⁰ TİP'in güçlenmeye başlaması ve özellikle dış politikadaki tabuları yıkması için 1962 Ağustosunda hayli erkendi. Sezer'in de belirttiği gibi partinin dış politika konularına programında genişçe yer vermesi üstelik geleneksel dış politika çizgisine yönelik sert bir muhalefete başlaması 10 Şubat 1964'te gerçekleştirilen 1. Büyük Kongresi'nden sonra olacaktır.¹⁵¹ Bunun da ötesinde 1961 Anayasasıyla başlayan yeni dönemde kamuoyunun siyasal bilinci, örgütlülüğü ile iç ve dış politika konularındaki etkisi hızla artmaya başladıysa da, ülke bu sürecin de hayli başındaydı. Toplumun politikleşmesi, merkez siyaset dışındaki yeni radikal siyasal akımları ve partileri benimsemesi esasen 1960'ların ikinci yarısında olacaktır.¹⁵²

Konuya aydınlar çerçevesinde baktığımızda, anti-emperyalist çıkış Yön dergisinde yer alan Johnson'ın ziyareti ile ilgili değerlendirmelerde de çok açık bir biçimde görülmektedir. Dergi yazarlarından İlhan Selçuk, Yön'deki yazısında ziyaretle Kurtuluş Savaşı arasında bağlantı kurarak Johnson'ın ziyaretinin Türkiye'nin bağımsız olmadığını gösterdiğini belirtmekteydi. Selçuk, Türkiye'deki ABD varlığının Atatürk döneminin bağımsızlıkçı anlayışına tamamen aykırı olduğunu iddia ederek 30 Ağustos törenlerinde dile getirilen "istiklal", "cumhuriyet" ve "bağımsızlık" gibi kavramların içinin tamamen boşaldığını ifade etmekteydi.¹⁵³ Dergide, imzalanan antlaşmayla Türkiye'ye gelmeleri kararlaştırılan Barış Gönüllüleri ile ilgili ve muhtemelen Doğan Avcıoğlu tarafından yapılan değerlendirme de hayli dikkat çekiciydi:

"Barış Ordusu şimdiye kadar, dünyanın hayli geniş bir kısmına yayıldı. Seçilen memleketler daha çok sömürge statüsünden yeni kurtulmuş ve benliklerini henüz bulamamış olan yerlerde. Türkiye gibi köklü gelenekleri bulunan, milli haysiyet ve gurur derecesi yüksek olan memleketlere, böyle bir misyoner ordusu göndermenin bazı mahsurlar doğuracağı aşikârdır. Nitekim, şimdiye kadar, Amerikan makamlarının bu yoldaki temasları karşısında Türk hükümetlerinin davranışı fazla teşvik edici olmamıştı. Şimdi, Johnson'ın Ankara temaslarıyla birlikte aradaki buzlar çözüleceğe benzemektedir. Amerikanın "güzel Amerikalı" örneklerini bolca gösterebilmesine imkan verecek, fakat Türkiye'yi de tam anlamıyla Afrikalı Hotanto'lar derecesine düşürmeyecek ortalama bir yol bulunmuştur. Gelecek olan Barış Ordusu mensupları sadece İngilizce öğretmenliği ve tarım uzmanlığı yapacak, köylere gidip misyoner hayatı yaşamaktan kaçınacaklardır."¹⁵⁴

¹⁴⁶ Kışlalı Yeni Gün'deki köşesinde biraz da alaycı bir üslupla Johnson'ın fiziksel özelliklerinin ön plana çıkarılmasından ve kendisine gösterilen yoğun ilgiden bahsederken, Zonguldak'ta Yapı İşçileri Federasyonu'nun ABD'li Morrison Firması'nı Johnson'a bir dilekçeyle şikâyet ettikleri bilgisini de vermektedir. Kışlalı da dolaylı olarak da olsa yavaş yavaş gelişmekte olan ABD karşıtlığının sinyallerini vermektedir. Ahmet Taner Kışlalı, "Hem de Yakışıklı", *Yeni Gün*, 28 Ağustos 1962, 3.

¹⁴⁷ "Ziyaretler", *Akis*, 3 Eylül 1962, 17.

¹⁴⁸ Yön hareketi için bkz. Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986; Gökhan Atılğan, *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*, İstanbul: Yordam Kitap, 2. Baskı, 2018. Yön Hareketi ve dış politika için ayrıca bkz: Mert Dikici, *Yön Dergisi ve Türk Dış Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

¹⁴⁹ Türkiye'deki sosyalist akımın II. Dünya Savaşı'ndaki sonraki durumunun değerlendirmesi için bkz. Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: Transition to Multi Party System*, Princeton: Princeton University Press, 1959, 357-386. Türkiye'de 1960'lar öncesinde anti-Amerikanizm'in gelişimi için bkz. Tuba Ünlü Bilgiç, "The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960", *Bilig*, 72 (2015), 251-280.

¹⁵⁰ Artun Ünsal, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, 97-108.

¹⁵¹ Duygu Sezer, *Kamuoyu ve Dış Politika*, Ankara: AÜSBF Yayınları, 1972, 343-344.

¹⁵² Dönemin Ankara Büyükelçisi Hare, TİP'in tedrici biçimde yaratacağı tehlikeyi çok erken gördüğünü fakat o dönemde ABD Yönetimi içindeki çoğu kişinin bunu çok da dikkate almadığını belirtmektedir. Hare, *Oral History*, 9.

¹⁵³ İlhan Selçuk, "Hoşgeldin Johnson, Güle Güle Thalmyer", *Yön*, 29 Ağustos 1962, 3.

¹⁵⁴ "Johnson'ın Ordusu", *Yön*, 29 Ağustos 1962, 6.

Ziyaretin Türkiye açısından hiç kuşkusuz en önemli yanını ABD yardımları meselesi oluşturmaktaydı. Nitekim Türk basını da yardım meselesini haberlerinin merkezine oturtmuştu. Ziyaretin olumlu sonuçlandığı, Türkiye'nin yardım konusundaki endişelerinin giderildiği yönünde haberler yapıldı. ABD heyetinde bulunan Carl Rowan'a dayandırılan haberlerde Johnson'ın yardımlar konusunda ülkesine dönmesinin hemen ardından harekete geçeceği bildirilmekteydi. Haberlerde yardımların sadece askeri alanla kalmayacağı kalkınma alanında da verileceği bunun da hem hazırlıkları yapılan kalkınma planını destekleyeceği hem de Türkiye'ye yardım için oluşturulan konsorsiyuma bir mesaj anlamına geleceği vurgulanıyordu.¹⁵⁵ Türk basınında hava genel olarak olumluydu. Fakat Reşat Akı gibi yazarlar, Johnson'ın gezisinin mahiyetini gayet iyi anlayarak, Türkiye açısından asıl meselenin yardımlar olduğunu, bu konuda ise belirsizlikler bulunduğunu yazdılar.¹⁵⁶ ABD basınında çıkan haberlerde Johnson'ın ABD'nin askeri yardımlarının süreceği, ekonomik yardımlarının artacağı fakat Türkiye'nin sağlanacak kaynakları akıllıca ve iyi bir biçimde harcaması yönünde bir mesaj verdiği vurgulandı.¹⁵⁷

İnönü ile yapılan görüşmede sıklıkla, verilecek yardımda nihai miktarın Kongre tarafından belirleneceğinin, bu yüzden kesin olmadığının altını çizen Johnson haklı çıkacaktı. 1963-1964 mali yılı için Kennedy Yönetimi'nin Kongre'den talep ettiği dış yardım miktarı yaklaşık 4.5 milyar dolarken Kongre 1.5 milyar dolarlık kesinti yaparak bütçeyi 3 milyar dolara indirecekti.¹⁵⁸ Bu kesinti doğal olarak Türkiye'ye yapılacak yardım miktarını da etkiledi. Hatırlanacağı üzere Johnson'ın görüşmede zikrettiği planlanan yardım miktarı toplamda 400 milyon doları bulmaktaydı. Oysa 1963 yılında yardım miktarı ciddi miktarda artsa da (1961'de 126 milyon dolar, 1962'de 181 milyon dolar) ancak 237 milyon dolar oldu. Üstelik 1964 yılında gene dramatik bir biçimde düşerek 148 milyon dolar olacaktı.¹⁵⁹ Buna rağmen ABD yardımı Türkiye ekonomisi için çok belirleyiciydi. Nitekim 1963 yılında dış ticaret açığı 193 milyon dolar civarındaydı. Hizmetler kalemindeki açık ise 80 milyon dolarken Türkiye 47 milyon dolar borç ödemesi gerçekleştirmişti. Bu açıkların kapatılmasında esasen Washington'un sağladığı mali kaynaklar kullanılacaktı.¹⁶⁰ ABD yardımları 1960'ların ikinci yarısından itibaren daha da düşse de, Kennedy Yönetimi'nin külfeti paylaşma yönündeki telkinlerinin de etkisiyle konsorsiyum yardımlarının arttığı görülmektedir. Özellikle Federal Almanya'nın katkılarıyla Türkiye konsorsiyum üyesi ülke ve organizasyonlardan düzenli bir biçimde yardım alacaktır.¹⁶¹ Türkiye'nin ABD yardımları konusundaki beklentileri ise sonraki yıllarda da süreklilik gösterecektir. Nitekim Johnson'ın ziyaretinden yaklaşık 1 yıl sonra 30 Eylül 1963'te Washington'da Başkan Kennedy ile görüşen Başbakan Yardımcısı Ekrem Alican yardım konsorsiyumunun yardımları arttırmasının Washington'un yardımları arttırmasına bağlı olduğunu söyleyerek destek arıyordu.¹⁶²

Johnson'ın Ankara'daki siyasi temaslarının bir diğer önemli maddesi olan Türkiye'ye F-104 G uçaklarının verilmesi ise yaklaşık 2 ay sonra ortaya çıkacak olan Küba Füze krizi çerçevesinde gerçekleşecektir. Her ne kadar Türk basınında görüşmeler sonrasında uçakların verileceği yönünde bir haber¹⁶³ yer alırsa da, bunun gerçekleşmesi Küba Füze Krizi çerçevesinde yürütülen pazarlıklar neticesinde olacaktır. Yukarıda da vurgulandığı gibi Kennedy Yönetimi Türkiye'deki füzeleri krizin başlamasından aylar önce çekmeyi düşünmekteydi. Krizin başlamasıyla füzelerin çekilmesi iki ülke arasındaki pazarlığın odak noktası oldu. Ankara'dan habersiz yürütülen pazarlıklar sonucunda Moskova ile anlaşılan Washington, Türk yönetimini ikna etmek için F-104 kartını da ortaya sürecektir.¹⁶⁴ Nitekim birkaç ay süren görüşmeler sonucunda Türk Hükümeti Jüpiterlerin sökülmesinden doğan "güvenlik açığı"nın bir kısmını Akdeniz'e yerleştirilecek nükleer füze

¹⁵⁵ "Amerika'nın Bize Direkt Dolar Vermesi Muhtemel", *Hürriyet*, 30 Ağustos 1962, 1; "Johnson Kıbrıs Gitti", *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1962, 1; "Lyndon B. Johnson Yurdundan Ayrıldı", *Ulus*, 31 Ağustos 1962, 1; "Amerika, Askeri Yardım Yerine Dolar Verecek", *Hürriyet*, 31 Ağustos 1962, 1; "Türkiye'ye Fevkalade Yardım", *Milliyet*, 31 Ağustos 1962, 1.

¹⁵⁶ Reşit Aşçıoğlu, "İyi Niyet Dondurması," *Tercüman*, 30 Ağustos 1962, 9.

¹⁵⁷ "Foreign Relations: Planting the Seed", *Time*, 7 September 1962, 14.

¹⁵⁸ Orkunt, *Türkiye-ABD*, 162.

¹⁵⁹ Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri*, 276-278.

¹⁶⁰ Keyder, *Türkiye'de Devlet*, 242.

¹⁶¹ Zafer Z. Başak, *Dış Yardım ve Ekonomik Etkileri Türkiye 1960-1970*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1977, 69.

¹⁶² "Memorandum of Conservation", *FRUS*, September 30 1963, No:395.

¹⁶³ "Amerika F-104 Veriyor!", *Yeni Gün*, 31 Ağustos 1962, 1. Haberde İnönü-Johnson görüşmesinde sözü edilen M-1 piyade tüfekleri kast edilerek "son derece gelişmiş makineli tüfekler" de verileceği belirtilmekteydi.

¹⁶⁴ "Telegram from the Department of State to Embassy in Turkey", *FRUS*, January 5 1963, No: 386; "Telegram from the Department of State to Embassy in Turkey", *FRUS*, January 8 1963, No: 387; "Telegram from the Embassy in Turkey to Department of State", *FRUS*, January 18 1963, No: 388; "Telegram from the Department of State to Embassy in Turkey", *FRUS*, January 23 1963, No: 389; "Telegram from the Embassy in Turkey to Department of State", *FRUS*, February 1 1963, No: 391.

taşıyabilen Polaris denizaltılarıyla bir diğer kısmını da F-104'lerle kapatmaya razı oldu.¹⁶⁵ Nitekim Kanada üzerinden verilen 38 adet F-104 G *Starfighter* 1963'te Türk Hava Kuvvetleri'ne katılacaktır.¹⁶⁶

Türkiye ziyaretinin ABD açısından en elle tutulur sonucu ise, Barış Gönüllüleri Antlaşması'nın imzalanmasıydı. Kennedy Yönetimi'nin büyük önem verdiği Barış Gönüllüleri organizasyonu 1961'de kurulmuştu ve ABD'nin küresel çapta giriştiği erken dönem kamu diplomasisi örneklerinden biriydi. SSCB'nin özellikle Kruşçev dönemiyle başlattığı sosyo-ekonomik ve siyasal açılıma karşı dengeleyici/önleyici bir dış politika aracı olarak düşünülmekteydi. Her ne kadar anlaşmanın TBMM tarafından onaylanması 14 Ocak 1965'de olsa da Barış Gönüllüleri faaliyetlerine çok daha önce başlamışlardı. Meclis'te yapılan görüşmelerde ve oylamada büyük bir çoğunlukla anlaşma desteklendi. Bu durum Türkiye-ABD ilişkilerinde 1964 yılında yaşanan büyük travmaya rağmen sürekliliğin büyük oranda sürdüğünü ve Türkiye'nin "Batı bağlantısı"nın sağlamlığını göstermesi açısından dikkate değerdir. Barış Gönüllüleri'ne yönelik olumlu bakış 1960'ların ikinci yarısından itibaren hızla değişecek, özellikle Türkiye'de sosyalist akımın güç kazanması ve söz konusu örgütün faaliyetlerine yönelik sert eleştiriler yöneltilmeye başlanmasıyla örgüt iki ülke ilişkilerinde önemli bir sorun haline gelecektir. Sonuçta, Türkiye'ye gelen Barış Gönüllüleri'nin sayısı 1966'dan sonra azalmaya başlayacak 1970'lerin başında ise Türkiye topraklarındaki faaliyetler tamamen duracaktır.¹⁶⁷ Türkiye'de yükselen anti-emperyalizmin en somut başarılarından biri belki de bu olacaktır.

Sonuç

Başkan yardımcılığı görevi süresince çok sayıda yurtdışı gezisine çıkan Johnson'ın tüm gezilerine bakıldığında gözlemlenecek temel husus hepsinin esasen birer halkla ilişkiler gezisi olmasıdır. Bu, Kennedy Yönetimi içinde Johnson'a başkan yardımcılığı çerçevesinde biraz da mecburiyetten verilmiş bir misyonun doğal tezahürüdür. Johnson da bu görevi sınıfsal aidiyetinden gelen kişisel özelliklerinin de büyük etkisiyle başarılı sayılabilecek bir biçimde yürütmüştür. Johnson'ın geleneksel diplomasi yöntemlerinin ötesine geçen tarzı uluslararası ilişkiler alanındaki yetersizlikleriyle birleşince, başta sorunlar yaratsa da bir süre sonra Johnson Amerikan diplomasisinin "sevimli yüzü" haline geldi. Johnson'un söz konusu "yeteneği" 1950'lerin sonundan itibaren gerek müttefikleri gerekse tarafsız devletleri nezdinde prestiji azalan ve hegemonyası zayıflayan ABD açısından işlevsel bir biçimde de kullanılacaktır. Johnson'ın siyasal iletişim becerileri Kennedy Yönetimi'nin, SSCB'nin Dünya üzerindeki artan etkinliğine ve güçlenen sosyalist akımlara karşı geliştirmeye çalıştığı yeni politikalarının özellikle müttefik ülke halklarına tanıtılmasında yararlı olmuştur.

İşte 1962 yılının Ağustos ve Eylül aylarında gerçekleştirilen ve 6 ülkeyi kapsayan gezinin tümü ve Türkiye durağı da bu yukarıda tasvir edilen çerçeveye hayli uygundur. Türk yönetici elitinin ve basınının da farkında olduğu gibi Johnson'ın faaliyetleri, halkla ilişkileri, demeçleri gittiği tüm ülkelerde hemen hemen aynıdır. Gezinin Lübnan durağında çocuklara kavun ısmarlayan Johnson, Türkiye durağında ise pasta ve çikolata ısmarlayacaktır. Gezinin Türkiye ayağını kapsayan 3 kentte, Ankara, İzmir ve İstanbul'da da, Johnson ABD'li ve Türk yetkililerinin beklentilerinin hayli üzerinde bir halk ilgisiyle karşılaştı. Bunda Johnson'ın siyasal iletişim becerilerinin çok önemli bir rolü olduğu muhakkaktır. Başkan Yardımcısı gezi programını aksatmak pahasına sıklıkla insanların arasına karışarak toplumun en alt kesimleriyle de iletişim kurmayı tercih etmiştir. Bu durum Türkiye'ye de özgü değildir, ziyaret edilen diğer ülkelerde de benzer bir tarz ve ilgi söz konusudur. Johnson *New Deal* ilkelerine olan bağlılığı çerçevesinde sıklıkla sosyal mesajlar vermeye çalışmıştır. Sosyo-ekonomik gelişmenin komünizmi durduracağı yönündeki bu anlayışı Kennedy Yönetimi'nin bu yöndeki politikasıyla da uyumludur.

Gezi esas mahiyetini ve amacını oluşturan sosyal boyutu açısından bakıldığında çok başarılı olarak nitelendirilebilir. Diplomatik boyuttan bakıldığında da başarılı olduğunu söylemek hiç de zor olmayacaktır. Öncelikle gezi, 27 Mayıs sonrasında 1961 sonunda yeniden parlamenter demokrasiye geçen ama Talat Aydemir önderliğinde 22 Şubat 1962'de girişilen askeri müdahale örneğinde olduğu gibi rejimi oturtmak açısından hala ciddi riskler barındıran Türk sivil demokrasisine güçlü bir destek niteliğindedir. Ziyaret aynı zamanda dış politikada U-2 uçuşları ve Jüpiter füzelerinin Çiğli'de konuşlandırılması nedeniyle artan Sovyet baskısına ve

¹⁶⁵ Çağrı Erhan, "ABD İle İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, Cilt I, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 682-684.

¹⁶⁶ Orkunt, *Türkiye-ABD*, 183.

¹⁶⁷ Barış Gönüllüleri'nin ortaya çıkışı, Türkiye faaliyetleri ve kamuoyunun bakışı için bkz. Murat Soysal, "Barış Gönüllüleri ve Türkiye'deki Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 56 (2015), 113-146; Ali Erken, "Türkiye'de Barış Gönüllüleri Programına Bir Bakış", *Avrasya Etüdleri*, 48/2 (2015), 39-63.

Suriye ile Irak’ta SSCB yanlısı yeni rejimlerin yarattığı güvenlik endişelerine karşı da önemli bir destek olarak görülmektedir. Nitekim Johnson da gerek Türk yetkilileriyle yaptığı müzakerelerde gerekse demeçlerinde ABD’nin NATO çerçevesinde Türkiye’ye karşı yükümlülüklerini sürdürmekte kararlı olduğunu defalarca vurguladı. Bu bağlamda Türk yönetici elitinin bir güven tazelemesi yaşadığını söylemek yerinde olacaktır.

Fakat Türkiye’nin asıl beklentisi ABD’nin askeri ve ekonomik yardımları hususundaki belirsizliğin ortadan kalkmasıydı. Kennedy Yönetimi’nin işbaşına geldikten sonra ilk icraatlarından birisi bir dış yardım yasası çıkararak yardımların eksenini siyasi ve askeri bağlamından uzaklaştırarak daha sosyo-ekonomik bağlama oturtmak istemesiydi. Üstelik yardımın mali külfetinin gelişmiş ekonomilere sahip müttefikler tarafından paylaşılması yönünde bir politika da izlenmeye başlanmıştı. DP iktidarının son yıllarında tıkanan ekonomik modeli revize etmek için 27 Mayıs sonrasında planlı ekonomi yönünde çalışmaları başlatan Türkiye açısından ABD’nin ekonomik desteği hem mevcut ekonomik sıkıntıları aşmak hem de yeni ekonomik modeli oturtabilmek için hayati öneme sahipti. Zaten Washington da söz konusu modeli desteklemekteydi ve bu yönde teknik destek de vermekteydi. ABD desteği ve vereceği yardım miktarı da Türkiye’ye yardım amacıyla ziyaretten çok kısa bir süre önce oluşturulan uluslararası konsorsiyumun belirleyeceği yardım miktarı ve şartları açısından hayli önemliydi. Johnson yapılan müzakerelerde Türk tarafını belirli ölçüde rahatlatmayı başardı. Her ne kadar zikrettiği rakamlar Türk tarafının beklentilerini tam olarak karşılamasa da, en azından belirsizliği gidermeyi başardı. Fakat Johnson’ın da görüşmede ısrarla vurguladığı gibi, miktarın belirlenmesinde son söz Kongre’ye aitti. Nitekim 1963 yılında Türkiye’ye verilen yardım önemli ölçüde arttıysa da yine de Johnson’ın dile getirdiği rakamların gerisinde kaldı.

Buna rağmen, ABD’nin doğrudan ve dolaylı yardımları Türk ekonomisindeki önemli etkisini korumaya devam etti. Washington’un desteği sadece kamunun acil ihtiyaçlarının karşılanması açısından değil bundan daha da önemlisi hazırlıkları yapılan ve 1963 yılında kalkınma planının uygulamaya sokulmasıyla geçilen ithal ikameci sanayileşme modelinin çalışabilmesi açısından da önemliydi. Özellikle 1962 yılında DPT yönetici kadrolarındaki değişimle birlikte “aşırı” unsurlarının tırpanlanarak revize edilmesiyle uygulamaya sokulan ekonomik modele sağ siyasetten ve burjuvaziden gelen tepkiler de minimum seviyeye indi ve bir toplumsal uzlaşya ulaşıldı. Söz konusu uzlaşya hiç kuşkusuz Batı’nın da önemli bir rolü bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi, Türkiye’nin “Batı Bağlantısı”nın ekonomik kanalı işlerliğini korumuştur, üstelik planlı ekonomiyle gelişecek sınai üretim söz konusu bağlantıyı sürdürmeye hevesli burjuvaziyi güçlendirecekti. Türk dış politikasının ekonomi politikası işlemekteydi.

Johnson Türkiye’nin askeri boyuttaki beklentilerini de bir ölçüde de yatıştırmayı başardı. Zaten Türk ordusunun acil modernizasyon ihtiyacı ABD’li yetkililerin birinci elden bildikleri bir gerçeklikti. Irak’la gelişen kriz özellikle Türk Hava Kuvvetleri’nin modern savaş uçağı ihtiyacının aciliyet kazanmasına neden olmuştu. Johnson görüşmede Türk tarafının üzerinde durduğu F-104 sevkiyatı konusunda güvence verse de kesin bir taahhütte bulunmaktan kaçındı. Kesin olarak taahhütte girilen temel husus 225 bin M-1 piyade tüfeğinin Türk Ordusu’na sevkiyatıydı. M-1’lerin o dönemde ABD ordusunun envanterinden yavaş yavaş çıkarılan silahlar olduğu akla getirilirse, gelen silahların da niteliğini tahmin etmek hiç zor olmayacaktır. F-104’lerin Türkiye’ye verilmesini sağlayan esas gelişme Küba Füze Krizi ve akabinde Türkiye’deki Jüpiter füzelerinin sökülmesi pazarlıkları olacaktır. Görüşmelerde konunun -o sırada Beyaz Saray’ın dış politika gündeminin en önemli maddelerinden biri olsa da- gündeme gelmemesi gezinin bu çalışma sırasında sıklıkla vurgulanan mahiyeti ve amacı hatırladığında hiç de şaşırtıcı değildir.

Johnson’ın ziyaretini özelde Türkiye-ABD ilişkilerinin genelde ise Türk dış politikasının tarihsel seyri içinde değerlendirmek gerekmektedir. Ziyaretin gerçekleştiği dönem Türk-Amerikan ilişkilerinde ve Türk dış politikasında değişim dinamiklerinin kendini gösterdiği fakat etkisinin halen çok kısıtlı olduğu yıllardı. Bu bağlamda gerek halkla gerekse yöneticilerle kurduğu olumlu ilişki ve ziyaretin başarısı Türkiye’yle ABD arasında Soğuk Savaş sonrasında geleneksel ilişkilerin yarattığı olumlu iklimle alakalıydı. Bu iklimin iç ve dış etkenlerle 1960’ların ikinci yarısından itibaren değişmeye başlaması ise ABD’yle ilişkileri değiştirdiği gibi, Türk kamuoyundaki ABD imajını da değiştirecekti.

Ziyareti okurlarına aktaran Ulus gazetesi, 29 Ağustos 1962 tarihli sayısında Johnson’ı “sempati fırtınası” olarak nitelendirmişti.¹⁶⁸ Türkiye’ye ziyaretiyle bir “sempati fırtınası” estiren Johnson tarihin garip bir cilvesiyle 1964

¹⁶⁸ “Sempati Fırtınası Johnson İzmir’den İstanbul’a Uğradı,” *Ulus*, 29 Ağustos 1962, 1.

yılında başkan sıfatıyla gönderdiği ünlü mektubuyla bu sefer bir “antipati fırtınası” estirecek, üstelik bu fırtınanın etkisi gerek Türkiye-ABD ilişkilerinde gerekse Türk dış politikasının yeniden şekillenmesinde kırılmalar yaratarak öncekinden çok daha büyük ve köklü etkiler yaratacaktır. Bunu sadece Türkiye’nin dış politikasının yeniden şekillendirilmesi olarak görmek de doğru değildir. 1960’ların ikinci yarısından itibaren Türkiye’nin “Batı Bağlantısı”nı sorgulayan, Türk dış politikasındaki tabuları tartışmaya açan, paradigmatal değişiklikler öneren ve Türkiye’deki üslerle, Barış Gönüllüleri’yle, ikili antlaşmalarla vs. somutlaşan ABD ve NATO varlığına karşı aktif tavır alan, esas bileşenlerini aydınların, gençlerin ve işçilerin oluşturduğu canlı bir siyasal ve toplumsal muhalefet de ortaya çıkacaktır. Tarihsel diyalektik artık başka bir iklim getirecektir. Nitekim bu gezide Johnson’a eşlik ederek halkın yoğun ilgisine birinci elden tanık olan ve 1968’de Ankara’ya büyükelçi olarak atanan Robert Komer’in Ocak 1969’da, üstelik ABD desteğiyle kurulan ODTÜ’de, makam arabasının yakılması Türkiye’deki yeni iklimi ve bu bağlamda anti-emperyalizmin ve Amerikan karşıtlığının geldiği noktayı gösterecektir.

Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate	Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. / The authors contributed equally to this study.
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The authors have no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

National Archives and Records Administration (NARA)

John F. Kennedy Library Archive (JFKL)

Lyndon Johnson Library Archive (LBJL)

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

Foreign Relations of the United States (FRUS)

Telif Eserler

Ahmad, Feroz, Bedia Turgay Ahmad. *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976.

Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayınevi, 2. Baskı, 1996.

Akyol, Mete. *Yazamadıklarım*. İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1991.

Armaoğlu, Fahir H. “Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı”, *Belleten*. 60/227 (1996): 203-226.

Atılğan, Gökhan. *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*. İstanbul: Yordam Kitap, 2. Baskı, 2018.

Atmaca, Ayşe Ömür. “The Geopolitical Origins of Turkish-American Relations: Revisiting the Cold War Years”, *All Azimuth*. 3/1 (2014): 19-34.

Aydemir, Talat. *Hatıratım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2017.

Başak, Zafer Z. *Dış Yardım ve Ekonomik Etkileri Türkiye 1960-1970*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1977.

Bilgiç, Tuba Ünlü. “The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960”, *Bilgi*. 72 (2015): 251-280.

Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 6. Baskı, 1998.

Borden, William S. “Defending Hegemony: American Foreign Economic Policy”, *Kennedy’s Quest for Victory: American Foreign Policy 1961-1963*. Ed. Thomas G. Paterson, New York: Oxford University Press, 1989, 57-85.

- Cleveland, William L. *Modern Ortadoğu Tarihi*. Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Mrs. Johnson Türkiyede 26-30 Ağustos 1962*, *Amerikan Haberler Merkezi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1962.
- Çakır, M. Faruk. "Amerikan Bakış Açısından Türkiye'de 1957-60 Dönemi Siyasal Gelişmeleri ve Türk-Amerikan İlişkileri", *AÜSBF Dergisi*. 59/1 (2004): 59-88.
- Dallek, Robert. *Flawed Giant: Lyndon Johnson and His Times 1961-1973*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Dallek, Robert. *An Unfinished Life John F. Kennedy, 1917-1963*. New York: Little Brown and Company, 2003.
- Dallek, Robert. *Lyndon B. Johnson: Portrait of a President*. New York: Oxford University Press, 2003.
- David Andrew, Michael Holm. "The Kennedy Administration and the Battle over Foreign Aid: The Untold Story of the Clay Committee", *Diplomacy & Statecraft*. 27/1 (2016): 65-92.
- Dikici, Mert, *Yön Dergisi ve Türk Dış Politikası*. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Dilek, Mehmet Sait. "ABD Başkanı Dwight David Eisenhower'ın (Ike) Aralık 1959'da Türkiye Ziyareti", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 46 (2010): 295-332.
- Erhan, Çağrı, "ABD İle İlişkiler", *Türk Dış Politikası*. Cilt I, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 681-715.
- Erken, Ali. "Türkiye'de Barış Gönüllüleri Programına Bir Bakış", *Avrasya Etüdlere*. 48/2 (2015): 39-63.
- Ertüzün, Tefvik. "Türk Ekonomisinin 1923-1973 Döneminde Dış Yardım İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 30/1-4 (1970): 163-183.
- Fırat, Melek, Ömer Kürkçüoğlu. "Ortadoğu İle İlişkiler", *Türk Dış Politikası*. Cilt I, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 784-796.
- Gaddis, John Lewis. *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy During the Cold War*. New York: Oxford University Press, Revised Edition, 2005.
- Gaddis, John Lewis. *Soğuk Savaş: Pazarlıklar, Casuslar, Yalanlar, Gerçek*. Çev. Dilek Cenkçiler. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Gerger, Haluk. *Türk Dış Politikası'nın Ekonomi Politigi: Soğuk Savaş'tan Yeni Dünya Düzenine*. İstanbul: Belge Yayınları, 2. Baskı, 1999.
- Glassman, John. *Arms for the Arabs: The Soviet Union and the War in the Middle East*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1975.
- Goodwin, Doris Kearns. *Lyndon Johnson and the American Dream*. New York: Open Road Integrated Media, 2015.
- Gökatalay, Semih. "Erken Soğuk Savaş Döneminde Türk-Amerikan Yakınlaşmasının Ankara Kent Kültürüne Etkileri", *Ankara Araştırmaları Dergisi*. 6/2 (2018): 211-235.
- Güvenç, Serhat, Mesut Uyar. "Lost in Translation or Transformation? The Impact of American aid on the Turkish Military, 1947-60", *Cold War History*. 22/1 (2021): 1-19.
- Hale, William. *Turkish Politics and the Military*. London and New York: Routledge, 1994.
- Harris, George S. *Troubled Alliance Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*. Washington: American Enterprise Institute, 1972.
- Herring, George C. *From Colony to Superpower: U. S. Foreign Relations since 1776*. New York: Oxford University Press, 2008.
- Johnson, Lyndon Baines. *The Vantage Point: Perspectives On the Presidency 1963-1969*. New York: Hec Public Affairs Foundation, 1971.
- Karpat, Kemal H. *Turkey's Politics: Transition to Multi Party System*. Princeton: Princeton University Press, 1959.
- Kengor, Paul. "The Vice President, Secretary of State, and Foreign Policy", *Political Science Quarterly*. 115/2 (2000): 175-199.
- Kennedy, Robert F. *Thirteen Days, A Memoir of the Cuban Missile Crisis*. London: W.W Norton Co., 1969.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Baskı, 2000.
- Kurat, Akdes Nimet. *Başkan Lyndon B. Johnson ve A.B.D. Cumhurbaşkanlığı*. Ankara: Dost Yayınları, 1964.

- Lerner, Mitchell. "A Big Tree of Peace and Justice: The Vice Presidential Travels of Lyndon Johnson", *Diplomatic History*. 34/2 (2010): 357-393.
- Mahajani, Usha. "Kennedy and Strategy of Aid: The Clay Report and Aid", *The Western Political Quarterly*. 18/3 (1965): 656-668.
- McGhee, George. *The US-Turkish- NATO Middle East Connection*. New York: Palgrave Mcmillan, 1990.
- Miller, Merle. *Lyndon, An Oral Biography*. New York: Ballantine Books, 1980.
- Nash, Philip. *The Other Missiles of October Eisenhower, Kennedy and the Jupiters 1957-1963*. Chapel Hill&London: University of North Carolina Press, 1997.
- Orkunt, Sezai. *Türkiye-ABD Askeri İlişkileri*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1978.
- Öymen, Örsan. *Bir İhtilal Daha Var*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1986.
- Özcan, Feridun Cemil. "U. S. Aid and Turkish Macroeconomic Policy: A Narration of the Aid Bargain Process in the 1946-1958 Period", *The Turkish Yearbook of International Relations*. 34 (2003): 119-136.
- Özdağ, Ümit. *Menderes Dönemi Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*. İstanbul: Boyut, 1997.
- Özdemir, Hikmet. *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986.
- Pamuk, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 13. Baskı, 2021.
- Sander, Oral. "Türkiye'nin Batı Bağlantısı I: ABD ve Türkiye", *AÜSBF Dergisi*. 34/1 (1979): 63-86.
- Sander, Oral. "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri," *AÜSBF Dergisi*. 35/3-4 (1982): 105-124.
- Sander, Oral. *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*. Ankara: İmge Kitabevi, 2016.
- Schick, Irvin Cemil, Ertuğrul Ahmet Tonak. "Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma", *Geçiş Sürecinde Türkiye*. Ed. Irvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 5. Baskı, 2006, 354-385.
- Sever, Ayşegül. "Yeni Bulgular Işığında 1962 Küba Krizi ve Türkiye", *AÜSBF Dergisi*. 52/1 (1997): 647-660.
- Seydi, Süleyman. "Turkish-American Relations and the Cuban Missile Crisis, 1957-63", *Middle Eastern Studies*. 46/3 (2010): 433-455.
- Sezer, Duygu. *Kamuoyu ve Dış Politika*. Ankara: AÜSBF Yayınları, 1972.
- Soysal, Murat. "Barış Gönüllüleri ve Türkiye'deki Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 56 (2015): 113-146.
- Sülker, Kemal. *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 3. Baskı, 1976.
- Şahin, Haluk. *Johnson Mektubu*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2019.
- Tellal, Erel. *SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2000.
- Thomas, Theresa Ann. "Raymond Arthur Hare", *Notable US Ambassadors Since 1775: A Biographical Dictionary*. Ed. Cathal J. Nolan, Westport: Greenwood Press, 1997, 130-136.
- Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, 1992.
- Uslu, Nasuh. *Türk Amerikan İlişkileri*. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2000.
- Ünsal, Artun. *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Yavuzalp, Ercüment. *Liderlerimiz ve Dış Politika*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.

Sürelili Yayınlar

Akis

Akşam

Cumhuriyet

Dünya

Hürriyet

Knoxville News Sentinel

Madera Tribune

Milliyet

New York Times

Tercüman

Time

Ulus

Vakit

Washington Post

Yeni Gün

Yön

Internet Kaynakları

<http://www.turkkadinlartbirliđi.org/tr/kurumsal/1/Tarihçe>

<https://www.youtube.com/watch?v=edSa2d84mLY&t=240s>

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 170-187.

Geliş/Received: 18.012022

Kabul/Accepted: 17.03.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1059483

(Araştırma Makalesi/Research Article)

**TBMM'DE MUHALİF BİR MİLLETVEKİLİ:
MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ VE İKTİDARA YÖNELİK MÜTALAALARI
(1945-1947)**

**A DISSIDENT PARLIAMENTARIAN IN TURKISH GRAND NATIONAL ASSEMBLY MEHMET FUAT
KÖPRÜLÜ AND HIS OPINIONS TOWARDS THE GOVERNMENT
(1945-1947)**

HACI VELİ GÖK*

ÖZ

7 Ocak 1946'da Celal Bayar, Adnan Menderes, Mehmet Fuat Köprülü ve Refik Koraltan öncülüğünde kurulan Demokrat Parti, Türk siyasi yaşamı içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer alan Mehmet Fuat Köprülü, 1935'te girmiş olduğu siyaset arenasında, uzun süre göz önünde olmayan bir siyasi karakter olarak bilinmektedir. Ancak Köprülü, Demokrat Parti'nin kuruluş süreci ve sonrasında önde gelen siyasi bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, 1945-1947 döneminde Köprülü'nün siyasi faaliyetlerine bakıldığında, ilmi kişiliği gibi siyasi kariyerinin de, oldukça parlak olduğu değerlendirilmeye varılabilir. Bu bağlamda, muhalefet yıllarında iktidar partisinin adeta hedefinde olan Köprülü, muhalefetin dozajını öylesine sertleştirmiştir ki hakkında milletvekilliği dokunulmazlığının kaldırılması dahi düşünülmüştür. Demokrat Parti'nin muhalefet yıllarının bir bölümünün ele alındığı bu çalışmada, Köprülü'nün bu süreçteki siyasi faaliyetleri incelenmiştir. Köprülü'nün siyasi yaşamı ile ilgili birçok çalışma olmasına rağmen onun, özellikle Demokrat Parti'nin kurulmasından hemen önce ve sonraki süreci kapsayan muhalefet yılları ile ilgili müstakil bir çalışma vücuda getirilmemiştir. Çalışma ile bu spesifik alandaki boşluğun doldurulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, İsmet İnönü, Mehmet Fuat Köprülü.

ABSTRACT

Founded on January 7, 1946 under the leadership of Celal Bayar, Adnan Menderes, Mehmet Fuat Köprülü and Refik Koraltan, the Democrat Party has a very important place in Turkish political life. Mehmet Fuat Köprülü, one of the founders of the Democrat Party, is known as a political character who has not been seen for a long time in the political arena he entered in 1935. However, He comes across as a leading political figure during and after the founding of the Democrat Party. Considering his political activities in the period 1945-1947, it can be assessed that his political career, like his scientific personality, was quite brilliant. In this context, Köprülü, who was a target of the ruling party during the opposition years, has hardened the dosage of the opposition so much that it is even considered to lift the immunity of the parliament. In this study, which focused on some of the democrat party's years of opposition, Köprülü's political activities in this process were examined. Although there are many studies related to the political life of Köprülü, it has not been established independently, especially in the years of opposition covering the period immediately before and after the establishment of the Democrat Party. The aim of the study is to fill the gap in this specific area.

Keywords: Adnan Menderes, Democrat Party, İsmet İnönü, Mehmet Fuat Köprülü, Republican People's Party,

* Dr., Emniyet Genel Müdürlüğü, h.veligok@gmail.com, ORCID: [0000-0001-7419-0271](https://orcid.org/0000-0001-7419-0271).

Extended Abstract

The aim of the study was to contribute to the understanding of the founding process of the Democrat Party between 1945 and 1947 and the conflict with the Republican People's Party in this process. In the process in question, Mehmet Fuat Köprülü comes across as an important personality. Because the opposition of Mehmet Fuat Köprülü, one of the founders of the DP, against the RPP can be considered as a rebellion against one-party rule. In this respect, trying to evaluate the process between 1945 and 1947 on the axis of Mehmet Fuat Köprülü will also contribute to the question of why he was part of the founding staff of DP in the future. He was a RPP member of parliament for many years. However, during many years of one-party rule, with the courage taken from the conditions and conditions that led to the emergence of a new opposition party, Köprülü painted an image of an opposition personality that could be at odds with İnönü. In the study, it was examined that Mehmet Fuat Köprülü, who was not an active political personality until 1945, entered into a discussion environment that could be hostile to the RPP for whatever reasons after the date in question. In this process, Mehmet Fuat Köprülü is perhaps the first of the deputies who oppose the RPP. For this reason, especially when reading the DP's founding process, the neglect of Mehmet Fuat Köprülü will create a deficiency in the understanding of this period. Because the role of Mehmet Fuat Köprülü is undeniably important among those who built this process during the establishment process of the party. In the study, it was aimed to address the period in question in a healthier way by adopting a centered approach to Mehmet Fuat Köprülü.

Although many studies have been carried out on the DP period, it is seen that an approach centered on Mehmet Fuat Köprülü, which played a very important role especially during the founding period of the party, has been overlooked. In this context, Mehmet Fuat Köprülü occupied a very important place within the scope of the study. When the opposition that appeared in parliament during the establishment process of the Democrat Party is thoroughly examined, it is seen that Mehmet Fuat Köprülü's first defiance against the RPP began on April 3, 1945, with a request that the meetings held at the RPP group meeting be held transparently and that the minutes of the meeting be given to the press. In this context, as long as the first concrete opposition to the CHP manifested itself with the 1944 budget negotiations, it can be said that Köprülü's exit within the party was also effective. It is understood that the scope of the opposition that manifested itself in 1944 expanded further in 1945 and Mehmet Fuat Köprülü was very influential in this process. Köprülü's dissenting years are not limited to his dissenting attitude in the parliament or his hard line within the party. Period newspapers are capable of 600,000 times the scope of the opposition on this issue. Mehmet Fuat Köprülü, who knows this very well and thinks that national newspapers do not take very good care of the opposition, criticized the concept of democracy in Turkey by giving a statement to foreign newspapers. This led to his lynching in the Turkish public. May 22, 1944 Muvazene-i Umumiye Law negotiations, May 29, 1945 In the vote of budget negotiations, lawmakers including Mehmet Fuat Köprülü voted against it, and Mehmet Fuat Köprülü's attempts to corner the RPP using the foreign press revealed the existence of an opposition that no longer concealed itself in front of the RPP. This tie-up was the last development between the parties in the declaration, which was made in history on January 7, 1946. As a result of this development, Mehmet Fuat Köprülü, Celal Bayar, Adnan Menderes and Refik Koraltan were expelled from the party. The expulsion of four deputies led to the emergence of a party called the Democrat Party on 7 January 1946, which would hold power from 1950 to 1960. Within the scope of the study, the opposition attitude towards the RPP is an important part of the Parliament after the establishment of the DP. In this context, during the governments of Recep Peker and Hasan Saka, the DP showed an effective opposition to the CHP.

Mehmet Fuat Köprülü, who stands out with his scientific identity as well as his political identity, has made a name for himself with his works especially in the fields of history and literature. It is a fact that this situation had an impact on his recognition by Mustafa Kemal Pasha and even his entry into politics. However, Mehmet Fuat Köprülü, who maintained good relations with Mustafa Kemal Pasha, did not have a healthy dialogue with İsmet İnönü, who replaced him after his death. This shows us that Köprülü, whose dissident personality came to the fore especially after 1945, has an important part to play in the fact that he did not have a good dialogue with İnönü at the heart of his opposition stance. Mehmet Fuat Köprülü is not the only one in this dissenting attitude that emerged prominently after 1945. Celal Bayar, Adnan Menderes and Refik Koraltan also acted with Köprülü. The fact that Köprülü conducted a more prominent opposition among the lawmakers in question has provoked a backlash from people known to the Turkish public, such as Peyami Safa and Nihat Erim. In this context, when the opposition of Mehmet Fuat Köprülü is generally looked at between 1945 and 1947, it is among the basic ideas of Köprülü, where the RPP monopolized many institutions of the country and took an antidemocratic stance. On the

axis of these thoughts, Köprülü, which was loaded with relentless criticisms against the RPP, took the work forward enough to give statements to the foreign press about antidemocratic practices in Turkey. In light of all this, Mehmet Fuat Köprülü played a very important role in the DP's stand-alone rule in the 1950 elections with his opposition to the RPP.

Giriş

4 Aralık 1890 tarihinde İstanbul'da doğan Mehmet Fuat Köprülü hem ilmi hem de siyasi bir kişilik olarak Türkiye'de çok önemli bir yere sahiptir. Cihat Baban'ın "*Genel olarak az gülen bir yüz, kısa bir boy, dudakları üzerinde duran ve şeklini hiç değiştirmemiş muhafazakâr, kısa ve o az gülen yüze özelliğini bütün hayatı boyunca vermiş olan bıyıklar. Okuyan ve yazan bir insan. Neden mi? Gözlerinde gururun kıvılcımları yanıyor*"¹ şeklinde tasvir ettiği Köprülü'nün ilmi kişiliği çok yönlüdür. Köprülü başta tarih ve edebiyat olmak üzere sosyoloji ve antropoloji gibi alanlarda önemli çalışmalar yaparak çağdaşlarının önüne geçmiştir.² Köprülü'nün babası Bükreş Sefaretinde elçilik yapmış olan Ahmet Ziya Bey'in oğlu 2. Ağır Ceza Mahkemesi Başkâtipliğinden emekli İsmail Faiz Bey'dir.³ Annesi ise İslimiye ulemasından Arif Hikmet Efendi'nin kızı Hatice Hanım'dır.⁴ İyi bir eğitim alan Köprülü Arapça, Farsça ve çeviri yapabilecek düzeyde Fransızca öğrenmiştir.⁵ Öğrenmiş olduğu bu diller şüphesiz ki onun ilmi çalışmalarına çok önemli katkılar sunmuştur. İkinci Meşrutiyet yıllarında hukuk fakültesi öğrencisi olan Köprülü, 1909'da üçüncü sınıftayken okulu bırakmış ve kendisini edebi çalışmalara vermiştir.⁶ 1910'da Kabataş ve Galatasaray Liselerinde edebiyat öğretmenliği yapan Köprülü, 20 Aralık 1913'te İstanbul Üniversitesi'ne müderris kadrosuyla tayin olmuştur.⁷ Burada ilmi çalışmalarına devam eden Köprülü 1933'e gelindiğinde Ordinaryüs Profesör olmuştur.⁸ Üniversitede akademik hayatını başarılı bir şekilde sürdüren Mehmet Fuat Köprülü'nün siyasete girişi ise 1935'te söz konusu olmuştur. Bunda Mustafa Kemal Atatürk'ün, TBMM çatısı altında ilim adamlarını görmek istemesinin önemli bir payı vardır.⁹ Bu yaklaşım doğrultusunda Köprülü'den önce TBMM'ye giren isimler arasında Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Şemsettin Günaltay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Necmettin Sadak gibi isimleri görmek mümkündür.¹⁰ Bu bağlamda, CHP Kars Milletvekili Yusuf Akçura'nın vefatı ile adı geçen ilin milletvekilliğinde oluşan boşluk, Köprülü'nün siyasete adım atmasına bir vesile olmuştur. Bu doğrultuda 31 Mayıs 1935'te yapılan ara seçimlerde Köprülü, Kars Milletvekili sıfatıyla TBMM'ye girmiş ve siyasete ilk adımını atmıştır.¹¹ Köprülü 1935'te atıldığı siyasette ileride kurucu kadrosunda yer alacağı Demokrat Parti saflarına geçene kadar etkin bir siyasi kişilik olmamıştır. Hatta onun milletvekilliğinin bu ilk dönemlerinde ilmi hayatına daha önem verdiğini görülmektedir. Köprülü, milletvekilliğin yanında bu dönemde üniversitede dersler vermeye devam etmiştir.¹² Köprülü, bunun yanında uluslararası düzeyde verilen konferanslara giderek Türkiye'yi temsil noktasında önemli bir misyon da yüklenmiştir. 28 Ağustos-4 Eylül 1938'de Zürih'te toplanmış olan Tarihi İlimler 8. Uluslararası Kongresi'ne Türk Hükûmeti namına

¹ Cihat Baban, *Politika Galerisi*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1970, 22.

² Mustafa Arslan; Mehmet Surur Çelepi, "Kültür Araştırmalarında Yüz Yıllık Ufuk: Fuat Köprülü ve Metodolojisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt:16, Sayı:2, Kış (2016), 21; Yeter Kurtboğan, *Mehmet Fuat Köprülü'nün Dış İşleri Bakanlığı Döneminde Türk Dış Politikası ve Adana Basınına Yansıması (1950-1956)*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, 12; Yasemin Selimefendigil, *Fuat Köprülü Dönemi Türk Dış Politikası (1950-1955)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2018, 7; Melanges Fuat Köprülü, *Fuat Köprülü Armağanı*, Ankara: TTK Basımevi, 2010, 12.

³ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoneix Yayınları, Ankara, 2004, 51.

⁴ Davut Kapucu, "Mehmet Fuat Köprülü'nün İlmi ve Siyasi Hayatı", *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, Sayı: 2, (2020), 207.

⁵ M. Hanefi Palabıyık, "Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü İlmi Hayatı ve Türkiye Tarihi Adlı Eseri Münasebetiyle Tarih Anlayışı", *Atatürk Dergisi*, Cilt:3, Sayı:3, (2003), 10; Berna Fildiş, "M. Fuat Köprülü'nün Çok Yönlü Entelektüel Kimliği ve Disiplinlerarası Metodolojisi" *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, Cilt: 4, Sayı:2, Kış (2017), 15.

⁶ Yalın Alpay, "Fuat Köprülü'nün Muhafazakâr Ulusal Tarih Tezi Kurgusu", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl:10, Sayı:38, Ekim-Kasım-Aralık (2013), 90.

⁷ Köprülü'nün üniversitede profesör kadrosu ile çalışmalarını yürütmesi ile ilgili olarak gazeteci Cüneyt Arcayürek; "Ziya Gökalp'in koltuğu altında üniversite eğitim üyeliğine girdi ki, yüksek diploması olmadan üniversite profesörlüğüne geçen tek 'hüdayi-nabit' belki yalnız odur." İfadeleri ile Köprülü'nün unvanını remi olarak hak etmediğini vurgulamaya çalışmıştır. Bkz. Cüneyt Arcayürek, *Bir İktidar Bir İhtilal 1955-1960*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1984, 151.

⁸ Hasan Hüseyin Güneş, "Bir Üstad-ı Âlem: Mehmet Fuat Köprülü", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. XI, (2011), 110, 112; Furkan Küçüktepe, *Mehmet Fuat Köprülü'nün Demokrat Parti'den Kopuşu ve Sonraki Siyasi Hayatı*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, 9.

⁹ Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuat Köprülü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 28, Ankara, (2003), 478.

¹⁰ Murat Çalışoğlu, *Mehmed Fuat Köprülü'nün Siyasi Hayatı*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 24.

¹¹ *TBMM Seçim Mazbatası*, Devre.5, Sicil No: 402; *BCA*, 30.10.00.00.75.493.11; Cüneyt Arcayürek, Köprülü'nün milletvekili olma sürecini; "Pek geç de olsa Atatürk'e yanaşmanın yolunu bulmuş, milletvekili olmuştur." şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Arcayürek, *Bir İktidar*, 151.

¹² *BCA*, 30.18.01.02.71.4.9.

Kars Milletvekili sıfatıyla katılım sağlaması bu duruma örnek olarak verilebilir.¹³ Bu süreç içerisinde hem milletvekilliği hem de üniversitelerde ve çeşitli platformlarda ilmi çalışmalarına devam eden Köprülü 1941 yılına gelindiğinde milletvekilliği ve hocalık arasında bir seçim yapmak durumunda kalmıştır. İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde, milletvekili olan profesörlere ikisinden birisini tercih etmeleri istenmiştir. Bu durum karşısında Köprülü, milletvekilliğinden yana seçimini yapmıştır. Köprülü gibi milletvekilliği tercih eden profesörler arasında İbrahim Necmi Dilmen, Besim Atalay, Hazım Atif Kuyucak, Hikmet Bayur, Hasan Saka ve Ahmet Şükrü Esmer gösterilebilir.¹⁴ Mehmet Fuat Köprülü'nün milletvekilliğini seçmesinde etkili olan sebepler arasında, Köprülü'nün ilmi anlamda İnönü ile bir yakınlık kuramaması ve İnönü'nün, ilim adamlarına yaklaşımının Atatürk döneminden farklılık teşkil etmesi gösterilebilir.¹⁵ Buna rağmen Köprülü, her fırsatta yaptığı ilmi çalışmalardan Cumhurbaşkanı İnönü'yü haberdar etmiştir. Köprülü'nün 1940'ta İslam Medeniyeti Tarihi ve 1942'de Saz şairleri isimli eserlerinin İnönü'ye taktim edilmesi bu duruma örnektir.¹⁶

1945'e kadar siyasette çok da aktif olmayan Köprülü'nün, siyasi arenada mensubu olduğu partisine karşı ilk muhalefeti CHP Meclis grubunda yapılan görüşmeler sırasında ortaya çıkmıştır. 3 Nisan 1945 tarihinde Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars, CHP grubuna bir önerge vererek dış politik konular haricinde parti grubunda gerçekleştirilen müzakerelerin açık olarak gerçekleştirilmesini ve gazetelerde günü gününe yayınlanmasını istemiştir.¹⁷ Köprülü, CHP grubunda yapılan görüşmelerin açık bir şekilde yapılması ve görüşme tutanaklarının da düzenli bir şekilde yayınlanması düşüncesi ile başlayan tartışma sırasında Hükûmete karşı ağır ithamlarda bulunmuştur. Köprülü bu tartışmalarda öylesine ileri gitmiştir ki, adeta milletvekilliğinden utandığını, önceden milletvekilliğinin toplum nazarında bir saygınlığının olduğunu şu anda ise vatandaşlar nazarında milletvekillerinin gözden düştüğünü dile getirmiştir. Ancak Cumhurbaşkanı İnönü, bu tartışmalardan memnun değildir. İnönü, bu tartışmalarla ilgili Asım Us'a; "*Hamdullah Suphi böyledir. Fakat Köprülü'ye ne diyeceksin?*" şeklinde ifadelerde bulunmuştur.¹⁸ Köprülü'nün parti içi bu ilk muhalif çıkışı, 1946'da kurulan Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer almasında etkili olmuştur. Köprülü, özellikle 1945 sonrası muhalif milletvekilliği kimliği ile oldukça etkin bir siyasetçi olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Demokrat Parti'nin Kuruluş Sürecinde Mecliste Beliren Muhalefet ve Mehmet Fuat Köprülü

TBMM'de, CHP'ye karşı beliren ilk muhalefet, 22 Mayıs 1944 Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun görüşülmesi sırasında husule gelmiştir. Celal Bayar, konuşmasında Hükûmeti hedef alarak hayat pahalılığı, yoksulluk ve uygulanan ekonomik politikaların yetersizliği gibi birtakım eleştirileri sıralamıştır.¹⁹ Yasa tasarısının oylamasına geçildiğinde Muvazene-i Umumiye Kanunu'na ret oyu veren tek kişi Celal Bayar olmuştur.²⁰ Bu süreçte 19 Mayıs 1945'e gelindiğinde İsmet İnönü, yapmış olduğu nutkunda²¹ demokrasi kavramına vurgu yapmıştır.²² Buradan güç alan parti içi muhalefet, bu sefer kendisini, 1945 Mayıs ve Haziran aylarında görüşülen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu²³ ve 21 Mayıs Bütçe Görüşmelerinde göstermiştir.²⁴ Bu görüşmelerde parti içi

¹³ BCA, 30.18.01.02.83.47.14; BCA, 30.18.01.02.84.75.1.

¹⁴ "Profesör Mebuslar", *Akşam*, 27 Eylül 1941, 1; Akün, "Mehmet Fuat Köprülü", 478.

¹⁵ Çalıoğlu, *Mehmet Fuat Köprülü'nün Siyasi Hayatı*, 21.

¹⁶ *Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi*, Yer No: 2/11-10, 13.11.1942; *Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi*, Yer No: 2/11-10, Fihrist No: 5147-1, 05.11.1942; *Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi*, Yer No: 2/11-5, Fihrist No: 5058-56, 01.04.1940.

¹⁷ Fevzi Çakmak, *Bursa Yerinde Cumhuriyet Halk Partisi*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, 86.

¹⁸ Osman Akandere, "Fuad Köprülü ve Demokrat Parti'nin Kurulmasındaki Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı.3, (1997), 233-234.

¹⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre VII, Cilt.10, İçtima 1, Elli Sekizinci İnikat, (22.05.1944), 130, 149, 150; Resul Babaoğlu, "İngiliz Belgelerinde Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Yılları: Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve 1946 Seçimleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı.10, (2017), 378.

²⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre VII, Cilt.10, İçtima 1, Altmış Dördüncü İnikat, (29.05.1944), 422.

²¹ Demokrasi kavramının önemine değinen ve Türkiye'nin geleceğini demokrasi bağlamında tasvir eden İnönü bu konuşmasında; "Memleketimizin siyasi iradesi Cumhuriyetle kurulan halk iradesinin her istikamette ilerlemeleri ve şartıyla gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlerine lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir. En büyük demokrasi müessesemiz olan Büyük Millet Meclisi, ilk günden itibaren idareyi ele almış ve memleketi demokrasi yolunda mütemadiyen ilerletmiştir. Büyük Meclisin şimdiye kadar parlak bir surette ispat ettiği hakikat, halk iradesinin memleketi serbest düşüncelere ve hürriyet hayatına alıştırıp eriştirmesi ve geçmişte olan otoriter idarelerden daha kuvvetli olarak, vatanda anarşiyi ve sözü ayağa düşürmeyi kaldırmaması olmuştur." ifadelerini kullanmıştır. "19 Mayıs Sevinçle Kutlandı", *Vakit*, 20 Mayıs 1945, 4.

²² Cemil Koçak, *İkinci Parti Türkiye'de İki partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, 228.

²³ Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, *Resmî Gazete* (11 Haziran 1945), 4753/6032; Ayşe Hür, *İnönü ve Bayarlı Yıllar*, İstanbul: Profil Yayınları, 2015, 68-70; Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılarım 1939-1954*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977, 301-302.

²⁴ Metin Tokar, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973): Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1990, 41; Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitapevi, 1998, 27.

muhalefette öne çıkan kişiler arasında Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan, Emin Sazak ve Mehmet Fuat Köprülü gibi milletvekilleri yer almaktadır. Zira 29 Mayıs'ta, Bütçe görüşmeleri neticesinde yapılan oylamada bahse konu kişiler ret oyu vermişlerdir.²⁵ Bütçe görüşmelerinin 5 ret oyu ile kabul görmüş olması Hikmet Bayur'un tepkisi ile karşılanmış ve Bayur; sürecin Hükûmete karşı duyulan güvene zarar verdiğini dile getirmiştir. Bunun üzerine Saraçoğlu, Hükûmetine güvenoyu istemek durumunda kalmıştır. Yapılan güvenoyu oylamasında Hükûmete karşı güvenoyu vermeyen milletvekilleri Adnan Menderes, Celal Bayar, Emin Sazak, Refik Koraltan, Recep Peker, Hikmet Bayur ve Mehmet Fuat Köprülü olmuştur.²⁶ Bu bağlamda bütçe oylamasında ret oyu veren beş milletvekilinin güvenoyu oylamasında yine ret oyu verdiği görülmektedir. CHP'de, içerisinde Mehmet Fuat Köprülü'nün de yer aldığı parti içi muhalefet, Cumhurbaşkanı İnönü'yü endişeye sevk etmiştir. Bu endişe neticesinde muhalefetin daha da büyümesini önlemek adına, bütçe oylamaları esnasında eleştirilerin odağı durumuna düşen Ticaret Vekili Celal Sait Siren, İktisat Vekili Fuat Sirmen ve CHP Genel Sekreteri M. Şevket Esenal görevinden istifa etmiştir.²⁷ İstifanın ardından İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihli Meclis açılış konuşması da önem arz etmektedir. İnönü'nün konuşmasında yarışmaya dayalı bir siyasal sistem kuracağını ifade etmiş olması Köprülü'nün de içerisinde yer aldığı muhalefeti cesaretlendirmiştir.²⁸ Bu arada tarihler 28 Kasım 1945'i gösterdiğinde basında yeni partinin kurulacağı yönünde haberlere rastlamak mümkündür.²⁹ Öte yandan, muhalefetin tepkisinden çekinilerek kabinede yapılan bu değişiklik, içerisinde Köprülü'nün de bulunduğu muhalifler tarafından yeterli bulunmamıştır. Bu memnuniyetsizlik, 7 Haziran 1945'te hazırlanan Dörtlü Takrir'in CHP Genel Başkanlığı'na sunulması ile kendisini göstermiştir.³⁰ Dörtlü Takrirden önce, Mehmet Fuat Köprülü'nün tek parti iktidarını hedef alan yazılarının Vatan'da yayınlanması CHP içerisinde hayli huzursuzluk yaratmıştır. Köprülü, farklı tarihlerde gazeteye verdiği demeçlerinde tek parti dönemini hedef almış ve CHP'ye yüklenmiştir.³¹

Mehmet Fuat Köprülü ve Adnan Menderes'in hazırlanmasında yoğun mesai sarf ettiği bu takrirden imzası olan CHP'li milletvekilleri arasında Celal Bayar, Adnan Menderes, Mehmet Fuat Köprülü ve Refik Koraltan yer almıştır. Dörtlü Takrirden ana hatları ile bakıldığında takririn üç hususta önem arz ettiği görülmektedir. Buna göre takrir; güncel kanunlar ve parti tüzüklerindeki antidemokratik hususların çıkarılması, TBMM'nin Hükûmeti denetleyebilmesinin önünün açılması ve seçimlerin serbestçe yapılabilmesi gibi hususları içermektedir. Ayrıca İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasına atıfta bulunulan takrirden takririn vakitsiz ve yersiz olmadığı dile getirilmiştir.³² Ancak bu takrir CHP Parti Grubu tarafından oy birliği ile reddedilmiştir. Aslında 19 Mayıs nutkunda demokrasi kavramının önemine vurgu yapan İnönü'nün konuşması ile Dörtlü Takririn reddedilmesi arasında çelişki bulunmaktadır. Zira her iki fikir ve düşünce de demokrasi düşüncesinin paydaşı durumda bulunmaktadır. CHP'de parti içi muhalefete karşı duyulan olumsuz bakış sadece Dörtlü Takririn reddi ile sınırlı kalmamış, takrirden imza atan dört Milletvekili Adnan Menderes, Celal Bayar, Mehmet Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın CHP'den ihraçları ile neticelenmiştir. Menderes ve Köprülü 21 Eylül 1945, Refik Koraltan 27 Kasım 1945 ve Celal Bayar 26 Eylül 1945'te İzmir milletvekilliğinden istifa ederken 3 Aralık 1945'te CHP'den istifa etmiştir.³³ İstifaların ardından partiden ihraç edilen milletvekilleri, CHP muhalifliğini artık keskin çizgilerle dile getirmeye başlamışlardır.³⁴

²⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VII, Cilt.17, Toplantı: 2, Altmış Beşinci Birleşim, (29.05.1945), 512.

²⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VII, Cilt.17, Toplantı: 2, Altmış Beşinci Birleşim, (29.05.1945), 515.

²⁷ Şerif Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930-1960)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009, 34.

²⁸ Rıdvan Akın, "Türkiye'de Çok Partili Siyasal Yaşama Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı (1946-1960)", *Türkler*, Cilt. 16, Yeni Türkiye Yayınları, [2002], 1684.

²⁹ Erol Şadi Erdiç, *Ahmet Emin Yalman Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul, 1997, 1326; "Yeni Partiler Kurulacak mı?", *İkdam*, 28 Kasım 1945,1.

³⁰ *BCA*, 490.01.00.00.572.2277.3; Emin Karakuş, *İşte Ankara*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977, 75; Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, İstanbul: Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, 1986, 33; Cüneyt Arcayürek Dörtlü Takririn iktidar tarafından geri çekilmeye zorlanması ve bu sırada Mehmet Fuat Köprülü'nün durumu ile ilgili olarak; "Celal Bayar'ın anlattığına göre Başbakan Saraçoğlu, Dörtlü Takririn geri alınmasını istediği zaman, geri alıyoruz demek için Köprülü ayağa kalkmış ve Bayar, eteğinden çekerek yerine oturmuştur. Sonra da Dörtlü Takrir geri alınmadığı için Demokrat Parti'nin dört kurucularından birisi olmuştur." şeklinde ifadeler kullanmıştır. Bkz. Arcayürek, *Bir İktidar*, 152.; Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, 432.; Necip Fazıl Kısakürek, *Benim Gözümde Menderes*, Ankara: Büyük Doğu Yayınları, 1993, 52.; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasisi Tarihi*, Timaş Yayınları, 2010, 233.

³¹ Akandere, "Fuat Köprülü", 238.

³² *BCA*, 490.01.00.00.572.2277.3.

³³ Hacı Veli Gök, *Demokrat Parti'nin Önemli Bir Siması: Namık Gedik ve Siyasi Faaliyetleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, 21; Baban, *Politika Galerisi*, 131-133; Yılmaz Yıldırım, *Muhalefet ve Basın İlişkileri Çerçevesinde 1957-1960 Dönemi Demokrat Parti*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, 6,7; Zühal Ercan, *Demokrat Parti İle İlgili Bibliyografya Çalışması*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, 5.

³⁴ Ayşe Asker, *Askeri Darbeyeye Doğru*, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2013, 20.

Türk siyasetinde dönüm noktalarından birisini teşkil eden ve tek parti döneminin bitiminde nihai bir süreci teşkil eden Dörtlülük Takririn hazırlanmasında Adnan Menderes ve Mehmet Fuat Köprülü'nün çok önemli rolü vardır. Hatta Dörtlülük Takririn CHP içerisinde görüşülme sürecinde ilk açıklamayı Mehmet Fuat Köprülü'nün yaptığı bilinmektedir.³⁵

Mehmet Fuat Köprülü'nün CHP'den ihraç edilmesinde CHP aleyhine basına verdiği demeçlerin çok önemli bir rolü vardır. CHP Genel Sekreterliği tarafından Köprülü'nün partiden neden ihraç edildiği açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Buna göre Köprülü'nün CHP uhdesinde milletvekili seçilmiş olmasına rağmen son zamanlarda CHP'ye karşı almış olduğu tavır ve hareket ve muhalif kimliği ile ön plana çıkan Vatan Gazetesi'ne vermiş olduğu demeçler tüzük hükümleri uyarınca derin bir aykırılık ifade etmiştir. Köprülü'nün bu tutum ve davranışları parti prensip ve tüzüğüne aykırı bulunmuştur. Bu bağlamda Köprülü tüm bu ithamlara karşılık olarak CHP Genel Sekreterliği'ne vermiş olduğu savunmasında, demokratik bir ruhla parti CHP idaresinin ıslahını amaç tutan fikir ve kanaatlerini ilk olarak Parti gurubunda, daha sonra TBMM'de ve en son olarak da kamuoyuna izah ettiğini dile getirmiştir. Tüm bunlar ışığında 6 Eylül 1945 tarihinde, CHP Genel İdare Kurulu tarafından Köprülü'nün savunmasının alınmasına karar verilmiştir. Köprülü'nün savunmasına bakıldığında CHP idaresindeki bozulmaya vurgu yaptığı görülmektedir. Köprülü'nün aslında parti ideolojisinden çok, yönetimle ilgili sorunları gündeme getirdiği ve bu noksanlıkların düzeltilmesi adına mücadele verdiği anlaşılmaktadır.³⁶

Köprülü'nün 13 Eylül 1945 tarihli CHP Genel Sekreter Vekili ve Kırklareli Milletvekili N. Kansu'ya göndermiş olduğu yazı, partiden ihraç sürecinde önemli ayrıntıların ortaya konduğu bir belge durumundadır. Köprülü'ye göre son zamanlarda Parti Genel Kurulu tarafından uygun bulunmayan Meclis konuşmalarında almış olduğu tavır parti prensiplerine uygundur. Öte yandan muhalif bir gazete statüsünde olan Vatan Gazetesi'nde kaleme aldığı yazılar sorun teşkil etmemektedir. Zira Vatan Gazetesi'nin savunduğu demokratik prensiplerle CHP'nin ana prensipleri arasında hiçbir fark yoktur. Köprülü Vatan Gazetesi'nde yazmış olduğu yazıların esas gerekçesini CHP'nin kontrolünde olan Ulus gazetesinde kendisi aleyhine "*baştan aşağı yalan ve iftiralarla*" dolu haberlere karşı yazıldığını altını çizmiştir. Ayrıca yazmış olduğu yazıların gerek CHP'nin prensipleri gerekse ülkenin yüksek menfaatlerine tamamıyla uygun olduğunu dile getirmiştir. 3 Nisan 1945'te CHP Parti Grubundaki konuşmasına dikkat çeken Köprülü, burada sadece Hükümeti değil partinin idare şeklini de eleştirdiğini, mevcut durumun demokratik bir ruh ile ıslah edilmesi gerekliliğini, aksi takdirde ise CHP'nin zaafa uğrayacağını savunmasında açık bir şekilde dile getirmiştir. Köprülü 12 Haziran 1945'te diğer dört arkadaşıyla birlikte vermiş olduğu takririn de bu prensipler ve eleştiriler doğrultusunda meydana getirildiğini ilave etmiştir.³⁷

Genel Sekreterlik ise Köprülü'nün bu tutum ve davranışlarını, "*Fuat Köprülü'nün hareketleri memlekette gerçek demokrasinin olmadığını, iddiasını dil ve kalemine dolamak suretiyle tenkite koyduğu partiye karşı sistemli bir siyasi mücadeleye girişmek*" olarak değerlendirmiştir. Netice itibari ile CHP Parti Divanı, Mehmet Fuat Köprülü'nün hareketlerini tüzük hükümleri bakımından incelemiş ve partinin memleketteki varlığını zaafa uğrattığı kanaatine varmıştır. Köprülü'nün, yazmış olduğu yazılarla partiyi yıkmak gayesiyle çalıştığı gerekçesi ile tüzüğün 147, 148 ve 149. maddeleri uyarınca partiden ihraç olmasına oy birliği ile karar verilmiştir.³⁸ Alınan bu karar tüm parti il idare kurullarına gönderilmiştir.³⁹ Ayrıca alınan bu karar, Değişmez Genel Başkan sıfatıyla İsmet İnönü tarafından da uygun görülmüştür.⁴⁰

CHP iktidarına karşı muhalefete geçen bu dört ismin hareket ve beyanları kamuoyunda açık bir şekilde karşılık bulmuş ve CHP karşısında yeni bir partinin kurulması gibi bir algı oluşmaya başlamıştır. Bu bağlamda Celal Bayar ile Hüseyin Cahit Yalçın arasında geçen diyalog önemlidir. Hüseyin Cahit Yalçın'ın yeni bir parti kurulması konusundaki olumsuz düşüncelerini Celal Bayar'a aktarması üzerine Celal Bayar, ikinci bir parti kurmanın zaruri olduğunu belirtmiştir.⁴¹ Bahse konu bu dört ismin yeni parti kurma hazırlığının dilden dile dolaşıldığı bu günlerde, beklentinin aksine muhalefet partisi Nuri Demirağ tarafından 18 Temmuz 1945'te Milli Kalkınma

³⁵ Çalışoğlu, *Mehmet Fuat Köprülü'nün Siyasi Hayatı*, 48.

³⁶ BCA, 490.01.00.00.5.27.17; BCA, 490.01.00.00.572.2277.3.

³⁷ BCA, 490.01.00.00.572.2277.3

³⁸ BCA, 490.01.00.00.5.27.17.

³⁹ BCA, 490.01.00.00.572.2277.3

⁴⁰ BCA, 490.01.00.00.572.2277.3

⁴¹ Bayar, *Başvekilim*, 37-38.

Partisi adı ile kurulmuştur.⁴² Partinin kurulmasını Başbakan Şükrü Saraçoğlu memnuniyetle karşılamıştır.⁴³ Ancak Milli Kalkınma Partisi kamuoyunda beklentiyi karşılayan bir muhalefet partisi olarak yankı bulmamıştır.⁴⁴ Kamuoyunda CHP'ye alternatif partiler ile ilgili algının gün geçtikçe çoğaldığı süreçte, Köprülü ve Menderes yurt ziyaretlerine çıkarak ileride kurulacak muhalefet partisi için nabız yoklamaya başlamışlardır. Bu durum ise ilgili valiler marifeti ile İçişleri Bakanlığı'na bildirilmiştir.⁴⁵ Bunları takip eden süreçte basında yeni bir parti kurmanın gerekliliği doğrultusunda yazılar yazılmıştır.⁴⁶ Tüm bunlar ışığında, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti adı ile Adnan Menderes, Celal Bayar, Mehmet Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulan DP, gerek muhalefette kaldığı süre gerekse iktidar olduğu dönemde, Türk siyasi hayatında önemli bir yer işgal etmiştir.⁴⁷ DP, muhalefet yıllarında halkın geniş bir kesiminin takdirini toplayarak 27 yıllık tek parti iktidarına 1950 seçimleri ile son vermiştir.⁴⁸

2. Mehmet Fuat Köprülü'nün Yabancı Gazetelere Verdiği Beyanat ve Dokunulmazlığının Kaldırılmaya Çalışılması

Mehmet Fuat Köprülü'nün Vatan Gazetesi, Chicago Tribune ve New York Times gazetelerinde Hükûmet aleyhine veriş olduğu demeçler CHP kanadından oldukça tepki çekmiştir. İlgili demeçler ile ilgili bilgi 17 Haziran 1946'da Türkiye'nin Washington Ataşesi Nüzhet Baba tarafında, doğruluğu teyit edildikten sonra Başbakanlığa bildirilmiştir.⁴⁹ Köprülü'nün bahse konu beyanatları, 3. Genel Müfettiş Nazif Ergin'in 21 Mayıs 1946 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Genel Katipliği'ne göndermiş olduğu yazıda ciddiye alınması gerekli bir gelişme olarak görülmüştür. Yazıya göre, Köprülü'nün bahse konu gazetelerde yayınlanan demeci Amerikan kamuoyunda CHP iktidarına karşı derin bir nefret ve heyecan uyandırmıştır. Bu demeçler başta Mehmet Fuat Köprülü olmak üzere, Celal Bayar ve DP mensuplarının "memleket işlerine ecnebi müdahalesini isteyen hainler" olarak vasıflandırılmasına neden olmuştur. DP aleyhine oluşan bu olumsuz algı "münevverler" içerisinde de yankı bulmuş ve bu camiada DP, "iktidar hırsı ile harici tesirlere alet olan bir hıyanet şebekesi" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Köprülü'nün bu demeçleri Kars halkı arasında da olumsuz tesir yapmış ve bu yöre halkı Köprülü'yü istifaya davet etmiştir.⁵⁰

Bu doğrultuda savcılık tarafından Mehmet Fuat Köprülü aleyhinde kovuşturmanın başlatılması için 1 Haziran 1946'da fezleke hazırlanmıştır. Fezlekeye göre Demokrat Parti'nin kurucularından Kars Milletvekili Mehmet Fuat Köprülü, Chicago Tribune ve New York Times gazetelerinin Türkiye muhabirlerine demeç vermiştir. Bu demeçlerde hariçte devletin itibarını zedeleyen devletin içişleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Demeçlerin doğruluğunun İçişleri ve Ulaştırma Bakanlığı tarafından yalanlanmasının ardından suça mevzu teşkil eden Köprülü'nün bu demeçlerinin resen tahkikatına başlanmıştır. Fezlekeye göre Köprülü, gazetelere vermiş olduğu demeçleri ile muhalefetin ülke içerisinde teşkilatlanmasını önlemek ve geciktirmek için Hükûmetin kanuni ve demokratik olmayan yöntemlere başvurduğunu dile getirmiştir. Demeçleri ile CHP'nin güvenlik güçleri marifetiyle DP'nin teşkilatlanmasını engellediğini öne süren Köprülü, "Koyulhisar⁵¹ şehrinde Demokrat Parti şubesi kurmak isteyen bir vatandaş yakalanmış ve bundan bir gece evvel jandarmalar tarafından dövülmüştür" ifadelerini kullanmıştır. Yine, Köprülüye göre, II. Dünya Savaşı sırasında İngiltere-Türkiye görüşmelerinin

⁴² Züleyha Çakmak Aşçı, *İsmet İnönü Döneminde Uygulanan İç Politikanın İktisadi, Sosyo-Kültürel Etkileri (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, 45.

⁴³ BCA, 30.01.00.00.48.285.1.

⁴⁴ Nuri Demirağ'ın partiye çevresince tanınmış kişileri kazandırma politikası bağlamında, İstanbul'un tanınmış doktorlarından Hüseyin Bahtiyar'ı kurulan yeni partiye katılması için ziyarette bulunmuştur. Bahtiyar daha sonra gazetelere vermiş olduğu demecinde, Milli Kalkınma Parti programı ile ilgili olarak; "Halk Partisi'nin programı karşısında pek sönük kaldığını söylemeye mecburum" ifadelerini kullanmıştır. Bkz. "Milli Kalkınma Partisi", *Akşam*, 28 Kasım 1945, 1.

⁴⁵ BCA, 30.01.00.00.65.402.2.

⁴⁶ BCA, 490.01.00.00.572.2277.3.

⁴⁷ Dr. Mükerrerrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, C.1, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2014, 27; Mehmet Gürlek, *Siyasi Hesaplaşma Yahut 27 Mayıs*, Ankara: İyi Bir İnsan Yayınları, 2008, 5; Fatma Alev Atayakul, *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 90; Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1976, 16; Emrullah Nutku, *Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politikada Yitirdiğim Yıllar 1946-1958*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1979, 9.; Nuran Yıldız, "Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın", *AÜSBF Dergisi*, Cilt,51, Sayı. 1, [1996], 482.

⁴⁸ M. Serhan Yücel, "Menderes Dönemi", *Türkler*, Cilt. 16, Yeni Türkiye Yayınları, [2002], 1542.; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*, İmge Kitapevi, 2000, 15.

⁴⁹ BCA, 30.01.00.00.101.624.2.

⁵⁰ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer No: 2-9/35, Fihrist No: 4541.

⁵¹ Sivas'ın ilçesi.

yapıldığı Adana⁵² şehrinde, Adana Valisi tarafından polis ve jandarmaya DP Parti binasının açılmasına engel olunması talimatı verilmiştir. Köprülü bu örneklerin, tek parti iktidarının muhalefetin engelleme yolunda yaptıkları girişimlerinin sadece ikisini teşkil ettiğini dile getirmiştir.⁵³ Köprülü ile ilgili ithamların sıralandığı fezlekeye göre Köprülü, CHP Kurultaylarında orduya selam mesajı gönderilmesi uygun değildir. Zira siyasi partilerin tamamı “*top*” ve “*üniformadan*” uzak kalmalıdır. Bunun yanında DP'ye gelen özel ve şahsi tüm muhaberat iktidar tarafından deşifre edilmekte ve denetim altında tutulmaktadır. Fezlekenin netice kısmında Mehmet Fuat Köprülü'nün bu demeçlerinin Türk Ceza Kanunu'nun 140 ve 173. Maddeleri uyarınca suç teşkil ettiği kanaatine varılmıştır. Bu bağlamda Adalet Bakanlığı'nın izin vermesi durumunda Mehmet Fuat Köprülü'nün dokunulmazlığının kaldırılması için fezlekenin TBMM'ye gönderilmesine karar verildiği belirtilmiştir.⁵⁴ Köprülü ile ilgili fezleke Adalet Bakanlığı tarafından 1 Haziran 1946'da Başbakanlığa sunulmuştur. Başbakanlık ise Türk Ceza Kanunu'nun 140. Maddesi uyarınca Köprülü hakkında kovuşturma yapılmasına onay vermiştir. TBMM, Köprülü ile ilgili fezlekeyi tekrardan Adalet Bakanlığı'na iade etmiştir. 20 Haziran 1947'de savcılık alınan karar doğrultusunda Köprülü'nün ilgili demeçleri af kanunu dâhilinde olan 7 Haziran 1947⁵⁵ tarihinden önce işlemiş olduğu tespit edildiğinden, hakkında takibat ifasına mahal olmadığı şeklinde karar almıştır.

Fezlekedede bahsi geçen iki konu karşısında Hükûmet sessiz kalmamıştır. 11 Mayıs'ta Köprülü'nün yabancı gazetelere verdiği mülakatta Adana Valisi ve Koyulhisar ile ilgili iddialarına karşılık İçişleri Bakanı Hilmi Uran ve Adana Valisi açıklama yapmak durumunda kalmıştır. Buna göre Hilmi Uran Koyulhisar'da yaşandığı iddia edilen hadise ile ilgili Celal Bayar'ın şikâyetinde bulunduğunu, konunun incelendiğini ve henüz sonuçlanmadığı bilgisini kamuoyu ile paylaşmıştır. 16 Mayıs'ta Bakanlıktan konu ile ilgili yeni bir açıklama gelmiştir. Bu açıklamaya göre, Kemal Yalçiner isminde bir şahsın Koyulhisar'da sarhoş bir şekilde dolaştığı sırada, jandarma ile sorun yaşamış ve kendisi hakkında tutanak tutulmuştur. Ayrıca bahse konu şahsın Demokrat Parti ile hiçbir alakası bulunmamaktadır.⁵⁶ Öte yandan Adana Valisi Akif İyidoğan ise yapmış olduğu açıklamasında, “*Demokrat Parti'ye mensup bazı kimseler, Adana'nın Ada Sokağı denilen yerinde bir mahalle ocağı kurmak için vilayete başvurmuşlar, içinde aile oturan bir evin tek odasını parti şubesi için kiradadıklarını bildirmişlerdir. Vaziyeti tetkik ettik ve içinde aile barınan bir evde siyasi parti açılmaz cevabını verdik*” ifadelerinde bulunmuştur.⁵⁷

3. Mehmet Fuat Köprülü'nün Beyanatının Ulusal Basındaki Yankıları

16 Mayıs 1946 tarihli Vakit Gazetesi'nde Peyami Safa, Köprülü'yü çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Yabancı gazetelere Köprülü'nün yapmış olduğu bahse konu beyanatlar Safa, için kabul edilemez derecededir. Peyami Safa, “*Aman Yarabbi*” isimli yazısına göre bütün Türk düşmanları Anglo-Sakson efkârını Türkiye aleyhine kışkırtmak için seferber olmuşlardır. Türkiye'nin büyük bir provokasyon ile karşı kaşıya olduğunu dile getiren Safa, Köprülü'ye hedef alarak şu açıklamalarda bulunmuştur; “*Türkiye'de, Türk vasfını taşıdığı halde bu propagandayı destekleyecek kadar gözleri iç politika hırsı ile perdelenmiş ve milli şuurunu kaybetmiş bir adam çıkabileceğini ve iki Amerikan gazetesine memleketi aleyhinde iftiralar kusabileceğini umar mıydınız? Fakat işte Celal Bayar, sağ kolu Fuat Köprülü bunu yaptı. Hem de nasıl! Chicago Tribün ve Newyork Times gibi Amerika'nın en büyük, Amerika'nın efkârı üzerinde en tesirli iki gazetesinin muhabirine, Türk Hükûmeti ve memleketteki demokrasi hareketinin aleyhine dünkü gazetelerde okuduğunuz iftiraları savurdu.*” Peyami Safa, iç politikada yaşanan gelişmeler ve iddia edilen olumsuzlukların Türk gazeteleri yerine Amerikan gazetelerinde verilen demeçlerle yayınlattılmasına

⁵² 30 Ocak 1943 tarihinde, İngiltere'nin Türkiye'yi kendi safında savaşa sokabilmek için Adana'ya gelerek İnönü ile yapmış olduğu görüşme literatüre Adana Görüşmeleri olarak geçmiştir. Köprülü'nün, DP'nin yaşadığı mağduriyeti Adana Görüşmelerinin yapıldığı ili referans göstererek açıklama yoluna gitmesi, bu şehrin malum görüşme nedeni ile uluslararası kamuoyu tarafından biliniyor olmasından kaynaklanmaktadır. Köprülü bu ayrıntıyı vurgulayarak yaşadıkları mağduriyeti daha görünür kılmayı hedeflemiştir.

⁵³ BCA, 30.01.00.00.55.336.2.

⁵⁴ BCA, 30.01.00.00.55.336.2

⁵⁵ Köprülü'nün bahse konu işlediği iddia edildiği suçtan yargılanamamasında bu tarih önem arz etmektedir. Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğü'nün, İstanbul Milletvekili Fuat Köprülü'nün Milletvekilliği Dokunulmazlığı Hakkında 1550 Karar Nolu 2 Haziran 1947 tarihli yazısından bu konunun ayrıntısı öğrenilmektedir. Buna göre, hariçte itibar ve nüfuzunu kırarak şekilde devletin iç durumu hakkında asılsız haberler yayınlamaktan suçlu sayılan İstanbul Milletvekili Fuat Köprülü'ye isnat olunan suçun 14 Mayıs 1946 gününde işlendiği ve 14 Haziran 1946 tarihinde kabul edilen 4943 sayılı birinci maddesinin ise 7 Haziran 1946 tarihine kadar işlenmiş olan basın suçlarından dolayı kovuşturma yapılamayacağını amir bulunduğu göre 4943 sayılı kanunundan faydalanan Fuat Köprülü hakkında herhangi bir kovuşturma ya da yargılama yapılamayacağından dosyanın Hükûmete iadesine karar verildiği bildirilmiştir. Bkz. BCA 30-01-00-00/55-336-2.

⁵⁶ Fuat Köprülü'nün Şikâyet Ettiği”, *Vakit*, 16 Mayıs 1946, 1.

⁵⁷ “Fuat Köprülü Memleketimiz Hakkında Kaba İftiralar Savurmuş”, *Vakit*, 15 Mayıs 1946, 1-7.

milliyetçi bir yaklaşım göremediğini dile getirmiştir. Bu yöntemle öngörülen neticeyi ise “*Fayda sıfır. Ziyan açık*” şeklinde telaffuz etmiştir. Köprülü’nün bu çıkışını “*düşman politikasının eline yeni bir silah tutuşturmak*” şeklinde tasavvur eden Safa, “*Köprülü adını taşıyan adam, iftiralarında o kadar ölçüyü aşmıştır ki, eğer Moskova Radyosu bu gece radyoda ona hitap ederek, Profesör! Sen de fazla ileri gidiyorsun, bizim Gürcü profesörleri de geçtin derse şaşmayınız*” ifadeleri ile Köprülü’yü ulusal çıkar ve politikaların aksi seyrinde hareket etmekle itham etmiştir.⁵⁸

Ulus Gazetesi’nden Nihat Erim ise Fuat Köprülü’nün izlemiş olduğu yolun, Osmanlı İmparatorluğu’nun son düşüş döneminde bazı vezirler tarafından takip olunduğunu belirtmiştir. Erim, Osmanlı Devleti’nin yıkılma döneminde izlediği denge politikası ile bir takım devletlere güvenerek varlığını sürdürme, mevkiinde kalma ya da tutunma eğilimindeki vezirlerin ve padişahların politikası ile Köprü’nün takip ettiği yolun benzerliğine vurgu yapmak istemiştir. Erim, 19. Yüzyılın taşkınlık ve manevi bozukluk devrinde, şu veya bu devletin politikasını güderek mevki edinmek isteyenlerin, yabancı konsoloshanelere sığınanların olduğunu ancak Cumhuriyet döneminde bu türden hareketlere rastlanmadığını vurgulamıştır. Köprülü’nün bu hareketini yıkılma dönemi Osmanlı anlayışının bir devamı olarak nitelemiştir.⁵⁹ Öte yandan Erim, Demokrat Parti’nin “*üst üste düştüğü hatalardan*” dolayı, Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesinin benzeri bir durumunu yaşayabileceğini dile getirmiştir. Buradan yola çıkarak, parti kapatmanın halen düşüncelerde var oluyor olması dönem anlayışının çarpıklığını göstermektedir. Köprülü’nün bahse konu demeçleri ile rejimi, tehlikeye attığını düşünen Erim, “*Fuat Köprülü’nün son hareketiyle yurdun ve rejimin haysiyet ve şerefi için pek tehlikeli bir maceraya girdiğine göre bu partinin bugün büründüğü hüviyet altında devam etmesinde, siyasi hayatımız bakımından ne gibi bir fayda mülahaza edilebileceği birçok çevrelerde haklı olarak sorulmaya başlanmıştır*”⁶⁰ diyerek, DP’nin üstü kapalı bir şekilde siyasi hayatına son verilmesi gerekliliğini ifade etmiştir. Erim, Köprülü’nün yabancı gazetecilere vermiş olduğu beyanatın bir Türk profesöründen gelebileceğine inanmak istemediğini dile getirmiştir. Ancak Erim’e göre Köprülü bu hareketini bilerek ve isteyerek yapmıştır. Köprülü’yü ağır ithamlarla eleştiren Erim, “*Bir insanın bu kadar sakat fikirler beslemesi, bu derecede insafsızlaşması için gözlerini kara bir hırsın bürümüş olması lazım geleceğini tasavvur etmek zor değildir*” ifadelerini kullanmıştır. Türkiye’de gerçekleştirilen Atatürk inkılaplarının hiç birisinin dış baskı neticesinde olmadığını dile getiren Erim, Türkiye’de alınan her türlü tedbirin ancak milletin kendisine dayanılarak alınmış olduğu gerçeğini vurgulamıştır. Köprülü’yü kast ederek, “*başka şeyler umarak buna bel bağlamış olanları bekleyen akıbet derin bir hüsrandır*” ifadelerini kullanmıştır. Erim yazısını, “*Cumhuriyet devrinde, tereddidi etmiş Osmanlı usullerinden nefret eden, milli haysiyet ve vakarına ziyadesi ile düşkün, Türk milletine her iyiliğin yalnız kendisinden geleceğine iman etmiş, yabancıların değil iç işlerine karışmalarına sadece karışır gibi görünmelerine bile asla tahammül etmeyecek olan bir genç nesil yetişmiştir. Bu nesil, Fuat Köprülü’nün bu son hareketini tavsif etmek için kelime bulamamaktadır*” şeklinde ifadelerle kullanmıştır. Böylece, Köprülü’nün bu hareketini bir nevi yabancı devletlere Türkiye’yi şikâyet olarak algılayarak bu durumu milli duygular içerisinde kabul edilemez bulduğunu yinelemiştir.⁶¹

Yeni Sabah Gazetesi ise 18 Mayıs 1946 tarihli nüshasında önemli bir ayrıntıya değinmiştir. Buna göre DP, Köprülü’nün demeçlerinde belirttiği sıkıntıları gazetelerde yayınlanmadan evvel CHP ile görüşmüş ancak bu görüşmelerin netice vermemesi nedeni ile “*işi açığa vurmaya*” mecbur olmuştur.⁶² 18 Mayıs 1946 tarihli Ulus Gazetesi’nde Hüseyin Cahit Yalçın, Köprülü’ye yüklenilmiştir. Buna göre Köprülü bu hareketi ile memleketi ecnebilere karşı kötüleştirmiştir. Köprülü, CHP’nin hareket tarzından rahatsızdır ve bu durumu dış ülkelere şikâyet etmiştir. Konuyu milli boyutları ile ele alan gazete, “*Milli vakar ve haysiyet hissini taşıyan vatandaşlardan mürekkep bir millet kendi aile kavgalarını ecnebilere kendi ağzı ile anlatmaz ve vatanını kötülemez. Fuat Köprülü, böyle yapan bir adamı ecnebilere bile içlerinden hakir görüp ayıplayacaklarını düşünmeyecek kadar hafif görüyor*” ifadeleri ile Köprülü ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Yalçın’a göre, Köprülü bu günkü gelmiş olduğu konumunu Devletin imkânları ile elde etmiştir. Ardından CHP safında milletvekili olmuştur. Yalçın tüm bu yaşananları, siyasi ve sosyal hayatında bu kadar iyi muamele gören ve yüksek mevkilere çıkarılan bir kişinin dâhili aile işlerini “*ecnebilere çekiştirmek*” ve ecnebi kamuoyu karşısında vatanını “*lekelemek*” olarak adlandırılmıştır. Yalçın Köprülü’ye karşı eleştirilerini şu sözlerle bitirmiştir: “*Sade mantığın çığırından çıkmış olsaydı, ziyân yoktu. O*

⁵⁸ Peyami Safa, “Aman Yarabbi!”, *Vakit*, 16 Mayıs 1946, 1; *BCA*, 30.01.00.00.55.336.2.

⁵⁹ Nihat Erim, “Çirkin Bir Taktik”, *Ulus*, 17 Mayıs 1946, 1; *BCA*, 30.01.00.00.55.336.2.

⁶⁰ Nihat Erim, “Yolumuzdan Dönmeyeceğiz”, *Ulus*, 18 Mayıs 1946, 1-4; *BCA*, 30.01.00.00.55.336.2.

⁶¹ Nihat Erim, “Çirkin Bir Taktik”, *Ulus*, 17 Mayıs 1946, 5.

⁶² *BCA*, 30.01.00.00.55.336.2.

yaptığı hareketlerle maatteessüf bizim içimizden de çıkmıştır. Vatanını ecnebilere teşhir etmeye kalkan bir adama siyasi hayatımızda yer olamaz. Ona karşı bir vatandaş hürmeti besleyemeyiz.”⁶³

Köprülü'nün, 11 Mayıs'ta yabancı gazetelere verdiği demecin yankıları sürdüğü sıralarda, Köprülü, 16 Mayıs 1946'da Türk gazetecileri davet ederek yeni bir beyanat vermiştir. Buna göre Köprülü Amerika Birleşik Devletleri gazetelerinin muhabirliğini yapan Arslan Humbaracı⁶⁴ isimli kişi ile tanışmış ve DP ile ilgili malumat vermiştir. Köprülü, bu gazetelere vermiş olduğu demecin doğru ve arkasında olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Köprülü, Adana'da açılması planlanan DP At Kapı Ocağı'nın açılmasını talep etmiş ancak valilik bunu geri çevirmiştir. Yaşanan durumun kanunsuzluğu dile getirilince geri adım atmış ve ocak açılmıştır. Köprülü'ye göre bu durumun basında yankı bulması bile yayın kuruluşuna göre farklılık göstermektedir. Ona göre bu farklılığın yanlışlıkla mı yoksa başka bir amaçla mı yapıldığı tartışmalıdır. CHP tarafından DP'nin teşkilatlanmasını önlemek amacıyla yapılan “kanunsuz” ve “yolsuz” hareketler, “tazyik” ve “tehditlere” karşı DP'nin savunması basında iki üç ay kendisine yer bulamamıştır. Köprülü'nün bu çıkarımı önem arz etmektedir. Zira basın hürriyetinin olmadığını savunan Köprülü, DP'ye karşı uygulanan bu “kanunsuzluklara” CHP taraftarı ulusal basın yerine, yabancı gazetelere demec vererek sesini duyurmaya çalışmıştır.⁶⁵

DP'ye karşı yürütülen karalama kampanyasına karşı basını denetim altına alarak kamuoyunun bilgilendirilmesinin önüne kesilmeye çalışıldığını ifade eden Köprülü'ye göre yaşanan hadiseler Türk ve dünya kamuoyundan gizli kalmaz. Ayrıca CHP tarafından üzerlerine atılı başka bir iddiayı dile getiren Köprülü'ye göre DP'nin iktidara gelmesi durumunda Türkiye; Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk ve Polonya gibi bir vaziyete düşebilir iddiası CHP tarafından kamuoyuna yansıtılmaktadır. Köprülü bu iddiayı, “bütün vatandaşların nefretle karşılayacağı adi bir iftira” olarak nitelendirmiştir.⁶⁶

4. Mehmet Fuat Köprülü'nün Meclis Faaliyetleri

4.1. VII. Dönem TBMM

4.1.1. San Francisco'da 26 Haziran 1945 tarihinde imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Antlaşması ile Milletlerarası Adalet Divanı Statüsünün onanması hakkındaki kanun münasebetiyle yapılan oturum ve Mehmet Fuat Köprülü'nün Konuşmaları (15.08.1945)

Dünyayı etkisi altına alan II. Dünya Savaşı, devletlerarası güç dengelerini de değiştirmiştir. Savaş neticesinde Almanya ve İtalya gibi ülkelerin savaş öncesi planları gerçekleşmezken Amerika Birleşik Devletleri, Sovyet Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletler ise güç yarışında ön plana çıkmışlar ve özellikle ABD ve Sovyet Rusya çekişmesi uzun bir süre uluslararası ilişkilerde güncelliğini korumuştur. Öte yandan Türkiye, yürütmüş olduğu savaş dışı kalma politikası ile kendisini savaşın yıkıcı etkisinden korumayı bilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın ardından yeni düzenin tesisinde görev üstlenecek olan Birleşmiş Milletler Antlaşması 26 Haziran 1945'te San Francisco'da imzalanmıştır. Türkiye bu antlaşmayı 15 Ağustos 1945'te TBMM'de gerçekleştirilen oturumda oylamaya sunarak kabul etmiştir.

Bahse konu TBMM oturumunda ilk sözü Dışişleri Bakanı Hasan Saka almıştır. Saka'ya göre artık Avrupa ve Uzak Doğu'da savaş sona ermiştir. Uluslararası ilişkilerde barış ve düzenin tesis edilebilmesi için bir teşkilatın kurulması zaruridir. Bu maksatla San Francisco'da toplanan temsilciler bu arzu ile işe başlamışlardır. Saka, Milletler Cemiyeti'ni başarısız bir sistem olarak görmekte ve yeni kurulan Birleşmiş Milletler Teşkilatı ile bu başarısızlığın sona ereceğini umut etmektedir. Saka, çizmiş olduğu bu genel çerçevenin ardından Milletvekillerini, Birleşmiş Milletler Antlaşmasını onaylamaya davet ederek bu kararın Türkiye'nin çıkarlarına uygun olduğunun altını çizmiştir.⁶⁷ Saka'dan sonra söz alarak Dışişleri Komisyonu adına konuşan Ağrı Milletvekili Rıfki Refik Pasin

⁶³ BCA, 30.01.00.00.55.336.2.

⁶⁴ Arslan Humbaracı 21 Mayıs 1946'da yapmış olduğu beyanatında; “Ben ne Halk Partisi ne de Demokrat veya başka bir partinin aza veya gazetecisiyim. Serbest haber alma ve verme prensibinin en büyük müdafileri unvanını kazanmış iki Amerikan gazetesinin Türkiye muhabiriyim. Vazifem herhangi bir Hükümet veya partinin siyaset ve propagandasını yapmak değil, hadiseleri oldukları gibi ve hangi taraf için faydalı veya zararlı olabileceklerini nazarı itibara almaksızın bildirmektir. Beni bağlayan ancak vatani endişelerdir.” Bkz. “Fuat Köprülü'ye ve Ahmet Emin'e Cevap”, *Vakit*, 21 Mayıs 1946, 3.

⁶⁵ “Fuat Köprülü Cevap Veriyor”, *Yeni Sabah*, 18 Mayıs 1946, 1; “Fuat Köprülü Mahut Beyanatını Müdafaa Ediyor”, *Vakit*, 17 Mayıs 1946, 1.

⁶⁶ “Fuat Köprülü Mahut Beyanatını Müdafaa Ediyor”, *Vakit*, 17 Mayıs 1946, 1.

⁶⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VII, Cilt:10, Toplantı:2, Doksanıncı Birleşim (15.08.1945), 156, 158; “Dışişleri Bakanımızın Beyanatu”, *Tanin*, 16 Ağustos 1945, 2.

ve sırasıyla konuşmalarını yapan Ankara Milletvekili Mümtaz Ökmen, Erzurum Milletvekili Nakiye Elgün, Eskişehir Milletvekili Yavuz Abadan, Sinop Milletvekili Cevdet Kerim İncedayı, İzmir Milletvekili Mustafa Münir Birsnel ve Maraş Milletvekili Rasih Kaplan bu antlaşmanın Türkiye tarafından onaylanması taraftarıdır. Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur ise antlaşmanın onaylanmasının yanında eksikliklerini de Genel Kurulda dile getirmiştir.⁶⁸ Buna göre Bayur, günümüzde de sıklıkla değinilen çok önemli bir konuya işaret etmiştir. Bayur'a göre antlaşma hükümleri içerisinde beş devlete ayrıcalık tanınması kabul edilemez bir durumdur.⁶⁹ Görülmektedir ki, TBMM Genel Kurulu'nda dünyaya barışı tesis için henüz oluşturulmuş bir sisteminin aslında eşitsizlik temelli oluşturulduğu yüksek sesle dile getirilmiştir. Bayur, bu konuya değinerek bağımsızlığını uzun yıllar süren savaşlar neticesinde elde etmiş olan ve yurttan sulh cihanda sulh prensibi ile hareket eden Türk Milletinin, diğer tüm milletlerle birlikte eşit temsil prensibini savunmuştur. Bayur'un ardından sözü Aydın Milletvekili Adnan Menderes almıştır. Menderes'in Meclis konuşması önemlidir. Menderes'in antlaşma ile ilgili düşüncelerini açıklaması bazı milletvekillerinin tepkisini çekmiştir. Bu sırada Köprülü, Menderes'i savunduğu için TBMM Genel Kurulu'nda tartışma çıkmıştır. Menderes, konuşmasında Birleşmiş Milletler Antlaşmasının TBMM'de onaylanması gerekliliği üzerinde dururken kullanmış olduğu; *"Bu itibarla kabul etmekte bulunduğumuz Milletlerarası Anayasası ile kendi Anayasamızın dışında veya onun ruhuna aykırı bir taahhüt altına giriyor değiliz. Ancak olsa olsa fiili durum ile yazılı Anayasamız arasındaki bazı ahenksizliklerin bertaraf edilmesi lüzumu hâsıl olabilir ki, bu da esasen Ana Kanunumuzun milletimize karşı taahhüt etmiş olduğu hususların kemaliyle yerine getirilmesi demektir"*⁷⁰ şeklindeki ifadeler 1946 Recep Peker Hükümetinde Adalet Bakanı olacak olan Mümtaz Ökmen'in tepkisini çekmiştir: Menderes'in fiili durumun anayasa ile uyumsuzluğunu dile getirmiş olması Mümtaz Ökmen'in dikkatini çekerek bu duruma itiraz etmesine neden olmuştur.⁷¹ Bu konuyu ilginç kılan ise tartışmaya Mehmet Fuat Köprülü'nün de dâhil olarak Menderes'in yanında yer almış olmasıdır. Zira yaklaşık bir sene sonra CHP'den ayrılarak Demokrat Parti'yi kuracak milletvekillerinin arasında Menderes ve Köprülü yer alacaktır. Köprülü'nün TBMM'de Menderes yanlısı bu çıkışı tesadüf değildir. Bu durum ileride uzun yıllar sürecek olan birlikteliğin bir göstergesidir. Ayrıca böylesi önemli bir konuda TBMM'de CHP milletvekilleri arasında görüş ayrılıklarının söz konusu olması da, 1946'da gerçekleşecek olan bölünmenin işaretleri olarak değerlendirilebilir. Zira Mecliste onaylanması öngörülen bu antlaşmaya karşı çıkmamakla birlikte eleştirilerini yönelten Yusuf Hikmet Bayur ve Adnan Menderes ileride CHP'den ayrılan iki milletvekili olarak karşımıza çıkmaktadır.

Daha sonra Meclis kürsüsüne CHP Kars Milletvekili Fuat Köprülü⁷² çıkmıştır. Köprülü sözlerine Menderes'in düşüncelerine karşı çıkan Mümtaz Ökmen'i eleştirerek başlamıştır. TBMM'de herkesin hür iradesiyle konuşma hürriyetinin olduğuna dikkat çeken Köprülü, sıra arkadaşlarını bu konuda uyarmıştır. Bu arada Meclis içerisinde Köprülü'ye karşı büyük bir tepki gösterilmesi CHP içerisindeki ahenksizliği ortaya koymaktadır. Köprülüye göre Adnan Menderes, San Francisco Antlaşmasının Türkiye'nin iç ve dış siyasi geleneklerine uygun olduğunu söylemesine rağmen, arada bazı görüş ayrılıkları olması nedeniyle kendisine karşı büyük bir tepki söz konusu olmuştur. Böylece Köprülü, Menderes'i bu konuda yalnız bırakmamış ve onun yanında yer almıştır. Köprülü, *"Herkes, hiç kimse, başkasının kendisi gibi düşünmesini istememelidir"*⁷³ ifadeleri ile aynı parti mensubu da olsa her milletvekilinin düşüncelerinde özgür olduğunu ve bu düşüncelere hiçbir kurum ve kişinin gem vuramayacağını anlatmaya çalışmıştır. Uzun yıllar tek partili sistemle yönetilen Türkiye'de, bir milletvekilinin Meclis kürsüsünden düşünce özgürlüğünden bahsediyor olması bir yandan tek partili düşünce sisteminin artık geçerliliğini yitirmeye başladığını gösterirken öte yandan CHP içerisindeki çatılmanın bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Köprülü'nün TBMM kürsüsünde herkesin fikrini açıkça söyleyebileceği ve bu kürsüde söylenmeyecek hiçbir gerçeğin olmadığını dile getirmesi Meclis Genel Kurulunda şiddetli gürültü ve bağırma ile

⁶⁸ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VII, Cilt:10, Toplantı:2, Doksanıncı Birleşim (15.08.1945), 160, 161, 163, 165, 166-167.

⁶⁹ "Bu antlaşmanın en yüksek ülkülerinden birisi ulusların eşitliğini tanınmasıdır, fakat bununla tezat teşkil eden hükümleri vardır. Bunlar üzerinde durmak istiyorum. Bu eşitlikteki tezat eden büyük Devlet olarak tamamen beş devlete verilen haklardır. Bunlara verilen hakların ötekilerinden başkalığı miktar ve nispet üzerinde değildir. Esas üzerindedir. Büyük devletler sanki başka cinsten devletlerdir. Başkalarından büyük oldukları için hakları da büyük olsun, bunlara verilen hak başkalarında hiç yoktur. Bunlardan birinin oyu olmadıkça hiç bir netice tecelli edemez ve bu her işi durdurabilir. Yani arada cins farkı vardır, miktar farkı değil." Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VII, Cilt:10, Toplantı:2, Doksanıncı Birleşim (15.08.1945), 168.

⁷⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VII, Cilt:10, Toplantı:2, Doksanıncı Birleşim (15.08.1945), 171.

⁷¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VII, Cilt:10, Toplantı:2, Doksanıncı Birleşim (15.08.1945), 174.

⁷² *TBMM Seçim Mazbatası*, Sicil: 478.

⁷³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VII, Cilt:10, Toplantı:2, Doksanıncı Birleşim (15.08.1945), 175; "Büyük Millet Meclisi San Francisco Antlaşmasını Tasvip Etti", *Tanin*, 16 Ağustos 1945, 6.

kesilmek istenilmiştir. Buna karşı Köprülü'nün cevabı ise “*ayak vurmakla hakikatleri örtemezsiniz*”⁷⁴ şeklinde olmuştur.⁷⁵ Aslında Köprülü'nün bu tavrı, Menderes'e yapılan davranış özelinde tek parti CHP'sine karşı beslemiş olduğu sistemsel eleştirinin tezahürü olarak değerlendirilebilir. Mehmet Fuat Köprülü'nün kürsüden inmesiyle Mecliste tansiyon yatışmış ve maddelerin oylamasına geçilmiştir. San Francisco'da, 26 Haziran 1945 tarihinde imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Antlaşması ile Milletlerarası Adalet Divanı Statüsünün onanması hakkındaki kanuna 332 Milletvekili oy vermiştir. Kanun 332 oyla ve hazır olanların oybirliğiyle kabul edilmiştir.⁷⁶ Mecliste yaşanan bu durum Menderes ve Köprülü'nün CHP içerisindeki ilk çıkışı değildir. Tüm bunlar göstermektedir ki, 1935'ten beri CHP içerisinde siyaset yapan Köprülü, CHP'nin siyasi tutumunun kendi düşüncesi ile uyuşmadığını belirlemiştir. Bu durum ise onun DP'nin kuruluşunda aktif rol almasının önünü açmıştır.

5. VIII. Dönem TBMM

5.1. Recep Peker ve Hasan Saka Hükûmet Programları Münasebetiyle Yaşanan Tartışmalar ve Mehmet Fuat Köprülü

TBMM'de muhalif tavrı ile ön plana çıkan Mehmet Fuat Köprülü, 14 Ağustos 1946 tarihli TBMM oturumunda, Başbakan Recep Peker'in Hükûmet programını okuması sırasında CHP'li vekillerle münakaşaya girmiştir. Oturumda ilk sözü Başbakan Recep Peker almış ve TBMM'de iki siyasi parti ve bağımsız milletvekillerinden meydana gelen oluşumun, demokrasinin daha ileriye götürülmesi açısından bir fırsat yarattığını dile getirerek konuşmasına başlamıştır.⁷⁷ Daha sonra Hükûmetçe alınacak tedbirlere değinen Peker Cumhuriyet ordusu, ticaret, tarım, ulaştırma, tekel ve gümrük, milli eğitim, bayındırlık, çalışma ve maliye politikaları hakkında açıklama yapmıştır.⁷⁸ Peker'in konuşmasının bitiminin ardından söz alan milletvekilleri konuşmalarına başlamadan İstanbul Milletvekili Mehmet Fuat Köprülü⁷⁹ usule ait söz istemiştir. Köprülü, yaklaşık 75 dakika süren program sürecinde, Devletin genel hayata dair en ince meselelere temas edildiğini ancak böylesi uzun bir program hakkında kendi partisinin mütalaa ve görüşlerinin aktarılması adına bahse konu oturumun cuma gününe ertelenmesini talep etmiştir.⁸⁰

DP İstanbul Milletvekili Mehmet Fuat Köprülü'nün bu çıkışı TBMM'de tartışma yaratmıştır. Bu tartışmada söz alan CHP Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Ataç, Anayasanın 44. Maddesi uyarınca Hükûmetin programını bir hafta içerisinde okuması gerekliliğini vurgulamıştır. Ataç'a göre Köprülü bu talebi ile zaman kazanmak istemektedir. En ince ayrıntısına kadar paylaşılan Hükûmet programında gizli kalan hiçbir nokta yoktur ki zaten TBMM'de bulunan siyasi partilerin memleketin iç ve dış siyasetini esasen bilmeleri gerekmektedir. Bu sıradan bir kanun müzakeresi değildir. Bu nedenle üzerinde bir mesuliyet taşıyan Hükûmetin bir an önce görevine başlaması gerekmektedir. Bu bağlamda bir dakikanın bile çok büyük önemi vardır. Meclis müzakereleri uzayabilir hatta gece de görüşülebilir ancak Köprülü'nün talep ettiği gibi Cuma gününe ertelenemez.⁸¹ Daha sonra söz alan CHP Yozgat milletvekili Sırrı İçöz, Köprülü'nün bu çıkışını yadırgamış ve TBMM'nin daha önce böyle bir taleple karşılaşmadığını dile getirmiştir. Bu sırada söze giren Köprülü “*o zaman Meclis tek partiliydi*” diyerek aslında önemli bir konuya değinmiştir. Köprülü, TBMM'de geçirilen kanun ve yapılan müzakerelerin çok ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan geçmiş olmasının evvelki zamanlardan kaldığını ve DP ile birlikte artık TBMM'de denetleyici ve sorgulayıcı bir müzakere ortamının hâsıl olduğunu anlatmaya çalışmıştır.⁸²

Köprülü konuşmasına, CHP milletvekillerinin ilgili müzakerenin ertelenmesi talebini anayasaya aykırı bulduklarını ve programın okunarak Hükûmetin güvenoyu alması sürecini başlatması gerekliliği konusunu eleştirerek başlamıştır. Köprülü, “*Anayasanın hiçbir yerinde Hükûmet gelir gelmez, güven ister istemez o gün güven verilecektir, başka güne talik edilmez diye bir hüküm mevcut değildir*” diyerek buradaki haklı duruşunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre CHP'li milletvekillerinin iddia ettiği gibi Anayasanın 44. Maddesi bu ertelemeye

⁷⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VII, Cilt:10, Toplantı:2, Doksanıncı Birleşim (15.08.1945), 176; Büyük Millet Meclisi San Francisco Antlaşmasını Tasvip Etti”, Tanin, 16 Ağustos 1945, 6.

⁷⁵ BCA, 490.01.00.00.572.2277.3.

⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VII, Cilt:10, Toplantı: 2, Doksanıncı Birleşim (15.08.1945), 176.

⁷⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt:1, Toplantı: 0, Üçüncü Birleşim (14.08.1946), 27.

⁷⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt:1, Toplantı: 0, Üçüncü Birleşim (14.08.1946), 29-37.

⁷⁹ TBMM Seçim Mazbatası, Dönem VIII, 23.08.1946, Sicil No: 1001.

⁸⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt:1, Toplantı: 0, Üçüncü Birleşim (14.08.1946), 37-38; “Meclis 53 Oya Karşı 378 Oy İle Kabineye İtimat Etti”, Akşam, 15 Ağustos 1946, 1.

⁸¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt:1, Toplantı: 0, Üçüncü Birleşim (14.08.1946), 39.

⁸² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt:1, Toplantı: 0, Üçüncü Birleşim (14.08.1946), 39.

mani değildir. Öte yandan Köprülü, Hasan Fehmi Ataç'ın siyasi partilerin zaten iç ve dış meseleler hakkında bilgi sahibi olması gerekir çıkışına ise, "*Bizim aklımız da, izanımız da programımız da vardır... Yeni Meclis hayatının daha ilk safhasında zehirli bir hava yaratmak isteyen insanların iyi niyetlerinden şüphe etmek lazımdır*" sözleri ile tepki göstermiştir.⁸³ Tüm bunlar ışığında Hükûmet programının okunması sırasında Köprülü'nün başlatmış olduğu tartışma aslında tek parti dönemi alışkanlıklarının devam ettirilmesi düşüncesinden çıkmıştır. Köprülü'nün ifade ettiği gibi programın okunması ve güven oylaması sırasında Mecliste bulunan muhalefetin varlığı CHP tarafından görmezden gelinmiştir. Bu bağlamda taraflar arasında yaşanan tartışmalar da kaçınılmaz olmuştur. Yapılan güvenoyu oylamasında Recep Peker Hükûmetine 378 kabul oyu ve 53 ret oyu verilmiştir. Ret oyu verenler arasında İstanbul Milletvekili Mehmet Fuat Köprülü de bulunmaktadır.⁸⁴

13 Ekim 1947 tarihli TBMM oturumunda, yeni Hükûmeti kuran Hasan Saka'nın Hükûmet programının okunması ve ardından yapılacak olan güvenoyu oylaması için toplanılmıştır. İlk söz hakkını alan Başbakan Hasan Saka, 12 Temmuz Beyannameğine atıfta bulunarak Hükûmetinin en başta gelen görevinin geniş demokrasi rejiminin kurucusu olarak nitelendirdiği CHP'nin gelişmiş bir sistem ve siyasi emniyet sağlayacağını dile getirmiştir. Bu sözleri ile muhalefete karşı yeşil ışık yakan Saka, siyasi partilerin çoğunlukta veya azınlıkta iktidarda veya muhalefette olduğuna bakılmaksızın eşit muameleyi öngören bir yaklaşımda olacaklarını vurgulamıştır.⁸⁵ İdare amirleri konusuna değinen Saka idare amirlerinin memleket düzen ve asayişini kanun dairesinde koruma çalışmalarını destekleyeceklerini vurgulamıştır. Daha sonra tartışma yaratacak bir söyleme değinen Saka, fikir ve kanaat hürriyetine hürmet göstermekte ne derece titiz davranılacak ise aşırı sağcı ve solcu tahrik ve teşkillere karşı da uyanık ve temkinli olmak azminde olduklarını dile getirmiştir. Bu durum muhalefete bir gözdağı olarak değerlendirilebilir.⁸⁶ Daha sonra kürsüye çıkan Adnan Adıvar, Saka'nın siyasi partilerin birbirlerinden farklılık görmeyecekleri şeklindeki konuşmasına atıfta bulunarak⁸⁷ bu isteğin uygulamada da kendisine yer bulmasını ümit ettiğini dile getirmiştir. Daha sonra kürsüye gelen Adnan Menderes, Köprülü'nün Peker Hükûmeti programının görüşülmesi sırasında yaşadığı tartışmaya atıfta bulunmuştur. Menderes, Hükûmet programının daha önceden DP'ye incelenmek üzere verilmesinden duymuş olduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Menderes, programı şiddetle eleştirerek milletin arzu ve iradesi ve Recep Peker kabinesinin sona ermesinin CHP'ye hiçbir şey anlatmadığını dile getirmiştir. Öte yandan Menderes programın önemli bir yanına değinerek geçmişin savunuculuğunun yapıldığını dile getirmiştir. Menderes TBMM Genel Kurulu'nda okunan program hakkında, "*Program, 25 sene iktidarda olan partinin kurduğu Hükûmetin programı mahiyet ve olgunluğunu taşıyor*" ifadeleri ile DP olarak kesinlikle uygun bulunmadığı yönünde fikir beyan etmiştir.⁸⁸

Saka'nın program muhtevası ile yapmış olduğu uzun konuşmasının ardından söz alan İstanbul Milletvekili Mehmet Fuat Köprülü, sözlerine Hasan Saka'ya teşekkür ederek başlamıştır. Teşekkürün hemen ardından Köprülü, "*Eğer kendilerinin programları da sözleri kadar açık ve sarîh olsaydı o zaman belki tenkitlerimizin bazı taraflarına lüzum kalmayacaktı*" şeklindeki ifadeleri ile yapacağı konuşmanın içeriği ile ilgili ipuçlarını da vermiştir.⁸⁹ DP olarak asla bir devr-i sabık anlayışı yaratmayacaklarını dile getiren Köprülü, geleceğin işlerini düşünmekle meşgul olduklarının altını çizmiştir. Köprülü'ye göre, Hükûmet programı adeta bir parti savunması yapar gibi CHP'nin demokratik temayüllerinden ve ülkede demokrasinin CHP sayesinde vücut bulmasından bahsetmektedir. Bu durumu, "*bu sözlere hiçbir lüzum yoktur. Biz, hiçbir zaman memlekette demokrasinin imtiyazını almak ve hiç kimsenin demokrasi fikirlerine taraftar olmayacağını iddia etmek gibi acayip bir vaziyette bulunmadık*" ifadeleri ile açıklamıştır.⁹⁰ Köprülü'ye göre geçmişi araştırmak ve onun hakkında fikir telakki etmek tarihçilerin işidir. Öte yandan Köprülü, CHP'nin idari anlamda taraflılığını eleştirmektedir. Ona göre idarenin

⁸³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, Cilt:1, Toplantı: 0, Üçüncü Birleşim (14.08.1946), 43-44; "Hükûmetin Programı Üzerine Görüşmeler", *Ulus*, 15 Ağustos 1946, 2.

⁸⁴ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, Cilt:1, Toplantı: 0, Üçüncü Birleşim (14.08.1946), 71,74.

⁸⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, Cilt:6, Toplantı: 1, Seksen Beşinci Birleşim (13.10.1947), 672-673.

⁸⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, Cilt:6, Toplantı: 1, Seksen Beşinci Birleşim (13.10.1947), 673; "İdare Amirlerinin Durumu", *Gülek*, 14 Ekim 1947, 1.

⁸⁷ Hatırlarsınız ki Recep Peker Hükûmeti programının, Partimizce tetkik edilerek cevaplandırılabilmesi için bir iki gün müddet verilmesini istemiştik. O zaman Halk Partili hatipler Anayasadan bahsettiler. Zamana ihtiyaç olmadığını ileri sürdüler ve işte şimdi dinlediniz ya, hemen çıkın kürsüde cevap, verin dediler. Okunması bir saatten fazla süren bir Hükûmet programına derhal cevap verebilmenin imkânsızlığı meydana idi. Parti olarak toplanıp mütalâa ettikten sonra hazırlanması gereken bir cevabın programın okunmasını takiben hemen verilebileceği o zaman nasıl iddia olunmuştu, halâ hayretteyiz. Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, Cilt: 6, Toplantı: 1, Seksen Beşinci Birleşim (13.10.1947), 676.

⁸⁸ "D. Parti Programı Şiddetle Tenkit Etti", *Vakit*, 14 Ekim 1947, 1.

⁸⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, Cilt: 6, Toplantı:1, Seksen Beşinci Birleşim (13.10.1947), 723.

⁹⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, Cilt: 6, Toplantı: 1, Seksen Beşinci Birleşim (13.10.1947), 723.

bitaraf ve müstakil bir şekilde işlemesi elzemdir ancak Türkiye’de hiçbir zaman böyle bir idare anlayışı tesis edilememiştir. Bundan sonra gerek CHP gerekse DP’nin en başta gelen ideali tarafsız bir idare yönetimi kurmak olmalıdır. Aksi takdirde ülkenin siyasi istikrara kavuşması ne bu gün ne de yarın mümkün olmayacaktır. Köprülü konuşmasının sonuç kısmını antidemokratik kanunların⁹¹ tadili meselesine ayırmıştır. Buna göre Hükûmet bahse konu kanunlar ile ilgili hiçbir düzenleme yapmamıştır. Antidemokratik kanunların yanı sıra antidemokratik söylemlere DP’nin uzun bir süre maruz kaldığını belirten Köprülü, “*Arkadaşlar hakikati söylemek icap ederse kaç senedir burada içindeyiz ve biliyoruz, bu kürsüden bütün bir partiye karşı anarşist, psikopat, vatan haini ithamlarına maruz kalmış bir partiyiz. Gazetelerde ve bu kürsüde bize psikopat, anarşist ve daha neler neler...*” ifadeleri ile antidemokratik söylemleri örnekler vererek açıklama yoluna gitmiştir. Ülkeye demokrasiyi getiren ve kendisini demokrasinin hamisi olarak gören CHP anlayışına şiddetle karşı çıkan Köprülü, 12 Temmuz Beyannamesine atıf yaparak, bu beyannameye kadar ülkede demokrasi anlayışı hâkim ise, memlekette hakiki demokrasi anlayışı mevcut ise neden 12 Temmuz Beyannamesine gerek duyulduğu sorusunu TBMM kürsüsünden dile getirmiştir. Ayrıca Köprülü, 12 Temmuz Beyannamesi ile ülkeye huzurun hâkim olduğunu dile getirirken bu huzurun kaynağını ise beyannameye eski yolsuzluklar ve antidemokratik durumların “*itiraf*” edilmesine bağlamıştır. Bu bağlamda DP olarak kendi hatalarını kabul ettiklerini söyleyen Köprülü, aynı olgunluğu CHP’nin de göstermesi gerekliliğini vurgulamıştır.⁹² Köprülü’nün ardından kürsüye çıkan hatiplerin konuşmalarını nihayete erdirmeleri sonrası Hasan Saka Hükûmetine güven oylaması yapılmıştır. Yapılan oylamada 411 oyun, 362 kabul ve 49 ret ile Hükûmet güvenoyu almıştır. Oylama da ret oyu verenler arasında İstanbul Milletvekili Mehmet Fuat Köprülü de bulunmaktadır.⁹³

Sonuç

4 Aralık 1890 yılında İstanbul’da dünyaya gelen Mehmet Fuat Köprülü gerek ilmi çalışmaları gerekse siyasi kariyeri açısından Türkiye Cumhuriyeti tarihinde iz bırakan mümtaz bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. İlmi çalışmalarında yakalamış olduğu başarı, siyasi kariyerinin de önünü açmıştır. Bu bağlamda ilmi çalışmaları ile Mustafa Kemal Paşa’nın gözüne girmeyi başaran Köprülü, bunun mükâfatını TBMM’ye girerek almıştır. Zira Mustafa Kemal Paşa’nın, o dönem için ilmi faaliyetleri ile ön plana çıkan bilim insanlarını Meclis çatısı altında toplamak istemesi, Köprülü’ye uzun dönem sürdüreceği siyasi kariyerinin de yolunu da açmıştır. Bu doğrultuda 31 Mayıs 1935’te yapılan ara seçimlerde milletvekili adayı olarak gösterilen Köprülü, Kars Milletvekili olarak TBMM’ye girmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile iyi ilişkileri yürüten Köprülü’nün, onun ölümünün ardından yerine geçen İsmet İnönü ile sağlıklı bir diyalog yakaladığı söylenemez. Bilimsel çalışmaları ile Mustafa Kemal Paşa’nın takdirini toplayan Köprülü, bu yöntemle İnönü’nün de gözüne girmeyi amaçladıysa da bu konuda pek de başarılı olamamıştır. Bundan dolayı İnönü döneminde akademisyen milletvekillerinin akademisyenlik ve siyaset arasında bir tercih yapmaları istendiğinde, tercihini siyasetten yana kullanmıştır. Çünkü Köprülü’de, akademisyenliğin İsmet İnönü döneminde bir önceki döneme göre bakış açısı yönüyle farklılık arz ettiği düşüncesi etkili olmuştur.

Çalışmanın ana konusunu teşkil eden Köprülü’nün muhalefet yıllarının, somut olarak 1945 yılından itibaren başladığı bilinmektedir. Köprülü’nün, CHP Meclis Grubunda görüşülen konularda şeffaflığın ön plana çıkarılması yönündeki tutum ve davranışları, onun muhalifliğinin ilk çıkışı olarak değerlendirilmektedir. Bu ilk çıkış, İnönü’nün gözünden kaçmamış ve taraflar arasında fikir ayrılıkları baş göstermeye başlamıştır. Aslında CHP içerisinde memnuniyetsizlik algısının hüküm sürdüğü tek kişi Köprülü değildir. Onun gibi düşünen Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Emin Sazak gibi milletvekilleri CHP’ye karşı ilk ciddi çıkışlarını 1944 Muvazene-i Umumiye Kanunu ve 1945 Çiftçiyi topraklandırma Kanun görüşmeleri ile 1945 Bütçe görüşmelerinde ortaya koymuşlardır. Şüphesiz ki bunda, İnönü’nün 19 Mayıs 1945’te demokrasi vurgusunun ön

⁹¹ Köprülü’nün antidemokratik kanunların tadilini isteyen konuşması dönem dergilerinde de yankı bulmuştur. İslam-Türk Ansiklopedisi yazarı Eşref Edip, Mehmet Fuat Köprülü’ye hitaben antidemokratik kanunların tadili noktasında eleştiride bulunmuştur. Buna göre Köprülü kaldırılması kararlaştırılan antidemokratik kanunlardan bahsederken, din üzerinde ağır bir baskı teşkil eden kanunlar hakkında bir şey söylememektedir. Edip, “Bu kanunların yürürlükte olduğu bir memlekette demokrasiden, vicdan hürriyetinden laiklikten bahis olunabilir mi? Gayrimüslimler istedikleri lisanda ibadetlerini yapabildikleri ve dini işlerini görebildikleri halde, devletin asıl unsuru olan Müslüman Türkler hakkındaki bu baskının hala devam etmesi reva mıdır? Antidemokratik kanunlardan bahsederken bu ağır maddelerin kaldırılması lüzumundan niçin bahsetmiyorsunuz? Korkuyor musunuz?” ifadeleri ile Köprülü’yu ağır bir şekilde eleştirmiştir. Bkz. Eşref Edip, “Halk Partisi Başmuharriri Prof. Nihat Erim ve Demokrat Parti Başmuharriri Fuat Köprülü Üstatlara” *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, Sayı: 2, Cilt: 90, Aralık (1947), 16.

⁹² *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, Cilt 6, Toplantı: 1, Seksen Beşinci Birleşim (13.10.1947), 724-725.

⁹³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, Cilt 6, Toplantı: 1, Seksen Beşinci Birleşim (13.10.1947), 735,738.

plana alınarak yaptığı nutkunun büyük payı olduğu düşünülmektedir. 29 Mayıs 1945 tarihli Bütçe görüşmelerinde bütçeye ret oyu veren milletvekilleri arasında Köprülü'nün de yer alıyor olması, onun CHP idaresine karşı almış olduğu tavrın en açık göstergesidir. Bu süreci takiben Adnan Menderes, Celal Bayar, Mehmet Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'dan mürekkep olan milletvekillerinden oluşan grubun, Dörtlü Takrir adı ile bilinen önergeyi CHP Meclis Grubuna sunmaları, bahse konu kişilerin CHP'den ihraçları ile sonuçlanacak bir sürecin de başlangıcını oluşturmuştur. Bu süreç içerisinde Köprülü, kendisini fikirsiz olarak CHP'den kopmuş bir milletvekili olarak addettiğinden Vatan Gazetesi'nde iktidar aleyhine yazılar yazmıştır. Köprülü'nün bu çıkışı aslında CHP'ye karşı küçük çapta bir bağımsızlık mücadelesi olarak nitelendirilebilir. Bu doğrultuda, Köprülü'nün muhalif diğer milletvekilleri arasında daha ön plana çıktığı söylenebilir. Zira CHP ile ilgili en net ve somut ithamlar Köprülü tarafından kamuoyuna sunulmuştur. Köprülü'nün bu sistemsel muhalefeti 21 Eylül 1945'te CHP'den ihraç edilmesi ile neticelenmiştir.

Köprülü, CHP'den ihraç olmasının ardından eski partisine karşı yürütmüş olduğu muhalefeti daha da ileriye taşımıştır. Basının, CHP'nin kontrolünde olduğunu düşünen Köprülü, bu sefer eski partisine karşı yürütmüş olduğu muhalefeti uluslararası boyuta taşıyarak New York Times ve Chicago Tribune gazetelerine CHP iktidarını eleştiren demeçler vermiştir. Köprülü'nün bu demeci gerek CHP kanadında gerekse ulusal basında çok ciddi bir tepki ile karşılanmıştır. Bu durum 3. Genel Müfettiş Nazif Ergin'in 21 Mayıs 1946 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Genel Katipliği'ne göndermiş olduğu yazıda açıkça ortaya çıkmakta ve Ergin bu girişimi tehlikeli olarak addetmektedir. Köprülü'ye karşı yapılan eleştiriler o kadar ileriye gitmiştir ki kendisine "hain" yakıştırması dahi yapılmıştır. Bu bağlamda CHP, Köprülü'ye karşı önlem almakta gecikmemiş ve 1 Haziran 1946'da Köprülü için dokunulmazlığının kaldırılması talebiyle Cumhuriyet savcılığı tarafından fezleke hazırlanmıştır. Ancak Köprülü'nün ilgili demeçleri af kanunu dâhilinde olan 7 Haziran 1947 tarihinden önce işlemiş olduğu tespit edildiğinden, hakkında takibat ifasına mahal olmadığı şeklinde karar almıştır. Köprülü'nün dış basına vermiş olduğu demeçlerin iç basında çok ciddi bir yankı bulması aslında Köprülü'nün basın özgürlüğü noktasındaki kaygılarını haklı çıkarmaktadır. Zira Vakit Gazetesi'nden Peyami Safa'nın Türk vafına sahip olmasına rağmen Türkiye'ye karşı yürütülen propagandaya Köprülü'nün alet olduğunu düşünmesi ve Köprülü'yü iftira atmaya suçlaması buna örnek teşkil etmektedir. Yine, Ulus Gazetesi'nden Nihat Erim'e göre Köprülü, bir takım devletlere güvenerek varlığını sürdürme çabasında olduğu vurgulanmış ve anti milliyetçi olmakla itham edilmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın ise Köprülü'yü memleketi ecnebilere şikâyet eden milletvekili olarak nitelendirilmiştir. Bunun dışında Köprülü'nün muhalefetine TBMM'de de etkin bir şekilde sürdürüldüğü tespit edilmektedir. Özellikle Hükûmet programlarının okunması sırasında söz alan Köprülü, eski partisini bu programlar üzerinden eleştirmiştir. TBMM Genel Kurulunda Başbakan Recep Peker Hükûmet programının okunması sırasında güven oylamasına geçilmeden önce, DP olarak kendilerine programı incelemek için süre isteyen Köprülü'nün bu çıkışı, TBMM'de tartışma yaratmıştır. Daha önce böyle bir uygulamanın olmadığını dile getiren CHP milletvekillerine Köprülü'nün cevabı daha evvelden mecliste muhalefetin olmadığı şeklinde olmuştur. Aslında burada Köprülü demokratik anlayışın gereği olarak haklı bir talepte bulunmuş ve olumsuz bir tepki ile karşılanmıştır. Alınan bu olumsuz tepkinin ana sebebi ise TBMM'nin muhalefete alışık bir yapıya sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde Hasan Saka Hükûmet programının okunması sırasında Köprülü, CHP'yi idarenin bitaraf olması yönü ile eleştirerek tüm siyasi partilerin eşit ve tarafsız bir anlayış içerisinde olma zorunluğuna vurgu yapmıştır. Bu bağlamda CHP yönetimi tarafından daha evvel DP'ye karşı sarf edilen anarşist ve psikopat gibi ithamları DP olarak asla kabul etmediklerinin altını çizmiştir. Köprülü, her iki Hükûmet güven oylamasında ret cevabı veren bir milletvekili olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda 1945-1947 arası Köprülü'nün muhalefet faaliyetlerine genel olarak bakıldığında, CHP idaresinin ülkenin tüm kurumlarını tekelleştirdiği, tarafsızlığını kaybettiği ve demokratik yaklaşımlardan uzak durduğu yönünde bir tutum içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda çizilen yol haritası kapsamında eski partisine karşı acımasız eleştirileri yönelten ve engellemeler karşısında dış basına demeç verecek kadar kararlı bir kişiliğe sahip olan Köprülü, kendisinin de yapmış olduğu muhalif çalışmalar ışığında DP'nin 1950 seçimlerinde tek başına iktidar olmasında çok önemli bir paya sahip olmuştur denilebilir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

T.C. Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

TBMM Seçim Mazbatası

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Ahmad, Feroz, Bedia Turgay Ahmad. *Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi*. Ankara: Bilgi Yayınları, 1976.

Akın, Rıdvan, "Türkiye'de Çok Partili Siyasal Yaşama Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı (1946-1960)", *Türkler*, Cilt 16, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 1684-1706.

Akün Ömer, Faruk. "Mehmed Fuad Köprülü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, 2003, 471-486.

Albayrak, Mustafa, *Türk Siyasal Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)*. Ankara: Phoneix Yayınları, 2004.

Alpay, Yalın. "Fuat Köprülü'nün Muhafazakâr Ulusal Tarih Tezi Kurgusu", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl 10, Sayı 38, (2013), 83-126.

Arcayürek, Cüneyt. *Bir İktidar Bir İhtilal 1955-1960*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1984.

Arslan, Mustafa; Mehmet Surur Çelepi. "Kültür Araştırmalarında Yüz Yıllık Ufuk: Fuat Köprülü ve Metodolojisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, (2016), 20-31.

Asker, Ayşe. *Askeri Darbeye Doğru*, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2013.

Atayakul, Fatma Alev. *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Baban, Cihat, *Politika Galerisi Büstler ve Portreler*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1970.

Babaoğlu, Resul. "İngiliz Belgelerinde Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Yılları: Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve 1946 Seçimleri", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, (2017), 372-402.

Barutçu, Faik Ahmet. *Siyasi Anılarım 1939-1954*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977.

Bayar, Celal. *Başvekilim Adnan Menderes*. İstanbul: Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, 1986.

Çakmak Aşçı, Züleyha. *İsmet İnönü Döneminde Uygulanan İç Politikanın İktisadi, Sosyo-Kültürel Etkileri (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Çakmak, Fevzi, *Bursa Yerinde Cumhuriyet Halk Partisi*. Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Çalışoğlu, Murat. *Mehmed Fuad Köprülü'nün Siyasal Hayatı*. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*. İstanbul: İmge Kitapevi, 2000.

Demir, Şerif. *Türk Siyasal Tarihinde Adnan Menderes (1930-1960)*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009.

Edip, Eşref. "Halk Partisi Başmuharriri Prof. Nihat Erim ve Demokrat Parti Başmuharriri Fuat Köprülü Üstatlara" *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, Sayı: 2, Cilt: 90, (1947), 16.

Ercan, Zühal. *Demokrat Parti İle İlgili Bibliyografya Çalışması*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Erdinç, Erol Şadi. *Ahmet Emin Yalman Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. İstanbul: Özener Matbaacılık, 1997.

Eroğul, Cem. *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitapevi, 1998.

Fildiş, Berna. "M. Fuad Köprülü'nün Çok Yönlü Entelektüel Kimliği ve Disiplinlerarası Metodolojisi" *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, (2017), 14-26.

Fuat Köprülü, Melanges. *Fuat Köprülü Armağanı*. Ankara: TTK Basımevi, 2010.

Gök, Hacı Veli. *Demokrat Parti'nin Önemli Bir Siması: Namık Gedik ve Siyasi Faaliyetleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Güneş, Hasan Hüseyin. "Bir Üstad-ı Âlem: Mehmet Fuat Köprülü", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XI, (2011), 103-119.

Gürlek, Mehmet. *Siyasi Hesaplaşma Yahut 27 Mayıs*. Ankara: İyi Bir İnsan Yayınları, 2008.

Hür, Ayşe. *İnönü ve Başarılı Yıllar*. İstanbul: Profil Yayınları, 2015.

Kapucu, Davut. "Mehmet Fuat Köprülü'nün İlmî ve Siyasi Hayatı", *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, Sayı 2, (2020), 205-227.

Karakuş, Emin. *İşte Ankara*. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977.

Karpat Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kısakürek, Necip Fazıl. *Benim Gözümde Menderes*. Ankara: Büyük Doğu Yayınları, 1993.

Koçak, Cemil. *İkinci Parti Türkiye'de İki partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Kurtboğan, Yeter. *Mehmet Fuat Köprülü'nün Dış İşleri Bakanlığı Döneminde Türk Dış Politikası ve Adana Basınına Yansımaları (1950-1956)*. Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Küçüktepe, Furkan. *Mehmet Fuat Köprülü'nün Demokrat Parti'den Kopuşu ve Sonraki Siyasi Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Nutku, Emrullah. *Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politikada Yitirdiğim Yıllar 1946-1958*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1979.

Osman, Akandere. "Fuad Köprülü ve Demokrat Parti'nin Kurulmasındaki Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, (1997), 231-242.

Palabıyık, M. Hanefi. "Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü İlmî Hayatı ve Türkiye Tarihi Adlı Eseri Münasebetiyle Tarih Anlayışı", *Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, (2003), 7-29.

Sarol, Mükerrerem. *Bilinmeyen Menderes*. Cilt:1. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2014.

Selimefendigil, Yasemin. *Fuad Köprülü Dönemi Türk Dış Politikası (1950-1955)*. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2018.

Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973): Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1990.

Uran, Hilmi. *Hatıralarım*. Ankara, 1959.

Yıldırım, Yılmaz. *Muhalefet ve Basın İlişkileri Çerçevesinde 1957-1960 Dönemi Demokrat Parti*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yıldız, Nuran. "Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın", *AÜSBF Dergisi*, Cilt 51, Sayı 1, (1996): 482-505.

Yücel M. Serhan, "Menderes Dönemi", *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayınları, [2002]: 1542-1578.

Sürekli Yayınlar

Akşam

Gülek

İkdam

Tanin

Ulus

Vakit

Yeni Sabah

İSMET İNÖNÜ VE KÖY ENSTİTÜLERİ İSMET İNÖNÜ AND VILLAGE INSTITUTES

AHMET GÜLEN*

ÖZ

Türk eğitim tarihinde derin izler bırakan Köy Enstitüleri, Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı döneminde temelleri atılan ve İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde resmîyete kavuşan kurumlardır. 17 Nisan 1940 tarihli kanunla hizmete giren bu eğitim kurumları kısa zaman içinde yaygınlık kazanmış ve Anadolu'nun dört bir yanında açılan Köy Enstitüleri, sadece eğitimin köylere kadar yayılmasında önemli işlevler üstlenmemiş, aynı zamanda kırsala müziği, tiyatroyu ve edebiyatı götürme işlevi de üstlenmiştir. Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel ve İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un isimleriyle özdeşleşen Köy Enstitüleri'nde İsmet İnönü'nün rolü günümüzde aydın kesim tarafından daha çok bu kurumların tasfiyesi süreciyle özdeşleştirilmektedir. Oysa İsmet İnönü, özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında Köy Enstitüleri'yle ve gelişimiyle bizzat meşgul olmuştur. Bu çalışmanın amacı Edirne'den Kars'a kadar yayılan Köy Enstitüleri'ni sıklıkla ziyaret eden İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı süresi boyunca bu kurumlarla ilişkilerini ve bu kurumlar üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Hasan Âli Yücel, İsmail Hakkı Tonguç, İsmet İnönü, Köy Enstitüleri, 17 Nisan.

ABSTRACT

Village Institutes, which left deep traces in Turkish education history, are institutions that were founded during the Presidency of Mustafa Kemal Atatürk and became official during the Presidency of İsmet İnönü. These educational institutions, which were put into service with the law dated April 17, 1940, became widespread in a short time and the Village Institutes opened all over Anatolia not only played an important role in the spread of education to the villages, but also assumed the function of introducing music, theater and literature to rural life. According to the intelligentsia, İsmet İnönü's role in the Village Institutes, identified with the names of Minister of National Education Hasan Âli Yücel and Primary Education Director İsmail Hakkı Tonguç, is now largely identified with the liquidation process of these institutions. However, İsmet İnönü was personally involved in the Village Institutes and their development, especially during the World War II. This study aims to reveal the relationship of İsmet İnönü, who frequently visited the Village Institutes spread from Edirne to Kars, with these institutions and his effects on them during his Presidency.

Keywords: April 17th, Hasan Âli Yücel, İsmail Hakkı Tonguç, İsmet İnönü, Village Institutes.

* Dr., DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, ahmet.gulen@deu.tr, ORCID: [0000-0002-6585-0212](https://orcid.org/0000-0002-6585-0212).

Extended Abstract

Village Institutes, which are accepted as an indispensable educational move in the Turkish education history, were a project that was founded during the period of Mustafa Kemal Atatürk and was brought to life by law during the presidency of Atatürk's successor İsmet İnönü after Atatürk's death. In the 1930s, when the literacy rate was quite low, the village institutes project, which started with village teacher courses to eliminate the lack of schools and teachers in rural areas, gained importance as a modernization movement. It should also be noted that this important educational move is unique to the Turkish education system. While a large part of the population lived in rural areas in the 1940s, the main purpose of village institutes was to both teach productive agricultural practices to people who make a living from agriculture and to meet their teacher and health worker needs. The village institutes, which were established by the law dated April 17, 1940, adopted by the Turkish Grand National Assembly, would only accept students from rural areas. Village institutes, which provided both technical and applied education to rural students, were one of the institutions that President İsmet İnönü attached great importance to, especially during the single-party period. During the difficult days of the World War II, İnönü paid close attention to the village institutes opened in various parts of Turkey between 1940-1945 and made efforts to keep Turkey out of the war and to struggle with various economic difficulties arising from the war conditions. İsmet İnönü worked in close cooperation with Minister of National Education Hasan Ali Yücel and Primary Education Director İsmail Hakkı Tonguç. As part of this cooperation, İsmet İnönü ordered the number of village institutes to be increased, and when the reports in response pointed to the difficulties in opening new ones, İnönü stated that Turkey could not be led into making this move after World War II. During his presidency, İnönü, who clearly expressed the importance he attached to primary education both in his speeches and in his writings, and frequently set goals for this purpose, visited village institutes at every opportunity during this five-year period and supervised the activities of these educational institutions. During his visits, İnönü made efforts to eliminate the deficiencies he saw in the village institutes and took a close interest in both the educators and the students of these institutions quickly. Informing the government about the developments and problems in village institutions with the reports he prepared, President İsmet İnönü warned the relevant government institutions to take action to resolve these problems. During his travels, İnönü, who followed the village institutes he saw, the nutrition of his students, the workshops, the health problems and the fine arts with close interest, visited a total of 18 village institutes between 1941-1949. Considering that there were only 21 village institutes open in Turkey at that time, it is clear that İsmet İnönü could not find the opportunity to visit only three of them. President İnönü made his first visit to İzmir Kızıllı Village Institute in 1941 and his last visit to Kastamonu Gököy Village Institute in 1949. Attaching special importance to April 17th as the anniversary of the establishment of village institutes, İnönü attended the anniversary ceremonies held in Hasanoğlu twice and visited Gököy Village Institute. The transition to the multi-party system after the Second World War, which is accepted as a milestone in the history of the Republic of Turkey, also marks an important milestone for village institutes. It is an undeniable fact that President İsmet İnönü lost his interest in village institutes and his visits to the Institutes became infrequent, while Hasan Ali Yücel and İsmail Hakkı Tonguç, prominent actors in this particular field, were dismissed as the country left the single-party system that had been going on since the 1930s. It is possible to conclude that İsmet İnönü neglected the village institutes during the throes of the transition to the multi-party system, which represents a clear transformation, in this new period of 1945 and beyond. While İsmet İnönü's attitude during the closure of village institutes is not covered, this study covers İnönü's activities related to Village Institutes during his Presidency.

Giriş

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren köyde eğitim sorunu önemle ele alınan bir mesele olmuştur. Kuruluş devresinde Türkiye'de yaklaşık 35 bin civarında köy okulu ve bu okullar için gereken öğretmen sayısı 50 bin iken, elde bulunan ilkokul öğretmeni sayısı sadece 17 bindi.¹ Eğitim konusunda Mustafa Necati'den başlayarak Reşit Galip ve Saffet Arıkan'ın Millî Eğitim Bakanlıkları döneminde önemli çalışmalar yapılmıştır. Necati döneminde Kayseri'de bir Köy Muallim Mektebi açılırken, Saffet Arıkan döneminde de Eskişehir Mahmudiye'de bir eğitim kursu açılmıştır.² Kısa süre içinde çıkan Köy Eğitimleri Kanunu'yla sayıları artan eğitim kursları Köy Öğretmen Okulu'na dönüştürülmüş ve ileride açılacak Köy Enstitüleri için bir temel oluşturulmuştur.³ Yine

¹ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam C:II*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1967, 376.

² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi, 31. bs., 2019, 392.

³ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi, Kişiliği*, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, 195.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Amerikalı uzman John Dewey'in Türkiye'ye gelerek eğitimde yapılacak reformlar konusunda bir rapor hazırlaması da önemlidir. Nitekim Dewey, köylerin eğitim sorunu için "Türkiye'de kırsal kesimde yaşayanları köy yaşamına dayanan ve köy çocuğunu çiftliğe" bağlayan bir eğitim sistemi önermiştir.⁴ Nüfusunun büyük çoğunluğu kırsalda yaşayan Türkiye'de açılacak köy okullarının tarıma ağırlık vermelerinin, belli bir dönümlük toprağa sahip olmalarının yerinde olacağı ve köylere öğretmen okullarının yapılmasıyla her köyde bir eğitimcinin bulunmasının gerekliliği de vurgulanmıştır.⁵

1933-1934 yıllarında eğitim ve köy eğitimi seferberliği 1935 yılında İsmail Hakkı Tonguç'un İlköğretim Müdürü olarak atanmasıyla hız kazanmıştır.⁶ Aynı sene yapılan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Kurultayı'nda "askerliğini onbaşı-çavuş olarak yapan gençlerin kısa bir eğitim sonrası kendi köyelerine eğitmen olarak gönderilmesi" kararı alınmıştır.⁷ 1935 nüfus sayımına göre erkek nüfusta okuryazarlık oranı % 23, kadın nüfusta ise sadece % 8'di. 31 bin köyde ise okul bulunmuyordu.⁸ Bu rakamlar da kırsaldaki eğitim ve öğretmen sorununu çözenin aciliyetini ortaya koymaktadır. Çünkü Türkiye'nin Atatürk'ün de gösterdiği çağdaş ve gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşması için önce yurttaşlarının okuryazar olması ve sonra da hızla kalkınabilmesi bir zorunluluktur.⁹ Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatıyla Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü'nün göreve gelmesinden kısa zaman sonra Mili Eğitim Bakanlığı'na İzmir milletvekili Hasan Âli Yücel getirilmiştir.¹⁰ Yücel, 1932'de Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü'ne müdür olarak atanmış, bir sene sonra da Ortaokul Eğitim Genel Müdürü olarak görev almıştır ve 1935 yılında da milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) girmiştir.¹¹ Cumhurbaşkanı İnönü, yeni bakan olduğu günlerde Yücel'le görüşmesinde "ilköğretim işine çok önem verdiğini ve başlanan eğitmen yetiştirme hareketinin sürdürülmesi gerektiğini" söylemişti.¹² Nitekim Yücel'in bakanlığı döneminde köye öğretmen yetiştirme işini daha sistematik ve programlı hale getirmek amacıyla 17 Nisan 1940 tarihinde TBMM'de kabul edilen kanunla Köy enstitüleri kurulmuş ve ilk hedef olarak da "15 yıl içinde köylerin öğretime kavuşturulması" planlanmıştır.¹³ Kurumlara köy enstitüsü adının verilmesi "öğretmenle beraber başka elemanı da yetiştireceği için" verilmiştir.¹⁴ Tanım olarak köy enstitüsü "köy öğretmenleri ile köye lüzumlu diğer mesleklerin erbabını iş eğitiminin ilkelerine uygun olarak yetiştirmek için ziraat işlerine elverişli arazisi olan yerlerde bölge müessesesi olarak kurulan, köyden öğrenci alan, yatılı olan kurumlardır."¹⁵ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, bu önemli kurumların kurulduğu günlerde defterine aldığı bir notta, "köy mekteplerini takip edeceğim"¹⁶ ifadesiyle bir anlamda köy enstitülerine verdiği önemi ortaya koymuştur. 1940'larda Köy Enstitüleri bir "modernleşme" projesi olarak hayata geçirilmişti ve mezunların "çok yönlü yetişen, özgüveni gelişmiş ve sorunları çözebilen köy çocuklarının yetiştirilmesi hedeflenmiştir. ¹⁷ Ayrıca enstitülerde öğretmen adayı olarak yetiştirilecek çocukların "alışık oldukları doğal ortamda yetirilmeleri" de amaçlanmıştır.¹⁸

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Köy Enstitüleri'ne Dair İlk Değerlendirmeleri ve Ziyaretleri

II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1940 yılında TBMM'nin yeni yasama dönemi açış konuşmasında Köy Enstitüleri'ne de değinen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, sene içinde kurulan Köy Enstitüleri'nin "*hayırlı tatbikleri şimdiden iftiharî mucip vaidlerle doludur.*" demiştir. İnönü, Türkiye'nin farklı yerlerinde açılan 14 enstitüde toplam 6 bin öğrencinin eğitim gördüğünü de sözlerine eklemiştir. İsmet İnönü, tüm ilgililerin büyük bir özveri içinde çalıştıkları bu kurumların 1955 yılına kadar ilköğretim meselesini tam anlamıyla çözeceğini de

⁴ Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 3.bs., 2010, 57.

⁵ Şevket Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri*, Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret, 1971, 15.

⁶ *Kuruluşunun 36. Yılında Köy Enstitüleri*, Yeni Toplum, Nisan 1976, Sayı: 5, 28.

⁷ *Köy Enstitüleri*, (Haz. Mehmet Özel), Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 6.

⁸ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5.bs., 2008, 237.

⁹ Bekir Özgen, *Çağdaş Eğitim ve Köy Enstitüleri*, İzmir: Dikili Belediyesi Kültür Yayınları, 1993, 34.

¹⁰ "Maarif ve İktisat Vekilleri Dün İstifa Ettiler", Tan, 29 Aralık 1938, 1.

¹¹ Mustafa Çıkar, *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, 64-65, Kuruluşunun 36. Yılında Köy Enstitüleri, 90.

¹² Mehmet Başaran, *Büyük Aydınlanmacı Hasan Âli Yücel*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6.bs., 2020, 64.

¹³ "Memlekette büyük maarif hamlesi", Ulus, 19 Nisan 1940, 1.

¹⁴ Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.bs., 2000, 164.

¹⁵ Hakkı Tonguç, "Köy Enstitüleri", *Tonguç'a Kitap*, İstanbul: İmece Yayınları, 1961, 262.

¹⁶ İsmet İnönü, *Defterler I*, (Haz. Ahmet Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3.bs., 2008, 286.

¹⁷ Sadık Kartal, *Toplum Kalkınmasında Farklı Bir Eğitim Kurumu: Köy Enstitüleri*, Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1, (2008) 29.

¹⁸ Erol Kapluhan, "Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 26, (2012), 192.

söylemiştir.¹⁹ Cumhurbaşkanı İnönü, ertesi yıl daha 1937'de İzmir'de Buca – Şirinyer arasında öğretmen okulu olarak hizmete giren Kızılçullu Köy Enstitüsü'nü²⁰ ziyaret etmiştir. Ege Bölgesi'nde bir inceleme gezisine çıkan İnönü, 31 Ağustos günü İzmir'e gelmiştir.²¹ Ertesi gün şehir içindeki temaslarının ardından öğleden sonra 876 öğrenci ve 71 öğretmenin yer aldığı Kızılçullu Köy Enstitüsü'nü ziyaret etmiştir.²² Kızılçullu, İnönü'nün ilk ziyaret ettiği Köy Enstitüsü olması bakımından önemlidir. Buradaki atölyelerle öğrencilerin açtığı tütün sergisini de gezen Cumhurbaşkanı, atölyede çalışmaları izleyerek, öğrencilere *"Bunları gittiğiniz köylere de öğretin"* demiştir.²³ İnönü, okulun anı defterini imzaladıktan sonra akşam saatlerinde ayrılmadan önce talebelere şöyle seslenmiştir: *"Köy Enstitülerine çok ehemmiyet veriyorum ve bu sahadaki çalışmalarını yakından takip ediyorum. Sizlere çok güveniyorum. Sizlerde çok ümidimiz vardır... Ahlâklı, vekarlı, haysiyetli insanlar olarak yetişiniz. Köylerimiz sizi bekliyor..."*²⁴ 1941 yılı içinde Anadolu'da tetkik seyahatlerini sürdüren İnönü'nün Erzincan'dan Malatya'ya geçeceği ve burada bir saat kaldıktan sonra yola devam edeceği bildirilmiştir.²⁵ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, memleketi Malatya'da kaldığı kısa süre içinde eğitim kurumlarını teftiş etmiştir ve daha sonra 1940 yılında Adana-Malatya üzerindeki Akçadağ istasyonunda açılan Akçadağ Köy Enstitüsü'ne²⁶ gelmiştir. İnönü, 18 Ekim'de geldiği Akçadağ'da güzel bir hava olduğunu not almış; ancak enstitüye dair izlenimlerini kaydetmemiştir.²⁷ Akçadağ, İsmet İnönü'nün 1941'de ziyaret ettiği son köy enstitüsüdür. Cumhurbaşkanı, 27 Ekim 1941 tarihinde hükûmete verilmek üzere Doğu seyahati izlenimlerini içeren bir rapor hazırlamıştır. Burada Akçadağ Köy Enstitüsü üzerine izlenimlerini yazan İnönü henüz yeni dönem öğrencilerinin gelmediğini, kursu bitiren öğretmenlerin ise *"canlı ve neşeli"* halde görev yerlerine hareket ettiklerini bildirmiştir.²⁸ Enstitünün Tunceli, Siirt, Mardin gibi farklı illerden öğrenci aldığına da değinen İsmet İnönü, *"Hepsi sıhhatli çalışkan Türkler oluyorlar"* değerlendirmesinde bulunmuştur. *"Hocalar imanlı, işini bilir"* ifadesiyle kurumdaki öğretmenlere olan güvenini de bildiren Cumhurbaşkanı *"...bu enstitünün muvaffak olması bizim için her bakımdan kazanç olacaktır"* ifadesini de kullanmıştır.²⁹ İsmet İnönü'nün bu ifadelerinden Akçadağ Köy Enstitüsü'nden bölgedeki Türk ve Kürtleri kaynaştırmasının beklendiği ve bu hususta öğretmen ve bunun için idarecilerden özverili çalışma istendiği anlaşılabilir.

İsmet İnönü'nün Köy Enstitüleri'ndeki İnceleme ve Denetimleri

1942 yılında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Köy Enstitüleri üzerindeki faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Aynı yıl Hasanoğlan'da Yüksek Köy Enstitüsü'nün kurulmuş olması da önemlidir. Başlangıçta Çifteler ve Kızılçullu'dan mezun olanların girdiği yüksek bölümde fizik, tarih, sosyoloji, psikoloji gibi dersler okutuluyordu. ³⁰ Bütün bu gelişmeler yaşanırken, yaz aylarında beraberinde Başbakan Şükrü Saracoğlu, Ankara valisi Nevzat Tandoğan, İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç, eşi Mevhibe Hanım olduğu halde Orta Anadolu'da bir inceleme gezisine çıkan İnönü, 20 Temmuz'da Ankara'dan ayrılarak Cebeci-Mamak-Kayaş istikametinden saat 10:30'da Hasanoğlan Köy Enstitüsü'ne gelmiştir.³¹ İnönü, Hasanoğlan durağında öğretmen ve öğrencilerce karşılanmıştır. Basındaki bilgilere göre bir önceki yıl 10 Temmuz'da kurulan enstitü 25 binadan oluşmaktadır ve 14 bina bizzat talebeler tarafından yapılmıştır.³² Cumhurbaşkanı İnönü önce atölyelerde öğrencilerin faaliyetlerini incelemiştir. Marangoz atölyesinde öğrencilerin yaptığı karyoka adlı üstü bez, altı tahta ayakkabıları tetkik eden İnönü, karyokaların ekonomik ve koşuya elverişli olacak kadar sağlam olduklarını öğrenince memnuniyetini belirtmiştir.³³ Cumhurbaşkanı daha sonra ambar kısmına geçerek Başbakan Saracoğlu'yla beraber incelediği enstitü dışından gelen ekmeği beğenmemiş ve öğrencilerin 600 gram ekmeğin istihkakı olduğunun söylenmesi üzerine gereken tedbirlerin alınarak ekmeğin enstitüde üretilmesini

¹⁹ *Millî Şefin Söylev, Demeç ve Mesajları*, (Der. Kadri Kop), İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1945, 75.

²⁰ Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 41.

²¹ İnönü, *Defterler I*, 306.

²² "Köylerimiz sizi bekliyor", *Ulus*, 2 Eylül 1941, 1.

²³ Kızılçullu Köy Enstitüsü Yılları, (Haz. Kemal Kocabaş), İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayınları, 2.bs., 2016, s.152.

²⁴ "Köylerimiz sizi bekliyor", *Ulus*, 2 Eylül 1941, 1.

²⁵ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-4, Fihrist No:5924-37.

²⁶ Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 43.

²⁷ İnönü, *Defterler I*, 311.

²⁸ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-7, Fihrist No: 6113-6.

²⁹ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-7, Fihrist No: 6113-7.

³⁰ Kirby, *Türkiye'de Köy*, 329-330.

³¹ "Cumhurreisimiz dün seyahate çıktı", *Ulus*, 21 Temmuz 1942, 1., "Millî Şefin tetkik seyahatleri", *Vatan*, 21 Temmuz 1942, 1.

³² "Millî Şefin tetkik seyahatleri", *Vatan*, 21 Temmuz 1942, 3.

³³ "Millî Şefin tetkik seyahatleri", *Vatan*, 21 Temmuz 1942, 3.

istemmiştir.³⁴ Demir atölyesindeki çalışmaları gören İnönü, yatakhane kısmındaki incelemelerinde geziye katılan eşi Mevhibe Hanım'dan da yatakların temiz olup olmadıklarına bakmasını istemiştir.³⁵ Elektrik santralında talebelerin muntazam çalışmasından memnun olduğunu da ifade eden İnönü, kısa süreli dinlenme esnasında İlköğretim Müdürü Tonguç'la Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nün çalışmalarını değerlendirmiştir. Köy Enstitüsü mezunlarının köyü kalkındıracağını da ifade eden İsmet İnönü, Tonguç'a, *"Bu enstitüler yurdun her tarafında çoğaltılmalıdır"* talimatını vermiştir.³⁶ Cumhurbaşkanı İnönü dinlenme sonrası öğrencileri inşaat faaliyetlerinde, orak biçme çalışmalarında da görmüş, dikiş ve terzilik faaliyetlerini de izleyerek Türkçe ve müzik dersine de katılmıştır.³⁷ Cumhurbaşkanı öğrencilerin verdikleri konseri de izlemiştir.³⁸ Talebelerin konserini beğendiğini bildiren İnönü, İstiklal Marşı'nı çalmalarını da istemiş ve sergilenen performanstan memnuniyetini bildirmiştir.³⁹ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ayrıca enstitü yöneticilerin faaliyetlere dair verdikleri bilgileri dinlemiş ve bir yıllık faaliyetler hakkında da izahat almıştır. İnönü, öğlen saatlerinde buradan ayrılmadan önce kendisini uğurlayan öğrencilere şunları söylemiştir: *"...Çalışmanızdan çok memnun oldum. Köy enstitüleri köy davasında en mühim bir hamledir. Köylerde yapılacak işler çok büyüktür. Köy enstitüsü hocaları ve mezunları memlekete en üstün bir hizmeti ifa etmektedirler. Hepinize muvaffakiyetler dilerim."*⁴⁰

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Eskişehir yakınlarında, Mahmudiye ve Hamidiye köyleri arasına, kurulan Çifteler Köy Enstitüsü'nü⁴¹ de ziyaret programına almıştı. Sivrihisar'daki incelemeleri sırasında köylülerle konuşan İnönü, buraya yakın olan Çifteler Köy Enstitüsü'ne talebe gönderilip gönderilmediğini sormuştur.⁴² Cumhurbaşkanı'nın köylülerin verdikleri yanıtlardan memnun kaldığı basına yansıyan haberler arasındadır.⁴³ Daha sonra Çifteler Köy Enstitüsü'ne gelen İnönü, enstitü müdürü Rauf İnan ve öğretmenlerle talebeler tarafından karşılanmıştır. Cumhurbaşkanı, İnan'a hem enstitüyü ve hem de evini görmek istediğini söylemiş; önce binalarla, derslikleri ve bahçeyi gezen İnönü'ye orman ve bağ gezisi sırasında Rauf İnan tepelerde 50 dönüm akasya ormanı ve yamaçta da 50 dönüm bağ bulunduğunu söylemiştir.⁴⁴ İsmet İnönü müdür Rauf İnan'ın evini de ziyaret ederek, kısa bir dinlenme sonrası evin düzenini beğendiğini söyleyerek, buradaki kitaplıkla ilgilenmiştir. İnan'ın kitaplığındaki iki Almanca kitaba bakan Cumhurbaşkanı'na *"Bunları size armağan edeyim Paşam."* demesi üzerine İnönü'nün, *"Sen mi bana armağan edeceksin? Benim sana kitap armağan etmem gerek."* karşılığını vermesi dikkat çekicidir.⁴⁵ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, beraberinde bulunan İsmail Hakkı Tonguç'a da her zaman köyde büyük bir kütüphaneye rastlamak istediğini ve şimdi onu görmekten dolayı mutlu olduğunu da ifade etmiştir.⁴⁶ İnönü ayrıca Çifteler Köy Enstitüsü tarım öğretmeninini Bulgaristan ve Macaristan'da tarım üstüne eğitim aldığını da öğrenmiş ve tarım işleri hakkındaki izahattan memnun kalmıştır.⁴⁷ Ayrıca Cumhurbaşkanı'na buradaki fidancılık faaliyetleri sırasında toprağın 80 santim kazılarak kar ve yağmur sularıyla beslenmesi sonrasında sulama gerekmeden ağaç ve fidan yetiştirilebileceği söylenmiştir.⁴⁸

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Çifteler Köy Enstitüsü'nde reviri de gezerek burada yatan talebelerden sıtmalı ve apandist şüphesi olanlarla meşgul olarak onları bizzat kendi doktoruna muayene ettirmiştir. Enstitüye ancak haftada iki gün doktor geldiği bilgisini de alan İnönü, beraberinde bulunan Generale, düzenli gelecek doktor bulununcaya kadar okula Eskişehir'den askerî doktorların gönderilmesi talimatını vermiştir.⁴⁹ İnönü'nün enstitüde sigara içen talebelere dair sorusuna yanıt veren müdür Rauf İnan, okulda sigara içenlerin olduğunu ve bunlara ait paketlerin kümelerin başındaki öğretmenlerde durduğunu, onlardan istedikçe alabildiklerini ve

³⁴ "Millî Şefin tetkik seyahatleri", Vatan, 21 Temmuz 1942, 3.

³⁵ "Millî Şefin tetkik seyahatleri", Vatan, 21 Temmuz 1942, 3.

³⁶ "Millî Şef Yurt İçinde Bir Seyahate Çıktı", Tan, 21 Temmuz 1942, 2.

³⁷ "Cumhurreisimiz dün seyahate çıktı", Ulus, 21 Temmuz 1942, 1.

³⁸ İnönü, *Defterler I*, 329.

³⁹ "Millî Şefimiz", Cumhuriyet, 21 Temmuz 1942, 3.

⁴⁰ "Millî Şefin tetkik seyahatleri", Vatan, 21 Temmuz 1942, 3.

⁴¹ Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 43.

⁴² "Millî Şef Sivrihisar[']ı Şereflendirdiler", Vatan, 22 Temmuz 1942, 1.

⁴³ "Millî Şef Sivrihisarda", Tan, 22 Temmuz 1942, 1.

⁴⁴ M. Rauf İnan, *Bir Ömrün Öteki Öyküsü 2: Köy Enstitüleri ve Sonrası*, Ankara: Öğretmen Yayınları, 1988, 105.

⁴⁵ İnan, *Bir Ömrün*, 106.

⁴⁶ Engin Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi İsmail Hakkı Tonguç: Yaşamı, Öğretisi ve Eylemi*, İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüsü Yayınları, 3.bs., 2007, 379.

⁴⁷ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 328.

⁴⁸ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-15, Fihrist No:6355-13.

⁴⁹ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-15, Fihrist No:6355-13, Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 328.

böylece hem az sigara içmelerini sağladıklarını ve hem de sigara içenlerin yayılmasını önlediklerini söylemiştir.⁵⁰ İnönü'nün Çifteler Köy Enstitüsü ziyareti talebeler arasında da memnurlukla karşılanmıştır. Cumhurbaşkanı'nın gelişiyle yemek menüsünün zenginleştiğini gören öğrenciler hem etli pilav, tatlı gibi ekstra yemeklere ve hem de İnönü'yü yakından görme fırsatı bulduklarına memnun olmuşlardır.⁵¹

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 22 Temmuz günü de Konya'da eğitim veren İvriz Köy Enstitüsü'ne gelmiştir.⁵² Cumhurbaşkanı enstitüye yaklaşırken, tarlada çalışan öğrencilerle konuştuktan sonra yapı sahalarında incelemelerde bulunmuştur. İnönü yapı alanında çalışan işçilerin kaldıkları zeminlik denemeleri için dik bir bayırdan çıkarak bölgeye gelmiştir.⁵³ Yaya olarak geldiği alanda zeminlikleri teftiş ederek beğenen İsmet İnönü, "Bugün buradan iyi yer bulamayız" diyerek yere oturmuş ve bir kahve içmek istemiştir. Cumhurbaşkanı, etrafında toplanan İvriz Köy Enstitüsü öğretmenlerine de öğrencilerin keyifli oluşuna sevindiğini söyledikten sonra, "15 yaşındaki çocukları 30 yaşındaki insanlar durumuna düşürmemek gerektiğini" ifade etmiş ve öğretmenlerin buna dair düşüncelerini almıştır.⁵⁴ İvriz'deki enstitünün Ereğli kazasıyla telefon irtibatı olmadığından söz edilmesi üzerine İnönü, beraberinde olan Konya Mevki Komutanı Generale iki kilometrelik bir kablo bulunarak telefon bağlantısının hemen sağlanması emrini vermiştir.⁵⁵ Cumhurbaşkanı İnönü böylece İvriz Köy Enstitüsü'nün önemli bir eksiğinin giderilmesini sağlamıştır.

İsmet İnönü'nün Köy Enstitüleri'nden Uzman Tarımcı Yetiştirilmesine Dair Düşünceleri

İsmet İnönü, beraberinde inceleme gezisine katılan İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'la enstitüler ve köylerin sorunları üzerine bir görüşme yapmıştır. Cumhurbaşkanı, enstitüden mezun olacak öğrencilerden başka köyler için 200 bin civarında tarımcı yetiştirmek lazım geleceğini söylemiştir.⁵⁶ Bir an önce bu tarımcıların yetiştirilmesi gerektiğini de sözlerine ekleyen İnönü, bunların da tıpkı enstitülüler gibi hem tarım ve hem de sanat bakımından "canlı insanlar" olmaları gerektiğini ifade etmiştir. İnönü, Tonguç'a bunun için yeterli kadro olanaklarının ne olduğunu da sormuş, 3 sene bu tür insanların yetiştirilip yetiştirilmeyeceğini de sormuştur.⁵⁷ Tonguç buna hemen cevap veremeyeceğini ve düşünmesi gerektiğini söylerken, İnönü "esasen düşünülme üzere söylüyorum... Beş yıl içinde böyle bir kadroya sahip olmalıyız" demiştir.⁵⁸

İsmet İnönü'nün Ağustos ayı gezi programında da üç ayrı köy enstitüsüne yaptığı ziyaret vardır. 20 Ağustos'ta Ankara'dan çıkan Kayseri'ye doğru yola çıkan Cumhurbaşkanı trende "Rumlar bizim Enstitü (Beşikdüzü) arasında mukavele projeleri" notunu kaydetmiştir.⁵⁹ Ancak bu mukavenenin neye dair olduğuna ilişkin İnönü'nün kaydında bilgi bulunmamaktadır. İsmet İnönü, Kayseri bölgesinde açılan Pazarören Köy Enstitüsü'nde⁶⁰ incelemelerde bulunarak harman yerlerini görmüş, ziraat çalışmalarına dair bilgi almıştır.⁶¹ İşlikleri de gezen Cumhurbaşkanı, buradaki aletlerin yetersiz olduğunu söyleyerek sayılarının arttırılmasını istemiştir. Yemekhanede öğrencilerin okudukları şiirleri dinleyen İnönü, beğendiği bir şiiri alarak cebine koymuştur.⁶² İsmet İnönü, burada müzik eğitimi gören öğrencilerin verdikleri konseri de izlemiştir.⁶³ Tarım sahasına gezen Cumhurbaşkanı İnönü geziye katılan Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu'na sahadaki çalışmaları nasıl bulunduğunu ve tarımda eleman yetiştirilmesiyle bu çalışmanın birleştirilmesi hakkındaki fikrini de sormuştur. İnönü ayrıca sahada çalışan talebelerle de konuşmuştur.⁶⁴ Pazarören'den ayrılırken Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile köylüler arasında köy enstitüleri hakkında ilginç bir diyalog olmuştur. Köylüler Cumhurbaşkanı'na civardaki Saçlı Çiftliği'nin enstitüye verilmesinden ve burayı kullanamamaktan yakınmışlar,

⁵⁰ İnan, *Bir Ömrün*, 108.

⁵¹ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 328.

⁵² İnönü, *Defterler I*, 329, Ereğli yakınlarındaki enstitüde çalışmalar önce bir yatılı okulda faaliyete geçmiş ve sonrasında kamulaştırılan 2500 dönümlük bir arazide 1942-1943 öğretim yılında eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 46.

⁵³ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 330.

⁵⁴ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 330.

⁵⁵ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 330.

⁵⁶ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 330.

⁵⁷ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 330.

⁵⁸ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 330.

⁵⁹ İnönü, *Defterler I*, 335.

⁶⁰ Pazarören'de 1938'de açılan eğitim kursu iki sene sonra enstitüye dönüştürülmüştür. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 44.

⁶¹ "Millî Şef Samsun[']da", *Yeni Sabah*, 24 Ağustos 1942, 1.

⁶² Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 333.

⁶³ İnönü, *Defterler I*, 335.

⁶⁴ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 333.

"dini imanı olmayan enstitülülerin kendilerini bu topraklara sokmadığını" söylemişlerdir.⁶⁵ Daha evvel gittiği enstitülerde buna benzer şikâyetler duymadığını ileten İnönü, köylülerin söylediklerinin "garip" olduğunu ifade etse de yetkililerden onları memnun edecek bir çözüm bulmalarını istemiştir.⁶⁶ Cumhurbaşkanı İnönü, trendeki öğle yemeği sırasında Tarım Bakanı Hatipoğlu ve Tonguç'a bir kez daha köy enstitüsündeki öğrencilerin durumundan söz etmiş ve tarımda eleman yetiştirme ve enstitü çalışmalarını birleştirme konusunu açmıştır. İnönü'ye cevap veren bakan Hatipoğlu amaçlarının her köy enstitüsüne birer stajyer genci göndermek olduğunu ve 6 aylık bir süre sonunda temel oluşturmayı düşündüklerini ifade etmiştir.⁶⁷

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Kayseri'den ayrıldıktan sonra trenle Sivas'a geçmiştir. İnönü, burada da eğitim işleriyle yakından meşgul olarak 22 Ağustos günü Yıldızeli Köy Enstitüsü'ne gelmiştir.⁶⁸ Gazetelerdeki haberlere göre İsmet İnönü, burada okuyan öğrencilerin eğitim durumlarına dair bilgi alarak Yıldızeli'ndeki enstitünün yapıları üzerinde tetkiklerde bulunmuştur.⁶⁹ İsmet İnönü'yle beraber geziye katılan Tonguç'a göre Cumhurbaşkanı Yıldızeli Köy Enstitüsü'nde de tarım aleti sayılarının çoğaltılmasını istemiş, Hatipoğlu'na görüşlerini sormuş ve ülke çapındaki köy enstitülerinin sayısını arttırırken, 25 ile yetinilmemesi talimatını vermiştir.⁷⁰ İnönü'nün bu direktifi karşısında İsmail Hakkı Tonguç, enstitü sayısının çoğaltılmasının para, yetiştirici eleman ve geniş miktarda arazi konularına bağlı olduğunu söylemiştir. Tonguç'un sözleri karşısında Cumhurbaşkanı para konusunu düşünmemesini ve pedagoji gibi konularda bir mahsur olup olmadığını söylemesini istemiştir.⁷¹ İnönü'nün tekrar enstitü mezunlarından bir kısmının tarımcı olarak yetiştirilmesine dair fikrini sorduğu İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç, buna dair hazırlayacağı ayrıntılı raporu Cumhurbaşkanı'na sunacağını söylemiş ve İnönü de "çok iyi olur. Tarım Bakanına da ver" demiştir.⁷² Enstitüde öğrencilerin gösterilerinden ve kahve ikramından sonra Cumhurbaşkanı İnönü, enstitü müdürü Şinasi Tamer ile baş başa görüşerek şunları söylemiştir: "Kız öğrencileri beyaz hizmetçi önlükleri takarak sofrta hizmetinde çalıştırmayın, bu işi kız erkek nöbetçi öğrenci birlikte yapsınlar, kızları çok onurlu olarak yetiştirmeye özellikle dikkat edin. İstiklal Marşını öğretmenler de öğrenciler ile birlikte söylesinler, tüm öğrenciler mandolin çalmasını bilmeli."⁷³ İnönü enstitü konuk defterine memnuniyetini ifade ettikten sonra buradan ayrılmıştır.⁷⁴

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve beraberindekiler Turhal'a gelmişler ve İnönü buradaki şeker fabrikası ziyareti sırasında da enstitüden çıkacak tarım elemanları konusunu açmış ve sonrasında da bu kurumların sayısının arttırılmasını istemiştir. Tarım Bakanı Hatipoğlu'nun enstitüler hakkında olumlu görüş bildirmesi üzerine de İnönü ondan kısa zamanda bütün köy enstitülerini gezmesini istemiştir.⁷⁵ İsmet İnönü daha sonra çeşitli tetkiklerde bulunmak üzere Samsun'a gelmiştir.⁷⁶ Lâdik bölgesinde faaliyet gösteren Akpınar Köy Enstitüsü'ne⁷⁷ gelen Cumhurbaşkanı burada ziraat, inşaat ve sanat çalışmalarını incelemiştir.⁷⁸ Enstitüde kız öğrencilerin bulgur ve tarhana yapım işlerini izleyen İnönü bunun makineyle yapılma imkânlarını sormuş, marangozluk ve demircilik işliklerini görmüştür. İnönü, marangozluk öğretmeninin bir kısım talebeyle beraber Hasanoğlan'a gittiklerini öğrenince de beraberinde olan III. Ordu Müfettişi General Kazım Orbay'a, "köy enstitülerinin birbirleriyle yardımlaşarak kurulduğunu, bundan yararlanan öğrencilerin ülkeyi tanıdıklarını" söylemiştir.⁷⁹ İnönü, tarım sahalarını gezerken Tonguç ve Hatipoğlu'yla görüşmüş, bu kurumların sayılarının çoğaltılmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Yetiştirilmesi planlanan tarım uzmanlarının enstitülerden gelebileceğini de söyleyen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Tonguç'a "enstitü sayısını 60'a çıkarmak gereklidir... Para sorunu diye bir şey ileri sürme" demiştir.⁸⁰ İnönü böylece Türkiye sathına yayılacak köy enstitüsü sayısına

⁶⁵ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 333.

⁶⁶ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 333.

⁶⁷ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 334.

⁶⁸ Enstitü Yıldızeli'ye 5 kilometre mesafede olan Pamukpınar'da 1942'de faaliyete geçmiştir. Kurum 4 bin dönüm arazi üzerinde çalışmalara başlamış ve kısa zamanda gelişmiştir. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 46.

⁶⁹ "Millî Şef Samsun[']da", *Yeni Sabah*, 24 Ağustos 1942, 1.

⁷⁰ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 334.

⁷¹ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 334.

⁷² Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 334.

⁷³ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 334.

⁷⁴ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 334.

⁷⁵ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 334.

⁷⁶ "Millî Şef Samsun[']da", *Yeni Sabah*, 24 Ağustos 1942, 1.

⁷⁷ Lâdik'e 4 kilometre mesafede açılan kurum eğitim kurslarından enstitüye dönüştürülmüştür. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 43.

⁷⁸ "Millî Şef yurt içindeki seyahatlerine devam ediyorlar", *Ulus*, 24 Ağustos 1942, 2.

⁷⁹ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 334.

⁸⁰ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 335.

dair tasavvurunu ilk defa açığa vurmuştur. Savaş şartları altındaki ülkede bu konuya bütçe ayırmakta tereddüt etmeyeceklerini de bildiren İnönü, tarımda uzman yetiştirme konusuna verdiği önemi de ortaya koymaktadır.

İsmet İnönü, Samsun Halkevi'ndeki konuşmasında vatandaşlara hitap ederken köy enstitüleri konusunu da açmıştır. Bu kurumlardan umutlu olduğunu ifade eden Cumhurbaşkanı şöyle konuşmuştur: "*Samsun[']a gelinceye kadar köy enstitülerinden üçünü gördüm. Kız ve erkek köylü çocuklarımız hem müesseselerini koruyorlar, hem de ileride ifa edecekleri yüksek vazifeleri için hazırlanıyorlardı. Yapıcı, çare bulucu, çalışkan bir ruh bu enstitülerin ruhuna hâkim olmuştur. Bu durumu görmekten pek memnun oldum, pek ümitliyim...*"⁸¹ İnönü sözü enstitülerde okuyan kız öğrencilere de getirerek şunları söylemiştir: "*...Türk kızlarının müstesna haysiyeti ve ciddi vazife severliği bütün mekteb[p]lerimizde olduğu gibi köy enstitülerinde de göze çarpmaktadır. Öğretmenler ve enstitü müdürleri Türk köyünün geleceğini sağlam temellere istinad[t] ettirmek için aşkla çalışıyorlar. İktidarlı, fedakâr ve vatansever köy öğretmenleri yetiştirmek enstitülerin mukaddes hedefleridir...*"⁸² Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, konuşmasına şöyle devam etmiştir: "*...Şüphe yoktur ki enstitü öğretmenlerine ve müdürlerine düşen vazife hepimiz için, her vatansever için imrenilecek, heves edilecek bir vazifedir. Şimdiki tutumlarını iyi netice alacağımız ümidini bende çok kuvvetlendirdi. Köy enstitüleri hakkındaki müspet görüşlerimi vatandaşlarıma söylemekten zevk alıyorum*".⁸³ İnönü bu sözleriyle vatandaşlar köy enstitülerinden beklentileri, amaçları ve hedefleri veciz şekilde anlatmış ve enstitü mensuplarının çalışmalarıyla gayretlerini takdirle karşıladığını ifade etmiştir. Cumhurbaşkanı konuşmasından sonra Tonguç'a "*Nasıl, seninkiler sözlerimden memnun kalacaklar mı?*" demiştir.⁸⁴

Cumhurbaşkanı İnönü, Ankara'ya dönüş yolundayken trende bakanlarla ve Tonguç'la bir toplantı yaparak köy enstitülerine dair talimatlar vermiş ve bunları not etmiştir. Gezdiği üç enstitü hakkında da olumlu izlenimler edindiğini ifade eden İnönü şu talimatları vermiştir: 1) Köy enstitülerinin balıkçılık faaliyetlerine önem verilmesi 2) Enstitü sayısının 60'a çıkarılmasının hedeflenmesi. 1943 yılı yazında sayının 40'a çıkarılması ve hazırlıkların bu doğrultuda yapılması, Başbakan Saracoğlu'yla para yönünü İnönü'nün görüşeceğinin bildirilmesi 3) Enstitüler için yeniden öğretmen yetiştirmek ve mevcutları da kurstan geçirmek. Bunun ivedikle sağlanması.⁸⁵ İnönü'nün bu talimatlarından sonra İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç, hem köy enstitülerinin sayısının artırılması⁸⁶ ve hem de tarımda uzman olarak yetişecek kişilerin enstitülerden gelmesine dair bir rapor hazırlamaya başlamıştır. Tonguç'un raporu hazırlarken gerek Tarım Bakanı Hatipoğlu'ndan ve gerekse Millî Eğitim Bakanı Yücel'den tam destek alamadığı bildirilmiş ve İsmet İnönü dışındaki yetkililerle, CHP içinde de bu işe heveslilerin olmadığı ileri sürülmüştür. Neticede Hasan Âli Yücel ve İsmail Hakkı Tonguç, İnönü'yle enstitü sayısının artırılması ve tarımcı yetiştirme planlarının yapılamayacağı bildirmiştir. İki eğitimciyi de dinleyen Cumhurbaşkanı İnönü ise şu cevabı vermiştir: "*İleride çok pişman olacaksınız. Savaştan sonra bu işlerin hiçbirisini bize yaptırmayacaklardır. En önemli olanağı kaçıyorsunuz*".⁸⁷

İnönü'nün Kepirtepe ve Arifiye Köy Enstitüleri'ni Ziyareti ve Değerlendirmeleri

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1942 yılı sonbaharında bu kez Trakya'da eğitim veren Kepirtepe Köy Enstitüsü'nü⁸⁸ ziyaret etmiştir. ⁸⁹ İnönü'nün buradaki incelemelerine dair gazetelerde ayrıntı çıkmamış, sadece kuruma geldiği bildirilmiştir.⁹⁰ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 11 Eylül günü de bu defa Arifiye Köy Enstitüsü'ne gelmiştir. İnönü yağmurlu bir havada geldiği kurumda öğrencilerin inşa ettikleri pavyonları görmüş ve çalışmalara dair onlara sorular sorarak beğenisini ifade etmiştir.⁹¹ İnönü, burada yapılan işleri detaylı şekilde incelemiş ve enstitü müzik korosunun dört sesle söyledikleri İstiklal Marşı'nı dinlemiştir.⁹² Enstitü müdürü Süleyman Balkır, Cumhurbaşkanı'nın ziyaretine dair Tonguç'a gönderdiği mektupta İnönü'nün dersliklerle

⁸¹ "İnönü Milletle Bir Hasbıhal Yaptı, Cumhuriyet, 26 Ağustos 1942, 1.

⁸² "İnönü Milletle Bir Hasbıhal Yaptı, Cumhuriyet, 26 Ağustos 1942, 1.

⁸³ "İnönü Milletle Bir Hasbıhal Yaptı, Cumhuriyet, 26 Ağustos 1942, 1.

⁸⁴ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 335.

⁸⁵ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 335-336.

⁸⁶ 1942 yılında ülke çapındaki köy enstitüsü sayısı 18di. Köy Enstitüleri, 8.

⁸⁷ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 335.

⁸⁸ Edirne-İstanbul yolu üzerinde bulunan enstitünün temelleri 1938'de atılmıştır. Farklı binalardaki eğitim-öğretim faaliyetlerinden sonra enstitü yerleşkesi Kepirtepe'de kurulmuştur. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 42.

⁸⁹ İnönü, *Defterler I*, 338.

⁹⁰ "Millî Şef İnönü Edirne[']ye şeref veriyor", *Vatan*, 8 Eylül 1942, 1.

⁹¹ "Millî Şef Ankara[']da", *Yeni Sabah*, 12 Eylül 1942, 3.

⁹² "Cumhurreisimiz İnönü dün akşam Ankara[']ya döndüler", *Ulus*, 12 Eylül 1942, 2.

kooperatif kısmını da gezdiğini, revirde yatan öğrencileri görerek eksik olan ilaçlar hakkında bilgi aldığını kaydetmiştir. İnönü, kendisine eşlik eden valiye, *"Bu müesseseleri korumalıyız"* demiştir.⁹³ İsmet İnönü, Arifiye Köy Enstitüsü'nde meyve bahçeleri ve yatakhaneyi de gezmiş ve müdür Balkır'ın bölgedeki okullar için yaptığı çizelgeyi beğenerek bunu Türkiye çapında da hazırlanmasını istemiştir. Yola çıkmadan önce Balkır'la görüşen İnönü, enstitüde farklı yerlerden gelen talebelere dikkat çekerek *"Burası çok karışık ne yaptın?"* diye sormuştur. Balkır'ın Çerkezlerle Türkleri kaynaştırdığını ve bu sayede herkesin Türkçe konuştuğu cevabından memnun kalan Cumhurbaşkanı İnönü, ona Türk Tarih Tezi'nden de yararlanmasını önermiştir.⁹⁴ İnönü, Ankara'ya dönerken kendisini uğurlamaya gelen enstitü öğrencilerinden yağmurda beklememelerini istemişse de onlar Cumhurbaşkanı'nı biraz daha görmek için kalmak istediklerini söylemişlerdir.⁹⁵

İsmet İnönü, Ankara'ya dönüşünde hükûmete verilmek üzere Kepirtepe ve Arifiye Köy Enstitüleri'ne dair izlenimlerini de içeren bir rapor hazırlamıştır. İnönü'nün raporunda önce Kepirtepe Köy Enstitüsü'ne ait düşünceleri yer almıştır. Burada üç sınıftan oluşan öğrenci mevcudu olduğunu ifade eden İnönü atölyelerinin eksik olduğunu, ayrıca su tesisatı için 600 metre kadar boru ihtiyacı olduğunu ve bu konuyu Millî Eğitim'den diğer bakanlıklarla koordineli olarak ele almasını istediğini ifade etmiştir.⁹⁶ Kepirtepe'deki öğrencilerde sıtmaya rastlandığını ve bunların zayıf bünyeli olduklarını da raporunda bildiren Cumhurbaşkanı, sıtma nedeninin civarda bulunan durgun bir su akıntısı olduğunu belirtmiştir. Su kaynağının tetkik edilmesi için Edirne'de bulunan Sıtma İle Mücadele Derneği'nden *"ricada bulunduğunu"* kaydeden İsmet İnönü, soruna çözüm bulunamaması ve enstitünün taşınması zarureti ortaya çıkması halinde bunu bir rapor şeklinde bildireceklerini de vurgulamıştır.⁹⁷ Arifiye Köy Enstitüsü'ne de gittiğini bildiren İnönü raporun bu kısmında bu kurumu *"en iyi gelişmiş köy enstitülerinden birisi"* olarak nitelemiştir.⁹⁸ İzmit civarındaki farklı köylerden gelen çocukların burada *"Türk olarak mükemmel surette kaynaşarak yetiştiklerini bildiren İnönü, ayrıca inşaat çalışmalarında öğrencilerin "güzel ve sağlam binalar yaptıklarını"* aktarmıştır.⁹⁹ Tıpkı Kepirtepe Köy Enstitüsü gibi burada da sıtma sorunu olduğuna değinen İnönü, bataklık araziye rağmen sıtma vakalarının daha iyi durumda olduğunu da ifade etmiştir. Cumhurbaşkanı, bölgede yaşanan su baskınlarından dolayı enstitü yetkililerine yardım gerektiğini de belirttiği raporunda Sular İdaresi'nin sorunu ele alarak bir çözüm bulmalarına *"teşekkür edeceğini"* de yazmıştır.¹⁰⁰ Müzik çalışmaları açısından en iyi yer durumunda olan Arifiye Köy Enstitüsü'nde *"yağmurlu ve çamurlu bir hava şartlarına rağmen gördüğü çalışkanlık ve başarıdan dolayı kurum müdürüne teşekkür ettiğini"* da raporunda belirtmiştir.¹⁰¹ Cumhurbaşkanı İnönü, çalışmalar açısından oldukça başarılı bulduğu Arifiye Köy Enstitüsü'ne eylül ayı sonunda İstanbul'daki askerî manevralardan trenle Ankara'ya dönüşünde tekrar uğramış ve bu kez de yaptığı tetkiklerin ardından *"günde 4 kilo un ihtiyacı"* bulunduğunu not etmiştir.¹⁰² İsmet İnönü, 1942 yılının son köy enstitüsü ziyaretinde 18 Aralık'ta Balıkesir'deki Savaştepe Köy Enstitüsü'ne gelmiştir.¹⁰³ İnönü'nün bölgeye gelişi kısa süre önce burada meydana gelen depremle ilgili olduğundan basında daha çok Cumhurbaşkanı'nın zelzele mintikasındaki faaliyetlerine dair haberler yer almıştır.¹⁰⁴

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Köy Enstitüleri Çalışmaları Üzerine Yoğunlaşması

1943 yılı hem II. Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin Türkiye'yi savaşa sokma üzerine faaliyetlerini arttırdığı, hem de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün köy enstitüleri üzerine çalışmalarını yoğunlaştırdığı bir yıldır. 22 Nisan'da Balıkesir'deki Savaştepe Köy Enstitüsü'ne gelen İsmet İnönü, yeni yapılan binalarla, mutfağı ve yemekleri denetlemiştir.¹⁰⁵ Enstitü müdürü Sıtkı Akkay'la görüşen Cumhurbaşkanı, burada kız öğrenci sayısının fazla olmasından memnurluk duyarak bunun nasıl başarıldığını sormuştur. Akkay'ın köy köy dolaşarak ailelerle

⁹³ Karabey Aydoğan, *Uygurluğun Tuğlası: Arifiye Köy Enstitüsü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 220.

⁹⁴ Aydoğan, *Uygurluğun Tuğlası*, 220-221.

⁹⁵ Aydoğan, *Uygurluğun Tuğlası*, 223.

⁹⁶ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-15, Fihrist No:6355-29.

⁹⁷ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-15, Fihrist No:6355-29.

⁹⁸ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-15, Fihrist No:6355-29.

⁹⁹ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-15, Fihrist No:6355-29.

¹⁰⁰ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-15, Fihrist No:6355-29.

¹⁰¹ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-15, Fihrist No:6355-29.

¹⁰² İnönü, *Defterler I*, 342.

¹⁰³ İnönü, *Defterler I*, 347.

¹⁰⁴ "Cumhurreisimiz İnönü Balıkesir'de", Kızılay, 20 İlkanun 1942, 1.

¹⁰⁵ İnönü, *Defterler I*, 357.

görüştükten onları okumanın faydaları üzerine ikna ettiklerini söylemesi İnönü'yü sevindirmiştir.¹⁰⁶ Cumhurbaşkanı İnönü, enstitüdeki nöbetçi öğrenciye yemek çantasında ne taşıdığına bakmış ve yemeklerin dışında yeni basılan Sophokles'in "Antigone" kitabını görmekten mutlu olmuştur. İnönü yanında olan General Abdurrahman Nafiz Gürman'a şöyle demiştir: "Paşam, bu kitap yeni çıktı. Ankara'da bile henüz okunmadı. Askerlerimizi, köylülerimizin, işçilerimizin kumanyasına kitap eklenirse o zaman Türkiye gerçekten kalkınmış olur..."¹⁰⁷ İnönü, Gürman'a Köy Enstitülerinden beklentilerini de içeren şu değerlendirmeyi de yapmıştır: "...Bağımsızlığımız için cephede savaştık. Şimdi sıra cehaletle savaşımında. Eğitim seferberliğinde de başarılı olmalıyız. Burada çalışanlar eğitim savaşçılarıdır. Bu kurumları yürekten desteklemeliyiz."¹⁰⁸ İsmet İnönü, Savaştepe Köy Enstitüsü'nde talebelerin derslerini de takip etmiştir. Matematik dersinde verilen cevaplarla, öğrencinin derse ilgisinden memnun kalan Cumhurbaşkanı, öğretmene hangi okuldan mezun olduğunu ve derslerde izlediği taktiğin neler olduğunu da sormuştur. Müdür Sıtkı Akay'ın da matematik dersine girmesinden dolayı kendisinden çok yararlandıklarını cevabından memnun olan İsmet İnönü, Akay'ı sabah kahvaltısı için beyaz trene davet etmiştir. Daha sonra Akay'ın eşyle de görüşen Cumhurbaşkanı hem Savaştepe Köy Enstitüsü'nden memnuniyetini dile getirmiş ve hem de müdür beye "çok iyi bakılmasını" istemiş, "...o bize lazım. Bu yükün altından herkes kalkamaz. Bir ihtiyacınız olursa hiç çekinmeden bana yazınız" demiştir.¹⁰⁹ Cumhurbaşkanı İnönü, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı münasebetiyle yayınladığı mesajında da "Çocuklarımızın çok esaslı ve canlı olarak hazırlanmaları bizim işlerimizin en ehemmiyetlisi ve en zevklisidir" demiştir.¹¹⁰

Balıkesir'den İzmir'e geçen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 24 Nisan'da Kızılcıllı Köy Enstitüsü'ne gelmiştir. İnönü, geçen seferki ziyaretinden daha iyi vaziyette bulunduğunu ifade ettiği kurumdaki talebelerin sağlıksız oluşlarını "Ege çocukları soluk, malaryalı" notuyla kaydetmiştir.¹¹¹ Seyahati boyunca farklı illere uğrayan İsmet İnönü, 28 Nisan'da da Isparta'da faaliyet gösteren Gönen Köy Enstitüsü'ne¹¹² gelmiştir. Öğrenciler tarafından İstiklal Marşı ve geçit resmiyle karşılanan İnönü, sınıfları gezmiş ve bazı derslere girerek öğrencilere sorular sormuştur.¹¹³ İsmet İnönü'nün yalnız bir sınıfı aritmetikten zayıf bulunduğu, tarım ve yapıcılık derslerinden ise memnun kaldığı bildirilmiştir.¹¹⁴ Cumhurbaşkanı, sonrasında demir ahşap, dikiş ve dokuma atölyelerine geçerek çalışmalarını incelemiş "bu çalışmaların köy hayatında ve köy iktisadiyatında yapacağı tesirlere işaret ederek bazı direktifler vermiştir."¹¹⁵ İnönü, Gönen Köy Enstitüsü'nden ayrılmadan önce balkondan öğrencilerin millî oyunlar gösterisini izlemiştir. Öğrenci kıyafetlerini beğendiğini söyleyen İsmet İnönü, kurum yetkililerini kutladıktan sonra enstitüden ayrılmıştır.¹¹⁶ İsmet İnönü, Ankara'ya dönüşünde çalışmalarını beğendiği ve satranç meraklısı olduğunu anladığı Gönen Köy Enstitüsü Müdürü Ömer Uzgil'e bir satranç takımı hediye etmiştir.¹¹⁷

Akdeniz Bölgesi'ndeki vilayetleri dolaşmayı sürdüren Cumhurbaşkanı, 30 Nisan Cuma günü Antalya'daki Aksu Köy Enstitüsü'ne¹¹⁸ gelmiştir. İlk izlenimlerini "Sıhhat çok iyi, korkuyordum" sözleriyle ifade eden İnönü, açık dersanelerde yapılan dersleri de, özellikle Türkçe dersini, çok beğendiğini belirtmiştir.¹¹⁹ İnönü'yü bir mini konserle karşılayan talebeler daha sonra aralarına katılan kadın öğretmenlerle beraber millî oyunlardan örnekler sergilemişlerdir.¹²⁰ Cumhurbaşkanı'nın etrafını saran enstitü öğrencilerinin onunla fotoğraf çektirdiği de yerel basın haberlerinde yer almış, İnönü'nün kalabalıktan Aksu Köy Enstitüsü'nden zorlukla çıkabildiği

¹⁰⁶ Bahattin Fırtına, *Bilge İnsan: Sıtkı Akay*, İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayınları, 2.bs., 2006, 47.

¹⁰⁷ Fırtına, *Bilge İnsan*, 47.

¹⁰⁸ Fırtına, *Bilge İnsan*, 47.

¹⁰⁹ Fırtına, *Bilge İnsan*, 48.

¹¹⁰ "Millî Şef diyor ki", Cumhuriyet, 23 Nisan 1923, 1.

¹¹¹ İnönü, *Defterler I*, 358.

¹¹² 1940 yılında açılan Gönen Köy Enstitüsü çevredeki kamulaştırma faaliyetleri sonrasında 671 dekar arazide eğitim çalışmaları yürütmüştür. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 44.

¹¹³ "Millî Şefimiz", Ulus, 29 Nisan 1943, 3.

¹¹⁴ İsmet Baş, *Gönen Köy Enstitüsü ve Sonrası*, (Yay. Haz. Niyazi Altunya), İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüsü Yayınları, 2014, 221.

¹¹⁵ "Millî Şefimiz", Ulus, 29 Nisan 1943, 3.

¹¹⁶ Baş, *Gönen Köy Enstitüsü*, 221, Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 356.

¹¹⁷ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-22, Fihrist No:6749.

¹¹⁸ 1940 senesinde Antalya-Manavgat yolu üzerinde açılan Aksu Köy Enstitüsü tarıma elverişli geniş araziler üzerine kurulmuştur. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 43.

¹¹⁹ İnönü, *Defterler I*, 358.

¹²⁰ "Aziz Cü[m]hurreisimizin teşekkürleri dolayısıyla Büyük Antalya bayramının üçüncü günü", Antalya, 14 Mayıs 1943, 1.

bildirilmiştir.¹²¹ İnönü'nün ziyaretine anılarında yer veren enstitü mezunlarından emekli öğretmen Pakize Türkoğlu, Cumhurbaşkanı için ağaçların altına beyaz örtülü bir masa hazırladıklarını belirtmiş ve ona kahveyi kendisinin sunduğunu aktarmıştır. İnönü, ayrıca enstitüden ayrılırken kendisinden kürk manto isteyen bir öğrenciyle annesine daha sonra mantoluk kumaş göndermiştir.¹²² Cumhurbaşkanı, temmuz ayı gezi programına iki köy enstitüsü daha eklemiş ve 25 Temmuz'da Yıldızeli Köy Enstitüsü'ne gelmiş, 26 Temmuz'da da Samsun'daki Akpınar Köy Enstitüsü'nde incelemelerde bulunmuştur.¹²³ Ancak bu ziyaretlerin ayrıntıları o dönemde basında yer almamıştır.

İsmet İnönü, Eylül ayında yeniden Doğu vilayetlerini kapsayan bir inceleme gezisi kapsamında 21 Eylül sabahı Erzurum'daki Pulur Köy Enstitüsü'nü¹²⁴ ziyaret etmiştir.¹²⁵ Cumhurbaşkanı, buradaki inşaat çalışmalarında yedi farklı enstitüden gelen öğrencileri izlemiş ve görev yapan ekiplerle görüşükten sonra ayrılırken talebelere şunları söylemiştir: *"Hepinizi bir arada görmekten daha çok hoşnut oldum. Vatan sizden çok şeyler bekliyor. Kendinizi iyi hazırlayınız. Sizlerden çok umudum var. Siz umut ettiğim gibisiniz. Çıktıktan sonra da sizi her zaman izleyeceğim. Sizden her zaman iyi haberler alıyorum. Bu haberler beni sevindiriyor. Allahaismarladık çocuklarım."*¹²⁶ 24 Eylül'de bu defa Kars'ta eğitim veren Cılavuz Köy Enstitüsü¹²⁷ ziyaret edilmiştir. ¹²⁸ Bu kurumu ziyaretinin Cumhurbaşkanı'nın doğum gününe rastlamasından dolayı öğrencilerin yaş gününü kutlamasından memnun olan İnönü, eşi Mevhibe Hanım'a mektubunda bu jestten *"çok duygulandığımı ve bayram yaptığımı"* ifade etmiştir.¹²⁹ İsmet İnönü, ayrıca Cılavuz Köy Enstitüsü'nün yıllık üretim çizelgesi üzerinde de uzun süreli incelemelerde bulunmuştur.¹³⁰

Doğu'daki tetkiklerden sonra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu defa Trabzon'a gelmiştir. Gezide İnönü'yü eşlik eden İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç, Beşikdüzü Köy Enstitüsü'nü¹³¹ de ziyaret ettiklerini; İnönü'nün talebelerin balıkçılık, tarım, sanat ve yapıcılık çalışmalarını izlediğini kaydetmiştir. Balıkçılıkla uğraşan öğrencilerin denize açılmaları İnönü'yü de heveslendirmiş ve korumaların etrafta denizaltı olabileceğine dair uyarılarına, *"Hadi canım siz de, güldürmeyin beni..."* cevabı vermiştir.¹³² Tonguç'la beraber bir motora geçerek öğrencilerin *"neşeyle balık tutuşlarından"* ve *"enerjilerinden"* hoşnut kalan İnönü, ona şöyle demiştir: *"Biliyor musun, ne düşündüm onlara baktıkça. Elimde bunlar gibi yetişmiş gençlerden birkaç tümen olsaydı, Türkiye'nin yazgısını değiştirirdim ben."*¹³³ İsmail Hakkı Tonguç, ayrıca bu ziyaret hakkında Ankara'da Hasan Âli Yücel'e sunduğu raporda şunları bildirmiştir: *"Cumhurbaşkanı Enstitünün bir motoruyla küçük bir gezinti yaparak yeni yapılmakta olan binaları denizden seyrettiler. Bu sırada tüm öğrenciler denize girmişti. Onların bu durumlarından çok hoşnut kaldılar. Denizcilik ve balıkçılık işlerinin daha hızlı ve daha çok geliştirilmesini emrettiler."*¹³⁴ Cumhurbaşkanı İnönü, karaya çıktıkları zaman enstitü müdürü Osman Ülkümen'in çimento ihtiyacından söz etmesi üzerine hemen Sivas'tan telefonla 220 ton¹³⁵ çimento istemiştir. Bir hafta sonra temin edilen çimentolar trenle Samsun'a ve oradan da gemiyle Trabzon'a getirilen çimentolar öğrenciler tarafından Beşikdüzü Köy Enstitüsü'ne taşınmıştır. ¹³⁶ Yemekten sonra tüm öğrencilerin katıldıkları bir toplantıdan sonra oynanan millî oyunlar ve marşlar sonrasında İnönü'nün ayrılma vakti gelmiştir. Cumhurbaşkanı veda ederken kurumu iyi

¹²¹ "Aziz Cü[u]mhurreisimizin teşrifleri dolayısıyla Büyük Antalya bayramının üçüncü günü", Antalya, 14 Mayıs 1943, 1.

¹²² Pakize Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.bs., 2014, 189-192.

¹²³ İnönü, *Defterler I*, 362.

¹²⁴ Erzurum-Ankara demiryolu hattındaki Pulur istasyonunda 1940 yılında hizmete giren enstitü 2000 dönüm arazi üzerinde eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 46.

¹²⁵ İnönü, *Defterler I*, 366.

¹²⁶ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 367.

¹²⁷ Kars-Ardahan yolu üzerinde ve Kars'a 30 kilometre mesafede 1940 yılında açılan Cılavuz Köy Enstitüsü, Ruslardan kalan askerî garnizonlarda eğitime başlamıştır. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 46.

¹²⁸ İnönü, *Defterler I*, 366.

¹²⁹ Firdevs Gümüsoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.bs., 2019, 336.

¹³⁰ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 368.

¹³¹ 1939'da eğitim kursu olarak faaliyet gösteren kurum Trabzon-Giresun yolu üzerinde ve Vakfıkebir'de 1940 yılında hizmete girmiştir. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 44.

¹³² Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 369.

¹³³ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 369.

¹³⁴ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 369.

¹³⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgelerde Sivas'tan istenen çimentonun 225 ton olduğu ve bunların demiryollarından sağlanacak vagonlarla Samsun'a sevkinin yapılacağı bildirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2/12-25, Fihrist No:7028-69.

¹³⁶ *Tanıklarla Beşikdüzü Aydınlığı*, (Yay. Haz. Kemal Kocabaş), İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları, 2017, 217, Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 369.

durumda bulduğu ve özellikle kız öğrencilerden memnun kaldığını söylemiştir. Cumhurbaşkanı'nın ayrılmasından sonra ertesi gün İsmet İnönü'nün armağanı olarak okul idareci ve öğretmenlerle, eş ve ailelerine birer kat elbiselik Sümerbank kumaşı dağıtılmıştır.¹³⁷

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, seyahatinin devamında Malatya'ya da gelerek buradaki Akçadağ Köy Enstitüsü'nü bir kez daha ziyaret etmiştir. 5 Ekim'deki bu ziyarette İnönü'ye "Kürtlerin Türk sayılmasına imkân bulunmadığı" bilgisi verilmiş; ancak Cumhurbaşkanı bu habere karşılık "Aranacak" yorumunda bulunmuştur.¹³⁸ İsmet İnönü, buradaki tarımcılık ve yapı çalışmalarını izlemiş ve Türkçe, müzik ve geometri derslerine girmiştir.¹³⁹ Daha sonra Adana'daki Düziçi Köy Enstitüsü'ne¹⁴⁰ gelen Cumhurbaşkanı İnönü, enstitüye yakın istasyon olmadığından Yarbaşı'nda inerek otomobille eğitim kurumuna gelmiştir.¹⁴¹ Burada da tuğla ocakları, yapı çalışmaları ve işlikleri gezen İsmet İnönü, Türkçe ve müzik derslerini izlemiştir. Dinlenme sırasında dut ağaçlarının altına oturan Cumhurbaşkanı, burada ikram edilen ayranı içtikten sonra İstiklal Marşı'nı dinlemiş ve başarılı icradan sonra öğrencileri kutlamıştır.¹⁴² Moladan sonra kurumun diğer yerlerini gezen İsmet İnönü, enstitü müdürünün eşi Sekine Dağlar'la baş başa görüşerek kız öğrencilerin durumu, kızların faaliyetleri ve erkeklerle ilişkileri hakkında bilgi almış ve ardından müdür Lütfi Dağlar'ın odasında Okul Disiplin Karar defterini incelemiştir. İnönü ve beraberindekilere ziyaretin anısına öğrencilerin şiirlerinden oluşan "Düziçi'nden Sesler" adlı bir kitapçık da hediye edilmiştir.¹⁴³ İnönü de Düziçi'nde gördüğü manzaradan memnuniyetini "Şairlerle dolu bir enstitü" ifadesiyle kaydetmiştir.¹⁴⁴ Okuldan ayrılırken enstitü defterine iyi izlenimlerle ayrıldığını kaydeden Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, müdür Lütfi Dağlar'a bir isteği olup olmadığını sormuştur. Dağlar'ın enstitünün olduğu Yarbaşı'na bir istasyon yapılması ve bir de kamyon isteğine Cumhurbaşkanı, "Birincisi kolay, ikincisi için söz veremem." karşılığını vermiştir.¹⁴⁵ İsmet İnönü, Ankara'ya dönüşünden sonra Düziçi Köy Enstitüsü öğretmenlerine ve ailelerine Sümerbank'tan elbiselik kumaşlar hediye etmiştir. İsmet İnönü, Adana'daki incelemelerinin ardından Ankara'ya dönmüştür.¹⁴⁶

İsmet İnönü, Anadolu'nun farklı coğrafyalarındaki köy enstitülerine yaptığı denetimlerden sonra bu kez 19 Ekim günü saat 14:00'te Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nü ziyaret etmiştir.¹⁴⁷ Beraberinde Millî Eğitim Bakanı Yücel, Ankara valisi Nevzat Tandoğan, İsmail Hakkı Tonguç, İstanbul Üniversitesi Rektörü Doktor (Dr.) Tevfik Sağlam'ın da katıldığı gezide İnönü, yeni biten binalarla atölyeleri, laboratuvarı ve açık hava tiyatrosunu görmüştür.¹⁴⁸ Enstitü müdürü Hürrem Arman, Cumhurbaşkanı'na ayran ikram ettiklerini ve o sırada yeni eğitim yılı öncesi yüksek kısım ve sağlık kolu üzerine bilgi verdiğini anlatmıştır. İnönü de daha önceki gelişinde beğendiği kurumda bu kez neler göreceğini merak ettiğini belirtmiştir.¹⁴⁹ İsmet İnönü, burada bulunan ve yurdun farklı yerlerindeki enstitülerin durumlarına dair hazırlanan pano üzerinde verilen brifinge katılmıştır. İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un brifinginde okulsuz köylerin durumundan söz edişi ve 1944'te mezun olacakların köylerinde okul yapımının henüz bitmediği haberi Cumhurbaşkanı'nın keyfini kaçırmıştır.¹⁵⁰ İnönü, Hasanoğlan Köy Enstitüsü öğrencilerini gösterilerini izlemiş ve enstitü idarecileri ve öğretmenlere memnuniyetini bildirerek, onları "taltif ve teşvik" etmiştir.¹⁵¹ Daha sonra Arman'ın evini görmek isteyen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, burada aile üyeleriyle ilgilenmiş ve evin tek çocuğunu severken, Bayan Arman'a "Bir çocuk olmaz, en az iki olmalı" nasihatini vermiştir.¹⁵² Görüşmede enstitüdeki kadın öğretmenlere dair bilgi de alan İnönü, ayrılmadan önce Hürrem Arman'ın bir tren istasyonu talebini başyaverine not aldırıştır.¹⁵³

¹³⁷ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 369.

¹³⁸ İnönü, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 371.

¹³⁹ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 370.

¹⁴⁰ 1940 yılında açılan enstitü, Almanların Ermeni çocuklar için yaptırdığı üç katlı bir binada eğitime başlamıştır. Gedikoğlu, *Evreleri, Getirdikleri*, 44.

¹⁴¹ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 370.

¹⁴² Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 370.

¹⁴³ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 370.

¹⁴⁴ İnönü, *Defterler I*, 371.

¹⁴⁵ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 370.

¹⁴⁶ İnönü, *Defterler I*, 372.

¹⁴⁷ "İnönü dün Hasanoğlan Enstitüsü[]"nü gezdiler", *Ulus*, 20 Ekim 1943, 1.

¹⁴⁸ "İnönü dün Hasanoğlan Enstitüsü[]"nü gezdiler", *Ulus*, 20 Ekim 1943, 1.

¹⁴⁹ Hürrem Arman, *Piramidin Tabanı: Köy Enstitüleri ve Tonguç*, İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüsü Yayınları, 2.bs., 2016, 369.

¹⁵⁰ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 372.

¹⁵¹ "İnönü dün Hasanoğlan Enstitüsü[]"nü gezdiler", *Ulus*, 20 Ekim 1943, 1.

¹⁵² Arman, *Piramidin Tabanı*, 372.

¹⁵³ Arman, *Piramidin Tabanı*, 372.

Cumhurbaşkanı İnönü, Hasanoğlan köyünü de ziyaret ettikten sonra Ankara'ya dönmüştür.¹⁵⁴ Hasanoğlan'daki ziyaret İnönü'nün 1943 yılındaki son Köy Enstitüsü ziyaretidir.

Hasanoğlan'da İnönü'nün Katılımıyla Yapılan Köy Enstitüleri'nin Dördüncü Yıldönümü Kutlamaları ve Yankıları

1944 yılının önemli bir gelişmesi 17 Mart Cuma günü Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün başkanlığında yapılan kabine toplantısında alınan önemli kararlar olmuştur. Toplantıdan yansıyan ilk haberlere göre "köy ilkokullarında devam meselesi ve köy enstitülerinde bu sene yetişecek öğretmenlerin durumu ele alınmış ve okullarla vasıtaların hazırlıklarıyla meşgul olunmuştur."¹⁵⁵ Nisan ayı içinde alınan kararlara dair haberler basında daha geniş yer almıştır. Daha çok ilköğretimin yaygınlaştırılması hususunda alınan kararların köye ve köy enstitülerine dair olanları şöyledir: "*Köy enstitülerinden mezun olacak öğrencileri köylere yerleştirmek için alınması gerekli kanuni tedbirleri vaktinde alarak köy okullarına tahsis edilecek araziye sağlamak, okul binalarını hazırlamak ve alakalıların bu alanlardaki çalışmaları teftiş edeceklere kolaylıklar göstermek suretiyle bu işin verimini arttırmak.*"¹⁵⁶ Alınan bu kararlarla beraber ilköğretim davası bir "devlet politikası" olarak benimsenmiş ve yeni bir çalışma dönemi başlamıştır.¹⁵⁷

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1944 yılında Köy Enstitüleri'ne yaptığı ziyaretleri birdenbire azalmıştır. Öyle ki, bir önceki sene 12 ayrı köy enstitüsünde inceleme ve denetleme yapan İnönü, 1944'te sadece iki köy enstitüsü ziyaret etmiştir. Ancak bu yılı farklı kılan bir nitelik Cumhurbaşkanı'nın köy enstitülerinin 4. kuruluş yıldönümünü Hasanoğlan Köy Enstitüsü'ne gelerek öğrencilerle beraber geçirmesidir. İnönü'nün bu ziyarete gazeteler geniş yer vermiştir. Buna göre beraberinde eşi Mevhibe Hanım, Hasan Âli Yücel, TBMM Başkanı Abdülhalik Renda, Başbakan Saracoğlu, yazar Falih Rıfkı Atay, CHP'liler ve İsmail Hakkı Tonguç olduğu halde Ankara'dan saat 09:00'da ayrılan İnönü'nün treni Hasanoğlan'a geldiğinde öğrenciler ve idareciler tarafından karşılanmıştır.¹⁵⁸ Törende önce müdür Hürrem Arman konuşmuş ve kurumun amaçlarını özetledikten sonra tüm enstitülüler adına "*Yüce Şefe genç öğrencilerin çalışma ve başarıma ahdini*" ifade etmiştir.¹⁵⁹ Öğrencilerin şiirlerinden sonra, yüksek kısım öğrencileri mezunların "*köylerde nasıl bir hayat yaratacaklarını*" anlatmıştır. Daha sonra Toprak Marşı'nın söyleyerek işliklerine dağılan öğrenciler sembolik çalışmalarla İnönü'ye faaliyetlerinden örnekler sunmuşlardır.¹⁶⁰ Bağ yerindeki çalışmaları da izleyen İsmet İnönü, iklim şartları altında üretime dair faaliyetlere ilişkin bilgi almış ve daha sonra öğrencilerin evlerindeki iş ve yaşam koşullarını görmüş ve ailelerine enstitü çalışanlarının başarılarına katkılarından dolayı teşekkür etmiştir.¹⁶¹ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü daha sonra öğretmenlerden ikinci müdür Tahir Erdem'in evine uğramıştır. Temsil salonundaki talebelerin konserinden sonra millî oyunlar ve şiir dinletisinin ardından tiyatro kolu tarafından "*Kral Oidipius*" sahnelenmiştir.¹⁶² Öğle yemeğinden sonra millî oyunlar gösterisini izleyen Cumhurbaşkanı İnönü, saat 15:00'te Hasanoğlan'dan ayrılmıştır. Cumhurbaşkanı'nın Ankara'ya dönerken yolda Millî Eğitim Bakanı'na "*Yücel, bu çocuklar köylerde işe başlayınca bizi tutacaklar mı?*" diye sorduğu ve buna "*gerekçeli ve olumlu*" bir cevap aldığı kaydedilmiştir.¹⁶³ Henüz çok partili sisteme geçmeden evvel sadece CHP'nin yer aldığı bir siyasî ortamda İsmet İnönü'nün bu sorusu üzerinde düşünülmesi gereken bir sualdir. Cumhurbaşkanı ya savaş sonrası Türkiye'de başka partilerin de kurulabileceğini öngörmektedir yahut da mezunların daha solda bir ideolojiye bağlanabileceklerini düşünmektedir. Nitekim İnönü, Tonguç'la Çankaya'da bu konuda uzun bir mülâkat yapmış ve mezunların hangi siyasal akıma bağlı kalacakları irdelenmiş ve sonuçta "*sosyalist olabilecekleri*" kanısına varmışlardır.¹⁶⁴

Cumhurbaşkanı İnönü'nün Hasanoğlan'daki kutlamalara katılması ve Köy Enstitüleri'nin 5. kuruluş yıldönümü basında da ilgiyle karşılanmıştır. Zekeriya Sertel'e göre bu kurumlar henüz "*farkına varılamayan büyük bir*

¹⁵⁴ "İnönü dün Hasanoğlan Enstitüsü[']nü gezdiler", Ulus, 20 Ekim 1943, 1.

¹⁵⁵ "Millî Şef İnönü", Cumhuriyet, 18 Mart 1944, 1.

¹⁵⁶ "İlköğretime dair mühim kararlar", Ulus, 8 Nisan 1944, 1.

¹⁵⁷ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 393.

¹⁵⁸ "Köy enstitülerimizin kuruluş yıldönümünde", Ulus, 18 Nisan 1944, 1.

¹⁵⁹ "Köy enstitülerimizin kuruluş yıldönümünde", Ulus, 18 Nisan 1944, 6.

¹⁶⁰ "Köy enstitülerimizin kuruluş yıldönümünde", Ulus, 18 Nisan 1944, 6.

¹⁶¹ "Millî Şef Hasanoğlan Köy Enstitüsü[']nde", Tan, 18 Nisan 1944, 2.

¹⁶² "Köy enstitülerimizin kuruluş yıldönümünde", Ulus, 18 Nisan 1944, 6.

¹⁶³ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 395.

¹⁶⁴ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 395.

inkılabın müjdecisidir” ve *“yarınki Türkiye bu müesseselerde işlenmekte ve yoğrulmaktadır...”*¹⁶⁵ Türkiye’deki 44 bin köyün dörtte birinde bile okul olmadığına değinen Sertel, bunun nedeninin yetersiz öğretmen sayısı olduğunu da savunarak, mezun öğretmenlerin köye gitmekten çekindiklerini ya da gitseler de uyum sağlayamadıklarını da kaydetmiştir.¹⁶⁶ Köy enstitülerinde *“yeni bir insan tipi”* yetiştiğini de bildiren yazar İnönü’ye dair şu vurguyla yazısını bitirmiştir: *“Cumhur Reisimizin dedikleri gibi ‘Köy Enstitüleri Cumhuriyetin eserleri içinde en kıymetlisi, en sevgilisidir.’*¹⁶⁷ Falih Rıfki Atay da bu kurumlardan büyük faydalar beklediğini ifade ettiği yazısında İnönü’nün ziyaretinden şöyle söz etmiştir: *“Millî Şef 17 n[is]isan gününü Cumhuriyetin en yüksek selâhiyet sahipleriyle beraber boş yere Hasanoğlan’da geçirmemiştir. Bu kendisi ve arkadaşları için derin bir zevk olduğu kadar, onun tarafından hepimizin vazife başına çağrılışı idi.”*¹⁶⁸ İsmet İnönü, Hasanoğlan’dan sonra 21 Kasım’da Sivas’taki Yıldızeli Köy Enstitüsü’ne gelerek burada incelemelerde bulunmuştur.¹⁶⁹

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün İlköğretim Dergisi’ne Yazdığı Makalesi ve Basındaki Değerlendirmeler

İsmet İnönü, 1944 yılı Ağustos ayında *“İlk Öğretim”* mecmuasında yayınlanmak üzere yazdığı makalede hem ilköğretim davasına değinmiş, hem de enstitülerle, köylerdeki okul meselelerinden söz etmiştir. Şehir ve köy okullarının verdikleri mezun sayısının 75 bin olduğunu ve geçen seneye göre bir miktar ilerleme olduğunu kaydeden Cumhurbaşkanı, 200 bin civarındaki birinci sınıflara kaydolanlarla, mezun olanlar arasındaki farka dikkat çekerek *“...çocuğun ilk öğretim devresinde %65’ten fazla fire veriyoruz demektir. Bu fark korkunç bir şeydir...”* değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁷⁰ İnönü rakamlar ele alındığı zaman 1 milyon civarında çocuğun ilkokullarda olduğunu, nazari olarak bunun beşte birini mezun vermeleri gerekirken, sayının 75 binde kaldığını ifade ederek, *“Karşısında bulunduğumuz zorluk, pasif direnmedir...”* tespiti yapmıştır.¹⁷¹ Köylerde kızların hepsinin okula gönderilmediğini ve bazı çocukların da iş zamanı ailelerine yardım için okuldan alındıklarına değinen İsmet İnönü, durumu iyi olanların bir iki senelik tahsille yetindiğini kaydetmiştir.

İnönü, makalesinde köy enstitüleri konusuna da geniş yer ayırmıştır. Bu kurumlara verdikleri altı senelik emeklerin ilk verimlerini gelecek yıla alacaklarını vurgulayan Cumhurbaşkanı şöyle devam etmiştir: *“...İşte nihayet büyük davanın hasad[t] mevsimi geldi. Şimdi de, en ağır vazife yıllarının birincisini ve gelecek sene ikincisini geçirmeğe mecbur bulunuyoruz... Gelecek üç bin yılın okulunu şimdiden hazırlamak lazımdır.”*¹⁷² İnönü, altı aydır köy enstitülerindeki işleri takip ettiklerini de sözlerine ekleyerek, valiliklerin bir mektebin açılması için elzem olan gerekli olan araç gerecin temini ve öğretmen evi yapımıyla meşgul olduğunu ifade etmiştir. Makalenin devamında *“gece gündüz”* maarif işleriyle ilgili kaymakamlar bildiğini bildiren Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, ilköğretim ve köyde eğitim davasının takibinin süreceğini, Türk milletinin ilköğretimdeki amaçlara ulaşıldıktan sonra *“büsbütün başka kuvvette bir varlık olacağını”* da belirtmiştir.¹⁷³

Cumhurbaşkanı’nın ilköğretim davasını ele aldığı makaleyi değerlendiren Abidin Daver, yazının içeriğine bakıldığı zaman İnönü’nün eğitim davasına dikkat ve özenle ele aldığı anlaşılabileceğini ifade etmiştir. Daver, İnönü’nün ele aldığı işleri mutlaka başarıya ulaştırdığını da savunarak; köy enstitülerindeki eksiklerin de kısa zamanda tamamlanacağını *“Millî Şefin yazısından”* anladıklarını vurgulamıştır.¹⁷⁴ İnönü’nün makalesinin aynı zamanda radyodan Hasan Âli Yücel tarafından okunduğunu bildiren “Ulus”taki yorumda İsmet İnönü’nün *“gelecek devirlere direktiflerini”* verdiği savunularak, Cumhurbaşkanı’nın geçmiş hizmetlerinden sonra *“ilköğretim davasını”* da başaracağına olan inanç vurgulanmıştır.¹⁷⁵ Falih Rıfki Atay ise savaş ortamında hemen bütün milletlerin harcamalarını savunma üzerine yaptığı halde Türkiye’nin aynı harcama kalemını eğitime de sarf ettiğini ifade ederek, İnönü devrinin maarif meselesinde *“memleketi bir asrın onda birinde okuryazarlar yurdu haline getirecek şartları hazırlaması”* halinde bir altın devir olarak anılacağını ileri sürmüştür.¹⁷⁶ Hüseyin

¹⁶⁵ “M. Zekeriya Sertel”, Köy Enstitüleri”, Tan, 19 Nisan 1944, 1.

¹⁶⁶ M. Zekeriya Sertel”, Köy Enstitüleri”, Tan, 19 Nisan 1944, 1.

¹⁶⁷ M. Zekeriya Sertel”, Köy Enstitüleri”, Tan, 19 Nisan 1944, 1.

¹⁶⁸ Falih Rıfki Atay, “16.000 in bayramı”, Ulus, 19 Nisan 1944, 6.

¹⁶⁹ İnönü, *Defterler I*, 418.

¹⁷⁰ “İlk öğretim davamız”, Cumhuriyet, 20 Ağustos 1944, 1.

¹⁷¹ “İlk öğretim davamız”, Cumhuriyet, 20 Ağustos 1944, 1.

¹⁷² “İlk öğretim davamız”, Cumhuriyet, 20 Ağustos 1944, 1.

¹⁷³ “İlk öğretim davamız”, Cumhuriyet, 20 Ağustos 1944, 1.

¹⁷⁴ Abidin Daver, “En büyük ilham kaynağı”, Cumhuriyet, 21 Ağustos 1944, 1.

¹⁷⁵ T.İ.: “Yankıralar: 1 numaralı öğretmen ve İlk Öğretim davamız”, Ulus, 22 Ağustos 1944, 2.

¹⁷⁶ Falih Rıfki Atay: “Başöğretmenin dersi”, Ulus, 23 Ağustos 1944, 1.

Cahit Yalçın'a göre de İsmet İnönü'nün makalesi "*harp dağdağaları içinde bunalmış insanların gözü önüne nurlu bir hakikat*" sermiştir. Yalçın, yakında savaşın biteceğini de savunarak yeni dünya düzeninin "milletlerin hâkimiyeti üzerine dayanan hürriyet, tahsil ve terbiye meselelerine en mühim mevki" vereceğini ifade etmiştir.¹⁷⁷

Basında İnönü'nün sözleri üzerinde olumlu değerlendirmeler yer alırken, İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç bazı köy enstitülerini de kapsayan bir gezisinde şu saptamayı yapmıştır: "*Devlet başkanının açık tutumu ve ikazlarına rağmen pasif direniş, anlayışsızlık ve zorluk çıkarma Doğu başta olmak üzere pek çok yerde sürüyordu.*"¹⁷⁸ Çankaya'da bir gece İsmet İnönü'nün konuğu olan Tonguç sözü köy enstitülerine getirerek, buradan çıkacak olan gençleri izlemek gerekeceğini ve bunların köylerde CHP'nin "*çekirdeği*" olabileceğini söylemiş ve Cumhurbaşkanı da bu sözleri onaylamıştır.¹⁷⁹ 29 Eylül'de de İnönü'nün talimatıyla İlköğretim Genel Müdürü'nün emrine ordudan askerlerle beraber dört cip köylerdeki okul yapım çalışmalarının takibi için tahsis edilmiştir.¹⁸⁰ Böylece İnönü özellikle köylere kadar yayılan eğitim seferberliğinin ve yapılması gereken işlerin takibini de amaçlamıştır. 1944 yılında yurt çapında köy enstitüsü sayısı 20'ye ve bu kurumlara harcanan para miktarı da 25 milyon liraya ulaşmıştır.¹⁸¹ 1 Ocak 1945'te çıkan "*Köy Enstitüleri Dergisi*"nin ilk sayısı İnönü tarafından dikkatle incelenmiş, Cumhurbaşkanı gazeteci Falih Rıfkı'dan da dergiye dair düşüncelerini sormuştu.¹⁸² Ancak büyük umutlarla çıkarılan dergi sadece 6 sayı yayınlanabilmiştir.

Köy Enstitüleri'nin Beşinci Yılında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Köy Okulları Hakkında Yeni Değerlendirmeleri

Cumhurbaşkanı İnönü, 1945 yılının 17 Nisan günü enstitülerin kuruluşunun yıldönümündeki makalesinde köy okulları meselesini ele almıştır. Aslında İnönü'nün yeni çıkmaya başlayan Köy Enstitüleri Dergisi için bir makale yazması Mart ayında Tonguç'un notları arasına girmişti.¹⁸³ İnönü, bu yeni makalede "*Köy Enstitülerinden yeni çıkan öğretmenler feyizli işlerine başlamışlar ve kanuna göre kendilerine temin edilen evler ve tarlalarla hayatlarını kurmağa çalışmışlar ve işlikleri açmışlardır...*" ifadelerinden sonra programa göre bazı illerde eksik kalan ilkokulların da tamamlanacağını ifade etmiştir.¹⁸⁴ Vali ve kaymakamların ilköğretim seferberliğinde büyük gayret gösterdiklerinden de söz eden İnönü, "*...İlköğretimdeki eksik çalışmalara karşı nihayet usanıp kayıtsız kalacağımızı düşünmek yanlış hesaptır...*" ifadesinden sonra kırsalda açılan okullar ve araç gereç teminindeki başarılarından dolayı İsmail Hakkı Tonguç'a teşekkür etmiştir.¹⁸⁵ Okulların yapımında köy enstitülerinin yapı takımlarının faydalarından söz eden İnönü, "*Enstitülerden çıkanların evleri, vasıtaları, tarlaları gibi yeni hayatlarını kuracak düzenin sağlanmasına birinci derecede ehemmiyet vermeliyiz...*" sözleriyle yeni göreve başlayacak köy enstitüsü mezunlarının köylerdeki hayatının kolaylaştırılmasının önemle ele alınmasını istemiş ve vali ve kaymakamlara bu vazifeyi hatırlatmıştır.¹⁸⁶ Cumhurbaşkanı böylece köylerde önce köy enstitüsünden gelen öğretmenin adaptesinin önemini kırsalda eğitim seferberliği ve talebelerin okulla olan bağının korunması için önemini vurgulamıştır. İnönü, 20. yüzyılın "*ileri ve kudretli bir milleti*" olmak için ilköğretim davasının mutlaka halledilmesi gerektiğini de ifade ederek, "*...İlköğretimi olmayan memlekette ortaçağ idaresi bütün şekilleriyle devam eder... İlköğretim davası millet olmak, insan olmak davasıdır...*" değerlendirmesinde bulunarak Türk vatandaşlarını eğitim seferberliğine katılmaya davet etmiştir.¹⁸⁷ İsmet İnönü'nün ilköğretimde 1945 yılında gelinen aşamaları ve hedefleri anlattığı makalesinden sonra "*Ulus*"ta çıkan bir değerlendirme yazısında köy okulları ve köy öğretmenleri meselesinin önemine değinilerek, 1940'ta çıkan Köy Enstitüleri Kanunu'yla çözüm yoluna girildiği bildirilmiştir.¹⁸⁸ 1943'te ilk mezunlarını veren enstitüler sayesinde 10 sene sonra okulsuz köy ve okuma çağında "*cahil*" kimse kalmayacağı da savunulmuştur.¹⁸⁹ Ayrıca

¹⁷⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, "Kurtuluş Yolu", Tanin, 21 Ağustos 1944, 1.

¹⁷⁸ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 407.

¹⁷⁹ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 407.

¹⁸⁰ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 407.

¹⁸¹ M. Hamdi İlhan, *Semaniye Medresesinden Köy Enstitülerine: (Türk Eğitim Sisteminin Dünü ve Bugünü)*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2010, 312.

¹⁸² Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 421.

¹⁸³ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 421.

¹⁸⁴ İsmet İnönü, "İlk Öğretimin Yeni Yılı", *Ulus*, 18 Nisan 1945, 1.

¹⁸⁵ İsmet İnönü, "İlk Öğretimin Yeni Yılı", *Ulus*, 18 Nisan 1945, 1.

¹⁸⁶ İsmet İnönü, "İlk Öğretimin Yeni Yılı", *Ulus*, 18 Nisan 1945, 1.

¹⁸⁷ İsmet İnönü, "İlk Öğretimin Yeni Yılı", *Ulus*, 18 Nisan 1945, 1.

¹⁸⁸ "İlk öğretim devamımız başarı yolundadır", *Ulus*, 19 Nisan 1945, 1.

¹⁸⁹ "İlk öğretim devamımız başarı yolundadır", *Ulus*, 19 Nisan 1945, 1.

Hasan Âli Yücel'in Düziçi Köy Enstitüsü'nden beşinci yıl kutlamaları çerçevesinde İnönü'ye gönderdiği mesaja Cumhurbaşkanı şu cevabı vermiştir: *"Düziçi Köy Enstitüsünün yıldönümünü ben de bir bayram gibi sevinçle karşıladım. Millî Eğitimde canla başla çalışmanızdan size ve sorumlunuz altında bulunan bütün devlet teşkillerine minnetlerim engidindir. Genç öğretmen namzetlerinin ve hepinizin gözlerini öperim."*¹⁹⁰

1946'dan 1950'ye Kadar Olan Dönemde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Köy Enstitüleri

II. Dünya Savaşı'nın sonra ermesiyle beraber Türkiye, 1930'da ara verdiği çok partili sisteme geri dönmüş ve 15 yıl aradan sonra CHP dışında partilerin kurulmasına olanak tanınmıştır. Savaş sonrası Türkiye'de farklı partileri izin verilmesi çeşitli etkenlerle ilişkilidir. Karpat'a göre hem Cumhuriyetin kuruluşundaki liberal temeller ve hem de dış gelişmeler farklı partilere zemin hazırlamıştır. II. Dünya Savaşı'nın Batı ittifakı kazanmış ve demokrasi cephesinin zaferine Türkiye'nin de adapte olması zorunlu hale gelmişti.¹⁹¹ Türkiye de savaş sonrası Batı ittifakına girmek için 1945 Şubat ayında Almanya ve Japonya'ya savaş ilan ederek Birleşmiş Milletler sistemine girmek için önemli bir adım atmıştır.¹⁹² İç faktörlere gelince savaş dönemi vergi ve ekonomi politikaları kimi çevreleri CHP'den uzaklaştırmıştı. İşçi, memur ve köylü gibi sınıflara mensup olanlar harp yıllarında büyük sıkıntılar çektiklerinden bu kesimlerin iktidarla olan bağları zayıflamıştı.¹⁹³ Öte yandan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de farklı partilerin kurulmasını ve sistemin demokrasiye açılmasına bizzat önderlik etmiş ve CHP Hükûmeti de buna öncülük etmiştir.¹⁹⁴ 7 Ocak 1946'da CHP'den ayrılanlar tarafından kurulan Demokrat Parti (DP) kısa zaman içinde gelişmeye başlayacaktır.¹⁹⁵

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 17 Nisan 1946'da Köy Enstitüleri'nin kuruluş yıldönümünde bir kez daha Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde yapılan kutlama törenine katılmıştır. İnönü, Başbakan Saracoğlu, Millî Eğitim Bakanı Yücel, eşi Mevhibe Hanım, Halkevi Başkanı Ferit Celal Güven'le beraber geldiği enstitüde öğrenciler tarafından geçit resmiyle karşılanmıştır.¹⁹⁶ İstiklal Marşı sonrası enstitü müdürü Rauf İnan'ın açış konuşmasına geçilmiştir. İnan, Cumhurbaşkanı'nın dört bir yandaki enstitüleri gezerek verdiği emirlerden aldıkları güçten söz etmiş ve *"...bu eserin kurucusu ve yaratıcısı olarak bugün aramızda ve her zaman başımızda bulunmanızdaki manayı bilerek inanla çalışmamıza devam edeceğiz."* demiştir.¹⁹⁷ Öğrencilerin şiirlerinden sonra İnönü, talebeleri ellerini sıkarak kutlamış ve sonrasında *"Bir evlenme"* adlı piyes seyredilmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, enstitüye 4200 metre mesafeden getirilen suyu hizmete açmış ve daha sonra öğrencilerin konserlerini ve kantinini ziyaret ettikten sonra Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nden ayrılmıştır.¹⁹⁸

17 Nisan'ın yıldönümünde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, artık bir "gelenek" haline getirdiği ilköğretim faaliyetlerini değerlendirdiği yeni bir makale kaleme almıştır. İnönü, 1945'te okul faaliyetlerinin bazı yerlerde zor geçmesine rağmen önemli aşamalar kaydedildiğini vurgulamış ve *"Köylerde okulları, işlikleri ve evleri vücutte getirmek için harcanan gayretler milletimizin övünç duyacağı önem ve ölçüdedir"* değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁹⁹ İnönü bu dönemde 875 yeni okul ve eklemelerle elde edilen 851 okulla beraber 1756 okulu eğitime kazandırdıklarını da ifade ederek, *"...Enstitülerin tedarik ettikleri az miktarda vasıtalar geçen senelerde çok kıymetli oldu... Köylünün kalkınması bizim için yaşayış meselesidir... Bu meselede partilerin birbirlerimizin gayretini kesecek değil, destekleyip arttıracak surette hareket edeceklerini ümid[t] ederim."* sözleriyle muhalefet partilerini de davaya sahip çıkmaya davet etmiştir.²⁰⁰ İnönü 1946'da köy okulları yapı işlerinde daha kolay durumda olacaklarını umduğunu da ifade etmiştir.

Türkiye'de demokrasiye geçişle beraber Köy Enstitüleri sistemine karşı bazı eleştiriler de başlamıştı. Kirby'e göre Sovyet Rusya'nın Türkiye'den "akıl almaz" talepleri, San Francisco Konferansı sonrasında Türkiye'nin rejimini demokratikleştirme zorunluluğu gibi etmenler Köy Enstitüleri aleyhine rüzgâr esmesini kolaylaştırıcı

¹⁹⁰ İsmet İnönü: *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler: 1944-1950*, (Haz. İlhan Turan), Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2003, 21.

¹⁹¹ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Temeller*, İstanbul: Afa Yayınları, 1996, 125.

¹⁹² Hikmet Bilâ, *CHP Tarihi: 1919-1979*, Ankara: Doruk Matbaacılık Sanayii, 1979, 187.

¹⁹³ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 3.bs., 2004, 448.

¹⁹⁴ Karpat, *Türk Demokrasi*, 125.

¹⁹⁵ Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi, 2.bs., 1990, 12.

¹⁹⁶ "Köy Enstitülerinin Yıldönümü Kutlandı", *Ulus*, 18 Nisan 1946, 1.

¹⁹⁷ "Köy Enstitülerinin Yıldönümü Kutlandı", *Ulus*, 18 Nisan 1946, 6.

¹⁹⁸ "Köy Enstitülerinin Yıldönümü Kutlandı", *Ulus*, 18 Nisan 1946, 6.

¹⁹⁹ İsmet İnönü, "İlköğretimdeki Çalışmalarımız", *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1946, 1.

²⁰⁰ İsmet İnönü, "İlköğretimdeki Çalışmalarımız", *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1946, 1-3.

bir faktör olmuştur.²⁰¹ Özellikle enstitülerde “iş”in bir amaç olmaktan çıkarılarak araç haline getirildiği, ilköğretim seferberliği sırasında köylülerin çalıştırılmasının tepkilere neden olduğu, mezunların yeterli bilgi ve donanıma sahip olmadıkları, enstitülerdeki öğretmen ve öğrenci tiplerinin yadırganması gibi konularda eleştiriler gündeme gelmişti.²⁰² Aynı günlerde Hasanoğlu’nın yüksek kısmında Max Beer’in “Sosyalizm ve Sosyal Mücadeleler Tarihi” kitabının tanıtımı sırasında sağ tandanslı öğrenciler tepki göstermişler ve Müdür Hürrem Arman’ı Tonguç’a şikâyet etmişlerdi.²⁰³ Hasanoğlu’na giderek bizzat şikâyetçi öğrencilerle görüşen Tonguç, daha sonra Çankaya’da İsmet İnönü’ye Yüksek Köy Enstitüsü’nde öğrenciler arasındaki gruplaşma ve tartışmaları anlatarak bunların hemen durdurulabileceğini söylemiş ve Cumhurbaşkanı’na “*ne emrettiğini sormuş*”tu; ancak İnönü “*Ülkenin sorunlarını onlar tartışmayacak da kim tartışacak!*” sözüyle herhangi bir müdahale istemediğini ortaya koymuştur. ²⁰⁴ İsmet İnönü’nün enstitü talebelerine karşı hoşgörülü olduğu günlerde Eskişehir’deki Çifteler Köy Enstitüsü Müdürü Rauf İnan’ın kuruma verdiği önemli hizmetlere karşılık Millî Eğitim Bakanlığı hizmetinde başka bir göreve alınabileceğini bildirmesi İsmail Hakkı Tonguç tarafından tepkiyle karşılanmış ve İlköğretim Müdürü, Yücel ve Saracoğlu’nun da hazır bulunduğu sofrada sert bir çıkışla Cumhurbaşkanı’na “*Bir kez kelle verecek olursanız, sıra size de gelebilir*” demişti.²⁰⁵ Kısacası demokratikleşme adımlarının atılmasıyla beraber eğitim sisteminde ve köy enstitülerinde de sarsıntılar başlamıştır. Bu devrede Cumhurbaşkanı İnönü, köy enstitülerine karşı olan desteğini çektiği ileri sürülmüştür.²⁰⁶ Nitekim 21 Temmuz 1946 seçimlerinden sonra kurulan Peker kabinesinde Yücel’in yerine yeni bakan Reşat Şemsettin Sirer olmuştur.²⁰⁷ İsmail Hakkı Tonguç da 21 Eylül 1946’da²⁰⁸ İlköğretim Genel Müdürlüğü’nden alınarak Talim Terbiye Kurulu üyeliğine atanmıştır.²⁰⁹ Yeni kabinedeki bu önemli değişimler Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün “*politika anlayışının ve siyasetteki dengeleri gözetme politikasının bir sonucu*” olarak değerlendirilmiştir.²¹⁰ Eğitimdeki bu nöbet değişiminden sonra Cumhurbaşkanı İnönü, 1947 yılı sonbahar aylarında çıktığı bir yurt içi seyahatinde Erzurum, Sivas ve Trabzon’daki köy enstitülerine uğramıştır. 13 Eylül günü Sivas ziyareti sırasında Yıldızeli Köy Enstitüsü de görülmüş ve burada 240 öğrenciden 120’sinin kız olduğu bildirilmiştir. ²¹¹ Cumhurbaşkanı, Erzurum’a geldiği zaman CHP ve DP’lilerle görüşmeler yapmış, ayrıca Pulur Köy Enstitüsü’nü de görmüştür.²¹² İnönü, 23 Eylül’de de Karadeniz’in önemli kenti Trabzon’u ziyareti sırasında da Vakfıkebir’e gelerek Beşikdüzü Köy Enstitüsü’nde incelemelerde bulunmuştur.²¹³

Cumhurbaşkanı İnönü, 1949 yılı Nisan ayında çıktığı seyahatte Kastamonu’ya da gelmiştir. İnönü, 19 Nisan günü yani Köy Enstitüleri’nin 9. kuruluş yıldönümünde Gökçöy Köy Enstitüsü’nü²¹⁴ ziyaret etmiştir.²¹⁵ Saat 18:00’de enstitüye gelen İsmet İnönü öğretmenler ve öğrenciler tarafından karşılanmıştır. Okulu gezen Cumhurbaşkanı’na enstitü hakkında bilgi verilmiştir.²¹⁶ İnönü, enstitünün hatıra defterine köy enstitüleri hakkındaki değerlendirmelerini içeren bir yazı yazmıştır. Bu kurumların kuruluş yıldönümünü Gökçöy’de kutlamaktan mutlu olduğunu bildiren İnönü şöyle devam etmiştir: “*...Cumhuriyetin en kıymetli eserlerinden biri olan bu müessesede köy enstitülerine de memleketin bağlanmış olduğu büyük ümitleri bir daha belirtmek isterim. Köylerimizde ilk öğretimi büyük bir millî vazife olarak üzerine alacak öğretmenleri az zamanda ve geniş sayıda yetiştirecek bir feyiz ocağı olarak bu enstitüler kurulmuştur...*”²¹⁷ İnönü, baştan beri enstitülerde çalışan eğitimci ve idarecilerle öğrencileri “*bir millî davanın fedakâr yolcuları*” olarak niteledikten sonra bu okulların her gün gelişerek ilerlediğini ifade etmiştir. Cumhurbaşkanı, enstitü mezunu öğretmen ve sağlıkçıların da her sene

²⁰¹ Kirby, *Türkiye’de Köy*, 448.

²⁰² *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, (Ed. Fatma Acun), Ankara: Siyasal Kitabevi, 11.bs., 2010, 328.

²⁰³ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 435.

²⁰⁴ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 436.

²⁰⁵ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 482.

²⁰⁶ Muhammed Üzer, *Türk Modernleşmesinde Köy Enstitüleri ve Köy Enstitüleri Üzerine Yapılan Tartışmalar*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, 66.

²⁰⁷ “Yeni Kabine Dün Kuruldu”, *Cumhuriyet*, 7 Ağustos 1946, 1.

²⁰⁸ Engin Tonguç 24 Eylül tarihini vermektedir. Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 511.

²⁰⁹ Mehmet Cimi, *Tonguç Baba (Ülkeyi Kucaklayan Adam)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, 242.

²¹⁰ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi*, 501.

²¹¹ Nihat Erim, *Günlükler: 1925-1979 I. C.*, (Haz. Ahmet Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, 187.

²¹² Erim, *Günlükler*, 188.

²¹³ *Aydın Tarihi*, 1-30 Eylül 1947, Sayı: 166, 14.

²¹⁴ 1939 senesinde temelleri atılan enstitü, Kastamonu-Daday ve Kastamonu-İnebolu yolları arasında olan Gökçöy’de kurulmuştur. Gedikoğlu, *Evrerleri, Getirdikleri*, 42.

²¹⁵ İnönü, *Defterler I*, 513.

²¹⁶ “İnönü dün Kastamonu[’]da tetkiklerde bulundu”, *Ulus*, 20 Nisan 1949, 3.

²¹⁷ “İnönü dün Kastamonu[’]da tetkiklerde bulundu”, *Ulus*, 20 Nisan 1949, 3.

vazifelerinde gelişim gösterdiklerini ve onları büyük bir vatan hizmeti beklediğini de vurgulayarak şöyle devam etmiştir: “Köy enstitülerinde çalışan, köy enstitülerinden mezun olan vatandaşlarıma yürekten sevgilerimi ve tebriklerimi bildirir ve gözümüzde çok kıymetli olan yüksek vazifelerinde muvaffak olmalarını yürekten dilerim...”²¹⁸ Cumhurbaşkanı İnönü, yazdığı mesajı üç öğrenciye yüksek sesle okutmuştur. Daha sonra müzik dinletisiyle öğrencilerin gösterileri ve ant içme törenlerini izlemiş ve saat 19:00’a doğru Gölköy Köy Enstitüsü’nden ayrılmıştır.²¹⁹ İsmet İnönü’nün bu ziyareti onun bir köy enstitüsüne son ziyaretidir aynı zamanda. 1950’de yapılan genel seçimleri DP kazanmış İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı sona ermiştir.

Sonuç

Temelleri Atatürk döneminde atılan köy enstitüleri kırsal kesimin öğretmen ve okul sorunlarını çözüme kavuşturmak amacıyla başlanan önemli bir eğitim hamlesidir. Enstitüler İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı döneminde çıkan kanunla resmiyete kavuşmuştur. İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı zamanında Köy Enstitüleri’yle olan ilişkilerini iki kısma ayırmak gereklidir. 1940-1945 arası dönem ve 1945-1950 arası dönem. İnönü, birinci dönemde bu kurumlarla ve ihtiyaçlarıyla yakından meşgul olmuştur. İnönü, bu devrede Türkiye’nin farklı yerlerinde açılan 17 köy enstitüsünü ziyaret ederek bu kurumlarda inceleme ve denetleme faaliyetlerinde bulunmuştur. 1945-1950 döneminde İnönü sadece 5 köy enstitüsünü ziyaret etmiştir ki bunların arasında sadece Gölköy Köy Enstitüsü ilk kez geldiği yeni bir kurumdur. Beşikdüzü, Hasanoğlan, Yıldızeli ve Pulur, İnönü’nün daha evvelki dönemde de ziyaret ettiği kurumlardır. Yani İnönü toplamda 1941 ile 1949 arasındaki devrede 18 köy enstitüsü ziyareti yapmıştır. Türkiye’de toplam 21 köy enstitüsü açıldığı dikkate alınırsa İnönü, Cumhurbaşkanlığı zamanında Van’daki Ernis, Aydın’da Ortaklar ve Diyarbakır’da Dicle Köy Enstitüleri hariç diğer kurumları ziyaret etme fırsatı yakalamıştır. İsmet İnönü, bu dönem içinde en fazla Hasanoğlan ile Yıldızeli Köy Enstitüleri’ne gelmiş ve Ankara ve Sivas yakınlarındaki bu enstitüleri tam dört defa ziyaret etmiştir. 1941-1945 arasındaki dönemde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, ziyaret ettiği köy enstitülerinde öğretmen ve idareci evlerinden, talebelerin derslerdeki faaliyetleri üzerine pek çok konuyla ilgilenmiştir. Bazı kurumlarda gerek öğretmenler ve gerekse öğrencilerin kitaba ve okumaya olan merakları İnönü’yü memnun etmiş ve o bu memnuniyetini kitabı her çalışanın günlük hayatına koyabildikleri ölçüde Türkiye’de refaha daha kolay ulaşılacağını savunmuştur.

İsmet İnönü, ayrıca yemekhaneleri denetlemiş, öğrencilerle beraber sofraya oturmuş ve bazı enstitülerdeki zayıf ve hastalıklı öğrencilerle ilgilenmiş ve durumları hakkında hükûmeti bilgilendirmiştir. Keşirtepe’deki sıtmanın sudan kaynaklı olduğunu öğrenen İnönü sorunun çözülememesi durumunda bu kurumun taşınma ihtimalini de ilgililere duyurmuştur. İnönü’nün enstitü ziyaretleri sırasında kurumların acil sorunlarına çözüm sağlaması da önemlidir. Örneğin Beşikdüzü’nün çimento ihtiyacının Sivas’tan sağlanmasını temin eden Cumhurbaşkanı aynı zamanda okullarına tren istasyonu talep eden müdürlerin isteklerini de dikkate almıştır. İnönü’nün köy enstitülerinde öğrenim gören öğrencilerin Türklerle kaynaşmasını istemiş ve bu kurumlarda etnik kökenden kaynaklanabilecek bir sorun yaşanmamasına da itina göstermiştir. Arifiye’de Çerkezlerle Türklerin, Malatya’da da Kürtlerle Türklerin kaynaştırılmasını ve Türk kimliği altında birleşmelerini isteyen İnönü’nün bu tutumu köy enstitülerinden o dönemde beklenen bir başka olgunun Anadolu’da Türk kimliği altında farklı unsurları birleştirmek olduğunu göstermektedir.

Cumhurbaşkanı İnönü, II. Dünya Savaşı sonunda Türkiye’de yeniden çok partili sisteme dönüldüğünde, yani 1945-1950 arası dönemde, köy enstitülerini daha az ziyaret etmiştir. İnönü’nün bu dönemi Cumhurbaşkanı olarak hem siyasî dengeleri gözetme ve zaman zaman partiler arasındaki gerginlikleri önleme gayretleriyle, 12 Temmuz Beyannamesi gibi, meşgul olmuş, bir yandan da partisi CHP içindeki gelişmelerle meşgul olmuştur. Bu yeni devrede uzun zamandır Millî Eğitim’in başında olan Yücel ve enstitülerin gelişiminde önemli rolü olan Tonguç’un ayrılması İnönü’nün politikasının farklılaştığına bir delil olarak sunulmaktadır. Nitekim İsmet İnönü, bu yeni devrede enstitü gezilerine eskisi kadar zaman ayıramamış, daha önce gördüğü kurumlara tekrar ziyaret haricinde Kastamonu’daki Gölköy Köy Enstitüsü’nü ziyaret etmiştir. İnönü, ayrıca köy enstitülerin kuruluş yıldönümlerine de özel bir önem vermiş ve üç kez 17 Nisan günlerinde enstitülerdeki törenlere katılmıştır. Ne var ki, İnönü’nün tek parti devrinin sona ermesinden sonra köy enstitüleriyle gereği kadar ilgilenme fırsatı bulamaması bu kurumların eskisi kadar basın gündemine gelmesine de engel olmuştur ve süreç enstitülerin kapatılmasına kadar gitmiştir.

²¹⁸ “İnönü dün Kastamonu[’]da tetkiklerde bulundu”, Ulus, 20 Nisan 1949, 3.

²¹⁹ “İnönü dün Kastamonu[’]da tetkiklerde bulundu”, Ulus, 20 Nisan 1949, 3.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

Kaynakça**Arşivler**

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi

Resmi Yayınlar

Aydın Tarihi

Telif Eserler

Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5.bs., 2008.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi. 31.bs., 2019.

Arman, Hürrem. *Piramidin Tabanı: Köy Enstitüleri ve Tonguç*. İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüsü Yayınları, 2.bs., 2016.

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi. (Ed. Fatma Acun), Ankara: Siyasal Kitabevi, 11.bs., 2010.

Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam C:II. İstanbul*: Remzi Kitabevi, 1967.

Aydoğan, Karabey. *Uygarlığın Tuğlası: Arifiye Köy Enstitüsü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Baş, İsmet. *Gönen Köy Enstitüsü ve Sonrası*. (Yay. Haz. Niyazi Altunya), İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüsü Yayınları, 2014.

Başaran, Mehmet. *Büyük Aydınlanmacı Hasan Âli Yücel*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6.bs., 2020.

Bilâ, Hikmet. *CHP Tarihi: 1919-1979*. Ankara: Doruk Matbaacılık Sanayii, 1979.

Cimi, Mehmet. *Tonguç Baba (Ülkeyi Kucaklayan Adam)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Çavdar, Tevfik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*. İmge Kitabevi, Ankara, 3.bs., 2004.

Erim, Nihat. *Günlükler: 1925-1979*, I. C. (Haz. Ahmet Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Eroğul, Cem. *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi, 2.bs., 1990.

Gedikoğlu, Şevket. *Evreleri, Getirdikleri ve Yankularıyla Köy Enstitüleri*. Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret, 1971.

Gümüsoğlu, Firdevs. *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.bs., 2019.

Fırtına, Bahattin. *Bilge İnsan: Sıtkı Akkay*. İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayınları, 2.bs., 2006.

İlhan, M. Hamdi. *Semaniye Medresesinden Köy Enstitülerine: (Türk Eğitim Sisteminin Dünü ve Bugünü)*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2010.

İnan, Rauf M. *Bir Ömrün Öteki Öyküsü 2: Köy Enstitüleri ve Sonrası*. Ankara: Öğretmen Yayınları, 1988.

İnönü, İsmet. *Defterler I*. (Haz. Ahmet Demirel), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 3.bs., 2008.

İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler: 1944-1950, (Haz. İlhan Turan). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2003.

Millî Şefin Söylev, Demeç ve Mesajları. (Der. Kadri Kop), İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1945.

Karpat, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Temeller*. İstanbul: Afa Yayınları, 1996.

Kızılçullu Köy Enstitülü Yıllar. (Haz. Kemal Kocabaş), İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları, 2.bs., 2016.

Kirby, Fay. *Türkiye'de Köy Enstitüleri*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 3.bs., 2010.

Köy Enstitüleri. (Haz. Mehmet Özel), Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özgen, Bekir. *Çağdaş Eğitim ve Köy Enstitüleri.* İzmir: Dikili Belediyesi Kültür Yayınları, 1993.

Tanıklarla Beşikdüzü Aydınlığı. (Yay. Haz. Kemal Kocabaş), İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayınları, 2017.

Tonguç, Engin. *Bir Eğitim Devrimcisi İsmail Hakkı Tonguç: Yaşamı, Öğretisi ve Eylemi.* İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitüsü Yayınları, 3.bs., 2007.

Tonguç'a Kitap. İstanbul: İmece Yayınları, 1961.

Turan, Şerafettin. *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi, Kişiliği.* Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Türkoğlu, Pakize. *Kısa Süren Hasat.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.bs., 2014.

Türkoğlu, Pakize. *Tonguç ve Enstitüleri.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.bs., 2000.

Üzer, Muhammed. *Türk Modernleşmesinde Köy Enstitüleri ve Köy Enstitüleri Üzerine Yapılan Tartışmalar.* Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Sürelî Yayınlar

Antalya

Tanin

Cumhuriyet

Ulus

Kızılay

Vatan

Marmara Coğrafya Dergisi

Yeni Sabah

Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

Yeni Toplum

Tan

EKLER

EK 1. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Köy Enstitüleri'ne Yaptığı Ziyaretler

Köy Enstitüsü Adı	Yeri	Ziyaret Yılı
Akçadağ	Malatya	1941, 1943
Akpınar	Samsun	1942, 1943
Aksu	Antalya	1943
Arifiye	Sakarya	1942 (2)
Beşikdüzü	Trabzon	1943, 1947
Çifteler	Eskişehir	1942
Cılavuz	Kars	1943
Düziçi	Adana	1943
Hasanoğlan	Ankara	1942, 1943, 1944, 1946
Gölköy	Kastamonu	1949
Gönen	Isparta	1943
İvriz	Konya	1942
Kepirtepe	Edirne	1942
Kızılçullu	İzmir	1941, 1943
Pazarören	Kayseri	1942
Pulur	Erzurum	1943, 1947
Savaştepe	Balıkesir	1942, 1943
Yıldızeli	Sivas	1942, 1943, 1944, 1947

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 208-230.

Geliş/Received: 06.08.2021

Kabul/Accepted: 21.09.2021

DOI: 10.46955/ankuayd.979729

(Araştırma Makalesi/Research Article)

DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE ADANA VE İSTANBUL'DA YAYINLANAN BİR SİYASİ MİZAH GAZETESİ: KELOĞLAN

IN THE PROCESS OF DEMOCRATICATION, A POLITICAL HUMOR NEWSPAPER PUBLISHED IN ADANA AND İSTANBUL: KELOĞLAN

OĞUZ KALAFAT*

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarından dolayı Rusya ile Batılı devletler arasında başlayan soğuk savaş Türkiye'yi etkilemiştir. Bununla birlikte bu dönemde ülkede demokratikleşme adına bazı değişimler yaşanmaya başlamıştır. Ayrıca yeni partilerin kurulmasıyla politik rekabetin yaşandığı bir dönem olmuştur. Adana vilayetinde yayın hayatına başlayan yerel mizah gazetesi "Keloğlan" hem iç hem de dış politikadaki gelişmeleri ele almıştır. Adı geçen bu gazetede Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Demokrat Parti (DP) arasında yaşanan siyasi mücadele süreci işlenmiştir. Gazete, Çukurova bölgesinde yayımlandığı 1945-1950 yılları arasında ve 1952 yılındaki iki döneminde de CHP yanlısı bir yayın politikası benimsemiştir. İstanbul'da yayımlandığı 1956-1958 yılları arası dönemde ise DP taraftarı bir çizgi izlemiştir. Gazetenin iç ve dış politik gelişmeleri aktarmasının yanında ülkenin her bölgesinden olayları da mizahi bir şekilde sunduğu görülmüştür. Toplumun sorunlarını farklı başlıklar altında işleyen gazete "Anadolu Topraklarında Çıkan Gazetelerin En Çok Okunanı" sloganını da kullanmıştır. "Orta Kuşak" dönemi mizah ve karikatür kültürünü yansıtan gazetenin içerik ve muhteviyatı da bu çalışmada aktarılmıştır.

ABSTRACT

The cold war starting between Russia and the Western states because of the Results of Second World War affected Turkey. However, in this period, some changes began to be experienced in the name of democratization in Turkey. Moreover, with the establishment of new parties, there was a period of political competition. The local humor newspaper "Keloğlan", started to be published in Adana province, dealt with the developments in both domestic and foreign policy. The newspaper covers the articles related to the political struggle between the Republican People's Party (CHP) and the Democrat Party (DP) was covered. The newspaper adopted a pro-CHP editorial policy between the years 1945-1950 when it was published in the Çukurova region and in both periods in 1952. In the period between 1956-1958, in which it was published in Istanbul, favoured a policy which supports DP. It was seen that the newspaper not only conveyed articles related to domestic and foreign political developments, but also presented events from every region of the country in a humorous way. The newspaper, which deals with the problems of the society under different headings, also used the slogan "the most preferred newspapers published in Anatolia". The content of the newspaper, which reflects the humor and caricature culture of the "Middle Generation" period, was issued and conveyed in this study.

Anahtar Kelimeler: Adana, Demokratikleşme, Keloğlan Gazetesi, Mizah, Politik Karikatür

Keywords: Adana, Democratization, Humor, Keloğlan Newspaper, Political Cartoon,

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, 03kalafat03@gmail.com, ORCID: [0000-0002-2341-6290](https://orcid.org/0000-0002-2341-6290).

Extended Abstract

The democratization process in Turkey started right after the country was founded, but this process resulted in unsuccessful attempts. After II. World War another new process was consisted. In Turkey, The National Development Party (MKP) was founded on September 22,1945 and The Democrat Party (DP) was founded on January 7, 1946 except The Republican People's Party (CHP). Thus, multi-party life started again. Political parties that were one of the important elements of the Rebuclic, started again. Thus, a wave of change has been initiated in Turkey. However, after the Second World War, the US-oriented Western Bloc and the Russian communist-oriented Eastern Bloc emerged. In this process, which is called the cold war period, many states chose sides. Turkey, on the other hand, has entered a phase of change with the developments both within the country and abroad.

While such changes were taking place in the country, "Keloğlan Newspaper", a political humor publication in Adana province, started to operate on March 22, 1945.Keloğlan Newspaper, had a national character with the issues it published. Adana Keloğlan Newspaper, which was published by Nevzat Güven Bey, one of Adana's press members, followed a pro-CHP editorial policy. With the strengthening of the MKP and especially the DP, who the newspaper favoured started to become more prominent, and after the DP came to power in the 1950 elections, it took a break from its publication life for a while. The newspaper, which started its publication life again in 1952, published 14 more issues and was later closed. The newspaper that was pro-CHP in both periods criticized the DP in general.

Nevzat Bey, the owner of Adana Keloğlan Newspaper, and Zeynel Besim Sun, editor-in-chief , worked together in the same newspaper. Nevzat Bey's brother Ferit Celal Bey was the owner of Adana Türk Sözü Newspaper. Zeynel Bey was working as a writer in Türk Sözü Newspaper. There was an organic bond between Nevzat Bey and Zeynel Bey. These relations between people formed the basis for Istanbul Keloğlan Newspaper, which would be published in Istanbul with a new regulation.

Keloğlan Newspaper was launched in Istanbul by Zeynel Bey with its first issue since August 1956. In this period, unlike the previous processes, a pro-DP publishing policy was followed. Using the same template in format and content, Istanbul Keloğlan Newspaper delivered news on international relations to its readers, except for election periods. The Istanbul Keloğlan newspaper, which was a national publication in this period, was among the widely read humor publications like those in Adana.

Adana and Istanbul Keloğlan newspapers published between 1945-1958 formed a legacy for of the country during the democratization period in Turkey. They clearly reflected the period with their newspaper cartoons, which felt the pulse both inside the country and abroad with the effect of the cold war. Thanks to the mastery of their illustrators, they became one of the important parts of the process with their paintings that illuminate the period and their witty humor. While the local news and developments in the region were humorously issued in the newspaper published in Adana, this also had the quality of a national publication. The newspaper, which expertly issued the development and changes of the region outside of politics, in a sense, also reflected the humor culture of Çukurova. In this context, he used the tagline "the most read newspaper in Anatolia". The newspaper published in Istanbul was of a national character. Some of the cartoonists worked for both newspapers, which use similar headlines and illustrations, occasionally worked for both publications.

Keloğlan newspapers published during the democratization period issued related to problems such as transportation, agriculture, trade, black market, poverty, municipal elections, education, unemployment, apart from politics. In addition, they delivered scientific and technological developments to their readers.

Giriş

Matbaacılık, Çinli bir demirci ustası olan Pi Sheng'in matbaa harflerini taba dökmesiyle başlayan bir serüven oldu. Çin'in komşusu olan Uygurlar bu gelişmeyi ülkelerinde kullandı ve böylece bir "*Uygur Manuskripti*" oluşturdular. XI. yüzyılda matbaacılıkta kullanılan bu teknik Moğollar tarafından Batı'da Almanya'ya kadar götürüldü. 1440-1450 yılları arasında Johannes Gutenberg tarafından hareketli Latin harfleri ile ilk kitap tab edildi. Osmanlı Devleti'nde ise İbrahim Müteferrika tarafından ilk matbu kitabın 1729 yılında neşredilmesi ile Türk matbaacılığı başladı. Bu durum Türklerde basın tarihinin ön plana çıkmasını sağladı.¹ Baskı tekniklerinin gelişmesi sonrasında basılı mizah eserleri zamanla toplumda benimsendi.

Türklerde mizah tarihine bakıldığında sözlü ve yazılı tür olarak karşımıza çıkıyordu. Sözlü mizah olarak "*meddahlar, Hacivat ile Karagöz, Kavuklu ile Pişekâr, Bekri Mustafa, Bektaşî, Nasrettin Hoca, İncili Çavuş*" gibi karakterler bulunurken yazılı mizahta Tanzimat dönemi ile başlayan ilk mizah gazetelerinde farklı ve yeni karakterler kendini göstermeye başladı. Yazılı mizah gazete ve dergilerinin yayınlandığı dönemde toplumun bir çeşit sesi olması, edebi metinler içerisinde espri inceliği ile ifade zarafeti içermesi² ve bununla birlikte sosyal hayattan beslenerek toplumun pratiklerini ortaya koyması bakımından mizah gazeteleri önemli bir yere sahip oldu.³

Osmanlı Devleti'nde ilk mizah dergisi yayınlama girişimi Sultan II. Mahmud'un sohbetlerine katılan ve çok sevdiği Said ile Abdi Beyler tarafından gerçekleşti. 1830 yılında yapılan bu girişim padişahın olumsuz görüşüyle başlamadan sonlandı.⁴ 1852 yılında Osmanlı vatandaşı Hovsep Vartanyan Paşa tarafından Ermeni harfli ilk mizah dergisi olan "Boşboğaz bir Âdem" adlı dergi çıkarıldı. Adı geçen bu dergiyi 1856 yılında yine Ermenilere ait "Meğu" dergisi takip etti.⁵

Türkiye'de basılı mizah serüvenine bakıldığında üç dönem şeklinde değerlendirilmesi doğru olacaktır. 1868-1876 yılları arasında sözlü mizahın gazete ve dergilere geçiş dönemi "Osmanlı Mizahı" birinci dönem, Sultan II. Abdülhamit döneminin bitmesi ve oluşan basın özgürlüğü ortamı "II. Meşrutiyet Dönemi Mizahı" ikinci dönem ve çizim ağırlıklı basılı mizahın ortaya çıkışı ise "İlk Dönem Cumhuriyet Mizahı" üçüncü dönem olarak karşımıza çıkıyordu.⁶ Osmanlı tarihine bakıldığında Karagöz tasvirleri ve Mehmet Siyah Kalem'in⁷ karikatürleri öncül minyatür çizimleri oluştururken Tanzimat döneminden Cumhuriyet Dönemi'ne Karagöz karakterlerinin yavaş yavaş sözlü mizahtan yazılı mizaha geçtiği de görülmüştür.

İlk Türk mizah dergisi 1868 yılında yayınlanan "Terakki" oldu. Adı geçen bu dergi aslında bir politik düşünce gazetesi olmasına rağmen aynı isimle mizah gazetesi eki de yayınladı. Çizim içermeyen bu gazete Aralık 1870 yılında adını "Terakki Eğlencesi" olarak değiştirdi. 1870 yılından sonra "Diyojen" adlı gazete karikatüre yer veren ilk mizah dergisi olarak yayına başladı. Bu iki dergiden sonra "1871 yılında Asır'ın Eğlence Nüshası, Letaif-i Asar; 1871 yılında Şarivari; 1873 yılında Hayal, İbretnüma-yı Âlem, Kamer; 1874 yılında Latife, Şarivari Medeniyet, Şafak; 1875 yılında Letaif-i Asar, Latife, Kahkaha, Kara Sinan, Geveze; 1876 yılında Çaylak, Meddah; 1877 yılında Latife ve 1900 yılında Hadika-i Ezhar" basılı mizah eserleri ortaya çıktı.⁸ II. Meşrutiyet döneminde Kanun-i Esasî'nin tekrar yürürlüğe girmesiyle birçok dergi ve gazete hızlı bir şekilde yayın hayatına başladı. II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşen basın özgürlüğü sonrası yayınlanmaya başlayan mizah yayınları dört gruba ayrıldı:

¹ Selim N. Gerçek, *Matbuat Tarihi* İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019, 53-59.

² Serhat S. Yılmaz, Yakup Avcu, "Tanzimat Dönemi'nde Neşredilmiş Kısa Ömürlü Bir Mizah Gazetesi: Meddah A Short-Lived Humour Journal Published In The Tanzimat Period: Meddah", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19.06.2020, Cilt 44, 332-33,

³ Gökhan Demirkol, *Türkiye'nin İlk Türkçe Mizah Dergisi: Terakki, Gazi Akademik Bakış, Gazi Academic View*, (2016), 142 <<https://doi.org/10.19060/gav.321006>>. Erişim Tarihi: 16.06.2021

⁴ Cemal Kutay, *Osmanlı'da Mizah (1868-...) Kişiler, Olaylar, Belgeler, Çizgiler, Dergiler* İstanbul: Acar Bilgi Merkezi Yayınları, 2013, 21.

⁵ Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I*, İstanbul: Adam Yayınları, 1986, 17.

⁶ Demirkol, *Türkiye'nin İlk Türkçe Mizah Dergisi: Terakki, Gazi Akademik Bakış*, 333.

⁷ Osmanlı Devleti'nde 13-15. Yüzyıllar arasında yaşamış bir sanatçıdır. Mehmet Siyah Kalem'in kendisi ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen yaptığı resimlerin üstünde "*Kâr-ı Üstad Muhammed Siyah Kalem (Üstad Mehmet Siyah Kalem'in işi)*" olarak imza etmesi ile bilinmektedir. Bkz. Lale Yılmaz, İpek Yolu'nda Bir Ressam: Mehmet Siyahkalem, Nevşehir: Honorary Presidents, 2018, 2-5.

⁸ Bu dönemde "Teodor Kasap, Agop Baronyan, Zakarya Beykozluyan ve Mehmet Çaylak" ön plana çıkan mizah yazarlarıdır. Bkz. Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I*, 17-19.

- Geleneksel mizah yayınları: “Nekregû (1908), Zuhurî (1908), Yasvir-i Hayal (1908), Hacivat (1908), Geveze (1908), İbiş (1909), Nekregû ile Pişekar (1909), Eşref (1909), Hayal-i Cedit (1910), Cadaloz (1911), Baba Himmet (1911), Köylü (1913), Feylesof (1914), Nasrettin Hoca (Tarihsiz)”,
- Batılı modern mizah yayınları: “Kalem (1908), Cem (1912), Boşboğaz ile Güllabi (1908) Dalkavuk (1908), Davul (1908), Lâklâk (1909), Kartal (1909), Kara Sinan (1911), Karikatür (1914), Hande (1916), Diken (1918) vb.”,
- Eşek tipi mizah yayınları: “Eşek (1910), Kibar (1910), Alafranga (1910), El Malum (1910), Eşek/2 (1912), Yuha (Tarihsiz).”,
- Tek sayılı mizah yayınları: “El Üfürük (1908), Resimli Tonton Risalesi (1908), Mahkûm (1908), El Üfürük'e Zeylen Körük (Tarihsiz), Çıngırak (Tarihsiz).”⁹

Sultan II. Abdülhamit döneminde Ermeniler ve yurt dışında bulunan (Kahire, Paris, Cenevre ve Londra gibi) Jön Türkler tarafından sürdürülen mizah ve karikatür II. Meşrutiyet sonrası 92 farklı dergi ile gazeteye ulaştı. II. Meşrutiyet dönemi içinde ulaşılan bu sayı o dönemde Avrupa'da bile görülmedi.¹⁰ Bu dönemde iki farklı karikatür eğilimi ortaya çıktı. Bunlardan ilki “Püsküllü Bela, Boşboğaz ve Güllabi, Zıdır, Mirat-ı Âlem, Karagöz El Üfürük, Nekregü, Zuhuri ve Kalem” gibi modern karikatür ağırlıklı; ikincisi ise çizgiden çok alt yazıya yer vererek ayrıntılı betimlemeye ve tasvire yer veren mizah dergileri oldu. Tasvire yer verilen mizah dergilerinde meddah tarzı karşılıklı iki kişinin veya karakterin atışması ön planda yer aldı. Birinci Dünya Savaşı başladığında “Karagöz, Leylâk, Köylü, Feylesof ve Karikatür” dergileri yayın hayatına devam ederken 1915 yılında sadece Karagöz yayınlandı. 1917 yılında Sedat Semavi'nin “Hande” adlı dergisi yayımlandı fakat hemen kapandı. 1918 yılında Ramiz karikatürünün yer aldığı “Şeytan” ile yine Sedat Simavi'nin ikinci dergisi “Diken” faaliyet gösterdi. Yayınlanan “Diken” dergisi II. Meşrutiyet'in son yayını oldu.¹¹ Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçları toplumda ağır bir şekilde hissedildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin İtilaf devletlerinin kontrolüne girmesi Türk mizahını da dolaylı olarak etkiledi.

Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı Türk direniş hareketini sayıları az da olsa dönemin gazetecileri, mizahçıları, karikatürcüleri ve ressamı destekledi. İtilaf devletlerinin baskılarına rağmen Türk mizah çevresi Anadolu'daki hareketi destekleyerek farklı bir mücadele verdi. Hatta hırçınlaştılar ve kan içeren karikatürler çizdiler. İşgalin ağır etkisiyle inancını yitirmeyenlerin başında TBMM geliyordu. Bu dönemde mizah dergileri ise halkın moralini yüksek tutma anlamında önemli işlevsellik gösterdi.¹² Özellikle Millî Mücadele yanlısı “Karagöz” dergisi Osmanlı yönetimine ve İstanbul Hükümeti'ne karşı üstü kapalı eleştiriler yaptı. Bu dergiye karşı Ferik Halit'in çıkardığı “Aydede” dergisi ise Anadolu'daki harekete karşı yayınlar gerçekleştirdi.¹³ Bu durum mizah dünyasında eşine az rastlanır bir dönem oldu. II. Meşrutiyet döneminden itibaren Mütareke ve Kurtuluş Savaşı sürecinde Karagöz dergisi yayını hiç kesmedi. Karagöz'le birlikte Sedat Simavi'nin “Diken”i yayın hayatına başladı. 1919 yılında İzmir'in işgali sonrası İstanbul'da “Deccal (1919), Ortaoyunu (1919), Cadı (1919), Alay (1920) ve Tatlı-Sert (1921)” mizah dergileri yayınlandı. Millî Mücadele esnasında Anadolu hareketini destekleyen “Gülyüz (1921-1923),¹⁴ Yeni Eğlence (1921) ve Âyine (1921-1923)” yayın hayatına başladı. Aydede (1922)¹⁵ ile birlikte İstanbul dışında Konya'da “Kabalık Mizah Eki (1920)”, Eskişehir'de “Kaval (1920-1922)”, Trabzon'da “Kahkaha (1922)”, Ankara'da “Anadolu'daki Kalem (1920)” ve “Alay (1922)” ve Selanik'te “Nefir” gibi mizah dergi ve gazeteleri basıldı.¹⁶

Kurtuluş Savaşı döneminde yayınlar ikiye ayrılıyordu. Bunlar Osmanlı Devleti yönetimi ve İtilaf devletleri tarafını tutan kesim ile Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu Hareketini destekleyen kesimlerdi. Sedat Simavi Anadolu hareketine destek verirken işgalcilerin tarafını tutan Ahmet Rifki İtilaf devletlerinin subaylarını daha

⁹ Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-II*, İstanbul: Adam Yayınları, 1986, 17-41.

¹⁰ Semih Balcıoğlu, Ferit Öngören, *50 Yılın Türk Mizah ve Karikatürü*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973, 58-59.

¹¹ Diken dergisi kendi ile ilgili şu bilgiye yer verir: “Kalem ve Cem ile doğan mizah yine Kalem ve Cem ile birlikte battı. Bu iki gazete bizde mizahın onurla anılabilecek iki organıydı.” Bkz. Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-II Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, 28-40.

¹² Cüneyd Okay, *Dönemin Mizah Dergilerinde Millî Mücadele Karikatürleri / 1919-1922*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004, 6.

¹³ Fevzi Çakmak, *Aydede ve Karagöz Mizah Dergilerinde Türk Kurtuluş Savaşı*, Büyük Taarruzun 90. Yılında Uluslararası Millî Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu, C. II, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014, 1115.

¹⁴ Sedat Simavi'nin yeni yayınıdır.

¹⁵ Refik Halit'in çıkardığı dergidir.

¹⁶ Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-III Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923)*, İstanbul: Adam Yayınları, 1986, 16-35.

güçlü çizdi.¹⁷ Bunun yanı sıra Millî Mücadele'yi Mustafa Kemal Paşa nezdinde alaycı yaklaşımla tasvir ederek küçümsedi. Yaşanan bu ayrıma rağmen "belediye sorunları, ekonomi, basın dünyası, kadın-erkek ilişkileri, eğitim, çocuk, savaş-barış, politik yaşam, yeni zengin-eski zengin" konuları mizah dergilerinin ana konularını oluşturdu. Bu dönem çizginin resimden tam olarak ayrılmadığı, yazının espri inceliğini anlatmak için karikatürlerin altında bulunduğu ve mizahın yazının açıklamalarıyla anlaşıldığı bir dönem olarak karşımıza çıktı. Osmanlı Devleti'nde karikatür şeytani olarak nitelendirilse de çizgi ve biçim bu dönemde kısmi özgürlüğe de ulaştı.¹⁸

1925 yılından sonra yeni rejimin etkisiyle özellikle Ramiz ile Cemal Nadir Beylerin çizimleri Cumhuriyet, vatandaşlık ve devlet-parti düzenini destekler nitelikte karşımıza çıktı. Ayrıca bu dönemde politik mizah anlayışı ön plana çıktı.¹⁹ Buna karşın hükümeti eleştiren bazı gazete ve dergiler 6 Mart 1925 tarihinde alınan kararla kapatıldı. Trabzon'da yayınlanan "Kahkaha" adlı mizah dergisi bu duruma örnek oluşturdu. Bununla birlikte 1927 yılında Cem dergisinde yayınlanan bir karikatür nedeniyle "Cemil Cem" bir yıl hapis cezasına çarptırıldı. 1931 yılında çıkarılan "Basın Yasası" ile devlet yönetimine "ülke yararı dışında yayın yapan gazete ve dergileri kapatabilme" yetkisi verildi.²⁰

Türkiye'de 1928 yılında yeni "Türk Alfabeti" yasa ile toplum hayatına girdi. Bu gelişme gazete ve dergilerin tirajlarını sekteye uğrattı. Daha önce gazete ve dergiler 45.000 tiraja ulaşmışken harf devrimi sonrası 19.727'ye kadar düştü. Bu duruma karşın hükümet gazete ve dergilere maddi destek sağladı. 1930 yılından sonra eski tirajlara dönüş yaşandı.²¹ Bu durumdan mizah dergi ve gazete tirajları da benzer şekilde etkilendi.

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk karikatürcüleri Ramiz Gökçe ve Cemal Nadir'dir. İkinci Dünya Savaşı esnasında önemli karikatürcüler Ramiz ve Cemal Nadir faşizm odaklı emperyalizme karşı bir mizah anlayışı ortaya koydular.²² 1942-1943 yılından sonra ilk olarak "Selma Emiroğlu, Mim Uykusuz, Semih Balcıoğlu, Turhan Selçuk, Nehar Tüblek" ve daha sonrasında "Eflatun Nuri Erkoç, Ali Ulvi, Ferruh Doğan, Altan Erbulak, Bedri Koraman" gibi çizerler "orta kuşak" karikatürcüleri olarak adlandırıldı. Orta kuşak karikatürcülerde Ramiz ve Cemal Nadir etkileri görülmesinin yanı sıra bu iki gurubun tamamı "orta kuşak sözcüleri" olarak nitelendirildi.²³ Bu dönem mizah yayınlarında İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin görüldüğü bir dönem olarak karşımıza çıktı.

Orta Kuşak karikatürcülerinin en önemli konularında birisi "demokratik dönem" dediğimiz çok partili hayata geçiş oldu. Toplumla birlikte var olan bir sanat olarak karikatür ve mizah bu dönemde daha da güçlendi. Genellikle karikatürler gazetelerin birinci sayfalarında kısa ve öz anlatım olarak yer aldı. Özgür bir dönem olarak nitelendirilen 1942-1951 yıllarında çağdaş karikatürler yer aldı. Resim içerikli bölümün altındaki yazıları kaldırıldığında anlamın yok olduğu görülüyordu. Çoğunlukla ikili konuşmaya dayalı bu bölümler resim ile birleştirildikten sonra günün veya haftanın konuları "karikatür yapma" işlemi ile sonuçlandırılıyordu. İki kadın, iki yaşlı adam, devlet görevlisi veya iki çocuk gibi karakterler üzerinden konular anlatıldı. Karikatürlerde iki karakterden biri ortaya bir cümle atarak anlatılmak istenene giriş yapıyor ve diğer karakter hemen cevap veriyordu. Bu atışma denilen teknikle olaylar aktarıldı. Bu şekilde yapılan mizah uzun yıllar sürdürüldü. Yazısız karikatürün Türk toplumunda benimsenmesi ise zaman aldı.²⁴

Keloğlan Gazetesi'nin Hakkında Ön Bilgiler

"Keloğlan Gazetesi" imtiyaz sahibi ve yazarı Nevzat (Güven) 1904 yılında dünyaya geldi. Yüksek öğrenimini Paris'te "Siyasal Bilimler" okulunda tamamladı. Kendisi gibi gazeteci olan kardeşi Ferit Celal Bey ile "Türk Sözü" gazetesinde çalıştı. Politik kimliği de bulunan Nevzat Bey çeşitli gazetelerde başyazarlık yaptı ve köşe yazıları

¹⁷ Önder Şenyapılı, *Neyi, Neden, Nasıl Anlatıyor Karikatür Kim Niye Çiziyor?*, Ankara: Odtü, 2003, 181.

¹⁸ Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-III Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923)*, 36-49.

¹⁹ Ferruh Doğan, *Türk Karikatürünün Siyasal Gelişimi' Ankara Uluslararası Karikatür Festivali (19-23 Mayıs 1995)*, Ankara: Karikatür Vakfı Yayınları, 1995, 9.

²⁰ Serhat Hürkan, Nuri Kayış, *Sansürsüz Sansür Tarihi (1795-2011)*, Ankara, Sinemis Yayınları, 2012, 18.

²¹ Aytül Tamer, *Kurtuluş Savaşı'ndan İktidar ve Mizah İlişkisi: Devlet Arşivindeki İzler*, Erzurum: Ulusal İletişim Kongresi Gülmenin Arkeolojisi ve Medyada Mizah 500 Olgusu, Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi Ulusal İletişim Kongresi Bildiri Kitabı, Mega Ofset, 2011), 212.

²² Karikatürcüler Derneği, *Başlangıcından Bugüne Türk Karikatürü*, İstanbul: Karaca Ofset, 1971, 8-9.

²³ Semih Balcıoğlu, Ferit Öngören, *Cumhuriyet Dönemi Türk Karikatürü (1923-1983)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973, 7.

²⁴ Balcıoğlu, Öngören, *Cumhuriyet Dönemi Türk Karikatürü (1923-1983)*, 5-9.

yazdı.²⁵ Adana Halkevi yayını olan “Görüşler” dergisinde bazı yazılar yayınladı. Bununla birlikte “Kozanoğlu” adlı araştırma eseri de vardır.²⁶

Mizah içerikli Keloğlan gazetesinin ilk sayısı 22 Mart 1945 tarihinde yayınlandı. Her hafta pazartesi ve perşembe günleri çıkan bu yayının ilk nüshasının künyesinde “Siyasi, Mizahi Halk Gazetesi” yazılmıştır. Fiyatı 5 kuruş olup sahibi Nevzat Güven, Umumi Neşriyat Müdürü Reşat Güçlü ve basıldığı yer “Türk Sözü Matbaası” idi. Adana’daki (Resim-1) Keloğlan gazetesi ile İstanbul’daki (Resim-2) Keloğlan gazetesinin üst künyeleri şu şekildedir:

Resim 1: Keloğlan Gazetesi, S. 441., s. 1.

Resim 2: Keloğlan Gazetesi, S. 24., s. 1.

Adana’daki Keloğlan Gazetesi’nin 3. sayfasında yayına başlamasıyla ilgili “Neden Çıkıyoruz” konusunda bilgiler şu şekilde veriliyordu:

“Bu gazete neden çıktı arkadaş?	“Bu gazete martaval yer vermez
Maksadım kötülüklerle savaş;	Martavallı işlere kanat germez
Cumhurluktur bizim de baş tacımız	Maksadımız halkı uyarmak
Milli birlik en önemli amacımız;	Atatürk’ün gönderdiğine varmak;
Keçi gibi inatçılık yapma yok;	Derdinizi Keloğlan’a bildirin
Dalkavuk denen yola sapma yok;	Keloğlan’ı kendi malınız bilin
Doğruluğa düpedüz doğru deriz	Züppelikten, Monşerlikten çakmayız
Eğri işten kaçır nefret ederiz;”	Halkımıza tepeden bakmayız.” ²⁷

Gazete dilinin pervasız, yanlışların peşinde ve açık sözlü olacağını belirtiyordu. Halk için bu tür bir yaklaşımın benimsendiğini de ortaya koyuyordu.²⁸ Görülüyor ki bu yaklaşım Türk masallarındaki Keloğlan karakterinin bazı özelliklerini yansıtmaktadır.

²⁵ Yurt Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981, 25.

²⁶ Ayrıca Nevzat Güven “İşgal yıllarında Türkgücü takımında Fransızlara karşı futbol oynamıştır.” Bkz. Bedri Aydoğan, “Adana’nın Ünlü İnsanları”, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, <http://turkoloji.cu.edu.tr/ÇUKUROVA/makaleler/35.php>, 2005, Erişim Tarihi: 06.07.2021.

²⁷ Keloğlan Gazetesi, 22 Mart 1945, 1.

²⁸ Keloğlan Gazetesi, 20 Mayıs 1952, 1.

Gazete 22 Mart 1945 tarihinden 9 Kasım 1950 tarihine kadar 541 sayı çıkardı.²⁹ Bu zaman diliminde fiyatı 5 kuruştan 10 kuruşa yükseldi. Bu tarihten sonra 3 sayı daha çıkaran gazete yayına ara verdi. Gazetenin ara vermesiyle ilgili başyazar herhangi bir bilgi vermemiştir.³⁰ 20 Mayıs 1952 tarihinde sekizinci yayın yılına ulaşan gazete 545. sayısı ile tekrardan Nevzat Güven'in başyazarlığında yayımlanmaya başladı. Yayımlanmasından kısa bir süre sonra "*Anadolu Topraklarında Çıkan Gazetelerin En Çok Okunanı*" sloganını kullandı. Ayrıca "*Genel Durum*" başlığıyla okuyuculara yeniden buluşmalarını başyazar şu şekilde ifade ediyordu:

"İki yıla yakın bir zaman yayımını durdurmak zorunda kaldım. Bugün huzuruza biraz daha temiz bir çehre, biraz daha düzgün bir kılıkla çıkıyorum. Size kavuşmaktan duyduğum sevinç büyüktür. Sizin de beni tekrar görmekten canınızın sıkılmayacağını sanıyorum. Fikirlerimden, siyasetimden hiçbir şey değişmedi. Yine her şeyi dobra dobra söylemeye, iyiye iyi, kötüye kötü demeye devam edeceğim. Hükümetten resmi ilan bahşişi beklemeye ihtiyacım olmayacak. Bildiğimi dilediğim gibi söylemekten de asla çekinmeyeceğim. Dayanacağım, güveneceğim kuvvet okurlarımın sevgisi, rağbeti; çekineceğim, sayacağım kuvvet de ancak kanun olacaktır. Kısacası temiz milletime, büyük memleketime layık olmaya çalışacağım."³¹

Bununla birlikte bu mizah yayınının yeniden çıkarılacağını duyuran diğer gazetelere teşekkür edildi. 546. sayıda salı ve cumartesi günleri yayınlanacağı duyurulmasına karşın gazete çarşamba ve cumartesi günleri yayınlandı. Yaklaşık 14 sayı daha çıkarılan gazete 10 Temmuz 1952 tarihinde kapandı.³² Her iki yayın döneminde de Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) yanlısı olduğunu yer verdiği haberlerde çok defa dile getirdi. Aslında gazete başyazarı ikinci dönem kapanmasının sebebinin ön bilgilerini 28 Mayıs 1952 tarihindeki 547. sayısında birinci sayfadan Keloğlan karakterinin ağzından şu şekilde aktarıyordu:³³ "*Daha çıkar çıkmaz sağdan soldan bir takım baltalama hareketlerine uğruyorum. Birtakım insanlar satıcı çocuklara para vererek satışına engel olmaya çalıştıklarını öğrendim. Ne yaparlarsa yapsınlar çıkmaya devam edeceğim. Kim olduklarını öğrenirsem yakalarına yapışacağım.*" Bu durum gösteriyor ki gazetenin çıkması bazı çevreler tarafından istenmiyordu.

23 Ağustos 1956 tarihinde birinci sayısıyla yeniden yayınlanan İstanbul Keloğlan Gazetesi'nin başyazarı ve sorumlu müdürü Zeynel Besim Sun³⁴ oldu. Dizgi anlamında aynı formatı kullanan gazetenin basım yeri İstanbul'da "*Türkiye Ticaret Postası Matbaası*" idi. Künye bilgilerinde "*Halk İçin Siyasi Mizah*" sloganını kullandı.³⁵ 4 Nisan 1958 tarihine kadar yayınlanan bu gazete 85 sayı çıkardı ve sonra kapandı.³⁶ Adı geçen bu seri yayın ve içerik olarak Adana'daki gazeteye benzer bir yapıda yayın yaptı. Yalnız bu dönemde gazete Demokrat Parti (DP) yanlısı bir yayın politikası izledi. Zeynel Besim Sun döneminde çıkarılan gazetenin 1-85. sayılarda kendi eseri olan "*Çakıcı Efe*" romanı bölümler halinde okuyucularına sunuldu.

1956 yılından sonra birinci sayıdan itibaren yayınlanan gazetenin daha önceki iki dönemi arasında format benzerliği olmasına rağmen ilk sayıyla yayınlanması bazı soru işaretlerini ortaya çıkarıyordu. 1956 yılında yayınlanan İstanbul Keloğlan Gazetesi'nin 1945 ile 1952 yılındaki dönemlerle sadece isim ve format benzerliği olması Adana'daki Keloğlan gazetesiyle aynı yayın olması için yeterli değildir. Bu nedenle arasındaki organik bağın doğru kurulması gerekmektedir. Bu durumdan dolayı resmi olarak başka izinle yayınlanmaya başlanan gazetenin 1956-1958 serisi ile 1945 ve 1952 serileri arasında öncelikle gazete sahipleri, başyazar ve yazı işleri müdürleri bağlantısı vardı. 1945 ve 1952 serileri sahibi ve bazı dönemlerdeki başyazarı Nevzat Güven Bey'dir. Zeynel Besim Sun Bey ise 30 Eylül 1946 tarihinde yayınlanan Adana Keloğlan Gazetesi'nin 157. sayısından itibaren "*Yazı İşlerini İdare Eden*" sıfatıyla aslında gazetenin günümüzdeki adıyla resmi yazı işleri müdürlüğünü

²⁹ *Keloğlan Gazetesi*, 9 Kasım 1950, 1.

³⁰ Gazetenin ara vermesinde politik duruşunun etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü yayın organının ikinci döneminde açık ifade kullanmasa da bazı gelişmelerden bahsetmiştir.

³¹ "*Çıkacağıma daha önceden okurlarıma haber vermek lütfunda bulunan Bugün, Demokrat, Yeni Adana ve Vatandaş arkadaşlarıma teşekkür eder, minnetlerimi sunarım.*" Bkz. *Keloğlan Gazetesi*, 20 Mayıs 1952, 1.

³² *Keloğlan Gazetesi*, 10 Temmuz 1952, 1.

³³ *Keloğlan Gazetesi*, 28 Mayıs 1952, 1.

³⁴ 1892 yılında İzmir'de doğmuştur. 1906-1909 yılları arasında İzmir İdadisi öğrencisiyken "Lâne" adlı dergi çıkarmıştır. İzmir İşgali sonrası Millî Mücadele esnasında yakalanmış ve Lefkade'ya hapsedilmiştir. Sürgün sonrası İzmir'de "Yeni İbiş gazetesinde çalışmıştır. 1930 yılından sonra "*Lâne, Köylü, Gencine-i Edeb, Yeni İbiş, Cingöz, Türk İli, Yanık Yurt, Hizmet, Çiftçi, İzmir Ticaret Postası, Yürgü, Sabah Postası, İzmir Sesi*" gibi çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. "*Yalak Hafız*" dışında en önemli romanı ise "*Çakıcı Efe*" olmuştur. 1959 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/zeynel-besim-sun>. Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2021.

³⁵ *Keloğlan Gazetesi*, 25 Eylül 1956, 1.

³⁶ *Keloğlan Gazetesi*, 4 Nisan 1958, 1.

yapmaya başlamıştı.³⁷ Ayrıca Zeynel Besim Sun o dönemde Adana basınının önemli yayın organlarından “Türk Sözü Gazetesi” başyazarı ve köşe yazıları yazan önemli bir gazeteciydi. Türk Sözü Gazetesi’nin sahibi ise Nevzat Güven Bey’in kardeşi Ferit Celal Bey’di. Uzun yıllar birlikte çalışan Adana’nın yerel gazetecileri (Nevzat Güven Bey ve Zeynel Besim Sun Bey) arasında organik bir bağ bulunmaktaydı. Bununla birlikte Adana Keloğlan Gazetesi her iki döneminde de Türk Sözü Gazetesi matbaasında basıldı. Çalışmamızda İstanbul Keloğlan Gazetesi’nin ilk iki dönemin devamı olarak değerlendirilmesinin ana sebebi bu organik bağ olmuştur. Hatta 23 Nisan 1945 tarihinde yayınlanan 10. sayıda “Onlar bayram yaparken eşekçiğe yük düştü (Zeynel Besim Sun) bugün Keloğlan’la öpüştü” diyerek Zeynel Bey’in gazeteye katılmasını sevinçli bir haberle aktarıyordu.³⁸

Resim 1: Keloğlan Gazetesi, S. 10, 3.

Adana Keloğlan Gazetesi ile İstanbul Keloğlan Gazetesi arasındaki organik bağa ek olarak çizerlerinin bazılarının her iki yayın organında da çalışmış olması bulunmaktaydı. Örneğin karikatürist Nedim Şener bu şekilde her iki yayına da karikatür çizmişti.

Adana’da yayınlanan Keloğlan Gazetesi’nin Atatürk İlke ve İnkılapları ile Türk milliyetçiliğini benimseyen bir çizgisi oldu. Bu durum çıkardığı sayıların çoğunda görüldü. Hatta millî bayramların olduğu haftalarda daha belirginleşiyordu. Örneğin 23 Nisan 1945 tarihinde yayınlanan sayıda “Şu marşı daha yüksek sesle söylersek rahmetli Atatürk’ümüzün büyük ruhu sevinir” alt yazısıyla somut bir şekilde ortaya konuyordu.³⁹

Resim 2: 23 Nisan Kutlamaları Karikatürleri, Keloğlan Gazetesi, S. 10, 1; Keloğlan Gazetesi S. 213, 1.

³⁷ Keloğlan Gazetesi, 30 Eylül 1946, 4.

³⁸ Keloğlan Gazetesi, 23 Nisan 1945, 3.

³⁹ Keloğlan Gazetesi, 23 Nisan 1945, 1.

Gazete 1956-1958 yıllarında DP yanlısı bir yayın politikası ile birlikte millî bayramlar dışında dini bayramları da karikatürleştirdi. Daha önce yazı ile verilen bu tür haberler birinci sayfadan verilmeye başlandı. Müslümanlar için kutsal olan “*Ramazan ayı*” döneminde bazı karikatürler de ön plana alındı.

Genel yayın politikası içerisinde fıkralar, her sayısında devam eden hikayeler, ilginç haberler, yarışmalar, ödüllü bilmeceler, kıssadan hisseler, yurt dışında yer bulan ilginç haberler, tarih köşesi, ata sözleri, eğitim amaçlı yazılar, faydalı sağlık ve tarımla ilgili bilgilendirmeler gibi birçok konuya yer verildi. Adana bölgesinde basıldığı dönemde ulusal haberlere yerel haberlerden daha çok yer ayrıldı. Aslında daha açık ifadeyle bölgesel değil ulusal bir niteliği bulunmaktaydı. Çukurova bölgesinin haberlerini işlemiş buna karşın ülkenin her bölgesinin haberini konularına eklemişti. İstanbul Keloğlan Gazetesi’nde formatı Adana’da basılan ile aynı olduğu için her ikisinin de ulusallık niteliği bulunmaktaydı.

Ülkede ve dünyada yaşanan gelişmeler ise komik, alaycı ve eleştirel bir dille okuyucularına sunuldu. İlk sayfa karikatürü dışında fazla karikatür kullanmayan gazete olayları Keloğlan karakteri üzerinden mizahi şekilde işliyordu.

1945 yılından itibaren demokratik dönem dediğimiz çok partili hayata geçiş sürecinde Adana vilayetinde çıkarılan Keloğlan Gazetesi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkede ve Çukurova bölgesinde gelişen olayları aktardı. Mizah gazetesi olması nedeniyle ilk sayfasında Orta Kuşak Dönemi yayınlarına benzer “bir resim ve alt yazı” ile olaylar komik ve eğlenceli karikatürler şeklinde aktarıldı. Genellikle olaylar “Keloğlan” karakteri ile Adana’nın yerel karakteri “Karatepli”⁴⁰ üzerinden dillendirme yapıyordu. Bunun dışında iç politikada Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti ve İkinci Dünya Savaşı’nın etkileri doğrultusunda Rusya (Moskoflar veya D’Ayı), Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Japonya (Caponya), Bulgaristan, Yunanistan ve Çin gibi devletler bazı özel teknik çizimlerle⁴¹ aktarılıyordu. Dönemin karikatür tekniklerine uygun olarak aktarılan olaylar çoğu zaman renkli şekilde verildi.

İncelememizin konusu mizah içerikli “Keloğlan Gazetesi” olduğundan yayın adındaki karakterinin analizinin yapılması gerekmektedir. Adı geçen karakter farklı coğrafyaların ortak bir tipi olarak karşımıza çıktığından⁴² sadece milli bir karakter değil göçlerin etkisiyle çeşitli kültürlerle de yayıldı.⁴³ Antti Aarne ve Stith Thompson masallarda yapmış oldukları analizlerde “Keloğlan” tipinin dünyanın her yerinde “*kurnaz ve hilekâr*” motiflerinin bulunduğu bir tipe benzer karakter⁴⁴ olmasına rağmen Alangu’ya göre Keloğlan karakteri şu şekilde tanımlanıyordu: “*Seçkin, soylu, üstün nitelikleri olan, sevimli ve talihli bir kişidir. Başlarından geçen birçok olay ve serüvenden sonra, masalın sonunda amaçlarına ulaşırlar. Önlerine çıkan engeller, tabiatüstü yaratıklar, kötü kişiler ve tabiat afetleriyle çarpışır ve onları aşarlar. Kötüler ve kötülüklerle savaşa giren masal kahramanı, iyi kalpli, cesur, masum, akıllı ve saf, becerikli, sabırlı, çalışkan bir delikanlıdır. Keloğlan masallarındaki kahramanın, sırası gelince kötülük yapmaktan çekinmeyen, katı yürekli ve kaba yapısı bulunan bir tiptir.*”⁴⁵ Ayrıca Keloğlan tipinin fakir ve gariban bir ailesi olduğu da masalarda işlendi. Bu bağlamda gazetenin isminin “Keloğlan” olarak seçilmesinde öncelikle Türk toplumunda bilinen bir masal kahramanı olduğu aşikardı. Bununla birlikte kahramanın kişisel özelliklerinin aslında gazete ismi olarak yer alması basın dünyasında bir nükte⁴⁶ olarak değerlendirilebilir.

Adana Keloğlan Gazetesi’nin Birinci Dönemi (1945-1950): Yayın Politikası ve Muhtevası

22 Mart 1945 tarihinde yayın hayatına başlayan gazetenin ilk sayısı 4 sayfa şeklinde yayımlandı. İlk sayının birinci sayfasında “*Dünya Gidişatı*” adlı bir başlık bulunmakta ve bu başlığın içeriğinde İkinci Dünya Savaşı etkisinde haberler mizahi şekilde verilmektedir. Adı geçen gazetenin ilk sayısında Almanya’nın Amerika Birleşik Devletleri’nden (ABD) barış istediği buna karşın İngiltere ile diğer devletlerin bu barışa karşı çıktığı ortaya kondu. Bu karşıtlığın sebebi ise Almanya’nın dünyayı birçok sıkıntıya sürükledikten sonra ucuz kurtulmayı planlayabileceğini düşünmeleri oldu. Hatta 20-30 yıl içinde yeni bir savaş düşüncesinin olduğunu ortaya attılar.

⁴⁰ Bazen saf bazen uyanık yerel karakterdir. Gazete karikatürlerinde DP’den milletvekili seçilen bir karakter olarak da işlenmiştir.

⁴¹ Örneğin ABD sürekli Amerikan devlet bayraklı şapka veya Çin çekik gözlü ve kırmızı renkli olarak çizilmiştir.

⁴² Türk masallarındaki Keloğlan karakteri “*Kazakistan’da Taşza Bala, Azerbaycan’da Keçel, Keçel Memed, Keçel Yeğen, Kerkük’te Keçeloğlan, Türkmenistan’da Kelce Batır, Altay bölgesinde Tazoğlan, Tastarakay, İran Keçel, Gürcü kaynaklarında Kel Kafalı Kaz Çobanı*” olarak adlandırılmıştır. Bkz. Zülfikâr Bayraktar, “Geleneğin Güncellenmesi Bağlamında Masaldan Çizgi Filme Keloğlan Tipleme Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt 49, Sayı 49, 2014, 1-4*.

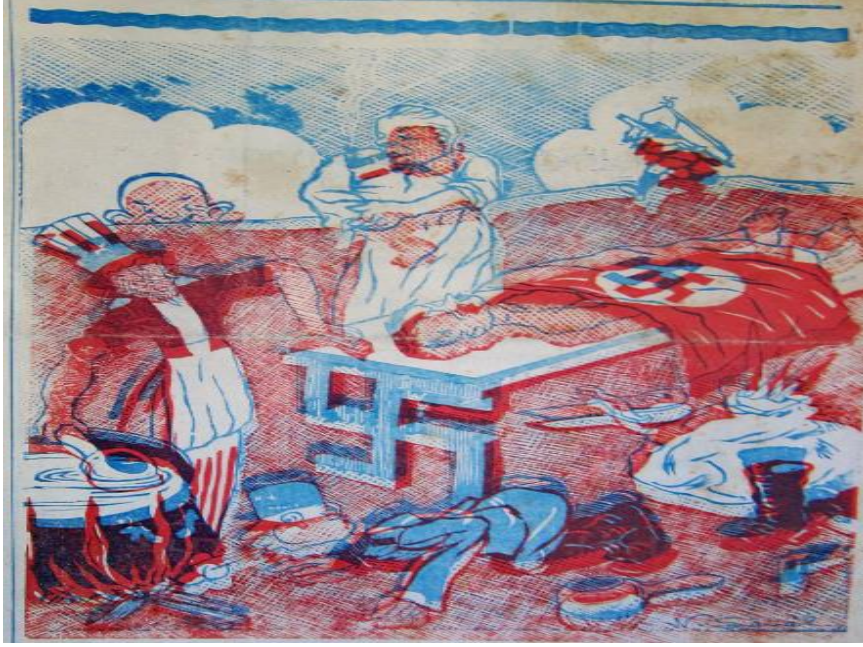
⁴³ Tahir Alangu, *Keloğlan Masalları*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1991, 23.

⁴⁴ Max Luthi, “Avrupa Masal Tipleri ve Kişileri”, *Millî Folklor, S. 36 (Kış)*, 1997.

⁴⁵ Alangu, *Keloğlan Masalları*, 25.

⁴⁶ İnce anlamlı, düşündürücü ve güldürücü, şakalı, zarif söz. Bkz. *Türkçe Sözlük, C. 2, 1256*.

Ayrıca haberin devamında alaycı bir yaklaşımla şu şekilde yorum yapıldı: “Mussolini yok mu? Hani yedi düvel maskarası Mussolini?.. Ortaya bir laf attı: Güya Almanlar zehirli gaz kullanacakmış. Kendisini ön plana çıkarmak istedi amma ön ayağının tırnağı koptu da ilgilenen olmadı.” Yine birinci sayfada uluslararası ilişkilerin yer aldığı ve altında resmi açıklayan yazıların bulunduğu bir karikatür de yer alıyordu. Keloğlan karakterinin de yer aldığı karikatür şu şekildedir:⁴⁷

Resim 3: “2. Dünya Savaşı sonrası devletlerin durumu karikatürü”, Keloğlan Gazetesi, S. 1, 1.

Gazetenin haftada iki defa yayımlanan sayılarında genellikle uluslararası ilişkilere yer verilirken özellikle Almanya (Alamanya), Japonya (Caponya) ve İtalya'nın durumu ile ilgili haberler alaycı bir üslupla verildi. Bunun yanında 1946 yılından sonra ABD ile İngiltere'nin Ruslarla (Moskoflar/D'ayı) aralarının bozulması konularını işledi. Birleşmiş Milletler topluluğunun bu duruma pek çözüm bulamadığı da ortaya konuluyordu. Ayrıca İran'ın durumu da Rusya, İngiltere ve ABD arasında çözülmesi gereken bir problem olarak aktarıldı.⁴⁸ Soğuk savaş etkilerinin görüldüğü dönemde gazete özellikle bu çerçevede haberler yaptı.

1948 yılına kadar gazete birçok sayısında İkinci Dünya Savaşı sonrası Rusya ile Batı devletleri arasında yaşanan gelişmelere yer verdi. Bu ilişkileri işlerken ABD ve Rusya arasında yaşanan bloklaşma ön planda tutuldu. Türkiye'nin tarafsızlığını koruduğunu Suriye'nin ise plansız yönetildiğini ortaya koydu. Suriye konusunun gazetede fazla işlenmesinin sebeplerinden birisi bölgesel anlamda Adana iline yakınlığı da düşünülebilir. Türkiye'nin 1945-1948 yılları arasında ayaklarının yere basarak güvenilir politika güttüğünü ve başarılı bir şekilde devletler arası ilişkileri gözlemlediğini haberleştirdi. Rusya'nın komünizm politikasıyla çoğu devlete karşı saldırgan yöndeki tutumunu defalarca karikatürlerinde işledi. 1948-1950 yılları arasında ise özellikle iç politika meseleleri, seçimler ve iktidarın mücadelesi ele alınıyordu.

Gazetenin ikinci sayfasında ülkenin farklı coğrafyaları ve özellikle Adana vilayetinde gerçekleşmiş olan komik haberler yer aldı. Ayrıca “Zımbır Zoom” köşesinde Keloğlan ve eşeği arasında sazlı atışma bulunmaktadır. Gazetenin üçüncü sayfasına bakıldığında “Karatepelinin Köşesi” vardır. Bu köşede ise Keloğlan ile Adana yöresinde yaşayan Karatepeli isimli yerel karakterin siyasi, ekonomik ve kültürel atışmalarına yer verildi. Karatepeli'nin Köşesi adlı bölüm 13. sayıdan itibaren “Davul Zurna Az” başlığı ile çıkmaya başladı fakat içeriği değişmedi.⁴⁹

⁴⁷ “Fıransızların Döğölü su kazanı çabuk kaynasın diye üflüyor; Amerikalı kabakla suyunu dökecek, İngiliz Başbakanı İmam Çörçil yıkayacak; Rusya tabutu sırtlamış getiriyor. Bu durum karşısında eeeee dünya cemaati! Alaman kişi niyetine buyurun cenaze namazınaaaa!..” Bkz. Keloğlan Gazetesi, 22 Mart 1945, 1.

⁴⁸ Keloğlan Gazetesi, 24 Ocak 1946, 1.

⁴⁹ Keloğlan Gazetesi, 14 Mayıs 1945, 1.

Türkiye’de 22 Eylül 1945 tarihinde Milli Kalkınma Partisi (MKP) ve 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti kuruldu. Bu gelişmeler yerel bir yayın olan mizah dergisinde de işlendi. Gazetenin 93. sayısında Cumhuriyet Halk Partisi’ni “*Usta*”, Demokrat Parti’yi “*Kalfa*” ve Milli Kalkınma Partisi’ni “*Çırak*” olarak nitelendirdi. Ayrıca “*Yeni Türkiye’nin yapımına hız veriliyor*” denilerek her üç partinin birlikte hareket etmesi gerektiği ifade edildi.⁵⁰ Yalnız o dönemde gazete yeni sayılarında toplumda bir ayrışmanın yaşandığını ortaya koymaya çalıştı. Yeni siyasi partilerin kurulmasıyla birlikte halk arasındaki ayırım belirlemeye başladı. Gazete ise yayınlarında bu durumları işlemeye çalışmış olmasına rağmen bazaar gelişmeleri “*bu süreçte olmaması gereken şeyler*” şeklinde nitelendiriyordu. Keloğlan karakterinin açık sözlü yaklaşımları mizahi şekilde 107. sayıda işlendi.⁵¹ Demokrat Parti’ye muhalif bir çizgide olan gazete alaycı eleştirilerini çoğu sayıda gösterdi. Örneğin 118. sayısında belediye seçimlerine girmemesini “*küsüp arkasını dönüp giden bir çocuğa*” benzetmesi⁵² ve 119. sayısında diğer partilerin hediye veya yemek vermesi karşısında Demokrat Parti’nin hiçbir şey yapmamasını “*davran yahu*” adında bir başlıkla eleştirdi. Bununla birlikte gazetenin değişik sayılarında Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) iktidardan uzaklaştırılması konusunda Celal Bayar’a muhalifler tarafından fazla yüklenildiğini ortaya koyuldu ve toplumda partiler arası keskin ayrılıkların yaşandığını ifade etti.⁵³

İç siyasette CHP ile DP arasında yaşanan olayları Keloğlan-Karatepeli karakterleri üzerinden dillendiren gazetenin 126. sayısının ilk sayfasında DP’nin yükselişini CHP’nin doğrulara ve seçim stratejilerine kulak tıkaması olarak aktardı. CHP’nin kendi içinde anlaşmazlıklarının olduğunu çoğu sayıda ortaya koyan gazete 183. sayısında “*iyi amel ilacı alması*” başlığında bir yazıyla uyarı da bulundu.⁵⁴ 1947 yılında CHP Adana İl Teşkilatı yönetim üyelerini yeniden seçmesine karşın çok fazla değişiklik yapmamasını dile getirdi. Bu nedenle siyasi olarak aynı problemleri yeniden yaşayacağını karikatürle ortaya koydu (Bkz. EK-1).⁵⁵ Her iki parti arasında yaşanan siyasi karşıtlığın uluslararası arenada Rusya’nın işine gelebileceği de şu şekilde ifade edildi:⁵⁶

Resim 4: “Halk arasında CHP ile DP çekişmesi”, Keloğlan Gazetesi, S. 194, 1.

Görselde yer alan “*kahveci bize iki demokrat kahve*” cümlesi siyasi olarak mücadele eden iki parti dışında toplumsal olarak da ayrışmanın yaşandığını ve kutuplaşmanın yerele yansıdığını somut bir şekilde gösteriyordu.

⁵⁰ Keloğlan Gazetesi, 9 Şubat 1946, 1.

⁵¹ Keloğlan Gazetesi, 4 Nisan 1946, 1.

⁵² Keloğlan Gazetesi, 13 Mayıs 1946, 1-2.

⁵³ Keloğlan Gazetesi, 20 Mayıs 1946, 1-2.

⁵⁴ “Sana ne yapacağını söyledim. İçini temizlemek için amel ilacı al dedim. Dinlemedin. Sen de tıpkı Halk Fırgası gibisin. Laf dinlediğin yok ki. Sancılan dur.” Bkz. Keloğlan Gazetesi, 6 Ocak 1947, 1-2.

⁵⁵ “CHP Teşkilatı Adana’da Yenileşti” Bkz. Keloğlan Gazetesi, 9 Ocak 1947, 1-2.

⁵⁶ Keloğlan Gazetesi, 13 Şubat 1947, 1.

Aslında bu durum ülkede yeni yaşanan bir politik olgu olduğundan karikatür çizeri görseldeki kahveci karakterinin de bu duruma alışmaya çalıştığını ve şaşkınca baktığını da karikatürleştiriyordu.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye, yeni partilerin kurulduğu bir dönemle karşılaştı. Fakat CHP ile DP arasındaki seçim yarışı toplumda ayrımları iyice ortaya çıkardı. Keloğlan Gazetesi toplumda yaşanan seçim yarışının farklı ortamlarda insanların birbirlerine kin ve nefret duymalarına yol açtığını "*parti marti deyip birbirimizi yemekten vazgeçerek ateşin altını söndürmeliyiz*" şeklinde ifade etti.⁵⁷ Ayrıca gazetenin 199. sayısında partiler arası siyasi çekişmeyi "*Çukurova'da Muhtar Seçimi*" başlıklı yazıda değerlendiren başyazar köylülerin olumsuz bir şekilde seçimlere alet edildiğini ve çıkan kavgalarda birçok insanın yaralandığını belirtti. Demokrat Parti'li Refik Koraltan'ın "*Demokrasiye engel olanlar bu suçlarını hayatlarıyla ödeyecekler*" ifadesini gazetenin başyazarı Keloğlan karakteri üzerinden ağır bir dille şu ifadelerle eleştirdi: "*Sen iyice azıttın. Demek ki sen de demokrasi değil ihtilal istiyorsun.*"⁵⁸

1948 yılında DP Meclis Grubu İdare Heyeti istifa etti ve Grup Başkanlığına Celal Bayar, Başkan Vekilliğine Fuat Hulûsi Demirelli getirildi. Ayrıca Fuat Köprülü ve Osman Nuri Köni seçilemedi. Gazete bu olayı DP'nin iç sıkıntılar yaşadığı ve bu durumun partiyi önemli derecede etkileyeceği şeklinde aktardı (Bkz. EK-2).⁵⁹ Hayat pahalılığı, karaborsa ve halkta fakirliğin baş göstermesi sonrasında CHP hükümetinde yeniliğe gidildi. Hasan Saka başbakanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Yalnız gazete pahalılık konusuna önem göstermesi hususunda Başbakan Hasan Saka'yı uyardı.⁶⁰

Millet Partisi (MP) kurucusu Fevzi Çakmak ile DP Genel Başkanı yaptıkları açıklamalarla 1948 yılında yapılacak olan 13 vilayetteki açık milletvekili seçimlerine katılmak istemediklerini bildirdiler. Bunun gerekçesi olarak seçim kanununda yer alan "*açık oy, gizli tasnif*" ilkesinin değişmesi gerekliğini savunuyorlardı.

CHP ise partilerin katılmamalarını kendi bilecekleri bir karar olarak nitelendirdi. Ayrıca CHP diğer partilerin seçimlere katılımını az göstermek adına yapıldığını ve bu durumu menfi bir protesto olarak yorumluyordu.⁶¹ Yapılan kısmi seçimleri CHP kazandı ve partinin morali yükseldi. Buna karşın gazete bu gelişmeyi halkın CHP'ye verdiği destek olarak algılamaması gerektiğini ifade etti.⁶² CHP'de problemlerin devam ettiği ve ülkede yaşanan sıkıntıların değişmediğini ortaya koydu. Gazete ilk sayfa haberinde ikinci defa kurulan Hasan Saka kabinesini "*hızlı sallanan bir salıncakta Hasan Saka ile vatandaşların düşebileceğini çizmiş ve "Kabine Sallanıyor"*" başlığında eleştirel bir dille karikatürleştirerek anlatıyordu.⁶³ DP ve MP tarafından yapılan muhalefet sonrası CHP seçim kanununda değişikliğe gideceğini bildirdi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Ege Bölgesini ziyareti esnasında DP'ye karşı ağır ithamlarına karşın Celal Bayar da bölgeye gitti ve CHP'yi şiddetli bir şekilde kınadı. Keloğlan Gazetesi ise bu durumu "*Parti Kavgalarına Son verilmeli*" başlığıyla yayımladı (Bkz. EK-3).⁶⁴ Gazete 447. sayısında iki parti arasındaki durumu "*Millî Husumet*" olarak nitelendirdi. 449. sayısında ise İnönü'nün konuşmalarına yer veren gazete "*yurt gezisinden sonra bazıları ne kadar çalışırsa çalışsın bu ülkeyi Yunanistan, Çin ve Suriye'ye benzetemeyeceklerini, kardeş kanı dökülmeyeceğini ve milletin aklının başında olduğunu*" ifade etti. Hatta yayımcı politikası nedeniyle Rusya'nın bu durumdan fayda sağlayacağı şeklinde partiler uyarıldı. Bununla birlikte gazetede yer alan haberde ülkede emniyet güçlerinin çok sayıda casus yakaladığını ve bu konuyla ilgili olarak hükümetin acilen çözüm bulmasını istedi.

1949 yılında ise Celal Bayar ve DP ileri gelenlerinden Adnan Menderes'in CHP ile ilgili eleştirileri neticesinde Doğu illerine ziyarette bulunan Hasan Saka "*Biz yeni rejimi ülkeyi kalkındırmak için getirdik. Olumsuzluğa sürüklemek için değil*" diyerek eleştirilere cevap verdi.⁶⁵ Yeni seçim kanununun Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edilmesinden sonra 1950 yılının Mayıs ayında seçimlerin yapılabileceği ifade edilmiş ve hem CHP hem de DP hızlı bir şekilde halkın güvenini kazanmış kişilerden aday vekiller listesi oluşturmaya başladılar.⁶⁶ Bu gelişmeye karşın DP'de adaylar için parti tüzüğünde yer alan "*vekil olabilmek adına 6 aylık parti üyeliği gerekliliği*"

⁵⁷ Keloğlan Gazetesi, 20 Şubat 1947, 1.

⁵⁸ Keloğlan Gazetesi, 28 Nisan 1947, 1.

⁵⁹ Keloğlan Gazetesi, 16 Şubat 1948, 1-2.

⁶⁰ Keloğlan Gazetesi, 17 Haziran 1948, 1-2,

⁶¹ Keloğlan Gazetesi, 9 Eylül 1948, 1-2.

⁶² Keloğlan Gazetesi, 21 Ekim 1948, 1-2.

⁶³ Keloğlan Gazetesi, 15 Kasım 1948, 1-2.

⁶⁴ Keloğlan Gazetesi, 11 Ağustos 1949, 1-2.

⁶⁵ Keloğlan Gazetesi, 8 Eylül 1949, 1-2.

⁶⁶ Keloğlan Gazetesi, 20 Şubat 1950, 1-2.

maddesi Genel İdare Kurulu'nu düşündürdüğünü ifade etti. Bununla birlikte bu durumun parti içinde kızgınlık ve küskünlük yaratabileceği ortaya konuldu.⁶⁷ DP'ye alaycı şekilde yaklaşan gazete muhalefetin sıkıntılı günler geçirdiğini ve seçim sürecini yürütemediğini ortaya koydu (Bkz. EK-4).⁶⁸ Ayrıca gazete 502. sayısında DP'de milletvekilliği seçimlerinde kavgalar çıktığını ve Celal Bayar'ın bu duruma çözüm bulamadığını dile getirdi. 503. sayısında ise Celal Bayar'ın Adana'ya geldiğini ve Seyhan İl Teşkilatı'nda yaşanan ayrılık ve küskünlüklerin giderilmesi için bizzat uğraştığını belirtti. Bu gelişmelere karşın MP'de Sadık Aldoğan Paşa'nın hitabetinin vatandaşları partiden soğuttuğunu karikatürle anlattı. CHP ve DP'nin seçim hazırlıklarına başladığını anlatan gazete CHP'nin "usta bir aşçı" olduğunu dile getirerek tarafını şu karikatürle belli etti:⁶⁹

Resim 5: "CHP ile DP arasında seçim yarışı", Keloğlan Gazetesi. S. 508, 1.

Gazetenin 510. sayısının ilk sayfasında DP'yi "ağzı süt kokan çocuğa" benzeterek karikatürde "İçim cayır cayır yanıyor, gözlerim dönüyor. Seni elde etmek için canımı bile vermeye hazırım (1950 Seçimleri)" alt yazısıyla verdi.⁷⁰ DP'nin il teşkilatlarındaki kavga haberlerine yer veren gazete seçimin tecrübe isteyen bir durum olduğunu aktardı. Bununla birlikte 514. sayısında DP'nin bir seçim beyannamesi yayınlama hazırlığında olduğunu da bildirdi. 515. sayısında ise seçimler yaklaştığında DP taraftarlarının "27 yıllık iktidarda neler yapmışlar ki!" eleştirilerine karşın "Muhalipler küfür ve iftira atını dötrnala koşturuyorlar" başlıklı habere yer verdi.

16 Şubat 1950 tarihinde kabul edilen "5545 Sayılı Seçim Kanunu" ile seçim sistemi değiştirildi. Seçimlerde "gizli oy, açık tasnif" ve bağımsız "Yargıç Denetimi" ilkeleri kabul edildi. Böylelikle seçim güvenliği sağlanmaya yönelik adımlar atıldı. Seçimler tek dereceli, eşit ve kişisel serbestlik içeren bir yapıya kavuştu. Adı geçen bu değişiklik kamuoyunda "Genel oy devrimi" ve "demokratik ihtilal" olarak değerlendirildi.⁷¹

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimde DP'den 415 milletvekili meclise girdi ve hükümeti çok geçmeden kurdu. CHP'den 69, MP'den 1 ve bağımsızdan 2 milletvekili meclise girebildi ve ülkede siyasi olarak yeni bir dönem başladı.⁷² 1950 yılında yapılan seçimlerden sonra Celal Bayar üçüncü cumhurbaşkanı ve Adnan Menderes ise başbakan oldu. Keloğlan Gazetesi, DP'nin iktidara gelmesi nedeniyle yeni iktidarı kutladı ve iç politikadaki gelişmeleri okuyucularına aktardı. DP'nin seçimi kazanmasından sonra Keloğlan karakterinin yer aldığı karikatürde yeni iktidara yönelik "Orası keyif çatacak yer değildir, imanların gevrediği yerdir. Eğer vaat ettiğiniz gibi çalışmazsanız o yeri size iğneli fiçı ederiz" ifadelerini söyleyerek dikkatli olmaları konusunda uyardı.⁷³ Gazetenin 520. sayısında ise DP'nin düşüncelerinin güzel olmasına rağmen uygulamasının zor ve uygulayamazsa

⁶⁷ Keloğlan Gazetesi, 4 Mart 1950, 1-2.

⁶⁸ Keloğlan Gazetesi, 13 Mart 1950, 1-2.

⁶⁹ Keloğlan Gazetesi, 6 Nisan 1950, 1-2.

⁷⁰ Keloğlan Gazetesi, 17 Nisan 1950, 1-2.

⁷¹ Ülkü Varlık; Banu Ören, Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Seçimler, İstanbul: Der Yayınevi, 2001, 86-89.

⁷² Erol Tuncer, Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-199), İstanbul: TESAV Yayınları, 2002, 321.

⁷³ Keloğlan Gazetesi, 25 Mayıs 1950, 1-2.

sonuçlarının sıkıntılı olacağı savını haberleştirdi. 521. ve 522. sayılarında ise DP tarafından verilen sözlerin tutulmamasının parti içinde sıkıntılara yol açtığını karikatür alt yazılarında şu şekilde ifade edildi: “*Demokrat Parti muhalefette iken çok şeyler vaat etmişti. Adnan Menderes Hükümeti vaatlerinin yükü altında.*” Ayrıca seçimlerden hemen sonra DP'nin komutanlar ile valilerin çoğunun yerini değiştirdiğini veya yerine atama yaptığını, CHP taraftarı gazetelere baskı uyguladığını ve CHP kadrolarının yolsuzluklarının üstüne gidileceğini belirterek ülkede oluşan yumuşak havanın çok geçmeden değiştiğini söyledi.⁷⁴ Bu durumun bir tasfiye planı olduğunu, bununla birlikte ülke genelinde 30'a yakın valiyi emekli edildiği ve emekliye ayrılanlar arasında Seyhan (Adana) Valisi B. Zühtü Durukan'ın da bulunduğu haberlerine yer verdi. Gazete DP'yi eleştirilerine 525, 528 ve 533. sayılarında farklı konular üzerinden devam etti. Bu haberlere karşın DP'nin iktidara geçmesinden kısa bir süre sonra toz şekeri 30 kuruş ve kesme şekeri 20 kuruş ucuzlattığını ve Arapça ezan okuma yasağını kaldırdığını da haberleştirdi. Aslında gazetenin bu yaklaşımı CHP yanlısı tutumunu devam ettirirken DP ile ilgili bazı olumlu haberlere yer vererek tarafsız olduğunu göstermeye çalışıyordu.

24 Ağustos 1950 tarihli sayısında gazete başyazarı ile DP Adana teşkilatı arasında ilginç bir olay baş gösterdi. Keloğlan Gazetesi başyazarı 534. sayısının 2. sayfasında “*Politikada iftira ve çamurculuk: Demokrat Partinin teşkilatına bir tamim*” haberini yaptı. Başyazar belediye seçimleri nedeniyle DP Seçim Heyeti Başkanı Ömer Başeğmez'in Adana il teşkilatına gönderdiği gizli tamimi gazetenin ele geçirdiği anlattı. Adı geçen bu tamime göre DP teşkilatının CHP listesindeki kişileri lekeleme ve çürütme emri verdiğini aktardı. Ayrıca gazete başyazarı olarak Ömer Başeğmez'e şu soruyu soruyordu: “*Emlak Bankası'ndan aldığım evlerin nasıl alındığını ortaya çıkaracağını söylemiştin. Eğer böyle bir şey varsa hemen çıkar ve beni teşhir et. Yoksa iftira ve çamurculuğun zilletini kabul etmen lazımdır.*”⁷⁵ Anlaşıyor ki DP'ye muhalif olan gazetenin bu tür açıklamaları yerel seçimlerin yaklaşmasıyla kaynaklanıyordu. Yerel seçimler nedeniyle 535. sayısında DP temsilcilerinin kürsülerden inmediğini, 536. sayısında dedikodudan başka bir şey üretmediklerini, 537. sayısında DP'nin tek parti olmak istediğinden dolayı muhalefeti yok etmek istediğini çeşitli sayılarında haberleştirdi. 540. sayısında ülkede cinayetlerin arttığını ve bu duruma DP'nin hiçbir çözüm üretmediğini yer verdiği alaycı bir karikatürle “*Hakikaten hayat ucuzladı*” şeklinde aktardı (Bkz. EK-5).⁷⁶

Siyasi olaylar dışında ülkede yaşanan bazı gelişmeler gazetenin tek karikatürü olan ilk sayfasında farklı konularda işlendi. 89. sayısında bilimsel gelişmelere,⁷⁷ 91. sayısında tarımsal problemlere,⁷⁸ 85. sayıda ulaşım sorunlarına,⁷⁹ belediye seçimlerine ve 112. sayısında eğitimdeki durumlara yer verildi. Özellikle okulların açılmasının köylüler için çok önemli olduğu vurgulandı. İsmet İnönü'nün köylülerin eğitimini çok istediğini de ortaya koydu.⁸⁰ 1948 yılında Çukurova bölgesinde yaşanan yağışlar çiftçileri etkilediğinden bu duruma çare bulunması gerektiği ifade edildi. Çukurova'da insanların bu konudan hem muzdarip hem de kızgın oldukları karikatürle aktarıldı.⁸¹ Sel felaketi sonrası DP, hükümeti sert şekilde eleştirdi. 325.-493. sayıları arasında hayat pahalılığı, yiyecek ekmek sıkıntısı,⁸² karaborsanın artması,⁸³ Çukurova'da DDT ilacı kullanımı ve sivrisineklerin yok edilmesi problemi, özellikle belirli konularda eğitim almış kişilerin işsizlik problemi, bulaşıcı hastalıkların bazı bölgelerde etkin olması,⁸⁴ irtica'nın yeniden ortaya çıkması, af tasarısı, çiftçilerin kazandıkları paralar sonrası tutumlu davranmayıp eğlencelerde tutarsızca harcamaları,⁸⁵ motorlu taşıtların kullanılmasının fazlaşmasıyla ortaya çıkan trafik sorunları ve mal kaçakçılığı gibi konular işlendi.

⁷⁴ Keloğlan Gazetesi, 12 Haziran 1950, 1-2.

⁷⁵ Keloğlan Gazetesi, 24 Ağustos 1950, 1-2.

⁷⁶ Keloğlan Gazetesi, 19 Ekim 1950, 1-2.

⁷⁷ “*Dünyadan aya radyo dalgaları gönderiliyormuş!..*” başlığı ile karikatür bilimsel konular alt bilgiyle sunulmuştur.

⁷⁸ “*Çeltikçi sorunu yeniden hortlamasın!..*” başlığı altında tarımsal problemler Keloğlan karakteri ile dillendirilmiştir.

⁷⁹ “*Bizde trenler neden işlemiyor?*” başlığı altında demiryolları görevlisi ile Keloğlan karakterleri arasındaki alaycı atışma yer almıştır. Hatta bu konuda demiryolu görevlisi tarafından şu sözler sarf edilmiştir: “*Toros treni 1.080, Haydarpaşa treni 4.867 dakika tehirlidir.*”

⁸⁰ Keloğlan Gazetesi, 22 Nisan 1946, 1-4.

⁸¹ “*Hükümet biraz daha geç kalırsa Çukurova köylüleri yeşil başlı gövel ördek olacak*” Bkz. Keloğlan Gazetesi, 19 Şubat 1948, 1. Sel felaketi sonrası İsmet İnönü Tarsus ve Çukurova'ya gelerek incelemelerde bulunmuştur. Dört çocuğun öldüğü ve yüksek miktarda mal kaybının yaşandığı bölgede Bakanlar Kurulu'nun ana gündemi sel felaketi olmuştur. Çiftçiye tohumluk yardım yapılması kararı da alınmıştır. Bkz. Keloğlan Gazetesi, 23 Şubat 1948, 1-2.

⁸² “*Hayat pahalılığı, lüks ve yolsuzluklar halkı eziyor*” Bkz. Keloğlan Gazetesi, 29 Nisan 1948, 1-4.

⁸³ Ekmekten sonra özellikle şeker, un, yağ ve pirinçte de karaborsanın artması haklı bezdirdiği ortaya konulmuştur. Keloğlan Gazetesi, 17 Mayıs 1948, 1-4.

⁸⁴ Gazetenin ilk sayfasında verilen karikatürde Karadeniz Bölgesi'nde etkili olan verem hastalığının hızla yayıldığını ve acilen önlem alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. Keloğlan Gazetesi, 19 Ağustos 1948, 1-4.

⁸⁵ “*Pamukları satıyoruz ama paraları saklamasını bilelim*” başlıklı karikatür yer almıştır. Bkz. Keloğlan Gazetesi, 22 Eylül 1949, 1-4.

Adana Keloğlan Gazetesi'nin İkinci Dönemi (1952): Yayın Politikası ve Muhtevası

Gazetenin ikinci dönemi yaklaşık olarak 25 aylık bir beklemenin ardından 25 Mayıs 1952 tarihinde tekrardan başladı. 1952 yılının Mayıs ayında 4, Haziran ayında 7 ve Temmuz ayında 3 yayın daha yaptı ve sonra gazetenin yayın hayatı sonlandı. İki yıllık aranın ardından Demokrat Parti'ye muhalif şekilde yayınlanacağını şu karikatürle ortaya koydu:⁸⁶

Resim 6: Gazetenin ikinci dönemi ilk karikatürü, Keloğlan Gazetesi, S. 545, 1.

Gazetenin 3. Sayfasında yer alan “*Davul Zurna Az*” başlıklı bölümde ise DP Milletvekili olarak gösterilen Karatepeli karakteri ile CHP taraftarı Keloğlan arasındaki bir teklif sohbeti aktarıldı. Bu sohbet içinde Karatepeli, Keloğlan’a DP saflarına geçmesini istiyordu. Bu teklif ile ilgili sorular soran Keloğlan’a Karatepeli şunları söylüyordu: “*CHP’nin tekrardan iktidara gelmesi için 200 sene lazım. Hem bizim partiye gelersen çok rahat edersin. Bizde yok yok.*” Bu durumdan anlaşılıyor ki gazeteye DP taraftarları ile bazı tekliflerin yapıldığı ve bunun gazete sahibi nezdinde kabul edilmediği ortaya kondu.⁸⁷ Bu teklifin mizahi şekilde haber yapılması sadece başyazar tarafından ifade edildi. Bu haber içinde yapılan sohbetin gerçeği yansıtıp yansıtmadığı diğer kaynaklarda bulunmamaktadır.

Ülke içinde siyaset süreci parti liderlerinin bölge gezileriyle devam etti. CHP Karadeniz Bölgesi’nde ziyaretlerde bulunurken DP lideri Adnan Menderes Hükümeti’nin yönelttiği eleştirilere cevap verdi. Gazetenin 546. sayısında başyazar DP’yi olmayacak işlerle uğraştığı için eleştirdi.⁸⁸ 28 Mayıs 1952 tarihinde çıkan 547. sayının ilk sayfasında “*duydum duymadım demesinler*” başlığı altında gazetenin satışını engellemeye çalıştıklarını ve gazete satan çocuklara bazı kimselerin para vererek satışı yapılmasını diye uğraştıklarını haber yaptı. Ayrıca birinci sayfa karikatüründe başyazar DP’yi, Celal Bayar’a şikâyet etmiştir. Memurlara baskı yapıldığı, gözdağı verildiği ve “Moskoflarmış gibi” ekmeklerine mâni olunduğunu iddia etti.

Gazete 1952 yılında DP’ye muhalifliğini açıkça ortaya koydu. Yerel haberler yerine bölgede gelişen olayları ülke gündemiyle birleştiren gazete 31 Mayıs 1952 tarihinde ikinci defa kapandı. Bu dönemde İkinci Dünya Savaşı etkilerinden çok iç politika konularını okuyucularına vermeye çalıştı.

İstanbul’da Yayınlanan Keloğlan Gazetesi (1956-1958): Yayın Politikası ve Muhtevası

İstanbul Keloğlan Gazetesi’nin Adana’da yayınlanan Keloğlan Gazetesi ile resmi anlamda bir bağı olmamasına rağmen sahipleri, başyazarları ve yazı işleri müdürleri kapsamında organik bağı bulunmaktaydı. Adana’daki gazeteye emek veren ve yazı işleri müdürlüğünü yapan Zeynel Bey aynı zamanda İstanbul’da yayınlanan Keloğlan

⁸⁶ *Keloğlan Gazetesi*, 20 Mayıs 1952, 1-2.

⁸⁷ *Keloğlan Gazetesi*, 20 Mayıs 1952, 1-4.

⁸⁸ “*Manda yuva yapmış söğüt dalında*” ifadeleriyle olması imkânsız işlerin peşinde koşulduğu çizilmiştir. Bkz. *Keloğlan Gazetesi*, 24 Mayıs 1952, 1-2.

Gazetesinin sahibi olması bu bağın somut göstergesi oldu. Bu kapsamda İstanbul Keloğlan Gazetesi'ni çalışmamıza eklemek doğru olacaktır. Ayrıca ismi ve formatının aynı olması da önemli somut göstergelerdir.

Nevzat Bey'in Adana'da iki dönem çıkarmış olduğu Keloğlan Gazetesi 1956 yılının Ağustos ayında Zeynel Besim Sun tarafından birinci sayıdan başlamak üzere yeni bir Keloğlan Gazetesi olarak çıkarılmaya başlandı. Formatı değiştirilmeden yeniden ve daha renkli basılan gazetenin çoğu başlığı aynı şekilde devam etti. Nevzat Bey döneminde "Genel Durum" olarak verilen iç ve dış politik gelişmeler 1956 yılından itibaren "Haftanın Olayları" olarak verilmeye başlandı. Ayrıca 1945-1952 yılları arasında haftalık 2 defa basılan gazete Zeynel Bey'in döneminde haftada 1 defa basılmaya başlandı.

Gazete 8 Ocak 1957 tarihine kadar 4 sayfa şeklinde basılırken 22 Ocak 1957 tarihindeki 23. sayısından itibaren 7 sayfa şeklinde basıldı. Ayrıca birinci sayfada verilen karikatürün baş aktörü yine Keloğlan olmuş buna karşı Adana'da çıkarılan gazetenin aynı bölümündeki Karatepeli karakteri yerine "Evliya Çelebi" karakteri çoğu bölümde eşlik etti.

Adana Keloğlan Gazetesi döneminde iç politika haberlerinde DP'ye karşı sert bir tavır takınmasına rağmen 1956 yılından itibaren İstanbul Keloğlan Gazetesi, DP ve Adnan Menderes'e yönelik olumlu haberler yapmaya başladı. Nitekim Adnan Menderes'i öven açıklamalar yapan gazete 53. sayısında şu ifadeleri kullandı:⁸⁹ "Karadeniz gezisinde Adnan Menderes'in nutku bir atom bombası etkisi yaratmıştır. Haysiyetli, namuslu ve vazifesini bilen iyi bir devlet adamıdır. Kalkınan bir Türkiye'nin mimarıdır. Elinde kurulmuş fabrikalar, önünde barajlar, sağında yollar ile limanlar, solunda köy içme suları ile okullar bulunmaktadır. Devlet fazlası varidatlar, yükselmiş seviye, imar işleri yani fani bir devlet adamına göre on defa yüz defa yetiyecek işler."

Resim 7: "DP'nin icraatları karikatürü", Keloğlan Gazetesi, 6 Ağustos 1957, S. 51, 1.

Gazetenin 53. sayısındaki haberinde İstanbul, Adana ve İzmir'de DP'nin muhaliflerin iddialarının aksine yaklaşan seçimlerde çok daha fazla oy alacağını belirtti. Bununla birlikte 27 Ağustos 1957 tarihindeki yayınında İsmet Paşa önderliğinde muhalif üç partinin İstanbul'da toplandığı ve seçim için birleşecekleri haberine yer verdi. Gazete haberine göre bu durum "kudretsizlik" olarak yorumlandı. Seçimlerin bu şekilde kazanılmasının bir hayal olduğu yazıldı. Çünkü başyazara göre DP halkı tanıdığı ve toplumun sorunlarını çözdüğü için bu ittifakın başarısız

⁸⁹ Keloğlan Gazetesi, 20 Ağustos 1957, 1-2.

olacağını ortaya koydu.⁹⁰ CHP dışında Hürriyet Partisi ve Millet Partisi ittifak sayesinde bazı bölgelerde DP'den daha fazla oy alabilecekleri düşünülmesine rağmen gazete seçim kanununa göre birleşmenin olamayacağı iddiasını kamuoyuyla paylaştı. Gazete başyazarı bu durumda bulunan seçim bölgelerinde diğer partilerin CHP'yi destekleme kararı aldıklarını dile getirdi.⁹¹ Buna karşın gazetelerin her vilayette temsilcilerinin bulunduğu ve halkı dinleyen gazetecilerin genel hatlarıyla bazı gözlemler yaptığını aktardı. Bu gözlemlere göre halkın DP'den memnun olduğunu, toplumun bolluk ve huzur içinde olduğunu, ülkenin imarının devamlı arttığını ve söylenilenin aksine pahalılık olmadığını ifade etti. Ayrıca ittifakın başarısız olacağı ve DP'nin yine iktidarda kalacağından şüphenin olmadığı haberini aktardı.⁹² Gazetenin başyazarı 59. sayısında halkın dünkü Türkiye ile bugünkü gelişmiş Türkiye'nin karşılaştırması sonucunda gerçekleri göreceğini ve DP'nin iktidarda kalması gerektiğini haber olarak verdi. İttifak halindeki üç partinin tam manasıyla birleşemediğini ve ayrılıkların yaşandığını tespit etti. Bununla birlikte gazete DP lideri Adnan Menderes'i "*Baba*" olarak nitelendirdi.

27 Ekim 1957 tarihinde yapılan seçimlerde DP'den 426, CHP'den 178, HP'den 4, MP'den 4 milletvekili Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdi. İktidarı yeniden DP kazandı. Bu seçimleri değerlendiren gazete İsmet İnönü'nün ağzından DP'ye yönelik şu ifadeleri dillendirdi: "*DP iktidardan düşmezdi. Düşseydi yazık olurdu. Muhalefetin sesi pek fazla çıkmıyordu. Ayrıca biz ülke olarak demokrasiyi kısa zamanda benimsemişiz. Bu halimizle ne kadar övünsek azdır.*" Bu haber gazetenin seçimlerle ilgili kinaye yaptığını da gösteriyordu. Haberin devamında ülkede seçimlerin sakın geçtiği ve Türk vatandaşlarına yakıştığını da aktardı.⁹³

1957 yılında yapılan seçimlerden sonra gazete uluslararası ilişkileri haber yapmaya başladı. Özellikle Rusya'nın Sputnik-2'yi uzaya fırlattığını ve Suriye'yi himaye ettiğini buna karşın Batılı devletlerin zırhlı gemilerin yapımına yöneldiğini aktardı. Kıbrıs meselesi ve Türk-Yunan ilişkilerinin de sıkça işlendiği görüldü. Soğuk savaşın etkilerinin devam ettiğini ortaya koyan gazete iç politikada ise hükümetin kimlerden oluşacağını, halkın bolluk içinde bulunduğunu ve mali olarak ülkenin denk bütçe çıkardığını haberleştirdi (Bkz. EK-6).⁹⁴

1958 yılında gazetenin 73. ve 74. sayılarındaki haberlerde Rusya'nın uluslararası ilişkilerdeki politikalarına yer verdi. Rusya'nın gücünün kırılması için ABD'nin para yardımlarına devam ettiği haberleştiriyordu. Ankara'da düzenlenen Bağdat Paktı'na ABD'nin katılma ihtimalinin Rusya'yı düşündürdüğü de haberde işlenmiştir. Ayrıca bu süreç Rusya'nın hızla silahlandığı ve hidrojen bombası haberlerinin sıkça yapıldığı dönem oldu.⁹⁵ Rusya'nın Sputnik-2 çalışmalarına karşın ABD'nin maddi yardımlar yapmasının yanında birde hızlıca uzay yarışına başladığını ilk sayfalarında işlemeye başladı.⁹⁶ Özellikle Rusya yardımları karşısında Suriye'nin Doğu ile Batı devletleri arasında taraf tutmasına ilişkin kararı vermekte zorlandığı ve verilecek her iki farklı karar sonucunda sıkıntılarının yaşanacağı karikatürlerle okuyucularına sunuldu.⁹⁷ Yalnız Rusya'nın destekleriyle hareket eden Suriye'nin tarafını bu ülkeden yana netleştirmesi sonucunda yaşayacağı daha farklı problemleri görememekle de ayrıca eleştiriyordu. Tunus'un Fransızları ülkeden çıkarmaya başladığını aktaran gazete bu nedenle ABD ile Fransa'nın siyasi olarak arasının açıldığını da 81. sayısında karikatürleştirdi.

Kıbrıs gündemi ise gazetenin çoğu bölümünde haberleştirildi. EOKA ve Yunan saldırılarına karşın Türklerin ellerinde bayraklarla protestolar içinde olduğunu aktardı.⁹⁸ İngiltere ile Yunanistan'ın Kıbrıs üzerinde bir çözüm bulmak için gizlice bir araya geldiklerini fakat Türk devleti olmadan bir çözümün bulunamayacağını haberinde ifade ediyordu.⁹⁹

Sonuç

Keloğlan Gazetesi yerel anlamda Adana vilayetinde Çukurova bölgesine hitap eden bir mizah gazetesi olarak 22 Mart 1945 tarihinde Nevzat Güven Bey tarafından çıkarıldı. Haftanın iki günü dört sayfa şeklinde çıkarılan gazete ülke içinde ve dışında yaşanan olayları mizahi çerçevede okuyucularına aktarmaya çalıştı. Gazetenin ilk

⁹⁰ *Keloğlan Gazetesi*, 27 Ağustos 1957, 1-2.

⁹¹ *Keloğlan Gazetesi*, 17 Eylül 1957, 1-2.

⁹² *Keloğlan Gazetesi*, No: 58, 24 Eylül 1957, 1-2.

⁹³ *Keloğlan Gazetesi*, No: 64, 5 Kasım 1957, 1-7.

⁹⁴ *Keloğlan Gazetesi*, No: 69, 10 Aralık 1957, 1-7.

⁹⁵ *Keloğlan Gazetesi*, No: 73, 7 Ocak 1958, 1-2; *Keloğlan Gazetesi*, 7 Ocak 1958, 1-2.

⁹⁶ *Keloğlan Gazetesi*, No: 75, 21 Ocak 1958, 1-2.

⁹⁷ *Keloğlan Gazetesi*, No: 76, 28 Ocak 1958, 1-2.

⁹⁸ *Keloğlan Gazetesi*, No: 78, 11 Şubat 1958, 1-2.

⁹⁹ *Keloğlan Gazetesi*, No: 85, 1 Nisan 1958, 1-2.

sayfasında politik ve toplumsal olayları işleyen bir karikatür yer almakta ve gündemdeki gelişmeler alaycı bir formatla aktarılmaktaydı.

Nevzat Bey döneminde 1945-1950 yılları arasında Adana vilayeti Türk Sözü matbaasından çıkarılan gazetenin başyazarı da kurucusu da aynı kişidir. Nevzat Bey ilk döneminde politik ve toplumsal olaylar aktarırken özellikle ülkede demokratik gelişmelerin yaşandığı dönemde CHP yanlısı bir yayın politikası benimsedi. 1950 yılında DP ülke yönetimini seçimlerle ele aldığı bu partiye karşı eleştirilerini devam ettirdi. 1950-1951 yılları arası kapanan gazete ikinci dönemi olan 1952 yılında tekrar yayımlanmaya başlandı fakat sadece 14 sayı çıkarabildi. Bu dönemde de DP karşıtı bir yayın politikası güden gazete tekrar kapandı.

Zeynel Besim Sun tarafından 1956 yılında İstanbul'da ulusal nitelikte yeniden çıkarılan Keloğlan Gazetesi haftada bir defa gün yedi sayfa şeklinde yayımlanmaya başlamıştır. Yayımlandığı 1956-1958 üçüncü döneminde birinci sayıdan tekrar başlayan gazete DP yanlısı bir politika güttü. Muhalefetteki diğer partileri alaycı şekilde eleştiren gazete iki yıl yayımlandıktan sonra kapandı. Özellikle roman yazarı olan Zeynel Bey'in kendi romanı olan "Çakıcı Efe" parça parça gazete bölümlerinde okuyucularına sunuldu.

İç politikada kurucu ve başyazarlarına göre bir yayın politikası izleyen gazete uluslararası gelişmelerde ise milli bir yaklaşım gösteriyordu. Formatında uyarı ve dikkat çekme stratejisi izleyen gazete özellikle İkinci Dünya Savaşı ve devamında yaşanan Rusya ile Batı devletleri arasında yaşanan soğuk savaş haberlerinde işledi.

Gazete politik konular dışında ülkenin her bölgesindeki değişik ve uç özellik taşıyan haberleri aktardı. Bilmece, atasözü, atışma ve karikatürle olayları okuyucularına sunan gazetenin "çok okunan gazeteler" arasında olduğu da aşikardır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Alangu, Tahir. *Keloğlan Masalları*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1991.

Bayraktar, Zülfikâr, "Geleneğin Güncellenmesi Bağlamında Masaldan Çizgi Filme Keloğlan Tiplemesi Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 49(49), 2014.

Çeviker, Turgut. *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I-II*. İstanbul: Adam Yayınları, 1986.

———. *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-II*. İstanbul: Adam Yayınları, 1986.

———. *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-II Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923)*. İstanbul: Adam Yayınları, 1986.

———. *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-II Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*. İstanbul: Adam Yayınları, 1986.

Demirkol, Gökhan, "Türkiye'nin İlk Türkçe Mizah Dergisi: Terakki", *Gazi Akademik Bakış* (Gazi Academic View, 2016), x <<https://doi.org/10.19060/gav.321006>>

Derneği, Karikatürcüler. *Başlangıcından Bugüne Türk Karikatürü*. İstanbul: Karaca Ofset, 1971.

Doğan, Ferruh. *'Türk Karikatürünün Siyasal Gelişimi' Ankara Uluslararası Karikatür Festivali (19-23 Mayıs 1995)*. Ankara: Karikatür Vakfı Yayınları, 1995.

Gerçek, Selim N. (2019). *Matbuat Tarihi*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

'Keloğlan Gazetesi', 22 Mart 1945, Yıl: 1, S. 1

———, 10 Temmuz 1952, Yıl: 8, S. 558

———, 19 Şubat 1948, Yıl:3, S. 298

- Kutay, Cemal. *Osmanlı'da Mizah (1868-...) Kişiler, Olaylar, Belgeler, Çizgiler, Dergiler*. İstanbul: Acar Bilgi Merkezi Yayınları, 2013.
- Max Luthi, 'Avrupa Masal Tipleri ve Kişileri', *Millî Folklor*, (36) (Kış), 1997
- Nuri Kayış, Serhat Hürkan. (2012). *Sansürsüz Sansür Tarihi (1795-2011)*. Ankara: Sinemis Yayınları.
- Okay, Cüneyd. *Dönemin Mizah Dergilerinde Milli Mücadele Karikatürleri / 1919-1922*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Öngören, Semih, Ferit Balcıoğlu. *Cumhuriyet Dönemi Türk Karikatürü (1923-1983)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973.
- Ören, Ülkü, Banu Varlık *Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Seçimler*. İstanbul: Der Yayınevi, 2001.
- Şenyapılı, Önder. *Neyi,Neden,Nasıl Anlatıyor Karikatür Kim Niye Çiziyor?*. Ankara: Odtü, 2003.
- Tamer, Aytül, *Kurtuluş Savaşı'ndan İktidar ve Mizah İlişkisi: Devlet Arşivindeki İzler"* (Erzurum: Ulusal İletişim Kongresi Gülmenin Arkeolojisi ve Medyada Mizah 500 Olgusu, Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi Ulusal İletişim Kongresi Bildiri Kitabı, Mega Ofset, 2011)
- Tuncer, Erol. *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-199)*. İstanbul: TESAV Yayınları, 2002.
- Yılmaz, Lale. 'İPEK YOLU'NDA BİR RESSAM: MEHMET SİYAHKALEM' (Nevşehir: Honorary Presidents, 2018)
- Yılmaz, Serhat S., Yakup Avcu, *TANZİMAT DÖNEMİ'NDE NEŞREDİLMİŞ KISA ÖMÜRLÜ BİR MİZAH GAZETESİ: MEDDAH A SHORT-LIVED HUMOUR JOURNAL PUBLISHED IN THE TANZİMAT PERIOD: MEDDAH, Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 June 2020, xLIV <<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cumusosbil/738046>> [accessed 29 June 2021]
- Yurt Ansiklopedisi*, C. 1. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981.

EKLER

EK 1. Seçim öncesi toplumdaki kutuplaşmayı anlatan karikatür

Keloğlan Gazetesi, 4 Nisan 1946, Yıl:3, S. 107, 1.

EK 2. Seçim öncesi DP'nin partici düzeni sağlayamadığını anlatan karikatür

Keloğlan Gazetesi, 16 Şubat 1948, Yıl:3, S. 297, 1.

EK 3. Seçim öncesi toplumdaki sert kavga ve muhalefeti anlatan karikatür

Keloğlan Gazetesi, 11 Ağustos 1949, Yıl:5, S. 445, 1.

EK 4. Seçim öncesi gazetenin DP'yi alaycı bir dille eleştirdiği karikatür

Keloğlan Gazetesi, 13 Mart 1950, Yıl:5, S. 501, 1.

EK 5. Seçim sonrası gazetenin DP'yi alaycı bir dille eleştirdiği karikatür

Keloğlan Gazetesi, 19 Ekim 1950, Yıl:6, S. 540, 1.

EK 6. Seçim sonrası gazetenin CHP'yi bütçe konusunda alaycı bir dille eleştirdiği karikatür

Keloğlan Gazetesi, 10 Aralık 1957, Yıl:2, S. 69, 1.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 231-250.

Geliş/Received: 11.11.2021

Kabul/Accepted: 01.02.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1022251

(Araştırma Makalesi/Research Article)

TÜRKISCHE POST GAZETESİNİN GÖZÜNDEN ATATÜRK (1926-1938)*

ATATÜRK THROUGH THE EYES OF TÜRKISCHE POST NEWSPAPER (1926-1938)

EBRU KAYA**

ÖZ

On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren gelişmeye başlayan Türk- Alman münasebetleri, tarihinin şahit olduğu en tahripkâr savaşlardan ilki olan Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kesintiye uğramıştır. Bu kesinti 1924 yılında imzalanan Türk- Alman Dostluk Antlaşması'na kadar sürmüştür, bu noktadan sonra iki ülke arasında revize dönemine girilmiştir. Bu dönemin sonuçlarından biri olarak meydana çıkan; Türkische Post (Türk Postası) gazetesi, 1926-1944 yılları arasında İstanbul'da başlamış olduğu yayın hayatını on sekiz yıl boyunca sürdürmüştür, günlük bir gazetedir. Yayın dili Almanca olan gazetenin, hedef kitleleri içinde, Türk topraklarında yaşayan Alman vatandaşlarla beraber Türkler arasında Almanca bilen birtakım aydın, milletvekili, subay, iş adamı ve vatandaşlar yer almıştır. Gazetenin başlıca amacı; Türkiye ve Almanya arasındaki kopmuş olan ekonomik, politik, kültürel ve askeri ilişkileri tekrar canlandırmak ve geliştirmek olmuştur. Gazetede neşredilen haberler ağırlıklı olarak Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk ve Ortadoğu odağında toplanmıştır. Bu çalışmada; Türkiye'de yayımlanan bir Alman gazetesinin gözünden Mustafa Kemal Atatürk'e olan bakış yansıtılmaya ve birtakım hususlar çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Mustafa Kemal Atatürk. Türk- Alman ilişkileri, Türkische Post, Türkiye.

ABSTRACT

The Turkish-German relations, which started to develop at the end of the nineteenth century, were interrupted after the First World War, one of the most destructive wars of the history. This interruption lasted until the Turkish-German Friendship Treaty was signed in 1924, after which a revision period was practiced between the two countries. As one of the results of this period; Türkische Post (Turkish Post) newspaper is a daily newspaper that started its publication life in Istanbul between 1926-1944 and continued to get published for eighteen years. The target audience of the newspaper, whose publication language is German, includes German citizens living in Turkish territory, as well as some German-speaking intellectuals, deputies, officers, businessmen, and citizens among the Turks. The main purpose of the newspaper; was revive and develop the economic, political, cultural, and military relations between Turkey and Germany. The news published in the newspaper was mainly focused on the Republic of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, and the Middle East. This study claims to reflect and evaluate the view of Mustafa Kemal Atatürk from the eyes of a German newspaper published in Turkey within the framework of some issues.

Keywords: Germany, Mustafa Kemal Atatürk. Turkish-German Relations, Türkische Post, Turkey.

* Bu çalışma, "Bir Alman Gazetesi'nin Gözünden Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu: Türkische Post Gazetesi (1926- 1938)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, kayaebru@ankara.edu.tr, ORCID: [0000-0001-8855-9439](https://orcid.org/0000-0001-8855-9439).

Extended Abstract

All developments in the history of humanity have given direction to the press and media organs that diversify within themselves. One of these press and media organs, the newspaper based on the dusty pages of the historical past; is one of the prominent mass media in socioeconomic societies and is responsible for keeping a mirror to the era in which it was written.

In historical studies, the newspaper besides being a living witness of the events in the societies in which it is located is only one of the many written sources used in the examination of societies and social events. The periodical publication of this resource, which also contains its history of development, and the richness of diversity in its content, have made it one of the resources frequently used in historical studies. There are several points to consider when working with a newspaper as a source for historical research. First, it is important to say that the press is an entity that needs to be addressed by its authors, the thought system, democratic elements, and the culture and values of the society it is a part of. Therefore, while working in newspapers in historical research, many book articles and theses related to the subject of research are not only to enrich the study but also to give the reader different perspectives and to analyze the subject in the most accurate way possible. In addition, assessing the news in the newspaper through another newspaper or from other chronological written sources will reinforce the value of the study. Because if you try to look at information from a single angle, the chances of questioning it also disappear. At this point, the ethical thing is to compare and criticize information with other sources and to leave it to comment by filtering in the newspaper's filter. In this context, the first fact to mention is that the newspaper, which constitutes the main source of the article, was analyzed by considering the conjuncture of the period when it was published.

Revising the Turkish-German relations, which had been interrupted for some time after the First World War, this newspaper was published in Istanbul in 1926. The *Türkische Post* newspaper used in this article is accessible from the "Newspaper Archives" in the Berlin City Library, which are available to all internet users. It was published every day for eighteen years, except when it was closed and when it was a holiday. All copies of the paper in this archive, from its publication in 1926 until the end of 1943, were presented to the reader. The founding of the Republic of Turkey and Mustafa Kemal Atatürk had a huge impact on the world press from 1923 to 1938. During this period, Mustafa Kemal Atatürk's steps towards development and modernization drew the attention of all world states. Mustafa Kemal Atatürk attracted the attention of all world states with his revolutionary movements in the first decade of the Republic. During World War I, our ally Germany published many articles about the new Republic of Turkey and Mustafa Kemal Atatürk in his own country. At this point, the *Türkische Post* was a German newspaper established in Istanbul as a revision of Turkish-German relations, which was interrupted for some time after the First World War. The main aim of the paper was to revive and develop the economic, political, cultural, and military relations that had been cut off between the two countries. However, the German language of the newspaper as well as the large literate population of Turkey during the early years of the Republic caused the newspaper to encounter a limited audience. Comments by the states that follow the reforms of Mustafa Kemal Atatürk, the founding leader of the Republic of Turkey, have been covered by many studies in history. However, the publication of a German newspaper on the territory of the country is an issue worth investigating.

In this article, the newspaper published every day for eighteen years in four pages and its contents were limited internally. The whole newspaper is generally reviewed; however, from 1926 to 1938, all the news on Mustafa Kemal Atatürk formed the backbone of this work. In this study, the content analysis method was mainly used. This method ensures the correct analysis of newspaper articles and the correct analysis and presentation of data to readers. Thanks to the content analysis method used in the research, an attempt was made to handle the news in the newspaper according to historical methods and criteria. This study is not the first time that ninety-nine-year-old Turkey has gone into youth. On the other hand, it is the first look through the eyes of a German newspaper in Istanbul on Mustafa Kemal Atatürk and his reforms that will transform him into a global leader. The main purpose of this study is to view Mustafa Kemal Atatürk, the founding leader of the Republic of Turkey, through the eyes of the *Türkische Post*, and to evaluate the obtained information in the light of historical science.

Giriş

Tarih kronolojisinde başlangıcının XII. yüzyıla kadar uzandığı bilinen Türk-Alman ilişkileri, içinde bulunduğu devirlerin koşul ve şartlarına uygun olarak yüzyıllar boyunca devletler arasında süren hegemonik güç savaşlarının ekseninde bir gelişim göstermiştir.

Türk-Alman ilişkilerinin Orta çağda tohumlanan altyapısı,¹ XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren meyvelerini vermeye başlamıştır. Militarizm olgusunun egemen olduğu bu yüzyılda; sınırları daralmış ve oldukça yıpranmış olan Osmanlı Devleti'nin kendini yeniden toparlayabilmek amacıyla Batı'ya doğru attığı adımlar, iki ülke arasındaki temasları arttırmıştır. Örneğin III. Mustafa'nın Prusya'daki modern hareketlerin takibinin sağlanması amacıyla Resmi Ahmed Efendiyi Berlin'e, dönemin Prusya Kralı II. Frederik'in huzuruna elçi olarak göndermiş olması bu temaslardandır.² Bu temaların izlerine, II. Mahmut dönemine uzanan yıllarda ve yine militarist alanda modernleşmenin kendini gösterdiği politikalarda rastlanılmıştır. Bu noktada belirtmek gerekir ki; 1878 yılında toplanan Berlin Kongresi'nden sonra cereyan eden olaylara kadar Osmanlı modernleşmesinin birçok alanda beslendiği kaynak Fransa olmuştur. Militarist alanda, Prusya (Alman) modeline geçiş ise resmi olarak 1836 yılında Yüzbaşı Helmut von Moltke'nin başkanlığında bir askeri heyetin istihdam edilmesi ile kendini göstermeye başlamıştır.³ XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan sürece bakıldığında orduda çok sayıda Alman askeri uzman istihdam edildiği görülmüştür. Bir yüzyıla kadar yayılmış olan temalar neticesinde, XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyıla uzanan Türk- Alman ilişkilerinin gelişimi bir dostluk zemine oturtulmuş ve ağırlıklı olarak askeri, siyasi ve ekonomik boyutlar üzerinden kaydedilmiştir. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ise yeni bir noktaya ulaşmıştır.

Birinci Dünya Savaşı esnasında aynı safta yer alan bu iki devlet arasındaki ilişkiler, 1918'deki yenilgi nedeniyle bir süre bütünüyle durmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin 23. Maddesi gereğince; Osmanlı devletinin ittifak devletleriyle olan tüm bağlantılarını koparması şartı ileri sürülmüştü.⁴ Buna müteakip, Almanya'nın imzaladığı Versailles Barış Antlaşmasında da benzer hükümlerin olduğu maddeler mevcuttu.⁵ Bu maddelerin amacı müttefik bu iki devlet arasındaki her türlü bürokratik ilişkiyi kesmekti. Bununla beraber her iki devletinde karşı karşıya kaldığı iç ve dış sorunlar, bu ilişkilerin kopma noktasına gelmesinde büyük rol oynamıştı. Savaş sonrasında yıkılan iki imparatorluğun üzerine iki ülkede de hiç denenmemiş yeni Cumhuriyet rejimlerin kurulması ile yeni bir döneme girilmiştir. Ancak Almanya ve Türkiye arasındaki coğrafi bakımdan olan uzaklık, iç ve dış politikada yaşanan sorunlar ve çözüm arayışları iki ülkenin hemen yakın ilişki kurmasını geciktirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, Almanya Hükümeti ile ilişkilerine ancak kuruluşunu ve anayasal düzene geçişini tamamladıktan sonra yeniden başlamıştır. Zamanın genel çehresine bakıldığında XX. yüzyılın yirmi bir yıl arayla iki büyük dünya savaşına şahitlik ettiği görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından mağlup tarafta yer alan devletlerin maruz bırakıldığı ağır şartlar hem bu ülkelerin dönüşümlerini hem de ikinci bir dünya savaşına giden süreci hızlandırmıştır. Zira uluslararası siyasette geçici bir barış dönemi⁶ olarak nitelendirilen 1919- 1929 yılları arası 1930'lu yıllara gelindiğinde tamamen sona ermişti. İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte sahneye tekrar baş aktörlerden biri olarak çıkacak olan Almanya'ya, Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan ve oldukça ağır bir barış antlaşmasını, şiddetli ekonomik ve sosyal sıkıntıları içeren miras, 1918 yılında doğaçlama bir devrimin karmaşasından doğan Weimar Cumhuriyeti'nin zayıflamasına neden olmuştu. 1933 yılında ise Adolf Hitler'in ve Nasyonal Sosyalist İşçi

¹ Din ve toprak kavramlarının temel dinamiklerini oluşturduğu Orta çağ, doğu ve batı toplumlarında iki farklı yönde seyretmiştir. Doğu toplumları için bir ütopya, batı için ise bir distopya şeklinde başlayan bu çağ biterken, Türk- Alman ilişkileri adına sahneye; bir Türk İmparatorluğu olan Osmanlı Devleti ve Kutsal Roma- Germen imparatorluğunun dağılmasının ardından varlık göstermiş yarı- bağımsız bir devletlerden biri olan Prusya çıkmıştır. XVIII. yüzyıla kadar savaşlar üzerinden devam eden iki devlet arasındaki ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin yıpranması ve toprak kayıplarının etkisiyle yeni bir çehreye bürünmüştür. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, I. Cilt, 2011, 241.

² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, 343.

³ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981, 58; Çiğdem Dumanlı, Seyfi Yıldırım, 'XIX. Asırda Osmanlı Devleti'nde İstihdam Edilen Avusturya-Macaristan ve Prus-Alman Kökenli Askerî Heyetler ve Hekimler.' *Amme İdaresi Dergisi*, 3/53 (2020), 47.

⁴ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Cilt 1, 1953, 524.

⁵ 28 Haziran 1919 tarihinde Almanya tarafından imzalanan Versailles Antlaşması'nın 22. Maddesinin 4. Fıkrası ile 155, 258- 261 ve 434. maddelerin amacı, Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki bağlantının koparılmasına yöneliktir. Cemil Koçak, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, 1.

⁶ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789- 1960*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1964, 467.

Partisi'nin iktidara gelmesiyle Cumhuriyet rejimi tamamen geride kalmıştı.⁷ Hitler, Almanya ve diğer sanayileşmiş ülkelerdeki 1929 Ekonomik Buhranı'nın zirveyi çoktan geçtiği anda iktidara gelmişti. Demokratik yönelimli ülkelerde, doğal iyileşme süreci hedeflenen devlet önlemleri ile desteklenmişti ancak Almanya'da bu süreç çok daha zorlu geçmişti. 1936 yılına doğru Nasyonal Sosyalist hükümetin uyguladığı ekonomi politikalarının olumsuzlukları ortaya çıkmaya başlamıştı. Alman ekonomisinin yurt dışına olan bağımlılığı ve döviz rezervlerinin tükenmesinden dolayı ekonominin boğulduğu tehlikeli bir tıkanma meydana gelmişti.⁸ Tüm bunlarla beraber Almanya'nın dış politikadaki temel hedefleri içinde olan; Almanya dışında yaşayan tüm Almanların, Almanya sınırı içine alınması ve Lebensraum (Hayat Sahası) ile Neuer Ordnung (Yeni Düzen) ilkeleriyle devletin refahının en üst düzeye çıkarılması yolunda attığı adımlar Hitler'i, 1939 yılının Mart ayında Çekoslovakya'nın işgaline götürürken, dünyayı da ikinci bir cihan harbine sürükleyecekti.⁹ Hülasa; 1930'lu yılların başının hem Almanya hem Türkiye açısından bir dönüm noktası niteliği taşıdığını belirtmek gerekir. 1923 yılından 1933 yılına kadar olan zaman diliminde iki ülke arasındaki ilişkiler diplomatik bir çerçeve içerisinde ve dostluk zemininde gelişme göstermiştir. Ancak bu ilişkilerin istenilen düzeye ulaşmasında Almanya'da Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nin iktidara geldiği yıl yani 1933 yılı kritik olmuştur. Alman ekonomisinin dış pazarlara açıldığı ve Hitler'in iktidara geldiği yıllar Türkiye'nin de önemli bir oranda dış finansmana ihtiyaç duyduğu bir döneme denk gelmekteydi. Ekonomiyi politik sahada egemenlik sağlamak için bir araç olarak kullanan Almanya ile ilişkiler işte bu dönemde önemli bir ivme kazanmıştı.¹⁰ Genel bir ifadeyle 1933 ve 1938 yılları arasında iki ülkenin uluslararası politikada önemli ölçüde hareketlendiği yıllardır. İç politikada bilhassa ekonomik ilişkilerde karşılıklı çıkar esas alınmışken, dış politikada birbirinden tamamen zıt yapıda bir siyaset güttükleri görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı'na yaklaşırken Türk – Alman ilişkilerinin seyrini Almanya'nın revizyonist olarak sürdürdüğü politikası, Almanya- İngiltere rekabeti ve Türkiye ile girdiği diplomatik ilişkilerdeki tutumu belirlemiştir.¹¹

Batı dünyasında güç dengelerini değiştiren ve her iki ülkenin de sosyal ve iktisadi tarihinde iz bırakan bir olgu¹² olan Türk- Alman ilişkilerinin, seyrine yukarıda kısa bir bakış atılmıştır. Bu noktadan itibaren ise Türkiye ve Almanya arasındaki ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkan Türkische Post gazetesi mercek altına alınacaktır. Söz konusu gazete ilgili olarak yapılan Türkiye Cumhuriyeti'ndeki tarih araştırmalarına bakıldığında sadece 1997 yılında Fatih Keskin tarafından, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 'İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Alman Propagandası: Türkische Post' ismiyle kaleme alınan değerli bir tez çalışmasıyla karşılaşılmıştır. Türkiye'de Nasyonal Sosyalist propagandayı incelemek amacıyla ele alınan bu yüksek lisans tezinde gazete örnek olay olarak kullanılmış ve gazetenin 1939 ve 1944 yılları arasındaki beş yıllık süreci ele alınmıştır. Söz konusu bu tezin kapsamına bakıldığında; Propaganda, Nasyonal Sosyalizm, Nasyonal Sosyalist ideoloji, Adolf Hitler ve bu kıstasta Türk Alman ilişkilerinin gelişiminin çalışıldığı görülmüştür. İlaveten Resul Alkan'ın 2019 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisinde yayımlanan 'Die "Türkische Post: Türkiye'de Bir Nazi-Propaganda Gazetesi ve Matbuat Umum Müdürlüğü" isimli makalesi de söz konusu gazete üzerine yapılmış öne çıkan araştırmalardan biridir.

Bunlara ek olarak Alman basını çerçevesinde ele alınmış araştırmalara bakıldığında karşılaşılan iki çalışmadan biri S. Eriş Ülger tarafından 'Alman Basınında Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti 1910- 1944' ismiyle 1995 yılında yayınlamış olup, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınlarında basılmıştır. Ancak bu çalışmaya bakıldığında Almanca gazetelerden alınan belirli günlerdeki haberlerin çevirisiyle birlikte verildiği derleme bir eser olduğu görülmüştür. Bir diğer araştırma ise Ramazan Çalık'ın 'Alman Basınında Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)' başlığıyla 2004 yılında yayımlanmıştır. Bu eserde de yaklaşık on bir alman gazetesi kullanılmış olup tam olarak üç bölümde Millî Mücadele dönemi Türkiye'si yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu iki değerli çalışmaya ek olarak öne çıkan bir araştırma makalesi ise Dietrich Schlegel, tarafından '1924-1933 Yılları Arasında Alman Basınında Türkiye' başlığıyla 1987 yılında Erdem- İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi'nde yayınlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyet'in kendi toprakları içerisinde on sekiz yıl boyunca neşredilen bir Alman gazetesinin gözünden Mustafa Kemal Atatürk'ün nasıl yansıtıldığını analiz edebilmektir. Söz konusu olan "Türkische Post" isimli gazeteye, Berlin Şehir Kütüphanesinde bulunan 'Gazete Arşivleri' sistemi üzerinden

⁷ Hermann Mau, 'Hitler und der Nationalsozialismus', Deutsche Geschichte im Überblick, Stuttgart: J. B. Metzlersche Yayınları, 1953, 666.

⁸ Otto Heinrich Müller, Reinhard Schantz, *Deutsche Geschichte im europäischen Zusammenhang*, Frankfurt: Hirschgraben Yayınları, 1968, 259.

⁹ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası 1919- 1980*, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt I, 2002, 301.

¹⁰ Selim Deringil, *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, 21.

¹¹ Yavuz Özgüldür, *1923 -1945 Dönemi Türk Alman İlişkileri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, 137-141.

¹² Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, 11.

ulaşmıştır. On sekiz yıl boyunca, kapatıldığı ve tatil olduğu günler dışında her gün dört sayfa olarak yayınlamış olan gazetenin söz konusu bu arşivde, yayın hayatına başladığı 1926 yılından 1943 yılının sonuna kadar olan bütün nüshaları okuyucuya açık bir biçimde sunulmuştur. Gazetenin, 1926 ve 1938 yılları arasında nasıl bir Mustafa Kemal imajı çizdiği, tutumunda değişiklik yaşanıp yaşanmadığı, dönemin koşul ve şartları da göz önünde bulundurularak ele alınmış ve bu on iki yıllık süreçte gazeteden elde edilen veriler incelenmeye çalışılmıştır.

Türkische Post Gazetesine Genel Bir Bakış

Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi olarak görev yapan Rudolf Nadolny¹³ Türkische Post gazetesini yarı resmi bir nitelikte kurmuştur. Rudolf Nadolny'nin girişimleri sonucunda gazetenin yayını için bir matbaa satın alınmış ve gazete bu matbaa içerisinde basılmıştır. Ancak bu girişimden beklenen kazanç sağlanamamış ve matbaanın çok masraflı olması nedeniyle başlangıçta kırk bin lira zarara girilmiştir. Bunun üzerine Nadolny, Deutsche Orient Bank'ın müdürüyle görüşerek yardım almıştır. Fakat Nadolny, alınan bu kredinin geri ödenmesi sırasında Alman Dışişleri Bakanlığı'nın ödemediğini ifade etmiştir. Bu durum; Nadolny'nin gazetenin zararını kapatmak için kredi alırken sebebini Berlin'e bildirip yetkililerin onayını almamış ve krediyi kendi adına almış olmasından kaynaklanmıştır. Buna rağmen bakanlık bu krediyi ödemek zorunda kalmıştır.¹⁴

İlk sayısı 17 Mayıs 1926 yılında İstanbul'da, 'Universium' matbaasında basılan gazetenin idari merkezi Beyoğlu'nda bulunmaktaydı. Türkische Post Gazetesi on sekiz yıl süren basın hayatında pazar günleri ve kapatılmadığı günler dışında her gün yayınlanmıştır. Gazeteye yurt içi ve yurt dışından üç, altı ve on iki aylık dönemlerde abone olma imkânı verilmiştir. Gazete on yedi yıl boyunca beş kuruş üzerinden satılmıştır. 2 Ekim 1943 yılından itibaren ise fiyatı on kuruşa çıkmıştır.¹⁵ Gazetenin fiyatının on yedi yıl boyunca aynı kalması tesadüfi bir durum değildir. Aynı tarihler içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'nde satılan diğer gazetelere bakıldığında, birçok gazetenin satış fiyatının yıllarca değişmediği ve beş ile on kuruş arasında bir ücrete tabi olduğu görülmüştür. Bu durumun başlıca nedeni, söz konusu dönemde Türkiye'de gazeteciliğin bir nevi fikir işçiliği olarak görülmesiydi. Türkiye'de gazetecilik, 1908 yılından 1950'lere kadar tam manasıyla bir meslek haline gelememiş ancak 1950- 1965 yılları arasında hak ettiği değere kavuşmuş ve hatırı sayılır bir meslek haline gelmiştir. O döneme kadar sadece gazete satış ücretleri değil, gazetecilere verilen ücretlerde aynı oranda düşüktür. Ücretler, gazeteye yeni girenler için ayda on beş lira, eski muhabirler için ise elli lira ile yetmiş beş lira arasındadır. Yazı işleri müdürleri yüz liradan fazla alırken, makaleler elli kuruştan iki yüz elli kuruşa, meşhur imzalar beş liradan yukarı çıkamamıştır.¹⁶ Dolayısıyla Türkische Post gazetesinin okuyucusuna uzun yıllar aynı fiyattan ulaşmasının başat nedeni; Türkiye'de gazeteciliğin içinde bulunduğu mevcut koşul ve şartlardıdır.

¹³ Rudolf Nadolny, 1873- 1953; alman diplomat ve askeri yetkili olan Nadolny, ilk kez 1916 yılında Türkiye ile tanıştı. 1917 yılının kışında yeniden Berlin'e dönen Nadolny, 1920'de Stockholm Elçisi oldu. 1924 yılı ilkbaharında Türkiye'ye atandı ve 1933 yılı sonbaharına dek bu görevde kaldı. Nadolny 1 Şubat 1932'de Cenevre 'deki Silahsızlanma Konferansı'nda Alman Delegasyonu Başkanı oldu ve bu nedenle artık sürekli olarak İsviçre'de bulunmak zorunda kaldığından, bu tarihten itibaren fiilen Türkiye'de bulunamadı ama 1933 yılının Ekim ayında Ankara'dan resmen ayrılıncaya dek, görevini sürdürdü. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne karşı izlemesi gereken dış politika konusunda Hitler ile anlaşmazlığa düştüğünden, 32 yıllık hizmet süresinden sonra, kendi isteği ile emekliye ayrıldı. Nadolny, bundan sonra Almanya'da Almanya'nın dış politikasını eleştiren konferanslar verdi fakat bu faaliyetleri Hitler tarafından yasaklandı. II. Dünya savaşından sonra, 1947 yılı sonbaharında Batı Almanya'ya geçen Nadolny, 18 Mayıs 1953'te Düsseldorf'ta vefat etti. Koçak, *Türk- Alman*, 10-11.

¹⁴ Ticaret ve banka çevreleriyle yakın ilişkileri olan gazeteye; bilhassa İkinci Dünya Savaşı' öncesinde Türkiye'ye yatırım yapmış olan ve iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde mühim bir noktada bulunan dönemin büyük Alman şirketleri tarafından, yüklü miktarda para desteği sağlamışlardır. Bunların başında Deutsche Bank gelirken, savaş yıllarında gazeteye verilen ilan ve reklamların ait olduğu şirketler arasında ise Krupp, AEG, Telefunken, Alman Havayolları Lufthansa, Deutsche Bank, M.A.N., Bayer, Zeiss, Demak ve Kühne/Nagel gelmektedir. Fatih Keskin, *II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Alman Propagandası: Türkische Post*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, 110; Koçak, *Türk- Alman İlişkileri*, 44-45.

¹⁵ Türkische Post, 2 Ekim 1943, No: 233, s. 1. 1928 yılında Ulus gazetesi fiyatı beş kuruştan satılırken, 1934 ve 1936 yılları arasında Cumhuriyet gazetesi de yine beş kuruştur, Akşam gazetesi ve Tan gazetesi 1936 yılında beş kuruştan satış görmüştür. 1950'lerde bir gazete fiyatı ise örneğin Yeni İstanbul, on kuruştan satış görmüştür. Söz konusu bilgiler Türk İnkılâp Tarihi Gazete Arşivi incelenerek elde edilmiştir.

¹⁶ Söz konusu dönem içinde Necmeddin Sadık Sadak Bey'in Akşam gazetesi yazı işleri müdürü Tahsin Emin Bey'e üç yüz lira vermesi oldukça ses getirmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk gazetecilerine verilen değer ve maddiyat oldukça düşüktür. Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*, Ankara: Güven Matbaası, 1971, 239- 240; Türkiye'de çalışanların aldıkları ücretlere bakıldığında, kamu kesiminde 1923 yılında çalışan başına olan aylık 62 TL iken, 1937 yılında ancak 100 TL'ye çıkabildiği görülmüştür. 1929 ve 1938 yılları arasında memur maaşlarına bakıldığında ise aylık ücretin ortalama 40 ile 500 TL arasında değişiklik gösterdiği söylenebilir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makal, Ahmet. 'Türkiye'de Kamu Kesimi Çalışanlarının Maaş ve Ücretlerine İlişkin Gelişmeler 1923- 1963', *Amme İdaresi Dergisi*, 34/3 (2001), 69- 72.

Günlük olarak yayınlanan bu gazete dört sayfadan oluşmaktadır ancak bazı günler, özellikle Türkiye’de yaşanan özel günlerde (Milli Bayram) ve İkinci Dünya Savaşı’na yaklaşan yıllarda altı veya sekiz sayfa olarak da çıktığı görülmüştür. Gazetenin, birinci sayfasında, Türkiye ve ülkenin iç politikasıyla ilgili haberler yer alırken, Almanya ve diğer dünya devletleri ile ilgili haberlere de sıklıkla yer verilmiştir. Gazetede köşe yazıların da dönemin tarihçi, yazar, diplomat ve siyasetçilerinin kaleme aldığı makaleler en çok karşılaşılanlar arasındadır. Ağırlıklı olarak Avrupa kaynaklı olan bu köşe yazılarında, Türk basınında yer alan gazete yazarları ve askeri, ekonomik, siyasal uzmanların yazıları da yayınlanmıştır. Söz konusu bu makaleler; dünyada gelişip değişmekte olan devletler ve toplum yapıları hakkında yazılmıştır. Türkische Post gazetesinin ilk sayfası Türkiye hakkında günlük gelişmelerin yayınlandığı sayfadır. Bu sayfada yayınlanan ‘Tagesspiegel’¹⁷ adlı köşede günün önemli olayları hem Osmanlıca hem Almanca verilirken; 1 Eylül 1928 yılından itibaren yani 1 Kasım 1928 Harf Devriminden iki ay önce Osmanlıca yazılar yerini Türkçeye bırakmıştır.¹⁸

Gazetenin ikinci sayfası savaş yıllarından önce bilim sayfası olarak neşredilmiştir. Ayrıca bu sayfada 1926 ve 1938 yılları arasında düzenli olarak Alman veyahut Türk yazarların kaleme aldığı roman, öykü ve sıklıkla tarih, sanat ve bilim alanındaki makalelere yer verilmiştir. Savaş sürecinde ise bu sayfada siyaset ve ekonomi alanında haberler aktarılmıştır. Üçüncü sayfası ise Türkiye, Ortadoğu, Avrupa ve Uzakdoğu’dan ekonomik haberler üzerine olan gazetenin dördüncü sayfası ise reklamlar ve ilanlara aitti ayrıca birinci sayfa haberlerinin devamı da genellikle bu sayfada yayınlanmıştır.¹⁹ Bunun yansira şehre gelen yeni tiyatro oyunları, filmler ve ünlüler hakkında da bilgiler de haber içeriğinde yer almıştır. Türkische Post Gazetesi; kuruluşundan dört yıl sonra Türkiye, Balkanlar ve Ortadoğu ile ilgili ‘Yakındoğu’ (*Der Nahe Osten*) adlı ekonomik bir ek yayınlamaya başlamıştır. Otuz iki sayfa olan bu ek iki ayda bir çıkmıştır. Ekonomik sorunlar dışında pazarlar hakkında da bilgiler verilmiştir. *Der Nahe Osten* adlı ek, 1944 yılına dek gazeteyle birlikte yayına devam etmiştir. Latin harfleriyle çıkan bu ek karşısında, gazetenin kadınlara yönelik olan; ‘Kadınlara Mahsus Ek’ (*Die Hausfrau*) eki de haftalık olarak neşredilmiştir.²⁰

Gazetenin haber kaynaklarının başında Anadolu Ajansı ve Deutsche Nachrichten Büro (Alman Haber Ajansı) geliyordu. Bu iki ana haber kaynağı dışında Berlin, Roma, Paris kaynaklı birçok haber ile de karşılaşılmıştır. Türkische Post gazetesinin hedef kitlesi hem dili Almanca olduğundan hem de Türkiye’nin Cumhuriyetin ilk yıllarında okuma yazma bilmeyen büyük bir kitleye sahip olmasından dolayı Türk okurların tamamını kapsamıyordu. Lakin Türk toplumu içerisinde yaşayan Alman vatandaşlarla beraber, Almanca bilen birçok Türk aydın, milletvekili, subay, iş adamı ve vatandaş hedef kitesinin içinde yer almaktaydı. Doğu ve batı ayaklı iki devletin arasında köprü olan ve Türkiye Cumhuriyeti’nin henüz üçüncü yılı olan 1926’da İstanbul’da yayın hayatına başlayan gazetenin başlıca amacına değinilecek olunursa bunun, Türkiye ve Almanya arasındaki kopmuş olan ekonomik, politik, kültürel ve askeri ilişkileri tekrar canlandırmak ve geliştirmek olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Türkische Post Gazetesi’nin genel yayın politikaları, gazeteyi doğru bir bakış açısıyla değerlendirebilmek adına dikkate alınması gereken hususlardan biridir. Gazete’nin, 1926 yılından 1932 yılına kadar Alman Hükümeti’nin resmi görüşlerini yansıtmakla beraber göreceli olarak bağımsız bir şekilde yayına devam ettiği ancak 1933 yılından sonra Nazi iktidarı ile Alman Hükümetinin denetiminde bir yayın politikası izlediği görülmüştür. Gazete 1933’lü yıllara kadar sadece Alman Hükümeti’nin resmi görüşlerini ve Türkiye’nin son durumunu yansıtırken Adolf Hitler ve partisi olan Nasyonal Sosyalistlerin iktidarından sonra yeni Alman rejimini Türkiye’de de tanıtmaya çalışmıştır. Bu dönemde bilhassa iki ülke ve devlet adamları arasında çeşitli benzerlikler kurulmaya çalışılmış, Türkiye ile Almanya’nın aynı kaderi paylaşan iki dost ülke olduğu belirtilmiş ve gazetede işlenen temalarda yine bu konjonktürden ilerlediği görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise gazetenin yayın

¹⁷ ‘Günün aynası’ anlamına gelen içerisinde o gün yaşanan önemli olayların kısaca değinildiği hem Almanca hem Türkçe çevirisi olan köşe yazılarıdır.

¹⁸ Türkische Post, 1 Eylül 1928, No: 241, 1.

¹⁹ Savaş yıllarında Alman ekonomisini, yaşantısını, ordusunu ve hükümetini öven bu yazılar 1940 yılına kadar Paul Gottfried Holzinger tarafından yazılmıştır. Bu yazılar ‘Haftanın Olaylarına Siyasal Bakış’ adı altında Spectator adı altında yayınlanmıştır. Alman kanından gelen bir Rus olan Holzinger, Petersburg’ta okuduktan sonra görevli olarak Türkmenistan’a gitmiştir. I. Dünya Savaşı’ndan sonra Paris’ten İstanbul’a dönen Holzinger, Türkische Post’a geçmeden önce ‘Deutsche Allgemeine Zeitung’, ‘Frankfurter Zeitung’ ve ‘Berliner Börsenzeitung’da yazmıştır. Türkische Post geldikten sonra ise yazılarını ‘Spectator’ adı altında hazırlamıştır ama ancak ölümünden sonra gazetede çıkan ‘Spectator Paul Holzinger’in anısına’ adlı yazı ile yazarın gerçek kimliği belirtilmiştir. Keskin Fatih, *II. Dünya Savaşı*, 110.

²⁰ Türkische Post, (Gazete incelenerek bilgiler aktarılmıştır)

üslubunda önceki yıllara oranla çok daha sert söylemlerde bulunduğu bir dil ile karşılaşmıştır. Türk- Alman ilişkileri, bilindiği gibi savaş yıllarının beraberinde getirdiği siyasi çatışmalarla ve bu çatışmaların karşılıklı çıkarlara dayandığı noktalarda şekillenmekteydi. Dolayısıyla Türkiye'nin Almanya'nın yanında yer almasını, en kötü ihtimalle tarafsız kalarak Almanya'ya savaş açmasını engellemek isteyen Nasyonal Sosyalist hükümetin, gazeteye yaptığı müdahalelerden sonra, gazetenin yayın politikasını tabii olarak başka bir çizgiye taşıdığı görülmüştür.

1926 yılında kurulan gazetenin sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü olan Ahmet Muzaffer Toydemir,²¹ kırk yedi yaşında başına geçtiği bu görevi, on sekiz yıl boyunca sürdürmüştür. Muzaffer Toydemir'in gazetenin kurucusu olmasında Almanya'da gördüğü eğitim, edindiği tecrübe ve girişimlerin katkısı oldukça fazladır. Gazeteyi kurma girişimlerinde bulunduğu sıralarda Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın da yaverliğini yapmakta olan Toydemir, bilhassa Millî Mücadele döneminde cesur bir duruş sergilemiştir.²² Söz konusu dönemde Mustafa Kemal Paşa ile de çalışan Toydemir o günler için şu sözleri sarf etmiştir: '*...O dönemde Gazi Paşa'nın baş asistanı olarak bir süre görev yapmaktan büyük onur duydum. Bunlar benim asla unutamayacağım ve gurur duyduğum günler oldu.*'²³ Millî Mücadele dönemi sona erdikten sonra, Toydemir ilk olarak 1924 yılında Fransızca bir dergi çıkarma girişiminde bulunmuş, ancak ismi 'La volonte' olan bu dergi bir yıl sonra kapatılmıştır ve 1926 yılında ismi 'Türkische Post' olan Alman gazetesi kurulmuştur. Muzaffer Toydemir'in gazetenin kurulmasında oynadığı rol ve amaçlar yine Türkische Post gazetesinde 1943 yılında yayınlanan bir haberde aşağıdaki sözlerle ifade edilmiştir.

"Muzaffer Toydemir, Türk-Alman bağlarını kuran ve silinmez bir iyilik olarak koruyan bir ortamda büyümüştü. Bu bağ, Birinci Dünya Savaşı'nın ortak mücadelesinde test edilmişti. Bu bağ artık onun dünya görüşünün de bir parçası olmuştu. Dış koşullar, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya ile manevi ve maddi mal alışverişinde bulunma fırsatı sunduğunda, Muzaffer bu fikri geliştirecek bir gazete bulmaya çalıştı. Muzaffer, günler geceler boyunca çalışmaya, her zaman arabuluculuk yapmaya, yardım etmeye, uzlaşmaya ve zorlukları hafifletmeye hazırdı. Binbaşı Muzaffer, o zamanlar Ahmet İzzet Paşa'nın yaveri ve en yakın yardımcısıydı..."²⁴

Gazetenin künyesi ilk kez 10 Temmuz 1926'da verilmiştir. Gazetenin genel yayın yönetmeni Franz Frederik Schmidt- Dumont aynı zamanda siyaset ve ticaret haberlerinden sorumlu idi. Yerel haberler sorumlusu Hans Josef Lasar ilan ve reklam sorumlusu da Erwin Schmidt'tir, ayrıca gazetenin baş editörü F. Von Homeyer olarak geçmektedir. 1926'dan 1943'e kadar gazetenin künyesinde değişmeyen isim Ahmet Muzaffer Toydemir'dir. Muzaffer Toydemir'in on sekiz yıl boyunca aynı görevde kalmasında, Mustafa Kemal Paşa ve çevresine olan yakınlığının da bir payı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın basına karşı olan tutumuna bakıldığında, onun basını toplumların gelişiminde ve bilinçlendirilmesinde önemli bir araç olarak gördüğü bir gerçektir. Ki bu tavır kendini 1918 yılında Ali Fethi Bey ile ortak olarak neşrettikleri 'Minber' adlı gazete ile Cumhuriyet devrinden çok önce belli etmiştir.²⁵ Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de yayınlanacak olan Almanca bir gazete fikrine ve Muzaffer Bey'e destek vermiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Türkische Post gazetesinde Muzaffer Toydemir isminin yıllarca değişmemesine karşın gazetede belli başlı dönemlerde editörler de değişikliğe gidildiği görülmüştür. Örneğin; 15 Ocak 1934'ten itibaren, Deutsche Bank'ın

²¹ Ahmet Muzaffer Toydemir; 1879 yılında, silah ve tüfek fabrikalarının sahibi Ahmet Paşa'nın oğlu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Soğuk Çeşme Lisesi'ni bitirdikten sonra Mühendislik okuluna girmiş ve 1900 yılında topçu ordusunda hizmet veren teğmen olarak katılmıştır. Daha sonra askeri eğitim için Almanya'ya gönderilmiş, Lüterbog ve Brominerg'deki Alman ordusunda teğmen olarak uzun süre görev yapmıştır. Balkan Savaşı'na ve 1. Dünya Savaşı'na katılan Toydemir, sonrasında Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın kişisel yardımcısı olmuştur. Böylelikle Brest-Litovsk'taki müzakerelere de tanık olmuştur. Millî Mücadele sırasında, önce Harp Akademisinin İdari Müdürü ve ardından Üsküdar ilçesi için askeri emirlik komutanı olmuştur. İstanbul'dan Anadolu'ya silah ve mühimmat göndermedeki başarılı katkılarından dolayı birçok ödül almıştır. 1922 yılında Muzaffer Toydemir, askerlik görevinden kendi isteğiyle istifa etmiş ve 1926'dan itibaren 'Türkische Post' gazetesine müdürlük yapmıştır. 1943 yılına kadar görevde kalan Toydemir, altmış dört yaşında hayata gözlerini yummuştur. Türkische Post, 29 Mayıs 1943, No: 127, 1.

²² Muhittin Birgen; İttihat ve Terakki'nin son on yılını ele almış olduğu bir eserinde; Muzaffer Toydemir hakkında şunları söylemiştir: "*Mütareke devrinin ilk kurbanı... Bundan müteessir olan insanlar arasında birkaç cesur Türk -bunların başlarında İzzet Paşa'nın şimdi soyadı Toydemir olan yaveri Muzaffer vardı- cenazeye bir alay ve aynı zamanda bir nümâyış tertip ettiler. Kadıköy de halk cenazenin etrafına toplanarak nümâyış yaptı. Bu millî duygunun ilk uyanışı, ilk hareketi demektir...*" Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene- İttihat ve Terakki'nin Sonu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2. Baskı, 2006, 596- 597.

²³ Türkische Post, 1 Temmuz 1927, No: 179, 1.

²⁴ Türkische Post, 24 Haziran 1943, No:149, 4.

²⁵ Fethi Tevetoğlu, 'Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete: Minber', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5 (1988), 183- 193.

gazeteye müdahalesinden sonra Dr. Heinz Mundhenke²⁶ gazetesinin baş editörlüğüne getirilmiştir ancak 31 Aralık 1937 yılına kadar görevde kalmış daha sonra yerine 1 Ocak 1938 yılında Eduard Schaefer gelmiştir. Muzaffer Toydemir'in 29 Mayıs 1943'te vefat etmesinin ardından gazetesinin künyesinde de ismi ayrılmıştır. Bu tarihten sonra Tevfik Cemal'i Türkische Post'un sahibi olarak görev almıştır. Ali İhsan Sabis²⁷ ismi ise genel yayın sorumlusu olarak görülmüştür.

Ali İhsan Sabis gazeteye yazdığı yazılarda Türkische Post gazetesinin İstanbul'da ve Alman sermayesi ile çıktığından, ancak Türk kanun ve nizamlarına uygun olarak yayınlanmakta olduğundan söz etmiş ve kendisinin Ahmet Muzaffer Toydemir'in ölümünden sonra gazetesinin başına geçtiğini belirtmiştir.²⁸ Ancak durum Ali İhsan Bey'in tasvir ettiği kadar basit değildir. İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü 1940'lı yıllar; Türkiye Cumhuriyeti'nde birçok siyasi fikir ve ideolojinin, ülkedeki cadı kazanlarının altını harladığı bir dönemdir. Bu dönemde savaşın Mihver tarafında yer alan devletlerin ideolojilerinin aşırı ulusalcı ve ırkçı olması, Almanya ile ilişkileri artan Türkiye'de ulusalcı ve Türkçü görüşlerin yeniden canlanmasına neden olmuştu. Bu ırkçılık ve Turancılık ideolojilerine destek verenlerin arasında yer alan Ali İhsan Sabis'in bu dönemde Türkische Post gazetesinin genel yayın sorumlusu olması gayet manidardır. Esas olarak, Türkische Post gazetesinde ona verilen bu görev, kendisinin siyasi ve ideolojik kimliğiyle yakından ilişkilidir.

Ali İhsan Sabis'in yanı sıra 'Cumhuriyet' ile 'Son Posta' gazetelerinde de askeri strateji üzerine yazılar neşreden, özellikle de Nazi Doğu cephesi üzerinden savaş durumunu anlatan yazılarıyla dikkat çeken General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet gazetede söz konusu bu dönemde adı sıkça geçen bir diğer isimdir.²⁹ Her iki isim de o dönemde Almanya ve Nasyonal Sosyalizme olan yakınlıklarıyla tanınmışlardı. Uğur Mumcu'nun '40'ların Cadı Kazanı' isimli çalışmasında ele aldığı, 1941 tarihli Almanya imzalı bir gizli rapor 'da söz konusu bu iki Türk generalin Almanya'ya gideceği belirtilmiş ve generallerden; 'Türkler uzun süre önce askeri ataşeliğimiz aracılığıyla Reich Genelkurmayından iki askeri yazarın doğu cephesine gezi yapmalarını istemişlerdir. Genelkurmay başkanının onayı ile halen köşe yazarı olan ve Alman taraftarı haber ve yazılarıyla tanınan iki Türk Generali Hüsnü Erkilet ve Ali İhsan Sabis 1 Ekim tarihinden başlamak üzere doğu cephesine davet edilmiş bulunuyorlar...' sözleriyle bahsedilmiştir.³⁰ Rapordan da anlaşıldığı gibi bu generaller Türkiye'de savaş sürecinde Almanya'yı ve ideolojisini destekleyen, Alman generallere ders veren iki isimdir. İlerleyen süreçte Türkische Post gazetesinin de kapatıldığı 1944 yılında, İrkçılık- Turancılık davası sanıkları olarak gözaltına alınmışlardır.

Gazete yıllarca hem Türk hem de Alman basınından haber ve alıntılar yaparken Türk basınından da belli başlı gazetelerden devamlı olarak haberler aktarmayı da ihmal etmemiştir. Söz konusu bu haberler; Türkische Post'ta hemen her gün 'Türk Basınından' (Aus der Türkische Presse)³¹ başlığı altında ve en az altı Türk gazetesinin günün haberleri üzerine görüşlerini aktardığı şekilde yer almıştır. Milliyet gazetesinden Mahmut Bey, Cumhuriyet gazetesinden Yunus Nadi Bey, Akşam gazetesinden Necmeddin Sadık Bey, İnkılâp gazetesinden Yakup Kadri Bey, Vakit gazetesinden Asım Bey, Ek olarak Tan, Yarın, Son Posta, Yılmaz ve Yeni Gün gazeteleri ve yazarları söz konusu başlık altında yer almaktadır.³² Türkische Post'ta, yazıları yayınlanan Türk gazetecilerin yazıları ise ya

²⁶ Gazetede 1934 ve 1937 yılları arasında baş editörlük yapmış olan Heinz Mundhenke bilhassa 1932 ve 1938 yılları arasındaki yayın politikasında adından sıkça söz ettirmiş bir yazardır. Görevinden ayrıldıktan sonra Almanya'da birçok gazete ve yayınevinde Türkiye hakkında yazılar yazmaya devam etmiştir. Örneğin; 'Die Türken und die Europa', in Deutsche Zeitung in Norwegen-1942, 1946 yılında ise Hannoversche Basını'n'da 'die Zeitungaller Schaffenden' adlı gazetede yazmaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Köpf, *Schreiben nach jeder Richtung- Goebbels- Propagandisten in der Westdeutschen Nachkriegspressen*, Berlin: Ch, Links Verlag, 1995, 141.

²⁷ Ali İhsan Sabis; 30 Ağustos 1882 tarihinde İstanbul'da Cihangir semtinde doğdu. İlk mektebi ve Beşiktaş Askeri Rüştiye'sini bitirdikten sonra, 1895 senesinde Halıcı oğlundaki Topçu Mektebi İdadisi'ne leyli olarak girdi. Topçu Mektebi İdadisi 'ne leyli olarak girdi. Topçu Harbiye'sini de tamamlayarak 1901 senesinde sahra topçu mülazım-i sanisi rütbesiyle ve birincilikle diploma aldı. Sınıf birincisi olduğundan Erkan-ı Harbiye Mektebine geçti. 1904'te Harp Akademisi öğrenimini de birincilikle bitirerek Erkan-ı Harp yüzbaşısı oldu. Harp Akademisi'nde binbaşı rütbesiyle muavin, muallim ve müdür olarak çalıştı. 1912'deki Balkan Harbine iştirak etti. İstanbul'un işgalinde İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edildi. Birinci Dünya Harbinde evvela Karargâh-ı Umumide Harekât-ı Harbiye şubesinde, fırka ve müteaddit kolordu kumandanlıklarında, Altıncı Ordu Kumandanlığında ve İstiklal Harbinde de Birinci Ordu Kumandanlığında bulundu. Müstakil olarak birçok muharebeler etti. Henüz kırk yaşındayken Ordu Komutanlığından çekilmeye mecbur edildi. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, İstanbul: Nehir Yayınları, 4. Cilt, 1991, 3; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, Ankara: Yurt Yayınları, 1986, 425.

²⁸ Türkische Post, 24 Eylül 1943, No: 227, 1-4.

²⁹ Niyazi Berkes, *Unutulmuş Yıllar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, 175.

³⁰ Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, Ankara: Tekin Yayınevi, 2. Baskı, 1992, 38-39.

³¹ Türkische Post, 29 Eylül 1930, No:268, 1. (Bu tarihteki haber örnek olarak verilmiştir.)

³² Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'ndeki diğer gazete ve yazarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006, 114- 121.

başka bir gazeteden alınmış veya doğrudan Türkische Post Gazetesine yazılmış yazılardan oluşmuştur. Bunlar arasında daha önce bahsi geçen Emekli General Ali İhsan Sabis, 'Cumhuriyet' ile 'Son Posta' gazetelerinde de askeri strateji üzerine yazan General Hüseyin Emir Erkilet ile Mardin Milletvekili Muhittin Birgen ayrıca Refik Ahmet Sevengil ve Feridun Dirimtekin'in yazılarına da resmi bayramlarda yer verilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın beraberinde getirdiği ideolojik çatışmaların kendini en çok basın hayatında göstermesinin yanında dönemin birçok gazeteci ve yazarı da kalemini bu çatışmalarla beslemişti. Bu bağlamda hem Türk basınında hem de Türkische Post gazetesinde adından sıklıkla söz ettiren yazarlar arasında; Hüseyin Cahit Yalçın, Nadir Nadi, Zekeriya Sertel, Falih Rıfki Atay, gibi isimler göze çarpmaktadır. Gazetenin son yıllarına Hüseyin Cahit Yalçın ve Ali İhsan Sabis arasındaki kalem kavgaları damga vurmuştur.³³ İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Türkische Post gazetesinin Türk basınının da anlayamadığı yayınların başında 'Tan, Akşam ve Yeni Sabah' gelmekteydi. Ancak bu gazeteler içerisinde en çok tartışmayı ise Tan gazetesiyle yaşamıştır. Bu durum, Tan gazetesinin sol görüşlü bir gazete olmasından, siyasetteki Alman taraftarlığına karşı duruşundan ve elbette ki Zekeriya ve Sabiha Sertel'in keskin kaleminden nasibini almış olmasından kaynaklanmıştır. Savaş yıllarında gazete de sıkça rastlanılan diğer isimlerden biri olan ve o sıralarda Ulus gazetesinde yazmakta olan Falih Rıfki Atay; gazetede 1939 yılında 'Hitler'in Doğum Günü' üzerine Ulus'ta yazdığı bir yazı ile dikkat çekmiştir.³⁴ Bu yazıda Adolf Hitler'i ülkesinin sorunlarını çözmeye çalışan bir lider olarak değerlendiren Atay'ın fikirleri savaşın sonralarına doğru Alman karşıtı bir yöne evrilmiştir. Savaşta Almanya'nın üstünlüğünün kaybedildiği sıralarda, Türkiye'nin iç politikasında yapılan Alman propagandalarına karşı eleştirel bir tavır takınmıştır. Savaşın tesiriyle canlanan Turancılık akımına karşı Kemalizm'i savunmuştur.³⁵ Yazar ve haber yelpazesini oldukça geniş tutmaya çalışan gazetede; dönemin ünlü tarihçi ve yazarlarının da Türkiye Cumhuriyeti, Türk Tarihi ve Mustafa Kemal Atatürk üzerine yazdıkları makale ve köşe yazılarına sıklıkla yer verildiği görülmüştür.

Türkiye'de 1938 ve 1945 yılları basın yazarlarının dış politika ve çeşitli ideolojiler üzerine hararetli tartışmalara girdiği bir dönemdir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanların, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ndeki Türk topluluklarının varlığını kendi lehine çevirmek amacıyla uyguladığı politika, Turancılık gibi Türkiye'de zaten var olan ideolojilerinin desteklenmesinden geçiyordu. Bu durumda ülke içinde aşırı ulusalcı fikirlerin artmasına ve tabii ki karşıt düşüncelerle tartışmalara neden olmuştu. 1938- 1950 yılları arasında ülkede aşırı boyutlarda olan sağ ve sol ideolojilerin yaygınlaştırma çalışmaları, gazeteler ve dergiler üzerinden gerçekleşmişti. Hükümetler bu konularda yayın yapan basın organlarına izin vermekle beraber, ileri gidildiği düşünüldüğü durumlarda, yürürlükte olan sıkıyönetim kararları ile kapatabilmekteydi. Sonuç olarak o yıllarda Vatan gazetesi dokuz, Tasvir gazetesi sekiz, Tan yedi ve Cumhuriyet beş kez kapatılmıştı. Hükümet ülkenin dış politikasına zarar verebilecek aşırı sağ ve sol ideolojileri kontrol altında tutabilmek adına basına böyle bir tedbir uygulama yoluna gidilmişti.³⁶ Nitekim Türkische Post gazetesinin de bu yıllarda birçok kez kapatılması şaşırtıcı olmamakla beraber, gazete son olarak 31 Temmuz 1944 yılında yayın hayatına veda etmiştir.

Türkische Post Gazetesinin Gözünden Atatürk (1926-1932)

Mustafa Kemal Atatürk; Cumhuriyet'in ilanından, dünyaya gözlerini kapattığı 10 Kasım 1938 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruculuğunu ve önderliğini yapmış bir lider ve devlet adamıdır. Millî Mücadele'yi başlatırken bunu belirli hedef ve planlar doğrultusunda yapan Mustafa Kemal; tam bağımsız, milli değerlere ve çağdaş ilkelere dayanan bir Türk Devleti kurmayı amaçlamıştı. Bu yolda attığı adımlar sadece Türkiye için değil dünya devletleri içinde önemli bir örneği teşkil etmekteydi. Bu bağlamda, yazının bundan sonraki ilk satır başından

³³ Ali İhsan Sabis, Yeni Sabah ve Tanin Gazetelerinde kendisine eleştirilerde bulunan Yalçın'a 'Hüseyin Cahit Yalçın'a Cevabım' adlı yazısında şu noktalara değinmiştir. '... Savaş anılarının büyük bir bölümünün üç yıl önce 'Tasvir-i Efkar' sütunlarında yayınlanmış olması gerçeğine rağmen, 'Türkische Post'un yazı işlerinin bile bu işe karıştırılması Yalçın'ın Alman düşmanlığına bağlanabilir. On yedi yıldan beri Alman dilinde çıkan gazete de bugüne kadar sadece ülkemizin iyiliği istenmiştir. Ayrıca Türk- Alman çıkarlarına dikkat edilmiş, basın yasaları doğrultusunda yayınlanmıştır. Bu yüzden sahipleri ve sorumlu yazı işleri müdürleri Türk'tür. Gazetenin sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü vefat ettikten sonra yeri tekrar bir Türk tarafından doldurulmalıydı. Muzaffer Toydemir'in ölümünden sonra bana görevlerin bir bölümü teklif edildi ve bana sadece iki şart sunuldu: Birincisi hükümet desteklenecek, ikincisi de ulusal politikamızın temellerinden olan Türk-Alman dostluğuna hizmet edilecek... Benim karşımda sağlam karakterden bahsedecek cesarete sahip olan ve bugün Alman olan her şeye karşı nefret ile hareket eden bu adam; 1911'de Almanya'ya dönüşünde, o dönemde Jön Türkler'in yayın organı olan ve kendisinin de sorumlu yazı işleri müdürü olduğu 'Tanin'de görüşlerini açıklamıştır. 'Eğer bugün bütün Avrupa medeniyeti büyük bir facia sonucunda yok olsa ve sadece Alman medeniyeti kalsa, Almanya kendi içinden tüm diğer kültürleri yaratacak kadar güçlüdür.' Türkische Post, 24 Eylül 1943, No: 227, 1-4.

³⁴ Türkische Post, 22 Nisan 1939, No: 94, 1.

³⁵ Funda Selçuk Şirin, Falih Rıfki Atay (1893- 1950). Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 399.

³⁶ Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi IV – Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, 176- 177.

itibaren, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu önderi Mustafa Kemal Atatürk'ün, Türk topraklarının içinde bir yabancı basın yayın organı olarak neşredilen, Türkische Post gazetesinin perspektifinden nasıl yansıtıldığı, gazetede yer bulmuş birtakım haberler çerçevesinde resmedilmeye çalışılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşlarının dizildiği Cumhuriyetin ilk yılları, ülkenin hem geleceğini hem de milletlerarası politikadaki varlığının sürekliliğini etkileyen bir dönemdir. Bu dönemde Mustafa Kemal Atatürk, Cumhurbaşkanlığı görevi süresince hiç yurtdışına çıkmamış lakin birçok yabancı devlet başkanı, başbakan, dışişleri bakanı ve resmi heyetler tarafından ziyaret edilmiştir. Görev yaptığı süre içerisinde birçok yurt gezisi düzenleyen Mustafa Kemal, bu gezilere çok önem vermiş, uzun yıllar savaşan yorgun ve yıpranmış olan halkın; siyasal, toplumsal, askeri, kültürel ve ekonomik alanlardaki durumunu değerlendirmiştir.³⁷ Bu seyahatler; Türkische Post gazetesinde hemen her gün '*Cumhurbaşkanı'nın Seyahati*' veya '*Gazi'nin Gezisi*' başlığı altında ilk sayfada yayınlanmıştır. Gazete Atatürk'ün öldüğü güne kadar kendisinin yaptığı her gezi ve ziyareti yakın bir mercek altında okuyucusuna aktarmıştır. Yalnızca bu haberlere bakıldığında bile gazetenin kendisinin yakın bir takipçisi olduğunu söylemek mümkündür.³⁸

1926 yılı haziran ayında ortaya çıkan ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı yapılan İzmir Suikastı gazetesinin gündemini oldukça meşgul etmiştir. Bu suikast girişimi ve sonrasında İstiklal Mahkemeleri tarafından gerçekleştirilen yargulamalar da gazetesinin odak noktasında olmuştur. Gazetesinin müdürü Muzaffer Toydemir'in '*Gazi'ye Suikast*' başlıklı yazısı dikkat çekerken Atatürk'e karşı yapılan bu girişimin Türkiye Cumhuriyeti üzerine etkisi aşağıdaki sözlerle tasvir edilmiştir.

"Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı, Gazi Kemal Paşa'ya yapılan bu saldırı teşebbüsü herhangi makul bir insana da olabilirdi ve Tanrı'ya şükür, bu olay bu tür eylemlerle siyaset yapabileceklerine inanan suçluların akıl yoksunluğu ve Türk halkının kitlesel öfkesiyle çözülmüştür... Gazi'miz gibi büyük çaptaki devlet adamlarının er ya da geç bu tür saldırıların nesnesi haline geleceği tarihsel bir yasa gibi görünüyor. Tüm hükümet eylemlerini karakterize eden dehası, dürüstlüğü ve güçlü iradesi elbette hükümetin kendi içinde çatışmalar yaşamasına neden olmuştur ve bunu yapanlar her şeyden önce kendi bencil amaçlarını elde etmeye çalışmışlardır... Mevcut Hükümet düşürülebilir mi? Bu mümkün değil, çünkü Türk halkı bugün olduğu gibi cumhuriyetçi ilkelere sadakatle bağlı kalacak ve bu tür teşebbüslere kapalı bir kitle haline gelecektir. Ve hep hatırlanacaktır ki: Hiçbir şey ama hiçbir şey böylesine önemli ve manevi değeri yüksek bir adam olan Gazi'ye yapılan bu aşağılık davranışı açıklayamaz."³⁹

Görüldüğü gibi gazete; bu açıklamalarıyla Cumhuriyet rejiminin karşısında hiçbir gücün duramayacağını ve hükümetin düşürülmesinin mümkün olmadığını altını çizmiştir. Gazetede her yıl 30 Ağustos'ta yayınlanan 'Dumlupınar' isimli ve Mustafa Kemal Paşa'nın resimlerinin verildiği haberler ise Mustafa Kemal'in ve Türk Milleti'nin büyük zaferini kutlayan düzenli yazılar olmuştur.⁴⁰ 1926 yılında ve öncesinde uygulanan yeni kanunlar ile Türkiye'nin bütün kurumlarında bir değişimin yaşandığı kuşkusuz bir gerçektir. Gazete, Cumhuriyetin İnkılaplarla geçen ilk üç yılını değerlendirdiği bir yazısında Mustafa Kemal Paşa ile ilgili aşağıdaki sözleri vurgulamıştır:

"...Geçtiğimiz üç yıla baktığımızda Cumhuriyetin sosyal yaşama nasıl bir fayda sağladığını kolaylıkla anlayabiliriz. Padişah dönemi ve anayasalarının başaramadıklarını, Cumhuriyet hükümeti hızla gerçekleştirdi. Harika işler yapıldı. Cumhuriyet'in varlığından itibaren birkaç yıl içinde sadece kültür ve aydınlanma konuşuldu. Bugün her Türk, gönlünde, Cumhuriyetin mutlu ve özgür çocuğu olmasının gurur verici mutluluğunu hissediyor. Gazi Mustafa Kemal Paşa, basit

³⁷ Mustafa Kemal Atatürk, yapmış olduğu yurt gezilerinde 52 ili ziyaret etmiştir. Bu illerin çoğuna birçok kez gitmekle beraber, o bu gezileri ile Millî Mücadele'yi yapacağı inkılaplarla sürdürebileceği ortamı hazırlamaya çalışmıştır. Bunun için milletin ayağına gitmiş, onları dinlemiş ve yapılması gerekli olan yenileşmeleri anlatmıştır. Bunu yaparken ülkesini ve milletini yakından tanıyan biri olarak, asker sivil yakın çevresi ve uzmanlarla alınması gereken gerçekçi önlemleri ortaya koymaya çalışmıştır. Bu konu hakkında bkz. Muhittin Gül, '*Atatürk'ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*', *Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/3 (2006), 52-55.

³⁸ 22 Mayıs 1926 tarihine Bursa'ya yaptığı bir gezi haberi okuyucuya örnek teşkil etmesi için aşağıda verilmiştir. 'Gazi Bursa ile buluştu. Bugün General Ali Said ve Hikmet Paşa tarafından ziyaret edildi. Halk büyük coşku gösterdi. Yarın Gazi, şehrin Belediye Başkanına bir ziyarette bulunacak. Cumhurbaşkanı'nın Bursa'da ne kadar kalacağı belirsizdir. İstanbul halkından da bir heyet Bursa'ya gelerek Gazi'yi selamlayacaktır.' Bu şekilde veyahut daha detaylı yayınlanan haberler gazete de her gün verilmiştir. *Türkische Post*, 24 Mayıs 1926, No:8, 1.

³⁹ *Türkische Post*, 20 Haziran 1926, No: 20, 1.

⁴⁰ *Türkische Post*, 30 Ağustos 1926, No: 91, 1.

bir yaşam biçimi modeli olarak, bizleri devrim ve yenileme yoluna yönlendirdi, bu etkiyle aktif ve enerjik Başbakan İsmet Paşa'nın da demiryolu politikası yavaş yavaş meyvelerini veriyor... Tüm bu iyi ve asil Türklere ortak olarak, Türk devrimi ve kalkınması anlamına gelen bu durumu bütün kalbimizle kutlamaktan daha büyük bir zevk yok."⁴¹

1927 yılında Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul ziyaretini gerçekleştiren Gazi'nin bu ziyareti o güne kadar yaptığı yurtiçi gezilerden farklı olarak hem Türk hem dünya basınının dikkatini çekmiştir ve merakla takip edilmiştir. Türkische Post'ta İstanbul'a gitmeden bir gün önce yayınlanan yazıda Gazi'nin uzun bir aradan sonra Ankara'dan İstanbul'a trenle yola çıktığı gün büyük bir tezahürat yapıldığını, hükümetin tüm üst düzey yetkilileri ve devlet idaresinin yanı sıra halkın ve çok sayıda öğrencinin de bu kalabalığa katıldığı belirtilmiştir. Ayrıca İstanbul'da çok büyük bir hazırlığın olduğunu, sadece Galata Kulesi'nin bile 10.000 ampulle aydınlatılacağını ve Taksim'de akşam saat yedide başlayacak fener alayının izleyeceği güzergâhla beraber yapılacaklar listesini okurlarına aktarmıştır. Gazi'nin İstanbul'a gelişi şerefine yerli yabancı hemen her gazetenin manşetinde bu konuya yer verilmiştir.⁴² Türkische Post'ta ise Mustafa Kemal'in büyük boy resmi verilerek '*Anavatanın Kurtarıcısı Gazi Paşa Hoş Geldiniz*' başlığı atılmış ve ilk sayfanın tamamı Gazi'ye ayrılmakla birlikte Muzaffer Toydemir imzalı bir başka yazı daha okuyucuya sunulmuştur.

"Anavatanımızın Dünya Savaşı'ndan çıktığı günden bu yana dokuz yıl geçti. Hükümet değişti. Ateşkes ilan edildi ve tahtta, kendine olan sevgisi ve cehaletiyle kendini düşmana satan bir sultan yükseldi. Ve onun etrafındaki klanıyla beraber etiği yemin; devletin bütün kollarında bir çöküşü başlattı. İşte bu ilk tehlike anında Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Orduları Komutanı olarak çağrıldı. Göreve hemen intikal etti. O memleketin felaket içindeki durumunu kavrayarak, Türkiye'nin kurtarılmasını hedef haline getiren ilk kişi oldu... O dönemde Gazi Paşa'nın baş asistanı olarak bir süre görev yapmaktan büyük onur duydum. Bunlar benim asla unutamayacağım ve gurur duyduğum günler oldu. O zamanlar Mustafa Kemal Paşa'nın vatanın ilerleyen sefaleti karşısında iç huzurunu tamamen yitirdiğini fark ettim. Korku, vatanı ve parlayan arzularını onu 'Memleketimi kurtaracağım' sözüne ve onu gerçeğe dönüştüren bir hayale götürdü..."⁴³

Muzaffer Toydemir bu sözlerini; Türkische Post gazetesi editörleri olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı en saygılı bir şekilde selamladıklarını belirterek bitirmiştir. 1927 yılında iz bırakan önemli olaylardan biri de Mustafa Kemal Paşa'nın 15 -20 Ekim tarihleri arasında, Cumhuriyet Halk Fırkasının II. Büyük Kongresi'nde okuduğu 'Nutuk'⁴⁴ olmuştur. Türkische Post gazetesinde '*Die grosse Rede des Gazi*' başlığıyla yayınlanan bu konuşma her gün detaylı bir şekilde okuyucusuna aktarılmıştır.⁴⁵ Bu konuyla ilgili olarak Ankara'da Parti kongresinin güçlü bir insan akınına uğradığını belirten gazete ayrıca devletin bütün kademelerinin orda bulunduğunu ve Gazi'nin tarihi konuşmasına öğleden sonra saat 2'de başladığını dile getirmiştir. '*Kemal Paşa sözlerine '19 Mayıs 1919'da Samsun'a indim diyerek başladı*' ifadesini kullanan gazete konuşmanın detaylarına geçmeden önce birinci gün kongrenin nasıl ilerleyeceğini maddeler halinde aktarmıştır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli bir yeri olan ve tarihi değerinde siyasi bir belge olarak nitelendirilen⁴⁶ Nutuk, Mustafa Kemal Paşa tarafından ortalama altı saatin üzerinde kürsüde kalmak suretiyle, toplamda altı günde ve otuz altı buçuk saatte tamamlamıştır. Sadece Türkiye'nin değil dünyanın da ilgiyle takip ettiği Nutuk, çok sayıda Türk ve yabancı yazar, tarihçi ve gazeteci tarafından değerlendirmeye alınmıştır. Dinleyenler arasında yer alan ünlü Alman tarihçi Herbert Melzig bir eserinde Nutuk'u değerlendirirken şu ifadeleri kullanmıştır:

"...O gömleğini parçalayan büyük sessizlik ile ulusal devrimin aşamalarında tek tek ortaya çıkardığı sırları, tarihin en büyük değişimlerinden birini altı gün otuz altı saat boyunca aktarmıştır. Mustafa Kemal bu sekiz yılda yaşanan olayları, kaderlerini ellerine aldıklarında karşılaştıkları korkunç uçurumu hatırlatmış ve göz ardı edilemeyecek bir açıklıkla anlatmıştır.

⁴¹ Türkische Post, 29 Ekim 1926, No: 151, 1.

⁴² Türkische Post, 30 Haziran 1927, No: 178, 1.

⁴³ Türkische Post, 1 Temmuz 1927, No: 179, 1.

⁴⁴ Nutuk; Millî Mücadele'nin başladığı günden, 20 Ekim 1927 tarihine kadar geçen süredeki Türk Milleti'nin içinde bulunduğu ağır durumu, var olmak için verdiği mücadeleyi ve bütün bu sürecin sonunda gerçekleşen inkılaplarla birlikte temelleri atılan Cumhuriyet'i, bize Mustafa Kemal'in gözünden aktaran önemli bir tarihi eserdir. Hakan Uzun, 'Atatürk'ün Nutuk'unun İçerik Analizi', *CDAT: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (2005), 132.

⁴⁵ Yerel ve yabancı basının dikkatle takip ettiği nutuk; Türkische Post gazetesinde okunduğu süre boyunca, (15-20 Ekim) günü gününe ve gazetenin birinci sayfasında yer alarak okuyucuya aktarılmıştır. Ayrıca 'Gazi'nin Büyük Konuşması' başlığıyla yayınlanan haberin herhangi bir ajanstan değil gazetenin kendi muhabirleri tarafından aktarıldığı da özellikle belirtilmiştir. Türkische Post, 15 Ekim 1927, No: 285, 1.

⁴⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1922- 1938)*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1995, 305.

İçteki mücadelelerine, bu sekiz yıldaki endişe ve işkencelere dair hiçbir şey söylememiştir. Bir ruhun çılgınlığını susturmak için böyle büyük fedakârlıklar yapmıştır. Seyircinin ve bütün halkın gözü, onun sessizliği konuştuğunda gözyaşlarıyla dolmuştur. Dünyanın yarısını soğuk ve kaçınılmaz olarak değiştiren bu savaşta bu adama rehberlik eden şey: Sevginin Gücüydü.⁴⁷

Nitekim Nutuk; sadece Türk tarihi için önemli bir eser olmaktan ziyade, dünya tarihindeki önemli bir değişime tanıklık ve rehberlik etmiş bir liderin milletine yazdığı açık bir mektuptur. Türkische Post gazetesinde bu süreçte dikkat çeken konulardan biri 23 Ekim'de atılan 'Gazi'ye Karşı Bir Ses' başlığı altında değerlendirilmiştir. Eski Senatör Çürük Sulu Mahmut Paşa'nın Gazi'ye Nutuk'ta geçen kendisi ile alakalı bölümde bir düzeltme yapması ricasıyla telgraf çekmesi gazetede detaylı bir şekilde işlenmiştir.⁴⁸ Özellikle Mustafa Kemal'in sözlerinin altını çizen gazete; Çürük Sulu Mahmut Paşa'nın protestosunda haklı olup olmadığını belirlenmesinin yerel basın tarafından halka bırakıldığını dile getirmiştir.⁴⁹ Gazetenin bu olay hakkında kendi tutumuna baktığımızda ise hem Gazi'nin söylevinde haklı olduğunu savunmuş hem de eleştiri oklarını Çürük Sulu Mahmut Paşa'ya yönlendirmiştir. 24 Ekim'de yayınlanan yazısında Siirtli Mahmut (Soydan) Bey'in Çürük Sulu Mahmut Paşa hakkında Milliyet gazetesinde yazdığı yorumdan⁵⁰ yola çıkarak gazete; Gazi'nin konuşmasında Mahmut Paşa'ya büyük tolerans gösterdiğini dile getirmiştir. Gazete'nin 'Nutuk' hakkındaki genel değerlendirmelerine bakıldığında onun; 'Mustafa Kemal tarafından hayata geçirilen Cumhuriyet'in tabularını tüm Avrupa dünyasına duyurduğu bir belge' olarak nitelendirildiği görülmüştür.⁵¹

1 Kasım 1927'de yapılan seçimlerde Mustafa Kemal Atatürk, ikinci kez Cumhurbaşkanlığına, Kazım Paşa (Özalp) ise yeniden Meclis Başkanlığına ve İsmet İnönü de Başbakanlığa seçilmiştir.⁵² Seçim sonuçlarının ardından, Türkische Post gazetesi; 'Gazi'nin Manifestosu' başlığı altında Mustafa Kemal Atatürk'ün yeniden seçilmesi üzerine yaptığı konuşmayı aktarmıştır.⁵³ Ayrıca gazetede haber akışında dikkat çeken noktalardan biri Mustafa Kemal'in cümlelerinin sadeleştirilmiş bir biçimde ancak orijinal metne sadık kalmaya çalışılarak okuyucuya aktarılması olmuştur. Seçim sonuçları için Mustafa Kemal Atatürk'e Sovyetler Birliği İcra Komitesi Başkanı Mihail Kalinin, İran Şahı Rıza Pehlevi ve Mısırlı Kral Fuad telgraf çekerek tebriklerini iletmişlerdir. Gazi ise teşekkürlerini bizzat telgraf çekerek iletmiştir. Gazete Türkiye Cumhuriyeti'nin Bayramı olarak adlandırıldığı bu özel günde tebrik için telgraf trafiği olduğunu belirtmiştir. Ayrıca gazetenin sorumlu editörü Muzaffer Bey'e Gazi'nin gönderdiği 'Tebrik dilekleri için kendisine en içten teşekkürlerimi iletiyorum' mesajı da gazetede aynı gün yayınlanmıştır.⁵⁴

1928 yılında Türkische Post'ta, Mustafa Kemal Paşa'nın mart ayında 'Le Matin' gazetesi muhabirine verdiği röportajın yayınlandığı görülmüştür.⁵⁵ Bu haber gazetede yabancı haber kaynağı örneklerinden birini teşkil etmekle birlikte gazetenin sadece Türk ve Alman haber ajanslarından değil aynı zamanda dünya basınının önde gelen basın ve yayın organlarından da beslendiğinin bir göstergesidir. Gazetede özellikle Mustafa Kemal

⁴⁷ Herbert Melzig, *Kamal Atatürk - Untergang und Aufstieg der Türkei*, Frankfurt: Societats Yayınları, 1937, 277.

⁴⁸ Türkische Post, 23 Ekim 1927, No: 293, s. 1. Ayrıca konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Serap Taşdemir, 'Türk Basınında Büyük Nutuk'un Yansımaları', *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 44 (2009), 689- 690.

⁴⁹ Türkische Post, 23 Ekim 1927, No: 293, 1.

⁵⁰ Gazete de 'Çürük Sulu Mahmut Paşa' başlığı altında Siirtli Mahmut Bey'in şu sözlerine yer verilmiştir: 'Çürük Sulu Mahmut Paşa'nın Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanan 'Le Bosphore' gazetesi tarafından alınan ifadeleri yanlış ise, o zaman Çürük Sulu Mahmut Paşa tarafından reddedilmeleri gerekiyordu. Daha sonra 'İstiklal' gazetesinde öncekinin tam tersi açıklamalar yapmış olması, önceki sözlerini feshetmez... Eğer Mahmut Paşa ifade ettiği görüşlerini ve açıklamalarını Senato'da desteklemek istiyorsa, bu kendisinin Ulusal Ordunun destekçisi olduğu ve daha sonra Mustafa Kemal'in Anadolu'da yönettiği politikayı da onayladığı anlamına mı geliyor' şeklindeki açıklamalar okuyucuya aktarılmıştır. Türkische Post, 24 Ekim 1927, No: 294, 1.

⁵¹ Türkische Post, 29 Ekim 1927, No: 298, 1.

⁵² 1927 seçimleri; 3 Nisan 1923 tarih ve 320 sayılı seçim yasası çerçevesinde yapılmış ve seçimlere sadece Cumhuriyet Halk Partisi katılmıştır. İki dereceli olarak yapılan seçimlerde her ne kadar bazı yerlerde bağımsız adaylar seçime katılmış olsalar da seçimi CHP adayları kazanmıştır. 63 seçim çevresinde yapılan seçimler sonucunda 316 milletvekili Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir. 1927 seçimleri sonrası oluşan TBMM, 1 Kasım 1927-26 Mart 1931 tarihleri arasında 3 yıl 7 ay 19 gün açık kalmıştır. Kenan Olgun, 'Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27/79 (2011), 13- 14.

⁵³ Gazete de Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması şu şekildedir: 'Türkiye Büyük Millet Meclisi, bugün beni ikinci kez Cumhuriyet'in Cumhurbaşkanı seçti. Çok yüksek sorumluluklar altında bu yeni dönemde de Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olma görevini üstlendim. Büyük ve soylu Türk milletinin bu seçimlerinde bana gösterdiği sadakat beni gerçek şükranla ve gururlu bir sevinçle doldurdu ve güçlü bir irade ile kendimi mütevazı bir üyesi olarak gördüğüm Türk Milleti'nin, refahı ve mutluluğu için hizmet vermektan dolayı gurur duyuyorum...' Türkische Post, 2 Kasım 1927, No: 301, 1.

⁵⁴ Türkische Post, 2 Kasım 1927, No: 301, 1.

⁵⁵ Fransızca bir gazetenin muhabirine verilen bu röportaj Türkische Post gazetesinde 'Gazi'den Açıklamalar- 7 Şubat, Paris' alt başlığı altında okuyucuya aktarılmıştır.

Atatürk'ün sözlerini vurgulayan habere göre; Gazi, 'Matin' temsilcisine verdiği bu demeçte, Fransa'nın Türkiye'nin sosyal kalkınma ve demokratikleşme çabalarını anlamasını istediğini söylemiştir. Gazi, Fransız Devrimi'nin, tüm dünyaya özgürlük ruhunu getirdiğini, kuruluşunu ve kaynağını sürdürdüğünü, insanlığın o zamandan beri geliştiğini dile getirmiştir. Ayrıca söz konusu bu yazının devamında aşağıdaki cümleler vurgulanmıştır:

“Türk Demokrasisi Fransız Devriminin açtığı yola adım atmıştır ancak kendi karakterine uygun şekilde evrimleşmiştir çünkü her millet kendi içsel koşullarına ve bu devrimin gerçekleştiği zamanın içindeki toplumsal koşulların gerektirdiği gereksinimlerine göre bir devrime uğrar. Bütün ülkelerde ve bütün zamanlarda tekrarlayan bu durum aynı değil midir? Elbette, halklar ve demokrasiler birlikte çalışabilir ve birlikte çalışmalıdır, ancak bu iş birliği sadece tek bir amaç için çalışılırsa verimli ve mümkün olabilir, bu amacın da adı 'Barış' tır. Bunu idrak edemeyenler, yaptığımız işi yargılayamazlar.”⁵⁶

1929 yılı Kasım ayında ise ünlü Alman tarihçi ve yazar Emil Ludwig'in başkent Ankara'da Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi olmuştur. Türkische Post gazetesi Emil Ludwig'in Başkent'te vereceği 'Napolyon'un Hayatı' hakkında olan konferansı takip etmiştir. Emil Ludwig'in Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşme ile ilgili bilgi ve yorumlara yer verilmiş ancak röportajın kendisi gazeteye aktarılmamıştır.⁵⁷ 1930 yılı 3 Şubat'ta gazetenin gündeminde olan başka bir konuda Gazi'nin Alman Profesör Dr. Hahland ile İzmir'de yaptığı görüşmedir. Bu habere göre Cumhurbaşkanı Arkeoloji müzesini ziyaret etmiş ve Aramca ve Lidya yazılarına özel bir ilgi göstermiştir. Bir yıl boyunca müzedeki eserler üzerinde çalışmış olan Alman Profesör, Gazi'ye üstünde çalıştığı yazıtları anlatmış ve Türk kökenli çok sayıda kelime içerdiğini tespit ettiğini aktarmıştır. Gazi ise bunun Anadolu'daki en eski kültürün Türkler tarafından kurulduğunu gösterdiğini dile getirmiştir.⁵⁸ Bütün bu çalışmalar ve alınan sonuçlar, Gazi'nin tarihe ve sanata verdiği önemin bir temsilidir.

1926 ve 1932 yılları arasında Türkische Post'ta aksettirilen Mustafa Kemal Paşa resmine bakıldığında, gazetenin yorumlarında temkinle yaklaşmakla beraber objektif bir dil kullandığını söylemek mümkündür. Merkezine, Türkiye'nin iç politikasındaki dinamizmi alan haberler, Mustafa Kemal'i ve tepkilerini izleyen bir tutumla aktarılmıştır. Hülasa, bu dönemdeki sakin izleyiş, 1932 yılından itibaren kendini çok daha politik ve tutkulu yorumlara bırakmıştır.

Türkische Post Gazetesinin Gözünden Atatürk (1932-1938)

Türkische Post gazetesi üzerinden değerlendirilen Atatürk'e bakışın; 1926- 1932 yılları arasındaki altı yıllık süreçten ayrı bir bölümde ele alınmasının nedeni 1933 yılında Almanya'da yaşanan Hükümet değişikliğinden kaynaklanmaktadır. Nasyonal Sosyalist Hükümetle birlikte Alman bürokrasisinde meydana gelen siyasi ve diplomatik dönüşümlerin etkileri, kendini en çok basın ve yayın organlarında göstermiştir. Bu dönemde Türkische Post gazetesindeki ilk değişim yayın kurulundaki eski isimlerin yerlerini Nasyonal Sosyalist Hükümet tarafından belirlenen yeni isimlere bırakmasıyla gerçekleşmiştir. İşte bu değişikliğin gazetenin Atatürk'e bakışında ne gibi değişiklikler yarattığı bu bölümün cevap aranacak sorularından biridir.

1932 yılı ve 1934 yılları arası Mustafa Kemal'in şahsından çok yaptığı işlerin ve iç politikadan çok dış politik gelişmelerin gazetede oldukça göz önünde tutulup değerlendirildiği yıllardır denilebilir.⁵⁹ 1932 yılında Türkiye ile ilgili dil ve tarih alanında yapılan çalışmalar gazetenin gündemini oluşturmakla birlikte Almanya da yaşanan kültürel ve politik gelişmelerde sıklıkla yansıtılmıştır. Gazi Mustafa Kemal ile ilgili dikkat çeken ilk geniş yorumla 1932 yılının aralık ayında karşılaşmıştır. Hem Mustafa Kemal'in Temsil Heyeti ile Ankara'ya gelişinin üzerine hem de aynı yıl içinde yayınlanan Harold C. Armstrong'un⁶⁰ Almanca'ya '*Grau wolf Mustafa Kemal, das Studiumdes*

⁵⁶ Türkische Post, 8 Mart 1928, No: 68, 1.

⁵⁷ Türkische Post, 30 Kasım 1929, No: 329, 1.

⁵⁸ 1930'lu yıllarda Mustafa Kemal'in Tarih araştırmalarına destek olmak amacıyla Türklerin antropolojik yapılarıyla ilgili bazı çalışmalar yaptırdığı bilinmektedir ve bu çalışmalar 1932 yılında toplanan ilk Türk Tarih Kongresinde üzerinde durulan ve tartışılan konulara zemin hazırlamıştır. Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, 2018, 53.

⁵⁹ 1932 ve 1934 yılları arasındaki bu süreç Almanya'da yaşanan ekonomik ve politik sıkıntıların üst üste geldiği zorlu bir süreçtir. Bu durum gazetenin genel yayın politikasına da elbette ki yansımıştır. Özellikle Hitler'in iktidara gelmesi ve Almanya da hükümetin tam olarak kurulmasına kadar geçen sürede gazetenin içeriğinde sıklıkla dış politik gelişmelerin yer alması pek tabiidir.

⁶⁰ Harold C. Armstrong'un 1932 yılında İngiltere'de yayınlamış olduğu Mustafa Kemal'in hayatını aktardığı eseri dünya çapında büyük bir ilgi görmüştü. Eser, Mustafa Kemal'in doğumundan 1932 senesine kadar olan yılları tetkik etmekteydi. Bu eser için ilgi toplayabilmek adına yazar, Mustafa Kemal'in özel hayatına geniş yer vermişti. Eser dünyada büyük ses getirmiş ve birçok Avrupa

*Privatlebens eines Diktators*⁶¹ şeklinde çevrilen çalışması için değerlendirmede bulunmuştur. Ankara'ya gelişini halkın büyük sevinçle karşıladığını ve Mustafa Kemal için düzenlenen töreni ve ayrıntılarını yazarken, Armstrong'un Mustafa Kemal hakkındaki söz konusu yazısını şiddetle eleştirmiştir. Avrupa halkının o dönemde 'adamlara' her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyduğunu ifade eden gazete bu kitabın geniş kitlelere hitap edeceğini ve Armstrong'un bu eserinin yanlışlarla dolu olduğunun altını çizmiştir. Gazetenin kullandığı 'Manners' yani 'adamlar, erkekler' anlamına gelen bu kelime ile Mustafa Kemal Paşa'yı savunur bir dil kullandığı açıktır. lakin bu noktada bir parantez açıldığında, bu kelimeyi Avrupa halkına ithaf etmesinin altında; aynı yıl içinde ağustos ayında Almanya'da Hitler'in Şansölye von Papen'in yardımcısı olmayı reddetmesi ve gazetenin Hitler'i ve rejimini desteklediği yöndeki mesajının da yattığı düşünülmesi gereken çıkarımlardan biridir. Yazısına Mustafa Kemal Paşa'yı destekleyen bir hitap ile devam eden Türkische Post, Akşam gazetesi yazarı ve hükümete yakın isimlerden biri olarak nitelendirdiği Necmettin Sadık (Sadak) Bey'in bu yazıya karşı sert ve olgusal bir cevap yazma zahmetinden kaçınmadığını da belirtmiştir. Gazete Armstrong'un çalışmasının iç yüzünü gösteren Necmettin Sadık Bey'in yazısını Almanca 'ya özel olarak çevirip, alıntılar yaparak okuyucularını Mustafa Kemal Paşa'nın hayatı ile ilgili bu yanlışlar hakkında bilgilendirmeyi kendine görev edinmiştir.⁶² Bu durum üzerine; 28 Aralık 1932 ve 12 Ocak 1933 tarihleri arasında her gün 'Gazi Mustafa Kemal ve Armstrong'un Kitabı' başlığıyla söz konusu yazıyı bölümlere ayırarak aktarmıştır. Örneğin 28 Aralık'ta yayınlanan sayıda özellikle Mustafa Kemal'in asla bir yazıldığı gibi bir diktatör olmadığını çürütür nitelikte olan açıklamaların altı çizilmiş ve Gazi'yi 'halkın çağırıldığı bir kurtarıcı' ve 'halkın üstünlüğünü her şeyden önce tutan demokratik bir lider' olarak betimlemiştir.⁶³

Mustafa Kemal'i 'Akrabaları olmayan, arkadaşsız, yalnız bir adam... Türkiye'de başka kimsenin kendisinden sonra diktatör olmasına izin vermeyen bir diktatördür' sözleriyle nitelendirmeye çalışan Armstrong'u gazete Necmeddin Sadık Bey'in açıklamasına eklemeye bulunarak, şiddetle eleştirmiş ve bütün bu tanımların ve ifadelerin hiçbir şekilde gerçeğe uymadığını ifade etmiştir. Ayrıca 'Gazi bir aşiret reisi değildir ve böyle bir şey mümkün değildir, bu tanımla karşılaştırmak dahi çok uzaktır' sözlerinin de altını çizmiştir.⁶⁴ Armstrong'un, uzun zamandan beri dünya tarihinin bir parçası haline gelen bir kişiyi eleştirerek sadece kendisini ünlü yapmak istediğini öne süren gazete; bu açıklamasını şu sözlerle devam ettirmiştir:

"Yazar, ilk olarak bu eserin başlığında şunu kullanıyor: "Bozkurt Mustafa Kemal, bir diktatörün özel hayatı üzerine çalışma. Tabi ki, Türkiye'nin hâlâ oldukça yabancı olduğu Batı'da, Gazi'ye genellikle diktatör olarak atıfta bulunulur. Ancak böyle bir tanımın hiçbir temeli yok. Siyasi eğilimler yoluyla, bir darbeyle, güç kullanarak ya da tek bir sınıfa ya da insan grubuna dayanarak,

gazetesi bu esere cevap olarak makaleler yayınlamıştır. Kitap hakkında günden güne genişleyen alaka ve içinde bulundurduğu tarihi hakikatlerin değiştiriliş olması sebebiyle Armstrong'a bir cevap vermek kaçınılmaz hale gelmiştir. Bunun üzerine Necmettin Sadık (Sadak) Bey'e dikte ettirmek suretiyle bu yanlışlıklara bizzat Mustafa Kemal yanıt vermiştir. Akşam gazetesinde yayınlanan bu cevap yer yer Necmettin Bey'in kaleminden çıkmış olsa da dörtte üçü Mustafa Kemal tarafından cevaplandırılmıştır. Sadi Borak, *Armstrong'tan Bozkurt: Mustafa Kemal ve İftiralarla Cevap. İstanbul: Yabancı Gözü ile Atatürk Serisi Yayınları, 1955, 10- 15.*

⁶¹ Türkçe karşılığıyla 'Bozkurt Mustafa Kemal: Bir Diktatörün Özel Hayatının İncelenmesi' anlamına gelmektedir. Gazete Armstrong hakkında şu şekilde bir değerlendirmede bulunmuştur: 'İngiliz Yüzbaşı Harold Armstrong, bir zamanlar Kût-ül-Amâre kuşatmasında Türkler tarafından ele geçirilmişti. Esir düştüğü yıllarda Türkçe öğrenmek için bolca boş zamanı olmuş ve aynı zamanda Türk yaşam tarzını ve düşünce tarzını tanımak istemişti. Sadece Türklere değil, yaşamını çok düzgün bulmayan kendi vatandaşlarına da pek dostça hatıralar bırakmadı. Şimdi, 'Gri Kurt- Bozkurt' başlığı altında, Kaptan Armstrong, esasen Türkiye Cumhurbaşkanı ve kariyeri ile ilgilenen bir çalışma yayınladı. Kuşkusuz, Avrupa'da bugün her zamankinden daha fazla "adamlara" ihtiyaç duyan bir durumda iken böyle bir kitap birçok insana ulaşacaktır ve hiçbir Türk, idolünün bu tür kitaplar için materyal sağladığı konusunda itirazda bulunmamıştı. Ancak duruma Türk gözleriyle bakıldığında Türk halkının şiddetle karşı çıktığı, Armstrong'un kitabında yer alan şey yazarın kendisini doğal olarak sayısız yanlış sonuca götüren, yanlış bilgilerin zenginlikleridir.' Türkische Post, 28 Aralık 1932, No: 205, 1.

⁶² Türkische Post, 28 Aralık 1932, No: 205, 1-4.

⁶³ Türkische Post, 28 Aralık 1932, No: 205, 1. Gazetenin diğer gün yayınlanan sayısında ise Mustafa Kemal'in aile yaşamı ile ilgili bölümlere değinilmiştir. Armstrong'un Mustafa Kemal'in ailesi ile ilgili bilgiler verdiği bu bölüm ve verilen tepki şu şekildedir: '...Armstrong'a göre, önemsiz bir adam olan Mustafa Kemal'in babası Ali Rıza, devlet borç işlerinde küçük bir yazı görevini yerine getirmeye için genç yaşta Selanik'e gelen, Arnavutluk'un sınırındaki Arnavut dağlarında büyük yoksulluk yaşıyordu. Yetersiz olan maaşları ona o kadar zor ödenmişti ki bu işin yanında küçük bir ticaret yapmak işi de yapmıştı. Mustafa Kemal'in ailesi, Selanik'in en fakir bölgelerinden birinde küçücük bir evde yaşıyordu. - Ayrıca Mustafa Kemal'in annesi, bir güney Arnavut köyünden gelmişti. Kocası Ali Rıza'nın ölümünden sonra, Mustafa Kemal'in koyunları sürmek ve ahırlarını temiz tutmakla görevlendirildiği Laza San'da yaşayan bir kardeşine gitmişti. Bu şehir hayatı ona daha çok söz vermeliydi. Yalnızlık onu büyüdükçe, daha karanlık, daha utangaç ve özgürlüğe susamış biri haline getirdi. 11 yaşındayken, annesinin onu okula göndermek için bir kız kardeşinin maddi desteğini talep ettiği söyleniyordu. Yani çocuk Selanik'e yalnız başına gelmişti ve okula meydan okuyan bir lise öğrencisi olmuştu. Bir öğretmenine verdiği saygısız bir cevaptan sonra okulu bırakmak zorunda kaldı... Türkische Post, 29 Aralık 1932, No: 30, 1.

⁶⁴ Türkische Post, 12 Ocak 1933, No: 10, 2.

şimdi kullandığı güce ulaşmamıştır. Gazi, tarihi gibi görünen olaylara karşı ve düşman dünyasına karşı, bir milletin isyanının ardından halkın çağırdığı bir kurtarıcıdır. ...Zaten kariyeri Mustafa Kemal'i temelde diktatör güçle yöneten diğer devlet başkanlarından ayırıyor. Başkalarını ikna etmek onun asla kaçmadığı bir görevdi. Bir diktatör bu çabalara ihtiyaç duymazdı. Dolayısıyla Gazi, bir diktatör değil, halkın üstünlüğü her şeyden önce tutan devletin, demokratik bir lideridir.

Elbette, bu ya da geçtiğimiz yüzyıllardaki hiçbir yazar, Gazi gibi bir kaleme layık başka bir konu bulamadı, bu açıdan bir ölçüde Armstrong tebrik edilmelidir. Ancak meşhur olmak için meşhur bir erkeğin eteğine sarılmak yeterli değildir, çünkü Armstrong'un bize sunduğu eser hiçbir gerçeklik içermez ve Mustafa Kemal'in tarihi imgesine de uymaz. İngilizlerin bütün bu girişimleri başarısız olarak tanımlanmalıdır.”⁶⁵

Bu yorumdan da anlaşıldığı gibi Türkische Post gazetesi okuyucusuna; Armstrong'un bu çalışmasını sadece bir yazarın ünlü olma çabasından ziyade İngilizlerin Mustafa Kemal'i karalama girişimlerinden biri olduğu mesajını vermiştir. Esas olarak gazetenin İngiltere'ye olan tavrına genel olarak bakıldığında; İngiltere'ye karşı Türkiye'yi ilk defa uyarışı olmadığı net bir şekilde görülmüştür. Tarihler 5 Mart 1934'ü gösterdiğinde gazetede '*Gazi-Ankara'daki eski Amerikan Büyükelçisi tarafından hazırlanan bir rapor*' başlığında bir makale yayınlanmıştır. Eski Amerikan Ankara Büyükelçisi Charles Sherrill'in⁶⁶ kaleme aldığı ve '*Asya*' dergisinde '*Gazi ile Konuşmalarım*' başlığıyla yayınlanan bu yazı, Cumhurbaşkanı'nın kişiliğinin dünya ölçeğinde değerlendirildiği bir yazıdır. Türkische Post'ta okuyucusuna sunulan bu makale de yazarın söz konusundan yer yer alıntılar yaparak olumlu bir tenkit yapıldığı görülmüştür. Bu yazıda dikkat çeken olgu, dönemin diğer iki önemli şahsiyetinden biri olan Amerika Birleşik Devletleri'nin başkanı Franklin Delano Roosevelt ve İtalyan devlet adamı ve politikacı olan Benito Musollini ile Gazi Mustafa Kemal'in karşılaştırılmasının yapılmış olmasıdır. Gazete'nin ilk değerlendirmesi şu sözlerle gerçekleşmiştir:

“Eski büyükelçi, günümüzün en büyük üç devlet adamı ve neredeyse aynı yaşta olan Gazi, Roosevelt ve Musollini arasında devlet işlerinin icrasında ve yönetiminde ayrıca insanlığın en çok talep ettiği şey olan eşitlik ve iş imkânları üzerine bakışlarında bir karşılaştırma yapıyor. Şüphesizdir ki, özel bir hayattan topluma adım atan hiç kimse, Mustafa Kemal kadar yazarlar tarafından bu denli yazılmamıştır.’ Ayrıca yazarın alıntı yapılan şu sözleri de dikkat çekiyor: ‘Zaman zaman Avrupa Batı'sında Gazi'nin sağlık durumunun kötü olduğu konusunda söylentilerin ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Ancak hiçbiri iki saatten az sürmeyen kişisel görüşmelerde, Gazi'nin son derece güçlü, canlı ve sağlam olduğunu buldum. Ne sağlığı kötüleşti ne de yüce bir canlılıkla karakterize olan ruhu...”⁶⁷

Gazete, Sherrill'in bu yazısını değerlendirirken; yazarın Gazi'yi diğer ünlü devlet adamlarından '*özel doğası nedeniyle ayırmasına*' dikkat çekmiştir. Gazete bu noktadan hareketle Sherrill'in düşüncelerini de aşağıdaki sözlerle okuyucusuna aktarmıştır:

“...Charles Sherrill, Gazi'nin ilk karşılaşmalarında gösterdiği unutulmaz izlenimi vurgulamaya devam ediyor ve Cumhurbaşkanı'nın olağanüstü diplomatik kabiliyetlerinin sıkıcı bir ifadesini aktarıyor: ‘Yabancı bir büyükelçi olarak Türkiye'ye geldiğimde savaş başkentini ziyaret etme isteğimi ifade ettim. İsteğimi yetkili makamlara ilettikten sonra, görüşebildim... Gazi sadece insanda ilgi uyandırmakla kalmıyor, aynı zamanda eşit ölçülerde de alıyordu. Karşısındakinin kendisiyle aynı fikirde olmadığı durumda; karşıt görüşü duymak kendisini memnun etmiyor, ancak aynı zamanda nedenlerini de bilmek istiyor. **Hayatımda hiç, Gazi gibi bu kadar açık ve doğru şekilde düşünen başka biriyle hiç konuşmadım.** Böylece Türkleri Erzurum'dan Sivas ve Ankara'ya kadar kendi haklarıyla tanınma ve kendi tarihlerini bağımsız olarak belirlemeye değer olduğuna ikna etmeyi başardı.’ (Koyu olarak belirtilen cümle gazetenin yazısında yapmış olduğu vurguyu ifade etmektedir.) ‘...Gazi bir kez daha Türkiye'yi tarihi ve diliyle gurur duyacak bir konuma getirdi. Dahası, yüzyıllardır hayalinin kurulamamış olduğu gelecek için büyük umutlar verdi. Görüşlerine göre, Türkiye yalnızca komşuları ile iyi ilişkiler içinde kalmayıp aynı

⁶⁵ Türkische Post, 28 Aralık 1932, No: 205, 1.

⁶⁶ General Charles Hitchcock Sherrill; 1867 yılında Washington'da doğmuş ve 1936 yılında vefat etmiştir. Yale Üniversitesini bitiren General Sherrill, başarılı bir avukattı. Aynı zamanda Fransızca ve İspanyolca başta olmak üzere yedi dil biliyordu. Hoover'ın başkanlık yaptığı 1909-1911 yılları arasında ABD'nin Arjantin konsolosu olarak görev yapmış, daha sonra ise 1932- 1933 yılları arasında Türkiye'nin konsolosu olarak görevlendirilmiştir. Yaşamı boyunca pek çok eser yazan Sherrill, aynı zaman da Birinci Dünya Savaşı sırasında ABD ordusunda tuğgeneral görevinde bulunmuştur. Charles H. Sherrill, *Mustafa Kemal'in Bana Anlattıkları*. Çev. Örgen Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2007, 7- 8.

⁶⁷ Türkische Post, 5 Mart 1934, No: 53, 1.

zamanda bu ilişkileri zihinsel olarak derinleştirmeyi hedefleyen bir dış politika izliyor. Türkiye'yi çevreleyen tüm devletler, Mustafa Kemal'in dostane politikasına yöneldi ve her ülke en azından yarı yarıya Türkiye ile ilerlemeye hazırlanıyor. **Doğu'da barış, muzaffer olan Mustafa Kemal'den daha samimi bir dosta sahip değildir.**"⁶⁸

Gazete de Gazi Mustafa Kemal ile ilgili değerlendirmelerin sıklaştığı 1930'lu yıllar aynı zamanda dünya basınındaki değerlendirmelerinde sık sık gündem olduğu bir dönemdir. Bu sebeple 1935 yılı haziran ayında Amerikalı gazeteci Gladys Baker'in Atatürk ile yaptığı yabancı basında oldukça ses getiren röportajın gazetede yayınlanması da tesadüf değildir. Türkische Post gazetesinde '*Türk hükümeti halkına özgürlük ve mutluluk vermek istiyor.*' açıklamasıyla yayınlanan bu röportaj '*Savaş Tehlikesi, Bölgesel Paktlar, Amerika ve Savaş, Milletler Cemiyeti, Bolşevizm, Boğazlar, Halkın Lideri*' başlıkları üzerinden gerçekleştirilmiş ve gazetenin okuyucularına tam sayfa Almanca çevirisi ile verilmiştir. Söz konusu röportajın bir kısmı şu şekildedir:

"- Yakın gelecekte bir savaşın çıkmasının olası olduğunu düşünüyor musunuz? Kısa bir süre önce kendilerine Atatürk adı verilen, bir asker ve reformcu olan Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olmadan önce sultanların oturduğu yer olan Dolmabahçe adlı beyaz mermer saraydaki yemek masasının altın sofrası takımından açık mavi gözlerini kaldırdı. Ve bakışları, Şam işi perdeli yüksek pencerelerden, karanlıklar içinde sessizce akan Boğaziçi'ni geçerek, Anadolu sahilinin yanıp sönen ışıklarına gitti. Ağır ve ciddî bir ses tonuyla dedi ki:

- Yakın gelecekte söz etmemeli, savaş tehlikesi içinde şu an içinde bulunduğumuz zamanda da vardır...

- Türkiye neden Boğazları silahlandırmak istiyor? Sorusunu da ayrıca sordum.

- Türkiye'nin Boğazları açık bırakmaya razı olduğu Lozan Anlaşması'ndan beri dünyanın durumu ve bazı şartlar değişmiştir. Boğazlar Türk toprağını iki bölüme ayırır. Bundan dolayı bu deniz geçidinin kuvvetlendirilmesi Türkiye'nin güvenliği ve savunması için çok önemlidir. Boğazlar aynı zamanda, uluslararası ilişkilerde hayati bir faktördür ve böyle önemli bir pozisyonda olan yer herhangi serüvenci bir saldırganın keyfine ve acımasına bırakılamaz. Türkiye, olası barış bozucularının birbirleriyle savaşmak için Boğazlardan geçmesine engel olmak zorundadır.

...Kemal Atatürk'e neden diktatör olarak adlandırılmaktan hoşlanmadığını sordum:

- Ben diktatör değilim, benim gücüm olduğunu söylüyorlar, evet bu doğrudur. Benim arzu edip de yapamayacağım hiçbir şey yoktur çünkü ben zoraki veya adaletsizce hareket etmem. Bence diktatör, diğerlerini iradesine bağlayandır. Ben kalpleri kırarak değil, kalpleri kazanarak hükmetmek isterim."⁶⁹

Öz olarak, üzerinde durduğu başlıklar ve altı çizilen cevaplar değerlendirildiğinde; bu röportaj sadece Türkische Post gazetesi ve okuyucuları için değil tüm Batı dünyası için önem arz etmektedir. Bilhassa Mustafa Kemal'in ikinci bir dünya savaşı çıkması durumunda nasıl bir tepki vereceğinin merakının giderilmesi ve olası bir savaşta jeopolitik olarak oldukça mühim olan boğazların silahlandırılması konusu gazetenin altını çizdiği satırlardandır. İkinci Dünya Savaşı'nın çıkacağını ve alınması gereken önlemleri yıllar öncesinden belirtmesi de Atatürk'ün yalnızca ileri görüşlülüğünün değil iyi bir siyaset adamı olduğunun da göstergesidir. Daha önce bahsedildiği gibi Adolf Hitler Almanya ve diğer sanayileşmiş ülkelerdeki 1929 Ekonomik Buhranın zirveyi çoktan geçtiği anda iktidara gelmişti. Savaştan henüz on yıl önce yaşanan 1929 Dünya Ekonomik Buhranıyla birlikte dünya siyasasında totaliter rejimler güç kazanmaya başlamış ve bu güç hegemonyası içinde Almanya, İtalya ve Japonya revizyonist bir çizgide toplanmıştı. 1930'lu yılların başından itibaren ise saldırgan bir politika izlemeye başlamışlardı. Lozan Antlaşması'nın ardından dış politikasında '*yurtta barış, dünyada barış*' ilkesini benimsemiş olan Türkiye'de iç ve dış siyasetini bu anlayış üstünden devam ettirmekteydi.⁷⁰ Uluslararası siyasette, Almanya'nın attığı adımlarla beraber dönemin tüm cihanşümul devletleri arasındaki ilişkilerinin gerginleşmişti ve 'Savaş' kelimesini kendini gerçek kılan kadar hep ayakta tutulmuştu. Sessizce yaşamını idame etmekte olan kitleler için dönemin önemli devlet adamlarının düşünceleri her zaman duyulmaya değer düşüncelerdir. Çünkü savaşları başlatan ve bitirenler genellikle bu düşüncelerin sahipleri olmuştur. Bu bağlamda savaşa adım adım gidilen süreçte Türkiye sınırları içerisinde bir yabancı basın olan Türkische Post gazetesinin gözünü Mustafa Kemal Atatürk gibi bir liderin üstünde tutması gayet doğaldı.

⁶⁸ Türkische Post, 5 Mart 1934, No: 53, 1.

⁶⁹ Türkische Post, 21 Haziran 1935, No: 144, 1.

⁷⁰ Türkiye'nin 1923'ten itibaren uyguladığı 'tarafsız bir tutum sağlayan yapıcı ve verimli barış politikası', 1939 yılında İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesiyle tehlikeye düşmüştür. Türkiye'nin yaklaşık yirmi yılda oluşturduğu güvenlik çemberi ağır darbe almıştır. Hans Kroll, 'Bir Alman Diplomatın Türkiye Anıları 1936-1943', Çev. Pulat Tacar, *Bellekten*, 272/LXXV, (2011), 221.

Tarihçi ve yazar Hanns Froembgen'in Türkische Post gazetesinde 1936 yılında yayınlanan '*Kemal Atatürk, Asker ve Lider*'⁷¹ adlı makalesinde kullanılan; '*Yeni Cumhuriyetçi Türkiye, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk olmadan düşünülemez. Kemal Atatürk sadece bir asker ve lider değil, savaş sonrası döneme damga vuran, dünyadaki ve özellikle Türkiye'deki dostları üzerinde büyük çekiciliği olan bir adamdır*' sözleri Mustafa Kemal Atatürk'e gösterilen saygı ve sevginin açık bir göstergesi olarak karşımıza çıkmıştır.⁷² Gazetede yayınlanan bu yazıya göre; Froembgen, içinde bulunduğu zamanın ve belirleyici olan kaderin Dünya Savaşlarında Atatürk'ü vurduğunu söylerken, bu kişiliğin büyüklüğünü ancak onun gerçekleştirdiği inkılaplar ve karşılaştığı güçlüklerle rağmen Türk halkının yabancı ülkelerin vesayetinden kurtulduğu akılda tutulursa anlaşılabilceğini ifade etmiştir. Kemal Atatürk'ün yaşamı yalnızca Türk halkının üzerinde değil, dünya halklarının üzerinde de bir etki bırakmıştır. Yazar Kemal Atatürk'ün gençliğinde bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflıklarının farkında olduğunu dile getirmiştir.⁷³ Kendisindeki temelde devrimci niteliğinde olan ve hiçbir rivayeti olduğu gibi kabul etmeyen, sadece kendi iradesine bağlı doğasını yavaş yavaş tanıdığını aktarmıştır. Gazeteye göre Mustafa Kemal iflah olmaz bir vatansever modeliydi. Onun tarihsel süreç içerisinde yaptığı çalışmalar tüm dünya devletlerine örnek oluşturmaktaydı. Almanya da Atatürk'ün bu başarılarını yakından takip edip, takdir etmiştir. '*...Kemal Atatürk eşi benzeri görülmemiş bir tutkuyla halkının refahı için çalışır ve sıkıntısını izler, aynı zamanda milletin başöğretmenidir. Eşi görülmemiş derecede ciddi oranlarda olan çalışmalarına baktığımızda ise bugün Atatürk, bir insanın tırmanabileceği en yüksek rakımdadır*' sözlerinin yine gazetenin Mustafa Kemal Atatürk'e duyduğu hayranlığı özetler nitelikte yazıldığını söylenebilir.⁷⁴ Mustafa Kemal'in yaptığı reform çalışmalarının her zaman yeni meyveler üreteceğini söyleyen gazete, '**bugün büyümekte olan Türk gençliğinin asla eski Doğu'yla tanışmayacağını ve Atatürk'ün ruhunu soluyan bir eğitimle büyüdüklerini**' dile getirmiştir.

1938 yılında gazetede Atatürk'ün sağlığıyla ilgili ilk haber 31 Mart'ta yayınlanmıştır. '*Atatürk'ün sağlığıyla ilgili endişeye gerek yok*' başlıklı yazıda Kemal Atatürk'ün ocak ve şubat aylarında gerçekleştirdiği Yalova, Bursa ve İstanbul seyahatlerinden sonra ağır bir gribe yakalandığını ancak Fransız Prof. Dr. Fissenger tarafından muayene edildiğinden bahsedilmiştir. Profesör Atatürk'ü muayene ettikten sonra endişe edilecek bir durum olmadığını belirtmiş ve Fransa'ya geri dönmüştür.⁷⁵ Ekim ayında Atatürk'ün geçirdiği ağır koma üzerine gazete durumu '*Atatürk'ün Durumu – İki yeni duyuru*' haberi altında yayınlamıştır. Cumhurbaşkanlığı genel sekreterinden alınan habere göre doktorlar tarafından muayene edildiğini ancak rahatsızlıklarının aynı şekilde devam ettiğini ateşinin 38, nabzının 120, nefesinin 22 olduğunu akşam saatlerinde ise biraz daha düzeldiğini aktarılmıştır.⁷⁶ Sağlık durumunu büyük bir hassasiyetle aktardığı görülen gazete bir ömrü milletine, ülkesine ve ideallerine adanmış bu adam hakkında son olmayan fakat en acı haberi tarihler 10 Kasım 1938'i gösterdiğinde yayınlamıştır. Söz konusu yazı ana hatları ile şu şekildedir:

"Türkiye Cumhuriyeti'nin yaratıcısı, Cumhuriyetin 15. yıldönümünden birkaç gün sonra, hayatını kaybetti. Atatürk vefat etti. Türk halkı onu içinde büyük uyanışın, yeniden doğuşunun sembolü, kurtuluş mücadelesinin kahramanı ve yükselişin eşsiz lideri olarak bırakıyor. Büyük Dünya Savaşından sonra geride kalan dünyanın içindeki, çelik savaş banyosunda ölmeyen ve karanlık bir zamanda ortaya çıkmış olağanüstü bir kişilik olan bir hayat sona erdi. I. Dünya Savaşı'nın darbeleri altında, Osmanlı İmparatorluğu çöktü ve ağgözlü yabancı güçler ganimetleri dağıtmaya başladığında, bir adam düşmüş ülkesine yapılacak olana karşı öfke bayrağını ele geçirdi: Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal. Çaresiz bir durumda, dışarıdan gelen yabancı güçlerin kuvvetli bir cephesiyle mücadelede hayatta kalan bir padişah sistemi, sinir bozucu bir oyunda anlaşılmas yerli muhaliflere karşı insanların kanını akıttığı üç savaş, takdire şayan kahramanca işler ve son olarak Anadolu topraklarının yabancı güçlerin yönetiminden kurtarılması...

⁷¹ Hanns Froembgen'in 'Kemal Atatürk, Asker ve Lider' adlı kitabına baktığımızda; kitabın 'Asker, İsyancı ve Kazanan' olmak üzere üç bölümden oluştuğu görülmektedir. Bu kitap 1915 ve 1930 yılları arasında Mustafa Kemal'i ve başarılarını konu olarak işlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hanns Froembgen, *Kamal Atatürk – Soldat und Führer*. Stuttgart: Franckh'sche Verlagshandlung, 1938, 9.

⁷² Türkische Post, 10 Ocak 1936, No: 8, 1.

⁷³ Froembgen; '*Kemal Atatürk; Türk milletini, kurtuluşunun önünü donuk bir geçmişin boyunduruğundan çıkarmak, eski moda önyargılara hapsedilen her şeyin sorumluluğunu üstlenmek, hiç bitmeyen gücünü kullanmak suretiyle daha iyi bir geleceğe duyulan güvensizlikten kurtardı.*' Sözleri ile onun bu başarılarının altını çizmiştir. Mustafa Kemal, aynı topraklarda büyüdüğü, insanının ruhunu tam olarak tanıyordu. Onun için yazar '*her maskeyi amansızca düşüren büyük bir insan uzmanı*' demiş ve '*bugün bile kendisini tamamen yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni inşa etmiştir ve asla dinlenmek için vakit ayırmıyor*' şeklinde eklemiştir. Türkische Post, 10 Ocak 1936, No: 8, 1.

⁷⁴ Türkische Post, 10 Ocak 1936, No: 8, 1.

⁷⁵ Türkische Post, 31 Mart 1938, No: 75, 1.

⁷⁶ Türkische Post, 19 Ekim 1938, No: 246, 1.

Kurtuluş savaşındaki askeri başarısı, Gazi'yi tarihteki en önemli askerler arasında sıralamaktadır. Onun savaş alanındaki zaferleriyle birlikte devlet adamı olarak yaptığı şeyler kendisini insanlığın büyük eğitimcileri arasına yerleştirir. Ustaca içgüdüyle, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun çürük temellerini savaş sonrasında tanıyan ilk devlet adamıydı ve Saray'ın acımasız, çürümüş ve zehirlenmiş dünyası ile Anadolu köylü halkının toprağı üstünde inşa etmeye başladığı yeni temel arasındaki ayırım çizgisini çizdi. Atatürk'ün halkına ilham veren yeni yaşam biçimi, kamusal yaşamın tüm alanlarında şekillendi. Gazi, halkının ilk öğretmeni olarak köy okullarını açtı ve köylülerinin kültürel gelişimi için çabaladı, organik, sağlıklı bir ekonomi inşa etmek için ilham kaynağı oldu ve Türk Ulus devletinin politik hakları için kararlı bir duruş belirleyerek yavaş yavaş dünya halkları arasında güvenli ve saygın bir konuma adım adım ilerledi. Atatürk, halkının varlığının tüm yönlerini kucaklayan hareketli mücadelesinin temellerini, her zaman gelişmeye devam edecek olan yeni Türkiye devlet topluluğunu oluşturmak için attı. Türk halkının büyük kederiyle birlikte bütün dünya bu kaybın etkisi altındadır. Dünya tarihinde büyük rol oynayan bir adam olan Kemal Atatürk sahnedan ayrıldı. O büyük bir asker, yaratıcı bir devlet adamı ve ihtirash bir vatansever modeliydi."⁷⁷

1926 ve 1938 yılları arasında Gazi Mustafa Kemal hakkında birçok yazı ve haber yayınlayan gazete, onun dünya tarih sahnesindeki önemli kişilerden biri olduğunu, kişiliğinin ve hayatının her zaman insanlara örnek teşkil ettiğini ve edeceğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal için *'Atatürk, halkının varlığının tüm yönlerini kucaklayan hareketli mücadelesinin temellerini, her zaman gelişmeye devam edecek olan yeni Türkiye devlet topluluğunu oluşturmak için attı'* sözleriyle ise onun devlet adamı olarak başardıklarını yenilikçi ruhunu ve halkına olan tutkusunu açık bir dille ifade edilmiştir.⁷⁸ Nefes aldığı süre boyunca vatanına olan sevdasının ve ideallerinin peşinden giden Mustafa Kemal Atatürk tarih sahnesinden ayrılmıştı ancak yıllar boyunca başardıkları, yaptıkları ve yapmadıkları konuşulmaya ve yazılmaya devam edecekti.

Dünya tarihinde yer alan kadim ve modern toplumlarda bütün kitleler, kendi liderlerini yaratmaya meyillidir. Çünkü bir akış içinde değişen ve dönüşen zamanın bir gerekliliği olarak; toplumun ve olayların ürünü olarak ortaya çıkan bu liderler; kendi içlerinde din, dil, ırk çeşitliliği ve karmaşası yaşayan bu insan topluluklarına bir karakter verir ve toplumlar kendi yaşam döngülerini yaratılan bu karakterlerle idame ettirir. Yaşadığı dönemin en ağır şartları ile karşıya kalan Türk toplumu ise kendini Mustafa Kemal'in zekâ ve vicdanına bırakmıştır. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in kendi milletinde yaratmaya çalıştığı karakter, tüm dünya devletlerinin ilgisini çekmiştir. Kendi döneminin en çok merak edilen isimlerinden olan Mustafa Kemal Atatürk'ün fikir ve düşüncelerine mercek tutan Türkische Post gazetesinin ve dolayısıyla Almanya'nın da Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan bu merak ve saygısı gayet doğaldır. Malumdur ki 1930'lu yıllarda kendi içinde yaşadığı gerek siyasi gerek ekonomik sıkıntılar kısa bir süre sonra Alman toplumunu da yeni bir lider yaratma içgüdüüne götürmüştür. Bu noktadan hareketle Adolf Hitler, Almanların Gazi Mustafa Kemal gibi örnek bir lidere olan ihtiyaç duygusunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır denilebilir. Fakat görüldüğü gibi devletlerin ve liderlerinin karakteri sadece toplumun değil, aynı zamanda dünyanın da siyasi tarihini etkilemektedir. Hülasa, bir liderin izlediği yol ve meramı ait olduğu toplumu aydınlık bir geleceğe de yöneltebilir veyahut dipsiz bir uçurumun kenarına da bırakabilir.

Sonuç

Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi sınırları içerisinde yayınlanan bir Alman gazetesinin gözünden, tek bir cümle ile aksettirilmeye çalışıldığında: *'...büyük bir asker, yaratıcı bir devlet adamı ve ihtirash bir vatansever modeliydi'* sözleri gayet uygun düşecektir. Gazetedeki bir makaleden alıntılanan bu cümleyi genel çerçeveye eklemeye olanak sağlayan hususlar ise şöyle izah edilebilir; 1926-1938 yıllarında; gazetenin yayın

⁷⁷ Türkische Post, 10 Kasım 1938, No: 265, 1.

⁷⁸ Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından bir yıl sonra Hitler'in 50. Yaş günü kutlamalarında Berlin 'de bulunan delegasyona yaptığı konuşmada Atatürk hakkında söylediği sözler savaşın yaklaştığı günlerde Türk halkının sempatisini kazanma yönünde oldukça dikkat çekicidir. *'Atatürk yüzyılımızın en büyük adamıydı. Ondan çok şey öğrendim. O büyük bir kahraman ve bir dâhidir. Türkiye ve Türk halkına karşı çok büyük saygım var. Çünkü Türkiye bizim örnek aldığımız bir ülkedir. Türkiye haksızlığa karşı ilk olarak silaha saldıran ve mücadelesini başarıyla tamamlayan bir ülkedir.'* Türkische Post, 1 Mayıs 1939, No: 101, 1. II. Dünya Savaşının artık sonuna yaklaşıldığı yılda ise Mustafa Kemal'in geride bıraktığı sağlam temeller üzerine oturtulmuş ulus sayesinde o dönemde ülkenin hala barışı koruyabildiğini yorumlarına eklemiştir. *'Atatürk'ün yarattığı ve İsmet İnönü'nün devam ettirdiği yeni Türkiye'nin, bu savaşta bile ağır koruma testlerinden geçmesi gerekti, ancak tüm yüklerle rağmen barışı korumayı başarıyor. Atatürk'ün kendi çıkarlarını savunan sıkı bir ulusal politika yaratması ile, Ankara'daki devlet liderliği, Türkiye'yi Asya ve Avrupa arasındaki kara köprüsüne bağlayan tarihi kaderi korumayı başardı...'* Türkische Post, 29 Ekim 1943, No: 256, 1.

hayatının altı yıllık her iki döneminde de Atatürk'e olan merak ve saygının daimî olarak sürdüğü görülmüştür. Tenkit edici yorumların Türkiye Cumhuriyeti'nin iç politikasında sürdürmüş olduğu siyasetten ziyade, milletlerarası politikadaki siyasete yönelik yapıldığı tespit edilmiştir. Bununla beraber Atatürk'ün ve Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun uygulamaya koyduğu reform ve inkılaplar yakından takip edilmiştir. Gazete Atatürk'ün günlük olarak yaptığı, söylediği her düşünce ve olguyu takip etmiş ve sıklıkla kendisine özel köşe yazıları ve makaleler yayımlamıştır.

1932 ve 1938 yılları aralığında gazetenin Mustafa Kemal Atatürk'e yönelik haberlerinde, bilhassa 1933 yılında Adolf Hitler'in iktidara gelmesinden sonra, artmaya devam eden saygı grafiği dikkat çekmektedir. Hitler'in ve Almanya'nın önde gelen devlet adamlarının Türkiye üzerine yaptığı yorumlar, iki ülkenin ve iki devlet adamının kıyaslanması gazete de sıklıkla rastlanan haberlerden olmuştur. Türkiye ile Almanya'nın aynı kaderi paylaşan iki dost ülke olduğu belirtilmiş, işlenen temalarda, yine bu konjonktürde ilerlemiştir. İlâveten, Nasyonal Sosyalist hükümetin iktidarıyla beraber gazetenin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı olan siyasi söylemlerinde 1926- 1932 yıllarına oranla çok daha sert bir üslup takındığı görülmüştür ancak altı çizilmelidir ki Mustafa Kemal Atatürk 'e bakışında ciddi bir tutum değişikliğine rastlanılmamıştır. Değınilmesi gereken bir diğer hususta, gazetenin Mustafa Kemal Atatürk'e bakışında sadece Alman muhabirlerin yorumlarından değil dünyadaki diğer basın ve yayın organlarının kalemlerinden de yararlanmış olduğudur. Uluslararası basınından özellikle Fransa, İngiltere, Amerika ve İtalya gibi ülkelerin gazetelerinde yayınlanan haberlere de rastlanılmıştır.

Sonuç olarak, Mustafa Kemal Atatürk, 1926-1938 yılları arasında Türkische Post gazetesinin belleğini en çok meşgul eden isimdir. Bunun en büyük nedeni sadece bir milletin tarihinin gidişatına müdahale etmesi değil, aynı zamanda o millete, akılcı reform ve politikalarıyla yeni bir kimlik vermiş olmasıdır. Son olarak 31 Temmuz 1944'te yayın hayatına veda eden ve on sekiz yıl boyunca Türkiye'de varlığını sürdürmüş olan bir alman gazetesinden elde edilen bilgiler, tarih biliminin yöntem ve teknikleriyle değerlendirilmeye çalışılmış, gazetede yayınlanan haber ve yorumlar doğrultusunda birtakım çıkarımlarda bulunulmuştur. Elde edilen bilgiler neticesinde gazetede ki olaylar tarihsel süzgeçten geçirilmiş ve Türkische Post gazetesinin gözünden evrensel bir lider olan Mustafa Kemal Atatürk'e bakış aksettirilmiştir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Armaoğlu, Fahir. *Siyasi Tarih 1789- 1960*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1964.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam Mustafa Kemal (1922- 1938)*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1995.

Berkes, Niyazi. *Unutulan Yıllar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki'de On Sene- İttihat ve Terakki'nin Sonu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2. Baskı, 2006.

Borak, Sadi. *Armstrong'tan Bozkurt: Mustafa Kemal ve İftiralara Cevap*. İstanbul: Yabancı Gözü ile Atatürk Serisi Yayınları, 1955.

Deringil, Selim. *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Dumanlı, Çiğdem, Seyfi Yıldırım. 'XIX. Asırda Osmanlı Devleti'nde İstihdam Edilen Avusturya-Macaristan ve Prus-Alman Kökenli Askerî Heyetler ve Hekimler.' *Amme İdaresi Dergisi*, 3/53 (2020): 27- 54.

Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Cilt 1, 1953.

Froembgen, Hanns. *Kamal Atatürk – Soldat und Führer*. Stuttgart: Franckh'sche Verlagshandlung, 1938.

Gül, Muhittin. 'Atatürk'ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü', *Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/3 (2006): 51- 72.

- Keskin, Fatih. *II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Alman Propagandası: Türkische Post*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006.
- Koçak, Cemil. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, Ankara: Yurt Yayınları, 1986.
- _____. *Türk Alman İlişkileri (1923-1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Köpf, Peter. *Schreiben nach jeder Richtung- Goebbels- Propagandisten in der westdeutschen Nachkriegspresse*. Berlin: Ch, Links Verlag, 1995.
- Kroll, Hans. 'Bir Alman Diplomatın Türkiye Anıları 1936-1943', Çev. Pulat Tacar, *Belleten*, 272/LXXV, (2011): 205-260.
- Makal, Ahmet. 'Türkiye'de Kamu Kesimi Çalışanlarının Maaş ve Ücretlerine İlişkin Gelişmeler 1923- 1963', *Amme İdaresi Dergisi*, 34/3 (2001): 59- 98.
- Mau, Hermann. '*Hitler und der Nationalsozialismus*', Deutsche Geschichte im Überblick. Stuttgart: J. B. Metzlersche Yayınları, 1953.
- Melzig, Herbert. *Kamal Atatürk – Untergang und Aufstieg der Türkei*. Frankfurt: Societats Yayınları, 1937.
- Mumcu, Uğur. *40'ların Cadı Kazanı*. Ankara: Tekin Yayınevi, 2. Baskı, 1992.
- Müller Otto Heinrich., Reinhard Schantz. *Deutsche Geschichte im Europäischen Zusammenhang*. Frankfurt: Hirschgraben Yayınları, 1968.
- Olgun, Kenan. 'Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27/79 (2011): 1- 35.
- Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası 1919- 1980*. İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt I, 2002.
- Ortaylı, İlber. *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981.
- Özgüldür, Yavuz. *1923 -1945 Dönemi Türk Alman İlişkileri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Sabis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Selçuk Şirin, Funda. *Falih Rıfki Atay (1893- 1950)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Sherrill, Charles. *Mustafa Kemal'in Bana Anlattıkları*. Çev. Örgen Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2007.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*. Ankara: Güven Matbaası, 1971.
- Taşdemir, Serap. 'Türk Basınında Büyük Nutuk'un Yansımaları', *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 44 (2009): 673-712.
- Tevetoğlu, Fethi. 'Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete: Minber', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5 (1988): 183- 193.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi IV – Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999.
- _____. '*Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*'. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, 2018.
- Uzun, Hakan. 'Atatürk'ün Nutuk'unun İçerik Analizi', *CDAT: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (2005): 125-143.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi: Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı I, IV. Cilt, 2011.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Tan

Türkische Post Gazetesi

Ulus

Yeni İstanbul

İNGİLİZ GİZLİ BELGELERİNE GÖRE II. DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMAN YAKINDOĞU SAVAŞ SERVİSİ

ACCORDING TO THE BRITISH SECRET DOCUMENTS, GERMAN NEAREAST WAR SERVICE IN WORLD WAR II

MUSTAFA ALPER KAYA*

ÖZ

Bu çalışmada, Alman Gizli Servisi'nin İkinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'deki teşkilatlanması ve faaliyetleri ele alınmaktadır. Makalenin yazımında ağırlıklı olarak birincil kaynak bilgiler kapsamında; İngiliz arşivindeki belgeler ve İngiliz Dış ve İç İstihbarat Servislerinin resmi tarihçe tanıtım kitaplarından istifade edilmiştir. Ayrıca dönemi anlatan anı kitapları ile İngiliz süreli yayınları da tali kaynak olarak kullanılmıştır. Arşiv belgelerine göre İngiliz Gizli İstihbarat Servisi, II. Dünya Savaşı esnasında Türkiye'de ticari şirket maskesi ile faaliyet yürüten Alman Yakındoğu Savaş Servisi'ni tüm çalışanları ve faaliyet konuları ile birlikte tespit etmiştir. Daha sonra İngiliz Gizli İstihbarat Servisi, Almanların Türkiye'deki espionaj faaliyetlerini içeren raporu, Büyükelçi Hughe Montgomery Knathbull-Hugessen'e 1944 yılında arz etmiştir. Bu çalışma, İkinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin kabiliyetlerini ve Türkiye'deki gizli Alman Yakındoğu Savaş Servisi'ni ve örtülü faaliyetlerini nasıl deşifre ettiğine ışık tutmaktadır. Tarih metodolojisinden istifade ile İngiliz Dışişleri arşiv belgeleri özelinde İngiltere'nin Türkiye üzerindeki çıkarlarını, nasıl yakinen takip ettiği incelenmiştir. Ayrıca güvenlik stratejileri bağlamında; insan, sinyal ve muhabere istihbaratlarının nasıl dış politika aracı olarak kullanılabilirliklerine dikkat çekilmiştir.

ABSTRACT

The study deals with the organization and activities of the German Secret Service in Turkey during the Second World War. While preparing the article, primarily the British National Archives documents and the official history books of the British Foreign and Domestic Intelligence Services were used. In addition to this, memoirs describing the period, English newspapers and magazines were also used as a secondary source. According to archival documents, the British Secret Intelligence Service identified the German Secret Service operating under the mask of a commercial company in Turkey during the Second World War, including all its staffs and their fields of activity. Subsequently, the British Secret Intelligence Service submitted the report, which includes the details of the German espionage in Turkey, Ambassador Hughe Montgomery Knathbull-Hugessen in 1944. This study sheds light on the capabilities of the British Secret Intelligence Service during the Second World War and how it deciphered the secret German Secret Near East War Service in Turkey and its covert activities. By using the historical methodology, particularly the archive documents of the Ministry of Foreign Affairs, it has been examined how UK closely followed and focussed its interests in Turkey. Additionally, within the context of security strategies; the study states the importance of human, signal and communications intelligence which could be used as a foreign policy tool.

Anahtar Kelimeler: Espionaj, İnsan İstihbaratı, Muhbir, Şifre Çözme, Takip.

Keywords: Decypher, Espionage, Human Intelligence, Pursuit, Snitch.

* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi, alperkaya306@gmail.com, ORCID: [0000-0003-3848-7697](https://orcid.org/0000-0003-3848-7697).

Extended Abstract

The aim of the study is providing specific information regarding activities, operations and personnel of the German Secret Intelligence in Turkey during the Second World War. According to the secret documents in 1944, British Secret Intelligence Service and Government Communications Headquarters closely collaborated and deciphered German codes and their intentions on Turkey. This study fills a historical gap regarding secret German Military Intelligence personnel and their organization in Turkey. While preparing the study, within the scope of historical methodology the British archival documents and the department approved official books were used.

In the first part, I have explained the foundation of the British Secret Intelligence services, their capabilities, roles and effectiveness during the war. It has been understood that as of British Intelligence Services first objective is detecting, monitoring and reporting the enemy actions by using all means. Britain has been using a very huge spy web since 1909, which is defined as human intelligence today. "Humint" is an abbreviation of human intelligence, commonly used for gaining or gathering information of area of intelligence services interest. Furthermore, another way of gathering information technic is called signal intelligence "sigint" generally mixed with comint. Sigint borned in British Navy, mainly was a critical tool for Navy during the First World War. According to the official records between 1916-1918, Britain had read the diplomatic codes of all its foes and also every major neutral several of her allies signals.

Another way of collecting confidential information is to monitor wired communication between individuals called communication intelligence "comint". For example; "comint" was the utmost strategic mean for English decision makers during the Lausanne Conference in 1923. When the peacetime started, within the British bureaucracy some rumours popped up that Government had to reorganize the intelligence architecture in order to limit the freedom of movement and the responsibilities between the interior and foreign intelligence directories. Later on Government divided the intelligence organizations into Secret Intelligence Service (SIS-exMI6), Government Code and Cipher School (GC&CS-NID), Security Service (ex-MI5) and Military Intelligence (MI-subdivisions), also designated their roles and responsibilities. Afterwards, Britain started to look for enhancing intelligence capabilities in order to secure her territories against both National Germany and also communist Russia. To this end, all of the information gathering means and tools had been used by British Intelligence Services in order to monitor German Secret Intelligence Service in Europe and Middle East during the Second World War.

In the second part, this study gives specific information regarding how England and Germany tried to persuade Turkey in order to involve as a part of the war. On 10 October 1939, England-France and Turkey signed a Tripartite Treaty and Turkey became an ally, however, due to the fall of France in June 1940, Turkey reviewed her position once again. Germany passed rapidly through the Balkans and invaded Bulgaria, then Turkey had to signed an agreement with Germans that Turkey would kept going neutral. Although England and Turkey signed aforementioned agreement, British Secret Intelligence Service did not convinced due to receiving different information from her own sources, therefore, SIS followed and monitored any kind of German Turkish interaction. Also any kind of military projects cooperating with Germany were under observation, even the German experts in shipyards. Knowing the Turkey's geopolitical position would change the fate of the ongoing war, England closely followed all the activities of the Germans in Turkey. Therefore, British Intelligence assessed that any individuals interaction with German diplomatic mission in Turkey might be a part of German clandestine operation or any relationship between the Germans and Turks perceived as a suspicious behaviour.

Thanks to the human intelligence network which was operated by Secret Intelligence Service and signals and messages deciphered by the GC&CS, German's covert activities were closely monitored, uncovered and likely manipulated. Due to the intelligence superiority, it is deduced that Germany was defeated by miscalculation of enemy actions.

In addition to this, within the scope of the study, it has been realized that both Germany and England pulled Turkey inside the WW2 in order to protect their country's interests.

Giriş

II. Dünya Savaşı'nda ordusunun hızlı manevra kabiliyetini ve ağır mekanize gücünü baskın şekilde kullanan Almanya, Fransa'ya ağır bir darbe indirerek Paris'i ele geçirmiştir. Ayrıca etkili hava saldırıları ve denizaltı harbi¹ ile İngiltere'yi savunma durumunda bırakan Almanya, bu sayede Avrupa anakarasında ilerlemesine devam etmiştir. Savaşın başlarında çeşitli yöntemlerle gizli olarak toplanan bilgileri analiz edip karşı tarafın olası hamlelerini doğru yorumlayan Alman istihbaratı ordusunun başarılı olmasına büyük katkı sağlamıştır. Zira ortaya çıkan belgelere göre; Alman istihbaratının hasım ülkelerin Büyükelçilik personeline angaje olabildiği ve bunlardan aldığı istihbarat ile karşı tarafın hamlelerini öğrenebildiği anlaşılmaktadır.²

Benzer bir istihbarat başarısı bağlamında; 1923 yılında devam eden Lozan Konferansı görüşmeleri esnasında İngiltere Devlet Muhabere Başkanlığı, Fransa, Sovyet Rusya, Türkiye ve İtalya Dışişleri temsilcilerinin ülkeleri ile yaptıkları telgraf yazışmalarını çözmüş ve Başbakan Lord Curzon'a da raporlar halinde sunmuştur. Böylece konferansa katılan devletlerin kırmızı çizgileri, vermeyi düşündükleri tavizler ve kendi aralarındaki rekabet noktaları tespit edilmiş ve İngiliz dış politikasına stratejik seviyede destek olunmuştur.³

II. Dünya Savaşı'na katılan devletlerin istihbarat servisleri; telsiz kestirme, muhabere, teknik ve insan istihbaratı tekniklerini kullanarak sürekli bilgi toplamaya çalışmış, daha sonra topladığı bilgileri tasnif ederek doğruluklarını değerlendirmiş ve nihayetinde raporlar hazırlamıştır. Ancak, bu raporların karar vericilere güvenli ve vaktinde ulaştırılması istihbarat servisleri için bir sorun haline dönüşmüştür. Özellikle savaş ortamında daha da önemli hale gelen güvenli haberleşme en eski çağlardan beri üzerinde çalışılan konulardan birisidir. Kendi bilgilerinin güvenli bir şekilde şifrelenerek gönderilmesinin yanısıra karşı tarafın kullandığı şifrelerin kırılması ve içeriğinin anlaşılması da istihbaratın önemli bir görevidir. Örneğin; II.Dünya Savaşı'nda Almanların bulduğu 'enigma' ile şifreleme ve buna karşılık İngilizlerin geliştirdiği 'Ultra'⁴ ile şifre çözme yöntemi bugün farklı isimler ile evrimini sürdürmektedir.

Şüphesiz, savaş zamanlarında; var olma veya yok olma mücadelesi ile zorlukların üstesinden gelme iç güdüsü, istihbarat servislerinin en büyük motivasyon kaynağı olmuştur. İşte bu dönemlerde savaşın kazanılması için yeni istihbarat yöntem ve araçları geliştirilmiştir. Nitekim I. Dünya Savaşı'ndan itibaren istihbarat servisleri, bazen müttefik durumundaki devletlerin bile mahrem bilgilerini öğrenmek, bazen önemli şahsiyetlere ve siyasi liderlere suikastler düzenlemek, bazen ise hasım ülkelerde anarşi ve ayrılıkçı gruplar oluşturmak, desteklemek ve yönlendirmek konusunda uzmanlaşmışlardır.

Bu çalışmada; en masumane şekilde ifade etmek gerekirse, dışişleri personeli maskesi altında kendi devletlerinin menfaatlerini korumak adına başka ülkelerin içişlerine müdahalelerde bulunan istihbarat servislerinin faaliyetlerine mercek tutulmuştur.

İncelenen bilgi, belge ve dokümanlara göre; İngiltere, II. Dünya Savaşı'nda İtalya ve Almanya'ya karşı kendisinin yanında savaşa girmesi için Türkiye'yi ikna etmeye çalışmıştır. Öte yandan Alman Devlet Başkanı Adolf Hitler tarafından Ankara Büyükelçiliği'ne atanan Von Papen de, öncelikle Türkiye'nin Almanya ile ittifak yapması, bunun mümkün olmaması durumunda ise tarafsız kalması için yoğun çaba harcamıştır.⁵

1939 tarihinde İngiltere-Fransa-Türkiye arasında imzalanan anlaşma ile müttefik⁶ olan üç ülkenin her türlü Alman varlığına karşı beraber hareket etmesi sonucu ortaya çıkmış, dolayısı ile de İngiliz Gizli Servisi Türkiye'deki her türlü Alman varlığını sıkı takibe almıştır.

¹ "Alman Deniz Kuvvetleri, İngiliz ve Fransız deniz ulaştırma taarruz için tedbirlerini alacaktır. Dışişleri ile koordine sağlayarak ilerde vukua gelmesi muhtemel gelişmeleri dikkate alarak, bu ulaştırmaya taarruz meselesinin askeri ve hukuki taraflarını inceleyecektir." Bkz. Erdoğan Dümen, *Atlantik Harekati Cilt-I*, İstanbul: Deniz Basımevi, 1990, 99.

² İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hughe Montgomery Knathbull-Hugessen'in Çiçero lakaplı Kosovalı Arnavut uşağı Elyasa Bazna, İngiltere'ye ait çok gizli belge ve dokümanların resimlerini çekerek Nazi Almanya'sına para karşılığı satmıştır. "*Elyesa Bazna, German Spy Cicero in War, Dies*", *New York Times*, 25 Aralık 1970, 32.

³ John Ferris, *Behind The Enigma*, London: Bloomsbury Publishing, 2020,139-143.

⁴ Ferris, *Behind The Enigma*, 234-236.

⁵ *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30-10-0-0-131-560-12. (21.07.1939), Bkz. EK-1.

⁶ Türkiye, 19 Ekim 1939 tarihinde imzaladığı bu üçlü ittifak antlaşması ile Avrupa'da başlayan ve giderek yayılan bu ikinci büyük savaşta, resmen bir taraf olmuştur. Kamuoyunda yaygın olarak yanlış söylenegelen biçimiyle "tarafsız" bir ülke değil, Mihver bloğuna karşı oluşturulan batı devletleri ittifakının güçlü bir üyesi konumuna gelmiştir. Figen Atabey, *Türk-İngiliz-Fransız İttifakı-1939*, İstanbul: İQ Kültür Yayıncılık, 2016, 60-81.

Konuya İngiltere ve Almanya'nın dış politika hedefi bağlamında bakıldığında; iki tarafın da öncelikle Türkiye'nin kendisine müttefik olmasını ya da hiç olmazsa tarafsız kalmasını istediği anlaşılmaktadır. İşte bu noktada istihbarat servislerine düşen görev de, bu siyasi hedefin sağlanması için her türlü faaliyetin yürütülmesi olmuştur. Bu çalışmada esasen İngiliz arşivi penceresinden Yakın Doğu Savaş Servisi'nin⁷ Türkiye'deki faaliyetleri ele alınmış olsa da, İngiltere'nin istihbarat servisleri hakkında genel bir bilgilendirme de yapılmıştır.

1. İngiliz İstihbarat Servislerine Kısa Bir Bakış

Keith Jeffery'e göre, İngiltere de birçok imparatorluk gibi gerek kendi yönetimi altındaki bölgelerde gerekse komşu coğrafyalarda kendisine tehdit olarak gördüğü kişi, oluşum ve devletler hakkında yüzyıllar boyunca bilgi toplamıştır. Jeffrey, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın 1782 yılından beri parlamento tarafından onaylanan bütçesinin içerisinde İngiltere'nin ajan ve muhbir ağı faaliyetlerini yürütmek amacıyla "Gizli Servis Oyu" isimli bir bütçe kalemi yer aldığını belirtmiştir.⁸

Devam eden süreçte tahta yeni çıkan Kraliçe Viktorya'ya 10 Haziran 1840 tarihinde yapılan suikast girişimi sonrasında Kraliçe Viktorya da kendisine sadık bir istihbarat ağının gerekli olduğunu düşünmüştür. Nitekim Edward Oxford isimli suikastçinin evinde yapılan aramada ele geçen mektuplara ve zanlının itiraflarına göre; sözde Hanover Kralı'nın da içinde yer aldığı 400 kişiden oluşan 'Genç İngiltere' adlı gizli bir örgütün anılan suikasti gerçekleştirdiği iddia edilmiştir. Daha sonra bu iddiaların hayal ürünü olduğu ortaya çıksa bile Kraliçe, hanedanlığını korumak için uzun süredir aklında olan istihbarat teşkilatını kurmaya karar vermiştir. Böylece bir tarafta bütçesi Hükümet tarafından her yıl onaylanan Dışişleri İstihbarat Servisi, diğer tarafta ise bütçesi belli olmayan ancak, Kraliçe Viktorya'ya ve hanedana gönülden bağlı kişilerden oluşan Kraliyet İstihbarat Servisi ortaya çıkmıştır.⁹

Kraliçe Viktorya akrabaları ve doğrudan kendisine bağlı bürokratlardan oluşan gizli insan ağı sayesinde Avrupa'da; Prusya'dan, İspanya'ya birçok başkentten önemli ve doğruluğu yüksek bilgiler toplamayı başarmıştır. Kraliçe aynı zamanda parlamento ve hatta hükümet içinden de düzenli olarak gizli bir şekilde bilgi almayı sürdürmüştür. Gerek haber kaynakları ile kodlu olarak muhabere kurabilmesi gerek onları koordine ederek yönlendirmesi gerekse tüm bilgiyi kendisi analiz etmesi bakımından Kraliçe Viktorya tek başına bir istihbarat karargahı olarak çalışmıştır.¹⁰

Cormoc ve Aldrich'e göre; Kraliçe Viktorya, kraliyet çıkarları ile hükümetin dış politikası çeliştiği zaman hükümeti yönlendirmek için istihbarat ağı ile hükümete manipülatif bilgiler sızdırmaktan çekinmemiştir. Örneğin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kraliçe Viktorya, Başbakan Disraeli'nin aksine, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden yana olmasını savunmuştur. Aslında Kraliçe, İstanbul'un Rus Çarının eline geçmesi durumunda bundan utanç duyacağı için hükümete Rus topçularının sivillere ve ambulanslara ateş açtığı yönünde yanlış bilgiler sızdırmıştır. Böylelikle İngiliz hükümetini kendi içinde ikiye bölmüş ve bir tarafı, Çarlık Rusya'sı karşılığında yönlendirmeyi başarmıştır. Tahtta kaldığı altmış yılı aşkın süre zarfında kendi ağını genişletmiş ve bu anlamda dünyada gelişen hemen hemen her önemli havadisi öğrenmeyi başarmıştır. Kraliçe Viktorya, 1901 yılında vefat edene kadar uzun yıllar boyunca kraliyete bağlı istihbarat ağı ile hem kraliyetin güvenliğini sağlamaya hem de ülkenin dış politikasını tayin etmeye çalışmıştır.¹¹

Adrew'e göre; XIX. yüzyılın sonunda İngiliz Dış İşlerinin Büyükelçilerine çalışan muhbir ağı haricinde, bugün bilinen şekli ile faaliyet gösteren üç ayrı İngiliz İstihbarat birimi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi orduda, diğeri donanmada ve üçüncüsü ise Metropolitan Polis Özel Bürosu'nda faaliyet yürütmektedir.¹²

⁷ Bahse konu Alman Gizli istihbarat Servisi'nin Türkiye'deki ayağı "Kriegsorganization Nahe Osten (KO-NO)" ismi ile faaliyet yürütmüştür. *İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1590, (27.01.1944).*

⁸ Yani resmi olarak İngiltere'nin ülke dışında gizli operasyon yürütmek ve istihbarat toplamak amacıyla 18'inci yüzyıldan itibaren bütçe tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Keith Jeffery, *The History of the Secret Intelligence Service*, London: Bloomsbury Publishing, 2010, x-xii.

⁹ 1844 yılında Londra'da yaşayan ve Kalabriya/İtalya'daki isyancıları kışkırtan mektuplar yazan İtalyan devrimcisi Giuseppe Mazzini, şahsi mektuplarının okunduğu iddiasını parlamento üyesi Thomas Slingsby Duncombe'ye aktarmıştır. Konunun parlamentoda tartışmaya açılması ile halkın mektuplarının hafiye teşkilatınca okunduğu söylentileri yayılmış ve sonuçta yeni faaliyete geçmiş olan teşkilat zor durumda kalmıştır. Rory Cormoc, Richard J.Aldrich, "Queen's of Spies", *History Magazine BBC*, (Ocak 2022), 24.

¹⁰ Cormoc, Aldrich, "Queen's of Spies", 25, 26.

¹¹ Cormoc, Aldrich, "Queen's of Spies", 28.

¹² Christopher Andrew, *The Defence of the Realm-The Authorized History Of MI5*, London: Penguin Books, 2010, 5.

İngiliz istihbarat birimleri uzun yıllar boyunca belirli bir sistemden ve stratejiden yoksun olarak sadece bilgi toplama faaliyeti ile ilgilenmiştir. Ancak XX. yüzyılda artık tehditleri ve fırsatları analiz edip opsiyonlar sunabilecek bir istihbarat teşkilatına ihtiyaç duyulması üzerine bir çalışma başlatılmıştır. 1909 yılında İngiliz Başbakanı Herbert Asquith'ın talimatı ile İmparatorluk Savunma Komitesi altında Savaş Bakanlığı Genel Sekreterliğinde, Savaş Bakanı Sekreteri, I.Denizcilik Lordu, İçişleri Sekreteri, Donanma İstihbarat Başkanı, Hazine ve Dışişleri temsilcilerinden oluşan bir alt komisyon teşkil edilmiştir. Bir yıl süren çalışmalar neticesinde Ekim 1909'da yapılan kanuni düzenleme ile Dışişleri Bakanlığı'na bağlı hem Savaş Bakanlığı hem de Donanma bütçesinden fonlanacak şekilde bir İstihbarat Servisi kurulmuştur. Bu servis Gizli İstihbarat Servisi ve Güvenlik Servisi olmak üzere iki başkanlığa ayrılmıştır.¹³

Cook'a göre; esasen Kraliçe'nin emri ile 1903 yılında Scotland Yard olarak bilinen polis teşkilatından ayrılarak karşı istihbarat ve terörizm ile mücadele kapsamında örtülü olarak faaliyet yürüten Gizli Güvenlik Bürosuna atanan William Melville, 1909 yılına kadar altı yıl boyunca Güvenlik Servisi'nin (MI5) şefi olarak görev yapmıştır.¹⁴

İngiliz Güvenlik Servisi, ülkenin iç güvenliği ve karşı istihbarat bağlamında; ülke içinde hasım ülkeler adına faaliyet yürüten ajanların ve ülke karşıtı her türlü espionaj faaliyetlerinin tespit edilmesi ve bunlara karşı konulması yönünde çalışma yürütmüştür. Örneğin; İngiliz Güvenlik Servisi kuruluşundan kısa bir süre sonra Ocak 1913'de İngiltere aleyhinde faaliyet yürüten iki Alman casusunu yakalamıştır.¹⁵

Bu iki istihbarat servisine ilave olarak İngiltere Genel Posta Dağıtım İdaresi'nde gizli büro olarak faaliyet yürüten ve şimdiki adı ile Devlet Muhabere Başkanlığı, 1914 yılında müstakil bir kurum haline dönüşmüştür. İngiltere Devlet Muhabere Başkanlığı resmi tarihçesinde; kurumun bir çok ülkenin büyükelçilik telgraf yazışmalarını, telefon ve askeri telsiz görüşmelerini dinleyebildiği, şifreli tefraf ve görüşmelerin çoğunluğunu çözebildiği yönünde bilgiler mevcuttur.¹⁶ Nitekim, Devlet Muhabere Başkanlığı'nın bilinen en büyük başarısı 1917 yılında Alman Dışişleri Bakanı Arthur Zimmermann'ın; Meksika'nın Almanya ile müttefik olarak ABD'ye saldırması durumunda Teksas eyaletinin Meksika'da kalmasını sağlayacaklarını belirten gizli telgrafı deşifre etmesi olmuştur. Neticede İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın aldığı istihbaratı ABD yetkilileriyle paylaşması ve onların da ikna olması ile I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Fransa güçlü bir müttefiğe sahip olmuştur.¹⁷

İngiltere'nin askeri istihbaratının sivil bir yapıya dönüşümü ve farklı Başkanlıklar şeklinde bölümlenmesi kolay olmamış, nitekim İngiliz İstihbarat birimlerinin bugünkü haline dönüşmesi yıllar içerisinde gerçekleşmiştir. Örneğin "Devlet Kod ve Şifre Çözme Okulu"nun uzman bir kadroya sahip olması ve Donanma İstihbaratının "Bilgi eşittir-Güç" anlayışına dayanarak elindeki gücü bırakmak istememesi nedeniyle, ancak 1923 yılında eski Donanma İstihbarat Başkanı Hugh Sinclair'in¹⁸ hem İngiliz Gizli İstihbarat Servisi hem de Devlet Kod ve Şifre Çözme Okulu Başkanlığı'na atanması sonucunda Donanma'dan ayrılabilmiştir.¹⁹

¹³ Jeffery, *The History of the Secret Intelligence Service*, 9,10.

¹⁴ Andrew Cook, *MI5's First Spymaster*, Stroud: The History Press, 2011, 9-14.

¹⁵ Christopher Andrew, *History Of MI5*, 45-49. II.Dünya Savaşı döneminde İngiliz Askeri İstihbaratının (MI-Military Intelligence) şubeleri: MI-1 Şifre Kıрма Şubesi (Codes and cyphers.), MI-2 Rusya ve İskandinavya Şubesi (Information on Middle and Far East, Scandinavia, US, USSR, Central and South America), MI-3 Doğu Avrupa Şubesi (Eastern Europe), MI-4 Coğrafi İstihbarat (Geographical section-maps), MI-5 Karşı İstihbarat Şubesi(Counter Intelligence), MI-6 Gizli İstihbarat Servisi ve Dışişleri Koordinasyon Şubesi (Liaison with Secret Intelligence Service and Foreign Office) MI-7 Basın ve Propagada Şubesi (Press and propaganda) MI-8 Sinyal Kestirme ve Muhabere Güvenliği Şubesi (Signals interception) MI-9 Kaçış ve Tahliye Şubesi (Escaped and evasion Sec), MI-10 Teknik İstihbarat Şubesi (Technical Intelligence worldwide.) MI-11 Askeri Güvenlik Şubesi (Military Security) MI-12 Askeri Sansür Şubesi (Ministry of Information, military censorship) MI-13 Belgesiz İstihbarat ve Özel Operasyonlar Şubesi (Undocumented Intelligence and Special operations) MI-14 Almanya ve Alman İşgalindeki Bölgeler Şubesi (Germany and German-occupied territories) MI-15 Hava Gözetleme ve Görüntü İstihbaratı Şubesi (Aerial photography), MI-16 Bilim/Teknoloji İstihbaratı Şubesi (Scientific Intelligence), MI-17 Askeri İstihbarat Ana Merkez (Military Intelligence Secretariat) MI-18 Alman İşgalindeki Topraklarda Komünizmle Mukabele Şubesi (Identifying and destroying communist organisations in German occupied territory), M-19. Düşman Savaş Esirlerini Sorgulama Şubesi (Enemy prisoner of war interrogation) Bkz. <http://www.sis.gov.uk/output/Page471.html>- Erişim Tarihi: 20.01.2022.

¹⁶ Ferris, *Behind The Enigma*, 1-14

¹⁷ Richard J.Aldrich, *GCHQ The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency*, London: Harper Press, 2010, 15.

¹⁸ Hugh Francis Paget Sinclair tuğamiral rütbesindeyken, 27 Aralık 1918 tarihinde Deniz İstihbarat Daire Başkanı olmuş, daha sonra 15 Ocak 1919 tarihinde Deniz İstihbarat Direktörü olarak atanmış ve 15 Ağustos 1920 tarihine kadar görevini sürdürmüştür. İngiltere Ulusal Arşivi, ADM 196/43/403.

¹⁹ Alan Stripp, *Codebreaker In the Far East*, Frank Cass and Co Ltd. London, 1989, 13.

İngiliz istihbarat mimarisinde başlayan söz konusu değişim ve dönüşüm I. Dünya Savaşı'nın sonrasında hızlanarak birden fazla sivil istihbarat servisinin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Ancak eski tek merkezli askeri yapı terk edilerek, barış durumuna göre ayrı ayrı servisler altında teşkilatlanılması; personel, bina ve teknik ekipman eksikliği yaşanmasına neden olmuştur. Keith Jeffery, İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin resmi verilerine dayandığı bilgilerde; 1940 yılında Gizli İstihbarat Servisi'ne 889.000 İngiliz sterlin (1930'da 117.000 İngiliz sterlin), Muhabere Başkanlığı'na 79.000 İngiliz sterlin, Teknik İstihbarat Birimine 111.000 İngiliz sterlin tahsis edildiğini, ancak 1943 yılına gelindiğinde Gizli İstihbarat Servisi bütçesinin yaklaşık 2.828.000 sterline, Muhabere Başkanlığı'nın ise onaltı kat artırılarak 1.302.000 İngiliz sterlin yapıldığını, Teknik İstihbarat Biriminin de beş kat ile 569.000 İngiliz sterline yükseltildiğini belirtmiştir.²⁰ Bu verilere göre II. Dünya Savaşı öncesinde İngiliz istihbaratının tüm başkanlıklarında yeterli uzman personelin, teknik ekipmanın ve bütçenin bulunmamasına rağmen, savaşın sonuna gelindiğinde uygulanan plan sayesinde çok fazla bilgi ve istihbarat üreten bir yapıya dönüştüğü ve savaşın kaderine etki edildiği söylenebilir.

2. Yakındoğu Savaş Servisi'nin Türkiye'deki Faaliyetleri

İngiliz İstihbarat Servisi, II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru yetişen kadroları ve sinyal ve muhabere istihbaratı alanındaki teknolojik sistemler sayesinde Almanlara karşı bilgi üstünlüğünü sağlamıştır. Bu bölümde gerek insan istihbaratı gerek muhabere istihbaratı ile elde edilen önemli raporlar paylaşılmış ve Almanların Türkiye'deki faaliyetleri açıklanmıştır. Jeffrey'e göre İngiliz Gizli İstihbarat Servisi, II. Dünya Savaşı'nda Almanların Balkanlardaki ilerlemesi ve 1939 anlaşması kapsamında Türkiye'nin İngiltere ile müttefik olması nedenleriyle Atina, Bükreş, Budapeşte, Belgrad ve Sofya istasyonlarını İstanbul'a taşımış ve Türkiye'deki muhbir ağını güçlendirmiştir.²¹

Arşiv belgelerinde 1944 yılında İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin önemli bir kaynaktan aldığı; 'propaganda amacıyla hazırlanan taslak kitabı Alman Büyükelçiliği'nin beğenmediği ve kullanılmasını istemediği, Ankara istasyonunun Berlin'den destek bulamadığı ve endişe yaşadıkları' şeklindeki bilgiye büyük önem atfettiği görülmüştür.²²

Aynı tarihlerde İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'ne çalışan ve Almanya'nın Türkiye ağına sızan çok gizli bir kaynak; 17 Şubat 1944'ten itibaren Türkiye'ye gelen İngiliz vatandaşlarını ve Türkiye'ye yapılan savaş yardımlarını, Almanların yakinen takip ettiklerini bildirmiştir. Anılan kaynak ayrıca, Almanların Türkiye'ye ulaşan yardımın ne kadarının Türklere, ne kadarının ise İngilizlere dağıtıldığını, yardım malzemelerinin ne kadarının demiryolu veya İskenderun Limanı üzerinden nakledildiğini tespit etmeye çalıştıklarını da aktarmıştır.²³

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarı ile daha önce önemli bilgiler getiren başka bir İngiliz Gizli Servisi muhbir; Churchill, Roosevelt ve İnönü arasında geçen görüşmeden Alman istihbaratının bilgi sahibi olduğunu İngiltere'ye bildirmiştir. Muhbirin aktarımına göre; Alman Yakındoğu Savaş Servisi İstasyon Şefi Dr. Paul Leverkuehn'in üçlü zirve hakkında hazırladığı raporda ilginç hususlar yer almaktadır. Eden ve Menemencioğlu arasında geçen görüşmeyi aktaran Alman Yakındoğu Savaş Servisi raporunda: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün müttefikleri tatmin edecek şekilde bir karar almasına rağmen; basın tarafından bu kararın tepki ile karşılandığı, sadece halkın değil CHP'nin ve parlamentonun hatta genç subayların dahi savaşa girmek istemediği ve bu nedenle İsmet İnönü'nün kararını değiştirmek zorunda kaldığı bildirilmiştir. Yine raporda Rusların Türk hükümetine, Türkiye'nin savaşa girmesinin önünde duran 1939 tarihli İngiltere-Fransa-Türkiye Anglo-Türk antlaşmasını bozmasını önerdiği Moskova'daki Alman Büyükelçi tarafından aktarılmıştır.²⁴ Aynı muhbirin verdiği bilgiye göre, İsmet İnönü'nün ülkesinden ayrılarak Kahire'ye gitmesi için her hangi bir neden olmadığını ancak, ABD Devlet Başkanı Roosevelt ve Birleşik Krallık Başbakanı Churchill ile eğer isterlerse Adana'da buluşabileceğini bildirdiği rapor edilmiştir. Kaynağın ayrıca Kahire'de gerçekleşen zirvede Türk halkının savaşa girme konusundaki olumsuz bakış açısı nedeni ile Türk ordusunun zihnen hazır olmadığı ve çok fazla askeri malzemeye ihtiyaç duyulduğunun ifade edildiği aktarılmıştır. İngiliz arşiv belgelerinde; İngiltere'nin ABD Devlet Başkanı Roosevelt ile Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı İsmet İnönü arasında her hangi bir görüş alışverişi

²⁰ Ayrıca konu personel sayısı bakımından ele alındığında Nisan 1939 ayında İngiliz Dış İstihbarat Servisi'nde toplamda 42 subay ve 55 sekreter bulunurken 1944 yılı başlarına gelindiğinde bu sayıların 307 subay ve 530 sekretere çıkarıldığı görülmektedir. Jeffery, *The History of SIS*, 475.

²¹ Jeffery, *The History of the SIS*, 417.

²² İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594, A.40, (14.03.1944).

²³ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594, A.41, (12.03.1944).

²⁴ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594, A.31-32, (27.01.1944).

veya fikir birliği oluşmaması için yoğun çaba sarf etmesine rağmen, Roosevelt'in İnönü'nün kişiliğinden ciddi olarak etkilendiği ve bunun sonucunda Türkiye'nin çekincelerine hak verdiği değerlendirilmiştir. Kahire'deki görüşmede son olarak; Türkiye'nin Balkanlar istikametinde ilerleyişi konusunda Bulgaristan'ın tarafsız kalacağı yönünde bir anlaşma imzalaması durumunda Türkiye'nin İngiltere-ABD tarafında II. Dünya Savaşı'na girebileceği konusunun da tartışıldığı aktarılmıştır.²⁵

Yine arşiv belgelerine göre 1940 yılında İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin Alman Büyükelçisi Von Papen'i adım adım takip ettiği görülmektedir. Roma'ya çok gizli yollardan ulaşmaya çalışan Von Papen'in Arjantin'in başkenti Buenos Aires'de küçük bir meblağ karşılığında Peru pasaportu tedarik ederek 'Cabo San Antonia' isimli bir yolcu gemisine bindiği, gemide çıkan yangın sonucunda tüm personel ve yolcuların Afrika kıtası kuzey batısında gemiyi terk ettiği ve daha sonra Fransız destroyeri tarafından kurtarılarak Dakar/Senegal'e nakledildiği görülmektedir. Bu rapordan İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin Almanların en gizli faaliyetlerini dahi yakından takip edebildiği anlaşılmaktadır.²⁶

İngiliz Gizli Servisi'nin İstanbul İstasyonu tarafından 30 Ocak 1944 tarihinde İngiltere Büyükelçisi Hughe Montgomery Knathbull-Hugessen'e²⁷ çok gizli ve kişiye özel bir rapor sunulmuştur. Bu raporda; yarbay Gibson'ın çok güvenilir bir kaynağından elde ettiği bilgiye göre özetle; Alman gizli servisi yapbozunun çözüldüğü, General Arnold'un bu rapordan memnun olacağı ve Büyükelçinin İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilebileceği belirtilmektedir. Alman Gizli Servisi Dosyası: Daha önce çok doğru bilgiler veren ve konumu itibari ile Alman Gizli Servisi'ne ilişkin bilgilere ulaşabilen bir kaynağın aktardığı raporda; Almanya Büyükelçiliğine bağlı olarak faaliyet gösteren Alman Yakınoğu Savaş Servisi'nin İstanbul'daki Almanya elçilik binasında, Dr.Paul Leverkuehn yönetiminde Üretim ve Yönetim şubelerinden müteşekkil olmak üzere faaliyet yürüttüğü belirtilmektedir.²⁸ Belgelere göre; Savunma Bakanlığı'nın Deniz, Hava, İdari Birim, Kısım-III ve Kısım-IV isimli şubeleri bulunmakta ve bunların emirleri doğrudan Savunma Bakanlığı'ndan aldığı görülmektedir. Organizasyona göre istasyon şefi Dr. Paul Leverkuehn kendisinden bağımsız olarak faaliyet yürüten Savunma Bakanlığı'na bağlı bu şubelerin gelen ve giden evraklarının zamanında dağıtımından ve diğer şubeler ile koordine gereken hususları yürütmekten sorumludur.²⁹

İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin güvenilir bir kayaktan elde ettiği bilgide; Yakınoğu Savaş Servisi, İngiltere'nin askeri kuvvet konuşlanma durumunu, Alman Savunma Bakanlığı'na bildirdiği anlaşılmaktadır. Bu raporda özetle;

- 1- Kasım 1943'den itibaren İngiltere'nin bir tane daha hava indirme tümeni teşkil ederek toplamda sayısını beşe çıkardığı, ABD'nin 89'uncu Piyade Tümenini İngiltere'ye naklettiği,
- 2- Hali hazırda İngiltere'de hava indirme harekâtına ilişkin herhangi bir eğitim ve tatbikatın yapılmadığı ancak bir hava indirme planı hazırlanmasının ardından bu eğitimlere başlanacağı değerlendirildiği,
- 3- Daha önce rapor edildiği gibi, 400.000-500.000 ton yakıt yüklü bir ticari filonun İskoçya'nın batısındaki limanlarda beklemeye devam ettiği, Kanada'dan yaklaşık on bin rezerv askerin İngiltere'ye ulaştığı, bunların kara ya da hava kuvvetleri için olabileceği,
- 4- Irak'ta İngiliz müttefik kuvvetlerinden; Hindistan'ın; 21'inci Kolordusunun Musul'da, 31'inci Zırhlı Mekanize Tümeninin Sincar'da, 18'inci Piyade Tümeninin Hilla'da, 2'nci Piyade Tümeninin ise Kerkük'te, Polonya III'üncü Kolordusu'nun ve 4'üncü Piyade Tümeni'nin Hanekin'de ve 125'inci İngiliz Tugayının Kerkük'te konuşlandığı,

²⁵ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.A.32, (30.01.1944).

²⁶ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2464.175.1940. (15.02.19440), Bkz. Ek-2.

²⁷ Mr Hughe Montgomery Knathbull-Hugessen, Kraliçeye olan hizmeti ve liyakatı neticesinde Mihael ve St George Şövalyelerinin komutanlığı ünvanı (Knight Commander of the Order of St Michael and St George (KCMG) ile 23 Eylül 1936 tarihinde Pekin Olağanüstü ve Tam Yetkili Büyükelçisi olarak atanmıştır. Bkz. The London Gazette, 13 Ekim 1936. 26 Ağustos 1937 tarihinde, bir Japon savaş uçağının Şanghay'dan yaklaşık 65 mil uzakta seyir halindeki resmi arabasına ateş açması sonucunda ciddi şekilde yaralanmıştır. Ayrıca Bkz. Lee, Bradford A, *Britain and the Sino-Japanese War, 1937-1939*, Stanford: Stanford University Press, 1973, 40-41. Mr Hughe Montgomery Knathbull-Hugessen'in sağlığına kavuşmasının ardından 1939 yılı başlarında, İngiltere ve Fransa adına Türkiye ile ittifak müzakerelerini devam ettirmek amacıyla Ankara Büyükelçisi olmuştur. The London Gazette, 14 Mart 1939, 13.

²⁸ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.A32, (30.01.1944).

²⁹ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1590, (27.01.1944), KO-NO Teşkilat Şeması için Bkz.Ek-3.

5- İran'da İngiliz müttefik kuvvetlerinden; Hindistan'a ait 12'nci Piyade Tümeninin Sultanabad'da, ABD'ye ait toplam dört piyade tugayının Dezfül, Ahvaz, güney Ahvaz ve Kum'da bulunduğu, şeklinde önemli bilgiler paylaşıldığı görülmektedir.³⁰

3. Yakındoğu Savaş Servisi'nin Türkiye'deki Teşkilat Yapısı ve Ajanları

İngiliz gizli belgelerinde Yakındoğu Savaş Servisi'nin ilk şefi Walter Schulze-Bernett'nin yerine atanan Dr. Paul Leverkuehn, görevi süresince çeşitli Savunma Bakanlığı bölümlerinin faaliyetlerini koordine etmiş ve yetkisi doğrultusunda denetim yapmıştır.³¹ Çeşitli kaynaklarda ismi sıkça geçen Yarbay Walter Schulze-Bernett'in, Alman Yakındoğu Savaş Servisi şefliği görevinden önce, 1938-1941 yılları arasında yarbay rütbesinde askeri ateşe olarak Hollanda'da çalıştığı görülmektedir.³²

1940 yılında Hollanda Savaş Servisi'nin Birinci Şube Müdürlüğünü yürüten Walter Schulze Bernett'e, öncelikle Belçika, Fransa ve İngiltere'de ajan ağı kurmak ve İngiltere'ye karşı hazırlanan Deniz Aslanı Harekâtı kapsamında Alman ajanlarını İngiltere'ye sızdırmak görevleri verildiği anlaşılmaktadır.³³

Öte yandan Walter Schulze-Bernett'in bazı kaynaklarda Nazi karşıtı olduğu bazılarında ise aşırılıkçı uygulamalara karşı olduğu ifade edilmektedir. Örneğin 1941 yılında Alman Savunma Bakanlığı 'Hollanda Birinci İstihbarat Şube Müdürü' Walter Schulze-Bernett, "Otostop Operasyonu" kapsamında Mayıs 1941 ile Ocak 1942 yılları arasında yaklaşık dörtüzyü Yahudiyi İspanya, ABD ve Güney Amerika'ya geçirmiştir.³⁴ Otostop Operasyonu maskesi ile Alman işgalindeki Hollanda'dan tahliye edilen Yahudi sayısı bir başka kaynakta 486 kişi olarak aktarılmaktadır.³⁵ Hollanda'daki yahudilerin kaçışını tertipleyen Walter Schulze-Bernett'in Türkiye'de Yakındoğu istasyon şefi yapılması çeşitli iddiaları da beraberinde getirmiştir. Alman tarihçi Winfried Meyer'in iddiasına göre; Walter Schulze-Bernett, Otostop Operasyonu'nu, Amiral Canaris'e yahudi göçmenlerin içerisinde "Latin Amerika'ya ve ABD'ye" ajan sızdırma operasyonu olarak takdim etmiştir.³⁶ Daha sonra Alman Silahlı Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı tarafından Yarbay Walter Schulze Bernett, Temmuz 1941'de Yakındoğu Savaş Servisi'ne İstasyon Şefi olarak atanmış ve bu görevi 1943 yılında Dr. Paul Leverkuehn'e devredene kadar Türkiye'de ajan ağı kurulması ve idare edilmesinden sorumlu olmuştur.³⁷

Türk arşivinde Almanya Büyükelçiliği'nde Kara Ateşe Yardımcısı olarak görev yapan Yarbay Walter Schulze-Bernett hakkında Mart 1943'te başka bir vazifeye tayin edildiği gerekçesi ile Türkiye'den ayrıldığı yönünde kısıtlı bir bilgi bulunmaktadır.³⁸

İngiliz gizli belgelerine göre Yakındoğu Savaş Servisi ile Alman Silahlı Kuvvetler Yüksek Komutanlığı arasındaki haberleşmenin Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'ndaki Koramiral Von Der Marwitz'e bağlı haber merkezi birimi üzerinden yapıldığı belirtilmektedir. Gönderilen ve alınan mesajların tamamının şifrelendiği veya şifresinin haber merkezi tarafından çözüldüğü ve tüm mesajların Deniz Ataşeliği tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Alman Konsolosluğu'ndan Büyükelçilik kanalı ile gönderilen evrak veya mesajlar kodlu olarak gönderilmesine rağmen, Yakındoğu Savaş Servisi ile Alman Silahlı Kuvvetler Yüksek Komutanlığı arasındaki her türlü yazışma ayrıca özel şifre ile kapatılmıştır.³⁹ Dolayısı ile Alman İstihbarat Servisi ile Savunma Bakanlığı Askeri İstihbaratı arasında gizliliğe dikkat edildiği yani istihbaratın en önemli ilkesi olan "kompartmentasyona"⁴⁰ bağlı kalındığı söylenebilir.

³⁰ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1614, (29.01.1944).

³¹ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1590, (27.01.1944).

³² Storey Neil, R, *Beating the Nazi Invader: Hitler's Spies, Saboteurs and Secrets in Britain 1940*, Barnsley: Pen and Sword Military, 2020, 79-81.

³³ Hollanda Savaş Servisi kısaca 'OK-Netherland' olarak kullanılmaktadır. Reinhard R.Doerries, *Hitler's Intelligence Chief: Walter Schellenberg*, New York: Enigma Books, 2009, 23-34.

³⁴ Otostop Operasyonu bazı kaynaklarda "Operation Aquilar" olarak belirtilmektedir. Orbach Dany, *The Plots Against Hitler*, Boston: WW Norton & Company Inc, 2016, 149.

³⁵ Bernard Wasserstein, *The Ambiguity of Virtue: Gertrude Van Tijn and the Fate of the Dutch Jews*, Cambridge: Harvard University Press, 2014, 118.

³⁶ Meyer, Winfried, *Unternehmen Sieben: eine Rettungsaktion für vom Holocaust Bedrohte aus dem Amt Ausland Abwehr im OKW*, Frankfurt: Hain, Anton, 1993, 109-111.

³⁷ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1614, (29.01.1944).

³⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 501-32199-128387-32, (12.03.1943).

³⁹ İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1614, (29.01.1944).

⁴⁰ Kompartmentasyon; Amerikan istihbarat birimleri genellikle "compartmentation veya compartmented security" Avrupalı uzmanlar ise "multilateral security" ifadesini kullanmaktadır. Kısaca gizli bilginin sadece konu üzerinde çalışan yetkilendirilmiş kişiler

Arşivde yer alan raporlara göre, 1944 yılında Alman Yakınoğu Savaş Servisi'nin personeli, görev ve sorumlulukları Şu Şekildedir:⁴¹

1-Servis Başkanı Dr. Paul Leverkuehn, Kurmay Sekreteri Bayan Brugmann ve Başkan Yardımcısı ve Hukuk Danışmanı ise Dr. Erih Vermehren'dir.

2- Servisin diğer Şubeleri İzmir, Trabzon, Ankara, İŐkenderun ve Adana'da yer almaktadır.

3- Alman Yakınoğu Savaş Servisi Dış Faaliyetler Şubesi'nin ilgi/sorumluluk alanı İran ve Irak'tır, başında Prof. Walther Hinz bulunmakta ve Bayan Maria Ganglberger de kısım sekreteri olarak vazifelidir.

4- Dış Faaliyetler Şubesi Saha Servis Başkanı Dr. Yüzbaşı Robert Ulfshofer; İran, Irak, Suriye ve Mısır'dan sorumludur. İkinci sorumlu olarak Yüzbaşı Helmuth Braun'un İran ile ilgilendiği, Erich Lohner'in ise keşif ve değerlendirme işlerini yürüttüğu belirtilmektedir.

5- Yakınoğu Savaş Servisi'nin İç (idari) Faaliyetler Şubesi'nin başında büro subayı olarak Leo W.B.H. Von Koblinski'nin bulunmakta, Bayan Anna T.G.Von Reichel hem Von Koblinski'nin hem de Hukuk Müşaviri Dr.Erich Vermehren'nin sekreterliğini yapmaktadır.

6- İdari birimin tercümanının Robert Benditsch olduğu, Heinz F. W. Eggen'in Savunma Bakanlığı evrak kayıt iŐlemlerini ve gizli mürekkep kullanım faaliyetlerini yürüttüğu ve Helmuth Hohne'nin ise servis Őoförlüđu yaptığı anlaşılmaktadır.

7- Dış Faaliyetler Şubesi'nin İzmir Birimi'nin başında Kurt Wasser von Hübmershofen'in görev yaptığı, birim sekreterinin de Bayan Gertrud Kölchin olduğu, Trabzon birim sorumlusunun Friz Wossow, İŐkenderun birim sorumlusunun Dr. Hanz Roemer ve birim hizmetlisinin Ignaz Kenda olduğu belirtilmektedir.

8- Adana birim sorumlusunun Paula Kock'un yardımcısı Hermann von Sperl, Ankara'da birim sorumlusu olarak Silahlı Kuvvetler AteŐesi Rudolf Roser ve yardımcısı Uffz Reich ile telsiz operatörü Gefr. Fischer ve birim sekreteri Bayan Klara Beerwarth görev yapmaktadır.⁴²

Öte yandan raporlarda; Türkiye aleyhindeki faaliyetlerin Sofya merkezli Bulgaristan Savaş Servisi (KO- BU) üzerinden yürütüldüğu ve istasyonun başında da Albay Dr. Albay Seubert'in bulunduğu belirtilmektedir. Sofya'da ithalat ve ihracat ofisi Şube müdürü maskesi ile görev yapan Albay Dr. Albay Seubert'in yardımcısının Dr. Aufermann'ın Temmuz 1943'de Berlin'den Sofya'ya doğru hareket ettiği ve iŐadamı görüntüsünde Türkiye'ye giriş-çıkış yaptığı kaydedilmiştir. Özetle Bulgaristan Savaş Servisi'nin, Türkiye'nin karşı tarafta savaşa girmesi durumunda İstanbul'da Savuma Bakanlığı'na bağlı faaliyet yürüten Alman ofislerinin ve güvenli evlerin boŐaltılmasına yönelik faaliyetleri koordine etme görevi bulunmaktadır.⁴³

Özet olarak İngiliz İŐtiharbat Servisleri'nin kolektif çalışması kapsamında sinyal ve muhabere istihbaratı ile Alman Yakınoğu Savaş Servisi'nin kod tabloları ile Savunma Bakanlığı arasındaki görüşmeler çözülmüŐ, aynı zamanda insan istihbaratı sayesinde ajan isimleri ile eŐkálleri tespit edilmiştir.⁴⁴

Sonuç

İncelenen belgelere göre, Yakınoğu Savaş Servisi'nin, doğrudan Türkiye'yi hedef alan bir istihbarat faaliyeti yürütmediği; ancak, İngiltere'nin Türkiye ile olan her türlü iliŐkisini yakından takip ettiği ve ayrıca İran ve Irak'taki petrol bölgelerinde askeri hareketliliği tespit etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de oynanan istihbarat oyunlarının genel olarak bu ekseninde cereyan ettiği görülmekle birlikte, II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru İngiliz Gizli Servisi, Almanya büyükelçiliği ile askeri istihbaratının bazı görüşmelerinin Őifresini çözdüğu anlaşılmaktadır.

İngiltere istihbarat servislerinin II. Dünya Savaşı Şartlarında telsiz kestirme ve muhabere istihbaratı yardımı ile deşifre ettiği mesajların ve görüşmelerin tasnif edildikten sonra insan, görüntü, teknik istihbarat vb. tali araçlarla

tarafından kullanmasıdır. Ross Anderson, *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems*, Lancashire: John Wiley & Sons, 2001, 161-163.

⁴¹ *İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1590.App A, (27.01.1944).*

⁴² *İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1590.App B ve C, (27.01.1944).*

⁴³ *İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1617. (28.01.1944).*

⁴⁴ *İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office, FO.195/2594.XB/1590. App E, (27.01.1944).* Tespit edilen kod isimlerden ve önemli kelimelerden bazıları tablo olarak verilmiştir. Bkz. EK-4.

desteklemeye çalışması büyük bir iş yükünü ortaya çıkarmıştır. Ancak İngiliz istihbaratının uzun yıllardır sinyal ve muhabere istihbaratı alanında sahip olduğu teknolojik üstünlüğü, insan istihbaratındaki tecrübesi, ülke bazında uzman kadroları ile Yakınoğu Savaş Servisi'nin ajan kadrosunu ve faaliyet alanlarını deşifre ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısı ile İngiliz İstihbarat Servislerinin kolektif çalışması ile Almanya'nın olası hamleleri, imkân ve kabiliyetlerinin öğrenildiği ve savaşın kazanılması noktasında hasmına karşı stratejik seviyede üstünlük elde ettiği değerlendirilmektedir.

Bu makalenin sonunda, GC&CS tarafından deşifre edilen telli ve telsiz görüşmeler ve mesajlar ile SIS tarafından işletilen İngiliz insan istihbaratı ağı sayesinde Alman Askeri İstihbaratının çok yakından izlendiği ve manipüle edildiği, böylece Almanya'nın düşman eylemlerini yanlış hesaplayarak hatalı askeri hareketler icra etmiş olabileceği sonucuna varılmıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

İngiltere Ulusal Arşivi, Foreign Office and Admiralty.

Telif Eserler

Atabey, Figen. *1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı-1939*. İstanbul: IQ Kültür Yayıncılık, 2016.

Aldrich, J.Richard. *GCHQ The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency*. London: Harper Press, 2010.

Anderson, Ross. *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems*. Lancashire: John Wiley & Sons, 2001.

Andrew, Christopher. *The Defence of the Realm-The Authorized History Of MI5*. London: Penguin Books, 2010.

Bradford A, Lee. *Britain and the Sino-Japanese War 1937-1939*. Stanford: Stanford University Press, 1973.

Boyd, Adrew, *British Naval Intelligence Through The Twentieth Century*. Barnsley: Seaforth Publishing, 2020.

Cook, Andrew. *MI5's First Spymaster*. Stroud: The History Press, 2011.

Cormoc, Rory. Richard J.Aldrich, "Queen's of Spies", *History Magazine BBC*, (January 2022) UK.

Doerries, R. Reinhard. *Hitler's Intelligence Chief; Walter Schellenberg*. New York: Enigma Books, 2009.

Dümen, Erdoğan. *Atlantik Harekâtı Cilt-I*. İstanbul: Deniz Basımevi, 1990.

Dany, Orbach. *The Plots Against Hitler*. Boston: WW Norton & Company Inc, 2016.

Ferris, John. *Behind The Enigma*. London: Bloomsbury Publishing, 2020.

Neil, Storey R. *Beating the Nazi Invader: Hitler's Spies, Saboteurs and Secrets in Britain 1940*. Barnsley: Pen and Sword Military, 2020.

Wasserstein, Bernard. *The Ambiguity of Virtue: Gertrude Van Tijn and the Fate of the Dutch Jews*. Harward: Harvard University Press, 2014.

Winfried, Meyer. *Unternehmen Sieben: eine Rettungsaktion fur vom Holocaust Bedrohte aus dem Amt Ausland Abwehr im OKW*. Frankfurt: Hain, Anton, 1993.

Jeffery, Keith. *The History of the Secret Intelligence Service*. London: Bloomsbury Publishing, 2010.

Stripp Alan. *Codebreaker In the Far East*. London: Frank Cass and Co Ltd, 1989.

Sürelî Yayınlar

New York Times

The London Gazette

İnternet Kaynakları

http://www.sis.gov.uk/output/Page471.html- Erişim Tarihi: 20.01.2022

EKLER

EK 1. Alman Büyükelçisi Von Papen'in Faaliyetleri. BCA 30-10-0-0-131-560-12. (21.07.1939)

Başvekalet Yüksek Makamına

I- Alman büyük Elçisi Fon Papen'in Türkiyedeki faaliyeti hakkında Cenevre'den verilen bir haber hülâsası aşağıdadır .

" Burada , Almanya'nın Ankara büyük Elçisi Fon Papen'in Türkiye efkârı umumiyesini Hükümet aleyhine çevirmek için fazla miktarda para sarfetmekte olduğu ve bu uğurda sarfedilecek paranın bir milyon İngiliz lirasından ibaret olacağı söylenmektedir .

Fon Papen'in maksadı ; Türk Hükümetinin İngiliz ve Fransız Hükümetleri ile imzaladığı anlaşmaları gayri kabili tatbik bir hale sokmak için Türkiyede Hükümetin siyaseti hariciyesine muhalif bir cereyan ve bilhassa bir komunizm cereyanı yaratmak imiş "

Fransız mahafilinden işaa edilmiş olması ihtimali bulunan bu haber incelenmektedir .

Yüksek bilgileri için saygılarımla arz ederim .

2- Başvekalet Yüksek Makamına, Riyaseti C.U.Katıblığıne , Hariciye Vekâletine arzedilmiş ve Millî Em. Hz. Reisliğine yazılmıştır .

(P)

Handwritten signature

22-7-1939

Dahiliye Vekili

Handwritten signature

-1-

Karşılık yazılacak bitige ait olduğu şubenin gün ve sayısının yazılması

030	10			231	560	12
-----	----	--	--	-----	-----	----

EK 2. Alman Büyükelçisi Von Papen'in Takibi (*İngiltere Ulusal Arşivi, FO.195/2464.175.*)

Copy.

(W 2924/31/49).

British Embassy,

Rome.

15th February, 1940.

Dear Department,

Our telegram No. 112 of the 8th February, and yours No. 15 Saving of the 9th.

The following are authentic details of von Papen's journey from South America to Rome.

He bought a Peruvian passport in Buenos Aires for a small sum of money, and employed "an English-sounding" name. He embarked at Buenos Aires in a Spanish ship, the "Cabo San Antonio". He grew a beard to assist his disguise. The ship caught fire in the Atlantic off the north-west coast of Africa, and the crew and passengers spent a night in five life-boats. They were picked up in the morning by a French destroyer and taken to Dakar.

Von Papen was naturally very apprehensive about his chances of escaping detection, but fortunately for him the Spaniards sent another ship which took them from Dakar to Las Palmas. Thence a third ship took them to Cadiz from where he flew in comfort to Rome by Ala Littoria.

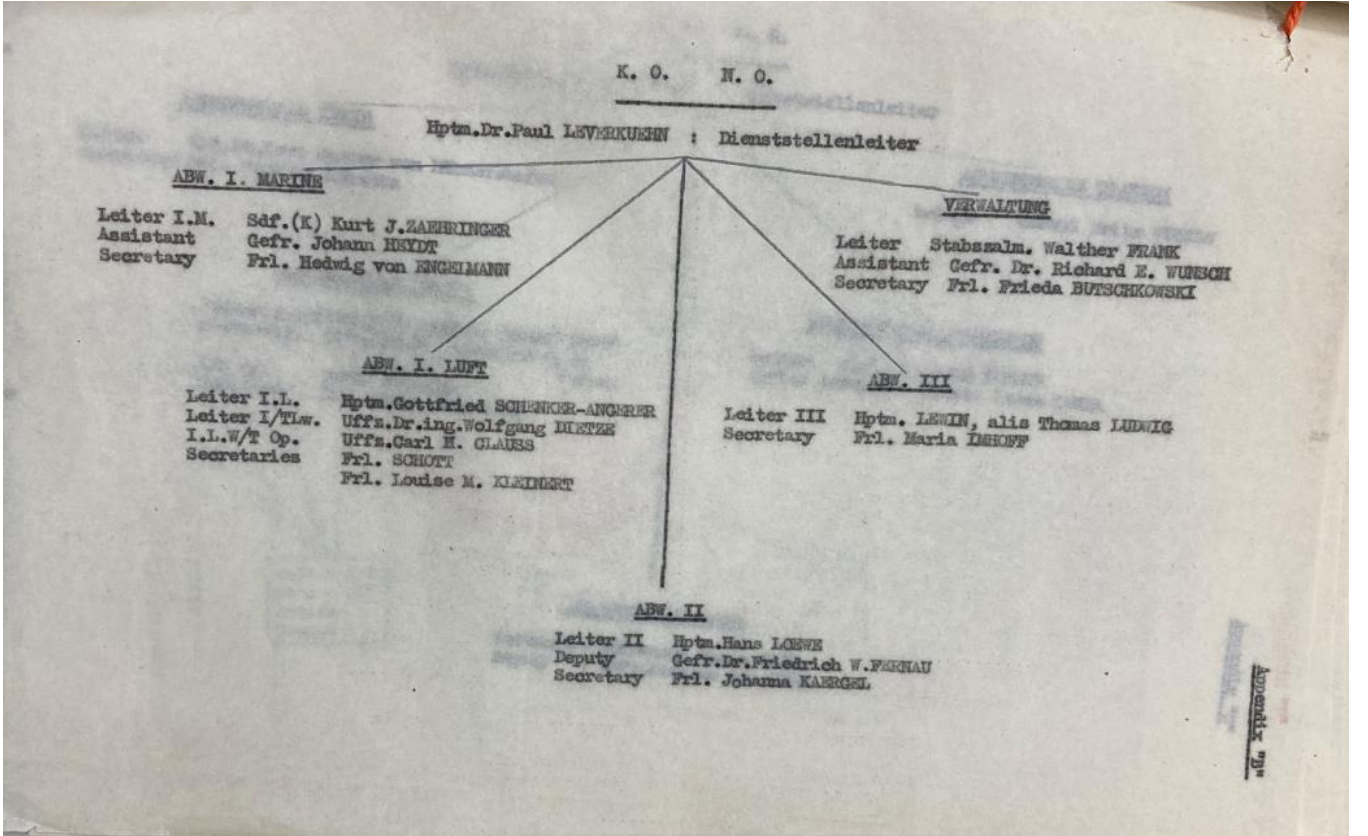
Yours ever,

CHANCERY.

War Department (Southern),
Foreign Office.

EK 3. Yakınoğu Savaş Servisi (KO-NO) Türkiye Teşkilat Yapısı. (İngiltere Ulusal Arşivi, FO.195/2594. XB/1590)

EK 4. Yakınoğu Savaş Servisi'nin Kullandığı Kod Tablosu (İngiltere Ulusal Arşivi, FO.195/2594.XB/1590)

Kod İsim	Gerçek İsimler
Aladin	Lewin Ludwig
Anita	Ankara
Antonius	İskenderun Şefi Roemer
Bach	Herr Beigel
Dennis	Admiral von der Marwitz
Donner	Ankara/ Albay Roeser
Ida	İstanbul
Helimers	İzmir Şefi Wasser von Bubmershofen
Poster	KO-NO Dr. Paul Leverkuehn

BAYRAK RADYOSU ÖNCESİ DÖNEMDE KIBRIS'TA VAR OLUŞ MÜCADELESİ VE LALELİ SOKAĞI RADYO İSTASYONU

EXISTENCE STRUGGLE IN CYPRUS BEFORE BAIRAK RADIO AND LALELİ STREET RADIO STATION

ULVİ KESER*

ÖZ

16 Ağustos 1960 tarihinde Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin garantörlüğünde Kıbrıslı Türkler ve Kıbrıslı Rumlar tarafından kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti Yunanistan'ın Megali İdea ve Rumların Enosis saplantıları yüzünden ne yazık ki uzun soluklu olmadı. Dönemin Kıbrıs Cumhuriyeti İçişleri Bakanı Polikarpos Yorgacis'in yönettiği Akritas isimli derin devlet yapılanması adayı bir Yunan adası haline getirmek ve bütün Kıbrıslı Türkleri adadan atmak için 21 Aralık 1963 günü harekete geçti. Ardından 24 Aralık 1963 günü Kıbrıs tarihine Kanlı Noel olarak geçecek silahlı Rum saldırıları başladı ve devlet de ortadan kalktı. Devlet kademelerindeki bütün Kıbrıslı Türkler artık işlerine gidemez oldu. Bu durum Rumların bütün devlet kurumlarını işgal etmesine ve Kıbrıslı Türkleri aleyhine özellikle Kıbrıs Radyo-Yayın Korporasyonu vasıtasıyla kara propaganda yapmasına da sebep olacaktır. Adadaki mevcudiyet ve meşruiyetlerini göstermek, yaşadıklarını dünyaya anlatmak ve kendi aralarında haberleşebilmek için bir radyo istasyonu kurmak için derhal harekete geçen Kıbrıslı Türkler 25 Aralık 1963 günü ilk defa Bayrak Radyosu vasıtasıyla seslerini duyururlar; ancak bundan daha önce Lefkoşa'da Laleli Sokağı'nda kurulan isimsiz, gizli bir radyo istasyonu daha vardır. Bu araştırma Bayrak Radyosu'nun da temelini oluşturan bu son derece gizli ve bilinmeyen radyo istasyonunu mercek altına almak üzere hazırlandı.

Anahtar Kelimeler: Bayrak, İletişim, Kıbrıs, Laleli Camii, Radyo.

ABSTRACT

The Republic of Cyprus established under the guarantorship of Turkey, Greece, and the United Kingdom by the Turkish and Greek Cypriots on 16th August 1960 unfortunately does not long last due to the Greek Megali Idea, and Greek Cypriots' Enosis dreams. The deep state structure named Akritas led by the Minister of the Domestic Affairs of the newly-founded state; Policarpos Yorgadjis pushes the button so as to make the island of Cyprus be a Greek island, and kick off all the Turkish Cypriots on the island on 21st December 1963. Then the Greek Cypriot assaults start on 24th December 1963, and the state collapses down. None of the Turkish Cypriots could carry on his official work, for the reason which is a reason causes the Greek Cypriots to grasp all the state institutions, and get the black propaganda against the Turkish people via Cyprus Broadcasting Corporation. Turkish Cypriots starting to do something so as to improve their existence and legality on the island, to inform the world upon their situation, and keep in touch with them have their announcement on 25th December 1963 firstly by Bairak Radio. On the other hand, they have managed to form nameless and secret radio station as well in Nicosia Laleli Street. This study aims to deal with the nameless and secret radio station in Nicosia Laleli Street.

Keywords: Bairak, Communication, Cyprus, Laleli Mosque, Radio.

* Prof. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi, ulvi.keser@gmail.com, ORCID: [0000-0003-0846-6940](https://orcid.org/0000-0003-0846-6940).

Extended Abstract

Starting from mainly 1st April 1955, EOKA terrorist organization which was backed by Greece turns the island of Cyprus into a bloody scene so as to Hellenize the island. After to London and Zurich Agreements in 1959, Turkey, Greece, and the United Kingdom come to a consensus, and the terrorist activities seem to disappear for a while. The Republic of Cyprus established under the guarantorship of Turkey, Greece, and the United Kingdom by the Turkish and Greek Cypriots on 16th August 1960 unfortunately doesn't long last due to the Greek Megali Idea obsession and Greek Cypriots' Enosis dreams. The deep state structure named Akritas led by the Minister of the Domestic Affairs of the newly-founded state; Policarpos Yorgadjis immediately starts the Akritas Plan so as to demolish the Republic of Cyprus, and get rid of the Turkish Cypriots on the island. Thus the end of the newly-established state comes unfortunately to the end. Then the Greek Cypriot assaults known to be the Bloody Christmas of the Cyprus History on 24th December 1963 start, and the Republic of Cyprus demolishes. None of the Turkish Cypriots continue his official work, such a reason causes the Greek Cypriots to grasp all the official associations, and get the black propaganda against the Turkish people via official Cyprus Broadcasting Corporation. As soon as the assaults break out, then the Turkish Cypriots start planning a new strategy to survive, and inform their situation all over the world that they are suffering, and the first institution they have established is the Bairak Radio Station with the first announcement on 25th December 1963. The period between 21st December-24th December is very important for the Turkish Cypriots since they have successfully managed to come together with unity, and the solidarity so as to show their availability/presence, and the legitimacy all over the world. What they have challenged to do firstly is to communicate on the island, then to announce to the outer world. The electronic, and electricity engineers who educated in Turkey as well as abroad come together with the technicians, collect necessary equipment such as 100 batteries extracting from the cars on the streets, then the cables, simple antennas, and finally the main transmitter stored in a junk store is confiscated Turkish Resistance Organization/Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT) Y-1 team led by Mehmet Ali Tremeşeli after a 10-hour long severe fighting against the armed Greek Cypriots in the vicinity. Knowing the strategic importance of the communication, Turkish Cypriot leaders such as Rauf R. Denктаş, and Dr. Fazıl Küçük firstly demand that a radio station should be established. Then the first military radio station named as Bairak" was founded in the simple auto garage of Presidential Palace of the Vice President Dr. Küçük in December 25, 1963. Taking the intelligence and the counter intelligence of the Greek and Greek Cypriots to locate the radio station, the military authorities of TMT in Nicosia organize an obfuscation tactics, and a second but unknown place is arranged for the radio broadcasting. Despite the fact that Bairak Raido Station is known to be the first military station, Turkish Cypriot electronic engineers, technicians, and the volunteer persons have managed to form another, nameless, and secret radio station as well in Nicosia Laleli Street within those 3 days to announce their existence between 21-24th December 1963. This scientific study mainly aims to focus on the above-mentioned nameless and secret radio station carried out clandestinely in Nicosia Laleli Street.

Giriş

1959 Zürih ve Londra Antlaşmalarından sonra Atina'da yayımlanmaya başlayan ve Kıbrıs'ta EOKA mensuplarına gönderilen "Agonitis/Mücadeleci" isimli gizli Rum gazetesiyle ortaya çıkan, 21 Nisan 1966'da Grivas yanlısı yayın yapan Patris gazetesinin ana hatlarıyla yayımladığı Kıbrıslı Türkleri yok etmeyi amaçlayan Akritas Planı¹ uygulamaya konulur.² Bu plan esasında 21 Aralık 1963 tarihinde Lefkoşa'nın Tahtakale Mahallesi'nde başlayan ve tarihe Kanlı Noel olarak geçen kanlı Rum vahşetinin en büyük sorumlularından birisi olan Kıbrıs Cumhuriyeti İçişleri Bakanı Polikorpos Yorgacis'in Kıbrıs Cumhuriyeti Çalışma Bakanı Tassos Papadopoulos, Kıbrıs Cumhuriyeti Temsilciler Meclisi üyesi Nikos Koşsis ve Glafkos Klerides ile birlikte Makarios'un emirleri doğrultusunda hazırladıkları Türkleri imha planıdır ve "Şef Akritas" ismiyle imzalanmıştır. Enosis hayalini gerçekleştirmek amacıyla hükümet içinde bir darbe yapılmasını ve muhalefetin derhal temizlenmesini amaçlayan planda mantıklı ve haklı gibi gösterilecek anayasal değişiklikler esasında adada yaşayan Türk toplumunu en önemli haklarından mahrum bırakacak, devleti ele geçirip Türklerin imhasını amaçlayan faaliyetlerdir.

¹ H. Scott Gibbons, *Peace Without Honour*, Ankara, 1969, 84-85.

² Rauf R. Denктаş, *Rauf Denктаş'ın Hatıraları*, Cilt V, İstanbul: Boğaziçi Yay., Temmuz 1997. Ayrıca Bkz. Zaim M. Necatigil, *The Cyprus Conflict*, Lefkoşa: Kemal Limited Yay., 1982, 46-48

22, 27, 29, 31 Ocak, 1 ve 7 Şubat 1967 tarihlerinde Patris gazetesinde Akritas Planı ile ilgili olarak "Rum Teşkilatı, Teşkilatın Genel Harekât Planı, Teşkilatlanma, Silahlı Teşkilat, Rum Yeraltı Teşkilatının sorumluları" hakkında açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgiler verilir. Bu plana göre ana gaye Kıbrıslı Türkleri asimile etmek, terör, baskı ve saldırılarla korkutup bıktırmak, adadan uzaklaştırmak, inançlarını zayıflatmak ve adayı bir Yunan adası haline getirmektir.³

Kıbrıs'ta Rumların Türklere yönelik faaliyete geçecekleri konusunda İngilizlerin de bilgisinin bulunması sonucunda İngiltere İçişleri Bakanlığı harekete geçer. Konuyla ilgili olarak İngiltere, adada bulunan yöneticilerini uyarır. Buna göre adada ortaya çıkan hareketlilikle ilgili olarak TMT karargâhı, bölge komutanlıklarına direktif vererek Rumlar tarafından Türklerin haklarına yönelik meydana gelebilecek herhangi bir harekete derhal karşı konulmasını emretmiştir.⁴ İngilizler bu arada TMT mensuplarının cesaretleri sayesinde herhangi bir duruma karşı koyabilecekleri ancak gerekirse Kıbrıs Türk Alayı'ndan da destek görebilecekleri, hatta bu konuda Türkiye'den de yardım sağlayacakları konusundadır.⁵ İngiltere İçişleri Bakanlığı, Mayıs 1963 tarihinde muhtemel bir çatışmayla ilgili olarak adada bulunan TMT üst kademesiyle bölge komutanları, Kıbrıs Türk toplumu liderleri, ayrıca Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı'nda (KTKA) görevli subaylarla TC Lefkoşa Büyükelçiliği görevlilerinden oluşan bir liste hazırlar.⁶

İngilizler muhtemelen TMT'nin Rum saldırılarına karşı alarm durumuna geçirildiğini tahmin etmekle beraber bu konuda ellerinde pek fazla bilgi olmadığından da yakınır. İngilizler istedikleri türden bilgilere sahip olabilmek için TMT karargâhına veya bölge karargâhlarına sızmak gerektiğinin bilincindedirler ancak "çok sıkı, son derece sadık ve disiplinli" bir örgüt olarak nitelendirdikleri TMT içine sızmak pek de kolay değildir.⁷ Durum böyle olunca İngiliz idaresinin bir endişesi de bunun Türklerin bir taktik planlaması olduğu ve Rumları korkutacakları şeklindedir. İngilizlere göre Türkler her daim bıçakları törpülemişler ve savaşa hazır durumdadırlar. İngilizlere göre her ne kadar Rumlar da EOKA mensuplarını alarma geçirmiş olsalar da yapılacak en iyi davranış Rum tarafını herhangi bir tek taraflı hareketten kaçınmalarını sağlamaktır;⁸ ancak bu konuda Kıbrıslı Rumlar planlarını çok daha önceden hazırlamışlardır.⁹ Nikos Sampson, 28 Aralık 1988'den itibaren Eleftheria gazetesinde yayımlanan hatıralarında, Makarios'un Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın 13 maddesini tadil etme girişimini¹⁰ hata olarak nitelendirir ve Kıbrıs'ın taksiminin Makarios'un sunduğu 13 maddelik anayasa değişikliği ile başladığını belirtir. Bu 13 maddelik değişiklik konusunda Türkiye'yi ikna etmeye çalışan Makarios 22-26 Kasım 1962 tarihlerinde Ankara'yı da ziyaret eder.¹¹

Makarios'un Anayasayı Değiştirme Çabalarına Girişmesi

Makarios'un 30 Kasım 1963 tarihinde garantör devletler olarak İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'ye verdiği¹² 13 maddelik bu anayasa değişikliği Kıbrıslı Türklerin Temsilciler Meclisi'ndeki bütün haklarını ellerinden alırken Cumhurbaşkanı Muavini de yetkisiz kılınmakta, Amme Komisyonu ve Anayasa ihlal edilerek Kıbrıslı Türkler bütün yasal haklarından koparılmaktadır.¹³ Bu arada adadaki gelişmeleri yakından takip eden Amerikan istihbarat teşkilatına göre Yunan hükümetinin Makarios'un hareket tarzı ve attığı adımlar konusunda herhangi bir itirazı olmadığı gibi tereddüdü de söz konusu değildir ve onu gözü kapalı desteklemektedirler. Bu arada Amerikalılar tarafsız davranmaya özen gösterir bir hal tarzı içindedirler ve Kıbrıs'la ilgili özel bir formüllerinin olmadığını da beyan ederler ve menfaatlerinin Kıbrıs üzerinde durağan bir Türk-Yunan ilişkisinde olduğunu da ifade ederler. Bu arada Makarios tarafından hazırlanan ve Amerikan Büyükelçiliğine de teslim edilen ve sözde sorunların çözümüyle işleri kolaylaştırmaya yönelik "Memorandum" Dr. Küçük tarafından "çok kötü" olarak

³ Pierre Oberling, *The Road to Bellapais*, New York: Columbia University Press, 1982, 64. Harp Akademileri Komutanlığı, *KKTC Cumhurbaşkanı Sayın Rauf Denktaş Tarafından Verilen Konferans: Kıbrıs Meselesinde Vizyon*, İstanbul, 1994, 3.

⁴ FO.371/168967-XC14311.

⁵ FO.371/168967-XC14311.

⁶ FO.371/168968-XC14312.

⁷ FO.371/168968-XC14313.

⁸ FO.371/168968-XC14314.

⁹ Zafer, 24 Şubat 1967.

¹⁰ Pierre Oberling, *Kıbrıs Faciası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1990, 7.

¹¹ Fahir Armaoğlu, "Kıbrıs'ta Kanlı Noel Ve Amerika", *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1991, 263.

¹² Ali Fikret Atun, *Yunan Karakterinin Anatomisi*, Lefkoşa, 1996, 89.

¹³ Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskişiyurt, *Kıbrıs Sorunu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1975, 41-44. Ayrıca Bkz. Sabahattin Egeli, *1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Nasıl Yıkıldı*, İstanbul, 1991, 32-33.

değerlendirilir.¹⁴ Amerikalılara yanında devamlı Cemal Müftüzade'yi bulunduran Dr. Küçük'ün bu memorandumla ilgili olarak Kıbrıslı Türklerle tartışma gereği duymamasını ilginç bulurlar. Birkaç gün sonra Türkiye Makarios tarafından hazırlanan planı ve değişiklik önerilerini tamamen reddettiğini açıklayacaktır. İstihbarat raporlarına göre Amerikalılara Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in bu plan üzerinde çalışacağı ve özel olarak cevaplandıracağı ve bunun çok daha akılcı olacağı düşüncesi içindeyken bu cevapla birlikte hayal kırıklığı yaşarlar.¹⁵ Amerikalılar bunun hemen ardından Washington Büyükelçisi Turgut Menemencioğlu ve Konsolos İter Türkmen'i acil bir toplantıya çağırırlar. Bu toplantıda Menemencioğlu da Makarios'un önerilerini "olumsuz, işlemez ve haksız" olarak nitelendirir ve bunun köklerini de 1950'lerdeki Yunan tutumuna bağlar.¹⁶ Menemencioğlu aynı durumun tekrarlanmasını istemediklerini, Kıbrıslı Türklerin hayat memmat meselesi bu durumu karşısında yanlışların önlenmesi gerektiğini de belirtir.¹⁷

Amerikalılara göre Makarios Türk hükümetinin tepkisini anlamak konusunda yanılmış, İnönü hükümeti gibi bu yeni hükümetin de açıkça aynı tepkiyi vereceğini görememiştir. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin bu arada 15 Aralık 1963 günü Paris'te yaptığı açıklamada Makarios'un değişiklik önerilerinin son derece yetersiz olduğunu belirtmiştir.¹⁸ Erkin ayrıca Makarios'un bu tutum ve davranışlara devam ederek anayasayı dikkate almaması durumunda Türkiye'nin garantör devlet olarak ya tek başına ya da diğer garantör devletlerle adaya müdahaleyi gerekli görebileceğini de belirtir. Erkin'e göre Makarios'un önerileri anayasayı tahrip etmek ve Kıbrıs'ta kaotik bir ortam yaratmak üzere tasarlanmıştır ve eğer Amerika Kıbrıs'ta güçlü bir temsiliyet gösterecekse Makarios'un önerilerinin adada barışı tehlikeye attığını açıkça ortaya koymalıdır.¹⁹ Amerikalılar ise bu açıklamaya Amerikan devletinin ajandasında yeteri derecede sorun olduğu ve Kıbrıs'ta sorunu ancak garantör devletlerin çözebileceği yönünde bir cevapla karşılık verir.²⁰ 18-19 Aralık tarihinde Londra'da düzenlenen NATO Bakanlar Toplantısı her ne kadar sorunun çözümü açısından bir fırsat olarak değerlendirilse de burada ortaya konulan çözüm önerileri de Türkiye tarafından mantıksız ve kabul edilemez olarak değerlendirilir.²¹

Kıbrıslı Türklerin tepkisini çeken ve Türkleri yok etmeye yönelik hazırlanan bu değişiklik teklifiyle ilgili olarak Anayasa Mahkemesi 21 Nisan 1963 tarihinde 'ayrı belediyeler tesis edilmesi' maddesini iptal eder. Makarios'un bu kararı tanımayacağını açıklamasının hemen akabinde Mahkeme Başkanı Alman Profesör Ernst Forsthoff, 21 Mayıs 1963 tarihinde görevinden istifa eder. Yunanca "Sınır Bekçisi"²² anlamına gelen Akritas kelimesinden esinlenerek isimlendirilen ve "Kıbrıslı Rum ve Yunan milliyetçiliğinin acemi sihirbazlarının Lefkoşa'yı Saraybosna'ya çevirerek Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kanlı bir şekilde bölmek için"²³ kullandıkları Akritas Planı'nın uygulanmasıyla ilgili olarak Yorgacis'in adamları son hazırlıklarını yapmaktadırlar. Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantörlüğüyle 1960 yılında kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti Rumlarca yaratılan siyasî anlaşmazlık konularının gittikçe artması, olumlu düşüncelerin yerini huzursuzluğa terk etmesiyle Rumların Kıbrıs Cumhuriyeti'ni Enosis'e giden yolda bir atlama tahtası olarak gördüklerini iyice su yüzüne çıkarır.²⁴

Öte yandan Atina'da yayımlanan Ta Nea gazetesi de Rum gençlerinin Atina'da silahlı eğitimden geçtiklerini yazar.²⁵ Gerilimin yavaş yavaş arttığı bu dönemde yaşanan bir başka olay ise Rauf R. Denктаş'ın Kıbrıs'ı ziyaret eden ve KTKA Değişirme Birliği'ni getiren Adana vapuruna çıkarılmaması ve gemide bulunan KTKA Komutanı Kur. Alb. Nuri Ersöz'ün eşi Mübeccel Ersöz'ün kışkırtıcı bir tutumla yoklanmak istenmesidir.²⁶ Aynı konuyla ilgili olarak "Kıbrıslı Türkleri sükûnete davet eden; ancak daha fazla ne kadar kontrol edebileceğinden emin olamayan"²⁷ Fazıl Küçük de bu olaya tepki gösterenler arasındadır. Makarios'un anayasal değişiklikleri bahane

¹⁴ Telegram from the Embassy in Cyprus to the DOS; DOS, CF, POL 15-5 Cyp. Confidential, November 30, 1963 Washington DC.

¹⁵ Telegram from the Embassy in Turkey to the DOS; DOS, CF, POL 15-5 Cyp. Confidential, December 7, 1963 Ankara.

¹⁶ Memorandum of Conversation; DOS, CF, POL Cyp. Confidential, December 12, 1963 Washington DC.

¹⁷ Memorandum of Conversation; DOS, CF, POL Cyp. Confidential, December 12, 1963 Washington DC.

¹⁸ Telegram from Secretary of State to the DOS; DOS, CF, POL Tur.Secret; Priority December 15, 1963 Paris.

¹⁹ Telegram from Secretary of State to the DOS; DOS, CF, POL Tur.Secret; Priority December 17, 1963 Paris.

²⁰ Telegram from Secretary of State to the DOS; DOS, CF, POL Tur.Secret; Priority December 16, 1963 Paris.

²¹ Telegram from Secretary of State to the DOS; DOS, CF, POL 25 Cyp. Confidential, December 18, 1963. London

²² Özden Alpdag, *Barış İçin Savaş*, İzmir, 1974, 18.

²³ Eleftherotipia'dan aktaran Yılmaz Başkaya, *Kıbrıs Türk'ü ve TMT*, Lefkoşa: Galeri Kültür Yay., Haziran 2016, 101.

²⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi* Cilt I-II, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1996, 8.

²⁵ Nacak, 6 Mayıs 1960.

²⁶ Fazıl Küçük, *Mücadelemizin Görkemli Günleri*, (Yay. Haz. Çiler İncirli), KKTC Dışişleri ve Savunma Bakanlığı Tanıtma Dairesi, Lefkoşa, 2002, 83.

²⁷ ABD The President's Intelligence Checklist, Central Intelligence Agency, 23 Aralık 1963 Dosyası.

ederek Kıbrıs Türklerini yok sayan ve onları sindirerek asimile etmeyi amaçlayan girişimleri sonrasında adada gerilimin gittikçe tırmanmaya başlaması ABD'de de yakından takip edilmektedir ve ABD Başkanı Lyndon Baiden Johnson da Kıbrıs'ta kendilerinin de müdahil olacağı bir durumdan son derece rahatsızdır. Beyaz Saray'dan yapılan açıklamada garantör devletler nezdinde girişimlerde bulunularak Türk ve Rum toplumları arasındaki çatışma ortamını önlemeye yönelik elden gelen her türlü işbirliğinin yapılması da istenir. ABD Başkanı ayrıca 28 Ekim 1963 tarihine kadar Dışişleri Bakanlığında bu konuda alınacak tedbirler ve hareket tarzları konusunda kapsamlı bir rapor hazırlanmasını da talep eder.²⁸ Bu konuyla ilgili olarak son derece hassas davranan Beyaz Saray Kıbrıs'ta başlarının derde gireceği kaygısı içerisinde ve adada garantör devletlerle bir araya gelip ellerinden gelenin en iyisini yapmak suretiyle Kıbrıslı Türklerle Rumlar arasındaki gerilimi azaltma düşüncesindedir. Bu konuda Savunma Bakanlığına tam yetki verilmiş durumdadır.

Kanlı Noel Süreci ve Kumsal Katliamı

Türkleri toptan yok etmek için İçişleri Bakanı Yorgacis tarafından silahlandırılan eski EOKA'cıların Türklere acımasız davranışlarda bulunması, daha sonra da yollara barikatlar kurarak Türk motosikletlileri durdurmaları ve dayak ve küfürle kimliklerini göstermelerini istemeleriyle yükselen tansiyon 21 Aralık 1963 Cuma günü 02.00'de iyice yükselir.²⁹ Rumların ve EOKA'nın bütün baskı, tedhiş ve olumsuz davranışlarına karşılık TMT'nin özellikle komuta kademesinde görev yapanların sağduyulu ve soğukkanlı girişimleriyle sivil Rumların zarar görmesinin de önüne geçilir. Bu dönemde TMT bünyesinde de Rumların ve EOKA'nın Türklere yönelik bir kıyım hareketine girişecekleri yönünde istihbarat alınmaktadır. Esasında Makarios'un adada Kıbrıs Türklerini tasfiye etme bağlamında faaliyetlerini sıklaştırması ve özellikle Kasım 1963 tarihinden itibaren bu yönde adımlar atmasının ardından silahlı Rumların Türklere yönelik tahrik ve baskıları da artmıştır. Örneğin bu konuyla ilgili olarak Dr. Fazıl Küçük anılarında "...ve 20 Aralık 1963'deyiz. Sabahın saat 02.00'sinde Eylenceli Maksi isminde bir Rum, Fırıncı Cemal'in arabasının benzerini kullandığı sırada Olimpiyakos Kulübü önünden geçerken otomatik silahlarla taranıyor ve ağır yaralar alıyor. Olaya tanık olan bir Türk yaralı Rum'u hemen dükkânına alıyor, polisi arıyor ve yardım istiyor. Maksi adındaki Rum polise ifade verirken kendisine Olimpiyakos Kulübü'nden ateş açıldığını, kulüp penceresinde duranları gördüğünü, Türklere hiçbir şikâyeti olmadığını söylüyordu..."³⁰ der.

Kimlik kontrolü bahanesiyle arabasından çıkartılan Zeki Halil'in kendilerini tanıyıp "*O polis değil, Olympiakos Futbol Kulübü'nden Yanni*"³¹ diye bağırdığı kişi ise burada Zeki Halil ve Cemaliye Emiralî'ye ateş açarak ölümlerine sebep olan Rum Polis Başmüfettişi Pandelis'dir.³² "*Biz Yorgacis'in adamlarıyız*"³³ diyerek masum insanları öldüren bu sivil ve üniformalı Rum polislerin başındaki Pandelidis Rumların gözünde "*Elleri Türk kanı ile yıkanmış gerçek bir Elen kahramanıdır*"³⁴ Amerikan belgelerine göre o gün 2 Kıbrıslı Türk vurulup öldürülmüş, ayrıca Kıbrıs Türk ve Rum bölgelerini birbirinden ayıran dar sokaklarda "polisle itiş kakış sırasında" olay yerinde 7 kişi de yaralanmıştır. "*Türkiye'nin günün birinde Kıbrıs'ın bir kısmını alabileceğini zaten kabul eden*"³⁵ Amerikalılara göre bu olay cumhuriyetin ilanı sonrasında ilk ciddi tartışmadır ve liderler her ne kadar konuyla ilgili olarak yaklaşık bir saat süren çatışmanın ardından konuşmaya başlasalar da durum hiç de iyi görünmemektedir. Bu arada Zeki Halil'in de taksici olması nedeniyle TMT adına görev yaptığı ve istihbarat çalışmalarında bulunduğu da ortaya çıkacaktır. Olaya karışan Rum polisin yıllar sonra ortaya çıkan itirafları da Zeki Halil'in arabasının durdurulmasının sıradan bir polis kontrolü ya da rastgele bir arama faaliyeti ya da basit bir güvenlik tedbiri olarak düşünülmesinin mümkün olmadığını ortaya koymaktadır.

²⁸ ABD The President's Intelligence Checklist, Central Intelligence Agency, "Confidential; The White House, October 17, 1963, Washington DC, number 266 sayılı ABD Dışişleri Bakanlığında gönderilmiş memorandum.

²⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA). 030.01.64.394.29.

³⁰ Küçük, *Mücadelemizin*, 62.

³¹ H. Scott Gibbons, *Peace Without Honour*, Ankara, 1969, 3.

³² Rauf R. Denктаş, *Rauf Denктаş'ın Anıları*, İstanbul, 1996, 296.

³³ 1955 yılına kadar Kıbrıs Ticaret Odası'nda çalışan ve o tarihte EOKA'ya katılmak için görevinden ayrılan eski İçişleri Bakanı ve EOKA'nın gemi azya alıp bütün Kıbrıs adasını kan gölüne çevirdiği 1955 - 1958 yıllarının, 1959 - 1963 ve Türklere karşı katliamların doruk noktasına çıktığı 1963 sonrasında başrol oyuncusu Polikarpos Yorgacis de kaderin bir cilvesi olarak döktüğü kanda boğulmuş, İngiliz askerlerince EOKA'ya karşı yapılan harekâtlarda üç kere yakalanmasına rağmen daha sonra Makarios'u taşıyan helikoptere ateş açmak ve suikast suçlamasıyla yakalanmış ve hemen bunun akabinde Hermes Operasyonu olarak isimlendirilen bir operasyonla 15 Mart 1970 tarihinde Mia Milya/Değirmenlik yolunda bir otomobilin içinde kendi iç hesaplaşmalarının bir sonucu olarak pusuya düşürülerek muhafızıyla beraber öldürülmüştür.

³⁴ Denктаş, *Rauf Denктаş'ın*, 297.

³⁵ Brendan O'Malley ve Ian Craig, *Amerika, Casusluk ve İşgal; Kıbrıs Komplosu*, Lefkoşa: Khora Yay., 2012, 210.

21 Aralık 1963 gecesi Tahtagala'da Zeki Halil'in arabasının önünü kesen 5 kişilik silahlı Rum ekibinde polis çavuşu Argiris Theofanus dışında "deli cesareti olan biri"³⁶ olarak bilinen Georgios Zahariu, Avgusti Austathiu, 1222 yaka numaralı Andreas Nichola ile Olimpiyakos kulübünde futbol oynayan Yanni isimli Rum vardır. Bu ekip daha sonra arabalarla olay yerine gelen diğer silahlı Rumlarla daha da kalabalıklaşmıştır. Polis çavuşu Argiris Theofanus ve ekibi Lefkoşa'da Baf Kapısı istikametinde ilerlerken Rum Polis Müdürü Mihalakis Pandelides'in arabasını Palala isimli gece kulübünün önünde görürler ve içeriye girerek Gönyeli'de yaşadıklarını anlatırlar. Polis Müdürü Pandelides anlatılanları dinledikten sonra yanında bulunan bir başka polis yetkilisiyle birlikte derhal gece kulübünden ayrılır. Ardından Argiris Theofanus ekibi de oradan ayrılır ve iddiaya göre Başpiskoposluk yoluna saptıklarında ellerinde bulunan şüpheli araç listesinde plaka numaraları yazılı olan iki arabayı görürler.

Bu arabalardan birisi Zeki Halil'in kullandığı arabadır. Arabaları durduran İçişleri Bakanı Polikarpos Yorgacis'e bağlı olarak çalışan ve hemen tamamı silahlı olan gruplardan birisidir ve Yorgacis de ekiplerine özellikle Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde keşif ve istihbarat faaliyeti yürütmelerini ve Kıbrıslı Türklere karşı sürekli bir tahrik ve taciz stratejisinin uygulanmasını emretmiştir. Doğrudan Kıbrıs Cumhuriyeti İçişleri Bakanı Polikarpos Yorgacis'e bağlı olarak çalışan bu özel timin başlıca görevleri ise *"...EOKA döneminde kendilerine karşı savaşan ve öldürmeyi başaramadıkları TMT liderlerini öldürmek, EOKA'ya karşı İngilizlerle işbirliği yapan ve o dönemde öldürmeyi başaramadıkları Rumları öldürmek ve EOKA döneminde kendilerine işkence yapan İngilizleri öldürmek"*³⁷ olarak sıralanabilir. *"Amaçları tüm çabalarına rağmen boyun eğdiremedikleri Kıbrıslı Türklere bu kez bütün devlet imkânlarını kullanarak hayatı zindan etmek olan..."* Yorgacis'e bağlı bu özel timde Nikos Sampson'dan daha azılı eski EOKA mensupları görev yapmaktadır ve bunların arasında bazı Türkleri, İngilizleri ve kendilerine yardım ve yataklık etmedikleri gerekçesiyle bazı Rumları da katleden Pahna köyünden Nikos Sofokleos da bulunmaktadır. 21 Aralık 1963 ve sonrasında yaşananlar bu stratejinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Aynı günlerde Türkiye'nin Lefkoşa Büyükelçiliği tarafından hazırlanan ve adada özellikle son dönemde yaşanan olayları ayrıntılarıyla ve gün gün ortaya koyan, özellikle Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Makarios tarafından gerilimin nasıl yavaş yavaş arttırıldığı, saldırıların nasıl planlı bir organizasyonun parçası olduğu ve Kıbrıs Türklerinin durumlarıyla ilgili olarak Kızılay Genel Başkanlığına da yeni bir rapor ulaştırılır:

"...22 Aralık 1963 Pazar günü, Tahtakale'de öldürülen bir erkek ve bir kadın hadisesiz olarak Türk mezarlığına defnedilirken Rumların şehrin muhtelif semtlerine gizlice yerleşmeye, erzak ve cephane taşımaya başladıkları görülmüştür. Bu faaliyetler daha önce de sezilmiş ise de devletin kendi polis ve jandarmanın silahlarını Rum çetelerine vererek kendi tebaasından bir kısmını teşkil eden Türkleri katletmeleri teşebbüsüne yardım edeceğine ihtimal verilmemişti. Geceleyin saat 20-21.00 arasında telsizi bulunan bir polis arabasındaki bir Türk polis subayı ile eri ve bir sivil telsizden 'Will you proceed at Ortaköy? We heard some gun shots./Ortaköy'e gider misiniz? Bazı silah sesleri işittik.' Bilgisi alınıyor. Ekip derhal Ortaköy'e gidiyor. Orada hiçbir hadiseye şahit olmuyor. Ortaköy nüfusu 1.000'den fazla bir Türk köyüdür ve Lefkoşa'nın banliyösüdür. Ekip buradan uzaklaşıyor ve Girne yolunda devriye gezmeye başlıyor. Devriye esnasında yol üzerinde Aspava isimli Lefkoşa'dan 1 kilometre mesafedeki bir Türk gazinosu önünde bulunan yolun diğer bir polis arabasıyla tıkağın ve arabanın önünde polis subayı Vilademos'un makineli tüfek ve tam teçhizatlı Rum polislerle beklediği görülmüştür. Ekip bu durumu görünce tehlikeyi seziyor ve derhal arabayı geriye manevra yaptırarak arabadan atlıyor ve yerde sürünerek bir eve sığınıyor. Ancak araba manevra yapar yapmaz Rum polisler derhal ateşe başlayarak 47 dakika ateşe devam ediyorlar. Açtıkları ateşle yoldan gelip geçen arabaları taradılar.

Arabalarda bulunanlardan Vasif isminde bir vatandaşımız öldü. Bütün hadise eve sığınan ve üst kata çıkan polisler tarafından kendilerini korumak suretiyle müşahede edildi. Rum polisler bu arada yaptıkları serseri atışlarla bir taraftan Türk evlerini taramışlar, bir taraftan da kendi aralarında panik yaratarak AE 630 numaralı polis arabasını ve iki yeni model piyade tüfeği ile bir av tüfeği ve biri dolu, diğeri yarı dolu iki makineli şarjörü bırakarak kaçmışlardır.

Yukarıdaki hadiseyi müteakip 23 Aralık tarihinde Rumlar kendi kesimlerinde bulunan Cornaro Otel ile Constantin (Golf) Kulübü'nden hafif uçaksavarlarla ateşe başladılar. Türk halkı ellerinde

³⁶ Niyazi Kızılyürek'ten aktaran Yenidüzen, 20 Aralık 2015.

³⁷ Arslan Mengüç, *Ben Tremeşeli Mehmet Ali*, 2013, Lefkoşa, 208.

bulunan yalnız av tüfekleri ve Rumların ellerinden alınan birkaç silahla korunmaya başladı ve böylece mücadele fiilen başlamış oldu.

Rumların mevzilerini şöylece sıralayabiliriz: Mercedes Garajı (Tamirhanesi) kısmı, Küçük Kaymaklı'da bulunan polis evleri, Olimpia (Regis Dondurma Fabrikası), Küçük Kaymaklı sınırında bulunan kontrol kulesi, Rum semtinde Bambakyan Gazoz Fabrikası ve yanındaki Niyabol Kilisesi, Çetenin merkezi olan Konstantia semti Rum kulübü, Türk Lisesi'nin arkasındaki İyoyanis Kilisesi, Buz fabrikasının üzeri, Dianellos sigara fabrikası, Eka (Severis) un fabrikası, Dokuma fabrikasının üzeri, Üçlü karargâh, Ledra Palas, Merkezi hükümet hastanesi, Yeni tiyatro binası, Elektra House (Telefon Dairesi), Baf Kapısı polisi, Ballas Sineması ittisalindeki yüksek bina, Zavallis gazetesi, Hacı Kiryaka binaları, Singer binaları üstü, Kostas Dimitriya cilt doktorunun binası, Fanoromeni Kilisesi'nin karşısındaki bina, Elektrik fabrikası tesisleri, Rum semtinde kalmış olan Ömeriye Camii'nin üstü, Belea Kudas ticaret evinin üstü ve diğer bazı mevziler.

Mücadele Pazartesi-Çarşamba günleri devam etti. Dianellos fabrikası Türk mücahitlerine bırakıldı. Pazartesi akşamüzeri mütareke istendi. Mücahitler mütarekeye razı oldular ve bütün memurların serbestçe dairelerine gidebilecekleri bildirildi; ancak ertesi günü evinden çıkmış ve işe gitmek üzere olan Türk memurları ve iş sahipleri pusuya düşürülerek kendilerine Rum mevzilerinden ateş açılmaya başlandı. Bunun üzerine mücadele yeniden başladı. Türkler Girne yolu üzerindeki şehre takriben bir kilometre mesafede bulunan Aspava mevkiindeki Rumların işgali altında bulunan jandarma karakolunu ellerine geçirdiler. Çarşamba günü Mercedes mevkiini düşürdüler. Aynı gün akşama doğru (Severis) un fabrikası ile Kaymaklı semtinin Yunan Alayı mensupları tarafından takviye edildiği görüldü.

Buz fabrikası aynı gece Türk mücahitlerinin eline geçti. Biraz sonra mücahitler un fabrikasını da ele geçirdiler; ancak Rumlar uzaklaşırken bütün sivil halkı durmadan taradılar. Daha sonra Rumların elinde bulunan Kiryako, Singer Mangli mevkileri susturuldu. Perşembe günü malzeme ve cephane yokluğu yüzünden mücahitler Küçük Kaymaklı semtinden çekilmek zorunda kaldılar. Bundan istifade eden Rumlar Türk asker üniforması giyerek ve bir Türk çocuğuna silah tehdidi altında "Türk askeri geldi." diye bağırtarak silahsız köylü halkı teslim almaya başladılar. Yüzlerce çoluk çocuk, ihtiyar ve kadını tekmeleyerek götürdüler. Yürüyemeyecek durumda olanları şehit ettiler. Müteakiben taraflar arasında alakalı garantör devletlerin müdahalesiyle mütareke imzalandı. Buna rağmen sivil halk yine pusuya düşürülerek esir edilmektedir. Esir edilenlerden bir kısmının daha sonra ölümler listesinde gösterildiği tespit edilmiştir. Yiyeceksiz yerlere gıda maddesi yetiştirmek için giden vatandaşlarımız Rumlar tarafından kaçırlmaktadır."³⁸

Kıbrıs'ta silahlı Rumların TMT üyesi Özer Asım'ın "*...Yorgacis'i bizim adamlar 'Ne yapar, ne eder?' diye devamlı takip ederlerdi. Bir ara İngiliz Yorgacis'i hapse atmıştı. TMT üyesi Tahsin Aldıza ve Tacettin Atai Kaymaklı'daki hapishaneye giderek onu dövdüler*"³⁹ dediği Polikarpos Yorgacis önderliğinde örgütlenmeleri ve Kıbrıslı Türklere yönelik saldırılarla Kıbrıs Cumhuriyeti'ni de ortadan kaldırma girişimleri konusunda "*...Dünya tarihinde büyük eziyetler çekme sırası Kıbrıslı Türklere gelmişti...*"⁴⁰ diyen Prof. Dr. Vamık Volkan da "*...Kıbrıslı Rumlar (tarafından) Enosis'e ulaşmak için Akritas Planı denilen cinai bir tasarı hayata geçirildi. Plan, mümkün olan en kısa zamanda 'dışarıdan müdahalenin mümkün, muhtemel ya da yerinde görülmesine fırsat bırakmadan, 1-2 gün içinde' Kıbrıslı Türklere gelecek her türlü direnişi bastırarak ortaklık hükümetini yıkmaktı...*"⁴¹ diyecektir. Burada belirtilen "*...dışarıdan müdahalenin mümkün, muhtemel ya da yerinde görülmesine fırsat bırakmadan, 1-2 gün içinde...*" ifadesi Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ortadan kaldıran Akritas Planı'nın Kıbrıs Türkleri açısından korkunçluğunu ortaya koyma bağlamında çok şey ifade etmektedir ve fazla söze de gerek bırakmamaktadır.

24 Aralık 1963 Salı günü akşam saat 19.00 sularında Terezepulos kod isimli bir Yunan subayının komutasındaki⁴² 50'den fazla Rum bölgeye sızar ve Kanlıdere'nin batısından yollarına devam eder.⁴³ Bu silahlı ekip hemen ardından bölgede bulunan Severis Un Fabrikası'ndaki Rumların ateş desteğiyle Kumsal bölgesine

³⁸ KGMA. K-4709.1964.9-4/1 Kıbrıs. Adnan Öztrak'ın Kıbrıs'a Ait Notları ve Emirleri Dosyası.

³⁹ Hasibe Vehbi Şahoğlu, *Çıplak Gerçekler*, Lefkoşa, 2018, 103.

⁴⁰ Vamık Volkan ve Norman Itzkowitz, *Türkler ve Yunanlılar; Çatışan Komşular*, İstanbul: Bağlam Yay., 2002, 176.

⁴¹ Vamık Volkan ve Norman Itzkowitz, *Türkler ve*, 175.

⁴² Bozkurt, 1 Ocak 1964.

⁴³ Buradaki ekibi Sadrazam "silahlı 40 kişi" olarak vermektedir. Halil Sadrazam, *Kıbrıs'ın Savaş Tarihi*, Cilt I, Lefkoşa: Söylem Yay., 2013, 358.

gelir ve KTAK'de görevli Tbp. Bnb. Nihat İlhan'ın 37 yaşındaki eşi Mürüvet İlhan, çocukları 6 yaşındaki Murat, 4 yaşındaki Kutsi ve 6 aylık Hakan saklandıkları küvetin içinde Rumlar tarafından katledilir ve dünya basını da bu olayı bütün dünyaya yansıtır.⁴⁴ 24 Aralık 1963 Salı günü Kumsal bölgesinde saldırıya uğrayan ve katliam yapılan evde bulunanlar ayrıca ev sahibi Hasan Yusuf Gudum (Yaralı), karısı Feride Hasan Gudum (Şehit), Mora köyünden akrabaları Növber İbrahim (Yaralı), Növber İbrahim'in kız kardeşi Ayşe Halil İbrahim (Cankan) (Yaralı) ve Ayşe Halil İbrahim (Cankan)'in 2.5 yaşındaki kızı Işıl (Cankan) (Yaralı) da vardır.

24 Aralık 1963 günü Kumsal'a yönelik Rum baskını ve Dr. Bnb. Nihat İlhan ailesinin silahlı Rumlar tarafından katledilmesini en yakından gören ve olayın ardından eve giren ilk kişi ise o gün 16 yaşında olan Kudret Anlar olacaktır ve *"...Onları ölü olarak gördüm, nefes verdikleri anlarda gördüm. Çok dehşet içinde kaldım. Çok affedersiniz kusmakla ağlamak arasında bir şey geçirdim"*⁴⁵ diyecektir. Bölgede silahlı Rumlara mukavemet gösteren Kıbrıslı Türk polisler ise şunlardır;⁴⁶ Vedat İleri, Kemal Hıfzı, Hakkı Behiç Aktolga ve Talat Usar. Lefkoşa'da Çetinkaya Spor Kulübü'nde bulunan Lefkoşa Sancak Karargâhı vasıtasıyla Kumsal bölgesinde katliamın yaşandığı sırada Severis Un Fabrikası'ndaki makineli tüfek yuvasını bertaraf etmek üzere görevlendirilen TMT ekibi aşağıdaki isimlerden oluşmaktadır; Ağır yaralı Yılmaz (Mehmet) Bora, ağır yaralı Vural (Cevdet) Türkmen, şehit Tuncer Hasan, Muhip Hüseyin ve Aziz Güner. Hiçbir direnişle karşılaşmayacakları ve bölgede herhangi bir silahlı Kıbrıslı Türk unsurun bulunmadığı yönünde istihbarat almalarına rağmen direnişle karşılaşan silahlı Rumlar son olarak sokağa çıkardıkları sivil, silahsız ve masum insanları kendi hayatlarını garantiye alabilmek amacıyla canlı kalkan yapmaktan çekinmezler. 24 Aralık 1963 günü Kumsal bölgesinde 700 metrelik dar bir alanda silahlı Rumlara mukavemet eden Kıbrıslı Türkler ve çatışma ortamları da aşağıdadır:

- 1- 20 Aralık 1963 gününden itibaren Severis Un Fabrikası çatısına yerleştirilen makineli tüfekle etrafa ateş açan silahlı Rumlar
- 2- 24 Aralık 1963 günü Severis Un Fabrikası çatısındaki makineli tüfek yuvasını imha etmek üzere görevlendirilen Tuncer Hasan, Yılmaz Bora, Vural Cevdet, Muhip Hüseyin ve Aziz Güner Hüsnü'den oluşan TMT ekibiyle müsademeye giren ve kayıplar veren silahlı Rumlar
- 3- Barbarlık Müzesi'nin hemen yanındaki Konya Sokak'ta Müride Olgunsoy'un evinin önünde çatışmaya giren ve Halil Haliloğlu isimli Kıbrıslı Türk'ü öldüren Rumlar
- 4- Şehit Kutsi İlhan Sokağı'yla Konya Sokak arasında Erdoğan Rifat'ın evinin önünde silahlı mukavemetle karşılaşan ve Erdoğan Rifat'ı şehit eden silahlı Rumlar
- 5- Jandarma merkezinden çıkan ve bölgeye yakın bir noktada Hakkı Behiç Aktolga, Vedat İleri, ayrıca (Naci Talat'ın babası) Talat Usar ve (Kara) Kemal Hıfzioğlu'ndan oluşan polis gücüyle çatışmaya giren silahlı Rumlar/Yunanlar
- 6- Jandarma merkezinde mevzide olan Halil Süleyman'la çatışmaya giren profesyonel Yunan askerleri
- 7- Konya Sokak'ta Vadilili Bakkal olarak bilinen Kıbrıslı Türk'le çatışmaya giren silahlı Rumlar

Burada ortaya çıkan durum ise bilinenin aksine bölgeye gelen silahlı Rumlar ve Yunanların bugünkü Merit Otel-Golden Tulip Otel ve Barbarlık Müzesi arasında kalan son derece dar bir alanda 7 farklı noktada farklı şiddette mukavemetle karşılaşmaları ve kendilerine verilen istihbarat bilgilerinin aksine bölgeyi kolayca kuşatıp Kaymaklı grubuyla birleşmelerinin çok da kolay olmamasıdır. Bunun sonucu olarak panikleyen ve hareket kabiliyetini kaybeden silahlı gruplar önce jandarma merkezine doğru (şimdiki Merkez Komutanlığı) hareketlenir ve ardından plan değiştirerek Dereboyu'ndan karşıya geçerek Kornaro Otel civarından güvenli bölgeye doğru kaçmaya başlar. Tam da bu sırada esir aldıkları silahsız sivilleri de önce ateş eden Hakkı Behiç grubunun üzerine sürerler, ardından canlı kalkan yaparak dereden karşıya geçip kurtulmayı planlarlar. Hemen ardından yapmak istedikleri ise görgü tanıklarının anlattıklarına göre bu sivil ve silahsız Kıbrıslı Türkleri orada kurşuna dizmektir; ancak kendilerini fark eden Kızılhaç ekibi bu korkunç planın uygulanmasını engeller.

21 Aralık 1963 Kanlı Noel ve Radyoculukta Yeni Bir Dönem

Daha önce de belirtildiği üzere Garantörlük Antlaşması'na uygun olarak Kıbrıs Cumhuriyeti çerçevesinde devlet memurluğu kadrolarında %70 Rum ve %30 Kıbrıslı Türk çalıştırılması konusu ise Rumların farklı dönemlerde yaptıkları çeşitli baskılar sonucunda hiçbir zaman hayata geçirilemez ve özellikle Başpiskopos ve Kıbrıs

⁴⁴ Daily Mail, 28 Aralık 1963.

⁴⁵ 1947 Lefkoşa doğumlu Kudret Anlar ile 11 Mart 2018 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁴⁶ 1948 Lefkoşa doğumlu Önel Aktolga ile 22 Aralık 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Makarios'un 1962 yılından itibaren Anayasa üzerinde Kıbrıs Türklerinin haklarını gasp etmeye yönelik 13 değişiklik yapma düşüncesi aday kaosa sürükler ve 21 Aralık 1963 günü başlayan Rum saldırılarıyla Kıbrıs Cumhuriyeti fiilen ortadan kalkar.⁴⁷ 16 Ağustos 1960 tarihinde Kıbrıslı Rumların ve Kıbrıslı Türklerin eşit egemenlik haklarına sahip olarak kurdukları Kıbrıs Cumhuriyeti çerçevesinde yeni oluşturulan radyo istasyonunda görev yapmaya başlayan Güzide Tunç da ilk günlerdeki huzurlu ortamın hep devam edeceği düşüncesinde olanlardandır. 21 Aralık 1963 günü yaşananlar ve ardından gelen saldırılar radyodaki Türk personelin bir daha Atalasa'ya gitmesini de engelleyecektir.⁴⁸ Bu dönemde radyoda görevli Rum yöneticilerin önce yavaş yavaş ve gizliden başlattıkları, sonradan aleni olarak yürüttükleri Türkçe programların kontrolü ve sansür uygulaması ise zaten diken üzerinde yürüyen ilişkileri ve radyonun geleceğini de etkiler. 21 Aralık 1963 tarihinde başlayan Rum saldırılarının ardından artık CBC'de çalışan Kıbrıs Türkleri can güvenlikleri sağlanamayacağından buradaki işlerine gitmemeye başlarlar ve bunun ardından söz konusu radyo neredeyse tamamen Rumların eline geçer.⁴⁹ Böylece CBC'de görev yapan toplam 17 Kıbrıslı Türk radyodaki çeşitli işlerinden vazgeçerek artık Atalasa'da bulunan radyo istasyonuna gitmezken Kıbrıs tarihinde yeni bir sayfanın açılmasına da öncülük ederler.⁵⁰ Kıbrıslı Türk radyo personelinin Lefkoşa'nın Atalasa bölgesinde bulunan radyo istasyonuna can korkusuyla gidememeleri Bayrak Radyosu'nun kuruluş sürecini de hızlandıracaktır.⁵¹ Mart 1964 tarihinden itibaren Bayrak Radyosu kadroları başta CBC deneyimleri olan kadın spikerler olmak üzere yeni katılımlarla daha da güçlenmeye başlar ve spikerlik görevlerini de bu sefer ağırlıklı olarak kadınlar ele aldı. Türk çalışanların silahlı saldırılar ve tehditler nedeniyle Lefkoşa'nın Türk tarafından ayrılmalılarının ardından radyoda çalışan Ermeni ve Rum memurlar vasıtasıyla programlar devam ederken Kıbrıs Türkleri de asi olarak nitelendirirler. Türk radyo personelinin can güvenliği olmaması nedeniyle 21 Aralık 1963 tarihinde ortak kurulan radyo istasyonuna gidememesi nedeniyle yayınlar artık sadece Rumlar tarafından Rum yanlısı ve Türk aleyhtarı olarak sunulmaya başlanır:

"...O günlerde Kıbrıs Cumhuriyeti Radyosu Rum radyosu gibi yayın yapıyordu. Türk radyo görevlileri ayrılmıştı. Rumlar Türkçe yayınlar sırasında bozuk Türkçeyle çirkin hakaretler yağırdırıyordu. Mücahit arkadaşımız Defterali Kemal çok iyi Rumca biliyordu. Gür sesiyle Rum mevzilerine Rumların bize yaptığı hakaretlere karşılık vermeye başladı. 15 dakika geçti geçmedi Rumların makineli tüfekleri 250 mermilik bir şeridi üstümüze boşaltmaya başladılar. Silahı kapalı mevzilerdeki yerini aldı. Biz kıdemli mücahit olduğumuz için ateş sesinden etkilenmiyorduk..."⁵²

Radyoda görevli Kıbrıslı Türk personelin can güvenliği olmaması ve ortaya çıkan kargaşa ortamı nedeniyle doğaldır ki bir daha çalıştıkları radyo istasyonuna gidememeleri nedeniyle meydan tam anlamıyla Rumlara kalmış durumdadır ve özellikle az çok Türkçe bilen Rumları da kullanmak suretiyle Kıbrıs Türkleri üzerindeki algı operasyonlarını da yoğunlaştırırlar:

"...Rumlar elde ettikleri otorite ile haberleşme ve seyahat özgürlüğümüzü kısıtladılar. Diğer yandan ellerindeki radyo ve televizyon aracılığıyla dünyaya Kıbrıs Türk toplumunu asi olarak gösterme gayretine girdiler. Türk memur ve polisleri devlet kuruluşlarından silah zoruyla uzaklaştırıldı. Arkasından hemen maaşlar, ödenekler kesildi ve ortak haklarla kurduğumuz Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bir kanadı olan bizleri ekonomik çıkmaza sürüklediler..."⁵³

Bundan sonra artık tam anlamıyla kara propaganda dönemi ve radyoda görevli Rum memurlar vasıtasıyla algı yönetimi başlar, yanlı, kasıtlı ve art niyetli yayınlarla "yanıltıcı ve telaşa düşürücü haberler arasında"⁵⁴ Kıbrıslı Türkler kötülenirken adada yaşanan zulüm ve vahşetin üzeri de kapatılmaya ve dünya kamuoyundan gizlenmeye çalışılır. Tam da bu noktada süratle bir radyo istasyonu kurulması ve dünya kamuoyuna olup bitenlerin aktarılması zarureti kendisini gösterir. 21 Aralık 1963 sonrasında radyo istasyonunda tek egemen güç olarak ortaya çıkan Rum personel adada olup bitenlerden hiçbir şekilde söz etmezken Kıbrıslı Türkleri

⁴⁷ Caner Akova ile 4 Şubat 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁴⁸ Güzide Tunç ile 16 Kasım 2015 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁴⁹ 15 Mart 1940 Lefkoşa/Dizdarköy doğumlu olan ve halen Kıbrıs Türk Basın Konseyi ve Kıbrıs Türk Gazeteciler Cemiyeti Yönetim Kurulu üyesi olan Meral Ertürk ile 15 Temmuz 2015 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁵⁰ Meral Ertürk ile 15 Temmuz 2015 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁵¹ Sevil Emirzade ile 14 Nisan 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁵² Başkaya, *Kıbrıs Türk'ü*, 101.

⁵³ 1931 Limasol Çiftlikler doğumlu merhum Gülbahar Osman Göçkün'den aktaran Sanem Koç, *Annem Ne Cesurmuş*, Lefkoşa: Okman Printing, 2016, 29.

⁵⁴ Neriman Saygılı, *KKTC Bayrak Radyosu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987, 1.

Kıbrıs Cumhuriyeti'ni yıkmaya çalışan silahlı suç örgütleri olarak göstermeye başlarlar. Yalan ve uydurma haberlerle yaratılan bilgi kirliliği Kıbrıslı Türkler arasında moral bozucu bir hal de almaya başlar. İnsanlar artık radyo dinlemeye korkar olurlar ve bütün bu yalan haberleri dinlemeye de tahammül edemezler. Özellikle yarım yamalak ve bozuk bir Türkçe ve kötü bir aksanla konuşmaya başlayan ve özellikle köylerini boşaltıp daha güvenli yerlere gitmeye çalışan Kıbrıslı Türkleri de etkilemeye çalışan bu Rum radyo personeli karşısında nasıl tedbir alınabileceği daha ciddi düşünölmeye başlanır.⁵⁵

Böylece tamamen Rum personelin görev yapmaya başladığı bu radyo istasyonu bozuk Türkçeleriyle yayın yapmaya başlayan Rum personel nedeniyle tamamen Türklerin aleyhinde yayınlar yapmaya başlar ve adada yaşananları özellikle dış dünyaya yasal devlete ve devlet sistemine karşı ayaklanmış ve "resmi hükümete isyan eden Kıbrıslı Türkler" olarak aktarmaya ve "Türk tedhişçiler devletin resmi makamlarına karşı silahlı isyan etti. Devlet güçleri isyanı bastırmaktadır..."⁵⁶ şeklinde bilgi kirliliği yaratmaya başlar. Kasıtlı ve yalan haberler, ayrıca tamamen propagandaya yönelik programlar Kıbrıslı Türklerin moral ve motivasyonlarını iyiden iyiye düşürürken adanın farklı yerlerinde olup bitenler ve geride bıraktıkları aileleri ve yakınlarından sağlıklı haber alamamak da ayrıca başka bir dert kaynağı oluşturur. Bütün bu tek yanlı Rum faaliyetleri sırasında Kıbrıslı Türk çalışanların radyoda yıllarca emek verdikleri, muazzam bir arşiv oluşturdukları zengin koleksiyonlar, ses kayıtları, sanat ve kültür programlarından istifade edilir ve Rum radyo çalışanları böylece Kıbrıslı Türk radyoculardan intikam alma hissine kapılırken onları adeta kendi silahlarıyla vurma gayretine de girişirler. Kanlı Noel süreciyle birlikte ortaya çıkan belirsizlik ve gelecek kaygısı hayatta kalma mücadelesi veren Kıbrıslı Türklerin en azından kendi içlerinde seslerini birbirlerine duyurabilmeleri, imkânların uygun olması halinde de dış dünyaya Kıbrıs adasında gerçek anlamda neler yaşandığını aktarabilmek için bir radyo istasyonuna olan gereksinimlerini bir kat daha artırır.⁵⁷ Bu dönemde ilk etapta 103 köyün boşaltılması ve buralarda yaşayan Kıbrıslı Türklerin nispeten daha güvenli bölgelere göç etmeye başlamasıyla ne olup bittiği konusunda bilgilendirilmeleri, olaylardan haberdar edilmeleri de ayrı bir önem taşır. Çok kimlikli radyo istasyonunun Kıbrıslı Türk personeli artık o radyo istasyonuna bir daha gidemeyeceklerdir.⁵⁸

Laleli Camii Sokağı ve Deneme Yayınları

Burada ilginç ve son derece kayda değer nokta ise 25 Aralık 1963 günü ilk defa yayına başlayan ve Kıbrıs Türk halkı tarafından en azından Lefkoşa'da duyulan Bayrak Radyosu öncesinde ve son derece gizli olarak bir başka yerde başka bir radyonun kurulmaya çalışılmasıdır. Bu işin içerisinde ilk etapta oldukları görülenlerse daha 1950'li yılların sonunda İstanbul'da Genelkurmay Seferberlik Tetkik Kurulu tarafından eğitimden geçirilen elektronik-elektrik uzmanı merhum Derviş Özer Berkem, aynı eğitimleri İngiltere'de alan merhum Tuğrul Hilmi Berkay ve Ali Gürsoy bulunmaktadır. Bu da gerek Türkiye'de devletin ve gerekse Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı'nın muhtemel bir Rum saldırısı halinde bir Türk radyosuna ihtiyaç duyulacağı konusunda çok daha önceden çalışmalara başladığını göstermektedir. Buna şüphesiz 1962 yılından itibaren TMT'nin Bayraktarlığını yapan Kemal Coşkun kod isimli, Alb. Kenan Coşgun'un stratejik öngörülerini de eklemek gerekir.

Burada yabancı basın mensuplarına yönelik bir propaganda faaliyetinin içine giren gazeteci Özcan Özcanhan bile yayın yaptığı bu radyoya gözleri bağlı ve kapalı olarak götürüldüğüne ve nereden yayın yaptığını bilmediğine göre konunun hassasiyeti ve gizliliği de kendiliğinden ortaya çıkar. Böylece TMT'nin ilgili birimleri iletişimi sağlamak için her ne kadar başta dönemin Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Muavini Dr. Fazıl Küçük'ün garajı, Tekke Bahçesi, Lefkoşa Hisarüstü, Mahkemeler ve Posta Dairesi gibi yerleri kullansalar da esasında sadece bilmesi gereken birkaç kişi dışında hiç kimsenin bilmediği başka bir istasyon Laleli Camii Sokak'ta kurulmaya çalışılmaktadır. Şüphesiz bunda Rumların saldırısı ve parazitlenmesiyle ilgili kaygı ve korku da söz konusudur.

TMT'nin Y-1 timi tarafından Orhan Şevket'e ait hurdacı ambarlarından Ali Gürsoy'un teknik desteğiyle vericinin alındığı sırada esasında radyoyla ilgili ilk çalışmalar da Lefkoşa'da Suriçi'ndeki Laleli Camii Sokağı'nda başlamış durumdadır. Burada Atai Ailesi'ne ait olan evde küçük bir ekip bu konuda faaliyete geçmiş durumdadır. 1953 yılında Bafta meydana gelen depremin ardından hasar gören bu Osmanlı mimarisi evin seçilme nedeni ise güvenlik olduğu kadar Orhan Atai'nin elektronikçi olması ve Atai kardeşlerin de Kıbrıs'a radyo ve TV gibi

⁵⁵ Numan Ali Levent'ten aktaran Özker Yaşın, *Nevzat ve Ben*, Cilt III, İstanbul, 1997, 155-157.

⁵⁶ Özcan Özcanhan, *Onurlu Bir Yaşamdan Dikine Kesitler*, Lefkoşa: Gökada Yay., 2009, 36.

⁵⁷ Güzide Tunç ile 16 Kasım 2015 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁵⁸ Ali Ziya Dinçer ile 11 Temmuz 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

elektronik malzemeyi ilk ithal eden, bu konuda çalışan insanlar olmasındır. Tacettin Atai de ailenin yıllar önce başladığı elektronik sevdası ve ticari kabiliyetleri konusunda şunları söyleyecektir:

“...İngiltere’de Nevvar Hikmet diye zengin birisi vardı. Lefkoşa’da, Rum tarafında malları vardı. Öğretmen Salahattin Efendi’nin oğluydu bu Nevvar Hikmet. Yediler’den yolu aldığı gider taa Rum tarafına. Orada bir dükkânı vardı. Motor getirirdi. Biz buna şirket olduk, yatırım yaptık, motosiklet getirirdi. Royal Enfield, Francis & Barnett ve Cycle Master. Cycle Master, bisikletin tekerleğine koyan, benzinle işler, pat-pat-pat-pat. Bu meyanda Atai Kardeşler firması, bu getirdiğimiz Royal Enfield’leri, dükkânda teşhir yeri vardı ve mahdut bir komisyon aldılardı müşteri bulunduğu. Atai Kardeşler şirketi, 1946’larda kuruldu. Atai Kardeşler, 5 kardeşti. Bir de Five Brothers diye şirketleri vardı onların. Atai Kardeşler şirketi, kardeşi çocuklarımındı. Üvey kardeşimin çocuklarının yani. Ermu Sokağı’ndaki dükkânlara Önder bakardı...”⁵⁹

21 Aralık 1963 sonrasında Lefkoşa Suriçi’ndeki mücadeleye fiilen katılan eski TMT üyesi mücahitlerden iş insanı Ahmet Sanver de o süreci şu sözlerle aktaracaktır:

“...1960’lara kadar Kıbrıs’ta televizyon falan yoktu, radyo vardı. 1948’de evimize elektrik bağlanmıştı. 1950 yılında babam Atai Kardeşler’den Saba marka bir radyo almıştı eve. Şimdilerde antika dükkânlarında gördüğümüz o kocaman radyolardan. Ahşap, ceviz çerçevesi, hoparlörlü, önüne güzel işlemeli saten bir kumaş gerilmiş, büyük düğmeli, lambalı, mobilya gibiydi radyomuz. Nurettin Atai geldi, radyomuzu monte etti. Önce evimizin alçı ile sıvanmış dış duvarına perde korniş gibi metal bir anten astı. Sonra da kablo, priz, sigorta derken düğmeyi çevirdi, radyo çalıştı. Atai gider gitmez annem kendisinin işlemiş olduğu tiğ işi küçük örtüyü radyonun üzerine koydu.

Babam radyodan yalnız haberleri dinlerdi. Annem ise skeçlere meraklı idi. Hamiyet Yüceses, Müzeyyen Senar’dan şarkılar boldu. İlk dinlediğimiz kanal Uzun Dalga Ankara Radyosu idi. Ben bu kutunun içinden çıkan bu kadar çok sese taktım. Radyonun altına baktım, arkasına baktım, anlayamadım. Anneme sordum. ‘Sen dinle de hus (sus) ol.’ dedi. Sus oldum ama tatmin olmadım. Aynı soruyu her gün sordum. Annem baktı ki olmayacak, her zaman olduğu gibi bir şeyler uydurma mecburiyetinde kaldı ve bana ‘O sesleri içindeki böcekler çıkarır.’ dedi. O bunları söylemekle elimden kurtulduğunu zannetti ama ben tatmin olmamıştım. Açıp içine bakmalıydım. Sonunda bir tornavida buldum. Annemin evde olmadığı bir gün birkaç saat çalışarak arka kapağını çıkardım. İçinde bir sürü lamba, birbirine ulanmış bir sürü kablo vardı. Baktım baktım böcek möcek yok. Kapattım. Annem eve gelince ilk işim ona ‘Sen bana yalan söyledin. Radyonun içinde konuşan böcek yok.’ demek oldu...”⁶⁰

Özcan Özcanhan da bu konuyla ilgili olarak “*Tekke Bahçesi’ndeki yerimizde taş koyduk pencereye, kimse gelemez, giremez orada ama yayın nerede yapılır? Yayın başka yerde yapılır. Karababa mı derler ne derler Surlarıçi’nde Atai’lerin yıkık dökük bir evi vardı. Onun altında ‘Kısa dalga.’ dediler Bayrak hem kısa dalga, hem orta dalga yayın yapmaya başladı...*”⁶¹ diyecektir. Evin hemen yakınındaki caminin minaresi ise radyo yayınlarının aktarılması amacıyla anten olarak da değerlendirilmiştir. Bu evde radyo çalışmaları başlamadan önce yaşayan aile ise Kıbrıslı Türklerin Türk sinemasına ihraç ettikleri sinema yıldızı Feri Cansel ve ailesinin yaşamasıdır: “...*Bu evde önceleri Kahveci Ali ve ailesi ile kızları meşhur sinema yıldızı Feri Cansel yaşıyordu. Ben hatırlıyorum çünkü hemen Laleli Camii karşısında yeğenim Ata Dayanç’ın annesi Fatma teyzem ve eniştem Fethi Dayanç kalıyordu...*”⁶²

Bu zorlu ve sıkıntılı günlerde TMT Bayraktarlığı tarafından Derviş Özer Berkem’in ifadesiyle “havadaki savaş”⁶³ bağlamında tamamen propagandaya yönelik olarak Kıbrıs’ta bulunan yabancı gazeteciler için de bir gösteri hazırlanır ve onlara Bayrak Radyosu yayınları Laleli Camii Sokak’ta bulunan bu evde ilk defa olarak canlı yayınla gösterilir:

‘Sesimizi duyuran, bize moral veren Bayrak’a teşekkürler, sağ olunuz, var olunuz.’ sözleri ne kadar değerli ve cesaret verici idi. ‘This is Radio Bayrak, the Voice of the Turkish Cypriot Fighters’ anonsları işitildikçe çılgına dönen Rumlar Bayrak’ı bulup susturmak için neler denemediler; ancak uyanık liderlerimiz sık sık yer değiştirmemizi sağlayarak Bayrak’ı gözleri

⁵⁹ Sevgül Uludağ’dan aktaran Yenidüzen, 16 Mayıs 2006.

⁶⁰ Ahmet Sanver, *Eski Lefkoşa, Eski Lefkoşa Anıları-4*, Lefkoşa: Ateş Matbaacılık, 2016, 62.

⁶¹ Özcan Özcanhan’la 15 Nisan 2017 tarihinde Ortaköy/Lefkoşa’daki evinde yapılan görüşme.

⁶² Ali Ziya Dinçer ile 11 Temmuz 2017 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

⁶³ Derviş Özer Berkem ile 8 Şubat 2016 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

gibi korumasını bildiler. Yabancı medyanın ve dünyanın dikkatlerini üzerinde toplayan Bayrak'ı yetkililerin izniyle gelip gördüler. Gözleri bağlı, Kuru Çeşme'de köhne bir evde kocaman bir oda, ortada küçücük bir masa, üzerinde antika bir mikrofon. Masaya oturan, başında bir un çuvalı, ağız ve gözler için açılmış üç delik. 'This is Radio Bayrak, the Voice of Turkish Cypriots fighting for freedom, dignity and their lives' cümlelerini kameraları, teypleri ile kaydeden yabancı gazeteciler⁶⁴ inanamadılar..."⁶⁵

Özcan Özcanhan, Laleli Camii Sokağı'nda yabancı gazetecilere yönelik bu yayın konusunda 4 yıl sonra da;

"...Halil Paşa dostum bir gün aradı, başıma bir çuval geçirdi ve beni bilmediğim bir yere götürdü. Önüme bir mikrofon koydular ve 'Yabancı gazetecileri getireceğiz. Kayıt yapacaklar.' dedi. Düşman 'Amerikanlar, İngilizler kurdu, Türkler radyo kuramazlar.' diyorlardı. Bir yandan da yerini ve seslendirenleri arıyorlardı. İlerlettik işi. Bayrak güçlendi. Deli oluyor Rum. İlla öğrenecekler. Bir gün aldılar beni. Başıma bir çuval giydirdiler. İki delik gözlerime, bir delik ağızma açtılar. Gittik yine Surlarıçi'ne. Ben de bilmem nereye gittiğimizi. Bizim mücahitler götürüyor. Bir masa var, bir tek böyle mikrofon. Oturduk. Kapalı yüzüm gözüm. Bir kâğıt parçası işte önümde. Tapur tupur ansızın 5-10 tane bizim mücahit silahlı, 15-20 tane daha başları ve gözleri bağlı insanlar girincelar Halil Paşa vardı istihbarat sorumlusu, başka Türkiyeli bir kumandanımız. 'Açın.' dediler, açtılar gözlerini. Çuvalın ağız yerini, göz yerlerini açtılar. En az 20 yabancı gazeteci gözleri bağlı olarak getirildi. Bunlar Bayrak'ı görmek istedi. Bizimkiler de izin verdi 'Götürün görsünler.' Hep hep yabancı gazeteciler. 'Tamam.' dediler, bana işaret verdiler. 'Burası Kıbrıs Türk Mücahit Bayrak Radyosu. This is Radio Bayrak. The Voice of Turkish Cypriot Fighters.' Bunlar kaydeder 'This is the Voice...' falan. 'O kadar, kes.' dedi, kestik. Topu topuna 5 dakika (kayıt oldu). Yer de bu kadarlık. En yanımda olan teşebbüs etti açsın da (gözlerini) görsün ama komadılar. Kayıtlar yaptılar, yüzümü görmek talebinde bulundular. Reddedildiler. Tekrar aynı bağladılar gözlerini, aldılar gittiler ondan sonra ben açtılar başımı. Ondan dolayı 5 Kıbrıs lirası moral takviyesi aldın Bayraktarlıktan düşünebiliyor musun? Bayrak'taki serüvenim böyle..."⁶⁶

diyecektir. Oysa Bayrak Radyosu ve Kıbrıs'ta psikolojik algı operasyonlarının iletişim anlamında beyin takımından olan merhum Derviş Özer Berkem ise bu konuyla ilgili olarak "...Biz bütün bu faaliyetler ve çalışmalarla sadece Bayrak Radyosu'nu kurmuş değildik. Onun da ötesinde askeri iletişim konusunda da altyapı hazırlıyorduk ve Laleli Sokağı'nda Özcan Özcanhan bu yabancı gazetecilere haber okuduğunda sadece radyoyu göstermekle kalmamıştık ama hiç kimse bizim askeri haberleşme konusunda da çalıştığımızı tahmin edemezdi..."⁶⁷ diyecektir. Berkem'in de ifade ettiği üzere Kıbrıslı Türklerin yapmaya çalıştıkları sadece bir radyo istasyonu kurmanın çok ötesindedir ve bu konuyla ilgili çok gizli faaliyetler son derece kısıtlı ve konunun uzmanı Kıbrıslı Türk personel tarafından adada yıllardır sürdürülmektedir.

Laleli Camii Sokağı'nda yapılan radyo yayınları konusunda Fatma Uzunoğlu da adı geçen sokakla ilgili olarak "... Benim çocukluğumda Feri Cansel'in annesi Atailer'in evinde yardımcı idi. Feri'nin annesi Ayşe Abla Atailer'in annesine yardımcı olarak çalışırdı Atailer da Feriha'ya arka çıkarlardı. Evleri yan yana idi. Feriha çocukken çok şık giyinirdi. Atailer orda otururken Laleli Çeşme'nin tam karşısında Deli Fethiler otururdu Fethi, Avukat Ata Dayanç'ın babası idi Annesi de Fatma Abla Atailerin annesi ile çok arkadaşlıklar Atailer'in annesi çarşafli bir kadındı ve gözlüklü idi ve daima kapısının önünde otururdu..."⁶⁸ bilgisini verir.

Laleli Camii Sokak'taki bu evde Bayrak Radyosu öncesi çalışmalara katılanlardan tespit edilebilenler Derviş Özer Berkem, Erdoğan Naim, Nurettin Özhan, Önder Atai, Orhan Atai, Nurettin Atai, aynı evde bir dönem işe sorumlusu olarak da görev yapan Yılmaz Zaim, Nurettin Özhan, Kubilay Halluma, Yusuf Osman Gazi, Ali Ziya Dinçer, Hilmi Refik, İTÜ Elektrik Mühendisliği mezunu Özhan Ragıp, Diş Hekimi Erdoğan Mirata, Selçuk Erer, elektrikçi Ersoy Talat, Yüksel Ratip, Ali Gürsoy ve Yusuf Osman Gazi'ye yardımcı olan Üstün isimli kişilerdir. Burada isimleri verilenlerin birkaçı hariç tamamı elektrik-elektronik teknisyeni ya da Türkiye ve İngiltere'nin saygın üniversitelerinde elektrik-elektronik mühendisliği okuyan Derviş Özer Berkem, Ali Gürsoy, Orhan Atai, Tuğrul Hilmi Berkay, Özhan Ragıp gibi mühendislerdir. Kendilerine ait Osmanlı mimarisiyle inşa edilmiş iki

⁶⁴ Özcan Özcanhan'ın gözleri kapalı olarak götürüldüğü ve yabancı gazetecilere propaganda amaçlı yayın yaptığı yer kendisi o anda fark etmese de Atai Ailesi'ne ait olan Laleli Camii Sokağı'ndaki evdir.

⁶⁵ Özcan Özcanhan'la 15 Nisan 2017 tarihinde Ortaköy/Lefkoşa'daki evinde yapılan görüşme.

⁶⁶ Özcan Özcanhan'la 15 Nisan 2017 tarihinde Ortaköy/Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁶⁷ Derviş Özer Berkem ile 8 Şubat 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁶⁸ Fatma Uzunoğlu'dan alınan 11 Ocak 2021 tarihli bilgi notu.

katlı evde radyo çalışmalarına girişen Orhan Atai ise yıllar sonra Neriman Atai vasıtasıyla o günlerde yaptıklarını/yaşadıklarını şu sözlerle ifade eder:

“Bayrak Radyosu’nun İlk Kuruluş Tarihi ve Hadiseler

Tarih 13 Ocak 1964. Ali Ruhi Sokak, Abdi Çavuş Mahallesi, Lefkoşa

23 Aralık 1963 tarihinin akşamı silah sesleri ile kuvvetli bomba patlamalarını işiten halkımız korku içinde panik olmaya başlamışlardı. Ertesi gün de Rum radyolarının Türkçe yayınları ve propagandaları ile Türk semtlerini teslim aldıklarına inanmak belli değildi. Benim aklıma ilk gelen düşünce, bizim de radyo istasyonumuz olması ve hakiki olayları halkımıza iletmektir. Müessesemiz Atai Kardeşler Şti. elektrik üzerine her cins eşyalar ithal ve satış yapan bir şirketti ve şirkete ait servis ve tamirat üzerine ayrıca atölyelerimiz de mevcuttu. Ben de dâhil teknisyenlerimiz şirketimizde çalışıyordu. Vakit kaybetmeden Nurettin Atai ve radyo-TV teknisyenimiz Muammer Raşit’le yapabileceğimiz istasyon üzerine konuşup hemen harekete geçmiştik. Bunun üzerine ihtiyacımız olabilecek malzemeler üzerine listeler yapıp kullanılacak aletleri, yani ‘generator ve Scope’ bir araya paketlenip kutulara kaydedildi. Osmanlı zamanında mahkeme olarak kullanılan büyük bir bina bizim ailemizindi ve ailemiz orada yaşadığı müddet bütün kardeşlerimiz orada doğup büyümüşük. Lefkoşa semtinin ortası olan bir yer ve Laleli Cami tam karşımızda bulunuyordu ve boş duruyordu.

Hemen istasyonumuzu buraya kurmaya karar verip ertesi gün malzemelerimizi oraya taşımaya başladık. Yardımcılarımızdan birisi de bir bayrak bulmuş ve oraya çekmişti. Eksikliğimiz kurulacak istasyonumuzun isminin olmaması idi. Ben de ‘Bayrak Radyosu’ olmasını söyleyince hep beraber kabul olundu. Başta istasyonun planının çizilmesi en mühim bir proje idi ve kısa bir zamanda bu kolay değildi. Teknisyen ekiplerimize yardımcı olarak 2-3 teknisyen de ekleyip fikirlerimizi paylaşarak daha erken sonuç alınabilirdi. Bunun üzerine iyi tanıdığım Özer Kufi’ye mesaj gönderip davetimizi bildirdim. O da benim gibi Londra’dan mezun olmuştu ve Kıbrıs Polisi Trafik/Komünikasyonun Komutanı idi. Ertesi gün bizlere katılmıştı.

İki gün sonra kardeşi Onur vasisiyle Özer Berkem de grubumuza dâhil oldu. Binanın büyük odalarının birinde geniş bir masa etrafında hep beraber planımıza başlamıştık. Vakit kaybetmeden gece yarısına kadar devam ederek 3. günün sonunda tamamlayabilmiştik. İkinci mühim iş de planımızı pratik maddeleri bir ana boarda birleştirerek işletmek olacaktı. Bu parçalara/malzemelere büyük bir ana board lazımdı. Elimizdekiler küçüktü. Nurettin Atai elimizde bozuk televizyonlar olduğunu ve onları söküp birleştirebilme sorusunu anınca hemen tespit edilip bizlere yakında olan maden dokucu Muhit’e götürüldü ve onları birbirine bağlayarak ‘ana board’umuz’ elde edildi.

Vakit kaybetmeden plana ve değerlerine göre parçaları birleştirerek imal edilmesi başlamış oldu. Bir ara eksiklerimiz oldu. Bunların bir kısmını bizleri daima destekleyen Dr. Burhan Nalbantoğlu tedarik edebilmişti. İki adet eksiklerimiz de iyi kalitede bir mikrofon ve bir ‘variable frekans condenser’i oldu. Bunları elde tutan mağaza da Rum tarafında idi. Bunların nerde olduğunu bilen Önder ve Nurettin Atai olabilecekti. Gece yarısından sonra beraberlerine iki silahlı mücahit ve kapak açabilecek aletler alarak Lokmacılar sınırına yakın gizli bir yerden geçip Ledra Sokağı’na yakın olan mağazaya girip istediklerimizi bulabilmişlerdi. Son yapılacak isimimiz yüksek bir yere transmitterimizin antenini kurmaktır. Bu da kısa zamanda halloldu. Bu iş bizim binadan karşımızdaki caminin minaresine antenimizi bağlamakla hal olundu. Vakit kaybetmeden isviclerimizi koyup denemelerimize başladık. Mikrofonda konuşmalarımızı yanımızdaki portable radyolarımızda işitiyorduk ve hepimiz bir birimizi tebrik ediyorduk. Ekiplerimiz ve yardımcılarımıza da birer radyo vererek binamızdan uzaklaşarak işitebilecek mesafeleri denedik. Mesafeler artıkça sesler azalıyordu. Bunun üzerine bazı ayarlamalar yaptıktan ve ekleyici step-up transformerler ekleyerek kuvveti artırıyorlardık.

Bunun üzerine yayınlarımıza halkımıza Bayrak Radyo’muzu ilan ederek ve kanalımızı bildirerek bizleri dinlemelerini ve aldığımız malumatlara göre hakiki durumu bizlerden işitebileceklerini yayın yapıyorduk. Haberimizi işiten Dr. Nalbantoğlu bizi hemen ziyarete gelmişti ve bizim sürprizime bir kaç gün sonra onun kontrolü altında BBC Radyo/Televizyonu’nun haber ekiplerini bizim radyomuza davet etmişti. Televizyon kameraları ile bizlerle her şeyi filme almışlardı. Bizler her ihtimale karşı yüzlerimizi yarı kapalı tutmuştuk. Aynı zamanda bina üzerine ve yüksek ağaçlar üzerine de silahlı mücahitlerimizi yerleştirmiştik. Bunlar hep BBC tarafından çekilmişti.

Sahsi Röportaj Ekiplerimiz;

1- Orhan Atai: Doğum: 28/12/1934, 13 Ali Ruhi Sokak, Lefkoşa. Tahsili; Haydarpaşa İlkokulu, Ortaokul, Lefkoşa Lisesi, EMI Tech/Radio/TV Institute, London, 1955/57 Brussel/Belgium 1955/56 Villingen /Germany 1957/58

2- Muammer Raşit: Radio /TV Technisien

3- Özker Kufi: London/Middsex, Electronic College, İngiltere

4- Nurettin Atai: Elektrik ve Gaz ve Mamulleri Teknisyeni

5- Özer Berkem: Ankara/ Türkiye Electric/Radio TV College

6- Önder Atai: Birçok maddeleri elde etmekte yardımları çok faydalı idi.

Dr. Burhan Nalbantoglu devamlı bizleri ziyaret ederek her çeşit yardımlarda ve ilerlememizi takip ederek cesaretlerde bulundu. Caner ve Orhan Kardeşler atölyelerimizde yardımcı olarak genç işçilerimiz her arzularımıza karşılık yardımları oldu..."⁶⁹

Görüleceği üzere Orhan Atai harekete geçmeleri yönünde verilen talimatın hemen ardından 3 gün gibi kısa bir süre içerisinde radyoyu hayata geçirdiklerini belirtmekte, hemen yanlarındaki Laleli Camii'ne ait minare vasıtasıyla da anteni daha yükseğe çıkarmayı başardıklarını söylemektedir. Orhan Atai daha önce de kendisiyle yapılan bir görüşmede *"Yıl 1964, Ocak ayı. Topladığımız teknisyenlerle Bayrak Radyosu'nun kuruluşunu konuştuk. Hep bir arada bu radyonun kurulması üzerine karar verdik ve bunun üzerine çalışmalarımıza başladık. Evimiz eski, büyük binaydı ve tam Laleli Camii'nin karşısında bulunuyordu. Burada kurduğumuz radyonun antenlerini kurmak için de aynı zamanda binanın bir tarafından caminin en yüksek yeri olan minaresine (anten) bağlantılarımızı yaptık ve minarenin üzerinden antenlerimizi kurduk ve gece gündüz radyomuz üzerinde çalıştık. Başarılarımızı da devam ettirmek üzere her zaman çalışıyorduk ve nihayet devamlı mahallelerde gezerek elimizde olan radyolarla denemelerimize de başladık..."*⁷⁰ diyecektir. Öte yandan Orhan Atai ısrarla çalışmalara Ocak 1964 tarihinde başladıklarını belirtse de bu mümkün değildir. Tam tersine muhtemelen Orhan Atai ve hamile olan eşinin Kıbrıs'tan ayrılmaları Ocak 1964 tarihinde gerçekleşmiştir. Bayrak Radyosu'nun ilk deneme yayınlarına başlaması ve ilk defa "Bayrak Bayrak Bayrak" anonsuyla havaya çıkması 25 Aralık 1963 olduğuna göre Laleli Camii Sokağı'nda başlatılan çalışmalar çok daha öncedir.

Aynı konuyla ilgili olarak *"Ben elektronik, radyo ve TV üzerine İngiltere'de çalıştım. Ondan sonra Kıbrıs'a döndüm ve bir sene sonra başlamıştı bu vaziyetler. Tabii Denктаş'ı da çok iyi tanyordum. Dediler ki 'Böyle bir şey yapmak istiyoruz.' 'Ne yardım isterseniz tedarik edeceksiniz.' dediler"* diyen Orhan Atai yıllar sonra Kanal T Londra Temsilcisi Duygu Tağmaç vasıtasıyla⁷¹ kendisine yöneltilen sorulara cevaben de şunları söyleyecektir:

"...Başlangıçta bizim elimizde hiçbir şeyimiz yoktu. Bizim evin yanında da Laleli Camii'nin minaresi vardı. Bizim evden camiye antenler kurduk ve başladık orda. BBC geldi, fotoğraf falan çekti. İşte o zaman (çalışmaları) başlatmıştık biz yani. Birkaç ay sonra değişiklik oldu falan. Neden bu evde çalıştık? Çünkü bu ev büyük bir evdi ve Osmanlı zamanında mahkemeydi. Şimdi yıkılmışlar galiba bu evi. Biz de orada doğduk zaten. Bir büyük odası vardı mesela ve bu büyük odada 18 tane pencere vardı. İçeride büyük bir salon ve insanlar da dışarıda bekleyip mahkemeye girerlermiş bu evin salonlarında. Büyük bir köşe eviydi bu ev ve bizim Atai ailesine bağlıydı; etrafındaki evler de, bahçeleri de. Evde de, etrafında da değişiklikler oldu hep. Hemen hemen 60 yıl oluyor 1963'den bu yani. Bu evde çalışma nedenimiz budur. Bazı geceler Rum tarafına da geçtik ve epeyi tehlikeli işler de yaptık. Elektronik üzerine mağazalar da açtık. Gayet kurduk (radyoyu) ve çalışıyordu da. Radyo olarak başlamıştık ve TV ondan sonra geldi ama ben maalesef orda değildim artık. Mecbur oldum Kıbrıs'tan ayrılmaya çünkü benim hanımı Alman elçiliğinden almışlardı çocukla. Gebeydi aynı zamanda ve Almanya'da ailesinde kaldı. Sonra (eşimin sağlığıyla ilgili) tehlikeli bir şey oldu ve beni Alman Büyükelçiliği alıp uçağa götürdü ve Almanya'ya uçtuk Alman eşimle birlikte. En çok yardımı bana Özker Küfi yapmıştı radyoda. Özker Küfi o zamanlar trafik polisinin müdürüydü ve her yere gidebilirdi. Birçok malzemeyi de onun vasıtasıyla elde etmiştik. Benim birader Nurettin Atai de yardım etti bize. Bizim mağazalarımız vardı ve biz ithalat yapıyorduk TV, radyo, elektronik üzerine. Bütün parçaları biz kendimiz yaptık, bulduk orada. Diğer malzemeleri de dediğim gibi başka yerlerden (Rumlardan vs.) getirdik. Ondan sonra orada başladık çalışmaya. Tabii mağazalarımızda olan malzemeleri de hepsini birden topladık ve radyo vericisi üzerine bir çalışma yaptık. Çok aşırı bir

⁶⁹ Orhan Atai tarafından Londra'dan Neriman Atai'ye gönderilen 18 Şubat 2021 tarihli görüntü ve bilgi notu.

⁷⁰ Orhan Atai ile 20 Temmuz 2017 tarihinde Londra'da yapılan görüşme.

⁷¹ Covid-19 salgını nedeniyle yaşı gereği bir araya gelmekten çekinildiğinden ve İngiltere'de uygulanmaktan olan pandemiye bağlı kısıtlamalardan dolayı Orhan Atai'ye sorular telefoniyen aktarılmıştır.

kuvveti yoktu radyonun başladığımızda ama aşağı yukarı 500-600 metreye kadar devamlı radyoyu herkes duyabilir mi diye dinlerdik. Tabii o cihetten yavaş yavaş (gücü) yükseldi. 50-60 kilovattan 100 kilovata çıktık. Çok güçlü değildi ilk zamanlar ama 1 Mil içerisinde olan insanlar alabiliyordu radyo yayınlarını. Her gün yayınımız vardı orada gece gündüz ve tecrübe yapıyorduk daha da kuvvetlendirmek için radyoyu. Oradan ben de pek tabii yayın yaptım. Ben mühendis olduğum için biliyordum nasıl olacağını, nasıl yapılacağını ve diğer mühendis arkadaşlarla çizdik ne olacağını, ne konulacağını, ne şekilde yapılacağını radyonun. İsmi de Bayrak Radyosu olarak ben verdim yani. Ben ayrıldıktan sonra daha başka mühendisler de geldi bizim yanımıza. O zamanlar bizim hiçbir şeyimiz olmadığı için Rumlar da bizim aleyhimize gayet değişik propagandalar başlatmıştı. 'Rumlar kendi radyolarından Türkler aleyhine yayınlar yaptığından dolayı biz de bir şeyler yapalım ki kendi halkımıza dinletelim.' dedik. Ahali bilmiyordu vaziyet ne oluyor. Hatta bir zaman minaredeydik bu antenleri kurmak için ve bize o taraftan (Rumlar) ateş açmaya başlamışlardı..."⁷²

Bu süreçte Rumların kurduğu barikatlarda sıkıntı çekenler sadece Kıbrıslı Türk kadınlar değil, neredeyse bütün Kıbrıs Türk toplumdur ve özellikle Lefkoşa'da ticaretle uğraşan Atai Ailesi de bundan en çok etkilenenler arasındadır. Nurettin Atai de yaptıkları elektronik ticareti ve özellikle 21 Aralık 1963 sürecinde yaşadıkları zorluklarla utanç barikatlarında karşılaştıkları sıkıntıları şu sözlerle aktaracaktır:

"O dönemde Rumlar birçok şeyi yasaklamışlardı. Mesela buzdolabının Lefkoşa'ya girmesi yasaktı, hiçbir beyaz eşyanın Türk tarafına girmesine izin verilmiyordu. Eşyaların dışında köylüler de barikatlardan Türk tarafına geçemiyorlardı. Hatta bütün barikatlarda kamyon ve arabaların benzinlerini boşaltıp Lefkoşa'nın içerisine ancak bu şekilde girmemize izin veriyorlardı. Biz o dönemlerde buzdolabı getiriyorduk. Hatta buzdolaplarının tahtalarını, kasalarını bize zorla çıkartmak için hepsini barikatta indirip açtırıyorlardı. Biz ancak kasasız, ambalajsız bir şekilde beyaz eşyalarımızı içeriye alabiliyorduk. Bunu yapmalarının sebebiyse kasaların içinde silah, mermi, bomba veya bunun gibi patlayıcı madde olasılığındandı. Beyaz eşyaları biz o dönemde Türkiye'den getiriyorduk ve bize ne kadar televizyon ve buzdolabı getirttiğimizi soruyorlardı. Rumlar sürekli Türk tarafındaki piyasayı araştırıyorlardı. Bu tüccarlar arasında kim daha fazla buzdolabı satmışsa o tüccara kota koyuyorlardı. Rumlar Türk tarafının ekonomisinin kendilerinininkinden daha iyi olmasını istemezlerdi. Bizim de satışlarımız o dönemde Rumlarınkine göre daha iyiydi..."⁷³

Laleli Camii yakınlarındaki evde Bayrak Radyosu'nun kuruluş aşamasında yapılan çalışmaları Ali Ziya Dinçer de şu sözlerle aktaracaktır:

"...Kuruçeşme'de Hilmi Refik'in evi ve Laleli Camii yakınında Atailere ait eski boş bir evde radyo yayını için teknik çalışmalar başlamıştı. Orda tanıdığım arkadaşlar arasında Özer⁷⁴, Erdoğan⁷⁵, Nurettin Özhan ve daha bazı arkadaşlar vardı. Jeloso marka bir ses amplifikatörünü radyo vericisine çevirme çabası içerisinde idik. Burası daha sonra Bayrak Radyosu'nun kısa dalga birimi olarak yayın yapmaktaydı... Kuruçeşme'de Alaybey Sokak'ta Atailere ait metruk bir evde radyo vericisi kurma çalışmasını başlatmak için birçok müteşebbis arkadaşlar ordalardı. Kemerli bir kapıdan giriyorsun, küçük bir sundurma, sağdaki odaya girişte bir basamakla uzun bir oda içerisinde bulunuyordu cihazlar. Solda da bir oda ve arkada da personele dağıtılan iase deposu vardı. Ben de katılmıştım çünkü bir gün önce CBC Atalasa radyo TV istasyonunda siyah-beyaz TV vericisi sorumlusu olarak görev yaptığım bir anda tesis EOKA'cılarının işgaline uğramıştı..."

Atailere ait bu metruk evde birçok arkadaşın radyo istasyonu kurma çabaları içinde olduklarını gördüm ve ben de katıldım. Orada Özhan Ragıp'la bir Jeloso tipi, 807 lambaları kullanan audio amplifikatörünü vericiye çevirme çalışmalarında RF bobin sarmıştık. Orada hatta rahmetlik Dt. Erdoğan Mirata ve Selçuk Erer ve daha başka arkadaşlar da vardı spikerlik yapmak için! Vericinin antenini ise Laleli Camii'nin minaresine çekme çalışmaları yapılıyordu Elektrikçi Ersoy ve Yüksel (Ratip) gibi arkadaşlarla! Bir ara da rahmetli Ahmet Yusuf Atamsoy, bazı yabancı gazetecileri vericiye getirmiş ve göstermişti. Gazeteciler mekâna gözleri kapalı getirilmişti, yeri öğrenmemeleri açısından. Nitekim burası Bayrak Radyosu'nun kısa dalga birimi olarak da yayınlarını sürdürmüş ve hatta personele verilen iase deposu olarak da kullanılmıştı. Yılmaz

⁷² Orhan Atai ile 12 Nisan 2020 tarihinde Londra'da yapılan görüşme.

⁷³ Nurettin Atai'den aktaran Zeycan Ahiskal, *1958-1974 Arası Kıbrıs'ta Yaşananlar*, Lefkoşa: YDÜ, 2000, 3-5.

⁷⁴ Derviş Özer Berkem.

⁷⁵ Erdoğan Naim.

Zaim de orda görev yapmıştı birçok diğer arkadaşlar gibi. Evet, Mısırlıoğlu apartmanı, Ayasofya Camii yanında, elektrikçi Talat ustanın dükkânıydı altta. Oğlu da Ersoy'du. Yüksel de makarnacı, yeğenim Yüksel Ratib'di. Başka arkadaşlar da vardı tabii! Laleli Camii'ne anten kablosu çekmişler!

Ben bu eve gittiğimde soldaki bir odada bazı kişilerin beklediğini görmüştüm, içlerinden tanıdığım iki kişiyi fark etmiştim. Birisi Dt. Erdoğan Mirata, diğeri Erer Selçuk'tu. Erdoğan Bey'i CBC'de Türkçe haber spikeri ve Ortodonti üzerine yorum yaptığı için tanıyor ve elinde bir de mikrofon olduğunu ve beklediğini fark etmiştim. Diğer arkadaşı da tanıyordum. Yani bu arkadaşlar da birçok diğerleri ile bir hizmet verebilmek için oradaydılar. Karşı odada ise birçok arkadaşlar, Atai kardeşler, Ali Gürsoy, Özhan Ragıp, Kubilay Halluma, Erdoğan Naim, Özer Berkem'in de içinde bulunduğu bir müteşebbis grubun bir radyo yapma çalışması içinde olduklarını fark ettim. Ben de hatırlıyorum Özhan Ragıp'la bir Jeloso tipi audio ses amplifikatörünü, 807 tipi lamba kullanan cihazı ki bu lambalar RF de de çalışabildiği için, vericide de kullanılabilir, birlikte bir RF bobini sarmıştık Özhan Ragıp'la. Burası Bayrak Radyosu'nun Kısa Dalga birimi olarak paralel yayınlarını sürdürmüştü. Ayrıca, o zaman Türkiye Kızılay'ın gönderdiği kuru yiyecek erzak deposu olarak da personele iase verildiği depoydu ayrıca. Yılmaz Zaim arkadaşımız da orda sorumlu olarak, iaşenin verilmesine de yardımcı oluyordu...

Ondan sonra bir sürü şeyler gördük tabii orda. Neyse o hastane oldu orası ve bu arada da az ileride gene Atailere ait, onların metruk bir binaları vardı orada boş. Orada radyo kurma çalışmaları başladı, radyo vericisi. Hatta ben CBC'de iken iki yönetim kurulu üyesi vardı Türk; Halil Ali Rıza ve Tefvik Ali Rıza. Bunlara demiştik biz 'Eğer bir durum olursa, çünkü durumlar kötüleşmeye gidiyordu, bir sabotaj programı yapalım isterseniz.' dedim transmitterleri şunları bunları falan. 'Gerekmez, biz önlemi aldık.' dediler. Hâlbuki çok yanılttı, hiç bir hazırlıkları yoktu yani biz böyle bir durum, olası bir durum olacaktır, hiç bir önlemleri yoktu maalesef. Neyse orda bir çalışma başlatıldı ve ben de gittim tabii. Orada birçok arkadaşlarla görüşük.

Kimler vardı? Atailer vardı, Nurettin Atai vardı, Özhan Rauf vardı, Özhan Rauf ki onunla biz Cerosi ses amplifikatörü vardı orda, Cerosi amplifikatörü getirmişler, ses amplifikatörü. İki tane lamba, 807 lamba kullanır onlar. TP 807 tipi büyük lamba tip bunlar. Ki bunlar yani vericide de, ara frekansında da kullanılabilir tüplerdi. Ama bir ses amplifikatörüydü bu ve bu ses amplifikatörünü orda imkânlarla göre işte vericiye çevirip dizayn edip, bir verici kurmak ve bu rahmetli Özhan'la da bir bobin sardık orda birlikte, çalışmalarımız başladı o şekilde. Yan odada da bazı arkadaşlar hatırlıyorum, mesela diş doktoru Erdoğan Mirata vardı, sonra Eren Selçuk vardı, birkaç kişi vardı daha orada oturmuşlar.

Onlar da sanki biz hemen radyoyu hemen yapacağız da seyirciyle onlar da hemen konuşacak. Onlar da ne yapsın? Bir şey yapmak için herkes gelmiş, ne yapabilirlerse diye, yani öyle oturma yok. Herkes bir katkıda bulunmak amacıyla orada bekliyordu onlar da neyse. Epey çalışmalar oldu ve bu arada da işte devam etti orada. Nitekim orası Bayrak Radyosu'nun kısa dalga birimi olarak devam etti sonradan, kısa dalga vericisi geliştirdik, oradan da yayın yapardık. Ayrıca erzak deposuydu da orası, o zaman yiyecek yok, yardım gelirdi Türkiye'den; pirinç, bulgur falan orada dağıtım yapılırdı arkadaşlarla Kuruçeşme'de. Laleli Cami'nin böyle karşısı, köşe başı, yıkıktı orası, şimdi yıkılmış bir yer. E orası boştu ve arkadaşlar orada öyle bir buluştular. Çünkü Lefkoşa içi kapalı, herkes birbirini bilir, tanır. Buraya paralel olarak, Orhan Şevket'in sınırdaki x-army deposundan bir operasyonla ve rahmetli arkadaşım Ali Gürsoy'un da tespit için bulunduğu bir T1509 tipi İkinci Dünya savaşından kalma muhabere telsizinin devreye sokma çabaları için mevcut olmayan besleme gücünü, Girne Caddesi'ndeki hurdacı, 'Fesli Arap Uşağı' denilen şahıstan alınan yanık trafoları tekrar sararak besleme gücü yaratma çalışmalarımız olmuştu. Rahmetli Erdoğan Naim, Özer Berkem, Tuğrul Hilmi, Raşit Muammer gibi bazı diğer arkadaşlarla çalışmalar yapmıştık."⁷⁶

Ali Ziya Dinçer de bir dönem Bayrak Radyosu müdürlüğü görevini de üstlenen Ahmet Yusuf Atamsoy vasıtasıyla başta BBC olmak üzere yabancı basın mensuplarının gözleri bağlı olarak buraya getirilip yayınların dinletildiğini, Laleli Camii Sokak'taki radyonun Bayrak Radyosu'nun kısa dalga yayınlarını da yaptığını belirtmektedir ki bu durum Bayrak Radyosu'nun kuruluşundan önceki günlere rastlayacaktır. Bu noktada "...Çalışmalar önce Atai kardeşlere ait Laleli Cami Sokak'taki atölyede başladı, sonra merkezi postanenin alt katı açılmış ve atölye yapılmıştı. Yeni verici cihaz artık merkez atölyede rahatlıkla yapılabilecekti..." diyen Ahmet Yusuf Atamsoy da yayınların nerede nasıl başladığı konusunda bazı açıklamalarda bulunur:

⁷⁶ Ali Ziya Dinçer ile 11 Temmuz 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

“...Özer Berkem, CMC’de çalışırken böyle bir vericiyi araba üzerinde akülerle çalıştırdığını söylemiş. 25 Aralık’ta Başkanlık Sarayı avlusundaki akü toplama telaşı birkaç gün yaşandı; ancak yeterli verim alınmamıştır. Bu arada Özer Berkem ve arkadaşları Özhan Ragıp, Erdoğan Naim, Yusuf Gazi, Önder Atai ve bazı teknisyenler Laleli Cami Sokak’ta Atai kardeşlere ait eski bir eve çalışmalar yapmak üzere yerleşmişler. Burası imalat yapmak için kamufle edilmiş, bilinmeyen bir atölye olmuştu. 1509 verici cihazın beslenme ünitesi bu atölyede önce bir pano üzerine yapılmış, (sonra) Başkanlık Sarayı’na getirilmiş; ancak her zaman fabrikasyon besleme ünitesi taraftarı olan mühendislerin bazıları bunu kullanmak istememişler ve hatta bundan ötürü Başkanlık Sarayı’nı terk etmişler...”⁷⁷

Bu dönemde radyonun kurulması aşamasına dâhil olanlar arasında Yusuf Osman Gazi de bulunmaktadır ve CYTA’daki⁷⁸ görevine artık devam edemediğinden Bayrak Radyosu’nun ilk personeli arasındaki yerini o da almıştır:

“...1963 geldiğinde ben CYTA’daydım; ancak durumların iyi olmadığını fark ettim. Tedirgindik, tedirgin bir ortam oldu. Bunun üzerine biraz rahatsız oldum, tansiyonum yükseldi. Doktora başvuruda bulundum. Doktor bana bir hafta hasta izni verdi. Ben hasta izni sırasında olaylar patlak verdi. Ben tabii görevimin başında değildim. Dolayısıyla olaylar yer alınca gerek karasal, gerek radyo iletişimi bakımından radyoyla irtibatımız yoktu ne bölgeler arası ne de Rum kesimiyle. Bunun üzerine o günün yetkilileri beni göreve çağırdı. Radyo kurma olayına ben de gönüllü katıldım. CYTA’da çalışan bir odacı vardı, o geldi benim evime. Dedim ‘Nerden nere?’ Bana dedi ki ‘Beni yetkililer gönderdi.’ Ben de gittim, katıldım. Laleli Camii’nin yanında Atailere ait, içerisinde yaşama olanağı olmayan, yıkılmaya mahkûm bir yerdi. Ben de oraya katıldım. Atailerin evi atölye olarak kullanılacaktı. Birkaç arkadaş da cumhurbaşkanlığında bir cihazı çalıştırmaya uğraşırlardı. Yeni atölye yapmadılar. Atailerin de radyo-televizyon satışları olduğu için böyle uygun gördüler herhalde ama virane bir yerdi. Neysa biz de oraya katıldık. Atailerin evindeki atölyede Özer Berkem, Özhan, Özkan diye biri vardı ve bir de ben katıldım...”⁷⁹

Aynı konuyla ilgili olarak özellikle doğup büyüdüğü Zeytinlik (Templos) köyüyle ilgili yaptığı araştırmalarıyla bilinen edebiyatçı öğretmen merhum Ali Nesim de şunları söyleyecektir:⁸⁰ “...Yusuf Gazi’nin bana anlattığı bilgiler arasında Laleli Camii Sokağı’nda Atailer’in hanayında ilk çalışmalarını yaptıklarını söylemişti. Bu binayı Lefkoşa’da yaşayan herkes hatırlar, ben de çok iyi hatırlarım. Laleli Camii Çeşmesi’nin tam karşısında sağdaki köşedeki binaydı. Kerpiç bir binaydı, bugün yıkılmıştır... Yusuf Gazi’den ben bunları ayrıntılarıyla dinledim...”

Bayrak Radyosu’nda teknisyen olarak görev yapan Ali (Salih) Sarı da bu konuda “...Evet, bir de ilk daha da önce nasıl tarif edeyim Lefkoşa’da Abdi Çavuş’un o ara sokağında vardı. Hani cami (Laleli Camii) var tam onun karşısında Atailerin bir evi var ve ilk oralarda başladı Bayrak Radyosu. Bir tane cami var orada Abdi Çavuş’un Sokağı’nda. Bir market var ve o ara yolda, karşısı şimdi boş bir arazidir. Atailerin evi vardı orada ve sonra yıktılar. İlk orada başladı Bayrak Radyosu ve sonradan gitti Tekke Bahçesi’ne ve ondan sonra da biz başladık...”⁸¹ diyecektir.

Tamer Zaim de babası Yılmaz Zaim’le ilgili olarak “...Babam orada 3-4 ay full time çalıştığını söyledi. Vericinin çalıştırılmasından sorumluymuş. Ben o zaman küçüktüm ama birkaç kez yanında Atailerin evine gitmiştim. Üst kattaki odada bulunan cihazları hatırlarım hayal meyal...”⁸² açıklamasını yapar. Konuyla ilgili olarak bölgeyi çok iyi bilen ve hemen yakındaki Karakaş Apartmanı’nda 1963-1964 döneminde mahsur kalan emekli öğretmen Birsan Şemsettin de bu evle hemen bitişiğindeki evin arasında bir kemer bulunduğunu, o kemerin üstünde de ayrı bir odanın olduğunu belirtir.⁸³ Dolayısıyla söz konusu ev gizliliği, mahalle arasındaki dikkat çekmeden varlığı ve kimsenin aklına gelmeyecek haliyle ve odalarıyla biçilmiş kaftandır. Aynı konuda Hilmi Refik de aynı dönemde bölgede olduğunu, yapılanları ve yaşananları yakından gördüğünü ve desteklediğini söyleyecektir:

“Ben o devirde öğretmendim ve halk ne yapabileceğini konuşuyordu. Bizim mahallede, Laleli Camii’nin olduğu sokakta Orhan Atai’nin evi vardı. Orhan Atai elektronik mühendisiydi,

⁷⁷ Ahmet Yusuf Atamsoy’dan alınan 15 Ocak 2012 tarihli bilgi notu.

⁷⁸ Cyprus Telecommunication Association.

⁷⁹ Yusuf Osman Gazi ile 3 Nisan 2017 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

⁸⁰ Ali Nesim tarafından 24 Aralık 2013 tarihinde Bayrak Radyosu’nun 50. yılı münasebetiyle BRT’de yapılan konuşma.

⁸¹ Ali (Salih) Sarı ile 2 Mart 2017 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

⁸² Tamer Zaim’den alınan 11 Ocak 2021 tarihli bilgi notu.

⁸³ Birsan Şemsettin ile 13 Nisan 2019 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

yurtdışında çalışırdı ve o devirde Kıbrıs'a gelmişti. Benim evim Alaybey Sokak'ta 15 nolu evdi. Radyo çalıştırılması Orhan Atai, elektronikçi Kubilay (Halluma), Yusuf Gazi, 1-2 mühendis daha burada radyoyu kurdular ve ilk Bayrak Radyosu'nun kurulduğu evdi orası. İlk radyo parçaları askeriyeden satın alınan parçalar bir Arap'tan toplandı. Orhan Atai bilahare Alman bir kızla evliydi ve hadiselerde göç etmişti. Bir de Viktorya Sokak'ta sigara satan Orhan Şevket eski parça ticareti yapardı. O devrede (Bayrak Radyosu ile ilgili) bir takım çalışmalar yapıldı. Bir Arap⁸⁴ vardı, eski malzeme satan. O Arap'tan bazı elektronik aletleri satın aldılar. Gönüllü de vermişti o malzemeleri o adam Allah'ı var.

O verilen malzemeleri bu mühendisler çalıştırmaya başladılar. Yusuf Gazi garanti hatırladığım. Kubilay diye bir arkadaş vardı, Derviş Özer Berkem vardı ve bunlar orada bu aletleri çalıştırmaya çabalarlardı ama bunun gibi birkaç yerde faaliyet vardı. Burası yalnız tek değildir ama ben gayet net hatırlıyorum. Toplama parçalardan radyo kuruldu ve ilk ses çıktığında, yayına geçtiğinde Yusuf Gazi bizim eve geldi ve bana dedi ki 'Aç o radyoyu.' Tekade marka, 8 liraya alınan plastik, basit bir radyodan ibresini ayarlayarak orada ilk sesi duyduk ve o sesi duyduğumuzda bu yayının başladığını bana söylemişti. Bundan itibaren Mısırlıoğlu Apartmanı'nın üstünde Tüccarlar Birliği'nde devam etmişti ve oradan parazit yayını yapılırdı. Bir taraftan yayın yapılırdı, bir taraftan da karşı tarafa parazit yayın yapılırdı. 4-5 yerde çalışmalar vardı bu devirde. Bu oluşumlarla Bayrak Radyosu haline gelmiştir ve bugünlere gelindi...

Bu ev kasap olan esas babalarının eviydi. Mehmet, Nurettin, Önder, Hüseyin ve Orhan Atai bu evin sahipleriydi. Biz de mahallenin çocukları olarak mahallemizin efendileriyle iftihar ederdik. Atai kardeşler, yani bu 5 kardeş iş adamı olmuşlardı. Baba evinden çıkıp ticaret yapmaya başlarken hadiseler başlamıştı. Tabii ki o devrin gençleri olarak milli mücadeleye katılmaları en tabii bir hareketti. Orhan Atai elektronik mühendisi idi. Babalarının evinde zamanın gençleri olarak toplanmaları, ilk çalışmaları yapmaları tabiidir. Bu ailenin amca çocuklarının da iki tane şehit verdiğini ilave etmeliyim. Ulus (Ülfet) ve 4 arkadaş bombaya patlamasıyla şehit olmuşlardı. Kubilay (Altaylı) Atai kardeşlerin amcaoğluydu.

...Gençler büyümüş evlenmiş, Hüseyin Atai de Mağusa'ya şube açmıştı. Esas baba ve anne göçmüşlerdi bu devrede. O devrede surlar içi en emniyetli bölge idi. Alaybey Sokak'taki bizim evimize 43 kişi gelmişti. Eski Osmanlı evi, ülke tehlikede ve babam kapıyı çalıp gelen yarısı akraba ve bir miktarı da Allah rızası için içeri kabul ediyorduk. Bu ülkede birçok Kıbrıs Türk'ü görev yapmıştır vatanı için, her şeyini feda eden halkımız birçok cephede görev yapmıştır. Bayrak Radyosu birçok fedakârlıklarla kurulmuştur. Birçok insanımız bu konuda büyük tehlikelere katlanmıştır. Milli mücadeleye katılan her mücahit az veya çok görev yapmıştır. Alaybey Sokağı'ndan Laleli Camii Sokağı'na giderken bu iki sokak sakinleri Mehmet Refik, Kahveci Tahsin, Vamık Volkan, Mustafa Tuna ve Burhan Tuna, Sevim Münür ve Mehmet Münür, Atai Kardeşler, solda Hakkı Süha, anne ve babası, camii karşısında Şener Levent vardı. Şehidanın karşısı bizim evimizdi. Mehmet Refik babamdı. Kahveci Tahsin'in evi şehidanın sırasındaydı..."⁸⁵

Konuyla ilgili olarak Serdar Atai de;

"...Konuyla alakalı olan 5 kardeşten 4.cüsü olan Orhan Atai amcamdır. Amcam çok iyi bir radyo-televizyon teknisyeni idi ve Atai Kardeşler Ltd.'in Teknik Servisinin başındaydı. Alman eşi 2. çocuğuna hamileyken 1964'te adayı terk edip Londra'ya yerleştiler ve orada emekli oluncaya dek mesleğini sürdürdü. Halen orada yaşıyor. Ev muhteşem bir eski konaktı. Dedem Belediye Pazarı'nın en büyük kasap dükkânını çalıştırdığı için varlıklı bir ortamda yetiştiler. Hala daha günlük hayatta karşılaştığım konu komşu insanlar o yoksulluk günlerinde gidip neneme yardım ettiklerini, evde kazanlar dolusu yemek pişirilip o günün kısmeti neyse bütün mahalleliyle paylaşıldığını anlatırlar. 1953 Baf depreminin etkisinin Lefkoşa'ya kadar uzandığı ve buradaki yapılarda da hasara yol açtığı söylenir. Söz konusu ev de bundan nasibini almış, derin çatlaklar geçici tamir edilmiş ama 1960'ların sonunda daha ciddi bir tadilat istediğinden ve nerdeyse yeni ev yapmakla aynı maliyete sahip olduğundan tehlike yaratmaması açısından yıkılmıştır. Amcamın Radyonun kuruluşunda görev alan ekipte yer aldığını ve hatta buradan deneme yayını yapıldığını biliyorum..."⁸⁶

açıklamasını yapar.

⁸⁴ Bu kişi çalışmanın farklı yerlerinde de bahsedildiği üzere "Arap Uşağı" ya da "Fesli Arap" olarak da bilinen ve Çağlayan bölgesinde açtığı Beyrut Sineması'yla tanınan Muhammed Enis'tir.

⁸⁵ Hilmi Refik ile 15 Kasım 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁸⁶ Serdar Atai'den alınan 9 Ocak 2021 tarihli bilgi notu.

Serkan Atailer de söz konusu ev ve burada yapılan çalışmalar konusunda; *"Ev benim babam Mehmet Atailer'in büyüdüğü evdir. 5 kardeşten şu an 2 tanesi hayattadır. Bir tanesi İngiltere'de ikamet etmekte olan ve eşi Alman olan Orhan Atai Bey, diğer kardeşlerin en küçüğü Önder Atai, şu an Mağusa'da ikamet etmektedir. Elektrik teknisyeni olan amcam Orhan Atai başta olmak üzere bildiğim kadarıyla bütün kardeşler ve amca çocukları da olmak üzere (rahmetli Kubilay Altaylı) herkesin gerek Bayrak Radyosu için, gerekse TMT için birçok çalışmaları olmuştur."*⁸⁷ der. Neriman Atai de ev ve ailesi konusunda *"...Babam da, Orhan Amcam da hep teknisyendiler. İlk radyoyu, televizyonu Kıbrıs'a getirenler hep onlardı. O evde 1963'de bu işe ilk girişenler de babamla amcamdı..."* diyecektir.

Aynı yıllarda Laleli Camii Sokak'ta oturan Nilgün Güney ise bu sokakla ve yaşananlarla ilgili olarak hatırlayabildiği;

*"...Bizim evimiz Laleli Camii Sokak'ta yanılmıyorsa No 3 idi. Şimdi yerinde değil. 10 odalı, cumbalı, içinde hamamı olan bir evdi. Bu evde anneannem Fatmanım, dedem Cemal Efendi, anneannemin annesi Ülviye Hanım, annem Tomris Güney, babam İsmet Güney, teyzem Sevim Münir, eniştem Mehmet Münir, çocuklar olarak ben, yeğenlerim Övgü ile Kerim yaşardı. Ülviye Hanım dışında adımı yazdığım herkes öğretilmişti. Karşı komşumuz Şerif hanımların eviydi. Orada bir de bakkal dükkânı vardı. Onun yanı Nebilanımların evi, sora terzi Vedia Hanım vardı ve onun kızları bizden büyüktü. Vedia Hanım'ın yanında çalışan çıraqları vardı. Yolun sonunda büyük ev dediğimiz oda oda kiralanan bir ev vardı. Atai Ailesini pek hatırlamam ama babamın zaman zaman onlardan konuştuğunu hatırlarım. 64'te Bayrak Radyosu kurulduğunda evlerden batarya toplarlardı araba bataryaları gibi bataryalar. Eskiden radyolar onlarla çalışırdı. Bir de radyonun ilk anonsunu duymak için radyo kanallarında arama yapıp Kemal Tunç'un sesiyle 'Bayrak Bayrak Bayrak, Burası Kıbrıs Mücahidinin Sesi' anonsunu bulmaya çalışırdık..."*⁸⁸

bilgisini verecektir. Doğan Eylem de bu sokakla ilgili olarak;

*"...İlk 'Bayrak, Bayrak' diye başlayan radyo istasyonu Atailerin evinde kurulmuştu ve kuranların içinde yeğenim olan Özhan Ragıp da vardır ve o evi çok iyi hatırlıyorum..."*⁸⁹ der. O dönemde Mağusa'da Damlalar müzik grubunun kurucularından Ali Saldıray Uçar ise anılarında *"...Diyebilirim ki o zamanın Mağusa'sının sevilen insanlarından rahmetli Hüseyin Atai'nin (bunda) büyük payı olmuştur. O zamanlar böyle gitar, amplifikatör, batari falan bunları bulmak çok zordu. Rahmetli Hüseyin Atai abi bana bir tavsiyede bulundu ve dedi ki 'Lefkoşa'ya git. Kardeşim var, onu gör. O seni Rum tarafına götürsün. Orada bir Ermeni var ve onun işi yalnızca budur. Bütün müzik aletlerini satıyor.' Gittim, rahmetli Nurettin Atai abiyi buldum. Rum tarafına o götürdü beni ve geriye kalan bütün müzik aletlerimi oradan satın alıp geldim..."*⁹⁰

der ve Atai kardeşlerin Kıbrıslı Türklerin hayatında elektronik alet, TV, radyo bağlamında ne kadar önemli olduklarını da ortaya koyar. Sadece bu nokta bile neden Laleli Camii Sokak'taki o evde radyo kurma çabalarının başladığını ortaya koyacak türdendir.

Ali Ziya Dinçer ise Laleli Camii Sokağı'na çok yakındaki hastane kurma çalışmaları için de;

"...O gece CBC müdürü Vias Markides Haberler Bölümü'ne gelmiş ve Türkçe Haberler Muhabiri Çolak'ın hazırladığı Türkçe haber bültenine ne yazdığını sormuştu. Ben de orada şahittim. 'Oku.' demiş, Çolak da rahmetli Denктаş Bey'in verdiği demeçleri yazmıştı. 'Bunlar okunmayacak.' demiş ve bir kırmızı kalemle çizmişti. Çolak da 'İmzalayınız.' demişti. O da imzalamış. Bu olay üzerine ben birkaç arkadaşla tesisi terk etmiştik. O gece Aspava olayları başladı. Sabah olunca, karşı komşumuz ve Nicosia Clup Başkanı Mr. Osborn beni çağırıp kendisini Kulüp'ten kovan birçok Rum askerinin Köşklüçiflik'e saldıracağı haberini vermişti bana. Ben bu bilgiyi Poş'a söylemişim. Nitekim bu Rum askerleri Kumsal'ı basmışlardı. Çoban Köse'nin de golf sahasında davarını otlattığını ve av tüfeği taşınmasıyla da saldırıya uğrayabileceği için kaçması haberini ulaştırdım ama saldırıya uğramış ve teslim olup götürülmesine rağmen çobanı öldürmüşler ve cesedini Kanlı Dere'ye atmışlardı! Bu olayları görünce anne babam ve kız kardeşimle surlar içerisinde Kahveci Refik Bey'in eşi büyük teyzemiz Süreyya Hanım'ın Kuruçeşme'deki evine

⁸⁷ Serkan Atailer'den alınan 15 Ocak 2021 tarihli bilgi notu.

⁸⁸ Nilgün Güney'den alınan 11 Ocak 2021 tarihli bilgi notu.

⁸⁹ Doğan Eylem'den alınan 11 Ocak 2021 tarihli bilgi notu.

⁹⁰ Bülent Fevzioglu ve Derviş Güryel, *Kıbrıs Türk Milli Mücadele Yıllarında Mağusa Müzik Toplulukları 1964-1974*, Gazi Mağusa: Samtay Vakfı Yay., 2017, 146.

sığınmıştı. Ayrıca orada eski tütün fabrikası olan binayı da TMT kurucularından Burhan Nalbantoğlu oraya bir hastane birimi kurma çabası için elinde bir de otomatik tabanca ile girişimlerde bulunurken kendisine yardımcı olmuştu! Orası üç yol kavşağı ve binaya girişti. Uzunyol'daki yüksek Manglis binasından dum dum kurşunlarına açık bir yer olduğu için rahmetli bana dedi ki 'Buradan girişler hedef oluyor. O açıdan bu girişi duvarla örelim ve sol taraftan başka bir giriş açalım!' Tuğlalar gelmiş, silah atışları altında oraya gelen kadın erkek müteşebbis kişilerle elden ele tuğlalar aktarılmış ve orası kapatılıp daha geriden, şimdiki kapı açılmıştı! Orası hastane olarak göreve girmişti! Hatırlıyorum buraya Kıbrıs Türk Alayı'ndan yaralılar ve şehitlerin kalıntılarını da getirmişlerdi!"⁹¹

diyecektir. Öte yandan bu dönemde TMT'nin Türkiye-Kıbrıs bağlantısı Ankara ve Lefkoşa'da oluşturulan telsiz hattıyla gerçekleştirilir. TMT Bayraktarlığının ilk telsiz operatörü daha sonraki süreçte eşi Perihan Hanım'la birlikte görev yapacak olan Halit Şinasi kod isimli Vefa Besim olacaktır.⁹² Ankara Zir Vadisi'nde de askeri eğitimden geçen Vefa Besim gerek Lefkoşa-Ankara bağlantısını kurması ve gerekse Anamur'dan Elmas teknesiyle gönderilen mühimmatın Balalan ya da Kazafana (Ozanköy)'de karaya çıkartılması sürecinde seyfar vericilerle operasyona destek verir. Bu konuyla ve özellikle Balalan bölgesine yönelik silah nakli konusunda Dinçer Raif de "...Mehmetçik köyünden de traktör ve bazı arkadaşlar gelirdi. Bir de Lefkoşa'dan Vefa Besim gelirdi. Seyfar bir de telsiz getirirdi. Bu telsizle gemiyi yanaştırırdık. 25-27 kişilik bir grup oluştururduk..."⁹³ diyecek ve Anamur'dan gönderilen silahların karaya çıkarılması sırasında Vefa Besim'in muhakkak bölgede görev yaptığını ve iletişimi sağladığını ortaya koyacaktır.

Bu aşamada söz konusu telsiz vericisi Lefkoşa'da TMT adına kiralanmış Abdi Çavuş Sokak'taki bir evde kısa bir süreliğine konuşlanmış durumdadır. Bu verici uzun bir süre bu sokağa paralel durumdaki Laleli Camii Sokak'ta da daha sonraki süreçte Bayrak Radyosu'nun da ilk nüvesinin atıldığı Atai Ailesi'ne ait evde de hizmet vermeye devam eder. Bunun dışında içinde bulunulan duruma göre Lefkoşa Çağlayan bölgesinde Abdullah Parla Sokak'ta öğretmen Abdullah Mustafa (Bilhan)'nın evinde de tutulacaktır. Caner Akova da Bayrak Radyosu için görev yapan isimsiz kahramanlar arasında Besim ailesini de gösterecektir:⁹⁴ "...Vefa Besim diye bir arkadaşımız vardı telsizci. Telekomünikasyon-telsiz bölümünde çalışıyordu. Radyonun kurulmasına o da çok uğraştı. Eşi Perihan Hanım da bu işlerle uğraştı. Eşi de öğretmendi ama okullar açılıncaya kadar o da bu radyo işlerinde çalıştı. Fakat ben fiilen onlarla pek fazla birlikte olamadım..."

Bu ilk dönemde muhabere faaliyetlerine destek verenler arasında ayrıca Ahmet Sencer, Sevgen Gümüş, Kemal Uzunoğlu, Ertuğrul Selçuk, Abdullah Mustafa (Bilhan), Avni Ozansoy ve Feridun Kadir de bulunmaktadır. TMT'ye bağlı sancaklara da imkânlar ölçüsünde zaman içerisinde telsiz imkânı sağlanmaya çalışıldı. 1963 olaylarının başladığı dönemlerde iletişimin daha rahat sağlanması ve belgelerin ele geçmemesi için telsiz cihazı yapımına gidilir ve Bayraktarlık'ta imal edilen cihazlara "Bimal" adı verildi. "Bayraktarlık İmalatı" kelimelerinden türetilen ve Bimal adı verilen vericiler Türk Mukavemet Teşkilatı tarafından adanın dört bir yanındaki sancaktarlık ve bağlı birliklere dağıtılmış, daha sonraki süreçte yedek parça ihtiyacıyla arıza halinde tamiratları da bu teknik personel tarafından yerine getirilmiştir. Alıcı olarak normal radyo alıcısı veya eski tip telsiz alıcısı kullanılırken alıcılar RX, vericiler ise TX olarak adlandırılırdı.

Sonuç

21 Aralık 1963 sonrasında seslerini duyurmak, Rum propagandalarına karşı koymak ve gerek ada içi be gerekse ada dışında yaşayan yakınlarıyla haberleşebilmek amacıyla bir an evvel bir radyo istasyonu kurma faaliyetine girişen Kıbrıslı Türklerin bu konudaki ilk denemesi son derece başarılı ve gizli bir operasyonla Lefkoşa'da Laleli Camii Sokak'ta kurmayı başardıkları radyo istasyonu olacaktır. Bayrak Radyosu'nun ilk kuruluş döneminde kullanılan ve ilk "Bayrak Bayrak Bayrak" anonsunun deneme yayınlarında yapıldığı yer Atai Ailesi'ne ait bu ev olur. Radyonun kuruluş günlerinde çok önemli ve stratejik katkılarda bulunan elektronik mühendisi Özer Berkem ve arkadaşları Özhan Ragıp, Erdoğan Naim, Yusuf Gazi, Önder Atai ve bazı teknisyenler Laleli Cami Sokak'ta Atai kardeşlere ait eski bir eve teknik altyapıyı hazırlamak ve elektronik sistemleri kurmak amacıyla

⁹¹ Ali Ziya Dinçer ile 11 Temmuz 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁹² 9 Aralık 1931 doğumlu olan Vefa Besim elektrik-elektronik üzerine eğitim görmesine rağmen 1 Eylül 1937 doğumlu Perihan Besim ise ilkökul öğretmenidir ve her ikisi de TMT faaliyetleriyle ilgili olarak Ankara'da eğitimden geçmişlerdir. Perihan Besim 22 Ocak 2004, Vefa Besim de 18 Şubat 2004 tarihinde ve sadece 26 gün arayla hayata veda eder.

⁹³ Dinçer Raif, "Ali Eyüp ve Ekrem Atlı'nın TMT Anıları", *Uluslararası Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi ve Bu Mücadelede TMT'nin Yeri Sempozyumu*, Gazi Mağusa, 2008, 14.

⁹⁴ Caner Akova ile 4 Şubat 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

yerleşirler. Söz konusu ev mahalle arasında imalat yapmak ve etraftaki insanların hiçbir şekilde ilgi ve merakını çekmeyecek şekilde özel olarak düşünülmüş ve kamufle edilmiş, adeta hiç kimsenin bilmediği ve tahmin edemeyeceği bir atölye haline gelmiştir. Öte Lefkoşa Suriçi bölgesinde Laleli Camii Çeşmesi'nin tam karşısında sağdaki köşede bulunan kerpiç bina maalesef bugün yıkılmıştır. Öte yandan buradaki radyo istasyonunun Rum baskı ve saldırılarından kaçıp rahat bir ortamda ilk denemeleri yapmak üzere mi yoksa kurulması planlanan ve 25 Aralık 1963 tarihinde ilk defa havaya çıkararak yayına başlayan Bayrak Radyosu'nu yedeklemek amacıyla mı yapıldığı net olarak belli değildir. Bununla birlikte iletişim ve radyo istasyonu kurulma aşamasında pek çok kişinin çok ciddi anlamda emeği söz konusu olmakla birlikte ilk etapta Derviş Özer Berkem, Tuğrul Hilmi Berkay ve Ali Gürsoy'un diğer teknik ekiple birlikte hemen ardından Bayrak Radyosu'nun kuruluş çalışmalarına başlaması ise yedekleme düşüncesini ortadan kaldırmaktadır. Muhtemeldir ki Rumların parazitleme girişiminden, istihbarata karşı koyma düşüncesinden ve olası bir Rum saldırısından kaçabilmek amacıyla mahalle arasında bu sessiz, sakin ve gizli ortam bulunmuş ve değerlendirilmiştir.

Kıbrıslı Türklerin penceresinden bakıldığında durum daha da farklıdır ve neredeyse son yüz yıldır adada meşru haklarını korumak ve varlıklarını ispat etme derdindeki Kıbrıslı Türkler bir yandan meşruiyet bir yandan da mevcudiyet mücadelesi içindedirler. Özellikle Türkiye, Yunanistan ve İngiltere garantörlüğünde Kıbrıslı Türklerle Kıbrıslı Rumların altına imza atarak tesis ettikleri Kıbrıs Cumhuriyeti devletinin 21 Aralık 1963 tarihinde fiilen ortadan kalkması Rumların 1 Nisan 1955'te fitilini ateşledikleri ve o güne kadar içten içe palazlanan Enosis ve Megali İdea saplantılarını da gün yüzüne çıkartır. Bu durum Kıbrıslı Türk radyo çalışanlarının 21 Aralık 1963 sonrasında artık görev yaptıkları radyo istasyonuna gidememeleri anlamına gelmektedir. Bu araştırmanın Kıbrıs Basın Tarihi ya da Kıbrıs Radyo Tarihi penceresinden ziyade Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi çerçevesinden değerlendirilmesinde fayda vardır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

İngiltere Foreign Office Arşivi

ABD Merkezi Haber Alma Teşkilatı CIA Arşivi

Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi (KGMA)

Telif Eserler

Ahiskal, Zeycan. *1958-1974 Arası Kıbrıs'ta Yaşananlar*. Lefkoşa: YDÜ, 2000.

Alpdağ, Özden. *Barış İçin Savaş*. İzmir: 1974.

Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*. Cilt I-II. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996.

Armaoğlu, Fahir. "Kıbrıs'ta Kanlı Noel ve Amerika", *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991: 254-263.

Atun, Ali Fikret. *Yunan Karakterinin Anatomisi*. Lefkoşa: 1996.

Başkaya, Yılmaz. *Kıbrıs Türk'ü ve TMT*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yay., 2016.

Denктаş, Rauf R. *Rauf Denктаş'ın Hatıraları*. Cilt V. İstanbul: Boğaziçi Yay., 1997.

Denктаş, Rauf R. *Rauf Denктаş'ın Anıları*. İstanbul: 1996.

Egeli, Sabahattin. *1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Nasıl Yıkıldı*. İstanbul: 1991.

Fevzioglu, Bülent ve Derviş Güryel. *Kıbrıs Türk Milli Mücadele Yıllarında Mağusa Müzik Toplulukları 1964-1974*. Gazi Mağusa: Samtay Vakfı Yay., 2017.

Gibbons, H. Scott. *Peace Without Honour*. Ankara: 1969.

Harp Akademileri Komutanlığı. *KKTC Cumhurbaşkanı Sayın Rauf Denktaş Tarafından Verilen Konferans; Kıbrıs Meselesinde Vizyon*. İstanbul: 1994.

Koç, Sanem. *Annem Ne Cesurmuş*. Lefkoşa: Okman Printing, 2016.

Küçük, Fazıl. *Mücadelemizin Görkemli Günleri*. (Yayına Hazırlayan Çiler İncirli). Lefkoşa: KKTC Dışişleri ve Savunma Bakanlığı Tanıtma Dairesi, 2002.

Mengüç, Arslan. *Ben Tremeşeli Mehmet Ali*. Lefkoşa: 2013.

Necatigil, Zaim M. *The Cyprus Conflict*. Lefkoşa: Kemal Limited Yay., 1982.

Oberling, Pierre. *The Road to Bellapais*. New York: Columbia University Press, 1982.

Oberling, Pierre. *Kıbrıs Faciası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1990.

O'Malley Brendan ve Ian Craig. *Amerika, Casusluk ve İşgal; Kıbrıs Komplosu*. Lefkoşa: Khora Yay., 2012.

Özcanhan, Özcan. *Onurlu Bir Yaşamdan Dikine Kesitler*. Lefkoşa: Gökada Yay., 2009.

Raif, Dinçer. "Ali Eyüp ve Ekrem Atlı'nın TMT Anıları", *Uluslararası Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi ve Bu Mücadelede TMT'nin Yeri Sempozyumu*. Gazi Mağusa: 2008.

Sadrazam, Halil. *Kıbrıs'ın Savaş Tarihi*. Cilt I. Lefkoşa: Söylem Yay., 2013.

Sanver, Ahmet. *Eski Lefkoşa, Eski Lefkoşa Anılarım-4*. Lefkoşa: Ateş Matbaacılık, 2016.

Sarıca, Murat, Erdoğan Teziç, Özer Eskiuyurt. *Kıbrıs Sorunu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1975.

Saygılı, Neriman. *KKTC Bayrak Radyosu*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987.

Şahoğlu, Hasibe Vehbi. *Çıplak Gerçekler*. Lefkoşa: 2018.

Volkan, Vamık ve Norman Itzkowitz. *Türkler ve Yunanlılar; Çatışan Komşular*. İstanbul: Bağlam Yay., 2002.

Yaşın, Özker. *Nevzat ve Ben*. Cilt III. İstanbul: 1997.

Sürelî Yayınlar

Bozkurt

Daily Mail

Nacak

Yenidüzen

Zafer

Sözlü Tarih Görüşmeleri

1947 Lefkoşa doğumlu Kudret Anlar ile 11 Mart 2018 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

1948 Lefkoşa doğumlu Önel Aktolga ile 22 Aralık 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Ali (Salih) Sarı ile 2 Mart 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Ali Ziya Dinçer ile 11 Temmuz 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Birsen Şemsettin ile 13 Nisan 2019 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Caner Akova ile 4 Şubat 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Derviş Özer Berkem ile 8 Şubat 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Güzide Tunç ile 16 Kasım 2015 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Hilmi Refik ile 15 Kasım 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Meral Ertürk ile 15 Temmuz 2015 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Orhan Atai ile 20 Temmuz 2017 ve 12 Nisan 2020 tarihinde Londra'da yapılan görüşme
Özcan Özcanhan'la 15 Nisan 2017 tarihinde Ortaköy/Lefkoşa'daki evinde yapılan görüşme
Sevil Emirzade ile 14 Nisan 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme
Yusuf Osman Gazi ile 3 Nisan 2017 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

Diğer Kaynaklar

Ahmet Yusuf Atamsoy'dan alınan 15 Ocak 2012 tarihli bilgi notu
Ali Nesim tarafından 24 Aralık 2013 tarihinde Bayrak Radyosu'nun 50. yılı münasebetiyle BRT'de yapılan konuşma
Doğan Eylem'den alınan 11 Ocak 2021 tarihli bilgi notu
Fatma Uzunoğlu'dan alınan 11 Ocak 2021 tarihli bilgi notu
Nilgün Güney'den alınan 11 Ocak 2021 tarihli bilgi notu
Orhan Atai tarafından Londra'dan Neriman Atai'ye gönderilen 18 Şubat 2021 tarihli görüntü ve bilgi notu
Serdar Atai'den alınan 9 Ocak 2021 tarihli bilgi notu
Serkan Atailer'den alınan 15 Ocak 2021 tarihli bilgi notu
Tamer Zaim'den alınan 11 Ocak 2021 tarihli bilgi notu

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 287-305.

Geliş/Received: 05.12.2021

Kabul/Accepted: 19.01.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1032688

(Araştırma Makalesi/Research Article)

KALEMİ KILICIN MÜTEMMİMİ OLARAK KULLANAN BİR SUBAY: MUSTAFA KEMAL A MILITARY OFFICER WHO USES HIS PEN AS AN INSTRUMENT AS HIS SWORD: MUSTAFA KEMAL

ÖKKEŞ KÜÇÜKDAĞILKAN*

ÖZ

Mustafa Kemal Atatürk'ün kaleminden çıkan eserler, kılıçla kazandığı zaferler kadar üzerine çalışma yapılan bir alandır. Muhtelif zaman ve mekânlarda Mustafa Kemal Atatürk tarafından kaleme alınmış not defterlerinin bir araya getirilmesi ile oluşturulan "Atatürk'ün Not Defterleri" isimli 12 ciltlik seri, onun eserleri arasında sayılabilir. Defterlerin içerisinde çok çeşitli konular not alınmış ve bu notlar belirlenen başlıklarda çalışmamızda tasnif edilmiştir. Mustafa Kemal'in not defterlerine baktığımızda askerî hususlara dair; istihbarat, muhabere ve milis kuvvetler, entelektüel hususlara dair; kitap, şarkı, şiir ve tarih, günübürlük hususlara dair; iktisadi çıkmazları ve alışveriş, diğer hususlara dair; millet egemenliği ve dinî mevzular gibi muhtevaları çeşitlilik arz eden notlarını görmekteyiz. Bu makale, 12 ciltlik söz konusu not defterlerinin muhtevalarında değinilen konuların istatistikî bilgisini, profilini ve bu konulardan özellikle *Askerlik* mesleğine dair değerlendirmeleri içermektedir. Bu bağlamda askerlik eğitimi ve talimi, tatbikat, tarihi askerlik mesleğine uygun kullanmak, cesaret gibi kavramlar bu değerlendirmelerin içeriğini oluşturmaktadır. Ayrıca "Sancım Var, Uyuyamadım, Hafıza Kur'an Okuttum" başlığı altında azmine, bizzat kendi kaleminden aldığı notlar üzerinden yakından bakılmış, farklı zaman ve mekânlarda kaleme aldıkları ile mukayeseler yapılarak bir takım değerlendirmelere ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Askerlik, Atatürk, Atatürk'ün Not Defterleri, Kalem-Kılıç, Mustafa Kemal.

ABSTRACT

The works emerged from Mustafa Kemal Atatürk's pen is a field of study in which studies are carried out as much as victories he won with his sword. The 12-volume series named "Notebooks of Atatürk", which was created by gathering the notebooks written by Mustafa Kemal Atatürk at various times and places, can be considered among his works. A wide variety of topics were recorded in the contents of the notebooks and these notes were sorted out under the determined headings in our study. Mustafa Kemal's notebooks include these topics, such as military issues; intelligence, communications and militias, about intellectual matters; books, songs, poems and history, about daily matters; economic stalemate and shopping and about other matters; we see his notes with various contents such as national sovereignty and religious issues. This article contains the statistical information and a general classification of subjects mentioned in the content of the 12-volume notebooks and the evaluations of these subjects, especially about the military profession. In this context, concepts such as military training, discipline, military exercise, using history in accordance with the military profession, courage constitute the content of these evaluations. Also with the sentence such as "I Have Pain, I Couldn't Sleep, I Had The Hafiz Read Quran", his tenacity, were examined closely through the notes he took himself and a number of evaluations were made by comparing the notes he wrote at different times and places.

Keywords: Atatürk, Mustafa Kemal, Notebooks of Atatürk, Pen-Sword, Soldierly.

* Öğr. Gör., Milli Savunma Üniversitesi, okkeskd@gmail.com, ORCID: [0000-0002-8739-5492](https://orcid.org/0000-0002-8739-5492).

Extended Abstract

Undoubtedly, note-taking has got particular importance for members of the Army. Considering the fact that military personalities who have survived from the past up to the present and who preserved life experiences by recording them on paper. It can be said that it is a military precedent, even a necessity, to see commanders who are glued to their pens while performing operations at the front, defending in a castle, providing internal security for public order or while being a prisoner of a war. This necessity has turned into significant practice which has got a great importance because each life experience is prudential. In the military sense, not taking lesson from one's experience is an issue which has got vital consequences. This note-taking process sometimes appears in a form of report, sometimes a memoir, sometimes a diary note, and sometimes a research article that has been studied in detail. This universal important note-taking practice also manifests itself among the late Ottoman military officers. Especially the works written by military officers who played an active role in the process towards the understanding of the nation-state are among the greatest examples of this. With these works authors witness their inner worlds. They also witness different perspectives on similar events lived among their contemporaries. Hereby some events in a period can be interpreted with the support of different perspectives. Mustafa Kemal as well, like his contemporaries, was an Ottoman officer who took this note-taking practice into the focus of his life, kept his sword and pen with him in the field, and gave us information about his period with the notes he took. Not only the notes he took but also the works he wrote proved how much importance he attributed to the note-taking practice. Atatürk's notebooks are also proof that he was one of the most prominent performers of the art of oratory. This oratorical ability is an issue that was taken attention even in English documents. In addition, the narration of similar events in similar ways both in these notebooks and in the work called Nutuk, in a way, helps us to deduce that these notebooks are Nutuk's rough copies. In addition to his works, the notes he wrote down to in his small notebook at various stages of his life, quite abundant and various in terms of content. The notebooks that are the subject of this article have also emerged from different matters and classified in these articles. This article aims to analyze the statistical information and subjects mentioned in the content of the 12-volume notebooks and the evaluations of these subjects, especially about the military profession. Analyzing of the subjects included in the 12-volume notebook can be counted among the modest aim of this article. These notebooks of Mustafa Kemal cover the time period from 1900s to 1933. These notes could be the scripts that he wrote down in the lessons, the aphorisms of his lecturers or commanders, the assignments or presentations given to him, or the quotations from the books he read. These notebooks prove that he's a good writer. These notebooks, which have been kept for a long time, actually reveal Mustafa Kemal's chronology of mind. At first, he did not have any intention of publishing these notebooks in the future. That's why these writings -especially his first notes- express Mustafa Kemal's pure thoughts, which are far from egocentricity, and the reflection of the intensity of his emotions. In 21st century people use social media to take some notes or write down their feelings. It can be said that Mustafa Kemal uses his notebooks just like individuals of the 21st century. He sometimes to share his feeling on these notebooks and sometimes he takes some notes about his inner voice. In this article, the profile of Mustafa Kemal that he shared with himself is analyzed after centuries and it is aimed to give an average idea about the person with his thoughts, feelings and notes from years ago.

"Elim kalem tutmaya, beynim fikir yürütmeye başladığı günden, daha lise sıralarında bulunduğum zamandan beridir ki gönlümde hayatımın akışını kaydetmek için bir arzu duyarım. Birçok defalar, cep defterlerimin boş yapraklarını hayatımın bölümlerinin bazılarıyla doldurdum."¹

"Kemal'in seng-i kabri kalmadıysa nâmi kalmıştır."²

¹ Bu cümle; Mustafa Kemal tarafından Trablusgarp cephesinde zorlu koşullar altında, doğduğu topraklardan uzakta not defterine kaydedilmiştir. İçerisinde bulunduğu durum itibarıyla melankolik bir hâlde olma -ki bu defterde bu hâli açık bir şekilde diğer kayıtlar ile görmekteyiz- ihtimali bu notu kaydetmesine vesile olmuştur diyebiliriz. Not, aslında makalenin ismine karar vermemize sebep olan kayıttır. Kalem hiçbir zaman yanından ayırmayan ve sürekli karalamalarda bulunan Mustafa Kemal, kılıcın yanına kalemi mütemmim olarak koyabilmiş ve hayat yolunda elinden düşürmemiştir. Aldığı bu not ile belki de ileride Nutuk eserini kaleme alacağının ilk emarelerini vermiştir. *Atatürk'ün Not Defterleri X - Mustafa Kemal'in 5'inci Ordu Karargâhında Görevli İken Tuttuğu Notlar ile Trablusgarp Cephesi'ndeki Günlük Emir Defteri*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009, 50.

² Namık Kemal'in *Murabba II* isimli eserine ait olan bu cümle şiirin son dördüğü'nün son dizesidir. Mustafa Kemal'de vatan kavramı şüphesiz okul yıllarında doruğa ulaştığı bilinen genel geçer bilgilerdendir. Kurmay öğrenciliği yıllarına dair tuttuğu defterde, Namık Kemal'in bu şiirinin tamamını paylaşmıştır. Şiir, vatan uğruna canhıraş mücadeleyi, millete fedakârlığı ve hizmeti öğütleyen bir

Giriş

Ordu mensubu şahıslar için not tutmak şüphesiz ayrı bir öneme haizdir. Bunu maziden günümüze kadar uzanmakta olan ve yaşadıklarını, tecrübelerini kâğıt üzerine kayıt alarak muhafaza eden asker kişiliklerden anlamaktayız. Cephede harekât icra ederken, bir kalede savunmada bulunurken, asayiş için iç güvenliği sağlarken veyahut savaş esiri iken kalemi elinden düşürmeyen komutanlara şahit olmak mümkündür. Bu not alma süreci askerî manada bir teamül hatta bir gereklilik olarak değerlendirilebilir. Bu gereklilik her bir yaşanmışlığın ileriye dönük tecrübeler bütününe ifade etmesinden ötürü ehemmiyet arz eder. Askerî anlamda tecrübelerden ders çıkarmamak hayati sonuçları olan bir unsurdur. Bu kayıt işlemi bazen rapor, bazen hatırat, bazen günlük tutulan not, bazen de üzerinde detaylı bir şekilde çalışılmış araştırma yazısı olarak karşımıza çıkar. Kayıtların muhtevaları ise değişkenlik gösterir. Bazen meslekî bazen içerisinde bulunulan duygusal durumla alakalı bazen de yaşanan çağın hususlarını kapsar.³

Beynelmilel anlamda önemli olan bu kayıt tutma işlemi Osmanlı son dönem subayları arasında da kendini gösterir. Özellikle ulus devlet anlayışına doğru gidilen süreçte faal rol oynayan subay kadrolarının yazdıkları eserler bunun en büyük örnekleri arasındadır. Bu eserlerle, müelliflerin kendi iç dünyalarına ve çağdaşları arasında yaşadıkları benzer olaylara farklı bakış açıları ile şahit olurken, söz konusu dönem yine farklı perspektiflerle zengin materyal desteğiyle yorumlanabilmektedir.⁴

Mustafa Kemal de bu not alma işlemini çağdaşları gibi hayatının odak noktasına almış, arazide kılıcı ve kalemi⁵ yanından ayırmamış, aldığı notlar ile bizlere dönemi hakkında bilgiler vermiş bir Osmanlı subayıdır. Sadece aldığı notları ile değil yazdığı eserler ile de yukarıda ifade etmiş olduğumuz kayıt işlemlerine ne denli önem verdiğinin kanıtını ortaya koymuştur.⁶ Atatürk'ün not defterleri aynı zamanda onun belagat sanatının en güzide icracılarından biri olduğunun kanıtlarıdır. Bu hatiplik meziyeti İngiliz belgelerinde dahi dikkat çeken bir

şiidir. Mustafa Kemal ise o yıllarda vatanın içinde bulunduğu durumdan ötürü canhıraş mücadeleye, fedakârlığa ve hizmete karşı kendisini hazır hissetmektedir ki kıtaya çıkmaya yakın bu zamanlarda not defterine bu şiiri kaydetmiştir. Şiirin son dördünlüğünün son dizisinde şair, tevriye sanatı kullanmıştır. Kemal ile hem kendisini hem de olgunluğu kastetmiş olmalıdır. Namık Kemal'in burada ikisini de tevriye sanatı ile kastettiğini düşünecek olursak, vatan ve millet için hizmette "mezar taşım kalmasa namım kalır" diyerek nesillere kalacak muhtemel mirası ifade etmiş olmalıdır. İşte tam da duygularının yoğun olduğu böyle bir dönemde Mustafa Kemal de bu şiiri not defterine karalamak istemiş olabilir. Ancak burada kendi ismi ile de benzerliği göz ardı edilmemelidir. Bu benzerlikten yola çıkarak biz de; Kemal'in kabri kalmasa, yazdıkları kalır diyerek çalışmamızla bu veciz arasında bir ilişki kurmaya çalıştık. *Atatürk'ün Not Defterleri II - Harp Akademisi Öğrencisi Mustafa Kemal'in Not Defteri*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2004, 20.

³ 1658-1730 tarihleri arasında yaşamış olan Luigi Ferdinando Marsigli isimli İtalyan subayın yazmış olduğu *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur Ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti* (Çev: Kaymakam Nazmi) başlıklı eseri, 1902-1985 tarihleri arasında yaşamış ve asıl mesleği tarihçilik olan ancak Almanya'nın Fransa'yı işgal ettiği 1940 senesinde Fransa Ordusunda subay olarak görev yaparken Almanlar tarafından esir alınan ve esirlik yıllarında yazmış olduğu *La Méditerranée et le mondemediterranéen à l'époque de Philippe II (İkinci Filip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası)* başlıklı eseri, 1469-1527 tarihleri arasında yaşamış olan Niccolò Bernardodei Machiavelli isimli İtalyan askerî kuramcının yazmış olduğu *Askerlik Sanatı* başlıklı eseri, 1432-1481 tarihleri arasında yaşamış olan II. Mehmed isimli Türk devlet adamı ve komutanın yazmış olduğu *Fâtih Divânı ve Şerhî* örnek olarak gösterilebilir.

⁴ 1876-1950 tarihleri arasında yaşamış olan Fevzi Çakmak isimli Türk subayının yazmış olduğu *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?* başlıklı eseri, Osmanlıların doğu cephesinde görev yaparken bir savaş günlüğü tutan Gustavon Hochwächter isimli müttefik Alman Subayının *Balkan Savaşı Günlüğü* başlıklı eseri, 1879-1915 tarihleri arasında yaşamış olan Hafız Hakkı Paşa isimli Türk subayının yazmış olduğu *Sarıkamış Günlüğü* başlıklı eseri, 1872-1922 tarihleri arasında yaşamış olan Ahmed Cemâl Paşa isimli Türk subayının yazmış olduğu *Cemal Paşa Hatırat* başlıklı eseri, 1882-1948 tarihleri arasında yaşamış olan Musa Kâzım Karabekir isimli Türk subayının *Hayatım* başlıklı eseri örnek olarak gösterilebilir.

⁵ Kılıç ve kalemden kasıt aslında Osmanlı Devleti'nde var olan askerî (Askerî, burada günümüzdeki asker manasını değil, yönetici sınıfını karşılar. Mesela Kadı ve Yeniçeri yaptığı işler bakımından ayrılsa da askerî sınıfa tabiidir. Çünkü her ikisi de yöneticidir.) sınıfın içerisinde tasnif edilmiş olan ehl-i seyf yani eli kılıç tutan, ehl-i kalem yani eli kalem tutan kesimlere atıftır. Bknz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013, 27; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Ceren Elitez, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, 16. Bu iki kesime ait olan ana materyalleri birbirlerinin mütemmimi olarak kayda değer bir şekilde kullandığını, arazide kazandığı zaferlerde ve kâğıt üzerine yazdığı eserlerde görmek mümkündür.

⁶ *Takımın Muharebe Tâlimi*, Selanik Asır Matbaası, Selanik 1908 (Almancadan çeviri). *Cumalı Ordugâhı - Suvârî: Bölük, Alay, Liva Tâlim ve Manevraları*, Selanik 1909. *Ta'biye ve Tatbikat Seyahati*, Selanik Askerî Matbaası, 1911. *Bölüğün Muharebe Tâlimi*, 1912 (Almancadan çeviri). *Ta'biye Mes'alesinin Halli ve Emirlerin Sûret-i TahririneDâirNasâyih*, Edirne Sanayi Mektebi Matbaası, 1916. *Ta'lîm ve Terbiye-i Askerîyye Hakkında Nokta-i Nazarlar*, Edirne Sanayi Mektebi Matbaası, 1916. *Zâbit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl*, Minber Matbaası, 1918. *Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe* (1915-1918). *Atatürk'ün Hatıra Defteri* (1915-1918). *Karlsbad'da Geçen Günlerim* (1918). *Atatürk'ün Not Defterleri I-XII*, (1900-1933). *Nutuk*, Türk Tayyare Cemiyeti, Ankara 1927. *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, Milliyet Matbaası, İstanbul 1930. *Geometri*, 1937.

konudur.⁷ Ayrıca hem bu defterlerde hem de Nutuk adlı eserde benzer olayların yine benzer üsluplarla anlatılması, bir bakıma Nutuk'un ön karalamaları bu defterlerdir çıkarımını yapmamıza yardımcı olmaktadır.⁸

Eserlerinin yanında hayatının türlü safhalarında küçük not defterlerine yazmış olduğu kayıtlarda bir hayli fazla ve ihtiva bakımından mümbittir. Bu makaleye konu olan not defterleri de bu zenginlikten ortaya çıkmıştır. Genelkurmay Başkanlığı öncülüğünde Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları tarafından yayımlanan bu 12 ciltlik defterin Dr.Öğ.Alb. Zekeriya Türkmen tarafından kaleme alınan önsözünde yer alanizahı,⁹ bu makalenin yazılmasını mütevazı bir boşluğu doldurma ve araştırmacılara bu defterler hakkında istatistiki bilgi sunma bağlamında tetiklemiştir. Üzerine yeterince çalışma yapılmış olan bu not defterlerinde konu tasnifinin derlenmemesi pekâlâ mütevazı bir eksiklik olarak görülebilir. 12 ciltlik defterin muhtevasında barındırdığı konuların derlemesi ve bu konulardan askerî olanların ele alınması bu makalenin mütevazı mefkûresi arasında sayılabilir.

Mustafa Kemal bu notları, bazen arazide kendisine bir ağrının eşlik ettiği zamanlarda,¹⁰ bazen rüzgârın devirdiği bir çadırın altında,¹¹ bazen okuduğu kitapları listelerken,¹² bazen de bir şiir yazarken¹³ not almıştır. Mustafa Kemal'in aldığı notların muhteva bakımından çeşitliliği aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Bu tablo 12 ciltlik not defterlerinin hangi konuları kapsadığını gösteren ve Mustafa Kemal Atatürk ile ilgili spesifik alanları çalışacak araştırmacılara bir rehber niteliği taşımaya amaçlamaktadır. Konu sıklığını belirlemek için yapılan bu tablodaki verilerin belirlenmesinde elden geldiğince titiz davranılmıştır. Ancak yine de kesin bir sonucu ifade ettiğini söyleyemeyiz. Yanılma payı dikkate alındığında toplam konu sıklığını ortalama olarak düşünmek yerinde olacaktır.

	KONULAR													
	İstihbarat	Askeri (Disiplin)	Millet Egemenliği	Esirlere Davranış	Muhabere	Milis Güç	Din	Maaş	Alışveriş	Entelektüel Konular	Kitap	Şiir-Şarkı	Tarih	
NOT DEFTERLERİ	1	5	6	6	5	2	11	4	1					
	2								1	1	6	3	5	
	3												13	
	4		19					1			1		2	
	5		13						4	4	4	4	3	
	6	3	17								3	1	1	
	7		4											
	8		7	6				5	1		4	1	2	1
	9										5			1
	10		13	1		1	3	2	1		10	2	4	7
	11			4							2		1	4
	12		4	1							5		1	3
TOPLAM	8	83	18	5	3	14	12	8	5	35	12	18	40	

Tablo 1. Not Defterleri Ortalama Konu Dağılımı

* Tablodaki konu başlıkları defterlerin tümünde sık geçen konulara göre belirlenmiş olup, sayılar konunun geçtiği pasaj sayısını karşılamaktadır. Örneğin; Askerî veyahut Disiplin konusuna dair 83 sayısı tüm defterlerde bu konuyla ilgili 83 pasajın varlığını açıklamaktadır.

⁷ "(...) Birliklerin askerî şevkini uyandırmada tesir kuvveti Enver'e benzer fakat çok daha zekicedir." Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Ankara: TTK Yayınları, C. I, 1973, 109.

⁸ Büyük Taarruz öncesi ordunun teftişi sonrası TBMM'ye karşı yaptığı izah Bkz. *Atatürk'ün Not Defterleri VIII - Mustafa Kemal Atatürk'ün 1921 Yılına Ait Günlük Notları, 1922 Yılına Ait İç Olaylarla İlgili Notları, Askerî Ve Siyasi Konulardaki Günlük Notları, 1922 Yılına Ait Çeşitli Konularda Tuttuğu Notları*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2008, 59. Nutuk adlı eserinde söz konusu izah ile örtüşen bölüm Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1981, 485.

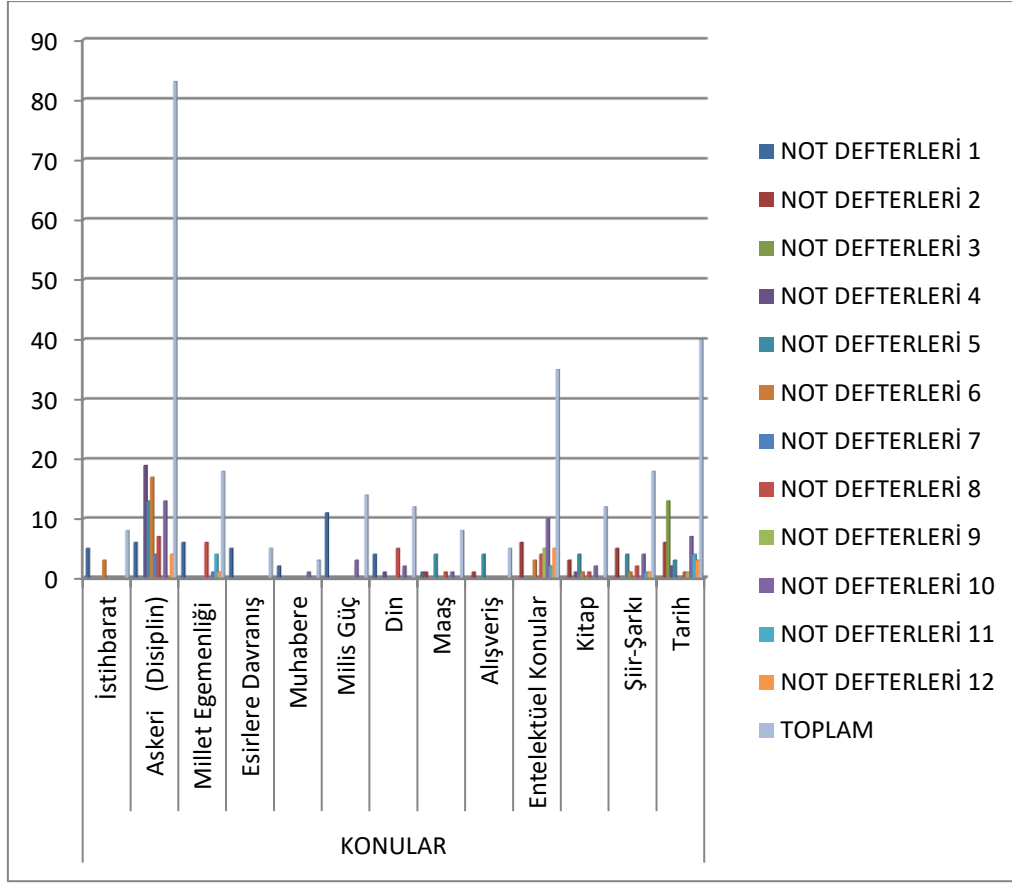
⁹ *Atatürk'ün Not Defterleri XII - Mustafa Kemal Atatürk'ün Hukuk Alanında Yapılması Tasarlanan İnkılaplar ve Ankara Hukuk Fakültesinin Açılışı, Millî Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerinde Gerçekleştirilen İnkılaplara Karşı Gösterilen Tepkiler ve 1931 Yılı Ocak-Şubat-Mart Aylarında Yaptığı Yurt Gezileri İle İlgili Olarak Tuttuğu Notları İçeren Not Defterleri*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009, VI.

¹⁰ *Atatürk'ün Not Defterleri VIII*, 43, 44, 45, 46, 47, 48.

¹¹ *Atatürk'ün Not Defterleri VIII*, 44.

¹² *Atatürk'ün Not Defterleri V - Mustafa Kemal'in 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı Konusunda Tuttuğu Notlar ile 1905-1908 Yılları Arasında Tuttuğu Günlük Notları, 1922 Yılına Ait Çeşitli Konularda Tuttuğu Notları*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2005, 45.

¹³ *Atatürk'ün Not Defterleri VI - Mustafa Kemal'in İstihkâm ve Topçuluk, Stratejik Taarruz ve Stratejik Savunma ile Subaylar İçin Yazılmış Olan Hizmeti Seferiye Talimnamesine Ait Tuttuğu Notlar*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2005, 43.

Tablo 2: Not Defterleri Ortalama Konu Dağılımı

Bu makale, söz konusu konular arasında askerî ve disiplin konularını kapsamaktadır. Konular arasında çoğunluğu ifade etmesi ve makalenin ana önermesi olan kalem-kılıç müteemmimine dayanak teşkil etmesi bu kapsamanın nedenleri olarak gösterilebilir. Her ne kadar askerî konular çoğunluğu oluştursa da mükerrer sayılabilecek mevzular ayıklanmıştır.

Mustafa Kemal'in bu 12 ciltlik not defterleri Harp Okulundaki öğrencilik döneminden başlayıp, 1933 yılına kadar uzanan zaman aralığını kapsamaktadır. Bu defterlerde Mustafa Kemal, yukarıda istatistikleri verilen çok çeşitli konularda notlarını kaydetmiştir. Bu notlar; derslerde aldığı notlar, ders hocalarının ya da komutanlarının söylemiş olduğu veciz sözler, kendisine verilen ödevler ya da takdimler¹⁴ veyahut okuduğu kitaplardan alıntılar ya da tecrübelerden aktarımlar olabilir. He ne olursa olsun, netice onun iyi bir kalem kullanıcısı olduğu gerçeğini değiştirmez. Okuduğu kitaplar¹⁵ aldığı dersler¹⁶ onu bu gerçeğe iten nedenlerdir.

Defterlerin muhtevası hakkında bilgi verdikten sonra bu makalede kısaca değinilecek başlıklara sırasıyla göz atmakta fayda var. Öncelikle bu makale Mustafa Kemal'in not defterlerinde en çok ele aldığı askerî ve disiplin konularını kapsamaktadır. İncelemeler sonucunda bu konular arasında bazı başlıklar tasniflenmiştir. *Eğitim Ve Talim*: "Yahu Söylediğimi Anlamadınız mı?" başlığı altında; tüm defterlerde eğitim ve talimle ilgili kaydettikleri arasında değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeler farklı coğrafyalarda ve farklı kültürlerde insanlarla ilişkilerini incelememize vesile olan kayıtlardır. *Tatbikat Ve Talih*: "Harp Zamanında Yapılacak Faaliyetler Barış Zamanında Yapılacak Gözlemler Sonucunda Ortaya Çıkar" başlığı altında; hayatının büyük bir kısmında yeri olan tatbikatlara karşı tutumu ve bakışını irdeleme fırsatı bularak bu alandaki çalışmalara mütevazı bir katkı

¹⁴ Atatürk'ün Not Defterleri III - Mustafa Kemal'in Osmanlı-Rus Sefer ve Muharebeleri (İkinci Viyana Kuşatması Öncesi), Avusturya-Macaristan (1683 İkinci Viyana Kuşatması) Seferi ve Osmanlı-Rus (1768-1774) Seferi Hakkında Tuttuğu Notlar, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2005, VIII.

¹⁵ Konuyla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/index.php?title=Atat%C3%BCrk%27%C3%BCn_Okudu%C4%9Fu_Kitaplar&oldid=3960 Erişim 26.04.2021.

¹⁶ Konuyla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Ali Güler, *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgeleri Işığında)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

amaçlanmıştır. *Tarihi Bir Simülasyon Gibi Kullanmak* başlığı altında; geçmiş askerî deneyimleri ders ödevi gibi kaydettiğini ve tarihi adeta bir simülasyon gibi kullandığı noktasına odaklanılmıştır. *Cesaret: "Korkak Kalp Daima Mağluptur"* başlığı altında; askerinin vazgeçilmez hasletlerinden olan *cesaret* kavramı üzerine kaydettiklerine değinilmiştir. *"Sancım Var, Uyuyamadım, Hafıza Kur'an Okuttum"* başlığı altında; insanî durumların bir asker üzerindeki müspet veyahut menfi etkilerine değinilmiş ve hastalıklarının yoğun olduğu bir dönemin 18 günlük cetveli düzenlenmiştir.

Tüm bu konular askerî ve disiplin başlığı altında tasniflenen verilerin ortalamasını yansıtmaktadır. Defterdeki diğer konular da en az bu konudaki başlıklar kadar incelemeye tabi tutulmaya değerdir. Özellikle *Tarih, Entelektüel ve Şiir-Şarkı-Aşk* konularının içerisindeki çeşitli konuların varlığı Mustafa Kemal'in iç dünyasını anlama noktasında araştırmacısına ipuçları verebilir. Özellikle bu defterler; yaşananlar, yazılanlar, gerek hastalığı, gerek paylaştığı şiirlerle psikanaliz bir çalışmaya gedik açıp 20'nci yüzyılın başlarındaki bir subayın düşünce dünyasının derinlerine inilecek materyali araştırmacısına sunabilir.¹⁷ Bu bağlamda rüyalar üzerine yapılan çalışmaların az önce ifade edilen bu çalışmalara ilham verebileceğini ve bilimsel metot noktasında da hedef tayini yapacağımızı söyleyebiliriz.¹⁸

Peki, Mustafa Kemal bu notları niçin kaydetmiştir? Bir tarihçi bu notları okurken nasıl bir metodolojik kaygı taşımalıdır? Septisizm bu notların arasında nasıl gezinmelidir? Aslında bu sorulara Annales Ekolü'nün kurucusu Fransız tarihçi Marc Bloch, *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği* adlı eserinde şu şekilde cevap verir:

"Ölümler Kitabı'nın papirüslerindeki formüller sadece tehlikeye düşen ruh tarafından söylensin ve sadece Tanrılar tarafından duyulsun diye yazılmışlardı. Kazıklar üstüne kurulu kulübesinde yaşayan insan, mutfağının artıklarını bugün arkeoloğun karıştırdığı göle atarken sadece kulübesinin kirlenmesini önlemeye çalışıyordu. Papalık tarafından verilmiş muafiyet fermanının (bulla) manastırın kasasında bu denli özenle saklanması nedeni, günü geldiğinde onu münasebetsiz bir piskoposun gözüne sokabilmektir. Tüm bu özenin içinde, o dönemin kamuoyunu ve geleceğin tarihçilerine bilgilendirme kaygısının en ufak bir payı yoktu."¹⁹

Bloch, tarihçinin elinde bulunan materyalin kendisine gelme serüvenini ve amacını realist bir biçimde açıklar. Gerçekten de tarihçinin materyali işlemesi doğa bilimlerinde olduğu kadar ampirik bir düzlemde ilerlemeyi, kesin bir sonucu ortaya çıkarmaz ve öznelliği içerisinde barındırır. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in bu not defterlerini neden yazdığına dair ortaya koyacağımız yanıt kesin bir sonucu barındırmamakla birlikte ortalama bir cevabın tezahürüdür. Peki, bu çalışma neden böyle bir soru ile meşguldür? Örneğin, neden benzer bir soruyu *Nutuk* için sormuyoruz? Çünkü *Nutuk* yazıldığında Mustafa Kemal, "Atatürk" olmaya, bu notları yazdığı zamanlardan daha yakındı ve *Nutuk*'un yazılma amacı bu bağlamda söz konusu incelenen not defterlerine göre daha sarih. 12 ciltlik not defterlerini karalayan Mustafa Kemal, "Atatürk" olmaya uzak ve sıradan bir Osmanlı subay adayı ve sonrasında subayıdır. Aslında ortaya koyacağımız yanıt yukarıda izah edilen hususlar içerisinde olabilir. Yani ordu mensuplarının kayıt işlemine önem vermesi ve teamülen bu uygulamanın subaylar arasında yaygınlığı bir Osmanlı subayı olan Mustafa Kemal'i etkilemiş olabilir. Meslek deneyimlerini ve tecrübelerini kaydetmek istemiş olabilir. Hayati sonuçları olan bir meslek icra etmesi ve geriye küçük de olsa kendine dair bir eser, iz bırakmak istemesi de olabilir. Ya da memleketinden uzak coğrafyalarda görev yaparken boş vakitlerini değerlendirme olarak da görülebilir ki 10'uncu not defterini tuttuğu coğrafyalar ve aldığı notlar bunu kanıtlar niteliktedir.²⁰ Kim bilir, belki de Mustafa Kemal o zor coğrafyalarda içini bir maiyeti yerine mahremi olan not defterine dökmek istemiştir? Bunların hepsi ve çoğaltılabilecek nice farazyeler, ihtimaller dâhilinde sayılabilir.

Tüm bu ihtimalleri ortadan kaldıracak olan kişi yine belki de Mustafa Kemal'in kendisi olabilir. Bu notları neden aldığının yanıtını makalenin girişinde paylaşılan ve söz konusu not defterlerinde kaydettiği bir yazıyla kendisi izah ediyor olabilir: "*Elim kalem tutmaya, beynim fikir yürütmeye başladığı günden, daha lise sıralarında*

¹⁷ Psikanaliz bir çalışma örneği için bkz. Vamık D. Volkan, "Kemal Atatürk'ün Psikanalitik Biyografisi Üzerine", Çev. Zeynep Nevin Yelçe, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu Norman Itzkovitz Armağanı*, Der. Baki Tezcan, Karl K. Barbir, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, 273-288.

¹⁸ Aslı Niyazioğlu, "On Altıncı Yüzyıl Sonunda Osmanlı'da Kadılık Kâbusu ve Nihânî'nin Rüyası", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 2 (2007): 133-142.

¹⁹ Marc Bloch, *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim, 2018, 102.

²⁰ 10 Numaralı Not Defteri Mustafa Kemal'in Suriye ve Libya'da görev aldığı zamanlara ait notlardır. Oradaki notlarında düzensiz birliklerin kendisini yordduğundan ve sık sık personelin yetersizliğinden söz etmektedir. Bu gergin, resmî, askerî ve uzak coğrafyaların formel ortamından kendisini informal bir alan olan ve şiirler yazıp duygularını ifade ettiği not defterlerine atmış, bir nebe oyalanmış ya da eğlenmiştir diyebiliriz.

bulduğum zamandan beridir ki gönlümde hayatımın akışını kaydetmek için bir arzu duyarım. Birçok defalar, cep defterlerimin boş yapraklarını hayatımın bölümlerinin bazılarıyla doldurdum.”²¹

Yukarıda ihtimaller bağlamında ifade edilen nedenler belki de ortaya koyacağımız yanıt olmayıp kendisinin ifadesiyle yanıt küçük bir arzudur. Ancak içerisinde barındırmış olduğu asıl niyetinin tezahürü müdür? Bunun yanıtını tam manasıyla bulmak tarihçiliğin doğası gereği zor olsa gerektir. Şimdi tüm bu ihtimalleri ortaya çıkaran notlara yakından ve derinlemesine bakalım.

Eğitim ve Talim: “Yahu Söylediğimi Anlamadınız mı?”

Düzenli orduların ortaya çıkmasıyla birlikte sürekli silah altında tutulan kuvvetlerin talim ve eğitimine büyük önem verilmiştir. Talim ve terbiye ile birlikte iş ahlakı da her meslek grubunda olduğu gibi askerlik mesleğinde de müstesna bir yere sahiptir.²² Osmanlı Devleti de bu eğitim ve talim kaidelerine büyük önem vermiş ancak 19’uncu yüzyıla kadar tam manasıyla içselleştirememiştir.²³ II. Mahmut döneminden sonra oluşturulan yeni askerî düzen, eğitim ve talimi daha ciddiyetle ele almıştır. Mustafa Kemal’in yetişmiş olduğu çağa kadar bu durum çeşitli merhalelerden geçerek 18’inci yüzyıla göre elle tutulur bir hâle gelmiştir. Çağını takip edip gerekliliklerini yerine getirmeye çalışan Mustafa Kemal’de ise bu husus önemli bir yere sahiptir.²⁴ Okul yıllarından başlamak üzere hayatının son evrelerine kadar eğitim onun için uzun soluklu bir meleke olmuştur. Bu durumu not defterlerinde de pekâlâ görmekteyiz. Mustafa Kemal’in 1897 *Türk-Yunan Savaşı İle İlgili Tuttuğu Notlar* eğitime verdiği önemi gösterir. Adı geçen savaşta Yunan birliklerinin talim ve terbiyesindeki eksikliğin çok pahalıya mal olduğunu ve bu olumsuz durumun yaşanmaması için gerekli olan eğitimleri sıraladığı da görülmektedir.²⁵ Yunan birliklerin bilhassa hazar zamanlarında talim ve terbiye ile sıkı bir disipline alıştırılmamış olmaları, birliklerin yok olmaya yaklaşmalarının nedenidir.²⁶

Aldığı bu küçük notlar ile Mustafa Kemal daha kurmay öğrenciliği yıllarında geçmiş yaşantılardan talim ve terbiyenin önemini içselleştirmiş biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıtaya çıkmasına az bir vakit kala aldığı nazari ve tatbikî eğitim, talim ve terbiye algısı güçlü bir subayı ortaya çıkarmaya hazırды. İleride, Kurtuluş Savaşı’nın kodlarını yazacak olan kurmay zekânın mihenk taşları bu eğitim ve talimin bir tezahürü olarak ortaya çıkacaktı.

Mustafa Kemal’in *Hareket Ordusu Kurmay Başkanı Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal’in Not Defteri İle Hareket Ordusu Karargâhı Kayıt Defteri* başlıklı defterinde kaydettikleri ise eğitime, disipline ve talime büyük önem vermesinin diğer örneklerini barındırır. Bu defter hem bir zorunluluk olarak hem de bir tercih olarak kaydedilmiştir. Zorunluluktur çünkü defter muhtevasında karargâh defterini barındırır; tercihtir çünkü bir subay olarak Mustafa Kemal kayıt işlemlerine ehemmiyet göstermektedir ve kendi not defterini, yayımlayacağı emirlerin müsveddesi olarak kullanmıştır.²⁷ Söz konusu kayıtlar faal görevde tutulduğu için askerî ve disiplin konuları günlük askerî rutin işleri kapsamaktadır. Taburların akşam yoklamalarının eskiden olduğu gibi yapılması, dinî yükümlülüklerin düzenli olarak yerine getirilmesi ve karşıdan gelenlerle kesin surette görüşülmemesi gibi emirler bu defterin muhtevasında sıklıkla karşılaşılan emirlerdir.²⁸ Yoklama konusu, özellikle İstanbul’a doğru hareket eden bir ordu için vazgeçilmez askerî davranışlardan biridir ve sıklıkla

²¹ Atatürk’ün Not Defterleri X, 50.

²² Düzenli orduların ortaya çıkması teknolojik inkişaf ile olmuştur. Teknolojideki bu terakki asker sayısını arttırmış ve sürekli silah altında tutulması gereken birlikleri akabinde ise düzenli orduyu ortaya çıkarmıştır. Konuyla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Geoffrey Parker, *Askerî Devrim Batı’nın Yükselişinde Askerî Yenilikler 1500-1800*, Çev. Tuncay Zorlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

²³ Osmanlı Devleti’nin 18’inci yüzyılda yabancı danışmanlar desteğiyle orduyu disipline etme çalışmaları yüzyılın sonuna dek sürecek ancak bu işin tam manasıyla gerçekleştirilmesi 19’uncu yüzyılın yöneticilerine kalacaktı. Konuyla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

²⁴ Mustafa Kemal’in okudukları, yazdıkları ve yaşantısı bizatihi bizlere bu takibi ve tatbiki somut numunelerle göstermektedir.

²⁵ Atatürk’ün Not Defterleri IV - Mustafa Kemal’in 1897 Türk-Yunan Savaşı ile İlgili Tuttuğu Notlar, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2005, 35.

²⁶ Atatürk’ün Not Defterleri IV, 36.

²⁷ Defterin değerlendirme kısmında yapılan şu izah “Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal, Hareket Ordusunda kurmay başkanlığı görevini yürüttüğü sırada meydana gelen gelişmeleri iki deftere kaydetmiştir. Bu defterlerden biri Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal’e bağlı birimler tarafından tutulmuş olan karargâh kayıt defteri, diğeri ise karargâh kayıt defterinde yer alan emirlerin ve diğeri yazıların kısa özetlerinin ve karalamalarının bulunduğu Mustafa Kemal’in not defteridir.” yaptığımız yorumu destekler niteliktedir. Atatürk’ün Not Defterleri I - Hareket Ordusu Kurmay Başkanı Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal’in Not Defteri ile Hareket Ordusu Karargâhı Kayıt Defteri, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2004, 1.

²⁸ Atatürk’ün Not Defterleri I, 17.

vurgulanmıştır. Dinî yükümlüklerin ise tabur imamları nezaretinde yerine getirilmesine dikkat edilmesi Hareket Ordusu'nun hassasiyetleri noktasında bilgi vermektedir.

Mustafa Kemal'in Kurmay Başkanlığı yaptığı tümende²⁹ yayımlanan bir emir ise askerlik işinin³⁰ farklı yönlerine işaret etmekte, o dönemin tertip ve düzeni hakkında bilgiler vermektedir.³¹

Eğitimsizliğin, disiplinsizliğin ve verilen vazifenin yerine getirilememesi konularında tahammülsüzlüğünü çok defa kayıtlarına yansıtmiş olan Mustafa Kemal, bunun bir örneğini ise meslek hayatının ilk yıllarında kaydetmektedir. Sene 1905, Mustafa Kemal aldığı nazari ve tatbikî eğitimlerini tamamlamış ve kıtaya çıkmıştır. İlk görev yeri şimdiki Suriye'de bulunan 5'inci ordudur. Buradaki kaydettikleri bölgenin askerî durum ve disiplini hakkında verdiği bilgilerden ötürü önemlidir. Bu coğrafyada yaşadıkları ileride "mektebi asli kıtadır" veciz cümlesini söylemesine temel teşkil etmiş olabilir. 1905 senesi sıcak bir Ağustos ayı ortasında Neva'da³² çadır karargâhında iskân etmektedir. Neva'dan Kuneytra'ya³³ hareket edecek olan bir müfreze vardır.³⁴ Kıtaya yeni çıkan ve buradaki birliklerin disiplinsizliği hakkında şaşkınlık içinde olan genç subay Mustafa Kemal, uyumsuzluk ve bilgisizlik karşısında not defterlerine tecrübelerini kaydedecektir.

Mustafa Kemal'e göre bu coğrafyada bulunan birliklerin disiplinden ve uyumdan uzak olmasının temel nedeni; başıbozuk birliklerin emri anlamamaları, anlamamalarını da anlamadıkları olsa gerektir. Emrin açık ve anlaşılır olması, astların ise bu emri anlamaya dair kapasitelerinin uygun olması istenilen bir durum iken, tam tezat bir durumun yaşanması genç subay Mustafa Kemal'i kıtada bir hayli zorlamıştır. Herkesin kendi menfaati için hareket etmesi de bu uyumsuzluğun diğer bir sebebidir. Askerî davranıştan uzak bu uyumsuzluk örneğini Mustafa Kemal devamında şu şekilde kaydetmektedir; "(...)onlar benim hiç önermediğim bir şekilde işe başlıyorlar. Yahu! Söylediğimi anlamadınız mı? 'Anladık efendim, işte öyle yapıyoruz!' diyorlar. Sonuç, Osmanlı ordusu dünyanın en talihsiz ordusudur."³⁵

Osmanlı Devleti'nin ordu üzerindeki eğitim ve talimi 18'inci yüzyıl içerisinde tesis etmeye çalıştığını ancak bu konunun 19'uncu yüzyıldaki yöneticiler tarafından daha kapsamlı yapıldığını giriş bölümünde ifade etmiştik. Fakat Mustafa Kemal'in kayıtlarından görülüyor ki Osmanlı Devleti bu hususu 19'uncu yüzyılın sonunda dahi bazı bölgelerde ve birliklerde tesis edememiştir.³⁶ İlginç olan şu ki bir Osmanlı Subayı olan Mustafa Kemal'in bu kaydı tuttuğu tarihten yaklaşık 130 yıl önce yine bir subay olan ve danışmanlık göreviyle Osmanlı ordusunu geliştirmek ve iyileştirmek işiyle ilgilenen François Baron de Tott'un kaydettikleri neredeyse birbirinin aynısıdır.³⁷ Bu benzerlik olayların muhtevası bağlamında olmasa da olaylardaki karakterlerin bakış açısı ve

²⁹ "Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal tarafından yazdırılan karargâh kayıt defterinin ilk sayfasında Hareket Ordusunun ilk birliği olan Birinci Mürettep Tümenin kadro kuruluşundan bahsedilmektedir. Bu kuruluşun bahsedilirken karargâhta kimlerin görev yaptığı da izah edilmekte, burada kendisi Erkânıharbiye Reisi yani kurmay başkanı olarak gösterilmektedir." *Atatürk'ün Not Defterleri I*, 7.

³⁰ Askerliğin bir iş türü olup olmadığı konusunda ortaya çıkan polemiklere karşı Erik-Jan Zürcher: "Askerlerin yaptığı işi emek olarak görmeye karar verirsek, askerî işgücü diğer işgücü biçimlerinden temelde farklı mıdır diye sormak elbette isabetli olur. Askerlerin yaptıkları işin eşi benzeri olmadığı savunulabilir, çünkü iş gereği türdeşlerini öldürerek bir bakıma insanoğlunun en büyük tabusunu açıkça ihlal ederler. [...] Ancak istisna oluşunun kaynağı ne olursa olsun, eninde sonunda bir ordu her sanayi dalı gibi sermayenin ve emeğin etmenlerini temel alarak kurulur, tam da bu nedenle askerlerin faaliyetlerini bir başka iş türü olarak değerlendirmek mümkündür." izahını yapmış kendi perspektifinde konuya nokta koymuştur. Burada bizim "askerlik işi" kalıbını kullanmamız Zürcher'in bu izahına dayanmaktadır. Konuyla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Erik-Jan Zürcher (ed.), *Askerlik "İşi" Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500-2000*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

³¹ *Atatürk'ün Not Defterleri I*, 55.

³² Suriye'nin güneybatısında, Ürdün sınırında bulunan şehirdir. Suriye'nin başkenti ve en büyük şehri Şam'ın 100 km. güneyinde, Kudüs'ün 200 km. kuzeydoğusunda bulunur.

³³ Suriye'nin güneybatısında bulunan şehirdir.

³⁴ Neva-Kuneytira arası 50 km'dir.

³⁵ *Atatürk'ün Not Defterleri X*, 25, 26.

³⁶ Bu eğitim, disiplin ve talimden yoksunluğu 19'uncu yüzyıl sonundaki tüm Osmanlı ordu birliklerine atfetmek haksız bir çıkarım olur. Çünkü yüzyılın sonunda kazanılan muhtelif muharebeler bu çıkarımı kesin bir yargıya ulaştırmamıza engel teşkil eder. En nihayetinde not aldığı defterlerini incelediğimiz ve yazdıklarında eğitim-talim-disiplin konularını vurgulayan asker kişi olan Mustafa Kemal de bir Osmanlı subayıdır. Burada bölgenin etnik, kültür ve yaşayış farklılığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak eğitim, disiplin ve talim konularının Osmanlı ordu birliklerinde standarda bağlanıp her birlikte aynı düzeyde olmadığı ve uyumdan yoksun olduğu yorumuna kolaylıkla ulaşabiliriz.

³⁷ Osmanlı asker ve subaylarının cehaleti karşısında hüsrana uğrayan Tott şöyle yazmıştı: "Paşaların kibirli cehaleti yetmiyormuş gibi bir de astlarının aptal küstahlıkları var; ve savaş meydanına akıl almaz büyüklükte, ama kötü yüklenmiş ve çok kötü çalışan parçalardan oluşan bir topçu kafilesiyle giden Türkler, düşmanlarının topunun her ateşlenmesi ile adeta biçiliyor ve uğradıkları felaketlerin intikamını ancak Rusları korkak hilelerle suçlayarak alabiliyorlardı. Yakınına bile varamayacağımız ateş güçlerinin üstünlüğü ile bizden kuvvetli, diyorlardı; ama şu rezil bataryalarını terk edip, cesur erkekler gibi karşımıza bir çıksınlar bakalım,

yaklaşımı bağlamındadır. Bu kayıtlardaki karakterlerin olaylara bakış açısındaki benzerlik Osmanlı ordusundaki bazı sorunların kronikleştğine ve terakkiye karşı bir reaksiyon oluşturduğuna kanıt teşkil etmekle birlikte, Mustafa Kemal'in de tespit noktasında ehil olduğunu pekiştirmektedir.

Görüldüğü üzere, birliklerin Mustafa Kemal'in uyarılarına kulak asmaması, kendi başlarına hareket etme istekleri, uyumsuzluğun nedenlerindedir. Bu durum, Mustafa Kemal'in kıtaya yeni çıkan bir subayın kıtada astlarıyla karşılaştığı oryantasyon sorunu olarak da görülebilir, bölgedeki birliklerin eğitimsizliğinden kaynaklanan bir sorun olarak da görülebilir. İkincisi daha ağır basıyor olsa gerek ki dönemin edebî eserlerine de bu yansımıştır.³⁸

Mustafa Kemal'in burada yaşadıkları, askerlikte disiplin ve uyumla birlikte mutlak itaat prensibinin de ne kadar önem arz ettiğini göstermesi bakımından kendisine ders olmuştur. Netice olarak bir birliği uyuma götüren etken şüphesiz mutlak itaat davranışdır. Mustafa Kemal sadece yaşayarak deneyim kazanmıyor, yaşanmışlıklardan da deneyim kazanmaya çalışıyordu. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı birçok ders ve ödev çıkarttığı yaşanmışlıklardandır. Maziden ders almayı bilmiş olsa gerek ki aldığı notlardan bunları anlamaktayız. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı esnasında Yunan generallerinden Makrasis ve Vayadok'un birbirlerine muhalefet etmesinden kaynaklanan menfi sonuçtan; birliktelik ve bağlılık için karargâhın emirlerinin ifasında gayretin ehemmiyetli olduğu yargısına ulaşmaktaydı.³⁹ Kurmay öğrenci iken çıkardığı bu yargı, 25 sene sonra alacağı notlar ile uyumluluk gösterecektir. 1930 senesinde İstanbul'da emretmenin ve itaat etmenin ordunun en ayırt edici özelliği olduğunu ifade ettiği not, bunu kanıtlar niteliktedir. Ancak emir verende "akıl-anlayış", itaat edende ise "bilgi-itimat" kavramlarının mevcutluğu bu ayırt edici özelliği güçlendiren unsurlardır.⁴⁰

Bu defterler bir nevi Mustafa Kemal'in hayat denen süreçte tutarlılığının sağlamasını gösteren materyallerdir. Elbette aklın getirdiği değişimlerle irfan ve ışıkla donanmayı bilmiş ve dinamizmi hayatına entegre etmiştir. Tutarlılık, hiç değişmemek olmayacağı gibi rasyonelliğin getirdiği terakkiye direnmek de değildir. Nihayetinde Mustafa Kemal'in ilk görev yeri olan Suriye'de görev yaparken kendi tespit ettiklerinden yola çıkarak, Derne'de aynı hatalara düşmemek için mesleki anlamda tecrübe sahibi olduğunu ve değiştiğini görmekteyiz.

İlk görev yeri itibarıyla acı tecrübelerden gerçekçi yorumlar çıkartmış ve bu olumsuzlukları yeniden yaşamamak adına kalemini kılıcının yanından hiçbir zaman ayırmamıştır. Belki de buralarda (Şam-Derne) düzensiz ve acemi birlikler sayesinde kazandığı bu tecrübeler, Çanakkale muharebelerinde acemi olan 72'nci ve 77'nci Alaylar nezdinde kendisine bir öngörü kazandırmıştır.⁴¹

Mustafa Kemal ilk görev yerinden bu tecrübelerle birlikte Selanik'e, sonra Hareket Ordusu ile İstanbul'a daha sonrasında ise ilk görev yeriyle benzerlik gösterebilecek bir başka coğrafyaya; Trablusgarp'a gitmiştir. Bu mekân ve zaman çeşitliliği, yeni yaşanmışlıklar sunmuş ve Trablusgarp Derne Komutanı Mustafa Kemal'i daha da olgunlaştırmıştır. İlk görevine benzerlikten kasıt, düzensiz birliklerin ve milis kuvvetlerin iç içe olduğu bir bölge olmasından kaynaklanmaktadır. Trablusgarp'ta defterine kaydetmiş olduğu ve yayımlamış olduğu söz konusu emir 6 sene öncesinde Suriye'de yaşananlardan dersler aldığını gösteren bir emir niteliğindedir. Emrin muhtevası, askerî notların her sınıf subayın anlayacağı tarzda yazılmasını, teknik ve pratik bilgileri içerir.⁴² Ayrıca bu yazılı emirle kalınmamıştır. 'Derne Komutanlığının Şifahî Olarak Alınan Günlük Emri' başlığı altında kaydedilenler, personelin mesleki ve entelektüel seviyesini arttırıcı faaliyetlerin özendirilmesi noktasında ipuçları vermektedir. Ayda bir çıkan Ordu ve Donanma Dergisini ve haftada bir çıkan Askerî Gazeteyi maiyetine tavsiye etmiştir.

bu kâfirlerin biz müminlerin kılıcına karşı direnip direnemeyeceklerini çok geçmeden anlarız. Bu acınası fanatikler sürüsü, Ruslar kendilerine kutsal Ramazan ayında saldırdılar diye bile sitem ediyordu." Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, 210.

³⁸ "(...) Ganimetler arasında nefis dış macunlarını bulup iştahla yiyen neferler var. Bu naneli ve lezzetli şeyden o kadar hoşlanıyorlardı ki, gümüş paraya bile satmıyorlardı. İngilizler bir defa bundan istifade etmek istediler. Bir gün bizim kıtalardan biri düşman siperlerinin önüne gerilmiş tel örgülerinde konserve kutuları gördü. (...) sonra içlerinden bir tanesi karanlıkta gizlice siperden çıkıp sürüne sürüne tel örgüye gitti. Bilir misin, bu kutular içinde ne vardı? El bombaları..." Falih Rifkî Atay, *Zeytindağı*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2004, 158.

³⁹ *Atatürk'ün Not Defterleri IV*, 38.

⁴⁰ Kadir Türker Geçer vd., *Atatürk'ün Sözlerinde Asker ve Askerlik Mesleği*, Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, 2013, 105.

⁴¹ İsmail Bilgin, "Maydos Mıntıka Komutanı: Kurmay Yarbay Mustafa Kemal ve Cephedeki Görev Süresi, Cepheden Ayrılışı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 18 (2015): 65-88.

⁴² *Atatürk'ün Not Defterleri X*, 76.

Gerçekten de bir subayın mesleki ve entelektüel anlamda gelişimi dinamik bir süreci ifade eder ve durağanlığı reddeder. Bu tavsiyeler ile Mustafa Kemal maiyetinin askerî becerilerini ve mesleki gelişimlerini içselleştirmeye çalışırken, bir yandan da okuma ve tetkik etme mezzetleri edinmelerini amaçlamaktadır.⁴³ Bu amacı istemekle kalmayıp takibini yapmış olduğunu yine kayıtlarından anlamaktayız.⁴⁴

Tatbikat ve Talih: “*Harp Zamanında Yapılacak Faaliyetler Barış Zamanında Yapılacak Gözlemler Sonucunda Ortaya Çıkar.*”

Mustafa Kemal’in hayatı boyunca ve not defterlerinde üzerinde durduğu ilk beş konu içerisinde tatbikatlara verdiği önem gelebilir. Gerek öğrencilik yıllarında nazari anlamda gerekse kıtalarda tatbikî anlamda ve hatta ileride devlet adamlığı zamanlarında tatbikat ve manevralarla sürekli iç içe olması bu önemin yansımasıdır.⁴⁵ *Mustafa Kemal’in İstihkâm Ve Topçuluk, Stratejik Taarruz ve Stratejik Savunma İle Subaylar İçin Yazılmış Olan Hizmeti Seferiye Talimnamesine Ait Tuttuğu Notlar* başlıklı not defterinde kaydettikleri ve kaydettiklerinin derinliği bu önemin delillerini sunmaktadır. Subaylar için plan tatbikatlarının çok faydalı olduğunu ifade ederek kayıtlara başlayan Mustafa Kemal; tatbikatlarda birliklerin başlangıçta nasıl konuşlandırılacağına öğretilmesi, subaylara açık ve anlaşılır görevlerin verilmesi, tatbikatların karşılıklı yapıldığı takdirde iyi neticeler vereceği, bu tatbikatlardan icra edenler kadar icra ettirenlerinde müspet anlamda yararlanacağı, tatbikatın gidişatı için kullanılacak kuvvetlerin gerektiği kadar olması, tatbikatın muhakemesinin doğru yapılması gibi hususları kaydettikten sonra tatbikat ile ilgili kayıtlarına devam etmiştir. Bu kayıtlar Mustafa Kemal’in hiç şüphesiz aldığı eğitimlerin ve okuduğu talimnamelerin kazanımıdır. Tamamen kendi doktrinleri demek doğru olmayacağı gibi, kendi fikirlerine hiç yer vermemiştir demek de o kadar yanlıştır. İhtimal ki döneminin talimnamelerinden⁴⁶ faydalanarak bu kayıtları not defterine almıştır. Ancak şahsi fikirlerini de pekâlâ kayıtları arasına serpiştirdiğini daha önceki kayıt örneklerinde görmekteyiz.

Mustafa Kemal’in aforizmaları onun eğitim ve entelektüel birikimi konusunda okuyucusuna muayyen bir ön fikir sunar. Elbette öznel ve özgün yorumlar, iyi alınmış bir eğitimden ve o eğitimin sonucunda oluşmuş muhakeme-mukayese melekelerinden çıkar. Örneğin; “Her gün icra olunan uygulamalı tatbikatlarda, birliklerin birbirlerine karşı tahrik edilmesi tercih edilir. Bu durum mutlak surette göz önünde bulundurularak, faraziyelerde mükemmel birlikler söz konusu edilmelidir” yargısı bir talimnameye ait olabilir ancak “Büyük birliklerin bir yorgunluktan sonraki rehabetine, kanlı bir muharebeden sonraki derin heyecana barış zamanında yer yoktur” yargısı ya da “Kendine özgü bir fikre sahip olduğuna inanan hiçbir dimağ başkaları tarafından bulunmuş olan meseleleri⁴⁷ kopya etmekle yetinemez”⁴⁸ yargısı, özneliği barındırır ve alınan eğitimin sonucundaki muhakeme gücünü gösterir. Örnekte verilen yargı, tatbikatların tam manasıyla -özellikle duygu yönünden- yaşanamayacağını, tatbikatların ancak düzen ve disiplin konusunda bir davranış kazandıracağını ifade eder.⁴⁹

Tatbikatların en zor kısmının ortaya koyulacak meseleler olduğunu kaydeden Mustafa Kemal, bu zor eylemde kolaycılığa kaçmamayı ise şu şekilde izah etmiştir: “Kendine özgü bir fikre sahip olduğuna inanan hiçbir dimağ başkaları tarafından bulunmuş olan meseleleri kopya etmekle yetinemez.” Ayrıca “meselelerin uzun ve ayrıntılı şekilde yazılı olarak verilmiş olandan daha kısa olması istenir.” yargısı da meselenin üslubu hakkında kaydettiği diğer bir konudur.⁵⁰ Tatbikatlara dair kaydettikleri arasında; subaylara muhtelif niteliklere haiz arazilerde birliklerin sevk-idaresi ve bu meyanda taarruz, savunma, takip ve geriye çekilme, yürüyüş ve ileri karakol

⁴³ *Atatürk’ün Not Defterleri X*, 91, 92.

⁴⁴ *Atatürk’ün Not Defterleri X*, 93.

⁴⁵ Konuyla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Dr. Fatih Kurt, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)*, Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, 2017.

⁴⁶ Yunus Satılmış’ın kaleme almış olduğu makale çalışmasında, subayların savaş döneminde yanlarında götürmeleri gereken malzemeler arasında talimname ve nizamnameleri sayması, Mustafa Kemal’in bu notlarına dair kaynak noktasında yanıt teşkil edebilir. Yunus Satılmış, “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Piyade Subaylarının Kıta Ve Cephe Görevleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29 (2018): 217-246.

⁴⁷ Tatbikatlarda harekâtın yapılmasına tesir eden bütün faktörlerin mantıklı bir sıra dâhilinde planlanması. Konuyla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. *Kara Harp Akademisi Taktik Mesele Çözüm Esasları*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 2013.

⁴⁸ *Atatürk’ün Not Defterleri VI*, 52.

⁴⁹ *Atatürk’ün Not Defterleri VI*, 49.

⁵⁰ *Atatürk’ün Not Defterleri VI*, 57.

görevleri gibi farklı görevlerin verilerek olgunlaşması, harp zamanında uygulanacak harekât tarzının bu gözlemler sonucunda oluşturulması gibi hususlar vardır.⁵¹

Bu defter (*Mustafa Kemal'in İstihkâm Ve Topçuluk, Stratejik Taarruz Ve Stratejik Savunma İle Subaylar İçin Yazılmış Olan Hizmeti Seferiye Talimnamesine Ait Tuttuğu Notlar*) Mustafa Kemal'in sadece tatbikatlarla ilgili tuttuğu notları göstermemektedir. Ödevlerinin bilincinde olduğunu, bilgileri yazılı materyal durumuna getirmeyi bir alışkanlık haline getirdiğini, Osmanlı Devleti'nin kullanmış olduğu talimnameler hakkında bilgisi ve Osmanlı son dönem subaylarının aldığı eğitimi de yansıtmaktadır.⁵²

Tecrübe kazanmak hiç şüphesiz bir subay için hayati bir öneme haizdir.⁵³ Bu önemi, Mustafa Kemal okumalarla, tatbikatlarla ve yaşanmışlıklarla elde edilmesi gerekliliğini sergilediği davranışlarla göstermektedir. Yaşadıklarını not alması, tarihi olayları okuyarak meseleler ortaya atarak bunlara çözüm yolları bulması ve tatbikatlara verdiği önemi birçok kez dile getirmesi bunun en büyük somut delillerindedir. Askerin tecrübe kazanmasında uyguladığı diğer bir usulü ise Çanakkale'de görmekteyiz. Bazı birlikleri muharebenin atmosferine alıştırmak için cepheye göndermesi, birliklerin gerçek anlamda muharebe sahasını görmesi, tecrübe kazanmaları noktasında çok büyük ve cüretkâr bir vakadır.⁵⁴ Yine Çanakkale'de bu birliklerin muharebe atmosferinden aldığı tecrübeden sonra disiplin ve eğitimin aksatılmaması noktasında gerekirse istirahat aralarında süngü muharebesi, idman, atış harekâtına dair konularda eğitim yapılmasını kaydetmiştir.⁵⁵

Tüm bu tatbikatlar neticesinde, harp esnasında öyle bir olgu vardır ki zaferi belirlemede bazen etkin bazen de tali bir rol oynar. Bu etkinlik harbin doğası gereği belirsizlikten kaynaklanır ve "en iyi hazırlanmış planların bile ters gidebileceği"⁵⁶ ihtimalini sürekli heybede tutmaya vesile olur. Bu olgu, talihtir. Mustafa Kemal'in talihe karşı bakış açısı, onun varlığını kabule yönelik olarak değerlendirilebilir. Hiç şüphesiz bu genç subay eğitim-talim-plan ve takip kavramlarını kendine şiar edindiği kadar talihin varlığını da inkâr etmemiş, onu kayda değer bir biçimde muhtelif zamanlarda ve mekânlarda dile getirmiştir. Altı numaralı defterde "baskın" başlığı altında söz konusu deftere özetini çıkarttığı dokümandan aldığı notlara bakacak olursak bunu görmekteyiz. Baskının ne zaman, nasıl ve hangi koşullar altında yapılması gerekliliğini sıralarken her şeyin yolunda gitmesini biraz eğitime biraz da talihe bağlamaktadır. "Bu hareket yapılırken şansın da yaver gitmesi gerekir. Bununla birlikte başarısız olunması durumunda büyük bir endişeye kapılmamalıdır. Bundan dolayı ara sıra bu hücum üzerinde çalışarak tecrübe kazanmak gerekir. Bu öyle bir oyundur ki her zaman kazanılır, nadiren kaybedilir." Tatbikat ve eğitim yapılmalıdır ancak biraz da talih, baskını yapandan yana olmalıdır iması bunu kanıtlar niteliktedir.⁵⁷

Talihle ilgili inanışının bir örneğini ise yine yıllar sonra Anadolu'da esir alınmış iki Yunan general ile mülakatında görüyoruz. Bu mülakatta salt bir talihi karşılayan davranıştan ziyade teselli kavramının da yoğunluğu hissedilir. Trikopis ve Diyenis esir alınmış iki Yunan generaldir. Bu esir generallerle samimiyetle tokalaşmış ve kendilerine kahve ve tütün ikram etmiştir. Mustafa Kemal esir generallerle muharebe hakkında analitik bir sohbete girmiştir. Sohbet esnasında iki generalin birbirlerine karşı sert tenkitlerini görünce, Trikopis'e içerisinde talihe bakış açısını teyit ettiğimiz şu rahatlatıcı sözleri sarf etmiştir. "Harp bir talih oyunudur, general. Bazen, en mahiri de yenilir. Siz, vazifenizi yaptınız. Mesuliyet talihten geliyor. Müteessir olmayınız."⁵⁸

Tarihi Bir Simülasyon Gibi Kullanmak

Mustafa Kemal'in tuttuğu bu defterlerde askerlikle ilgili kısımların diğer bir hususunu ise geçmişte yaşanmış tecrübeleri okuması, yazması, içselleştirmesi ve kendi meseleleri ile söz konusu yaşanmışlıklara kurmay dokunuşları oluşturur. 17 Nisan-19 Mayıs 1897 tarihleri arasında cereyan etmiş olan ve Osmanlı Devleti'nin zaferi ile sonuçlanan 1897 Osmanlı-Yunan savaşını defterine özet çıkartıp sonrasında ortaya koyduğu özgün problemlerine yanıtlar aramıştır. Her iki tarafın tümen idarelerinin nasıl olduğu ve nasıl olması gerektiği hususlarında yaklaşımlarını kaydetmiştir. Arazide bütünlüğün, muhaberenin ve birlikte hareket edilmesinin

⁵¹ Atatürk'ün Not Defterleri VI, 53.

⁵² Atatürk'ün Not Defterleri VI, 53-65.

⁵³ Rhoads Murphy, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul: Homer Kitabevi, 2007, 137.

⁵⁴ Atatürk'ün Not Defterleri VII, 2.

⁵⁵ Atatürk'ün Not Defterleri VII, 3.

⁵⁶ Murphy, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, 57.

⁵⁷ Atatürk'ün Not Defterleri VI, 38.

⁵⁸ George W. Gawrych, *Genç Atatürk Osmanlı Zabitanın Türk Devlet Adamına*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Doğan Kitap, 2016, 257.

gerekliliğinden bahsederek eksikliklere bir bakış açısı kazandırmıştır. Coğrafyanın harekât üzerindeki etkisini göz önünde tutan Mustafa Kemal; arazinin kötü, bozuk ve zor bir yapıda olmasının, harekâtın çetin olmasında etkili olduğunu kaydederek konumlandırmaların bu arazi yapısına uygun ve muhabereyi etkilemeyecek şekilde olmasının altını sık sık çizmiştir. “Her yerde zaferi aramamalı!” diyerek hedeflerin tayini noktasında iyi tetkik yapılmasını kaydeder ve devamında “Bir yerde kazanılan büyük bir zaferin etkisi de büyük olur” diyerek hedef tayini noktasında aforizmalarını ortaya koyar.⁵⁹ Ayrıca ilerleyen sayfalarda benzer şekilde dile getirdiği “Büyük başarılar küçükleri doğurur”⁶⁰ nazariyesi ile zafer ve başarıların ardından gelen reaksiyonların temeline odaklanır.

Bazen ise geçmişte yapılmış muharebe meydanlarını kendisi sevk-idare ediyormuş gibi meseleleri ortaya koyarak kâğıt üzerinde deneyim kazanmaya çalışmış ve not defterini adeta kroki gibi kullanmıştır. Napolyon’un hayatında da buna benzer bir örnek kendisini göstermektedir. Mısır’da 1798-1799’da mahsur kalan Napolyon, okumak üzere, Paris hükümetinden kendisine, Otuz Yıl Savaşları’nın tarihini anlatan kitaplar göndermesini istemiş ve bu savaşı tecrübe kazanmaya çalışmıştır.⁶¹ Mustafa Kemal; Türk Tarihi, İslam Tarihi, Avrupa Tarihi vb. maziden alıntılarla, düşülmüş çukurlara düşmemek için okumalar yapıp gerçekleşmiş olan muharebeleri değerlendirmiştir. Mustafa Kemal’in bu okumaları, notları ve değerlendirmeleri bir tarihçi edasıyla değil, daha çok kurmay bakış açısıyla açıklanabilir. Hazreti Ebubekir’in halife olduğu Hicri 11’inci yılda meydana gelen olaylar,⁶² meşhur Osmanlı Komutanı Makbul İbrahim Paşa’nın katıldığı savaşlar ve muharebeler,⁶³ Viyana Bozgunu,⁶⁴ Waterloo Muharebesi⁶⁵ gibi değerlendirmeleri geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.

Aldığı bu notlar onun kendisinden önce olmuş ve sonuçları dahi bitmiş olan muharebelerle ilgili ne kadar ciddi ve derinlemesine yaklaşımlar getirmekten zahmet duymadığını göstermektedir. Hatta Mustafa Kemal, tarih kitaplarının roman gibi okunmayacağını, “kendimizi başkomutan yerine koyarak” değerlendirme yapmak gerektiğinin kaydını düşerek, adeta anakronizmden kaçınmaya kapı aralamıştır.⁶⁶

Mustafa Kemal’in Matî’de gerçekleşen bir olaya karşı kaydettikleri, orduların nicelikten ziyade niteliğe önem verilmesinin ve envanterini kullanmaktaki deneyimin önemli olduğuna inandığını gösterir. O, Dünyanın en son gelişmiş teçhizatlarını bir sitayiş ile almanın, envanter kayıtlarını zengin göstermenin nicel yönden faydasının olacağını ancak nitelik bağlamında hiçbir fayda sağlamayacağını ifade etmiştir. Keza bahsi geçen savaştan paylaşılan tecrübe ise bunu kanıtlar niteliktedir. Altı Yunan bataryasının beş Osmanlı bataryasına karşı görev ifasında başarısız olması, az önce paylaşılan yargının sağlaması niteliğindedir. Bu olayla alakalı Mustafa Kemal mevcut teçhizatın en iyi şekilde kullanılmasını, nicelikten çok niteliğin ön plana çıkarılmasını vurgulamıştır. Bu bağlamda askerlerin eğitimi olmasının, teçhizat kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.⁶⁷

Bu sadece Mustafa Kemal’in bildiği ve kaydettiği bir durum değildir. O, bu durumlardan ders çıkarmayı bilerek ve bu minvalde hareket etmenin gerekliliğini vurgulayarak ayrı bir konuma sahip olmuştur. İçinde yaşadığı Osmanlı Devleti, bunu çok olumsuz bir şekilde tecrübe etmiştir. Mustafa Kemal’in döneminden yarım yüzyıl geriye gidildiğinde Osmanlı, dünya istatistiklerinde üst sıralarda olan bir donanmaya sahiptir. Gerçekten Osmanlı da nicelik bakımından gayet göz kamaştırıcı bir donanama envanteri mevcuttur. Ancak nitelik bakımından o kadar göz kamaştırmadığı “acı tecrübelerle” anlaşılmıştır.⁶⁸

Mustafa Kemal, sadece kendi içerisinde bulunduğu devletin münasebette bulunduğu devletlerle olan ilişkisine değil, aynı zamanda diğer Avrupa devletlerinin birbirleri ile münasebetlerine, muharebelerine ve savaşlarına bakarak deneyimler kazanmaya çalışmıştır. Bu, onun sadece yakın coğrafyanın harekât tarzlarıyla, ordu nitelikleri ile ilgilenmediğini, çok çeşitli tecrübeler kazanmaya istekli olduğunu göstermektedir. 1871-1890

⁵⁹ Atatürk’ün Not Defterleri IV, 18, 19, 20, 21.

⁶⁰ Atatürk’ün Not Defterleri IV, 39.

⁶¹ Parker, *Askeri Devrim*, 286.

⁶² Atatürk’ün Not Defterleri X, 45.

⁶³ Atatürk’ün Not Defterleri II, 30.

⁶⁴ Atatürk’ün Not Defterleri III, 28.

⁶⁵ Atatürk’ün Not Defterleri X, 61.

⁶⁶ Atatürk’ün Not Defterleri V, 7.

⁶⁷ Atatürk’ün Not Defterleri IV, 25.

⁶⁸ Ali Fuat Öreñç, “Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii”, *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Ed. Gültekin Yıldız, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, 208.

Almanya-Fransa Savaşı, odaklandığı ve not defterlerine kaydettiği başka bir münasebettir. Adı geçen devletlerin söz konusu yıllar arasında yapmış oldukları savaşın özetini çıkarıp yine alınan dersleri kaydetmiştir. Heybesine her bölgeden yaşanmışlıklar biriktiren bu genç subay, ileriki başarılarının bir nevi harcını karmıştır. Bu savaştan çıkarttığı neticeler hâlâ günümüzde geçerliliği olan nazariyeler olarak (enformasyon-lojistik-takip) devlet adamlarının ve komutanların sümenleri arasında gezinmesi gerekli notlar olarak görülebilir.⁶⁹

Avrupa'da ticaretin ve buna bağlı olarak devletlerin iktisadi gelişmişliğinin kıta Avrupası dışına etkileri ile oluştuğunu ifade ederek “devletler denizlere hâkim olmak zorundadırlar. Çünkü önemli meseleler denizlerdir”⁷⁰ notunu kaydederek adeta günümüze çentik atmaktadır.

Cesaret: “Korkak Kalp Daima Mağluptur”

Mustafa Kemal'in nicelikten çok niteliğe odaklandığı, not defterine aldığı kayıtlarla birlikte yukarıdaki bölümlerde açıklanmıştır. Kendisi 1897 Osmanlı-Yunan Savaşına dair teçhizat kullanımının ne kadar ehemmiyetli olduğunu not almıştır. Burada hiç şüphesiz envanter kullanımından başka önemli diğer bir husus o envantere yön verecek olan zekâ ve cesaret sahibi subayların varlığıdır. Ordu, bir organizasyon işidir ve vazgeçilmezleri günümüzde hâlâ Türk Silahlı Kuvvetleri duvarlarına işlenen “takip, kontrol, koordinasyon, motivasyon”dur. Bu kavramların tümü bir plan dâhilinde etkileşimli bir bütün olarak değerlendirilir. Bu plan, rasyonel düşünme biçiminden ve deneyimlerden beslenerek icra safhasına geçmektedir. İcra safhasında ise cüretkârlık ön plandadır. Cüretkârlık yani cesaret bu işin mayasını meydana getirmektedir. Cüretkârlığın önemine değinen Prusyalı Subay Clausewitz “Hiçbir askerî liderin yürekli olmadan büyük olduğu görülmemiştir.” diyerek cesaretin, askerî kişide en önemli teçhizattan biri olduğunu ifade etmiştir.⁷¹ Yine Yusuf Has Hâcîp *Kutadgu Bilig* adlı eserinde cesareti “Korkaklar bile başlarındaki cesur kumandan sayesinde cesaret bulurlar.” diyerek ifade etmiştir.⁷²

Mustafa Kemal'in hayatında bu iç içe geçmiş (takip, kontrol, koordinasyon, motivasyon) ve birbirleri ile bütünleşmiş kavramları görmek mümkündür. Bu iç içe geçmiş ve anlamlı bir bütünlüğü ifade eden kavramlar cesaret ile süslenir. Özellikle tetkiki iyi yapılmış, sağlam bir zemine oturtulmuş bir planın icrasını cesaretle yerine getirmek, hayat mottosunu oluşturuyor demek yanlış olmasa gerektir. Her şeyin uygun olduğu bir ahvalde, korkaklık göstermenin mağlubiyetle sonuçlanacağını ifade ettikten sonra “cesaret gösteren ve tehlikeye atılan kazanır (...) korkak kalp daima mağluptur” notunu kaydetmiştir.⁷³

Talim ve terbiyenin yanında, manevi güçten sık sık bahsetmesi de dikkati çekmektedir. Aslında bu manevi kuvvet cesaretle de ilişkilendirileceğinden bu başlık altında ele alınmıştır. Neticede manevi kuvvet cüretkâr davranmayı tetiklemektedir. Manevi kuvveti etkileyen çeşitli kavram ve olgular da vardır. Bu çeşitliliği de yine Mustafa Kemal'in perspektifinden örnekleyebiliriz. Arazideki süratin hem maddi hem manevi kuvvete etkisinden söz etmesi, süratin maddî ve manevî kuvvete olan tesirinin birçok muharebede ortaya çıktığını ifade etmesi bu örneklerden ilkidir.⁷⁴ Bu notları tuttuğu tarihten on yıllar sonra yine aynı Mustafa Kemal'in “Bomba Sırtı” olayını manevi kuvvetle açıklarken dinî argümanları yoğun bir şekilde kullanması ikinci örnek olarak gösterilebilir.⁷⁵ Mustafa Kemal'in perspektifinden çıkan bu iki örnek cesarete doğru giden yolda manevi kuvveti etkileyen kavram ve olgu çeşitliliğinden yalnızca bir kaçını ifade eder. Nihayetinde Mustafa Kemal tüm

⁶⁹ Atatürk'ün Not Defterleri V, 26.

⁷⁰ Atatürk'ün Not Defterleri V, 43.

⁷¹ Carl Von Clausewitz, *Savaşın Esasları & Strateji Üzerine Mektuplar*, Çev. Gökhan Aydın, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2017, 15.

⁷² “Cesur insan korkakların başına geçer ve herkes ondan cesaret alır. Bu söze şahit olarak, şu beyti oku; bu sözü gönlüne al ve aklına koy. Arslan köpeklerle baş olursa, köpeklerin her biri kendi karşısındakine aslan kesilir. Eğer aslanlara köpek baş olursa, o aslanların hepsi köpek gibi olur.” Erkan Göksu, *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, 71, 72.

⁷³ Atatürk'ün Not Defterleri IV, 27.

⁷⁴ Atatürk'ün Not Defterleri IV, 41.

⁷⁵ Bomba Sırtı olayı Çanakkale Muharebelerinde yaşanmış bir vakadır. Bu vakayı Mustafa Kemal bizzat şöyle açıklar: “Karşılıklı siperler arasındaki mesafe sekiz-on metre, yani ölüm muhakkak... Birinci siperdekilerin hiçbirisi kurtulmamacasına düşüyor. İkinci siperdekiler onların yerine gidiyor. Fakat ne kadar imrenilecek bir soğukkanlılık ve tevekkül ile biliyor musunuz? Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini de biliyor ve en ufak bir çekinme bile göstermiyor. Sarsılmak yok... Okuma bilenler Kur'an-ı Kerim okuyor ve cennete gitmeye hazırlanıyorlar. Bilmeyenler, kelime-i şahadet getirerek yürüyorlar. İşte bu, Türk askerindeki ruh kuvvetini gösteren hayret ve tebrike değer bir örnektir. Emin olmalısınız ki, Çanakkale Muharebesini kazandıran bu yüksek ruhtur.” F. Rezzan Ünalp, “Çanakkale Muharebeleri ve Mustafa Kemal”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, (18) 2015: 37-64.

değerlendirmelerinden sonra bir muharebede taarruz kararı çıkmışsa, icrası noktasında tereddüt gösterilmemesi ve korkulmamasını sıklıkla kaydetmiştir.⁷⁶

Cesaret kadar, savunmadaki stratejist manevralara dikkat çeken metinleri de kaydettikleri arasında yer alır. Yukarıda ele alınan bölümlerde Mustafa Kemal'in öğrenci iken yazdıkları ile gelecekteki uyguladıkları ya da karaladıkları arasında tutarlılığın olduğu defaatle verilen örneklerle ifade edilmiştir. *Mustafa Kemal'in İstihkâm Ve Topçuluk, Stratejik Taarruz Ve Stratejik Savunma İle Subaylar İçin Yazılmış Olan Hizmeti Seferiye Talimnamesine Ait Tuttuğu Notlar* başlıklı defterde adı geçen talimname ile ilgili tuttuğu notlar içerisinde "stratejik savunma" başlığı altında yazdıkları 1921 yılının notları gibi görülmektedir. Buradaki kayıtları adeta Sakarya öncesi ordunun vaziyetini açıklayan metinlerdir.⁷⁷ Sakarya öncesi siyasi girişimler, kazanılan zamandaki hazırlıklar ve temin işlemlerine öncelik vermek, yapılan hazırlıklarla taarruz edenden daha güçlü gelmek -ki bunun en büyük örneği kendi hayatında Sakarya olacaktır- bu notun gelecekte pratiğe döküldüğünün kanıtı niteliğinde olabilir.⁷⁸

Hülasa, Mustafa Kemal için "Cesaret" hasleti, askerde ihtiyat kadar, lojistik destek kadar önemli bir unsurdur. Ancak sağlam bir zeminde ve iyi planlanmış bir durumda icra edilmelidir. Cesaret sergilenecek diye mutlak itaatten ödün verilmemeli ve disiplin elden geldiğince sağlam tutulmalıdır. Cesaret kavramı ile birçok kavram girift bir şekilde uyumlu yürütülmelidir. Cesareti öven Mustafa Kemal "Harpte disiplinin yerini cesaret benzeri unsurlar tutamaz. Barış zamanında güzel talim ve terbiye görmüş ve bu sayede mükemmel bir askerî disipline ve düzene alıştırmış olan bir birlik, ne zaman olursa olsun bir hücumla başa çıkabilir" diyerek cesaretin kontrollü icrasında, disiplinin etkisinden söz etmiştir.⁷⁹

"Sancım Var, Uyuyamadım, Hafıza Kur'an Okuttum."

Olaylar dedüksiyon merkezli incelendiğinde ayrıntılar göz ardı edilebilir ve konunun tam manasıyla anlaşılması zor hâle gelebilir. Oysa ayrıntılar her zaman tümevarımda basamaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir askerî yaşadıkları, tecrübeleri ve kaydettikleri genel manada okunurken, okunan metin özelden ve ayrıntılardan uzak ise, muhatabına anlam bakımından gerçekleri tam anlamıyla yansıtmayabilir. Bu meyanda ayrıntılara girmek, genel çerçeve hakkında anlam arayışımızı realiteye bir nebze daha yaklaştırır ve hakikat ile değerlendirmeler yapmamıza vesile olabilir. "Ayrıntılara mümkün olduğunca nüfuz etmek zorundayız" diyen Carl von Clausewitz, bunu mazide yaşanmış muharebelerin iklimini daha iyi kavramak adına söylemiştir.⁸⁰ Mustafa Kemal'in bir asker olarak gezdiği coğrafyalarda ve icra ettiği görevlerde notlarını sağlıklı bir ortamda aldığını söyleyemeyiz. Kitapları uygun mekânlarda okuduğu da pek söylenemez. Fiziksel ve mental anlamda hep bir kaosun içerisinde okuduğunu ve not aldığını daha sonrasında ise bu zor şartlar altında karar aldığını görmekteyiz. Önemli olan ve onu sürekli ön planda tutanda bu özellikleridir. Başarılı kararların arkasındaki yaşananlar her şeyin pürüzsüz bir zeminde gittiğini göstermemektedir.

Mustafa Kemal'in sağlığı ile ilgili sorunları çok erken yaşlardan itibaren kendisini sürekli rahatsız etmiştir. Ancak vatanperverlik duygusu, bu sağlık sorunlarını ve rahatsızlıklarını galebe çalmıştır. Hayatının çoğu döneminde ağrılar ve sızılar çekmesine rağmen bir an olsun bahane etmeden ter dökmeye, okumaya, yazmaya ve düşünmeye ara vermemiştir. Yine kaydettiklerinden bunu vazıh bir şekilde görmekteyiz. Kayıtlar 1922 yılı Mart ayı içerisinde yer almaktadır.

⁷⁶ Atatürk'ün Not Defterleri IV, 51.

⁷⁷ Atatürk'ün Not Defterleri VI, 41-42.

⁷⁸ Konuyla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Selim Erdoğan, *Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.

⁷⁹ Geçer vd. *Atatürk'ün Sözlerinde Asker*, 118.

⁸⁰ "Ayrıntılara mümkün olduğunca derinlemesine nüfuz etmek zorundayız. Az sayıda tekil çarpışmaya dair ayrıntılı bilgi birçok büyük seferin genel bilgisinden daha yararlıdır. Bu nedenle sıradan tarih kitaplarındansa, ayrıntılı anı ve günlükleri okumak evladır." Bkz. Clausewitz, *Savaşın Esasları*, 53.

9 Mart 1922 Perşembe	<p>“Saat 07.00’de kalktım. Biraz kitap okudum. Bazı telgraflar yazdılar. Saat 09.00’da hareket.”</p> <p>“Saat 11.15’te Belpınar’a hareket. Diğer otomobil geri kaldı. Kırılmış. (Bozulmuş.) Yemek. Aziziye’den Mahmut Bey’in geldiği otomobili çağırdık. Kendi otomobilimizi göndererek arkadaşları aldırık.”</p> <p>“Gece rahat ve yeterince uyuyamadım. 1 saat yattık. 6-7.00’de uyandım. Tekrar yattım. 7.20’de uyandım. Bununla birlikte sıhhatçe fena değilim.”</p>
10 Mart 1922 Cuma	<p>“Sabah Saat 9’da Hüseyin Paşa da ileri karakol (İzmit hattı) mevzilerine hareket etti. Orada hayvanla bir saatte tepeye çıktık. Bir saat ileri araziye, yeni araziye inceledik. Sonra bir saat de geriye indik. Bir bölük hazır, gördüm. Saat 2, sonra da hazırlanmış bir gölgelik çadırında yemek yedik. Yemek sonunda rüzgardan çadır başımıza devrildi.”</p> <p>“Saat 5’te Aziziye’ye vardık. Yorgunluk hissettim. Bilhassa güneş yakmıştı. Bir saat kadar uyudum. Sonra vücudumu sünger ile sildim, yeterince istirahat etmişim. İsmet, Yakup Şevki ve Selahattin Paşalar gelmişlerdi. Beraber yemek yedik. Bazı telgraflar gelmişti, gördüm. Hafıza Kuran okuttum. Saat 10.00’da gittiler. Benim notları yazıyorum. Biraz kitap okuduktan sonra yatacağım. Yarınki planımız 3’üncü Tümeni de teftiştir.”</p>
11 Mart 1922 Cumartesi	<p>“Sabah Saat 9’da hareket ettik. Tümeni bir daha toplanmış hâlde bulduk. Geniş yolda yol boyunca önünden gittik. Bazı ufak durumlar verdim. Biraz hareket yavaşlığı ve amirleri yanlış anlamış gördüm.”</p> <p>“Yarınki plan: Yolda Şevki Paşa ile buluşacağız. 4’üncü Kolordunun sağ tarafından teftişe başlayacağız. Saat 09.00’da hareket olunacaktır. Akşam Bolvadin’e gideceğiz. Sonra yalnız kaldım. Bu notları yazdım. Şimdi kitap okuyacağım.”</p>
12 Mart 1922 Pazar	<p>“Şevki Paşa ile Kemalettin Bey görüştüler. Tepeye çıktık. 11’inci Tümenin iki alayını teftiş ettik. Güz köye, oradan Bolvadin’e hareket ettik. Bolvadin 45 46 çıkışında memurların ve ahalinin, öğrencilerin karşılaması. Belediye dairesine indik.”</p> <p>“Fazla olarak kalbimde kesinti olduğunu buldu. Nabızda üçte bir kesilme var. Orasını hazırlamışlar. Sağ böbreğim fazla ağrıyordu. Orada yatmaya mecbur oldum. Tamamen hasta gittim. Doktor Hulusi Bey geldi. Beni muayene ve tedavi etti. Bütün gece ağrım vardı.”</p>
13 Mart 1922 Pazartesi	<p>“Yatakta, ağrılı.”</p>
14 Mart 1922 Salı	<p>“Biraz kilo kaybettim. Hemen Akşehir’e hareket etmeye karar verdim. İyileşinceye kadar teftişe son verdim. Saat 11’den önce Çay’a hareket. Orada trende İhsan Paşa ile görüştük. O, Afyon güneyinden taarruz fikrinde.”</p> <p>“Oradan Akşehir’e doğru hareket ettim. Öğleden sonra 2.20’de Akşehir’e vardık. İstasyon caddesi üzerinde doktor (...)’nin hanesini hazırlamışlar, çok rahattır. Banyo vesaire yaptırmışlar. Gelir gelmez soyundum. Yattım. Biraz sonra kalktım. Yoğurt yedim. Doktor geldi. Muayene etti. Kilo kaybı hafiftir, yani iyidir.”</p>
15 Mart 1922 Çarşamba	<p>“İyiyim. Banyo aldım. İsmet Paşa’nın karargâhına gittim. Beraber geldik. Yemek yedik. İbnürreşit’in vekili diye gelmekte olan kişileri gördüm.”</p> <p>“Bir dişim ağrıyordu. Çıkardım. Akşam yemeğini İsmet Paşa ile beraber yedik. Saat 01.30’a kadar meşgul oldum.”</p>
16 Mart 1922 Perşembe	<p>“mühim bir şey yok.”</p>

ÖKKEŞ KÜÇÜKDAĞILKAN

17 Mart 1922 Cuma	“Evin düzenlemesi ile meşgul oldum. Saat 2’ye kadar. Yemek. Bu esnada İsmet Paşa Konya Valisi ile geldi. Beklediler. Saat 4’e kadar konuştuk. Sonra uçak bölümünü teftiş ettim.” “Karargâha varış. Saat 8’e kadar yalnız kaldım. Mustafa Abdulhalik Bey geldi. Hafıza okuttuk. İsmet Bey de geldi. Yemekten sonra gittiler. Ben de yattım. Saat 11, çok fırtına vardı. Bugün çok limonata içtim. Bağırsaklarım ağrıyor. Rahatsızım”
18 Mart 1922 Cumartesi	“Daha iyi kalktım. Fakat yine bağırsaklarımda olağan dışı bir durum var. Hava rüzgarlıdır. Banyo almadım. Yatakta biraz kitap okuduktan sonra hazırlandım. Çalışma odasına geçtim. Kitap okudum. Kaput için terzi ile meşgul oldum. Doktor Hulusi Bey rejimi izah etti.” “Mustafa Abdulhalik Bey veda için geldi. Kendisiyle Saat 9’a kadar bazı idari meseleleri görüştüm. Yemek yedim. İsmet Paşa geldi. Ankara ile mevcut durum hakkında haberleşme yaptık. İstanbul ve Avrupa gazeteleri geldi. Akşam rapor ve son ordu emrini bir kurmay subay izah etti. Saat 1.30’da İsmet Paşa gitti. Saat 2’ye kadar çalıştım. Yattım”
19 Mart 1922 Pazar	“İlaca da başladım. On beş gün alacağım.”
20 Mart 1922 Pazartesi	“Müdafaa-i Hukuk Heyetinden. İhsan, Fahrettin Paşalar geldi. İhsan Paşa şikayet etti. Haksızdır. Açık konuştum. Otomobil ile gezdim. İsmet Paşa’ya gittim. Beraber bize geldik. Fahrettin Paşa ile kurmay subayımı yemeğe davet etmişim. Hafız Kur’an okudu.”
21 Mart 1922 Salı	Kayıt yok.
22 Mart 1922 Çarşamba	“Medreseyi, mektepleri dolaştım. Geç vakit Kazak köyüne gittik. Karanlıkta döndük. Bataklığa saplandık. Geri dönüşte rahatsız idim.”
23 Mart 1922 Perşembe	“Rahatsızdım. Antalya milletvekilleri Mustafa Tahsin Beyler geldi. Doktor geldi. İstirahat verdi. Akşam çok sancı çektim.”
24 Mart 1922 Cuma	“...gece yarısından sonra Saat 4.00’e kadar Ankara’daki Bakanlar Kurulu ile haberleştim. Haberleşme sonucunu yazdım. Verilecek cevap hakkında bir şekil bildirdim. Onların, bildirilen notadaki maddelerin bir kısmını kabul ve bir kısmını değiştirmekle yetinmek istiyoruz. Anlaşamadık. Onlar Biçer’de, ben Sivrihisar’da görüşme teklif ettim. Fakat Cumartesi Mecliste iki tarafın düşüncelerini açıklayarak Meclisin bir görüşünü almak şartıyla Saat 04.00’ten sonra yattım. Sancı çektim. Saat 07.30’da kalktım.”
25 Mart 1922 Cumartesi	“Banyo biraz rahat ettirdi.”
26 Mart 1922 Pazar	“Gece yine sancı çektim. Uyandım. Tekrar yattım. Sabah banyo rahatlatı. 21’de akşam treni ile hareket ettik. Rusya ataşemiliteri ile istasyonda görüştüm. Trende İsmet Paşa ile de memleketin emniyeti, eğitimi, iktisadi açıdan canlandırılması hakkında görüştük. Ordu ve teftiş heyeti hakkında görüşme yaptık.”

Tablo 3: 18 Günlük Kronoloji (9 Mart 1922-26 Mart1922)

Yukarıdaki tabloda Mustafa Kemal'in tutmuş olduğu not defterlerini kaynak olarak Büyük Taarruzdan aylar öncesinde yaşadığı 18 günlük bir zorluk cetveli düzenlenmiştir. Hayatının sadece 18 günlük bir kısmında çektiği bu sağlık sıkıntıları arazide olmanın, görev ifası için mesaide olmanın, başkomutan olmanın, başarı yolunun dikenlerden geçtiğinin, zaferde bahaneye yer olmadığına örneklerini sunmaktadır. Aslında bu cetvel bir zorluk cetvelinden ziyade zafere giderken nasıl davranış ve tutumlar sergilemek gerektiğinin bir rehberi niteliğindedir. Bu aynı zamanda kendisinin, askerî disiplininin ve takibi hiçbir zaman elden bırakmadığının kanıtıdır.⁸¹ Mustafa Kemal'in bu yorgun durumları yine dönemin edebî eserlerine yansımıştır.⁸²

Bu program ve disiplin yüzyıl sonrasından bile görülmekte ve kaydedilmektedir. Amerikalı bir binbaşı olan Maj. Eric T. Venditti Şubat 2021 tarihli ve "The Rock of Gallipoli The Leadership of Mustafa Kemal" başlıklı kaleme almış olduğu makalede bir komutanın operasyon sürecindeki rolünü ve yine komutanda bulunması gereken nitelikleri ele almıştır. Bu niteliklerin ise Çanakkale Muharebelerinde görev alan Mustafa Kemal'de bulunduğunu kaydetmiştir. Bu söz konusu niteliklerin Mustafa Kemal'de bulunduğuna diğer bir kanıt ise bu 18 günde saklı olsa gerektir.⁸³

Sonuç

Mustafa Kemal bu notları tutmaya başladığında Harbiyeli bir öğrenci idi. Doğal olarak ileride kendisini ne beklediğini bilmiyordu. Bu bilinmezliğe rağmen ilk tuttuğu notlar ile son tuttuğu notlar arasında pek bir tutarsızlığının olmaması onun karakteri noktasında ipuçları sunar ve askerlik mesleğine bağlılığını ortaya çıkarır.

Aslında bu karakterin ve meslek bağlılığının ortaya çıkmasındaki amillere bakacak olursak, ilk olarak 19'uncu yüzyıl dünyasının medya, teknoloji, iktisadi, askerî değişimleri ile birlikte, Osmanlı Devleti'nin bu değişimler sonucunda emperyalizme karşı taksim edilmesi konusu karşımıza çıkmaktadır. Mustafa Kemal taksim edilmeye çoktan başlanmış bir devletin içerisine doğmuş, aynı zamanda kendi içerisinde de Fransız Devrimi'nin getirmiş olduğu yeni kavramları tartışan ve okuyan bir çevreye maruz kalmıştır. Emperyalizm tarafından paylaşılmaya başlanan bir devlette askerlik mesleğini seçmek ve meşrutiyetin fikir babalarının eser verdiği bir ortamda bolca okumayı ve yazmayı seçmek olağan bir durum olsa gerekti. Bu iki sebep çevrenin Mustafa Kemal üzerindeki etkisini izah ediyor diyebiliriz. Bu etkilere ek olarak; Osmanlı Devleti'nin askerî okullarının kurumsal hafızasının yerine oturduğunu, müfredat olarak olgunlaşma diyebileceğimiz bir döneme denk gelmiş olmasını ve Mustafa Kemal'in Osmanlı subay kadrosundan elit ve aydın çehrelerle muhatap olmasını sayabiliriz. Bu amiller içerisinde davranış ve tercih noktalarında değişime uğramamak mümkün olmasa gerektir. Nitekim öylede olacak bu faktörler davranışlarını ve tercihlerini etkileyecektir. Daha sonrasında görev aldığı coğrafyalarda edindiği tecrübelerini, yapmış olduğu seyahatlerden gözlemlediği dinamizmi, okuduğu kitaplardan öğrendiği bilgileri bu amiller arasına koymasını bilecektir. İşte tüm bu saydıklarımız onun karakterini şekillendirecek olan etkenlerdi. Tabi ki tüm bu sayılanların yanına inandığı talih olgusunu da koyabiliriz.

Okumanın ve not alma eğiliminin yaygın olduğu bir çağda, bu statik olmayan hayatın inkişafı, çağ ötesine ayak uydurmaya çalışan ve kalemi elinden bırakmayan bir subayı ve bir devlet adamını ortaya çıkarmaması olağanüstülüğü ifade ederdi. Hiç şüphesiz çağının bu getirilerini rasyonel bir biçimde kavrayıp içselleştirmesi onun öznel bir gayretinin de sonucudur. Öğrencilik yıllarından başlayarak ölüm döşegine kadar okumayı ve not almayı elden bırakmayan Mustafa Kemal'in bu tutkusunu, 12 ciltlik bu küçük not defterlerinden anlamaktayız. Hemen hemen her konuda kayıtlar tutması onun çok yönlülüğüne, en çok askerlik konusunda notlar tutması ise mesleğine olan bağlılığına bir delildir.

Uzun bir zaman aralığında tutulmuş bu not defterleri, aslında Mustafa Kemal'in zihin kronolojisini de ortaya çıkarmaktadır. 1905 kayıtları ile 1922 kayıtları arasında paradoksa karşılık gelen elle tutulur çok az bilgi

⁸¹ *Atatürk'ün Not Defterleri VIII*, 43, 44, 45, 46, 47, 48. Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk'ün sağlığı, hastalıkları ve ölümü ile ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, Doktora Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, 2000.

⁸² "Karargâhta da dıştan sakın görünmekle birlikte, güç anlar yaşıyorduk. Ben hep büromda çeviri ve makine ile uğraşıyordum. Bazen Mustafa Kemal Paşa gelir, bir kahve ismarlar, azıcık otururdu. O günlerde, bütün enerjisiyle çalışıyordu. Aynı zamanda ateşi vardı ve hastaydı. Bugünlerde Dr. Refik'le Dr. Adnan âdeta endişeyle etrafında dolaşır onunla meşgul olurlardı." Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1994, 124.

⁸³ Maj. Eric T. Venditti; "The Rock of Gallipoli The Leadership of Mustafa Kemal", *Military Review: The Professional Journal of the U.S. Army*, January-February, 2021: 101-106.

mevcuttur. İlk zamanlar ileride bu defterleri yayımlamak gibi bir amacı yoktur. Onun içindir ki bu yazılanlar - özellikle ilk notları- Mustafa Kemal'in aslında enâniyetten uzak saf düşüncelerini ve içerisindeki duygu yoğunluğunun yansımaları ifade eder. Nasıl ki 21'inci yüzyıl insanı çeşitli konulara dair duygu ve düşüncülerini yazmak için sosyal medya enstrümanını kullanıyorsa, Mustafa Kemal de belki aynı mefkûre ile olmasa bile not defterlerine koşturmuştur. Tıpkı 21'inci yüzyıl bireyleri gibi bazen meslekle alakalı durumlarını, kitaplarını, nazariyelerini, bazen aşklarını, şiirlerini, bazen de melankolik ve iktisadi çıkmazlarını not defterine kaydetmiştir. Tek fark; 21'inci yüzyıl insanı çevresine, o kendisine yazmıştır diyebiliriz.

İşte biz bu makalede Mustafa Kemal'in kendisiyle paylaştığı profilini asırlar sonra açıyor, tıpkı günümüz dünyasında olduğu gibi; kişi hakkında ortalama bir fikir sahibi olmaya çalışıyoruz. Birileri okusun amacı güdülmeden yazıldığı için riyakârlıktan uzak olduğu çıkarımını yapmakta zorlanmıyoruz.

Onun kaleme ve kılıca bağlılığı, ortaya keskin fikirleri olan, meslek sevgisini doruklarda yaşayan bir komutanı ve akabinde entelektüel devlet adamını ortaya çıkarmıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Atatürk'ün Not Defterleri I - Hareket Ordusu Kurmay Başkanı Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal'in Not Defteri İle Hareket Ordusu Karargâhı Kayıt Defteri. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2004.

Atatürk'ün Not Defterleri II - Harp Akademisi Öğrencisi Mustafa Kemal'in Not Defteri. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2004.

Atatürk'ün Not Defterleri III - Mustafa Kemal'in Osmanlı-Rus Seferi Ve Muharebeleri (İkinci Viyana Kuşatması Öncesi), Avusturya-Macaristan (1683 İkinci Viyana Kuşatması) Seferi Ve Osmanlı-Rus (1768-1774) Seferi Hakkında Tuttuğu Notlar. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2005.

Atatürk'ün Not Defterleri IV - Mustafa Kemal'in 1897 Türk-Yunan Savaşı İle İlgili Tuttuğu Notlar. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2005.

Atatürk'ün Not Defterleri V - Mustafa Kemal'in 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı Konusunda Tuttuğu Notlar İle 1905-1908 Yılları Arasında Tuttuğu Günlük Notları, 1922 Yılına Ait Çeşitli Konularda Tuttuğu Notları. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2005.

Atatürk'ün Not Defterleri VI - Mustafa Kemal'in İstihkâm Ve Topçuluk, Stratejik Taarruz Ve Stratejik Savunma İle Subaylar İçin Yazılmış Olan Hizmeti Seferiye Talimnamesine Ait Tuttuğu Notlar. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2005.

Atatürk'ün Not Defterleri VII - 19 Ncu Tümen Komutanı Albay Mustafa Kemal'in Not Defteri İle Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıkışı'ndan - Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılışı'na Kadar Tuttuğu Günlük Notları. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007.

Atatürk'ün Not Defterleri VIII - Mustafa Kemal Atatürk'ün 1921 Yılına Ait Günlük Notları, 1922 Yılına Ait İç Olaylarla İlgili Notları, Askerî Ve Siyasi Konulardaki Günlük Notları, 1922 Yılına Ait Çeşitli Konularda Tuttuğu Notları. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2008.

Atatürk'ün Not Defterleri X - Mustafa Kemal'in 5'inci Ordu Karargâhında Görevli İken Tuttuğu Notlar İle Trablusgarp Cephesi'ndeki Günlük Emir Defteri. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009.

Atatürk'ün Not Defterleri XII - Mustafa Kemal Atatürk'ün Hukuk Alanında Yapılması Tasarlanan İnkılaplar ve Ankara Hukuk Fakültesinin Açılışı, Millî Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerinde Gerçekleştirilen İnkılaplara Karşı Gösterilen Tepkiler ve 1931 Yılı Ocak-Şubat-Mart Aylarında Yaptığı Yurt Gezileri İle İlgili Olarak Tuttuğu Notları İçeren Not Defterleri. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009.

Adıvar, Halide Edib. *Türkün Ateşle İmtihanı Kurtuluş Savaşı Anıları.* İstanbul: 1994.

- Akççek, Eren. *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*. Doktora Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, 2000.
- Aksan, Virginia H. *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1981.
- Atay, Falih Rifki. *Zeytindağı*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2004.
- Bilgin, İsmail. "Maydos Mıntıka Komutanı: Kurmay Yarbay Mustafa Kemal ve Cephedeki Görev Süresi, Cepheden Ayrılışı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*.18 (2015): 65-88.
- Bloch, Marc. *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim, 2008.
- Clausewitz, Carl Von. *Savaşın Esasları & Strateji Üzerine Mektuplar*. Çev. Gökhan Aydın. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2017.
- Erdoğan, Selim. *Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.
- Geçer, Kadir Türker. *Atatürk'ün Sözlerinde Asker ve Askerlik Mesleği*. Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Güler, Ali. *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgeleri Işığında)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
- Gawrych, George W. *Genç Atatürk Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Doğan Kitap, 2016.
- Göksu, Erkan. *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Kara Harp Akademisi Taktik Mesele Çözüm Esasları*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 2013.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. Çev. Ceren Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Kurt, Fatih. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)*. Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, 2017.
- Murphy, Rhoads. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*. Çev. M. Tanju Akad. İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- Niyazioğlu, Aslı. "On Altıncı Yüzyıl Sonunda Osmanlı'da Kadılık Kâbusu ve Nihân'nin Rüyası", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*. 31-2 (2007): 133-142.
- Öreñç, Ali Fuat. "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*. Ed. Gültekin Yıldız. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017: 173-227.
- Parker, Geoffrey. *Askeri Devrim Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*. Çev. Tuncay Zorlu. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Satılmış, Yunus. "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Piyade Subaylarının Kıta Ve Cephe Görevleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 29 (2018): 217-246.
- Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*. Ankara: TTK Yayınları, 1973.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013.
- Ünalp, F. Rezzan. "Çanakkale Muharebeleri ve Mustafa Kemal", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*. 18 (2015): 37-64.
- Volkan, Vamık D. "Kemal Atatürk'ün Psikanalitik Biyografisi Üzerine", Çev. Zeynep Nevin Yelçe, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu Norman Itzkovvitz Armağanı*. Der. Baki Tezcan, Karl K. Barbir. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, 273-288.
- Venditti, Maj. Eric T. "The Rock of Gallipoli The Leadership of Mustafa Kemal", *Military Review: The Professional Journal of the U.S. Army*. January-February, (2021): 101-106.
- Zürcher, Erik-Jan (ed.). *Askerlik "İşi" Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500-2000*. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

İnternet Kaynakları

https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/index.php?title=Atat%C3%BCrk%27%C3%BCn_Okudu%C4%9Fu_Kitaplar&oldid=3960 Erişim 26.04.2021.

ÇUKUROVA STRATEGY OF FRANCE IN THE NATIONAL STRUGGLE PERIOD

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE FRANSA'NIN ÇUKUROVA STRATEJİSİ

MURAT KÜTÜKÇÜ*

ABSTRACT

After the second half of the 18th century; the imperialist policies of the states such as England, Russia and Austria on the Ottoman Empire, caused significant changes in France's strategy in North Africa and the Eastern Mediterranean. Although the Ottoman Empire tried to carry out its foreign policy with its balance policies until the end of the century, it couldn't prevent the transfer of population to the western states in order to establish colonies under the name of commercial activities in its territory. The privileges granted by the capitulations with the 1839 Tanzimat and 1856 Islahat Edicts, known as the enactment movements in the Ottoman Empire, increased the population of a new western settler dealing with trade under the name of "Levantine (eastern)" in the Ottoman lands. As well as the missionary schools opened in the region with this population, organized and supported by the separatist Arab population in Lebanon and Jordan. Despite the great defeat of the Ottoman Emperor against Russia in 1878 and the subsequent Berlin Congress, France set its sights on the North African lands (Algeria, Morocco, Tunisia and Egypt) and occupied them one by one. In spite of this occupation, France had to withdraw from Egypt, three years later, which was on the eastern trade route of England. By the First World War, France's eastern strategy became clear with the Sykes-Picot Agreement signed between two other allies, England and Russia. Along with Syria and Lebanon, France seized the opportunity to gain control over Çukurova, which has become a center of attraction for the French Levantines since 1860 and also the raw material warehouse of many industrial products. The occupation of this region, which was of vital importance for the French industry, which lost most of its Western and African colonies to England, would be a very valuable gain. The aim of this study is to analyze Çukurova Strategy of France, which was the basis of France's eastern strategy and also was occupied by the Syria Alliance with Britain after the First World War.

Keywords: Cilicia, Çukurova, France, Occupation, Strategy.

ÖZ

18. Yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiltere, Rusya ve Avusturya gibi devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyalist politikaları, Fransa'nın da Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz stratejisi üzerinde önemli değişimlere neden olmuştur. Yüzyılın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu denge politikalarıyla dış siyasetini yürütmeye çalışsa da topraklarında ticari faaliyetler adı altında batılı devletlerin koloni oluşturmak amacıyla nüfus sevkiyatının önüne geçememiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda kanunlaşma hareketleri olarak bilinen 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat fermanları ile kapitülasyonların verdiği ayrıcalıkları, Osmanlı topraklarında "Levanten (doğulu)" adı altında ticaretle uğraşan yeni bir batılı yerleşimci nüfusunun artmasına, ayrıca bu nüfusla birlikte bölgede açılan misyoner okulları ile de Suriye, Lübnan ve Ürdün bölgelerinde ayrılıkçı Arap nüfusu teşkilatlandırılarak desteklemiştir. Osmanlı İmparatoru'nun Rusya karşısında 1878'de aldığı büyük yenilgi ve devamında Berlin Kongresi ile Fransa, Kuzey Afrika topraklarına (Cezayir, Fas, Tunus ve Mısır) göz dikmiş ve birer birer işgal etmişse de, İngiltere'nin doğu ticaret yolu üzerinde bulunan Mısır'dan üç yıl sonra çekilmek zorunda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı ile Fransa'nın doğu stratejisi diğer iki müttefiki İngiltere ve Rusya arasında imzaladıkları Sykes-Picot Anlaşmasıyla belirginleşmiş; Fransa, Suriye ve Lübnan ile birlikte 1860'dan beri Fransız Levantenler için cazibe merkezi haline gelen, birçok sanayi ürününün hammadde deposu olan Çukurova üzerinde de kontrolü sağlama fırsatını ele geçirmişti. Batı ve Afrika sömürgelerinin çoğunu İngiltere'ye kaptıran Fransa endüstrisi için hayati öneme haiz bu bölgenin işgal edilmesi çok değerli bir kazanım olacaktı. Çalışmanın konusu; Fransa'nın doğu stratejisinin temelini oluşturan ve Birinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere ile yapmış olduğu Suriye İttifaknamesi ile işgal ettiği Çukurova Bölgesi ile ilgili stratejisini analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Çukurova, Fransa, İşgal, Klikeya, Strateji.

* Dr., Çağ Üniversitesi, muratkutukcu@cağ.edu.tr, ORCID: [0000-0003-4311-8036](https://orcid.org/0000-0003-4311-8036).

Introduction

The needs for the raw materials and the ambitions to sell industrial products of the states which completed the industrial revolution, accelerated the search for colonies.

The Ottoman Empire, in which some states planned to share their territory, began to collapse from the inside and outside. While the First World War was going on; England, France, Russia and Italy shared the Ottoman Empire among themselves with various treaties.

While Russia's idea of establishing an independent Armenian State¹ stretching from the Cilician² coast to the Mediterranean continuing, the conflict between England and France continued until 1912, after Napoleon's invasion of Egypt. After receiving the commitment from England and Russia that Syria and the adjacent Southern Anatolian lands would be given to France, it worked as if France were the secret owner of the region.³

During the First World War, secret agreements were made between England, France, Russia and Italy. The agreement which was included Çukurova region, was signed on 16 May 1916 by Colonel Mark Sykes on behalf of the British government and Minister Georges Picot on behalf of the French government. According to this agreement, the British would take Iraq except Palestine and Mosul, and the French would take all of Southern Anatolia apart from Syria. Thus, Iskenderun and Mersin ports, Ergani copper mines and Cilicia (Çukurova) cotton were left to the French.⁴

Colonial states tried to reach their aims in various ways without touching in their territorial integrity as they considered the conflict between each others in the division of inheritance.⁵

In the First World War, the Ottoman Empire, could not succeed in Çanakkale and wanted peace after the defeat of its allies. The war ended with the signing of Armistice of Mudros on October 30, 1918.⁶

With the defeat of the Ottoman Empire in the First World War and also the defeat of Germany at the same side and the revolution in Russia; Britain and France could share the Ottoman legacy. The war ended with the Armistice of Mudros for the Ottoman Empire, but the way leading to the invasion of the country had just begun. The provisions of the Mudros Armistice Agreement that directly concern Çukurova; Articles 5, 7, 10 and 16.

Article 5: Immediately demobilization of the Turkish Army, except for the units necessary for the control of the borders and the maintenance of internal order.

("Immediate discharge, apart from the military force required for the protection of the borders and the maintenance of internal security, will be decided by the Entente Governments after negotiating with the Ottoman State")

Article 7: Allies have the right to occupy any strategic point if any situation arises that threatens their own security.

("The Allied Powers shall have the right to occupy any point of deportation in the event of a situation threatening their security")

Article 10: Allied occupation of the Taurus tunnels.

Article 16: The withdrawal of all troops from Cilicia, except as necessary for the surrender of all garrisons in the Hejaz, Asir, Yemen, Syria and Iraq to the nearest Allied Commander, and for the maintenance of order as set forth in Article 5.

¹ Evgenii Aleksandrovich Adamof, *Rusların Emelleri, Anadolu'nun Taksimi*, Trans. Babaeski Hüseyin Rahmi, İstanbul, 1969, 61.

² In some foreign sources, the term Cilicia is used for Çukurova.

³ Laurance Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, Trans. Tevfik Alanay, 1972, 112.

⁴ Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara: Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Publications, San Printing House, 1970, 25; England would take Mesopotamia, Haifa and Akka ports together with Baghdad and Basra, France would take the Syrian coast, Adana province (Cilicia), Southern Anatolia together with Harput: Ahmet Hulki Saral, *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi IV. Cilt*, Ankara: Official Publications of Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Serial No: 1, 1966, 7.

⁵ Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültür Dergisi*, 219 (1981), 240-249.

⁶ Kemal Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde, Fransız Propaganda ve Casusluk Faaliyetleri ile Millî Kuvvetlerin Buna Karşı Yayınladığı 1920 Tarihli Yeni Bir Belge", *Gazi Akademik Bakış*, 3 (Winter 2008), 104.

("All guard troops in Hejaz, Asir, Yemen, Syria and Iraq will be surrendered to the closest Entente commander. Apart from the amount required to maintain the order of the forces in Cilicia, decisions will be made in accordance with the conditions in the fifth article. will be withdrawn.")⁷

What Was the Importance of Çukurova?

The Middle East region has maintained its importance in every period of history. In addition to being a cross road between the east and the west, the presence of important water channels and the industrialization that started at the end of the 18th century further increased the interest of the colonial states in the Middle East. The Middle East is an excellent market as it is both a consumer and a raw material warehouse.⁸

France wanted to hold a triangulation point in the Eastern Mediterranean. In order for France to establish its influence in the Syrian region, which it determined as the bridgehead, and to prevent the dangers that could come to Syria from the north, it was necessary to seize the Taurus passes, and therefore Çukurova. Cilicia had economic necessity as well as strategic importance for the French. France, which could only meet 7.4% of the cotton it needed from its colonies, wanted to get rid of the US dependency on cotton raw materials. Achard, Agricultural Engineer from the French High Commission in Beirut, emphasized in his report that Cilicia, all of France's cotton needs, could meet at Cilicia and northern Syria, and that region should be in the hands of France.⁹

Briand, who was the French Prime Minister of the time, said, *"With the Adana region and Mersin port, Iskenderun constitutes a natural and perfect gulf. On the other hand, the mountains that will provide strategic defense are quite far from the gulf. This is why we decided to limit the borders of our military influence area, upon the consent and wishes of the Armenians. We wanted to take it far,"*¹⁰

Achard stated in his report that they would not face the difficulties that await every colonist in the holding of Cilicia and northern Syria, which are not far from Marseille. And they would complete the work started by Germany by replacing their great enemy, with defeated Germany.¹¹

In addition, the French wanted to take advantage of the Armenians by bringing the Armenians, who were previously removed from the region with the Relocation Law. They planned to settling Armanians to Çukurova and to use the Armenians as a tool against the Turkish Nation. If they had to leave the region, they would fill the void with the Armenian Statelet, and a buffer state would be established between the Turkish State and the Muslim Arabs in the south, in Syria and the unification of Muslims would be prevented. Another reason for France's interest in the region is the thought of there should not be a strong state, especially a Muslim state, in the Middle East.¹²

The British, on the other hand, thought of leaving a piece of land that was constantly boiling and that they thought would definitely be defended by the Turks to the French and to distract them from their Arab lands.¹³

With the Armistice of Mudros, the relevant articles of Sykes-Picot were amended, Britain used Kurdish and Armenian separatist elements to consolidate its influence in the regions left to itself and France tried to increase its power in the region against the Turks by getting support from both the British and Armenians for its dominance in Çukurova and its surroundings. The Armenians, who were under the protection of England and France, also planned to reduce the Turkish population in the southern provinces and to establish the Cilicia Armenian State.¹⁴

⁷ İbrahim Bozkurt, "İşgal Yıllarında Mersin (1918-1922)", *Journal of Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 1 (March 2018), 411; Citations: Ener, *Adana Cephesi*, 13-14.

⁸ Necdet Kurdakul, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ortadoğu'ya "Belgelerle Şark Meselesi"*, İstanbul: Dergâh Publications, 1976, 9-10.

⁹ Süleyman Hatipoğlu, *Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915-1921)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKD-TYK) Atatürk Araştırma Merkezi, Yücel Ofset, 2001, 35-36.

¹⁰ Süleyman Hatipoğlu, "Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği", *Belleten*, 247 (December 2002), 951.

¹¹ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 1988, 176.

¹² Süleyman Hatipoğlu, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Publications: 1023, 1989, 8.

¹³ Hatipoğlu, "Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği", 943.

¹⁴ Erdal İlder, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu (Legion D Orient)'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu", *Atatürk Yolu Dergisi*, 03 (March 1989), 420.

Military Forces in the Region

Shortly after the Armistice of Mudros, Prime Minister İzzet Pasha instructed the Yıldırım Army Group Commander Liman Von Sanders to come to Istanbul from Adana, to leave the command to Mustafa Kemal. Liman Von Sanders said to Mustafa Kemal, who arrived in Adana on the evening of October 31, 1918:

"Excellency; You are the commander I know very well on the battle fronts, Ariburnu and Anafartalar. Maybe there were incidents and incidents between us. But they finally introduced us to each other better. I think we are friends from the heart. Today, as I am forced to leave Turkey, I entrust the armies under my command to a commander whom I am very grateful for. It is impossible not to feel miserable in this general catastrophe. I am only consoled by one thing: by giving you the command."¹⁵

The correspondence situation, which started with the telegram dated 3.11.1334 (1918) and numbered 565, between the Commander of the Yıldırım Armies Group Mustafa Kemal and the General Staff (Commander-in-Chief of the Chief of Staff of the War) was asked to explain the scope of the Taurus Tunnels and the status of the discharges. It is understood that the Prime Minister (Grand Vizier and Chief Commander-in-Chief) İzzet Pasha was angry about to give Mustafa Kemal Pasha's resignation at the proposal of the British commander to convey the letter stating that the British's landing of soldiers in the Iskenderun Port was approved by the Government. In the ongoing correspondence, Izzet Pasha was extremely alarmed by Admiral S. A. G. Calthorpe's threat to war against the Ottoman Government in the face of Mustafa Kemal's order to open fire on the British soldiers to be taken to Iskenderun and the Yıldırım Armies Group Command. Thus, the armed force in the Cilicia region, was abolished.¹⁶ When it was announced that he was given the command of the Ministry of War, Mustafa Kemal Pasha left Adana to go to Istanbul on the night of 10-11 November 1918.¹⁷

The British French Administration, the Preference of the Armenians of France and the Occupations

It is not possible to evaluate the Armenian policy of France apart from the Ottoman-French relations. The relationship of France with the Armenians started with the establishment of commercial relations with Armenian merchants, who had an important role in Ottoman trade, thanks to the capitulations gained from the Ottoman Empire since the 19th century. Also, France has assumed the role of protector of the Catholics in the Ottoman region since the 19th century.¹⁸

As a result of the efforts of France to Catholicize the Armenians at the beginning of the XVIII. century, 30.000 Armenians converted to the Catholic sect in Istanbul. France thought that the Middle East region as its economic market and put forward the excuses of protecting Christian rights and protecting Catholic Armenians in order to settle in the region, since the beginning of the XIX. century.¹⁹

In the first years of the First World War, Armenians, by means of Bogos Nubar Pasha, applied to England together with Russia and declared that they could rise against the Turks.²⁰ Bogos Nubar Pasha gave the following information to Milne Cheetham, the British diplomatic representative in Cairo, on 12 November 1914:

"The Armenians of Cilicia are ready to enlist voluntarily to support a possible landing in Iskenderun, Mersin or Adana. The Armenians in the mountainous region will also be able to provide valuable assistance; if arms and ammunition are provided, they will rise up against the Turks".²¹

The French and British naval commanders were communicating with the Armenians in Adana, Dörtöyl, Yumurtalık and İskenderun, encouraging and provoking them to rebellion.

In his speech at the French Parliament on 29 December 1918, French Foreign Minister M. Pichon said, *"We have rights that cannot be challenged there (in the Ottoman Empire). These rights, based on history, treaties, and treaties*

¹⁵ Ener, *Adana Cephesi*, 15-16.

¹⁶ Ener, *Adana Cephesi*, 16-24.

¹⁷ Bozkurt, "İşgal Yıllarında Mersin (1918-1922)", 412.

¹⁸ Hüner Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri*, Ankara: Ümit Publishing, 2000, 99

¹⁹ İsmail Özçelik, *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, Ankara: Gündüz Education and Publishing, 2005, 85-87.

²⁰ Salâhi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, 141 (January 1972), 36.

²¹ İler, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu", 420.

include Syria, Lebanon and Palestine. Even in the face of the mandate system, we have never given up on our wishes and rights."²²

In the days following the Armistice of Mudros, while the Turkish homeland was occupied from time to time, the French and the British requested the evacuation of Çukurova on 24 November 1918, which was accepted by the Ottoman Government. Thereupon, Allenby said to the Governor of Adana: "*Due to the article of the Armistice of Mudros giving control authority, Çukurova will be occupied by the allied armies. This occupation is a precautionary measure that will last until the signing of the peace agreement, where the Ottoman laws will remain in force and Turkish officials will continue their duties.*"²³

The British Command announced the schedule for the Turkish troops. It announced that to evacuate Cilicia in November 1918. On December 1, 1918, all Ottoman continents would retreat to the west of the Ceyhan River. Before December 5, 1918; to the north of the Adana-Tarsus railway would have passed to the west of Pozantı with all of its troops. The Ottoman continents would deliver all their heavy and light weapons to the British at the Katma station and would make their demobilization in the west of Pozantı.²⁴ All armies would be demobilized, cadre units would be withdrawn to the north, all heavy weapons and ammunition, materials, clothing, food and other items would be delivered with all the heavy weapons available in the range depots of the units.²⁵

On November 9, 1918, British and French forces occupied Iskenderun, and then on December 11, 1918, another French battalion, composed of French and Armenians, occupied Dörtöyl. On 17 December 1918, the British and the French armies occupied Mersin. The French, with the troops they called the Eastern Legion (Legion d'Orient) under the command of Lieutenant Colonel Romieu, which they separated from this force. They started from Tarsus and Adana and occupied Osmaniye, Bahçe and İslahiye.²⁶

The proposal for the establishment of the aforementioned Eastern Legion was considered by France in 1916 and this legion was later called the Armenian Legion. In the recent past, the fact that the Çukurova Armenians were unsuccessful in the armed conflict with the Ottoman army and crossed to Musa Dagh on the Syrian coast of the Mediterranean Sea and were brought to the Port-Said region with the support of the French Naval Forces gave France the opportunity. It was looking for the Eastern Legion (with the thought that they could use it against the Ottomans). Thus the idea of the Legion d'Orient was born.²⁷

Colonel Bremond, the head of the French military mission in Cairo, in the report he delivered to the Ministry of Foreign Affairs in September 1916, "*Why should we use Armenian soldiers?*" He answered the question as follows:

" . . . I have written to you before about the Armenians we brought from Musa Dagh. We have to pay for the camp expenses of these Armenians, over 30,000 francs per month, to England anyway at the end of the war. We will have allowed them to become Americans or Armenians. For this, we must immediately abandon our behavior until now and make a complete turnaround. If we act quickly today, these Armenians will do whatever we want. To ensure this, we must appoint a French officer as their commander and send this officer directly. We need to connect it to Paris.

. . . Thus, we will have a power at our disposal that we can trust. Let's not forget that with a contrary behavior, we will lose these Armenians and we will also pay money to England, who will benefit from them".

Colonel Bremond added to his report his two-point recommendation emphasizing that the Armenians would be pioneers in the lands to be left to the administration of France and that Jesuit priests should definitely be used as missionaries. The French Ministry of War decided to establish the Eastern Legion on 15 November 1916 and presented its report to the cabinet.²⁸

²² Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, 114.

²³ Ener, *Adana Cephesi*, 25-26.

²⁴ Ener, *Adana Cephesi*, 25-26.

²⁵ Mustafa Necati Cıplak, *İçel Tarihi*, Ankara: Güzel Sanatlar Press, 1968, 212-213.

²⁶ Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde", 104.

²⁷ İlter, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu", 420-422.

²⁸ İlter, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu", 422-423; Colonel Bremond will take over the administration of Çukurova in the capacity of General Governor at the head of the Eastern Legion (Armenian Legion) soldiers in Çukurova 3 years later.

With the support of the French authorities, the establishment of the Eastern Legion was completed. General Bailloud, the French army inspector, said on the units formed:

"Currently, the Armenian Legion consists of six divisions of 200 people each. A division has been formed from 160 Syrian volunteers...

1. Armenians who escaped from Palestine or Mesopotamia (Iraq) fronts while the best ones were soldiers in the Ottoman Army,
2. Musa Dagh Armenians,
3. Shipments from the United States,
4. Syrians."

This legion consisting of Armenian volunteers, after being trained with strict discipline in the military camp in Cyprus, was deported to the Palestinian front under the command of General Allenby in 1917, and later on, it would be mentioned frequently in Çukurova.²⁹ With the occupations, the French started intensive studies to increase the Christian population in the region and to return Armenians from various countries to the cities in Çukurova, especially in Adana.³⁰

In 1918 and until the last days of 1919, the French Government used to call The Cilician region as "Armenia". Prime Minister Clemenceau appointed Georges Picot as the administrator for Syria and Cilicia with the title of "High Commissioner for Syria and Armenia". On the other hand, the French administrative authorities in Cilicia were called "French Administrators of Armenia". The French Government was extensively using Armenian officials for the administrative affairs of Cilicia. Armenians were assigned to important services such as the police, railways and postal services.³¹

The French Government very clearly implemented the Armenian policy, appointed Armenians to administrative and military positions in the cities which they occupied and also carried out studies to change the socio-cultural structure by moving Armenians from different parts of the world.³²

Armenian forces (volunteers) were wearing French uniforms and were fighting under the French flag with their special ensigns.³³

The regions and average numbers of the Armenian forces, as those wearing French military uniforms, affiliated with an organized Armenian unit and armed gangs were as follows:

<u>Region</u>	<u>Amount</u>
Antep	2.500
Maraş	2.000
Saimbeyli	1.500
Urfa	1.000
Zeytun (Süleymanlı)	500
Şar (Sis)	350
Kozan	300
Adana ve Mersin	1.000
Osmaniye, Haruniye, Bahçe, İslâhiye	<u>1.000</u>
Totally	10.150 ³⁴

While the weapons in the hands of the Turks were gathered, the Armenians, the greatest assistants of the French in the region, were armed.³⁵

²⁹ İler, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu", 424.

³⁰ Tefik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara: Genelkurmay Press, 1962, 77.

³¹ İler, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu", 428.

³² İbrahim İslam, *Milli Mücadele'de Yeni Adana Gazetesi*, Unpublished PhD Thesis, Atatürk University Institute of Social Sciences, Department of History, 1995, 108.

³³ İler, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu", 427-428.

³⁴ Saral, *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi IV. Cilt*, 47.

³⁵ Hasan Akıncı, "Kurtuluş Savaşı Hatıraları", *Kuvayi Milliye Magazine*, 57 (Mersin), 1965, 8.

Following the invasion, the French wanted 100,000 Armenians who had immigrated from Turkey.³⁶ About 100,000 of the Armenians who were expelled from Anatolia in the 1915 relocation, came to Çukurova. 50,000 Armenians were settled in Adana and its villages (70,000 in Adana, 12,000 in Dörtyol, 8,000 in Haçin, the remain amounts are around Kozan and also in Maraş and Zeytun).³⁷

Bremond mentioned that at the end of 1919, a resettlement was established in order to prevent the population rise in Adana, where there were 60,000 Armenians; 8,000 in Haçin, 1,000 in Hassa, 12,000 in Dörtyol, 1,000 in Osmaniye, 1,200-1,500 in Misis, around 1,000 in Abdioğlu, around 1,000 in Nacarlı, 1,200 in Incirlik, 3,000-4,000 in Tarsus and 2,000-3,000 in Mersin, he stated the number of Armenians. The number of Armenians in Cilicia had reached 120,000 by the end of 1919.³⁸

Governor-General Bremond used the phrase "Administrative Service in Armenia" in his official seal. But he stopped using the word "Armenia" in his seal after the reactions received.³⁹

Trade, import and export business in the region was widely controlled by Christians and Arabs. The Armenians, who came to Çukurova with the French, were not financially able to carry out their import and export business. At this point, the French stepped in again and made Ziraat Bank lend up to 250 liras for Armenian farmers. Later, they increased the amount of credit and enabled Armenians to take a role in trade.⁴⁰

The French carried out works to open exhibitions in various cities of Cilicia and a large exhibition and market in Adana. French administration has aimed to determine the production and consumption products of Cilicia, to obtain cheaply the ones produced in the region that are suitable for them, to increase the demand for French goods in consumption and to provide their availability, to supply all the essential materials for Cilicia directly from France, to introduce them to French merchants, to introduce the Cilicians such as Istanbul-Izmir. They aimed to turn them away from their homeland centers and turn them to themselves.⁴¹

France opened a branch of the Syrian Bank in Adana and Mersin⁴² and also established the French Adana Cotton Company through the Algerian and Tunisian Land Credit Institution, and bought the German cotton facilities in Adana.⁴³

Commander-in-Chief, General Allenby, divided the French-occupied regions into two, left the civil administration to the French and the military control to the British, and appointed Colonel Bremond as the governor of the northern region.⁴⁴

Colonel Bremond's speech to the crowd in front of the Adana Abidinpaşa Armenian Church on February 1, 1919, stating that "Armenian rights will be defended and the Armenian issue will be settled", increased the Armenian outrage under the auspices of the French.⁴⁵

Bremond banned the hanging of the Turkish flag in Adana on the grounds that Adana and its surroundings were under occupation and that the Armenians would not be contented when they saw the Turkish flag.⁴⁶ In fact, on February 3, 1919, when the return of the deported Armenians accelerated, all Adana was decorated with the Armenian flag.⁴⁷

According to Allenby's directive; the officers to be appointed would be submitted to the approval of the British General Headquarters and the Cilician Occupation Command would be applied for military assistance. But Bremond goes much further; He appointed non-cadre officers to the gendarmerie, changed the police and

³⁶ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Translated by Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 1971, 45-46.

³⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 1985, 279-280.

³⁸ Édouard Bremond, *La Cilicie En 1919-1920*, Paris, 1921, 11-12.

³⁹ Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi*, 75-76.

⁴⁰ Şeref Genç, "Fransızların Hububat İşlerindeki Rollerini", *Yeni Mersin*, 17 February 1946.

⁴¹ Şeref Genç, "Kilikya Pazarı", *Yeni Mersin*, 13 April 1946.

⁴² *Yeni Adana Newspaper*, 66, 26 March 1921.

⁴³ Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 177.

⁴⁴ Hatipoğlu, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali*, 19.

⁴⁵ *Yeni Adana Newspaper*, 8 January 1953.

⁴⁶ Esat Özoğuz, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*, İstanbul: Ülkü Press, 1935, 24.

⁴⁷ Yusuf Ziya Bildirici, "Çukurova'da Fransız-Ermeni İlişkileri ve 1919 Yılı Katliamları", *Journal of Atatürk Araştırma Merkezi*, 36 (November 1996), 759.

gendarmier uniforms and also had removed the crescent and star from the cap. Some Turkish teachers whom they deemed dangerous for themselves, forced the passengers to take road permits, had the Ottoman postage stamps stamped with Cilicia. They tied telegrams and letters to strict censorship. He abolished the school and had command language as French. He had all the contracting works done by the French, he tried to enrich even the smallest French officer by official or private means. He sent the documents from the Adana court to the Beirut Court of Appeals and imposed heavy fines on those who did not obey the order. After Bremond's attitude, the Armenians increased their recklessness.⁴⁸

The Syrian Agreement and National Movements Against the Occupation

Although the Çukurova region was occupied jointly, there was a struggle for influence between the British and the French in this region. At that time, Mersin was like a sanjak of Adana Province.

By September 1919, the France were secretly trying to establish the Society of French Rebels. On the other hand, the French people were opposing the joint occupation of the Adana region, which was within their sphere of influence. With the Britain, according to the Sykes-Picot Agreement, they wanted to remain alone in the region. This public pressure mobilized the French government. France successfully came out of its pressure on. England, Britain and France signed the Syria Agreement on September 15, 1919 (Anglo-French agreement on the replacement of the occupation forces in Syria and Cilicia). Thus, France would take Syria and the Cilicia region under their influence and the cities of Maraş, Antep and Urfa would be evacuated by the British and left to the French.⁴⁹ According to the agreement; it was envisaged that the military authority would be in France and the civil administration in the Ottomans. Pursuant to the Syria Agreement; as of November 1, 1919, Britain withdrew from Syria and the French troops began to occupy Adana, Antep, Maraş and Urfa.⁵⁰

Mustafa Kemal sent telegram to Erzurum Defense Center because of the contract;

"On the 15th day of September (1919), England and France, based on the treaty they signed in 1916, agreed on a contract that closely concerns our nation, under the name of the "Syria Agreement". They will start the occupation by doing injustice upon injustice, excluding Aleppo, including our rich lands, which are mostly Islamic and Turkish in our provinces of Urfa, Ayıntap, Maraş and Adana. Into the occupation zones and extending to the north as far as Harput and Sivas, including these places in Mersin. These regions, extending to the west of Turkey and separating Western Anatolia and Eastern Anatolia, will come under French influence and administration," he predicted.⁵¹

The Kuvayi Milliye organization in Cilicia was founded on November, 1, 1919 by Mustafa Kemal. Artillery Major Kemal Bey (Kozanoğlu Doğan) was appointed as the commander. Captain Osman Nuri Bey (Aydinoğlu Tufan), Captain Ali Ratip Bey (Tekelioğlu Sinan) was appointed as the deputy commander and Emin Resa (Emin Arslan Karakaş) was assigned to Adana as the Commander of the Crew No. 1 Fedai Detachments. There was a struggle against the occupation on three separate fronts in Adana and its environs:

1. Adana Eastern Front: Develi, Andırın, Feke, Saimbeyli, Düziçi, Bahçe, Osmaniye, Kadirli, Kozan and Ceyhan.
2. Adana Northern (Central) Front: Niğde, Çamardı, Karaisalı, Pozantı and the railway stations under French occupation.
3. Adana Western (Mersin) Front: Konya, Karaman, Cumra, Mut, Silifke, Erdemli cities and towns.⁵²

The Karboğazı War and the Flee Flee Incident Event, which will be discussed in detail, took place in the Adana Northern (Central) Front.

⁴⁸ Ener, *Adana Cephesi*, 31-32.

⁴⁹ Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde", 105.

⁵⁰ Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 1994, 8-55.

⁵¹ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938)*, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Ankara Üniversitesi Press, 1964, 119-120.

⁵² Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde", 105-106; Celal Erikan, *Komutan Atatürk*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Publications, Second Edition, 1972, 41.

Propaganda and Espionage Activities

France, who was not successful in the region at first, were not successful enough also in their propaganda and espionage activities. Because the people who could behave as spy, could not contact the National Forces. In the Flee Flee Incident Event, with the migration of the people of Adana to the National Forces region, the French Intelligence Organization infiltrated propagandists and spies among the Turks and Muslims who migrated to the Taurus Mountains, where the National Forces are located. Through these, they thought of destroying the National Forces, for which they did not have sufficient intelligence about their situation until that day. In this way, the France, who succeeded in transferring many of their personnel, which they bought to the side of the National Forces, managed to create confusion with their propagandists. On behalf of the French, the spies began to convey the intelligence information which they had obtained about the National Forces to the France. France also planned more conscious military operations.⁵³

In line with the information of the spies of France, who learned that the National Forces were less than their estimates and had insufficient equipment, believed that they would be successful in a new operation against the National Forces. Thus, they would motivate their troops with the success they would gain by defeating the National Forces and would raise the morale of his supporters. By concentrating on the war, France were considering success in the war due to their disproportionate superiority in weaponry compared to the National Forces. France also bombarded some targets that were difficult to reach, from the air.⁵⁴

At the end of the conflicts, France, who were in control of some regions, started a new propaganda and tried to prevent the support to be given to the National Forces. They printed the declaration on August 2, 1920, in the Armenian Printing House in Adana. The leaflet, which was delivered to the village of Captain under the protection of eight people and a French unit, assigned under the name of Advice Committee consisting of Armenian, Assyrian and Greek groups. It was distributed in the region on August 4, 1920. The statement published for the Yuregir Plain was as follows;⁵⁵

“To the People of Yuregir

From August 5, 1920 until the night of August 15, 1920, every villager can return to their home if they give the weapon to the occupation forces. If they behave like that, they will have property and past deeds will be forgiven. Otherwise, it is considered a gang and the French Eastern Armies Occupation Forces confiscate their properties and sell them. We hope that the sane Turks, who somehow faced the threat of a few rogue robbers who did not want any of this to happen. We want all of you will come to your place before this date and that a few rogues wandering around will take your weapons and hand them over to the occupation forces, and we send our greetings.

August 2, 1920

Governor General of Cilicia
Colonel Bremon

Governor of Adana
Abdurrahman”

The statement, which was published not locally, but for the general public, as follows;

“Official Communique: The Division Command announces that, as a forgiving measure, both the people of Adana and the residents of the surrounding villages are allowed to return to their homes and resume their work until midnight on August 15, subject to the following conditions.

- 1- Everyone shall immediately return to their village or to their place of residence in the city.
- 2- Provided that they comply with the legal regulations, everyone can start their previous job and work again.
- 3- The villagers and the people of the city will bring all kinds of weapons available to them and hand them over to our military authorities.
- 4- The people of the village or city will immediately cut off their relations with the gangs, and immediately inform both the Istanbul Government and the French authorities of all the movements of the gangs. As of midnight on 15 August, those who do not comply with the provisions contained in the articles mentioned in this circular will be considered as enemies by

⁵³ Ahmet Remzi Yüreğir, “Millî Mücadelede Çukurova”, *Yeni Adana Newspaper*, 8515, 18 June 1953.

⁵⁴ Çelik, “Çukurova’nın İşgali Döneminde”, 108.

⁵⁵ Ener, *Adana Cephesi*, 190.

us. The goods and properties of such people will be confiscated and sold for the account of the treasury. Those who lead gangs and those who are perpetrators of serious crimes cannot benefit from the amnesty provided by this circular.

Signature

J. Dufieux, Commander of the Near East First French Division”⁵⁶

The France wanted to impose their rule in various ways.

The French gave significant money to Baghdadizade Abdurrahman, whom they appointed as the Deputy Governor, and ensured that the newspaper, which was originally in French, was published in Turkish under the name *Adana Postası*. Abdurrahman Bey and Fanizade İlhami, one of the writers in the newspaper, attempted to make the local people understand the French administration with their articles.⁵⁷

There were also those who were actually French spies and showed themselves differently. Especially on issues that the public was sensitive to Tevfik Abut, whose mother was a Christian Arab from Jebel-i Lebanese, was a traitor who was essentially anti-Muslim, although he introduced himself as the Head of the Indian Caliphate Muslim Society or a member of the Indian Caliphate Committee in order to deceive the public and the National Force Commanders.⁵⁸

Some individuals, devoid of national feelings, seeking self-interest and wealth, to took refuge in various excuses in September 1920 with the motive of avoiding any sacrifice that might fall on them. Others said: “*The huge French Government is unbearable. You can't do business with these gangs*”. They were making propaganda and breaking the people's resolution to fight. In the meetings they organized, they had taken some decisions towards an agreement with the France.⁵⁹ Such thoughts speeded up the feelings of interest of the owners, especially in the occupied regions, and it was seen that the people in question had moved to the occupied region. Even among some of the people who took part in the front, there were those who fled to the occupied areas.⁶⁰

Peasant people did not resist to France because of the influence of propaganda. Some communities behind the front also began to migrate to the unoccupied Karaisali. The people were convinced that France could not be resisted. Participation and support for the National Forces had ceased.⁶¹

While the France continued their efforts to espionage and create confusion on the Turkish fronts, they also made preparations for military action. They wanted to dissolve the siege in Adana and its surroundings by organizing a general attack. For this reason, the wars with the French continued for a while.⁶²

Solcenah Group Commander Bahattin sent message to the Regional Command,

dated 18.10.1920;

“...
4. Last night, 4 planes of the enemy arrived. It was bombarded with bombs.
5. The 3th Division laid down its weapons. After giving their clothes, they surrendered to the enemy.
...”

In his message dated 19.10.1920;

“1. Blind Abdullah from Adana, caterer, the son of the baker Mustafa and the blind Hüseyin from Cyprus took refuge in the enemy by unfurling a white flag. These also caused the people to raise the white flag.
2. The men of Akkuyu, Kılıçlı, Kızıtaş, Buruk, Tünekli, Sofulu and Boynuyoğun villages abandoned their weapons and fled.

⁵⁶ Paul Du Véou, *La Passion de la Cilicie 1919-1922*, Trans. Reşat Gögen, unpublished text of the Kilikya Fâciaları, Paris, 1937, General Staff Presidency ATASE Archive Library.

⁵⁷ *Yeni Adana Newspaper*, 27-31, 6-20 Teşrin-i sani (November) 1336 (1920).

⁵⁸ Sinan Tekelioğlu, “Adana Cephesi Hatıratımdan”, *Dirlik newspaper*, 655, 14 August 1965.

⁵⁹ Ener, *Adana Cephesi*, 232.

⁶⁰ Çelik, “Çukurova'nın İşgali Döneminde”, 113.

⁶¹ Ener, *Adana Cephesi*, 241-242.

⁶² Çelik, “Çukurova'nın İşgali Döneminde”, 114.

3. When I went to these villages with our cavalry yesterday, they saw me as an enemy. In fact, as soon as it was understood that they were going to capture, the cavalry which I sent to Sofulu and hand them over to the France, the cavalry fled. Now I have a few soldiers.”⁶³ he revealed the effect of French propaganda in some places.

Warning announcements were prepared by the National Forces against the French propaganda:

“TO THE PEASANT MUJAHID CITIZENS

Honorable Muslim Villagers:

With the bravery you have shown in the battle against your enemies (and cahid-u fisebilillah) until today, you have learned the divine consent, honored the spirit of the Prophet and thanked you for your homeland, by acquiring the secret of the verse of al-karim. You made the enemy like a prisoner who live in the cities by stuffing them into fortifications with your weapons. You have defeated and devastated thousands of your soldiers and captured their battalions. With these sacrifices, you have preserved your religion, your honor and your lands. You made Islam and Turkish shine. The whole country and the world of Islam applauded the Adana Front and its defenders. You have earned the nazar-i tahsin and appreciation of everyone.

Duty jihad is not over yet. The enemy is still in our country. It is dropping monstrous bombs on our refugees and soldiers, and even on our hospitals. Seems thirsty for blood of Muslims and the oppressed. They burns our villages every chance they get. They are incapable of violating the honor of our wives and daughters and looting our property wherever they find it.

In the last battle, many Armenians, together with the French, repeated their previous oppression of the Muslims.

Brave and devoted Muslims! You are the one who will put this vile and vicious enemy to his place. Jihad has been handed down to Muslims by our Master, Fahr-i Kainat. While the enemy has entered our country, fighting with them is obligatory from the age of seven to seventy. All Muslims are responsible for this duty. Do not believe that the enemy expelled the Armenians and handed over Adana to the Muslim officials and treated the people sweetly. These are lies invented to deceive the Muslims and to discourage them from fighting. Because the enemy is afraid of your strength, they invent lies like the devil in order to weaken this strength and to cause strife among you. If the enemy is true to their words, they must leave our country. However, they do not go, they want to deceive Muslims and take away their property. If not, what are they doing in the country? Why is it feeding soldiers in Adana? Why are they sitting? Since they understand that they cannot upset you with the force of arms, they want to deceive the people with cheating and lying. Do not forget that the enemy in our country is primarily the enemy of our religion. The Muslim countries of Algeria and Tunisia, which are groaning in the hands of the French today, also are in front of our eyes.

The enemies who coveted our country will soon flee from our lands without shoes, thanks to our resistance, due to the turmoil in their homeland.

There are also some scoundrels under the name of Muslims; they are working among you for the benefit of the enemy. They want to dissuade you from fighting by talking about the enemy being strong and unable to deal with it.

Pure-hearted and brave Muslims! Perhaps the enemy will not do any harm to such treacherous Muslims. The enemy even pays such Muslims to tell you so. There is no love of religion, concern for the homeland and honor in them. They are not disturbed by the fact that the honor of the whole country is carried out in the hands of the enemy and they are together. They only think of their own comfort and interests. Beware of them, do not listen to their poisonous words. The government will punish such people. Grab your weapons. Do not listen to any chief other than the command and signals of the municipal police.

Salvation is here for you. Do not be intimidated by the enemy's cannon and aircraft. Your ancestors have always crushed their enemies with little force. The Messenger of Allah always defeated many polytheists with little strength. You are the sons of that ancestor and you are the nation of the Prophet Zishan. You are right, because; land and country and religion and honor are yours. In your battles to protect this sacred thing from the evil of the enemy, the Divine Nusret is always with you. Let not an iota of weakness come to your faith and creed. The blood in your veins, which you have always bled with this faith and creed in the Adana Front, until now is the blood of Muslims. The greatest strength of a Muslim is in the faith in your chest, in your conscience and in your soul. Those who show weakness in this belief are enslaved and condemned to the

⁶³ Ener, *Adana Cephesi*, 242.

enemy. They will also be disappointed in the Day of Judgment. There is no salvation for such people in this world and the next. You have to be bold and firm and patient. Your heart may have to be as strong as iron. The days of peace and success are approaching. Our independence, for which we have been suing and fighting for seven months, will definitely be accepted and approved by the enemies. The Ferid Pasha Government, which was on the side of the enemies in Istanbul, fell. Our enemies will soon be plagued by God Almighty in their own country. They have already started to fight each other. The Greek King died and his army rebelled. The Germans are sharpening their teeth against the French. After a few months, war will begin again between them. Our eastern army is corrupting the Armenians in the Caucasus. By capturing Kars Castle, we captured thousands of Armenian soldiers and officers. Those who love their religion, love their country and want to preserve their honor should always be ready to fight the enemy and the tradesmen should not stop and run to the fronts. Allah is with us.

Adana Province Assembly Administration
(could not read signature)
Anatolia and Rumelia Cilicia Adana Delegation Center
Declaration to the public by the Adana Province General Assembly.
Teşrin-i sani (November)1920

To All Company Commanders

I request that the declaration sent by the Anatolian and Rumelia Defense Committee, must be read in the presence of efrad and subsequently returned to the commanders (unreadable). Fi 14 Teşrin-i sani (November) 36 (1920).

Mim. gayin. caf.
(signature could not be read)⁶⁴

The Battle of the Karboğazi, the 20-Day Armistice, and the Flee Flee Incident

Pozantı, in the middle of the Taurus Tunnels, which was especially located in the Mudros Armistice, due to its strategic importance, was exposed to the French occupation on 27 December 1918, and the Major Mesnil Battalion settled in this region.⁶⁵

Mesnil is remembered as a hero honored with the Legion D'honneur for his success in the defense of Verdun Castle. Mesnil made Pozantı a modern and powerful military defense center of the period with trenches, wire fences, cannons and machine guns connected with underground tunnels.⁶⁶

Tekelioğlu Sinan Bey attached great importance to the take possession of Pozantı. At the beginning of April 1920, the Pozantı region was besieged by the Kuvayi Milliye and all the roads leading up to Tarsus were under Turkish control.⁶⁷ The contact of the French with Pozantı was cut off.

The French besieged of Pozantı, the national force detachment consisting of 44 people in the Battle of Karboğazi captured the French battalion in Pozantı and Mesnil, the commander of the battalion, who received the title of Heroes of Verdun for ending the German advance in the First World War. The National Forces, which dominated the French outposts, won a victory against the French forces in the Battles of Pozantı and Karboğazi, attacked the Mersin-Tarsus road and surrounded Adana. The French occupation managers and force commanders were stuck in Adana. They thought that the National Forces had an advantage in terms of numbers and had a large amount of ammunition. After the French battalion and its commander, which was under the siege of the National Forces in Pozantı, while trying to reach Mersin by breaking the siege, the possibility of being captured by the National Forces and upon the request of the French, who were considering taking the battalion out of there without being captured, started on the night of 29 May 1920, when this battalion was taken prisoner. The 20-Day Interim Armistice was signed.⁶⁸

The withdrawal of France from Maraş on February 10, 1920, and from Urfa on April 11, and the capture of a battalion of French forces in Karboğazi around Pozantı on May 20, the French extraordinary commissioner of

⁶⁴ Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde", 122-123.

⁶⁵ Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı*, 399.

⁶⁶ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Newspaper and Printing House, 1961, 103-104.

⁶⁷ Hulki Saral, Tosun Saral, *Vatan Nasıl Kurtarıldı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Publications, 1970, 63-64.

⁶⁸ Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde", 106-108.

Syria applied to Ankara for the Southern Front, May 1920. It caused them to request and sign a 20-day truce, which started on the night connecting the 29th to the 30th.⁶⁹

The main subjects of the Armistice were the evacuation of the French from Pozantı, Kozan and Antep and the exchange of prisoners and political prisoners.⁷⁰ The 20-day ceasefire, which was considered an important stage in the history of the liberation of Çukurova, was signed on 23 May 1920 and was decided to be valid from the night of May, 29.⁷¹

Thus, France indirectly recognized the Government of the Grand National Assembly, and the first political victory of foreign policy in the national struggle was achieved.⁷²

The coup in the Taurus Mountains, and the capture of the Mesnil battalion, intensified the feelings of revenge in the French and Armenians.⁷³

The French lost their important outposts on the railway line and were shaken after the Karboğaz defeat. After the 20-Day Temporary Armistice was broken on June 19, 1920, the enemy forces wanted to drive them away from the region, fearing the numerical superiority of the Turks in the center of Adana. On July 10, 1920, very violent and indiscriminate attacks began by the French and Armenian committee members to evacuate the region. The Flee Flee Incident, which ended on the evening of July 13, 1920, in which the Turks, who were trying to escape from the center to save their lives, were also bombarded by French planes when they were shot at from all sides, deeply injured this region.⁷⁴

One year later, Yeni Adana Newspaper mentions the "Flee Flee Incident " on its anniversary:

"Adana's Black Day (10 July 1920)

In following days of the armistice concluded (signed) with the French last year, the French were fired, and the Armenians were afflicted by the poor Muslims with their enthusiasm and passion. Every day left a bloody mourning shadow for Adana. The bandit 'Şişmanyar' who came from the Caucasus Mountains established a government in the Armenian church, where the Muslims gathered from the streets were sent to death with a thousand inquisition sentences and death and disaster filled the whole city.

The hyena-feeling (Adana military governor) French Bremond (Adana I. French Division Commander General) Dufieux gave orders to his executioners and the country was drowning in blood and fire. These betrayals are increasing. The hearts of these last Muslims tremble with fear of persecution. A convoy of women and children poured onto the roads, flowing towards the south of the city.

On the tenth day of July, the city became a slaughterhouse. The revolution, which was organized half an hour after that affliction, started and a hellish fire broke out from the part of the city, which was inhabited by Armenians. The corpses of many poor people were lying on the roads and in the streets, the girls and women were flocking to their feet to save their lives, suffocating in the dense dust rising in the hot flames of the open July sun. The puppies who lost their mothers, the white-haired mothers who snuggled over their babies with a pierced chest, the prairies and camps were filled with trembling virgins.

Migration had begun, bloody hands were raised towards the horizon and hyenas were rising from behind these heads. Days passed. Our precious country like Gulistan has turned into owl babies. Bloody hands were washed at the edge of Saf-i Seyhan. Turkish treasures were plundered.

There are many poisonous sounds still ringing in our ears to this day. They are coming, they filled it, Oh my honor, my baby, each mouth says these words separately.

They were walking away from five-hundred-year-old home. July 10 is the black day, the day when thousands of Islamic graves were opened."⁷⁵

⁶⁹ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 1983, 168.

⁷⁰ Kasım Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul: Berksoy Printing House, 1963, 68.

⁷¹ Bige Yavuz, "1921 Tarihli Türk Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşamaları", *Journal of Atatürk Araştırma Merkezi*, 23 (1992), 275.

⁷² Hatipoğlu, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali*, 50.

⁷³ Yusuf Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, Adana: İpek Printing House, 1963, 54.

⁷⁴ Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde", 106-107.

⁷⁵ *Yeni Adana Newspaper*, 124, 10 July 1337-1921.

After the Flee Flee Incident, the Armenians and especially the Armenian Şişmanyar Government and the committee members; officially applied to the French Governor General, and said; "There are no Turks left in the city. Keep your promise to us. We will establish the Christian Republic of Cilicia."⁷⁶

Following the Flee Flee Incident, the French, as mentioned before, tried to break the Turkish will to struggle with the propagandists they infiltrated among the Turks who migrated to the Taurus Mountains in the hands of the national forces. When they learned, through their spies, that the National Forces were quite short of their numerical estimates and that their ammunition was insufficient, they wanted to organize a General Attack and become the definitive ruler of the region. Despite all their attempts, the French, who also failed in their General Offensive, faced the military resistance of the National Forces, as well as the struggle of the local people and the reaction of their own public opinion.⁷⁷

Despite all attempts, the national forces were successful and the French forces were besieged in Adana and the surrounding provinces.⁷⁸

Ankara Agreement and Independence

In fact, when France withdrew from Antep on February 8, 1921, they realized that they could not defend Cilicia. Thus, France began to look for a way to deal with the Turks. They stopped their military operations for a while and upon the Sakarya Victory. They signed the Ankara Agreement with the Turkish Grand National Assembly on 20 October 1921.⁷⁹

According to the Ankara Agreement; The Syrian border was drawn as it is today, except for Hatay, and the French agreed to withdraw their troops from the north of the border until 20 December 1921.⁸⁰

Besides, in accordance with the Ankara Agreement, no one would be considered a war criminal between the parties. Armenians and French left Adana and its surroundings. According to the Evacuation Protocol signed in November 1921; on December 20, in Adana, on December 27, in Tarsus, and finally in Mersin on January 4, 1922, the flag of the occupying forces was lowered with a ceremony and the Turkish flag was hoisted. On January 4, 1922, the French forces left Mersin with by ships. The Ankara Agreement with France left the Armenians, who committed unthinkable and unimaginable atrocities during the occupation, in a panic. Because the idea of establishing an Armenian State in the south disappeared, and it was confirmed that the region belonged to the Turks.⁸¹

According to Armenian sources; during the evacuation of the region by the French with the Ankara Agreement of 20 October 1921, more than 120,000 Armenians fled to Syria, and about 30,000 Armenians migrated to Cyprus, Egypt and Istanbul.⁸²

Even the Armenian sympathizer Arnold J. Toynbee is concerned with the Armenian events on the Southern Front; "*The French followed an irresponsible policy by adding Armenian volunteers to the Eastern Legion they established in Cilicia in order to reduce the burden of the army. The French allowed the Armenians to form irregular gangs and take up arms... Then France, which remained a bystander to the bitter events, is much more guilty than the Armenians.*"⁸³

Istanbul Robert College Director C.F. Bates, sent the letter which was dated April 12, 1920, to A. Lybyer, who is one of the members of the American Investigation Commission who came to conduct regional research in Turkey. It was stated that the French administration brought Armenian fighters to the region and used them as gendarmes and police, creating a bad effect in the whole of Anatolia.⁸⁴

⁷⁶ Hatipoğlu, "Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği", 961.

⁷⁷ Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde", 119.

⁷⁸ Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde", 107.

⁷⁹ İlter, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu", 431.

⁸⁰ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991, 221-222.

⁸¹ Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde", 107.

⁸² İlter, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu", 433.

⁸³ Arnold Joseph Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in The Contact Of Civilizations*, London: 1922, 312.

⁸⁴ Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleten*, 161 (January 1977), 14.

In fact, the vast majority of French generals and officers were weary of the Armenian Legion. In their messages to France, they stated that the Armenians belonging to this legion acted only out of vengeance, they burned down Turkish villages and thus the anti-French hatred spread rapidly. In the first days of January 1920, the French commander, General Gouraud, in telegrams sent to Paris, declared that the Armenian Legion was disbanded and that it was a pity for the money and effort spent on this legion. But he could not convince Clemanceau, who lost the election on 17 January 1920 and resigned from the Prime Ministry the next day.⁸⁵

Conclusion

It can be evaluated the Çukurova strategy of France as the last point reached in the Middle East geography of the one hundred and fifty years of colonial activities initiated with England. Since 1750, they incited Arab nationalism against the Ottoman administration by sending missionaries to Morocco, Tunisia, Algeria and Syria, which were under the rule of the Ottoman Empire, in the guise of merchants, in order to implement the colonial policies towards the region and rebelled against the Ottoman rulers in the region. The weakening of the central government of the Ottoman Empire with each passing year facilitated the realization of this goal. On the other hand, England, whose policy of expansion towards the east was contrary to its own interests, tried to prevent France by continuing its policy of defending the territorial integrity of the Ottoman Empire from 1791. Because the British economy and industry largely depended on the openness of the Indian trade route. The defeat of the Akka Fortress in Syria in 1799 caused the failure of the Eastern Mediterranean-Middle East occupation policy initiated by France under the leadership of Napoleon, with Ottoman-British cooperation.

The First World War had set aside the political disagreements of the British, French and Russians. It caused them to unite against their common enemy, Europe's rising power, Germany. Especially the new energy resources discovered in the Arabian peninsula and the Middle East, the British Indian trade route and the Suez Canal, the most important transit point of this road, were the strategic targets of the war. Britain, which won the Arabian Peninsula through various intrigues, wanted to reach an agreement with its post-war allies on the distribution of the lands obtained and to protect its pre-war interests. For this purpose, War Minister Lord Kitchener's Middle East affairs adviser, MP and Colonel Sir Mark Sykes were tasked with preparing a plan for the future status of Syria and the south of Anatolia with François Georges-Picot, who served as a political adviser at the French embassy in London. The prepared plan was accepted by the Russian Foreign Minister Sergey Sazonov under certain conditions and was accepted for post-war implementation. According to this agreement reached by two diplomats; The Eastern Mediterranean region, Adana, Antep, Urfa, Mardin, Diyarbakir, Mosul and the Syrian coast were left to France.

With the aim of facilitating this division agreed in 1916 to the Mudros Armistice Agreement signed at the end of the war, the objectives that were desired to be achieved by the war (even if they were not won by fighting) would be captured by adding articles that would facilitate occupation, even though they were not occupied at the end of the war.

In order to legalize the invasion, England first gave a note to the Ottoman Government which declared that it would land troops in the southern provinces of Anatolia "for the purpose of supply", and this situation did not mean an invasion. However, at the same time, it was decided that these regions, which were temporarily occupied by the Syria Agreement with France in 1919, as per the Sykes-Picot Agreement, would be given to French control in turn.

Considering that it was in their interests, the French Government tried to carry out the administration of the region with the Armenians who moved away from the region in the past. Including the Armenians in the military operation and the administrative Armenianization of Çukurova is the French dream of Çukurova. Because a French-controlled Armenian buffer state and French-controlled Syria would be safe in Çukurova.

However, this strategy of the French administration was doomed to failure. The bringing of Armenians, who were under the influence of the 1915 events, especially the British propaganda, and immigrated to France and the USA from the regional provinces before the war, under French uniforms, started the period of persecution and massacres of the Armenians, who acted with the intention of "revenge."

⁸⁵ İltis, "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu", 431.

The French military administration, which seized the administration in Çukurova, made illegal appointments, relocations, exiles and tried to change the demographic structure of Çukurova.

During the occupation, France aimed to reduce the resistance against the occupation and keep it weak with the policy of divide and rule by separating and grouping the society.

France tried to manage the economy with various practices and new taxes in order to dominate the production

The occupation covers the propaganda activities, the resistance of the national forces against the persecution, the capture of the Verdun Hero Mesnil troops in the Karbogaz, the short-term ceasefire agreement with the Franco-Armenian cooperation, and the periods when the escape event took place. In the Çukurova region, the destruction of the land and air by violent attacks, forcing people to leave the area, summarizes the occupation.

The great difficulties experienced due to the occupation did not discourage the people of Çukurova, the region became one of the strong resistance fronts of the Kuvayi Milliye and the civil and Kuvayi Milliye organizations and resistances in the region during the occupation period forced the French and Armenians to withdraw from the region step by step. As a result of the epic struggle of the Kuvayi Milliye, the imperialist occupation administration could not expand in Çukurova.

According to the peace made with France by Ankara Agreement, it says that the Armenians in a state of panic due to their unimaginable atrocities during the occupation, the idea of establishing an Armenian State in the south disappeared, and it was confirmed that the region belonged to Turks.

The colonial efforts of the France, which aims to carry out on the back of the Armenians, were ruined with the establishment of the Turkish Republic.

In conclusion; this paper claims that although the strategy that France tried to realize by using Armenians during the National Struggle period failed, the assumption that it will never give up on its purpose has been felt intensely in its activities towards the region in recent years.

Grant Support and Acknowledgement/Finansal Destek ve Teşekkür	The author declared that this study has received no financial support. / Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Conflict of Interest/Çıkar Çatışması	The author has no conflict of interest to declare. / Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

REFERENCES

- Adamof, Evgenii Alexandrovich. *Rusların Emelleri, Anadolu'nun Taksimi*. Trans. Babaeskili Huseyin Rahmi. Istanbul, 1969.
- Akıncı, Hasan. "Kurtuluş Savaşı Hatıraları", *Kuvayi Milliye Magazine*. 57 (1965).
- Akyüz, Yahya. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 1988.
- Arıkoğlu, Damar. *Hatıralarım*. İstanbul: Tan Newspaper and Printing House, 1961.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938)*. Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Ankara Üniversitesi Press, 1964.
- Ayhan, Yusuf. *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*. Adana: İpek Printing House, 1963.
- Bıyıklıoğlu, Tefik. *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*. Ankara: Genelkurmay Press, 1962.
- Bildirici, Yusuf Ziya. "Çukurova'da Fransız-Ermeni İlişkileri ve 1919 Yılı Katliamları", *Journal of Atatürk Araştırma Merkezi*. 36 (November 1996), 755-764.
- Bozkurt, Ibrahim. "İşgal Yıllarında Mersin (1918-1922)", *Journal of Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. 1 (March 2018), 407-435.
- Bremond, Edouard. *La Cilicie Best 1919-1920*. Paris, 1921.
- Çelik, Kemal. "Çukurova'nın İşgali Döneminde, Fransız Propaganda ve Casusluk Faaliyetleri ile Millî Kuvvetlerin Buna Karşı Yayımladığı 1920 Tarihli Yeni Bir Belge", *Gazi Akademik Bakış*. 3 (Winter 2008), 103-124.

Çıplak, Mustafa Necati. *İçel Tarihi*. Ankara: Güzel Sanatlar Press, 1968.

Ener, Kasım. *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*. Ankara: Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Publications, San Printing House, 1970.

Erikan, Celal. *Komutan Atatürk*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Publications, Second Edition, 1972.

Evans, Laurence. *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*. Trans. Tefvik Alanay. Istanbul, 1972.

Genç, Şeref. "Fransızların Hububat İşlerindeki Rollerini", *Yeni Mersin*. February 17, 1946.

Genç, Şeref. "Kilikya Pazarı", *Yeni Mersin*. April 13, 1946.

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 1985.

Hatipoglu, Süleyman. "Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği", *Bellekten*. 247 (December 2002), 943-966.

Hatipoglu, Süleyman. *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Publications: 1023, 1989.

Hatipoglu, Süleyman. *Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915-1921)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKD-TYK) Atatürk Araştırma Merkezi, Yücel Ofset, 2001.

İlter, Erdal. "Milli Mücadele'de Doğu Lejyonu (Legion D Orient)'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu", *Atatürk Yolu Magazine*. 03 (March 1989), 419-436.

İslam, İbrahim. *Milli Mücadele'de Yeni Adana Gazetesi*. Unpublished PhD Thesis, Atatürk University Institute of Social Sciences, Department of History, 1995.

Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*. Translated by Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 1971.

Kocatürk, Utkan. *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 1983.

Kodaman, Bayram. "Ermeni Meselesinin Doğu Sebepleri", *Türk Kültür Magazine*. 219 (1981).

Kurdakul, Necdet. *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ortadoğu'ya "Belgelerle Şark Meselesi"*. Istanbul: Dergâh Publications, 1976.

Özcelik, İsmail. *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*. Ankara: Gündüz Education and Publishing, 2005.

Özoğuz, Esat. *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*. Istanbul: Ülkü Printing House, 1935.

Saral Ahmet, Hulki. *Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi IV. Cilt*. Ankara: Official Publications of the Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Serial No: 1, 1966.

Saral, Hulki, Tosun Saral. *Vatan Nasıl Kurtarıldı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Publications, 1970.

Sonyel, Salâhi R. "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Bellekten*. 141 (January 1972).

Sonyel, Salâhi R. "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Bellekten*. 161 (January 1977).

Tekelioglu, Sinan. "Adana Cephesi Hatıratımdan", *Dirlik newspaper*. 655 (August 14, 1965).

Toynbee, Arnold Joseph. *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in The Contact Of Civilizations*. London, 1922.

Tuncer, Hünar. *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri*. Ankara: Ümit Publishing, 2000.

Turan, Serafettin. *Türk Devrim Tarihi*. Ankara: Bilgi Publishing House, 1991.

Véou, Paul Du, *La Passion de la Cilicie 1919-1922*. Trans. Resat Gogen. Unpublished typewritten text under the name of Kilikya Fâciaları, Paris, 1937, General Staff Presidency ATASE Archive Library.

Yavuz, Bige. *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Press, 1994.

Yavuz, Bige. "1921 Tarihli Türk Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşamaları", *Journal of Atatürk Araştırma Merkezi*. 23 (1992), 273-308.

Yüregir, Ahmet Remzi. "Millî Mücadelede Çukurova", *Yeni Adana Newspaper*. 8515, 18 June 1953.

Newspapers

Yeni Adana

KALEMİ KILIÇ EYLEMEK: BULGAR MİLLİ KURTULUŞ HAREKETİNİN İDEOLOĞU GEORGI RAKOVSKI (1821-1867)

ACTING THE PEN AS A SWORD: GEORGI RAKOVSKI (1821-1867), IDEOLOGIST OF THE BULGARIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT

HÜSEYİN MEVSİM*

ÖZ

XIX. yüzyılın ortasına doğru, Osmanlı unsuru Bulgarlar arasında kültürel ve manevi süreçlerin büyük ölçüde tamamlandığı ve siyasi bağımsızlık fikrinin pratiğe dönüştürülmesi aşamasına geçildiği görülüyor. Bunun yanı sıra, Fener Rum Patrikliğinden ayrılıp bağımsız Bulgar kilisesinin kurulması için yürütülen yoğun mücadele de sürdürülüyor. Bazı Bulgar çevreler siyasi bağımsızlığın ıslahatlarla, zamana yayımlı evrimleşmeyle elde edilmesi gerektiğini düşünürken, bir an önce silâha sarılma yoluyla hayata geçirilmesini savunanlar da çıkıyor. Üstün gelen ikinci anlayışın ideolojik temelleri, toplumsal faaliyetlerini İstanbul, Avusturya-Macaristan, Sırbistan Emareti ve Romanya'da sürdüren Georgi Rakovski (1821-1867) tarafından atılıyor ve geliştiriliyor. Bu çalışmada, Bulgar milli mitolojisinin insanüstü öğelerle bezediği Georgi Rakovski'nin çalkantılı hayatı, ideolojisi, en önemli edebi eseri kabul edilen "Gorski Pătnik" başlıklı manzum şiiri ve Novi Sad, Belgrad ve Bükreş'te yayımladığı kısa ömürlü, ama Bulgar toplumu üzerinde etkili toplamda dört gazetesi konu edilmektedir.

ABSTRACT

Towards the middle of the XIX. century, it is seen that the cultural and spiritual processes among the Bulgarians, who were Ottoman elements, were completed to a large extent and the idea of political independence was put into practice. In addition, the intense struggle to leave the Fener Greek Patriarchate and establish an independent Bulgarian church continues. While some Bulgarian circles think that political independence should be achieved through reforms and evolution over time, there are also those who claim that it should be realized by taking up arms as soon as possible. The ideological foundations of the second prevailing understanding are laid and developed by Georgi Rakovski (1821-1867), who continues his social activities in Istanbul, Austria-Hungary, Serbian Emirate and Romania. In this study, the turbulent life and ideology of Georgi Rakovski, whose Bulgarian national mythology is adorned with superhuman elements, as well as his verse poem titled "Gorski patnik", which is considered as his most important literary work, and his four newspapers short-lived but influential on Bulgarian society, which are published in Novi Sad, Belgrade and Bucharest, will be discussed.

Anahtar Kelimeler: Balkanlarda milliyetçilik, Bağımsız Kilise Mücadelesi, Bulgarca Süreli Yayıncılık, Bulgarlar, Georgi Rakovski.

Keywords: Bulgarian Periodicals, Bulgarians, Georgi Rakovski, Independent Church Struggle, Nationalism in the Balkans.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, hmevsim@gmail.com, ORCID: [0000-0001-5929-7943](https://orcid.org/0000-0001-5929-7943).

Extended Abstract

Towards the middle of the 19th century, the cultural and spiritual processes such as the revival of national consciousness among the Ottoman element Bulgarians, the increase in the number of schools providing worldly education, the publication of textbooks and grammar books, the shaping of the literary Bulgarian, the laying of the foundations of printing, the development of periodical publishing were progressed and the idea of political independence was transformed into practice. In addition, the intense struggle to leave the Fener Greek Patriarchate and establish an independent Bulgarian church continues. Moreover, the Crimean War (1853-1856) increased the Bulgarians' hope for national independence, while accelerating the radicalization process. Thus, while a great deal of cultural and spiritual autonomy has been achieved, it remains only to achieve political independence.

Georgi Rakovsky is among the most ardent, activist, elusive figures in the 19th century Bulgarian history, adorned with superhuman elements by national mythology. There is no doubt that the Rakovsky ode in Ivan Vazov's (1850-1921) collection of poems titled "Epopeya na Zabravenite" (The Epic of the Forgotten) also plays a major role in the formation of this identity. In the enthusiastic lines of the national poet, Georgi Rakovski is glorified with analogies such as "the crazy dreamer", "the cauldron that is bubbling nonstop on the fire", "a spirit in which a storm is breaking out". In the Bulgarian example, it is often witnessed that history was written by poets, and that later professional historians could not erase or correct the poets' verses that were engraved in the national memory.

Having engaged with many social and cultural activities in his short life, Georgi Rakovski also produced literary works, although their artisticity is a matter of debate today. Undoubtedly, his verse poem, which is titled "Gorski Pätnik" (The Mountain Traveler), is an extremely influential work because it meets the most important and contemporary need of his creativity, which consists of autobiography, diary, letters, memoirs and poetry in general.

It is known that Georgi Rakovski used the motifs of Bulgarian folk creativity (especially bandit folk songs) in the writing of the work, and was inspired by similar examples in Greek and Serbian literature. Bulgarian literary researchers and historians prefer to evaluate the work titled "The Mountain Traveler" as the praise and glorification of banditry, the herald of national revolution, the narrative of slavery and freedom charged with the electricity of revolution and patriotism.

Having the opportunity to closely monitor the European press thanks to the foreign languages he knows, Georgi Rakovski decided to use the newspaper as a propaganda weapon in his case when he realized the effective power of periodicals. Aiming to reach larger audiences with the newspapers he published, Georgi Rakovski published *Bälgarska Dnevnitsa* (1857, 18 issues), *Dunavski Lebed* (1860-1861, 62 issues) and *Bädushtnost* (1864, 10 issues) in Novi Sad, Belgrade and Bucharest. He is considered to be the founder of the revolutionary Bulgarian press with these newspapers.

For the first time, *Dunavski Lebed* uses foreign language propaganda to bring the Bulgarian issue to the agenda of the European public. The newspaper, which drew the Bulgarian periodical to a revolutionary line, sees and shows the popular revolt as the only way of salvation. The newspaper, which reached 410 subscribers five months after its publication life and 700 subscribers in time, is also distributed in the Ottoman lands by Austrian post. It is also followed by diplomats and statesmen because of the French texts. Interestingly, there are those among Bulgarian intellectuals who think that the newspaper does more harm than good. For example, poet and enlightener Nayden Gerov states in a letter dated 28.12.1861; that the newspaper deviated from its purpose, that it only aroused suspicion against the Bulgarian element in the Porte with his impatient suggestions, and moreover it did not refrain from scolding the Bulgarian people.

Georgi Rakovski appears as a person who left a permanent mark in the Bulgarian history of the 19th century with his activities aimed at national independence and played an active role in the formation and shaping of the spirit of the National Awakening Age. Among his literary works, whose artistic and aesthetic aspects are discussed today, because of the propaganda and call aspect, the first rank in terms of importance and the void it fills is the verse poem entitled "Gorski Pätnik", which was written under the influence of the expectations and hopes created by the Crimean War. The work, which was written in an archaic and artificial language that would suggest that the literary historian Petär Dinekov be transferred to contemporary Bulgarian, and which requires great effort

and patience to read and understand today, is surprisingly turning into a sacred text, leaving a great impact on its age and contemporaries.

By glorifying and idealizing the glorious and radiant Bulgarian past, Georgi Rakovski aims to revive the national consciousness and sense of self-confidence of his people, to ignite the fire of struggle against the Ottoman rulers, Greek clerics and especially Bulgarian collaborators, whom he shows as the main enemies, and to glorify the sanctity and romanticism of self-sacrificing fight for the sake of the homeland. With the explanations given in the footnote, "Gorski Pătnik", is important in terms of understanding the social psychology and world of ideas of Ottoman element Bulgarians in the middle of the 19th century.

With his generally short-lived but socially influential newspapers in Austria-Hungary (Novi Sad), Serbia (Belgrade) and Romania (Bucharest); he draws Bulgarian periodicals to a revolutionary line and brings the Bulgarian issue to the agenda of the European public through his newspapers.

Giriş

XIX. yüzyılın ortasına doğru, Osmanlı unsuru Bulgarlar arasında milli bilincin canlanması, dünyevi eğitim veren mektep sayısının çoğalması, ders ve gramer kitaplarının yayımlanması, edebi Bulgarcanın şekillenmesi, matbaacılığın temellerinin atılması, süreli yayıncılığın gelişmesi gibi kültürel ve manevi süreçlerin artık tamamlandığı ve siyasi bağımsızlık fikrinin pratiğe dönüştürülmesi aşamasına geçildiği görülüyor. Bunun yanı sıra, Fener Rum Patrikliğinden ayrılıp bağımsız Bulgar kilisesinin kurulması için yürütülen yoğun mücadele de sürdürülüyor. Ayrıca, Kırım Savaşı (1853-1856) Bulgarların milli bağımsızlık umudunu artırırken, radikalleşme sürecine de hız kazandırıyor. Böylelikle, kültürel ve manevi özerkliğe büyük ölçüde ulaşılrken, geriye sadece siyasi bağımsızlığın elde edilmesi kalıyor.

Bulgarlar arasında, siyasi bağımsızlığın ıslahat ve düzenlemeler yoluyla, zamana yayımlı evrimleşmeyle, milli bilincin sağlam şekilde yerleştirilmesiyle elde edilmesi gerektiğini düşünenler olduğu gibi; hiç vakit kaybetmeden, bir an önce silâha sarılmayla hayata geçirilmesi lâzım geldiğini savunanlar da olduğu dikkat çekiyor. Sonuç olarak ihtilâlcı kanadın üstün ve baskın geldiği görülüyor.

Bulgar milli kurtuluş mücadelesinde genelde üç aşamadan söz ediliyor. Birinci aşamayı; her yıl ilkbaharda, guguk kuşunun ötüşüyle küçük gruplar halinde dağ geçitlerini tutarak ticaret kervanlarını soyan, köyleri basan, kişisel hınc alma uğruna mücadele eden ve ilk kırağın düşmesiyle evine dönen haydutlar oluşturuyor. Ancak her ne kadar halkın nezdinde gözü pek kahraman ve yiğit olarak görülüyor olsa da, Bulgar folklorunda kendisine birçok halk türküsünün yakıldığı görülse de, kişisel hınc almayla yetinen haydutluk hareketiyle bir yere varılamayacağı anlaşılıyor. Bulgarlar arasında kendi başına, öz güçle bağımsızlığın elde edilemeyeceği düşüncesi ağır basıyor, yabancı bir devletin yardımı ve desteği olmadan kesinlikle meselenin çözülemeyeceği düşünülüyor.

1860'ların ikinci yarısında, milli bağımsızlık mücadelesinin çetecilik faaliyetleri olarak adlandırılan bir sonraki aşamasına geçiliyor. Bu anlayışa göre, Romanya'da veya Sırbistan'da oluşturulan 20-30 (veya 100-200) kişilik bir çete Tuna'yı (veya Sırbistan sınırını) geçerek süratle Kocabalkan'a sığınacak; dağın kuzey ve güney eteğinden doğuya doğru hareketi sırasında civardaki Bulgarların adeta akın etmesiyle kısa zamanda büyük bir orduya dönüşme yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başa baş mücadele etme durumuna gelecektir.

Gerçekten de sözü edilen yıllarda özellikle ilkbahar ve yaz aylarında Romanya'da yuvalanan ve Bükreş, İbrail, Kalas gibi yerleri üs tutan mülteci çevreler tarafından irili ufaklı birçok çete oluşturulduğu, çete reisliğinin adeta bir zanaat ve geçim kaynağı hâline getirildiği ve Tuna'nın öte yakasına geçildiği görülüyor. Ancak söz konusu çetelerin bir kısmı bazen kolluk kuvvetleriyle hiç temasa girmeden, bazen de ilk düşük yoğunluklu çarpışmada dağıtılıyor veya kendiliğinden dağılıyor; hatta destek ve yataklık umdukları Bulgar ahalsinin de yardımıyla asiler tutuklanıyor ve mahkemeye çıkartılarak çeşitli cezalara çarptırılıyor. Dönemin birçok hatıratında sıradan halkın ihtilâlcı çevrelere yakınlık göstermediği ve kapısını kapattığı bütün yalınlığıyla dile getiriliyor.

Çetecilik aşamasında, Osmanlı ve Balkanlar üzerinde emelleri olan ve çıkarları kesişen büyük güçlerin dikkatini Bulgar meselesi üzerine çekmek de hedefleniyor; ayrıca, İvan Dede (Dyado İvan) gibi benzetmeyle adeta aileden biri olarak görülen ve gösterilen babacan Rusya'nın Bulgarları hiçbir zaman unutmayacağına ve kendi kaderine terk etmeyeceğine inanılıyor. Ancak çetecilikle de milli kurtuluş davasında önemli bir aşama kaydedilemeyeceği anlaşılıyor; çetelerin hüsrarla sonuçlanan sonu bunu gayet açıkça ortaya koyuyor.

Bunun üzerine, 1860'ların sonuna doğru, daha önce çetecilik faaliyetlerinde yer alan ve bu taktiğin geçersizliğini bizzat gören Vasil Levski (1837-1873)¹, milletinin dış güce değil, kendi kudretine inanması gerektiği fikrinden hareketle, Bulgar topraklarını adeta karış karış dolaşarak gizli ihtilâl komiteleri oluşturmaya ve başında bulunduğu Dâhili İhtilâl Komitesi çerçevesinde halkı örgütlemeye koyuluyor. "Her kim ki bizi kurtaracak, yeni efendimiz o olacak" sözleri atfedilen Vasil Levski, hocası olarak gördüğü ve etkilendiği Georgi Rakovski'nin kurtuluş yolunun topyekûn bir halk isyanından geçtiği fikrini benimsemiş oluyor. Bu arada Bükreş'te oluşturulan komite bünyesinde Lyuben Karavelov (1834-1879) ve Hristo Botev (1848-1876) gibi yazar ve şairlerin de sivri kalemliyle milli kurtuluş davasına hizmet ettikleri görülüyor. Böylelikle, beş yıllık organizasyon faaliyeti sonucunda Vasil Levski, bazen Bükreş'teki odaklarla uyum içinde, bazen de ters düşerek Bulgar topraklarında gizli bir ihtilâl ağı oluşturmayı başarıyor.

Georgi Rakovski'nin Hayatı ve Toplumsal Faaliyetleri

Georgi Rakovski, XIX. yüzyıl Bulgar tarihinin en ateşli, eylemci, ele avuca sığmaz, milli mitolojinin insanüstü öğelerle bezediği şahsiyetleri arasında yer alıyor. Kullandığı adlardan hareketle sürekli bir arayış içinde olduğu daha iyi örneklenebiliyor: Sibi Stoykov Popoviç (Papazov) adıyla Kotel'de (Kazan) orta halli bir terzi ve aba tüccarı ailesinde dünyaya gelen (1821) Rakovski, hayatının çeşitli dönemlerinde Sava Stefanidis, Georgi Makedon, Georgi Bogoridi, Sava Papadopulos, Georgi Sava Rakovski ve nihayet Bulgarların kültürel hafızasında yer edindiği Georgi Stoykov Rakovski adlarıyla çıkıyor karşımıza.²

Bulgar topraklarını batıdan doğuya keserek coğrafi açıdan kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayıran Kocabalkan'ın doğusunda, stratejik konumlu bir geçitte yer alan Kazan'da, 15. yüzyıla tarihlenen bir timar sicilinde 53 hanenin yaşadığı ve bunların derbentçi olduğu belirtiliyor. Kuzeyle güneyi bağlayan dağ geçidini korumaları karşılığında Osmanlı döneminde özel imtiyazlardan yararlanması sayesinde iktisat, eğitim ve kültür açısından öteki Bulgar yerleşimlerinden birkaç adım öne çıkan kasabada Piskopos Sofroni (1739-1813), Stefan Bogoridi (1770-1859), Dr. Petır Beron (1795-1871), Neofit Bozveli (1785-1848), Gavril Kristeviç (1820-1898), Georgi Rakovski (1821-1867), Kristyo Rakovski (1873-1941), Anastas Petrov (1899-1978), Peter Datcheff (1896-1968) vs., hemen yanı başındaki yerleşimlerde de Zahariy Stoyanov (1850-1889), Todor İkonomov (1835-1892), Yordan Yovkov (1880-1937) vs. gibi Bulgar siyasi, bilim, sanat ve kültür tarihi açısından önemli şahsiyetler dünyaya geliyorlar.

Dağlık arazi tarıma elverişli olmadığından, ahali hayvancılığa, daha doğrusu davar³ bakıcılığına yöneliyor. Ancak mera kıtlığından koyun sürüleri önce güneydeki Karınabad düzlüğüne, burası da yetersiz gelince kuzeydoğudaki Dobruca Ovası'na kadar uzanıyorlar. Bu şartlar altında doğal olarak celepliğin⁴, elde edilen yünden dolayı da abacılık, kaytancılık ve şayakçılık gibi zanaatların olabildiğince geliştikleri görülüyor. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda aba kumaş dokuyan ilk modern tekstil fabrikasının 1834 yılında Dobri Jelyazkov tarafından Kazan'ın da bağlı olduğu İslimye'de kurulup 500 işçiyle faaliyete geçirilmesi tesadüf değildir. Celepler, özellikle Kurban Bayramı arifesinde on binlerce koyunu ve burmalı koçu önüne katarak İstanbul'a getirirlerken, abacılar da İmparatorluğun önemli merkezlerine yerleşme yoluyla abadan ve şayaktan kıyafetler dikeyiyor, ticari faaliyette bulunuyorlar. Zamanla nüfusu çoğalan yerleşimde oluşan çorbacı zümresi o denli güçlü hâle geliyor ki buraya Türk müdür, kadı ve zaptiye gibi görevlilerin tayinini önleyebiliyor.

Georgi Rakovski, doğduğu yerde başladığı eğitimini Karlovo (Karlöva) ve İstanbul Kuruçeşme'deki Yüksek Rum Mektebi'nde (1837-1841) sürdürüyor. Üst düzey Osmanlı devlet adamı olan yakın akrabası Stefan Bogoridi (İstefanaki Bey) kendisini resmi kariyere hazırladığından Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca öğrenmesini sağlıyor. Sağlam bir eğitim aldığı mektepte, sonraki yıllarda bağımsız Bulgar kilisesi mücadelesinin öncülüğüne soyunan Neofit Bozveli ve İlarion Makariopolski gibi ruhanilerle yakın bağlar kuruyor; ihtilâlciler Yunan gençlerle

¹ Cengiz Yolcu. "Bulgar Fesad Komitesi Reisi" Vasil Levski'nin Eylemleri ve Mahkemede Verdiği İfade Üzerine Bir Değerlendirme, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2015-1, Sayı 27, 15-63.

² Hiç kuşku yok ki doğaüstü öğelerle bezeli bu kimliğin oluşmasında milli şair İvan Vazov'un (1850-1921), Epopeya na Zabravenite (Unutulmuşların Destanı) başlıklı şiir derlemesinde yer alan Rakovski kasidesi (oda) de büyük rol oynuyor. İvan Vazov'un coşkulu dizelerinde Georgi Rakovski, "cılgin hayalperest, imkânsız insan", "ateş üzerinde durmadan fokurdayan kazan", "zıtlıklar yumağı", "içinde fırtınalar kopan bir ruh" gibi benzetmelerle yüceltiliyor. Bulgar örneğinde çoğu zaman tarihin şairler tarafından yazıldığı, şairlerin milli belleğe işleyen dizelerini daha sonra profesyonel tarihçilerin bir türlü silemediğine ve düzeltilmediğine sıkça tanıklık ediliyor.

³ Davar – Koyun ve keçiye verilen ortak ad.

⁴ Celeplik – Koyun, keçi, sığır vb. kesilecek hayvanların ticaretini yapan kimse.

irtibata geçmek üzere iki kere Atina'ya gidiyor (1841), hatta Bulgar milletine bağımsızlık fikrini aşılmasını hedefleyen gizli Makedon Cemiyetinde (Makedonska Drujina) yer alıyor. İbrail İsyanına katılmak üzere Romanya'nın yolunu tutuyor (1841); burada kısa süreliğine Türkçe, Yunanca ve Fransızca muallimliği yaptıktan sonra organize ettiği bir Bulgar-Yunan çetesiyle Tuna'yı geçerek Bulgar topraklarında isyan başlatmayı düşünüyor.

Faaliyetlerinden dolayı tutuklanıp ölümüne mahkûm edilse de, Yunan vatandaşı da olması nedeniyle kapitülasyonlar gereği cezasını çekmek üzere Yunan Konsolosluğuna teslim ediliyor. İstanbul Yunan konsolosunun girişimiyle, ortadan uzaklaştırılmak amacıyla gönderildiği Fransa'da bir buçuk yıl Marsilya'da kalıyor. Atina ve İstanbul üzerinden memleketi Kazan'a dönüyor. Komşularının, kasabanın huzurunu bozdukları şikâyeti üzerine babasıyla tutuklanıyor ve getirildiği İstanbul'da yedi yıl hüküm giyiyor (1844)⁵. Kapatıldığı Tophane'de sürekli okuma yoluyla kendini geliştiriyor, kanunları öğrenerek birçok mahkûmu kurtarıyor, ayrıca kendisini de başarıyla savunuyor.⁶ 1847'de hapisneden çıkınca İmparatorluk payitahtında avukatlığa ve ticarete soyunuyor; fabrika ve değirmen kurup işletmek istiyor. Kısa sürede, başarıyla yaptığı beglikçilik, gümrükçülük ve panayır ağalığı⁷ sayesinde çok zenginleşse de, gönlünde, sevgisiyle adeta yanıp tutuştuğu vatanına ve milletine hizmet etmek yatıyor. İlginçtir ki bu yıllarda Bulgar ihtilâlcinin Bektaşiliği kabul ettiği yönünde tanıklıklar da bulunuyor.⁸

Kırım Savaşı arifesinde, Bulgarları isyana teşvik eden gizli bir cemiyet kuruyor. Savaş sırasında Osmanlı ordusunda Şumnu'da üst düzey tercüman olarak görev alıyor, ancak asıl amacının, otobiyografisinde de itiraf ettiği gibi, Rusya lehine askeri casusluğa soyunmak olduğu anlaşılıyor. Çok geçmeden kendini ele vermesi üzerine Ömer Paşa tarafından idam edilmek isteniyor, ancak daha önceden teması olduğu Sadık Paşa'nın araya girmesiyle yargılanmak üzere İstanbul'a gönderiliyor. (Aralık 1853 veya Ocak 1854) Payitahta yolculuğu sırasında mucizevi şekilde firar etmeyi başarıyor. Rakovski'nin itirafına göre ise olay şöyle geliyor: Ticari ortağı Mustafa Bey onu Edirne'de karşılayıp İstanbul'daki evine getiriyor. Kurtarılması için İslâm'ı kabul etmesi ve kızıyla evlenmesi şartını koşması üzerine Rakovski her iki şartı da kabul ediyor.⁹ Mustafa Bey'in evinde de tekin durmayan Bulgar eylemci oluşturduğu on iki kişilik çeteyle Kocabalkan'ın yolunu tutuyor, ancak Rusya'nın savaşı kaybetmesiyle beklentilerin boşa çıkması üzerine çete dağılıyor. Doğduğu kasabada saklandığı sırada hatıra, günlük ve şiir türünde ilk edebi eserlerini kaleme alıyor. Daha sonra Tuna üzerinden Romanya'ya geçiyor (1855) ve kurulu düzene karşı "kılıçla ve kalemlerle" amansız mücadele etme kararı alıyor.

İlerici Sırp çevreleriyle temasa geçtiği (1856) Novi Sad'da *Bălgarska Dnevitsa* (Bulgar Günlüğü) başlıklı gazeteyi çıkarıyor,¹⁰ (1857) ayrıca Dağ Yolcusu (Gorski Pătnik) adlı manzum şiirini yayımlıyor. İhtilâl faaliyetlerinden dolayı Osmanlı'nın baskısıyla tutuklanıyor¹¹ ve sınır dışı edildiği Romanya'da da tutunamayınca Odesa'ya geçiyor (1858); Herson Ruhban Mektebi'nde bekçilik yapıyor. Kaleme aldığı Bulgaristan'ın Kurtuluş Planı'nda (1858) "*Bulgar kılıçla hürriyetini kaybetti, kılıçla geri alacak*" diye belirttikten sonra, ortak eylem merkezi kurulmasını, ülke içinde önceden hazırlık yapılmasını, müttefik sağlanmasını, Avrupa nezdinde diplomatik girişimlerde bulunulmasını, isyan taktiğinin belirlenmesini öngörüyor. Ancak Bulgar ahalinin böyle bir eyleme hazır olduğu konusunda Rakovski büyük bir yanılgıya düşüyor, zira Kocabalkan'a sığınacak küçük bir çetenin kısa zamanda 150 bini silahlı olmak üzere 500 bin kişilik bir orduya dönüşeceğine inanıyor. Yine bu dönemde dil, tarih, etnografya ve halk yaratıcılığı konularıyla yakından ilgileniyor; bugün hiçbir bilimselliği olmayan, hatta gülünç bulunan etimolojik çıkarsamalar yapıyor;¹² ayrıca halk türküsü, atasözü ve deyimlerin nasıl derlenmesi gerektiği hakkında bir kılavuz hazırlıyor.

⁵ Leman Ergenç. *Bulgar Edebiyat Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayın No: 378, 1996, 29.

⁶ Milen Kumanov. Redove ot biyografiyata, *Georgi S. Rakovski, Bălgarskiy vâpros*, Sofya: Zahariy Stoyanov, 2003, 476.

⁷ İvan Shishmanov. Rakovski kato politik, *Georgi S. Rakovski, Bălgarskiy vâpros*, Sofya: Zahariy Stoyanov, 2003, 483.

⁸ "*Ticari faaliyetlerinde maddi dara düştüğü zaman, kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalınca, kurtulmak için Rakovski Bektaşiliği kabul ediyor, zira bu tarikatın hükümet çevrelerinde etkili olduğunu çok iyi biliyor.*" (Mihail Arnaudov. *G. S. Rakovski – jivot, delo, idei*, Sofya: Bălgarska kniga, 1942, s. 51). Dragan Tsankov da, "*Rakovski bir Bektaşi tekkesinde yaşıyormuş*" diye belirtiyor. (*Georgi Stoykov Rakovski – vizgledi, deynost i jivot, II. Dokumentalni material*, Sofya: İzdanie na BAN, 1968, 500).

⁹ Velichka Kaleva. *Georgi Stoykov Rakovski, Kotel – grad na velikani*, Kotel: Kota, 2003, 140.

¹⁰ *Rechnik na bălgarskata literatura, III*, Sofya: İzdatelstvo na BAN, 1982, 192.

¹¹ M. Hüdayi Şentürk. *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, 183.

¹² Sözgelimi, başlangıcını Sanskritçeye dayandırdığı Bulgarcanın dünyanın en kadim dili olduğu, Yunanca dâhil bütün dillerin Bulgarcadan türediği, Bulgarların Hindistan'dan gelen Ari ırk olduğu, Napolyon'un aslında Bulgar olduğu, zira admın 'O, ovada' anlamındaki 'Na pole on' ifadesinden geldiği gibi bilimsel tutarlardan yoksun, ancak uyanan milli ruhu okşayan iddialarda bulunuyor.

Daha sonra geçtiği Belgrad'da *Dunavski Lebed* (Tuna Kuğusu) adında bir gazete çıkarmaya başlıyor (Eylül 1860). Burada ikinci bir Bulgaristan'ın Kurtuluş Planı ve başına kendisinin geçtiği Geçici Bulgar Hükümeti Tüzüğü hazırlıyor (1861). Anılan planda gelecekteki isyanın stratejisi ve taktiği belirleniyor; buna göre, komşu ülkelerde önceden eğitilen silahlı grupların Bulgar topraklarına girmesi öngörülüyor, ayrıca haydutlara da büyük umut bağlanıyor. Geçici Hükümet'in başlıca amacı ise yakın zamanda başlaması beklenen kitlesel isyanla ilgili bütün faaliyetleri yürütmek olarak belirleniyor. Yine Belgrad'da, Sırbistan Emaretinin yoğun desteğiyle, Bulgar milli kurtuluş hareketinin önemli bir aşamasına işaret eden Birinci Bulgar Lejyonunu organize ediyor ve yönetiyor (1862). 600 civarında gönüllüden oluşan lejyonda, daha sonraki yıllarda aktif şekilde çetecilik ve isyancılık faaliyetlerinde bulunacak olan Panayot Hitov, Filip Totyo, Vasil Levski gibi birçok elebaşı yer alıyor.

Bulgar milletine dağıtılmak üzere kaleme aldığı isyan çağrısında (1.08.1862), "*Kimse başkasının bizi kurtarmasını beklemesin, bizim hürriyetimiz bize bağlı*" vurgusu yapıyor, ancak Sırbistan Emaretiyle Osmanlı arasındaki gerginlik çözümlenince, lejyon dağılmak ve ülkeyi terk etmek zorunda kalıyor. Atina'da, Karadağ'da ve Bükreş'te çeşitli çevrelerle yaptığı görüşmelerle Osmanlı'ya karşı bir Balkan ittifakının oluşturulmasını hedefliyor (1863). Romanya'da süreli yayıncılığa devam ediyor, kısa ömürlü *Bădushtnost* (Gelecek) ve *Branitel* (Savunmacı) gazetelerini çıkarıyor. Uzun zamandır tasarladığı *Bălgarska Starina* (Bulgar Mazisi, 1865) başlıklı dergi de okurla buluşuyor.¹³

Çıkardığı Dağ Çeteleri Geçici Kanunu'yla (1867) gelecekteki isyanın stratejisi ve taktiği belirleniyor; burada artık dış güçlerin desteğine ve Balkan ülkelerinin siyasetine değil, organize ve silahlı halk hareketine güvenildiği görülüyor. Kişisel hınç alma uğruna mücadele eden haydutlara, komşu ülkelerde oluşturulup Tuna üzerinden Bulgar topraklarına geçecek çetelere ve dış güçlerin yardım ve desteğine bel bağlanamayacağını farkına varıyor; çıkış yolunun Bulgar milletinin içten örgütlenmesinden geçtiğini düşünüyor. Organize milli Bulgar kurtuluş hareketinin on yıl süreyle hummalı elebaşı ve tartışmasız ideoloğu kabul edilen¹⁴ Georgi Rakovski, Bükreş dolaylarında bir çiftlikte, yakalandığı verem hastalığından 46 yaşında hayata gözlerini yumuyor (1867).¹⁵

Georgi Rakovski'nin Edebi Yaratıcılığı: Gorski Pătnik (Dağ Yolcusu) Eseri

Avrupa edebiyatında, önceden hazırlanan felsefi ve estetik temeller üzerinde filizlenen, vücut bulan ve serpilen edebi akımlar ve süreçler, Bulgar edebiyatına gecikmeyle, biraz gelişigüzel ve düzensiz uğruyor. Bundan dolayıdır ki Bulgar edebiyatında akımlar arasında net ve belirgin çizgiler gözlemlenemiyor, zira çoğu zaman bu çizgilerin iç içe geçtiği görülüyor. Yazarlık henüz mesleğe dönüşmediğinden, şiir veya hikâye, toplumsal ve milli kurtuluşu hedefleyen faaliyetlerden arta kalan zamanda yaratılıyor. Edebiyat, sanatsal ve estetik kaygıların ötesinde, milli bağımsızlık mücadelesine hizmet etmesi gereken bir araç olarak değerlendiriliyor. Genel anlamda sanatın kuramsal altyapısı ve çerçevesi henüz oluşturulamamış, ayrıca Bulgarca da yeterli ifade kıvraklığına ve kıvama gelmemiştir.

Öyle ki, XIX. yüzyıl Bulgar edebiyatında bazen bir yazarın yaratıcılığında santimantal, aydınlanmacı, romantik, gerçekçi ve eleştirel gerçekçi öğelere rastlamak mümkün oluyor. Bütün bu nedenlerden dolayı, XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında Avrupa kültürü ve sanatını derinden etkileyen Romantizm akımının saf şekliyle Bulgar edebiyatında ifadesini ve tezahürünü bulmak biraz zorlaşıyor. Hatta uzun yıllar adı geçen akımın Bulgar edebiyatında varlığı, kapsamı ve somut içeriği konusu edebiyat tarihçileri arasında tartışmalara neden oluyor. Yine de son zamanlarda yapılan çalışmalar, 1840'lı yılların yarısından 1870'lere kadar Petko Slaveykov (1827-1895), Rayko Jinzifov (1839-1877), Grigor Pırliçev (1830-1893) ve özellikle Georgi Rakovski gibi toplumsal önder ve yaratıcıların bazı eserlerinin Romantizme özgü öğeler içerdiğini gösteriyor.¹⁶

Kısa hayatına birçok toplumsal ve kültürel faaliyeti sığdıran Georgi Rakovski, her ne kadar bunların sanatsallığı bugün tartışma konusu olsa da, edebi eserler de vermiştir. Genel olarak otobiyografi, günlük, mektuplar, hatırat ve şiirden oluşan yaratıcılığının en önemli ve zamanın güncel bir ihtiyacını karşıladığından dolayı son derece etkili olan eseri kuşkusuz Dağ Yolcusu başlığını taşıyan manzum şiiridir.¹⁷

¹³ İvan Stoyanov. *İstoriya na Bălgarskoto văzrajdane*, Veliko Tırnovo: Abagar, 1999, 168.

¹⁴ Konstantin Kosev. *Kratka istoriya na Bălgarskoto văzrajdane*, Sofya: Prof. Marin Drinov, 2001, 113.

¹⁵ Bükreş'te toprağa verilen Georgi Rakovski'nin cenazesi yıllar sonra önce Sofya'daki Sveta Nedelya (Azize Paraskevi) Kilisesi'ne (1885), ardından da memleketi Kazan'a naklediliyor (1942); son olarak da burada inşa edilen Pantheon'a taşınıyor (1981).

¹⁶ Svetlozar İgov. *Kratka istoriya na bălgarskata literatura*, Sofya: Prosveta, 1996, 221-223.

¹⁷ Hüseyin Mevsim. Uyanış Çağı Bulgar Edebiyatında Romantik Bir Eser: Georgi Rakovski'nin *Orman Yolcusu* ["Gorski Pătnik"] Poeması, *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Romantizm*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014, 171-180.

Eser, günümüze birbirinden bağımsız ve farklı zaman ve şartlarda yazılan üç redaksiyonuyla ulaşıyor. 1854 tarihli birinci redaksiyon, Bulgarların uluslararası siyasi statükoda değişim olacağı umudunu taşıdıkları Kırım Savaşı sırasında yazılıyor. Sadece el yazısı olarak kalan varyant, şairin belirttiğine göre, Kazan yakınlarında dağda kaleme alınıyor.

Eser, geleneksel Bulgar giysileriyle, miğfer ve parıldayan kılıçla kuşanmış bir gençle guguk kuşu arasında geçen diyalog şeklinde kurgulanıyor. Dağa sığınan genç kendisini, hainler tarafından ele verilip ölüme mahkûm edilen, millet sevgisiyle yanıp tutuşan masum bir Bulgar olarak tanıtıyor. Yıllarca yok yere hapisnede yattıktan sonra karamsar düşüncelerini dağıtmak için dağa çıkmıştır. Guguk kuşuna ne denli şanlı bir soyun evladı olduğunu anlattıktan sonra, kuşun görüş ve düşüncelerini almak istiyor. Kuş da hürriyet, vatan sevgisi, cesaret gibi erdemlerden dem vurarak genci yüreklendiriyor ve dayısını kendisine örnek almasını tavsiye ediyor. Burada, şairin yakın akrabası olan ve Rus ordusunda görevli, Osmanlı kaynaklarında Kaptan Yorgi ve Bıyıklıoğlu Yorgi¹⁸ diye geçen Yüzbaşı Georgi Mamarçev'den (1786-1846) söz edildiği anlaşılıyor.

Genç; millete eziyet çektiren Bulgar işbirlikçilerden ve Rum ruhanilerden yakınıyor. Bulgar ahalinin kayıtsızlığından hayal kırıklığına uğradığını ve cesaret göstererek yabancı hâkimiyetten kurtulan Sırlara hayranlık duyduğunu itiraf ediyor. Bir çete toplayıp eski haydutlar gibi halkına yardım etmek istediği arzusunu dile getiriyor. "Bulgaristan'a da hürriyet güneşinin doğacağı" inancıyla milletin tarihi geçmişini ortaya çıkarmak için gizli bir mağaraya doğru yola koyuluyor.

Eserin finalinde iki açıklayıcı not dikkat çekiyor. Batılı ülkelerin ikiye bölünmüşlüğüne eleştiren Georgi Rakovski, özgürlüğün sadece topyekûn bir halk isyanıyla elde edilebileceğini ifade ediyor. Otobiyografik öğelerle bezeli birinci redaksiyonda dönemin güncel hadiseleri yorumlanıyor.

Stoyan ile Boyani adını taşıyan ikinci redaksiyon, şairin verdiği bilgiye göre, ertesi yıl Bükreş'te kaleme alınıyor. İki kısımdan oluşan redaksiyonda, birbirine âşık Stoyan ve Boyani'nin karşılaşması ve vatani için savaşmak isteyen gencin çeteye dağın yolunu tutması anlatılıyor. Eserde, haydutluğun romantikliği övülüyor ve yüceltiliyor.

Dağ Yolcusu eserin üçüncü redaksiyonu Novi Sad'da, Romanya'da ve Odesa'da yazılarak 1857'de Novi Sad'da yayımlanıyor. Sözü edilen en kapsamlı ve önemli redaksiyonda eski planın bırakıldığı ve yeni bir kurgunun benimsendiği görülüyor. Yine de, büyük olasılıkla, önceki redaksiyonlarla birlik sağlanması amacıyla, yazılış tarihi olarak 1854 belirtiliyor.

Eser, Bulgar Halkı İçin Önsöz ile başlıyor. Burada Rakovski "*kahraman ve kadim*" halkına seslenerek çekilen sıkıntıların nedenini açıklıyor; Osmanlı idarecileri, Rum ruhaniler ve Bulgar işbirlikçilerden oluşan başlıca hasımlarını işaret ederek millete bir de çağrıda bulunuyor: "*Kıymetli zamanını kaybetme, geç olmadan hakkını ara.*" Şaire göre, halkın özgürlük yolu, "*bilgelik ve cesaretin*" birleşmesinden geçiyor. Bu durumdan çıkış, "*eğitim ve cesareti, akıl ve kararlılığı*" gerektiriyor. Minör ve majör tonların, yerginin ve övgünün iç içe geçtiği bu dizelerde, Georgi Rakovski şiir alanındaki deneyimsizliğinden dolayı özür dileyerek okurun hoşgörüsüne sığınıyor.

On dört dördlükten oluşan birinci bölümün girişinde; doğanın yeni bir hayata uyandığı ve çiçek, kuş, çağlayan ve güneşin canlandığı bir ilkbahar tablosu çiziliyor. Bundan sonraki elli iki dördlük, genç bir Bulgar haydudun monoloğunu içeriyor. Genç Voyvoda Boğaziçi'nde karamsar düşüncelere dalmış duruyor, gönlünden bir an önce memleketine uçup halkını derin uykudan uyandırmak geçiyor, milleti uğruna kendini feda etmeye sabırsızlanıyor. Eski Bulgar şairinin, cesaret ve gücünün yeniden canlanmasını arzu ediyor, zira uyanma ve eyleme geçme zamanının çoktan geldiğine inanıyor.

Voyvoda'nın monoloğu, Bayraktar'ın gelişyle kesiliyor. Bayraktar, çetenin hazır olduğunu ve kendisini beklediğini bildiriyor. Bu arada karanlık çökmeye başlayınca Bayraktar Voyvoda'yı Belgrad Ormanı'na götürüyor. Çete, Voyvoda'yı selâmlıyor. Ardından Bulgar çeteciler ellerinde kama olduğu halde törenle yemin ediyorlar. Bayrağa, "*Ya özgürlük, ya ölüm!*" yazısı ve korkunç bir aslan işlenmiştir; arka planda da "Tanrı bizimledir, ileri!" çağrısı dikkat çekiyor.

¹⁸ Aşkın Koyuncu. Osmanlı Belgeleri Işığında 1835 Yılında Tırnova'da Meydana Gelen Ayaklanma Teşebbüsü, *Kültürlerarası Kavşakta Bulgaristan ve Türkiye, Bildiri Kitabı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2013, 213-235.

Sonraki sahnede Voyvoda, tehlikelerle dolu Kocabalkan yoluna çıkılmadan önce, herkese doğduğu yeri, başından geçenleri, buraya gelmesine neden olan olayları ve niyetini açıklaması için söz veriyor. Böylece eserin gerçek kısmına, çetecilerin ayrı ayrı verilen hikâyelerine geçiliyor. Sırasıyla Dragoy, Velko, Momçil, Mladen ve Radoy söz alarak çeteye katılmalarına neden olan hadiseleri uzun uzadıya ve ayrıntıyla anlatıyorlar.

Sözgelimi, kız kardeşi kaçırıldığından dolayı çeteye katılan Dragoy bir an önce hıncını almak istiyor. Daha sonraki sahnelerde bir derviş tekkesine saldırdığını ve içeride bulunan herkesi nasıl kılıçtan geçirdiğini anlatıyor. Momçil, tarihten örneklerle geçmişte Bizans'ın, günümüzde de Rumların Bulgarlara yaptığı kemliklerden söz ediyor. Momçil'e göre Bulgarlar Avrupa'ya yerleşen en eski kavimdir; Rumlar daha sonra gelmiş ve iki halk arasında sürtüşme böyle başlamıştır. Din temelinde birleşmeye rağmen, Rum hilelerine devam etmiştir. Osmanlı'nın Balkanlara geçmesine de Rum ön ayak olmuştur. Dolayısıyla, Türkler ve Rumlar Bulgarların başlıca hasımları olarak gösteriliyorlar. Velko ise Müslümanlığı kabul etme dayatmasına karşı geldiğinden haydutluğun yolunu tutmak zorunda kaldığını açıklıyor. Mladen gerekçe olarak fakirliğini gösteriyor, ayrıca 1835 Tırnova İsyanında Bulgar çorbacıların ihanetini eleştirerek haydutluğun içerdiği adanmışlığı ve romantizmi yüceltiyor. Suçsuz yere yıllarca hapishanelerde kalan Radoy, Bulgarların geçmişteki şanını gösteren eski kalelerden ve parşömenlerden söz ediyor. Milli Bulgar mitolojisinin oluşturulmasına son derece zengin malzeme sunan bu monologlardan¹⁹ sonra, Voyvoda yine söz alarak yeniden Bulgarların şanlı ve onurlu, Bizans'a bile üstün geldiği geçmişine vurgu yapıyor, artık korkusuz olma ve eyleme geçme zamanının geldiğini ve bir an önce halka yardıma koşulması gerektiğini haykırıyor.

Görüldüğü gibi, Georgi Rakovski eserde somut ve canlı karakterler yaratmayı başaramıyor; kahramanlarını, farklı kadere sahip olmalarına rağmen, bireyselleştiremiyor, zira başlıca amaç sanatsal kaygıdan ziyade, asırlar içinde uyuşmuş milli bilinci ve özgüven duygusunu uyandırmak ve mücadele edilmesi gereken odakları göstermektir.

Eserin devamında Kocabalkan'a doğru yol alan çete, bir ananın, istenen haracı vermesine rağmen çocuğunu öldüren yankesicileri dağıtıyor; bir ihtiyar heyetiyle yapılan buluşmada çeteciler monologlarını neredeyse tekrar ediyorlar. Eserin birinci bölümü burada bitiyor. Daha sonraki yıllarda *Tuna Kuğusu* gazetesinde ikinci bölümden bir kesit yayımlanmış olsa da manzum şiir yine tamamlanmamış kalıyor.

Eserin yazılışında Georgi Rakovski'nin Bulgar halk yaratıcılığı (özellikle de haydut halk türküleri) motiflerinden yararlandığı, Yunan ve Sırp edebiyatındaki benzer örneklerden esinlendiği biliniyor. Bulgar edebiyat araştırmacıları ve tarihçileri Dağ Yolcusu başlıklı eseri, haydutluğun övgüsü ve yüceltilişi²⁰, milli ihtilal muştucusu²¹, ihtilâl ve vatanperverlik elektriğiyle yüklü²² esaret ve özgürlük anlatısı²³ şeklinde değerlendirmeyi yeğliyorlar.

İhtilâl Çağrısı Yapan Eserin Dipnotunda Yemek Tarifi

Dağ Yolcusu eserin ayırt edici ve son derece ilginç özelliklerinden biri de, elliye yakın dipnot (bazen de dipnotun dipnotu) içermesinde yatıyor. Öyle ki, dipnot açıklamalarının hacmi, neredeyse eserin hacmine ulaşıyor; 158 sayfalık esere 128 sayfa dipnot düşülüyor. Böylece dipnotlar, dönemin atmosferini, Georgi Rakovski'nin eğilimlerini anlamak için birer tanıklığa ve bilgi kaynağına dönüşüyor.²⁴ Geleneksel Bulgar halk yaşantısı, Osmanlı padişahları, deliler, dervişler (özellikle Bektaşilik hakkında), Fener Rum patriklerinin seçimi vs. gibi konuların dışında halk türküsü, fıkra ve nüktelere de rastlanıyor ve böylece ilginç bir metinlerarasılık örneğine tanıklık ediliyor.²⁵

Sözgelimi, Georgi Rakovski Anadolu Türkleriyle Rumeli Türkleri arasında belirgin fiziksel farklılık gözlendiğini ve bu ırksal değişikliğin nedenini ilk başta Bulgaristan'a bekâr gelen Türklerin en alımlı Bulgar kızlarıyla evlenmelerine bağlıyor. 29. dipnotta, Bulgar asıllı olduğu, ama din değiştirerek Osmanlı'ya hizmet eden Mihail Bey hakkında ilginç bilgiler aktarılıyor:

¹⁹ Nikolay Aretov. *Natsionalna mitologiya i natsionalna sädba*, Sofya: Kralitsa Mab, 2006, 206.

²⁰ Mihail Arnaudov. *Tvortsni na Bălgarskoto väzrajdanje. Poeti i geroi*, Sofya: Nauka i izkustvo, 1969, 176.

²¹ Andrey Tsvetkov. *Georgi Stoykov Rakovski*, Sofya: Narodna prosveta, 1971, 251.

²² İvan Radev. *İstoriya na bălgarskata literatura prez Väzrajdaneto*, Veliko Tärnovo: Abagar, 2007, 251.

²³ Katya Staneva. *Apologiya na bălgarskoto: tvorcestvoto na Georgi Rakovski*, Sofya: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 1996, 74.

²⁴ Boyan Penev. *İstoriya na novata bălgarska literatura, III*, Sofya: Bălgarski pisatel, 1977, 227.

²⁵ Yuliya Nikolova. *Zapiski po bălgarska väzrojdenka literatura*, Plovdiv: Hermes, 2004, 185-188.

“Eski Osmanlı payitahtlarından Edirne’de, Mihal Bey Köprüsü yakınında, aynı adı taşıyan cami ve imaret vardır. Burada her perşembe pilav ve zerde dağıtılıyor. Müslüman geleneğine göre, Ramazan’da da gūnaşırı bu sevilen yemek veriliyor. Yılda bir defa aşure dağıtılıyor. Aşure; tahıl, nohut, mercimek, fasulye, pirinç vs. malzemedен hazırlanıyor. Bütün bunlar Mihal Bey’in ruhunun şad olması için yapılıyor. İmareti Mihal Bey’in yakın akrabalarından biri idare ediyor. Elde edilen gelirlerle cami ve köprünün bakımı yapılıyor. Yukarıda adı geçen yemeklerin bir pişirimi için 10 okka bal (zerde için), 45 okka pirinç (pilav için), 10 okka koyun eti, 5 okka nohut, 5 okka yağ kullanılıyor. Gaziler helvası da 20 okka irmik, 10 okka yağ, 10 okka bal, 10 okka süten (su yerine) hazırlanıyor.”²⁶

Anılan yemek tarifleri, Bulgarca yazılı kaynaklarda karşımıza çıkan ilk örneklerden olması gerek.²⁷ Bir başka dipnotta, Bulgaristan’daki Pomakların Bulgarca konuşan ve İslâm’ı kabul eden bir topluluk oldukları belirtildikten sonra kahramanı Pomak olan bir Bulgar halk türküsü sunuluyor. Bir başka dipnotta, İstanbul’u geri alma ve Bizans’ı yeniden tesis etme hayalleri kuran Rumlarla bir Bekri Mustafa fıkrasıyla alay ediliyor. Bir başkasında da Rumeli’ye yerleşen Türklerin çalışkanlığı, uysallığı ve mülayimliği övülüyor.

Tuna Üzerinde Uçan Kuğu: Georgi Rakovski’nin Gazeteciliği

Bulgarca süreli yayıncılık tarihi Konstantin Fotinov’un *Lyuboslovie* (Filoloji) dergisiyle başlatılıyor. 1842’de İzmir’de çıkmaya başlayan derginin, 25. sayının ardından yayın hayatına son verdiği 1846’da, Almanya Leipzig’de kimya talebesi olan İvan Bogorov *Bălgarski Orel* (Bulgar Kartalı) adıyla ilk Bulgarca gazeteyi okurla buluşturuyor. Üst sınırının 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı olduğu kabul edilen Milli Uyanış Çağında Osmanlı unsuru Bulgarlar kendi dilinde yaklaşık 100 gazete ve dergi çıkartıyorlar. Bu süreli yayınların üçte biri Osmanlı payitahtında yayın hayatına başlarken, en çok gazete ve dergi Romanya’da neşrediliyor. Anılan dönemde Sırbistan, Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi ülkelerde de Bulgarca süreli yayınların çıktığı görülüyor. Genel hatlarıyla İstanbul Bulgar basını evrimci ve aydınlanmacı bir çizgi izlerken, özellikle Romanya’da çıkan bazı gazetelerin devrim çığırkanlığına soyundukları anlaşılıyor.²⁸

Bildiği yabancı diller sayesinde Avrupa basınına yakından izleme imkânı bulan Georgi Rakovski, süreli yayınların etkin gücünün farkına varınca, yürüttüğü davada gazeteyi bir propaganda silahı olarak kullanmaya karar veriyor. Çıkardığı gazetelerle daha büyük kesimlere ulaşmayı hedefleyen Georgi Rakovski ihtilalci Bulgarca basının kurucusu olarak kabul ediliyor.²⁹

Bălgarska Dnevitsa (Bulgar Günlüğü)

Georgi Rakovski’nin ilk gazetesi olan haftalık *Bălgarska Dnevitsa* Novi Sad’da 26 Haziran 1857’de çıkmaya başlıyor. Başlıca amacı 1856 Hattı Hümayun kararlarının uygulanmasını talep etmek olacağı belirtilen gazete, Sırp aydın Dr. Danilo Medakoviç’in (1819-1881) maddi ve manevi desteğiyle hayata geçiriliyor. Her ne kadar gerekli resmi izin, yeni gazetenin Sırpça çıkan *Srăbski Dnevnik* (Sırp Günlüğü) gazetesinin Bulgarca tercümesi olacağı temin edilerek alınsa da, orijinal ve bağımsız bir gazeteden söz edilmesi gerektiği öne sürülüyor. Ayrıca, böyle bir taktiksel çözümün 2 bin 500 forint tutarındaki kefaleti ödememek ve gazete sahibinin Avusturya vatandaşı olması şartını atlamak için bulunduğu,³⁰ bürokratik engelleri aşmak için uydurulmuş bir formül³¹ olduğu kabul ediliyor. Dolayısıyla, yazıların bir kısmı tercüme olsa da, Georgi Rakovski’nin gazetesi Dr. Danilo Medakoviç’in yayınının bir kopyası olarak görülmüyor.

Dış siyaset yazıları Bulgar okuruna göre uyarlanıyor; gazetenin Sırpça varyantında yer almayan, ama Bulgarları birebir ilgilendiren ve Bulgaristan kaynaklı çok sayıda yazıya, başyazıya, notlara ve duyurulara rastlanıyor. Bulgar milletinin durumuyla ilgili batılı devletlerin kayıtsızlığı eleştirilirken, Hattı Hümayun, siyasi ve dini haklar talebinde bulunmanın hukuki temeli olarak ele alınıyor.

²⁶ Georgi Rakovski. *Gorski pătник*, Sofya: Bălgarska istoriya, 2021, 190. (Alıntının çevirisi tarafımdan yapılmıştır.)

²⁷ Hyusein Mevsim. Retseptata na Georgi Rakovski, *Zemya predelna. Stranitsi ot bălgarsko-turskite kulturni vrăzki*, Plovdiv: Janet 45, 2019, 32-43.

²⁸ Hüseyin Mevsim. Osmanlı Bulgar Basınına Dair Bazı Notlar, *Kebikeç*, , 50, 2020, 223-246.

²⁹ Georgi Borshukov. *İstoriya na bălgarskata jurnalistika, 1844-1877, 1878-1885*, Sofya: Nauka i izkustvo, 1976, 113.

³⁰ Zdravka Konstantinova, Filip Panayotov. *İz istoriyata na bălgarskata publitsistika (do 1878 g.)*, Sofya: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 1991, 68.

³¹ Georgi Borshukov, *İstoriya na bălgarskata jurnalistika*, 113.

Cesur dil kullanan siyasi ağırlıklı gazetede eğitim, dil, edebiyat ve kültür meselelerinin cılız kalması üzerine bu konulara yer verileceği haftalık bir ek çıkarma kararı alınıyor; tasarlanan ekle “*Bulgar edebiyatının gelişmesine katkı sağlamak*” gibi bir amaç güdüyor. 1857’nin yaz aylarında, tarihi belirtilmeden, *Dunavski Lebed* adında bir deneme sayısı çıkıyor. Küçük boyut sekiz sayfalık ekte Bulgarca üzerine uzunca bir yazı ve iki halk türküsü dikkat çekiyor.

Bulgar ihtilalci mülteci çevresinin ilk gazetesi olan *Bălgarska Dnevnița* 23 Ekim 1857’de, 18. sayıdan sonra aniden duruyor; bu gelişmede Babıali’nin Avusturya-Macaristan üzerindeki diplomatik baskısının etkili olduğu düşünülüyor. Tutuklanan Georgi Rakovski Yunan vatandaşlığı sayesinde serbest kalıyor ve Romanya’ya sınır dışı ediliyor.

Dunavski Lebed (Tuna Kuğusu)

Romanya’da (Kalas) ve Rusya’da (Odesa) uzun zaman tutunamayan Georgi Rakovski yeniden Belgrad’a, yerleşik düzene karşı “*kılıçla ve kalemlerle*” amansız mücadele etme kararıyla dönüyor (1860). Knez Miloş Obrenoviç’e gazete çıkarma izni için müracaat ediyor; dilekçede, “*Kardeş olan Bulgar ve Sırp’ların birbirini tanımalarına yardımcı olmak; her milletin en önemli iki niteliği olan ortak menşe ve din esasına dayanarak yakınlaşmalarının ve birlikteliklerinin yolunu açmak*”³² gibi masumane amaçlara vurgu yapıyor. 25 Ağustos 1860’da gerekli izin alınıyor, ancak yayının her türlü sansüre tabi tutulacağı da açıkça söyleniyor.

1 Eylül 1860’da çıkmaya başlayan ve alt başlığı ‘siyasi, filoloji ve mizah gazetesi’ olan *Dunavski Lebed* haftalık, 33x50 ve 36x52 cm boyutunda olup Sırbistan Emareti basımevinde basılıyor. Abone ücreti 2 altın olarak belirlenen gazeteden iki yıllık çıkıyor. Birinci yıllık (sayı 1–48, 1.09.1860–28.08.1861) ve ikinci yıllık (sayı 49–62, 6.09.1861–28.12.1861) olmak üzere toplamda 62 sayı okurla buluşuyor; sayıların toplamı 248 sayfalık bir külliyat oluşturuyor.³³ Bazen verdiği eklerle de okura ulaşan *Dunavski Lebed*, Bulgar süreli yayıncılık tarihine ihtilâl çığırkanlığı yapan ilk gazete olarak geçiyor. Milli kurtuluş ruhunun canlanmasına büyük katkı sağladığı kabul edilen gazete, 16. sayıdan itibaren Fransızca da yayımlanıyor. Böylelikle başmuharrir memleketinin ve milletin çözüm bekleyen bütün meselelerini Avrupa kamuoyunun gündemine taşımış oluyor.

Osmanlı topraklarında da dağıtılacağı hesaba katılarak gazetenin programında Bulgar meselesinin şartların gerektirdiği şekilde ele alınacağı beyan ediliyor. Bulgar edebiyatı, tarihi ve halk yaratıcılığında metinlere yer verileceği, haberlerin oldukları gibi aktarılacağı ilan ediliyor.

Georgi Rakovski’nin Bulgar kamuoyunda artık popüler bir isim olması nedeniyle gazete ilgiyle karşılanıyor, matbaa masraflarında da Sırp Hükümeti gerekli kolaylığı sağlıyor. Gazetenin yayın hayatına başladığı yıl, İstanbul Bulgar kilisesinde düzenlenen Paskalya ayininde Bulgar piskoposun patriğin adını anmaması üzerine Bulgarların Fener Rum Patrikliğine karşı yürüttükleri bağımsız kilise mücadelesi yeni ve gergin bir evresine giriyor. Bulgar toplumunun birincil gündemini oluşturan kilise meselesi Rakovski’nin gazetesinde de ana konulardan birini teşkil ediyor. Meselenin enine boyuna ele alındığının bir kanıtı olarak gazetenin 62 sayısında 187 makale, yorum ve notun bu konuyla ilgili olması gösterilebilir. Bulgar Meselesi adı altında dizi hâlindeki yazılarda sadece tespitle, Fener ruhbanının taleplerinin tutarsızlığının açığa çıkarılmasıyla yetinilmiyor, ama çözüme yönelik yollar da teklif ediliyor. Bu yapılırken sadece patriklik hedef alınmıyor, ama tutucu Bulgar çevrelere, Bulgarca çıkan *Tsarigradski Vestnik* (İstanbul Gazetesi), *Bălgarski Knijitsi* (Bulgarca Kitaplar) gibi süreli yayınlara, Katolik propagandası yapan *Bălgaria* (Bulgaristan) gazetesinin radikal tavrına karşı çıkılıyor. Özellikle *Bălgaria* gazetesini çıkaran Dragan Tsankov’a ve Bulgarlar arasında Protestanlık propagandasına soyunan çevrelere karşı sert ve sivri dil kullanılıyor. Bağımsız kilise mücadelesi, milli güçlerin konsolidasyonu ve safları sıklaştırmak için gerekli bir aşama olarak görülüyor; şekli dini, ama içeriği siyasi bir mücadele olduğu vurgulanıyor. Bulgar kilise meselesi Şark Meselesi’nin bir parçası, daha doğrusu Rus etkisini kırmak isteyen batılı ülkeler arasında bir mücadele alanı olarak değerlendiriliyor.

Birçok yazıda Babıali’nin meseleye makul bir çözüm bulacağına umut bağlanıyor. Gazete sayfalarında kilise bağımsızlığı siyasi bağımsızlığın sadece bir aşaması olarak değerlendiriliyor; “*diplomasi kaleminin çözemediğini keskin kılıcın çözeceğine*” inanılıyor; umut aşılama yoluyla milli ruh canlı tutuluyor.

³² Filip Panayotov. *Vestnitsi i vestnikari*, 97.

³³ Georgi Borshukov, *İstoriya na bălgarskata jurnalistika*, 143.

“*Beden için gıda neyse, ruhumuz için eğitim de odur*” anlayışından hareketle genelde eğitime ve özelde Bulgar mektepleri meselesine önem veriliyor, hâli vakti yerindeki Bulgarların eğitim davasına destek olmaları ve İstanbul’da Bulgar yüksekokulu açılması çağrısında bulunuluyor.³⁴ Dil meselesini, alfabeyi ve geçmişi konu edinen yazılara yer veriliyor, ayrıca Vracalı Sofroni’nin otobiyografik unsurlar içeren elyazması ilk olarak bu gazetede yayımlanıyor.³⁵

Yabancı moda düşkünlüğüne ve Bulgar topraklarına yabancı sermayenin girmesine de iyi gözle bakılmıyor; bu bağlamda Bulgarların şirket kurmaları ve Bulgar milli sanayinin oluşturulması teşvik ediliyor. Milli kurtuluş hareketlerinin seyri yakından takip ediliyor (sözgelimi İtalya), Bosna Hersek İsyanı büyük sempatiyle sayfalara yansıtılarak örnek alınması gerektiği telkin ediliyor.³⁶ Slav birliğinden dem vurulan gazetede Rusya’nın, çılgınlık olarak değerlendirilen göç siyaseti sert eleştiriye tutuluyor. Gazete, Vidin’den ve başka yerlerden Bulgar ahalinin Rusya’ya göç ettirmek istenmesine şiddetle karşı çıkıyor, kaleme aldığı bir dizi yazıyla anılan göçe karşı adeta kampanya başlatıyor. “*Göç bizler için ölüm, çocuklarınıza karşı işlediğiniz bir cinayet, memleket için de yıkım*” diye yazan Georgi Rakovski bu sürecin önüne geçmek için kendi insanlarını propaganda yapmaları için bölgeye gönderiyor, hatta bir risale kaleme alıyor. Osmanlı’yla ortak çıkarları olan Avrupa’ya bel bağlamayan Rakovski Bulgar milletinin kendi göbek bağı kendisi kesmesi gerektiğine inanmaya başlıyor. Bulgar milletinin artık dostunu ve düşmanını iyi tanıdığı ve kimsenin onu kandıramayacağı vurgulanıyor.³⁷ Bulgar çorbacı zümresi işbirlikçilikle suçlanırken tutucu kesim ihtilâl ideolojisinin düşmanı olarak görülüyor.

Gazete sayfalarındaki bir yazıda, “*Eğer Babıali Bulgarların taleplerini yerine getirmezse, altı milyondan oluşan Bulgar halkı soğukkanlılığını ve suhuletini koruyamayacak, bu da büyük güçlerin müdahale etmesini tetikleyecek. En iyisi Bulgar milletinin haklı taleplerinin yerine getirilmesi*”³⁸ çağrısında bulunulduktan sonra, devamında “*Böyle yaşamaktansa ölmek daha yeğ*”³⁹ deniyor: “*Babıali’nin düzene girmesi ve kurtulması sadece ve sadece Hristiyan tebaanın tatmin edilmesiyle ve Hattı Hümayunun her maddesinin tatbikiyle mümkün, aksi halde çöküş kaçınılmaz.*”

Dunavski Lebed son sayılarında açık şekilde Bulgar halkını isyana davet ediyor, zira Georgi Rakovski yakın temas içinde olduğu Knez Miloş Obrenoviç tarafından bu yönde teşvik ediliyor. “*Avrupa’daki Türk Devleti yakında topyekûn bir çöküşe sürüklenecek. Her yerde eşkiya yolları tutmuş; düzensizlik artıyor, kitlesel bir isyan kaçınılmaz hâle geldi artık ve o zaman Avrupa her şeyi çözecek*”⁴⁰ görüşü ağırlık kazanıyor. Son sayıda da Babıali’nin ıslah olacağına ve ayakta kalacağına Türklerin de artık inanmadığına dikkat çekiliyor.⁴¹

Georgi Rakovski, Bulgar meselesini yabancı devlet adamlarının ve yabancı basın gündemine taşımanın çok önemli olduğunu kavriyor. O yüzden bir mektubunda İstanbul’daki Balkapan Han’da ticaretle iştigal eden Bulgar gençlerine gazetesindeki bazı yazıların İngilizceye, Fransızcaya ve Türkçeye tercüme edilerek devlet adamlarına gönderilmesini teklif ediyor. Basının büyük bir propaganda aracı olduğu bilincinden hareketle, gazetesinde Fransızca metinlere de yer vermeye başlıyor. I, 16, 7.01.1861’den itibaren başyazıların ve bazı önemli metinlerin Fransızcaya tercüme edilmesi, sayı 21’den itibaren başlığın *Le Cygne de Danube* şeklinde Fransızca da verilmesi bu anlayışın bir tezahürü olarak karşımıza çıkıyor. Kilise meselesiyle ilgili birkaç metnin Rumca da verildiği görülüyor.

Yayın hayatına başlamasından beş ay sonra 410, zamanla da 700 aboneye ulaşan gazetenin Avusturya postasıyla Osmanlı topraklarında da dağıtımı yapılıyor. Fransızca metinlerden dolayı diplomatlar ve devlet adamları tarafından da takip ediliyor. İlginçtir ki Bulgar aydınları arasında gazetenin faydadan çok zarar verdiğini düşünenler de çıkıyor. Sözgelimi, şair ve aydınlanmacı Nayden Gerov 28.12.1861 tarihli bir mektubunda gazetenin amacından saptığını, sabırsız telkinleriyle sadece Babıali’de Bulgar unsura karşı kuşku uyandırdığını, yetmedi Bulgar halkını azarlamaktan kaçınmadığını belirtiyor.⁴²

³⁴ I, 3, 29.09.1860.

³⁵ II, 55–62, 17.10-24.11.1861.

³⁶ II, 61, 1.12.1861.

³⁷ I, 34, 19.05.1861.

³⁸ I, 32, 2.05.1861.

³⁹ II, 56, 25.10.1861.

⁴⁰ II, 53, 3.10.1861.

⁴¹ II, 62, 24.12.1861.

⁴² Georgi Borshukov, *İstoriya na bălgarskata jurnalistika*, 153.

İlk Bulgarca ihtilal gazetesi olma özelliğini taşıyan⁴³ *Dunavski Lebed* ilk defa yabancı dilde propagandayı kullanarak Bulgar meselesini Avrupa kamuoyunun gündemine taşıyor⁴⁴. Bulgarca süreli yayıncılığı ihtilâlci çizgiye çeken gazete, kurtuluşun tek yolu olarak halk isyanını görüyor ve gösteriyor. Avrupa'da ve İstanbul'da çıkan gazeteler kaynak⁴⁵ ve haberin zamanında ulaşmasını sağlamak adına ilk defa telgraf bir araç olarak kullanılıyor.

Bădushtnost (Gelecek)

Bulgar milli hareketinin ideoloğu konumundaki Georgi Rakovski Sırbistan'dan sonra geçtiği Romanya'da, diğer faaliyetlerinin yanı sıra gazeteciliğe de devam ediyor. İlk sayısı 8.03.1864'te, 'siyasi, filoloji ve ticari gazete' alt başlığıyla okurla buluşan haftalık *Bădushtnost*, 45x63 cm boyutunda dört sayfalık olup Bulgarca ve Romence üçer sütun hâlinde çıkıyor. Çıkarılması için bir şirket kurulan gazetenin amacı Bulgarların milli ruhunu canlandırmak, Bulgar ve Romen halklarının yakınlaşması için çabalamak şeklinde özetlenebilir. Program yazısında yeni çıkan gazetenin "günümüz Avrupa siyasetinin, özellikle de Bulgar ve Romen halklarına yönelik seyrinin izleneceği, geçmişte bu iki halk arasındaki ilişkilerin nasıl olduğu ortaya çıkarılacağı" beyan ediliyor. Bunun yanı sıra Tuna iskeleleriyle ilgili ticari haberlerin ve tarım bağlamında bilgilerin verileceği vurgulanıyor. "Bulgarlar ve Romenler, doğunun anahtarı bizim elimizde" diye belirtiliyor. Bağımsız kilise mücadelesinin artık Patrikliğe ve Panhelenizm'e karşı yürütülen bir milli davaya evrildiğine inanılıyor. Gazetenin sayfalarında Şark Meselesi'nin ortaya çıkışı ve seyri izlenirken, Batı diplomasisinin ikiyüzlülüğü eleştiriliyor. Bulgar-Romen ve Balkan birlikteliğinin önemi vurgulanıyor, köylünün bulunduğu durum da unutulmuyor. İhtilâlci yönünden dolayı Bulgar tüccarlar desteğini kesince, *Bădushtnost* 10. sayıdan sonra (17.05.1864) duruyor.

Branitel (Savunucu)

Haziran 1864'te tek bir sayı çıkan gazete, programında "hiçbir hükümet aleyhine yazmayacağını, kimseyle şahsi polemik girmeyeceğini, halk çıkarlarına saldırmayan kimseye sataşmayacağını" beyan ediyor. Romen kamuoyunda Bulgar meselesine karşı sempati uyandırmak amacıyla güden bu gazete de Bulgarca ve Romence yayımlanıyor.

Georgi Rakovski, uzun zamandır tasarladığı *Bălgarska Starina* (Bulgar Mazisi, 1865) başlıklı dergiyi de okuruya buluşturuyor;⁴⁶ 208 sayfalık ve büyük boyut dergide Bulgarların geçmişine, dili ve edebiyatına, geleneklerine ve efsanelerine yer veriliyor.

Sonuç

Georgi Rakovski, milli bağımsızlığı hedefleyen faaliyetleriyle XIX. yüzyıl Bulgar tarihinde kalıcı iz bırakmış, Milli Uyanış Çağı ruhunun oluşması ve şekillenmesinde faal rol oynamış bir kişilik olarak karşımıza çıkıyor. Propaganda ve çağrı yönü ağır bastığından bugün sanatsallığı ve estetik yönü tartışılabilen edebi eserleri arasında, önem ve doldurduğu boşluk açısından ilk sırayı, Kırım Savaşı'nın yarattığı beklenti ve umutların etkisiyle yazılan Dağ Yolcusu başlıklı manzum şiiri alıyor. Edebiyat tarihçisi Petır Dinekov'un mutlaka çağdaş Bulgarcaya aktarılmasını teklif edecek kadar arkaik ve yapay bir dilde yazılan,⁴⁷ bugün okunması ve anlaşılması üstün çaba ve sabır gerektiren eser, ne ilginçtir ki çağı ve çağdaşları üzerinde büyük etki bırakarak⁴⁸ adeta bir kutsal metne dönüşüyor.⁴⁹

Georgi Rakovski, şanlı ve parıltılı Bulgar geçmişini yüceltme ve idealize etme yoluyla, halkının milli bilincini ve özgüven duygusunu canlandırmayı ve başlıca hasım olarak gösterdiği Osmanlı idarecileri, Rum ruhanileri ve özellikle de Bulgar işbirlikçilerine karşı mücadele ateşini tutuşturmayı, vatan uğruna fedakârca savaşmanın kutsallığını ve romantikliğini yüceltmeyi hedefliyor. Dipnotta verilen açıklamalar eşliğinde Dağ Yolcusu, Osmanlı

⁴³ Georgi Borshukov, *İstoriya na bălgarskata jurnalistika*, 157.

⁴⁴ Zdravka Konstantinova, *İz istoriyata na bălgarskata publitsistika*, 73.

⁴⁵ Sözelimi bir hatıratla, "Bendeniz Courier d'Orient gazetesinden siyasi, milli ve dini içerikli yazılar derliyor ve tercüme ediyordum, daha sonra bunları Stoil Popov Avusturya postasıyla Tuna'dan Rakovski'ye Dunavski Lebed gazetesine veya başka gazetelere "İstanbul Muhabirinden" rumuzuyla yayınlanması için gönderiyordu" diye belirtiliyor. (Hristo Stambolski. *İmparatorluğun Zor Yılları, 1858-1878* (Çev. Hüseyin Mevsim), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018, 55).

⁴⁶ İvan Stoyanov, *İstoriya na Bălgarskoto vāzrajdane*, 168.

⁴⁷ Petăr Dinekov. Rakovski i poemata "Gorski păttnik", *Vāzrojdenski pisateli*, Sofya: Nauka i izkustvo, 1964, 248.

⁴⁸ Sözelimi, çete başı Hacı Dimitir, Dağ Yolcusu'nu okuduktan sonra "siyasi haydut" olduğunu itiraf ediyor. (Teodor Borisov. "Gorski păttnik" i literaturnoto nasledstvo na Georgi Rakovski, *Georgi Rakovski. Gorski păttnik*, Sofya: Bălgarska istoriya, 2021, 10).

⁴⁹ Kiril Topalov. *Problemi na bălgarskata vāzrojdenska literatura*, Sofya: Nauka i izkustvo, 1983, 100.

unsuru Bulgarların XIX. yüzyıl ortalarında toplumsal psikolojisini ve fikir dünyasını anlamak açısından da önem taşıyor.

Avusturya-Macaristan'da (Novi Sad), Sırbistan'da (Belgrad) ve Romanya'da (Bükreş) çıkardığı genelde kısa ömürlü, ama toplumsal etkisi yüksek olan gazeteleriyle Bulgarca süreli yayıncılığı ihtilâlcı çizgiye çekiyor; gazeteleri aracılığıyla Bulgar meselesini Avrupa kamuoyunun gündemine taşıyor.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

- Aretov, Nikolay. *Natsionalna mitologiya i natsionalna sãdba*. Sofya: Kralitsa Mab, 2006.
- Arnaudov, Mihail. *G. S. Rakovski – jivot, delo, idei*, II izdanie. Sofya: Bãlgarska kniga, 1942.
- Arnaudov, Mihail. *Tvortsi na Bãlgarskoto vãzrajdane. Poeti i geroi*. Sofya: Nauka i izkustvo, 1969.
- Borisov, Teodor. "Gorski pãtnik" i literaturnoto nasledstvo na Georgi Rakovski, *Georgi Rakovski. Gorski pãtnik*. Sofya: Bãlgarska istoriya, 2021.
- Borshukov, Georgi. *İstoriya na bãlgarskata jurnalistika, 1844-1877, 1878-1885*, Sofya: Nauka i izkustvo, 1976.
- Dinekov, Petãr. Rakovski i poemata "Gorski pãtnik", *Vãzrojdenski pisateli*. Sofya: Nauka i izkustvo, 1964.
- Ergenç, Leman. *Bulgar Edebiyat Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayın No 378, 1996.
- Georgi Rakovski. *Gorski pãtnik*. Sofya: Bãlgarska istoriya, 2021.
- Georgi Stoykov Rakovski – vizgledi, deynost i jivot, II. Dokumentalni material*. Sofya: İzdanie na BAN, 1968.
- İgov, Svetlozar. *Kratka istoriya na bãlgarskata literatura*, Sofya: Prosveta, 1996.
- Kaleva, Velichka. Georgi Stoykov Rakovski, *Kotel – grad na velikani*, Kotel: Kota, 2003.
- Konstantinova, Zdravka, Filip Panayotov. *İz istoriyata na bulgarskata publitsistika (do 1878 g.)*. Sofya: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 1991.
- Kosev, Konstantin. *Kratka istoriya na Bãlgarskoto vãzrajdane*. Sofya: Prof. Marin Drinov, 2001.
- Koyuncu, Aşkın. Osmanlı Belgeleri Işığında 1835 Yılında Tırnova'da Meydana Gelen Ayaklanma Teşebbüsü, *Kültürlerarası Kavşakta Bulgaristan ve Türkiye*, Bildiri Kitabı, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Mevsim, Hüseyin. Osmanlı Bulgar Basınına Dair Bazı Notlar, *Kebikeç*, (50, 2020), 223-246.
- Mevsim, Hüseyin. Uyanış Çağı Bulgar Edebiyatında Romantik Bir Eser: Georgi Rakovski'nin *Orman Yolcusu* ["Gorski Pãtnik"] Poeması. *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Romantizm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Mevsim, Hyusein. Retseptata na Georgi Rakovski, *Zemya predelna. Stranitsi ot bãlgarsko-turskite kulturni vrãzki*, Plovdiv: Janet 45, 2019.
- Nikolova, Yuliya. *Zapiski po bãlgarska vãzrojdenska literatura*. Plovdiv: Hermes, 2004.
- Panayotov, Filip. *Vestnitsi i vestnikari*. Sofya: Zahariy Stoyanov, 2008.
- Penev, Boyan. *İstoriya na novata bãlgarska literatura*, III. Sofya: Bãlgarski pisatel, 1977.
- Radev, İvan. *İstoriya na bãlgarskata literatura prez Vãzrajdane*. Veliko Tãrnovo: Abagar, 2007.
- Rechnik na bãlgarskata literatura*, III, Sofya: İzdatelstvo na BAN, 1982.
- Shishmanov, İvan. Rakovski kato politik, *Georgi S. Rakovski, Bãlgarskiy vãpros*. Sofya: Zahariy Stoyanov, 2003.
- Stambolski, Hristo. *İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*. (Çev. Hüseyin Mevsim). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018.

Staneva, Katya. *Apologiya na bălgarskoto: tvorcestvoto na Georgi Rakovski*. Sofya: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 1996.

Stoyanov, İvan. *İstoriya na Bălgarskoto vāzrajđane*. Veliko Tărnovo: Abagar, 1999.

Şentürk, M. Hüdai. *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

Topalov, Kiril. *Problemi na bălgarskata vāzrojđenska literatura*. Sofya: Nauka i izkustvo, 1983.

Tsvetkov, Andrey. *Georgi Stoykov Rakovski*. Sofya: Narodna prosveta, 1968.

Yolcu, Cengiz. "Bulgar Fesad Komitesi Reisi" Vasil Levski'nin Eylemleri ve Mahkemede Verdiği İfade Üzerine Bir Değerlendirme, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2015-1, Sayı 27,15-63.

EKLER

EK 1.

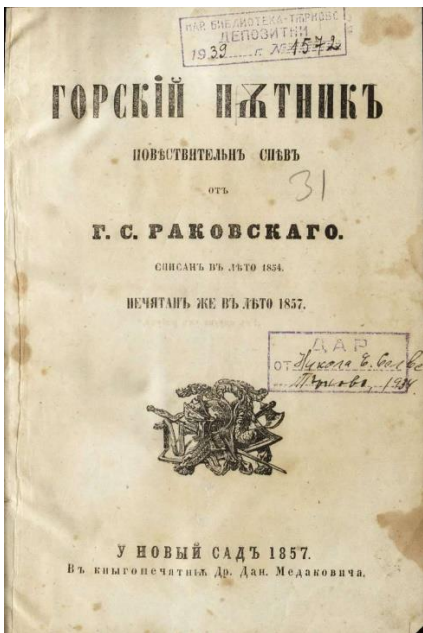
Georgi Rakovski

EK 2.

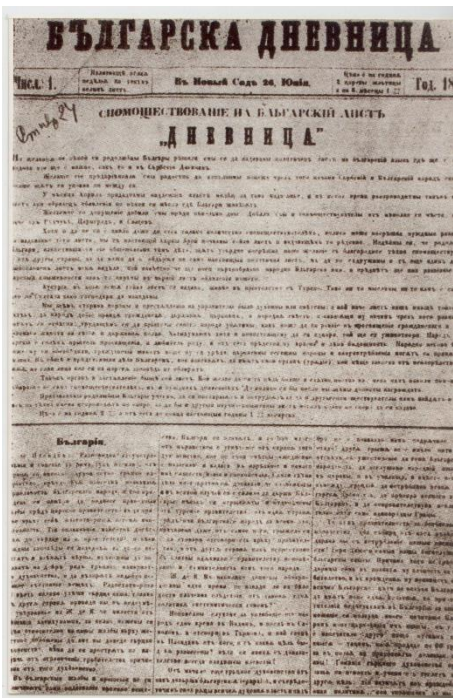
Georgi Rakovski'nin doğđuğu kasabada özel olarak inşa edilen Pantheon'daki mezarı

EK 3.

Gorski Pătnik (Dağ Yolcusu) (1857) başlıklı eserin iç kapağı

EK 4.

Balgarska Dnevnița (Bulgur Günlüğü) gazetesinin ilk sayısı

EK 5.

Dunavski Lebed (Tuna Kuğusu) gazetesinin ilk sayısı

EK 6.

Bădushtnost (Gelecek) gazetesinin ilk sayısı

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 339-354.

Geliş/Received: 02.02.2022

Kabul/Accepted: 14.03.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1066919

(Araştırma Makalesi/Research Article)

ULUSLARARASI İLİŞKİLERİN GELİŞİMİNDE SPORUN ROLÜ: TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ ÖRNEĞİ (1930-1931)

THE ROLE OF SPORTS IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS: AN EXAMPLE OF TURKISH-GREEK RELATIONS (1930-1931)

MUSTAFA MUTLU*

ÖZ

Bu makalenin amacı sporun uluslararası ilişkilerdeki önemini Türk-Yunan ilişkileri çerçevesinde ortaya koymaktır. Spor, özünde insanların sosyal bir faaliyetidir ve insan toplumunun gelişimine bağlıdır. İngiltere’de başlayan modern sporlar zamanla dünyanın diğer bölgelerine yayıldı ve ulusal seviyeden uluslararası bir seviyeye yükseldi. Ülkeler arasındaki ilişkiler siyasi alanı aşarak sosyo-kültürel alanlarda da kendisini göstermeye başladı ve yapılan sportif etkinlik ve organizasyonların zamanla politik amaçlara hizmet edebileceği görüldü. Bunun en büyük kanıtı Olimpiyat Oyunları oldu. Baron Pierre de Coubertin, modern Olimpiyat Oyunları’nı vücuda getirirken farklı millet ve kültürlerden insanları aynı ortak paydada buluşturabilmek, ülkeler arasında dostane ilişkiler kurabilmek, iş birliğine dayalı politik, ekonomik ve kültürel ilişkiler geliştirmek üzere bir rol model oluşturmak gibi ulvi hedeflerle yola çıkmıştı. Nitekim olimpiyatların ve sportif faaliyetlerin söylem evreninin iki savaş arası dönemde ulus ötesi emelleri vardı ve bu emeller uluslararası diplomasinin gelişimine temel oluşturmuştu. Bu çerçevede çalışmada 1930 yılında imzalanan antlaşmalarla yumuşama sürecine giren Türk – Yunan ilişkilerinin, diplomatik ilişkilerin sürdüğü dönemde sportif faaliyetler ve Balkan Oyunları ile nasıl olumlu yönde gelişim gösterdiğini ortaya koymak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Balkan Oyunları, Spor, Türkiye, Uluslararası İlişkiler, Yunanistan.

ABSTRACT

This paper aims to reveal the importance of sports in international relations within the framework of Turkish-Greek Relations. Sport is a social activity of society in substance and depends on the improvement of humanity. Modern sports that started in the UK have spread to other parts of the world over time and have grown from a national level to an international level. The relation between countries have begun to manifest themselves in sociocultural fields that extend beyond the political field, and it has been demonstrated that sportive events and organizations can serve political purposes over time. The biggest proof of this was the Olympic Games. While creating the modern Olympic Games, Baron de Coubertin set out with lofty aims, such as bringing people from different nations and cultures together on common ground, by establishing friendly relations between countries, and creating a role model in order to develop cooperative political, economic, and cultural relations. As a matter of fact, during the interwar period, the universe of discourse of the Olympics, and sports activities attained transnational ambitions, and these ambitions created the foundation for the creation of international diplomacy. In this context, it is aimed to reveal how Turkish-Greek relations, which have entered into the process of softening with the treaties signed in 1930, have been developed positively with sport activities and the Balkan Games during the period during which diplomatic relations have been continuing.

Keywords: Balkan Games, Greece, Sports, International Relations, Turkey.

* Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, mmutlu@bartin.edu.tr, ORCID: [0000-0002-3357-4567](https://orcid.org/0000-0002-3357-4567).

Extended Abstract

The increase in the effectiveness of modern sports by spreading all over the world allowed it to be used in different fields. The fact that the sport took on an institutional structure and became competitive, eventually helped it to serve political purposes as well. In this process, the modern Olympic Games became one of the biggest examples of the use of sports for political purposes. Thus, the Olympics, which emerged with the intention of strengthening friendship and sincere ties and ensuring peace in the international arena, after a while formed the basis for the development of international relations. Sports activities organized between the Bulgarian and Greek athletics teams in 1927, and the contacts between the USA and China table tennis teams at the World Table Tennis Championships in 1970 are significant examples that contribute to the development of diplomatic relations between the countries. Also, one of the best examples that shows the effect of sports in the improvement of international relations has been Turkish-Greek relations.

A new era in Turkish-Greek relations was entered into with the Lausanne Peace Treaty, signed on July 24, 1923. The Turkish-Greek negotiations in Lausanne focused on issues such as population exchange and the Patriarchate. After the treaty, there were a number of problems in the process of carrying out the articles. In particular, the issue of population exchange has been a significant matter of discussion in bilateral relations for a long time. In 1930, with the efforts of Greek Prime Minister Venizelos and Turkish President Mustafa Kemal Pasha, Prime Minister Ismet Pasha and Foreign Minister Tevfik Rüştü Bey, the issues left over from Lausanne were completely resolved and a number of treaties were signed.

1930 was the year when the softening, friendship and cooperation in Turkish-Greek relations were initiated. Particularly, the sports activities that took place on the eve of the treaties not only helped to establish diplomatic relations between the two countries, but also paved the way for establishing sincere contacts between the people of the two countries. In this context, the article examined how the Balkan Games, which started simultaneously with the Balkan Conference, during the period of diplomatic relations, and how the Greek football team Aris Club came to Istanbul and competed with Fenerbahce and Galatasaray clubs affected the political and sociocultural relations between the two countries.

The Balkan Games that were held on October 5-12, 1930 described as a goodwill and peaceful political atmosphere in the Balkans. Despite the fact that the Balkan states were divided into opposite blocs during the First World War, sport was used as an aid to rebuild the trust and contact between the old enemies. With Turkey's participation in the games, Greek and Turkish athletes met for the first time in history. The study claims that the world of politics should use sports in international diplomacy to the extent that sports meetings can produce beneficial results in the diplomatic field.

During this process, the ongoing Turkish-Greek negotiations were about to come to an end. Before the treaties to be signed on October 30, 1930, the Greek team Aris came to Istanbul and played one match with Fenerbahce on October 24 and Galatasaray on October 26. While setting foot in Turkey, the football players of the two countries struggled in an ambitious but friendly game in a sincere sports atmosphere. The beautiful manifestations of a friendship that had just begun after long years of hostility were revealed in the fields of politics and sports. It was seen that the sport was a factor which reinforced friendship and earnestness on the field of diplomacy, based on the most vivid part of youth and sports contacts that would be held between the youth of the two countries.

As a result, it reveals that although sports do not have a direct impact on political issues that concern the interests of nations, international sports events provide opportunities for political leaders to come together and talk. Hence, the Balkan Games contributed to the consolidation of bilateral relations between two enemy states, Turkey and Greece, and it was seen that sports and sports activities played an intermediary role in the resolution of political conflicts between states and peoples.

Giriş

Spor, insanın tabiatla mücadele ederken elde ettiği temel becerileri ve geliştirdiği vasıtalı-vasıtasız mücadele usullerini, boş zamanın artmasıyla birlikte, tek başına ya da toplu olarak, barışçı şekilde ve taklit yoluyla, oyun, zaman geçirme ve iş dışında kullanılmasına yönelik estetik, fiziksel, yarışmacı ve sosyal bir süreçtir.¹ Daha yaygın ve öz bir tanımı yapılacak olursa spor, meydan okumalar veya rekabetçi yarışmalar içeren fiziksel aktivitelerdir. Genellikle, katılımcıların performanslarını değerlendirebilmeleri ve bunları başkalarının performanslarıyla veya bir durumdan diğerine kendi performanslarıyla karşılaştırabilmeleri için düzenlenirler.²

Politika ise, insanlar arasında bir çatışma ve iktidar mücadelesi ve toplumun bütün fertlerinin faydasına olabilecek bir düzen oluşturma aracıdır.³ Geniş anlamıyla, insanların içinde yaşadıkları toplumdaki genel kuralları yapmak, muhafaza etmek ve düzenlemek üzere yaptıkları faaliyetlerdir.⁴

Spor ve politika çalışmaları bir arada değerlendirildiğinde, sporun bir dizi gelişen işlevini, siyasi hedeflerin gerçekleştirilebileceği araçlar olarak sunmuştur. Bazı tarihsel çalışmalar hem politik bir araç olarak spor argümanına hem de modern spor hareketinin kendi için ideolojik yüklü olabileceği argümanına odaklanmıştır.⁵ Hoberman, sporu doğası gereği politik bir olgu olarak görüp, daha çok politik karakteriyle ilgilenmiştir. Ona göre, spor hemen her ideoloji için bir reklam işlevi görmektedir. Bu düzeyde spor, devlet tarafından kendini ifade etme aracı olarak işlev görür. Bir kültür olarak aldığı özel biçim önemsizdir ve devletin daha büyük görkemine hizmet etmesi, onun sahiplenilmesi ve kullanılması için yegâne kriterdir.⁶ Houlihan ise politika ve sporun farklı düzeylerde iç içe geçmesine atıfta bulunmuştur. Spor diploması, ideoloji, ulus inşası, uluslararası arenaya erişim ve ticari kazanç için bir araç olarak tanımlamıştır.⁷

Bunların yanında bir güç olarak politika görüşü ise hükümetlerin doğrudan dâhil olmadığı durumlarda bile sporun kendi iç siyasi mücadelelerine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Dünya genelinde spor, spor konularında devletle aynı yargı yetkisine sahip olduğu düşünülen ulusal ya da uluslararası yönetim organları tarafından kontrol edilir. Bu organların spor üzerinde gücü vardır. Spor federasyonları ve Uluslararası Olimpiyat Komitesi (IOC) gibi oluşumlar, her devlette yalnızca bir yönetici organı tanımları temelinde çalışır.⁸

Spor, siyasi ve kültürel boyutları çerçevesinde uluslararası ilişkilerin gelişimine de katkı sağlamaktadır. Sporun dinamik karakteri, devletler arasındaki karşılıklı ilişkiler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Spor, yalnızca ulusal düzeyde değil, uluslararası düzeyde de önemli bir rol oynar.⁹ Sporun uluslararası anlayışı, barış içinde bir arada yaşama ve milletler arası ilişkiler durumu olarak ve farklı ülke veya milletlerden bireysel vatandaşlar arasında dostane ilişkiler üzerinden gözlemlenmektedir.¹⁰

Bu çalışmada uluslararası ilişkilerin gelişiminde sporun etkisi Türk-Yunan ilişkileri üzerinden incelenmiştir. İlk olarak teorik bağlamda uluslararası ilişkilerin gelişiminde sporun etkisine değinilmiştir. Ardından Lozan sonrası mevcut durumdan kısaca bahsedildikten sonra çalışmanın temelini oluşturan Türk-Yunan ilişkilerinin gelişiminde sporun ne derece katkı sağladığı ortaya konmuştur. Konu kapsam gereği Türk-Yunan ilişkilerinin 1930-1931 yıllarıyla sınırlandırılmıştır.

Uluslararası İlişkiler ve Spor

Spor ve uluslararası politika arasındaki ilişki, sporun kendisinin uluslararasılaşmasının ayrılmaz bir parçasıdır. Spor ve uluslararası ilişkiler arasındaki karşılıklı etki, özellikle sporun popüler bir hale gelmesiyle başladı. Bu

¹ Kurthan Fişek, *Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Spor Yönetimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1980, 35.

² Jay Coakley, *Sport in Society: Issues and Controversies*, New York: McGraw-Hill Education, 2017, 5-6.

³ Münici Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1983, 2.

⁴ Andrew Heywood, *Politics*, New York: Palgrave Macmillan, 2013, 2.

⁵ Aaron Beacom, "Sport in International Relations: A Case for Cross-Disciplinary Investigation", *The Sports Historian*, 20/2, (2000), 4.

⁶ John M. Hoberman, *Sport and Political Ideology*, Austin: University of Texas Press, 1984, 1.

⁷ Beacom, "Sport in International Relations", 4.

⁸ "Sport, Politics and International Relations in the Twentieth Century", *The International Journal of the History of Sport*, 25/13, (2008), 1689-1690.

⁹ Ivan Štulajter, Matúš Štulajter, "Significance of Sport in International Relations", *Journal of Modern Science*, 2/29, (2016), 382.

¹⁰ D. Happel, R. Kramer, "The Objectives of Sport and International Understanding", *Proceedings of the Congress 'Sport and International Understanding'*, Ed. M. Ilmirinen. Berlin: Springer-Verlag, 1984, 108.

çerçeve de spor olgusunun ve spor etkinliğinin ulus ötesi bir hale geçişinin aşamalarına değinmek gerekmektedir.¹¹

Uluslararası spor etkinliğinin tarihsel gelişiminin doğuşu ve özellikleri, her şeyden önce, ekonomi, eğitim ve kültür açısından uluslar içindeki ilerlemeye dayanır ve kesin sosyal, politik ve kültürel ihtiyaçlardan etkilenir. Doğası gereği spor, insanların sosyal bir faaliyetidir ve insan toplumunun gelişimine bağlıdır. Kuşkusuz, uluslararası sporun başlangıcı, modern sporun ilk modelini temsil eden İngiliz spor sistemiydi.¹²

Modern spor çağı, 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de başladı ve İngilizlerin etkisiyle yüzyılın sonuna kadar, Avrupa'ya ve dünyanın geri kalanındaki birçok ülkeye yayıldı. İngilizler hiçbir zaman aktif olarak sporlarını diğer ülkelere dayatmaya çalışmasalar da İngiltere'nin ekonomik büyümesi ve Hindistan, Yeni Zelanda, Avustralya, Güney Afrika gibi coğrafyalardaki sömürge işgalleri sporun dünya çapındaki gelişiminde önemli bir rol oynadı. Bunun yanında Avrupa'da ise 1855 ile 1892 yılları arasında demiryolu yapımından sorumlu İngiliz tüccar ve mühendisler sporun Belçika, Çekoslovakya, Fransa, Hollanda, Rusya ve İsviçre gibi ülkelere yayılmasına vesile oldu.¹³

Modern sporun kurumsallaşmış ve rekabetçi şekilde ortaya çıkışı, zamanla onun politik amaçlar için kullanılmasına sebep oldu. Sporun destekçileri ve savunucuları, 19. yüzyılın son üçte birinde, spor müsabakalarının kamuoyu üzerinde bir etkisi olabileceğini ve uluslararası politikanın bir aracı olarak kullanılabileceğini gördü. 20. yüzyıldan itibaren ise spor, sporcular, spor dernekleri ve spor kulüpleri sosyo-kültürel hayatta, ekonomide ve politikada potansiyel aktörler olarak görülmeye başlandı.¹⁴

Özellikle bu dönemde oluşturulan Modern Olimpiyat Oyunları bu bağlamda ciddi bir araç olarak kabul edildi. Baron Pierre de Coubertin, 1896'da Modern Olimpiyat Oyunlarını kurduğunda, uluslararası alanda barışın, dostluğun ve anlayışın gelişimini vurguladı. Eğitim üzerine aldığı notlarında, sporun bir tür "barışçıl milliyetçilik" doğuran bir faktör olduğunu anlattı. Sporun rolüyle ilgili aynı tür inanç, spor yoluyla daha iyi bir karşılıklı anlayışın ortaya çıkabileceğini ve böylece sporu daha barışçıl bir dünya yaratılmasına yardımcı olacağını savundu.¹⁵

Modern olimpiyat hareketi, başlangıcından itibaren, birçok yönden oldukça politize olmuştu. Modern Olimpiyat hareketinin iki savaş arası dönemdeki söylem evreni, savaşlar arası diplomasinin çoğunda belirgin olan enternasyonalist özelemlerin ana ilkelerini yansıtıyordu. O dönemin ruhu ve Birinci Dünya Savaşı'nda tanık olunan topyekûn çatışmayı önlemek için bir formül arayışı, uluslararası diplomasi üzerine düşüncenin gelişmesine temel oluşturdu.¹⁶

II. Dünya Savaşı'na kadar, hükümetler sporun uluslararası ilişkilerdeki rolünü bir iyi niyet kaynağı olarak gördü ve Modern Olimpiyatların kurucusu Pierre de Coubertin'in spor karşılaşmalarının doğal olarak uluslar arasında dostluk ve iyi niyeti ortaya koyduğuna dair geleneksel ifadelerini kabul etti.¹⁷

İngiliz Olimpiyat Komitesi ve Uluslararası Olimpiyat Komitesi üyeliğinde bulunan ve Milletler Cemiyeti'nin kuruluşunun öncülerinden biri olan Phillip Noel-Baker da sporu uluslararası anlayışı geliştirmenin ve barış davasını ilerletmenin başlıca yolu olarak gördü ve olimpiyat oyunlarındaki atmosferin takımlar arasında bir dostluk ve samimiyet vücuda getirebileceğini ifade etti.¹⁸

¹¹ Pierre Arnaud, "Sport and International Relations Before 1918", *Sport and International Politics – The Impact of Fascism and Communism on Sport*, Ed. Pierre Arnaud and James Riordan, London: Routledge, 1998, 14.

¹² Natalia Petrova, "The Social Significance of International Sporting Activity", *Proceedings of the Congress 'Sport and International Understanding'*, Ed. M. Ilmirinen. Berlin: Springer-Verlag, 1984, 78.

¹³ Arnaud, "Sport and International Relations Before 1918", 14-20.

¹⁴ Pierre Arnaud, "Sport – a Means of National Representation", *Sport and International Politics – The Impact of Fascism and Communism on Sport*, Ed. Pierre Arnaud and James Riordan, London: Routledge, 1998, 3-4.

¹⁵ Paavo Seppänen, "The Idealistic and Factual Role of Sport in International Understanding", *Proceedings of the Congress 'Sport and International Understanding'*, Ed. M. Ilmirinen. Berlin: Springer-Verlag, 1984, 57.

¹⁶ Aaron Beacom, "A Changing Discourse? British Diplomacy and the Olympic Movement", *Sport and International Relations*, Ed. Roger Levermore, Adrian Budd, London: Routledge, 2004, 95.

¹⁷ Lincoln Allison, Terry Monnigton, "Sport, Prestige and International Relations", *The Global Politics of Sport*, Ed. Lincoln Allison, London: Routledge, 2005, 9.

¹⁸ Phillip Noel-Baker, *Man of Sport, Man of Peace, Collected Speeches and Essays of Philip Noel-Baker, Olympic Statesman 1889–1992*, der. Don Anthony, London: Sports Editions, 1991, 37.

Bundan başka Olimpiyat Oyunlarının yanında ufak çaplı spor organizasyonlarının da ülkeler arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişimine katkı sağladığı görüldü. Özellikle siyasi olarak iyi niyetli spor toplantıları, devletler arasında iletişime ve iş birliğine yardımcı olabilmekteydi. Ekim 1927'de Yunanistan Amatör Atletizm Birliği, geleneksel olarak birbirine düşman iki devlet olan Bulgaristan ve Yunanistan'ın atletizm takımları arasında yarışmalar düzenledi. Bu spor toplantısı, I. Dünya Savaşı ve 1925 yılı sınır olayından bu yana iki devlet arasındaki ilk barışçıl temas oldu. Toplantı ilk olarak Bulgar Spor Derneği temsilcisi Petko Zlatev tarafından önerildi. Zlatev "*gelecekte dostane ilişkiler kurmayı hedefleyen komşu ülkeler Yunanistan ve Bulgaristan, halklar arasında iyi bir dostluk oluşturabilecek ve geliştirebilecek sportif ilişkiler kurmak için her türlü çabayı göstermeli*" diyerek sporu bir iyi niyet ve iş birliği kaynağı olarak nitelendirdi.¹⁹

Uluslararası ilişkilerin gelişiminde sporun etkisine dair bir başka örnek ise 1970 yılında Japonya'nın Nagoya kentinde düzenlenen 31. Dünya Masa Tenisi Şampiyonası'nda ABD ile Çin arasındaki maçlar sonrasında iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişimini sağlayan Ping-Pong Diplomasidir. Dünya Masa Tenisi Şampiyonası'nda iki ülke sporcuları arasında gerçekleşen samimi temaslar resmi makamlarda da yankı uyandırdı. 6 Nisan 1971 tarihinde Amerikan masa tenisi takımı ikili müsabakalar yapmak üzere Çin'e davet edilince, bu davet vesilesiyle Çin hükümeti, içlerinde Amerikalıların da olduğu yedi basın mensubuna ülkeye giriş izni verdi. Amerikan masa tenisi takımı Çin'e yaptığı seyahatte 14 Nisan 1971 tarihinde Başbakan Chou En-lai tarafından karşılandı. Buna karşılık, ABD Başkanı Richard Nixon ise yirmi yıldır Çin'e karşı yürütülmekte olan ekonomik ambargoyu kaldırdı ve Amerika'ya gelecek Çinli vatandaşlara vize verileceğini bildirdi.²⁰ Sonuç olarak masa tenisi maçları iki ülke arasında temas ve uzlaşma için fırsatlar sağladı. Pinpon diplomasisiyle ilgili olaylar, büyük bir diplomatik başarı ve sekiz yıl sonra tam normalleşme yolunda önemli bir adım olarak değerlendirildi. Çin Başbakanı Zhou En-lai'nin belirttiği gibi, "*tarihte daha önce hiçbir spor uluslararası diplomasinin bir aracı olarak bu kadar etkili bir şekilde kullanılmamıştı.*"²¹

Kısacası spor, uluslararası ilişkiler alanında aktif olarak yer almakta ve farklı ülkelere, renklerden, dinlerden ve kültürel geçmişlerden insanları dostluk ve iyi niyet ruhuyla bir araya getirmeye teşvik etmektedir. ²² Uluslararası spor müsabakaları, devlet başkanları için ikili ilişkilerin sorunları üzerinde müzakerelerin yapıldığı bir buluşma yeri olarak görülür. Devletler, prestijlerini artırmak, uluslararası arenadaki konumlarını güçlendirmek, bölgesel ve küresel düzeyde etkilerini artırmak için sporu kullanırlar. Barışçıl koşullarda barışçıl diyaloglar için fırsat yaratan spordur. Spor, küreselleşmenin ayrılmaz bir özelliğidir. Bu nedenle dünya çapında yaygın olan popüler kültürün bir parçasıdır. Bu bağlamda spor, Robert Putnam'ın ifadesiyle kültürel farklılıklarına rağmen farklı grupları birbirine bağlama gücü anlamına gelen "*başkentleri birbirine bağlama*" kavramıyla bağlantılıdır.²³ Ankara-Atina ilişkileri çerçevesinde de 1930'larda gerçekleştirilen Balkan Oyunları ve iki ülkenin spor kulüpleri arasında yapılan müsabakalar, birbirine düşman iki devleti bir birlik ve anlayış atmosferinde bir araya getirmek için kullanılan sporun ender bir örneğini sağlamaktadır.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk-Yunan İlişkileri

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması, Türk-Yunan ilişkilerinde yeni bir döneme kapı araladı ve taraflar, aralarındaki temel sorunları çözüme kavuşturmada önemli adımlar attı. Her ne kadar Lozan Barış Antlaşması'nın ortaya koyduğu prensipler akla uygun ve üstesinden gelinebilecek düzeyde olsa da Türk-Yunan dostluğuna giden süreç sorunsuz olmadı ve birtakım problemler yaşandı.²⁴

Lozan ve sonrasında Türk-Yunan ilişkileri özellikle nüfus değişimi ve Patrikhane sorunları çerçevesinde şekillendi. Lozan'da 30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan bir sözleşme gereğince, Türkiye'de ikamet eden Rumlarla Yunanistan'da ikamet eden Türkler karşılıklı olarak değiştirilecek; ancak İstanbul Rumlarıyla Batı Trakya Türkleri bu değişimin dışında kalacaklardı. Kimin İstanbul Rum'u, kimin Batı

¹⁹ "Sport, Politics and International Relations", 1696.

²⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkim Yayınevi, 2012, 706; Richard Espy, *The Politics of the Olympic Games*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1981, 3.

²¹ Michał Marcin Kobierecki, "Ping-Pong Diplomacy and its Legacy in the American Foreign Policy 1", *Polish Political Science Yearbook*, 45, (2016), 312.

²² "Sport, Politics and International Relations", 1702.

²³ Andrei S. Markovits, Lars Rensmann, *Gaming the World: How Sports are Reshaping Global Politics and Culture*, Princeton: Princeton University Press, 2010, 2.

²⁴ Nilüfer Erdem, "Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, (2009), 94.

Trakya Türkü sayılacağı, sonradan iki devlet arasında fikir ayrılıklarına sebep oldu. Türkiye'nin amacı İstanbul Rum'unun tanımlanmasını olabildiğince dar tutmak ve İstanbul'da mümkün mertebe az Rum bırakmaktı. Fakat Yunanistan, Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığı tarihi baz alarak İstanbul'da bulunan bütün Rumların, doğum yerleri ve İstanbul'a yerleştikleri tarihe bakılmaksızın, değişim dışında bırakılmasını ve böylece İstanbul'da çok sayıda Rum kalmasını sağlamaya çalıştı.²⁵

Lozan'da Türk-Yunan ihtilaflarından biri de Patrikhanenin İstanbul'dan çıkarılması için yapılan mücadele oldu. Türk tezine göre Patrikhane, Türklerle Rumların bir millet şeklinde tek devlet olarak iyi ilişkiler içerisinde yaşamalarına engel olan bir oluşum olarak mutlaka Türkiye'den çıkarılmalıydı. Müttefik devletler konferansta bu hususa karşı çıkmış ve meseleyi adeta Türklük-Hristiyanlık meselesine dönüştürmeye çabalamıştı. Konunun görüşüldüğü süreçte Dr. Rıza Nur ile Lord Curzon'un kâtabi Nicolson arasında bir görüşme gerçekleşti. Bu görüşmede Dr. Rıza Nur Bey'in konunun İsmet Paşa'nın meselesi olduğunu vurgulaması ve konu ile bizzat İsmet Paşa'nın meşgul olduğunu bildirmesi Türk tezinin hükümetin değil, İsmet Paşanın şahsi fikri olarak algılanmasına neden oldu.²⁶

Patrikhane'nin Türkiye dışına çıkarılması için yapılan müzakereler, 10 Ocak 1923 tarihinde tekrar görüşülmeye başlandı. Başta Lord Curzon olmak üzere Fransız, İtalyan, Yugoslav ve Yunan heyetler Patrikhane'nin İstanbul'da kalmasını savundu. Patrikhanenin siyasî faaliyetlerini önleyecek tedbirlerin alınması halinde İstanbul'da kalması yönündeki İngiltere'nin önerisi desteklendi. Sadece dine ait görevlerini yapması kaydıyla Patrikhane'nin İstanbul'da kalması önerildi. Yapılan bu teklif üzerine İsmet Paşa Patrikhane'nin İstanbul'da kalmasını kabul etti.²⁷

Bunun üzerine 13 Aralık 1923 tarihinde VII. Gregorios Fener Rum Patriği seçildi. Fakat, 16 Kasım 1924'te VII. Gregorios'un ölümüyle Patrikhane meselesi tekrar iki ülke ilişkilerini etkileyen bir problem haline geldi. Türkiye'nin Mübadeleye ilişkin Sözleşme ve Protokole dayanarak yaptığı itirazlara rağmen, Konstantin Arapoğlu'nun 17 Aralık 1924 tarihinde Patrik seçilmesi ve buna karşılık mübadeleye dair sözleşmeye dayanarak Konstantin Arapoğlu'nun 30 Ocak 1925 tarihinde ülkeden çıkarılması ilişkilerin gerilmesine yol açtı. Sorun ancak, Vasil Georgiadis'in Patrik ilan edilmesi ve Patrikhanenin statüsünün Lozan Barış Antlaşmasına uygun şekle getirilmesiyle çözüldü.²⁸

1925 yılında Türk-Yunan tarafları arasında başlayan ikili görüşmeler, kimlerin yerleşik sayılacakları, mübadillerin malları, Patrikhane'nin statüsü gibi problemlerin çözümü için ilk önemli adım oldu. İkili görüşmeler sonucunda 21 Haziran 1925'te Ankara Antlaşması imzalandı. Antlaşma mübadelenin neden olduğu adli ve mali sorunları kapsıyordu. Bu antlaşmayla Türkiye, 30 Ekim 1918'den evvel ve o anda İstanbul'da yaşayan tüm Rumlara yerleşme amacına bakmadan yerleşik sıfatı tanıdı.²⁹

Türkiye ile Yunanistan arasındaki müzakereler 1 Aralık 1926 tarihinde Atina Antlaşması'nın imzalanmasıyla devam etti. Antlaşmaya göre, Yunanistan'ın mübadele alanına giren yerlerinde yaşamakta olup, Balkan Savaşları'ndan önce bu yerlerden ayrılmış veya başından itibaren yurt dışında ikamet etmiş olan Müslümanlarla tüm Türk vatandaşlarına ait gayrimenkuller Yunan hükümetinin sahipliğine; Türkiye'nin mübadele alanına giren yerlerinde yaşamakta olup Balkan Savaşları'ndan önce ülkeyi terk etmiş veya başından itibaren yurt dışında ikamet etmiş olan Rumlarla tüm Yunan vatandaşlarına ait gayrimenkuller Türk hükümetinin sahipliğine geçecekti.³⁰

Lozan Barış Antlaşması Türkiye ile Yunanistan arasındaki barış ortamını hazırlamasına rağmen, ortaya çıkan pürüzlerin giderilmesi ve devletler arasındaki ilişkilerin dostluk ekseninde ilerlemesi için iki tarafın da çabalarını samimi şekilde ortaya koyması önemliydi. Nitekim tarafların iyi niyete dayanan hoşgörülü davranışlarının bir sonucu olarak aradan 10 yıl gibi kısa bir süre geçtiğinde dünkü düşmanların dost oldukları görülmüştü. Dünya

²⁵ Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) I", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23/3, 250.

²⁶ *İsmet İnönü Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2014, 397-398.

²⁷ İbrahim Erdal, "Türk Basınına Göre; Patrikhane Konusu ve Patrik Araboğlu'nun İhracı Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, 9/33, (2004), 40.

²⁸ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Atatürk Dönemi Türk-Yunan Siyasi İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, (2006), 243.

²⁹ *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Ed. Baskın Oran, Cilt 1 (1919-1980), 15. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 343.

³⁰ *Türk Dış Politikası*, 343-344.

barışı açısından bu sonuca varmada, Mustafa Kemal (Atatürk) ve onun barışçı siyasasını uygulayan İsmet (İnönü) ve Tefik Rüştü (Aras) ile Venizelos'un büyük rolleri olmuştur.³¹

Türk-Yunan İlişkilerinin Normalleşme Sürecine Sporun Katkısı

Venizelos 1928'de Selanik'teki seçim konuşmasında, Yunanistan'ın toprak talebinden vazgeçtiğini ve Türkiye ile dostça ilişkiler kurmaya istekli olduğunu ilan etti. Ağustos 1928'de kazandığı seçim zaferinden sonra, İsmet (İnönü)'ye ve Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey'e bir mektup gönderdi. Bu mektubun olumlu karşılanmasından sonra her iki devlet de birbirleriyle ilgili herhangi bir hak iddia etmedi, ancak Türk tarafı olağanüstü mali sorunları çözme gerekliliğini vurguladı.³²

Venizelos 10 Şubat 1930'da Yunan parlamentosu önünde yaptığı önemli dış politika konuşmasında Dünya Savaşı'nı takip eden tüm anlaşmaları iyi niyetle kabul ederek Yunanistan'ın genel olarak dünya ile ve özellikle de Türkiye ile barışa dayalı ilişkiler kurmak istediğini ilan etti. Bunun arkasından Yunanistan ile Türkiye arasında bir dostluk anlaşmasının imzalanacağını ve bunun sonucunda Ege'deki güç dengesine ilişkin bir denizcilik anlayışının mümkün olacağını savundu.³³

Türk-Yunan tarafları arasındaki müzakereler 1930 yılının başında yoğun bir şekilde devam etti. Müzakereler çoğunlukla İstanbul'dan kaçmış olan Rumların mallarının geri verilmesi ve mübadillerin arkada bıraktıkları mallara değer biçilmesi meselesi üzerine yoğunlaştı. 22 Şubat 1930 günü Venizelos'un, Türkiye'nin Atina Elçisi Enis (Akaygen) Bey ile yaptığı görüşmede büyük ölçüde uzlaşma sağlandı ve imza aşamasına gelindi.³⁴

Uzlaşmanın sağlandığı günlerde ise sportif ilişkiler adına ilk adım atıldı ve Yunan Futbol Federasyonu Türk Futbol Federasyonuna müracaat ederek bazı tekliflerde bulundu. Bu teklifte Ankara'da müzakere edilmekte olan Türk-Yunan meselelerinin imzasından sonra iki memleket gençliği arasında bir samimiyet oluşturmak maksadı ile Yunan milli takımının İstanbul'da Türk milli takımı ile maç yapması da yer aldı. Yunan Federasyonun teklifine göre ilk müsabaka Türk-Yunan milli takımları arasında yapılacaktı, bunu takiben İstanbul-Atina muhtelitleri oynayacaktı. Bu iki müsabakadan sonra Yunan futbolcuları üçüncü maçı da İstanbul'da Rum muhteliti ile yapacaktı. Türk Futbol Federasyonu ise bu teklife cevap vermek için acele etmedi ve antlaşmaların neticesine göre hareket etmeyi uygun gördü.³⁵

Nihayetinde iki devlet arasında, 10 Haziran 1930 tarihinde ahali değişimi konularını yeni prensiplere göre düzenleyen Ankara Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile doğum yeri ve tarihi ne olursa olsun, Türkler ve Rumlar yerleşik kapsamı içinde yer aldı. Ankara Antlaşması iki taraf arasındaki ilişkilerin gelişmesine vesile olarak yeni bir dönemin başlangıcına da kapı araladı.³⁶

10 Haziran 1930'da Türk-Yunan antlaşmasının sonuçlandığı gün, Türkiye Başbakanı İsmet İnönü, Venizelos'a samimi bir mektup göndererek onu Ankara'ya davet etti ve bu davet kabul edildi. Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin yumuşaması, diğer Balkan devletleri ile olan ilişkilere de olumlu şekilde yansdı. Bu süreçte Balkan Misaki düşüncesi ortaya atıldı. Bu da Türkiye ile beraber tüm Balkan devletleri tarafından olumlu şekilde karşılandı.³⁷

Bu diplomatik gelişmeler, bir sene önce oluşturulmuş olan Balkan Oyunları'nın gelişimi ve başarısı için elverişli bir ortam hazırladı ve kültürel temaslar başladı. Oyunlar bu diplomatik gelişmeleri pekiştirmek içindi.³⁸

Balkan Oyunlarına katılım için Türkiye davet almasına rağmen yurttan oyunlara katılım hususunda bir belirsizlik hâkimdi. Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın İstanbul mıntıkası Atina'da icra edilecek olan oyunlara hiçbir hazırlık yapılmamış olmasını ve iştirak halinde alınacak neticenin iyi olmayacağını düşünerek mıntıkaya mensup

³¹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Üçüncü Kitap, İkinci Bölüm, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2010, 163.

³² Selim Rumi Cıvralı, *Atletik Politika: Spor ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, 164.

³³ Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Athens: Centre for Asia Minor Studies, 1992, 176-177.

³⁴ Bestami S. Bilgiç, "Atatürk Döneminde Türkiye-Yunanistan İlişkileri, 1923-1938", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 31/91, (2015), 15; *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1930, 3.

³⁵ "Spor-Yunan takımı şehrimize mi geliyor?", *Cumhuriyet*, 19 Mart 1930, 4.

³⁶ Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih (1919-1939)*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1953, 210.

³⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, İstanbul: Der Yayınları, 2015, 577.

³⁸ "Sport, Politics and International Relations in the Balkans: the Balkan Games from 1929 to 1932", *The International Journal of the History of Sport*, 25/13, (2008), 1786.

atletlerin müsabakalara katılımını yasakladı.³⁹ İstanbul Mıntıka reisi Yusuf Ziya Bey oyuncuların müsabakalara katılmasının yasaklanma sebebine ilgili teknik heyetlerin sporcuların formda olmadıklarını ve Atina müsabakalarının başarısızlıkla sonuçlanacağını bildiren raporu delil gösterdi.⁴⁰ Basında çıkan haberlerde Balkan Oyunlarında Türk sporcuların Yunan halkı önünde alacağı mağlubiyet, Türkiye'nin Yunanistan üzerindeki gücünü ve haysiyetini kırarak bir hareket olarak yorumlandı.⁴¹

Bu süreçte Galatasaray Spor Kulübü de İstanbul Mıntıkasının kararına dayanarak kendi atletlerinin müsabakalara katılımını yasakladı ve yasaklara uymayan sporcuların cezalandırılacağını duyurdu. Bu duyuru ise kafilenin hareketinden bir gün önce yapıldı. Bazı sporcular bu kararı dinlemeyerek yola koyulurken bazı sporcular geri durdu.⁴² Neticede tüm karşı çıkmalara rağmen atlet ve tenisçilerden oluşan Türk sporcu kafilesi Atletizm Federasyonu başkanı Burhaneddin (Felek) Bey başkanlığında 2 Ekim günü Atina'ya hareket etti.⁴³ Vapurda Atina'da toplanacak Balkan Konferansına giden Türk heyeti de vardı ve Burhaneddin Bey mevcut vaziyeti Türk heyetine açtı. Heyet içinde yer alan Hamdullah Suphi Bey yaşananlara dair ferdi hisleri tatmin için çok defa böyle toplumun menfaatlerinin feda edildiğini ifade etti ve durumu heyet başkanı Hasan (Saka) Bey'e aktararak engellemelerin kaldırılmasını sağladı.⁴⁴ Bu durum üzerine Galatasaray kulübü yasaklamaları kaldırarak atletlerin müsabakalara katılımına izin verdi ve geride kalan atletler de bir gün sonra yola çıkarak kafiye katıldı.⁴⁵

Balkan Oyunlarının açılışının ilk kez toplanan Balkan Konferansına denk gelmesi önemli bir adım oldu. Balkan Konferansı'nda Yunanistan başbakanı, bakanlar, Balkan büyükelçileri ve konsoloslarının yanı sıra Balkan temsilcilerinin varlığı oyunlara diplomatik ve siyasi bir hava kattı. Coşkulu bir atmosferde altı Balkan ülkesinin bir bölümünden veya tamamından sporcular, heyetler, gazeteciler, hükümet temsilcileri ve diplomatların bir araya getirilmiş olması; sportif, kültürel ve politik bağlantılar kurma imkânı sağladı. Bu savaşın yıkıcı yönüne alternatif oluşturan, yapıcı bir çatışma biçimiydi. Oyunlar umut ve iyi niyetin zaferini temsil ediyordu. Daha da önemlisi, Türk sporcuların oyunlara katılımı özellikle ilgi ve önem taşımaktaydı. Zira iki ülke arasında uzun bir süre ciddi ulusal farklılıklar ve anlaşmazlıklardan sonra Türkiye'den sporcular ilk kez Yunanistan'daki müsabakalara katılım sağlıyordu.⁴⁶

Müsabakaların açılışında Balkan Konferansına katılmak üzere gelen yabancı heyetlerin üyeleri, Atina'da bulunan bakanlar, mülkî ve askerî erkân ve kalabalık bir halk topluluğu hazır bulundu. Müsabakaların açılışını bizzat Yunanistan başbakanı Venizelos yaptı.⁴⁷

Venizelos, sporculara oyunların başlattığı birlik ve iyi dostluk atmosferini geliştirmelerini tavsiye ederek şu sözleri söyledi:

“Balkan gençlerinin temsilcileri olan sizlere en içten dileklerimi iletiyor ve selamlarımı iletiyorum. Genel olarak spor toplantılarının ve özel olarak Balkan Oyunlarının Balkan yarımadasının halkları arasında iyi dostluk ve anlayışı geliştirdiğine ve değerleri tartışılmaz erdemleri geliştirdiğine yürekten inanıyorum. Keşke spor toplantıları daha sık yapılsa. Balkan gençleri arasında dostane bir ortamın oluşmasına ve dostluk bağlarının kurulmasına katkıda bulduklarının herkes farkındadır. O gün geldiğinde ve bazılarınız siyasete girdiğinde, o zaman şimdi spor yoluyla teşvik edilen iyi dostluk ve anlayış, Balkan halkları arasında daha fazla yakınlaşma ve iş birliğine katkıda bulunacaktır. Zevk ve umut duygularıyla ilk Balkan Oyunlarını açıyorum ve Atina'ya hoş geldiniz.”⁴⁸

Açılışta Türk atletleri gerek resmi zevat gerek halk tarafından ziyadesiyle alkışlandı. Türk heyetinin başkanı Hasan (Saka) Bey, megafon ile Balkan gençlerini selamladı ve teşekkürlerini dile getirdi.⁴⁹ Yaptığı konuşmasında

³⁹ “Spor-Balkan Olimpiyatı Etrafında”, *Vakit*, 30 Eylül 1930, 3; “Spor-Balkan Oyunları”, *Milliyet*, 30 Eylül 1930, 5; Sadun Galip, “Balkan Oyunları Meselesi”, *Milliyet*, 1 Ekim 1930, 4.

⁴⁰ “Balkan Oyunları Meselesi”, *Vakit*, 1 Ekim 1930, 3.

⁴¹ “Gidiyorlar!”, *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1930, 4.

⁴² Burhaneddin, “Türk atletleriyle beraber Yunan payitahtında”, *Milliyet*, 7 Ekim 1930, 2.

⁴³ “Atletlerimiz dün sabah Atina'ya hareket ettiler”, *Milliyet*, 3 Ekim 1930, 3.

⁴⁴ Burhaneddin, “Türk atletleriyle”, 2.

⁴⁵ “Atletler gitti”, *Vakit*, 3 Ekim 1930, 7.

⁴⁶ “Sport, Politics and International Relations in the Balkans”, 1786; Civralı, *Atletik Politika*, 163.

⁴⁷ “Atina'da, Atletlerin ilk aldığı neticeler”, *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1930, 3.

⁴⁸ “Sport, Politics and International Relations in the Balkans”, 1788.

⁴⁹ “Balkan Olimpiyatı hakkında tafsilat”, *Vakit*, 7 Ekim 1930, 2.

Balkanlar'dan gelen milli heyetlerin ilk toplantısının oyunların başlamasına denk gelmesinden duyduğu derin memnuniyeti belirtti. Ayrıca sporcuların, geçmişteki rekabet ve anlaşmazlıkların yerini almak üzere herkesin izlemesi için spor yoluyla iyi bir dostluk ve birlik içinde bir örnek oluşturduklarını ifade etti. Son olarak, Balkan Konferansı başkanı Alexander Papanastasiou, atletizm müsabakalarının, çok arzu edilen Balkan Birliği'ni elde etmek için Balkan Konferansı ile yan yana gittiğine dikkat çekti. Papanastasiou ayrıca, tüm sporcuların refah ve ilerlemenin ancak barış, anlayış ve güven içinde sağlanabilmesi için her türlü çabayı gösterdiklerini söyleyerek sporcuları, Balkan devletlerinin birliğini sağlama çabalarının öncüsü olarak nitelendirdi.⁵⁰

Burhaneddin Bey Türk basınına verdiği demeçte hükümet ve spor erkânından gördükleri iyi karşılamayı politika ve resmi terbiyeye bağladığını açıkladı. Resmigeçit sırasında Türk atletlerinin geçişinde Venizelos'un yanındaki diplomatlara rağmen, diğer Balkan milletlerinden hiçbirine yapmadığı hürmeti yaparak ayağa kalkıp, Türk sporcularını selamladığını ifade etti.⁵¹ Yaşanan gelişmelere Mustafa Kemal (Atatürk) de kayıtsız kalmamış ve bir tebrik mesajı yayımlayarak Türk meslektaşlarının güzel karşılanmalarından ötürü Yunan atletlerine memnuniyetini dile getirmişti.⁵²

5-12 Ekim 1930 tarihleri arasında gerçekleşen Balkan Oyunlarında Türk sporcular atletizmde sadece 100m, 200m, 800m, 5000m, 4x100 ve 4x400 müsabakalarına katıldı, 100m'de ikinci ve dördüncülük, 200m'de üçüncü ve dördüncülük, 4x400'de üçüncülük ve 4x100'de ikincilik elde etti. Teniste ise Türk sporcular çiftlerde birinciliği kazandı. Oyunlarda sıralama Yunanistan başta olmak üzere Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan ve Türkiye şeklinde oldu.⁵³

Balkan Oyunları Yunan basınında da önemli bir yer tuttu ve Balkanlarda diplomatik bir iyi niyet kaynağı ve barışçıl bir siyasi tılsım olarak nitelendirildi:

“Birinci Dünya Savaşı, Balkan devletlerini düşman bloklara yerleştirmişti. Artık eski düşmanlar arasındaki güven ve temasın yeniden tesis edilmesi spor yoluyla deniyor. Bu yıl Türkiye oyunlara dâhil oluyor ve böylece tarihte ilk kez Yunan ve Türk sporcular buluşuyor. Siyaset dünyası, spor toplantıları diplomatik alanda faydalı sonuçlar üretebildiği ölçüde, sporu uluslararası diplomaside kullanmalıdır.”⁵⁴

Yunan basını, Balkan Oyunlarını Balkan Devletleri ve özellikle Türkiye ile Yunanistan arasındaki barış, dostluk ve güven bağlamında değerlendirirken Türk basınının oyunlara yaklaşımı başarısızlıklardan ötürü hezimet olarak nitelendirildi:

“Sporla siyaset yan yana gitmez, götürmeye kalkışınca işte böyle hezimetle neticelenir. Atletlerin Atina seyahati, beklenen şekilde, hatta beklenilenden daha fena bir hezimetle neticelendi. Türk atlet takımı sondan birinci oldu. Çünkü Atina seyahati bir spor hareketi değil, siyasi bir teferrüçtü. Yunanlılarla dostluk tesis etmek isteyen Hariciye Vekaleti, böyle bir temasın yapılmasını çok hoş buldu. Tabii, Hariciye Vekaletinin nazarından böyle bir temas, yeni başlayan Türk-Yunan dostluğu namına pek muvafık bir hareketti. Hariciye Vekaletinin sporla alakası olmadığı için, Vekalet, işin yalnız siyasi cephesini düşünmekte haklı olabilir. İşin spor cephesini spor rüesası düşünecekti.”⁵⁵

Abidin Daver ise Yunanistan'la iyi ilişkiler kurmak pahasına kesin bir hezimet yaşayan atletlerin Balkan Oyunlarına götürülmesini bir hata olarak değerlendirdi:

“Esasen M. Venizelos, bizim bayrağımızı yirmi defa selamlamış olsa bile, bu siyasi cemileyi zikretmekle atletlerimizin muvaffakiyetsizlikleri örtülmüş olmaz. Ben bu seyahati siyasi cepheden değil, spor cephesinden muhakeme ediyorum. Genel puanın azlığı, yalnız bir kısım müsabakalara girişimizdir, fikri de kabul edilebilir bir savunma değildir. Çünkü girmedığımız müsabakalara girecek kudretli atletlerimiz yoktu da ondan girmedik. Daha koşacak pisti olmayan bir memleket atletlerinin beynelmilel müsabakalara iştirak ettirilmeleri fahiş bir hatadır.”⁵⁶

⁵⁰ “Sport, Politics and International Relations in the Balkans”, 1788.

⁵¹ Burhaneddin, “Birinci Balkan oyunlarının ilk günü”, *Milliyet*, 9 Ekim 1930, 2; “Bir selam meselesi”, *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1930, 3.

⁵² “Gazi Hz. Türk-Yunan atletlerini tebrik ve beyanı memnuniyet ettiler”, *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1930, 3; “Gazi Hz. Yunan Atletlerine teşekkür ettiler”, *Vakit*, 10 Ekim 1930, 1.

⁵³ *Milliyet*, 9 Ekim 1930, 2; *Milliyet*, 11 Ekim 1930, 1; *Vakit*, 11 Ekim 1930, 1; *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1930, 3; *Milliyet*, 12 Ekim 1930, 1; *Milliyet*, 14 Ekim 1930, 2.

⁵⁴ Sport, Politics and International Relations in the Balkans, 1789.

⁵⁵ “Siyasi teferrücün sonu”, *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1930, 3.

⁵⁶ Abidin Daver, “Spor-Bir Cevap”, *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1930, 4.

Atletizm Federasyonu başkanı Burhaneddin Bey ise yapılan bu seyahatin iyi tesirlerini yalnız spor sahasının sınırlı çerçevesinde değil, aynı zamanda daha büyük ve mühim sahalarda görülmesi gerektiğini ifade etmişti:⁵⁷

“Bu müsabakalara iştirak ettiğimizden çok memnunuz. Müsabakalarda birinci gelemedik. Bunun sebebi sahaya alışık olmamaklığımızdır. Mamafih gene de iyi neticeler aldık. Bir de teniste Balkan şampiyonluğu kazandık. Bir kısmında da ikinci, üçüncü geldik. Atletlerimiz halk üzerinde çok iyi tesir bıraktılar. Bilhassa Venizelos ve Yunan halkı bize karşı çok teveccühkar harekette bulundular. Yunan Başvekilinin hürmetle Türk sancağını selamlaması nazarı dikkati celbediyoruz. Bu seyahatin atletizm nokta-i nazarından çok faydası olduğu gibi siyasi faydalarını ise Balkan Konferansına iştirak eden murahhaslarımız gördüler. Yunan payitahtında gördüğümüz hüsnü kabul ve halkın alakasını tekrar zikretmek mecburiyetindeyiz.”⁵⁸

Balkan Konferansı'na katılan Türk heyetin içinde yer alan Kocaeli Milletvekili Reşit Saffet Bey de basına verdiği demeçte, beklentilerinin üstünde bir iyi karşılama ve aynı zamanda konferans için de iyi bir hazırlık olduğuna değindi. Balkan Oyunlarının açılış törenine dikkat çeken Reşit Saffet Bey de stadyumda atletlerin geçit resminde Venizelos'un özellikle Türk bayrağının geçişinde ayağa kalkıp şapkasını çıkartarak selamlamasını ve stadyumu dolduran seyircilerin bu hürmetkâr harekete coşkuyla iştirak etmelerini mühim bir siyasi olay olarak değerlendirdi.⁵⁹

Oyunların sürdüğü esnada Balkan Konferansı da gerçekleşti. Balkan Konferansı yalnız Balkan ülkelerinde değil, Balkanların haricinde Avrupa merkezlerinde de ilgiyle karşılandı. Konferansın esas gayesi altı Balkan millet ve devletleri (Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk) arasında bir birlik kurma düşüncesi etrafında şekillendi.⁶⁰

Böylece Türkiye ve Yunanistan devletlerinin gayretleri neticesinde, her sene Balkan devletleri arasında görüşmeler yapılması ve gayesi bu devletler arasında siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik alanlarda ilişkilerin güçlenmesini sağlayacak bir Balkan birliğinin vücuda getirilmesi kararları alındı.⁶¹

Balkan Konferansı ve Balkan Oyunlarının bittiği dönemde Ankara'da devam etmekte olan Türk-Yunan heyetlerinin de müzakereleri tamamlanmak üzereydi. 10 Haziran 1930 tarihinde imzalanan antlaşma ile mübadeleden kalan sorunlar çözülmüştü. Antlaşmanın imzalandığı gün Başbakan İsmet (İnönü), Venizelos'u Türkiye'ye davet etmişti. Bu davetin kabul edilmesiyle birlikte Ankara'da Türk ve Yunan heyetleri arasında 30 Ekim 1930 günü, siyasi, askeri ve ekonomik konulara ilişkin imzalanacak olan antlaşmaların görüşmeleri başlamıştı. Ekim ayının ortalarında Yunanistan'la ticaret müzakereleri esas itibarıyla bitmiş, taraflar arasında gümrük tarifeleri tespit edilmiş, iki ülke arasındaki ihracat ve ithalat oranlarında anlaşma sağlanmış ve ikamet ve konsolosluk antlaşmaları da hazırlanmıştı.⁶²

Ankara'da yapılan Türk-Yunan müzakerelerinin tamamlanmasına yakın yeni bir sportif girişim daha yaşandı. Selanik futbol şampiyonu Aris takımı, İstanbul'a gelip birtakım maçlar yapmak üzere müracaatta bulunmuş ve bu müracaat yetkililerce uygun görülerek kabul edilmişti. Bu çerçevede Aris takımı ayın sonuna doğru İstanbul'a gelecek ve 24 Ekim'de Fenerbahçe ile, 26 Ekim'de ise Galatasaray ile maç yapacaktı.⁶³

Yapılacak futbol maçları basında önemli bir yer tuttu. Özellikle Yunan takımı ile yapılacak maçlarda Türk halkının misafir takıma teveccüh göstermesi gerektiği, Yunan halkının Atina'ya giden Türk atletlerine gösterdikleri iyi karşılamanın herkesçe bilindiği vurgulandı. Türkün en büyük meziyetlerinden biri gördüğü misafirliğe karşı daha büyük bir oranda mukabele etmek olduğu ifade edildi ve buna dayanarak Türk halkından bilhassa oyun esnasında kötü yorumlanacak tezahürattan kaçınması istendi:⁶⁴

“Halkımızdan beklediğimiz sükûnettir. Aynı zamanda büyük bir misafirperverlik. En mühim nokta, cuma günü stadyuma toplanacak seyircilerin maçı takip ederken heyecanlarına kapılıp gelen misafirler aleyhine tezahüratta bulunmamalarını temindir. Bütün İstanbullulara rica

⁵⁷ “Atina'ya giden sporcularımız”, *Vakit*, 16 Ekim 1930, 1.

⁵⁸ “Atletlerimiz dün avdet ettiler”, *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1930, 4.

⁵⁹ “Balkan Konferansında M. Venizelos bayrağımızı nasıl selamladı?”, *Vakit*, 17 Ekim 1930, 4.

⁶⁰ “Balkan Konferansının verdiği mühim kararlar”, *Milliyet*, 17 Ekim 1930, 1.

⁶¹ Sarıkoyuncu Değerli, “Atatürk Dönemi”, 252.

⁶² “Türk-Yunan ticaret muahedesi hazırlandı”, *Milliyet*, 16 Ekim 1930, 2.

⁶³ “Spor-Aris Yunan takımı ay sonunda geliyor”, *Milliyet*, 12 Ekim 1930, 3; “Selanik şampiyonu”, *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1930, 4; “Selanik şampiyonu İstanbul'a geliyor”, *Vakit*, 13 Ekim 1930, 2.

⁶⁴ “Aris takımı”, *Milliyet*, 20 Ekim 1930, 3.

ediyoruz: maçı seyrederken, bizim atletlerimize Atina'da gösterilen hüsnü kabulü hatırdan çıkarmasınlar. Yunanlılar kadar spor terbiyemiz olduğunu ispat mecburiyetindeyiz.”⁶⁵

Burhaneddin Bey de bu hususta İstanbul halkına seslenerek “*Balkan Türk kafilesinin Atina’da bulunduğu müddet zarfında gerek resmi mahfilden gerekse sporcular ve halk kütlesinden görmüş olduğu fevkalade hüsnü kabul ve dostluğa mukabil bizim de Selanikli sporculara aynı nezaket ve samimiyeti göstererek Türklüğün ruhi asaletini bir daha izhar etmemiz zaruridir*” şeklinde görüş bildirdi.⁶⁶

Fenerbahçe kulübü ise Aris takımının İstanbul’a geleceği gün bir duyuru yayımlayarak Atina’ya giden Türk kafilesine ve Fenerbahçeli tenis şampiyonlarına Yunan halkının gösterdikleri iyi karşılamanın içten ve samimi olduğunu belirtti. Bundan dolayı futbolda ilk teması oluşturacak olan müsabakalar esnasında Türk halkının Yunan oyuncularını dost bir milletin temsilcileri olarak kabul edeceğini ve Türk misafirperverliğini aynı şekilde göstereceğini temenni etti.⁶⁷

23 Ekim günü İstanbul’a varan Aris takımı Sirkeci istasyonunda pek parlak şekilde karşılandı. Yunan takımı, Fenerbahçe Kulübü başkanı Muvaffak Bey ile Galatasaraylı ve Fenerbahçeli birçok futbolcuyla 2000’den fazla halk tarafından karşılandı. Yunan futbolculara birer buket verildikten sonra⁶⁸ Muvaffak Bey Fransızca bir konuşma yaptı:

“Muhterem reis efendi, efendiler

Sizlere gerek Türkiye futbol federasyonu ve gerek Fenerbahçe kulübü namına samimi surette beyan-ı hoşamediy ederim.

İki millet arasında spor münasebetinin iadesi için ilk adım, son günlerde Atina’da yapılan Balkan olimpiyatları ile atılmıştı. Oraya giden atletlerimize, tenisçilerimize Yunan sporcularının gösterdikleri parlak tezahürat, hareketli hüsnü kabul sizleri temin ederim ki bütün Türk sporcularının kalbinde pek derin bir ma’kes bulunmuştur.

Burada dostça ve candan kabul edileceğinize emin olabilirsiniz. Kıymetli takımınızın Selanik’teki muvaffakiyetlerini yakından takip ediyoruz. Ecnebi takımlarla ekseriya muvaffakiyetli temaslarınız Aris’e karşı olan yüksek fikirlerinizi bir kat daha takviye etmiştir. Türk sporcuları, sizin gibi kıymetli bir rakiple yapacakları temastan müftehirdir.”

Muvaffak Bey’in bu konuşması Yunan futbolcular üzerinde iyi bir etki bıraktı ve Yunan kabile başkanı Martirit İlyades maç ve seyahatleri hakkında bir gazeteciye şunları söyledi:

“Biz İstanbul’da Türk sporcuları tarafından samimi bir surete kabul edileceğimizi çok evvelden tahmin etmiştik. Fakat hüsnü kabul denilen şeyin bu kadar candan ve bu kadar samimi olabileceğini tasavvur etmemiştik. Gördüğümüz hüsnü kabule ve kardeşliğe nasıl teşekkür edeceğimizi bilemiyoruz. Türk sporcuları spor terbiyesini tam manasıyla idrak etmiş gençlerdir. Onlarla karşılaşmayı bir şeref addederiz.”⁶⁹

Fenerbahçe ile Aris takımı 24 Ekim 1930 tarihinde karşı karşıya geldi. Maçı izlemeye yaklaşık 7-8 bin seyirci stadyumda hazır bulundu. Stadyum balkonu misafirlerle beraber Selanik’ten gelen seyirciler ile Yunan sefaret ve konsolos erkânına tahsis edildi. Ayrıca Yunan takımını izlemek üzere birçok Rum taraftarının da geldiği görüldü.⁷⁰

İki takım sahaya çıktıktan sonra Muvaffak Bey bir konuşma yaparak Türk ve Yunan futbolu arasında vuku bulan bu ilk teması memnuniyetle kaydettikten sonra, Türk-Yunan kafilesi reisine bir buket verdi. Yunan kabile reisi ise yaptığı konuşmada burada gördükleri emsalsiz iyi karşılama minnettar olduklarını, iki memleket gençleri

⁶⁵ “Aris ve Fener Maçından Ne Netice Bekleyebiliriz”, *Son Posta*, 23 Ekim 1930, 4.

⁶⁶ Burhaneddin, “Muhterem İstanbul halkına”, *Milliyet*, 22 Ekim 1930, 3; Burhaneddin, “Muhterem İstanbul Halkına”, *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1930, 3.

⁶⁷ “Yunan futbol takımı bu sabah trenle geliyor”, *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1930, 1.

⁶⁸ “Aris Takımı geldi”, *Vakit*, 24 Ekim 1930, 1; A. Esat, “Aris Yunan takımı dün öğleyin trenle geldi”, *Milliyet*, 24 Ekim 1930, 1, 5.

⁶⁹ “Yunan Takımı – Fenerbahçe Maçı”, *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1930, 1.

⁷⁰ “Fenerbahçe ağır oynadı ve çok fırsat kaçırdı”, *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1930, 1; “Aris takımıyla ilk maç”, *Vakit*, 25 Ekim 1930, 1.

arasında başlayan bu spor temaslarının aradaki dostane bağlılığı daha ziyade takviye etmesi için en iyi vesile olduğunu kaydetti ve Fenerbahçe'ye Aris'in renkleriyle bir bayrak verdi.⁷¹

Yapılan futbol müsabakasında Fenerbahçe ile Aris takımı 2-2'lik sonuçla berabere kaldı. Galibiyetle sonuçlanmasa da maçta özellikle Türk seyircisinin gösterdiği yüksek ve asil spor terbiyesi her türlü övgünün üstünde görüldü ve maçın spor için kazanılan en büyük faydasının bu olduğu dile getirildi.⁷²

Ertesi gün Aris takımı oyuncuları ve takımla beraber gelen Yunan gazetecileri İstanbul'da Galatasaray Kulübü tarafından geziye çıkarıldı. Bu çerçevede Askeri Müze, Sultanahmet ve Kariye camileri ve İstanbul Darülfünununa yapılan ziyaretlerle misafirlerin güzel bir gün geçirmesi sağlandı. Akşamüstü ise kendilerine kulüp binasında bir çay ziyafeti verildi. Galatasaraylıları Atina'da Türk sporcularına karşı gösterilen misafirperverliğe mukabele etmek için tertip ettikleri bu ikram, Yunan misafirler üzerinde pek iyi bir tesir yaptı. Yunan sporcular, Türk sporcularının gösterdiği misafirperverliğin ve nezaketin hayranı olduklarını her fırsatta ifade etti.⁷³

Aris takımı ikinci maçını Galatasaray ile 26 Ekim günü oynadı ve maç Galatasaray'ın 5-1 galibiyetiyle sonuçlandı. Basında bu maç *Türk spor tarihinin sayfalarına Türk futbolunun şerefini kurtaran ve mevkiini tespit eden mükemmel bir galibiyet* olarak nitelendirildi.⁷⁴ Maçın oynandığı gün Yunan başbakanı Venizelos'ta İstanbul'a gelmişti. Venizelos dostça bir ziyaret yapmak üzere Türkiye'ye ayak basarken iki ülkenin futbolcuları iddialı fakat dostane bir maçın peşinde samimi bir spor havası içinde ter dökmüştü. Uzun düşmanlık senelerinden sonra yeni başlayan bir dostluğun siyaset ve spor sahalarında güzel tezahürleri göz önüne serildi. Diplomasi sahasında dostluk ve samimiyeti takviye eden hususun ancak gençliğin en canlı kısmına dayanan spor ve iki memleket gençleri arasında yapılacak olan spor temasları olarak görüldü.⁷⁵

Galatasaray Kulübü'nün kazandığı son başarı, memleketin her tarafında büyük bir sevinçle karşılandı. Galatasaray Kulübü'ne spor kulüplerinden, cemiyetlerden, hatta fertlerden tebrik telgrafları geldi. Başbakan İsmet Paşa da Galatasaray Kulübü başkanlığına gönderdiği telgrafta Yunan takımıyla yapılan maçın haberini memnuniyetle aldığını ve genç sporcuların centilmen münasebetlerini takdirle takip ettiğini ifade ederken, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Bey ise Galatasaray'ın parlak başarısını tebrik ederek verilen güzel haber dolayısıyla teşekkürlerini ilettili.⁷⁶

Yunan takım kafilesinin reisi ise artık hatıraların ve arzuların Yunan halkını işgal etmediğini, sadece dost komşu Türkiye'de gösterilen içten gelme büyük samimiyetin tesiri altında İstanbul'dan ayrıldıklarını söyledi. Aris'in kaptanı M. Vikelidis de *"Güzel şehrinizde gördüğümüz hüsnü kabul tahminimizin çok fevkinde oldu. Gerek şahsen sporcu arkadaşlardan gördüğümüz kardeşçe samimiyet, gerek teşkilatın alakası ve halkın maçı seyrederken gösterdiği sportmenlik bizi hayran bırakmıştır"* diyerek duygu ve düşüncülerini aktardı.⁷⁷

Yapılan maçların ardından gerçekleşen spor temaslarının Yunan penceresinde nasıl yankı uyandırdığını görmek üzere Aris takımıyla beraber İstanbul'a gelen Yunan gazeteci Leon Leondaris'in görüşüne başvuruldu ve Yunan gazeteci Vakit gazetesine şu dikkat çekici makaleyi yazdı:

"Spor sahasında her iki millet arasında şayanı memnuniyet terakkiler elde edilmiş olmasına rağmen bu iki millet arasında spor temaslarının başlaması teehhür etmişti. Fakat bu teehhür iki milletin bundan sonra spor sahasındaki inkişaf hareketlerinde artık bu vaziyetin muhafaza edileceği ve kaybolan vaktin telafi edilerek hiç olmazsa sıkı rabitalarla bağlanacağımıza delalet ediyor. Şimdiye kadar aramızda bir duvar vardı. Ve bu mania da gayri tabii olan maziden ileri geliyordu. Şimdi bu mazi ricat ediyor ve nazarlarımızda büyük bir sulh teşriki mesaisinin geniş ve temiz yolu açılıyor. Haleti ruhiyemizi tamik etmek ve müşahedatta bulunmak, bu suretle müteakabil bir itimat ve emniyet iktisap etmek ihtiyacındayız. Bu itmam ve emniyet bütün sahalarda ve hayatımızın bütün tezahüratında samimi bir teşriki mesainin temelini teşkil edecektir. Bu gayeyi ancak spor temaslarıyla temin etmek kabildir. Daha bir sene evveline kadar bir taraf sporcularının diğer milletin seyircileri karşısına çıkmasının mühim hadiselerle sebebiyet

⁷¹ A. Esat, "Fenerbahçe, Arisle 2-2'ye berabere kaldı", *Milliyet*, 25 Ekim 1930, 5; "Fenerbahçe ile Aris Takımı Berabere Kaldı", *Hakimiyet-i Milliyet*, 25 Ekim 1930, 1-2.

⁷² Kemal Rifat, "Dünkü futbol maçı çok heyecanlı oldu", *Akşam*, 26 Ekim 1930, 2.

⁷³ "Arisle ikinci maç", *Vakit*, 26 Ekim 1930, s. 1-2; "Spor-Şehrin Şayanı Temaşa Yerleri Gezildi", *Son Posta*, 27 Ekim 1930, 6.

⁷⁴ "Galatasaray Türk futbolunun şerefini kurtardı", *Akşam*, 28 Ekim 1930, 1.

⁷⁵ T. M., "Galatasaray Yunan takımını mağlup etti", *Vakit*, 27 Ekim 1930, 2.

⁷⁶ "Galatasaray kulübüne tebrik telgrafları", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1930, 4.

⁷⁷ "Aris" takımı gitti", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1930, 4.

vereceği düşünülüyor. Ve karşılaşma gayri muayyen hadiselerin zuhuruna tabı addediliyordu. Fakat ahiren Türk atletleri Atina'ya geldiler ve Atina stadyumunda Yunanlılara galip geldikleri halde bile alkışlandılar. İstanbul'da Türk spor muhipleri her surette dostane hissiyatla ve hakkımızda çok samimi fikirlerle mücehhez olduklarını ispat ettiler. Bu hadise karşısında teşriki mesai ve dostluk hususunda büyük adımlar attığımızı söyleyebilirim. Ve biraz daha arzu ile spor iki millet arasında sulh sahasındaki faaliyetlerini merkez, temel taşı teşkil edecektir, diyebilirim. Biz kendi vatanımıza avdet edince samimi bir teşriki mesai tesis etmeye çalışacağız ve Türkiye'de gördüğümüz dostluğu herkese bildireceğiz. Balkan olimpiyatları münasebetiyle atılan ilk adımın çok iyi neticeler vermesini temin için gerek Türkler gerek Yunanlılar çok çalışmalıdır.”⁷⁸

Maçların tamamlanmasından birkaç gün sonra 30 Ekim 1930 günü, siyasal, askeri ve ekonomik konulara ilişkin üç anlaşma imzalandı: Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması; Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına ilişkin Protokol; İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması. İmzalanan antlaşmalar, politika dünyasında son zamanlarda görülen vakaların en önemlilerinden biridir. Balkanlar'da en büyük Türk düşmanı olarak addedilen Yunan'ın, bir zamanlar düşman olarak görmek istediği Ankara'ya şimdi barış için ve dost olarak gitmesi, elbette mühim bir politik hadisedir. Bu vaka Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan'da başlayan karşılıklı barış hayatının artık antlaşmanın sayfaları arasından ve resmi devlet ilişkileri şekinden çıkararak ruhlara nüfuza başladığını gösterdi. Bu dostluk, Balkanlarda ve Adalar denizinde daimî bir barışın gücü ve iki milleti birbirine yaklaştıran politikacılar da barışın ve insaniyetin birer hizmetçisi olarak kabul edildi.⁷⁹

İmzalanan antlaşmalardan sonra Türk-Yunan ilişkileri çerçevesinde sportif faaliyetlerde artış yaşandı. Türk-Yunan dostluğunun tesisi üzerine komşu Yunan adaları ile Batı Anadolu sahillerinde birçok dostluk girişimi görüldü. Bu bağlamda kasım ayında Ayvalık'tan Midilli adasına giden Ayvalık kulübü orada Midilli kulübü ile bir maç yaptı ve maça 6000 civarı seyirci katıldı.⁸⁰ Aralık ayında ise Karşıyaka kulübü Sakız adasına giderek orada Laps kulübü ile samimi bir ortamda maç yaptı.⁸¹

1931 yılında da temaslar güçlü bir şekilde devam etti ve Türk-Yunan futbolcularının temasından sonra güreşçiler arasında da temaslar oldu. Bu temaslar dostluk çerçevesinde hararetli müsabakalara sahne oldu.⁸² Mayıs ayında ise Yunanistan şampiyonu Olimpiakos takımı İstanbul'a gelerek Fenerbahçe ve Galatasaray ile birer futbol maçı yaptı. Özellikle 22 Mayıs 1931 tarihinde yapılan Fenerbahçe-Olimpiakos maçında Fenerbahçe'nin golünden sonra seyircilerin sahaya girmesi ve bu hengâmede Yunan kalecisine bir seyircinin yumruk atması Türk ve Yunan basınında önemli bir yer tuttu. Türk basınında bu hususta Türk halkının maçları büyük bir asabiyet ve heyecanla takip ettiğini ve kendini kaybedip ne yaptığını bilmeyen insanların çıkabildiğine değinerek yaşanan olayın bir husumet göstergesi olmadığını ifade edildi.⁸³

Yaşanan hadiseden sonra Yunanistan'daki Türk sefiri Enis Bey, İstanbul'da yapılan maç esnasında Yunan futbolculardan birine vurulan yumruktan dolayı Türk hükümeti namına üzüntüsünü beyan etti. Venizelos ise Enis Beyin beyanından memnun kaldığını söyleyerek böylesi bir hadisenin iki memleket arasındaki dostluğun kuvvet ve istikrarına zarar veremeyeceğini ifade etti.⁸⁴

Atina gazetelerinde ise Yunan muhabirler hadiseyi ayrı bir olay olarak nitelendirdi. Muhalif gazeteler, bu hadiseden bir fırka propagandası yapmak fırsatını oluşturmak istedi ve zemini hazırlamadan bu gibi temasların yapılmasından Yunan hükümetini sorumlu tuttu. Diğer taraftan bazı gazeteler hadisenin ehemmiyete değer bir mahiyette olmadığını ve hatta her yerde ve her oyunda bu gibi hadiselerin olabileceğini yazdı.⁸⁵

1931 yılı içerisinde Türk-Yunan ilişkileri çerçevesinde yaşanan en önemli gelişmeler Atina'daki Balkan Oyunları ile İstanbul'da toplanan İkinci Balkan Konferansı idi. Oyunlar ve konferans yakınlaşmaya vesile olan iki önemli unsurdu ve biri diğerini destekleyen bir çift eylemden oluşuyordu. İkinci Balkan Oyunları Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya'nın katılımıyla 4 Ekim 1931'de başladı. Oyunlara ilgi büyüktü.

⁷⁸ “Yunanlılarla spor teması”, *Vakit*, 1 Kasım 1930, 6.

⁷⁹ “Türk-Yunan husumeti artık tarihe karıştı”, *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1930, 1.

⁸⁰ “Spor-Ayvalık-Midilli maçı”, *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1930, 4.

⁸¹ “Spor-İzmir sporcuları Sakız'da”, *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1930, 4.

⁸² “Spor-Yunan Güreşçilerle ilk temas”, *Cumhuriyet*, 6 Mart 1931, 4.

⁸³ “Maçtaki hadise münasebetiyle”, *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1931, 1; “Yunan şampiyonu ile ikinci maç bugün”, *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1931, 1, 6.

⁸⁴ “Yumruk hadisesi ve Yunan gazeteleri”, *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1931, 1.

⁸⁵ “Yumruk hadisesi ve Yunan gazeteleri”, 1.

Panathinaikon Stadyumu'na yaklaşık 60.000 seyirci gelmişti.⁸⁶ Başbakan Venizelos açılışı yapmak üzere hazır bulundu. Daha da önemlisi, bir yıl önce Venizelos'un Ankara ziyaretinden sonra Atina'ya resmi bir ziyarette bulunan Türkiye Başbakanı İsmet (İnönü) ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in de oyunlara katılma davetini kabul etmesi oldu.⁸⁷

İki devletin başbakanlarının varlığı büyük önem taşıyordu ve oyunların diplomatik amaçlar için kullanılışlığını pekiştirdi. Yunanistan Başbakanı Venizelos önce Balkan sporcularına hitap etti ve onları Balkan sporunu ve bölgesel dostluğu geliştirme çabalarından dolayı övdü. O, oyunlara zarafet katan ve 1930 Türk-Yunan antlaşmasının faydalı sonucunu gösteren bir gerçek olan Türk konukların varlığına özellikle vurgu yaptı. Kısacası Balkan Oyunları Türk-Yunan ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığının bir göstergesi oldu.⁸⁸

Sonuç

1930 yılı içinde Türkiye ve Yunanistan arasındaki yaşanan diplomatik ilişkilerin gelişiminde spor ve sportif faaliyetlerin önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Yunanistan başbakanı Venizelos'un Ankara'ya davet edilmesinden itibaren Türkiye ile Yunanistan arasındaki münasebetin her safhasında göze çarpan bir değişiklik başlamıştır. Anlaşmazlıktan dostluğa, olumsuzluktan iyiliğe, çekişmeden barışa doğru giden bu değişikliği anlamak için Türk sporcularının Atina ziyareti, Yunan sporcularının İstanbul seyahati esnasında her iki tarafın birbirlerine karşı misafirperver hareketlerine dikkat etmek önemlidir. Öyle ki Türk sporcuları Yunanistan'a gittikleri zaman Yunanlar tarafından samimi bir ortam içinde karşılanmışlardı. Bunun üzerine İstanbul'a gelmiş olan Yunan Aris takımına karşı İstanbul'da Türk halkı tarafından gösterilen yakın ilgi ve alaka Atina'da Türk sporcularına gösterilenden geri kalmamış ve iki millet arasındaki yakınlığı büsbütün arttırmaya vesile olmuştu.

Bu süreçte özellikle 1930 Balkan Oyunları'nın Birinci Balkan Konferansıyla eş zamanlı yapılmış olması gözden kaçırılmamalıdır. Oyunların ve konferansın ortak amacı Balkanlarda barış ve iş birliği ortamı oluşturmaktır. Hayati ulusal çıkarları ilgilendiren siyasi meseleler hakkında yapılan tartışmalar ve alınacak kararlardan oluşan ciddi diplomasi alanında sporun doğrudan bir etkisi olmasa da uluslararası spor etkinliklerinin, siyasi liderlerin bir araya gelmesi ve konuşması için fırsatlar sağladığı söylenebilir. Uzun zaman iki düşman devlet olan Türkiye ve Yunanistan arasında, yapılan konferans ve oyunlar ile dostluk bağları güçlendirilmeye çalışıldı. Oyunların yanında yerel takımlar bazında da futbol, güreş vb. kulüpler aracılığıyla ikili ilişkiler iyi yönde pekiştirildi. Kısacası spor ve sportif faaliyetlerin devletler ve halklar arasındaki siyasi çekişmelerin çözülmesinde önemli bir etkisinin olduğu görüldü.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

A. Esat. "Aris Yunan takımı dün öğleyin trenle geldi" *Milliyet*. 24 Ekim 1930.

_____. "Fenerbahçe, Arisle 2-2ye berabere kaldı" *Milliyet*. 25 Ekim 1930.

Abidin Daver. "Spor-Bir Cevap" *Cumhuriyet*. 15 Ekim 1930.

Alexandris, Alexis. *The Greek Minority of Istanbul and Greek - Turkish Relations 1918-1974*. Athens: Asia Minor Studies, 1992.

⁸⁶ "Atina olimpiyatının küşat resmi dün yapıldı", *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1931, 3; "Yunan reisicumhuru tarafından İsmet Pş. şerefine ziyafet verildi", *Milliyet*, 5 Ekim 1931, 1.

⁸⁷ "Sport, Politics and International Relations in the Balkans", 1794; "Atina Olimpiyatlarında niçin ve nasıl yenildik", *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1931, 5; Atina olimpiyatının küşat resmi dün yapıldı, 3.

⁸⁸ "Sport, Politics and International Relations in the Balkans", 1794.

- Allison, Lincoln, Terry Monnington. "Sport, Prestige and International Relations", *The Global Politics of Sport*, Ed. Lincoln Allison, London: Routledge, 2005: 5-24.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2012.
- Arnaud, Pierre. "Sport - a Means of National Representation", *Sport and International Politics - The Impact of Fascism and Communism on Sport*, Ed. Pierre Arnaud ve James Riordan, London: Routledge, 1998: 3-13.
- _____. "Sport and International Relations Before 1918", *Sport and International Politics - The Impact of Fascism and Communism on Sport*, Ed. Pierre Arnaud ve James Riordan, London: Routledge, 1998: 14-30.
- Beacom, Aaron. "A changing discourse? British Diplomacy and the Olympic Movement", *Sport and International Relations*, Ed. Roger Levermore ve Adrian Budd, London: Routledge, 2004, 93-111.
- _____. "Sport in International Relations: A Case for Cross-Disciplinary Investigation", *The Sports Historian*. 20/2, (2000): 1-23. <https://doi.org/10.1080/17460260009443366>. Erişim 29.01.2022.
- Bilgiç, Bestami S. "Atatürk Döneminde Türkiye-Yunanistan İlişkileri, 1923-1938", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 31/91, (2015): 1-27. Erişim 29.01.2022.
- Burhaneddin. "Türk atletleriyle beraber Yunan payitahtında" *Milliyet*. 7 Ekim 1930.
- Cıvralı, Selim Rumi. *Atletik Politika: Spor ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Coakley, Jay. *Sport in Society: Issue and Controversies*. New York: McGraw-Hill Education, 2017.
- Erdal, İbrahim. "Türk Basınına Göre; Patrikhane Konusu ve Patrik Araboğlu'nun İhracı Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi*. 9/33, (2004): 33-49. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000097. Erişim 29.01.2020.
- Erdem, Nilüfer. "Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 23, (2009): 93-128. Erişim 29.01.2020.
- Esmer, Ahmet Şükrü. *Siyasi Tarih (1919-1939)*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınlar, 1953.
- Espy, Richard. *The Politics of the Olympic Games*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1981.
- Fişek, Kurthan. *Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Spor Yönetimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1980.
- Happel, D., R. Kramer. "The Objectives of Sport and International Understanding", *Proceedings of the Congress 'Sport and International Understanding'*. Ed. M. Ilmirinen. Berlin: Springer-Verlag, 1984: 108-110.
- Heywood, Andrew. *Politics*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Hoberman, John M. *Sport and Political Ideology*. Austin: University of Texas Press, 1984.
- İsmet İnönü Hatıralar*. Haz. Selek, Sabahattin, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2014.
- Kapani, Münci. *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1983.
- Kemal Rifat. "Dünkü futbol maçı çok heyecanlı oldu" *Akşam*. 26 Ekim 1930.
- Kobierecki, Michal Marcin. "Ping-Pong Diplomacy and its Legacy in the American Foreign Policy 1", *Polish Political Science Yearbook*. 45, (2016): 304-316.
- Markovists, Andrei S., Lars Rensmann. *Gaming the World: How Sports are Reshaping Global Politics and Culture*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Noel-Baker, Philip. *Man of Sport, Man of Peace, Collected Speeches and Essays of Philip Noel-Baker, Olympic Statesman 1889-1992*. Der. Don Anthony. London: Sports Editions, 1991.
- Petrova, Natalia. "The Social Significance of International Sporting Activity", *Proceedings of the Congress 'Sport and International Understanding'*. Ed. M. Ilmirinen, Berlin: Springer-Verlag, 1984: 78-80.
- Sadun Galip. "Balkan Oyunları Meselesi", *Milliyet*. 1 Ekim 1930.
- Sarıkoymuncu Değerli, Esra. "Atatürk Dönemi Türk-Yunan Siyasi İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 15, 2006: 239-262.
- Seppänen, Paavo. "The Idealistic and Factual Role of Sport in International Understanding", *Proceedings of the Congress 'Sport and International Understanding'*. Ed. M. Ilmirinen, Berlin: Springer-Verlag, 1984: 57-63.

"Sport, Politics and International Relations in the Balkans: the Balkan Games from 1929 to 1932", *The International Journal of the History of Sport*. 25/13, (2008): 1771-1813. <https://doi.org/10.1080/09523360802367349>. Erişim 29.01.2022.

"Sport, Politics and International Relations in the Twentieth Century", *The International Journal of the History of Sport*. 25/13, (2008): 1689-1706. <https://doi.org/10.1080/09523360802367281>. Erişim 29.01.2022.

Štulajer, Ivan ve Matúš Štulajter. "Significance of Sport in International Relations", *Journal of Modern Science*. 2, 2016: 381-388.

T. M. "Galatasaray Yunan takımını mağlup etti" *Vakit*. 27 Ekim 1930.

Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2010.

Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler Yorumlar (1919-1980). Ed. Baskın Oran, Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Uçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih (1789-2014)*. İstanbul: Der Yayınları, 2015.

Ülman, Haluk. "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) I.", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 23/3, 1968: 241-273.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Milliyet

Son Posta

Vakit

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 355-378.

Geliş/Received: 21.12.2021

Kabul/Accepted: 21.02.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1039446

(Araştırma Makalesi/Research Article)

A HISTORICAL EVALUATION ON COMMUNITY DEVELOPMENT PRACTICE IN TURKEY (1983-1989)

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL KALKINMA PRATİĞİ ÜZERİNE TARİHSEL BİR DEĞERLENDİRME (1983-1989)

VOLKAN PAYASLI*

ABSTRACT

Main aim of this study is to reveal the development policies implemented in Turkey between 1983- 1989, the reforms made for the economy to be outward oriented in globalization process, the problems experienced in the transition from liberalism to neo-liberal economy policies. Turgut Özal was selected as prime minister in the general elections of 1983 and 1987 and ultimately became one of the important names related to the economy. As soon as Özal became the head of economy, he made financial adjustments to ensure Turkey's integration with the European Economic Community in line with globalization. He then implemented the framework of the economic and development plan in line with the January 24 decisions and the principles set out in the party programme. During his premiership, he wanted to complete infrastructure works as soon as possible for the development of the industrial and service sectors. He also wanted to eliminate regional differences and carry out Southeastern Anatolia Project to develop Southeastern Anatolia Region. During his period, political bans were lifted, and Turkish society gaining the right to make individual applications to the European Court of Human Rights, experienced important developments in terms of democratization. In this research, an attempt was made to penetrate the period by making use of official publications, archival documents, Cumhuriyet and Milliyet newspapers with an interdisciplinary approach. In addition, the process of the plan's assessment in Parliament from the Budget Commission and discussions in Parliament were examined. With this study, it is aimed to contribute to the literature by revealing the effects of neo-liberal policies in education and other fields, which were followed as an economic model together with globalization during Özal's premiership, the extent to which the new system benefits economic and community development, with its historical and sociological dimensions.

Keywords: Community Development, Economy, Fifth Five Year Development, Neo-liberalism, Turgut Özal.

ÖZ

Bu çalışmanın temel amacı 1983-1989 yılları arasında Türkiye'de uygulanan kalkınma politikalarını, küreselleşme sürecinde ekonomiyi dışa açmak için yapılan reformları, liberalizmden neo-liberal ekonomi politikalarına geçişte yaşanan sıkıntıları ortaya koymaktır. Turgut Özal, 1983 ve 1987'de yapılan genel seçimle başbakan ve nihayetinde ekonomiye yön veren önemli isimlerden biri olmuştur. Özal, ekonominin başına geçer geçmez Türkiye'nin küreselleşme doğrultusunda Avrupa Ekonomi Topluluğu ile bütünleşmesini sağlayacak düzenlemeler yapmıştır. Daha sonra 24 Ocak Kararları ve parti programında belirtilen ilkeler doğrultusunda ekonomik ve kalkınma planının çerçevesini uygulamaya koymuştur. Başbakanlığı süresince, sanayi ve hizmet sektörünün gelişmesi için alt yapı çalışmalarını bir an önce tamamlamak istemekteydi. Diğer bir isteği ise bölgesel farklılıkları ortadan kaldırmak, Güneydoğu Anadolu Bölgesini kalkındırmak için Güneydoğu Anadolu Projesini nihayete erdirmektir. Onun döneminde siyasi yasaklar kaldırılmış, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine bireysel başvuru yapma hakkı kazanan Türk toplumunda demokratikleşme açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Araştırmada disiplinler arası bir yaklaşımla resmi yayımlardan, arşiv belgelerinden, Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinden faydalanılarak döneme nüfuz edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, planın Bütçe Komisyonu'ndan meclise geliş süreci ve meclisteki tartışmalar incelenmiştir. Çalışma ile Özal'ın başbakanlık döneminde küreselleşme ile ekonomik model olarak izlenen neo-liberal politikaların, eğitim ve diğer alanlardaki etkileri, yeni sistemin ekonomik ve toplumsal kalkınmaya ne derece fayda sağladığı, tarihsel ve sosyolojik boyutlarıyla ortaya konularak literatüre katkı yapmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Beşinci Beş Yıllık Kalkınma, Ekonomi, Neo-liberalizm, Toplumsal Kalkınma.

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi, volkan_payasli@hotmail.com, ORCID: [0000-0002-7495-9711](https://orcid.org/0000-0002-7495-9711).

Introduction

The concept of community development in general evokes the idea of taking the society from its current point to a higher level in all respects. In this respect, while the concept of community development is constantly up to date, it also includes many different phenomena. Many definitions have been made about this concept. Each definition emphasizes different concepts and aspects according to the needs of the period and society. Considering the historical process, while the concept of development in the period up to World War II was associated with economic growth, after the war with the end of colonialism and rising of the nation-state concept, the human dimension was added to the concept of development, and social welfare gained importance. In the First Five- Year Development Plan community¹ development is stated as "community development is a work that understands the conduct of various services and studies, the establishment of organizations such as associations, cooperatives, and the cooperation of the administration and communities".¹ The Third Five-Year Development Plan describes it as:² "Development is a multidimensional grace that includes structural and organizational changes in production and distribution activities, productivity increases and skill accumulation that follows these changes, and improvements in economic and social institutions and rules."

According to Midgley, development refers to a process of social change that results in urbanization, the adoption of a modern lifestyle and new attitudes, as well as the process of economic development. He states that development has a connotation of well-being, which suggests that people increase their incomes and improve their level of education, housing, and health.³ In accordance with the definitions, the concept of community development was mostly associated with economic development until the 1970s. Many people regarded development as an economic progress. The years 1945-1970 are defined as the golden years of economic development approaches. It is envisaged that democracy will prevail in societies and a modern society structure based on human rights will be achieved thanks to the social welfare provided by growth.⁴

Theorists worked on development were also interested in the economic dimension of development at first, but the lack of a relationship between economic development and social progress has demonstrated the need to associate economics with other disciplines.⁵ The economic development plans adopted in the 20th century have yielded positive results for both Western and developing countries. With the Reference of the Economic and Social Council of the United Nations (ECOSOC) to the social and economic aspect of development in 1962, the social dimension of the concept gained importance.⁶ Sociologists, especially Comte -considering history as a progress process-Durkheim, Spencer and Weber trying to explain the causes of community change by adopting evolutionist thinking have also influenced the concept of community development.⁷ By the 20th century, movements such as modernization, addiction and neo-liberalism developed with the recommendations of economists formed the basis of the concept of community development.⁸ These movements associated social development more with economic progress. By the second half of the 20th century, issues such as social welfare, human and environment gained importance and it became apparent that they could not be improved only through economic progress. Therefore, after the 1970s, new development approaches such as neo-liberal development approach, Washington Consensus, Post Washington Consensus and sustainable development were adopted.⁹ When it comes to development policies, it is noticed that states have adopted different policies such as inward - outward looking policies, and the transition from national development to local development policies. After the theoretical framework, the process of Turgut Özal's coming to power and the neo-liberal

¹ Devlet Planlama Teşkilatı, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963-1967*, Ankara, 1963,101.

² Devlet Planlama Teşkilatı, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973-1977*, Ankara, 1973, 154.

³ James Midgley, *Social Development: The Developmental Perspective in Social Welfare*, London: Sage Publications, 1999, 2; See also: Ali Arslan ve Mustafa Çağlayandereli, *Sosyoloji Günlük Yaşamı Anlamak (Sociology Understanding Daily Life)*, İstanbul: Paradigma Akademi Publishing, 2006, 377.

⁴ Halil Buyruk, "Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim Kalkınma İlişkisine Dair Bir Çözümleme", *Journal of Mülkiye* 40/1, 2016, 111-142.

⁵ Figen Ereş, *Toplumsal Kalkınma*, Ankara: Pegem Akademi Publishing, 2020, 35.

⁶ Yunus Turhan, "Kalkınma Kavramının Tarihsel Süreci ve Etimolojik Analizi", *International Journal of Economics and Administrative Studies*, 29, (2020), 135.

⁷ Ereş, *Toplumsal Kalkınma*, 36

⁸ Ereş, *Toplumsal Kalkınma*, 41.

⁹ Sena Palabıyık, *Geleneksel ve Yeni Kalkınma Kuramlarının Analizi: Türkiye Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 75-89.

policies followed and the social projections of these policies will be evaluated in the context of development chronologically.

1-The Political Atmosphere in Turkey and Outward-Orientation Initiative: 70's and 80's

For Turkey, 1970s were the years when people lived in poverty due to economic crisis, student and terrorist incidents increased due to the failure of democratic processes and social unrest arose. Turkey's attempt to resolve the Cyprus issue with military intervention in 1974 without the consent of the USA brought about first economic and then political instability. Likewise, arms and economic embargoes imposed by European countries and especially the USA, worsen the economy. Although the governments of the period took austerity measures and promised to invest in employment and public interest, they couldn't prevent social unrest. Investments stalled, factories were closed, unemployment took its toll, and the long queues became a part of daily life. President of the Justice Party (AP), Suleyman Demirel, who won the by-elections in 1979, stated that he would not establish the Nationalist Front and formed a minority government with the support of right-wing parties. In order to stop the rot, Demirel appointed Turgut Ozal¹⁰ who was a member of Electrical Power Resources Survey and Development Administration and also his adviser to the Undersecretariat of the Prime Ministry in 1967 and imposed "January 24 Decisions"¹¹ that included economic arrangements that would enter Turkish political and economic history.¹² Terrorist incidents and social unrest that increased despite all the measures taken in 1980s concerned the Turkish Armed Forces (TAF). Besides, this concern increased due to the uncompromising attitudes of political parties in the parliament and TAF sent a letter to the President Fahri Koruturk stating that the necessary measures should be taken about anarchy and disuniting and social peace should be ensured.¹³

During this period, social polarization and conflict were at an extreme level. This conflict also spread to the base of society as well as institutions. First of all, the social events that took place in Maras, then Corum and Fatsa, as well as the murders of former Prime Minister Nihat Erim and President of the Confederation of Progressive Trade Unions Kemal Türkler, are important in terms of demonstrating the internal unrest in Turkey and the dangers in terms of life safety.¹⁴ In this environment, Turkish Armed Forces under the chairmanship of the Chief of General Staff Army Commander Kenan Evren, seized power in the morning of September 12, 1980. The parliament and government were dissolved, then immunity of deputies was lifted. Kenan Evren, the Chairmanship of the five-member National Security Council (NSC, assigned the former Commander of the Naval Forces Bulent Ulusu to form a government in September 20, 1980. Bulent Ulusu's appointment of Turgut Ozal as Deputy Prime Minister in Charge of Economy pointed to liberal policies to be followed in the economy.¹⁵ Consisting of the NSC and the Constituent Assembly, the Consultative Assembly started the preparations for the new constitution, and the election process started after the 82nd Constitution was completed and entered into force. As well as vetoing the party founders, NSC kept the list of candidates for parliament under strict control. Former politicians debarred from politics were prohibited from joining political parties in addition to making political statements. In this environment, on the verge of poverty and economic and political instability, addressing to both urban and rural areas and representing both right and left on the social base, three political parties, namely the Nationalist Democracy Party (NDP), the Populist Party and the Motherland Party, joined the

¹⁰ For Ozal's detailed CV See: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.11.1/324.5.1 (Attachments.-1); Also see: *İslam Ansiklopedisi*, C 34 (istanbul, TDV Yayınları, 2007, 105-106; *TBMM Albümü (1983-2010)*, C. 3, Ankara: TBMM Publishing, 2010, 1145; Hikmet Özdemir, *Turgut Ozal*, İstanbul: Doğan Kitap Publishing, 2014.

¹¹ January 24 Decisions see: Adil Temel vd, "Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim (1946-1999), *Journal of Planning*, DPT'nin Kuruluşunun 42. Yılı Özal Sayı, (2002), 58; See also: *Cumhuriyet Ansiklopedisi (1923-2000)*, C 3, İstanbul: Yapı Kredi Publishing, 2005, 502-503; Salih Köse, *24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Kurumsal Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi*, Ankara: DPT Publishing, 2000, 28-36.

¹² BCA, 324.5.1/30.11.1.0; BCA, 512.80.16/30.11.1.0; Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, İstanbul: Remzi Kitapevi Publishing, 2006,187; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze*, 3rd., Ankara: İmge Kitapevi Publishing, 2004, 258; Behçet Kemal Yeşil Bursa, Miraçhan Yılmaz, "İngiliz Yıllık Raporlarına Göre Türkiye'deki Ekonomik Gelişmeler (1970-1980)", *Journal of Turkology*, Milli Mücadele Özel Sayısı, 2019, 193-194; Baskın Oran, *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*, İstanbul: İletişim Publishing, 2006, 176.

¹³ *Milliyet*, 3 January 1980; Bülent Tanör, *İki Anayasa 1961-1982*, İstanbul: Beta Publishing, 1986, 93.

¹⁴ *Cumhuriyet*, 20 July 1980.

¹⁵ *Cumhuriyet*, 21-22 September 1980.

general elections of November 6, 1983.¹⁶ Among these parties, Motherland Party came to power in December 1983 and its Chairman, Turgut Özal became the Prime Minister and held this position between 1983 and 1989.

As stated in the previous section, the liberalization program was announced with the 24 January Decisions due to the problems experienced in production and import, famine, and high inflation. Since the country administration would demilitarize after the general elections, presenting the Fifth Five Year Development Program to the legislative assembly with one year delay, preparation of the plan by the new assembly and putting it into operation on 1 January, 1985 were approved. For this purpose, "A Transition Program for 1984" was prepared.¹⁷ Özal, the Undersecretariat of State Planning Organisation (SPO) that was founded for the realisation of social and economic development with the 1960 Constitution, was the architect of the statism for private enterprise. During these years, Özal carried out statism and interventionism together. However, it is thought that Özal elected Prime Minister on December 24, 1983 when the Fourth Five Year Development Plan came to an end, switched to privatization programs on the grounds of "the bourgeoisie had become stronger" and a certain stage had been reached in the development of private sector. For this reason, Özal's period was regarded as the end of the "Planned Period". Özal, who had been the only administrator of the economy since 1980, tried to apply his liberal economic view to Turkey's economic and social structure on an ideological basis. Thereafter, IMF prescriptions would be applied harshly and wholesale under the new conditions. Özal aimed for full membership to the European Community by removing all the barriers to trade through reforms and economic liberalization program.¹⁸ In this context, the social structure was driven by the policy of no longer giving importance to social welfare policies, to protect the weak against the strong. In the 1980s, while the liberal capitalist class was trying to dominate the society, they took it as a duty to adopt many elements of the new economic model to the lower income groups. It was obvious that the content of slogans such as "free enterprise, middle class, strike it rich" is ideological. The expressions such as "free import would prevent profiteers selling cigarettes and consumer products, black-marketeering would be eliminated, high interest rates would increase savings, the privatization of government business enterprises would spread property to the public" were carried into daily life by pens and media organizations close to the government. In this environment, revenues from various places were funded and laws were enacted in this direction, the first of which is Mass Housing and Public Partnership.¹⁹

During the Motherland Party government, more than necessary regulations were made to attract foreign capital the country attractive for foreign capital and to facilitate investment affairs. With the "Build-Operate-Transfer" model, it was aimed both to attract foreign capital and to solve the infrastructure problems of the country. Thus, services such as highways, bridges, dams, etc. were provided with those implementations.²⁰ After the World War II, with the pressure of international (IMF and World Bank) institutions, import substitutions and government interventionism policies in developing countries were replaced by market economy due to the Washington Consensus. Even though developing countries such as Turkey were reluctant in this regard, they had to adopt neo-liberal policy to get loan. Özal's outward oriented policies and his closeness to the international institutions, the abolition of price control in domestic markets, the inability to control international capital movements, the reduction of restrictions, the privatization of government business enterprises, the encouragement of foreign capital and the transition to free regime had partially revived the economy. This situation suited the high-income group in society. However, re-establishing financial balances,

¹⁶ For detailed information about the election process of the parties, see: Mete Kaan Kaynar, *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler 1923-2006*, Ankara, İmge Yayınevi, 2007), 174-190; *Cumhuriyet*, 21 May 1983; *Cumhuriyet Ansiklopedisi (1923-2000)*, C. 4, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005, 67-69; *Cumhuriyet*, 25 December 1983; *Milliyet*, 25 December 1983; The MDP of retired General Turgut Sunalp, supported by Evren, became the third party with 24% of the vote (71 deputies). Necdet Calp's HP came in second with 30% of the votes (117 deputies), and Özal's ANAP took 45% of the votes (211 deputies) and took part in the parliament as the first party. see: <https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008> (17.05.2021); *Cumhuriyet*, 7 November 1983; *Milliyet*, 8 November 1983; Sina Akşın, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Publishing*, 2014, 433; Oran, *Kenan Evren'in*, 185-186.

¹⁷ *MGK Tutanak Dergisi*, Section 165, 23 October 1983; *T.C Resmi Gazete*, Issue 18174, law no: 2897, 27 October 1983, 18-19; *Milliyet*, 28 September 1983

¹⁸ Kongar, *21. Yüzyılda*, 413-414; *TBMM Tutanak Dergisi*, Vol 1, Period 18, 25 December 1987, 41-71; William Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, İstanbul: Mozaik Publishing, 2003, 171-186;

¹⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara: İmge Publishing, 2008, 156; Mehmet Barlas, *Turgut Özal'ın Anıları*, İstanbul: Birey Publishing, 2001, 69.

²⁰ Özlem Eştürk, *Türkiye'de Liberalizm: 1983 - 1989 Turgut Özal Dönemi örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2006, 79.

reducing labour wages and agricultural incomes to increase competitiveness in international markets, the declines in civil servant salaries and bonuses led to increased disturbances in low-income group and eventually to strikes and work stoppage.²¹

The ANAP government tried to ignore these institutions as in the military period by using the contradictions and weaknesses in the structure of the union movement. The main goal for the urban poor, was to create large masses devoid of class consciousness. In the following years the urban municipalities coming under the control of ANAP played a key role in achieving this goal. The deed transfer for slums, zoning amnesties, zoning permits devoid of urban planning, and the transfer of urban rents created by rapid urbanization to the poor led to high expectations in low-income groups. Boratav described ANAP period social and economic development policy as a strategy that tries to satisfy the masses "has dominated the distribution policies of ANAP."²²

With the outward-oriented policy, marketing the international capital through the World Bank was aimed while with the inward-oriented policy it was aimed to strengthen the domestic capital against labour in accordance with domestic and foreign free market policy. Decisions against labour in accordance with the request of the capitalist circles close to the government reveal the social welfare and the distortion in income distribution. These policies, which protect the capitalist class and suppress the labour led to the emergence of the new rich. Neo-liberal policies did not reduce the rent and advantage mechanism created by the state, and corruption increased even more compared to the old period. In the future, Turkey's economy and the future of society would be handed over to market actors, who will be named with a new term such as siphoning.²³ It is seen how the new practice, inequality in income distribution in community development affects the class structure. IMF's stabilization and World Bank's structural adjustment policies adversely affected development in Turkey.

Although some import products were banned in the changes made with the import regime during the ANAP period, the list of prohibited import goods was constantly updated for those who had ideological affiliation with the party. The arbitrariness and privileges to people and groups close to the government aroused doubts about economic stability and permanence.²⁴ In this period, favour, nepotism and bribery became a part of the economic process. Mafia and politics were intertwined and even dominated the business world and illegal relations, black money captured society and the market. Between 1980 and 1990, an unprecedented outward expansion took place in the history of the republic. The decrease in exchange rates and the support of exports by the state had a great impact on this. "The fictitious export method" used to benefit from government incentive spread practices that were against both social and market morality; while the state was defrauded trillions of liras under export incentive, much larger amount of money was laundered. The state withdrew from the economy, but it was handed over to international organizations. In this period, arbitrary practices were seen rather than planned economy. For example, with a government communiqué published in the morning, the existing customs duties were changed; after the desired result was obtained, the communiqué on the same subject was changed and reinstated in the afternoon. Sociologist Kongar interpreted this situation as: fictitious export, corruption, moral and non-competitive practices were placed in a certain ideological and philosophical framework, and the process of outward expansion and privatization in economic policy was initiated under the name of shrinking the state. He explained that due to the principle of creating and supporting new investors, the rules on competition were overturned, the Law on the Protection of the Turkish Currency was repealed, and the Turkish Lira was made freely exchangeable for foreign currency according to the prices formed against foreign currencies in the world stock markets. Expressing that artificial money distribution, support to the public sector and imaginary growth and economic development were shown high, Kongar argued that this phenomenon, called convertibility, is the basis of the transition from a protectionist system based on import substitution to an open and competitive economy.²⁵

How did this economic model effect Turkey? This kind of growth brought with it debt and foreign dependency. Although providing foreign investment was enabled, the sectors succumbed to international competition as the production capacity was not strengthened. It was desired to solve the problems of urbanization and education by increasing the national income. The ANAP government saw raising the welfare of the nation in increasing

²¹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Publishing, 2014, 266-267.

²² Boratav, *Türkiye İktisat*, 152-153; Soner Yalçın ve M. Ali Birand, *The Özal*, İstanbul: Doğan Kitap Publishing, 2012, 341-343.

²³ Boratav, *Türkiye İktisat*, 169.

²⁴ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık*, 266-267.

²⁵ Kongar, *21. Yüzyılda*, 414-419.

new job opportunities and employment. For this, the secondary and higher education program should be aimed at the manpower required by the social and economic goals. Welfare policy, employment and unemployment issues were included in the ANAP government program aiming to transition to a planned economy. In the program, it was stated that a rapid development should be realized to reduce unemployment by creating employment opportunities for the increasing population, the employment in the agricultural sector had decreased due to technological and economic reasons, and it was only possible to close that gap with the service and industry sectors. It was emphasized that to use the resources effectively and efficiently it was essential to make fund raising efficient investments, and manpower planning in secondary and higher education should be made in accordance with the needs of social and economic life.²⁶

Liberalization in the financial system started with the liberalization of time deposits and loan interests, the gap in the Banking Law and the public's ignorance caused the emergence of new bankers and the interest competition of small banks at the same time. Since the legislation binding the banks and the law prohibiting usury were not applied to the bankers, the public was encouraged to save with daily and monthly high interest rates. The impoverished people found the 12% monthly interest rate of the bankers who advertised in the newspapers, radio, and television attractive and gave everything they had to the bankers. Due to the financial turmoil and vicious circle in the economy in 1982, the bankers either went bankrupt or fled abroad, causing many people to suffer.²⁷ In this period, appointments were made to senior management institutions, focusing on engineers invited from outside the public sector and even from abroad. Individuals without an economics degree were appointed to the economic institutions other than the Central Bank. The laws, directions and even traditions facilitating public services were rendered inoperable under the name of "reform" and "modernization."²⁸

2-First Five Year Development Plan (1985-1989) Dissenting Voices and Evaluations

Özal, becoming the Prime Minister after the government he established received the vote of confidence, put the Fifth Development Plan, which was supposed to come into effect in January 1984, on hold to place it in a framework suitable for his own party and government program. Later, a development plan was started to be prepared to cover the years 1985-1989. With the January 24 Decisions, the Fourth Five-Year Development Plan based on import substitution and state intervention, was put aside. Along with the preparations for the civil period, preparations for the first part of the new development plan were started and the preparation of the detailed part was left to the government that would rule the country for five years.²⁹ Then, primitive capital accumulation in the economy was replaced by capitalism, the economy became centralized, individualized, and politicized.³⁰ In his statements, the Prime Minister Özal expressed that if January 24 Decisions hadn't been taken, Turkey would have faced a great trouble, cost of living would have increased and that would cause social unrest and rebellions.³¹ In March 1983, the outline of the plan was revealed, and in this context, it was revealed by the authorities that measures such as solving the problem of unemployment and educated intermediate staff and reviving the construction sector were taken. However, lack of employment, and unemployment reaching millions prevented unemployment insurance.³² During the presentation process of the plan prepared in June 1984, different voices were raised both in the parliament and in the public about the development plan.

Milliyet newspaper gave brief information on the subject with the headline "The Fifth Five-Year Plan is being Prepared" in its issue dating May 20, 1984. In the news, it was stated that the DPT had completed its work, the development rate was targeted at 6.5 %, the plan should be discussed in the Council of Ministers in May and sent to the Grand National Assembly of Turkey for approval by the parliament at the end of June. The news followed as while a growth rate of between 4% and 5% was targeted for 1985, it was predicted that this rate would reach between 6 % and 6.5 % within five years. Chairman of the Union of Chambers Mehmet Yazar stated that the preparations of development plan were going on and they would be completed in June, and said

²⁶ H. Sami Uyar, *Özal Döneminde Sosyal Politika (1983-1989)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ABD, 2008, 42.

²⁷ Emin Çölaşan, *Turgut Nereden Koşuyor?* İstanbul: Tekin Publishing, 1989, 169-170.

²⁸ Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişim Tarihi*, Ankara: İmaj Publishing, 213-214.

²⁹ *Cumhuriyet*, 25 July 1983.

³⁰ For detailed information see: *Cumhuriyet*, 16 November 1982; Alev Özkazanç, *Türkiye'nin Neo-Liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce*, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Liberalizm Vol. 7, İstanbul: İletişim Publishing, 2005, 639.

³¹ Hüseyin Yayman, *Türkiye'ye Yön Veren Konuşmalar-Turgut Özal'ın Mirası*, İstanbul: Doğan Kitap Publishing, 2018, 103

³² *Cumhuriyet*, 28 March 1983; *Cumhuriyet*, 21 August 1983.

"we are going to present our views and suggestions to the government in June. We have some shortcomings due to our general assembly. We will present it as soon as it is complete." Three days later, Milliyet newspaper shared important information with the public with the headline "The Fifth Five-Year Plan Rejects IMF Targets". It was stated that the plan rejected IMF's growth scenarios and was prepared by one of the former heads of DPT Economic Planning Department Prof. Merih Celasun and Ozal's brother working at the World Bank. In the news, it was reported that in the growth model rejecting IMF's growth scenarios in the scope of "stand-by", concentrated on the industry sector, the growth rate in industry was determined as 8% and that rate was shown to the IMF as being between 4.1% and 5.2%. And in the rest of the article, it was stated that the reason for keeping the growth rate high in the plan was the fight against unemployment, and the target of reducing the inflation rate below 10% would be realized in recent years, and the transition to convertibility would be in the last period of the ANAP government. The news was concluded with the statements that the studies on the balance of payments alternative suitable for high growth rates were going on, and an increase of 12% in exports and 9% in imports was targeted.³³ On June 19, Prime Minister Ozal clarified the development plan in his fifth press conference. Stating that they had completed the biggest reform in administration, he summarized the economic situation as: "*We will become a full member of the EEC (European Economic Community); its administrative package will ensure the regular, rapid and economic execution of public services, the administrative jurisdiction will be dynamic and waste will be prevented, the state organization will be provided with a simple but rational structure.*" In his speech he also explained with examples how they made changes in the socio-economic structure in Turkey with the reforms they had made during their time in office, namely in six months. According to him, the new plan was different from the others. He saw the main function of the state as investing in infrastructure and transitioning to a competitive free market economy. He listed the biggest issues in Turkey as inflation, foreign exchange income and unemployment. He also put forward various arguments to resolve economic issues. The focus on exports to increase foreign exchange revenues, and to abolish all kinds of monopolies, including tobacco and tea, as a requirement of the free market economy. Between the lines of his speech, he expressed his projects for development. In this context, the annual electricity production was supposed to increase, and industry and villages would be supplied with electricity. Özal also clarified the projects he deems important. Economic, social and administrative measures would be implemented in order to minimize the development and development disparities between regions. In this direction, Atatürk Dam and Southeastern Anatolia Irrigation Project, the second Bosphorus Bridge, Ankara-Istanbul expressway, nuclear power plant, Karakaya, Altinkaya and other important projects would be continued rapidly. He stated that while the per capita income was 1080 dollars in 1983, it would be 1353 dollars at the end of the plan period. After giving information about the plan, Özal concluded his speech by saying, "I can say that we will reach an important stage on the path of development at the end of 5 years, with the help of Allah Almighty, if we walk decisively towards the goals that have been determined correctly."³⁴

Özal always supported the idea of easing the burden of the state and using the savings of the people. With this aspect, many projects would be put into practice and the unemployment problem would be solved. In his speeches, he expressed on all occasions that the core meaning of the humour of "let's sell the bridge" was the income of the bridge. He explained that some mindsets told they would not sell the bridge, and that he replied to it by saying, "This bridge is the bridge of the nation, not the state." According to him, transportation services would be completed quickly with the income guarantee system. The Public Partnership Fund would also serve this purpose. If this path was not followed, Istanbul would be in trouble in the construction of the Bosphorus Bridge, as in the first bridge. At the same time, Özal said that the road between Istanbul and İzmit could not be completed for 15 years and continued his speech on the subject as follows:

"How are we going to handle it? Government facilities are clear. Urfa Tunnel also stopped. I also know its fate. Let us present the Keban Project. He will take the Gene Keban Project in his pocket, and he will produce electricity there again, but if I can collect 200-300 billion from the Keban Project, from the savings of my worker and citizen, we will transfer the money to the Karakaya Project first, at the expense of my worker and citizen. We have been dealing with the project for eight years, it will take another five years at today's pace, but a one-year electricity loss is twice that of Karakaya. It's twice the price today, that is, what we've paid so far. Atatürk

³³ Milliyet, 23 May 1984.

³⁴ Milliyet, 20 June 1984; Cumhuriyet, 20 June 1984; For detailed information see; Engin Güner, *Özal'lı Yıllarım*, İstanbul: Doğan Publishing, 2014, 48-60.

Dam was tendered for 105 billion liras. With today's prices, 105 billion liras come out in a year with electricity production. So, if the project is delayed by a year, your 105 billion liras are gone. I assure you this. If we go with this mindset, that is, if you say "the state should do everything, let the citizen do nothing", then the Atatürk Dam will last for 15 years, and you will lose 105 billion liras, maybe more, every year."³⁵

The "Fifth Five-Year Development Plan (1985-1989), which was prepared by the SPO Undersecretariat, reviewed and approved by the High Planning Council, was decided by the Council of Ministers on 15 June 1984.³⁶ Five days later, on 20 June, the development plan started to be discussed in the Parliamentary Budget Committee. Prime Minister Özal and his brother, SPO Undersecretary Yusuf Özal, explained the plan to the commission. Özal said, "*The Five-Year Development Plan is the direction of the MP government*". Reminding that he did some of his military service in the SPO, and that he took part in the preparation of the first, second and third five-year plans, Özal explained that those in the SPO staff came to important positions in the country's administration. He said that in the stability program implemented since 1980, the main target was to correct the deteriorated balances and to turn it into an open system, and that economic problems would be eliminated by taking great distance in this regard in the new plan. He stated that Turkey would have the chance to reach the same level with the industrialized countries of the West. In the continuation of the speech, he explained that without solving the balance of payments, Turkey could not develop and the biggest structural change in the world would take place within the 4 years with the measures taken, and that economic development would not be trouble-free.³⁷ However, some comments were in the form of a document that, for the first time, a plan has ceased to be industrialized.³⁸ Another criticism of the plan was made secretly behind closed doors without seeking the opinion of different segments and the parliament. Bilsay Kuruç, a former SPO Undersecretary and a current professor of economics, also agreed with this view.³⁹

Populist Party Secretary General Aydın Guven Gürkan stressed the importance of the agreement by saying that "*Forcing a plan that will determine Turkey's destiny for 5 years to be discussed without allowing a serious parliamentary resistance and social evaluation is beyond our limits.*"⁴⁰ On the other hand, in his column titled as "Dazzling Eyes" in the Republic, İlhan Selçuk criticised that as of January 24 decisions the IMF prescription would last 9 years, from 1980 to 1989, and at the same time Ozal was the only authorized person.⁴¹ From the opposition parties HP's Tülay Öney and MDP's Fenni İslimyeli claimed that the plan was evaluated according to a repealed law, submitting a proposal requesting the issue to be examined in the Constitutional Commission, and that proposal was rejected. On the other hand, HP's Aydın Guven Gürkan stated that "The government is acting in a self-opinionated manner and in this case, we will have to apply to the Constitutional Court." In addition, the Deputy Prime Minister explained that they had to prepare the plan in a short time.⁴² As the plan was continued to be discussed in the Budget Committee, the political atmosphere became more and more severe. MDP Deputy Ferite Melen said in summary that "*Development has been left in favor of the private sector. It was clear from the first day that the plan would not be successful.*" Fenni İslimyeli from the party drew attention to the importance of the subject as "If the plan is not revised for the benefit of the citizens, it will be a document of collapse of middle class".⁴³ The Secretary General of the Social Democratic Party (SODEP) Yiğit Gülöksüz expressed that the staff of SPO planning the next five-year lacked of technical skills and the technical quality of the plan was low.⁴⁴

Even before the plan was presented to the parliament, it had a great impact which attracted different areas, and brought positive and negative discourses about it. The former SPO Undersecretary Yıldırım Aktürk said that "*if this plan is implemented successfully, it will lead to a structural change in Turkey*", while Hikmet Çetin, one of the former ministers, said "I do not consider the plan serious". He claimed that serious plans could not be made in the light of the basic principles of this government. He stated that there would be no plan with a document that

³⁵ Yayman, *Türkiye'ye Yön Veren*, 157; Barlas, *Turgut Özal'ın*, 164.

³⁶ BCA, 509.230.8/30.18.1.2. (Attachments-2)

³⁷ *Milliyet*, 21 June 1984

³⁸ *Cumhuriyet*, 12 June 1984.

³⁹ *Cumhuriyet*, 18 June 1984

⁴⁰ *Cumhuriyet*, 17 June 1984; *Milliyet*, 18 June 1984

⁴¹ *Cumhuriyet*, 22 June 1984

⁴² *Milliyet*, 21 June 1984; *Cumhuriyet*, 21 June 1984

⁴³ *Cumhuriyet*, 26 June 1984

⁴⁴ *Milliyet*, 25 June 1984

did not adequately evaluate the potential and resources in the society. He stated as; “*A development plan cannot be made on the basis of an idea and policy that considers it necessary to get rid of SEEs in Turkey's conditions.*” By trying to remain neutral, TÜSİAD announced to the public that it was not very difficult to reach the 6.3% development rate on the subject, but that both the government and other sectors must do their part.⁴⁵ Confederation of Turkish, on the other hand, stated that unemployment was not prioritized and even unemployment insurance was not mentioned at all, that income distribution was not given importance, that it would be wrong for retirement to be 50 years old for women and 55 years old for men, and that leaving everything to the private sector would be an easy thing to do.⁴⁶ The common belief in the success of this plan was that it was dependent on the private sector.

On 26 June, the Development Plan was brought to the parliament. On the same day, Prime Minister Özal made a speech in the parliament. He indicated that the opposition considered the plan as unsuccessful but that was technically not possible since they were in power for 6 months. Expressing that the inflation did not emerge suddenly but existed since previous periods, he explained that with the "January 24 Decisions" that entered the world literature, Turkey experienced a new development move. He exemplified that the policy of keeping prices constant in the past had led to unfair profits and black market. He emphasized as an example that if the price of oil was 100 liras, it would be sold twice as much under the counter in grocery stores or somewhere else. In the continuation of his speech, mentioning the accelerating inflation rates in 1983, he stated that the 4.4% development rate for 1983 would be around 2.9% contrary to the target at the end of the year, and that a great effort and sacrifice would be required to reach the 1984 target of 25%. Özal hoped that the inflation would decrease in the medium and long term. At the end of his speech, he underlined that they did not increase the prices except for the fertilizer and electricity because local elections were going to be held and their aim was not to gain a seat, but to avoid new troubles in the country. At the same time, he ended his speech by mentioning that the shanty house and title deed issues had been resolved and that their reputation in the world had increased.⁴⁷ While completing his speech in this way, Özal did not directly make a statement regarding the development plan. However, it is possible to see the rising voice of the opposition in the same session.

HP Istanbul Deputy Tülay Öney made the biggest criticism of the planning and free economic policy that had been followed for four years on behalf of her party. Öney explained that although the inflation rate for 1983 was 30.6% in the Fifth Five-Year Development Plan signed by the members of the government, the inflation reached that figure in the last three months. Öney talked about why development plans were important and what had happened since the past. After stating that the 1961 and 1982 Constitutions required economic, social and cultural developments to be carried out within a certain plan, that it was a great danger to deprive economic development and growth of social content, and that economic and social policies were intertwined in the plans prepared since 1962, "Since then, a continuous pace of development has been achieved for 15 years and the cost of development has not been shared with the public." she said. While speaking she referred to the past years. Mentioning that there was not inflation, unemployment and depreciation of the Turkish Lira in the past years, she stated that the foreign debt, which was 17 million dollars at the end of 1979, reached a total of 23 million dollars as of 1983 with the new economic model implemented between 1980-1984. Considering the Fifth Five-Year Development Plan, which had been under discussion for two days, she stated that by 1990, the total foreign debt would be close to 30 billion dollars, while she claimed that the government would spend the savings for future. Öney persistently continued to talk about the losses of the new economic model. For that reason, she mentioned that the planned economy would be more suitable and beneficial for the conditions of Turkey. She reminded that there was an economic depression due to the Cyprus Incident and 1974 Oil Crisis but it was a mistake to put them on the planned economy. She argued that the biggest mistake of that period was to surrender the economy to the free market mechanism.

Öney also talked about the foundations of the new economic system in her speech. She stated that the new system, which was summarized as constantly raising the exchange rate, keeping the interest rates above the inflation, raising the prices of goods and services in accordance with the free market conditions, was necessary in the conditions of that day to prevent black marketing in the words of the Prime Minister. Clarifying that

⁴⁵ *Milliyet*, 21 June 1984

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 27 June 1984.

⁴⁷ *Turkish Grand National Assembly Tutanak Dergisi*, Vol. 4, Period 17, 26 June 1984, 502-505

carrying on that policy for a long time would cause inflation and inextricable problems, she didn't neglect to address her question " Why hasn't the economy been stabilized although the new economic system has been implemented for four years?" to the power. Öney mentioned the development plan again at the end of his speech. She explained that liberal economic policies implemented since 1980 would not be valid for Turkey to a large extent, as understood from the statistics. Öney concluded her opinion on the subject as follows: "In the Fifth Plan, it was foreseen that the private sector should invest at a rate of 58 percent and that the private sector should invest at a rate of 42-43 percent. Why? Because we must. In such a system, it is not possible to ensure the private sector to make huge investments."⁴⁸

Fenni İslimyeli, MDP Balıkesir Deputy, stated in the parliament that the Fifth Five-Year Development Plan would not be a cure for Turkey's problems. He mentioned that while unemployment continued numerically, the per capita income would decline against the dollar, and it was time to discuss all those in the parliament. İslimyeli discussed the government's six-month action together with the previous period and accused the government of not listening to the voice of the opposition. In the continuation of his speech, he sought an answer to the question "What was visible at the end of 6 months of action?" He frankly expressed that after the January 24 Decisions, high inflation, stagnation of investments, the financial difficulties of people, unemployment and high cost of living continued that day, and addressed the parliament with the question "What has the result of Özal's stabilization measures followed so far shown us?" He continued to talk about inflation, income distribution imbalance and lack of production in his speech. He emphasized that there was an increase to raise funds for State Enterprises and the price was paid by the consumer, and that that policy was devoid of social policy. Towards the middle of his speech, he stated that it was not right to expect savings from citizens who had financial difficulties by increasing their prices from calico to cigarettes, gas to salt. He sought an answer to the question: "Is it possible to restrict the consumption of people having consumption difficulty in these living standards?" He regretted to inform that the national income, which was 59 billion in 1981, decreased to 54 billion dollars in 1982 and to 51 billion dollars in 1983 and while the per capita income was 970 dollars in 1976, it decreased to 700 dollars in 1984. Expressing that while the government was negotiating with the IMF for Turkey's economy, it wasn't widely discussed in the Turkish parliament, İslimyeli finished his speech as "It is time to say no to this altogether".⁴⁹ On 27 June, the Assembly decided on the days and times of the Fifth Five-Year Plan to be discussed in the General Assembly and the principles to be followed in the negotiations. Accordingly, the proposal to start the negotiations on July 9, 1984 between 14.00-20.00, to hold 6 hours speech duration for each political party, 8 hours for the government and the commission in total, 10 minutes for personal speeches, and to complete the negotiations in the 5th round was accepted.⁵⁰

In the first meetings of the Parliament on the development plan on July 9, Prime Minister Özal touched upon almost every issue and made a long speech of 8 pages, and then negotiations began. He emphasized that the preparation and implementation of the Second Five-Year Development Plan was his own responsibility, that there was no debate about planlessness and lack of programming in Turkey that day, and that each party had to give importance to the plan according to its own program. In his speech, Özal also touched upon the structural change in the Turkish economy and its benefits. He stated that the Development Plan would be implemented at a time when there was an inflation problem and that there would be a significant structural change in Turkey, and that there would be a great increase in exports with the outward orientation. He brought to the attention of the parliament that while exports based on industrial products were at the level of 2 billion dollars in 1979, in 1984 it was 7 billion dollars in the first 5 months, and their main purpose was to ensure stable growth, and that the economy would be regulated within economic rules. To meet the demands of the developing domestic market and exports, to protect the consumer and to ensure a stable supply of goods were aimed by his party. To do that, tax, budget, exchange rate and monetary policies and especially SEE had to be coordinated effectively. Özal also listed what needed to be done for the plan to reach its goal. As a matter of fact, the production structure would be determined according to Turkey's current and foreign competition conditions, while at the same time not causing shortages of good, and there would be a fight against inflation which was one of the most important principles of the plan.

⁴⁸ *TBBM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 26 June 1984, 509-511.

⁴⁹ *TBBM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 26 June 1984, 517-519.

⁵⁰ *TBBM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 27 June 1984, 535.

Towards the middle of his speech, he also touched upon the agriculture, mining, energy, and residential sectors. He stated that technological and modernization goals would continue to achieve the desired goals in agriculture, and that the private sector would be encouraged in mining, and that priority was given to the development of geothermal energy resources that would meet the energy needs in Turkey. Özal mentioned that for oil production and exploration there would be focus on the private sector and external resources. At the same time, he overemphasized that it was grounded on developing communication services uninterruptedly and reliably, at the end of the plan listening to at least two radios all over the country and watching television broadcasts clearly. According to his plans, infrastructure and superstructure services for tourism would be completed, and the resources accumulated in the Mass Housing Funds would accelerate private sector housing investments. In the continuation of his speech, Özal stated that the incentive measures would continue to differ in practice according to the regions to ensure that investments were balanced. He emphasized that they would take the necessary measures to increase savings and ensure investments from domestic sources.

Özal also mentioned how the outward orientation would be. He underlined that necessary measures would be taken to integrate with the EEC, relations with the community would be rearranged according to the policy of outward orientation, and the quotas for imports would be reduced gradually, taking into account the balance of payments. He also explained that exports would be encouraged to protect the consumer, the free exchange rate system would be implemented gradually, and the payment conditions would be improved by providing foreign debt. He declared that they would give priority to social and economic infrastructure investments in public expenditures and that taxes would be used in a way that encourages investment. He claimed that waste would be prevented, and savings would be achieved in the public sector.

Özal continued his speech by addressing the socio-cultural dimension of development. He emphasized that unemployment was caused by the inability to provide employment against the increasing population, and that the goal of the plan was to make the economy capable of feeding the population. He stated that the Development Plan was prepared to reduce unemployment and increase employment with its social and economic dimensions, and unemployment could not be eliminated in the short term but could be controlled. Then, he addressed educational dimension. He explained that they set new targets for the education system to contribute to employment, attached importance to in-school and non-formal education and through non-formal education, the population of all ages who could not attend school would be provided with a profession that met the needs of the market. Vocational acquisition programs would be focused on by increasing the schooling rate at all levels. He argued that as skilled technician training at high school level had not been undertaken till then, it would be one of the most important decisions of the plan. He also stated that they wanted to support the technician education in Vocational Schools with special projects.

Özal emphasized that social insurance should not encourage early retirement and non-employment. He stated that the necessary incentives and assistance for the agriculture-based industry would be provided to the farmer, as there would be no village without school, the problems of villages such as potable water and electricity would be solved. He emphasized that they would make a regional development plan to for development by using regional resources. Towards the end of his speech, he presented sections from the city life. Özal stated that they would make necessary arrangements to make city life liveable according to Turkish customs and that the most important tools to be used in the implementation of the plan were the residential issue, zoning and shanty amnesty, and then the housing fund and administration, and ended his speech with these statements : "Turkey has reached a certain point, I believe that it will be possible to reach even better points within the next 5 years."⁵¹

In the same session, Antalya Deputy Aydın Güven Gürkan on behalf of HP Group objected to the plan for many reasons. He insisted that the first of these was the growth rate, as the 6.3% growth rate was the lowest rate that a Republican Government had targeted in a plan. He explained that the government did not trust himself and the society, and that the growth target was 7% in the First and Second Five-Year Development Plans. Gürkan continued his speech by giving examples from the past. He stated that the target of the Third Five-Year Development Plan, which was formed under the chairmanship of Ferit Melen, who is among us today, was 7.9%, the Fourth Five-Year Development Plan was prepared despite the adverse developments in the world, the parliament at that time considered it necessary to increase the gross domestic product 8.3% and the gross

⁵¹ TBMM Journal of Official Reports, Vol. 4, Period 17, 9 July 1984, 637-645; Özdemir, *Turgut Özal*, 206-207.

national product 8% despite the adverse developments in the world. In the continuation of his speech, he mentioned that both the opposition and the government agree on rapid growth despite anarchy, energy shortages and importation problems. He indicated that in the First and Second Plans the growth targets were achieved despite the adverse effects of climatic conditions, and even though that day's conditions were better, the experts preparing the plan and the government promised 6.3% growth. He emphasized that they rejected the mentality that considered Turkey's future worse than its past, and with the January 24 Decisions in 1980, the Fourth Five- Year Development plan in other words the strategy of solving problems by growing, was shelved.

Gürkan also mentioned how the January 24 Decisions caused great difficulties for Turkey. He explained that those decisions prevented the economy from being productive and caused great economic waste, and that many investments were stopped due to credit shortages. In the continuation of his speech, he mentioned that the agricultural sector had stopped because there was no spraying, fertilization and machine repair in agriculture and believing total savings would increase by keeping the interest rate above the inflation rate would mean being unaware of economics. He explained that high deposit interest was the biggest obstacle to investments, and the inflation was not because of more consumption than production. In the same speech, he complained about the Prime Minister's not listening to the experts that day as he had done in the past with this question: "Why are we condemned to less welfare by being told to consume less?" He claimed that the plan foresaw investments to be made by the private sector, and that the government was eager to privatize everything from education to education, health, raki and cigarette production to boron mines with an ideological approach. At the same time, he ranted to parliament that if the government invested and undersold those investments to the private sector ideologically, the nation would not put up with that. Towards the end of his speech, he made an assertive statement that according to the plan, five years would be problematic in terms of agriculture, that Turkish agriculture was rapidly being pushed into a turndown as of January 24, and that the biggest weakness of the Development Plan was that it did not include any single problem determination regarding income distribution. He mentioned that the irregular income distribution accelerated by the January 24 Decisions had gradually increased and had become more disrupted than in countries such as Pakistan, India and the Philippines. Mentioning that the plan did not have a target on whether reducing the number of unemployed people, Gürkan concluded his speech with the hope that the plan would exceed the targets and brings prosperity, social justice, and productivity to the country.⁵²

The next day, MDP İçel Deputy Mehmet Koçabaş gave a speech on the status of the plan according to sectors. Koçabaş listed seven items causing the foreign capital not to come to Turkey for years. He stated that Özal's claims such as "There is no alternative to this plan, it is the Marxist who criticizes the plan" was a denial of mind. He argued that Özal's economic policies eroded wealth and destroyed property. In the continuation of his speech, he explained that people turned to usury by selling their properties with the flood of bankers, and ANAP, defending this system despite its base, insisted on missing that system. He said the party was on the side of the big capital not on the side of poor and community despite they were whom brought them to power. Towards the end of his speech, he talked about the deficiencies in the plan. He emphasized that they couldn't find any information on how to solve the SEE problem in plan, that the biggest problem awaiting the country would be the energy issue, that the ties between energy and industry was broken and thus there had been a great decrease in energy production. He explained that the plan was insufficient regarding this, no funds were allocated to Etibank for the promotion of banking, no emphasis on the Fertilizer Industry, rather than protecting and promoting industry import was emphasized, and Turkish Industry was kept in the background in the import and export regime. At the end of his speech, he wished the plan to be beneficial for the country with the words: "*There can be no development without national self-sacrifice, which is not in the plan.*"⁵³

In the same session, MDP Rize Deputy Turgut Halil Kunter held the floor and said that the policy followed in the economy "will result in transferring all enterprise power and industrial accumulation to private enterprise." He mentioned that it was necessary to take some measures inland to increase foreign competitiveness. He reproached that the SEE price policies were not effectively coordinated in the fight against inflation. In the continuation of his speech, Kunter touched upon the tax policy, business life and youth problems under three

⁵² TBMM Journal of Official Reports, Vol. 4, Period 17, 9 July 1984, 646-651.

⁵³ TBMM Journal of Official Reports, Vol. 4, Period 17, 10 July 1984, 11-16.

separate headings and wished that the plan would be beneficial for the country.⁵⁴ Ahmet Sap from MDP, on the other hand, expressed the deficiencies in the plan regarding transportation and transportation services. Another issue was on investment. He stated in the parliament that there were great decreases in investment and oil, agriculture and industrial production.⁵⁵ Musa Ögün, from the same party, touched on the radio and television issues and explained that the targets in the plan were far from meeting the needs, giving examples from the Atatürk period and Turkey in the 1970s.⁵⁶ Unlike other deputies, HP Bursa Deputy Mehmet Kemal Gökçora made a 6 page long speech on the agricultural sector. Even though Gökçora found the targets of the plan insufficient, he expressed his satisfaction with some items.⁵⁷ That speech constituted the longest speech on agriculture in the negotiations until then. Party members started to express their views on certain issues towards the end of negotiations. Malatya Deputy from the same party, Ayhan Fırat, stated that a large amount of agricultural land would be flooded with the Karakaya and Atatürk Dams, and criticized the moves in the plan towards agriculture, as in Gökçora's speech.⁵⁸ Mustafa Izci from MDP, on the other hand, explained that the energy policy of the plan was a fantasy far from seriousness and national interest.⁵⁹ Kazım İpek, who made the final speech of the session on behalf of the MDP Group, said: "The market economy is the economy of interest; It is ruthless, extremely open to exploitation." He made the shortest speech in the session with the words that the new economic policies brought nothing but economic depression to the country and the middle class, that is, the middle pillar, whose development is important, has collapsed.⁶⁰

Ordu Deputy Ali Mazhar Haznedar, who took the floor on behalf of the MDP on July 11, expressed his criticisms of the residential sector with its social and economic dimensions. He explained that sufficient residence could not be produced with the investment level aimed in the plan, and that the loan interest and repayments determined by the Mass Housing and Public Partnership Board did not appeal to low- and middle-income families. Haznedar concluded his speech with the wish that all the problems be reviewed for the benefit of the public.⁶¹ Immediately afterwards, Istanbul Deputy Yılmaz İhsan Hastürk made a speech on behalf of HP, criticizing the plan's fundraising and using policies. Hastürk asserted that the Turkish economy was handed over to foreign capital. In the same way, he cited the importance of land and agricultural reform by giving examples from the Atatürk period and saw the absence of these in the presented plan as an important shortcoming.⁶² Erzurum Deputy Hilmi Nalbantoğlu expressed that maybe all their resources would be handed over to an exploitation system that was not beneficial to them, with the policies of EEC and integration with the world economy put forward in the plan. He stated that to prevent this, it was necessary to make arrangements in accordance with the interests of the country. Nalbantoğlu stated that they did not find the "Balance of Payments" part of the plan realistic either.⁶³

In the last session, there were criticisms on various issues. Istanbul Deputy Sabit Batumlu, who took the floor on behalf of HP on 12 July, mentioned the parts of the plan related to sports and the press. He emphasized that there were round expressions about sports branches and that the future of sports was in danger. Referring to the issue of the press, Batumlu stated that the plan did not mention what kind of opportunities would be provided for the tools and equipment to be provided to the press in order to speed up the information exchange, and for other expenses. He claimed that the existence of the press was not even mentioned in the plan and that sufficient quality paper production was not included. Batumlu stated that the Plan was prepared without thinking for a long term and included the government's program.⁶⁴ Sivas Deputy Şevki Taştan, on the other hand, stated that the legislation in the National Education Basic Law was not sufficiently clarified in the plan. He explained that they were astonished at the absence of a study and training programs for non-formal education, teacher training system.⁶⁵

⁵⁴ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 10 July 1984, 16-18.

⁵⁵ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 10 July 1984, 18-22.

⁵⁶ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 10 July 1984, 28-30.

⁵⁷ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 10 July 1984, 30-36.

⁵⁸ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 10 July 1984, 36-39.

⁵⁹ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 10 July 1984, 43-45.

⁶⁰ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 10 July 1984, 46-47.

⁶¹ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 5, Period 17, 11 July 1984, 83-86.

⁶² *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 5, Period 17, 11 July 1984, 86-90.

⁶³ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 5, Period 17, 12 July 1984, 126-129.

⁶⁴ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 5, Period 17, 12 July 1984, 126-129.

⁶⁵ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 5, Period 17, 12 July 1984, 146-149.

In its last session, the opposition continued to express its views on education, culture and sports. In this context, Kars Deputy Aziz Kaygısız, who took the floor on behalf of the MDP, explained with examples that education and development are intertwined, and that economic development will not occur if human capital is not given importance. According to him, it was not possible to get rid of dual education in this plan.⁶⁶ Rifat Beyazıt, Deputy of Kahramanmaraş, made the last speech in the Assembly on behalf of the group and mentioned four different topics in the plan. These titles were on “Institutional and Administrative Arrangements”, “Justice Services”, “Improving Public Administration” and “Foundation Organizations”. Instead of criticizing over the headlines, Beyazıt gave a moderate speech aimed at improving the current conditions and eliminating the deficiencies.⁶⁷ Despite the rising oppositional voices of MDP's Ferit Melen, Faik Tarımcıoğlu, İmren Aykut and HP's Kemal Özer and Hüseyin Aydemir, the Fifth Five-Year Development Plan, which will guide the Turkish economy for five years, was accepted by the Assembly with 203 votes of approval and 153 rejections.⁶⁸ Based on this statistics, it is clearly seen that the plan was rejected by the opposition as a block.

While the Fourth Development Plan was around 700 pages, the fact that the Fifth Development Plan consisted of a thin book of 205 pages would be sufficient to understand the economic model of the period.⁶⁹ In the Development Plan, the socio-economic and cultural objectives of our subject are given as follows:

- 1- The objectives are enhancing the Turkish Nation's welfare, promoting productivity and export growth, evaluating and improving current rate of accumulation, increasing the share of industrial production in a structure that takes into account the agricultural development potential and national defence requirements, increasing employment, reducing youth unemployment, changing the income distribution in favour of low-income groups, accelerating the development in priority regions and improving the economic and social infrastructure.
- 2- Investment policy will be determined in a way that will ensure the realization of the envisaged production structure and the projects that will increase exports, and the construction of infrastructure facilities supporting economic and social development will be given priority, and the share of private sector investments will be increased. The resources accumulated in the Mass Housing Fund will be used in a way that will accelerate private sector housing investments and will not create a bottleneck in housing infrastructure and production inputs.
- 3- Relations with the EEC will be reorganized in line with the foreign expansion policy. Necessary initiatives for economic integration with the Community will be continued within the plan period.
- 4- The public revenue and expenditure policy will be implemented in a way that supports economic and social development. Economic and social infrastructure investments will be given priority in public expenditures. The guidance and incentive function of the public will be brought to the fore. Profitable and efficient operation of State Economic Enterprises will be ensured and their burden on the budget will be reduced.
- 5- During the plan period, the production power of the merchants and craftsmen will be increased; necessary incentive policies will be implemented in order for the small industry to become more effective in providing the ancillary services of the medium and large industries
- 6- In order to increase the income of the villagers and farmers, new production branches will be encouraged, and auxiliary services will be provided to the farmers for the evaluation of the goods produced in the village.
- 7- It is essential that education and training be life-oriented, raising the manpower required by development and raising the quality at all levels of the education system. Culture and art are the basic elements in the protection and development of national values and therefore in strengthening national unity and solidarity.⁷⁰

Even after the plan came into force, it was subject of many criticisms by organizations both within the country and outside of Turkey. World Bank Planning Commission officials complained that they could not find an

⁶⁶ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 5, Period 17, 12 July 1984, 153-155.

⁶⁷ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 5, Period 17, 12 July 1984, 155-158; Also, for the dissenting opinions of Hüseyin Avni Sağesen, Ömer Kuşhan, Durcan Emirbayer, Türkan Turgut Arıkan and Abdullah Çakırefe, who took the floor on their behalf, see: *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 5, Period 17, 12 July 1984:158-172.

⁶⁸ *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 5, Period 17, 13 July 1984: 219; *T.C. Resmi Gazete (T.C. Official Journal)*, Issue 18467, 23 July 1984, 1-192; *Milliyet*, 14 July 1984.

⁶⁹ Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi*, 213-214.

⁷⁰ DPT, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989*, Ankara, 1984,14-15; *TBMM Official Reports*, Vol. 4, Period 17, 9 July 1984.

addressee to explain the plan in Turkey. In addition, DPT officials stated that they did not have enough information to explain the balances envisaged in the plan. Because the balance of the plan was established by SPO Deputy Undersecretary Orhan Akman, that is, by a single person. After the plan was completed, Özal's brother Bozkurt Özal was appointed as the Undersecretary of the SPO, and Akman resigned.⁷¹ In its issue dated October 27, 1984, under the title of *"IMF did not like the development plan"*, Milliyet included the information that the growth rate envisaged in development would increase the economy's outsourcing needs after 1986, and the would result in a one time more increase in the current accounts deficit. After the information that the IMF did not find the plan's export increase targets realistic, it was stated that although the export growth rate in 1987 was respectively shown as 10,11 and 12% in the plan, the IMF showed it as 9% for 1987 and 8% for the next two years. In the continuation of the news, it was stated that the IMF found the annual average growth target of 6.3% stated in the plan, rather high, and that 4.76% growth would be sufficient instead. It had been stated that a growth of less than 5% was required for foreign borrowing not to exceed 2 billion dollars, and the current accounts deficit would exceed 2 billion dollars in 1989.⁷² Another major criticism came from the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). According to the calculations in the plan in the OECD report, it was stated that Turkey would have difficulties in terms of domestic savings and balance of payments in the future. Although it was stated in the report that expenditures would be reduced and the increased income would shift to investments, that would not be possible in terms of the traditional Turkish economy structure. In the continuation of the report, it was claimed that the plan's achievement of its purpose depended on increasing competition and the income distribution would be in favor of the capitalist sector. At the end of the report, it was foreseen that government investments would be allocated to infrastructure and many SEEs would be transferred to the private sector in the future.⁷³

OECD declared to the public that despite the measures taken, the inflation could not be stopped and in the years ahead, Turkey would face economic difficulties. One of the harshest criticisms of the plan came from Milliyet newspaperman Fikret Bila. According to him, in the third year of implementation of the plan, economy, plan, program and budget system had been moved away. It was stated that concepts such as non-inflationary development, fair income distribution, and social justice remained on paper, and the objectives of the plan and program and budgetary opportunities were playing a separate role. In the rest of his article, he criticised as: Özal, making plans without considering the programme and the budget, "flies blindly to the economy." He explained that the ANAP government, by understanding total development and numerical growth as the same, announced a figure above the plan targets with controlled statistics, but inflation could not be prevented, and a fair income distribution could not be achieved. He asserted that inflation, which was stated as the basic requirement of a stable growth within the framework of the plan and program, could not be brought under control, while the predicted inflation rate for 1983 was determined as 20%, the rate then was 30.5%. He stated that the targeted 25% inflation for 1984, 1985 and 1986 was respectively realized as 50.3%, 43.2% and 29.6% and the Özal Government fell behind the investment targets in 1985 and exceeded them in 1986. After this positive statement, he clarified that contrary to the plan, the changes in the volume of currency issued was determined according to the needs weekly. Bila stated at the end of his article that emission, credit, interest and anti-inflation were determined not according to the purpose, but according to Özal's way, and there were contradictions exceeding 100% between the target in the plans and the actual ones, and although the budget deficit envisaged for 1986 was 501 billion liras, it was determined as 1 trillion and 73 billion liras, and ended his article as; *"While a budget deficit of 920 billion liras was envisaged for the whole of 1987, it gave a deficit of more than 1 trillion in the fifth month of the year."*⁷⁴

The government could not accomplish the objectives without compromise in the long term. The public lost confidence in government as the understanding of bossism rather than teamwork was dominant in the senior management, including the Central Bank. The fact that the Prime Minister's brother, the chairman of SPO Yusuf Özal was excluded from the decisions taken showed being how far from planning. Senior executives in the holdings had taken over the Treasury, Finance and Central Bank. While inflation was 50% in 1984, it increased to 69.9% in 1989 with the end of the planned economy. While the national income was 2.8% in 1980, it achieved an annual growth rate of 4.9% in the 1980-88 period. While the average external debt was 20.7% in

⁷¹ *Cumhuriyet*, 6 September 1984.

⁷² *Milliyet*, 27 October 1984; *Cumhuriyet*, 27 October 1984.

⁷³ *Cumhuriyet*, 15 January 1985.

⁷⁴ *Milliyet*, 14 June 1987.

1978-79, it was 37.1% in 1988. Growth by borrowing delayed rather than solving problems. The rate of development remained well below the rate of population growth and unemployment became widespread. The transition to a free-market economy based on domestic and private capital had not been the solution to all problems. The desired growth rate in agriculture, industry and service sectors remained below the desired targets. The growth rate of agricultural production remained below the population growth rate for the first time in the history of the republic. However, the GAP project, which was planned in the 1970s, consisting of an irrigation and hydroelectricity production project on the Euphrates and Tigris valleys, was transformed into a social and economic development program. In addition to energy production, the development program covered agriculture, rural and urban infrastructure, health, and education sectors. An important resource transfer was ensured during the ANAP period so that the inequality in regional income distribution would be eliminated and people's living standards and income levels would increase. It was foreseen that the irrigated agricultural areas would double. In this period, livestock also fell behind. Due to the decrease in the production of butchery animals and the increase in the population in parallel, the need for meat had been met through imports. Industrialization was left to the private sector's decision. However, it was not possible for the industrialists to invest in the face of high loan interest and inflation. Infrastructure investments such as highways and residences were mainly made. The funds created through toll transit from highways and bridges could not bring a solution to the economic crisis. Özal provided housing to the homeless with the Mass Housing Movement and he used the Mass Housing Administration for economic growth as well. The construction industry was exempted from all kinds of taxes. Export-led growth could not be realized, and the liberalization of imports caused imports to rise against exports. As this situation caused the foreign exchange to rise, the foreign debt, which was 20 billion dollars in 1984, increased to 41 billion dollars in 1989, that is, the external debt increased exponentially in the planned period. Interest-Free Banking was realized for the first time in this period with Al Baraka Türk, which was opened in 1985, and legal regulations that facilitated foreign banks to provide services in Turkey to facilitate the transfer of foreign capital to the country were also made in this period. While 4 foreign banks were operating in 1980, that number increased to 22 in 1989.⁷⁵

Tokgöz explained three critical views on the Development Plan as follows: *"First, while the Plans focus on growth, income distribution is neglected. Secondly, effective, and local business guidance cannot be provided between planners, investor offices and resource allocating units. Third, instead of being selective in promoting, every project from the private sector is encouraged and supported."*⁷⁶

As for education, the ANAP government stressed out education so that the transformation in society could be permanent and effective, and the importance of education for the party was highlighted as "We consider it imperative for the state to take the necessary measures for religious education and training in primary and secondary education institutions in order to raise a well-balanced generation with high morals." Education should be strengthened with the support of private entrepreneurs and individuals as well as the state. The state would assume duties in a limited area, and other areas would be transferred to the private sector as much as possible and private schools would be encouraged. In this context, both the private enterprise and the establishment of private universities would be the first time in the ANAP period, when Prime Minister Özal would point to the West and made a statement that the strongest universities there that day were private universities. Özal wanted to raise individuals who would serve the market economy and the needs of the country, with an educational approach based on national and conservative values and at the same time providing practical information. According to him, people who were brought up with Islamic morality and discipline loved each other and glorified the nation. Imam Hatip High Schools were supported to meet the religious education needs of the people and for the village children to receive an advanced education. As stated in the Five-Year Development Plan, it was aimed to train intermediate qualified employee through vocational high schools for the first time. In this context, the "Vocational and Apprenticeship Education Law" was enacted. Art Institutes were transformed into Industrial Vocational High Schools. In addition, it was aimed to prevent the agglomeration at the university by giving importance to vocational and technical high schools instead of general high schools, and to start the business life at an early age. The student were in industry for three days and at school for two days. It was aimed that the graduates would find a job immediately. In this context, it was aimed

⁷⁵ Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi*, 217-225; Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık*, 272; Boratav, *Türkiye İktisat*, 159; Sami Zariç, *1983-93 Yılları Arasında Türk Siyasal Hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal'ın Rolü*, İstanbul: Hiper yayın, 2017, 76; Hasan Cemal, *Özal Hikayesi*, İstanbul: Everest Publishing, 2013, 141-142.

⁷⁶ Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi*, 227.

to increase education-industry cooperation in line with globalization. Thanks to the rapid development of communication and transportation with globalization, the world had shrunk, and a human type suitable for the new world order was needed for the transition to the information society.⁷⁷ In that period, the schooling rate in primary schools would be 100%, in secondary schools 55%, in vocational technical secondary schools 20%, in vocational high schools 20%, and in general high schools 18.8%. In higher education, this rate was targeted as 12%.⁷⁸ In his memoirs, Özal expressed by self-criticism that they allocated the highest amount of money to education after the national defence, but that they could not get the desired result from national education, and then they had 13 million illiterate citizens who were resulted in loss in education.⁷⁹ He had always stated that education, like other public sectors, was based on competition and that situation would lead to progress. Boratav, in his work on the education of Özal period, claimed that the general framework of that ideology consisted of a combination of Turkish-Islamic synthesis and a mixture of Kemalism purified from all perspectives, and the task to carry out that was realized by military and civilian bureaucrats. He also indicated that by controlling the primary, secondary and higher education with ideological themes such as anti-communism, national unity, subversivism and separatism, the younger generations were brought up in a monotonous manner, depriving of critical and progressive thinking.⁸⁰

The Prime Minister Özal carried out radical reforms in terms of democratization and development during the development plan process. The right of individual application to the European Court of Human Rights, which the leftist governments could not do until 1987, was realized in this period.⁸¹ Considerable steps were taken towards democratization by removing political bans.⁸² In his memoirs, Özal stated that the Democrat Party and the Justice Party gave importance to the private sector and built many factories, but in their own time they gave importance to infrastructure rather than factory. Because, according to him, industry and service sector could not develop without infrastructure. Özal defended his economic policies with the narrative that they could not give up the Afşin-Elbistan, Atatürk, Keban and Karakaya Dams, the GAP and the F-16 project in order not to be dependent on outside financial sources and reduce inflation.⁸³ Despite all the criticisms, important developments have been experienced in democracy, human rights and infrastructure services in Turkey, and the problems faced in the period have provided important opportunities for the future of modernizing Turkey.

Conclusion

Development, in general, refers to the improvement of social conditions and the hope of the society to the future, as well as the material needs of individuals. Community development, on the other hand, is the partnership of communities and the state in economic, socio-cultural and health development efforts. Concepts such as increasing the welfare level of societies and the equal distribution of incomes individually and regionally are a part of community development. To ensure community development, development plans have been made throughout the history of the republic. The fifth of these, namely the examined program, was planned during the Özal period. In the globalizing world with the effect of World War II and post-modernism, tools such as communication and transportation have caused the world to become smaller in our minds. Turgut Özal, who was brought to the head of the economy after the military intervention, made a sharp transition from the interventionist and protective economic model followed in previous years to liberalism. Especially after he was elected prime minister in 1983, he would try to put neo-liberal policies into practice in all areas of social life. In the context of globalization, the Turkish economy was opened to the outside world with the aim of integrating with the European Economic Community. All legal arrangements had been tried to be made to transition to a market economy. However, the problems and objectives, which were prepared by taking the

⁷⁷ Barlas, *Turgut Özal'ın*, 113-114/178/212; Yayman, *Türkiye'ye Yön Veren*, 197; M. Fatih Ayaz, "Turgut Özal Dönemi Eğitim Politikaları ve Günümüze Yansımaları *Academic Sight International Refereed Online Journal*, (2015), Issue 50, 329-331.

⁷⁸ *Milliyet*, 18 June 1984; ; Hasan Cemal, *Özal Hikayesi*, 132-133.

⁷⁹ Barlas, *Turgut Özal'ın*, 243.

⁸⁰ Boratav, *Türkiye İktisat*, 157-158; See also: Hasan Cemal, *Özal Hikayesi*, 130-132.

⁸¹ *T.C. Resmi Gazete*, Issue 19438, 21 April 1987,2; *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 1, Period 18, 28 December 1987, 181; *Cumhuriyet*, 22 April 1987.

⁸² *TBMM Journal of Official Reports*, Vol. 1, Period 18, 25 December 1987, 41; *Cumhuriyet*, 8 September 1987.

⁸³ Barlas, *Turgut Özal'ın*, 70-73; M. Zeki Duman, *Türkiye'de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*. Ankara: Kadim Publishing, 2010,294/392; Özdemir, *Turgut Özal*, 207/529; Güner, *Özal'lı Yıllarım*, 186-187.

picture of Turkey, remained in the shadow of the free economy conditions that did not recognize planned discipline. Short-term measures, arbitrary and ideologically related practices and privileges, and policies to save the day in the economy left their mark on the period. In that period, although efforts were made to ensure development in every field with the privileges provided for the entry of foreign capital into the country and the support of international organizations (IMF and the World Bank), the heavy burden of the economy was placed on the backs of the laborers and those who lived off their agricultural incomes. An order in which the rich got richer and the poor got poorer emerged even though it was undesirable. While outward expansion provided growth, the imbalance in income distribution, high inflation, privatization, and reduction of public resources, ultimately increasing unemployment caused the fever of the economy to rise. One of the most important findings in this study can be said that unplanned and short-term policies dominated the period, although there was an apparent plan. In that period, large appropriations were invested in the GAP, which contributed greatly to the development of the eastern region in all aspects. Since there was growth without producing, the current account deficit had grown and the welfare of the society seemed to have increase, but lower income groups had not taken their share from that situation. This deficit was tried to be eliminated with the privileges provided to the construction sector, the zoning law and slum amnesties. In short, it can be said that in Özal period, despite the development plan, unplannedness prevailed, and the desired goals in social development in all areas, albeit partial and relative, could not be achieved. At the same time, the basic view is that the development plan was not carefully prepared in a short time and that the plan is a mirror of the party program. For this reason, the shortness of the plan and the lack of details on the subjects caused opposition voices to rise. It can be concluded that despite all the negativities, infrastructure problems had been resolved, the effect of military tutelage in the administration had been broken and Turkey had been economically integrated with the outside world. Özal left his mark in Turkish democracy history with his humorous, modest, humble, and democratic personality.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

REFERENCES

Archive Documents

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Official Publications

Devlet Planlama Teşkilatı, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989*, Ankara, 1984.

Devlet Planlama Teşkilatı, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963-1967*, Ankara, 1963.

Devlet Planlama Teşkilatı, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973-1977*, Ankara, 1973.

MGK Tutanak Dergisi

Resmi Gazete

TBMM Albümü (1983-2010), C. 3, Ankara: TBMM Yayınları, 2010.

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Zabıt Ceridesi

Literature

Akşin, Sina. *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Publishing, 2014.

Arslan, Ali ve Mustafa Çağlayandereli. *Sosyoloji Günlük Yaşamı Anlamak*. İstanbul: Paradigma Akademi Publishing, 2006.

- Ayaz, M. Fatih. "Turgut Özal Dönemi Eğitim Politikaları ve Günümüze Yansımaları", *Academic Sight International Refereed Online Journal*, (2015), Issue 50, 329-331.
- Barlas, Mehmet. *Turgut Özal'ın Anıları*. İstanbul: Birey Publishing, 2001.
- Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi*. Ankara: İmge Publishing, 2008.
- Buyruk, Halil. "Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim Kalkınma İlişkisine Dair Bir Çözümleme", *Journal of Mülkiye*, 40/1, (2016), 111-142.
- Cemal, Hasan. *Özal Hikâyesi*. İstanbul: Everest Publishing, 2013.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi (1923-2000)*. C. 3, İstanbul: Yapı Kredi Publishing, 2005.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi*. C. 4, İstanbul: Yapı Kredi Publishing, 2005.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze*. 3rd. Ankara: İmge Publishing, 2004.
- Çölaşan, Emin. *Turgut Nereden Koşuyor?*. İstanbul: Tekin Publishing, 1989.
- Duman M. Zeki. *Türkiye'de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*. Ankara: Kadim Publishing, 2010.
- Ereş, Figen. *Toplumsal Kalkınma*. Ankara: Pegem Akademi Publishing, 2020.
- Eştürk, Özlem. *Türkiye'de Liberalizm: 1983 - 1989 Turgut Özal Dönemi örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2006.
- Güner, Engin. *Özal'lı Yıllarım*. İstanbul: Doğan Publishing, 2014.
- Hale, William. *Türk Dış Politikası (1774-2000)*. İstanbul: Mozaik Publishing, 2003
- İslam Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Publishing, 2007.
- Kaynar, Mete Kaan. *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler 1923-2006*. Ankara: İmge Publishing, 2007.
- Kongar, Emre. *21. Yüzyılda Türkiye*. İstanbul: Remzi Publishing, 2006.
- Köse, Salih. *24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Kurumsal Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi*. Ankara: DPT Publishing, 2000.
- Midgley, James. *Social Development: The Developmental Perspective in Social Welfare*. London: Sage Publications, 1999.
- Oran, Baskın. *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*. İstanbul: İletişim Publishing, 2006.
- Özdemir, Hikmet. *Turgut Özal*. İstanbul: Doğan Kitap Publishing, 2014.
- Özkazanç, Alev. *Türkiye'nin Neo-Liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce*, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Liberalizm Vol. 7, İstanbul: İletişim Publishing, 2005.
- Palabıyık, Sena. *Geleneksel ve Yeni Kalkınma Kuramlarının Analizi: Türkiye Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Pamuk, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Publishing, 2014.
- Temel, Adil vd. "Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim (1946-1999)", *Journal of Planning*, DPT'nin Kuruluşunun 42. Yılı Özal Sayı, (2002).
- Tanör, Bülent. *İki Anayasa 1961-1982*. İstanbul: Beta Publishing, 1986.
- Tokgöz, Erdinç. *Türkiye'nin İktisadi Gelişim Tarihi*. Ankara: İmaj Publishing.
- Turhan, Yunus. "Kalkınma Kavramının Tarihsel Süreci ve Etimolojik Analizi", *International Journal of Economics and Administrative Studies*, 29, (2020), 135.
- Uyar, H. Sami. *Özal Döneminde Sosyal Politika (1983-1989)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ABD, Kocaeli, 2008.
- Yalçın, Soner ve M. Ali Birand. *The Özal*. İstanbul: Doğan Kitap Publishing, 2012.
- Yayman, Hüseyin. *Türkiye'ye Yön Veren Konuşmalar-Turgut Özal'ın Mirası*. İstanbul: Doğan Kitap Publishing, 2018.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal, Miraçhan Yılmaz. "İngiliz Yıllık Raporlarına Göre Türkiye'deki Ekonomik Gelişmeler (1970-1980)", *Journal of Turkology*, Milli Mücadele Özel Sayısı (2019), 193-194.

Zariç, Sami. 1983-93 Yılları Arasında Türk Siyasal Hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal'ın Rolü. İstanbul: Hiperyayın, 2017.

Periodical Publications

Cumhuriyet

Milliyet

Internet Sources

<https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008> Erişim 17.05.2021.

ATTACHMENTS

Attachment 1.

<u>YÜKSEK MÜHENDİS TURGUT ÖZAL'IN BİYOGRAFİSİ</u>								
Doğum tarihi ve yeri	:	Malatya - 1927						
Medeni hali	:	Evlü, 2 çocuklu						
Çocuklarının yaşı	:	Kız - 11, Erkek - 10						
Dini	:	İslâm						
<u>TANISIL DURUMU :</u>	<u>MEZURİYET TARİHİ</u>	<u>DERECESİ</u>						
İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Fakültesi	- 1950	- İyi						
Kayseri Lisesi	- 1945	- P.İyi						
Mardin Ortaokulu	- 1942	- P.İyi						
Silifke Cumhuriyet İlkokulu	- 1939	- P.İyi						
1952 yılından 1953 yılına kadar 1 sene müddetle Amerika'da elektrik sistemleri üzerinde Plânlama Proje, İşletme, İnşaat stajı								
<u>MESLEK HAYATI:</u>								
<u>Çalıştığı müessesesi</u>	<u>İşi</u>	<u>Çalıştığı tarih</u>						
Elektrik işleri etüd İdaresi	Proje Mühendisi	1950-1952						
" " " "	Amerika'da staj	1952-1953						
Elektrik İşleri Etüd İdaresi	Elektrik Proje Servis Şefi	1953-1956						
" " " "	Plân Proje Kolu Direktör Muavini	1956-1959						
" " " "	Genel Direktör Teknik Müşaviri	1959-1960						
<u>ASKERLİK</u>	<u>İŞİ</u>	<u>TARİH</u>						
Ordonat Okulu		1960-1960 ortası						
Millî Savunma Bakanlığı İlmi İstisğare Kurulu(ARGE)	Uzman	1960'da 3 Ay						
Devlet Plânlama Teşkilâtı	"	1960 Eylül-1961 Ağost-						
Orta Doğu Teknik Üniversi- tesi	Öğretim görevlisi (Matematik)	1961-1963						
<table border="1" style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td>030</td> <td>11</td> <td>1</td> <td>324</td> <td>5</td> <td>1</td> </tr> </table>			030	11	1	324	5	1
030	11	1	324	5	1			

Attachment 1/b

- 4 -

ETÜD VE NESRİYAT

- 1 - Elektrik İşleri Etüd İdaresinde muhtelif proje ve mevzularda Teknik ekonomik etüt ve raporlar.
- 2 - Mühendislik Ekonomisi, Enerji Politikasıyla ilgili olarak muhtelif makaleler.(Elektrik Mühendisliği Mecmuası)
- 3 - Keban Projesinin ekonomik ve teknik vecheleri üzerinde müteaddit raporlar. (Mühim bir kısmı beynelmilel finansman toplantıları için hazırlanmıştır.)
- 4 - 1963 te Cenevre'de toplanan Birleşmiş Milletler Bilim ve Teknoloji Kongresinde "Evaluation of Electric Development Poljcy in Turkey" adlı tebliğ.
- 5 - 1965 Mayısında İstanbul'da Birleşmiş Milletler Simpozyumunda "On the Principles and Methods of Hydroelectric Development Planning" adlı tebliğ.
- 6 - 1965 Mayısında İstanbul'da Birleşmiş Milletler Simpozyumunda "An Analysis of historical load growht in Turkey" adlı tebliğ.
- 7 - Devlet Teşkilâtında Etüd ve Plânlama Uniteleri üzerinde bir inceleme.
- 8 - Muhtelif Kredilerin ekonomik mukayesesi üzerinde bir etüd.

030	11	1		324	5	1
-----	----	---	--	-----	---	---

Elektrik İşleri Etüd İdaresi	Genel Direktör Yardımcısı	1961-1964
" " " "	Genel Direktör Muavini	1964-1965

Son Sekiz ay Genel Direktör'ün başka işte çalışmasından dolayı fiilen teşkilâtı yönetme sorumluluğu.

Başbakanlık	Özel Teknik Müavir	1965-1966
-------------	-----------------------	-----------

Yukarıda belirtilen müddet içerisinde 1953-ile 1960 arasında muhtelif tarihlerde toplam olarak 8 ay İngiltere ve Almanya'da Türkiye elektrik sistemi etüdü.

1961-1965 arasında toplam 10 ay müddetle Amerika'da, Keban-Gökçekaya Hidro-Elektrik santralleri etüdünde ERASCO mühendislik firması ile çalışma. AID ve Dünya Bankası ile, Elektrik Projeleri finansmanı için müzakerelere iştirak. Gene 1964-1965 senelerinde muhtelif zamanlarda Paris, Bonn ve Brüksel'de ve Roma'da, Keban projesi finansmanı ile ilgili olarak Alman, Fransız ve İtalyan makamları ve Avrupa Yatırımlar Bankası ile teknik temaslar yapılmıştır.

MESLEK HAYATINDA YAPILAN MÜHİM İŞLER:

1950-1959 Devresi:

Muhtelif santral, hava hatları elektrik şebekeleri ön projeleri ekonomik raporları.

1959-1965 Devresi:

1 - ERASCO mühendislik Firması ile, Kuzey-Batı Anadolu Elektrik sistemi etüdü.

- Anbarlı santrali ön projesi	220000 KW
- Sarıyar santral tevsi	80000 KW

2 - Ankara, İstanbul, İzmir şehirleri ile 12 muhtelif büyük şehrin şehir elektrik şebekeleri tevsi ve ıslah projesi, Finansman temini, inşaatın süpervizyonu.

3 - Mersin ve Kadıncık santralleri ön projeleri

Dünya Bankası'na, finansman için raporlar hazırlanması

Mersin santrali	50000 KW
Kadıncık santrali	100000 KW

030	11	1		324	5	1
-----	----	---	--	-----	---	---

Attachment 2.

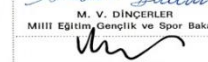

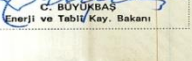

T. C.
BAŞBAKANLIK
KANUNLAR ve KARARLAR TETKİK
DAİRESİ BAŞKANLIĞI

Sayı :84/ 8208

Devlet Plânlama Teşkilatı Müsteşarlığınca hazırlanıp Yüksek Plânlama Kurulunca incelenmiş olan iligik "Beşinci Beş Yıllık (1985-1989) Kalkınma Plâni"nın kabulü; 30/9/1960 tarihli ve 91 sayılı Kanunun 14 üncü maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 15 /6 /1984 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Eki

T. ÖZAL
BAŞBAKAN

 İ. K. ERDEM Devlet Bak. - Başbakan Yrd.	 K. OKSAN Devlet Bakanı	 A. M. YILMAZ Devlet Bakanı	 S. N. EREL Devlet Bakanı
 A. TENEKECİ Devlet Bakanı	 İ. ÖZGÜR Devlet Bakanı	 A. K. ALPTEMOĞLU Devlet Bakanı	 N. ELDEM Adalet Bakanı
 Z. YAVUZTÜRK MİHİT Savunma Bakanı	 A. TAŞIR İçişleri Bakanı	 V. HALEFOĞLU Değişlikleri Bakanı	 A. ARKAN Maliye ve Gümrük Bakanı
 M. V. DİNÇERLER MİHİT Eğitim, Gençlik ve Spor Bakanı	 S. GİRAY Bayındırlık ve İskân Bakanı	 M. AYDIN Sağlık ve Sosyal Yrd. Bakanı	 A. ATABAY Ulaştırma Bakanı
 H. H. DOĞAN Tarım Orman ve Köylüleri Bakanı	 M. KALEMLİ Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı	 H. C. ARAL Sanayi ve Ticaret Bakanı	 C. BÜYÜKBAŞ Enerji ve Tabii Kay. Bakanı
 M. M. TAŞCIOĞLU Kültür ve Turizm Bakanı			

Dosya No
166-80
778

TÜRK MİLLİ BASINI EKSENİNDE DARÜLFÜNUN'UN KAPATILMASI MESELESİ DARÜLFÜNUN'S CLOSURE İSSUE FROM THE LENS OF THE TURKISH NATIONAL PRESS

MUSTAFA SAMUR*

ADNAN SOFOĞLU**

ÖZ

Geçmişten günümüze toplumların önemli önceliklerinden biri, gelecek neslin eğitimi olmuştur. Millî Mücadele yıllarından başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitim sisteminin nasıl olması gerektiğine dair önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar yükseköğretimde (Darülfünun) üniversite reformuyla devam etmiştir. Üniversite Reformu (Malche Raporu) neticesinde Darülfünun kapatılarak, yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Bu çalışmada, Türk Milli Basınında önemli bir yere sahip olan Hâkimiyeti Milliye, Vakit, Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinde "Darülfünun" ile ilgili çıkan haberler taranmıştır. Bu gazetelerde köşe yazısı bulunan Ahmet Şükrü, Falih Rıfki, Yunus Nadi ve Mahmut Bey gibi dönemin etkin kalemlerinin yazıları da tespit edilmiştir. Ayrıca dönemin Maarif Vekili Reşit Galip'in konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Bu gazetelerdeki ilgili haberler iki başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklardan ilki, gazetelerin "Darülfünun" ile ilgili haberleri ve düşünceleridir. İkinci başlık ise köşe yazarlarının "Darülfünun" ile ilgili görüşlerinin işlenmesidir. Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Ayrıca ilgili alan yazınından, arşiv vesikalarından, zabıt ceridelerinden, hatıratlardan ve süreli yayınlardan yararlanılmıştır. Sonuç olarak Darülfünun'un, kapatılma aşamaları, kapatılmasıyla ilgili bürokrasinin, yazarlarının düşünceleri Türk basınının bakışı ekseninde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Darülfünun, İstanbul Üniversitesi, Malche Raporu, Türk Basını, Üniversite Reformu.

ABSTRACT

From past to present, one of the most important priorities of societies has been the education of the next generation. Starting from the years of the National War, extensive studies have been carried out on how the education system should be shaped in the Republic of Turkey. These studies continued with the university reform in higher education (which is called as Darülfünun, the first university of Ottoman Period). As a result of the University Reform (Malche Raporu) Darülfünun was closed and, instead of it, Istanbul University was established. In this study, the news about "Darülfünun" in the newspapers such as; Hâkimiyeti Milliye, Vakit, Cumhuriyet and Milliyet, were examined which have an important role in the Turkish National Press. The articles of influential writers of the period such as Ahmet Şükrü, Falih Rıfki, Yunus Nadi and Mahmut Bey, who had columns in these newspapers, were also identified. In addition, the views of Reşit Galip, the Minister of Education of this period are also included. The related news in these newspapers are grouped under two sections. The subject of the first, is the news and thoughts of the newspapers about "Darülfünun". The second section is about the processing of the opinions of the writers about "Darülfünun". In this study, document analysis technique was used as a qualitative research method. In addition, the relevant literature, archive documents, parliament reports, memoirs and periodicals were analyzed. As a result, the closure stages of Darülfünun were evaluated in the aspects of the thoughts of the bureaucracy and the authors in Turkish press.

Keywords: Darülfünun, İstanbul University, Malche Report, Turkish Press, University Reform.

* Öğr. Gör., Bülent Ecevit Üniversitesi, mustafasamur@beun.edu.tr, ORCID: [0000-0002-1893-8086](https://orcid.org/0000-0002-1893-8086).

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, adnans@hacettepe.edu.tr, ORCID: [0000-0002-6967-5482](https://orcid.org/0000-0002-6967-5482).

Extended Abstract

It can be seen that the Republic of Turkey struggled to increase the education level of Turkish nation and to create a national education system. The fact that Mustafa Kemal Pasha assembled the Educational Congress even in the most difficult times of the war of independence shows that Mustafa Kemal Pasha attached vital importance to the education of Turkish nation. In 1930s, the tasks, aims of higher education and how it should be was among the issues discussed in Turkey. In this context, the aim of higher education has been to educate generations of Turkish youth who have national consciousness, who produce knowledge and who are equipped for the conditions of the age. In this respect, the reform of İstanbul Darülfünun came to the fore. It can be seen that in the beginning some attempts were made about Darülfünun to increase the level of scientific studies by the government. This process was followed closely by the Turkish press. It was reflected in the Turkish press that the Ministry of Education made attempts for Darülfünun to adapt to European style educational criteria and to make Darülfünun a university supporting the Republican regime. The press of the period followed the improvement of Darülfünun and the establishment of a university year by year and provided qualified information to readers about the process. In 1930s, the developments about Darülfünun were followed intensively especially by the press. In this process, articles about the need for improvement of Darülfünun were reflected in newspaper headlines and the need for innovation in the organization of Darülfünun was also emphasized. In these years, newspapers reported that the improvements to Darülfünun pleased the professors and disemployment of professors or closure of Darülfünun was out of the question. However, in the following years, newspapers of the period started to publish news and statements about the closure of Darülfünun. The most influential factor in the change of this attitude of newspapers can be seen as the effect of Malche Report and the statements by ministers and top officials and therefore the Minister of Education. In this context, the press of the period supported the ministers and top officials and the Minister of Education Reşit Galip and they acted with the government. In this process, the government of the Republic of Turkey demanded report from Prof. Dr. Malche to make the university reform permanent and scientific and took this report as the basis. With the university reform carried out in this way, the aim was to lay the foundations of university in modern sense in Turkey. Mustafa Kemal tried to realize the path to reform gradually. As a result of University reform (Malche Report), Darülfünun was closed and İstanbul University was established instead.

In this study, news about “Darülfünun” in the newspapers of Hâkimiyeti Milliye, Vakit, Cumhuriyet and Milliyet, which had an important place in Turkish National press were reviewed. The articles of the influential columnists of the time like Ahmet Şükrü, Falih Rıfki, Yunus Nadi and Mahmut Bey who wrote for these newspapers were also reviewed. The views of the Minister of Education Reşit Galip were also included. The related news in these newspapers were grouped under two headings. The first of these is the news and thoughts of newspapers about “Darülfünun”. The second heading is processing the columnists’ views about “Darülfünun”. Document analysis technique, one of the qualitative research methods, was used in the study. The related literature, archive documents, minutes, memoirs and periodicals were also used. As a result, closure stages of Darülfünun and the thoughts of bureaucracy and columnists about its closure were evaluated within the axis of the perspectives of Turkish press. In this process, the press stated that Darülfünun remained silent about the Turkish revolution. In this process when the single-party period was effective, from 1923 to 1933, Darülfünun was one of the most important issues discussed by the press. The most prominent issue criticized by the press in this period was that Darülfünun was just a spectator to the revolutions. In addition, the press of the period emphasized the need for Turkish youth to get a good education at Darülfünun and to understand Turkish revolution. In this context, the importance of university for Turkish youth to have a common sense of language and history was emphasized in this article.

It can be seen that columnists were also covered in the process by following the university reform closely and followed the closure of Darülfünun day by day, wrote articles and acted with the government. Columnists of that period wrote that Darülfünun had an important task in the national struggle and fought for independence, but it was closed because it could not meet the needs of the day. They stated that university reform was not for daily politics and Darülfünun could be criticized because it was not a political authority. They also stated that Turkish youth had to be educated well at university for the continuation of the Republic of Turkey. They also emphasized that university reform was required. While the columnists stated that the new university had to be unique to Turkish nation, they stated that the closure of Darülfünun did not contradict the principle of nationalism. In this context, they stated that the Republic of Turkey would advance in the field of science with the new university. As

in the other reforms carried out by the government in the field of education, the closure of Darülfünun was also supported by the columnists.

Giriş

Gelişen dünyada, saygın bir yer edinebilmek için eğitim seviyesinin niteliğinin üst düzeyde olması bir zorunluluktur. Türkiye Cumhuriyeti'nin de Türk milletinin eğitim seviyesini artırmak ve milli bir eğitim sistemi oluşturmak için mücadele ettiği görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın bağımsızlık savaşının yürütüldüğü en zor dönemlerde dahi Maarif Kongresini toplaması, Türk milletinin eğitimine hayati derecede önem verdiğini göstermektedir. Bu dönemde özellikle maarif sisteminde gerçekleşen inkılaplar iki temel eksen üzerinde oluşmuştur. Bunlardan ilki milliyetçilik ikincisi ise medeniyetçiliktir.¹ Türkiye'de 1930'lu yıllarda yükseköğretimin görevleri, amaçları ve nasıl olması gerektiği tartışılan konular arasındadır. Bu bağlamda yükseköğretimde hedeflenen, milli şüura sahip, bilgi üreten, çağın şart ve koşullarına karşı donanımlı nesiller yetiştirmek olmuştur. Bu bakımdan İstanbul Darülfünun'un reformu gündeme gelmiştir.² İstanbul'daki Darülfünun'un kuruluş süreci on dokuzuncu asrın ortaları olarak kabul edilebilir. Özellikle bu dönemde Osmanlı Devleti'nde bilimde batıya yöneliş ve eğitim alanında gelişmeler görülmektedir. Eğitim alanındaki bu yenilik ve değişim Tanzimat döneminde yeni bir müessesenin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu kuruma "Fen Evi" anlamına gelen Darülfünun denilmiştir.³ Darülfünun, başlangıçta Padişaha bağlı ve ilim öğrenmek isteyen herkese açık bir şekilde çalışmıştır.⁴ Darülfünun'un bu şekildeki faaliyeti 1865 tarihinde çıkan yangına kadar devam etmiştir. 1870'de Darülfünun-u Osmaniye adıyla varlığına devam eden Darülfünun, kısa bir süre faaliyet gösterdikten sonra tekrar kapatılmıştır. 1874'te Darülfünun-u Sultani adıyla açılırken 1882 yılında Osmanlı-Rus savaşında ekonominin kötü gidişinden dolayı tekrar kapatılmıştır.⁵ II. Abdülhamit döneminde tekrar açılan Darülfünun 1933 yılına kadar kesintisiz olarak varlığını sürdürmüştür. Bu süreçte adı ise Darülfünun-u Şahane olmuştur.⁶ Cumhuriyet döneminde Darülfünun ile yakından ilgilenildiği görülmektedir. Bu bakımdan 1924 tarihli Darülfünun Talimatnamesi ile Darülfünun'a tüzel kişilik kazandırılmıştır. İlgili talimatname ile müderrisler hakkında da önemli düzenlemeler yapılmıştır.⁷ Başlangıçta hükümet tarafından bilimsel çalışma seviyesini artırmak için Darülfünun hakkında birtakım girişimlerde bulunulduğu görülmektedir.⁸ Bu süreç Türk basını tarafından yakından takip edilmiştir. Maarif Vekâleti'nin, Darülfünun'un Avrupa tarzı eğitim kriterlerine uyum sağlayabilmesi ve Cumhuriyet rejimini destekleyen bir üniversite haline gelmesi için girişimler yaptığı basına yansımıştır.⁹ Mustafa Kemal Paşa konuşmalarında, Türk milletinin kendisini çember içine alıp dünyadan kopuk bir halde yaşayamayacağını belirtirken ileri ve uygar bir ulus olmak için bilim ve teknikten ödün vermemesi gerektiğini dile getirmiştir. Bunun için de bilim ve teknikte bir sınırlama ve koşul olmadığını belirterek konunun ciddiyetine değinmiştir.¹⁰ Bu dönemde sosyal ve kültürel hayatın yanı sıra birçok alanda reformlar yapılmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, 10 Mayıs 1931'de gerçekleştirdiği üçüncü kongresinde Milli Talim ve Terbiye başlığının içinde Darülfünun ve Yüksek Mektepler konusuna yer verilmiştir. Bu kongrede Darülfünun'un ıslah edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹¹ 1933 yılında gerçekleşen üniversite reformu, eğitim alanında gerçekleşen inkılaplardan bir tanesidir.¹² Mustafa Kemal Paşa, 1933 yılında gerçekleşen "Üniversite Reformu"nu yakından takip etmiş ve Malche Raporu üzerinde el yazısıyla notlar alarak reforma katkılar sağlamıştır. Prof. Dr. Malche, 31 Mayıs 1933'de "İstanbul Darülfünunu Hakkındaki Rapor"unu bitirerek ilgililere sunmuştur. Malche, İstanbul Darülfünununun, millî kültüre ve modern ilime ulaşması için rapor hazırladığını ve Darülfünun meselesinin, Türkiye Cumhuriyeti'nin istikbal meselesi olduğunu belirtmiştir.¹³

¹ Ahmet Yıldız, *Modernleşen Türkiye'de Siyasal Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 223.

² Kocatürk Utkan, "Atatürk'ün Üniversite Reformu ile İlgili Notları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1 (1984), 3-96.

³ İhsanoğlu Ekmeleddin, "Darülfünun Tarihçesine Giriş", *TTK Belleteri*, 54 (1990), 669-738.

⁴ Taner Timur, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 83.

⁵ Rifat Okçabol, *Yükseköğretim Sistemimiz*, Ankara: Ütopya Yayınevi, 2007, 88.

⁶ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: MEB Yayınları, 1991, 81.

⁷ Ernst E., Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, Ankara: C. I, A.Ü. Yayınları, 1998, 222-223.

⁸ Yunus KOBAL, *Üniversitelerimizin Gelişimi ve Alman Bilim Adamlarının Katkıları*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994, 40.

⁹ Abdurrahman Çaycı, *Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1992, 822-823.

¹⁰ Mustafa Kemal ATATÜRK, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1989, 46.

¹¹ C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı*, Ankara: T.B.M.M Matbaası, 1931, 36.

¹² Ali Rıza Erdem, *Atatürk'ün bilime verdiği önem: Bilimi ve Bilimsel Düşünceyi Hayatta Rehber Edinmesi*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2014, 377.

¹³ Albert Malche, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, İstanbul: Maarif Vekilliği, Devlet Basımevi, 1939, 58.

Prof. Dr. Malche'nin hazırladığı rapor incelendiğinde üç bölüme ayrılabilir. İlk bölümde, İstanbul Darülfünun'un amaçları yazılırken Darülfünun'un Türk inkılâbındaki ilerleme hızına göre kendisini geliştiremediğine değinilmiştir. Bu konuda bilimsel özerklik korunarak hükümetin birtakım alanlarda sorumluluk alması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Darülfünun'un bilimsel ve fikrîsel olarak yavaş hareket ettiği de vurgulanmıştır. İkinci bölüm, Darülfünun'daki hocalar ile ilgili olup hocaların gerekirse yurtdışında tahsil görmesi gerektiği vurgulanmıştır. Üçüncü bölüm ise öğrenciler ve kampüs olanakları olarak tanımlanabilir. Bu bölümde öğrenciler açısından kütüphanelerin yetersiz olduğu ve öğrencilerin ders notu tutmasından ziyade araştırma ve uygulama yapması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca öğrencilerin sosyal ihtiyaçlarını karşılayan kantinler, spor salonları gibi sosyal tesislerin yerleşke içlerine kurulması gerektiğine de değinilmiştir.¹⁴ Bu rapor neticesinde hükümet, Darülfünun'da ıslahat yapmaktan vazgeçerek yeni bir üniversite kurma kararı almıştır. "İstanbul Darülfünununun İlgası ve Yerine Yeni Esaslar Dâhilinde Bir İstanbul Üniversitesi Teşkiline Dair Kanun Tasarısı" Başvekâletin 18 Mayıs 1933 günlü yazısı ile TBMM Başkanlığına sunulmuştur.¹⁵ Tasarı Maarif Encümenliği tarafından incelendikten sonra 24 Mayıs 1933 tarihinde Bütçe Encümenine gönderilmiştir. 31 Mayıs birleşiminde Maarif Vekili Dr. Reşit Galip Bey'in sözlü önerisi kabul edilerek Darülfünun 2252 sayılı yasayla¹⁶ kapatılarak yerine Maarif Vekâletine bağlı İstanbul Üniversitesi kurulmuştur.¹⁷ Darülfünunun kapatılması sonucunda açıkta kalan müderris ve muallimler için başka kurumlara geçiş ve emeklilik hakkı için kanun layihası da çıkarılmıştır.¹⁸ Akabinde ise İstanbul Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde görevlendirilmiş yabancı profesörlerle yapılacak sözleşmeler için Maarif Vekâletine yetki verilmiştir.¹⁹

Darülfünun İle İlgili Gazetelerde Çıkan Haberler ve Demeçler

Bu bölümde, gazetelerde Darülfünun ile ilgili çıkan haberler taranmıştır. Gazetelerde çıkan haber ve demeçler incelendiğinde 1930 yıllarında Darülfünun'da ıslahat yapılmasının gerektiğine dair yazılar yazıldığı görülmektedir. Bu süreç ilerleyen yıllarda daha farklı boyutlarda tartışılmış ve yükseköğretimde Avrupa'daki üniversitelerinin rol model alınmasının gerekliliği basına yansımıştır. Bu bağlamda yurtdışından uzman getirilmesine karar verilmiştir.²⁰ Malche Raporu sonrası gazeteler genel olarak ıslahat sürecinden ziyade yeni bir üniversitenin gerekliliğine dair görüşlerini okurlara iletmiştir. Darülfünun ile ilgili olarak Hâkimiyeti Milliye gazetesi "Darülfünun'da Islahat" başlıklı haberinde Darülfünun'daki ıslahat projesinin Heyeti Vekile'de reddedildiğini yazarken bu ıslahat projesinin daha planlı ve programlı olması gerektiğini ve bunun içinde bir sene daha Darülfünun'un aynen devam etmesinin daha uygun olduğu haberini okuyucuya duyurmuştur.²¹ Gazetede, 1931 yıllarında Darülfünun'un ıslahat tartışmalarının devam ettiği görülmektedir. Gazete, "Darülfünun Meselesi" başlıklı haberinde dönemin Darülfünun Emîni Muammer Raşit Bey'in konuyla ilgili görüşüne yer vermiştir. Muammer Raşit Bey, Darülfünun'un bir devlet müessesesi olduğunu, kapanmasının mevzubahis olmadığını, devletin Darülfünun teşkilatında yenilik yapabileceğini bunun da kendisini ve müderrisleri memnun edeceğini vurgularken müderrislerin işten çıkartılmasının ya da Darülfünun'un kapatılmasının söz konusu olmadığını, bugünden yarına hoca yetiştirilemeyeceğini, yetişmiş hocalarla iftihar ettiğini vurgulamıştır.²² Gazetelerde konunun 1933'lerde daha ciddi ve kapsamlı tartışıldığı görülmektedir. Hâkimiyeti Milliye gazetesi "Darülfünun'un Islahı İçin" başlıklı haberinde Maarif Vekili Dr. Reşit Galip Bey'in Darülfünun ıslahı ile ilgili sözlerine yer vermiştir. Maarif Vekili, Darülfünun'un ıslahı için iki yolun olduğunu; bunlardan birincisinin ıslahat yapmak, ikincisinin ise kökten değişiklik yapmak olduğunu belirtirken tercih ettiklerinin ikinci çözüm olduğunu belirtmiştir. Gazete ayrıca Darülfünun duayenlerinden birer muhtıra alındığını ve azamî 20 gün içinde de fakülte meclislerinden ve Darülfünun divanından da birer muhtıra geleceğini vurgulamıştır.²³ Maarif Vekili Reşit Galip'in sözlerinden de anlaşıldığı üzere Darülfünun'un kapatılmasının netleştiği görülmektedir. Akabinde "İstanbul Üniversitesi Teşkil Ediliyor" başlıklı haberde, 31 Temmuz 1933 tarihinden itibaren Darülfünun'un kapatıldığı ve yerine Maarif Vekilliği tarafından İstanbul Üniversitesi'nin kurulduğu yazılırken, müderrislerin maaşlarının

¹⁴ Kocatürk, *Atatürk'ün Üniversite*, 3-96.

¹⁵ *TBMM IV Dönem Zabıt Ceridesi, On Beşinci Celse*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları.

¹⁶ Namal Yücel ve Tunay, "Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi/Journal of Higher Education and Science*, Bülent Ecevit Üniversitesi. 1/24 (2001), 31.

¹⁷ T.C. Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Muamelat Genel Müdürlüğü (BCA), 30-18-1-2.41-82-16, (12.11.1933).

¹⁸ BCA, 30-18-1-2.41-90-10, (24.12.1933).

¹⁹ BCA, 30-18-1-2.39-64-1, (14.09.1933).

²⁰ BCA, 30-18-1-2.34-16-7, (13.03.1933).

²¹ "Darülfünunda Islahat", *Hâkimiyeti Milliye*, 3 Mayıs 1930, 1.

²² "Darülfünun Meselesi", *Hâkimiyeti Milliye*, 18 Eylül 1931, 1.

²³ "Darülfünun Islahı İçin", *Hâkimiyeti Milliye*, 11 Mayıs 1933, 1.

Darülfünun'un bütçesine ve müderrislerin çalışma yıllarına göre belirleneceği vurgulanmıştır.²⁴ Hâkimiyeti Milliye, "İstanbul Üniversitesi Kuruldu" başlıklı haberinde Darülfünun'un tarihe intikal ettiğini Cumhuriyet ve inkılâp müessesesi olan üniversitenin kurulduğunu ve bu olayın Türkiye Cumhuriyeti'nin ilim ve irfan hayatında büyük inkılâpların başlangıcı, eşsiz bir dönüm noktası olduğunu belirtmiştir. 1923 yılından 1933 senesine kadar Darülfünun'un inkılâpta kendine yakışır bir rol alması beklendiğini, ancak Darülfünun'un inkılâbın her yoklamasında namevcut olduğunu, yeni üniversiteyle Türk irfanının yıllardır özlediği büyük ülküye kavuşacağını, Reşit Galip Bey gibi enerjisi, inancı, cesareti birbirinden üstün özlü ve ülkülü bir vekile bunun nasip olduğunu belirtmiştir. Memlekette siyasi, içtimai iktisadi sahada esaslı hareketler olduğunu ancak Darülfünun'un bunlardan habersiz olduğunu yazmıştır. Aslında Darülfünun'un kendisini kapattığını ve yabancı ülkelerdeki gelişmelerle de ilgilenmediğini vurgulamıştır. Ayrıca Türkiye gibi radikal bir inkılâp memleketinde üniversitenin hayattan bu kadar uzak kalmasının bir açıklamasının olamayacağını belirtmiştir. Bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin önceki İstanbul Darülfünun ile ilgisi olmadığını belirtmiştir.²⁵ Milliyet Gazetesi'nde de sürecin yakından takip edildiği görülmektedir. Gazete, "Darülfünun'un Islahı Meselesi" başlıklı haberinde Darülfünun bütçe ve kadro konularının günün mühim meselesi olduğunu belirtmiştir. Gazete, Darülfünun'da müderrislerde bir değişiklik yapıp yapılmayacağı sorularına da cevap vermiştir. Darülfünun'un Avrupa derecesinde olmadığını bilindiğini fakat müderrislerin maaşlarının az olduğunu vurgulayan gazete, ne yapılacaksa bir an önce yapılması gerektiğini yazmıştır.²⁶ Gazetenin "Darülfünun ve Ecnebi Mütihazsıslar" başlıklı yazısında, son zamanlarda ortaya "Darülfünun Meselesi" diye bir mesele atıldığını ve bunun sonucu olarak Türkiye'de hakiki âlim var mı yok mu tartışmasının yaşandığı vurgulanmıştır. Askerlik ve tıptan başka fenni ilmin ve teşkilatın çok eski olmadığını, Avrupa fakültelerinin bizden iyi olduğunu belirtmiştir. Avrupa'daki fenni ilmi memleketimize ithal etmenin iki yolu olduğunu yazan gazete, bunlardan; ilkinin Avrupa'ya giderek onların nasıl çalıştığını görmek, ikincisinin ise Avrupa'dan memlekete çalışmak üzere hoca getirmek olduğunu yazmıştır. Bu yollardan ikisinin de uygulanabileceğini belirtmiştir.²⁷ Ayrıca gazete, Darülfünun'un Ankara'ya naklinin kabul edilmediğini okuyucusuna duyurmuştur.²⁸ Milliyet gazetesi, inkılâp tarihi profesörlüğünün Maarif Vekili Dr. Reşit Galip'e teklif edildiğini ve Maarif Vekili'nin bu teklifi kabul ettiğini yazmıştır.²⁹ "Türkiye'de İlim İnkılabı Başladı" başlığının altında ise yeni üniversitenin açıldığı haberini manşetten girmiştir.³⁰ "Üniversitedeki İki İstifanın Sebebi Nedir?" başlıklı haberinde gazete, Köprülü Fuat Bey ve Üniversite Emni Neşet Ömer Bey'in neden istifa ettiğinin sorusuna cevap ararken istifa eden hocaların açıklama yapmadığını belirtmiştir. Konunun Maarif Vekili Reşit Galip Bey'e sorulduğunu Maarif Vekil'inin bu istifaların haberini sabah aldığını ve herhangi bir fikrinin olmadığı beyanını okura iletilmiştir. Bu yaşanan gelişmelerden iki gün sonra Maarif Vekili sıhhi sebepleri belirterek istifa ettiğini ve Başvekilin istifayı kabul ettiğini belirtmiştir. Ayrıca gazete istifasını veren diğer fakülte reislerinin istifalarını geri aldığını okuyucularına duyurmuştur.³¹ Yaşanan istifa olayından sonra da olayların durmadığı ve istifaların devam ettiği basına yansımıştır.³² Gazetelerin bu süreci yılı yılına takip ettiği gibi okurlarına süreç hakkında nitelikli bilgi verdiği ve kendi yorumlarını da sürece dâhil ettikleri görülmektedir. Özellikle devlet erkânının dolayısıyla Maarif Vekili Reşit Galip'in gazeteler tarafından desteklendiği, haber başlıklarında ve haberlerin içeriklerinde görülmektedir. Türk basınında, Darülfünun'un Türk inkılâbına sessiz kaldığı belirtilerek bu konu üzerinden eleştiri başlıkları atıp konuyla ilgili süreci takip eden yazılar yayınlanmıştır.

Köşe Yazarlarının Darülfünun ile İlgili Gazetelerde Çıkan Yazıları

Darülfünun ile ilgili özellikle Hâkimiyeti Milliye, Milliyet, Vakit ve Cumhuriyet gazetelerinde dönemin köşe yazarlarının yazıları ön plana çıkmaktadır. Köşe yazarlarından Falih Rıfki Bey'in hem Hâkimiyeti Milliye hem de Milliyet gazetesinde yazıları mevcuttur. Hâkimiyeti Milliye gazetesinde yazısı bulunan diğer yazarlar ise Burhan Asaf, Necip Ali ve Dr. Neşet Ömer Bey'lerdir. Milliyet gazetesinde Darülfünun ile ilgili Ahmet Şükrü Bey ve Siirt Mebusu Mahmut Bey'in yazıları tarafımızca tespit edilmiştir. Konuyla ilgili tespit edilen diğer bir yazar ise Vakit

²⁴ "İstanbul Üniversitesi Teşkil Ediliyor", *Hâkimiyeti Milliye*, 21 Mayıs 1933, 1.

²⁵ "İstanbul Üniversitesi Kuruldu", *Hâkimiyeti Milliye*, 1 Ağustos 1933, 1. (Ek 1)

²⁶ "Darülfünun'un Islahı Meselesi", *Milliyet*, 26 Nisan 1930, 1.

²⁷ "Darülfünun ve Ecnebi Mütihazsıslar", *Cumhuriyet*, 6 Teşrinisani 1930, 1.

²⁸ "Darülfünun'un Ankara'ya Nakli Kabul Edilmedi", *Milliyet*, 23 Mayıs 1933, 1.

²⁹ *Milliyet*, 6 Ağustos 1933, 1.

³⁰ "Türkiye'de ilim inkılabı başladı", *Milliyet*, 31 Temmuz 1933, 1.

³¹ "Üniversitedeki İki İstifanın Sebebi Nedir", *Milliyet*, 12-14 Ağustos 1933, 1.

³² "Üniversite Islahat Heyetine Hücumlara Devam Ediyor", *Milliyet*, 12 Eylül 1933, 1. (Ek 3)

gazetesinin yazarlarından Mehmet Asım Bey'dir. Son olarak Cumhuriyet gazetesinde konuyla ilgili Yunus Nadi, Alaettin Cemil ve Kazım Nami Beylerin köşe yazısı mevcuttur.

Bu çalışmada, ilk olarak Falih Rıfki Bey'in Darülfünun ile ilgili yazıları incelenmiştir. Falih Rıfki Bey³³, konu ile ilgili Hâkimiyeti Milliye gazetesinde beş, Milliyet gazetesinde iki, olmak üzere toplam yedi köşe yazısı kaleme almıştır. Yazarın Milliyet gazetesinde ilk yazısı "Darülfünun" başlığıyla okuruna ulaşmıştır. Yazar, Türkiye Cumhuriyeti'nin Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşlarının bir eseri olduğunu vurgularken; bu zümrenin hiçbir konuda gündelik bir politika gütmeyeceğini belirtmiştir. Yazar, topluma rehber olan bu kişilerin muvaffak olmak için inanış ve disipline sahip olduğu gibi inkılapları da korumak ve tamamlamak için gerekli tedbirleri alacağını dile getirmiştir. Cumhuriyetçilerin gözünü gelecek nesil üzerinden biran ayırmadığını, Onlar için gelecek neslin terbiyesinin çok önemli olduğunu ve her taraftan bu can cepheye hücum olduğunu vurgulamıştır. Özellikle Türk milletini zayıf düşürmek isteyenlerin eğitim sisteminde gedik açmaya çalıştığını belirtmiştir. Cumhuriyet'in bu salgına karşı en çetin istihkâmları, münevver zümrenin şuur ve düşünüşü başta ilim ve tedris müesseselerine rehberlik eden Darülfünun olduğunu aktarmıştır. İstanbul Darülfünun'u ile hükümet arasında, görüşülerek halledilmesi gereken bir konuyu, günün politikası gibi ortaya atmanın yanlış olduğunu belirtmiştir. Memleketlerin tek dayanağının gençlik olduğunu Türk gençliğinin ise bütün gençliklerin hepsinden daha ağır, daha büyük, daha çetin bir vazife almak için yetiştiğini ve bu gençliğin, hiçbir hastalık geçirmemiş, hiçbir sarsıntıya uğramamış olarak cumhuriyet mekanizmasının başına gelmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu bakımdan Darülfünun'un vazifesinin çok önemli olduğunu, bu durumu müderrislerin ve muallimlerin anlaması gerektiğini yazmıştır.³⁴ Yazarın Milliyet gazetesindeki "Üniversite" başlıklı son yazısında Cumhuriyet Hükümeti'nin Türk üniversitesini İstanbul'da yeniden kurduğunu ve eski Darülfünun'un senelerden beri eleştirildiğini yazmıştır. Darülfünun'un bir politika müessesesi olmadığı için tenkitlerden birçoğunun, temiz bir maksattan ileri geldiğini aktarmıştır. Cumhuriyet rejiminin kalıcı kaynağının üniversite olduğunu, Darülfünun'da iyi hocalar ve iyi yetişen gençlerin mevcut olduğu ancak her ikisinin de tesadüfi olduğunu vurgulamıştır. Dr. Reşit Galip Bey'in Darülfünun'a müdahalesinin yerinde olduğunu ve yeni üniversitenin tüm zamanını inkılap ve ilmi değerlere ayıracağını yazmıştır.³⁵ Yazarın Hâkimiyeti Milliye'deki ilk yazısı "Üniversite" başlığı ile okuruna ulaşmıştır. Yazar, hükümetin İstanbul'da eski Darülfünun yerine Cumhuriyet üniversitesini kurmak üzere olduğunu ve Maarif Vekili'nin ise rejimin üniversiteden ne istediğini bildiğini yeni üniversitenin ilim ocağı ve irfan kaynağı olacağını yazmıştır. Bu üniversitenin bireylerin yalnız kafasını değil, kalbini de yoğuran üniversite olması gerektiğini vurgulamıştır. Yazar, Türk inkılabının şark milletleri tarihinde önemli bir dönüm noktası olduğunu yazmıştır. Bundan dolayı kurulacak olan Cumhuriyet üniversitesinin bütün tarihe karşı bir vazife ve mesuliyet aldığını vurgulamıştır. Türk inkılabının ne demek olduğu anlayıp ölçmenin tek yolunun fikriyat ve ilim yardımı ile olacağını aktarmıştır. Bu bağlamda Türk üniversitesinin idealist ilim ve teknik adamlar yetiştirmesi gerektiğini belirtmiştir. Yazar üniversiteden çıkan her Türk gencinin iki özelliğe sahip olması gerektiğini; bunlardan ilkinin ilmin adamı, ikincisinin ise memleket adamı olarak özetlemiştir. Bu memleket adamlarının inkılap davasını tamamen kavramış olarak üniversiteden mezun olması gerektiğini yazmıştır. Şimdiye kadar Darülfünun'un vazifesini yerine getirdiğini ve elinden geleni yaptığını şimdi ise asıl meselenin Darülfünun'un eksiklerini tamamlamak olduğunu belirtmiştir. Ayrıca üniversitenin tam anlamıyla milli ve tamamen bize has olması gerektiğini dile getirmiştir. Böylece Cumhuriyetin hususî ve millî manasının devam edeceğini yazmıştır.³⁶ Yazarın bu gazetede ikinci yazısı ise "Darülfünun" başlığıyla okuruna iletilmiştir. Yazar köşesinde, Türk Darülfünununun istenildiği kadar eleştirilebileceğini ve Türkiye'de her müessesenin eleştirilmesinin normal olduğunu yazmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin, hazır ve tam hiçbir müessesenin mirasına konmadığını; Türkiye'deki siyasî, içtimaî ve iktisadi bütün müesseselerin temelinden düzeltilmesi gerektiğini belirtmiştir.

³³ Falih Rıfki (Atay), 1893 (1309) tarihinde İstanbul'da doğdu. Rehberi Tahsil Rüstiyesini ve Mercan İdadisini bitirip İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden diploma aldı. 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra Tanin muhabirliği ile yazın hayatına başladı. 1911'de Tecelli Dergisinde şiirleri, Serveti Fünun'da yazıları yayımlanmaya başladı. 1913'te Talât Paşa'nın yanında bulundu. Birinci Dünya Savaşında (1914-1917) yedek subay iken, 4. Ordu Komutanı Cemâl Paşa'nın Özel Kâtibi olarak Emir Subaylığını yaptı. Mütareke yıllarında arkadaşlarıyla kurduğu Akşam Gazetesinde, Kuvayı Milliye yanlısı inançlı yazıları nedeniyle soruşturulmaya uğradı. TBMM'ni n II. Dönem seçimlerine katıldı. Milletvekili olduktan sonra Hâkimiyeti Milliye, Milliyet ve Ulus Gazetelerinde başyazarlık yaptı. 1952'de kurduğu Dünya Gazetesinin sahibi ve başyazarlığını yaptı. Dil ve anlatım üstünlüğü ile Türk diline büyük hizmetler verdi. İkinci Dönemden başlayarak, III., IV., V., VI., VII. ve VIII. Dönemin sonuna kadar milletvekilliği yapan Falih Rıfki Atay, 20.3.1971'de öldü. Bkz. Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM - II. Dönem 1923-1927* III. Cilt, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995, 143.

³⁴ Falih Rıfki Bey, "Darülfünun", *Milliyet*, 5 Temmuz 1930, 1.

³⁵ Falih Rıfki Bey, "Üniversite", *Milliyet*, 4 Ağustos 1933, 1.

³⁶ Falih Rıfki Bey, "Üniversite", *Hâkimiyeti Milliye*, 6 Haziran 1933, 1.

Büyük harpten önce Darülfünun'un talebe seviyesinin bir orta mektep seviyesinde olduğunu, zamanla Darülfünun'un seviyesinin gittikçe düştüğünü ve bilhassa, ilim havasında uzaklaştığını müderris ve talebelerin ekmeğe peşinde koşmaya başladığını vurgulamıştır. Darülfünun hayatının yeniden kuruluşunun ancak Cumhuriyet devrinde olduğunu; Darülfünun talebesinin ve müderrislerin uzun bir aradan sonra, yavaş yavaş eskiye döndüğünü bunun bir tenkitten ziyade tarihi bir hakikatten ibaret olduğunu yazmıştır. Yazar, hiç kimseden mucize beklemediğini, yürütücü ve ilerletici tenkitlere olumlu bakılması gerektiğini aktarmıştır. Yazar, Darülfünun'un yalnız ilimle uğraşmasının gerektiğini, müderrislere ilimden başka bir şeyle uğraşmalarını gerektirmeyecek bir maaş verilmesi gerektiğini de vurgulamıştır.³⁷ Falih Rıfki Bey'in bu gazetede üçüncü köşe yazısı "Üniversite" başlığı ile yer almıştır. Yazar köşe yazısında İstanbul'da ecnebi profesörlerin çalışmasıyla ilgili olarak ortaya çıkan dedikoduların nasıl ve niçin çıkarılmak istendiğini anlayamadığını ve Cumhuriyet hükümetinin Türk üniversitesini yeniden kurduğunu, eski kadroyu tasfiye ederken yeniden ehil müderrisler arayıp bulduğunu yazmıştır. Yazar, bu bağlamda bir ıslah teşebbüsünün birtakım hoşnutsuzluklar uyandırabileceğini zamanla bu durumlarının silinip gideceğini belirtmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin, tam anlamıyla bir üniversite vücuda getirmek konusunda kararlı olduğunu ve ecnebi profesörlerinin çalışma alanlarının, imkânlarının Maarif Vekilliği tarafından en kısa sürede daha iyi hale getireceğini ayrıca bu hocaların kısa sürede Türkçe de öğrenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kapatılan Darülfünun'un 55 senelik olmasına rağmen Cumhuriyet'in kurmuş olduğu üniversitenin henüz 5. yılını tamamladığını ve Cumhuriyetin kendi kurumlarını koruması, düzeltmesi gerektiğini aktarmıştır.³⁸ Falih Rıfki Bey'in gazetede konuyla ilgili dördüncü yazısı ise "Darülfünun" başlığı ile okuruna ulaşmıştır. Yazar, İstanbul dışında Ankara ve şark vilayetlerinin birinde ayrı ayrı üç üniversitenin açılacağını yazmıştır. Ayrıca dünyadaki darülfünunların milli olduğunu, örneğin Paris'teki Darülfünun'un Fransız olduğunu, Berlin'deki Darülfünun'un Alman olduğunu vurgulayan yazar Türkiye'deki Darülfünun'un da Türk olması gerektiğini aktarmıştır. Yazar, inkılâpların kendi nizamını çabuk ve esaslı kılmak için elindeki bütün müesseseleri kullanması gerektiğini aktarmıştır. Darülfünun'un özünün ne büyük bir bina ne geniş bir bütçe olduğunu asıl olanın hür fikir ve manevi hürriyet olduğunu yazmıştır.³⁹ Yazarın gazetede konuyla ilgili son ve beşinci köşe yazısı ise "Darülfünun" başlığıyla ilk sayfada yer almıştır. Yazar, köşe yazısında Maarif Vekili Reşit Galip Bey'in Türk üniversitesinin temellerini attıktan sonra istifa ettiğini vurgulamıştır. Cumhuriyet rejiminin ve iktidarının inkılâp siyasetinin, eski Darülfünun veya onun gibi birçok kurumu, düzeltmek için çalışacağını yazmıştır. Türk Devleti'nin ideal hedefine varması için bunun gerekli olduğunu vurgulamıştır. Yeni üniversitenin de bu esas ve tedbirlere göre kurulmuş olduğunu ve gittikçe kuvvetleneceğini yazmıştır. Bütün maarif siyasetinin bu şekilde yenileneceğini belirterek yazısını sonlandırmıştır.⁴⁰

Hâkimiyeti Milliye gazetesinde yazısı bulunan yazarlardan diğer bir tanesi de Burhan Asaf Bey'dir.⁴¹ Yazarın ilgili gazetede Darülfünun'la ilgili iki tane köşe yazısı mevcuttur. Bunlardan ilki "Üniversite Demagojisi" başlığıyla gazetede yerini almıştır. Yazar, köşe yazısında yeni kurulan üniversiteye sabıkalı bir zihniyetin kanca takmaya çalıştığını ve bu sabıkalı zihniyeti ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeniçerilere benzetmiştir. Bu zihniyetin her defasında, bir zümreye ya da sınıfa sırtını dayadığını yazmıştır. Yazar, Darülfünun kadrosunun yapılan inkılâplara da karşı kayıtsız olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca yabancı profesörler aleyhine tertip olunmuş bir demagojinin sabıkalı zihniyet olduğunu belirtmiştir. Bu durumun milliyetçilikle ilgisi olmadığını Ankara'ya milliyetçilik dersinin verilmesinin büyük bir cüret olduğunu ne yazık ki Türk ilmi ve Türk hoca kadrosunun yetişmesi için zamana ihtiyaç olduğunu bu milletin "istemecilerden" çok çektiğini vurgulamıştır.⁴² Yazarın gazetede ikinci yazısı ise "Üniversite" başlığı ile okuruna ulaşmıştır. Yazar, yeni üniversite ile birlikte Türkiye'de yüksek tahsilin bir dönüm noktası yaşadığını eski Darülfünun'un inkılâp sürecini bir türlü anlayamadığını yazmıştır.

³⁷ Falih Rıfki, "Darülfünun", *Hâkimiyeti Milliye*, 23 Eylül 1931, 1.

³⁸ Falih Rıfki, "Üniversite", *Hâkimiyeti Milliye*, 22 Mart 1934, 1.

³⁹ Falih Rıfki, "Darülfünun", *Hâkimiyeti Milliye*, 21 Temmuz 1932, 1.

⁴⁰ Falih Rıfki, "Darülfünun", *Hâkimiyeti Milliye*, 18 Ağustos 1933, 1.

⁴¹ Burhan Belge, 1899 yılında Şam'da doğdu. Fransızca, Almanca, İngilizce ve Arapça bilmekteydi. İlk ve ortaöğretimini Yafa, Beyrut ve İstanbul'da yaptı. St. Joseph Lisesi'nde dört yıl, Galatasaray Lisesi'nde de bir yıl okudu. Almanya'da lise tahsilini tamamlayarak Münih ve Karlsruhe'de mimari eğitimi gördü. 1923'te Devlet Demir Yolları'nda, 1926'da Dışişleri ve Cumhurbaşkanlığı'nda çalışmaya başladı. 1932'de Kadro Hareketine katılarak 1934'e kadar Kadro Dergisi'nde yazarlık yaptı. Daha sonra "Demokrat İzmir" ve "Yeni İstanbul" gazetelerinin baş muhabirliğini yaptı. Milletvekili seçilinceye kadar da "Zafer" gazetesinin başmuharriri olarak çalıştı. "Ankara" ve "Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı - Radyo Konuşmaları" adlı çalışmaları vardır. 1957 Muğla milletvekili seçildi. Yassıda yargılamalarında 15 yıl hapse mahkûm edildi. 1963 affıyla serbest bırakıldı. 23 Ağustos 1967'de Almanya'da Bad Godesberg şehrinde vefat etti. Cenazesi Ankara'ya getirilerek Asri Mezarlık'ta toprağa verildi. Bkz. Zühtü Arslan, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM - XI. Dönem (1957-1960) III. Cilt*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2013, 747.

⁴² Burhan Asaf, "Üniversite Demagojisi", *Hâkimiyeti Milliye*, 20 Mart 1933, 3.

Darülfünun'un her hususta geri kaldığını özellikle tarih ve dil davasında tepkisiz kaldığı gibi iktisadi ve içtimai hayattan tamamen uzak olduğunu dile getirmiştir. Yazar, Türk ilminin Darülfünun dışında geliştiğini ve Türk inkılâbının hayatın bir ürünü olduğunu vurgulamıştır. Yeni üniversite ile birlikte tarih, dil ve içtimai ilimler olmak üzere yepyeni kürsülerin oluşacağını belirtmiştir. Böylece yeni üniversite ile birlikte Türkiye'nin artık ilim ithal eden bir memleket olmaktan çıkacağını ilim üreten bir ülke olacağını yazmıştır.⁴³

Hâkimiyeti Milliye gazetesinde Darülfünun'la ilgili olarak yazısı bulunan diğer yazarlardan bir tanesi de Necip Ali Bey'dir.⁴⁴ Yazar konuyla ilgili olarak gazetede "Yeni Türk Üniversitesi" başlıklı yazısını kaleme almıştır. Yazar köşe yazısında, Büyük Türk inkılâbının asil bir ruhtan doğduğunu yazarken Darülfünun'un memleketimizde tesis tarihini on dokuzuncu asrın ikinci yarısı olarak belirtmiştir. Yazar, Darülfünun'un imparatorluğu ayakta tutabilmek için Tanzimat döneminde İstanbul'da eski adliye nezareti binasında tesis edildiğini ancak Tanzimatçıların yaptıkları bu cüretli hamlenin uzun sürmediğini vurgulamıştır. Darülfünun'un Abdülhamit devrinde tekrar açıldığını ve bu Darülfünun'un ise lisenin üstünde yüksek bir mektebe benzediğini yazmıştır. Darülfünun'un memlekette cereyan eden büyük hareketler karşısında büsbütün yabancı kalmadığını ayrıca mütareke ve işgal devirlerinde sarayın ve Ferit hükümetinin, hain ve korkunç elinin Darülfünun'a giremediğini de övgüyle belirtmiştir. Yazar, Darülfünun'un devrin yeni ihtiyaçlarına cevap veremediğini ve yeni akışların, görüşlerin yeri olmadığını belirtmiştir. Üniversitenin, yüksek bir mektep halinden kurularak, ilim arayan ve kendisine göre bir ilim görüşü olan bir müessese olması gerektiğini aktarmıştır. Ayrıca üniversite kürsülerinin birçoğunun hariçten gelen mütehasıslara verilmesi gayet normal bir süreç olduğunu vurgulamıştır. Şimdiye kadar çok hafif surette temas edilen ilim cereyanlarına bundan sonra çok kuvvetle iştirak edileceğini, ilim ve medeniyet dünyasına yaratıcı Türk dehasının Almanlar, İngilizler ve Fransızlar gibi yeni keşifler, görüşler verebileceğini belirtmiştir.⁴⁵

Hâkimiyeti Milliye gazetesinde Darülfünun'la ilgili yazısı bulunan son kişi ise Üniversite Emimi Dr. Neşet Ömer Bey'dir.⁴⁶ Yazar, "Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesi'ne 1923-1933" başlıklı yazısında Türkiye'nin on senelik süreçte milli kültür sahasında büyük inkılâplara kavuştuğunu vurgulanmıştır. Bu bağlamda Türklüğün kültür istikbalinde Darülfünun'un da öneminin büyük olduğu üniversite ile birlikte Türkiye'nin irfan, siyasi ve medeniyet seviyesinin yükseleceği belirtilmiştir. İstanbul Darülfünun'un imparatorluk devrinde ruhunu Tanzimat'tan aldığını ancak günümüzde hakiki bir irfan seviyesine yükselemediğini Cumhuriyetten sonra bu yükselişin başladığını vurgulamıştır. Üniversitenin hedeflerini, hakikati öğretmek ve yükselen kültüre milli şuuru benimsetmek olduğunu yazmıştır. Böylece Türk gençliğinin milli kültür etrafında ilim irfanının yükseleceği yerin üniversite olduğunu belirtmiştir.⁴⁷

Milliyet gazetesinde Darülfünun ile ilgili Ahmet Şükrü Bey'in⁴⁸ üç tane yazısı tarafımızca tespit edilmiştir. Bu bağlamda yazarın ilk yazısı "Fena Müdafaa" başlığıyla gazetede yer almıştır. Yazar köşesinde Muallim Kâzım Nami

⁴³ Burhan Asaf, "Üniversite", *Hâkimiyeti Milliye*, 1 Ağustos 1933, 2.

⁴⁴ Necip Ali Küçüka 1892 (1308)'de Denizli, Çayırbaşı Mahallesinde doğdu. Denizli İdadisinden sonra Hukuk Mektebine girdi. Dört yıl süre ile Kafkas Cephesi, 1. Kafkas Kolordusu Kıtalarında ve Karargâhında görev yaptı. Seferberliğin son bulması üzerine memleketine döndü ve İzmir'in işgali üzerine 1919'da Kuvayı Milliye'ye girdi. Sivas Kongresine Denizli üyesi olarak katıldı. Kongre dönüşü İstanbul'a giderek 1914'te yarım bıraktığı hukuk öğrenimini tamamladı ve diploma aldı. TBMM'nin II. Dönem seçimlerine katıldı. 8 Temmuz 1923'te yapılan seçimde Denizli'den milletvekili seçildi. 04.04.1924'te Ankara İstiklâl Mahkemesi Savcılığına seçildi ve Mahkemenin çalıştığı sürede bu görevi sürdürdü. Kadın Hukuku adlı yapıtı ve Çocuk Hukuku üzerine de başka yayınları vardır. Denizli'den III, IV, V ve VI. dönemlerde de milletvekili seçilen Necip Ali Küçüka, 28.9.1941'de İstanbul'da öldü. Bkz. Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM – II. Dönem 1923-1927*, III. Cilt, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995, 235.

⁴⁵ Necip Ali, "Yeni Türk Üniversitesi", *Hâkimiyeti Milliye*, 1 Ağustos 1933, 1.

⁴⁶ Neşet Ömer İrdelp, 1883'te İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul Numune-i Terakki Mektebi'nde gördü. 1902'de İstanbul Tıbbiye Mektebi'ni bitirdi. Ankara Merkez Hastahanesi Başhekimliği'ne atandı. 1908'de Paris'e giderek iki yıl kaldı. İstanbul'a döndüğünde yeni kurulan Tıp Fakültesi Birinci Dâhiliye Seririyatı (klinik) şefi oldu. 1914-1917 arasında Kudüs'te Dördüncü Orduya bağlı Hilâli Ahmer Süveyş Heyeti İmdadiyesi Başkanlığı yaptı. Bir yıl sonra Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi Umumi Hıfzıssıhha Müdürlüğü'ne atandı. 1921'de İç Hastalıkları Profesörü oldu. Kurtuluş Savaşı yıllarında Atatürk'ün hekimliğini üstlendi. 1925'te Tıp Fakültesi Reisi (Dekan), 1927'de Darülfünun Emimi (Rektör) seçildi. 1933'te 345 Üniversite reformuyla yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'ne ordinaryüs profesör olarak atandı ve rektör seçildi. V. Dönem seçimlerine katıldı ve İstanbul Milletvekili oldu. Fransızca ve Almanca bilen Neşet Ömer İrdelp, dönem bitince politik hayattan ayrıldı. Osmanlı, Almanya ve Avusturya harp madalyaları sahibidir. 3 Haziran 1948'de İstanbul'da öldü. Bkz. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM – V. Dönem 1935-1939 II. Cilt*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 2000, 345.

⁴⁷ Neşet Ömer, "Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesi'ne 1923-1933", *Hâkimiyeti Milliye*, 26 Birinciteşrin 1933, 1.

⁴⁸ Ahmet Şükrü Esmer, 1891 yılında, Kıbrıs'ta doğmuştur. İstanbul Darülfünun Hukuk Mektebi ve Newyork Colombya Üniversitesi Hukuk alanında doktora yapmıştır. Galatasaray Lisesi İngilizce, Mülkiye Mektebi, Siyasal Bilgiler Okulu, Erkân-ı Harbiye ve Polis Enstitüsü siyasi tarih öğretmeni ve Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi öğretmeni yapmıştır. Amerika'da Sadâyı Vatan Gazetesi sahibi,

Bey'in Darülfünun'un ıslahı hakkında bir makale yazdığını ve makalesinde hukuk fakültesinin bir fakülte olmaktan çok alelade bir mektep olduğunu iddia ettiğini belirtirken Ağaoğlu Ahmet Bey'in ise hukuk fakültesini savunduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda Kâzım Nami Bey'in, bu ilim müessesesinden çıkanlar hakkında ulu orta söz söylemesini pek çirkin bulduğunu belirtmiştir. Buna karşın yazar, Ağaoğlu Ahmet Bey'in müdafaa tarzını da beğenmediğini belirterek kurumları bu tarz eleştirmenin yanlış olduğunu yazmıştır. Özellikle yazar Ahmet Bey'in, "Bir memleketin iktisadî, ticarî, malî, ahlâkî, irfanî, sınaî mevkii ne ise müesseseler! de odur" söyleminin yanlış olduğunu yazmıştır.⁴⁹ Yazarın ikinci yazısı, "Darülfünun ıslahı" başlığıyla okuruna ulaşmıştır. Yazar, Darülfünun hakkında hükümetin Büyük Millet Meclisi'ne tevdi edilen lâyihasından anlaşılanın Darülfünun'u ıslah mevzuu bahis olmadığını asıl amacın yeni bir müessese kurmak olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda yazar Darülfünun'un kapatıldıktan sonra Maarif Vekâleti'nin tespit edeceği müderris ve muallimler tarafından bir sene daha tedrisat yapılacağını vurgulamıştır. Ayrıca yeni üniversiteyle birlikte Cumhuriyetin ilim ocağını kuracağını ve Maarif Vekili Reşit Galip'in çok isabetli bir karar verdiğini yazmıştır. Yazar, yeni üniversite kadrolarına hariçten kabiliyetli hocalar getirileceğini, Avrupa ve Amerika darülfünunlarında hocaların birkaç dil bildiğini vurgulamıştır. Yazar, Darülfünun'da çalışan hocaların maaşlarının iyileştirilerek hocaların ilim dışında başka bir işle uğraşmasının engelleneceğini aktarmıştır.⁵⁰ Yazarın gazetede son yazısı ise "Darülfünun'dan Üniversite'ye" başlığıyla yayınlanmıştır. Yazar, yeni üniversitenin açılmasının hem ilim ve irfan hayatında hem de cumhuriyet tarihinde ehemmiyetli bir gün olduğunu yazmıştır. Cumhuriyetin ilim ocağı kurmak için çok önemli bir adım attığını ve millî hayatta darülfünunların giderek önemli bir rol oynamaya başladığını belirtmiştir. Yazar, 18. asrın sonlarına kadar din, edebiyat ve hukuk gibi ilimlerle, zengin halk tabakalarını yetiştirmek gayesini kurulan darülfünunların gittikçe halka yaklaşarak millileştiğini vurgulamıştır. Yalnız din ve edebiyat ile meşgul olan darülfünun tedricen tıp, mühendislik, ticaret, gazetecilik gibi mevzuları da girdiğini ve tabîî kadrosunun da o nispette genişlediğini aktarmıştır. Darülfünun'un tarihine de değinen yazar; Darülfünun'un, Tanzimat devri fikrinin eseri olduğunu Tanzimattan Meşrutiyete, Meşrutiyetten Millî Mücadeleye ve Cumhuriyete kadar var olduğunu fakat Cumhuriyet'in siyasî, iktisadî, fikrî safhalarını geçirirken Darülfünun'un, ne önde ne beraber, ne de arkada bile olmadığını vurgulamıştır. Darülfünun'un ilmî hakikatın ufkunu genişleten, millî hayatın aldığı seyri ilmîleştiren ve bunları başkalarına telkin eden büyük dimağların toplandığı yer olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Darülfünun'un milli ve ilmi araştırma alanda varlığını gösteremediğini yazmıştır. Reşit Galip Bey gibi bir inkılâp çocuğunun isabetli bir karar verdiğini üniversite kurmanın kolay bir iş olmadığını Maarif Vekili'nin iradesi sayesinde bu sürecin başarılı olduğunu yazmıştır.⁵¹

Milliyet gazetesinde Darülfünun ile ilgili köşe yazısı bulunan diğer bir kişi ise Siirt Mebusu Mahmut Bey'dir.⁵² Yazar, "Maarif Vekâleti, Üniversite Meselesi" başlıklı köşe yazısında Darülfünun'u ıslah etmek ve günün ihtiyaçlarına uygun bir hayat ve bilgi evi haline getirmek gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda Darülfünun konusunun senelerden beri üzerinde durulan bir mesele olduğunu ve bu işi esaslı bir şekilde tetkik ettirmek için Avrupa'dan bir ecnebi müşavir getirildiğini yazmıştır. Cumhuriyet idaresinin amacının hangi sahada olursa olsun, ıslahat işlerini yarım tedbirlerle yürütmek istemediğini halkın ve inkılâbın beklediği müspet, faydalı işler yapmak istediğini belirtmiştir. Bu amaçla da Darülfünun'un kapatılması ve yerine yeni baştan başka bir müessese kurulmasına kadar giden radikal kararın Büyük Millet Meclisi kararıyla olduğunu belirtmiştir. Darülfünun için tespit edilen ıslahat projesinin tatbikine başlamak, sabık Vekil Doktor Reşit Galip Bey arkadaşımıza nasip olduğunu, Reşit Galip'in genç ve çalışkan olduğunu ayrıca başladığı işi nihayetine kadar yürütmesi gerektiğini vurgulamıştır. Darülfünun meselenin bir fırka programı olmadığını asıl olanın bir inkılâp müessesesinin

Vakit, Ulus ve Barış Gazeteleri Yazarı, Vatan Gazetesi kurucu üyeliğini üstlenmiştir. VI. Dönem İstanbul Milletvekili seçilmiştir. 19.01.1982 yılında hayata gözlerini kapatmıştır. Bkz. *TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt, 1920-1950*, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010, 331.

⁴⁹ Ahmet Şükrü, "Fena Müdafaa", *Milliyet*, 31 Kânunuevvel 1931, 1.

⁵⁰ Ahmet Şükrü, "Darülfünun ıslahı", *Milliyet*, 25 Mayıs 1933, 1.

⁵¹ Ahmet Şükrü, "Darülfünun ıslahı", *Milliyet*, 31 Temmuz 1933, 1.

⁵² Mahmut Soydan, 1883'te Siirt'te doğdu. 1905'te Harp Okulunda n diploma aldı. 1908'e kadar Kosova ve Manastır illerinin değişik bölgelerinde Nizamiye birlikleriyle eşkiya takibinde bulundu. Muhafız subaylığına ek olarak padişahın yanındaki oğlu Abit Efendinin eğitim ve öğretimini de üstlendi. Nisan 1920'de Anadolu'ya geçerek Gazi Paşa'nın refakat subaylığına atandı. Fransızca, Almanca ve Arapçayı bilen Soydan, Hâkimiyeti Milliye Gazetesinin müdürlüğünü ve başyazarlığını yürüttü. TBMM Riyaseti refakatında subayken, TBMM'nin II. Dönem seçimlerine katıldı. 28 Haziran 1923'te yapılan seçimde 153 oy alarak Siirt'ten milletvekili seçildi. Siirt'ten III, IV ve V. dönemlerde de milletvekili seçildi. "İş Bankası Kurucusu ve ilk Yönetim Kurulu Başkanlığı" Yönetim Kurulu Başkanlığı ve üyeliği 1936'ya kadar sürdü. 3 Aralık 1936'da İstanbul'da öldü. Bkz. Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM - II. Dönem 1923-1927*, III. Cilt, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995, 690.

programının mevzubahis olduğu böylesi durumlarda şahsi siyaset akla gelememesi gerektiğini vurgulamıştır. Maarif işlerini vekâlet sureti ile üzerine alan Sıhhiye Vekili Doktor Refik Bey'in çizilen ıslahat programı dikkat ve emniyetle takip ettiğini ve büyük işleri başarmak için hususî kabiliyetlerin de gerekli olduğunu yazmıştır. Bu bağlamda Muhterem Doktor Refik Bey'in; metodik çalışma disiplinine sahip olduğunu belirtmiştir. Yazar, Maarif Vekili'nin görevini, fırkanın ve hükümetin maarif ve ıslahat politikasını yürütmek olduğunu ve bu politikanın sabit ve kesin olduğunu dile getirmiştir.⁵³

Konuyla ilgili tarafımızdan tespit edilen diğer bir yazar ise Vakit gazetesinin yazarlarından Mehmet Asım Bey'dir.⁵⁴ Yazar, "Profesör Malche'in Raporu" başlıklı yazısında Profesör Malche'nin hükümete Darülfünun hakkında hazırladığı raporu sunduğunu şimdi bu raporun tatbikatına sıra geldiğini belirtmiştir. Yazar Darülfünun yalnız isminin darülfünun olduğunu bilhassa hukuk ve edebiyat fakültelerindeki tedris usullerine göre orta tahsile mahsus bir ilim müessesinden başka bir şey olmadığını vurgulamıştır. Mükemmel bir darülfünun ortaya çıkması için esaslı bir tadilat yapılması gerektiğini yoksa istenilen darülfünuna ulaşılmayacağını yazmıştır. Yazar, TBMM'de bazı vekillerin Malche'nin raporunun gizli kalmasını belirttiğini aktarırken önemli olanın milli bir darülfünun oluşturmak olduğunu vurgulamıştır.⁵⁵

Tarafımızdan tespit edilen son gazete ise Cumhuriyet gazetesidir. Bu gazetede konuyla ilgili Yunus Nadi Bey'in dört, Alaettin Cemil Bey'in iki ve Kazım Nami Beylerin bir köşe yazısı mevcuttur. Bu bağlamda ilk olarak Yunus Nadi Bey⁵⁶, "Darülfünun'umuzda İslah Faaliyetleri", başlıklı yazısıyla okuruna ulaşmıştır. Yazar, Profesör Malche'nin raporu doğrultusunda Darülfünun ıslah sürecinin nihayet başladığını belirtmiştir. Ayrıca Türk milletinin şimdiye kadar kendi dilinde, Avrupa tarzı bir üniversite oluşturamadığını nihayet Türk Darülfünun'un kendi meşalesini tutacak rehber bulduğunu vurgulamıştır. Millet en yüksek yerinin Darülfünun olduğunu vurgulayan yazar kabiliyeti çok yüksek olan Türk milletinin bu yeni yolda süratli ve esaslı adımlar atacağını belirtmiştir.⁵⁷ Yazarın ikinci yazısı ise "Darülfünun'umuzun İslahı Etrafında" başlığıyla gazetede yerini almıştır. Yazar, Darülfünun ıslah işlerinin devam ettiğini ve bu sürecin dikkatle takip edildiğini yazmıştır. Cumhuriyet hükümetinin bu büyük tahsil müessesesini asrın istediği bir seviyeye yükseltmek için çalıştığını vurgulamıştır. Ayrıca ıslahat işlerinde rehberlik eden Avrupalı bilim adamlarının alanlarında iyi olduğunu belirtmiştir. Darülfünun'un ıslahı için rapor hazırlayan Malche'nin eleştirilmesi için ciddiyetinden uzaklaşmaya neden olacağını yazmıştır. Bu bağlamda yazar, Darülfünun'un Avrupalı bir uzman tarafından ıslah edilmesinin önemli olduğunu Avrupalıların neler bildiğinden önce bu bilgileri nasıl öğrendiklerini öğrenmek zorunda olduğumuzu vurgulamıştır.⁵⁸ Yazarının üçüncü köşe yazısı ise "Yeni Bir Meşale İstanbul Üniversitesi" adıyla okuruna ulaşmıştır. Yazar, Darülfünun'u kapatarak yeni üniversiteyi açan Maarif Vekili'nin yapılan işi derinden ve etraflı bir anlayışla omuzladığını belirtmiştir. Türk milletinin dünyanın muasır hayatına katılmak için esaslı bir karar aldığını aktarmıştır. Bu bağlamda yeni üniversitenin Cumhuriyetin feyzinden ve azminden ilham ve kudret

⁵³ Mahmut Bey, "Maarif Vekâleti, Üniversite Meselesi", *Milliyet*, 18 Ağustos 1933, 1.

⁵⁴ Mehmet Asım Us, Manisa'nın Gördes İlçesinde doğdu. Beşiktaş Askeri Rüştiyesi ve Vefa İdadisini bitirdikten sonra Mülkiye'ye girdi. 1909'da Gördes ve Elmalı Kaymakamlığını yürüttü. Bu görevleri bıraktıktan sonra Tanin gazetesinde yazarlık yaptı. 1918'de Ahmet Emin Yalman'la Vakit gazetesini çıkardı. TBMM III. Dönem milletvekilleri seçimine katılarak Artvin Milletvekili seçildi. 1967 yılında bir trafik kazası neticesinde hayatını kaybetti. Bkz. Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM, III. Dönem 1927-1931*, III. Cilt, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995, 79.

⁵⁵ Mehmet Asım, "Profesör Malche'in Raporu" *Vakit*, 11 Haziran 1932, 1.

⁵⁶ Yunus Nadi Abaloğlu, 1880'de Muğla'nın Fethiye İlçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Rodos İbtidai Mektebi ve Süleymaniye Medresesinde tamamladıktan sonra Mekteb-i Sultani (Galatasaray) Lisesinden mezun oldu. Bir süre Hukuk Mektebine devam etti. Bu arada 1900'de "Malûmat" Gazetesinde çalışmaya başladı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra (1908) İstanbul'a dönerek İttihat ve Terakki Fırkasına girdi. "İkdam" ve "Tasvir-i Efkâr" Gazetelerinde çalıştı. 1910'da Selanik'te Fırkanın yayın organı "Rumeli" Gazetesinin Yazı İşleri Müdürlüğünü yaptı. İstanbul Mebusan Meclisinin II. dönemi için 1 Mayıs 1912'de yapılan seçimde Aydın'dan Milletvekili oldu. III. Dönemde 21 Mart 1914'te yine Aydın'dan Milletvekili seçilerek Meclisteki yerini korudu. 2 Eylül 1918'de "Yeni Gün" Gazetesini çıkarttı. Mebusan Meclisinin son dönemi için yapılan seçimde, İzmir Milletvekili oldu. İstanbul'dan ayrılarak 2 Nisan 1920'de Ankara'ya geldi. 23 Nisan 1920 günü Meclisin açılışında hazır bulundu. 10 Ağustos 1920'den itibaren "Yeni Gün" Gazetesini Ankara'da çıkarmaya başlayarak millî mücadelenin amaç ve hedefleri konusunda kamuoyunun aydınlatılmasında etkili oldu. II. Dönemde Mentеше' (Muğla) den Milletvekili seçildi. III., IV., V. ve VI. Dönemlerde yine Muğla'dan seçilerek yasama görevini VI. Dönem sonuna (1943) kadar sürdürdü. Bu arada Ankara'da yayımladığı Yeni Gün Gazetesini kapatarak 7 Mayıs 1924 tarihinden itibaren İstanbul'da "Cumhuriyet" Gazetesini çıkarmaya başladı ve ölümüne kadar gazetenin sahip ve başyazarlığını yaptı. Tedavisi için gittiği İsviçre'nin Cenevre şehrinde 28 Haziran 1945'te öldü. Evli olup dört çocuk babası idi. Oğullarından Nadir Nadi (1908-1991) IX uncu Dönem Muğla, X. Dönem İstanbul Milletvekili, 1964-1970 arası Cumhuriyet Senatosu Kontenjan Üyesi olarak Parlamentoda bulunmuştur. Bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM - I. Dönem 1919-1923 III. Cilt*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995, 530.

⁵⁷ Yunus Nadi, "Darülfünunumuzda İslah Faaliyetleri", *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1933, 1.

⁵⁸ Yunus Nadi, "Darülfünunumuzda İslahı Etrafında", *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1933, 1.

aldığını vurgulamıştır. Ayrıca büyük inkılaplar ve yeni fikirlerin mantıken darülfünunlardan çıkması gerektiğini yazmıştır. Yazar son olarak Darülfünun'un tarihine de değinmiştir. Darülfünun'un ilk olarak Reşit Paşa'nın açmaya çalıştığı ve o yıllarda memlekette talebeden ziyade hocanın bile olmadığını vurgulamıştır. Meşrutiyetle birlikte Darülfünun'un irfan yuvası olması gerekirken hem millettten hem de dünyadan ayrılarak kendi kabuğuna çekildiğini belirtmiştir. Darülfünun'un milli inkılâbın yaratıcı hayatına rehberlik edemediği gibi onu anlayamadığını da belirtmiştir. Darülfünun'un kendi ölüm kararını kendisinin ilan ettiğini yeni üniversitenin genç ve inkılâpçı Türkiye'nin istikbalini meşale tutacağını vurgulamıştır.⁵⁹ Yazarın konuyla ilgili son yazısı ise "En Büyük Kuvvet İlim ve Fendedir" başlığıyla gazetede ki yerini almıştır. Yazar, üniversitenin yeni kurulmasına rağmen inkılâplar yolunda emin adımlarla ilerlediğini belirtmiştir. Bir milleti tutup kaldıracak en önemli unsurun ilim ve fenden ibaret olduğunu yazmıştır. İlimi süs diye edinmekten ziyade ilimi hayatla bağdaştırmak gerektiğini bunun için de fertçe ve milletçe çalışılması gerektiğini vurgulayarak yazısına son vermiştir.⁶⁰

Cumhuriyet gazetesinde yeni üniversite hakkında yazısı mevcut olan diğer bir yazar ise Kazım Nami Bey'dir.⁶¹ Yazar, "Yeni Türk Üniversitesinin Eşiğinde" başlıklı yazısında darülfünun tuhaf bir kelime olduğunu bunun yerine külliye kelimesinin daha uygun olduğunu belirtmiştir. Eski Darülfünun'un iyi bir niyetle kurulduğunu ve Ziya Gökalp'ın büyük hizmetlerinin olduğunu ancak ilerlemesi ve yükselmesi gerekirken geri kaldığını vurgulamıştır. Türk gençliğinin, bu ülküsüz Darülfünun'da yetiştiremeyeceğini yarın yeni doğacak Türk üniversitesi ile birlikte büsbütün yeni bir ruhun hâkim olacağını aktarmıştır. Bu ruhun ise yeni bilgiye âşık Türkiye'nin yüce ülküsü olduğunu aktarmıştır. Türk üniversitesinin genç Türkiye'nin istediği hakiki bilgici yetiştirecek müessesesine olacağına belirtmiştir.⁶²

Gazetede ki diğer bir yazar ise Alaettin Cemil Bey'dir.⁶³ Yazarın konuyla ilgili iki tane yazısı mevcuttur. Yazar ilk yazısını "İnkılap Enstitüsü ve Gençlik" başlığıyla kaleme almıştır. Yazar, Darülfünun'un ıslahatı için hızlı adımların atılması gerektiğini yazmıştır. Gençliğin dört gözle beklediği bu müessesenin kurulmasının Cumhuriyetin onuncu yıl dönümü şenliklerine tesadüf ettiğini ve on yıl zarfında Türk milletini muasır bir millet seviyesine yükselten büyük inkılâplar yaptığını aktarmıştır. Bu konunun yurdu düşman istilâsından kurtarmak kadar mühim olduğunu dile getirmiştir. Yazar, içtimai ve siyasî alanda yapılan inkılâpların Türk milletini bütün dünya nazarında önemli bir konuma getirdiğini belirtmiştir. Eğer bu inkılâplar gerçekleşmezse silâhla kurtarılan memleketin günün birinde sulhla istilâya uğrayabileceğini belirterek yazısına son vermiştir.⁶⁴ Yazarın ikinci yazısı ise "İstanbul Üniversitesi" adı ile okurlarıyla buluşmuştur. Yazar, Türkiye devletinin irfan ve medeniyet ihtiyaçlarını karşılayacak ve Türk vatanına asri ilimlerle vatanperver yeni insanlar yetiştirecek üniversitenin, açıldığını belirtmiştir. Cumhuriyet idaresinin, harap bırakılmış vatanda bu ilim ve irfan müessesesine de elini attığını yazmıştır. Darülfünun'un ıslaha muhtaç olduğunu herkesin kabul ettiğini ancak yeni bir unvanlı ıslah yapılmasının teknik mülâhazalardan doğduğunu yoksa Darülfünun'daki fedakâr hocalara hürmet duyduğunu belirtmiştir. Yeni üniversiteyle birlikte Türk gencinin fikir ve ilim hürriyetine kavuşacağını, yeni üniversitede Alman ve Fransız hocaların olduğunu ve zamanla bu hocaların Türkçe öğreneceğini vurgulamıştır. Türk

⁵⁹ Yunus Nadi, "Yeni Bir Meşale İstanbul Üniversitesi", *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1933, 1.

⁶⁰ Yunus Nadi, "En Büyük Kuvvet İlim ve Fendedir", *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1934, 1.

⁶¹ Kazım Nami Duru, 1877'de İstanbul'da doğdu. Kırkkilise'de Camii Kebir ve Üsküdar'da Valide Atik mekteplerinde okudu. 1884'te Toptaşı Askerî Rüştiyesi'ne girdi, Edirne ve Selanik askerî rüştiyelerine devam ederek 1892'de bitirdi. Aynı yıl, Manastır askerî idadisine başladı. 25 Ocak 1898'de Harbiye Mektebi'ni bitirerek mülâzım-ı sani (asteğmen) rütbesiyle Tiran Redif Taburu'na katıldı. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. Mütareke döneminde İstanbul'da Millî Mücadele yanlısı Türk Dünyası adlı bir gazete de çıkardı. Manisa'dan milletvekili seçildi. Fransızca bilen M. Kâzım Nami Duru, VI. Dönem'de Manisa'dan milletvekili seçildi. Demokrat Parti kurulunca bu partide görev aldı. 14 Ekim 1967'de İstanbul'da öldü. Bkz. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM – V. Dönem 1935-1939 II. Cilt*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 2000, 538.

⁶² Kazım Nami, "Yeni Türk Üniversitesinin Eşiğinde", *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1933, 1.

⁶³ Alaettin Cemil Topçubaşoğlu, 1305 (1889)'te İstanbul'da doğdu. İlköğrenimini Kızıltoprak Zühtüpaşa Mektebinde tamamladıktan sonra yedi yıllık Nümune-i Terakki İdadisinde öğrenim görerek 1905'te diploma aldı. Bir süre "College Faure" Fransız okuluna devam etti. Hukuk Mektebinde okuyarak 1909-1910 ders yılında mezun oldu. Adliye Nezaretince açılan sınavı kazanarak 15 Kasım 1911'de Fransa'ya gönderildi. Paris Hukuk Fakültesinden "Hukuk Başölyesi" diploması alarak 1915'te yurda döndü. Şubat 1917'de Dâhiliye Nezareti Aşiretler ve Göçmenler Genel Müdürlüğü Sevkiyat Şubesi Müdür Yardımcılığına getirildi. 12 Ekim 1918'de Ticaret ve Ziraat Nezareti Dış Ticaret Şubesi Müdürü olarak görevlendirildi. TBMM'nin IV. Döneminde istifa ya da iki yerden seçilmeleri itibarıyla boşalan milletvekilleri için 3 Haziran 1931'de yapılan seçimde İstanbul Milletvekili olarak 11 Haziran 1931'de Meclise katıldı. 7 Ocak 1961'de öldü. Bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM – IV. Dönem 1931-1935 II. Cilt*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995, 288.

⁶⁴ Alaettin Cemil, "İnkılap Enstitüsü ve Gençlik", *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1933, 1.

gençlerinin asırlardır ihmal edildiğini Cumhuriyet Hükümetinin her türlü fedakârlığı Türk gençliği için yaptığını belirtmiştir.⁶⁵

Sonuç

Nizamiye Medresesi Türklerin ilk üniversitesi olarak kabul edilmektedir. Fatih Sultan Mehmet Han döneminde Fatih Külliyesi ile bu süreç devam etmiştir. Tanzimat döneminde ise çağdaş ve modern bir üniversite arayışı Darülfünun kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Darülfünun belli aralıkla kapatılıp isim değişiklikleri yaşasa da varlığını 1933 yılına kadar sürdürmüştür. Bu süreçte II. Abdülhamit döneminde, Darülfünun'da bir takım ıslahatlar yapılmıştır. Bu ıslahat süreci II. Meşrutiyet döneminde de Almanların etkisiyle devam etmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle maarif sisteminde gerçekleştirilen köklü değişiklikler Darülfünun'a da yansımıştır. Bu dönemde Darülfünun için yapılan girişimler önceleri merkezileştirme ve yenileştirme olarak kabul edilebilir. Bu girişimlerle zamanla Darülfünun'un özerkleşmesi olarak düşünülmüştür. Bu çerçevede Darülfünun'a bütçeden ödenek ayrılmıştır. Zamanla gerçekleşen bu girişimlerin yetersiz kaldığı basına yansımıştır. Hatta Darülfünun Ankara'ya taşınması bile düşünülmüştür. Ancak bu girişimlerin yetersiz ve sonuçsuz kaldığını düşünen devlet erkânı, Üniversite Reformunu kalıcı ve bilimsel hale getirmek için Prof. Dr. Malche'den rapor talep etmiş ve hazırlanan raporu temel almıştır. Bu şekilde gerçekleştirilen Üniversite Reformu ile Türkiye'de modern anlamda üniversitenin temeli atılmak istenmiştir. Atatürk, üniversite reformuna giden yolları aşamalı bir şekilde gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Dönemin basını, Darülfünun'un ıslahı ve yeni üniversite kurulma sürecini yılı yılına takip ettiği gibi okurlarına süreç hakkında nitelikli bilgi vermiştir. 1930'larda Darülfünun üzerinde yaşanan gelişmeler özellikle basın tarafından yoğun bir şekilde takip edilmiştir. Bu yıllarda Darülfünun ıslahının gerekli olduğuna dair yazılar gazete manşetlerinde yer aldığı gibi Darülfünun teşkilatında yenilik yapılmasının ihtiyacı da vurgulanmıştır. 1930'larda gazeteler, Darülfünun ıslahının müderrisleri memnun ettiğini ve müderrislerinin işten çıkartılması ya da Darülfünun'un kapatılmasının söz konusu olmadığını aktarmışlardır. Ayrıca gazeteler bugünden yarına hoca yetişmesinin olanaksız olduğuna dair yazılar da kaleme almışlardır. Ancak ilerleyen yıllarda dönemin gazeteleri Darülfünun'un kapatılmasına yönelik haber ve demeçlere yer vermeğe başlamışlardır. Gazetelerin bu tutumunun değişmesindeki en etkili unsur, Malche Raporu olarak görülebilir. Gazetelerin ilerleyen yıllardaki tavrının değişmesinin diğer bir nedeni ise Devlet Erkânının dolayısıyla Maarif Vekili'nin açıklamalarının etkisini olarak görülebilir. Bu bağlamda dönemin basını Devlet Erkânını ve Maarif Vekili Reşit Galip'i desteklediği gibi hükümetle ortak hareket etmiştir. Bu süreçte basın, Darülfünun'un Türk inkılâbına sessiz kaldığını belirtmiştir. Tek parti döneminin etkili olduğu bu süreçte yani 1923'ten 1933 senesine kadar Darülfünun, basın tarafından tartışılan en önemli konulardan bir tanesidir. Bu dönemde basının eleştirdiği en belirgin konu ise gerçekleşen inkılâplara Darülfünun'un seyirci kalmasıdır. Ayrıca dönemin basını, yetişecek Türk gençliğinin, Darülfünun'da iyi bir eğitim almasının ve Türk inkılâbını kavramasının gereğine vurgu yapmıştır. Türk basını tarafından Türk gençliğinin ortak dil ve tarih duygusuna sahip olması için üniversitenin önemine değinmiştir.

Köşe yazarlarının da üniversite reformunu yakından takip ederek sürece dâhil oldukları ve Darülfünun'un kapatılma aşamalarını günü gününe izleyip yazılar kaleme aldıkları, hükümetle ortak hareket ettikleri görülmektedir. Dönemin köşe yazarları Darülfünun'un milli mücadelede önemli bir görev üstlendiğini ve bağımsızlık için mücadele ettiğini ancak dönemin ihtiyaçlarını karşılayamadığı için kapatıldığını yazmışlardır. Yazarlar, üniversite reformunun gündelik politika olmadığını ve Darülfünun'un da siyasi bir merci olmadığını için eleştirilebileceğini dile getirmişlerdir. Ayrıca yazarlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin devamı için Türk gençliğinin üniversitede çok iyi yetiştirilmesi gerektiğini aktarmışlardır. Bunun için de üniversite reformunun gerekli olduğunu vurgulamışlardır. Yazarlar, yeni üniversitenin Türk milletine has olması gerektiğini belirtirken Darülfünun'un kapatılmasının milliyetçilik ilkesine ters düşmediğini dile getirmişlerdir. Bu bağlamda yeni üniversite ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilim ve irfan alanında ilerleyeceğini aktarmışlardır. Hükümetin eğitim alanında gerçekleştirdiği diğer inkılaplarda olduğu gibi Darülfünun kapatılması da yazarlar tarafından desteklenmiştir.

⁶⁵ Alaettin Cemil, "İstanbul Üniversitesi", *Cumhuriyet*, 18 Teşrinisani 1933, 1.

Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate (Çok yazarlı makaleler için geçerlidir)	Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. / The authors contributed equally to this study.
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Arslan Zühtü. *Türk Parlamento Tarihi. TBMM – XI. Dönem (1957-1960)*, III. Cilt. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2013.

Çaycı, Abdurrahman. *Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1992.

Çoker Fahri. *Türk Parlamento Tarihi. TBMM – I. Dönem 1919-1923*, III. Cilt. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995.

Erdem, Ali Rıza. *Atatürk'ün Bilime Verdiği Önem: Bilimi ve Bilimsel Düşünceyi Hayatta Rehber Edinmesi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2014.

Güneş İhsan. *Türk Parlamento Tarihi. TBMM – V. Dönem 1935-1939*, II. Cilt. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 2000.

Hirsch, Ernst E. *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*. Ankara: C. I, A.Ü. Yayınları, 1998.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Darülfünun Tarihçesine Giriş". *TTK Belleten*. 54/ (1990): 669-738.

Kobal, Yunus. *Üniversitelerimizin Gelişimi ve Alman Bilim Adamlarının Katkıları*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994.

Kocatürk, Utkan. "Atatürk'ün Üniversite Reformu ile İlgili Notları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 1/1 (1984): 3-96.

Koçer Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: MEB Yayınları, 1991.

Malche, Albert. *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*. İstanbul: Maarif Vekilliği, Devlet Basımevi, 1939.

Mustafa Kemal Atatürk. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1989.

Namal, Yücel ve Tunay Karakök, "Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi/Journal of Higher Education and Science*. Bülent Ecevit Üniversitesi. 1/24 (2001): 31.

Okçabol, Rifat. *Yükseköğretim Sistemimiz*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2007.

Öztürk Kazım. *Türk Parlamento Tarihi. TBMM – II. Dönem 1923-1927* III. Cilt. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995.

Öztürk Kazım. *Türk Parlamento Tarihi. TBMM – III. Dönem 1927-1931* III. Cilt. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995.

Taner, Timur. *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000.

TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt, 1920-1950, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010.

Yıldız, Ahmet. *Modernleşen Türkiye'de Siyasal Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyeti Milliye

Milliyet

Vakit

EKLER

Ek 1.

İstanbul Üniversitesi Kuruldu.

Darülfünun Tarihe İntikal Etti. Cümhuriyet ve İnkılap Müessesesi Olan Üniversite Doğdu.

"MUSTAFA KEMAL TÜRKİYESİ, BUGÜN CAZİ ŞEF'İNİN ELİNDEN KUVVETLİ BİR ARMAĞAN DAHA ALIYOR. İSTANBUL DARÜLFÜNUNU KAPANMIŞ, İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇILMIŞTIR. YAŞASIN ÜNİVERSİTE!"

Bugün; Türkiye Cümhuriyeti'nin ilim ve irfan hayatında büyük bir inkılap başlangıcı, eşsiz bir dönüm noktasıdır. Bugün, darülfünun tarihe geçmiş ve üniversite istikbale doğmuştur.

1923 yılından 1933 senesine kadar darülfünunun inkılapta kendine yakışır büyük rolü olması beklendi. Bütün türk münevverleri, ondan umulan hizmetli istediiler. Darülfünun, inkılabın her yönlümasında "namevcut, tu, Darülfünunun bunda mazur görmek istendi. O, bir Osmanlı hükümeti müessesesi idi, Cümhuriyet rejiminin iseri değildi ve ona canla başla hizmet etmeye, inkılabı kendini vermeye hünyesi, teşekkülü müsait değildi. Türk irfanının ötediği büyük ulkiye kavuşması, Reşit Galip Bey gibi enerjisi, iman, cesareti birbirinden üstün özü ve ilköküllü bir vekil zamanında nasip oldu.

Maarif Vekilimizin biri tarihe geçen biri istikbale doğan bu iki müessese hakkındaki salahiyyetli ve etraflı sözlürini ve İstanbul muhabirimizin yeni kaido hakkında verdiği tafsilatı koyuyoruz.

İstanbul, 31 (A.A.) — İstanbul darülfünununu bugünden itibaren ilga edilmiş ve üniversite yeniden kurulmuştur.

Maarif Vekili Dr. Reşit Galip B. bu münasebetle Anadolu ajanına aşağıdaki beyanatta bulunmuştur:

Reşit Galip Beyin Nutku.

—Bugün ilga edilen darülfünun Türkiye'de bu atla kurulan irfan müesseselerinde üçüncü sayılabilir. İlk darülfünun

Maarif Vekili Reşit Galip B.

—Bugün ilga edilen darülfünun Türkiye'de bu atla kurulan irfan müesseselerinde üçüncü sayılabilir. İlk darülfünun

Maarif Vekili Dr. Reşit Galip B. bu münasebetle Anadolu ajanına aşağıdaki beyanatta bulunmuştur:

Reşit Galip Beyin Nutku.

—Bugün ilga edilen darülfünun Türkiye'de bu atla kurulan irfan müesseselerinde üçüncü sayılabilir. İlk darülfünun

Açılması emirler, iradelerle kararlaştırıldı. Balde açılmayan darülfünuna mesulim yetiştirmek lüzumu da hatırlanmış, o devirlerde mahsus garibelerden olarak birisi riyaziyat diğeri tahsiyat tahsil etmek ve aynı zamanda Paris'teki birisi-yen Osmanlı tıbaasına Türkçe öğretmek üzere yalnız iki efendi Paris'e gönderilmişti. Birincinin ismi bilinmeyen bu iki efendiden ikincisi Selim Sabit Efendi idi ki, İstanbul darülfünununa musallim olmak için Paris'te altı yıl riyaziyat, beyet ve fıkıh tahsil ettiği halde memleketi döndüğünde altıncı belediye dairesi kâimüne kâtip tayin edilmiş. Da ha sonra darülfünun açıldığı zaman ise kendisine riyaziyat kürsüsü yerine edebiyat muallimliği verilmişti.

Müesseseye darülfünun adının verilmesinde medreselerin ehniyyetinin teske ve nâfuru olmuştu. Yen kelimesi o zamanlar sadece teknik ve tabiiyî bilgilere delâlet eden bir tâbir olduğu halde Türkiye'de yeni ilmi, yeni irfan temsil etmek için açılan müesseseye darülfünun adı verilmesi ne bir yanlışlık ne de

Hakimiyeti Milliye gazetesi 1 Ağustos 1933 tarihinde ilk sayfadan "İstanbul Üniversitesi Kuruldu" ana başlığıyla İstanbul Üniversite'sinin kuruluşunu okurlarına iletmıştır.

Ek 2.

Üniversite Açıldı.

İkmal Edilince Burası Dünyanın En Mühim Bilgi Evlerinden Biri Olacaktır. Şimdiden Garp Aleminde Elli Altmış Talebe Ne gibi Şartlarla Burada Okuyabileceklerini Sormuşlardır.

İstanbul Üniversitesinde Darülfünun Emini ile Fakülte reislerinin Maarif Vekilimizin reisliği inde yaptıkları bir içtima.

Yeni İstanbul üniversitesi dün açılmıştır.

Bu müessese ulu Gazinin Türk yurdunu ilim nuru ile aydınlatmak, gençliği yeni fikirlerle, hakikî ilim ve irfanla teçhiz etmek yolundaki büyük eserlerinden biridir. Yeni fikirleri, yeni unsurlarla gençliğe tedris edecek olan bu müessesedir ki bugün yeni Maarif

Vekili Hikmet Beyefendi tarafından Türk ilim adamlarının ve mütefekkirlerinin ve bütün münevver gençliğin huzuru ile açılmıştır.

Merasimde vali ve belediye reisi Muhittin Bey, Kolordu kumandanı Şükrü Naili, harp akademisi müdürü Ali Fuat Paşalar C. H. Pırkacı vilayet idare heyeti reisi Cevdet

(Soru 4. üçüncü sayfada)

Hâkimiyeti Milliye gazetesinde 19 İkinci Teşrin 1933 tarihinde "Üniversite Açıldı" başlıklı haberinde İstanbul Üniversitesi'nin dünyanın en önemli bilgi evi olacağını okurlarına aktarmıştır.

Ek 3.

Üniversite ıslahat heyetine hücumlar devam ediyor

“Çıkarılan hocalardan artık fazla bir şey beklenemez,, deniyor

Maarif Vekâleti makamında tebeddül olunca, ortaya bir çok şayialar çıkmıştı. Darülfünun hocalarından bir kısmının üniversiteye tekrar alınacağı şayi oldu. Açıkta kalan profesörlerden bazılarının başvekâlete müracaat ederek yapılan ıslahatta, kadrolarda acele edildiği, bu yüzden yanlışlıklar olduğu bildirildiğini yazmıştık. Şayialar devam ettiği ve kadro kat'i şeklini almadığı için sabık profesörlerin ümitleri de devam etmektedir. Kadroların şimdi vazifesini bitirerek dağılmış o-

(Devamı 5 inci sahifede)

Hücum editen kadroyu yapan eski ıslahat heyeti

Milliyet gazetesinin 12 Eylül 1933 tarihinde “Üniversite Islahat Heyetine Hücumlar Devam Ediyor”, başlığı altında üniversite reformu esnasında yaşanan tartışmalar basına yansımıştır.

Ek 4.

Darülfünundan üniversiteye

Maarif vekili dün geldi, iki hafta kalacak

Fakültelerde kimlerin kalacağı kat'i olarak 31 Temmuzda anlaşılacak

Maarif Vekili Reşit Galip Bey dün sabahki trenle Ankaradan İstanbul'a gelmiştir.

Reşit Galip Bey Haydarpaşada büyük kardeşi Moskova eğitimi Hüseyin Ragıp Beyle Reisicumhur Hz. namına yaver Naşit, Bey, profesör Mağ, güzel sanatlar akademisi müdürü Namık İsmail, orta tedarikat müdürü Fuat Beylerle maarif erkânı, dostları tarafından karşılanmış, pek özlediği çocuklarını görmek için trenden iner inmez Kadıköy'deki evine gitmiştir.

Maarif Vekili şehrimizde on beş gün kadar kalacak, darülfünunun ıslahat işleriyle meşgul komisyonu riyaset edecek, burada bulunduğu müddet içinde bilhassa darülfünun işleri üzerinde çalışacaktır.

Bunun için kendisine darülfünunda bir yer ayrılmıştır.

Doktor Reşit Galip Bey: Ankaradan hareketinden evvel İstanbulda 15 gün kadar kalacağını tahmin ettiğini fırsat buldukça maarif işleriyle meşgul olacağını, bugün toplanacak darülfünun ıslahat

Reşit Galip B. kendisini karşılayanlar arasında

Komitesinde hazır bulunacağını ve bu işle çok yakından alakadar olduğunu, mukaveleyle davet edilen yabancı profesörlerin yeni üniversite kadrosunda bırakılacağını bunların mukaveleleri bitene kadar vazifelerinde kalacaklarını söylemiştir.

Üniversite kadrosu, evvelce yazıldığı gibi, 31 Temmuzda ilan edilecektir. Yeni kadroda şimdiki müderrislerden kimlerin bulunduğu

(Devamı 2 inci sahifede)

Vakit gazetesinde 15 Temmuz 1933 tarihli yazısında “Darülfünundan Üniversiteye” başlıklı haberinde Maarif Vekili Reşit Galip'in üniversitesiyle kadro işleriyle yakından ilgilendiği yazmıştır.

Ek 5.

Darülfünun ıslahatı

Maarif vekili Esat bey: “Bu iş yakında neticelenecek,, diyor

Ankara, 18 (Telefon) — İstanbul darülfünunu vaziyeti ve memleketimizde açılması düşünülen diğer darülfünunlar hakkında maarif vekili Esat beyle görüşüm. Muhterem vekil bey bana şu izahatı verdi:

— İstanbul darülfünunu hakkındaki muamele henüz heyeti vekilededir. Hükümet bu işi yakında neticelendirecektir. Ankarada bir darülfünun yapmağı ise eskiden beri düşünüyörüz. Bu işi başarmak emelimizdir. Esasen burada bunun nüvesi mevcuttur. Hukuk fakültesine ilâveten bir tıp fakültesi bunu takiben edebiyat fakültesi açılacaktır.

Memleketimizin diğer bir yerinde üçüncü bir darülfünun tesisine gelince, bu hususta henüz alınmış katı bir karar yoktur. İmkân hasıl oldukça zamanla bu da yapılacaktır.,,

Maarif vekili Esat bey
Şehrimizde deveren eden bir rivayete göre darülfünunda yapılacak ıslahat meyanında, müderris ve muallimler arasında bir tasfiye icrası da kuvvetle muhtemeldir.

Akşam gazetesi 18 Temmuz 1932 tarihli haberinde “Darülfünun Islahatı” başlıklı haberinde yükseköğretimde gerçekleştirilmek istenen ıslahat sürecine okurlarına iletmiştir.

TÜRK POLİS TARİHİNİN ESKİ HARFLİ KİTAP ÖNSÖZLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (1888-1925)

AN ASSESSMENT ON THE FOREWORD OF THE OLD-LETTER BOOK OF THE HISTORY OF THE TURKISH POLICE (1888-1925)

CEMAL TEPE*

ÖZ

Türk Polis Teşkilatı, 1845 senesinde kurulmuş olmasına karşın kurumsallaşma süreci 1880 senesi itibarıyla başlamıştır. Böylelikle ülke genelinde yaygınlaşan, hukuki kimliği ile askerî yapıdan ayrı iç güvenlik teşkilatı olmakla ortaya çıkan polis, sosyal ve siyasal hayatın önemli kuruluşları arasında yer almıştır. Bu süreçte polislik meslek eğitimi ve polisiye uygulamalarda birlik ve beraberliği sağlamak adına belli periyotlarla polis kitapları yayımlanmıştır. Tespitimize göre bunlardan ilki üç ciltlik "Polis Cüzdanı" adlı eser olup, 1888 senesinde kaleme alınmıştır. Sonraki dönemlerde buna benzer çalışmaların sayısında artış görülmüştür. Özellikle İkinci Meşrutiyet'in ardından tüm yurttaki polis okullarının açılmasıyla kitap sayısında artış meydana gelmiştir. Bu sebeple Birinci Meşrutiyet'in ardından Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki Harf Devrimine kadar geçen sürede polislik mesleğine dair çeşitli alanlara ait 17 kitap incelenmiş ve kitapların konusu, yazarı, içeriği değerlendirilerek polisin düşünce hayatının gelişiminin anatomisi çıkarılmıştır.

Bu çalışmada çoğunlukla gün yüzüne çıkmamış eski harfli polis kitapları kullanılmıştır. Diğer taraftan devlet arşivi, sosyal güvenlik kurum arşivi, emniyet arşivi belgeleri ile telifli müessir eserlerin yanı sıra devrin basınından yararlanılmıştır. Çalışma, polis tarihi araştırmacıları için son derece kıymetlidir.

ABSTRACT

Although the Turkish Police Organization was established in 1845, the institutionalization process started in 1880. Thus, the police, which became widespread throughout the country and emerged as an internal security organization separated from the military structure with its legal identity, took its place among the important institutions of social life and even political life in the later process. At this stage, police books were published periodically in order to ensure unity and solidarity in police vocational training and detective practices. The article claims that, the first of these is the "Police Purse" in three volumes and was written in 1888. There has been an increase in the number of similar studies over the years. Especially, after the II. Mesrutiyet, the number of books increased with the opening of police schools throughout the country. For this reason, 17 books on various fields related to the police profession were examined in the period between the I. Mesrutiyet and the Alphabet Revolution in the first years of the Republic and the anatomy of the development of the intellectual life of the police was detailed by evaluating the subject, author and content of the books. In this study, mostly old-letter police books which were not studied before light were used. On the other hand, in addition to the state archive, social security establishment archive, archival documents on security and copyrighted works, the press of the period was used. The article is extremely valuable to police history researchers.

Anahtar Kelimeler: Asayiş, Eğitim, Emniyet, Polis Kitabı, Polis Okulu.

Keywords: Public order, Police Station, Police Book, Police School, Training.

* Dr., Emniyet Genel Müdürlüğü, tepecem80@gmail.com, ORCID: [0000-0003-1993-1393](https://orcid.org/0000-0003-1993-1393).

Extended Abstract

The aim of this article is to examine the preface and partial contents of the old-letter police profession books. It was aimed to determine the developmental stage of the thought life of the police through the police books in the period from Monarchy to the Republic. The purpose of the books, who the authors of the book are, what they are busy with, the subject of the books, the compatibility of the books with the requirements and information of the age, the missing parts, the opinions of the critics, their contributions to the police vocational training were questioned and answers were searched. The extent of the contribution of these and similar books to the development of the institutional identity, legal breakthroughs and vocational training of the Turkish Police Organization has been investigated.

The subject of the study is the police profession (caraer) information books published in the period from the Constitutional Monarchy to the Republic. In terms of the education of the newly established or institutionalized police organization, the development stages of the organization were evaluated together with the books that had an educational role as of time. Police books for the purpose of writing are the only studies that will enlighten and develop the police. For this reason, it is a very realistic approach to say that these works are the main sources in terms of organizational history. As such, Florinalı Nazım Bey, the Director of the "Police Magazine", the official publication of the Turkish Police Organization, introduced a newly published book on the police profession in his own corner, without wasting time, during his duty since 1918. Thus, he tried to eliminate the deficiencies in the field with the knowledge and skills of the police. Each time, he mentioned that the knowledge of the police would be increased with new scientific books to be published, mentioning the lack of books. In this direction, it is an undeniable fact that detective books published in the past are beneficial in terms of police vocational training.

As method of this article, firstly, a list of old-letter police books was prepared. Based on the publication year of the books, the chronological framework of the study was drawn. The first book on the history of the police was published during the period of Sultan II. Abdulhamid. In fact, this is a perfectly normal situation. The police organization throughout the country was expanded in the 1880's during the period of Sultan II. Abdulhamid. When we realized that the last book on our list was the 1925 edition, it came to mind that the police thought life of three eras could be evaluated together with the books. Then, it was determined which questions should be directed to the books that will be the subject of our study. Who wrote the books and why? What was the subject of the books? What was the emphasis in the books? Are the features that stand out in the book author's forewords? Within the framework of all these questions, it was tried to understand the profession (caraer) education and justice and profession framework of the police.

As stated above, the main subject of the study is police books with old written script. Most of the books used in the article have not been translated into today's alphabet. First of all, police books were identified. The prefaces of the books have been translated. Some of these books have been completely translated and some of them have been browsed through the table of contents. Books are evaluated in terms of their base value. The history of the police and the development of intellectual life have been researched with inferences from the prefaces of the books. In this article, state archive documents and Arabic alphabet police book prefaces are used. For this reason, the article consists of primary sources. It is thought that many studies will be cited.

Most of the police books are written by the instructors at the police school. These books are for training police school students and preparing them for the job. Although rare, books written by people other than the police school have been prepared as a guide for the training of the police in the country. They were written to provide unity and solidarity in professional practices throughout the country. As a result, whether a book is written on behalf of a police school or otherwise, it generally increases the knowledge and experience of the police. Efforts were made to prevent the police from being in a difficult situation. It has been tried to increase the profession (caraer) and legal knowledge of the police.

In this study, police science books published in the period from 1888 to 1925 are discussed. A total of 17 book prefaces and their contents were examined. Few of these have been transcribed. In terms of institutional history, all these works should be translated into the Latin alphabet and then simplified and made understandable. At this point, both the institution itself and the researchers have duties and responsibilities. As a result, this article gives information about the intellectual life and historical development of the police during the period from the monarchy to the republic.

Giriş

Çalışmamızın anahatlarıyla amacı, polis teşkilatının gelişim sürecini ve düşünce yapısını, eski harflerle kaleme alınmış polis meslek kitapları önsözleri üzerinden değerlendirmektir. Araştırmamıza konu olan kitaplarının önsözlerinin içeriğinden; yazarın kim olduğu ve hangi sıfatla kitabı kaleme aldığı, kitabı hangi maksatla yazdığı, kitabın polis ilmine katkısının ne olduğu, eğilimleri ve polis meslek eğitimi içerisindeki rolü analiz edilmek istenmiştir.

Çalışmanın ana konusu, meşruti monarşiden cumhuriyete kadar geçen sürede yayımlanmış, Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış, Türk Polis Tarihi bakımından temel kaynak eser niteliğindeki çalışmaları tanıtıcı önsözlerdir. Önsözlerin her biri devrin şartlarını, polis teşkilatının genel sorunlarını yansıtmaktadır. Önsöz sahiplerinin her birinin alanında uzman ve polis teşkilatının içinden birisi olması hasebiyle söylemlerinin hatırat niteliğinde olduğunu belirtmek gerekmektedir. Esasında önsöz vurgusuyla polis teşkilat tarihine kaynak niteliğinde pek çok eser gün yüzüne çıkarılmış ve tanıtımı yapılmıştır. Bu kitapların polisin gelişimine ve aydınlanmasına olan katkısı tartışılmaz bir gerçektir. Bu nedenle yayım hayatına 1913 senesi Haziran ayında başlayan Türk Polis Teşkilatının resmi yayın organı "*Polis Mecmuası*" Müdürü Florinalı Nazım Bey, 1918'den itibaren yürüttüğü görevi süresince polisin bilgi ve becerisi ile sahadaki eksikliklerini gidermek için kitap yazımının eksikliğini dile getirmiştir. Kendisi, ne zaman polis meslek bilgisi ile ilgili bir kitap çıkarılırsa vakit geçirmeden o kitap hakkında mecmua köşesinde tanıtıcı bir yazı kaleme almıştır. Böylece kitabın, çok daha fazla okur tarafından tanınmasını ve öğrenilmesini sağlamıştır. Esasında bu gaye, böyle bir çalışmanın hazırlanmasına düşüncesini akla getirmiştir.

Çalışma yöntemi olarak ilk evvel alan taraması yapılarak en eski tarihlerden başlayarak harf inkılabına geçen sürede Osmanlı Türkçesi ile yazılı polis kitapları listesi çıkarılmıştır. Kitapların basım yılından yola çıkarak çalışmanın kronolojik çerçevesi (1888-1925) belirlenmiştir. Hal böyle olunca mutlakıyattan cumhuriyete kadar uzanan bir zaman dilimi ortaya çıkmıştır. Ancak kitapları dönemsel başlıklar altında değerlendirmekten imtina ettik. Bunun yerine her birini tek bir başlık altında vermeye çalıştık. Akabinde çalışmamıza konu olacak kitap önsözlerine hangi soruların yönlendirilmesi gerektiği belirlenmiştir. Yazarın önsözde nelerden bahsettiği, hangi sorunları gündeme getirdiği, polisin görev ve sorumluluk alanlarının ne ölçüde geliştiği, önsöz yazarlarının kimler olduğu ve icra ettikleri meslek dallarının ne olduğu, meslek dışı yazarların polis kitabı yazmadaki gereksinimleri ve bazen de kitap içeriklerinin nelerden ibaret olduğu ve eleştirisel durumları ortaya koyulmuştur. Tüm bu sorular çerçevesinde polisin meslek eğitimi ile hukukî ve meslekî çerçevesindeki gelişim ile eğilimi tespite çalışılmıştır.

Kitap önsözlerine geçmeden evvel polis teşkilat tarihinden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Tanzimat Fermanı (1839), Osmanlı Devleti'nin hukukileşme sürecinde önemli bir kırılma noktasıdır. Bu nedenle hukukî varlığı, Batı dünyasında kabul edilen jandarma ve polis teşkilatları, Türk devlet hayatı içerisinde yerlerini almışlardır. Artık şehir ve kasabalarda halk nüfusunun yoğun olduğu yerlerden sorumlu olarak polis adıyla yeni bir iç güvenlik teşkilatı ortaya çıkmıştır. 1845 senesinde numune olarak İstanbul'da Beyoğlu ve Galata'da¹ 46 neferden ibaret², resmî belge deyimiyle "Polis" namıyla³ kurulan bu birim, 1846 senesinde "Zaptiye Müşiriyetine" bağlanmıştır. Bu süreçte Varna gibi batı vilayetler dışında polis idaresinin kurulması veya polis alımı talebi⁴ dışında 1879 senesine kadar pek varlığını gösteremediği görülmektedir.

Polis teşkilatının, tüm Osmanlı memleketi dâhilinde kurulması ve kurumsallaşma süreci ise Birinci Meşrutiyet Dönemi'ne rastlamaktadır. 1879 senesine gelindiğinde Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878)'nin olumsuz sonuçlanması ve iç güvenlikte ıslahat programına mecbur kalınmasına binaen jandarma ve polis teşkilatlarının kurulması yeniden kurulması gündeme gelmiştir. Özellikle ayrılıkçı/milliyetçi hareketlere yönelik kırsal kesimde asker ile mücadele yerine hukukî mücadeleyi rehber edinen jandarma ile karşı koyulması ve işlemlerin yürütülmesi öngörülürken, kent merkezlerinde de benzer mücadeleyi verecek birim olarak polis idaresinin kurulması cihetine gidilmiştir. Yalnız polis idaresi, mülkiyeden addedilerek sivilleşmenin izinde Zaptiye

¹ BOA. İ.MSM. 3-48.

² BOA. MAD.d. Gömlek No: 12352.

³ BOA. İ.MSM. 3-48.

⁴ BOA. A.MKT.UM. 161-79.

Nezaretinebağlanmıştır.⁵ Jandarma idaresi ise Seraskeriye/Geneklurmaylığa bağlanmıştır. Resmi bir belgede geçtiği üzere “*ıslahat-ı esasiye*”den olmak üzere tüm yurttan zaptiyeden jandarma usulüne geçilmiş denilmektedir.⁶

Polis idaresinin tüm yurttan süratle yeniden kurulması 1879 senesi Aralık ayına kadar sürmüştür. Kolluk tarih araştırmacılarından Halim Alyot’a göre Hicrî 1297 Muharrem ayına kadar yani 1880 başına kadar ülkede polis teşkilatı tam olarak hiçbir yerde kurulmamıştır.⁷ 1880 başı itibarıyla polis idaresinin kurumsallaşma süreci başlamış ve hız kazanmıştır. Kamuoyu polis tabiri ile belki de ilk defa karşılaşmıştır. Bu nedenle dönemin gazetelerinde polis kavramını açıklayıcı ve tarif edici yazılar kaleme alınmış ve kamuoyu aydınlatılmıştır. 7 Haziran 1880 tarihli *Vakit*, kamuoyunun merakını gidermek için polisin tarifini açıklayan bir yazı kaleme almıştır. “*Polis*” başlıklı yazıda “Devlet-i Aliyye’de dahi Avrupa’nın her tarafında olduğu gibi polis teşkilatına sarfi mesai olunmakta ise de polis ne demek vezaifi neden ibaret olduğu bilinmek lazım geleceğinden...”⁸ denilerek kavramın toplum nezdinde karşılığı aranmıştır. 1880 Polis Kanunnamesi⁹ ile teşkilat yapısı belirlenirken başta İstanbul olmak üzere polis müdürlükleri¹⁰ ve taşrada komiserlikleri olarak devlet idare hayatında yerini almaya başlamıştır. Fransa’dan getirilen Paris Polis Müfettişi Celestin Bonin¹¹ öncülüğünde adli ve idari olmak üzere kurumsal yapısı şekillenmiştir. İşte bu kısa süreçte polis mensupları arasında tecrübe ve bilgi eksiklikleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu eksiklikleri gidermek amacıyla da 1880’lerden itibaren belli aralıklarla polis kitapları çıkarılmaya başlamıştır.

1. Polis Cüzdanı; Emin Osman

Polis teşkilatına dair tespit edilen en eski kitap 1304 (1886/1888) basımlı, üç ciltli “*Polis Cüzdanı*” isimli eserdir. Yalnız eserin birinci cildi mevcuttur. İkinci ve üçüncü ciltlerine henüz ulaşamamıştır. Bu ciltlere ulaşılması teşkilat tarihi açısından son derece önemlidir. Eserin yazarı “*Sabık Görice Sancağı Ceza Mahkemesi Reisi Emin Osman*” Bey’dir. İç kapak sayfasında “*Maarif Nezâret-i Celîlesinin Ruhsatıyla Tab’ Olunmuştur.*” yazmaktadır. Kitap, Dersaadet’te Mahmut Bey Matbaasında basılmıştır. Matbaanın, Ebu Suud Caddesinde Numara 72’de bulunduğu kaydı düşülmüştür. Kitap Fihristi “*Mukaddime, Kanunların Vaz’ındaki Hikmet, Hukûk-ı Cezâ, Zâbita-i Adliye, Polislerin Derece-i Ehemmiyeti, Polislerde Aranılacak Haslet, Polislerin Vezâifi, İşsiz Gezen Adamlar, Han ve Hotel Defterleri, Tutulacak Defterlerin Numunesi, Kumar Oyunu, Piyango, Polislerin Tebaa-i Ecnebiyye Hakkında Gösterecekleri Ma’lûmât, Süferâ, Ecnebi Sefâini*” konu başlıklarından oluşmaktadır.¹²

Kitabın ilk cildinin içeriğine bakıldığında polisin, idarî (kamu düzeni) ve adlî iş ve işlemlerine ağırlık verildiği görülmektedir. İçerik, polisin hangi alanda etkin kılındığını göstermesinin yanı sıra hangi konularda meslekî bilgiye ihtiyacı olduğuna da işaret etmektedir. Yine içerik ile birlikte kitabın 1880’li yılların ortalarında basıldığı akla getirilir ise polisin, suç öncesiyle alakalı idarî polis birimi, suç sonrası ile alakalı olarak adlî polis birimlerinin kurulduğu görülmektedir. Polise, işsiz ve güçsüz gezen adamlarla, kumarcılarla, piyango işleriyle, konaklamacılarla ve yabancılarla ilgili görevler verilmesi polisin, sosyal hayat içerisinde önemli bir figür olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle sosyal tarih araştırmacıları için polis kaynakları önemli bir veri kaynağıdır.

Kitap yazarı Emin Osman Bey “*Kârîn-i Kerâme*” başlığıyla okuyucularına kitabın üç cüzden ibaret olduğunu ve cüzlerin konularının neler olduğunu yazmıştır. Son paragrafta ise şunları söylemiştir: “*Bir cihetçe adliye me’mûrlarından sayılan polis arkadaşlarıma işbu kitabı yâdigar olarak arz ve takdim ederim.*”¹³ Emin Osman Bey, hâkim (adlî) sınıfından olup, polis memurlarını ve amirlerini adlî teşkilattan saymıştır. Polisleri, arkadaşları olarak kamuoyuna takdim etmiştir. Bu durum ve bakış açısı, Türk polis teşkilatının hukukî çerçevedeki yerinin tespiti bakımından önemlidir. Ayrıca polise rehber veya kaynak niteliğindeki bir kitabın, doğrudan meslek

⁵ İlan-ı Resmî, *Vakit Gazetesi*, 5 Zilhicce 1296 H. 1-2.

⁶ İlan-ı Resmî, *Vakit*, 1, 5 Zilhicce 1296 H.

⁷ Halim Alyot, *Türkiye’de Zabıta*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2008, 181.

⁸ *Vakit*, 28 Cemaziyel-ahir 1297 H. 2.

⁹ BOA. Y.EE.112-19.

¹⁰ *Vakit Gazetesi*, 28 Rebiülahir 1297 H. 3.

¹¹ Mösyö Bonin’in kontratı için ayrıca bkz. Eyüp Şahin vd., *Türk Polis Tarihinden Belge ve Fotoğraflar*, Ankara: Arşiv ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2012, 41-45.

¹² Emin Osman, *Polis Cüzdanı*, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1304, 2-3.

¹³ Emin Osman, *Polis Cüzdanı*, 4-5.

içinden birisinin eliyle yazılmaması düşündürücüdür. Buna sebebin, polis teşkilatının henüz kurulduğu ve bu nedenle kitap yazacak bilgi ve birikimine sahip kimsenin olmayışı kabul edilmelidir.

2. Vezâif-i Zâbita; Affan Osman

Polis teşkilatı, 1880'li yıllarda hızlı bir şekilde kurumsallaşma sürecinin ardından 1890'lı yıllara gelindiğinde Kanun-i Esasi'nin iyiden iyiye varlığını hissettirmesi ile diğer mevzuatların sayısının iyice artması polisin devlet idaresi içerisindeki yeri ve önemini arttırmıştır. Bunun yanı sıra adli polislik ve eğitimi önem kazanmış, bu alana yönelik çalışmalara gidilmiştir. Özellikle polisin ise hukuk bilgisi açığı gün yüzüne çıkmış ve bizzat Sultan Abdülhamit'in emriyle İstanbul'da meslek içi eğitimi şeklinde kısa süreli eğitimlere başlanmıştır. Kimi otoritelerce buna dersane eğitimi¹⁴ denilmiştir. Ünlü hukukçulardan Manyasizade Refik Bey' ise öğretmenlerden birisidir.¹⁵ Bu eğitimler, devrin önde gelen hukukçuları tarafından verilmiş ve eğitim sonunda kursiyerlere diploma verilmeye başlanmıştır. Ayrıca bu kurstan mezun olan polislerin meslekte yükselmeye ilk tercih edilecekler arasında olduğu belirtilmiştir. Bir nevi polis okulunun ilk provaları yapılmıştır. İşte bu yıllarda Affan Osman imzasıyla "*Vezâif-i Zabita*" isimli kitap kaleme alınmıştır.

Affan Osman Bey, İstanbul avukatlarından ve Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde özellikle Hukuk Mektebi'nin kurulmasında aktif rol oynamıştır. Hukuk ilminin, polisler tarafından bilinmesi gerektiğinden ve henüz polis mektebinin açılmamış olmasından, Fenn-i Hukuk ve Polis Hukuku'nun öğretilmesi zorunluluğundan bu eseri kaleme aldığını ifade etmiştir. Bu eserin, adli mahkemelerin birer icra kuvveti olan polisleri donanımlı hale getireceğine inandığını yazmıştır. Kendisi, 1311 (H. 1893-R. 1895) senesine kadar idari polis ve adli polis görevlerini ifade eden bir eser yayınlanmadığından bahsetmekle birlikte bu eserin, bu anlamda ilk olma özelliğini taşıdığını ifade etmiştir.¹⁶ Anlaşıldığı üzere Affan Osman Bey, bu satırları kaleme alır iken Emin Osman tarafından kaleme alınan Polis Cüzdanı isimli eserden habersiz olmalıdır. Kitabın yazıldığı tarihin, Sultan Abdülhamit tarafından İstanbul'da polisler için meslek içi eğitim formatında meslekî eğitimlerin verildiği yıllara denk gelmesi rastlantı eseri olmasa gerekir. Ayrıca yine kendisinin, İstanbul avukatlarından oluşu ve Hukuk Mektebi kurucuları arasında yer alışı, İstanbul'daki meslek içi eğitimin doğrudan veya dolaylı bir parçası olduğunu düşündürmektedir.

"*Vezâif-i Zabita*", Kitâbcı Arakil tarafından neşredilmiştir. İstanbul, Nişân-ı Berberyân Matbaasında basılmıştır. Matbaa, Eski Zaptiye Câddesi Numero: 61'dedir. Kitap içeriğinde; yazılı ve yazısız hukuk, genel hukuk, idari polis, siyasi polis, adli polis, önleyici hizmetler, yakalama, fail, arama ve yakalama halleri, dokunulmazlıklar, kapitülasyonlar, ihbarname, şikâyetname, tutanak tutma, dilekçe yazma, şikâyetten vazgeçme gibi usuller ile yazışma örneklerine yer verilmiştir. Savcı, sorgu hâkimi, kaymakam, nahiye müdürlerine, polisler ve tüm adli ve idari memurlara yönelik meslekî bilgiye haiz bir eser olduğu vurgulanmıştır. Kitapta Affan Osman'ın önsözüne geçilmeden iki adet kitapla ilgili beğeni yazısına yer verilmiştir. Bunlardan ilki Şûrâ-yı Devlet Bidâyet Mahkemesi Reîsi Fezâil-i Enîsi Saâdetlü Sait Efendi'ye aittir. Yazı şöyledir:

"Şehriyâr ma'âlî-efkâr velî-ni'met terakkî-âsâr efendimiz hazretlerinin 'uhde-i hümâyûnlarında nice ketb ve resâil-i mu'tebere neşr olunmakda olduğu ma'lûmdur. Sûret-i mahsûsada hukûka müte'allik âsârın fâidesi emr-i gayr-ı mechûldür. Zâbita mâddesi hukûk-ı idârenin en mühim aksâmındandır doğrusu bu bâbda ma'lûmât-ı lâzimeyi câmi' olmak cihetiyle, işbu kitâb fevâid-i nisâb bizde birinci def'a olarak zâbitaya müte'allik eser 'unvânına şâyândır. Zâhirde pek sâde görünen Vezâif-i Zâbita'nın pek çok aksâm ve şu'abâtı olub her birinin ehemmiyyet-i mahsûsası vardır. 'Adliyye yok iken zâbita yine var idi. Feyz-i hakk yâver olub, müellif-i 'âlî himmetin daha nice nice böyle te'lîfâta muvaffakiyyeti du'âsıyla vaz'-ı imzâyı tebrîk eylerim."¹⁷

Güncel tabir ile Hâkim Sait Bey, polisin hukukun en önemli bir parçası olduğuna değinmiştir. Diğer taraftan bu kitabın bu alanda ilk olma vasfı gösterdiğini ifade etmiştir. İçeriği ile zengin bilgiler verdiğini dile getirmiştir. Şurası ilginçtir ki adliyenin olmadığı zamanlarda yine zabitanın yani polisin olduğunu vurgulamıştır. Affan Osman Bey'in ise daha pek çok kitaplar çıkarmasını temenni etmiştir. Kitaptan beğeni ile söz eden ve Affan Osman'ın

¹⁴ Yücel Yiğit, "Mektepsiz Polis Kalması: Selanik Polis Mektebi", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar II*, (Edt. Alaattin Aköz ve Doğan Yörük), Konya: Palet Yayınları, 459.

¹⁵ Şahin vd., *Türk Polis Tarihinden Belge ve Fotoğraflar*, 53.

¹⁶ Affan Osman, *Vezâif-i Zabita*, İstanbul: Nişân-ı Berberyân Matbaası, 1311, 2-7.

¹⁷ Affan Osman, *Vezâif-i Zabita*, 2-7.

tebrik eden diğer bir yazı da Girit Vilâyet-i Celîlesi İstînâf Müddeî-i Umûmî-i Sâbıkı Saâdetlü Hamdi Bey Efendi'ye aittir. Günümüz tabiriyle Savcı Hamdi Bey yazısında şunları söylemiştir:

“Vezâif-i Zâbita sernâmesi altında bi't-te'lîf tab' ve bir nüshası i'tâ buyurulan kitâb fevâid-i nisâb mütâla'a olundu. İnzibât ve âsâyiş-i 'umûmîyi muhâfaza ve te'mîn vazîfe-i mühimmesiyle mükellef olan ve sâye-i ma'delet-vâye-i hazret-i Pâdişâhî'de gitdikce kesb-i intizâm ve terakkî etmekde bulunan zâbitamızın aksâmıyla vezâif-i kânûniyyesini ve ba'zı mütâla'ât-ı münâsebeyi câmi olan şu eser-i nefîs me'mûrîn-i zâbitanın tevsî'i ma'lûmâtlarını mûcib ve tarz-ı ifâdede iltizâm buyurulan sâdelik 'umûmun teshîl-i mütâla'alarını müstevcib olacağından muvaffakiyyet-i 'aliyyelerinden dolayı hisse-i 'âcizâneme isâbet eden teşekkürâtı beyân ile tebrik eder ve bu vesîle ile ihtirâmât-ı fâidemin kabûlünü ricâ eylerim. Fî 17 Eylûl Sene 310 [20 Eylûl 1894]”¹⁸

Savcı Hamdi Bey “Vezaif-i Zabita” isimli kitabı okuduğunu ve faydalı bir eser olduğuna kanaat getirdiğini ve son dönemde ehemmiyeti artan polis teşkilatının kısımlarıyla birlikte kanunî bilgilerini artıracığı ve işlerini kolaylaştıracağını savunmuştur. Affan Osman'ın değerlendirmelerini yerinde bulmuş ve kendisini bu tür bir çalışmadan ötürü tebrik etmiştir. Hamdi Bey'in yazısının senesi olarak 1894 verilmiştir. Kitabın baskı yılı ise 1311'dir. Bu tarihin rumi olması muhtemel olduğundan kitabın baskısı senesi 1895 olmalıdır. Diğer taraftan kitabın, bir hâkim ile bir savcıya incelettirilmesi ve her iki meslek mensubundan onay alması bilimsel yönüne işaret etmektedir. Bu manada polis teşkilatının gerçek manada hukukun bir parçası haline geldiği veya getirilmek istendiği açıkça görülmektedir.

Affan Osman “İfade” adlı önsözün ilk paragrafında çeşitli ilmi sınıflarda nice mekteplerin açılmış olduğuna değinmiş, bunlardan birinin de Mekteb-i Hukuk olduğunu ifade etmiş ve yazısına aynen şöyle devam etmiştir:

“Erbâb-ı nezdlerinde âzâde-i îzâh olduğu üzere ekser 'ulûm, yekdiğerine cüz'î, küllî ihtiyâc ve irtibâtdan hâlli bulunmadıklarından 'ilm-i hukûkun dahi 'ilm-i zâbitaya fi'l-asl-ı ihtiyâc ve irtibâtı der-kârdır. Binâen 'aleyh o 'ilmi tedrîse mahsûs bir mektebin lüzûmu dahi âşikâr idi ki vücûd ma'âlfî-nümûd Hilâfet-penâhîleri, bu mülk ve devlete bir 'atiyye-i celîle-i ilâhiyye ve nüsha-i nâdire-i zât-ı hümâyûnları mecmû'a-i kemâlât-ı beşeriyye olan şehriyâr-i 'adâlet-perver ve tâcdâr-ı merâhim göster efendimiz hazretlerinin nazar-ı cihân beyn-i hüsrevânelerinde o ihtiyâc-ı mühim dahi münkeşif olarak polis mektebinin güşâdına müsâ'ade ile mahâkim-i 'adliyyenin kuvve-i icrâiyyesi bulunan me'mûrîn-i zâbitanın mükellef oldukları vezâife müte'allik ma'lûmât-ı dakîkadan behre-mend vukûf olmaları teshîl ve te'mîn buyurulmuştur.

Farîza-i 'ubûdiyyet, her meslek erbâbınca nazar-ı kimyâ-eser velî-ni'met bî-minnetinin mün'atıf olduğu nikâta i'tinâyı îcâb etdireceğine nazaran sâye-i hümâ-vâye-i cenâb-ı tâcdârîde fenni hukûka ve bil-hâssa 'ilm-i zâbitaya müntesib bulunan bu 'abd-i 'âciz dahi mücerred-i zâbita hakkındaki teveccühât mekârim-gâyât şehriyâr-i a'zamîyi tahdîs-i maksad-ı 'ubûdiyât-kârânesiyle killet-i bîdâ'a-i çâkerâneme bakmayarak, şu eser-i nâcizî tahrîr ve neşre cür'et-yâb oldum.

Şimdiye kadar 'ilm-i hukûka müte'allik olarak neşr edilen âsâr meyânında Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiyye'ye dâir müte'addid kitâblar mevcûd ise de bunların ba'zıları nazariyyatdan ve ba'zıları dahi zâbita-i 'adliyye vezâifinden ziyâde vezâif-i hükkâmîdan bâhis ve gâyet mufassal olmakla berâber zâbita-i idâreye 'âid îzâhâtdan da bi'l-küllîye 'ârî buldukları cihetle hem zâbita-i 'adliyye ve hem de zâbita-i idâre vezâifini câmi' bir eserin vücûduna lüzûm-ı kat'î nümâyân idi. O lüzûmu min-gayr-ı haddin takdîr eylemiş olmakdan münba'is ve binâen 'aleyh hüsn-i niyyete dâll bir cür'et netîcesi olan şu te'lîf-i bendegânem, mevzû'unun ehemmiyetiyle mütenâsib mükemmelliyyetden berî olsa bile bu 'abd-ı 'âcizî teşvîk ve taltîf için mazhar-ı rağbet olacağından ümîdvârım. Ma'-mâfih nakîsaya tesâdüf edecek erbâb-ı fazl ve tecârüb tahsîsine himmet buyurulursa bana değil, memleketimize pek büyük hizmet etmiş olurlar.”¹⁹

Affan Osman Bey, polisler için hukuk ilmini öğrenebilecekleri bir mektebin açılması gerektiğinden bahsetmiştir. Henüz polis teşkilatında İstanbul'da Zaptiye Dairesinde kısa süreli dersler verilir iken Affan Osman, bu düşüncenin ötesinde hukuk ilminin öğretilebileceği bir polis mektebinin açılması önerisi ileri sürmüştür. Polis teşkilatında eğitimli personelin varlığı adına polis okulu açılması gereği düşüncesi tespitlere göre ilk defa geçmektedir. Bu yönüyle 1907 senesinden itibaren kurulacak ve sonraki periyotlarda ülkenin genelinde yaygınlaşacak polis okulu açılması fikrinin öncüsü kabul edilebilir.

¹⁸ Affan Osman, *Vezaif-i Zabita*, 2-7.

¹⁹ Affan Osman, *Vezaif-i Zabita*, 2-7.

Vezaif-i Zabıta adı günümüz Türkçesiyle “Polisin Vazifeleri/Görevleri” anlamına gelmektedir. Kitap içeriğinden anlaşıldığına göre adlî polislik ve idarî polislik görevleri ağırlıkla işlenmiştir. Adlî polislik suç sonrası işlemler ile ilgili olup, suçlunun ve suç unsurlarının yakalanması ile ilgili bir hizmet alanıdır. İdarî polislik kavramı ise daha çok kamu düzeni ve barışı ile ilgili hizmet alanına yönelik çalışmaları ifade etmektedir. Bu yönüyle polis teşkilatının ekseriyetle hangi alanla ilgili hizmet gördüğü ve hizmet sırasında yaşanabilecek eksikliklerin neler olduğu doğal olarak anlaşılmaktadır. Affan Osman Bey bu düşünceye paralel olarak bu çalışmayla hem adlî polisliğe dair konuların tek bir eserde toplandığı ve hem de idarî polislikle alakalı ilk defa eser ortaya koyulmuş olduğunu ifade etmektedir.²⁰

Kitap, polis teşkilatına dair Osmanlıca yazılı eser alanında yazılmış ikinci eserdir. Polis Cüzdanı isimli eserde olduğu gibi bu kitabın da yazarı bir hukukçudur. Sultan II. Abdülhamit Dönemi’nde gerçek manada kuruluşunu ve teşkilatlanmasını sağlayan polisin, ehemmiyetinin artmasıyla hele polis eğitiminin belli başlı noksanlıklarının ortaya çıkmasıyla polise kılavuz olması düşüncesiyle kitap kaleme alınmıştır. Özellikle polisin adli ve idari polis olarak kısımlara ayrıldığı sırada görev ve sorumlulukların belirlenmesi ile iş ve işlemleri hakkında açıklayıcı yönü ile öne çıkan bu kitap hem polis mensuplarını aydınlatmış ve hem de ülke genelinde görev yapan polislerin birlik ve beraberlik içerisinde çalışması adına rehberlik eden bir eser neteliği taşımıştır.

3. Polis Rehberi; Ahmet Faik

II. Meşrutiyet İlanı (1908) ile birlikte polis teşkilat yapısında günümüze kadar uzanan izlerin adımları atılmıştır. Sultan Abdülhamit’in ardından ikinci defa köklü yapısal değişimler bu süreç içerisinde meydana gelmiş ve mutlakiyet polisi yerine kılık kıyafetiyle, yaklaşım tarzıyla, demokratik devlet yapısına uyumluluğuyla çok daha farklı bir polis teşkilatı ortaya çıkmıştır. Örneğin askerî yapıyı çağrıştıran “zaptiye” anlayışı terk edilmiş, Zaptiye Nezareti kaldırılmış ve yerine günümüzde kullanılmakta olan “emniyet” kimliği ile anılan Emniyet Genel Müdürlüğü (Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü) kurulmuştur.²¹ Yeni dönemde sürekli eskiye yani mutlakiyete atıf yapılarak yeni polis kavramı kamuoyunda sıklıkla işlenmiştir. Eski düzen yanlısı olup ve ayrıca 31 Mart gerici ayaklanması sırası meydana çıkmayan binlerce polis, meslekten atılmış ve yerlerine yeniden polis alımları yapılmıştır. Bu nedenle hem Meşrutiyet’e uyum sağlayacak ve rejimi ayakta tutacak ve hem de mesleki bilgi ve beceri düzeyini artırmak için başta İstanbul olmak üzere ülkenin dört tarafında polis okulları açılmıştır. Bunun yanı sıra yeni nesil tabir edilecek polisleri eğitmek, kabiliyetlerini artırmak maksadıyla matbuat serbestinin de etkisi ve imkânıyla polis kitaplarında sayısal artış olmuştur.

1909 senesinde İstanbul’da kurulan Dersaadet Polis Mektebi Müdürü Ahmet Faik Bey²², Avrupa polis teşkilatlarını izlemek amacıyla çıktığı Avrupa seyahatinin ardından tüm polislere kılavuz olması hasebiyle “Polis Rehberi” isimli bir kitap kaleme almıştır.²³ 1910 senesi kitabın ilk basıldığı yılda kamuoyunda en azından polis düşünsel hayatında polis mevzuatıyla ilgili bir kitap hazırlanması ve bu kitabın bütün vilayetlerde okutulması yaygın bir görüş olarak ortaya çıkmıştır.²⁴ Bu görüş doğrultusunda hazırlanan kitabın; ilki 1328 H./1910 senesi ile 1330/1914 senesi “*ilaveli*” iki ayrı baskısı mevcuttur. Kitabın ilk baskısı, Dersaadet’te Mürettebeyn-i Osmaniye Matbaasında yapılmıştır.²⁵ İlk baskı kapak üzerinde “*Polis Rehberi*” başlığının altında “*Polisin adlî, idârî, siyâsî, beledî vezâif-iyle atîka, parmak izi ve müdâvât-ı ibtidâiyeden bahistir.*” yazmaktadır. Polisin zaman koşullarına binaen teknikî bilgilere gereksinim duyduğu anlaşılmaktadır.²⁶ Ahmet Faik Bey jandarma sınıfından olup, II. Meşrutiyet Dönemi polis teşkilatında önemli bir yere sahip şahsiyetlerdendir. 16 Mayıs 1325/1909 ile 13 Şubat 1326/1910 yılları arasında polis mektebinin kurucu müdürlük görevini üstlenmiştir.²⁷ Sonraki yıllarda da İstanbul Polis Umum Müdürlüğü görevini yürütmüş²⁸, emniyetçi kimliği gelişmiş bir kimsedir.

Ahmet Faik Bey, kitabın “*mukaddime*” isimli kısmında “Dersaadet Polis Mektebi Müdürü” unvanıyla 16 Mart 1326 yani 29 Mart 1910 tarihli olarak yazmış olduğu önsözde aynen şunları söylemiştir:

²⁰ Affan Osman, *Vezaif-i Zabıta*, 2-7.

²¹ *Takvim-i Vekayi*, Nr.338, 10 Eylül 1325.

²² SGK. EDBA. D. No: MD 115.753.

²³ Ahmet Faik, *Polis Rehberi*, İstanbul: Mürettebeyn-i Osmaniye Matbaası, 1328, 2-3.

²⁴ Şahin vd., *Türk Polis Tarihinden Belge ve Fotoğraflar*, 99-101.

²⁵ Ahmet Faik, *Polis Rehberi*, 2-3.

²⁶ Ahmet Faik, *Polis Rehberi*, 1328, 2-3.

²⁷ “Dersaadet Polis Mektebinin Yeni Bir Muvaffakiyeti”, *Polis Mecmuası*, Sy.124, 1 Nisan 1336 (1920), 424.

²⁸ SGK. EDBA. D. No: MD 115.753.

“Polis mektebine ta’yîn edildiğim zamândan beri polislerin vezâif ve ahvâl ve ma’lûmât-ı müktesebeleri hakkında tedkîkât ve tetbi’âtta bulundurdum. Ahîren umûr-ı zâbitanın tetkîkî me’mûriyetiyle Emniyet-i Umumiye Müdürü Galip Bey Efendi refâkatıyla Avrupa’da vukû’ bulan seyahât-ı âcizî bu husûstaki arzumu ta’mîke vesîle oldu. Mektepteki tecârible Avrupa’daki meşhûdâtı esâs-ı ittihâz ederek bu küçük eseri tab’ ve neşre cesaret ettim. Eser polisliğe aid hemân ilk defa olarak neşr olunan bir eser diye telâkki olunabileceğinden görülecek nevâkis ve hataiyet hüsn-i niyet âcizâneme bağışlanmasını erbâb-ı tedkîk ve irfândan istirhâm eylerim.”²⁹

Kitabın önsöz kısmı yazarın kitabı yazma fikrinin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili bilgi vermektedir. Yazar, polis mektebine yönetici olarak atandıktan sonra polisin görev ve sorumlulukları ve mesleki bilgi ve uygulamaları incelemeye başlamıştır. Bu süreçte polis reformu için Emniyeti Umumiye Müdürü Galip Bey ile birlikte Avrupa’ya seyahat gerçekleştirmişlerdir. Bu seyahat kendisinde polis mesleğine dair kitap yazma isteği uyandırmıştır. Gerek polis mektebindeki tecrübeleri ve gerekse Avrupa polis teşkilatlarındaki izlenimlerini kayda geçirmek için kitabı hazırlamaya cesaret ettiğini ifade etmiştir.

Kitabın ilaveli ikinci baskısı Cihan Kütüphanesi ve Matbaasında 1330 (1914)’te yapılmıştır. İç kapak sayfasında “*Me’mûrîn-i zâbita için ma’lûmât-ı müfide-i câmi’dir.*” yazmaktadır. Kitabın, polis memurları için faydalı bilgileri bir araya getirdiği vurgulanmıştır. 1914’te basımında Ahmet Faik Bey’in “*Dersaadet Polis Mektebi Müdür Sabıkı*” olduğu yazılmıştır. İkinci baskının önsözü içeriği birinci baskı önsözü ile aynıdır. Bu nedenle ikinci baskının önsözüne yer verilmemiştir.³⁰ Kitabın ikinci baskısı sırasında ise Ahmet Bey’in İstanbul Jandarma Alay Kumandanı olduğunu belirtmekte fayda vardır.³¹ Kitabın içeriğinde polisin idari ve adli görev ve sorumluluklarından başka yazışma usullerine dair örnek yazışmalar mevcuttur. Polisin militarist yapısı ile kanun uygulayıcılığı yönüyle alakalı pek çok konulara yer verilmiştir. Suçla mücadelenin yanı sıra suçlu hakkında uygulanacak usul ve esaslar ile uygulamalardaki yansımalarına değinilmiştir. Ardından sosyal ve gündelik hayat içerisindeki sorumluluklarının neler olduğu tek tek ele alınmıştır.³²

Mutlakiyette adliyeden addedilen ve hatta adliyedeki görevlerinin yargı teşkilatından çok daha eski olduğu vurgulanan, hukukçular tarafından meslektaş olarak kabul edilen polislerin, mesleki bilgi ve eğitimini artırmak kitap yazımına II. Meşrutiyet’te de devam edilmiştir. Ancak bu kez kitap yazarı kolluk teşkilatı içerisinde bir kimsedir. Bu yönüyle Polis Rehberi isimli çalışma gerek Polis Cüzdanı ve gerekse Zezaif-i Zabita isimli çalışmalardan ayrılmaktadır. Ahmet Faik Bey, kitabın önsözünde belirttiği üzere kitabının alanında “ilk” olduğunu bahsetmektedir. Kitabın ilk olma özelliği, polis mesleğine dair ilk kitap olmasından değil kolluk (jandarma-polis) içinden bir kimse tarafından yazılmasıyla ilk olmuştur.

4. Polis Efendilere Mahsus Terbiye Ve Malumat-ı Meslekiye; İbrahim Feridun

“Polis Efendilere Mahsus Terbiye Ve Malumat-ı Meslekiye” adlı ders kitabı, Dersaadet 1326 (1910) Çağaloğlu’nda Matbaa-i Hayriye’de basılmıştır. Kitabın yazarı, Dersaadet Polis Mektebi Terbiye-i Bedeniye ve Terbiye-i Meslekiye Muallimi İbrahim Feridun Bey’dir. Bu kısma kadar genel olarak polisin görevlerine dair adlî ve idarî polislik konuları işlenmiş iken, bu konuların yanı sıra ilk defa bu kitapta polisin “fiziki eğitimi” konu edilmiştir. Kitabın yazarı İbrahim Feridun; İstanbul doğumlu olup, Harp Okulu mezunudur. Kendisinin polis teşkilatıyla ilk tanışması, 1907 senesinde Selanik’te kurulan Polis Mektebinde ders vermesiyle başlamıştır. Burada Jimnastik Dersi Muallimliği yapmıştır.³³ 31 Mart 1909 gericî ayaklanmasını bastırmak için Harekât Ordusu ile İstanbul’a gelmiş ve burada çıkarılan *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinde polisiye konularında yazılar kaleme almıştır. Yazıları, idarenin dikkatini çekmiş ve yeni açılacak olan Dersaadet Polis Mektebine 24 Mayıs 1909 tarihi itibarıyla Terbiye-i Bedeniye Muallimi/Beden Eğitimi Öğretmeni olarak atanmıştır.³⁴

“*Feridun*” imzalı “*1 Teşrin-i evvel 326 Çemberlitaş*” yazılı “*Takrîr-i Emel*” başlıklı önsözünde polisin, memleketin muhafazası, emniyet ve asayiş için her zaman büyük gayretler ve fedakârlıklar gösterdiğini ifade etmiştir. Görevini ifa ederken, daima üstün karakter ve ahlakını sergilemesi gerektiğini vurgulamıştır ve buna mecbur olduğunu yazmıştır. İşte tam bu noktada polise hizmet etmek emeliyle bu kitabı kaleme aldığını ifade etmiştir. Kendisinin şimdiye kadar gerek Selanik ve gerek Dersaadet Polis Mekteplerinde arkadaşlarından gördüğü saygı

²⁹ Ahmet Faik, *Polis Rehberi*, 2-3.

³⁰ Ahmet Faik, *İlaveli Polis Rehberi*, İstanbul: Cihan Kütüphanesi ve Matbaası, 1330, 2-3.

³¹ SGK. EDBA. D. No: MD 115.753.

³² Ahmet Faik, *İlaveli Polis Rehberi*, İstanbul: Cihan Kütüphanesi ve Matbaası, 1330, 2-7.

³³ Eyüp Şahin, *1907’den 200’e Polis Okulları*, Ankara: APK Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2001, 20-21.

³⁴ EGM. PDB. C-5035.

ve hürmet ile teşviklerinin kendisini, bu kitabı yazma fikrine ittiğini dile getirmiştir. Mektebin geçen Ramazandaki bir aylık tatilinden yararlanarak eksikliklerini tamamladığını, kitapta kullanılacak fotoğrafların ise tedarik edilerek Viyana'ya gönderip kalıplarını yaptırdığını izah etmiştir. Sonradan lüzum gördüğü beş altı resmi de yerli sanatkârlara çizdirdiğini kaleme almıştır. Bu gibi kitaplardaki resimlerin, grafiklerin mütalaa ve tetkikte faydalı olacağını bildiğinden epeyce bir masraftan kaçınmadığını ifade etmiştir. Yani kitaba çok masraf ettiğini dile getirmiştir. Kitaba bir hayli resim koyduğunu açıklamıştır. Kitabın içeriğinde tercümeden başka kendisine ait kısımların da olduğuna değinmiştir. Kitabın, dar bir zamanda yazılması sebebiyle noksanları veya hatalarından ötürü bağışlanmasını talep etmiştir. Maksadının, iyi niyetle vatana ve polisin gelişimine hizmet etmek olduğunu vurgulamıştır. Son olarak satırlarına şöyle son vermiştir: *“Eğer şu nâciz eserimle -her gün bir kat daha tekemmülünün en samimi temenni-kârı bulunduğum- zâbitamıza ufak bir hizmete muvaffak olabildiysem -kazanacağım mükâfat-ı mânevîyeyi düşünerek- kendimi bahtiyar sayarım.”*³⁵

Kitap, İbrahim Feridun Bey'in hem Selanik ve hem de Dersaadet Polis Mektebinde beden eğitimi öğretmeni olduğu sıradaki tecrübeleri ile Avrupaî bir eserden alıntılardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Eserde bol miktarda resim veya fotoğraf kullanılmıştır. Polisin suç ve suçlu ile mücadelede yakın savunma taktiklerine dair fikirler veren bu kitabın sonraki yıllarda başka eğitimler tarafından geliştirilerek yeni basımları yapılacaktır. Bu manada kitap alanında ilk olma özelliğini taşımaktadır.

5. Fenn-i Fotoğrafya; Komiser Muavini Corci

Corci Efendi, Dersaadet/İstanbul Polis Mektebi idari heyetindedir. Kendisinden, fotoğrafçılık ile ilgili ders kitabı hazırlanması talep edilmiştir.³⁶ Bu nedenledir ki kitap, polis mekteplerine mahsus olarak basılmıştır. Basım yılı 1328 yani 1912 senesidir. Osmanlı Meziyyet-i İktisadiye Matbaasında resimli olarak basılmıştır. Kitabın iç sayfasında *“Her hakkı Dersaadet Polis Mektebinde Mahfuzdur.”* yazmaktadır. 1912'deki baskısı, tab'-ı evveldir yani ilk baskısıdır. Kitap içeriğine bakıldığında tercüme eser olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın önsözü şöyledir:

“Dersaadet Polis Mektebinde tadrîs edilmekte olan fotoğraf kitâbının pek muhtasır olmasından nâşî bu bâbda verilen izâhât-lâzimeyi bilâhère talebenin ferâmûş eyledikleri tecârüb-i adîde ile sâbit olduğundan, işbu mahzûrun ref ve izâlesi esbâbının istikmâli zımnında meslektaşlarıma bir fotoğraf makinasıyla buna müteferri her bir aksâmın derc ve tersîmiyle ve tafsîlât-ı mukteziye i'tâsıyla (bir kelime okunamadı) tahrîri kendi şiveme göre bit-tertib sâhe ârâsı intişârına cür'et ve binâenaleyh zuhûr edecek hatayât ve nekâizin hüsn-i niyetime bağışlanmasını lüzûmunu eryâb-ı fenn ve san'atdan istirhâma müsâraat eylerim efendim.”³⁷

Kitabın önsözünün altına *“Yıldız 1 Mart sene 328 Corci”* kaydı düşülmüştür. O halde kitabın önsözünün Yıldız Sarayı'nda yazıldığı aşikârdır. Ayrıca bu ibare, Dersaadet Polis Okulunun “Yıldız Sarayı” içerisinde kurulduğunu göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Corci Efendi, kitabın önsözünü Yıldız'da Dersaadet Polis Mektebinde kaleme almıştır. Corci Efendi ise polis teşkilatından olup, yönetici sınıfından; komiser rütbesindedir.³⁸

Kitabın önsözünden anlaşıldığı üzere polis okulunda okutulan bir fotoğraf kitabı bulunmaktadır. Yalnız kitap, oldukça kısaltılmış bir haldedir. Bu haliyle kitaptan belli bir fayda elde edilememektedir. Kitap bilgileri, öğrenciler tarafından kısa sürede unutulmaktadır. Bu yönüyle mahzurludur ve bu eksiklik giderilmelidir. Kendisinin bu maksatla kitabı kaleme aldığını ifade etmiştir. Kitap incelendiğinde fotoğraf ve fotoğrafçılık hakkında genel ve geçmiş bir bilgiye yer verildiği görülmektedir. Bilimsel anlatımı ilk evvel dikkat çeken hususlardandır. Diğer taraftan fotoğraf makinasının parçaları, fotoğraf çekimi, baskısı, karanlık odası gibi atölye çalışmalarının neler olduğundan bahsetmektedir. Parmak izi ve çalışmaları da eserin büyük bir kısmında yer verilen konulardandır. Suç ve suçlu ile mücadelede ve en önemlisi delilden şüpheli veya sanığa gitmede devrim yaratan parmak izi ve teknik cihazlarla izlerin kaydı polis okullarından itibaren öğretimi günümüz Türkiye'sinde dahi rastlanmayan bir durumdur.

Tam adıyla *“Polis Mektebine Mahsus Resimli Ameli ve Nazari Fenn-i Fotoğrafya”* isimli kitabın alanında ilk olmadığı ve daha öncesinde benzer nitelikte bir fotoğraf kitabının olduğu aşikârdır. Bu kitabın kim ve ne zaman çıkarıldığı hakkında bilgi yoktur. Polis okulunun henüz üç yıldır eğitim hizmeti verdiği dikkate alınır ve Fenn-i Fotoğrafya kitabının 1912'de basıldığı düşünülürse bahsi geçen kitabın, 1909-1912 tarihleri arasında polis mektebinde

³⁵ İbrahim Feridun, *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malumat-ı Meslekiye*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye, 1326, 3-4.

³⁶ EGM Arşivi, Cedit No. 3302.

³⁷ Corci, *Fenn-i Fotoğrafya*, Dersaadet: Osmanlı Meziyyet-i İktisadiye Matbaası, 1328, 2.

³⁸ Corci, *Fenn-i Fotoğrafya*, 2.

okutulduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan teknik ve bilimsel yönü ağır; Fenn-i Fotoğrafya kitabı, kolluk mensubu birisi tarafından kaleme alınmasıyla dikkat çekmektedir. Çalışmamızın zaman aralığında kolluk mensupları tarafından kaleme alınan üçüncü kitaptır.

6. Polis Dersleri; Hasan Niyazi

"*Polis Dersleri*" isimli kitap, Dersaadet'te Kasbar Matbaasında 1329 senesinde yani 1913'te Mülkiye Kaymakamlarından Hasan Niyazi Bey tarafından kaleme alınmıştır. Tespit ettiğimize göre ilk defa bir mülkiyeti tarafından polis mesleği hakkında bir kitap kaleme alınmıştır. Kitabın başlığının altında "*Zâbita-i adliye me'mûrları demek olan polisler için kavânîn ve ahlâka, vezâif-i ictimâiyeye, ahkâm-ı meşrutiyete, terbiye ve intizâm-ı askerîye ve polislik vezâifinin aksâm-ı mütenevvîyasına dâir bilinmesi lâzım gelen en mükemmel ve yeni ma'lûmâtı câ'm' olmak üzere suret-i mahsûsada tertîb edilmiştir*"³⁹. yazmaktadır. Kaymakam, polisin daha çok adli teşkilattan sayılması gerektiğine işaret etmiştir. Bu nedenle kitabın kanunlara, polis ahlakına, Meşrutiyet rejimine, askeri intizam ile polisin görev ve sorumlulukları ile işlerinin taksimine dair yazar deyişle en mükemmel ve yeni bilgilere sahip kitap olarak sunumunu yapmıştır.

Kitabın içeriğinden bahsedildikten sonra fihrist bilgisi verilmiştir. Ardından da "*mukaddime*" kısmına geçilmiştir. Önsöz manasındaki mukaddime aynen şöyledir:

"Asâyîş ve intizâmın ve her memleket için her şeyden evvel vücûdu şart olan emniyetin en muhterem alâkadâr ve muhâfızları olmak ve kavânîn-i mevcûdenin (bir kelime okunamadı) hükkâmına bil-fiil çalışmakla mükellef bulunmak gibi pek mühim ve nâzik vezâifin icrâsına polisler me'mûrdur.

Hükûmet kavânîne, kânûnun ve ahkâm-ı cezâiyyenin mevâdd-ı müteallike ve mühimmesine vukûf ile berâber Meşrûtiyet idâre-i kavâidine, polisliğe müteallik vezâif-i umûmiyyesine, ahlâk, (bir kelime okunamadı) beşeriyyenin en ehemmiyetli mevâddına, el-hâsıl hakîki bir polis için bilinmesi iktizâ eden şeylere dâir ma'lûmât-ı esâsiye hâsıl etmek polisler için ikdâm-ı vezâifindendir.

İşte âcizleri bu cihetleri nazar-ı i'tibâra alarak ve asr-ı hâzır terakkiyatını da gözeterek 'Polis Dersleri' nâmıyla şu risâleyi vücûda getirdim. Muhteviyâtı da fihristinin mütâlaasıyla yek-nazarda anlaşılacaktır.

Ancak polislere aid vezâifin kesriyyetiyle berâber (bir kelime okunamadı) ma'lûm ve bunların bir kıs-s-ı mühimi tatbikat ve amelîyat ile öğrenileceği gibi bu vezâifin kaffe-i teferrûatıyla bir arada tasnîfindeki imkânsızlıkta derkâr bulunmasına binâen işin daha ziyâde tasrîhini ve teferruatıyla emsâl-i adîdesinin beyânını da polis mektepleri muallimine terk ve tevdi' ediyorum. Maksadım, bu husûsta tarz-ı umûmîde olmak üzere bir esâs vücûda getirmek sûretiyle vatanıma ve onun te'mîn-i selâmet ve saâdetine hâdim zâbitaya bir hizmet nâcîzâne ifâsıdır. Buna muvaffak oldumsa ne büyük şeref!"⁴⁰

Hasan Niyazi, her memleket için asayiş ve kamu düzeninin her şeyden önce geldiğini, polisin emniyetin muhafızı ve kanun ile kuralların uygulayıcısı olduğunu yazmıştır. Bu uğurda bilfiil çalıştığını, emniyeti sağlamakla mükellef bulunduğunu ve bu nedenle polisin pek mühim bir görev ifa ettiğini dile getirmiştir. Hükümetin kararlarına, kanunların ve ceza kaidelerine vakıf olunması gerektiğini belirtmiştir. Polisin hem hükümetin ve hem de adaletin icra kuvveti olduğuna dikkat çekmiştir. Hakiki bir polis tabiri oldukça dikkat çekicidir. Kanun ve nizamlara sahip, bilgin kimselerin ancak hakiki polis olduğu vurgusu yapılmıştır. Meşrutiyet ile birlikte gerçek manada uygulamaya geçirilen Kanun-i Esasi ve hukuk piramitlerinin bu hakiki polisler ile anlaşılacağı aşikârdır. Polisin bir hukukçuya yakın bilgi birikimine sahip olması gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu yönleriyle yazar, hakiki polis yetiştirmek ve asrın ilim ve irfanına sahip ileri bir düzeyde ders kitabı meydana getirmek istediğini dile getirmiştir. Bu kitabı kaleme alarak vatanın selameti ve saadeti için mücadele eden polise hizmet etmek istediğini belirtmiştir. Diğer taraftan da polisin görevi gereği saha uygulamaları bulunduğuna ve teorinin sahada tatbikiyle başarılı sonuçlar elde edilebileceğine ve bu nedenle polis mektebi öğrencilerine önemli görev düştüğüne değinmiştir.

³⁹ Hasan Niyazi, *Polis Dersleri*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1329, 2.

⁴⁰ Hasan Niyazi, *Polis Dersleri*, 5-6.

Kitabın, polis mektebi için hazırlanmış olduğu görülmektedir. Bu zamana değin hukukçu (hâkim, savcı, avukat) kolluk (jandarma ve polis) kimliğine sahip kimselerin yanı sıra bir mülkiyeli tarafından ilk defa polis mesleği hakkında bir kitap kaleme alınmıştır. 1845'ten bu yana polisin askerîden uzak mülkiyeli olduğu vurgusu dikkate alınacak olursa bir mülkiyeli tarafından polis kitabı yazılması oldukça anlamlıdır. Ayrıca polis mektebi dışından birisinin, polis mektebi adına yazmış olduğu bir eser olduğu da akıldan çıkarılmamalıdır. Kitap, 118 sayfa olup henüz transkripsiyonu yapılmamıştır. Polis eğitimi ve Meşrutiyet polisinin yaklaşım tarzını belirleme ve tespit etme bakımından önemli bir kaynak olmalıdır.

7. Mecelle-i Vezâif-i Zâbıtâ; Zeki Bey

Kitap, İstanbul Polis Mektebinde okutulan Kavânîn Dersi notlarından oluşmaktadır. Kanunlar ile uygulanışı hakkındadır. Kitabın iç kapak sayfasında "*Kavânîn ve Tatbîkât Derslerinin Hulâsâlarını Hâvî Ve Vezâif-i Zâbıtaya Müteallik Ma'lûmâtta Bahs ve Evrâk-ı Adliye Nümûnelerini Muhtevîdir.*" yazmaktadır. Polis görev ve sorumluluklarından bahsedildiği üzere ayrıca adlî yazışma örneklerine yer verildiğinin kaydı düşülmüştür. Kitabın müellifi yani yazarı kısmında "*İstanbul Polis Mektebi Müdürü Ve Sâbika-i Kavânîn ve Tatbîkât Muallimi Mekteb-i Hukuk Me'zûnlarından Zeki*" yazılmıştır. Kitabın yazarı, hukukçu kimliği ile öne çıkan Zeki Bey'dir.⁴¹ Kendisi Hukuk Mektebi mezunudur.⁴² Müdürlük görevinden önce aynı okulda Kavânîn ve Tatbîkât Dersi öğretmenliği yapmıştır. Bu unvanla *Polis Mecmuasının* 1 Ağustos 1329/1913 tarihli sayısında "*Polis Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmiye ve Polis Nizamnâmesi*" adlı bir yazı kaleme aldığı görülmektedir.⁴³ Anlaşıldığı üzere Zeki Bey hukukçu kimliği ile yazı yazmaya meyilli bir şahsiyettir.

Mecelle-i Vezâif-i Zâbıtânın basım yılı 1330 yani 1914 senesidir.⁴⁴ Sene itibarıyla anlaşılmaktadır ki Zeki Bey İstanbul Polis Okulu Müdürüdür. Bu göreve 9 Kanun-ı sani 1329 (1924) tarihinde atanmış ve 1 Mayıs 1330 (1924) tarihine kadar buradaki görevini sürdürmüştür.⁴⁵ Polis okulunda muallim iken müdürlüğe getirildiği aşikârdır. Polis okulu yönetiminde gerek çekirdekten gelme ve gerekse hukukçu bir kişinin idarenin başına gelmiş olması takdire şayandır. Bu usulün uzunca yıllar uygulanması halinde Türk polis teşkilatı tarihinde nasıl sonuçlar doğurabileceği ve Türk polisinin hukuk kimliği ile hukuk devletine meyli ölçüsü tartışılmalıdır.

Kitabın 1914 baskısı, ikinci baskısıdır. İstanbul'da Ahmet Kâmil Matbaasında basılmıştır. Zeki Bey, kitabın önsözünü 12 Nisan 1330 yani 25 Nisan 1914 tarihinde yazmıştır. "*İfâde-i Mahsûsa*" adlı önsözü aynen şöyledir:

"Dersaadet Polis Mektebinde Kavânîn Muallimi bulunduğum zamân talebeye teshîlât olmak üzere takrîrler hülâsasından mürekkeb olmak ve ders programına muvâfık bulunmak şartıyla tab' ve neşr eylediğim 'Kavânîn' nâm eserin gerek kavânîn nizâmâtta vukûa gelen tebeddülât ve gerek ders programında icrâ edilen tahavvülât hasebiyle yeniden tab' ve neşri lâzım gelmiş olmağla mezkûr eserin programa muvâfık ve polis efendilerin müktesebât ve meslekiyelerine kâfi gelecek derecede ta'dîl ve ıslâh edilmek sûretiyle ikinci defa olarak ve 'Mecelle-i Vezâif-i Zâbıtâ' unvânı verilerek tab' ve neşrine cür'et kılındı."⁴⁶

Zeki Bey bu kitabın öğrencilere kolaylık olması hasebiyle özet şeklindeki ders notlarından meydana getirildiğini ifade etmiştir. Kitabın ilk baskısını, kavânîn muallimi olduğu sırada yapıldığını ve şimdiki ikinci baskısının ise gerek kanun değişikliklerinin ve gerekse dersin, ders programı içeriğine uyumlu hale getirilmesinin bir sonucu olarak yapıldığını ifade etmiştir. Kitapta hukukî konular ile polisin bağlantısı ve ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Örnek olay çalışmasına gidilmiştir.

II. Meşrutiyet'te polis kitaplarının, polis mektebine mahsus olarak ve alanında uzman kişilerce çıkarıldığı görülmektedir. Kitap yazarlarının ekseriyeti polis okulu öğreticilerindedir. Bu öğreticilerin büyük çoğunluğu ders notlarından kitap çalışmalarına yönelmişlerdir. Bazıları ise daha önce yayımlanmış, yabancı eserlerden tercüme etmek suretiyle eserlerini ortaya koymuşlardır. Bazı kitapların ise kanun değişiklikleri nedeniyle birkaç defa okul idaresince yeniden basıldığı görülmektedir. Bu manada II. Meşrutiyet ortamında ve Umumî Harb'e kadar geçen sürede Osmanlı yönetiminin asrın gereklerine ve zamanın koşullarına göre polis eğitimini sağlamaya

⁴¹ Zeki Bey, *Mecelle-i Vezâif-i Zâbıtâ*, 2. Baskı, Dersaadet: Ahmet Kâmil Matbaası, 1330, 1.

⁴² İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Polis Okulları: Eğitim", *SÜTAD*, Güz 2015; (38): 103-130.

⁴³ Zeki Bey, "Polis Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmiye ve Polis Nizamnâmesi", *Polis Mecmuası*, Sy.2, 1 Ağustos 1329 (1913), 26.

⁴⁴ Zeki Bey, *Mecelle-i Vezâif-i Zâbıtâ*, 1.

⁴⁵ "Dersaadet Polis Mektebinin Yeni Bir Muvaffakiyeti", *Polis Mecmuası*, Sy.124, 1 Nisan 1336 (1920), 424,

⁴⁶ Zeki Bey, *Mecelle-i Vezâif-i Zâbıtâ*, 1.

çalıştığı söylenebilmektedir. Ancak 1914 sonrası Umumî Harb'in patlak vermesi ve savaş koşulları nedeniyle başta İstanbul olmak üzere tüm yurttaki polis okulları kapatılmıştır. Bu nedendir ki polis kitabı basımı sekteye uğramıştır. Mütareke Dönemi'ne girildiğinde İstanbul'da polis mektebinin yeniden açılması ve eğitime başlamasıyla polis kitap basımında ciddi sayıda artış görülecektir.

8. Rehnûmâ-i Zâbita; Mustafa Galip Bey

Mütareke Dönemi yıllarında⁴⁷, 1919 Ağustos ayının başında, işgal altında İstanbul'da polis mektebi yeniden eğitime açılmıştır. Açılış tören eşliğinde gerçekleşmiş ve törende daha önce isminden bahsettiğimiz İbrahim Feridun Bey tarafından polisin toplumsal hayattaki yeri ve önemine dair bir konuşma yapılmıştır. Bu dönemde mektep, 70 kişilik bir kontenjan ile birlikte üç aylık tahsil devresine başlamıştır. İşgalin neticesi olmalıdır ki İngiliz polislerinden Mr. Bayçılar da mektep öğretmenleri arasında yerini almıştır.⁴⁸

Sabah gazetesinin ifadesiyle “mütarekeyi müteakip ahiren (son olarak) küşad olunan (açılan)” İstanbul Polis Mektebi Müdürü Mustafa Galip Bey'dir.⁴⁹ Kendisi Beyrut ve Dersaadet Polis Mektepleri'nde uzun yıllar öğreticilik ve müdürlük görevleri üstlenmiştir.⁵⁰ İstanbul Polis Mektebi Müdürlüğüne ise 1 Mayıs 1330 (1914) tarihinde getirilmiştir.⁵¹ Anlaşıyor ki Mütareke Dönemi'ne kadar bu görevini sürdürmüştür. Galip Bey aynı zamanda mektebin terbiye-i meslekiye muallimidir. Bu doğrultuda Rehnûmâ-i Zabita kitabını hazırlamış ve 1920 senesi İstanbul'unda Mahmut Bey Matbaasında bastırılmıştır. Kitabın polisliğe dair sosyal ve tarih alanlarına yoğunlaştığı görülmektedir. Örneğin polisin tarihi ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir:

“Bizde esâslı polis teşkilâtı Cennetmekân Sultan Mecîd Hân Hazretleri zemânında Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu'ndan sonra başlar. Evvelce Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesine merbût olmak üzere Zabtiyye Nezâreti ve maiyyetinde İstanbul Polis Müdüriyyeti bulunuyordu. Meşrûtiyyet'ten sonra Zabtiyye Nezâreti teşkilâtı lağv edilerek Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti ihdâs edilmiş ve bir müddet sonra Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesine merbût olmak üzere İstanbul Polis Müdüriyyet-i Umûmiyyesi teşkilâtı yapılmıştır. İstanbul Polis Müdüriyyet-i Umûmiyyesi teşkilâtınca Müdüriyyet-i Umûmiyyeye merbût yirmi dokuz merkez me'mûrluğu ile Büyük Ada, Haydarpaşa, Beykoz, Makriköy, müteferrika komiserlikleri ihdâs edilerek İstanbul'un âsâyiş ve inzibâtı taht-ı te'mîne alınarak bir şebeke-i inzibâtiyye teşkil edilmiştir.”⁵²

Esaslı polis teşkilatından kastı, Batı tarzı polis adıyla anılan kolluk birimi olmalıdır. 1839 Tanzimat Fermanı'na atıf yaparak, polisin hukuk devleti atılımı doğrultusunda ortaya çıkan bir kuruluş olduğunu vurgulamıştır. Ardından bu kuruluşun 1920'lere kadar merkez teşkilatı içerisinde geçirmiş olduğu evrelerden bahsetmiştir. Diğer taraftan polisin tertip, düzen ve görevlerine değindikten sonra İstanbul'da ne kadar cadde, sokak, han, otel, otomobil, kamyon yani sosyal hayata dair isim varsa hepsini bir katalogta toplamış ve kitabında yer vermiştir. Özellikle bu adres kataloğu, işgal dönemi İstanbul'u merak edenler için son derece kayda değer bir çalışmadır.

Polis Mecmuası Müdürü Florinalı Nazım Bey, kitabın basımından haberdar olunca kendi köşesinde kitabın tanıtımını yapmıştır. Bu kitabın muhteviyatının, polisiye işleriyle alakadar olanların ve bilhassa polis mesleğine yeni girenlerin ve ayrıca polis mektebine giremeyen, eğitim almadan göreve başlayanlar için son derece faydalı olduğunu belirtmiştir. Bu kimselerin çok kısa bir sürede bu kitabı almak isteyeceklerini ifade etmiştir. Kitabın aşağıdaki fihristi bilgilerini vererek kitabın içeriğini tanıtmıştır:

“Polisin târifçesi, polisin resmi kıyâfeti,⁵³ kalpak, ceket yakası, yazlık ceket, pantolon, kaput, potin ve çizme, apolet, bel kayışı ve meç, kılıç, resmi apolet, yağmurluk, brownik tabancası, tabanca bakımı, tabancanın temizliği, temizlik kaideleri, nâmlû içinin temizliği, nâmlû içindeki pasların temizliği, tabancanın diğer kısımlarının temizliği, ateş almayan fişekler, atış ta'lîmi, nîşân tertibâtı ve nîşân almak, esâs vaz'iyeti, resmî ta'zîm, dururken, yürürken ve i'fâ edileceği zaman resmî

⁴⁷ Mütareke Dönemi İstanbul polisinin vaziyeti için ayrıca bkz. Yücel Yiğit, *İstanbul Polis Müdürü Halil Nedim Aşuroğlu'nun Kaleminden Mütareke İstanbul'u* Türk Polis Tarihinin Kökenleri, Edt. Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2017, 516; Eyüp Şahin, *Mütareke Döneminde İstanbul Polisi*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2016.

⁴⁸ *Polis Mecmuası*, 1 Eylül 1335,331.

⁴⁹ *Sabah*, 1 Teşrinisani 1335, 3.

⁵⁰ Mustafa Galip (Baysanlı) hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Yücel Yiğit ve Yasin Özdemir, *Fahişeler Hayatı ve Redâet- Ahlakıyye*, İstanbul, 2021.

⁵¹ “Dersaadet Polis Mektebinin Yeni Bir Muvaffakiyeti”, *Polis Mecmuası*, Sy.124, 1 Nisan 1336 (1920), 424,

⁵² Mustafa Galip, *Rehnuma-i Zabita*, 2-5.

⁵³ *Polis Mecmuası*, Sy.129, Y.7, 391, 1 Eylül 1336 (1920).

ta'zîm, polis me'mûrlarının me'zûniyeti, nezâket, astın üstüne karşı davranışları, merkeze yeni gelen hakkında yapılacak muamele, nöbet, nokta, devriyeye, polisin noktada vazifesi, devriye, gece devriyesi, nokta ve devriyede yasak olan durumlar, polis memuru hangi vasıflara sahip olmalıdır, polisin ahali ile teması, şikâyet, dilekçe, yangınlarda alınacak tedbirler, polisin büyük merfîsim ve alâylarda alacağı önlemler, cenâze alayları, ihtilal, cânîlerin rûh halleri, suçluların rûh hâlleri, serseriler, şüpheli bir şahsın yakalanması ve adliyeye sevki, polis me'mûrlarının silâh kullanabileceği hâller, hırsızlar ve kullandıkları alet ve gereçler, kasa hırsızları, karmanyolacılar, yankesiciler, hâne hırsızları, pencereden giren hırsızlar, dolandırıcılık, tavgılar, tırnakçılar, mantarcılar, tehditçiler, kumârhâneler, hamâmlar, meyhâneler, fâhişeler, umûmhâneler, kalpazanlık, esrâr kahveleri, hân ve oteller, tiyatro ve balolar, İstanbul, Beyoğlu, Boğaziçi, Kadıköy, Adalar, Kartal'a kadar tüm sokaklar ve câddelerin isimleri, apartmanlar, oteller, hânlar, hamâmların bulunduğu sokak, câdde ve merkezlerin esâmisi, resmî dâireler, fabrikalar, gazinolar, hastahâneler, otomobiller, kamyonlar, garajlar, otomobillerin kaç beygir kuvvetinde olduğu, kimlerin mâlî bulunduğunu ve bunların buldukları mahalleri alfâbetik sırayla vermiştir."⁵⁴

Florinalı Nazım Bey *"eserde gördüğümüz başlıca noksanlıklar"* başlığı altında kitabın içeriği hakkında *"fihristinin"* olmadığını, kitabın sonunda *"hata ve sevap cetveline"* yer verilmediğini yazmıştır. Diğer taraftan kitabın çıkarılması için fiyat konusunda yapılan büyük fedakârlığın bilinmesine rağmen masraf konusunda bilgilendirme yapılmamasını eksiklik olarak kayda geçmiştir. Son olarak *"Umûr-ı zâbitamıza rehber-i vezâif olabilecek nâfi (yararlı) bir te'lîf vücûda getirmesinden dolayı Galip Bey'i hassâten şayân-ı takdîr tebrîk ederiz."*⁵⁵ diyerek kitabın, polis teşkilatına yararlı bir eser olmakla polise rehberlik edeceğini ifade etmiştir. Ardından konuyu Mustafa Galip Bey'e getirerek kendisini tebrik etmiştir.

Florinalı Nazım Bey, 1919 senesinde Polis Mecmuası Müdürü olarak İstanbul Polis Mektebi Müdürü Mustafa Galip Bey ile bir araya gelmiş ve okul ve polis eğitimi hakkında görüş alışverişi yapmışlardır.⁵⁶ Ancak kitap hakkında eleştirilerini sıralamaktan çekinmemiştir. Resmi kaynaklarla basımı yapılan bir kitabın şekil ve usul esaslarına göre daha ciddi hazırlanması gerektiğini ifade etmiştir. Kitap basım maliyetinin verilmemesini şiddetle tenkit etmiştir. Özellikle mütareke koşullarında mali kaynakların yetersizliğinin hat seviyede olduğu yıllarda maliyet sorgusu son derece önemlidir.

9. Musattah Kroki Ve Plan Dersleri; Bedri Bey

Mütareke Dönemi'nde çıkarılan kitaplardan bir diğeri ise *"Musattah Kroki Ve Plan Dersleri"* isimli çalışmadır. Kitabın muharriri (yazarı) Bedri Bey'dir⁵⁷ ve kendisi için kitabın iç sayfasında *"Dersaadet Polis Mektebi Dâhiliye Müdürü Ve Kroki Muallimi Mülâzım-ı Evvel Bedri"* kaydı yazmaktadır. Yine kitabın iç sayfasında eserin *"Polis Mektebine Mahsus"* olduğu kaydına yer verilmiştir.⁵⁸ Bedri Bey, polis okulu idari heyetinden olup ve aynı zamanda okulun kroki muallimidir. Kitabı, İstanbul'da Cihan Matbaasında 1337 (1921) tarihinde polis mektebinde okutulan Kroki Dersi için bastırılmıştır. Yazar, kitabın girişinde önsöz yerine *"Me'mûrîn-i Zâbitaya Krokinin Lüzûm ve Fâidesi"* başlığıyla bir yazı kaleme almıştır. Yazı aynen şöyledir:

"Me'mûrîn-i zâbita esnâ-yı tahkîkât ve tedkîkâtta vukûâtın mahall-i cereyânı olan mîntika ve binâların şekil ve tarzı ve taksîmât ve ib'âdı hakkında ekseriyetle tasvîr ve ta'rîf ahvâle mecbûr olurlar ki tanzim edecekleri zabt varakalarına veyâ rapor veyâhût diğeri evrâk-ı müteferri'sine mahall-i vak'anın vüs'ati ve teferruâtının kesreti nisbetinde satırlar ve sahîfeler dolusu ibâreler ilâvesine ihtiyâç görür. Muhâtabı kırâet ve mütâlaa esnâsında sui telakki ve tefehûme ducâr etmemek üzere ta'rîf ve tasvîri hâvî yazılacak yazıların tertîb ve tanzîminde tesâdüf edilecek müşkilât ve izâe edilecek kıymetli zamânlara acımakla berâber mütâlaa edecek zâtın bu i'bâreleri okumak sâyesinde mahall-i vak'ayı tasavvur ve hey'et-i umûmiyyesini zihninde tecessüm ettirebilmesi için ne derecede i'mâl fikr etmesi lâzım geleceğini düşünmek icâb eder.

Gerek tahrîr ve gerek mütâlaa esnâsında ihtiyâr edilecek dikkat ve i'tinâlara rağmen meşgûliyetin kesreti, vukûâtın sür'atle ta'kîb edilerek safahât-ı günâ günün tevâli ettirilmesi, efkârın vukuat-ı mütenevvia ile meşbû' bulunması, zihnin ba'zı nukâta saplanarak diğeriyle ehemmiyet verilmemesi gibi bir takım maddî ve ma'nevî müesserât dolayısıyla (bir kelime okunamadı)

⁵⁴ *Polis Mecmuası*, Sy.129, Y.7, 1 Eylül 1336 (1920), 392,

⁵⁵ *Polis Mecmuası*, Sy.130, Y.7, 1 Teşrin-i evvel 1336 (1920), 408.

⁵⁶ *Polis Mecmuası*, 1 Kanunievvel 1335, 370-371.

⁵⁷ Bedri Bey, Galatasaray Lisesi mezunudur. Ardından Hukuk Mektebini bitirmiştir. İstanbul'da Galatasaray Lisesi dâhil olmak üzere birçok okulda öğretmenlik yapmıştır. <https://www.gsl.gsu.edu.tr> (07.10.2021)

⁵⁸ Bedri Bey, *Musattah Kroki ve Plan Dersleri*, İstanbul: Cihan Matbaası, 1327, 1-4.

edilecek hatâların mütâlaade ma'rûz kalacak sûi telakkilerin zuhûrî muhtemeldir. Binâenaleyh küçük bir yanlışlığın te'sîriyle ba'zı hakâyıkın veyâhût maksad-ı asliyenin zıyâına meydân vermemek için – Adliye Nezâretinin vâki' olan emr-i ta'mîmi vechle – bu bâbda tanzîm edilecek evrâka mahall-i vak'ayı musavver bir kıt'a krokinin rabt edilmesi müceb-i muhassenâdır.”

Bedri Bey ardından krokinin türlerinden bahsetmek üzere çalışmasına devam etmiştir. Kitabın iç kapak sayfasında biri Osmanlıca ve diğeri Latin alfabesiyle yazılı notlar bulunmaktadır. Bunlardan Osmanlıca olanı 24 Mart 327 tarihli olup Bedri Bey imzalıdır. Yazıda “*Polis Kumandanı İzzetlü Kemal Beyefendi Hazretlerine arz ve takdim olunur.*” denilmiştir. Anlaşıldığı üzere Bedri Bey bu kitabı, 1921 senesinde Kemal Bey'e takdim etmiştir. Diğer Latin alfabesiyle yazılan notta “Eniştem Kocaeli Mebusu merhum Kemal Olpak'a hediye edilmiş olan bu kitap, onun hatırası için İstanbul Hukuk Fakültesi Ceza Hukuku Seminerine vakfedilmiştir.” yazılmıştır. Yazının altına 22 Ekim 1943 tarihi kaydı düşülmüştür. Kitabı vakfeden ise Ceza Hukuku ve Usulü Ordinaryus Profösörü Tahir Taner Bey'dir.⁵⁹ Kitabı, Tahir Taner'in eniştesi, Polis Kumandanı Kemal (Olpak) Bey'e⁶⁰ takdim eden kişi Bedri Bey'dir. Sade bir ifadeyle “*Musattah Kroki ve Plan Dersleri*” isimli kitap Bedri Bey tarafından Polis Kumandanı Kemal Bey'e takdim edilmiştir. Kemal Bey ise bu kitabı akrabası olan Ord. Prof. Tahir Taner'e vermiş olmalıdır. Tahir Taner ise bu kitabı, 1943 senesinde İstanbul Hukuk Fakültesine vakfetmiştir.

Kroki ve Plan Dersine II. Meşrutiyet polis okulları ders programlarına rastlanmaz iken⁶¹ Mütareke Dönemi şartlarında açılan İstanbul Polis Okulu'nun dersleri arasında yerini almıştır. Parmak izi, fotoğraf, daktiloskopi gibi derslerin yanına plan ve kroki ilmine ait derslerin eklenmesi Türk polisinin asrın ve sürekli gelişen gündelik hayatın hızına uyum sağlamaya çalıştığıın işaretidir. Teknik polis eğitiminin artık adli ve idari polis eğitimleri kadar önemli hale geldiği anlaşılmaktadır.

10. Nizâmât-ı Umûmiye-i Zâbita; Mustafa Galip Bey

Mütareke Dönemi'nde İstanbul Polis Mektebi Müdürü Mustafa Galip Bey'in kaleme aldığı kitaplardan bir diğeri ise 1337/1921 tarihli ikinci baskılı Nizâmât-ı Umûmiye-i Zâbita isimli kitaptır. Bu kitap, İstanbul'da Mahmut Bey Matbaasında basılmıştır.⁶² Çalışmamızda yer verdiğimiz yazara ait Rehnûmâ-i Zabita ve Nizâmât-ı Umûmiye-i Zâbita isimli çalışmalarının dışında 1326 (1910) basımlı İstifadeli ve Eğlenceli Musavver Seyahatname-i Harikulâde Ravayvay Adası, Hizmet-i Fiiliyye ve Rütbe-i Meslekiye, Brawning Tabancası ve Fahişeler Hayatı ve Redaet-i Ahlakiyye isimli kitap çalışmaları da mevcuttur.⁶³ Kendisinin onca yıl polis okullarında çalışmış olması kolluğa dair kitap kaleme almasını kolaylaştırmış olmalıdır.

1921 senesinde Nizâmât-ı Umûmiye-i Zâbita isimli kitap yayımlanır yayımlanmaz *Polis Mecmuası* Müdürü Florinalı Nazım Bey, kitabın çok daha fazla okuyucuya ulaşması ve tanıtımı için mecmuadaki köşesinde tanıtımını yapmıştır. Kitabın önce fihristi bilgilerine yer vermiştir. Ardından eleştirisine başlamış ve konuların güncel olmadığından bahisle bunun sorumlusunun Galip Bey olduğunu ifade etmiştir. Muhakkak surette mevzuat açısından geniş bir alan taraması ile güncellemenin zorunlu olduğunu dile getirmiştir. Bunu Galip Bey'den beklediğini ve üstesinden geleceğini belirtmiştir.⁶⁴ Florinalı yazısının sonunda “*Bu mütâlaât ve i'kâzâtımıza nazaran eser-i mezkurî, her türlü hatâyattan azâde ve polis için kabl-i tenvîr ve istifâde bir rehber-i mu'teber hâline ifrâğ etmek câ'm' kitâb Galip Bey'in kemâl-i ehemmiyetle sarf edeceği himmete kalıyor.*”⁶⁵ demiştir. Kısacası kitabın hatalarından arındırılarak yeniden hazırlanmasını istemiştir.

Florinalı Nazım Bey için öncelikle polisin aydınlatılmasına yarar bir eser olması gerektiğidir. Çoğu yazısında da geçtiği üzere polis ilmi bakımından piyasadaki kitap sayısı yetersizdir. Polis mensuplarına kılavuz olacak ve onların özellikle adli konularda aydınlanmasına katkı sunacak, kanun adamı olmaları hasebiyle kanunları öğrenmesini sağlayacak olan kitap sayısının yetersiz oluşu başlıca mesleki sorunlardan birisidir. Böyle olmakla birlikte hali hazırda çıkarılan kitaplarında güncel olmamasının kabul edilemez olduğunu vurgulamak istemiştir. Polis kaynakları yetersiz iken bir de güncel konu ve kanun maddelerini içermeyen çalışmaların teşkilata zarar

⁵⁹ Bedri Bey, *Musattah Kroki ve Plan Dersleri*, 1-4.

⁶⁰ <https://www.tbmm.gov.tr>. TBMM-Albümü- Erişim 07.12.2021.

⁶¹ Şahin, *1907'den 200'e Polis Okulları*, 16-30.

⁶² Mustafa Galip, *Nizâmât-ı Umûmiye-i Zâbita*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1337, 2.

⁶³ Yücel Yiğit ve Yasin Özdemir, *Fahişeler Hayatı ve Redâet- Ahlakiyye*, 23.

⁶⁴ *Polis Mecmuası*, Sy.144, Y.8, 1 Kanun-i evvel 1337 (1921), 701-704.

⁶⁵ *Polis Mecmuası*, Sy.146, Y.9, 1 Şubat 1338 (1922), 733-736.

vermekten başka bir işe yaramayacağını anlatmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda İstanbul Polis Mektebi Müdürü Galip Bey'e seslenerek uyarılarını dikkate almasını ve bu yöndeki hatasını düzeltmesini istemiştir.

11. Haşiyeli Polis Nizamnâmeleri; Hüseyin Hüsnü Efendi

Haşiyeye açıklama manasındadır ve belli başlı konular, 1907 ile 1913 Polis Kanunları kıyaslanarak çalışma oluşturulmuştur. Çalışmanın sahibi, Hüseyin Hüsnü Efendi'dir. Kitabın 1921 ile 1925 baskıları mevcuttur. İstanbul'da 1921 senesinde Kader Matbaasında basılı kitabın iç kapak sayfası üzerinde "*Polis Nizamnâmesinin 2 Mayıs, 4 Teşrin-i sani 329 (1913) târîhli iki kitabıyla kâffe-i ta'dilât ve müzeyyelâtını, mukarrerât ve evâmîr-i umumiyye hulâsalarını muhtevi ve 4 Ağustos 323 (1907) târîhli Polis Nizamnâmesinin muhafâza-i mer'îyyet eden fusul ve mevâdîyle mütemmemât-ı sâireyi câmi'dir.*"⁶⁶ yazılmıştır. Bir nevi kitabın maksadı açıklanmıştır.

Kitabı hazırlayan Hüseyin Hüsnü Efendi emniyetçi kimliğe sahiptir. Eski Hüdavendigâr Polis Müdürü olarak ünlenmiştir. Mütareke Dönemi'nde kaleme almış olduğu bu çalışmasıyla Polis Mecmuası Müdürü Florinalı Nazım Bey'in dikkatini çekmiştir. Nazım Bey, kitabın duyurusu ile tanıtımını mecmuadaki köşesinde yapmıştır. Hüsnü Bey bu çalışmasıyla Türk Polis Teşkilatının tutacağı yol ve uygulayacağı hükümleri gösteren tüzük veya statüleri dipnot ile açıklamıştır. Özellikle 1913 tarihli Polis Nizamnamesi/Tüzüğü'nün eksik kalan yanlarına dikkat çekmiş ve bu eksiklikleri doldurmak için 1907 Polis Tüzüğü'ne başvurulduğu uyarısında bulunmuştur.

Florinalı Nazım Bey, 1911 senesinden itibaren Polis Tüzüğü hazırlıkları yapıldığını, nihayetinde 2 Mayıs 1329 (15 Mayıs 1913) tarihli Birinci Kitap hazırlandığını ifade etmiştir. Birinci Kitap'ta "*polisin teşkilatıyla gelişimi ve mesleğe personel seçimi, ödül ve ceza, levazım*" konularının yer aldığını belirtmiştir. Diğer taraftan "*merkezler ile karakolların teşkilat yapısı ve görevleri, mesleki terbiye kuralları ve polis yetkilerine*" dair İkinci Kitabı'n da 4 Teşrin-i sani 1329 (17 Kasım 1913) tarihinde hazırlandığını yazmıştır. Ardından her iki kitabın da teşkilat içerisinde ve uygulamalarında birlik ve beraberlik bakımından yeterli tesiri yapamadığından bahsetmiştir. Her iki kitabın da polis tüm görevlerini içermediğini belirtmiştir. Bunun neticesinde doğal olarak 4 Ağustos 1323 (17 Ağustos 1907) tarihli polis tüzüğünün, idari ve adli polis görevlerini ihtiva eden maddelerinin halen kullanılmakta olduğunu ifade etmiştir.

Kendi ifadesiyle "*Zabita (polis) âleminin kıymetkâr ve tecrübekâr bir siması*" olarak nitelendirdiği eski Polis Müdürü Hüsnü Bey tarafından her iki tüzüğün açıklanarak kaleme aldığı "*Haşiyeli Polis Nizamnâmesi*" adlı çalışmayı bu açıdan faydalı görmüş ve köşesinden okuyucularına duyurmuştur. Özellikle anlaşılması zor ve açıklama gereken maddelere dipnot koyulması kendisini oldukça memnun etmiştir. Haşiyeli Polis Nizamnâmesinde Çarşı, Mahalle ve Köy Bekçilerinin suçla mücadeledeki fonksiyonu ile ilgili olarak Hüsnü Bey, 1907 tarihli Polis Tüzüğü'nün 60. Maddesi'ne yer vermiş ve şunları yazmıştır:

"Mahalle ve çarşı ve köy bekçileri bir fiilin vukû'una meydân vermemek ve cürm-i meşhûd vukû'unda fâilini derdest ve asâr-ı cürmü muhafâza etmek vezâifeleriyle mükellef oldukları cihetle hîn-i intihâblarında hüsn-i sîret ve ahlâk ashâbından olmalarına i'tinâ ve dikkatle berâber bunların gece ve gündüz hüsn-i ifâ-i vazîfe etmeleri emrinde polis komiser ve komiser muavini ve polis me'mûrları tarafından aled-devâm nezâret olunacak ve inzibâta taalluk edecek ahvâlden dolayı mahsûsât ve mesmûât ve meşhûdât vak'alarını daimâ merkez veya mevki komiserlerine haber vermeleri ve her bir husûsât-ı zâbitada muavenet ve teshîlât-ı lâzimeyi icrâ etmeleri için bekçiler mecbûr tutulacak vezâif-i mezkûrenin ifâsında kusuru görülen bekçiler birincisinde tenbîh ve ihtâr ve ikincisinde tekdîr ve üçüncüsünde derhâl bekçilikten ihrâç edilecektir."⁶⁷

Hüsnü Bey bu maddede temas edilen çarşı ve mahalle bekçilerine ait kanundan bahs ile polis için manasını özetle şu şekilde yorumlamıştır: Çarşı ve mahalle bekçileri hakkındaki kanun ki Düstur 2. Tertip 6. Cilt 712. sayfasındadır, der ki şehir ve kasabalarda çarşı ve mahalleler için bekçi istihdamı mecburdur. Bekçiliğe tayin edilecekler 25 yaşından aşağı ve 60 yaşından yukarı olmayacaktır. Cinayet veya mahall-i namus ve iffet suçları ile mahkûm edilmemiş ve ayrıca kötü hal ve hareketleri bulunmayacaktır. Bekçilerin memuriyeti Dersaadet'te Polis Müdür Umumisi ve taşrada mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından tasdik edilmek üzere seçilmeleri ve bunlara verilecek ücretin belirlenmesi o yerin İdare Meclisi tarafından karara alınır. Bekçi ücretini vermeyenler hakkında Tahsil-i Emval Kanunu hükümleri tatbik olunur. Çarşı ve mahalle bekçileri, polis idarelerinin gözetimi

⁶⁶ Hüseyin Hüsnü, *Haşiyeli Polis Nizamnâmeleri*, İstanbul: Kader Matbaası, 1337, 2.

⁶⁷ *Polis Mecmuası*, Sy. 142, Y.8, 1 Teşrin-i evvel 1337 (1921), 669-670.

altındadır, adli ve idari polisiye işlerinde polise yardım etmekle sorumludurlar. Bu tarz görev sırasında polisin sahip olduğu yetkilere sahiptir.⁶⁸

1907 Polis Tüzüğü'nün 125. Maddesi'nde polisin, bir mahalde salgın ve bulaşıcı hastalığın meydana gelmesi halindeki görevlerinin ne olduğu hakkında da bilgilendirilmeye gidilmiştir. Bulaş veya salgından bir şekilde haberdar olunmasıyla derhal ilgililere haber verilmesi ve görevlilerin gelmesine kadar o yerde gerekli güvenlik tedbirleri alarak bulaşın yayılmasını önlemesi gerektiğini söylemiştir. Kolera, veba, lekeli humma, karahumma, çiçek, kuşpalazı, bulaşık beyn humması, kanlı basur, kuduz, lohusa humması hastalıklarından herhangi biri meydana çıkar veyahut bu hastalıklardan birinin tesiriyle vefat olur ise ya da zehirlenme ve veremden biri ölür ise derhal en yakın polis merkezine bildirilmesi gerektiği hususuna değinmiştir.⁶⁹

1907 Polis Tüzüğü'nün 127. Maddesi'nde özetle *"Bir mahalde lüzûmundan fazla petrol ve neft ve ispiro vb maddenin tutuştuğu polisçe itfaiyeye haber verilir ve o yerde güvenlik tedbirleri alınır."* ifadesine de açıklama yapmıştır. Özellikle *"lüzûmundan fazla"* ibaresinin maddenin miktarı konusunda açıklayıcı olmadığını belirtmiştir. Ancak *"Dükkânlarda altı sandıktan fazla gaz ve üç kantarı aşkın ispiro görüldüğü hâlde fazlası bir güne ihtâr-ı resmîye ha'cet kalmaksızın zabt ve müsâdere ve isimlerinin belediyeye yazdırılacağı, gazların korunma usûlü hakkında 2 Eylül 297 (14 Eylül 1881) târîhli karârnamenin 30. ve gaz ve ispiro ambarlarına dair 20 Haziran 304 (2 Temmuz 1888) târîhli ta'lîmâtın 2 ve 5. Mâddeleri"* gereğinin yapılmasının doğru olacağını bildirmiştir.

Florinalı Nazım Bey, Hüsnü Bey'in yapmış olduğu dipnotlu açıklamaların, polisin aydınlanması ve bilgilendirilmesi bakımından kıymetli ve paha biçilemez olduğunu söylemiştir. Her meslek erbabının teoride ve uygulamada bir takım yanlışlıklar yapabileceğini, bunun son derece doğal olduğunu ancak bu tür yanlışlıklardan, rehber niteliğinde çalışmalar ile kurtulabileceklerini yazmıştır. Hüsnü Bey'in yapmış olduğu çalışmanın polis teşkilatı mensupları için bir rehber niteliği taşıdığını savunmuştur. Çalışmanın son derece faydalı olduğunu ve muhakkak surette her bir polisin bu eserden istifade etmesi gerektiğini kaleme almıştır. Yazısına *"Hüsnü Bey, şu muvaffakiyetinden dolayı bilhassa müstahak-ı tebrîk ve takdirdir."*⁷⁰ sözleriyle sonlandırarak şahsını tebrik etmiştir.

12. Polisin Tahkîkât ve Muhâkemâtı; Hüseyin Hüsnü Bey

Eski Polis Müdürü Hüseyin Hüsnü Bey tarafından kaleme alınan bir başka polise ait eser ise *"Polisin Tahkîkât-ı ve Muhâkemâtı"* isimli kitaptır. Kitap, 1337 yani 1921 senesinde İstanbul'da Kader Matbaasında basılmıştır.⁷¹ Floinalı Nazım Bey, Polis Mecmuası 149. sayısında bu kitabı değerlendirmiş ve tanıtmıştır. Eser, 50-60 sayfa aralığında olup, memur suçları ve soruşturması hakkındadır. Yazısına eserin, birkaç ay evvel eski Hüdavendigar Polis Müdürü Hüseyin Hüsnü Bey tarafından yayımlandığını ifade etmiştir.⁷² Polis Mecmuasındaki bir yazıdan anlaşıldığı üzere Hüseyin Hüsnü Efendi 1915 senesinde son olarak Diyarbakır Vilayeti Polis Müdürlüğü görevinden iken emekli olmuştur.⁷³

Florinalı Nazım Bey, eseri incelediğinde üç kısma ayırmıştır. Birinci kısım, meslek terbiye kuralları ve iç düzen, memuriyet sıfatının gerektirdiği hareketlerin neler olduğu hakkındadır. İkinci kısım, görev kaynaklı işlenen suçlara konu edinen eylemlerle alakalıdır. Üçüncü kısım ise görev kaynaklı olmayan memurun karıştığı suçlarla ilgilidir. Ayrıca hukuka aykırı davranışlarından ötürü polis mensuplarına verilecek idari yaptırımların neler olduğuna değinmiştir. Bunlardan *"tenbih"* yani ihtar veya uyarı manasındaki cezaya yer verilmiş ve bunun daha çok birinci kısım ile alakalı bir ceza türü olduğuna değinmiştir. Diğer taraftan Polis Tüzüğü'nde bu cezanın hangi eylemlere karşı verileceği noktasında bir açıklama yapılmadığını ve daha çok diğer suçların affı sırasında, basit ve nispeten ehemmiyetsiz hususlarda verildiğini yazmıştır.

Bir ceza türü olarak *"paylama"* anlamına gelen *"tevbih"*e değinmiştir. Polis memurunun amirinin karşısındaki durumlarıyla, takındığı hal ve hareketleri ile ilgili bir ceza türü olduğuna değinmiştir. Bu cezanın, memurun haysiyeti ve nüfuzuyla doğrudan alakalı ve bir o kadar da itina edilmese gerekli bir alan olduğunun altını çizmiştir. Özellikle paylanan bir memurun gururunun altüst edilmesi söz konusu olduğundan bu cezaya amirlerin

⁶⁸ Polis Mecmuası, Sy.142, Y.8, 1 Teşrin-i evvel 1337 (1921), 670.

⁶⁹ Polis Mecmuası, Sy.142, Y.8, 1 Teşrin-i evvel 1337 (1921), 669-670.

⁷⁰ Polis Mecmuası, Sy.142, Y.8, 1 Teşrin-i evvel 1337 (1921), 671.

⁷¹ Hüseyin Hüsnü, *Polisin Tahkîkâtı ve Muhâkemâtı*, İstanbul: Kader Matbaası, 1337, 2.

⁷² Polis Mecmuası, Sy. 149, Y.9, 1 Mayıs 1332 (1922), 781.

⁷³ "Tevcihât ve Tebeddülât", Polis Mecmuası, Sy. 46, Y.2, 157, 1 Haziran 1331 (1915).

azami derecede dikkat göstermesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu tür bir cezanın Jandarma Tüzüğü'nde dahi yasak edildiğinden bahisle artık kullanımının tercih edilmemesi lüzumuna da değinmiştir.

Görev kaynaklı memur suçlarına gelince bu tür suçların 4 Şubat 1329 (1913) tarihli Memur Kanunu'nun hükmüne istinaden Nizamiye Mahkemelerine gönderilemeyeceği, öncesinden idareten incelemeye tabi tutulacağı, incelemenin ardından idarenin izin vermesi halinde yargılamanın yapılacağını açık olduğunu hatırlatmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında görülen memurlar hakkında divan-ı harp yargılamalarının doğru olmadığını ve o zamanlarda yani 13 Ağustos 1332 (1916) tarihli bir genelge ile bildirilmiş olduğundan bahsetmiştir. Bundan başka bahsedilen eserde soruşturma başlatılması ve başlatıldıktan sonraki evreler hakkında iş ve işlemlere yer verilmiştir. Görev kaynaklı olmayan memur suçlarında ise normal mahkemelerin yapılabileceğini yalnız mahkemeye konu olan suç eyleminin idareten de soruşturulabileceğini kaleme almıştır. Nazım Bey yazısının sonunda Hüsnü Bey tarafından kaleme alınan ve memur soruşturması hakkında bilgi veren, "muteber" bir eser olarak nitelendirdiği çalışmayı memnuniyetle karşıladığını yazarak satırlarına son vermiştir.⁷⁴ Hüsnü Bey tarafından kaleme alınan Haşiyeli Polis Nizamnâmesi ile Polisin Tahkîkât ve Muhâkemâtı adlı iki çalışmasından da övgü ile bahsetmiş ve polisin aydınlanması bakımından her iki eserin, polis teşkilatına faydalı olacağını değerlendirmiştir. Hukuk eksenindeki bu çalışmaların, kanun adamı olma yolunda gelişim sağlayan polis teşkilatına katkı sunacağını ifade etmiş ve eserleri hazırlayan eski polis müdürlerinden Hüsnü Bey'e teşekkür ve kendisini başarılı çalışmalarından ötürü tebrik etmiştir.

13. Polis Tatbikat-ı Adliye; Osman Vefik

Osman Vefik Bey, 1912'lerde belli bir süre kadar Beyrut Polis Okulunda Adli Tahkikat Dersi vermiştir. 1922 senesinde Adli Tahkikat Dersi notlarını bir araya getirerek kitap haline getirmiştir. Kitabın önsözünü Burgaz Adası'nda kaleme almış ve kitabın müellifi olarak "Polis Müdüriyet Umumisi Muavin Esbakı" unvanını kullanmıştır. Kitap Minber Matbaasında basılmıştır. "İfade" başlıklı önsözün altına 22 Mart 1338 tarihi atılmıştır. Önsözde aynen şunlar yazılmıştır:

"Bundan on sene ikdam Beyrut Polis Mektebinde icra ve takip ettiğim üç devrelik bir tahsilin mahsûlü olan şu eser yalnız nâmzed sîfâtıyla dâhl-i meslek olanlar için değil, senîn-i vefire muâmelât ile tevğil ederek meleke-i inbisat bulmuş, kânûnun ta'rifâtı dâiresinde oldukça tanzîm-i evrâka amelen peydâ-yı iktidâr etmiş me'mûrîn-i zâbita için bilebilir. Hakâyık-ı sabitedendir ki dimâğ ne kadar kânûn ile mücehhez olsa bile o nazariyyeti muvaffakiyyetle tatbîk ve inzâr-ı hükkâmı kıymet-i asliye ve vasf-ı zâtisini muhâfaza edebilmek ancak rûh-i san'ata, mesleğe nüfûz etmiş bir mümârese-yi kalemiyye-i kânûniyye imkân bulabilir. Şu mahsûl, bir polis me'mûruna lâ-büdd nazariyyât san'atı oldukça tatbîkâtıyla berâber irâe ettiği için mütefekkir me'mûrlarımızın dimâğını bir kat daha techîz edebileceğine ve zâbita-yı adliye sîfâtıyla derûhte ettikleri vazife-yi vataniyyenin târik-i selâmette ifâsına hâdim olacağına ümîd ve kanâatım vardır. Minallahi't-tevfîk."⁷⁵

Osman Vefik Bey, Beyrut Polis Okulunda ders notları olarak kaleme alınan ve sonradan basılan kitabın sadece polis okulu öğrencileri için değil aynı zamanda polis memurları için de faydalı olacağını yazmıştır. İnsan aklının ne kadar kanun ile donatılır ise donatılsın, polisin ne kadar mevzuat bilgisi olur ise olsun, esas olanın bunları tatbik etmek olduğunu vurgulamıştır. Bu eserin, polisin bilgilerini artıracaklarını ileri sürmüştür. Adli polis sıfatına sahip polislerin, eserdeki verilerden faydalanarak vatanî görevlerini yerine getireceklerini ümit ettiğini dile getirmiştir.

Kitabın yayımlanmasının ardından Polis Mecmuası Müdürü Florinalı Nazım Bey köşe yazısında eserin tanıtımını yapmıştır. Florinalı Nazım Bey, eserin içeriği kısmından yapmış olduğu alıntıda; Polis Tüzüğü'nün 3. ve 4. maddelerinde yazıldığı üzere polisin asli görevinin, emniyet ve asayiş sağlamla beraber kamu istirahatini hâkim kılmak olduğuna yer vermiştir. Bunun adına siyasi ve adi suç ve suçlularla mücadele doğrultusunda ilgili kanunların hükmünü yerine getirerek, idareten de alınan kararların uygulanmasından ibaret olduğuna değinmiştir. Polisin, idari polis yani idarî ve beledî ve adlî polis ve bazı hallerde de kamu düzenini sağlamaya yönelik inzibati görevleri olduğunu kaleme almıştır. Bunlar arasından özellikle adlî polis işlemlerinin; rivayet, şayia, ihbar ve şahsi dilekçeler yolu ile başlatılacağını altını çizmiştir. Polis memurlarının, Ceza Muhakemesi Usul Kanunu'nun mahsus maddelerin verdiği izne dayanarak "Zâbita-i Adliye" yani adlî polis sıfatına sahip

⁷⁴ Polis Mecmuası, Sy. 149, Y. 9, 1 Mayıs 1332 (1922), 781-783.

⁷⁵ Osman Vefik, Polisin Tatbikat-ı Adliyesi, İstanbul: Minber Matbaası, 1338, 1-3.

olduklarından bahsetmiştir. Bu doğrultuda adli polis görevini ifa edenlerin şüpheli şahıslar hakkında yakalama, delil toplama, ifade alma ve diğer işlemleri yerine getirmek zorunluluğunu dile getirmiştir. Bu işlemleri yazıya dökme, suç aletlerine el koyma, şüpheli şahısları evrak ve eşyaları ile birlikte savcılığa çıkarma, sorgu hâkiminin huzuruna çıkarma, savcılık ve mahkemeler tarafından kendilerine verilen emirleri yerine getirme görev ve sorumluluklarını harfiyen yerine getirmekle görevli bir teşkilat olduğundan bahsederek alıntı yapmıştır.⁷⁶

Florinalı Nazım Bey "*Polisin Tatbîkât-ı Adliye*" isimli kitabın tanıtımına *Polis Mecmuasının* başka bir sayısında da yer vermeye devam etmiştir. Polis tarafından düzenlenen zabıt varakalarının mahkemelerce kabul görmesi için gayet açık ve kesin ibarelerle yazılması gerektiğini aktarmıştır. Diğer taraftan polisin suçun adını belirlemesi gerektiğine değinmiştir. Ardından Türk Emniyet Teşkilatının Kurucu Genel Müdürü Galip Bey imzalı bir Tezkire Suretini kitaptan alıntılararak köşesine taşımıştır. Buna göre Emniyet Umum Müdürü Galip Bey, zabıt varakalarının bir başka ifadeyle polislerin tutmuş oldukları tutanak ve raporların gayet açık ve anlaşılır yazılması gerektiğini dile getirmiştir.⁷⁷ Florinalı Nazım Bey, yazısının sonunda "*Hulâsa, eser-i mezkûr müceb-i intikâd cihetlerinden azâde görülmemekle berâber heyet-i mecmâası itibarıyla fahiş hatalardan vareste ve muhteviyâtı polis için hakîkâten şâyân-ı istifâdedir. Tatbîkat-ı zâbitaya müteallik bu gibi asârın teksîri, me'mûrîn-i zâbitanın tenvîri nokta-i nazarından her hâlde sezâvâr temennidir*"⁷⁸ diyerek kitap hakkındaki değerlendirmesine son vermiştir. Nazım Bey, kitabın eleştirilecek yönlerinin bulunduğunu, ancak aşırı derecede hatanın söz konusu edilemeyeceğini ifade etmiştir. Kitap içeriğinin polis teşkilatı için son derece faydalı olduğunu dile getirmiştir. Polisi aydınlatan, polis uygulamalarına dair bu tür çalışmalarının sayılarının artmasını temenni etmiştir. Özellikle adli tahkikat konusunda polisin yetersizliğinden bahisle bazı köşe yazarlarının polis idaresinin ıslaha ihtiyaç duyduğu yönünde haber yaptığı sıralarda⁷⁹ adli tahkikat alanında hazırlanan bu kitabın polis teşkilatına katkısı muhakkak olacaktır.

Mütareke Dönemi'nde polis kitaplarının tamamı İstanbul Polis Okulu tarafından çıkarılmıştır. Mektep Müdürü Mustafa Galip Bey'in bu süreçte uzunca yıllar okul eğitiminin bir parçası olması hasebiyle ve tecrübesiyle olmalıdır ki kitap sayısı fazladır. Ayrıca Hüseyin Hüsnü Efendi de benzer şekildedir. Bu dönemde kitap konularının yanına kroki ve plan gibi teknik derslerin de eklendiği görülmektedir. Diğer taraftan yeni çıkarılan kanunların derhal güncellendiği ve yeni baskıya gidildiği görülmektedir. Bu dönemin ise çarpıcı yanı kitap tanıtıcı ve eleştirmeni olarak *Polis Mecmuası* Müdürü Florinalı Nazım Bey'in ortaya çıkmasıdır. Dergideki köşesinde hem kitapların tanıtımını yapmış ve hem de eleştirmiştir. Böylece çok daha derli ve uzun hazırlıklı, standarttı yüksek kitapların çıkarılmasına olanak sağlamış olmalıdır.

14. Kavânîn; Zeki Bey

Cumhuriyet Dönemi'ne girildiğinde Türk Polis Teşkilatının temel yapısında ciddi bir değişim olmadığı gibi düşün hayatı da aynen devam etmiştir. Yalnız başkentin Ankara'ya taşınmasıyla emniyetin de merkez teşkilatı ve yansımaları Ankara'ya taşınmıştır. Ancak bu aşamada yeni başkentte polis okulunun açılması söz konusu olmayacaktır. Polis okulu İstanbul'da varlığını sürdürecektir. Bu nedenle yine polis meslek kitaplarının ekseriyeti, polis mektebi öncülüğünde İstanbul'da çıkarılacaktır. Bunlardan birisi Hukukçu Zeki Bey tarafından çıkarılan 1924 baskılı, Kavânîn isimli kitaptır.

Bu kitap, aynı yazara ait olan ve yukarıda zikredilen Mecelle-i Vezâif-i Zâbita adlı eserin üçüncü baskısıdır. "Kavânîn" adlı çalışma, 1914 senesinde Dersaadet Polis Okulu Müdürü Zeki Bey tarafından basılan ve daha öncesinde de "Kavânîn" adıyla yayımlanan eserin 1924 versiyonudur. Bu eser, Kavânîn adıyla 1340 (1924) senesinde Dersaadet'te Fazilet Matbaasında basılmıştır. Müellifi, "İstanbul Polis Mektebi Müdür-i Esbaki ve Kavanîn Muallimi Zeki Bey'dir. Kitap, 3. baskıdır. Kitabın iç sayfasında "İstanbul'da Polis Mektebinde Takrir Olunan Kavanîn Derslerinin Hülâsalarını Havîdir." yazılıdır. Buna göre Zeki Bey, 1924 tarihi itibarıyla yeniden

⁷⁶ *Polis Mecmuası*, Sy. 150, Y. 9, 1 Haziran 1332 (1922), 797-799.

⁷⁷ *Polis Mecmuası*, Sy. 151, Y. 9, 1 Temmuz 1332 (1922), 813-816.

⁷⁸ *Polis Mecmuası*, Sy. 152, Y. 9, 829-831, 1 Ağustos 1332 (1922).

⁷⁹ Polis suçla mücadele ettiği kadarıyla suç şüphesi altındaki kişilerin yargılanma sürecindeki iş ve işlemlerinden mesuldurlar. Bu süreçte azami dikkat etmesi gerekli hususlar vardır ve her biri hukuki açıdan sorumluluk doğurmaktadır. Bu safhayla ilgili yakın bir zamanda mağduriyet yaşayan dönemin meşhur gazetecilerinden Hüseyin Cahit Bey bir yazı kaleme almıştır. Yazısının başlığı; "*Polis Tahkikati*"dir. Yanlışlıkla oğlu hakkında düzenlenen soruşturma evrakını diline dolamış ve Türk polisini dikkatsizlik ve becerisizlikle suçlamıştır. Türkt polisinin "*cerh-i (yaralı) idare*" olduğunu ve muhakkak surette ıslahının lüzumlu olduğunu kamuoyuna açıklamıştır. İslahın ise sadece amirler arasında değil teşkilatın en ufak mercilerine kadar yani polis memurlarında kadar indirgenmesi gerektiğini ve teftişin uygulanmasının elzem olduğunu söylemiştir. Hüseyin Cahit, "*Polis Tahkikati*", Sy. 672, 1, 27 Ağustos 1340 (1924).

Kavânîn Dersi eğitimine başlamış olmalıdır. Zeki Bey'in Kanun-ı sani 1340'da kaleme almış olduğu "İfâde-i Mahsûsa" aynen şöyledir:

"İkdamca İstanbul Polis Mektebinde Kavânîn Muallimi bulunduğum zamân talebeye teshîlât olmak üzere takrîrler hülâsasından mürekkeb olmak ve ders programına muvafık bulunmak şartıyla tab' ve neşr eylediğim 'Kavânîn' nâm eserin gerek kavânîn nizâmâtta vukûa gelen tebeddülât ve gerek ders programında icrâ edilen tahvilât hasebiyle yeniden tab' ve neşri lâzım gelmiş ve bervech-i bâlâ ta'dîl ve ıslâh edilmek sûretiyle ikinci defa olarak ve 'Mecelle-i Vezâif-i Zâbita' unvânı verilerek tab' ve neşr edilmiş idi. Ahîren gerek muallimlikte ve ders programlarında icrâ olunan ta'dîlât-ı esâsiye ve mühimme ve gerek bir müddetten beri mevcûdun (bir kelime okunamadı) hasebiyle üçüncü defa olarak tab' ve neşr mecbûriyeti hâsıl olmuştur."⁸⁰

Zeki Bey, Dersaadet Polis Mektebinde Kavânîn Öğretmenliği yaptığı sırada polis adaylarına veya okulda eğitim gören meslek içi kurs şeklinde eğitim alanlara kolaylık sağlamak için özet şeklinde ders notları hazırladığını ve bu ders notlarından Kavânîn isimli kitabı hazırladığını dile getirmiştir. Ardından kanun değişikliklerinin ardından kitapta değişikliğe gidilmesinin zorunlu olduğunu ve bu nedenle ikinci baskısının yapıldığını ve bu baskı sırasında kitabın adının Mecelle-i Vezâif-i Zâbita olarak değiştirildiğini açıklamıştır. Son baskının ise ders programındaki değişiklik nedeniyle yapıldığını izah etmiştir.

15. Polise Müteallik Kavânîn ve Nizâmât; Lütfü Ata

Saltanatın kaldırılmasıyla çift başlı yönetiminin ortadan kaldırılmasıyla Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İstanbul'dan Ankara'ya taşınmış idi (1923). Polise Müteallik Kavânîn ve Nizâmât isimli kitap ise Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinin ilk düşünsel eseridir. Kitabın yazarı, kolluk teşkilatından emniyetçi kimliği ile resmi görevlilerinden Emniyet-i Umumiye 1. Şube Müdürü Lütfü Ata'dır. Kitap, Ankara'da Vilayet Matbaasında 1340 yani 1924 senesinde basılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla resmî bir yayındır. Lütfü Ata tarafından "*Mukaddime*" ifadeli önsöz yazısı aynen şöyledir:

"Polis, pek vâsi' ve şümûllu olan vezâifini hüsn-i îfâ edebilmesi doğrudan doğruya polise müteallik veyâ ba'zı mevâdi dolayısıyla polise vazîfe tevdi eden kavânîn ve nizâmâtı iyice bilmesine mütevakıf olduğuna hiç şüphe yoktur. Şimdiye kadar zabıtaya âid kavânîn ve nizâmâtın pek müteferrik cüzî hâlinde bulunması keyfiyyetin me'mûrîn-i zâbitayı birçok müşkilâta ma'rûz bırakmakta olduğu vekâlet-i celîlenin nazar-ı dikkatini celb ederek böyle bir mecele toplamak vazîfesini âcizlerine tekvîz etmiş idi. Bu kerre (bir kelime okunamadı) birinci cildi tab' ettirilmiştir.

Bu mecele demîr baş eşyâ olarak her polis dâîresinde hüsn-i muhâfaza edilecek seleften halefe devr olunacaktır."⁸¹

Lütfü Ata, polisin yetki ve sorumluluklarının oldukça fazla olduğunu ve polisin layıkıyla görevini ifa edebilmesi için iyi bir hukuk bilgisine sahip olması gerektiğine değinmiştir. Kendi çalışmasına kadar polis hukuku alanında kısmî çalışmalar yapıldığını ve bu nedenle polisin pek çok defa zorluklara karşılaştığını ve bu nedenle Dâhiliye Vekâletinin kendisinden yeni bir hukuk kitabı yazmasını istediğini ve kendisinin de polis kanun ve hukukunu temel alan çalışmasının birinci cildini yayımladığını yazmıştır. Hazırladığı kanun kitabının tüm yurttaki resmi polis dairelerine gönderileceğinden bahisle uygulamada birlik ve beraberliğin sağlanmak istendiği ve polis için olumsuz durumların önüne geçilmek istendiği aşikârdır.

16. Eşirra İle İlmî Mücadele; Serkomiser Nureddin

Serkomiser Nurettin Bey, İstanbul Polis Okulu idare heyetinden olup Cumhuriyet Dönemi önemli bir polis figürlerindedir. Gerek *Polis Mecmuası* yazıları ve gerekse polis meslek kitapları ile polisin düşünce hayatının önde gelen isimlerindedir. Eşirra İle İlmî Mücadele isimli kitap dahi Serkomiser Nurettin Bey'in suç ve suçla mücadelede ilmi tekniklerden ve eğitimden en yüksek düzeyde yararlanılarak mücadele edilmesi gerektiği düşüncesini savunduğunu göstermektedir. Kitap, polisin yakın savunma ve müdahale taktikleri ile ilgilidir. Kitabın iç kapak sayfasında başlığın altında "*Onu bir taarruz tehlikesine karşı herkese bilhassa polis, jandarma, zâbita-i belediye me'mûrları, rüsûmât ve reji muhâfızlarına pek elzem nâfi'dir. '93' aded çinkoğraf büyük resmi ve her bir resmin muvazzah ta'rîfâtını muhtevîdir.*" yazmaktadır. Buna göre kitabın savunma taktikleri ağırlıklı olduğu

⁸⁰ Zeki Bey, Kavânîn, 3. Baskı, Dersaadet: Fazilet Matbaası, 1340, 2.

⁸¹ Lütfü Ata, *Polise Müteallik Kavânîn ve Nizâmât*, C. 1, Ankara: Vilayet Matbaası, 1340, 3.

ve resimlerle süslediği anlaşılmaktadır. Müeellifi yani yazarı “*İstanbul Polis Mektebi Hey’et-i Ta’lîmiyyesinden Serkomiser Nurettin*” Bey’dir. Kitabın iç sayfa üzerindeki mühürden anlaşılacağı üzere Nurettin Bey’in ön adı; Mustafa’dır. Kitap, İstanbul’da Vatan Matbaasında 1340 yani 1924 senesinde basılmıştır.⁸²

Kitap, *Polis Mecmuası* Müdürü Florinalı Nazım Bey’in dikkatini çekmiş ve yakından tanıdığı yazarı Serkomiser Nurettin Bey’in bu eserini köşesinde tanıtarak tüm teşkilata duyurmuştur. Kitapla ilgili olarak köşesinde şunları yazmıştır:

“... me’murîn-i zaâbîta için tatbîkât ve vezâif sahasında cidden nâfi bir eseri intişar etmiştir. Hayat-ı zâbîtamızda, gayret ve rüyetinin meşkâr izleri nazar-ı memnûniyetle görülmekte bulunan Nurettin Bey’in bu eseri müffidi, onu bir taarruz tehlikesi karşısında bilhassa polisimizin ne yolda mücâdele ve te’mîni galebe etmesi lâzım geleceğini 93 adet resimde ayrı ayrı temsil ve her birine ait vaz’iyette sûret-i hareketi uzun uzadıya tafsil eylemektedir.”⁸³

Serkomiser Nurettin Bey, kitabın mukaddime kısmına geçmeden önce 15 Teşrin-i evvel 1340 (1924) tarihli “İfâde-i Mahsûsa” başlığı altında bu yeni eserini ne vech ve maksatla vücuda getirdiğini açıklamıştır. Öncelikle Feridun Bey tarafından kaleme alınan Polise Ait Terbiye-i Meslekiye isimli eserin, konu bakımından pek sınırlı ve basit olduğunu gördüğünü dile getirmiştir. Kitap içeriğinin polislikle ilgisi olmayanlar için dahi yararlı olacağını söylemiştir. İçeriğinin, polis meslektaşlarının bilgisini artıracaklarını ifade etmiştir. Uzun müddet bu hususla meşgul olmaya başladığını ve arkadaşlarının yardımıyla kazandığı tecrübeleri kitaba aktardığını dile getirmiştir. Savunma taktikleri bakımından yeni usullerin ortaya çıkarılması ve yazılması adına Tatbikat Müderrisi Mösyö Sentaror-ke Meyama’nın İstanbul Polis Mektebini ziyaretinin etkili olduğunu söylemiştir. Görüşmenin ardından polisin müdahale ve yöntem taktiklerinin geliştirilmesi çalışmasının başladığını aktarmıştır. Yazısına şöyle devam etmiştir:

“Bunu talebeye kemâl-i vüzûh ve sühûletle ta’lîm etmekte bulunduğum bir sırada idi ki berâ-yı tedkîk Avrupa’ya seyahate çıkan ve bu meyânda Türkiye’de de tatbîkâtta bulunan (iki kelime okunamadı) Darülfünûn asrı hazır tarihi mektebimizin ders programıyla ta’kîb ettiğimiz mecrâ-yı tekemmülû vuzûh etmek istediğimiz yeni usûlleri izâh ettik. Polis müzesindeki şayân-ı te’mâşa alât ve eslihâ-yı cürmiyeyi irâe eyledik, ta’lîmgâh ittihaz ettiğimiz müze-yi askeri meydanında seriülhareke tabanca ta’lîmleri, irtifa’ aşma harekâtı yaptırarak. Müteâkiben taarruz ve müdâfaa usûllerini tatbîk etmeye başladık. Yapılan tazyik hareketinin serge-maznûn üzerine ne derece te’sîr yaptığını anlamak isteyen mumailiyh tercümânı vasıtasıyla izâhât verdim ve kolunu hafifçe bükerek iki parmağıyla yukarı hareket ettirmeye başladığım vakit tebessüm ederek başını sallamasından bu tazyîkin derece-yi te’sîrini takdîr etmiş olduğunu anladım ve ilâve ederek dedim ki (jiyo ciço) o da mesrûrâne bu ismi tekrâr etti. Gördüğü intizâm ve çalaki-yi sai gayretten pek mütehasıs olduğunu ve fakat vaktin adem-i müsaadesine mebni ertesi günü mektebe tekrar geleceğini vaad ile ayrıldı.

Ferdâ-yı ziyâretinde Japon usûl müdâfaasının Türk polis mektebinde tatbîk edilmeye başlanmasından mütevellit memnûniyeti hissediyordu. Mübâhase esnâsında bana bu husûsta yardım edeceğini ve bu fenne müteallik asâr-ı bit-tedârik göndereceğini vaad ederek muhâtra defterine işâretle Darülfünûmuzı ziyârete gitti.”⁸⁴

Serkomiser Nurettin Bey, İstanbul Polis Mektebinde bulunduğu sıralarda Japon Heyetinin okulu ziyaret ettiğini ve heyete yönelik yapılan gösteri sırasında Japon Tatbikat Dersi eğitmeni Mösyö Meyâma’nın, kendisine yönelik olarak polisin savunma taktiklerinin geliştirilmesi konusunda yardımcı olacağını vaadinin ardından okuldan ayrıldığı ifade etmiştir. Aradan yaklaşık olarak üç ay sonra Japon eğitmen kendisine “Usul-i Müdâfaa Ve Taarruz” unvanlı bir eser göndermiştir. Müteakiben Nurettin Bey de Viyana ve Paris’ten bazı eserleri toplayarak bunları tercüme ettirdiğini dile getirmiştir. Kendine has bir üslupla gerekli değişiklikleri ve düzeltmeleri yapmıştır. Bizce uygulanması mümkün olmayanları kitaptan çıkarmış yerine tecrübelerinden esinle yeni bir takım konular koymuştur. Diğer taraftan savunma ve saldırı taktiklerinde beden kısımlarının da bilinmesi gerektiğinden mektep tabibi Ali Niyazi Beyefendi’nin önemli katkıları olmuş ve kendisine şükranlarını sunmuştur. Gayesinin, gücünün yettiği kadarıyla arkadaşlarına meslekî bilgilerini öğretmek ve bu sûretle memlekete yararlı bir uzv olmaya çalışmak olduğunu aktarmıştır.⁸⁵ Deniz Merkez Memuru Emrullah Bey kitabı okuduğunu ve Serkomiserin

⁸² Serkomiser Nurettin, *Eşirra İle İlmî Mücâdele*, İstanbul: Vatan Matbaası, 1340, 2.

⁸³ *Polis Mecmuası*, Sy. 183-184-185-186, Y. 11, Mart, Nisan, Mayıs, Haziran 1341 (1925), 195,

⁸⁴ Serkomiser Nurettin, *Eşirra İle İlmî Mücâdele*, 3-4.

⁸⁵ Serkomiser Nurettin, *Eşirra İle İlmî Mücâdele*, 3-4.

meslektaşlarına atfettiği eserin polis mensuplarının başarı yolunda bir adım daha atmasına katkı sunduğunu dile getirmiştir. Bu nedenle Nureddin Bey'i üstün gayreti ve çalışmasından ötürü tebrik etmiştir.⁸⁶

"İfade-i Mahsûsa"nın ardından "Mukaddime" kısmına geçen Serkomiser Nurettin Bey sözlerine şüpheli şahıslarla daima mücadele halinde bulunan polislere, rast geldiklerini pataklamaları veya onları ıslatmaları maksadıyla kitabın yazıldığı düşünülmemesini istemiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

"... hasbül-vazîfe eşhâs-ı muzırira ile herkesten fazla hâl-i temâsta bulunan me'mûrîn-i zâbitada şiddet ve vahşet-i rûhî inkişâf ettirmek dahi arzû edilmemiştir. Ancak aherin mâl, can ve ırzına karşı vukû' bir tecâvüz nâ-hakk, asâyiş memleketi ihlâl edecek cerâimi îkâ' eden ve hiçbir zamân makbûl ve ma'kûl olmayan teşebbüsâtı mevki-yi icrâya koymakta cür'et gösteren mütecâvüz eşirra karşısında bulunduğu vakit isti'mâl-i müceb muhassenât olan vesâit-i müdâfaanın heyet-i mecmûasını öğretmektedir. Binaenaleyh şiddete mukâbele etmeyi, hileye mahâretle karşı koymayı, daha doğrusu müdâfaa-i nefis çârelerini bilmek herkes için pek mebrem bir ihtiyâttir. Gerek elbise-yi resmiyeyi lâbis bulunsun ve gerek sivil olsun daima hazele gürûhundan ibâret olan hasımlarına mütefevvik olması icâb eden polisin muamele-i sergeşâne ve kavânîn-i mevzû'ya adem-i i'taât gibi halât da dâhil olmak şartıyla eşhââ-ı muzırıranın hareket gayr-ı marziye ve ihtilâl-kâranesine karşı kuvve-yi mâneviye ve i'tidâl-i demle mücehhez olarak fen ve ilmden müstefiden galebe etmesi taht-ı vücûb ve elzemiyettir."⁸⁷

Önsözün devamında hayatını tehlikede gören polis memurunun kanunun kendisine taşımaya müsaade ettiği meçini veya revolverini dolayısıyla yetki dâhilinde kullanabileceği ifade edilmiştir. Silahını ise şahsı öldürmek için değil yakalamak amacıyla kanuni şartlar dâhilinde kullanılması gerektiğinin altını çizmiştir. Diğer taraftan polisin, talihsiz bir olayla karşılaştığı sırada silah kullanma koşullarının oluşmadığı anda karşısındaki şahsı ve şahısları yakalamak için polis müdahale ve yöntem taktiklerini iyi bilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Meç gibi revolverin de kullanımının tehlikeli ve mesuliyetli bir silah olduğunu belirtmiştir. Bir merminin her zaman hedefin aynı noktasına isabet edemeyeceğini, bir meç namlusunun gerek yüzüyle ve gerekse ucuyla husule gelecek yaranın tesirinin uzun müddet tedaviye rağmen kolaylıkla geçmeyeceğini hatırlatmıştır. Polisin haklı durumdan haksız duruma geçebileceğini, bu tarz istenmeyen olayların kamuoyuna olumsuz yansiyebileceğini ifade etmiştir. Bir olay esnasına bu tür hareketin meydana gelmesi ve toplumda infial uyanması neticesinde polisin saldırıya uğrayabileceği ve zorla silahının alınabileceğini dile getirmiştir. Böyle bir durumun ise hiç hoş olmayacağını açıklamıştır. Resmi belgelerde de sabit olduğu üzere buna benzer pek çok olayın cereyan ettiğini ve birçok masum arkadaşlarının kurban gittiğini söylemiştir. Memur için başlıca yapılacak şeyin, gerek kendini saldırıdan korumak ve gerekse bir arkadaşının gelişine kadar lazım gelen zamanı kazanmak olduğunun altını çizmiştir⁸⁸. Akabinde yazısına şöyle devam etmiştir:

"Profesör Dedektif Şarl Paşar'ın eserinde 'el ve ayak her kuvvenin silâhlarıdır, en mükemmel esliha beşeriyedir. Hassasiyetle mukâvemete vücûdun teşkilâtı itibâriyle tecâvüz ve müdâfaaya uzviyet itibâriyle yegâne tevâfuk eden silâhlar bunlardır' dediği gibi me'mûr, tehdît altında kalan mevcûdiyetini korumak için yegâne mürâcaât ve istinât edeceği şey tabiâtın pîş-i istifâdemize vaz' ettiği ta'rîk-i müdâfaadır. Hâlbuki hâl-i tabiiyedeki bir insan fitreten iyi bir sûrette mücehhez değildir. Tırnaklarımız pek az tırmalar, dişlerimiz çiğnemeye mahsûs olup ısırılmaya kafi değildir. Ne süsmek için boynuz ve ne de tepmek için çifteye mâlikiz. Buna rağmen en vahşi ve müfteres hayvanları bile avlamak, en hunhar ve gaddar cânîleri bile kısıvrak bağlamak, yani muzırâtı îkâ'ından memnû' bir hale getirmek için harekât-ı taarruzuya ve tedâfiye sahasına inkişâf veren eslihâyı icât ve ihtira gibi bir tefavvuk zekâya mâlikiz. Kuvve-i akliyyede zâfi-i telafi etmek üzere ilm, zekâ ve ticâret gibi hassais mümtaza-i beşeriye yardımıyla tedkâkât ve taharriyâtımızı en basit ve bazen de bir düşmâna hücum veya onun tecâvüzüne mukabele ve mukâvemet eylemek emrinde en mükemmel vesâitin nelere ibâret olabileceği azle ve vücûd-i beşerin zayıf ve hassas nukâtından az kuvvet ve çok mahâretle nasıl istifade edileceği selis bir ifâde ile burada izâh ve irâe olunmuştur. Zeka ve i'timât-ı nefis yardımıyla insanın kendisini müdâfaa etmesindeki fayda artık anlaşılmaya başladı.

Her güne idmânların fevkâlâde mazharı rağbet olduğu bir zamanda iki kapalı yumruk içinde ne kadar nâciz bir manzûme-yi hakk ü adl bulunduğunu beşeriyet-i medeniyye idrak ettiği gün düello hemen kâmil ortadan kalktı. Bu idmânların mazharı rağbet olduğu her memlekette boks

⁸⁶ Polis Mecmuası, Sy. 183, 184, 185, 186, Y. 11, Mart, Nisan, Mayıs, Haziran 1341 (1925), 225,

⁸⁷ Serkomiser Nurettin, *Eşirra İle İlmî Mücadele*, 7-8.

⁸⁸ Serkomiser Nurettin, *Eşirra İle İlmî Mücadele*, 8-9.

ve mücâdele gibi misillü kuvvet ta'limleri sulhun ve müsamaha-i ictimâiyenin anasırından oldu. Hemşehrilerin sırtında ikmâl edilmiş bahadırılıklarla o günün bir bokscudan bahs edildiğine hemen hiç tesâdüf edilemez.

Kıymet ve iktidarını bilen bir adam bir münâsebetsizi cezâlandırmak için te'sîr-i uzviyyeti izâle edilmiş düello meçlerine veyâhût neticesiz mermi teatisi için sahte tabancalara tenezzül etmez. Pek tabiidir ki bu adam kendini yalnız sözleri rencide eden ve lüzum gördüğü zaman daire-i akl-i edebe da'vet edeceğine emin olduğu müziç ve şirret bir mütecâvizin karşısında sâkin ve sabır olunabilir. Japonlar uzun müddetten beri (Jiyuciçu) nâmıyla ma'rûf bir mücâdele usûlünü ta'lîm etmekte imişler, hatta zâbıta-i fenniye mektebinde bir mütehasssısın idâresinde bu usûlü ta'lîm için müstakil bir şube güşad edilmiş Almanlar, Fransızlar, Amerikalılar da memleketlerinde bu ilmin ta'mîm ve neşrine çalışmaktadırlar. Bu usûl zaafın kuvveti mağlup etmesine müsait olduğu gibi örf-i beşerin en küçükleri olan Japonlara son senelerde birçok delâilini ibrâz ettiği bir kuvve-i ahlakiyyenin mecrâ-i tekâmülünü irâe eylemekte az hizmet ifâ etmedi."⁸⁹

Serkomiser Nurettin Bey, önsözün son kısmına doğru bir şey daha hatırlatmak istediğini beyan ederek kitabı okuyup ta vaziyetleri bir kere tetkik edecek zevatın bu hareketi derhal tatbik edebileceklerini zan ederlerse aldanmış olacaklarını ifade etmiştir. Hareketlerin dıştan görüldüğü kadar kolay olmadığını yazmıştır. Hareketlerin birçok ince noktalarının bulunduğunu belirtmiştir. Öncelikle hareketleri yapabilmek için cılız ve çelimsiz olunmaması, boy olarak 1.70 ile 1.74'den kısa olmaması, çeviklik ve atiklik gibi şahsi yeteneklere sahip olunması gerektiğini belirtmiştir. Kol, bilek ve bacak organlarının idmanlı olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu şartlara sahip olan herkesin kendisinin sıkletinden daha ağır olan bir kimseyi dahi arzu ettiği şekilde kısıvrak ele geçirebileceğini belirtmiştir. Önsözünü "*Şurası da muhtâc-ı îzâhtır ki bu ilmin meraklıları müsâit vakitlerde kol ve bacak idmânlarına devâm etmekle beraber gösterilen harekâtı herhangi bir şekli ve vaziyette kemâl-i sühûletle tatbik edebilmek için kafi-i müte'dârda bu amelîyenin tatbikâtıyla meşgûl olmayı, atılmak, yakalamak, kapmak, koyvermek gibi sürât-i harekâtıyla insaniyyet mümârese peydâ etmeyi ihmâl etmemelidir*"⁹⁰ diyerek bitirmiştir.

Serkomiser Nurettin Bey, son cümlesinden de anlaşılacağı üzere Türk polisinin hiçbir vakit her kim olursa olsun insanlığını terk etmemesini dilemiştir. Diğer taraftan zamanın gereklerinden olmak üzere medeni ülkelerde polis mekteplerinde yaygınlaşan polis taktikleri derslerinin bilimsel çerçevede ele alınarak yeni nesil polislere öğretimiyle zor ve telafisi imkânsız durumlara düşmesini engellemek amacıyla bahse konulu kitabı itina ile hazırlamıştır.

17. Nizâmât-ı Zâbıta Dersleri; Selahattin Neşet

"Nizâmât-ı Zâbıta Dersleri" isimli kitap adı üzerinde olduğu üzere bir ders kitabıdır. Kitabın yazarı, İstanbul Polis Mektebi Nizâmât-ı Zâbıta Muallimi Selahattin Neşet Bey'dir. Esasında kitap, Selahattin Neşet Bey'in ders notlarından oluşmaktadır. Kitabın iç sayfasında ikinci baskısı olduğu yazılı olmakla birlikte İstanbul'da Amedî Matbaasında basılmıştır. Basım tarihi olarak 1314-1925 tarihleri kaydedilmiştir. Biri Rumi, diğeri miladi olmak üzere iki ayrı tarihin, iki farklı baskı tarihlerini akla getirmektedir.⁹¹

Selahattin Neşet Bey, 1889 İstanbul doğumlu olup, annesi, Faika Hanım; babası, Neşet Paşa'dır. Üsküdar'da ilk ve ortaöğrenimini tamamladıktan sonra 1908 senesinde Darülfünun-ı Osmanî Hukuk Mektebine girmiştir. Buradan, 1912 senesinde mezun olan Selahattin Neşet Bey, akabinde altı ay İstanbul'da muhtelif mahkemelerde stajını yaparak avukatlığa başlamıştır. Çeşitli yerlerde muallimlik ettikten sonra kısa bir aranın ardından 1920 senesinde İstanbul Polis Mektebinde muallimliğe yeniden başlamıştır. 20 Haziran 1921 tarihinde, 400 kuruş maaşla İstanbul Polis Mektebinde Kavânîn İdare Muallimliğine tayin edilmiştir.⁹² Emniyet kayıtlarında ise 1921 senesinde Polis Mektebine başladığı kaydedilmiştir.⁹³ Bu mektepte nizâmât derslerini vermiştir. Mebus seçildiği 1927 senesine kadar İstanbul Polis Mektebinde muallimliğe devam etmiştir.⁹⁴ Adliye Vekâletince 1925 senesinde kurulan Adliye Meslek Mektebinde de "*Hukuk-ı Cezaiyye*" dersini vermiştir.⁹⁵

⁸⁹ *Polis Mecmuası*, Sy. 183-184-185-186, Y. 11, Mart, Nisan, Mayıs, Haziran 1341 (1925), 197-199.

⁹⁰ Serkomiser Nurettin, *Eşirra İle İlmî Mücâdele*, 11.

⁹¹ Selahattin Neşet, *Nizâmât-ı Zâbıta Dersleri*, İstanbul: Amedi Matbaası, 1925, 2-3.

⁹² <https://www.tbmm.gov.tr>. Salahattin Yargı'nın Hal Tercümesi, Erişim 29.08.2015.

⁹³ EGM PDB D-94-A.

⁹⁴ TBMM, *TBMM Albümü 1920-2010*, 1. Cilt 1920-1950, Ankara: Baskı Ofset Matbaacılık, 2010, 159.

⁹⁵ <https://www.tbmm.gov.tr>. Salahattin Yargı'nın Hal Tercümesi, Erişim 29.08.2015.

Hukuk Muallimi Selahattin Neşet Bey, kitabın önsözüne geçmeden evvel ders hakkında kısa bir bilgi vermiştir. “*Nizâmât-ı Zâbta*” ismiyle polis mektepleri programına dâhil olan dersin konusu olarak şunları yazmıştır:

- “1-Sırf polis mesleğine mahsûs nizâmât ve polisin vazîfe ve salâhiyyetini ta’yîn eden kânûnlar.
  - 2-Kânûn-ı Cezâda envâi muharrer cerâim-i umûmiyyeden mâadâ bazı kavânîn ve nizâmât-ı mahsûsâ ile muayyen cerâim-i husûsiyye.
  - 3-Ale’l-umûm cerâimin men’-i vukûu ve âsâyiş ve intizâm-ı âmmenin te’mîn ve idâmesi zımnında devletce müttehiz tedâbir ve ahkâm.
  - 4-Zâbta-i sıhhiyye ve belediyye.
  - 5-Ecânibin hukûk-ı husûsiyye-i düvel-i ahkâmına tevffikan ikâmet ve sûret-i seyr ve seyâhatleri ve sair muâmelâta müteallik usûl ve kavâid.
- Misillü husûsâtın ve’l-hâsıl polisin zâbta-i idâre nâmıyla muayyen vezâifin tedkîkından ibâretir.”⁹⁶

Ardından konuların izahına geçmeden bir “*mukaddime*” ile hukukun tarifine değineceğini ve kısımlarından bahsedeceğini, devlet güçlerinin neler olduğunu ve bu güçler arasında polisin yerinin ne olduğunu anlatacağını kaleme almıştır. Akabinde mukaddime kısmına geçmiştir. Mukaddime şöyledir:

“Cemiyet hâlinde yaşayan insanların e’âl ve hareketinde hâiz oldukları hürriyet ve serbestî mutlak olmayub âherin aynı sûretle mevcûd bulunan hukûk ve hürriyetlerine tecâvüz itmemekle mukayyedir. Binâenaleyh efrâd arasında şu sûretle yekdiğerine karşı riâyetle mükellef bulunması lâzım gelen bir takım hukûk ve vezâif tevellüd itmiştir.

Vezâif-i mezkûreden bir kısmı büsbütün ma’nevî olub kendisine mukâbil diğere tarafda bir hakk ihdâs eylemez. Meselâ fukarâya tasadduk bir vazîfedir. Fakat muhtâc-ı muâvenet olan bir fakir nezl-i îâneye muktedir bulunan bir şahsa karşı kendisine yardımı bir hakk olarak isteyemez. Binâen ala-zâlik bu vazîfe-i ma’neviyyenin icrâsı bir kuvve-i müeyyideden ârî olarak sırf vicdâna terk edilmiştir. Bununla da ilm-i ahlâk meşgûl olur ki bizim bu dâire-i tedkîkimizden hâricdir. Bir kısım vezâif daha vardır ki bunların icrâsı bir takım müeyyidelerin bulunmasını îcâb itdirir. Bu da kavânîn ve nizâmât gibi ahkâm-ı mevzûadan ibâret olub bunlar ilm-i hukûkun mevzû-ı bahsini teşkil eder.”⁹⁷

Selahattin Neşet Bey kısaca özgürlüğün sınırları olduğunu, hürriyetin serbestlik demek olmadığını, kimsenin hak ve hukukuna tecavüz edilemeyeceğini, kimsenin de kendisine hak peyda edemeyeceğinden bahisle hukukî mevzuat kapsamında değerlendirmeler yapmıştır. Hukuk ilminin polisin muhakkak surette bilmesi gerekli bir dal olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Özellikle müeyyidesi bulunan hukuka aykırı eylemlerin muhakkak surette bilinmesinin önemine değinerek bahsi kapatmıştır.

Cumhuriyet’in ilk yılları Harf Devrimine kadar geçen sürede⁹⁸ polis meslek kitaplarının yine eski zamanlarda olduğu ekseriyetle eğitim maksadıyla polis okulu öncülüğünde ders kitapları şeklinde çıkarıldığı görülmektedir. Yalnız Ankara’da Dâhiliye Vekâletinin isteği üzerine Emniyet Müdürü Lütfü Ata’nın kaleme almış olduğu Polise Müteallik Kavânîn ve Nizâmât adlı eser diğerelerinden bir nebze olsun ayrılmaktadır. Ders kitabından öte kılavuz niteliğinde bir eserdir. Mühür ve berat gibi demirbaş olarak resmi dairelere gönderimi söz konusudur. Yazarın ifadesiyle demirbaş kitaplardandır. Uygulamanın ilklerindedir. Buna benzer çalışmaların sonraki yıllarda artması akla yatkındır.

Sonuç

Çalışmanın kronolojik çerçevesi içerisinde toplam 17 eser incelenmiştir. I. Meşrutiyet’te 2 kitap, II. Meşrutiyet’te Mütareke Dönemi dâhil 11 kitap ve Cumhuriyet Devri’nde 4 adet kitap değerlendirmeye alınmıştır. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki bu kitapların tamamının genel amacı polisi eğitmek ve kabiliyetini artırmak olmuştur. Bu bağlamda polislik eğitimi denildiğinde akla ilk olarak polis okulları gelmektedir. Polis okulları kurulduktan sonra polis meslek kitaplarında büyük oranda artış meydana gelmiş, kitap basımında polis mektepleri ve öğreticileri öncülük etmişlerdir.

Kronolojik çerçevede çalışmamıza konu olan kitapların sadece 2 adedi polis okul modeline geçilmeden önceki zamanlara aittir. Geriye kalan kitaplardan 15 adet kitaptan 14 adedi İstanbul Polis Mektebine ait diğere ise Ankara

⁹⁶ Selahattin Neşet, *Nizâmât-ı Zâbta Dersleri*, 2-3.

⁹⁷ Selahattin Neşet, *Nizâmât-ı Zâbta Dersleri*, 2-3.

⁹⁸ Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e uzanan yolda emniyetçi kimliği ile yazmış olduğu hatırat için ayrıca bkz. Mustafa Reşat Mimaroglu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul: Alemlas Yayınları, 2021.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine ait bir kitaptır. Diğer bir ifadeyle kitapların geneli resmî nitelikte eserlerdir. Resmî nitelikte eserler olduğundan yazarlardan biri kitabı hakkında “demirbaş” yorumu dahi yapmıştır. Bu noktada polis eğitimine geçilmeden önce kaleme alınan ve basılan; Polis Cüzdanı ve Vezaf-i Zabita isimli çalışmaların resmî olup olmadıkları araştırılmalıdır.

Kitaplar yazarları üzerinden değerlendirilecek olur ise 1880’ler ile 1890’larda basılan eserlerin yazarları hukukçudur. Bu yıllarda kolluk teşkilatı içinden kitap yazan birine rastlanmamıştır. Bu nedenle polisin bu yıllarda yeterli hukukî altyapıya sahip olmadığı değerlendirilmektedir. Diğer taraftan hukukçu (hâkim ve avukat) kimselerin, polisleri adlî teşkilattan saymaları ise dikkate değer bir tutumdur. Hatta kendileri bir adım daha öteye giderek polisleri “meslektaş” kabul etmişlerdir. II. Meşrutiyet ile birlikte yazılı ve görsel hayatta görülen artış, polis kitaplarında da gözlemlenmiştir. “Polis okulu” eğitim modeliyle birlikte polis okulu eğiticilerinin ders kitapları olarak polis kitapları hazırladıkları gözlemlenmiştir. Bu noktada çoğu İstanbul Polis Mektebi menşei kitapların, diğer polis okullarında okutulup okutulmadığı, yeknesaklığın sağlanıp sağlanmadığı ayrıca araştırılmalıdır.

Mütareke Dönemi dâhil olmak üzere II. Meşrutiyet’te çıkarılan 11 adet eserin 5’i hukuk ile doğrudan alakalı olup, yazarları ise hukukçu ve emniyetçi kimlikleri ile öne çıkmaktadır. Kalan 6 adet kitabın ikisi ise teknik bilgilerden oluşmaktadır. Bunlardan biri; Fenn-i Fotoğrafya, diğeri ise Musattah Kroki ve Plan isimli kitap olup her iki kitabın yazarı da emniyetçidir. Fenn-i Fotoğrafya kitabının yazarı Komiser Muavini Corci Efendi’nin rütbesinden yola çıkılırsa yazarlar arasında en genç yazarlardan olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca kendisi, tüm kitap yazarları arasında tek gayrimüslim Osmanlı vatandaşıdır. Geriye kalan 4 adet kitap ise polisin idarî konuları ve iç işleyişle alakalı konuları kapsamaktadır. Bunlardan biri (Polis Dersleri) kaymakam tarafından kaleme alınmış, 2 tanesi jandarma menşei ve daha sonrasında polis müdürü olarak hizmet etmiş kimseler tarafından yazılmıştır. Ayrıca polis okulu müdürü olup, kitap çıkarmayan kimsenin olmadığı tespit edilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi’nde çalışmamıza konu olan kitaplardan ikisi emniyet mensubu kimliği ile diğer iki yazar ise hukukçu kimliği ile öne çıkmaktadır. Hukukçuların hazırlamış oldukları kitaplar; hukukî kitaplardır. Emniyetçiler ise genel hukuk konularına değinerek daha çok polisin iç işleyişle ilgili konulara değinmişlerdir. Aralarında sadece bir tanesi teoriden öte pratik bilgilere sahiptir. Eşirra İle İlmi Mücadele isimli bu kitap, polis taktiklerine dair olduğu için ekseriyetle resimlidir. Yine Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malumat-ı Meslekiye isimli kitapta da resimlere yer verilmiştir. Resimli kitapların basımının pahalıya mâl olduğu da ayrıca belirtilmiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar uzanan yaklaşık 45 yıllık bir süre zarfında yazılan kitapların konu tasnifine gelince adlî polis, idarî polis, teknik polis, savunma taktikleri, suçlu ile mücadele, suçla mücadele, polis tarihi, disiplin, ast-üst ilişkileri, toplumsal olaylar, yangın ve suda boğulma gibi hadiseler ilk akla gelenlerdir. Bunun dışında bazı eserlerde o güne dair yer kataloğu gibi şehir tarihi açısından son derece önemli bilgiler bulunmaktadır. Diğer taraftan da bazı eserlerde polisiye ve hukuki terimlerin hangi manada kullanıldığına dair sözlük çalışmaları mevcuttur.

Bu çalışmada zaman aralığı olarak 1880’lerden 1925’e kadar geçen sürede basılan 17 adet polis ilmî kitaplarının önsöleri konu edilmiştir. Bunların ekseriyeti transkripsiyon edilmemiştir. Tespitimize göre Polis Rehberi ile Polis Efendilere Mahsus... isimli çalışmalar transkripsiyon edilmiştir. Kurumsal tarih bakımından tüm bu eserlerin Latin alfabesine çevrilmesi ve akabinde sadeleştirilerek anlaşılır hale getirilmesi gerekmektedir. Bu noktada gerek kurumun kendisine ve gerekse araştırmacılara görev ve sorumluluk düşmektedir. Özellikle kurumun, kendi kimliğinin ve aidiyetinin değerini yükseltmek için muhakkak surette bu tür bir çalışmaya başlaması gerekmektedir. Ayrıca bu tür bir çalışmayla her biri yüksek değere sahip kitap yazarları ortaya çıkmış ve teşkilat tarihine isimlerini kazınmış olacaklardır. Böylece bir nebze olsun hak ettikleri kıymeti görmüş olacaklardır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA**Arşivler**

Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi

Sosyal Güvenlik Kurumu Arşivi

Telif Eserler

Affan Osman. *Vezaif-i Zabıta*. İstanbul: Nişan-ı Berberyan Matbaası, 1311.

Ahmet Faik. *Polis Rehberi*. İstanbul: Mürettebeyn-i Osmaniye Matbaası, 1328.

_____. *İlaveli Polis Rehberi*. İstanbul: Cihan Kütüphanesi ve Matbaası, 1330.

Bedri. *Musattah Kroki ve Plan Dersleri*. İstanbul: Cihan Matbaası, 1327.

Corci. *Fenn-i Fotoğrafya*. Dersaadet: Osmanlı Meziyyet-i İktisadiye Matbaası, 1318.

Emin Osman. *Polis Cüzdanı*, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1304.

Hasan Niyazi. *Polis Dersleri*. Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1329.

Hüseyin Hüsnü. *Polisin Tahkîkâtı ve Muhâkemâtı*. İstanbul: Kader Matbaası, 1337.

İbrahim Feridun. *Polis Efedilere Mahsus Terbiye ve Malumat-ı Meslekiye*. Dersaadet: Matbaa-i Hayriye, 1326.

Lütfü Ata. *Polise Mütcellik Kavânîn ve Nizâmât*. C. 1. Ankara: Vilayet Matbaası, 1340.

Mimaroğlu, Mustafa Reşat. *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Yay. Haz. Ali Birinci ve Yücel Yiğit, İstanbul: Alelmas Yayınları, 2021.

Mustafa Galip. *Rehnûma-i Zâbita*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1336.

_____. *Nizâmât-ı Umûmiye-i Zâbita*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1337.

Osman Vefik. *Polisin Tatbikat-ı Adliyesi*. İstanbul: Minber Matbaası, 1338.

Selahattin Neşet. *Nizâmât-ı Zâbita Dersleri*. İstanbul: Amedi Matbaası, 1925.

Serkomiser Nurettin. *Eşirra İle İlmî Mücadele*, İstanbul: Vatan Matbaası, 1340.

Şahin, Eyüp. *1907'den 200'e Polis Okulları*. Ankara: APK Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2001.

Şahin, Eyüp vd. *Türk Polis Tarihinden Belge ve Fotoğraflar*, Ankara: Arşiv ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2012.

Şahin, Eyüp. *Mütareke Döneminde İstanbul Polisi*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2016.

Yılmaz, İbrahim. "Osmanlı Polis Okulları: Eğitim", *SÜTAD*, Güz; (38): 103-130, 2015.

TBBM. *TBMM Albümü 1920-2010*. Cilt 1. Ankara: Baskı Ofset Matbaacılık, 2010.

Yiğit, Yücel. *İstanbul Polis Müdürü Halil Nedim Aşuroğlu'nun Kaleminden Mütareke İstanbul'u*, Türk Polis Tarihinin Kökenleri, Edt. Yücel Yiğit, Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2017.

Yiğit, Yücel. "Mektepsiz Polis Kalması: Selanik Polis Mektebi", Osmanlı İdaresinde Balkanlar II, (Edt. Alaattin Aköz ve Doğan Yörük), Palet Yayınları, Konya, 2020.

Yiğit, Yücel ve Yasin Özdemir, *Fahişeler Hayatı ve Redâet- Ahlakıyye*, İstanbul, 2021.

Zeki. *Mecelle-i Vezâif-i Zâbita*. 2. Baskı. Dersaadet: Ahmet Kâmil Matbaası, 1330.

_____. *Kavânîn*. 3. Baskı. Dersaadet: Fazilet Matbaası, 1340.

Sürelî Yayınlar

Polis Mecmuası

Sabah

Tanin

Vakit

İnternet Kaynakları

<https://www.tbmm.gov.tr> Erişim 07.12.2021.

<https://www.gsl.gsu.edu.tr> Erişim 07.10.2021.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNİN İKTİSADİ BOYUTU (1939-1945) THE ECONOMIC DIMENSION OF TURK-AMERICAN RELATIONS IN THE SECOND WORLD WAR (1939-1945)

ALİ TOMALI*

ÖZ

1939'da patlak veren İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'nin 1930-1939 arasında uyguladığı korumacı/devletçi politikalarının sekteye uğramasına yol açtı. Türkiye, Avrupa başta olmak üzere pek çok ülke üzerinde ciddi tahribat bırakan bu savaşa fiili olarak katılmamakla beraber, savaş ekonomisini uygulamaya mecbur kaldı. Diğer taraftan ülke nüfusunun ciddi bir bölümünü oluşturan erkek işgücünü silahaltına alan Türkiye, arz daralması yaşadı ve tüketim talebini karşılayamadı. Enflasyonist bir ortamın doğmasına yol açan ekonomik abluka, askeri harcamalar ve seferberlik gibi sıradışı unsurlar, ülke ekonomisini temelinden sarstı. Savaş başında tarafsızlığını ilan eden ABD ise, hem Alman zaferlerinden doğan Atlantik, hem de Japon politikalarının gösterdiği Pasifik tehdidi karşısında silahlanmaya hız verdi. Bu doğrultuda Türk-Amerikan ilişkilerinin ana yönü askeri ve iktisadi gelişmeler teşkil etti. Savaş ekonomisinin yarattığı ortamın etkisiyle ABD ile hemen her alanda ticari ilişkiler yoğunlaştı ve ordu malzemeleri ağırlıklı olarak ABD'den temin edildi. Zirai, sanayi, sağlık ve hizmet gibi tüm sektörlerin ihtiyacı yine ABD ile ilişkilerde önemli yer tuttu. Gerçekleştirilen yardım anlaşmalarıyla perçinleşen Türk-Amerikan ilişkileri, uzun süreli ve ciddi bir kopukluk yaşamadı. Savaş döneminde yaşanan ikili ilişkilerin iktisadi düzeyi, savaş sonrası gerçekleşecek olan büyük çaplı yardım ve antlaşmaların da temelini oluşturdu. Bu çalışmada, Türkiye ile ABD arasında yaşanan iktisadi/ticari ilişkilerin II. Dünya Savaşı boyunca hangi düzeyde yürütüldüğü, ilişkilerin iktisadi niteliği ve diplomatik gelişmelere yaptığı etkiler arşiv belgeleri ışığında tetkik edilecektir.

Anahtar Kelimeler: ABD, İkinci Dünya Savaşı, İktisat, Ticaret, Türkiye.

ABSTRACT

The Second World War, which broke out in 1939, caused interruption of the protectionist / statist policies implemented by Turkey between 1930-39. Even though Turkey did not actually participate in this war, which caused serious damage to many countries, especially Europe, it was obliged to implement the war economy. These developments, which created an inflationary environment, and extraordinary factors such as economic blockade, military spending and mobilization have shaken the country's economy. In response to both the Atlantic threat posed by German victories and the Pacific threat posed by Japanese policy, the United States, which declared neutrality at the start of the war, has increased its weaponry. Accordingly, economic and military developments formed the main trajectory of Turkish-American relations. With the effect of the environment created by the war economy, commercial relations with the United States have intensified in almost every field, and army materials were mainly supplied from the United States. The need of all sectors such as agriculture, industry, health care and service also occupied an important place in relations with the United States. Turkish-American relations, riveted by aid agreements, have not suffered a prolonged and serious disconnect. The economic level of bilateral relations during the war was also the basis for large-scale assistance and treaties that would take place post-war. The degree to which Turkey and the United States engaged economic/trade connections during the Second World War, the economic nature of the interactions, and their effects on diplomatic developments will be analyzed in light of archival records in this paper.

Keywords: Commerce, Economics, The Second World War, Turkey, USA.

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, atomali@pau.edu.tr, ORCID: [0000-0002-9560-7723](https://orcid.org/0000-0002-9560-7723).

Extended Abstract

Relations between Turkey and the United States date back to the last quarter of the eighteenth century, but the first interactions between two countries were when the United States arrived to trade on the Ottoman lands. Although there was some short-term pressure in bilateral relations at times, there was no long-term economic or diplomatic breakdown. In the nineteenth century, the first formal contacts were established, and the official framework of relations was put up.

After World War Second issues were the focus of the study on Turkish-American contacts in the literature. The calm of bilateral relations during the Ottoman period, the National Struggle, and the early years of the Republic, on the other hand, served as a preparation phase for post-World War Second relations. In this context, the main motivation for this study was the lack of adequate examination of the economic dimensions of the period (War Period) between 1939 and 1945. In this context, the study aims to uncover the economic dimension of Turkish-American relationships throughout World War Second (1939-1945), as well as the impact of economic/trade relations on the war economy and trade volume.

The Turkish economy was influenced deeply by the political and economic turmoil that erupted with the start of the war. Investments have stalled, statism policies have been disrupted, and nearly a million qualified manpower have been called to war. Consumption expenditures and costs grew as a result of this. In the face of total demand, total supply was inadequate, resulting in an inflationary and out of government control economic structure. Despite this negative structure, Turkish-American relations made positive progress. Turkey, which has experienced a significant decrease in economic growth and contraction rates, has concentrated its relations with the United States. Practically in every field specially in the military and military equipment, commercial life with the United States has been witnessed by remarkable mobility. Economic mobilization has enabled the acquisition and sale of goods and materials at several phases, including industry, agriculture, trade, health, state institutions, urbanization, agriculture, aviation, and safety, with a focus on military spending. When we examine the quality and amount of export/import materials realized in economic life, we see the true political reality that the process of preparing for war actually occurred, and the economic requirement imposed by this process is reflected in wartime budgets.

Even though the path of bilateral relations changes on a regular basis, in general, a good and balanced policy was pursued. Turkey, which managed to avoid the war by implementing a "flexible balance policy," has benefited from increasing its gold and foreign exchange reserves to a limited extent. The real winner of the war, however, was the United States in both the economic and political arenas. At the end of the war, Turkey declared war on Germany and Japan, which has a symbolic meaning, as part of a political ploy to join the UN and secure allies' support.

Because of Turkey's trade with Germany and its chrome sales, the United States launched an effort to separate Turkey from Germany for the sake of Europe's future and interests. It has made a significant contribution in this area by involving Turkey in the Lend and Lease Program. The Lend and Lease Agreements, on the other hand, have had a considerable impact on both the economic and political dimensions of Turkish-American relations. Besides, it also took an important role in terms of preparing for the financial and military help (Marshall and Truman) that would be forthcoming in the postwar years.

Turkey has established arrangements in custom rates and begun to shape its role in the new world order on the axis of the United States as a result of the aid accords. After this process, a period of gradual expansion was entered with loans and aid from the United States. Truman ve Marshall aids have a significant contribution to this process. The investments in the industrial sector have been the main elements of the period after 1950.

Giriş

Bir ülkenin dış politik kulvarda temel olarak yürüncesine aldığı eğilimlerinin ve diplomatik reflekslerinin; sahip olduğu kültürel, tarihsel, stratejik ve ekonomik yapısıyla doğrudan ilgili olduğu kuşkusuzdur. Tarihin, olayların neden-sonuç ilişkisi içerisinde birbirlerini takip ederek süregelen diyalektik bir disiplin olduğu düşünüldüğünde, Türk dış politikasının; niteliksel farklılıklar olsa da Osmanlı diplomasisinin doğal bir uzantısı olduğu ve bu miras üzerine yükseldiği ifade edilebilir. Ayrıca Türkiye'nin mevcut coğrafi ve jeo-stratejik pozisyonu itibarıyla özel bir konuma sahip olması ve bu sebeple uluslararası arenada her daim güvenlik faktörünü fazlasıyla önemsemek zorunda kalan bir ülke olarak nitelendirilmesi bu minvalde elzemdir.

Diplomasinin, bir devletin sınırları ötesindeki devletlere uyguladığı bir siyaset biçimi olmasının yanında durağanın aksine dinamik bir olgu olduğu hatırlanmalıdır. Bu doğrultuda İkinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan süreçte yaşanan politik, askeri, kültürel, hukuki ve ekonomik münasebetler Türkiye'nin milli çıkar olarak belirlediği teamüllerinin içinde yer alan bir sürece karşılık gelmektedir. Bu sürecin kolay işlemediği gibi sürece etki eden doğrudan ya da dolaylı pek çok unsurun var olduğu da aşikârdır. Diğer yandan devletlerarası ilişkilerde karar mekanizmalarının hızlı ve etkili bir şekilde işletilmesi de bu hususta oldukça önemli bir parametre olarak ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde ülkelerin siyasi ve ekonomik güçleri belirgin rol oynarken, Türk-Amerikan ilişkilerinin tarihsel arka planında da bu faktörler başat unsurlar olarak yer almaktadır. XVIII. yüzyılda ticari faaliyetler ile başlayan daha sonra misyonerlik çalışmaları ile derinlik kazanan Türk-Amerikan ilişkilerinin yaklaşık iki yüz yıllık bir tarihçesi mevcuttur. Bu tarihsel süreçte ticari münasebetler ile başlayan ve ağırlıklı olarak bu sahada devam eden ilişkilerin devamlılığı belirli dönemlerde kesilme noktasına gelmiş¹ lakin tam anlamıyla ve uzun soluklu bir diplomatik ve ekonomik kopuş yaşanmamıştır. İki devlet arasında tanzim edilen Ticaret Antlaşmaları, ekonomik işbirliği ve bu eksende yürütülen ithalat-ihracat hareketliliği ilişkilerin belirli bir düzeyde kalmasında önemli bir etken olmuş, diğer taraftan diplomatik görüşmelerin seyrini de belirlemiştir.

Türk-Amerikan ilişkilerinin özellikle II. Dünya Savaşı sonrası bir sıçrama yaptığı genel kanaat olsa da tarihsel perspektifte iki devlet ilişkilerinin somutlaşması çok daha geri bir tarihe dayanmaktadır. Fakat bu hususta kaleme alınan çalışmaların ağırlık merkezini 1945 ve sonrası meseleler teşkil etmektedir. Hâlbuki ikili ilişkilerin Osmanlı'daki serencamı, Milli Mücadele Dönemi, Lozan Antlaşması ve Cumhuriyet'in ilk yılları, 1945 sonrası ilişkilere hazırlık niteliği taşıyan misallerle doludur.² Nitekim yapılan inceleme sonucunda çalışmanın temelini oluşturan 1939-1945 arası evrede, yaşanan iktisadi gelişmelerin yeterince irdelenmemesi bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın amacı, II. Dünya Savaşı döneminde (1939-1945) Türk-Amerikan ilişkilerinin iktisadi boyutu ve hangi düzeyde ilerlediğini ortaya çıkartmaktır. Ayrıca mezkûr dönemin askeri ve siyasi boyutları pek çok çalışmada sıklıkla işlendiği ve ortaya konduğundan bahsi geçen konulara değinilmeyecek, iki devlet arasında yaşanan ekonomik/ticari münasebetlerin savaş ekonomisi üzerindeki yansımaları ile ticaret hacminin hangi düzeyde gerçekleştirildiği yerli ve yabancı arşiv kaynakları, süreli yayınlar ve ikinci el çalışmalar ışığında tetkik edilecektir.

Bu bağlamda ilk olarak, Türk-Amerikan ilişkilerinin tarihsel arka planı ve iktisadi geçmişi hakkında bilgilere yer verilecektir. Bu kısımda Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi şeklinde iki safhada incelenecek olan Türk-Amerikan ilişkilerinin kısaca genel bir çerçevesi çizilecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde; Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'ndaki mevcut pozisyonu, uygulanan iktisadi politikalar ve iç ekonomik yapısı hakkında bilgilere değinilecektir. Akabinde ise savaş dönemi Türk-Amerikan ilişkilerinin iktisadi düzlemdeki seyri, işlevselliği ve sürdürülen ticari münasebetlerin niteliği detaylı bir şekilde ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı

1.1. Osmanlı Devleti Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri

Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulduğu tarihten itibaren Akdeniz ticaretine duyduğu ilgi, Türk-Amerikan ilişkilerinin ticari bir zemine başlamasına olanak sağlamıştır.³ Türk-Amerikan ilişkilerinin kökenleri XVIII. yüzyılın sonlarına kadar uzanmakla beraber, 1783'te bağımsızlığını elde eden ABD ile yaklaşık otuz milyon nüfusu bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti⁴ arasındaki ilk ilişkiler, Amerikalı ticari temsilci ve girişimciler vasıtasıyla başlamıştır. Bu ilişkiler dolayısıyla Osmanlıların Amerikalılarla ilk tanışması, bu dönemde Osmanlı

¹ ABD'nin 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilan ederek Birinci Dünya Savaşı'na girmesi Türk-Amerikan diplomatik ilişkilerinin kesilmesine yol açmıştır. Bu kesinti; ara dönemde bazı girişimler yaşansa da 1927'ye kadar devam etmiştir. Bu kısa süreli hadise, mezkûr döneme ve kendinden sonraki dönemlere önemli bir etki yapmıştır. Fahir Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", *AAM Dergisi*, XIII/38, (1997), 632-639, <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xiii-temmuz-1997-sayi-38>, Erişim 05.04.2021.

² Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, 17-18.

³ Zafer Akbaş, Ahmet Hüsrev Çelik, Melih Duman, "İkinci Yüzyılda İşbirliği ve Çatışma Sarmalında Türk-Amerikan İlişkileri", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13/19, (2019), 2228, <https://doi.org/10.26466/opus.532884>, Erişim 08.04.2021

⁴ Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılda dönemin en güçlü devletleri arasındaydı. Ayrıca Bosna'dan Kafkaslara, Cezayir'den Yemen'e, Eritre'den Basra'ya kadar uzanan; Marmara, Karadeniz, Ege, Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz'de hâkimiyete sahip olan ve yaklaşık otuz milyon nüfusu bünyesinde barındıran güçlü bir devlet konumundaydı. M.Şükrü Hanoğlu, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, Princeton, 2008, 6-7.

toprağı olan Fas, Tunus, Trablusgarp ve Cezayir'i de içine alan Mağrib bölgesinde meydana gelmiştir.⁵ Amerikan ticaret gemileri XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu limanlarına gelmeye başlamış ve mezkûr dönemde herhangi bir ticari Antlaşma imzalanmasa da ABD, 1802'de İzmir'e bir konsolos atamıştır. Lakin Osmanlı Devleti'nin bu atamayı tanımaması, konsolosun İzmir'den ayrılmasıyla sonuçlanmıştır.⁶

Osmanlı Devleti donanmasının İngiliz, Fransız ve Rus Donanmaları tarafından 1827'de Navarin'de yakılması ve akabinde yaşanan 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı mağlubiyeti Osmanlı Devleti'ni yeni bir müttefik ve dost arayışına itmeye başlamıştır. İki ülke arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandıracak olan bu facialar, Osmanlı ile Amerika arasında imzalanacak bir Antlaşmanın kapısını aralamıştır. Bu vesileyle ilk resmi ilişkiler, 7 Mayıs 1830'da *Seyri Sefain ve İcra-yı Ticarete Dair Antlaşma* ile kurulmuştur. Bu antlaşmayla ABD'ye "The most favored nation" (en ziyade müsaadeye mazhar ülke) statüsü verilirken,⁷ iki ülke arasındaki siyasi ve ticari münasebetlerin çerçevesi çizilmiştir.

Osmanlı ile Amerika arasında 1830 tarihli Ticaret Antlaşması, 25 yıllığına imzalanmış ve 1855'de geçersiz hale gelmiştir. Bunun akabinde imzalanan ikinci Ticaret Antlaşması, 28 yıl süreli olan 13 Şubat 1862 tarihli *Seyrisefain ve Ticarete Dair Antlaşması* olmuştur. İngiltere ile imzalanan 16 Ağustos 1838 tarihli antlaşmaya atfen, %8 olan gümrük vergisi %1'e indirilmiş, ithalat gümrük vergisi de %1 olarak belirlenmiştir. Ayrıca tuz ve tütünün Osmanlı Devleti'ne ithali de çok istisnai haller dışında yasaklanmıştır.⁸ Antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti'nin barut, top, silah ve savaş malzemesi konusunda tatbik ettiği yasak da aynen devam etmiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin 1869'dan itibaren ABD'den silah almaya başlamış ve bu hükmün uygulanmadığı anlaşılmıştır.⁹ Bunun dışında 11 Ağustos 1874'de imzalanan *Tabiiyet, Gayrimenkul ve Suçluların İadesi Antlaşmalarıyla*¹⁰ hukuki konularda da Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin çerçevesi çizilmiş ve ilişkilerin bir nevi kuruluş aşaması tamamlanmıştır.

Diğer taraftan Amerikan teknolojisinin ilerleyişi, Osmanlı Devleti'nin ABD ile olan ticari münasebetlerini daha belirgin hale getirmiştir. Bu bağlamda savaş gemileri ve silah ticareti, Osmanlı-ABD ticari ilişkilerini özel bir yere taşımıştır. Özellikle Navarin faciasından sonra Osmanlı Devleti'nin ABD savaş gemilerine ve kara silahlarına duyduğu ilgi, iki ülke arasında yoğun bir silah ticaretinin başlamasını sağlamıştır.¹¹ ABD kayıtlarına göre ilk silah ticareti ise, 10 Mayıs 1869'da gerçekleştirilmiştir.¹² Osmanlı Devleti, 1869'da ABD'den satın aldığı 239.000 tüfeği doğrudan ABD Hükümetinden alırken, bu tarihten sonraki yapılan alımlar Amerikan özel şirketleri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.¹³ İlk silah alımlarının başladığı bu tarihten kısa bir süre sonra patlak veren 1877-78 Osmanlı

⁵ Erhan, "Türk-Amerikan İlişkilerinin", 33-34.

⁶ Ayrıca *George Washington Firkateyninin Akdeniz'e giren ilk harp gemisi olduğu ve akabinde de 9 Kasım 1800'de İstanbul'a geldiği* ifade edilmektedir. Orhan F. Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, LI, (1987), 927-928, <https://belleten.gov.tr/tammetin/1979/tur>, Erişim 03.04.2021. Farklı kaynaklarda ise Amerikan ticaret gemilerinin ilk kez İstanbul'a 1786'da, İzmir'e 1797'de ve İskenderiye'ye ise 1800'de geldiği yer almaktadır. Orhan Koloğlu, "Türk'le Amerikalının Tanışması", *Tarih ve Toplum*, 28(163), (1997), 17.

⁷ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara: TTK, 1991, 1-6.

⁸ 1830 Antlaşmasıyla 1862 Antlaşması arasında bazı farklar mevcuttur. Örneğin 1862 Antlaşması bir öncekine göre daha ayrıntılı düzenlenmiştir. Bir diğer fark ise, 1830 Antlaşmasında Amerika'nın adı "Amerika Devleti" şeklinde geçerken, 1862 Antlaşmasında "Hükümet-i Müçtemi'a-i Amerika" yani "Amerika Birleşik Hükümetleri" diye zikredilmiştir. Armaoğlu, "Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri", 7.

⁹ Nurdan Şafak, "Osmanlı-Amerikan İlişkileri", 135-151'den aktaran, Gürbüz Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden Stratejik Ortaklığa Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri (1917-1945)", *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3 (2018), 4. https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakanuvis/issue/40363/482529#article_cite, Erişim 05.04.2021. A. Üner Turgay, "Ottoman-American Trade During The Nineteenth Century", *The Journal Of Ottoman Studies*, III (1982), 226. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10974/131336> Erişim 18.09.2021.

¹⁰ ABD Başkanı imza tarihinden 15 yıl geçmiş olması sebebiyle mezkûr antlaşmalar için senatodan yeniden onay almak istemiş, lakin onay belgeleri bir türlü teati edilemediği için antlaşma yürürlüğe girmemiştir. Armaoğlu, "Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri", 15-18.

¹¹ İhsan Satış, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Amerika Silah Ticareti", *History Studies*, (3), (2011), 299, http://dx.doi.org/10.9737/hist_318. Erişim 16.09.2021. Metin Ünver, "Teknolojik Gelişmeler Işığında Osmanlı-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Dönemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(54), (2013), 204, https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000560, Erişim, 16.09.2021.

¹² 1861-1865 ABD iç savaşının bitmesinin ardından, ABD elinde kalan savaş artığı silahları satışa çıkarmış, Osmanlı Devleti Washington büyükelçisinin durumu Babıâli'ye bildirmesi sonucu, ilk parti olarak 114.000 adet İngiliz yapımı Enfield tüfekleri tanesi 7 dolardan satın almıştır. Kısa bir süre sonra, tanesi 7 dolardan temizlenip onarılarak yeni hale getirilen 125.000 adet Springfield tüfeği parçaları ile birlikte alınmıştır. Oral Sander, Kurthan Fişek, *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1977, 56-59.

¹³ Satış, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında", 301.

Rus Savaşı'nda da Osmanlı Devleti ABD'den yüklü miktarda tüfek ve mühimmat satın almış ve cephelerde kullanmıştır.¹⁴

Bu dönemde ABD'nin yıllık ihracatı içinde Osmanlı Devleti'nin payı %1,7 Osmanlı'dan satın alınan mallar ise ABD ithalatının %1'ini oluşturmaktadır. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin ihracat hacmi içinde ABD'ye yapılan ihracatın payı da %23'tür.¹⁵ Kahir ekseriyet ABD ile münasebetlerin kökenlerinde ticari ilişkiler yatmakla beraber, herhangi bir şekilde "politik" ilişkiler söz konusu olmamıştır. Bu durumun kuvvetle muhtemel sebebi, Amerika'nın beşinci başkanı James Monroe'nun 2 Aralık 1823'te, Amerikan Kongresi'ne gönderdiği; "Avrupa Devletleri'nin Amerika kıtasına müdahale etmesine izin verilmeyeceğini, Amerika'nın da Avrupa Devletleri'nin sorunlarına karışmayacağını, ayrıca Avrupa'nın kıtaya yönelik her teşebbüsünü Amerika'nın kendi barış ve güvenliğine yöneltilmiş hareket olarak sayacağını"¹⁶ ilan ettiği doktrindir.

1908-1914 arası döneme bakıldığında siyasi olarak risk almaktan kaçındığı görülen ABD'nin, devam ettirdiği Monroe Doktrini çerçevesinde 1911 Osmanlı-İtalyan Savaşı'nda arabuluculuk yapması için verilen teklifi reddetmiş ve Balkan Savaşlarına da ilgisiz kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin genel seyri bakımından Ermeni meselesi ve misyonerlik faaliyetleri de gerginlik noktaları olarak ortaya çıkmıştır. Öyle ki, ABD kamuoyunda olumsuz bir Türk algısı yaratılmaya ve propaganda faaliyetleri yürütüldüğü görülmektedir. Siyasi münasebetlerin yeterli düzeyde olmaması da yaşanan olumsuz havayı iyice derinleştirmiştir. Ayrıca Amerikalı misyonerlerin tehçire karşı çıkararak gerçek dışı raporlar düzenlemeleri ve dünya kamuoyunu etkilemeleri bir diğer gerginlik sebebi olarak belirmiştir.¹⁷ Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında Kasım 1914'te savaşa girmesi ilişkileri çıkmaza sokarken, ABD'nin 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilan etmesinin ardından Almanya, Osmanlı Devleti'nin ABD'ye savaş ilan etmesi yönünde baskı yapmaya başlamıştır. Bu baskılara rağmen Osmanlı Devleti ABD'ye savaş ilan etmemiş, 20 Nisan 1917'de diplomatik ilişkilerini sonlandırmakla yetinmiştir.¹⁸ Bu diplomatik kesinti Şubat 1927'de yeniden kurulana kadar devam etmiştir.

Türk-Amerikan ilişkilerinin Osmanlı'daki seyri, genel itibariyle siyasi olmaktan çok ABD'nin Osmanlı topraklarında tesis ettiği ticaret başta olmak üzere dini ve kültürel faaliyetler ekseninde şekillendiği zikredilebilir. İki ülke arasında doğrudan doğruya bir ittifak ya da çatışmanın ortaya çıkmayıp da Monroe Doktrini kapsamında ele alınmalıdır. Bunun yanında ABD'nin bu dönemde artan üretim fazlalığı ve sermaye çokluğu, dış politikada yeni bir dönemin hazırlık aşaması olarak da düşünülmelidir. İlişkilerdeki yer yer kesinti ve çatışmasız ortamı, ABD'nin Osmanlı topraklarına olan coğrafi uzaklıkta aramak en mutedil yaklaşım olarak görülmektedir.

1.2. Cumhuriyet Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri

Şüphesiz ki Türkiye için 1923 yılının en önemli gündemlerinden biri, Lozan Konferansı olmuştur. 1919-1922 arasında Mustafa Kemal liderliğinde yürütülen Milli Mücadele safhasını başarıyla neticelendiren Ankara Hükümeti, Lozan'a galip devlet statüsünde katılmıştır. Konferansta bulunan ABD Hükümeti, Osmanlı Devleti ile savaşa girmediği için bir anlaşma imzalaması da bahis konusu olmamıştır. ABD, konferansa sadece delegasyon göndererek gözlemci olarak yer almış,¹⁹ lakin görüşmeler esnasında gözlemciliğin çok ötesinde aktif bir rol oynamıştır. Çünkü konferans gündeminde ABD çıkarlarını ilgilendiren pek çok konu yer tutmuş ve bunların başında, "açık kapı ilkesi" (open door policy) gelmiştir. Diğer meseleler ise, Amerikan okulları ile diğer sosyal ve dinsel kuruluşların devamını sağlamak olarak görülmüştür.²⁰

Görüşmeler esnasında İsmet Paşa, ABD'yi Türk tarafına çekebilmek için bazı tavizler göstermekten geri kalmamıştır. Örneğin, barıştan sonra Türkiye'nin girişeceği ekonomik kalkınma faaliyetlerinde Amerikan teşebbüslerine ayrıcalık tanınacağını ve hatta Musul'un geri alınması halinde petrolün işletilmesi için Amerika'nın tercih edileceğini ifade etmiştir. ABD'li yetkililer, gözlemci statüsüne rağmen İngiltere, Fransa ve

¹⁴ Turgay, "Ottoman-American Trade", 226, Ali İhsan Gencer, Ali Fuat Öreñç, Metin Ünver, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008, 119.

¹⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, 14(3), (1981), 87.

¹⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: TTK, 1999, 712.

¹⁷ Semih Bulut, *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*, Ankara: AAM Yayınları, 2010, 19-20.

¹⁸ Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", 632.

¹⁹ Haluk Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947)*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1961, 9.

²⁰ Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı" *Belleten*, LV, (1991), 483-484, <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2192/tur>, Erişim 06.04.2021.

İtalya cephesinden ayrılmamış ve Türkiye'nin sorunlarını önce müttefiklerle çözmesi gerektiğini ifade etmiştir.²¹ Nitekim Lozan Antlaşması'nın son şeklinin verilmeye başlamasından sonra iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını öngören bir anlaşma için Türk-Amerikan müzakereleri başlamıştır. Müzakereler sonucunda Türkiye ile ABD arasında 6 Ağustos 1923 tarihli resmi adı "genel antlaşma" olan 32 maddelik *Türk-Amerikan Lozan Antlaşması* imzalanmıştır. Yine aynı tarihte bir de 12 maddelik *İade-yi Mücrimin* (Suçluların iadesi) antlaşması yapılmıştır.²² Genel Antlaşma iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına olanak vermekle beraber, kapitülasyonları öngörmediği, Türkiye'deki Amerikan din ve eğitim kurumlarına serbestiye verilmediği ve bir de Ermeni sorununun çözüme kavuşturulmadığı için Amerikan Senatosu tarafından onaylanmamış (1927) ve yürürlüğe girmemiştir.²³

20 Nisan 1917'de kesilen Türk-Amerikan ilişkileri, Şubat 1927'de iki taraf arasında imza altına alınan bir *modus vivendi* ile tekrar tesis edilmiştir. Bu bağlamda döneme ilişkin önemli bir refleks olarak görülebilecek diplomatik gelişme ise, Joseph C. Grew'in Amerika'nın Türkiye nezdinde ilk büyükelçi olarak tayin edilmesi²⁴ ve 12 Ekim 1927 Ekim'de Atatürk'e güven mektubunu sunması olmuştur. Buna karşılık Türkiye'nin Washington ilk büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey de, 5 Aralık 1927'de göreve getirilmiş ve Başkan C. Coolidge'ye itimatnamesini sunmuştur.²⁵ Bu tarihten itibaren Türk-Amerikan ilişkileri kesintiye uğramaksızın ilerleme göstermiştir. Bilhassa özel antlaşmalarla yürütülen ekonomik ilişkiler, memnun edici düzeyde mesafe kaydetmiştir. ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı M. Crew'in ilişkilerin dostça yürütülmesinde ciddi katkıları olurken, Amerikan pazarlarının Türk mallarına ve özellikle incir ve tütün satımına müsait olduğu yönünde bir girişimi olmuştur. Gerçekten de, 1924-1929 arası dönemde Türkiye'nin ihracatının %13'üne karşılık gelen 25,1 milyon Türk Lirası tutarındaki ürünü Türkiye Amerika'ya ihraç etmiştir. Başka bir ifadeyle, ABD, Türkiye'nin dış ticaretinde önem kazanmaya başlamış, ABD'nin ithalattaki payı %3'ten %6'ya, ihracattaki payı da %6'dan %13'e yükselmiştir.²⁶

Türk-Amerikan ilişkilerinin politik ve diplomatik çerçevesi karşılıklı görüşme ve müzakerelerle olumlu bir havada seyrederken, ekonomik ilişkiler açısından bazı önemli gelişmeler vuku bulmuştur. Bunlar, ABD ile kalıcı bir ticaret antlaşması imzalanana kadar daha önce yapılmış olan geçici ticaret antlaşması hükümlerinin uzatılması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu minvalde Amerika ile yapılan geçici ticaret antlaşması, Ocak 1928'de üç ay²⁷, Nisan 1928'de on iki ay²⁸ ve Nisan 1929'da tekrar on iki ay süreyle uzatılmıştır.²⁹ İktisadi yaşama dair asıl gelişme, 1 Ekim 1929'da imzalanan *Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'dır*.³⁰ Bu anlaşmanın en büyük özelliği ise, daha önce olduğu gibi tarafların birbirlerine "en ziyade müsaadeye mazhar millet" muamelelerini vermeleri olmuştur.

Dünya ekonomik bunalımının Türkiye üstündeki etkileri, cari bütçe açığı ve döviz sıkıntısı, dış borçlanma gereksinimini bu evrede iyice artırmıştır. Bu doğrultuda Cumhuriyet döneminin ilk dış borçlanması 1928'de gerçekleşirken, konsolide dış borçlanması 1930'da yaşanmıştır.³¹ Kıbrıt tekeli 25 yıllığına kendisine verilen bir Amerikan şirketi, karşılık olarak Türkiye'ye 10 milyon dolar (1930 kuruna göre 21 milyon TL) borç vermiştir. Borç, külçe altın olarak verilmişti ve yıllık faizi %6,5 vadesi 25 yıldır. Ayrıca şirket, elde ettiği ayrıcalık karşısında

²¹ Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", 638.

²² Ahmet Özgiray, "Türkiye İle Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", *AAM Dergisi*, 15/43, (1999), 55. <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xv-mart-1999-sayi-43>, Erişim 07.04.2021. Armaoğlu, "Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri", 89-109. G. Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden", 10-11.

²³ Akdes Nimet Kurat, *Türk Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Ankara: Doğu Matbaası, 1959, 42-43.

²⁴ Amerikan Başkanının isteği ve Senatonun onaylamasıyla Grew, 19 Mayıs 1927'de Türkiye'ye elçi olarak atanmıştır. John Grew, *İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları, Atatürk ve İnönü*, Çev. Muzaffer Aşkın, Çağdaş Matbaacılık, 2000, 41.

²⁵ İsmail Soysal, "Türk Amerikan ilişkilerinin Ana Çizgileri", *Belleten*, XLI (1977), 265, <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1456/tur>, Erişim, 05.05.2021. Oral Sander, *Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979, 7.

²⁶ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, 150.

²⁷ *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi* (Bundan sonra *BCA* olarak gösterilecektir). 30-18-1-1.27-76-2, (30.01.1928)

²⁸ *BCA*, 30-18-1-1.28-25-2, (25.04.1928)

²⁹ *BCA*, 30-18-1-2.3-21-6, (03.04.1929)

³⁰ Antlaşma TBMM tarafından 12 Nisan 1930'da onaylanmıştır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, III/18, 12 Nisan 1930, 36-37.

³¹ Türkiye'nin ilk dış borçlanması, yabancıların elinde bulunan demiryollarının millileştirilmesi amacıyla 1928'de yapılmış, 14 Haziran 1930'da da ABD'den 10 milyon dolar "iktisadi cihazlanma" maksadıyla borç alınmıştır. Bkz. Kurban Ünlüönen, "Cumhuriyet Dönemi Devlet Borçları", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(4), (1988), 325. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/duhfd/issue/22983/246304>, Erişim 28.05.2021. Tezel, "Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi", 195-196.

Türkiye'ye her yıl 1,8 milyon lira ödeyecekti.³² Ekonomik bağlamda bir diğer önemli gelişme ise, başkanlığını Şükrü Saraçoğlu'nun yürüttüğü, Hariciyeci Mukdim Osman Bey'in de eşlik ettiği bir heyetin iktisadi ve mali alanlarda tetkik ve görüşmeler yapmak üzere ABD'ye gönderilmesiydi.³³ Türkiye, bayındırlık işleri, pamuklu tekstil sanayii ve bankacılık sektörü için 100 milyon dolara kadar Amerikan sermayesini Türkiye'ye çekmek istiyordu. Saraçoğlu'nun görevi, Türkiye'nin ABD kaynaklarından borçlanması ve Amerikan girişimcilerinin Türkiye'de yatırım yapmasının imkânlarını araştırmaktı. Ne var ki, Saraçoğlu'nun gezisi başarısızlıkla neticelenmiştir.³⁴ Lakin Saraçoğlu'nun ülkeye dönüşü sonrası sunduğu raporda pamuklu sanayi sektörünün temelinin atılması bu hususta önemli bir katkı olarak görülmüştür.³⁵ Ayrıca bu dönemde Ford Motor Şirketi'nin İstanbul'da üretime başlaması, İsveç Kibrit Tröstü'nün Türkiye'ye yıllık %6,5 faizle 10 milyon dolar kredi vermesi ve The Curtis Wright Corporation şirketinin Kayseri'de devlete ait bir fabrikayı kiralaması³⁶ Türk-Amerikan ilişkilerinin ilerlemesi bakımından kayda değer gelişmelerdir.

Türk-Amerikan iktisadi ilişkilerinin seyrinde Türkiye'nin Avrupalı devletlerle olan münasebetlerinin de etkileri olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye'nin ticaret hacmini genişletmek için Avrupalı devletlere ithalat ve gümrük imtiyazları vermesi ABD tarafında huzursuzluk yaratmıştır. Türkiye mevcut ilişkilerini zedelememek ve bir ithalat kısıtlaması ile karşılaşmamak için harekete geçmiş ve ticari alanda ABD'ye de ayrıcalıklar tanıma yoluna gitmiştir.³⁷ Çünkü bu dönemde Türkiye'nin ABD ile ilişkilerindeki ticaret dengesi kendi lehinde seyretmiş ve bu olumlu duruma zarar vermemek için Amerika'ya bazı iktisadi imtiyazlar verme zorunluluğunu hissetmiştir. Reel ekonomik düzlemde ABD'den Türkiye'ye gelen döviz, Türkiye'den ABD'ye giden dövizden daha fazla olduğu için Türkiye, bu dönemde kısmen döviz fazlalığı yaşamıştır. Ayrıca Türkiye, Amerikan firmalarının ülkeden döviz çıkarmasını zorlaştırma girişiminde bulunmuş, fakat doğrudan engellemekten de kaçınmıştır.³⁸ 1937'ye kadar Türkiye lehine gelişen ihracat oranları bu dönemden itibaren düşmeye başlarken, ithalat oranları artmaya başlamıştır. ABD Ticaret Bakanlığı tarafından yayınlanan ithalat/ihracat verileri de bu argümanı destekler niteliktedir. Yayınlanan veriler ışığında, ABD'nin Türkiye'den yaptığı ithalat tutarları, 1923-1929 arası dönemde kademeli olarak artış gösterirken (110 milyon \$), 1930-1936 arasında dalgalı şekilde seyretmiş ve bir azalma (58 milyon \$) gerçekleşmiştir. 1937'den savaşın başladığı 1939'a kadar ki 3 yıllık süreçte ise, ciddi bir ithalat hareketliliği yaşanmıştır (56 milyon \$). Türkiye açısından bu durum, özellikle 1937 ve 1938 yıllarında tersine dönmüş ve Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalat miktarı sadece 2 yıl için toplam 28 milyon \$'a ulaşmıştır.³⁹ 1923-1939 arası dönemde gerçekleşen bu üç farklı tablo şu saiklerle açıklanabilir. 1923-1929 arasında Türkiye, ABD'ye yüksek tutarlarda ithalat gerçekleştirirken bu durumun 1929 sonrasında gerileme göstermesini 1929 dünya ekonomik buhranının yansımaları ile görmek gerekmektedir. 1930-1936 arasında ithalat/ihracat tutarlarının istikrarlı olmamasının kuvvetle muhtemel sebebi, 1931'de uygulamaya giren kota sistemidir. Bundan dolayı iki ülke arasındaki ticaret belli düzeydeki ürün ve malzemeler kapsamında sürdürüldüğünden, ticaret hacmi dalgalı bir yapıda seyretmiştir. Bu durum doğal olarak bir düşüşe yol açmıştır. 1937-1939 arasında ise, Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalat tutarlarında kısmi bir artış gözlenirken ABD'nin de Türkiye'den yaptığı ithalat tutarlarında paralel şekilde bir artış yaşamıştır. Bu gelişmenin kanaatimizce kuvvetle muhtemel sebebi ise, 20 Kasım 1936'da kota sisteminin kaldırılması⁴⁰ ve iki ülke arasında ithal edilecek ürün kategorilerinin belirlenmesi olmuştur.

1936'da daha sakin geçen ve olgunlaşan Türk-Amerikan ilişkileri, 1937'den itibaren hareketliliğe sahne olmuş ve iki ülke arasındaki ticari ilişkiler yeni bir safhaya girmiştir. 1937 Ağustos'tan itibaren Türkiye'nin ABD ile olan ticareti önceki dönemlere göre Türkiye aleyhinde açık vermeye başlamıştır. Yukarıda da zikredildiği üzere bunun en temel sebeplerinden biri, ihracatın azalıp ithalatın artmasıydı. Dolayısıyla ABD'den ithal edilen ürünlerin

³² R.R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971, 136.

³³ *BCA*, 30-18-1-2.23-67-4, (28.09.1931), "Saraçoğlu Şükrü B. Amerika'ya Hareket Etti", *Cumhuriyet*, 8 Teşrinievvel 1931.

³⁴ Trask, "The United States", 132-133.

³⁵ G. Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden", 17.

³⁶ Türkiye 1932'de imzalanan kontrat gereği, ABD'den 18 uçak siparişi vermiştir. Bu uçakların bir kısmı ABD'de bir kısmı da Kayseri'deki fabrikada monte edilmiştir. Bkz. Bulut, "Atatürk Dönemi", 135-136.

³⁷ *BCA*, 30-18-1-2.51-3-15, (15.01.1935)

³⁸ Örneğin 1938 itibarıyla American-Turkish Investment Corporation, sermayesinden 1 Milyon Doları ABD'ye transfer edebilmek için Türk yetkilileriyle izin alma mücadelesi yaşamış, Socony Vacuum Corporation ise benzer şekilde 900.000 Doları Türkiye'de bloke olmuştur. Bkz. Bulut, "Atatürk Dönemi", 123.

³⁹ Trask, "The United States", 105.

⁴⁰ Trask, "The United States", 104.

parasını ödemede gözle görülür bir zorluk ve gecikmeler yaşanmaya başlanmıştır.⁴¹ Bu durum karşısında ABD, Türkiye ile arasındaki Clearing (Kliring) antlaşmasını yeniden gözden geçirmek zorunda kalarak bu durumu Türkiye'ye bildirmiştir.⁴²

Bunun yanında 1932'de ABD başkanı olan Franklin Roosevelt ile Atatürk aslında yaşanan dostane ilişkiler iki ülke arasındaki münasebetlere ve dönemin dış politikasına olumlu yönde yansıdığı görülmüştür. İki liderin birbirlerine gönderdikleri mektuplar da bunun birer göstergesiydi.⁴³ Ayrıca iki lider arasındaki ilişkinin boyutu ticarete de doğrudan tesir etmiştir. Misal vermek gerekirse, Türkiye'nin ihracat hacmi 1933-1939 arası dönemde 10 milyondan 19 milyon Türk lirasına yükselmiştir. Bunun yanında ABD, Almanya'dan sonra Türk mallarının en çok alıcısı konumuna gelmiş, İthalatta da kayda değer bir gelişme yaşanmıştır. Şöyle ki, Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalatın değeri, 1933'de 2 milyon lira iken 1937'de 17 milyon Türk lirasına yükselmiştir. Diğer taraftan Türkiye'nin ABD'ye olan ihracatında önemli, lakin ithalatında nispeten daha az bir artış yaşanmıştır.⁴⁴

Diğer taraftan Türkiye ile ABD arasında uzun zamandan beri müzakere edilen Ticaret Antlaşması için 1938'de harekete geçilmiştir. Antlaşmanın imzalanması için Hariciye Vekâleti Umum Kâtibi Numan Menemencioğlu ile Türk Ofis ikinci başkanı Nihat Odabaşı görevlendirilmiştir.⁴⁵ Yaşanan gelişmeleri Washington'a aktaran MacMurray⁴⁶, antlaşma öncesi hükümetini bilgilendirmede gecikmemiş, Türkiye'nin ABD'den yapılan ithalatlarda takas sağlayamadığını, mevcut gümrük borçlarının 3,5 milyon dolar olduğunu ve yeni ithalatlar dikkate alınmadan mevcut borç tutarının Ekim ortasından önce tasfiye edilemeyeceğini tahmin ettiklerini bildirmiştir. Bu doğrultuda eğer bir ticaret antlaşması imzalanmazsa Türk Hükümeti'nin yeni bir ticaret antlaşması imzalanamamasının sancısını hafifletmek için tasarlanmış geçici bir antlaşma önereceğini, ayrıca böyle bir düzenlemeyle ABD'nin son iki yılda Türkiye'ye yaptığı ihracattan elde ettiği kazancın büyük bir bölümünü konsolide edebileceğini aktararak⁴⁷ nasıl bir tavır sergileneceği hususunda ABD'den bir cevap istemiştir. Yapılan uzun müzakereler sonucunda Ticaret Antlaşması 8 Aralık 1938'de imzalanmıştır. Antlaşmaya göre, gümrük tarifeleri mümkün olan en alt düzeye indirgenmiş, Türkiye'nin Amerika'dan ithal edeceği malların bedelini serbest döviz şeklinde ödemesine karar verilmiştir.⁴⁸

2. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Amerikan İlişkileri

2.1. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Ekonomik Yapısı

Türkiye'de 1923-1945 arası evrede takip edilen iktisat politikalarını kendi içinde sınıflara ayırarak bu eksende incelemek, konunun teorik çerçevesini çizmek açısından elzemdir. Türkiye, bahsi geçen yıllar içinde tek parti yönetimi tarafından idare edilse de hem kendine özgü problemleri hem de dünya ekonomisinde

⁴¹ Türkiye'nin döviz durumunun gittikçe daralmaya başladığı bu dönemde, ABD'den artan ithalat ve azalan ihracatın bir sonucu olarak, döviz durumu karamsar bir hal almaya başlamıştır. İlk 3 ayda ABD'den yapılan Türk ithalatı (2.310.000 pound, 1937'de 4.100.000) ihracata kıyasla (5.663.000 pound, 1937'de 2.404.000) azalma yaşamıştır. *Foreign Relations of The United States Diplomatic Papers, (FRUS), "The British Commonwealth, Europe, Near East And Africa", Volume II, Document 866, 867.5151/82, 1938.*

⁴² Özgiray, "Türkiye İle Amerika", 71-72. 1 Kasım 1937 tarihli TBMM'nin beşinci dönem açılış konuşmasında M.Kemal Atatürk'ün bu durumdan memnun olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Atatürk'ün ilişkilerin bu yolda devam ettirilmesi ve çalışılması noktasında hükümete tavsiye edeceği en doğru karar olduğu yönündeki kanaatlerini bildirdiği ve dönemin dış politikasını açık bir şekilde ifade ettiği görülmektedir. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 1, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1961, 405.

⁴³ Atatürk ve Roosevelt'in birbirlerine gönderdikleri telgraf ve mektuplar için bkz. Yurdagül Yüksel, "Atatürk ve Roosevelt", *AAM Dergisi*, XV/44, (1999), 777-784, <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xv-Temmuz-1999-sayi-44>, Erişim 25.06.2021.

⁴⁴ Murat Önsoy, *The World War Two Allied Economic Warfare: The Case of Turkish Chrome Sales*, Germany: Masters Thesis, Friederich Alexander University, 2009, 62-63, Trask, ABD Ticaret Bakanlığında almış olduğu verilere göre, 1937 yılına ait rakamın 17 milyon değil yaklaşık 15 milyon olduğunu, 1933 yılında Türkiye'nin ihracat hacminin ise 10 milyon değil 8 milyon olduğunu göstermektedir. Trask, "The United States", 105.

⁴⁵ *BCA*, 30-18-1-2.85-105-16, (24.12.1938)

⁴⁶ John Van Antwerp MacMurray (6 Ekim 1881-25 Eylül 1960). Amerikalı yazar, avukat ve diplomat olan MacMurray, 24 Ocak 1936 - 28 Kasım 1941 arasında Türkiye Büyükelçisi olarak görev yapmış ve ardından Dışişleri Bakanı'nın özel asistan olmuştur. 1944'te emekli olana kadar bu görevini sürdürmüştür. Bkz. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/macmurray-john-van-antwerp> . Erişim 10.06.2021.

⁴⁷ MacMurray ayrıca, Türk heyetinin Türk ofis Başkanı ve diğer heyet üyeleriyle Ankara'dan ayrılacağını, ABD'nin geçici bir antlaşma yapılmazsa nasıl bir basın açıklaması yapılacağını ve ticaret departmanının talimatlarının ne olduğu gibi bir dizi soruya cevap verilmesini istemektedir. *FRUS*, Volume II, Document 867, 611.6731/387, 1938. Bu doğrultuda ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull imzalı ve 15 Haziran 1938 tarihli cevap için bkz. *FRUS*, Volume II, Document 868, 611.6731/387, 1938.

⁴⁸ Antlaşma gereği Tütün'de 5 cent'lik bir indirim yapılmış ve Antlaşmanın paraflanmış İngilizce ve Fransızca metinlerinin, 28 Aralık'ta İstanbul'dan ayrılması planlanan kurye ile gönderileceği bildirilmiştir. *FRUS*, Volume II, Document 892, 611.6731/480, 1938.

ortaya çıkan gelişmeler, 1920'lerde izlenen iktisat politikalarının 1930'larda ciddi biçimde gözden geçirilmesine ve değiştirilmesine yol açmıştır. Hatta II. Dünya Savaşı'nda, 1930'larda takip edilen politikalar geçersiz kalmış, mevcut durum hükümetleri yeni politikalar üretmeye zorlamıştır.

Tek Parti Hükümeti yıllarını, izlenen iktisat politikaları açısından 3 alt gruba ayıran Boratav, dönemleri şu şekilde kategorize etmiştir:⁴⁹ 1) 1923-1929 arası "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa", 2) 1930-1939 arası "korumacı/devletçi sanayileşme dönemi" ve 3) 1940-1945 arasını da "bir kesinti/II. Dünya Savaşı."

Türkiye, II. Dünya Savaşı'na fiilen katılmamış fakat savaş ekonomisini tüm ağırlığıyla hissetmiş ve iktisadi yatırımları durma noktasına gelmiştir. Fakat buna karşın 1932-1939 yılları arasında ve Devletçilik uygulamaları çerçevesinde olumlu bir gelişme yaşanmış ve KİT'lerin sayısı 31'den 111'e çıkma başarısını göstermiştir.⁵⁰ 1929 ekonomik bunalımı sonrasında devletin bütünüyle etkin olduğu bir ekonomik politika yürüttüğü Türkiye, yerli sermayesini istenilen seviyede oluşturamamış, yapılan uluslararası antlaşmalarla devletin olası bir saldırıya karşı olan tedirginliğinin önüne geçememiş ve yapılan savaş hazırlığı, hükümetleri katı ekonomik politikalar almaya itmiştir.⁵¹ Avrupa'da savaşın başlamasıyla beraber, Türk Hükümeti yaklaşık 1 milyon çalışma yaşamındaki insanı silahaltına almıştır. Bir başka ifadeyle ciddi ölçekte bir üretici grubu tüketici konumuna geçmiş, böylece ülkede yetişmiş iş ve insan gücü sıkıntısı baş gösterirken, tüketim harcamaları ve maliyetleri de hızla artmaya başlamıştır. Toplam talep karşısında toplam arzın yetersiz kalması enflasyonun yükselmesine ve tamamen hükümetin denetiminden çıkmasına yol açmıştır. Bu da tarım ürünlerinin fiyatlarına doğrudan tesir etmiştir. Misal vermek gerekirse, buğdayın fiyatı 13,5 kuruştan 100 kuruşa, zeytinyağının kilosu 85 kuruştan 350 kuruşa fırlamıştır. Kısacası fiyatlar genel endeksi, 1938-1943 arasında 5 kat yükselişe geçmiştir.⁵²

Bu dönemde çok ciddi sayıda üretici nüfusun silahaltına alınması, ordunun finansmanının karşılanamaması sonucunu doğurmuştur. Bu açık, Merkez Bankası enstrümanlarıyla kapatılmaya çalışılsa da 1938'ten 1945'e kadar ürünlerde %400'lük bir artış yaşanmıştır.⁵³ Merkez Bankası, artan bu fahiş fiyatlar karşısında kamu kuruluşlarının artan kredi ihtiyacını karşılamak için, kredi tahsislerini artırmak zorunda kalmıştır. Öyle ki, 1938'de 89 milyon olan kredi hacmi 1944'te 773 milyona kadar yükselmiş, buna bağlı olarak para arzı da 219 milyondan 995 milyona çıkmıştır. Kısaca Atatürk ve İsmet İnönü'nün uygulamaya çalıştıkları "*denk bütçe sağlam para*" politikaları işlemez duruma gelmiştir.⁵⁴ İthalat imkânsızlıkları mal stokunu azaltmış, böylece yoğun bir şekilde arz (üretim) daralması ve talep artışı yaşanmıştır. Bu da haksız kazançlarla çok büyük paralar kazanan stokçu ve karaborsacı zengin bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı bir yandan savaşa karşı alınan iktisadi ve siyasi tedbirler uygulanmaya çalışılırken, diğer taraftan da savaş vurguncularını dizginleyebilecek bazı olağanüstü kanunlar çıkartılmıştır. Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi bir dizi kanunlar yürürlüğe konurken, özellikle büyük toprak sahibi ve ticaret burjuvası CHP'den uzaklaşmaya başlamıştır.⁵⁵

Savaş yıllarında kurulan Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu Hükümetleri, mevcut sorunlara farklı yaklaşımlarla ele almışlardır. Azalan üretim ve ithalat koşullarında artan daralma ile önlenemeyen enflasyonist baskıların halkın üzerinde oluşturduğu tahakküm, büyük kentlerin beslenmesi, giyinmesi ve ısınmasını sağlayabilmek, dönemin temel sorunu olarak kendini göstermiştir. Saydam Hükümeti, sorunu sert fiyat denetimleri ve tarımsal ürünlere düşük fiyatlarla el koyma metotlarıyla çözmeyi denerken, Saraçoğlu ise; piyasa üzerinde sıkı denetim tedbirlerini gevşetme ve kademeli olarak kaldırma yoluna gitmiştir. Bu değişiklikler kentlerde, fiyatları ve çiftçi-tüccar kazançlarını büyük oranda artıran sonuçlar doğurmuştur. Bununla beraber buğday fiyatlarının %120 ve %200, genel fiyat düzeyinin ise %75 ve %90 dolaylarında arttığı 1942 ve 1943 yılları, savaş döneminin en yüksek enflasyonunun yaşandığı zaman dilimi olmuştur.⁵⁶ Yaşanan büyük çaplı enflasyon, toplam eşya endeksine de yansımıştır. Toplam eşya endeksi; 1938'de 100 iken 1942'de 280'e 1943'de ise

⁴⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Ankara: İmge Kitabevi, 2005, 13.

⁵⁰ Erdiç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*, Ankara: İmaj Yayınları, 2004, 115.

⁵¹ Morris Singer, *The Economic Advance of Turkey 1938-1965*, Ankara: Turkish Economic Society Publication, 1971, 7.

⁵² Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 115-116.

⁵³ Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim, Yapısal ve Sosyal Değişim*, İstanbul: Beta Yayınları, 1997, 207.

⁵⁴ Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 116.

⁵⁵ Mustafa Şener, "Burjuva Uygurluğunun Peşinde", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* (içinde), Ed. Gökhan Atılğan vd., İstanbul: Yordam Kitap, 2015, 214-215; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 371-432.

⁵⁶ Boratav, "Türkiye İktisat Tarihi", 84-85.

457'ye yükselmiştir.⁵⁷ Temel gıda ürünlerinde (un, pirinç, makarna vb.) çok ciddi sıkıntıların baş gösterdiği bu dönemde Saraçoğlu, İngiliz ve Amerikan yardımları sayesinde 1.600.000 dar gelirli nüfusa maliyet fiyatına ekmek verildiğini, şeker ve fasulye dağıtımının artarak devam edeceğini, bu doğrultuda “geniş bir havanın” oluştuğunu ve “piyasadaki ateşin söndüğünü”⁵⁸ ifade etmiştir. Bununla beraber İstanbul'da da değişmez gelirlilere nüfus başına ikişer kilo makarna dağıtımına başlanacağı⁵⁹ yönünde haberler de yer almıştır.

1943'den savaşın sona erdiği 5 Mayıs 1945'e kadar Türkiye'de bir yandan savaş zenginlerinin sayısı artarken diğer yanda halkın büyük bir kısmı yoksullaşmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Saraçoğlu Hükümeti, 1944'de “savaş sonrası kalkınma plan ve programını hazırlamaya başladı ve rapor 7 Mayıs 1945'de hükümetin onayına sunulmuştur. Raporda savaş ekonomisinden barış ekonomisine geçişi kolaylaştıracak önlemler yanında II. Beş Yıllık Sanayi Planı'nda da yer alan hedeflere yer verilmiştir. Söz konusu çalışmalarda Sanayi Tetkik Heyeti Başkanı ve kadro hareketinin de kurucularından Şevket Süreyya Aydemir önemli vazifeler üstlenmiştir.⁶⁰ Lakin savaş sonrası planlama çalışmalarının akıbeti 1945 sonrası iç ve dış politik gelişmelere bağımlı olarak bir gelişme göstermiş ve yeni tartışmalara kapı aralamıştır.⁶¹ Türkiye'nin savaş döneminde iç borçlanma tutarlarıyla altın ve rezerv birikimlerine yönelik tablo şu şekildedir.

Tablo 1: Türkiye'nin Savaş Dönemi İç Borçlanma ve Altın/Döviz Rezerv Karşılıkları

	İç Borç (₺)	Altın Rezervi (Ton)	Altın ve Döviz Rezerv Karşılığı (Sterlin)
1939/1940	620.000.000 ⁶²	26,2	3.200.000
1945	1.500.000.000	-	-
1946	1.800.000.000	210,8	65.100.000

Tabloya ait veriler, A.C. Edwards, “The Impact of the War on Turkey”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs-1944)*, XXII/3, (Jul. 1946), 389 ve Koçak, “Türkiye'de Milli Şef”, 539'da yer alan bilgilerden derlenerek tanzim edilmiştir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere Türkiye'nin savaş dönemi iç ekonomik yapısı, borçlanma durumuna da etki yapmıştır. Şöyle ki, savaş başında (1939) iç borç tutarı 620 milyon lira iken savaş sonunda (1945) 1.500.000.000 liraya yükselmiştir. Yani altı yılda iki katlık bir artış yaşanmıştır.⁶³ Buna karşın böylesine sıkıntılı bir tablo yanında olumlu gelişmelerin olduğu da gözlenmiştir. 1939'da 3.200.000 sterlin olan altın ve döviz rezervi, 1946 yılı sonunda 65.100.000 sterline ulaşmıştır. Diğer taraftan 1946 yılı sonu itibarıyla Türkiye'nin toplam dış borçları ise; 64.300.000 sterline yükselmiş, bir başka ifadeyle 1939'dan 1946 yılı sonuna dek dış borçlarda %203'lük bir artış kaydedilmiştir.⁶⁴

Kısacası II. Dünya Savaşı yılları, Türkiye'nin mal ve hizmet kıtlığı yaşadığı, hükümetlerin alternatif çözüm arayışlarına girdiği, iktisadi eksende olağanüstü kararların altına imzaların atıldığı sıra dışı bir dönemi ihtiva etmiştir. Bunun yanında devletin; ticaret çevreleri, zengin toprak ağaları ve çiftçilerle karşı karşıya gelmesi de bu döneme ait olumsuz gelişmeler arasında yer almıştır. Çalışabilir nüfusun önemli bir bölümü silahaltına alındığından üretime paralel olarak milli gelirden de bir azalma yaşanmıştır. Türkiye'nin sahip olduğu iç yapısal

⁵⁷ Mahmut Arslan, “2. Dünya Savaşı ve Türkiye'de Savaş Ekonomisi”, *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*, 2/2, 2016, 4.

⁵⁸ “Başvekilin Mühim Nutku”, *Cumhuriyet*, 18 Mart 1943, 1, 3.

⁵⁹ “Değişmez Gelirlilere Makarna Tevziyatına Başlandı”, *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1943, 2.

⁶⁰ Koçak, “Türkiye'de Milli Şef”, C.2, 536. Tokgöz ise, bu planın teknik çatısı oluşturulurken bir diğer kadrocu İsmail H. Tökin'in de olduğunu zikreder. Hatta Şevket Süreyya'nın Birinci Sanayi Tetkik Dairesi Başkanı olmasının yanında İsmail H. Tökin'in bu dönemde Sümerbank'ın müşaviri olduğunu da aktarır. Tokgöz, “Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi”, 122.

⁶¹ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1938-1950*, II. Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, 393-420.

⁶² Koçak, 1939 yılına ait iç borçlar için 619 milyon rakamını verirken, A.C. Edward iç borç tutarını 620 milyon olarak işaret etmiştir.

⁶³ Bununla beraber Türkiye'nin konsolide ve dalgalı borç tutarları incelendiğinde, 1933'de 185,6 milyon olan iç borç toplamının 1940'ta 545,9 milyon, 1945'de 1.314,8 milyon, 1950'de ise 1.767,4 milyon liraya ulaştığı görülmektedir. Ünlüöner, “Cumhuriyet Dönemi”, 321.

⁶⁴ Nazif Ekzen, 1946-1958-1970 Devalüasyonları, 8-18'den aktaran Koçak, “Türkiye'de Milli Şef”, C.2, 539-540. Bu veri doğrulanmadığı için kanaatimizce kuşkuludur. Çünkü bu dönemle (1946) ilgili farklı kaynaklarda farklı rakamlar zikredilmektedir. Örneğin Ünlüöner, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dış borçların 356 milyon lirayı bulduğunu aktarırken, başka bir eserde 1945 yılı sonu itibarıyla Türkiye'nin dış borç stokunun 277 milyon dolar olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Ünlüöner, “Cumhuriyet Dönemi”, 326, Ercan Yaşar vd, *Seçilmiş Göstergelerle Türkiye Ekonomisi-Geçmişten Günümüze*, Ed. Yavuz Odabaşı, Zeki Yılmaz, Kütahya: Academia Yayınevi, 2016, 176-177. Diğer taraftan bu farklılıkların konsolide ve dalgalı borç yapılarından kaynaklanabileceği ihtimali olduğu gibi primli döviz kurlarına ait hesaplamalardan kaynaklanmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

ekonomik durumun; uluslararası ilişkilere, ticaret döngüsüne ve iktisadi münasebetlere doğrudan bir etkisi olduğu da ortaya çıkmıştır.

2.2. Savaşın Başında Genel Durum

İkinci Dünya Savaşı'nı, deyim yerindeyse kendinden yaklaşık 20 yıl önce biten Birinci Cihan Harbi'nin devamı ya da ikinci yarısı gibi görmek belirli açılardan mümkündür. Özellikle Birinci Cihan Harbi sonunda imzalanan barış antlaşmalarının yarattığı siyasi düzenden rahatsız olan ve başını Almanya'nın çektiği bazı revizyonist ülkelerin fikren aynı hisleri paylaşması bu süreci hızlandırmıştır. Bu minvalde Versailles Antlaşması'nın küllerinden yeniden doğmaya çalışan Almanya, mevcut dünya düzenine en güçlü itiraz sesini çıkaran ülke olarak dünya arenasında kendini göstermiştir. 1933'de iktidara gelen Nasyonal Sosyalist Hitler yönetimi, savaşın en önemli aktörü olarak yalnızca 6 yıl gibi kısa bir süre bekleyebilmiştir.

Savaşın ortaya çıkmasındaki fiili gelişmeler; 1931'de Japonya'nın Mançurya'yı işgal etmesi, İtalya'nın 1935'te Etiyopya'yı (Habeşistan) işgali, Almanya ve İtalya'nın İspanya iç savaşına müdahalesi, yine Almanya'nın 1938 başında Avusturya'yı ilhaki ve 1938 sonlarına doğru Çekoslovakya'yı parçalaması, ardından İtalya'nın 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgaliydi.⁶⁵ Savaşın fitilini ateşleyen asıl gelişme ise, Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'yı işgale başlamasıdır.⁶⁶ Nazi Almanya'sı 1937'de bir tehdit olarak gözlerini dünyaya çevirirken⁶⁷ Türkiye'nin savaş başındaki pozisyonu, yalnız ve müttefiksiz olarak görülmüş, savaşın bizatihi kendisi Türkiye için doğrudan bir gaye ve menfaat ifade etmemiştir.⁶⁸ Türkiye, Almanya başta olmak üzere diğer ülkelerden gelen baskılara rağmen, stratejik olarak güç dengesini muhafaza etmeye çalışmış, nihai amacını toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını korumak olarak belirlemiştir. Hatta Almanya Türkiye'ye, savaşa girme ve Almanya'nın yanında yer alma karşılığında 12 Adalar, Halep, Musul, Azerbaycan ve Batum'u dahi önermiştir.⁶⁹ Lakin Türkiye önceliğini ve stratejisini savaş dışında kalmak, savaşın Balkanlara ve topraklarına sıçramasını önlemek olarak belirlemiştir.

Churchill, savaşın patlak verdiği 1939'da Türkiye'yi; güçlü, cesur ve büyük ordusunu seferber etmiş, iyi bir partner olarak görmüş ve bu övgüsünü Birinci Cihan Harbi koşullarına dayandırmıştır. Ayrıca Türk piyadelerinin ve topçularının ne kadar iyi olduğunu vurgulayan Churchill, diğer yandan Türkiye'yi, 1940 sonrasında belirleyici olduğu kanıtlanan modern silahlardan mahrum, havacılıkta ise yeterince zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰ Türkiye bu dönemde Sovyet Rusya ile olan mevcut dostluk ilişkilerini korumak ve ileri safhalara taşımak gibi amaçlar belirlerken, İngiltere ve Fransa'yla da diplomasi trafiğini yoğunlaştırmış ve müttefiklik ilişkilerini dengede tutmaya çalışmıştır. Bu sırada Sovyetlerin 23 Ağustos'ta Almanya ile saldırmazlık antlaşması imzalaması ise Ankara tarafından şok etkisi yaratmıştır. Antlaşma sonrası Sovyetlerin Türkiye'ye dost olup olmadığı, Saraçoğlu'nun ifadesi ile anlaşılammıştır. Nitekim Türkiye'nin savaş dönemi boyunca izleyeceği denge siyasetinin ana hatları dost-düşman kavramının muğlaklığı içinde ortaya çıkmıştır.⁷¹ Öte yandan savaşın başında tarafsız olarak kendini konumlandıran ABD, 7 Aralık 1941'de meydana gelen Pearl Harbour baskınından⁷² sonra tüm odağını Mihver Devletlerini mağlup etmeye yöneltmiştir.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı boyunca, savaş ekonomisi koşullarını yaşamaktan kurtulamamış ve savunma harcamaları olağanüstü boyutlara çıkmıştır. Önceki dönemlerde bütçe gelirinin yaklaşık %40'ı savunma harcamalarına tahsis edilirken, savaşın başlamasıyla bu oran %60 seviyelerine yükselmiştir. Savunma harcamalarına karşı Merkez Bankası kaynaklarına başvurulurken, bu girişim emisyonu artırmış ve diğer faktörlerle birleşerek enflasyonun hızlanmasına yol açmıştır.⁷³ ABD açısından durum biraz daha farklıydı.

⁶⁵ Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996, 106.

⁶⁶ Baskın Oran, Ed. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 387, Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 261. "Avrupa'da Harp Başladı", *İkdam*, 2 Eylül 1939, 1.

⁶⁷ Brock Millman, "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42", *Middle Eastern Studies*, 31/3 (Jul. 1995), 488.

⁶⁸ Aydemir, "İkinci Adam", 128.

⁶⁹ Gül Tuba Dağcı, Kaan Diyarbakırlıoğlu, "Turkish Foreign Policy during Adnan Menderes Period", *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, 12(1), (2013), 20, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/alternatives/issue/1689/20864>, Erişim 10.06.2021.

⁷⁰ Winston Churchill, *The Grand Alliance*, Newyork: Rosetta Books LLC, 2002, 61.

⁷¹ Kaan Kutlu Ataç, "2. Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Tehdidi ve Türkiye (1945-1946)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13(25), (2017), 184-185.

⁷² "Amerika Japonya Harbi", *Ulus*, 8 Aralık 1941, 1.

⁷³ M. Arslan, "2. Dünya Savaşı", 4.

1929 bunalımından sonra önem kazanan karşılıklı bağımlılık etkisi, Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren ABD dış politikasına yön veren en önemli olgulardan biri haline gelmiştir. Bu olgu ABD'nin İkinci Dünya Savaşı başına kadar izolasyon politikası uygulanmasını zorlaştırmıştır. 1941 yılı Pearl Harbor baskını ve Almanya'nın savaş ilanı, ABD'nin hem içeride hem de dışarıda politika değişikliğine gitmesinde önemli etkenler olmuştur.⁷⁴ Ayrıca savaşın başladığı yıllarda ABD, büyük buhranın etkilerini önemli ölçüde hissetmeye devam etmiş ve çok sayıda ekonomik gösterge, ABD'nin hala derin bir bunalım içinde olduğunu göstermiştir.⁷⁵ Öte yandan 1929-1939 arasında ABD'deki işsizlik oranı ortalama % 13 dolaylarında seyretmiştir. 1940'ta 5, 3 milyon Amerikalı işsiz mevcut iken bu sayı 1943'te 985 bin kişiye gerilemiştir.⁷⁶ Savaşın başında görülen mevcut durum, savaş sonunda tamamen değişmiş, savaşın kazananı hem askeri hem de ekonomik olarak ABD olmuştur.

Türkiye'nin 1938/1939 yıllarına ait ihracat ve ithalat gerçekleştirdiği ülkeler ve oranlarına bakıldığında, savaş başındaki ticari hareketlilik hakkında genel bir kanaat oluşmaktadır. Özellikle ABD'nin Türkiye nezdinde hangi pozisyonda olduğunun görülmesi açısından da önemlidir. Konuya ilişkin tablo şöyledir.

Tablo 2: Türkiye'nin 1938 ve 1939 yıllarına ait Ocak Ayı İhracat/İthalat Oranları (1000 Türk Lirası)

Ülke	İhracat				İthalat			
	1938	%	1939	%	1938	%	1939	%
Almanya	6.871	54.4	6.415	54.5	3.374	36.3	4.337	47.6
ABD	1.767	13.1	1.421	12.1	1.405	15.2	490	5.4
İtalya	999	7.4	1.135	9.6	541	5.7	759	8.3
İngiltere	530	3.9	185	1.6	1.066	11.3	326	3.6
Fransa	425	3.2	465	4.6	90	1.0	141	1.5
Diğer	2.862	18	2146	17.6	2.586	30.5	3044	33.6
Toplam	13.454	100	11.767	100	9.362	100	9.097	100

Tabloda ihracat ve ithalat oranları en yüksek ilk beş ülke baz alınmıştır. "1939 İkinci Kanunda Dış Ticaretimiz", *Aylık Bülten*, IV/22, 10'dan aktaran, Abidin Temizer, M. Selçuk Özkan, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları", *Studies of the Ottoman Domain*, 3/4, (2013), 3.

Savaş döneminde Türkiye, dış ticaretini daha çok Mihver Devletlerle (özellikle Almanya) yapsa da ABD ile gerçekleştirilen ihracat ve ithalat faaliyetleri ikinci sırada yer alıyordu. Görüldüğü gibi, 1938 ve 1939'da ihracat oranları %12-13 dolaylarındaydı. Fakat ithalat oranlarında aynı şeyi söylemek mümkün değildi. 1938'de %15 olan ithalat oranı, 1939'da ise %5,4'e gerilemişti. Bu durumun kuvvetle muhtemel sebebi, savaş ikliminin meydana getirdiği ekonomik yapı ve iktisadi teamüllerdi. Buna rağmen Türkiye-ABD arasındaki iktisadi münasebetlerde ABD önemli bir yer tutuyordu. Ayrıca Türkiye'nin savaş başındaki (1939 itibarıyla) toplam ithalatı 118 milyon lira olarak gerçekleşirken, toplam ihracatı 127 milyon liraydı.⁷⁷

Türkiye ve ABD'nin farklı amaçlar güttüğü böyle bir savaş ortamında ikili ilişkilerin seyri; iktisadi ölçekte işbirliği imkânları aramak, ticaret ve yardım antlaşmaları imzalamak ve ithalat/ihracat hacminin

⁷⁴ Gültekin Sümer, "Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü", *Uluslararası İlişkiler*, 5/19, (2008), 127-128, https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39261/462366#article_cite, Erişim 01.07.2021.

⁷⁵ Christopher J. Tassava, *The American Economy during World War II*, in <https://eh.net/encyclopedia/the-american-economy-during-world-war-ii/> Ed. Robert Whales, 2005, Erişim 20 Mayıs 2021.

⁷⁶ Michael R. Darby, "Three and a Half Million U.S. Employees Have Been Mislaid: Or, an Explanation of Unemployment, 1934-1941", *Journal of Political Economy*, 84(1), (Feb.1976), 7-8, Bu hususa farklı rakamlar verilmektedir. Örneğin, Claude Julien 1938'de 10 milyondan fazla işsiz olduğunu, bu rakamın 1939'da 9 milyona düştüğünü, 1940'da ise, 8.120.000 yani çalışan nüfusun %15'ini bulduğunu aktarmaktadır. Claude Julien, *Amerikan İmparatorluğu*, Çev. Tahsin Saraç, Aysel Gülercan, Ankara: Hitit Yayınları, 1969, 258.

⁷⁷ F. Neumark, "Türkiye İktisadiyatı: 1939-1940 Senelerinde Türkiye Dış Ticareti", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2, (2012), 418.

genişletilmesi gibi ticari münasebetler ekseninde gerçekleşecekti. En genel çerçevede savaş başında iki devletin pozisyonu da bu şartlar altında şekilleniyordu.

3. Savaş Yıllarında Türk-Amerikan Münasebetlerinin İktisadi Safhası

1930'ların Büyük Buhran'ı ve ardından yaşanan İkinci Dünya Savaşı'nın kümülatif etkileri, Türkiye'nin de içinde bulunduğu pek çok Doğu ülkesi için yıkıcı bir etki yapmıştı. Orta Doğu ülkelerinin birincil üretim ve sermaye kaynağı olarak tarım, ciddi bir güven kaynağı olarak görülüyor ve bel bağlanıyordu. 1930'lar; pamuk, ipek, incir ve meyve gibi birincil düzeydeki malların ihracatından elde edilen ve Avrupa'ya gönderilen bu temel ürünlerin savaş nedeniyle büyük oranda azaldığı bir dönem olurken, sermaye akışının da azaldığı bir *delokalizasyon*⁷⁸ dönemini beraberinde getirmişti.⁷⁹ Öyle ki, bu durum II. Dünya Savaşıyla beraber Türkiye'de devletçiliğin başarı hikâyesinin sona ereceğini haber veriyor, Türkiye de bu dönemin yörüngesine giriyordu. Bu doğrultuda tarımsal üretimde 1939 itibarıyla %40 azalma gerçekleştiği görülürken, buğday üretimi yıllık ortalama 7 milyon tondan 4 milyon tona inmiştir. Bunun temel gerekçesi, hükümetin savaşın başlamasıyla birlikte, tarıma birçok bakımdan zarar veren bir askeri seferberlik politikası izlemesi olmuştur.⁸⁰ Bu duruma bir müdahale ya da iyileştirme politikası olarak görülebilecek girişimler gecikmemiş, zirai makineler ve tarımsal faaliyetler üzerine tetkiklerde bulunmak üzere ABD'ye bir heyet gönderilmiştir.⁸¹ Ayrıca Başbakan Saraçoğlu, 5 Ağustos 1942 tarihinde harici ve dahili politik gelişmeler hakkında bilgiler verirken, ABD'nin 45 gün içinde 15 bin ton buğday göndermeyi vadettiğini, nakil masraflarının ise Türk Hükümeti tarafından karşılanacağını bildirmiştir. Saraçoğlu'na göre, ABD'den gelecek olan buğday yardımından sonra buğday buhranının önüne geçilebilecek hatta fiyatlarda yer yer %25'lik bir azalma yaşanacağı da ifade edilmiştir.⁸²

ABD ile yürütülen ilişkiler savaş yıllarında gelişme ve olgunlaşma dönemine girerken, hala istenilen seviyede gerçekleşmemişti. Gerekçe olarak ekonomik kriz ve ticarete yönelik uygulanan korumacı politikalar gösteriliyordu. Ayrıca Almanya'nın Türkiye üzerinde ekonomik hegemonya kurmak istemesi ve Türk siyasetini etkilemesi⁸³ bir başka neden olarak kristalize olmuştur. Türkiye bu etkiden uzaklaşmak ve dünya üzerinde etkili olan ABD sermayesinden istifade etmek için II. Dünya Savaşı sırasında ABD'yle temaslarını iyice artırma yoluna gitmiştir.⁸⁴ Bu doğrultuda 1939 yılı Türk-Amerikan ilişkileri bakımında çok önemli bir yıl olmuştur. İkili ilişkiler meyvelerini vermiş ve 1 Nisan 1939'da Türkiye ile ABD arasında *Ticaret Antlaşması* imzalanmıştır.⁸⁵ Bundan sonra Türkiye ile ABD arasındaki ticari ilişkiler 1939 antlaşması doğrultusunda sürdürülmüştür. 1929'da imzalanan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması da yürürlükte kalmaya devam etmiştir.⁸⁶ Akşam Gazetesi antlaşmayla ilgili olarak bir değerlendirme yapmış, iki ülke ilişkilerinin bu antlaşma gereğince güçleneceğini ifade etmiştir. Ayrıca iki ülkenin karşılıklı olarak alacakları ürün detaylarına da bu haberde yer verilmiştir.⁸⁷

Öte yandan ABD Büyükelçisi MacMurray'ın ABD Hükümetini sürekli bilgilendirdiği, göndermiş olduğu rapor, mesaj ve telgraflardan anlaşılmaktadır. Antlaşma imzalanmadan çok kısa bir zaman önce mevcut borç durumu ile ilgili olarak (13 Mart 1939) ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Birinci Sekreteri Robert F. Kelley ile Türkiye

⁷⁸ Delokalizasyon; ülkeler arası kurulacak işbirliği çerçevesinde çeşitli nedenlerle, gelişmiş ülke veya bazı bölgelerin sanayi kolları ile üretim dokularını, daha az gelişmiş bölgelere kaydırmaları ya da aktarmalarıdır. Sevgi Kalkan, *Dünyada Globalleşme Eğilimi ve İşletmeye Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, 9.

⁷⁹ Mehran Kamrava, *The Modern Middle East*, California: University of California Press, 2005, 258.

⁸⁰ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, 140-141.

⁸¹ Resmi olarak savaşın henüz başlamadığı bu tarihte, savaşın olumsuz etkileri Türkiye'de görülmeye başlandığı kuvvetle muhtemeldir. *BCA*, 30-8-1-2,6-26-15, (30.03.1939)

⁸² *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI/27, 05 Ağustos 1942, 23.

⁸³ Ramazan Çalık, "Türk-Alman İlişkileri", *Türkler*, XVI, (2002), 1503.

⁸⁴ Ayşegül Avcı, *American Propaganda in Turkey As Economic Military And Cultural Warfare Against Germany During The Second World War*, Masters Thesis, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 55.

⁸⁵ Antlaşmanın imzalanması için Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile Hariciye Vekili Umum Kâtabi Numan Menemencioglu görevlendirilmiştir. *BCA*, 30-18-1-2.86-28-6, (01.04.1939) Antlaşmanın onaylanması için ise, 28 Nisan'da kanun layihası hazırlanmış, 5 Mayıs'ta yürürlüğe girmiştir. *BCA*, 30-1-8-1-2.86-37-17, (29.04.1939) Ayrıca bkz. *FRUS*, Volume IV, Document 922, 611.6731/542, 1939.

⁸⁶ Armaoğlu, "Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri", 117-124.

⁸⁷ İmza edilen antlaşma hükümlerine göre ABD'ye ihraç olunacak ürünlerden tütün, halı, kilim, palamut, meyankökü, taze ve kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm, kabuksuz fındık, kabuklu ve kabuksuz fıstık, lüle taşı, haşhaş tohumu ve kuşyemi gibi mamuller ABD'de tabi oldukları gümrük resimleri, muhtelif nispetlerde indirime tabi tutulmuştur. Aynı şekilde ABD'den menşeli mamuller de (binek otomobil, şasiler ve karasörleri, radyo cihazları ve aksamı, hesap makinası ve demir den dosya gibi ürünler) muhtelif nispetlerde indirime tabi tutulmuştur. "Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması Dün İmzalandı", *Akşam*, 2 Nisan 1939, 2.

Ticaret Ataşesi Julian E. Gillespie'nin Türkiye Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile yaptığı görüşmede, Numan Bey'in Amerikan tütün alımlarından elde edilen yaklaşık 8 milyon doların büyük ölçüde başka amaçlar için harcadığını kabul ettiği ve bu bakiyenin derhal ödeneceğinin garantisini verdiğini aktarıyordu.⁸⁸ Lakin 15 Temmuz 1939 tarihli rapora göre, mezkûr antlaşmaya atıfta bulunarak Türkiye'nin mevcut borç ve ödeme durumu hakkında bilgi verildiği ve ödemenin tamamıyla gerçekleşemediği anlaşılmaktadır. Aynı rapora göre ve MacMurray'ın bazı tespitler sonucunda, 1939 ithalatı için ödenmemiş toplam borcun 2.600.000 dolar olduğu bildirilirken, muhtelif zamanlarda ve çeşitli tutarlarda ödenmiş döviz tutarlarının ne kadar olduğu hakkında da bilgiler yer almıştır.⁸⁹

1939 yılı sonuna doğru 1938 ithalatından kalan gecikmiş ödemelerin tamamen sonlandırıldığı, 20 Şubat'a kadar yapılan döviz transfer izinleri için 1939 başvurularının ödendiği, kalan ödemelerin ise yavaş ama düzenli yapılacağı ayrıca belirtilmektedir.⁹⁰ Türkiye Ticaret Bakanı'nın yaptığı açıklamaya göre, Türk-Amerikan ilişkileri arasında ticareti geliştirmek için bir dizi önlemler almayı önermesi de dönemin önemli gelişmeleri arasında zikredilebilir. Bakan, Türkiye'nin dış ticaret ilişkilerinde 1933'ten bu yana uygulanan takas sisteminin Türk ürünlerinin yurt içi fiyatlarında dünya piyasalarına göre artışa sebep olduğunu ve iki fiyat seviyesinde sürekli bir artış yaşandığını aktarmaktadır. Bu iki fiyat farkının Türkiye'nin ABD'ye olan ihracatı üzerinde önemli bir paya sahip olduğu da ayrıca vurgulanmaktadır. Fakat 1929'a kadar Türkiye'nin ABD'ye olan ihracatının %50'si tütün dışındaki ürünlerden oluşurken son dönemde bu oranın %4'e kadar gerilediğine de işaret edilmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalatın artmaya başladığı, bu durumun ithalat ödemelerini zorlaştırdığı ve yaklaşık 6,5 milyon dolar bloke edilmiş mevcut borç olduğu Türkiye Ticaret Bakanı tarafından ifade edilmektedir.⁹¹ Çözüm yolu olarak, ihracatın ABD'ye artırılmasında ve Türkiye iç fiyatları ile dünya piyasa fiyatları arasındaki farkın bu sayede ortadan kaldırılabileceği önerilmektedir. Amerika ve Türkiye pazarlarındaki fiyat farkını ortadan kaldırmak ve Türkiye'nin Amerika ile ticaretini diğer ülkelerle ticarete uyarlamak için tazminat sisteminin Amerikan ithalat ve ihracatına uyarlayarak çözülebileceğini önerisi de sunulmaktadır. Uygulamada ise, ABD'ye ihraç edilen her ürün için %25 ihracat primi ödenecek, buna karşın ithal edilen her ürün de aynı oranda prim alınacaktır. Böylece bir yandan ihracatın artırılması teşvik edilirken, diğer yandan ithal edilen malların değerinin nakit olarak ödemesi sağlanacak, bloke edilen fonların da önüne geçilecektir.⁹² Lakin Ticaret Bakanı ertesini gün Kelley ile yaptığı görüşmede (5 Aralık 1939), bu eylem planının aslında Türk parasının dolar karşısında devalüe edilmesini olduğunu, ancak hükümetin açıkça bir devalüasyona başvurmadığını ifade etmektedir. Devamında da bloke edilen borçlar üzerine görüşlerinde, cari ithalatın ödenmesi için bir miktar rezerv bulmak için uğraştığını, bu minvalde Amerikan ihracatçısının borsayı kullanabilir hale getirilmesi gerektiği ve bu şekilde güveninin kazanılabileceği arzusunun dile getirmektedir. Bu sayede Amerikan ürünlerinde yaşanacak bir düşüşün, Türk ekonomisinde olumlu bir etki yapacağı beklentisi ortaya koyulmaktadır.⁹³ Kısacası iktisadi bir algı yaratılmak istendiği ortadadır. Görüldüğü üzere Türkiye bu evrede ABD ile olan münasebetlerinde çok keskin bir tutum sergilememiş, ülke içi ekonomik yapısal durumunu da göz önünde bulundurarak daha mutedil bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Nitekim mevcut borç durumu ve Avrupa'da başlayan savaşın olumsuz etkileri, Türkiye için her koşulun değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu minvalde iki ülke arasında gerçekleştirilen ticari faaliyetler, karşılıklı menfaatler çerçevesinde ve hemen her alanda gerçekleşmeye devam etmiş, kesintiye uğramamıştır.

Türkiye'nin, savaş döneminde politikada olduğu kadar ticari/iktisadi düzlemde de bir denge diplomasisi yürüttüğü ve sahip olduğu doğal kaynaklarını iyi yönettiği görülmektedir. Öyle ki, savaş dönemi Türk-Amerikan ilişkilerinde ticari olarak ilk temaslar ve iş birliğinin, savaşın başlamasıyla ivme kazandığı zikredilebilir. Bu doğrultuda Türkiye, ABD'ye 13 Ekim 1939'da Artvin Hopa Limanı'ndan 430 ton külçe bakır

⁸⁸ *FRUS*, Volume IV, Document 924, 867.5151/133, 1939.

⁸⁹ 1938 ve 1939 yılı tütün alımları ve döviz değişimleri ile diğer emtia alımları sonucunda yapılan ödemeler ve gerçekleştirilen mahsuplar neticesinde Türkiye'nin, ABD'den 13,5 milyon dolar döviz aldığı ve ABD'den yapılan ithalatın ödenmesi için ise sadece 6.900.000 dolar ayırdığı görülmüştür. Özetle bu dönemde Türkiye, ABD'den yapılan ithalat ödemelerinin bir kısmını, yaptığı ihracat gelirinden karşılama isterken, elde ettiği döviz gelirlerini farklı ödemelerde de kullanarak ödeme dengesini ayarlamaya çalışmıştır. Sonuç olarak toplam borç, 6.940.000 dolar olarak gözükmektedir. *FRUS*, Volume IV, Document 927, 611.6731/607, 1939.

⁹⁰ *FRUS*, Volume IV, Document 935, 867.5151/158, 1939.

⁹¹ Bu durumda, mevcut borç tutarının doğrulandığı anlaşılmaktadır. *FRUS*, Volume IV, Document 938, 611.6731/641, 1939.

⁹² *FRUS*, Volume IV, Document 938, 611.6731/641, 1939. *BCA*, 30-18-1-2.89-1-14-17, (04.12.1939)

⁹³ *FRUS*, Volume IV, Document 939, 611.6731/642, 1939.

satışı gerçekleştirmiştir.⁹⁴ Bu dönemde kendi harp sanayisini henüz oluşturamadığı bilinen Türkiye, kullanamadığı maden rezervlerini savaşı taraflara işlenmemiş halde satma imkânına sahip olmuş ve bu durumu lehine kullanmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın 1 Eylül 1939'da başlamasına müteakip, Türk-Amerikan ilişkilerindeki siyasi iş birlik ise, ilk olarak Balkan Birliği kurma çalışmalarında kendini göstermiştir. Balkanlarda Alman-Sovyet rekabetinin başladığını fark eden Türkiye, bu birliğe yalnızca Sovyetleri almakla yetinmemiş ve ABD'nin desteğini de almak istemiştir. Lakin bu tutum ABD tarafından yeterince desteklenmemiştir.⁹⁵ Diğer yandan 9 Şubat 1941 tarihli ve Washington'dan Ankara'ya gönderilen Roosevelt imzalı mesajda; İngiltere'nin Hitler Almanya'sını mağlup edebileceğini, ABD'nin savaş üretimi malzemesinin geniş ölçekte hazır olduğunu⁹⁶ ve İngiliz isteklerini karşılayacak tesislerin yapımının nihai zafer getirene kadar devam edeceğini söyleyerek,⁹⁷ Türkiye'nin savaşa dâhil olması çağrısında bulunulmuştur. Yine bu tarihlerde Albay Donovan,⁹⁸ Londra'dan gönderdiği telgrafında, Türkiye'nin kendisini Almanya'ya karşı savunması durumunda, Rusya'nın Almanların safına katılmayacaklarını kendilerine bildirdiğini iletmış,⁹⁹ bir nevi Türkiye'ye güvence vermiştir. Türkiye; ABD ve İngiltere'yi desteklese de herhangi bir taahhütte bulunmamış ve müttefiklik ilişkilerini muhafaza etmeye devam etmiştir. Ayrıca savaş yıllarında herhangi bir müttefik gemisinin İzmir ve İskenderun limanlarına gelmesi olağanüstü bir olay olarak karşılanmış ve bu dönemde müttefiklerinden alınacak olan gerek gıda, gerekse akaryakıt ve askeri malzeme temininin Türkiye'yi çok zor şartlar altına sokacağı gerçeği de ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰

Savaşın başlamasıyla birlikte (1939) iki ülke arasındaki ticari alanda yaşanan çeşitliliğin önemli bir tezahürü de krom ticareti olmuştur. Krom cevheri, savaş sanayisi için çok önemli ve stratejik bir maden türü olarak pek çok ülkenin ilgisini çekmiş, Türkiye'de bulunan zengin rezerv yataklarının varlığı ise bu ilgiyi artırmıştır. Bunu fırsat olarak gören Fransa ve İngiltere hızlı davranmış ve Türkiye ile 8 Ocak 1940'da bir krom anlaşması imzalamıştır.¹⁰¹ Fransa'nın 1940 yazında Almanya karşısında yenilmesi, krom anlaşmasının geleceğini çıkmaza sokarken bu soruna çözüm arayan İngiltere ise, Fransa'nın alması gereken krom payının dolar karşılığında kendileri tarafından alınarak ABD'ye devredilmesini önermiştir. Yapılan müzakereler sonucunda Türkiye, İngiltere'ye satılan kromun ABD'ye devredilmesini 15 Ekim 1940'da izin vermiştir.¹⁰² Bu izin sayesinde İngiltere, tahmin edilenin altında kalmasına karşın, 1940 yılı için Türkiye'den 77.849 ton satın almış, bu miktarın tamamını ise ABD'ye yeniden satmıştır.¹⁰³ Öte yandan Almanya da Türkiye ile bir ticaret anlaşması imzalamak için girişimlerde bulunmuş, nihayetinde 9 Ekim 1941'de iki ülke arasında 90 bin ton krom ithalatı karşılığında Türkiye'ye savaş malzemesi ihracatını öngören bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Lakin Türkiye, Almanya'ya 1940 tarihli krom anlaşmasının bitimine müteakip (Ocak 1943) krom ihracatına başlanacağını bildirmiştir.¹⁰⁴ İlerleyen kısımlarda da değinileceği üzere bu ihracat hareketliliğinin başlaması, devam eden süreçte Türkiye ile müttefiklerinin arasını açmıştır. Özetle, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin yürüttüğü krom ticareti politikası, "etkin tarafsızlık" siyasetinin yoğun olarak uygulandığı alanlardan biri olmuştur. İki bloğa ayrılan dünya siyasetini iyi okuyan Türkiye, krom kartını kullanarak esnek

⁹⁴ "Amerikaya 430 Ton Bakır Gönderdik", *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1939, 1.

⁹⁵ Fahir Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13(2), (1958), 152, https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000365, Erişim 20.04.2021.

⁹⁶ 1941 yılının ortalarına gelindiğinde ABD'nin savaş sanayisinin üretim kapasitesi Almanya'yı geçmiş durumdaydı. "Amerikada Harb Sanayi Dev Adımı İlerliyor", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1941, 1,5.

⁹⁷ *FRUS*, Volume III, Document 881, 740.0011/8231b, 1941.

⁹⁸ Albay Donovan, bu telgrafi göndermeden 1 hafta önce Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Hitler'in nutku karşısında sinirlenen ABD başkanı Roosevelt, Donovan aracılığıyla İngiltere'ye teminat vermiş, Türkiye'ye de güvence verilerek kendileri savunmaları istenmiştir. Seyahatine Yunanistan, Türkiye, Mısır şeklinde sürdüren Donovan, kuvvetle muhtemel daha sonra Londra'ya geçmiştir. "M. Rooseveltin Şahsi Elçisi Türkiyede", *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1941, 1.

⁹⁹ *FRUS*, Volume III, Document 900, 740.0011/8952, 1941.

¹⁰⁰ Aydemir, "İkinci Adam", 129-130.

¹⁰¹ Yuluğ Tekin Kurat, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Belleten*, XXV(97), (1961), 100-101, <https://belleten.gov.tr/sayi/242>, Erişim 20.09.2021.

¹⁰² Nuri Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV(2), (2010), 460-463, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5061/69026>, Erişim 20.09.2021.

¹⁰³ Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı", 463. Bu hususta farklı görüşler mevcuttur. Dilek Barlas, İngiltere'nin Türkiye'den kurutulmuş meyve ve 2 yıl içinde 50.000 ton krom satın almayı taahhüt ettiğini ancak yılın ortalarına kadar taahhüt ettiği ürünleri almadığını ifade etmektedir. Dilek Barlas, *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in An Unceatin World 1929-1939*, Brill Academic Publishers, 1998, 202.

¹⁰⁴ Nuri Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2008, 46.

denge politikasını ustaca yönetmeyi bilmiştir. Bir yandan Almanya ile olan krom ticaretini 1941-1944 arasında yoğun olarak sürdürmüş, diğer yandan müttefiklerin ihtiyacı duyduğu krom madenini, iki blok arasındaki rekabetten faydalanarak yüksek fiyattan satabilme becerisini göstermiştir.¹⁰⁵ Elde ettiği kâr ile ordusunun ihtiyaç duyduğu harp malzemesini tedarik ederek mevcut açığını kapatmayı önemli ölçüde başarmıştır.

Savaşın ve ikili ilişkilerin esnek, kırılğan ve bir o kadar da dinamik bir yapıda olması, ABD ile münasebetlerin önüne geçmemiştir. Türkiye, her ne kadar savaştan uzak duran bir ülke imajı çizse de her an savaşa girme ihtimalini de göz önünde bulundurmuş ve bu eksende askeri hazırlıklara ağırlık vermiştir. Ortaya çıkan savaş ekonomisinin ve ülkelerin yapısal konumunun somut bir yansıması olarak, ikili ilişkilerde iktisadi mobilizasyonun bir hayli yoğun geçtiği rahatlıkla söylenebilir. Örneğin, ABD'den Martin, Vulte ve Filit uçakları ile bunlara ait motorlarla, İngiltere'den alınan Bristol, Walrus ve Supermarin uçaklarının motorlarıyla birlikte alımı için Başvekâletten Milli Savunma Bakanlığı'na 5.051.368 liralık döviz izni verilmiştir.¹⁰⁶ Fakat bu döviz izninin verildiği kararname, 27 Nisan 1939'da değiştirilmiş ve mezkûr uçaklara ek olarak Hok, Flensling, Dragon ve 50 adet Kurtis R-22 tipi uçaklar ile Gold Brovnik tüfekler ilave edilmiştir. Alınması planlanan bu malzemelerin Türkiye'nin Washington ve Londra Büyükelçileri vasıtasıyla ve pazarlık usulüyle alınması istenmiştir.¹⁰⁷ Bunun yanında yurtiçindeki hava birliklerinde istifade edebilmek ve çok insan nakledebilmek adına, ABD'de bulunan Ford müessesesinden bir adet otobüs alınması için talep edilen 8.000 lira İcra Vekilleri Heyetince kabul edilmiştir.¹⁰⁸ Ayrıca Türk Hükümetinin savaşın her olasılığını detaylıca düşünmüş olma ihtimali, alım yaptığı ordu malzemelerinin niteliğinden açıkça anlaşılabilir. Hava kuvvetlerinde kullanılmak ve pilotlarının kör uçuş bilgi ve imkânlarını artırmak için ABD'den 5 adet E tipinde Link Aviation Tirener kör uçuş aleti alınması için Washington Büyükelçisinin yetkilendirilmesi, savaş olasılığının yarattığı tedirginliğin en somut tezahürleri arasında zikredilebilir.¹⁰⁹ Hatta öyle ki, Emniyet Teşkilatı bünyesinde kullanılmak üzere Smith Wesson marka tabanca (100'er mermi ve 1'er yedek iğnesiyle beraber) alınması ve bu doğrultuda 22.000 liralık ödenek ayrılması¹¹⁰ alınan kararlar arasındaydı.

Görüleceği üzere İsmet İnönü liderliğindeki Türk Hükümeti, savaşın tüm olasılıkları üzerinde bir değerlendirme yapmış ve bazı hususlarda sınırlama ve blokaj uygulamalarına gitmiştir. Bu noktada yurt içinde gerçekleştirilmek istenen bireysel teşebbüsler ya ertelenmiş ya da izin verilmemiştir. Misal olarak dönemin önemli isimlerinden ve ilk uçak fabrikasının kuruluşunu gerçekleştirecek olan Nuri Demirağ'ın, Yeşilköy'de bir fabrika tesis etmeyi planlaması verilebilir. Demirağ, bu tesis için gerekli olan malzemelerin piyasadan tedarik imkânı bulunmadığından dolayı yalnızca ABD'den temin edilebildiği ve gerekli olan 125.000 dolar döviz müsaadesi için hükümetten yardım talep ettiği görülmüştür. Lakin savaş ortamının da etkisiyle Başbakanlık, Demirağ'ın bu girişimine olumsuz yanıt vermiştir.¹¹¹

Ordu ekseninde fakat Hava kuvvetleri özelinde yoğun olarak gerçekleştirilen ticari ilişkiler ve askeri ürün alımları aynı sıklıkla ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Havaçılık alanında belirginleşen bu alım faaliyetlerini, Churchill'in de tespiti doğrultusunda değerlendirmek mümkündür. Öyle ki Türkiye'nin havaçılık alanında bu dönemde zayıf olduğu¹¹² ve ihtiyaç duyulan uçak ve savaş enstrümanına yeterli düzeyde sahip olmadığı bir emaresi şeklinde değerlendirmek rasyonel olarak makuldür. Nitekim yürütülen iktisadi faaliyetler de bu argümanı destekleyecek düzeyde şekillenmektedir. Türkiye'nin özellikle uçak ve havaçılık ile

¹⁰⁵ Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı", 477-478.

¹⁰⁶ BCA, 30-18-1-2.86-32-1, (11.04.1939)

¹⁰⁷ BCA, 30-18-1-2.86-36-1, (27.04.1939)

¹⁰⁸ BCA, 30-18-1-2-86-40-20, (11.05.1939)

¹⁰⁹ BCA, 30-18-1-2-88-87-6, (05.09.1939)

¹¹⁰ BCA, 30-18-1-2-87-54-8, (13.06.1939) Bu dönemde Türkiye'nin yerli silah sanayi durumu incelendiğinde çok iyi bir pozisyonda olmadığı görülmektedir. Yerli silah fabrikalarının tesis edilmesinde özellikle Alman firmalarından ve malzemelerinden istifade edilmiştir. Bu doğrultuda Almanya'nın savaşın bir numaralı aktörü olması sebebiyle ithalatın Türkiye için daralması ve yönünü ABD'ye çevirmesi bu minvalde görülmelidir. Yerli savunma sanayinin durumu hakkında bkz. Hüsnü Özlü, *İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayii'nin Gelişimi 1939-1990*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006, 11-20.

¹¹¹ BCA, 30-10-0-0.212-441-12, (27.11.1939). Bunun yanında Demirağ'ın tesis ettiği fabrikasında ihtiyaç olan Rokovel aletinin ABD'den satın alınması için 501 dolarlık serbest döviz müsaadesi istenmiş, Başbakanlık ise; ABD ile mevcut anlaşmalar gereği ithal edilen malların bedellerinin serbest dövizle ödenmesinin zaten geçerli bir uygulama olduğundan bu müsaadeye gerek olmadığı bildirilmiştir. BCA, 30-10-0-0.212-441-14, (07.12.1939)

¹¹² Churchill, "The Grand Alliance", 61-62.

İlgili gerekli malzemeleri ABD'den talep etmesi, sadece bir tesadüf ya da tercih sebebi olmayıp Amerikan savaş sanayisinin ne kadar büyük bir kapasiteye ulaşmış olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Şöyle ki ABD Ulusal Savunma Encümeni Üretim Komitesi şefi, ABD'nin, 1940 yılı itibarıyla 10.800 olan uçak üretim kapasitesini 1941'den itibaren kademeli olarak 18.000'e çıkarmayı hedeflediğini¹¹³ beyan etmiştir. Ayrıca Amerikan Savaş Bakanlığı, "ihtiyatlı" tahminlerine göre, 1941 yılı için Almanya'nın aylık 3.000 olan üretim kapasitesinin işgal ettikleri yerlerdeki kaynakları kullanmasıyla 4.000 ile 6.000 civarında olabileceğini bildirmiştir.¹¹⁴ Bu doğrultuda mezkûr dönemde ABD, en çok uçak üretimine ağırlık vermiş, Ford şirketi de Mart ve Nisan aylarında uçak motoru üretmeye başlamıştır. Öte yandan General Motors firması da 1941 yılı sonunda her ay 1.000 kadar uçak motoru üreteceğini açıklamıştır.¹¹⁵ Bununla beraber 1941 yılı için ABD'de, sadece İngiltere'ye teslim edilmek üzere Mayıs'ta 1.334, Haziran'da ise 1.476 uçak üretildiği¹¹⁶ basına yansıyan haberler arasında yer almıştır. Bu minvalde Türkiye, 1940'da ABD'ye ait Curtise Uçak Şirketi'nden satın aldığı Falcon-22 tipindeki uçakların montaj ve uçuş tecrübelerini yapmak, masraflarının ise adı geçen şirket tarafından karşılanmak üzere pilot Mr. Bayley ile uçak mütehasşısı Mr. Benson'un Milli Savunma Bakanlığı'nın bilgisi ve izniyle bu iş için görevlendirmiştir.¹¹⁷ Peyderpey gelmeye devam eden Falcon-22 tipi uçaklar için ilerleyen günlerde farklı ABD'li uzmanlar getirilmeye devam edilmiş, bu kişilerin yalnızca yurtiçindeki hava birliklerinin bulunduğu mıntıklarda çalıştırılmasına izin verilmiştir.¹¹⁸ Öte yandan 1941 yılı için 2.340.000 dolar (primli olarak 4.081.280 TL) döviz cetveline eklenerek 20 adet av uçağı talep edilirken,¹¹⁹ 1942'de yine ABD'den 2 adet harita uçağı alınmıştır.¹²⁰

Bu aşamada, ABD'den yapılan alımların lira/dolar cinsinden karşılaştırmalı mukayesenin sağlıklı yapılabilmesi ve mezkûr döneme ait bütçe yapısı ile kurlar hakkında durumun açıklanması elzemdir. Bu hususta genel bütçeye ait gelir, gider ve açık/fazla değerlerini gösteren tablo şu şekildedir.

Tablo 3: Genel Bütçeye ait Gelir, Gider ve Açık/Fazla Tablosu (1939-1945) (Hazine Yardımı Hariç)

Yıl	Bütçe Gideri (Milyon ₺)			Bütçe Geliri (Milyon ₺)		Açık/Fazla (%)	
	Başlangıç	Yıl Sonu	Harcama	Tahmin	Tahsilat	Öngörülen	Gerçekleşen
1939	258,1	400,9	391,7	261,1	388,2	3,0	-35,0
1940	266,2	557,9	544,6	268,5	552,2	2,3	7,6
1941	306,5	600,6	583,6	309,7	652,2	3,2	68,6
1942	389,9	943,5	913,5	394,3	983,8	44,0	70,3
1943	480,9	1.071,9	1.028,7	486,7	1.038,5	5,8	9,8
1944	947,7	1.148,1	1.076,6	901,5	1.079,2	-46,2	2,6
1945	599,5	641,5	597,2	537,8	663,9	-61,7	66,7

Maliye Bakanlığı BÜMKO, *Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995)*, Ankara: 1995/5, 1995, 27.

¹¹³ "Amerikada Son Sistem Ağır Tanklar Yaptırıldı", *Tan*, 10 Ağustos 1940, 1-2.

¹¹⁴ "Amerikada Harb Sanayi Dev Adım İle İlerliyor", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1941, 1,5.

¹¹⁵ "Amerikan yardımı Niçin Gecikiyor", *Tan*, 17 Nisan 1941, 3. Ford Firması aynı zamanda İngiliz uçak motorlarından Rolles-Royce markalı motorlardan 3.500 adet üreteceğini taahhüt etmiştir. "Amerikada İki Türlü Faaliyet", *Tan*, 20 Haziran 1940, 3.

¹¹⁶ "Tayyare Fabrikaları Haziranda 1476 Tayyare Teslim Etiler", *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1941, 1,5. ABD, savaş boyunca hem kendisi hem de müttefikleri için ürettiği yaklaşık 325.000 uçakla dünyanın bir numarası konumunda yer almıştır. Jeremy Black, Ed. *Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı (1815-2000)*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, 151.

¹¹⁷ BCA, 30-18-1-2.89.126-20, (15.01.1940), İkdâm Gazetesi'nin bir haberine göre; Türkiye ABD'den 1939 yılının ilk üç ayı ile 1940 yılının ilk üç ayı arasındaki dönemde toplam 1,5 milyon dolarlık uçak almıştır. ABD, 1940 yılının ilk 3 ayına göre içinde Türkiye'nin de bulunduğu pek çok ülkeye toplam 67 milyon dolarlık uçak satmıştır. "Amerikanın Tayyare İhracatı", *İkdâm*, 1 Mayıs 1940, 1.

¹¹⁸ BCA, 30-18-1-2.90-12-13, (08.02.1940).

¹¹⁹ BCA, 30-18-1-2.93-130-17, (08.02.1941) Bu tarihte resmi dolar kuru 1,31 iken, primli kur, ithalatta 1,94 ihracatta ise, 1,83 TL'dir.

¹²⁰ Bu harita uçaklarıyla beraber yedek motorlar, %20 yedek malzeme ve sigorta masrafları da dâhil 175.000 dolar bedelle ve iare, icar ya da peşin ödeme koşuluyla ve ivedilikle alınması istenmiştir. BCA, 30-10-0-0.59-401-7, (15.05.1942).

Tablo 3'e göre, başlangıç bütçe giderleriyle harcama yapılan bütçe giderleri arasında 1945'e kadar düzenli bir artış gözlenmektedir. Örneğin 1941 yılı bütçesinde genel bütçe başlangıç gideri 306,5 milyon lira iken yılsonunda gerçekleşen gider 600,6 milyon, harcanan bütçe gideri ise 583,6 milyon liradır. Tahsil edilen bütçe gelirin de ise 309,7 milyonluk kazanç beklenirken bu tutar 652,2 milyon lira olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan 1924-1950 arasındaki bütçe gelir ve giderleri incelendiğinde on yıl boyunca (1934-1944) kademeli olarak bir gider ve tahsilat artışının gerçekleştiği görülecektir. Bu dönemdeki iktisadi münasebetlere; genel bütçe, katma bütçe ve konsolide bütçeye ait gelir/giderlerdeki esneme payları ile buna temel teşkil eden savaş ekonomisinin olağanüstü şartları ve bütçedeki dalgalanmalar önemli ölçüde etkili olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Türkiye savaş ekonomisine girmiş ve harcamalarının büyük bölümünü savunma giderlerine ayırmıştır. Daha önce de zikredildiği üzere bu dönemde muhtelif vergi yasaları çıkartılarak savaş ikliminin etkileri azaltılmaya çalışılırken, bütçeye de ek gelir kaynağı oluşturulması planlanmıştır. Muamele Vergisi Kanunu, Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi ve Varlık Vergisi bunlardan bazılarıydı. Milli Savunma giderlerinde görülen olağanüstü artışlar 1934'ten sonra zirveye ulaşmıştır. 1939'da bu pay %32,7 iken 1941'de %44,6'ya yükselmiştir. 1934-1943 yıllarına ait on yıllık dönem sonunda da bu oran %44,6 olup, dönem başına göre %100'lük bir artışa karşılık gelmiştir. Böylece İnönü liderliğindeki hükümetler, 1940-1944 arasındaki 5 yıllık dönemde bütçe harcamalarının neredeyse yarısını savunmaya ayırmak durumunda kaldığı anlaşılmıştır.¹²¹

Türkiye, Avrupa'da başlayan ve gün geçtikçe yayılma gösteren II. Dünya Savaşı ortamının yarattığı iktisadi düzenin maliyetini yüksek seviyede hissetmeye devam etmiştir. Ülke nüfusu içinde yer alan erkek işgücünün orduya alınması iktisadi yaşamı sekteye uğratarken, ordunun finansmanında da önemli ölçüde artışlar yaşanmıştır. Bu artışlara savaş durumunun muğlaklığı da eklenince alınan tedbirler ve ortaya çıkan askeri masraflar günden güne yükselmeye devam etmiştir. Bu doğrultuda, bedelleri Kliring yoluyla ödenmek üzere Polonya, Macaristan ve Yugoslavya'dan alınması planlanan 2000 baş top koşum hayvanı için önceden tanzim edilen sözleşmelerin, harbin ortaya çıkması ile fesih edilmiş olması bu ihtiyacın ABD'den karşılanmasını zorunlu kılmıştır. Bunun için 2.000-2.500 baş koşum hayvanının iki partiye ayrılması, gerekli olan tutarların 1939 ve 1940 bütçelerinden karşılanması, kalan tutarın ise 1941 bütçesinden karşılanmak üzere serbest döviz olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹²²

Savaş döneminde Türkiye'nin ABD'den aldığı ürünlerin önemli bir kısmının, ülkeye Basra Limanı aracılığıyla sokulduğunu da belirtmek gerekir. Avrupa'daki savaş durumunun da çok önemli bir etken olduğu bu gelişme, Türkiye için güvenli ticaretin tesis edilmesinde kritiktir. Ayrıca İngiltere'nin o bölge üzerindeki kontrolü ve çalışmaları ile Türkiye'nin ABD ile olan ticaretinde bir nevi aracı durumunda olması göz önüne alındığında, bu yolun Türkiye için güvenlik endişelerini ortadan kaldırdığı açıktır. Türkiye'deki askeri fabrikalarca harp imalatında kullanılmak üzere ABD'den alınan 21 kalem malzemenin Washington Büyükelçiliği yoluyla alınması ve 8 Ekim 1940'da Basra Limanı'na gelecek olması bu gelişmeye bir misaldir. ABD'den alınan bu malzeme, 6.000-7.000 ton hacminde olup gerekli tedbirleri almak üzere Türkiye adına Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü Satın Alma Komisyon Reisi Yrb. Münur Kutuğlu görevlendirilmiş ve Basra'ya gönderilmiştir. Masrafları ise yine 1940 yılı bütçesinden karşılanmıştır.¹²³

Savaşın bir tehdit unsuru olarak yurt içi ekonomik yapı üzerinde büyük maliyetler yükleyerek ordu için harcamaları zorunlu kılması, Nuri Demirağ gibi bireysel girişimler istisna edilirse diğer alanlarda bir ihmale yol açmamıştır. Türk Hükümeti, halka karşı sorumluluğunu en üst düzeyde gerçekleştirmeye çalışırken birincil vazifelerine de devam ettiği ve bu gelişmelerin askeri harcamalar dışında sanayi, zirai ve sağlık alanlarında da sürdürüldüğü görülmüştür. Şehirleşme ve imar faaliyetleri kapsamında Trakya'da inşaatı devam eden yol yapımı için müteahhitlere tevzi edilmek (dağıtılmak) üzere bedeli 60.000 lira olan yol yapım makinası ve kamyon alımı müsaadesi talep edilmiştir.¹²⁴ Diğer taraftan harman makinaları, traktörler, biçer-döver ve mibzer makinalarının ABD'den satın alınması ve paralarının 1940 yılı döviz tahsisatından karşılanması¹²⁵ kararlaştırılmıştır. Diğer

¹²¹ Erdoğan Öner, "Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri (1924-1993)", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 36, (1994), 15-16.

¹²² Bu alımların pazarlık yoluyla satın alınması gerçekleşmediği takdirde toplam tutar olan 1.008.082 liranın 458.082 lirası 1940 yılı bütçesine eklenmesi, geri kalan tutarın ise 1941 yılı bütçesine eklenerek ayrı ayrı sözleşmelerle ve pazarlık usulüyle satın alınması karar verilmiştir. BCA, 30-18-1-2.89-124-18, (08.01.1940)

¹²³ BCA, 30-18-1-2.92-97-9, (10.10.1940)

¹²⁴ Maliye Bakanlığı'ndan Başbakanlığa gönderilen yazıda bu talebin uygun olmadığı bildirilirken, İngiltere olan ticaret antlaşmaları takas yoluyla ithalata müsaade ettiğinden bu ürünlerin ABD'den değil İngiltere'den alınması uygun bulunmuştur. BCA, 30-10-0-0.153-80-22, (29.11.1939).

¹²⁵ BCA, 30-18-1-2.90-20-18, (06.03.1940).

taftan kısıtlı da olsa sanayi alanında çalışmalar devam ettirilmiştir. İnönü Türkiye'si, iktisadi yaşamın önemli yapı taşlarından olan Etibank Kömür İşletmeleri ve Ereğli Kömür Havzasında bulunan müesseselerin ihtiyaçları¹²⁶ ile Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü gibi kuruluşların ihtiyaç duyduğu malzemeler için ABD'den hammadde alım imkânı sağlamıştır.¹²⁷ Bu durum savaş döneminde dahi ülke adına yapılmaya çalışılan yatırımların ve devlet kontrolündeki kurumların çalışır ve aktif halde tutulmaya çalışılması, dönem hükümetlerinin bakış açısı hakkında önemli kanaatler vermektedir.

Yine bu dönemde Zonguldak Kömür Havzası, Sümerbank, Etibank ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü için acilen ihtiyaç duyulan yedek parçaların bedeli olan 510.000 doların, Etibank tarafından ABD'ye ihraç olunan krom ve bakırdan elde edilen/edilecek olan 460.000 dolar ile karşılanması planlanmıştır.¹²⁸ Daha önce de zikredildiği gibi mevcut antlaşmalar ve takas yönetimi çerçevesinde gerçekleştirilen bu ticari faaliyet; ABD'den malzeme getiren geminin dönüşünde, ABD'ye sevk olunacak olan krom bedellerinin ödeme tutarlarıyla mahsup edilecek, kalan miktar ise ayrıca ödenecekti.

ABD ile olan iktisadi ilişkiler sağlık ve sağlık malzemesi alanında da olumlu seviyede yürütülmüştür. Örneğin başkent Ankara şehrinin sakinleri için hayati öneme sahip olan şehir suyunun temizliği ve bakımı için kullanılan klor gazı stoku, sadece 2-3 aylık bir ihtiyacı karşılayacak seviyeye düştüğünden, bu ihtiyacın Amerika'dan serbest döviz yolu ile ve Ankara Belediyesi için tahsis edilen 11.000 lira ile karşılanmasına karar verilmiştir.¹²⁹ Yine Türkiye için önemli hususlardan olan bazı ilaç, termometre ve röntgen filmi gibi temel sağlık malzemelerinin ABD'den alınması Kızılay Cemiyeti aracılığıyla talep edilerek 135.594.32 liralık kaynak 1941 yılı bütçesine ayrılarak Kızılay namına tahsis edilmiştir.¹³⁰ 1942 kışında ise, İstanbul'da zuhur eden Tifüs salgını sebebiyle, İstanbul ve civarındaki birliklerin aşılması için Amerika'dan 1 milyon cc aşı gönderilmiştir. Bu aşının 600.000'inin kullanılması kalan 400.000 cc'nin ise ihtiyat için bulundurulmasına karar verilmiştir. Ayrıca bütün askeri doktorlar ile bütün büyük askeri hastanelerdeki görevli hemşire ve diğer sağlık personellerinin %50'sine yetecek kadar aşının verileceği, ABD Tifüs Mücadele Komisyonu Reisi General Fox ile Türkiye Sağlık Bakanlığı uzmanlarınca müzakere edilerek karara bağlanmıştır.¹³¹ Fakat bunun yanında Ankara Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Psikoloji laboratuvarı için, ABD'den alınması istenen psikoloji aletleri 1940 yılı döviz cetvellerine tahsisat ayrılmadığı için alınamamış ve bu aletlerin kliring sözleşmeleri olan memleketlerden takas yoluyla alınması zaruri görülmüştür.¹³² Bu döneme ait önemli olan başka bir gelişme ise; Milli Savunma Bakanlığı'nın Ordu'ya ait maskeler ile pasif korunma ihtiyaçlarını karşılayacak maskelerin temini için Kızılay Maske Fabrikası'nda, filtre kâğıdı ihtiyacının giderilmesiydi. Bu döneme kadar Almanya'dan temin edilen malzemenin savaş ortamından dolayı başka ülkelere alınması zorunlu hale gelmiş ve bu hususta sadece ABD'nin Pennsylvania eyaletinde bulunan *Acme* şirketinden olumlu cevap alınabilmiştir. Fakat şirket, ürünün bedeli için Newyork'ta kredi açtırılmasını bir ön şart olarak belirlemiştir. Maliye Bakanlığı, 37.000 dolar değerinde olan bu kredi için elde bulunan mevcut maske kontenjanından ve piyasa için ayrılan malzemedan kullanılmasını tavsiye ederek bu alımdan vazgeçmiş ve uygun görmediğini bildirmiştir.¹³³

Yaşanan bu gelişme, Türk Hükümetinin her türlü saldırıya karşı hem ordu hem de piyasada kullanılmasını planladığı maskelerin, kullanılma ihtiyacının ayyuka çıkacağı bir ortamı dahi hesaplamış olması bakımından mühimdir. Fakat diğer taraftan 1940 yılı bütçesine ait gelir ve gider kalemleri incelendiğinde genel bütçe ile beraber hem konsolide bütçe hem de karma bütçe rakamlarında bir fazlalık olduğu görülmektedir. Bu fazlalığa rağmen Maliye Bakanlığı'nın bu alımdan vazgeçmesi ise bir başka düşündürücü gelişmedir. Kanaatimizce bu durumun kuvvetle muhtemel sebebi, askeri malzeme ve ordu finansmanına öncülük verilmesidir. Ayrıca Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1941 tarihli TBMM'nin 6. Dönem açılış konuşmasındaki; "*Cumhuriyet ordusunun kuvvetlenmesi ve ihtiyaçlarının tamamlanması büyük meclisin ve hükümetin en baş işi olduğunu bir kere*

¹²⁶ İhtiyaç olunan malzeme için 1940 yılında geçerli 50.000 lira tahsisat ayrılmıştır. *BCA*, 30-18-1-2.91-44-12, (10.05.1940).

¹²⁷ *BCA*, 30-18-1-2.86-38-6, (06.05.1939).

¹²⁸ *BCA*, 30-18-1-2.92-81-20, (17.08.1940).

¹²⁹ *BCA*, 30-18-1-2.90-40-1, (20.04.1940).

¹³⁰ *BCA*, 30-18-1-2.94-13-13, (18.02.1941).

¹³¹ Bu kararda herhangi bir mali bilgi yer almamış olup, kanaatimizce Türk-Amerikan ilişkilerinin niteliği ve hacmi ile savaşın ilerleyen dönemlerinde alabileceği şekil itibarıyla Türkiye'nin jeo-stratejik pozisyonunu önemseyen ABD tarafından hibe yoluyla verildiği düşünülmektedir. *BCA*, 30-10-0-0.56-377-14, (16.09.1943).

¹³² *BCA*, 30-10-0-0.212-442-12, (05.04.1940).

¹³³ *BCA*, 30-10-0-0.178-234-12, (25.10.1940).

daha belirtmek isterim"¹³⁴ ifadeleri, savaş yıllarında ordu ihtiyaçlarının karşılanması meselesinin meclisin öncelikleri arasında olduğunun açık göstergelerindedir. Bu bağlamda, yukarıda izahı çalışılan ve ordu/askeri tipi malzemelere öncelik verilerek diğer alımlara karşı itidalli davranılması meselesi, İsmet İnönü'nün ifadelerinden bahisle daha anlaşılır hale gelmektedir.

Türk-Amerikan iktisadi ilişkilerinin en önemli virajlarından biri 1941 yılı Mart ayında aşılmıştır. Türkiye, 1939 ve 1940 yıllarında Amerika piyasasına karşı birikmiş borçlarını ödeyebilmek için Amerikan Export-Import Bank'tan 7 milyon dolarlık bir kredi istemiş fakat bu istek kabul edilmemiştir.¹³⁵ Lakin ABD'nin savaşa girmesiyle Türk-Amerikan ilişkileri yeni bir boyuta taşınmıştır. ABD'nin 1941'de Kabul ettiği *Lend and Lease Agreement* (Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması) ABD'nin müttefiklerine yaptığı yardımların resmi çerçevesini çizen bir anlaşma olmuştur. Türkiye bu yardım kapsamında hemen yardım almaya başlamış olsa da anlaşmanın resmîyet kazanması 1945'i bulmuştur. Bu anlaşma, ABD'nin 11 Mart 1941 tarihli Kongresi'nde Ödünç Verme ve Kiralama Yasası çerçevesinde gerçekleştirilmiş,¹³⁶ ayrıca senato ABD Başkanına, ABD'nin savunulması için hayati öneme sahip gördüğü ülkeler başta olmak üzere, her türlü malzemenin satış, devir, ödünç verme, kiralama ve takas etme yetkisini vermiştir.¹³⁷ Söz konusu yasa 11 Mart 1941'de ABD başkanı tarafından imzalanarak yasalasmıştır. ABD, destek kararı almasına müteakip Türkiye'ye Mart 1941'den itibaren yardım göndermeye başlamıştır.¹³⁸ Bu tarihten yaklaşık 9 ay sonra basında yer alan bir habere göre; Türkiye'nin şimdiye kadar alınan yardımların Türk Ordusu'na gönderilen ve havan topu taşıyan kamyonetler olduğu, bundan sonraki süreçte ise Washington'daki tahminlere göre; top, tayyare, tank, üniforma ve diğer malzemelerin gönderileceği yer almıştır.¹³⁹

Türkiye "Ödünç Verme ve Kiralama" programı kapsamında 1941-1944 arasında ABD'den toplam 95 milyon dolar tutarında savaş malzemesi almıştır. Türkiye bu tutarın 90 milyon dolarını sonradan ödeme koşuluyla, 5 milyon dolarını ise peşin ödeme yoluyla almıştır.¹⁴⁰ 7 Mayıs 1946'da ise Türkiye'nin Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşmasından doğan borçlarını ABD'ye nakit olarak ödemesi öngörülmüştür. Türkiye antlaşmanın yürürlüğe girmesini takiben 30 gün içinde 4,5 milyon dolar ödemeyi kabul etmiştir. Söz konusu antlaşma TBMM tarafından 20 Mayıs 1946'da onaylanmış, 25 Mayıs 1946'dan itibaren yürürlüğe girmiştir.¹⁴¹ Ayrıca Ödünç Verme ve Kiralama yasasının çıkması Türk basınında da olumlu bir karşılık bulmuştur. Öyle ki, ABD sanayisinin Almanya'dan ileride olduğu ve Amerikan yardımları sayesinde Almanya'nın İngiltere ile baş edemeyeceği ifade edilen bir yazıda, ABD'nin yıllık 80 milyon ton çelik ürettiği ve Almanya'ya karşı savaşan İngiltere'nin harp levazımı malzemeleriyle desteklediği ifade edilmiştir.¹⁴² Ayrıca antlaşma teklifinin ABD tarafından gelmesi ve savaş süresince alınan malzemenin düşük bedelli ödeme maliyeti getirmesi Ankara tarafından memnuniyetle karşılanmış, Başbakan Saraçoğlu, antlaşmanın görüşüldüğü 8 Mayıs 1946 tarihli oturumda Türk-ABD birlikteliğinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.¹⁴³ 13 Mayıs 1946 tarihli oturumda ise TBMM tarafından hem Birleşik Krallık hem de ABD Hükümetleri ile "Hava Ulaştırılmalarına Dair" bir diğer anlaşma, tüm üyelerin oyuyla kabul edilmiştir.¹⁴⁴

Diğer taraftan Amerika, Washington'daki İngiliz Satın Alma Komisyonundan Davidson'un 21 Mart tarihli "Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu" çerçevesindeki teklifine olumlu karşılık vermiş, teklifte ise, Türkiye'ye 50 adet 150 mm'lik havan topu ile 18.500 mühimmat/cephane verilmesi istenmiştir.¹⁴⁵ Bunun yanında Türkiye ile İngiltere

¹³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, VI/1, 1 Kasım 1941, 308.

¹³⁵ Trask, "The United States", 125.

¹³⁶ Ayşegül Kars Kaynar, İhsan Seddar Kaynar, "ABD-Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde "Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması", *Current Debates in International Relations & Law: Current Debates in Social Sciences Series*, 24, (2018), 109-110.

¹³⁷ Nuri Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme ve Kiralama Yardımlarında Türkiye", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1, (2009), 22, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5058/68966>, Erişim 25.05.2021.

¹³⁸ FRUS, Volume III, Document 911, 740.0011/10171, 1941. Söz konusu yasa uyarınca ABD, İngiltere'ye 7 milyar dolar, toplamda ise 31 milyar dolar, Sovyetler Birliği'ne 11 milyar dolar, Fransa'ya 3 milyar dolar ve Çin'e 1,5 milyar dolar değerinde yardım yapmıştır. Bu devletler aldıkları borçları ABD'ye hiçbir zaman ödemiş, bu yardımlar daha sonra hibeye dönüştürülmüştür. Çağrı Erhan, "Avrupa'nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51(1), 1996, 263, https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001889, Erişim 20.06.2021.

¹³⁹ "Amerika Türkiye'ye Neler Gönderecek?", *Ulus*, 5 Aralık 1941, 3.

¹⁴⁰ Lend and Lease programı kapsamında Türkiye'ye yapılan yardımlar hakkında farklı rakamlar verilmiş olup, kapsamlı bir karşılaştırma için bkz. Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme", 48, Karakaş, "Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri", 146.

¹⁴¹ Karakaş, "Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri", 235. Anlaşma için ayrıca bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, VII/23, 8 Mayıs 1946, 128.

¹⁴² "Amerika Birleşik Devletlerinin Yardım Kararı", *Akşam*, 11 Mart 1941, 1.

¹⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, VII/23, 8 Mayıs 1946, 23.

¹⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, VII/23, 13 Mayıs 1946, 46-47.

¹⁴⁵ FRUS, Volume III, Document 909, 740.0011/10172, 1941.

arasındaki yakın ilişkiyi takip eden ABD, Türkiye'ye gönderilecek yardımların doğrudan ABD tarafından değil İngiltere aracılığıyla gönderileceğini bildirmiştir.¹⁴⁶ Bu karara temel teşkil eden en önemli gelişme Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı ve İngiltere'nin Türkiye'ye yardım için kredi ve savaş uçağı taahhüt ettiği 19 Ekim 1939 tarihli üçlü anlaşma olmuştur.¹⁴⁷

ABD ile Türkiye arasında yaşanan gerginlik ve ikili ilişkilerde kırılmaya yol açan hadise ise, Türk-Alman Saldırmazlık Paktı'nın imzalanmasıyla ayyuka çıkmıştır.¹⁴⁸ Dönemin büyükelçisi Münir Ertegün vasıtasıyla ABD Dışişleri Bakanına anlaşma hakkında bilgi verilirken, İngiltere'ye olan sorumluluk ve yükümlülükler aykırı bir anlaşma olmadığı izah edilmiş, Türk topraklarının İngiltere'ye karşı bir eylem için kullanılmasına müsaade edilmeyeceği bilgisi verilerek,¹⁴⁹ diplomatik bir manevra gerçekleştirilmiştir. Bu olay Türk-Amerikan ilişkilerinde Amerikan tarafını kızdırırken, araya soğukluk girmesine yol açmış, 9 Ekim 1941'de imzalanan Türkiye-Almanya Krom Antlaşması¹⁵⁰ iki devlet arasındaki gerginliği hat safhaya çıkartmıştır.

İkili ilişkilerin inişli-çıkışlı bir hal aldığı bu dönemde Türk-Amerikan ilişkilerinde bir muğlaklık söz konusudur. Bu durumun temel sebebi, ABD'nin Türkiye'ye yardım yapma görevini İngiltere'ye bırakması ihtimalidir. Çünkü ABD, 19 Ekim 1943 tarihli Moskova Konferansında, eğer Türkiye savaşa zorlanır ve dâhil olursa ihtiyaç duyduğu malzemelere ABD'nin bir katkısı olmayacağını beyan etmiştir.¹⁵¹ Diğer taraftan ABD'den Türkiye'ye yapılan yardımlardan İngiltere'nin aracı olması diplomatik ve ticari problemlere kapı aralamış, Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşmasını bir ölçüde işlevsiz kılmıştır. Öyle ki İngiltere, kendi mali bunalımı sebebiyle Türkiye'nin talep ettiği malzemelerin ücretini ABD'ye ödeme noktasında gecikmeler yaşatmış, ABD ise ücretinin ödenmemesi durumunda yeni talepleri onaylamayacağını bildirmiştir. Hatta İngiltere bu noktada oportünist bir tavır sergilemiş, Türkiye için tahsis edilen malzemeleri kendisi kullanmıştır.¹⁵² Bu gelişmeler ekseninde, daha önce İngiltere'nin aracılığıyla uygun bulan ABD'nin, gelinen nokta itibarıyla tercihinde hataya düştüğü ya da bundan sonraki kararlarını daha sorgular olduğu ileri sürülebilir. Çünkü ABD'nin savaşa girdikten sonraki dönemde Türk-Amerikan ilişkilerinde kayda değer bir olumsuzluk görülmezken, İngiltere ve Sovyetlerin Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki ısrarlı tavırlarını desteklememiş, aksine Türkiye'nin savaş dışında kalmasına yardımcı olmuştur.¹⁵³

Nitekim Türk Hükümeti, 1941 yılı ve sonrasında antlaşma ve yardımlar dışında ABD ile pek çok alanda ticari faaliyetlerini devam ettirmiş, bütçesine önemli ölçüde ödenekler ayırarak ticaret hacmini genişletmiş, askeri vb. alanlarda alımlarını sürdürmüştür. Avrupa'da savaşın şiddetlenmesi ve bir şekilde Türkiye'ye sığması ihtimali bu malzeme alımlarının ana yörüngesini oluşturmuştur. Bu doğrultuda Türkiye, Müstahkem mevkillerini güçlendirmek için ABD'den 4.000 ton çubuk demir'in alınması ve bunların nakli için 325.000 dolar,¹⁵⁴ askeri fabrikalar adına kullanılacak malzemeler için 400.000 dolar,¹⁵⁵ askeri birliklerde kullanılmak üzere 48 adet kamyon alımı için de 45.000 dolar 1941 bütçesine döviz cinsinden tahsis etmiştir.¹⁵⁶ Harp halinin olabildiğince sertleştiği bu dönemde savaşın olası sonuçları için Anadolu Ajansı da bir dizi önlem almak istemiş, gerçekleşebilecek herhangi bir hava saldırısında tüm gelişmeleri yurt içi ve yurt dışına duyurabilmek için harekete geçmiştir. Elektrik santrallerinin hasar görmesi ihtimaline karşı elektrojen tertibatlı küçük bir kamyon içinde kullanılacak seyyar alıcı makinalar bulundurulmasını talep eden Anadolu Ajansı'nın isteği, Başbakanlık tarafından uygun görülmüştür.¹⁵⁷ Bu süreçte ülkenin iç ekonomik yapısında ticari yaşamın önemli aktörleri olan esnaflar da unutulmamış, Etibank tarafından ABD'ye ihraç edilen 500 tonluk bakırlardan elde edilecek gelirlerle

¹⁴⁶ Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme", 23.

¹⁴⁷ Türkiye-İngiltere-Fransa arasında imzalanan üçlü yardım antlaşması TBMM tarafından 8 Kasım 1939'da onaylanmıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI/6, 08 Kasım 1939, 17-25.

¹⁴⁸ Anlaşma Şükrü Saraçoğlu ile Franz Von Popen arasında 18 Haziran 1941'de imzalanmıştır. *FRUS*, Volume III, Document 936, 740.0011/12220, 1941. Ayrıca bkz. Koçak, "Türkiye'de Milli Şef", Cilt I, 587-599. Anlaşma TBMM'de 124 üyenin katılmadığı toplantıda 302 oyla kabul edilmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI/19, 25 Haziran 1941, 69.

¹⁴⁹ *FRUS*, Volume III, Document 941, 762.6711/17, 1941.

¹⁵⁰ *FRUS*, Volume III, Document 1032, 662.6731/147, 1941.

¹⁵¹ Oran, "Türk Dış Politikası", 456.

¹⁵² Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme", 28. Misal vermek gerekirse İngiltere, 50 obüs topunu çekim aracı olmaksızın teslim ederken, 200 kamyonun 190'unu kendi himayesine almıştır. Koçak, "Türkiye'de Milli Şef", 705.

¹⁵³ G. Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden", 32.

¹⁵⁴ *BCA*, 30-18-1-2.93-125-8, (21.01.1941).

¹⁵⁵ *BCA*, 30-18-1-2.93-129-8, (03.02.1941).

¹⁵⁶ *BCA*, 30-18-1-2.93-130-18, (10.02.1941).

¹⁵⁷ *BCA*, 30-10-0-0.85-560-7, (22.04.1941).

bakırcı esnafının ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Elde edilen bu gelirle ABD'den 80 ton bakır levha getirilmiş ve esnafa dağıtılmıştır.¹⁵⁸

Savaş ekonomisinde yürütülen iktisadi politikalar, Türkiye'nin fiili olarak savaşa girmese dahi ekonomi ile mücadelesinde ulaşılan nokta itibarıyla yeterli görülmemiştir. Savaşın ortaya çıkardığı ekonomik ve siyasi ortam, Türk Hükümeti tarafından bazı katı iktisadi politikaların uygulamaların zorunlu kılmasıdır. Bu uygulamalar doğrudan halka yansiyacak olan bir dizi vergi politikalarıyla vücut bulmuştur. Hükümetin izlediği bu iktisadi tutum, siyasi sonuçlara da yansımıştır. Örneğin Varlık Vergisi uygulaması ve toplum nezdindeki tezahürleri buna açık birer örnek olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar hükümet, içerden ve dışardan gelen tepki ve baskılara karşı uygulamayı 1943'te sonlandırsa da bu vergiyi ödeyen Müslüman ve Gayrimüslim aileler, CHP yönetimine karşı bilinçli ve örgütlü bir mücadeleye girişmiştir.¹⁵⁹ Örneğini verdiğimiz bu uygulamanın II. Dünya Savaşı gibi sıra dışı bir dönemde dış politikaya da etkileri görülmüştür. Öncelikle ABD, Türkiye içindeki çıkarları bakımından kaygı duyarken, bu minvalde diplomatik girişimlere yönelmiştir. ABD'nin Türkiye'deki vatandaşları dışında ABD'deki Rum Başpiskoposu da patrikhanenin duyduğu rahatsızlığı Washington'a bildirmiştir.¹⁶⁰ Lakin hem Türkiye hem de ABD'de bulunan azınlıklardan gelen baskılar, ABD'nin Türkiye üzerindeki siyasi ve ekonomik tutumunda bir sertliğe dönüştürmemiştir.

Türkiye'nin takındığı ılımlı ve dengeli politik tavır, ilişkilerin akıbeti açısından önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Türkiye'nin Mihver devletleriyle olan ticari ilişkilerini devam ettirmesi ve bu bağlamda İngiltere'nin telkinleriyle ABD'nin Türkiye üzerine baskı kurması Türkiye'yi yeni bir kararın eşiğine getirmiştir. ABD'nin İngiltere aracılığıyla Türkiye'ye malzeme gönderimini durdurması¹⁶¹ ise bu kararda etkili olmuştur.

Diğer taraftan Türkiye'nin Almanya'ya olan krom sevkiyatının bu dönemde artış göstermesi¹⁶² ABD ile İngiltere'nin ortak bir kararla Türkiye'yi protesto kararı almasına kadar gitmiştir.¹⁶³ İngiltere ve ABD'nin 14 Nisan 1944'te Türkiye'ye nota vermesi ilişkilerin seyrini etkileyecek en somut girişim olmuştur.¹⁶⁴ Nota'da Almanya'ya krom sevkiyatı başta olmak üzere Almanya'nın uydusu olan diğer devletlere Türkiye'den mal sevkiyatının devamı halinde blokaj uygulanacağı beyan edilmiştir. Buna karşın Türkiye 17 Nisan 1944 tarihli cevabında, istenilen yardımın maddi imkânlar nispetinde devam edeceğini ifade etmiştir.¹⁶⁵ Fakat bu beyana karşın, baskılar karşısında İngiltere ve Amerika'ya yaklaşarak işbirliği fırsatlarını yok etmek istemeyen Türkiye, Almanya başta olmak üzere Avrupa ile olan dış ticari ilişkilerini iktisadi safhadan siyasi safhaya intikal ettirmiştir. Sonuçta 20 Nisan 1944'de Deniz yolu ve Demir yolu sevkiyatlarını durdurma kararı almış,¹⁶⁶ böylece ABD, Deniz yolu üslerini rahatlıkla kullanma fırsatını elde etmiştir. Ayrıca Türkiye, bu kararını perçinlemek istercesine müttefiki olduğu ABD ve İngiltere ile bu tarihten sonra ticari ilişkilerini düzene koymak, sistematik hale getirmek ve siparişleri takip etmek adına Dışişleri Bakanlığınca bir "Sipariş Merkezi Bürosu" kurulması için tamim yayınlamıştır.¹⁶⁷ Krom meselesinin çözüme kavuşturulmasından sonra 2 Ağustos 1944'te Almanya ile diplomatik ilişkilerine son veren Türkiye,¹⁶⁸ savaşın son zamanlarında temsili olarak da olsa safını tayin etmiştir.

¹⁵⁸ BCA, 30-10-0-0.163-139-11, (19.04.1941).

¹⁵⁹ Boratav, "Türkiye İktisat Tarihi", 103.

¹⁶⁰ Cüneyt Akalın, "Varlık Vergisine Yabancı Tanıklar", *Mülkiye Dergisi*, XXIX, (2014), 168, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/247/1120>, Erişim 03.07.2021.

¹⁶¹ Karakaş, "Amerikan Ödünç Verme", 40-41.

¹⁶² Bu artış, Türk basını tarafından ABD gazetelerindeki haberler referans alınarak dikkat çekilmiştir. Şöyle ki, ABD gazetelerinde 1943 yılında Türkiye'den Almanya'ya 47.000 ton krom ihracatının yapıldığı, buna karşın Birleşmiş Milletler'e 50.000 ton krom ihraç ettiği dikkat çekilerek Almanya'ya yapılan krom satışının durdurulması istenmiştir. "Almanya'ya Krom İhracatımız", *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1944, 1-2.

¹⁶³ FRUS, Volume V, Document 886, 811.20/838, 1944. FRUS, Volume V, Document 887, 811.20/927, 1944.

¹⁶⁴ ABD ve Büyük Britanya Hükümeti, Türkiye'nin Avrupa ile sürdürdüğü ticari münasebetten ve düşmanlarına verdiği yardımdan ciddi derecede rahatsızdı. Gerek ABD gerekse Britanya Hükümetleri, savaşın yürütülmesi için gerekli olan malzemeleri listelerken, Türkiye'nin kritik rolüne de vurgu yapıyordu. FRUS, Volume V, Document 895, 811.20/984, 1944, "Krom İhracatımız", *Cumhuriyet*, 14 Nisan 1944, 1-2.

¹⁶⁵ Türkiye yardımlarının sınırlı da olsa devam edeceğini belirtmiş lakin Steinghardt'tan gönderilen 14 Nisan 1944 tarihli telgrafa göre, Türkiye Almanya'ya olan krom sevkiyatını 4.200 tona düşürmeyi kabul ettiğini 20 Nisan'dan önce zaten göstermiştir. FRUS, Volume V, Document 891, 811.20/981, 1944.

¹⁶⁶ BCA, 30-10-0-0.163.140-18, (20.04.1944), FRUS, Volume V, Document 901, 811.20/996, 1944, "Krom Hakkında Verdiğimiz Karar", *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1944, 1-2.

¹⁶⁷ BCA, 30-10-0-0.15-84-37, (05.07.1944).

¹⁶⁸ "Almanya ile Münasebetlerimiz Dün Gece Yarısından İtibaren Kesildi", *Ulus*, 3 Ağustos 1944, 1.

Amerika, 27 Aralık'ta gönderdiği telgrafta, Türkiye'nin Almanya'dan sonra Japonya ile de tüm ekonomik ve diplomatik ilişkilerini sonlandırmasını talep etmiştir.¹⁶⁹ Bu istek karşısında TBMM, aldığı kararla 3 Ocak 1945'te Japonya ile diplomatik ve ticari münasebetlerini kestiğini bildirmiştir.¹⁷⁰ Bu gelişmeyle beraber müttefiklerinin yanında yer aldığını gösteren Türkiye, 1 Nisan 1939 tarihli Türk-ABD Ticaret Antlaşması listesinde yer alan gümrük oranlarında güncellemeye gitmiş ve bir dizi değişiklik yapmıştır.¹⁷¹

II. Dünya Savaşı, Amerika ekonomisinde istikrarsızlık oluşturmazken dünya arenasında ABD hegemonyasının ortaya çıkardığı bir dönem olarak kendini göstermiştir. Ayrıca savunma harcamalarında da artışın yaşandığı bir evre olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye, ABD nezdinde hem ılımlı bir müttefik, hem de fayda sağlayabileceği bir pazar konumuna geçmiştir.¹⁷² Türkiye'nin bu sancılı süreçte takındığı tavır ve Türk-Amerikan ilişkilerinin ticaret ve yardım antlaşmalarıyla olgunlaştırılması, iki ülke ilişkilerindeki denge unsurunun ön plana çıkmasını sağlamıştır. Nitekim müttefiklerin yanında yer almasından sonra Türk-Amerikan karşılıklı yardım antlaşması imzalamaya yönelik başlayan Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşması görüşmeleri tekrar gündeme getirilmiştir. Türkiye bu hususta önceki antlaşma hükümlerinin geçerliliği ve uygulanması noktasında açıklık isterken, ABD; Türkiye'nin tereddütlerini gidermek adına Türkiye'nin artık ürün alımında İngiltere'ye değil ABD'ye karşı sorumlu olacağını bildirmiştir. Yapılacak yardım antlaşmasında, geriye dönük uygulamalardan muaf tutularak Türkiye'nin aldığı ürünlerin bedelinin doğrudan ABD'ye ödeneceği netleştirilmiştir. Ayrıca ABD, İngiltere'nin girişimlerini de göz önünde bulundurarak bu konuda hızlı davranmış ve Türkiye ile İngiltere'den önce antlaşma imzalamak istemiştir.¹⁷³ Antlaşmanın imzalanması için Türkiye adına Hariciye Bakanlığı yetkilendirilerek¹⁷⁴ 23 Şubat 1945'te Türkiye ile Amerika arasında bir ön "Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşması" imzalanmıştır.¹⁷⁵ 9 maddeden teşkil olan bu antlaşma, 9 Mart 1941 tarihli yasaya istinat edilerek Türkiye'ye savaş sonrası yapılacak yardımların kapsamını, niteliğini ve çerçevesini ortaya koyan bir ön antlaşma özelliğine sahiptir. Ayrıca bu antlaşma, savaş sonrasında gerçekleşecek Truman ve Marshall Yardımlarının bir prototipi olmuştur.

Ezcümle, savaş yıllarında Amerika'nın Türkiye dış ticaretinde payı önemli ölçüde büyüme göstermiştir. 1940-1944 arasında Türkiye ile Amerika arasında yapılan ticaret, ithalatın %6'sını oluşturmuştur. ABD'ye yapılan ihracatın Türkiye'nin toplam ihracatının cari değer içindeki payı ise, 1940'ta %14 iken 1945'te %44'e yükselmiştir. 1945 ve 1946 yıllarında kliring ve takas antlaşmaları önemini kaybetmeye başlarken, dünya piyasasındaki fiyat yapıları Türkiye'yi etkilemeye devam etmiştir. Diğer taraftan savaş sonrasında Türkiye'nin, ABD yardım ve kredilerine dayanan bir iktisadi politikaya kayması, dış ticaretin liberalleşmesi yönünde dış baskıları beraberinde getirmiştir.¹⁷⁶ En genel hatlarıyla 1930-1950 arasında Türkiye açısından büyüme ve daralma oranları ise şöyle gerçekleşmiştir:

Tablo 4: Türkiye'nin 1930-1950 Arası Dönemde Büyüme/Daralma Oranları

	1930-1939 (%)	1940-1949 (%)
Endüstri	11,7	-0,3
Tarım	6	1,7
Hizmet	5,7	1
GSYİH	6	0,7

Tevfik F. Nas, *Tracing The Economic Transformation of Turkey From The 1920's To Eu Accession*, Lieden Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008, 11, Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 123-125.

¹⁶⁹ *FRUS*, Volume V, Document 967, 767.94/12-3044, 1944.

¹⁷⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, VII/15, 03 Ocak 1945, 8-18. "Japonya ile Münasebetlerimizi Kestik", *Ulus*, 4 Ocak 1945, 1. Türkiye aynı gün; İngiltere'den 1 Milyon, ABD'den ise 11,5 milyon liralık demiryolu malzemesi almıştır.

¹⁷¹ Düzenlemeye göre, 695 D pozisyonuna giren maddelerin kilosu için 0,95 kuruş olan gümrük vergisi 2,75 kuruşa çıkartılırken, 695 C pozisyonunda olan maddelerin 6 kuruş olan gümrük vergisi de 3,30 kuruşa indirilmiştir. Bu maddeler motorin ve gaz yağıdır. Bkz. *BCA*, 30-18-1-2.106-50-15, (15.07.1944), *BCA*, 30-18-1-2.106-60-9, (4.08.1944) Kanun layihası için bkz. *BCA*, 30-18-1-2.106-62-15, (14.08.1944).

¹⁷² Alan S. Milward, *The Economic Effects of The World Wars On Britain*, *Economic History Society*, London: Macmillan, 1970, 17.

¹⁷³ *FRUS*, Volume VIII, Document 1271, 867.24/2-545, 1945. *FRUS*, Volume VIII, Document 1272, 867.24/2-845, 1945.

¹⁷⁴ *BCA*, 30-18-1-2.108-24-1, (22.02.1945)

¹⁷⁵ *FRUS*, Volume VIII, Document 1276, 867.24/2-2445, 1945. Antlaşma, TBMM tarafından 25 Haziran 1945'de onaylanmıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VII/XVIII, 25 Haziran 1945, 395-397.

¹⁷⁶ Tezel, "Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi, 166-167.

1930-1939 döneminde %11'lik büyüme oranına sahip olan endüstri, 1940-49 döneminde %-0,3'lere kadar gerilemiştir. %6 olan tarımdaki büyüme oranı %1,7'ye, %5,7 oranındaki hizmet sektörü de aynı dönemde %1'lere kadar inmiştir. Türkiye'nin Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) büyüme oranına bakıldığında tarım, endüstri ve hizmet sektöründeki düşüşe paralel olarak bir daralma yaşandığı görülmüştür. GSYİH, 1930-39 arası evrede %6'lık bir büyüme oranına sahipken 1940-49 arasında %0,7'ye gerilemiştir. Fiyat türünden bakıldığında ise milli gelirdeki düşüş açıkça görülmüştür. F. Ergin'in tespitlerine göre; 1942'de 1 milyar 875 milyon lira olan milli gelir, 1943'te 1 milyar 389 milyon lira, 1944'te ise 1 milyar 659 milyon lira olarak hesaplanmıştır. Bu durum fiyatlar genel seviyesinin devamlı yükselmesinin temel sebebi olmuştur. 1939-1949 yılları arasında para arzı 5 kat artarken, devletin iç borçlanma toplamı 14 kat artmıştır.¹⁷⁷

Türkiye tarafından 1944-1945 yıllarında hazırlanan ve savaş sonrası iktisadi gelişmeyi planlayan devletçi yatırım programı, önemli bir dış finansman gerektirmiştir. Bu doğrultuda savaşın galiba olan ABD'nin, bu finansmanı sağlaması umut edilmiştir. Bu nedenle İsmet Paşa liderliğindeki Türkiye, Truman ve Marshall Yardımlarından önce 1945 Ekim'inde, Amerikan Export-Import bankasından kalkınma planı finansmanı için 500 milyon dolarlık bir kredi istemiştir. ABD'nin Mart 1946'da yalnızca 25 milyon dolar verebileceğini iletmesine karşın, Türkiye bu talebinde ısrarcı olmuştur. Bu arada Türk-Sovyet gerginliğinin ortaya çıkmasından sonra Amerikan savaş gemisi Missouri'nin Nisan 1946'da Türkiye'ye yaptığı önemli ziyaret sırasında Cumhurbaşkanı İnönü, askeri yardıma şimdilik gerek olmadığını fakat sanayi ve alt yapı yatırımları için bu kredinin gerekli olduğunu tekrarlamıştır.¹⁷⁸ Savaş sonrası iktisadi yapı, Türkiye'nin kalkınma programı ve hızını artırmasına imkân tanırken, bu program için dış finansman desteği, mevcut politik ortamın da etkisiyle açıkça ortaya çıkmıştır. Ayrıca savaşın sona ermesiyle birlikte, savaş sırasında Türkiye'yi kendi cephesinde gören ABD'nin, savaşın bitmesiyle beraber Türkiye'de demokrasinin yeniden tesisine ve demokratik düzene bağlı kalınacağına dair beklentileri, ABD'li politika yazarları ve ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığından yeni çekilen Mr. Grew'in ifadeleri de referans gösterilerek¹⁷⁹ Türk basında yer almaya başlamıştır.

Türkiye, İnsanlık tarihinin en kanlı savaşlarından biri olan II. Dünya Savaşı'nda, savaşın dışında kalmanın sınırlı da olsa faydalarını görmüş ve bu dönemde altın ve döviz rezervlerini artırmıştır. Türk ihracat mallarına dış talebin artış göstermesi ve fiyatların yükselmesi önemli bir etken olarak belirirken, İngiltere ve ABD'nin Türkiye'den çektiği hammadde ile Almanya'ya yapılan krom ihracatı bunda çok etkili olmuştur. Savaş sona erdiğinde Avrupa ülkelerinin altın rezervleri tükenirken, ABD'nin rezervleri önemli ölçüde artmıştır. Çünkü savaş döneminde Avrupa ülkeleri ABD'den yaptıkları ithalatı altınla ödemek zorunda kalmışlardır.¹⁸⁰ Bu dönemde ABD'nin ekonomisi hiç görülmemeyen bir biçimde %15 büyüme göstermiştir. Savaşın getirdiği tahribat ve yıkımla Avrupa yoksullaşırken zenginleşen tek ülke ABD olmuştur. 1945'de Washington'un altın rezervi 20 milyar dolara ulaşmış ve bu rakam toplam dünya rezervinin 2/3'ünü oluşturmuştur.¹⁸¹ Bu aşamadan itibaren Türkiye dış ekonomik bağlamda ABD'den alınan kredi ve yardımlarla yeni düzenlemelere geçmiş, yeni dönemde Truman ve Marshall Yardımlarının da etkisiyle kademeli bir büyüme dönemine girmiştir. Sanayi sektörüne sağlanan destekler ve yatırımlar, tarımda makinalaşmaya geçiş ve teçhizat alımı 1950 sonrası yaşanacak büyümenin temel unsurları olmuştur.

Sonuç

Türk-Amerikan ilişkilerinin geçmişi, XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar gitmekle beraber iki devlet arasındaki ilk temaslar, ABD'nin Osmanlı topraklarında ticaret yapmak için gelmesiyle başlamıştır. Bağımsızlığını elde etmesinden kısa bir süre sonra izolasyon politikasına geçen ABD, bu dönemde ekonomik olarak büyümeye başlamış ve mevcut hammaddesini farklı kıtalara ihracat etme yoluyla Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmak istemiştir. Bu dönemde bir dizi savaşlar ve mali bunalımla yıpranan Osmanlı Devleti, yeni müttefikler arayışına girmiş ve ABD ile münasebetlerini bazı antlaşmalarla tesis etmeye başlamıştır. İlk resmi ilişkiler 1830 Ticaret Antlaşmasıyla kurulurken, iki ülke arasındaki siyasi ve iktisadi münasebetlerin çerçevesi de çizilmiştir. Ticari ilişkilerin gelişmeye başlamasının ardından diplomatik ilişkilerin kesilmesi ise, ABD'nin 1917'de Birinci Dünya Savaşı'na katılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu kesinti 1927 yılında gerçekleştirilen *modus vivendi* ile yeniden

¹⁷⁷ Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983, 209-210; Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 124.

¹⁷⁸ Tezel, "Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi", 200.

¹⁷⁹ "Amerikalılar Türkiye'den Ne Bekliyorlar?", *Ulus*, 11 Eylül 1945, 3.

¹⁸⁰ Tokgöz, "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi", 124-125.

¹⁸¹ Erhan, "Avrupa'nın İntiharı", 267.

kurulmuştur. Tesis edilen dostluk ticari yapıya da tesir etmiş, ikili ilişkiler 1929 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ile tekrar resmi çerçeveye sokulmuştur. Bu tarihten itibaren Türk-Amerikan ilişkileri Türkiye lehine seyretmeye başlamıştır. ABD'nin talepleri doğrultusunda Türkiye, ABD'ye bazı imtiyazlar vermiş, akabinde yaşanan 1938 ve 1939 Ticaret Antlaşmaları iki ülke arasındaki iktisadi ilişkilerin perçinleşmesine ve dostluk ilişkilerinin güçlenmesine katkı yapmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın başlaması tüm Avrupa'yı kaosa sürüklerken, savaşın doğurduğu siyasi ve ekonomik ortam, Türkiye ekonomisini de derinden etkilemiştir. Savaş ekonomisi sebebiyle yatırımlar durmuş, devletçilik politikaları sekteye uğramış, yaklaşık 1 milyona yakın yetişmiş işgücü silahaltına alınarak tüketim harcamaları ve maliyetler yükselişe geçmiştir. Toplam talep karşısında toplam arz yetersiz kalmış ve böylece enflasyonist ve hükümetin denetiminden çıkan bir ekonomik yapı ortaya çıkmıştır. Bu olumsuz yapıya karşın Türk-Amerikan ilişkileri, olumlu yönde ilerleme kaydetmiştir.

Savaşın hızla yayılmaya başlaması karşılıklı menfaatlerin yeniden gözden geçirilmesine yol açarken ABD, Türkiye'nin Balkanlarda yürüttüğü plana kendini savaşa sokacak bir etken olarak gördüğü için destek vermemiştir. Lakin Türkiye'nin Almanya ile olan ticaret hareketliliğini ve krom satışını göz önünde bulunduran ABD, Türkiye'yi Avrupa'nın geleceği ve çıkarları için tehlikeli gördüğü Almanya'dan uzaklaştırmak için çaba göstermiştir. Bu hususta Türkiye'yi Ödünç Verme ve Kiralama Programı'na dâhil ederek bir dizi yardımlarda bulunmuştur. Çok uzun sürmeyen bu yardım planı 1941 Türk-Alman Saldırmazlık Paktı ve Krom Antlaşmaları sebebiyle kesintiye uğramış ve ABD, Türkiye'ye yaptığı yardımlarına bir süre ara vermiştir.

Savunma harcamalarının yoğunlaşarak bir hayli artış gösterdiği bu dönem, Türkiye için iktisadi tıkanıklığa yol açmıştır. Ayrıca ABD'den alınan Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşmaları kapsamındaki yardımların yanında ABD ile ticari yaşam oldukça hareketliliğe sahne olmuştur. Hemen her alanda gerçekleştirilen ticari münasebetler, ordu başta olmak üzere sanayi, ziraat, ticaret, sağlık, devlet kuruluşları, şehirleşme, tarım, havacılık ve emniyet gibi pek çok safhada ürün ve malzeme alım-satımına imkân tanımıştır. İktisadi yaşamda gerçekleşen ihracat/ithalat malzemelerinin nitelik ve niceliğine bakıldığında ise fiili olarak savaşa hazırlık sürecinin yaşandığı reel politik gerçeklik gün yüzüne çıkarken, bu sürecin dayattığı ekonomik gereksinim savaş dönemi bütçelerine yansımıştır.

Büyüme/daralma oranlarına bakıldığında gözle görülür bir düşüş yaşayan Türkiye'nin, ABD ile iktisadi yaşamında dönemsel farklılıklar gözlenmiştir. Bunun yanında savaşın dışında kalmakla sınırlı da olsa altın ve döviz rezervlerini artırmak gibi bir kazanç yaşamıştır. Savaşın asıl kazananı ise hem politik hem de ekonomik sahada ABD olmuştur. Savaş sonunda sembolik de olsa Almanya ve Japonya'ya savaş ilan eden Türkiye, BM'ne üyelik ve müttefiklerinin desteğini alma konusunda diplomatik bir manevra gerçekleştirmiştir. Bu gelişmeyle ABD ile yeni Ödünç Verme ve Kiralama Antlaşmaları imzalayarak, gümrük oranlarında düzenlemeye gitmiş, yenedünya düzeninde pozisyonunu ABD ekseninde şekillendirmeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı boyunca ABD, dünya ekonomisini domino ederken, Türkiye'nin hem dış iktisadi ilişkilerinde hem de ticaretinde önemli bir paya sahip olmuş ve Türkiye'yi önemli ölçüde etkilemiştir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA**Arşivler**

Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, (FRUS)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Maliye Bakanlığı BÜMKO, *Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995)*, Ankara: 1995/5, 1995.

TBMM Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Akalın, Cüneyt. "Varlık Vergisine Yabancı Tanıklar", *Mülkiye Dergisi*. 29, (2014): 159-182. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/247/1120>. Erişim 03.07.2021.

Akbaş, Zafer., Ahmet Hüsrev Çelik, Melih Duman, "İkinci Yüzyılda İşbirliği ve Çatışma Sarmalında Türk-Amerikan İlişkileri", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*. 13(19), (2019), 2226-2258. <https://doi.org/10.26466/opus.532884>. Erişim 08.04.2021

Armaoğlu, Fahir. "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı" *Bellekten*. LV (1991): 483-528. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2192/tur>. Erişim 06.04.2021.

Armaoğlu, Fahir. "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", *ATAM Dergisi*. XIII/38, (1997): 632-639. <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xiii-temmuz-1997-sayi-38>. Erişim 05.04.2021.

Armaoğlu, Fahir. "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 13(2), (1958): 139-179. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000365. Erişim 20.04.2021.

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Armaoğlu, Fahir. *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*. Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Arslan, Gürbüz. "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden Stratejik Ortaklığa Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri (1917-1945)", *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 3 (2018): 1-50. https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakanuvis/issue/40363/482529#article_cite. Erişim 05.04.2021

Arslan, Mahmut. "2. Dünya Savaşı ve Türkiye'de Savaş Ekonomisi", *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*. 2(2), (2016): 1-14.

Ataç, Kaan Kutlu. "2. Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Tehdidi ve Türkiye (1945-1946)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 13(25), (2017): 182-212.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. C. 1, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961.

Avcı, Ayşegül. *American Propaganda in Turkey As Economic Military And Cultural Warfare Against Germany During The Second World War*. Masters Thesis, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam 1938-1950*. Cilt II. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.

Barlas, Dilek. *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in An Unceatin World 1929-1939*. Brill Academic Publishers, 1998.

Black, Jeremy. Ed. *Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı (1815-2000)*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.

Bulut, Semih. *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*. Ankara: AAM Yayınları, 2010.

Churchill, Winston. *The Grand Allience*. Newyork: Rosetta Books LLC, 2002.

Çalık, Ramazan. "Türk-Alman İlişkileri", *Türkler*. XVI, 2002.

Dağcı, Gül Tuba, Kaan Diyarbakırlıoğlu. "Turkish Foreign Policy during Adnan Menderes Period", *Alternatives Turkish Journal of International Relations*. 12 (1), (2013): 18-31. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/alternatives/issue/1689/20864>. Erişim 10.06.2021

Darby, Michael R. "Three and a Half Million U.S. Employees Have Been Mislead: Or, an Explanation of Unemployment, 1934-1941", *Journal of Political Economy*. 84(1), (Feb.1976): 1-16.

- Edwards, A.C. "The Impact of the War on Turkey", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs-1944)*. XXII(3), (Jul. 1946): 389-390.
- Erhan, Çağrı. "Avrupa'nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 51(1), 1996, 259-273. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001889. Erişim 20.06.2021.
- Erhan, Çağrı. *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- Gencer, Ali İhsan, Ali Fuat Örenç, Metin Ünver. *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008.
- Grew, John. *İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları, Atatürk ve İnönü*. Çev. Muzaffer Aşkın. Çağdaş Matbaacılık, 2000.
- Hanioglu, M. Şükrü. *A Brief History of The Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Pres, Princeton and Oxford, 2008.
- Hobsbawn, Eric. *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996.
- Julien, Claude. *Amerikan İmparatorluğu*. Çev. Tahsin Saraç, Aysel Gülercan, Ankara: Hitit Yayınları, 1969.
- Kamrava, Mehran. *The Modern Middle East*. California: University of California Pres, 2005.
- Karakaş, Nuri. "Amerikan Ödünç Verme ve Kiralama Yardımlarında Türkiye", *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXIV/1, (2009), 21-52. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5058/68966>. Erişim 25.05.2021.
- Karakaş, Nuri. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXV(2), (2010): 447-482. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5061/69026>, Erişim 20.09.021.
- Karakaş, Nuri. *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2008.
- Karluk, Rıdvan. *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim, Yapısal ve Sosyal Değişim*. İstanbul: Beta Yayınları, 1997.
- Kaynar, Aysegül Kars, İhsan Seddar Kaynar. "ABD-Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde "Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması", *Current Debates in International Relations & Law: Current Debates in Social Sciences Series*. 24, (2018): 109-120.
- Keyder, Çağlar. *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Koçak, Cemil. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. C.1. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Koçak, Cemil. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. C.2. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Koloğlu, Orhan. "Türk'le Amerikalının Tanışması", *Tarih ve Toplum*. 28(163), (1997): 16-25.
- Köprülü, Orhan F. "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Bellekten*. LI, (1987): 927-947. <https://belleten.gov.tr/tammetin/1979/tur>. Erişim 03.04.2021.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türk Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*. Ankara: Doğu Matbaası, 1959.
- Kurat, Yuluğ Tekin. "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Bellekten*. XXV(97). (1961): 95-103. <https://belleten.gov.tr/sayi/242>, Erişim 20.09.2021.
- Millman, Brock. "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42", *Middle Eastern Studies*. 31/3, (Jul. 1995): 483-508.
- Milward, Alan S. *The Economic Effects of The World Wars On Britain, Economic History Society*. London: Macmillan, 1970.
- Nas, Tevfik F. *Tracing the Economic Transformation of Turkey From The 1920's To Eu Accession*. Lieden Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008.
- Neumark, F. "Türkiye İktisadiyatı: 1939-1940 Senelerinde Türkiye Dış Ticareti", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*. 2, (2012): 412-418.
- Oran, Baskın. Ed. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. C.1. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*. 14, (1981): 87-96.
- Öner, Erdoğan. "Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri (1924-1993)", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*. 36, (1994): 1-44.
- Önsoy, Murat. *The World War Two Allied Economic Warfare: The Case of Turkish Chrome Sales*. Germany: Masters Thesis, Friederich Alexander University, 2009.

Özgiray, Ahmet. "Türkiye İle Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", *AAM Dergisi*. 15/43, (1999): 55. <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xv-mart-1999-sayi-43>. Erişim 07.04.2021.

Özlu, Hüsnü. *İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayii'nin Gelişimi 1939-1990*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü, 2006.

Sander, Oral. *Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979.

Sander, Oral, Kurthan Fişek. *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1977.

Satış, İhsan. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Amerika Silah Ticareti", *History Studies*. (3), (2011): 295-311. http://dx.doi.org/10.9737/hist_318. Erişim 16.09.2021.

Singer, Morris. *The Economic Advance of Turkey 1938-1965*. Ankara: Turkish Economic Society Publication, 1971.

Soysal, İsmail. "Türk Amerikan ilişkilerinin Ana Çizgileri", *Bellekten*. XLI (1977): 265. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1456/tur>. Erişim 05.05.2021.

Sümer, Gültekin. "Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü", *Uluslararası İlişkiler*. 5/19, (2008): 119-144. https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39261/462366#article_cite. Erişim 01.07.2021.

Şener, Mustafa. "Burjuva Uyarılığının Peşinde", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. (içinde), Ed. Gökhan Atılğan vd. İstanbul: Yordam Kitap, 2015, 203-231.

Temizer, Abidin, M. Selçuk Özkan, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları", *Studies of the Ottoman Domain*. 3/4, (2013): 1-17. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohsc/issue/11013/131735#article_cite. Erişim 28.06.2021.

Tezel, Yahya S. *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

Tokgöz, Erdinç. *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*. Ankara: İmaj Yayınları, 2004.

Trask, R.R. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971.

Turgay, A. Üner. "Ottoman-American Trade During The Nineteenth Century", *The Journal Of Ottoman Studies*, III (1982): 189-246. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10974/131336>. Erişim 18.09.2021.

Ülman, Haluk. *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947)*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1961.

Ünlüöner, Kurban. "Cumhuriyet Dönemi Devlet Borçları", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 4(4), (1988): 313-335. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/duhfd/issue/22983/246304>. Erişim 28.05.2021.

Ünver, Metin. "Teknolojik Gelişmeler Işığında Osmanlı-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Dönemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 32(54), (2013): 195-220. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000560. Erişim 16.09.2021.

Yaşar, Ercan vd. *Seçilmiş Göstergelerle Türkiye Ekonomisi-Geçmişten Günümüze*. Ed. Yavuz Odabaşı, Zeki Yılmaz. Kütahya: Academia Yayınevi, 2016.

Yüksel, Yurdagül. "Atatürk ve Roosevelt", *ATAM Dergisi*. XV/44, (1999): 777-784. <https://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/ataturk-arastirma-merkezi-dergisi-cilt-xv-temmuz-1999-sayi-44>. Erişim 25.06.2021.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Tan

Ulus

İnternet Kaynakları

John Van Antwerp MacMurray (1881-1960), <https://history.state.gov/departmenthistory/people/macmurray-john-van-antwerp>. Erişim 10.06.2021.

Christopher J. Tassava, "The American Economy during World War II", in <https://eh.net/encyclopedia/the-american-economy-during-world-war-ii/> Ed. Robert Whales, 2005. Erişim 20.05.2021.

1960'LARDA BİLDİRİLERLE DARBE TARTIŞMALARI: MİLLİ DEVRİM ORDUSU ÖRNEĞİ

DISCUSSIONS WITH COUP DECLARATION in 1960: THE NATIONAL REVOLUTIONARY ARMY CASE

FATİH TUĞLUOĞLU*

ÖZ

Darbeden sonra 1961'de siyasi hayata dönülmüş, basında çok seslilik hızla artmaya başlamıştı. Ülke gündeminin normalleşmesi beklenirken eski Demokrat Parti'nin(DP) devamı olduğu düşünülen partilere ve gazetelere yönelik sert söylemler, 1962'den itibaren yerini tehditlere ve korkutma çabalarına bırakmıştı. Adalet Partisi'ne (AP) yakınlığıyla bilinen gazetelere yönelik bildirimler yayınlamak suretiyle hem onlar korkutulmaya hem de benzer görüşleri taşıyan kamuoyu sindirilmeye çalışılmıştı. Açıkça ölüm tehditleri taşıyan bu bildirimlerin kaynağı bilinmezken dönemin hükümetlerinin de yeterli çabayı göstermemiş mesele AP'li milletvekilleri tarafından gündemde tutulmaya çalışılmıştı. Kısa ve sert ifadelerle yazılan bildirimlerle yeni bir askeri müdahalenin an meselesi olduğu mesajı verilmeye çalışılarak hedeflerindeki isimlerin pasifize olması istenmişti. Büyük çoğunluğu DP-AP çizgisine karşı yazılan bildirimlerin kaynağı bulunamamıştı. Konunun son bildirinin yayımlandığı 1965'den sonra kapandığı düşünülürken ancak Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in bir açıklamasıyla tartışmalar yeniden başlamıştı. Tansel, sert bildirimleri yayınlayan ve kendisine Milli Devrim Ordusu adını veren ekibin arkasında bazı Tabii Senatörlerin bulunduğunu iddia etmişti. Hedefteki isim olan Tabii Senatörler kendilerini savunmuşlardı. Ancak senato, ilgili senatörlerin dokunulmazlıklarını kaldırarak soruşturmanın önünü açmış fakat Anayasa Mahkemesi bu işlemi iptal etmişti. Böylece bildirimlerle darbe tartışmaları sona ermiş ama on yıllık bir süreçte siyasileri, gazetecileri ve kamuoyunu korkutmak suretiyle yeni bir darbeye zemin hazırlamak isteyenler ortaya çıkarılmamış ve perde arkasında kalmaya devam etmişlerdi.

Anahtar Kelimeler: Bildiri, Darbe, İrfan Tansel, Milli Devrim Ordusu, Mucip Ataklı, Tabii Senatör.

ABSTRACT

After the coup, political life was returned in 1961, and polyphony in the press began to increase rapidly. While the country's agenda was expected to normalize, harsh rhetoric towards parties and newspapers, which were thought to be the continuation of the old Democratic Party (DP), left its place to threats and intimidation efforts since 1962. By issuing leaflets to newspapers known to be close to the Justice Party (AP), they were tried both to intimidate them and to intimidate the public with similar views. While the source of these declarations, which clearly carried death threats, was not known, the governments of the period did not show enough effort, and the issue was tried to be kept on the agenda by the AP deputies. With the declarations written in short and harsh expressions, the message was tried to be given that a new military intervention was a matter of time, and the names of their targets were asked to be pacified. The source of the statements, most of which were written against the DP-AP line, could not be found. While it was thought that the issue was closed after 1965, when the last statement was published, the discussions started again with a statement by Air Forces Commander İrfan Tansel. Tansel claimed that some Tabii Senators were behind the team that issued the harsh statements and called itself the National Revolutionary Army. Natural Senators, the target name, had defended themselves. However, the Senate opened the way for the investigation by removing the immunity of the relevant senators, but the Constitutional Court canceled this process. Thus, the coup debates ended with the declarations, but those who wanted to prepare the ground for a new coup by scaring the politicians, journalists and the public in a ten-year period were not exposed and remained behind the scenes.

Keywords: Coup, Declaration, İrfan Tansel, Mucip Ataklı, National Revolutionary Army, Tabii Senator.

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü, f.tugluoglu@gmail.com, ORCID: [0000-0003-3384-0068](https://orcid.org/0000-0003-3384-0068).

Extended Abstract

Believing that the country fell into unrest due to the debates during the coalition governments established after the first elections after the 27 May coup, some officers, who started to despair of the regime's march and thought that the only way out was to seize the government, started to organize by forming juntas within the army. The group of 11 Air Force Officers in the Air Force was one of these juntas. It was plotting a coup behind the scenes. Since they were seen and shown as heroes who played an important role in preventing the coup attempt of February 22, 1962, their work would not attract attention, and they would continue to work despite the warning of the force commander.

Those who formed the Air Junta wanted to intimidate the society with various declarations, that in order to be able to revolt, first of all, an environment had to be prepared, and since such an environment did not fully exist in those days, no matter how uneasy there was. In order to do this, by issuing statements with the signature of MDO and similar names on various dates, an attempt was made to increase the unrest and anxiety and received support from some Natural Senators.

After the destruction of the Justice Party (AP) Headquarters, the MDO's threatening statements were on the agenda of the country. The AP supporters and the grassroots were tried to be frightened by the declarations, and it was aimed to show that the memories of the old days and the Democratic Party (DP) period would not be allowed to be kept alive. Those who did not consider the Law of Measures, which was enacted a while ago, to be sufficient, wanted to continue the May 27 regime with death threats and spreading fear to the society. It is known that in the 1960s, many declarations other than the Milli Devrim Ordusu (MDO) were published, none of which could be identified. Among the statements, most of which were published in a style against right parties and right intellectuals, MDO declaration was the most widely spoken. MDO tried to explain his identity and world view in every statement he published. While MDO was positioning itself in an anti-DP-AP position, it stated that it would not compromise on an Kemalist line and strongly criticized the governments' connivance to counter-revolutionary movements. In one of these declarations, MDO argued that a socialist development model was appropriate for Turkey, and this situation brought up the possibility that it might be related to the Yön Magazine group, the most well-known leftist movement of the period. The socialism proposal for the planned and rapid development advocated by the direction movement was also gaining support among the soldiers. Based on this idea, he believed that the AP, MDO and other declarations were organized by communists. Communism, which was the biggest fear of those days, was also on the agenda in this issue. This concern was also felt in the right-wing press, and it was stated that the youth were used by these groups.

We can say that the government is not willing enough to investigate the power and center behind the statements. Prime Minister İnönü declared that he considered those who handed out declarations as adventure seekers. For this reason, there was no progress in the investigation during the İnönü governments, and the discussions were closed.

Air Force Commander İrfan Tansel did not close the issue, and mutual allegations were brought to the agenda again in 1967. Tansel gave a very resounding answer to Hüsnü Özkan, who claimed that he had no role in suppressing the coup attempt on February 22, 1962, which would raise the issue of MDO's identity. Based on the fact that MDO had not been identified until that time, he announced the existence of the organization and claimed that Mucip Ataklı and Özkan were the directors of the illegal structure. However, these names did not accept the allegations and invited Tansel to prove their claims and even called him to leave the force command in order to discuss more comfortably. However, Tansel did not give any information after his first statements, of course, he left the senators' calls unanswered. After Tansel, the General Staff issued an official statement, and the Minister of National Defense made a statement blaming the senators, of course.

Tabii Senator Mucip Ataklı's proposal for the termination of the activities of the parties and the elimination of thoughts and mentalities other than Kemalism in his proposals for a legal revolution strengthens the claim that he and his friends are related to non-democratic actions such as the MDO incident.

It is noteworthy that the investigation about the MDO was lasted for two years after the first declarations were distributed. The declarations were distributed for the first time when the AP headquarters was destroyed, but the investigation initiated on this matter was unsuccessful or was not seriously considered. Almost five years later, the Tabii Senators, whose parliamentary immunity had to be lifted in order to carry out the investigation opened against them with Tansel's denunciation, would announce in the senate that there were no documents

to prove their claims among the evidence Tansel brought to the prosecutor's office. In the speeches made by the AP senators for the lifting of the immunity, the existence of the organization called MDO is undeniable.

They said that there was a truth, they wanted the senators to be judged and the truth to be revealed, but the relevant articles of the Senate bylaws prevented the aboslising of immunity in this regard.

Thus, the debates on coup ended with the declarations, but those who wanted to prepare the ground for a new coup by scaring the politicians, journalists and the public in a ten-year period were not revealed behind the scenes.

This paper investigates the papers published in the newspapers known to be close to the aforementioned party in order to prepare the ground for a new coup against the Justice Party in the 1960s were investigated. For this purpose, people close to the former DP were tried to both intimidate them and to intimidate the public with similar views. The source of these declarations, which clearly carried death threats, could not be revealed, and the governments of the period did not show enough effort, and the issue was tried to be kept on the agenda by the EP deputies in the National Assembly. With the declarations written in short and harsh expressions, the message was tried to be given that a new military intervention was a matter of time, and the names of their targets were asked to be pacified. In the literature review we conducted for our article, it was seen that there is no study that directly touches our research topic. Although there are many publications describing Talat Aydemir's coup attempts, there is no work in which the preparations for the military intervention are explained by means of a statement or declaration. Moreover, despite the researches made in the Republic Archive, no documents related to the subject could be found.

Giriş

1960'ların ilk yarısı huzursuz bir dönemdi. Fakat huzursuzluğun kaynağı belli değildi. Farklı kesimler bu kaynağı kendi dünya görüşlerine göre açıklamakta ve sonuçta uzlaşma ve çözüm mümkün olmamaktaydı. 1961 anayasasıyla yönetilmeye başlayan Türkiye'de eskisine göre farklı kesimlerden sesler yükselmekte, farklı görüşler örgütlenmekteydi. Demokrasi, fikir hürriyeti gibi kavramları sürekli dile getiren basın ve Adalet Partisi (AP) eski dönemin geride kaldığını, acıların tazelenmemesini isteyerek anayasanın getirdiği açık rejimin uygulanmasını ve vatandaşlar arasında ayırım yapılamamasını isterken, CHP'ye ve askere yakın gazeteler ise yaşanan askeri müdahalenin DP'yi mahkûm ettiğini belirterek eski dönemin hatıralarının gündemde tutulmamasını istiyorlardı.

İdamların yıl dönümünde bazı gazeteler Tedbirler Kanununa aykırı olarak DP'li eski başbakan Menderes hakkında yayın yapmış ve durum istenmeyen olaylara neden olmuştu. AP Genel Merkezi 2 Ekim 1962 günü saldırıya uğramış ve ardından Tercüman, Son Havadis ve Zafer gibi bu partiye destek olan gazetelerin binaları da tahrip edilmişti. Bu olayın failleri yakalanmış ancak hadisenin arkasındaki gücün ortaya çıkarılmamıştı. Bu nedenle ilerleyen yıllarda birçok gizemli olay ve komplo teorileri ortaya çıkmış, hadiselerin arkasında bazı Tabii Senatörler ve CHP olduğu iddia edilmiş, fakat olayları açıkça kimse sahiplenmemiş, gençliğin bir reaksiyonu olarak değerlendirilmişti. Bu süreçte 8 Haziran 1963 tarihinde, emekli maaşı almakta iken mahkûm olanlara yeniden maaş bağlanması imkânını getiren düzenleme yapılması ve bu süreçte Yüksel Menderes'in ailesinin ekonomik olarak zor durumda olduğuna dair açıklamalar yapması da eleştiriliyordu. Yerel düzeyde yapılan toplantı, konferans gibi etkinliklerde 27 Mayıs 1960 darbesi yüksek sesle eleştiriliyor, eski DP'lilere af talepleri basın tarafından sürekli gündemde tutuluyordu. Bu tür söylemler ve hükümetin icraatlarına yönelik eleştiriler CHP tarafından 27 Mayıs hareketinden intikam alma girişimi olarak görülüyordu.¹

15 Ekim 1965 tarihinde yapılan seçimlere kadar Türkiye koalisyon hükümetleriyle yönetilmiş, son hükümet hariç hepsinde İsmet İnönü başbakanlık yapmıştı. İlk koalisyon hükümeti 2 Aralık 1961'de güvenoyu almıştı. İkinci koalisyon hükümeti ise Cumhuriyet Halk Partisi(CHP), Yeni Türkiye Partisi(YTP) Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi(CKMP) ve Bağımsızlar arasında 25 Haziran 1962 tarihinde kurulmuştu. Bu hükümet 25 Aralık 1963'te kurulan azınlık hükümetine kadar yaşamış, bu tarihte kurulan hükümet ise 20 Şubat 1965 tarihinde istifa etmişti. 20 Şubat 1965 ile 27 Ekim 1965 arasında senatör Suat Hayri Ürgüplü tarafından bir seçim

¹ Fatih Tuğluoğlu, "İdamların Yıldönümü ve AP Genel Merkezinin Tahrip Edilmesi 1962 ", *History Studies*, 12/6, Aralık 2020, 3471.

hükümeti ülkeyi yönetmiş, 1965 sonbaharında yapılan seçimlerinde Süleyman Demirel'in başkanlığını yaptığı AP başarılı olmuş ve tek başına iktidarı elde etmişti.²

İnönü hükümetlerinin varlığı ve TBMM'de CHP'nin çoğunluğu oluşturması 27 Mayıs'tan sonra kurulan rejimin devamı konusunda yeterli bir teminat olarak görülürken Cumhuriyet Senatosu(CS)nda bulunan eski MBK üyesi Tabii Senatörler de kurulmasında katkıları olduğunu düşündükleri düzenin devamı konusunda hassastı. Hatta bu konuda hükümetten daha enerjik ve hızlı davranıyorlardı.³

Çalışmamız, 1962-1970 döneminde topluma korku, endişe ve huzursuzluk vermek amacıyla çeşitli isimler altında dağıtılan beyannameler hakkında bilgi vermek ve kaynağı bir türlü tespit edilemeyen bildirimlerin kaynağını bulmayı amaçlamaktadır. Bu bildirimlerin en bilineni Milli Devrim Ordusu'na(MDO) ait beyannamelerdir. Bu konuda şüphelerin yoğunlaştığı bazı Tabii Senatörlerin dokunulmazlıkların kaldırılması sürecinde yapılan tartışmalar adı geçen yapının kimliği konusunda bize ipucu verecektir. MDO'nun arkasındaki isimlerin kimliğine dair yapılan tartışmalar, dokunulmazlıkların kaldırılmasıyla önemli bir aşamaya ulaşmışken Anayasa Mahkemesinin verdiği iptal kararıyla en başa dönmüştür. Daha sonraki süreçte bu konu bir daha gündeme gelmemiş, MDO'nun ve diğer cuntaların bildiri yayınlamadığı görülmüştü.

Makalemiz için yaptığımız literatür taramasında araştırma konumuza doğrudan temas eden bir çalışmanın bulunmadığı görülmüştür. Talat Aydemir'in darbe teşebbüslerini anlatan birçok yayın olmasına karşın bildiri veya beyanname yoluyla askeri müdahale için hazırlıkların anlatıldığı bir eser bulunmamaktadır. Bildirilerden bahseden çeşitli çalışmalar olmasına karşın bu konuyu temel alan ve ayrıntılı bir şekilde anlatan bir makale olmadığı görülmüş, ayrıca Cumhuriyet Arşivinde yapılan araştırmalara karşın konuyla ilgili herhangi bir belge bulunmamıştır.

Milli Devrim Ordusu (MDO) Bildirileri Dağıtılıyor

27 Mayıs'ın üzerinden 3 yıl geçmiş olmasına karşın Türkiye henüz normalleşmemiş, darbe ve demokrasi tartışmaları devam etmişti. Hükümetin iç siyasi tartışmalara enerjisi harcayıp ülkenin acil sorunlarının ihmal ettiğini düşünen ve memleketin demokrasiyle kalkınamayacağına inanan askerlerin beyanname dağıttıkları ortamda siyasetçiler ve aydınlar da huzursuzluğu ve gelecek endişesini paylaşmaktaydı.⁴ Bu ortamda herkes İnönü hükümetinden birtakım tedbirler almasını istemekteydi. Bir tarafta yeni darbe tehlikesi diğer tarafta ise eski DP'ye yakın kesimlerin faaliyetlerine karşı durabilecek bir isim olan İnönü tedbirsiz davranmakla suçlanmaktaydı. 1962 yılında çıkartılan Tedbirler Kanunundan başka bir yasal düzenleme düşünmeyen hükümetin herkesten daha fazla kendisine güven duyduğu ve telaşsız olduğu gözlenmekteydi. İdamların yıldönümünde yaşanan olaylar, AP Genel merkezi ve bazı gazete binalarının tahrip edilmesinin ardından sona ermemiş, sivilleşme isteyenler ile 27 Mayıs sürecinin devamını arzu edenlerin çatışması ülkeyi yeni bir darbe tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı.

1962 yılının 4 Ekim gününü 5 Ekime bağlayan gece yarısı Ankara'da Milli Devrim Ordusu(MDO) imzalı beyannamelerin bazı evlerin ve işyerlerinin kapılarının altından atıldığı, vitrinlere yapıştırıldığı gözlenmişti. İlgili beyannamede "*kesin olarak kararlıyız; bu memleketi icap ettiği an, yaşamaları memleket için zararlı olan vücutlar ortadan kalkacaktır. Kararlıyız, güçlüyüz ve yapacağız. MDO*" ifadeleri yer almaktaydı. Bu tehditler ülke gündemini yeniden bir askeri darbe tehlikesine çevirirken, bildirimlerin kimler tarafından hazırlandığına ilişkin tartışmalar başlamıştı.⁵ Tasvir gazetesine göre özellikle Kayseri'deki mahkûm ailelerinin ve AP'lilerin evlerine gece bırakılan beyannamelerin, aynı kaynaktan çıktığını hükümet ve emniyet makamları tarafından tahmin edilirken⁶ ilk resmi açıklamayı İçişleri Bakanı Sahir Kurutluoğlu yapmıştı. Kurutluoğlu, demokratik rejimden başka hiçbir rejime inanmadıklarını, yayınlanan bu beyanname hakkında gerekli yerlere emirler verildiğini söylerken başbakan İnönü, ilgili beyannameyi incelediklerini, tahkikatın yakında belli olacağını söylemişti. İçişleri Bakanına da gönderildiği anlaşılan bildirimler üzerine daha önce büroları tahrip edilen gazetelerden Yeni İstanbul ve Zafer, çok sert tepki göstermiş, Yeni İstanbul gazetesi ilgili bildirimler için "*cinayet beyannamesi*"

² Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, Çeviren: Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınları, 1996, 208-226.

³ Suavi Aydın, Yüksel Taşkın, *1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, 94.

⁴ Özdemir Kalpakçioğlu, *İkinci Cumhuriyetin 3 Başbakanı ve Olaylar*, 2. Kitap, Ankara: 1968, 68.

⁵ "Dağıtılan Tehdit Beyannameleri", *Tasvir*, 6 Ekim 1962, 1.

⁶ Tasvir gazetesine göre İstanbul'daki bir matbaada kuşe kâğıda basılan beyannamelerin ardından Ankara'ya gönderildiği tespit edilmişti. "Dağıtılan Tehdit Beyannameleri", *Tasvir*, 6 Ekim 1962, 1.

ifadesini kullanmış, şanlı Türk ordusundan başka bir ordu tanımadıklarını açıklamışlardı.⁷ Zafer gazetesi ise “*menfur eller, Türkiye’yi bir iç savaşa sürüklemek istiyor başlığı*” ile haber yapmıştı.⁸ Tercüman gazetesi ise ülkenin içinde bulunduğu durumun sebebinin politikacıların basiretsiz tutumları olduğunu, geniş halk kitlelerinin birbirlerinden uzaklaşmasının büyük tehlike olacağını olduğunu iddia etmişti.⁹

Beyannamenin hedefinde olan AP bir bildiri yayınlayarak, komünist olduğunu düşündükleri “*maskeli şerirlere karşı koymağa azimli ve kararlıdır... AP’nin yurt sathında anayasayı ve onun getirdiği temel hakları korumak için elinde bulunan her türlü imkânları cesaretle kullanmak azminde...*” olduğunu açıklamış ve AP’nin kinciliği, intikamcılığı, ırkçılığı, gericiliği ve faşistliği şiddet ve nefretle reddettiğini ifade etmişti.¹⁰

Bu arada Yeni İstanbul, Adalet, Zafer, Tasvir gazeteleri de Başbakan İnönü’ye telgraf çekmek suretiyle beyannameleri şikâyet ederek can güvenliklerinin olmadığını ifade etmişler, bürolarının tahrip edilmesi ve aldıkları ölüm tehditlerine rağmen yeterli güvenlik tedbiri alınmazsa kendilerini savunmaktan geri kalmayacaklarını açıklamışlardı.¹¹

MDO Bildirisi, Millet Meclisi’nin(MM) de gündemine gelmişti. 5 Ekim 1962 tarihli birleşiminde konuşma yapan AP Erzurum Milletvekili Cevat Önder, parti binalarına ve gazete bürolarına yapılan saldırıların komünistlerin bir hareketi olduğunu, yurtdışından yayın yapan Bizim Radyo’nun yayınlarıyla bu bağlantının çok rahat bir şekilde anlaşılacağını, olaylardan önce Tabii Senatör Osman Köksal’ın senatoda yaptığı açıklamada kullandığı “*ekim ayı hadiselerine gebedir*” sözünün yaşanacak büyük gelişmelerin habercisi olarak hükümet tarafından ihbar kabul edilmemesinin büyük bir gâflet olduğunu söylemişti. Önder, önceki gün dağıtılan MDO bildirimlerinin sahiplerinin ortaya çıkarılmasını isterken Türkiye’de devrim ordusunun olamayacağını açıklamıştı.¹²

Kim tarafından dağıtıldığı henüz tespit edilemeyen MDO bildirimlerinden sonra Kuvayı Milliye Ordusu(KMO) adında yeni bir grup başka bir beyanname yayınlamıştı. Bu defa basılı olarak dağıtılmayan beyannameler, gazete bürolarına telefon ile yazdırılmıştı. Bir Ankara gazetesine yazdırılan bildiride şu ifadeler bulunmaktaydı:

“...günlerdir devam eden parlamenter rejime gölge düşürmek isteyen, vatandaş huzur ve sükûnu bozan, milleti sonu belirsiz bir istikamete isteyen MDO hareketlerini büyük bir olgunluk içinde seyrettik. Hükümetin inzibatına, tedbirlerine, onların saldırma ve tahriklerine tahammülümüz kalmadı. Şayet parlamento üzerine düşürülmek istenen tecavüz ve fiiller durdurulmazsa Türk gençliği olarak müdafaamızı yapacağımızı ve doğacak olayların müsebbipleri olarak MDO’luları şimdiden suçlarken parlamentonun karşısına çıkacak her türlü kuvvet karşısında Türk milletinin kurduğu Kuvayı Milliye Ordusunu bulacaklardır.”¹³

MDO’yu doğrudan hedef alan ve parlamenter sistemi savunduğu anlaşılan KMO beyannamesinin de kaynağı anlaşılammıştı. Yayınlanan beyannameleri 27 Mayıs karşıtı tahriklerin devam ettiği ortamda zinde güçlerin tepkisi olarak düşünenler olduğu gibi, sahte bir 27 Mayısçılık kisvesiyle komünistlerin bir çalışması olduğuna inananlar da vardı. Ancak bu belirsiz ortamda hükümetin olayların faillerini tespit etme konusunda yeterince başarılı olmadığı bir gerçektir. Ankara’da belirli kişilere gönderilen ve gazete bürolarına ulaştırılan bildirimlerin sahiplerinin tespit edilememesi hükümet otoritesinin zayıflığını göstermekteydi. Zafer gazetesi 8 Ekim 1962 tarihli başyazısında MDO bildirimleri ile ölüm çağrısı yapıldığını, amacın affa karşı çıkmak olmadığını ifade ederek hükümetin sessiz kalmasının vatandaşları ciddi olarak endişelendirdiğini yazmıştı.¹⁴ Bildiriler üzerine açıklamaları beklenen Başbakan İsmet İnönü, 8 Ekim günü radyodan bir söylev vermişti. İnönü, Türkiye’de bundan sonra kapalı rejimin hiçbir zaman olmayacağını, olamayacağını ve yürümeyeceğini herkesin bilmesi lazımdır derken bildirimler konusunda ise

⁷ “Dört Gazetenin Tebliği”, *Yeni İstanbul*, 6 Ekim 1962, 1.

⁸ “Menfur Eller, Türkiye’yi Bir İç Savaşa Sürüklemek İstiyor!”, *Zafer*, 6 Ekim 1962, 1.

⁹ “Ankara’da Milli Devrim Ordusu Adı İle Beyanname Dağıtıldı”, *Tercüman*, 6 Ekim 1962, 1.

¹⁰ Adalet Partisi, *1962 Büyük Kongresi*, Ankara: Orijinal Matbaa, 1974, 27.

¹¹ “Yeni İstanbul Mensupları Dün Telgraf Çekti”, *Yeni İstanbul*, 6 Ekim 1962, 5.

¹² *Millet Meclisi (MM) Tutanak Dergisi*, 05 Ekim.1962, Birleşim:125, Oturum:1,325-327; Eski cumhurbaşkanı Celal Bayar, Kayseri hapisanesinde kendisini ziyaret edenlere yaptığı açıklamada MDO beyannamelerinin arkasında CHP olduğunu iddia etmiş, gazete büroları ve AP Genel Merkezinin tahrip edilmesi olayındaki rollerini unutturmak ve gündemi değiştirmek için böyle bir yola başvurduklarını söylemişti. Celal Bayar, *Kayseri Cezaevi Günlüğü*, Yayına Hazırlayan Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018, 90.

¹³ “Ankara’da 2 Yeni Bildiri Dağıtıldı”, *Hürvatan*, 7 Ekim 1962, 1.

¹⁴ “Dikkat, Dikkat”, *Zafer*, 8 Ekim 1962, 1.

"Bugünlerde el altından yalan birçok zehirli haberler yayılıyor. Yok gizli devrim ordusundan yok kuvayı milliyet ordusundan bahsediliyor. Siyasi münakaşalar sokağa dökülüp şuur bir kere elden kaçırılınca olmadık balonlar uçurulması önlemez hale geliyor... Cumhuriyet ordusu bütün şanı ve şerefiyle vazife başında devlet ve milletin dışarıdan ve içerden gelecek tehlikelere karşı koruyucusu durumundadır."¹⁵

İfadesini kullanmıştı. İnönü ayrıca hükümet programında yer aldığı şekliyle affı çıkaracaklarını açıklamıştı.

Başbakanın konuşmasında bahsettiği af için hükümet bir tasarı hazırlamaktaydı. 27 Mayıs'ın kazanımlarının sürmesi gerektiğine inanan kesimlerin, özellikle yüksek öğretim gençliğinin protestolarının devam ettiği bu aşamada MDO bildirilerinin İstanbul'da da dağıtıldığı öğrenilmişti.¹⁶ İstanbul'da yapılan af karşıtı protestolarda Atatürk'ün Bursa nutku okunmuş, devrim düşmanlarına karşı gerekirse silahla karşı konulacağı açıklanmıştı.¹⁷ 10 Ekim 1962 tarihinde İçişleri Bakanı Sahir Kurutluoğlu istifa etmiş, ilgili bakanlığa Hıfzı Oğuz Bekata getirilmişti.¹⁸

Hükümetin hazırladığı Yassıda mahkûmlarına yönelik kısmi af kanunu MM'de temsil edilen tüm partilerin desteğiyle 12 Ekim tarihinde, 16 Ekim tarihinde ise Cumhuriyet Senatosu'nda (CS) kabul edilmişti. Bu af kanunu 18 Ekim tarihinde Resmi Gazetede¹⁹ yayınlanarak yürürlüğe girmiş ve aftan Kayseri'de cezaevinde bulunan 282 mahkûm yararlanmıştı.²⁰

Af kanunu çıktıktan sonra bile üniversite öğrencileri protesto gösterileri yaparken, MDO'nun kimliği hakkında tartışmalar devam ediyordu. Bu konuda bir açıklama yapan Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Tural, Türkiye'de Türk ordusundan başka bir ordu olmadığı, "*Milli Devrim Ordusu*" vs. isimler altında ortaya çıkıp hiçbir kuvvetleri olmadığı halde ayrı cephe yaratmak isteyenlerin, bölücülük yaptıklarını ifade ederek özetle bütün bu hainane çalışmaların asırlardan beri Türk milletini yutmak isteyen komünistlerin eseri olduğunu açıklamıştı.²¹

Ülkede 27 Mayıs karşıtı büyük çaplı hareket olmamasına karşın bozguncuların 27 Mayıs'ın kazanımları tehlikede olduğu iddiasıyla ortaya atılanların komünist olduğuna inanılıyordu.²² Komünizm endişesi Türk sağında o günlerde yaygın bir korkuyu temsil etmekteydi. Sol ve sosyalizmi çağrıştıran isimler tehlike olarak kabul edilmekte, geleneksel Rus düşmanlığı hatırlanmaktaydı. Sosyal huzursuzlukların ardında sosyalizmin beklediğine inanan siyasetçiler bu tehlikeden kurtulmak için hükümetin yanında olmaya karar vermişlerdi. Rejimin korunması için AP'nin hükümete destek vermesi gerektiğini savunan Gökhan Evliyaoğlu'na göre, parti meselelerini ikinci plana alınarak İnönü hükümetine inisiyatif ve mesuliyetlerini kullanmak imkânı tanınmalı ve otoritenin tesisinde ona yardımcı olunmamalıydı. Diğer bazı AP'liler de genel merkezlerine yapılan saldırıları protesto etmek için yapılacak mitinglerden vazgeçilmesini istemişlerdi.²³

Rejimin demokratik kimliğinin korunması konusunda meclisteki bütün partiler görüşerek bir bildiri kaleme almışlardı. Beş partinin grup başkanvekillerinin katıldığı toplantıda rejimin devamını tehdit edici iç ve dış tahriklere karşı partilerin ortak hareket etmeleri hususunda anlaşmaya varılmıştı.²⁴ Toplantıya CHP altı maddelik bir teklifle gelmiş ve yayınlanacak partiler arası bildiride şu esasların bulunmasını istemişti. Buna göre; 27 Mayıstan önceki idarenin gayrimeşruluğu konusunda tüm partilerin ortak karara varması, laiklik ilkesinin korunması, anayasal düzenin korunması ve meclise yönelecek her türlü saldırının önlenmesi, ırkçılık,

¹⁵ *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1961-1965*, Yayına Hazırlayan: İlhan Turan, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2004, 191-193.

¹⁶ "Beyannameler İstanbul'da Da Dağıtıldı", *Tasvir*, 9 Ekim 1962, 1.

¹⁷ Teknik Üniversite Talebe Birliği tarafından dağıtılan bildiride... "aylardır Atatürk devrimine yapılan sistemli hücumlar Türk devrimine ve Atatürk ilkelerine bağlanmış olanların sabrını taşımıştır... Türk toplumunu karanlığa ve geriye götürmek isteyen bedbahtlar vatan hainleri sonunuz her zamanki gibi hüsrana olacaktır. Atatürk Türkiye'sinden geriye dönüş olmayacaktır" ifadesi yer almaktaydı. "Gençler Dün Şehrimizde Af Aleyhinde Gösteri Yaptı", *Dünya*, 10 Ekim 1962, 1.

¹⁸ Nedim Yalansız, *Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri 1962-2002*, İstanbul: Buke Kitapları, 2006, 137.

¹⁹ "Anayasayı İhlal Suçundan Yüksek Adalet Divanıca Mahkûm Edilenlerin Cezalarının Kısmen Affı Hakkında Kanun", Kanun no:78, *Resmi Gazete*, 18 Ekim 1962, Sayı: 11235.

²⁰ Yalansız, *Koalisyon*, 138.

²¹ "Kara Kuvvetlerinin Tamimi", *Yeni İstanbul*, 10 Ekim 1962, 1.

²² "(Başyazı)Anarşistler 27 Mayısı İstismar Ediyorlar!". *Hakikati Tasvir*, 10 Ekim 1962, 1.

²³ "AP Grubu Rejimin Korunması İçin Hükümetin Yanında", *Yeni İstanbul*, 10 Ekim 1962, 1.

²⁴ AP'den Ferruh Bozbeyle, CHP'den Suphi Baykam, CKMP'den Hazım Dağlı, YTP'den Şekip İnal, MP'den Kasım Arar, bağımsız milletvekillerinden Celalettin Uzer katılmıştı.

faşistlik ve komünizmle mücadele edilmesi ve Türk ordusunun her türlü politik tartışmalardan uzak tutulması konusunda anlaşılmıştı.²⁵

Partilerin yukarıdaki esaslar üzerinde birleştiklerini açıklamalarının ardından AP Genel İdare Kurulu da bir beyanname yayınlayarak MDO bildirilerinin arkasındaki tehlike olarak gördükleri komünizm karşı Türk milletini birliğe çağırıyordu. AP, bir kısım basın ve siyasiler tarafından ileri sürülen 27 Mayıs aleyhtarlığını kabul etmediğini, 27 Mayıs düşmanlığını, Atatürk ilkelerine muhalefet, ırkçılık ve faşistlik gibi iddiaları Türk milletinin ve dünya önünde şiddetle, nefret ettiklerini ile açıklamıştı. AP demokrasi ve milli iradeye olan bağlılığını ise “*biz garplı manadaki demokrasinin tesis ve idamesi davasını memleket idaresinde mebdai hareket ittihaz etmiş ve bundan asla feragat ve fedakârlığa tahammülü olmayan bir dava olarak kabullenmiş bir siyasi teşekkülüz.*” ifadesiyle izah etmişti. Açıklamada MDO konusunda ise memlekette devrim ordusu olamayacağını ve içinde tek bir komünistin dahi bulunmayacağına inandığımız ordumuzda komünist subay olduğu havasını yaratabilmek için yurtsever subaylar demek suretiyle zihinlerin bulandırılmaya çalışıldığını iddia edilmişti.²⁶ AP komünist tehlikenin önlenmesi ve milli iradenin etkinliğinin sağlanması için hükümete destek olmaya çalışacağını açıklamıştı.²⁷

MDO'nun kimliği tartışmaları devam ederken, çeşitli şehirlerde kaynağı belirsiz beyannameler dağıtılıyor, kısa cümle ve özlü sözlerle halk, Atatürkçülerin yanına davet ediliyor, 27 Mayıs karşıtı olduğu düşünülenler tehdit ediliyordu. Konya²⁸ ve İzmit'te²⁹ bildiri şeklinde dağıtılırken, 14 Ekimde yeni bir beyanname kamuoyu ile paylaşılarak gaye ve amaçları daha net bir şekilde açıklamıştı. Dünya gazetesinin 15 Ekim tarihli sayısında haber yapılan MDO'nun yeni bildirisine göre;

“27 Mayıs ihtilalinden sonra açıkça görülmüştür ki; ihtilal gericiler tarafından alabildiğine baltalanmış, Menderes hortlatılmış, 14'lerin ve 22 Şubat liderlerinin uluorta beyanlarına sadece seyirci kalınmış, demokrasi tecrübesi adı altında devrimler hırpalanmış, gericiyle hudutsuz imkân ve hürriyet tanınmış Atatürk prensiplerinin çiğnenmesine ve AP'ye verilen tavizler muvacehesinde göz yumulmuş ve 27 Mayıs gayrimeşru addedenlere asla kaş çatılmamış, devrimin koruyucularının peşine koltukları elden gitmesin endişesi ile polisler takılmıştır.”³⁰

MDO kendilerinin komünist olmadığını, ırkçıların ve sağcıların düşmanı olduğunu, ayrıca vatanını milletini hayatlarından çok seven devrimci, Atatürkçü, 27 Mayıs insanların toplandığı bir ocak olduğunu açıklamış, bu memleketin ancak “*Menderes artıklarından, komünistlerden, ırkçılardan temizlendiği gün huzura*” kavuşacağına inandığını ifade etmiştir.³¹

MDO'nun beyannamesinde bir taraftan kendi kimliğini açıklama çabası varken diğer taraftan ise suçlamalara cevap vermeye çalıştığı gözlenmişti. MDO, bildirisinin sonunda bir uyarıda bulunmaktaydı. Buna göre;

“Bugünkü manzara ise, her memleket severi harekete geçirecek kadar elimdir. Türk milleti şunu bilmelidir ki, Adalet Partisi ve Menderes'in artıkları süratle silahlanarak bir halk ihtilali hazırlamaktadır. Kocaeli, Adapazarı, İzmir, Bursa, Balıkesir ve Aydın silahlanmıştır. Ankara silahlanmaktadır. Gayeleri 27 Mayıs ihtilalini yapanları, İsmet Paşa ve devrimcileri yok ederek Türkiye'ye hâkim olmaktır. MDO bütün bunlara vakıftır, MDO bu katliamı hazırlayanlara karşı kurulmuştur.”³²

Son cümle ise bir tehdit içermekteydi. “*Bu memlekette icabettiği an, yaşamaları memleket için zararlı olan vücutlar ortadan kalkacaktır.*”³³ Beyanname konusunda Emniyet Genel Müdürü İhsan Aras, sol akımlara mensup bir şebeke tarafından çıkarıldığına ait ipuçları bulduklarını ifade ederken, basında henüz MDO mensuplarının yakalanamaması ve faaliyetlerine devam etmesi eleştirilmekteydi. Görevlilerin ilgisizliğinden

²⁵ “Rejimi Korumak İçin Beş Parti Birleşiyor”, *Tercüman*, 10 Ekim 1962, 1; “Beş Parti Müşterek Bir Tebliğ Yayınladı”, *Yeni İstanbul*, 12 Ekim 1962, 1.

²⁶ “AP, Komünizm Karşısında Türk Milletini Birliğe Çağırıyor”, *Yeni İstanbul*, 12 Ekim 1962, 1.

²⁷ “AP'nin Yeni Politikası”, *Akşam*, 12 Ekim 1962, 1.

²⁸ “MDO İmzalı Beyannameler Konya'da da Dağıtıldı”, *Dünya*, 12 Ekim 1962, 1.

²⁹ “İzmit Şehrinde Bir Kısım Matbaalara Daktilo İle Yazılmış Beyannameler Gönderildi”, *Yeni İstanbul*, 15 Kasım 1962, 1.

³⁰ “MDO Kuruluş Sebebinin Açıkladı”, *Dünya*, 15 Ekim 1962, 1.

³¹ “MDO Kuruluş Sebebinin Açıkladı”, *Dünya*, 15 Ekim 1962, 1.

³² “MDO Kuruluş Sebebinin Açıkladı”, *Dünya*, 15 Ekim 1962, 1; Bu beyanname eskilerinden farklı olarak ikinci hamur kâğıda basılmış olmasının yanı sıra bir de MDO mührü taşımaktaydı. Eski beyannamelerin çok iyi cins kâğıda matbaa baskısı ile basıldığı gözlenmişti.

³³ “MDO Kuruluş Sebebinin Açıkladı”, *Dünya*, 15 Ekim 1962, 1.

şikâyet eden Yeni İstanbul gazetesi, Ankara'da çıkan Öncü gazetesinin beyannameyi yayınlarken Milli Devrim Ocağı ifadesini kullandığına dikkat çekmekteydi.³⁴

MDO'nun bildirisinde yer alan ve karşı bir ihtilal planladığı iddia edilen AP, bir yalanlama yayınlamış MDO hareketinin, rejimi yıkmak isteyen ve komünist zihniyetin aleti olan bir yer altı faaliyeti olduğunu ifade etmişti. Bildiride "program ve tüzüğü ile büyük bir çoğunluğunun güvenini kazanmış bulunan AP'yi hedef tutmakla kalmayarak topyekûn memleket sever Türk aydınlarını da itham eden bu sapık ifade ve görüşün bilerek veya bilmeyerek rejimi yıkmak isteyen komünist zihniyetin aleti olduğuna şüphe olmadığı" ³⁵ ifade edilirken ilgili iddianın bir ihbar telakki olunarak gerekli soruşturmanın yapılmasını hükümetten beklediklerini açıklamıştı.

Dönemin basını maskeli insanların tehditlerinin inandırıcı olmadığını düşünüyor ve demokrasinin Türkiye için tek seçenek olduğunu inanıyorlardı. Hür Vatan gazetesinden Ahmet Emin Yalman, 27 Mayıs'ın kazanımlarını savunmak için harekete geçtiklerini iddia eden MDO'cuların cinayet tehditleriyle ülkenin ihtiyaç duyacağı huzur ve güven ortamının sağlayamayacağını, istikrarsız ve karışık bir toplumda komünistlerin çok rahat hareket edeceğini ifade ederek, Türkiye için kurtuluş yolunun ancak dürüst ve berrak bir hukuk devleti idaresinde olduğunu açıklamıştı.³⁶ Komünist tehlikenin çok yakın olduğu konusunda Yeni İstanbul gazetesi de benzer şekilde düşünmekteydi. Gazetenin 16 Ekim tarihli başyazısında yaşanan son olayların sebebi olarak gösterilen 27 Mayıs karşıtı eylemlerin ne olduğunun bilinmediğini, bu konuda herkesin kendisine göre yorum yaptığını, 27 Mayıs hareketinin bu memlekete yeni bir anayasa ve bu anayasaya bağlı bir rejim getirdiğini bu rejimi sağlamlaştırmak için çalışmak ve onu iç ve dış tehlikelerden etkilenmeyecek hale getirmenin, 27 Mayıs koruyanların ilk vazifesi olması gerektiği ifade edilmekteydi.³⁷ Demokrasi dışı yönetim arayanlara karşı Tercüman gazetesi de partilerin rejimin ve anayasal düzenin korunması konusunda bir araya gelerek bir beyanname yayınlamalarını takdir ederken,³⁸ Ahmet Emin Yalman hükümetin orta yolu tutmasını bildiğini, gerginlikleri yatıştırmak için çalıştığını, çıkarılan af konusunda gençlerin tepki göstermelerine gerek olmadığını ifade etmişti. Yalman ayrıca demokrasi dışında bir yönetim arayanlara fırsat vermemek için gençleri sükûnete davet etmişti.³⁹ Demokrasi dışı yönetim peşinde koşanların basında faaliyetlerine devam ettiğini düşünen Gökhan Evliyaoglu, MDO beyannamelerinin toplumda infial uyandırması karşısında bir gazetenin hemen düzeltme yaparak taraftarı olan gizli odakları korumaya çalıştığını, buna rağmen bu gizli teşkilatın organı gibi çalışan Öncü gazetesinin soruşturulmadığından şikâyet ederek, bu hareketin arkasında önemli şahsiyetlerin olup olmadığını sormaktaydı.⁴⁰ Yeni İstanbul gazetesi yazarı Tarık Buğra kötü niyetli gazetecilerin, gençleri Atatürk'ü savunmaları için kandırıp rejim aleyhine kışkırttığını iddia ederek, gençlere seslenmekte, kaynağı belirsiz beyannamelerle, cinayet tehditleriyle Atatürk'ün savunulamayacağını, totaliter rejim isteyenlerin gençleri kullanarak, kurulu düzeni sarsmak isteyenlerin onların dostu olmayacağını ifade etmekteydi.⁴¹ MDO'nun komünist odaklarla bağlantısı tartışılırken, 16 Ekim tarihinde Ankara'da "milliyetçi Türk gençliği adına ay-kurtlar" imzalı bir beyanname yayınlanmıştı. MDO'nun bildirisine cevap verme amacı taşıdığı anlaşılan ve antikomünist ifadelerle yazılmış olan ilgili metinde "bugün kendilerini bir kuvvet zannederek sokaklara kadar dökülen komünist zihniyetin bezirgânları Yön, Öncü, Vatan ve Hür Vatan gazeteleri ile MDO ismi altında kime ve hangi zihniyete hizmet ettikleri belli olmayanları" uyararak, Türkiye'de Türk ordusundan başka bir ordu olamayacağını, "Atatürkçü maskesini taşıyan satılmış ordusu MDO mensuplarına, kızıl propagandası yapan gazetelere karşı Türk gençliği olarak vatanımızın istikbalini tehlikeye sokacak, kardeşi kardeşe vurduracak her türlü zihniyetin karşısında" olduklarını açıklamıştı.⁴²

17 Ekim günü İstanbul'da gazetelere ve bazı kuruluşlara MDO imzalı ve daktilo ile yazılarak çoğaltılmış yeni beyannameler gönderilmişti. Hacim itibariyle eskilerinden biraz daha uzun ve sonuna iki şiir eklenmiş olan bu beyannamelerin Beyazıt Postanesinden postalandığı anlaşılmış, gönderen kısmına ise Beyazıt Sahaflar Çarşısında bulunan bir kitapçının adı yazılmıştı. MDO bildiride gücünü Atatürk ilkelerinden ve 27 Mayıs

³⁴ "Ordu ve Halkımızdan Gördüğü Tepki Üzerine MDO İsim Değiştirdi", *Yeni İstanbul*, 16 Ekim 1962, 1.

³⁵ "MDO Komünistlere Alet Oluşmuş", *Hürvatan*, 17 Ekim 1962, 1; AP, MDO bildirisi hakkında savcılığa suç duyurusunda bulunmuştu. "MDO Solcu Basınla İşbirliği Halinde", *Yeni İstanbul*, 17 Ekim 1962, 1.

³⁶ Ahmet Emin Yalman, "Çarpışan Cereyanlar", *Hürvatan*, 17 Ekim 1962, 1.

³⁷ "27 Mayıs'a Karşı Hareketler", *Yeni İstanbul*, 16 Ekim 1962, 1.

³⁸ "Müşterek Beyanname Çok Müspet Tesir Yaptı", *Tercüman*, 13 Ekim 1962, 1.

³⁹ "Ahmet Emin Yalman, "Zor Geçitten Selamete", *Hürvatan*, 14 Ekim 1962, 1.

⁴⁰ Gökhan Evliyaoglu, "Hükümet Vazifesini Yapmalıdır", *Yeni İstanbul*, 17 Ekim 1962, 1.

⁴¹ Tarık Buğra, "Ey Türk Gençliği Birinci Vazifen", *Yeni İstanbul*, 17 Ekim 1962, 3.

⁴² "MDO'ya Karşı Dün Yeni Bir Beyanname Neşredildi", *Zafer*, 17 Ekim 1962, 3.

devriminden aldığı Türkiye'nin kurtuluşunu, sosyal, kültürel ve ekonomik problemlerin çözümünde görmekte, köklü reformların gerçekleşmesi için teşkilatlanmış bulunduğunu ifade ederken amacını ilk kez net bir şekilde ifade etmişti. Türk demokrasisinin yerleşmesi ve ekonomik bağımsızlığı elde etmek için “*Türkiye gerçekleri ile bağdaşan bir Türk sosyalizmini memleket kaderine hâkim olması için*” çalıştıklarını söyleyen, MDO teşkilatlarının gücünün neredeyse sınırsız olduğunu yazarken, memleketin kalkınması için projelerinin gerçekleşmesini engellemeye çalışacak insanları ortadan kaldıracaklarını iddia etmişti. MDO, beyannamesinde başbakan İnönü'ye de seslenerek 1963 yılının Ocak ayına kadar yapılmasını istedikleri taleplerini açıklamışlardı. Buna göre; Köy Enstitülerinin, Halkevlerinin yeniden açılması, bütün yüksek okulların, “ders iş, iş uygulama” prensiplerine göre bir sisteme kavuşturulması, Beş Yıllık Kalkınma Planının olduğu gibi kabulü, istifa eden plancının yeniden göreve alınmaları, toprak reformunun acele çıkarılması, her türlü ağalık saltanatına son verilmesi ve bazı politikacılara siyasetin yasak edilmesi istenmekteydi. MDO bu taleplerinin sosyal adalete geçiş için bir köprü ödevi göreceğini isteklerinin gerçekleşmemesi durumunda “*Türkiye'de gerçek bir ihtilalin yaşanacağını, boşuna akacak olan kardeş kanlarından hükümet ve onu çalışamaz duruma getirmiş olan gericiler, ırkçılar, Turancılar(ın) sorumlu olacağını*” açıklamıştı.⁴³

MDO'nun önceki açıklamalarına göre daha uzun ve amaçlarını belli edecek açıklıkta yazılmış olan bu son beyannamede hükümetten istenen taleplere bakıldığında Milli Birlik Komitesinden tasfiye edilen 14'ler grubunun beklentilerine benzerlik gösterdiği anlaşılmaktaydı. Ekonomik ve toplumsal reformların kapsamlı bir şekilde yapılarak, kalkınmaya ayak bağı olan müesseselerin ortadan kaldırılması ve Atatürk İnkılâplarının devam etmesi için sivil demokratik hayatın ötelenmesini savunan bu anlayışın işaretleri son beyannamede görülebilmekteydi. Ayrıca bildirilerin Atatürk inkılâplarının sürmesi konusunda Talat Aydemir'in de benzer düşüncelere sahip olduğu bilinmekteydi. MDO'cular arasındaki fikir benzerliği konusunda Yeni İstanbul gazetesine bir açıklama yapan Aydemir, kendilerinin tehditler savunan komünistlerle beraber olmalarının mümkün olmadığını, karanlık köşelerden yaygara ve tehditlerle Atatürkçülüğün ve 27 Mayıs'ın savunulmayacağını ifade etmişti.⁴⁴

MDO bildirilerinin kaynağı araştırılırken Yeni İstanbul gazetesi, Ankara'da AP binasının ve bazı gazetelerin tahribiyle sonuçlanan olayların arkasında Sovyetler Birliği'nin olduğunu iddia etmiş, yağmacılara dağıtılmak üzere bol miktarda paranın yurtdışından geldiğini açıklamıştı. Gazete iddiasını güçlendirmek için Bizim Radyo'nun yayınlarını kaynak göstermişti.⁴⁵ 20 Ekim günü İstanbul'da bulunan bazı gazete idarehanelerine “*Kuvay-ı Milliye Ordusu*” adıyla yeni bir bildiri gönderilmişti. MDO'nun 15 Ekim tarihli beyannamesine cevap mahiyetinde olan bildiride kendilerinin maceracı bir örgüt olmadıklarını ifade edilerek bütün milliyetçi basın şahsında, hürriyetine bağlı asil milletimizi ölümle korkutanlardan çekinmediklerini iddia etmişlerdi.⁴⁶

MDO ise yeni bildirisini ile amaç ve hedeflerini açıklamaya devam etmekteydi. 22 Ekim tarihinde posta ile gazete bürolarına gönderilen ve basında yayınlanan iki MDO bildirisini kullanarak dağıtılan bildirilerin tamamen sahte olduğu ileri sürülmüştü. Buna göre; 18 Ekim tarihli gazetelerde yayınlanan sol eğilimli ve “*sosyalist Türkiye'ye övgü*” isimli şiiri ihtiva eden beyannamenin diğerleri gibi MDO ile hiçbir ilgisi olmadığını açıklamışlar ve MDO'nun Atatürkçü, 27 Mayısçı insanların ordusu olduğunu, TSK'nin yanında sağcıların ve komünistlerin karşısında olduğunu ifade etmişlerdi. MDO bir hatırlatma yaparak bildirisine son vermişti. Buna göre; MDO bundan böyle faaliyetine devam edeceğini, yalnız kötü niyetlilerin istismarına mani olmak gayesi ile kesin olarak iki ay süreyle beyanname dağıtmayacağını, bu süre içinde MDO ismini taşıyarak dağıtılacak her bildirinin sahte olduğu konusunda uyarılmıştı.⁴⁷

Yeni İstanbul gazetesi başyazarı ve milletvekili Gökhan Evliyaoğlu, MDO tehditleri ve Türkiye'de artan “*komünist*” faaliyetler konusunda hükümetin aldığı önlemlerin yetersiz olduğunu dile getirerek, “*Türkiye'de anarşi çıkarmak isteyen, suni bir ihtilal için vasat hazırlık gayreti içinde bulunan, milleti ilerici ve gerici diye bölmek isteyen, antikomünist mücadeleleri faşistlik ve ırkçılıkla itham eden, yer altı ve yerüstü sol cereyanlara dikkat kesilmelidir. Kızıl radyolara ve paralel neşriyat yapan bir iki organ hala kasıtlı olarak bir yolda devam etmektedir. Hükümet(in) maalesef hala MDO adındaki fesat kampanyasını, sabotajcılar birliğini, bu küçük*

⁴³ “MDO'nun Rengi Belli Oldu”, *Yeni İstanbul*, 18 Ekim 1962, 1; Beyannamenin sonunda bulunan iki şiirden birisi “*Sosyalist Türkiye'ye Övgü*” ismini taşımaktaydı. Beyannamenin İstanbul'da iki milyon adet basıldığı da belirtilmekteydi.

⁴⁴ Talat Aydemir, “Dün MDO'na Şiddetle Çattı”, *Yeni İstanbul*, 21 Ekim 1962, 1.

⁴⁵ “Rusların Türkiye'ye Bol Miktarla Para Soktukları Tespit Edildi”, *Yeni İstanbul*, 18 Ekim 1962, 5.

⁴⁶ “İstanbul'da K.M.O. İmzalı Beyannameler Dağıtılıyor”, *Zafer*, 21 Ekim 1962, 1.

⁴⁷ “MDO Yeni Bir Açıklama Yaptı”, *Dünya*, 23 Ekim 1962, 1.

kızıldorduyu"⁴⁸ ortadan kaldırmadığını ifade etmişti. Evliyaoğlu hükümetten içimizdeki Castro taklitçilerini ortaya çıkarmasını istemişti.

Yeni İstanbul gazetesi, MDO'dan iki yazarlarına yönelik tehdit mektupları geldiğini açıklamıştı. Gazete, başyazar Gökhan Evliyaoğlu ve Arif Nihat Asya'nın ölümle korkutulduğu mektuplarda ilgili yazarların yazılarında geçmişe duydukları hasret nedeniyle cezalandırılacağını yazmaktaydı.⁴⁹ Gökhan Evliyaoğlu ertesi gün gazetede yayınlanan başyazısında antikomünist faaliyetlerinden ötürü hedef gösterildiklerini, korkmadıklarını, fakat devam eden bu faaliyetler karşısında hükümetin neden pasif kaldığını anlamakta güçlük çektiklerini açıklamıştı.⁵⁰

Yayınlarında komünist faaliyetlerin tehlikesine sürekli vurgu yapan Yeni İstanbul gazetesine göre Türk Devrim Ocağı Başkanı Yüksel Altınar yaptığı bir basın toplantısında Öncü ve benzeri gazetelerin yayınlarını överek siyasi partileri tehdit etmiş, milliyetçi basınının faaliyetlerini endişe ile izlediğini iddia etmişti. Gazete, ilgili ocak başkanının siyasi partilerin tutumlarını değiştirmesi konusunda da uyardığını da açıklamıştı.⁵¹

MDO'nun hedef aldığı kişileri tehdit etmeye devam etmesine karşın, kimliğinin ve destekçilerinin ortaya çıkarılmamasını eleştiren milletvekili ve senatörler, huzursuz ortama son verilmedikçe, gerçek açık rejim kurulamayacağını ve hiçbir kalkınma planının işe yaramayacağını düşünüyordular. CS'de Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının görüşmeleri sırasında bir konuşma yapan AP Zonguldak Milletvekili Akif Eyidoğan "*MDO teşkilatı nedir? Kanunen deklere bir dernek midir? Bunlar bulunduğunda memlekette huzur ve emniyet olamaz*" diyerek hangi görüşte olursa olsun tüm siyasetçilerin cumhuriyetin 40.yıldönümü öncesinde ülkede hakiki kardeşliği kurmalarını istemişti.⁵²

11 Kasım 1962 tarihinde "*Silahlı Devrim Kuvvetleri*"(SDK) isminde bir örgüt yeni bir bildiriye İstanbul gazetelerine göndermişti. El yazısı ile yazıldığı anlaşılan bildiride "*Atatürk ilkelerine inanan bizler, ona uzanacak her pis eli koparmakta asla tereddüt etmeyeceğimizi aziz Türk milletine arz ederiz. 10 Kasım matem günüdür ve SDK gerici unsurlara karşı mücadele bayrağını atanın ölüm günü açmıştır.*" Bildiride SDK'nın Atatürkçü, 27 Mayısçı, komünizm düşmanı olduğu ifade edilmiş ve hedef aldığı isim ve gazeteler açıklanmıştı. Buna göre SDK Yeni İstanbul, Zafer, Adalet, Son Havadis, Toprak, Hüryol, İstiklal, Milli Yol, Tasvir gazetelerinin kapatılacağını ve Gökhan Evliyaoğlu, Mehmet Ali Yalçın, Arif Nihat Asya, Hami Tezkan, Sokaktaki Adam ve Necip Fazıl Kısakürek'in tutuklanacağını iddia etmişti.⁵³

SDK'nin bildirisinden birkaç gün sonra İzmit şehrinde bir kısım matbaalara daktilo ile yazılmış beyannameler gönderilmişti. Kaynağı tespit edilemeyen bildirisinde antikomünist ifadeler yer almakta "*Ey Türk gençliği, atamızın size bıraktığı bu vatanı kutsal bir emanet olarak ilelebet muhafaza ve müdafaa edeceğimize büyük ataya söz verdik. Kanımızın son damlasına kadar çarpışıp ilelebet muhafaza edeceğiz. Bizim baş düşmanımız komünistlerin teker teker başlarını ezeceğiz.*" Denilmekteydi. Beyannamenin sonunda yer alan VSB imzasının Vatansaver Subaylar Birliği olduğu anlaşılmaktaydı.⁵⁴

VSB bildirisinden sonra Eminsu grubu komünist karşıtı ifadelerin yer aldığı bir açıklama yapmışlardı. Komünistlerin 27 Mayıs ve Atatürk'ü ismini kullanarak istismar ettiği belirtilen açıklamada, Kemalizm ve 27 Mayıs ihtilalinin, insan hak ve hürriyetlerini, can ve mal emniyetini teminat altına alan devlet sisteminin temeli olmasına karşın, ülkede hükümeti ve onun otoritesini tahrip etmeye çalışmanın tipik bir komünizm taktiği olduğu savunulmuştu.⁵⁵

⁴⁸ Gökhan Evliyaoğlu, "Türkiye'deki Kastro'ların Oyunlarına Son Veriniz", *Yeni İstanbul*, 26 Ekim 1962, 1.

⁴⁹ "Kızıl MDO, Gökhan Evliyaoğlu İle Arif Nihat Asya'yı Ölümle Tehdit Etti", *Yeni İstanbul*, 6 Kasım 1962, 1; Gazete 11 Kasım tarihli sayısında fıkra yazarı Tarık Buğra'nın da MDO tarafından ölümle tehdit edildiğini yazmaktaydı. "Buğra'ya MDO'dan Mektup Geldi", *Yeni İstanbul*, 11 Kasım 1962, 5.

⁵⁰ Gökhan Evliyaoğlu, "MDO'dan Korkmuyoruz", *Yeni İstanbul*, 7 Kasım 1962, 1.

⁵¹ "T.Devrim Ocağı Gazetemizi ve Partilerini Tehdit Etti", *Yeni İstanbul*, 5 Kasım 1962, 1.

⁵² *Cumhuriyet Senatosu(CS) Tutanak Dergisi*, 08 Kasım 1962, Birleşim: 5, Toplantı: 2, 106.

⁵³ "Bir de Şimdi SDK Çıktı", *Yeni İstanbul*, 12 Kasım 1962, 1.

⁵⁴ "Komünistlerin Teker Teker Başlarını Ezeceğiz", *Yeni İstanbul*, 15 Kasım 1962, 1.

⁵⁵ "Eminsu'lar MDO ve SDK'yı Takbih Etti", *Yeni İstanbul*, 18 Kasım 1962, 1.

MDO, 11 Subay Hadisesi ile Deşifre Mi Oldu?

MDO başta olmak üzere birçok beyanname ile siyasetin üzerinde darbe tehlikesi dolaşırken Genelkurmay Başkanlığından 3 Aralık 1962 günü yapılan açıklamada 3 general ve 8 subayın askeri disipline aykırı hareket ettikleri gerekçesiyle, Hava Kuvvetleri Kumandanı Korgeneral İrfan Tansel'in isteği üzerine görevlerinden alındıkları öğrenilmişti. Bu isimler Hava Tuğgeneralı Hüsnü Özkan, Hava Tuğgeneralı Şevket Demirgüç, Hava Kur. Alb. Yusuf Parmaksız, Hava Kur. Alb. Halit Elgin, Hava Kur. Alb. Halim Menteş, Hava Kur. Alb. Refik Yurtseven, Hava Kur. Alb. Refik Yurtseven, Hava Alb. Fevzi Arsin, Lv. Yb. Emin Yerlikan, Tbb. Yb. Aldülkadir Yücel idi.⁵⁶ Yeni İstanbul gazetesinin iddiasına göre hava kuvvetlerindeki problem, bazı subayların kendi aralarında gizli toplantılar yapmasıyla başlamış ve Tabii Senatör Mucip Ataklı'nın da bu subaylar üzerinden hava kuvvetlerine etkinlik kurmaya çalıştığı iddia edilmişti. Ayrıca tehdit ve ölüm beyannameleri yayan yer altı teşkilatı MDO'cularla Ataklı'nın ve daha bazı Tabii Senatörlerin irtibatı olduğu şeklindeki iddialar bulunduğunu, yine iddiaya göre Ataklı, "kendi emirlerine alet olmak istemeyen ve orduyu politikadan uzak tutmağa çalışan İrfan Tansel ve genelkurmay başkanını da değiştirmeğe teşebbüs etmiş" bulunmaktaydı.⁵⁷ Bu iddialar üzerine bir açıklama yapan Ataklı ithamların asılsız ve kaynaklı olduğunu ifade etmişti. Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay da 11 Hava Subayının görevlerinden alınması dolayısıyla yaptığı açıklamada "...hava subayları hiçbir surette bir siyasi düşünce ile ilgili değildir." İfadesini kullanarak olayın bir disiplin problemi olduğunu açıklamıştı. Tansel aynı gün basına verdiği beyanatta "*Hava kuvvetleri benim emrimdedir ve bütün gücüyle vazife başındadır*" derken Başbakan İnönü ise gazetecilerin soruları üzerine yaptığı açıklamada henüz bilgi sahibi olmadığını söylemişti.⁵⁸

Hava kuvvetlerindeki anlaşmazlık 5 Aralık tarihinde bakanlar kurulunda görüşülmüş, fakat hiçbir açıklama yapılmamıştı. Aynı gün başbakan İnönü, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay ve CHP genel sekreteri ile ayrı bir görüşme yapmıştı. Görüşme sonrasında başbakan gazetecilerin sorularına müstafi General Hüsnü Özkan ile görüşüp görüşmeyeceğini, "*kumandanı ile görüştüm, lüzum ederse onunla da görüşürüm*" şeklinde cevap vermişti.⁵⁹ Bu arada 11 Hava Subayının yerine yeni tayinler yapıldığı öğrenilmişti.⁶⁰

Milli Savunma Bakanı (MSB) İlhami Sancar NATO toplantısına katılmak için Paris'e hareketinden önce yaptığı açıklamada "*Ordu mensupları politika dışındadır. Bunun karşısındaki her iddia asılsızdır*" derken bu olayın sadece bir aile meselesi olarak kalması gerektiğini, sokakta ve herkesin içinde tartışılmasının sadece düşmanları sevindireceğini ifade etmişti.⁶¹

Tabii Senatör Ataklı'nın hava kuvvetlerindeki görevli subaylarla ilişkisi konusunda bir açıklama yapan ve Haziran 1961'de Silahlı Kuvvetler Birliği'nin(SKB) zoruyla görevlerinden emekli hava subayları, aralarında Tabii Senatörlerin de olduğu gizli bir teşkilatın orduyu siyasetin içine çekmeye çalıştığını ifade etmişlerdi.⁶² 22 Şubat 1962'da darbe girişiminde bulunduğu için vazifesinden uzaklaştırılan Talat Aydemir de anlaşmazlığın tamamen siyasi mahiyette olduğunu söylemiş ve görevlerinden ayrılan 11 Subayı itham ederek Hava Kuvvetleri Komutanlığını alarma geçiren grubun bu subaylar olduğunu açıklamış ve bu grubun İnönü'nün yakın çevresi ile devamlı temasta olduğunu iddia etmişti.⁶³ Bazı Tabii Senatörlerin istifa eden 11 subayla irtibatı olduğu muhalefet partileri tarafından da iddia edilirken, beyanname dağıtanların da bu grupla bağlantılı olduğu konuşuluyordu.

AP yöneticilerinden oluşan bir heyet 12 Aralık günü Başbakan İnönü'yü ziyaret etmişlerdi. AP Meclis Grup Başkanı Sadeddin Bilgiç, görüşmede hava kuvvetlerinde cereyan eden hadiseler hakkında bilgi istediklerini

⁵⁶ "4 General ve 7 Üst Subay Dün Görevden Alındı", *Milliyet*, 4 Aralık 1962, 1.

⁵⁷ "Tansel, Temelli Ataklı'yı İtham Etti", *Yeni İstanbul*, 5 Aralık 1962, 1.

⁵⁸ "Ataklı'ya Göre Tansel Yetkisi Dışına Çıktı", *Milliyet*, 5 Aralık 1962, 1.

⁵⁹ "Tansel 11 Subayın Geri Dönmesini İstemiyor", *Yeni İstanbul*, 6 Aralık 1962, 1.

⁶⁰ "Hava Kuvvetlerinde Dün Tayinler Yapıldı", *Milliyet*, 7 Aralık 1962, 1.

⁶¹ "Sancar: "Ordu Politika Dışında", *Milliyet*, 9 Aralık 1962, 1.

⁶² "Emekli Havacılar General Tansel'i Destekliyor", *Yeni İstanbul*, 8 Aralık 1962, 1; Eminsü olarak bilinen Emekli İnkılap Subayları Derneği, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Türk Silahlı Kuvvetlerinden emekli edilen subayların kurduğu dernektir. Bu dernek bir bildiri yayınlayarak hava kuvvetlerini ihtilale teşvik etmek isteyen bir iki eski MBK üyesi olduğunu iddia etmişti. *Milliyet*, 6 Aralık 1962, 7.

⁶³ "11 Hava Subayının Yerine Dün Yeni Tayinler Yapıldı", *Yeni İstanbul*, 7 Aralık 1962, 1; Yeni İstanbul gazetesinin iddiasına göre; bazı ler, 11 subayın emeklilik işlemlerinin durdurulması için, başbakan, Milli Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı nezdinde girişimde bulunmaktaydı.

açıklamıştı. Bilgiç, Tabii Senatör Mucip Ataklı'nın hava kuvvetleri komutanını itham eden demeci üzerinde de durmuş ve Ataklı'nın dokunulmazlığının kaldırılması için harekete geçeceklerini ifade etmişti.

AP ortak grubunun toplantısında hava kuvvetlerindeki son olaylarla ilgili olarak mecliste gizli bir genel görüşme açılması fikri benimsenmişti. Okunan 18 sayfalık raporda, hava kuvvetlerindeki son olaylara ismi karışanların ve MDO beyannamesini basanların 27 Mayıs devrimine ihanet ettikleri açıklanmaktaydı. Raporda Tabii Senatör Mucip Ataklı'nın demokratik rejimi yıkmağa yönelik faaliyetlerde bulunduğu ve MDO beyannamelerini bastırıldığı iddia edilmektedir.⁶⁴ Millet Partili(MP) altı milletvekili de MM başkanlığına bir önerge vererek "*anayasa ile müesses meşru nizamı bertaraf etmeye matuf faaliyet ve cereyanlar*" hakkında bilgi edinmek üzere meclis soruşturması açılmasını istemişlerdir.⁶⁵

20 Aralık 1962 günü MM'nin bütçe karma komisyonunda Cumhurbaşkanlığı ve Sayıştay bütçeleri müzakere edilirken milletvekilleri arasında sert tartışmalar yaşanmış, konu MDO ve 11 Hava Subayı olayına gelmişti. CKMP Nevşehir Milletvekili Halit Fikret Akan, demokratik rejimin yerleşmesini önleyen bazı hadiselerin birbirini takip ettiğini ve bu olaylar karşısında hükümetin idare maslahat politikası güttüğünü söylemişti. "*Mdo beyannameler dağıtıyor, başbakan kanun dışı bu benzeri teşekküllerin varlığını kabul ediyor. Bu orduyu kim teşkilatlandırmıştır? 11 Hava Subayı ile ilgili hadise hakkında her şeyi örtbas etme siyaseti bir fayda getirmez*" demişti. Sözlerine devam eden komisyon üyesi, İnönü'nün bazı parlamento üyelerini cunta ile işbirliği yapmakla suçladığını şayet bu iddialara karşı nasıl bir takibat yapıldığını açıklamasını istemişti. Eleştirileri Başbakan Yardımcısı Hasan Dinçer cevaplandırmıştı. Dinçer "*...hükümet olarak rejime karşı davranışlara karşı derin hassasiyet gösteriyoruz... MDO ve cunta ile işbirliği yapan bazı parlamento üyeleri hakkında hükümet hassasiyetle durmaktadır*" ifadelerini kullanmıştı.⁶⁶

Bu arada 11 Hava Subayı olayını derinlemesine araştırmak için AP'nin, Meclis Grubu Başkan Vekili ve Balıkesir Milletvekili Cihat Bilgehan tarafından 12 Aralık 1962 tarihinde TBMM'ye genel görüşme açılması önergesi verdiği öğrenilmişti. Önergenin gerekçesinde; Dış kamuoyunda Türkiye'nin NATO'daki yeri ile yardım konsorsiyumu konuları müzakere edilirken ve memleketimizde demokratik parlamenter rejim ve iktisadi hayat emniyete ve istikrara muhtaç haldeyken 11 Subay meselesi olarak anılan hadisenin bir huzursuzluk sebebi olmak özelliği taşıması nedeniyle konuyu meclise getirmek istemişlerdi. Önergenin gerekçesinde bazı hırslı politikacıların bir subay grubu ile birlikte demokrasiye karşı girişebilecekleri herhangi bir teşebbüsün asla bir ihtilal ve hükümet darbesi ortamında bulunmayan Türkiye'de milletçe ve lanetle reddedileceği... Türk ordusunun dünya çapındaki prestijini rencide edici bir şekilde istismara müsait olan 11 Hava Subayı hadisesine karşı TBMM'nin seyirci kalmaması hatta ordumuzun ananevi disiplinini ihlal teşebbüsleri karşısında sorumlu kumandanın otoritesine saygı gösterilmesi gerektiğini bu gibi gizli teşkilat kurmaya teşebbüs etmenin asla affedilmeyecek bir anayasa suçu olduğu için ordu ve milletin huzurunu sağlamak bakımından TBMM'nin kendisine düşen vazifeyi yerine getirmesi gerektiği ifade edilmişti.⁶⁷ AP'nin önergesi 21 Aralık 1962 tarihinde MM Genel Kurulunda okunmuştu. Ancak önce CKMP Ankara Milletvekili Hüseyin Ataman ve 5 arkadaşının, "*anayasa ile müesses meşru nizamı bertaraf etmeye matuf faaliyet ve cereyanlar hakkında bilgi edinmek üzere tahkikat açılmasına dair*" 19 Aralık tarihli önergesi görüşülmeye başlanmıştı. Ataman ve arkadaşlarının önerge açılması konusundaki gerekçeler AP'nin verdiği teklife benzemektedir. Önergesi hakkında ilk konuşmayı yapan Hüseyin Ataman,

"2 Ekim 1962'den 4 Ekim 1962'ye kadar memleketimizde bilindiği gibi çok müessif hadiseler cereyan etmiştir. Tehdit beyannameleri neşreden Milli Devrim ordusu vesaire gibi tedhiş teşekkülleri faaliyete geçmiştir. Bunların mahiyeti ve mesulleri meclis ve milletçe meçhuldür. Hükümet mesuliyetine iştirak eden bir siyasi parti, 5 Ekim 1962 tarihinde neşrettiği tebliğde, 2 Ekim hadiselerinde (demokratik nizamın devamını, ihtiraslarının tatminine engel sayan bazı partilerin ve zümrelerin rolü olduğuna kani bulunduğunu) açıklamıştır. Bu vahim iddia da hükümetçe bir tetkike tabii tutulmamıştır. İtham edilen partilerin ve zümrelerin kimler olduğu tahkik edilmeli, bir hakikat varsa anlaşılmalıdır."⁶⁸

⁶⁴ "AP, Hava Kuvvetlerindeki İhtilaf İçin Gizli Genel Görüşme İstiyor", *Milliyet*, 19 Aralık 1962, 1.

⁶⁵ "Sunay 11 Subay İçin Dün Teşebbüse Geçti", *Milliyet*, 20 Aralık 1962, 1.

⁶⁶ "Başbakan'ın Her Şeyi Örtme Siyaseti Bir Fayda Getirmez", *Yeni İstanbul*, 21 Aralık 1962, 1.

⁶⁷ *MM Tutanak Dergisi*, 21 Aralık 1962, Birleşim:20, Oturum:1, 347.

⁶⁸ *MM Tutanak Dergisi*, 21 Aralık 1962, Birleşim:21, Oturum:1, 396.

Başbakan'ın son günlerde endişe verici suçlamalarda bulunduğunu, CHP Büyük Kongresinde ve İstanbul İl Kongresinde kendi partisine mensup bir kısım isimlerin askeri ve sivil bütün görüşlerle yan yana ve açıkça çalıştıklarını iddia ve beyan ettiğini dolayısıyla yeni darbe endişesinin çoğaldığı bu ortamda hükümetin açıklama yapmasını istemişti.⁶⁹

MP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı da Ataman'ın konuşmasında dile getirdiği iddiayı tekrarlayarak, İnönü'nün kendi partisindeki bazı şahısların rejim aleyhtarı faaliyetlerde bulunduğunu itiraf ettiğini, bu meselenin ayrıntılı olarak araştırılmasını istemişti. Kürsüye gelen Başbakan İnönü, 11 Subayın son tutumlarının her bakımdan askeri usullere ve disipline aykırı olduğunu, hava kuvvetleri komutanının bu gelişmeyi öğrendikten sonra disiplinsiz hareketlere müsaade etmemek ve bunu önlemek görevi olduğundan muktedir ve iradeli bir komutan nasıl davranırsa öyle davrandığını açıklamıştı. Genelkurmay Başkanının da 11 Hava Subayının görevlerinden alınmalarının siyasi düşüncelerle ilgili olmadığını, demokrasiye bağlı olduklarını ifade ederek hadisenin bir vazife anlaşmazlığı olduğunu açıklamıştı. İnönü'ye göre Genelkurmay Başkanı bütün silahlı kuvvetlerin amiri olarak meseleyi halletmiş, tartışmayı bitirmişti:

"Milletvekili ve senatör veya meclis dışında siyasi hayatta bulunan bir kimsenin ordu içinde tahrikler yapmasını hiçbir surette tasvip etmeyiz. Senatör ve milletvekilinin ordu yüksek kademeleri hakkında takdir yetkisini hiçbir suretle kabul etmeyiz... 11 subay hadisesinin yukarıda anlattığımız gibi böyle bir ölçüye giren hiçbir vasfı önemi ve şümülü yoktur. Hadise komutanların tabii yetkileri içinde halledilmiştir. ...hava kuvvetleri komutanı ve genelkurmay başkanı vazifelerini ifa etmişlerdir... Bir genel görüşme veya meclis tahkikatı ile ordu içine girip ordunun kumanda ve disiplin meseleleri ihtilal zamanının türlü hadiselerden geçmiş çekişme konuları üzerinde dağdağalı vaziyetler alınmasını memleket temel menfaatlerine kesin olarak aykırı gördüm... Bu izahatımın kafi görülerek her iki takririn ret olunmasını isterim."⁷⁰

Başbakandan sonra konuşma yapan CKMP Yozgat Milletvekili İsmail Hakkı Akdoğan, İnönü'nün partisindeki bazı isimleri demokrasi dışı eylemleri hakkında ayrıntı vermediğini bu nedenle ordu ile sivil darbe taraftarları arasındaki kişilerin bağlantılarının ortaya çıkarılmaları için bu soruşturmanın açılmasını istediklerini ifade etmişti. CHP Adana Milletvekili Kasım Gülek ise böyle hadiseler varsa bunların delillerinin de olması ve bunların ortaya konulması lazım geleceğini fakat böyle deliller yoksa bunlar, sadece bazı milletvekillerini politika bakımından küçültmek için ortaya atılmış yersiz isnatlar olduğunu söylemişti. MP'nin meclis tahkikatı açılması hakkındaki önergesi 129 oya karşı 209 oyla reddedilmişti. AP Grubunun genel görüşme açılması teklifi ise 24 Aralık tarihinde görüşülmüştü. AP Grubu adına konuşan Balıkesir Milletvekili Gökhan Evliyaoğlu, bu hadisenin sadece bir disiplin sorunu olmadığını, mutlaka evveliyattı olduğunu, çünkü Ankara sokaklarında beyannameler dağıtıldığını, Milli Devrim Ordusu adıyla Türk ordusunun karşısına bir gizli ordu kurma teşebbüsleri çıkarıldığını ifade etmişti Evliyaoğlu, beyannamelerin hala sahiplerinin bulunmadığını ve bir partinin merkezinin basıldığını ve bu gelişmelerin bir idare-i maslahat zihniyetiyle geçirildiğini iddia ederek, ilgili iddiaların soruşturulmasını istemişti. Başbakan İnönü ise verdiği cevapta orduyu siyasi münakaşaların dışında tutmak için ne kadar gayret sarf edilirse iyi olacağını söylemiş ve "*ortada siyasi bir hadise yoktur, deniyor, salahiyyetli kumandan söylüyor. Başbakan olarak ben söylüyorum. Ne istiyorsunuz, ne istiyor arkadaşlarım? Mutlaka siyasi hadise vardır diye, mesele mi çıkarmak istiyoruz?*" diye sorarak, teklifin kabul edilmemesini istemiştir. AP tarafından verilen genel görüşme önergesi 136 oya karşı 201 oy ile reddedilmiştir.⁷¹

Muhalefet partilerinin 11 subay hakkında meclis soruşturması açılmasını isteyen önermeleri reddedilmiş olsa da koalisyonu oluşturan partilerden YTP'nin Genel Başkanı Ekrem Alican'ın da bu konuda CHP'den farklı düşündüğü anlaşılmaktaydı. Milliyet ve Yeni İstanbul gazetelerinin haberine göre Alican, silahlı kuvvetlerin sadece Başbakan İnönü ile temas kurmasından, hükümet mensubu olmalarına rağmen sadece seyirci bırakılmalarından ve yeteri kadar bilgilendirilmemekten şikâyet ettiği iddia edilmekteydi.⁷²

Olayların merkezindeki isim haline gelen Tabii Senatör Mucip Ataklı, 22 Aralık tarihinde Türk-İş tarafından Ankara'da düzenlenen komünizmi telin mitingine katılmıştı. Emekliye sevk edilen 11 Hava Subayından Albay

⁶⁹ MM Tutanak Dergisi, 21 Aralık 1962, Birleşim: 21, Oturum:1, 396.

⁷⁰ MM Tutanak Dergisi 21 Aralık 1962, Birleşim: 21, Oturum:1, 412-413; Başbakan İnönü'nün partisinin İstanbul İl Kongresinde ve Ankara'da yapılan 16. Kurultayında dört ismi cuntacılarla ilişki kurmakla suçlamıştı. Bu isimler Kasım Gülek, Turgut Göle, Avni Doğan ve Nihat Erim'di. Kars Senatörü Turgut Göle, haklarındaki ihbar ve iddialarla ilgili olarak ne işlem yapıldığına dair Adalet Bakanı tarafından cevaplandırılması isteği ile Senato Başkanlığına bir sözlü soruyu teklifi vermişti.

⁷¹ MM Tutanak Dergisi, 24 Aralık 1962, Birleşim: 21, Oturum:1, 424-425.

⁷² Başyazı, "Alican'ın Muhtrası", Milliyet 29 Aralık 1962; "Kabinede İhtilaf Çıktı", Yeni İstanbul, 29 Aralık 1962, 1.

Halim Menteş ile beraber toplanma alanına gelen Ataklı yaptığı konuşmada komünistlerin mutlak manada vatan haini olduklarını ifade ederken kalabalık tarafından sözü kesilmiş ve “*demokrasi düşmanları da kahrolsun*” şeklinde tezahüratlarla karşılaşmış ve Yeni İstanbul gazetesinin iddiasına göre uzun süre susmak durumunda kalmıştı. Konuşmasını güçlükle tamamlayan Ataklı’dan sonra MDO aleyhinde şiddetli bir tezahürat başlamış şiddetli protestolar yaşanmıştı.⁷³

Mucip Ataklı, emekliye sevk edilen 11 Hava Subayı meselesi nedeniyle kendisi hakkında yapılan eleştirilere CS’de 26 Aralık 1962 tarihinde gündem dışı söz alarak cevap vermeye çalışmıştı. Ataklı, anayasa nizamını bozucu hareketlere katılmak ve ordu mensuplarına emir vermek gibi kendisine isnat edilen birtakım kanun dışı hareketlerle hiçbir ilgisinin bulunmadığını, bu suçlamalarda bulunanların iddialarını kanıtlamaları gerektiğini söylemişti.⁷⁴

Tabii Senatör iddiaları kabul etmese de dönemin gazetecileri, Ataklı’nın hava kuvvetlerinde büyük ağırlığı olduğunu açıklayacaklardı. Erdoğan Örtülü, eski MBK Üyelerinden Mucip Ataklı, Haydar Tunçkanat, Emanullah Çelebi ve Ekrem Acuner’le daimi temas haline bulunan hava kuvvetlerine mensup bazı subayların, 22 Şubat isyanının hava kuvvetlerinin desteğiyle bastırılmış olmasının verdiği özgüvenle “*şırmarmaya başlamışlar, İrfan Tansel’e her meselede karışmışlar ve Mucip Ataklı’yı adeta kendilerine tabii kumandan seçmişlerdir*” diyerek 11 Hava Subayı meselesinin arkasında Ataklı ve eski bazı MBK üyelerini işaret edecekti.⁷⁵

Gazeteci Bedii Faik de hava kuvvetlerinde bir cunta olduğunu iddia ederek bu isimlerin, “*22 Şubat günü hükümeti ve rejimi ayakta tutmayı başarmış kahramanlar olarak gören ve gittikçe tafralarından yanlarına varılamaz olan bir havacı grup*” olduğunu ve siyasilerle bağlantılarının anlaşıldığını savunacaktı. Bedii Faik, 11 Hava Subayı olayının, iktidarın CHP kanadı tarafından örtülmeye veya küçümsenmeye çalışıldığını bu nedenle olayların tamamen ortaya dökülmediğini açıklamıştı. Çünkü grubun üyelerinin hepsinin CHP sempatzıanı olduklarını iddia etmişti.⁷⁶

Emekli Albay Talat Aydemir’in arkadaşı Kurmay Yarbay Osman Deniz de “Parola: Harbiyeli Aldanmaz” isimli kitabında 11 Hava Subayı olayının arkasında Mucip Ataklı ve milli birlik ekibinin olduğunu bilindiğini iddia etmişti.⁷⁷ Akademişyen Kurtuluş Kayalı da Ataklı’nın 11 Hava Subayı ile ilişkisinin kesin olduğunu ve dönemin hükümetinin kendilerine yakınlık duyduğunu ifade etmişti.⁷⁸

Ordu içinde cunta yapılanmaları ve tartışmaları devam ederken MM’de 11 Ocak 1963 tarihinde yapılan görüşmede AP binasına 2 Ekim 1962’de yapılan saldırının arkasındaki güç odakları ve bildiriler meselesi konuşulmuştu. CHP Kocaeli Milletvekili Nihat Erim’in Türkiye’nin genel dış meseleler karşısında takip ettiği politika ve NATO, ortak pazar, yardım konsorsiyumu, Kıbrıs’a dair Zürih ve Londra Antlaşmalarının uygulanması konularında bir genel görüşme açılmasına dair önergesi MM’nin 11 Ocak 1963 tarihli birleşiminde konuşulurken AP adına söz alan Gökhan Evliyaoğlu(Balıkesir) darbe tehlikesi ve bildirilerden bahsetmişti. Evliyaoğlu anayasanın herkese eşit ve tarafsız bir uygulanması gerektiğini ifade etmiş, Türkiye’nin dünyada eleştiri ve ifade hürriyetinin olmadığı bir ülke olarak anılmamasını arzu ettiklerini açıklamıştı.⁷⁹ Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turhan Feyzioğlu da söz alarak ülkede karanlık bir rejimden bahsedildiğini, ancak dış yardımın görüşüldüğü ve Ortak Pazar ile müzakerelerin devam ettiği aşamada Türkiye’de anayasanın çiğnendiğinin iddia edilmemesi gerektiğini ifade etmişti. Feyzioğlu, konuşması sırasında milletvekillerinin MDO’dan bahsetmesi üzerine “*kim oldukları meydana çıkınca alkış tutarsız*” ifadesini kullanmıştı. Ayrıca geçiş devrinden sonra demokrasiyi memlekete yerleştirmek için bütün siyasi partilere düşen görevler olduğunu ve bu amaçla partilerin 27 Mayıs’a bağlı kalmasını ve yuvarlak masa toplantısında atılan imzalara sadık kalmanın önemli olduğunu, bütün tahrik ve gayretlere karşın Türkiye’de demokratik rejimin yerleşeceğini ifade etmiştir.⁸⁰ Feyzioğlu’ndan sonra söz alan Erzurum Milletvekili Turhan Bilgin, AP grubu adına yaptığı konuşmada kendisinden önce söz alan başbakan yardımcısının “*kim oldukları meydana çıkarsa alkış tutarsınız*”, “*MDO beyanları rüyalarınıza giriyor*” ifadesini kullandığını bu sözün “*biz bunun kim olduğunu biliyoruz, fakat*

⁷³ “Komünizm Lanetlendi”, *Yeni İstanbul*, 23 Aralık 1962, 1.

⁷⁴ *CS Tutanak Dergisi*, 26.12.1962, Birleşim:23, Oturum:1, 501.

⁷⁵ Erdoğan Örtülü, *3 İhtilalin Hikâyesi, 13 Kasım, 22 Şubat, 21 Mayıs*, Milli Ülkü Yayınevi, 4. Baskı, Konya 1977, 329.

⁷⁶ Bedii Faik Akın, *İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci*, İstanbul: (Yayınevi yok) 1967, 227-229.

⁷⁷ Osman Deniz, *Harbiyeli Aldanmaz*, Hazırlayan: Yasemin Bradley, 4. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018, 161.

⁷⁸ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, 112.

⁷⁹ *MM Tutanak Dergisi*, 11 Ocak 1963, Birleşim: 29, Oturum: 2, 57.

⁸⁰ *MM Tutanak Dergisi*, 11 Ocak 1963, Birleşim: 29, Oturum: 2, 57-61.

açıklamıyoruz” manasına geldiğini, Feyzioğlu’nun MDO hakkında bildiklerini açıkça ortaya koymasını istemişti.⁸¹

Feyzioğlu’nun konuşmasında söylediği ifadelerden sonra MDO’nun kimliği konusunda başka bir açıklama yapmaması konunun muhalefet tarafından sürekli gündemde tutulmasına yol açmıştı. MM’deki çeşitli görüşmelerde özellikle AP’li milletvekilleri Feyzioğlu’nun gizemli sözlerini izah etmesini istemişler, hükümeti bu konuda göreve davet etmişlerdi.

1963 yılına ait İçişleri Bakanlığı bütçesi görüşülürken MM’de MDO’nun arkasında bulunan isim veya grupların kimliğinin hükümet tarafından bilindiği iddiası gündeme gelmişti. AP Grubu adına söz alan Edirne Milletvekili İlhami Ertem: *“başbakan yardımcılarında birinin Meclis kürsüsünden, anayasa rejimini kaba kuvvetle devirmek isteyen birkaç bedbaht sergüzeştçi için isimlerini öğrenebilseniz siz de alkışlarsınız diyecek kadar hafiflik ve sorumsuzluk gösteren bir hükümetin itimat ve güven yaratması kolay olmayacaktır”* demişti. AP Urfa Milletvekili Kadri Eroğan ise hükümet programıyla en esaslı vazife olarak rejimi koruyacağını vaad ederken halk arasında *“...her gün beyannameler, taklib-i hükümetten bahsedilir, mdo, sdklar... Her gün herkes ihtilalden bahsediyor...”* derken hükümetin bunu nasıl müsamaha ile karşıladığını sormaktaydı.⁸²

Bildirilerle topluma korku ve darbe endişesi yayma teşebbüslerinin kaynağı ortaya çıkarılmadan 19 Nisan 1963 günü Afyon Batı Menzil Komutanlığına bağlı beş subay *“beyanname dağıtmak”* suçu ile tutuklanmıştı. Polatlı Topçu Okulunda da dağıtılan Genç Kemalist Ordusu (GKO) adlı beyannamelerde 27 Mayıs’a sahip çıkmadığı ve Kemalist prensiplere aykırı hareket ettiği için parlamento ve siyasi partiler eleştirilmekte, mevcut düzenin değiştirilmesi hakkında fikirler ileri sürülmekteydi. Ersal Yavi’nin iddiasına göre özünde Atatürkçülüğü benimseyen bu subaylar İttihat ve Terakki örgütü benzeri bir yapılanma amaçlıyorlardı.⁸³ Milli Savunma Bakanlığı tarafından *“hariçten hazırlandığı tahmin edilen bir beyannamenin dağıtılması ile ilgili oldukları sanılan yarbay ile üsteğmen rütbesinde beş subay hakkında askeri adli makamlarca takibata geçilmiş ve bu subaylar tevkif edilmiştir”* şeklinde açıklama yapılmıştı. Beyannamelerin bazılarında *“27 Mayıs doktrini”* bir başkasında ise *“27 Mayıs’tan beklediklerimiz”* başlığı bulunmaktaydı. Beyannamelerin sadece Afyon ve Polatlı bölgesine dağıtılmadığı ifade edilmekteydi. İnönü ve hükümet aleyhine kaleme alınmış olan beyannameleri dağıtırken yakalanan ve ilk aşamada tutuklanan beş subaydan sonra soruşturma derinleştirilmiş ve çeşitli rütbelerde ve muhtelif birliklere mensup ve aralarında denizcilerin de bulunduğu 8 subay daha gözaltına alınmışlardı.⁸⁴

Yeni bir bildiri ile ordunun içinde cunta faaliyetlerinin devam ettiği anlaşılmıştı. Hükümetin kamuoyunu tatmin edecek şekilde açıklama yapmadığı ortamda Yeni Türkiye Partisi Senato Grubu adına Tekirdağ Üyesi Cemal Tarlan’ın *“Genç Kemalistler Ordusu”* ve orduyu ihtilale teşvikten tutuklanan edilen beş subay hakkında gündem dışı söz almış hükümeti ve siyasileri memleket için çaba sarf etmeye davet etmişti. Cemal Tarlan konuşmasında 22 Şubat hareketi ve 11 Havacı Subayın emekliye sevk edilmeleri ile sonuçlanan ve olayın siyasi olduğuna dair yapılan açıklamaların silahlı kuvvetler mensupları arasında bazı ve hareketin mevcudiyetini ortaya çıkarttığını ve fakat üzerinde pek fazla durulmadığını ifade etmişti. 22 Nisan 1963’de 5 subayın tutuklanması ile başlayan hareketlerin ordunun içinde çeşitli gruplaşmaların faaliyette bulunduğu dair ileri sürülen iddiaları adeta haklı çıkarmakta ve yetkili makamların açıklama yapmaması ise çeşitli dedikoduların çıkmasına imkân vermekteydi. Tarlan, silahlı kuvvetlerin 27 Mayıs’tan sonra karışmak mecburiyetinde kaldıkları politikadan tam manasıyla kendilerini kurtaramadığına inanmaktaydı. Bu durumda sorumsuz ve maksatlı siyaset adamlarının rolü olduğuna inanan Tarlan’a göre hükümetin hadiseler daha büyümeden ve vatandaşın sivil siyasetten ümidinin kesmesinden önce yapması gerekenler bulunmaktaydı. Bu amaçla hükümetin anayasa ve kanunlara karşı işlenecek fiiller karşısında alınacak tedbirleri kamuoyuna süratle açıklamasını ve tüm siyasi partilerin memleketin acil meseleleri konusunda hükümetle samimi bir görüş birliğine varmasını önermekteydi.⁸⁵ Aksi durumda darbe heveslilerinin çalışmalarının önlemeyeceğini ve müdahalenin engellenemeyeceğine inanıyorlardı.

Başbakan İsmet İnönü 26 Nisan 1963 tarihinde partisinin ortak grup toplantısında ülke gündemindeki olaylarla ilgili açıklama yaparken, GKO adıyla bildiri dağıttığı için tutuklanan subaylar konusuna temas etmiş ve son

⁸¹ *MM Tutanak Dergisi*, 11 Ocak 1963, Birleşim: 29, Oturum: 2, 68.

⁸² *MM Tutanak Dergisi*, 16 Şubat 1963, Birleşim: 51, Oturum: 2, 53.

⁸³ Ersal Yavi, *İhtilalci Subaylar, Türk Ordusu İçindeki Gizli İhtilal Örgütleri*, 2. Kitap, İzmir: Yazıcı Yayınevi, 2003, 302-306.

⁸⁴ “Beş Deniz Subayının Tevkifi İle İlgili Açıklama Yapıldı”, *Milliyet*, 23 Nisan 1963, 1; Gözaltındaki deniz subayları, 19 Mayıs tarihinde serbest bırakılmışlardı. “Nezarete Alınan Beş Deniz Subayı Serbest Bırakıldı”, *Milliyet*, 20 Mayıs 1963, 7.

⁸⁵ *CS Tutanak Dergisi*, 25 Nisan 1963, Birleşim:61, Oturum:1, 102-103.

olaylarda endişe verecek bir taraf olmadığını “*bunlar eski sergüzeştçiler tarafından yapılıyor, 14’lerle 22 Şubatçıların bir kısmı bu olaylarla ilgilidir... Ordu esas bünyesinde vaziyete hâkimdir...*” sözleriyle ifade etmişti. İnönü soruşturmanın gizli olarak yapıldığını açıklamıştı.⁸⁶

Hükümet başlangıçta bu bildirimleri 22 Şubatçıların ve onlarla dirsek temasında bulunan 14’lerin hazırladığını düşünüyordu. Oysa bildirimler güncel gelişmelere muvazaf subayların tepkilerini ifade ediyordu. O süreçte yaşanan ve eski DP’lilerin 27 Mayıs’tan sonraki en büyük eylemi olan eski cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın Kayseri cezaevinden geçici olarak tahliye edilmesi ve ardından taraftarlarının Ankara’da yaptıkları eylem hem ordunun içinde yeni hareketlere hem de eski ordu mensubu yeni sivillerin demokrasi karşıtı bazı girişimlerine neden olmuştu.⁸⁷

27 Mayıs karşıtı hareketler nedeniyle sivil siyasetten ümidini kesenlerin olduğu bu nedenle orduda kaynaşmaların ve gruplaşmaların yaşandığı aşamada Tabii Senatör Mucip Ataklı ilginç bir öneriyle gündeme gelmişti. 28 Nisan olaylarının üçüncü yıldönümü münasebetiyle İstanbul Beyazıt Hürriyet Meydanında düzenlenen törende konuşan Ataklı demokratik hukuk devleti düzeninin yaşatılabilmesi ve demokrasinin Türkiye’de tam manasıyla kurulabilmesi için anayasa ve seçim kanunlarında yapılacak değişiklikler ile bir süre partilerin faaliyetlerine son vermeyi ve Kemalist düşünceler dışındaki zihniyetleri tasfiye ederek muhtaç olunan reformları yapmayı ve bölünen vatandaş kütlelerini, bir diğerine dost ve tek kamp haline getirmeyi teklif etmişti.(28 Nisan 1963) Ataklı’ya göre bugün partilerin tutum ve davranışları, basın her kanadındaki mevcut tahrikler ve şahısların düşünce tarzlarındaki aşırılıklar rejimi sarsıntılara uğratmakta ancak ve mevcut kanuni müeyyideler bu davranışları bir disiplin altına almak imkânına sahip bulunmadığını, partileri kapatmak yerine bir müddet bütün mecliste her partiden ve bağımsızlardan oluşacak bir parlamento grubunun sevk ve idaresinde memleketin ve milletin şiddetle muhtaç bulunduğu sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki reformların gerçekleştireceğini iddia etmişti.⁸⁸ Mucip Ataklı, memleketin içinde bulunduğu şartlar karşısında yegâne kurtuluş çaresini, devrimci demokratik bir toplum olarak Atatürk ilke ve devrimlerine bağlılıkta ve bunların tatbikatında olduğunu açıklamış bu nedenle Atatürkçülüğü benliğinde bütün manasıyla benimsemeyen insanların millet kaderinde söz sahibi olmaması lazım geldiğini ifade etmişti.⁸⁹

Ataklı’nın demokrasinin ülkeye yerleştirilmesi için önerdiği ve hukuki ihtilal adını vererek siyasi partilerin faaliyetlerine son vererek Atatürkçü reformların gerçekleştirilmesine fırsat verilmesine ilişkin önerisi MM ve CS’de tartışılmış ancak demokratik yaşamın siyasi partiler olmadan mümkün olmadığı konusunda birçok siyasetçi görüş açıklamıştı.

Mayıs ayında gazete bürolarına yeni bir bildiri ulaştırılmıştı. Eskiden olduğu gibi küçük bir kâğıda yazılan ve çoğaltılan bildiri “*27 Mayıs günü radyomuzu bekle*” ifadeleri ile halka seslenilmekteydi.⁹⁰ Ertesi gün ise kendilerine “Genç Kemalistler Ordusu” adına veren bir grup senatoya bildiri göndermişlerdi. CS Başkan Vekili İhsan Hamit Tigrel, oturumun açılmasından birkaç dakika önce yaptığı açıklamada “*Türkiye Cumhuriyeti Genç Kemalistler Ordusu*” imzasını taşıyan gizli bir beyannamenin senato başkanlığına gönderildiğini ifade etmişti. Normal kâğıtlara yazılan ve karbon kâğıdı ile çoğaltılarak dağıtılan beyannamede kısaca “*Türkiye’nin bugün anarşist ve antikemalist faaliyetlerin kaynaştığı bir ülke haline geldiği, memlekette işsizliğin had safhaya ulaştığı, din istismarcılığının Kemalist layık prensibini mahkûm edici yön tuttuğu, 27 Mayıs sonrası tasarrufların teşrii organları tarafından hırpalandığı*” ifade edilmekteydi.⁹¹ Söz konusu bildiri için aynı oturumda söz alan YTP Diyarbakır Senatörü İhsan Hamit Tigrel, demokrasiye karşı yapılan eylemler için TBMM’nin yeterince aktif

⁸⁶ İlhan Turan, *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1961-1965*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2004, 331; *Milliyet*, 27 Nisan 1963. Ertesi gün başbakanlık basın bürosundan yapılan bir açıklama ile Başbakan İnönü’nün hiçbir şahsı ve zümreyi hedef almadığı ifade edilerek, 14’ler ve 22 Şubatçıları olarak bilinen grupların itham edilmediği ifade edilmişti. *Milliyet*, 28 Nisan 1963, 7.

⁸⁷ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi, Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 224.

⁸⁸ *CS Tutanak Dergisi*, 30 Nisan 1963, Birleşim: 62, Oturum: 1, 135.

⁸⁹ *CS Tutanak Dergisi*, 30 Nisan 1963, Birleşim: 62, Oturum: 1, 136; Ataklı, Fransa’nın da benzer süreçlerden geçtiğini, devlet başkanı De Gaulle’ün partilerin kötü gidişlerini durdurmak için anayasa değişikliğini hayata geçirmek suretiyle Fransa’yı bugünkü istikrarlı ülke haline getirdiğini iddia etmişti. *CS Tutanak Dergisi*, 16 Mayıs 1963, Birleşim:64, Oturum:1, 198-200; Ataklı’nın önerisinin Celal Bayar’ın 28 Mart 1963’de geçici olarak tahliye edilmesinin etkisiyle yapıldığını iddia eden William Hale’in bu düşüncesine karşılık Ataklı ülkenin sıkıntılarının temel nedenini çok partili hayat olarak görmekteydi. William Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset, 1789’dan Günümüze*, İstanbul: Hil Yayınları, 1996, 146.

⁹⁰ “SDK Yeni Bir Bildiri Dağıttı”, *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1963, 1.

⁹¹ “Kemalistler Ordusu Tarafından Senatoya Beyanname Yollandı”, *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1963, 1.

hareket etmediğini söylemiş ve beyannamelerde dile getirilen “TBMM gelişigüzel toplanmıştır, gayrimeşrudur” gibi ifadelerin TBMM’yi küçülttüğünü ve bu eylemlerin de doğrudan doğruya Atatürk’e suikast etmek olduğunu söylemiş ve TBMM’nin şeref ve itibarını muhafaza etmek için demokrasiye sahip çıkılması gerektiğini söylemişti.⁹²

Yayınlanan bildirimler Atatürk inkılâplarına ve 27 Mayıs hareketinin kazanımlarına sahip çıkmayı amaçlayan ve AP’nin temsil ettiği kesime yönelik eleştiriler içerirken 16 Mayıs 1963 tarihinde gazete bürolarına gönderilen bir bildirimde ise AP savunulmakta, tabii senatörler ve kamuoyunda 27 Mayısçı olarak bilinen isimler eleştirilmekteydi. “AP’nin İnkılâpçı Erleri” imzasını taşıyan bildirimde “AP kuruluşundan bugüne kadar birçok tahrik ve hücumlara uğramıştır. Fakat bunlar daima hezimetle neticelenmiştir. Çünkü AP sarsılmaz bir vahdet ve kudrete maliktir.” ifadelerinin yanı sıra bildirimde son kısmında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ve İsmet İnönü’ye, suç teşkil edecek şekilde eleştirilerde bulunulmakta ve isimleri verilen bazı tabii senatörlerle 27 Mayıs taraftarlarının, MTTB ve TMTF idarecilerinin ve diğer gizli komünist ajanlarının “suçlarını kelleriyle ödeyecekleri” kaydedilmekteydi.⁹³

Aylar geçmesine karşın bildirimlerin kaynağı tespit edilememekte, dağıtanlar bile bulunamamaktaydı. Ağustos ayında MM’de yapılan sıkıyönetimi uzatma görüşmelerinde konu gündeme gelmiş, demokratik rejimin kökleşmesi için bu tür yapıların ortaya çıkarılması istenmişti. CKMP Kastamonu Milletvekili İsmail Hakkı Yılanlıoğlu, “memlekette ihtilal zemini hazırlamak için gizli ve açık faaliyet gösteren MDO ve SDK” gibi örgütlerin komünistlerin menfaatlerine hizmet ettiklerini iddia etmişti.⁹⁴

MDO Tekrar Gündeme Geliyor

10 Ekim 1965’de yapılan seçimlerde koalisyonlar dönemi sona ermiş AP tek başına iktidara gelmişti. AP önceki yıllarda 27 Mayıs döneminin devamını arzu edenlerin en çok rahatsızlık duydukları partiydi. Genel Başkan Ragıp Gümüşpala’nın vefatının ardından eski DP’ye yakınlığı ile bilinen Sadettin Bilgiç’in değil de Süleyman Demirel’in seçilmesi askerler tarafından AP’ye duyulan endişeleri azaltmıştı. Ancak bu dönemde de darbe tehlikesi yayınlanan bildirimlerle devam etmekteydi. Bu endişe Demirel’in ikinci basın toplantısına konu olmuştu.⁹⁵ AP’nin Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel, kendi hükümetleri döneminde de 27 Mayıs hareketinin adını kullanarak ihtilal söylentileri olduğunu söylemiş,⁹⁶ yaptığı basın açıklamasında birtakım uydurma imzalar ile kâğıt parçaları dağıtarak veya fisiltı gazetesini çalıştırarak Türk milletinin en kıymetli varlığı olan TSK’yı politikanın içinde ve milletin iradesinin karşısındaymiş gibi göstermenin memleketimize yapılacak büyük bir kötülük olacağını ifade etmişti. Henüz AP iktidara gelmeden önce 18 Ocak 1965 tarihinde “Hür Subaylar Beyannamesi” adı ile dağıtılmış bir beyanname bulunmaktaydı.⁹⁷

Demirel’den sonra Genelkurmay Başkanlığı da bir bildiri ile beyannameler hakkında açıklama yapmıştı. Dağıtılan beyannamelerde silahlı kuvvetler mensuplarının rejim karşıtı gibi gösterilmesinin kabul edilemeyeceği ifade edilmişti. Açıklamada bazı rejim aleyhtarı gizli beyannamelere değinilmekte ve bunlarda TSK’nin adının kullanılması üzerinde durulmuş, “silahlı kuvvetler mensupları kendi adlarının anayasa nizamı ve rejim aleyhtarı bu çeşit süfli emeller için kullanılmasına asla müsaade edemez” denilmiştir.⁹⁸

Ordunun içindeki cuntaların faaliyetlerine karşı yetkili isimlerden açıklamalar yapılmakta ve demokrasiden vazgeçilmesinin mümkün olmadığı söylenmekteydi. Fakat yıllar geçmesine karşın darbe/ihtilal söylentileri sona ermiyordu. 1967 yılında Milliyet gazetesine bir açıklama yapan Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, tahriklerin tesiri ve istismarı ile kendilerini rejim aleyhtarı faaliyetlere kaptırarak harekete geçen subaylar olabileceğini söyleyerek, bu tür faaliyetlerin çıkış noktasının 27 Mayıs hareketine karşı çıkanların çalışmaları olduğunu ifade

⁹² CS Tutanak Dergisi, 14 Mayıs 1963, Birleşim: 63, Oturum: 1, 162.

⁹³ “AP’nin İnkılâpçı Erleri İmzalı Beyannameler Dağıtıldı”, Cumhuriyet, 16 Mayıs 1963, 5.

⁹⁴ MM Tutanak Dergisi, 19 Ağustos 1963, Birleşim: 8, Oturum: 2, 140.

⁹⁵ Ümit Cizre Sakalhoğlu, AP-Ordu İlişkileri, Bir İnkılâpın Anatomisi, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, 61.

⁹⁶ “Demirel: 27 Mayıs İstismarı Bitmeli”, Milliyet, 13 Mart 1966, 1.

⁹⁷ “İhtilal Söylentileri”, Milliyet, 6 Mart 1966, 1; Ankara Emniyet Müdürü Muzaffer Çağlar, bir basın toplantısı düzenleyerek hükümet aleyhinde “Milli Kurtuluş Komitesi” ve “Hür Subaylar” isimli beyannameleri dağıttığı iddiasıyla gözaltına alınan Kamuran Bekin Harputlu ve Faruk Sindel adında iki üniversite öğrencisinin adliyece verildiğini açıklamıştı. “Beyanname Dağıttığı İddia Edilen Öğrenci Serbest Bırakıldı”, Milliyet, 09 Mart 1966, 1.

⁹⁸ “Ordu Adı Sinsi Emeller İçin Siper Diye Kullanılıyor”, Milliyet, 13 Mart 1966, 1.

etmişti. Sunay, demokrasi dışındaki herhangi bir rejimin, memleketimizde, giderilmesi pek zor ve pahalıya mal olacak karışıklar yaratacağını iddia etmişti.⁹⁹

Cunta tartışmaları devam ederken, bir süre önce hava kuvvetleri komutanlığındaki görevlerinden ayrılan 11 Hava Subayı meselesi tekrar gündeme gelmişti. Bu gruptan olan ve daha sonra CHP'den milletvekili seçilen Emekli General Hüsnü Özkan kendilerine cunta diyen Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'e cevap vermek için yaptığı açıklamada 22 Şubat 1962 gecesinin kahramanı olarak anlatılan Tansel'in Eskişehir'de olayların dışında bulunduğunu ve geceyi uyuyarak geçirdiğini iddia etmişti. Özkan ayrıca, Tansel'in olay gecesi için çok farklı bir planı bulunduğunu ve Türk Hava Kuvvetlerine ait uçakları müttefik havaalanlarına götürmeyi planladığını iddia etmişti.¹⁰⁰ Bu çok önemli iddia üzerine Hava Kuvvetleri Komutanı Tansel hemen bir açıklama yaparak, hem kendisi hakkındaki eleştirilere cevap vermiş hem de MDO meselesini yeniden açmıştı. Tansel, *"hâlihazırda milli devrim ihtilal teşkilatının(MDO) Genel Sekreteri Hüsnü Özkan'dır. Başkanı da Mucip Ataklı'dır. Bu teşkilat milli devrim derneği (MDD) içinde bir organdır"* demiş ve Hüsnü Özkan dâhil 11'lerin ihtilal için el yazıları ile hazırladıkları dosyaların bulunduğunu söylemişti. Tansel'in bu açıklamaları uzun süredir beyanname yayınlamayan MDO'yu tekrar gündeme getirmiş ve gizli olduğu iddia edilen örgütü yönettiği iddia edilen isimler ilk kez açıklanmıştı.¹⁰¹

Hava Kuvvetleri Komutanı Org. İrfan Tansel'in Ataklı ve Özkan hakkında ileri sürdüğü iddialar üzerine Ankara Savcısı Fazıl Alp bu konuda inceleme yaptığını soruşturmaya da geçeceğini açıklamıştı. Savcı *"halen MDO adı ile bir gizli cemiyet olup olmadığını araştıracağız, varsa suç delilleri toplanacaktır"* demişti.¹⁰² Genelkurmay Başkanlığı da bir açıklama yaparak Emekli General Hüsnü Özkan'ın sözlerini, görevini yapmakta olan askere sataşma olarak nitelemiş ve bu durumun Türk askeri geleneğine sığmayacağını ifade etmişti.¹⁰³ Başbakan Süleyman Demirel de gelişmeler üzerine mecliste basın mensuplarına bir demec vermiş memleketimizin faydasına olmayan bir takım tartışmaların açılmasına kimsenin vesile olmamasını istemiş ve mazide kalmış hadiseleri her gün tartışma yapmanın, 27 Mayıs 1960 ve onu takip eden günlerden kalan düşmanlıklar ve kuşkuyla dolu bir devreyi kapatıp, geleceğe güvenen bir devri açmaya mecbur olduklarını söylemişti.¹⁰⁴

İddiaların ortaya atılmasına sebep olan ve aradan beş yıla yakın bir sürenin ardından yeniden 11 Havacı Subay meselesini alevlendirerek, MDO hakkında yeni açıklamaların ortaya çıkmasına vesile olan Hüsnü Özkan'ın, CHP milletvekili olması nedeniyle tartışmaya partisinin yetkilileri de katılmıştı. CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, Hatay Milletvekili Hüsnü Özkan'ın basın toplantısıyla ilgili olarak verdiği demecde *"partimizin değişmez prensibi olarak parti içinde ordu ile ilgili açık kapalı hiçbir politika yapılamaz"* demiş ve Özkan'ın beyanatından *"...genel başkanımızın ve partimizin sorumlularından hiç kimsenizi haberi olmamıştır"* diyerek ilgili açıklamalarını uygun bulmadığını ifade etmişti. Birkaç gün sonra ise CHP adına bir bildiri yayınlanmıştı. Bildiride *"silahlı kuvvetlerin siyasi polemikler dışında tutulması lüzumuna inanıyoruz"* ifadesinin yanı sıra *"dikta ve diktacılığın her çeşidine, demokratik rejimi kötüleyen ve sarsmağa çalışan tahriklere karşı, anayasa düzenini ve insan hak ve hürriyetlerine dayanan hür hukuk devletini var gücümüzle savunmak, değişmez ülkümüzdür"* denilmişti.¹⁰⁵

İrfan Tansel'in MDO Başkanı olarak nitelendirdiği Tabii Senatör Mucip Ataklı, senatoda Milli Birlik Grubu odasında verdiği demecde iddiaları reddetmiş, Tansel'in görevinden istifa ettikten sonra daha rahat bir şekilde tartışılabileceğini belirtmişti. Hatay Milletvekili Hüsnü Özkan da Millet Meclisi basın bürosunda gazetecilere kısa bir demec vererek Tansel'i istifaya davet etmiş adalet önünde hesaplaşılması gerektiğini ifade etmişti.¹⁰⁶

Önceki yıl MM'de bir müzakere esnasında CHP Milletvekili Turhan Feyzioğlu'nun MDO hakkındaki bazı sözleri mecliste tartışmalara sebep olmuştu. Feyzioğlu kürsüdeyken AP sıralarından MDO'dan bahset diye söz atılması üzerine *"sizler MDO da kimselerin bulunduğunu bilseniz onları da alkışlırsınız"* demiş ancak bu ve bundan sonraki sözleri basına *"MDO'da kimler olduğunu bilseniz dudaklarını uçuklardı"* şeklinde intikal etmiş ve yankısı uzun süre sürmüştü. Feyzioğlu son tartışmalar üzerine *"ben o zaman gazetelere akseden şekilde konuşmamıştım."*

⁹⁹ "(Devlet Başkanı)Sunay: "Sol Akımlar Arasında Fark Var", *Milliyet*, 20 Şubat 1967, 1.

¹⁰⁰ "Tansel (A) Planını Açıklamalıdır", *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1967, 1.

¹⁰¹ "MDO'nun Başkanı Ataklı, Sekreteri de Özkan'dır" *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1967, 1.

¹⁰² "Savcılık Harekete Geçti", *Milliyet*, 23 Şubat 1967, 7.

¹⁰³ "Tansel Hakkındaki İddialara Karşı Genelkurmayın Açıklaması", *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1967, 1.

¹⁰⁴ Demirel: "Silahlı Kuvvetleri Politika İçine Çekme Gayreti Boşunadır", *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1967, 1.

¹⁰⁵ Silahlı Kuvvetlerin Polemik Dışında Tutulması Lüzumuna İnanıyoruz, *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1967, 1.

¹⁰⁶ "İnönü, Polemiğe Taraftar Değil", *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1967, 7.

Hatta bir İstanbul gazetesine tekzip göndermişim. Tutanaklar ortada bunlar incelenebilir. Bu bakımdan kimseyi kastetmemiştir.” ifadesini kullanmıştı.¹⁰⁷

Orgeneral İrfan Tansel ile Hüsnü Özkan ve Mucip Ataklı arasındaki MDO tartışması basın üzerinden devam ederken, Adalet Bakanı Hasan Dincer MM'de Adalet Bakanlığı bütçesi görüşülürken yaptığı açıklamada savcılığın söz konusu tartışma üzerine soruşturmayla devam ettiğini söylemişti.¹⁰⁸

AP Hatay Milletvekili Talat Köseoğlu, eski başbakan İsmet İnönü hakkında TBMM'nin içi tüzüğünün ilgili hükümlerine göre bir meclis soruşturma önergesi hazırlamış, TBMM meclisi birleşik toplantısı başkanlığına vermişti. Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral İrfan Tansel'in bundan bir süre önce yaptığı açıklamaya dayanarak İnönü hakkında meclis soruşturması isteyen AP milletvekilinin önergesinde İnönü'nün MDO isimli teşkilattan ve faaliyetlerinden haberdar olduğu iddia edilmekteydi. Fakat Başbakan Demirel, ilgili milletvekili ile görüşerek böyle bir önergenin verilmemesini istediği öğrenilmişti.¹⁰⁹

MDO'nun başkanı olduğu iddia edilen Mucip Ataklı ilerleyen günlerde bir basın toplantısı yaparak İrfan Tansel'in açıklamalarına cevap vermişti. 27 Mayıs Milli Devrim Derneği Genel Başkanı, Tabii Senatör Mucip Ataklı, derneklerinin, 27 Mayıs'ın getirdiği anayasa düzenini sonuna kadar savunmayı başlıca görev sayan meşru bir kuruluş olduğunu ve bu nedenle derneğin MDO rumuzu ile tanımlanan ve ihtilalci faaliyetlerde bulunduğu anlaşılan bu kuruluş hakkında bilgisi olmadığını ifade etmişti. Ataklı, kendileri hakkında iddialarda bulunan Tansel'in kanıtlarını ve belgeleri adalete vererek gerekçelerin millete tarafından bilinmesine yardımcı olmasını istemişti.¹¹⁰

MDO Tartışmasında Yeni Bir Aşama: Dokunulmazlık Tartışması

Ataklı, Tansel ile adalet önünde hesaplaşmayı önerirken Ankara Savcısı Fazıl Alp, MDO ile ilgili soruşturmanın hazırlık safhasının tamamlandığını ve dosyanın sorgu yargıçlığına havale edildiğini söylemişti. Dosyada soruşturmanın TCK'nın 141. Maddesinin 3. Fıkrası gereğince yapılması istenmekteydi.¹¹¹ Bu kapsamda 1967 yılı Kasım ayının ikinci haftasında MDO adlı teşkilatla ilgili oldukları iddiasıyla 5 Tabii Senatörün ve bir milletvekilinin dokunulmazlıklarının kaldırılması için dosyalar senato ve meclis başkanlıklarına gönderilmişti. Dosya Adalet Bakanlığı, Başbakanlık kanalından geçerek meclis ve senato başkanlıklarına gelmişti.¹¹² CS üyelerinin yargılanabilmeleri için dokunulmazlıklarının kaldırılması gerekmekteydi. Bu durum ise bazı şartlarla mümkün olabilmekteydi. Senato üyelerinin yasama dokunulmazlıklarının hangi şartlarda kaldırılabileceği hususu 18 Ocak 1964 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan CS İçtüzüğü'nün 139-144. Maddeleri arasında izah edilmişti. Buna göre savcılıktan gelecek bir talebin senatoya ulaşması durumunda senato başkanlığı ilgili yazıyı Anayasa ve Adalet Komisyonuna havale etmekte, ardından kurulan alt komisyon iddianın ciddiliğini incelemekteydi. Eğer komisyon isnadın ciddiliğine ve dokunulmazlığın kaldırılması talebinin siyasi maksatlara dayanmadığına kanaat getirir ve soruşturma dosyası olan fiil ve eylemin kamuoyundaki etkisi bakımından veya üyenin şeref ve haysiyetini koruma yönünden dokunulmazlığın kaldırılması yönünden zorunluluk görürse gerekçeli rapor ile beraber Anayasa ve Adalet Komisyonuna başvurmakta idi. Aksine bir görüşe sahip olması durumunda, soruşturma ve yargılamanın üyelik sıfatının sona ereceği zamana bırakılması için rapor düzenleyecekti.¹¹³

Dokunulmazlıkları kaldırılması istenilen Tabii Senatörler Mucip Ataklı, Sezai Okan, Şükran Özkaya, Ekrem Acuner ve Suphi Karaman'dı. Milletvekili ise CHP'li Hüsnü Özkan'dı. Dosyalar meclis başkanlıkları tarafından incelenmek üzere senatonun ve meclisin Anayasa ve Adalet Komisyonlarına gönderilmişti. Bu komisyonların

¹⁰⁷ "İnönü, Polemiğe Taraftar Değil", *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1967, 7.

¹⁰⁸ *MM Tutanak Dergisi*, 25 Şubat 1967, Birleşim: 64, Oturum: 2, 607.

¹⁰⁹ "İnönü Hakkında Meclis Soruşturması İstendi", *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1967, 1; Ertesi gün Cumhuriyet gazetesinde çıkan habere göre Köseoğlu önergesini geri almıştı. "İnönü Hakkında", *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1967, 7.

¹¹⁰ "Ataklı: Tansel, Belgeleri Adalete Teslim Etmelidir", *Milliyet*, 01 Mart 1967, 1.

¹¹¹ "Milli Devrim Ordusu İle İlgili 30 Sanık Var", *Milliyet*, 07 Kasım 1967, 1.

¹¹² Yasama dokunulmazlığı, yasama organı üyelerini adli takipten koruyan, üyelerin görevlerini huzur içine yapmalarını sağlayan, iktidarın kendisi için tehlikeli gördüğü muhalefet liderlerini ve üyelerini tutuklatarak onlardan kurtulma imkânını ortadan kaldıran bir anayasa kurumuydu. Yasama dokunulmazlığı TBMM üyelerini gerek yürütmek organı ve gerekse kişiler tarafından açılacak kovuşturmadan korumaktaydı. Tunca Özgüşi, *Türk Parlamentosu Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 153, 2012, 59.

¹¹³ "Cumhuriyet Senatosu İçtüzüğü", *Resmi Gazete*, 18 Ocak 1964, S. 11610, 11.

seçimi yapıldıktan sonra dosyalar ele alınacaktı.¹¹⁴ Bu arada Tabii Senatör Sezai Okan'ın MDO adındaki gizli teşkilatla ilgili olarak 11 Kasım 1967 tarihinde Adalet Bakanına yönelttiği soruya ilgili bakan Hasan Dinçer'in verdiği cevap MDO konusunda o zamana kadar yapılan soruşturmayı özetlemekteydi. Dinçer, MDO ile ilgili olarak ilk defa 28-29 Ocak 1964 gecesi BMM başlığı ve MDO rumuzunu taşıyan daktilo ile yazılmış ve teksir edilmiş beyannamelerin Ankara'da muhtelif semtlere dağıtılması ve mezkûr beyannamelerin suç konusu ihtiva etmesi sebebiyle Cumhuriyet Savcılığı tarafından soruşturmaya başlanıldığını ancak devamlı yapılan araştırmalara rağmen, beyannameleri yazan, çoğaltan ve dağıtanların tespitinin mümkün olmadığını ve neticede basın kanununun 35. Maddesi gereğince zaman aşımı sebebiyle 18 Temmuz 1967 tarihinde takipsizlik kararı verildiğini açıklamıştı. Ancak daha sonra 22 Şubat 1967 tarihli gazetelerde ve özellikle aynı tarihli Dünya gazetesinde bir basın toplantısı ile olarak yer alan bazı haber ve ibareler Ankara Cumhuriyet Savcılığınca ihbar kabul olunarak hazırlık soruşturmasına başlanıldığını ifade etmişti. Tahkikat sonucunda, "*demokrasi prensiplerine aykırı olarak devletin bir fert veya zümre tarafından idare edilmesini hedef tutan cemiyet kurmak ve bu cemiyetin faaliyetlerini tanzim, sevk ve idare etmek ve bu cemiyete girmek*" suçlarından haklarında yeterli delil ve bilgi elde edilen 19 sanık hakkında Ankara Sorgu Hâkimliğine kamu davası açılmış, yasama meclisleri üyesi bulunan 6 sanık hakkındaki tahkikat evrakı dokunulmazlıkları yönünden gereğinin yapılması için, TBMM'ye intikal ettirmek üzere 2 Ağustos 1967 tarihinde başbakanlığa gönderildiğini açıklamıştı.¹¹⁵ CS'ye gelen dokunulmazlık dosyaları CS Adalet ve Anayasa Komisyonlarına bağlı 5 kişilik hazırlık komisyonunda görüşülmüştü. İlgili komisyon, Tabii Senatörlerden Sezai Okan, Ekrem Acuner, Şükran Özkaya, Mucip Ataklı ve Suphi Karaman'ın savunmalarını dinlemişti. Senatörler, MDO adlı gizli teşkilatla ilgili olarak haklarında ileri sürülen iddiaları reddetmişlerdi. Bunun üzerine kararını açıklayan komisyon MDO dosyasıyla ilgili olarak yaptığı iki toplantıda beş tabii senatöre yöneltilen fiil ve vasfın mahiyetine göre Anayasanın 79. ve CS İçtüzüğü'nün 139-140. Maddeleri uyarınca haklarındaki kovuşturma ve yargılamanın üyelik sıfatlarının sona ereceği tarihe bırakılmasına oy çokluğu ile karar vermiş ve rapor senato genel kuruluna gönderilmişti.¹¹⁶

Cumhuriyet Senatosunun, 5 Mart 1968 tarihinde yapılan 39. Birleşiminde Tabii Senatörler hakkında hazırlanan komisyon raporu ilk kez okunmuş ve senatörler tarafından tartışılmıştı. Bu oturumda ilgili komisyon raporuna muhalefet eden üyeler de görüşlerini açıklamışlardı. Tabii Senatör Ekrem Acuner, ihbarın kuvvet komutanı tarafından yapılmasının iddianın ne kadar ciddi olduğunu gösterdiğini bu nedenle Tansel'in kanıtlarını ortaya koyması gerektiğini söylerken, AP Rize Senatörü Osman Mecdi Agun ise bir zümre hâkimiyeti kurmak suretiyle bizzat üyesi buldukları parlamentoyu ortadan kaldıracakları iddia olunan senatörlerin yargı organı huzuruna çıkmalarını, savunmalarını yapmalarını istemişti.¹¹⁷ Aynı oturumda söz alan Tabii Senatör Sezai Okan, 11 Kasım 1967 tarihinde Adalet Bakanının cevaplama istemiyle CS başkanlığına bazı soru önergesi vermişti. Daha önce Adalet Bakanlığının 1964 tarihinde MDO konusunda başlattığı soruşturmanın ihbarının İrfan Tansel tarafından yapılıp yapılmadığını ve ayrıca 22 Şubat 1967 tarihli gazetelerde açıklanıp MDO hakkında ihbar telakki edilen haberler üzerine Cumhuriyet Savcılığını kanıtlanması gereken hususlar için hangi makam veya kişilerden talepte bulunduğunu öğrenmek istemişti. Adalet Bakanlığının cevabında ise usul hükümlerine göre gizli olarak devam etmekte bulunan soruşturmada muhbirin kim olduğunu bakanının açıklamasına kanuni imkân olmadığı ifade edilmiş, ancak Cumhuriyet Savcısının Adalet Bakanlığına yazdığı yazıda Hava Kuvvetleri Komutanlığı nezdinde gereken girişimlere geçilerek MDO isimli gizli teşkilatın halen faaliyette olup olmadığı ve bu teşkilatın ihtilalci mahiyette olup olmadığı yolunda soruşturmaya esas olabilecek delil ve vesikaların istendiğini şeklinde cevap verilmişti.¹¹⁸

Senatonun ertesi gün yapılan birleşiminde yine aynı konu görüşülmüştü. Tabii Senatör Sezai Okan, Cumhuriyet Savcısı Fazıl Alp'in Adalet Bakanlığı üzerinden Hava Kuvvetleri Komutanlığından İrfan Tansel'den MDO hakkında belge ve delilleri istediğini, Genelkurmay Başkanlığının verdiği cevapta 7 sayfalık 1962 senesine ait bir teyp bandında Yasemin Orhon isimindeki kızın açıklamaları bulunduğunu anlatmıştı. Okan'a göre, "*Yasemin Orhon, 21 Mayıs 1963 olayları münasebetiyle radyoevinde suçüstü yakalanmış, bir kızın kendisini suçluluktan uzaklaştırabilmek için örfi idaresine Ankara Merkez Kumandanlığında ilgili sorumlu bir istihbarat subayına vermiş olduğu ve tespit edilen ipe sapa gelmez ifadelerinden bir şey değildir.*" Yasemin Orhon'un beyanına göre

¹¹⁴ "5 ün Dokunulmazlığının Kaldırılması İstendi", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1967, 1.

¹¹⁵ *CS Tutanak Dergisi*, 28 Kasım 1967, Birleşim: 7, Oturum: 1, 174-175.

¹¹⁶ "İhbari Komisyon, 5 ün Dokunulmazlığını Kaldırmaya Mahal Görmedi", *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1967, 1. Komisyonun kararı 29 Şubat 1968 tarihli CS Tutanak dergisinde yayınlanmıştı. *CS Tutanak Dergisi*, 29 Şubat 1968, Birleşim: 38, Toplantı: 7, 1547.

¹¹⁷ *CS Tutanak Dergisi*, 5 Mart 1968, Birleşim: 39, Toplantı: 7, 12-20.

¹¹⁸ *CS Tutanak Dergisi*, 5 Mart 1968, Birleşim: 39, Toplantı: 7, 29-32.

MDO teşkilatının başında bulunan milli birlikçilerden halen Tabii Senatör Mucip Ataklı, Ekrem Acuner, Suphi Karaman, Sezai Okan, M. Şükrü Özkaya ve milletvekili Hüsnü Özkan'dır.¹¹⁹

Mucip Ataklı senatoda yaptığı konuşmada demokrasinin kurtarıcısı ve yeniden kurucusu olarak getirdikleri anayasaya ihanet etmeyeceklerini, kurdukları rejimin yaşayabilmesi için en yakın arkadaşlarının karşısına dikilmiş, ihtilal yönetimi dâhil bugüne kadar, demokrasinin devamını sağlamış, faşist bir idareyi yıkmış bir ekibin mensupları olduğunu açıklamıştı. İhtilallerin dosyalarla hazırlanamayacağını bilecek tecrübeye sahip olduklarını, demokratik rejimin faziletine inanmış ve bu uğurda 27 Mayıs ihtilalinden bugüne kadar rejime karşı girişilen her yıkıcı faaliyetin karşısında bulunmuş şerefli bir ekibin mensubu olarak, savcının ve müfterilerin iddialarını kabul etmediğini ifade etmişti.

“MDO'nun başı olmakla itham edilen ben, 1962 yılında MDO rumuzu ile dağıtılan beyannamelerin muhteviyatını herkes gibi gazetelerden öğrendim... Şimdiye kadar 27 Mayıs devriminin aleyhinde cereyan eden her teşebbüsün karşısında bulundum... MDO beyannamelerinin gazete sütunlarına intikalinden hemen sonra yağma devrindeki menfaatlerini bizim yüzümüzden kaybettikleri konusunda olanlar korku ve endişeye kapılanlar gazete sütunlarını ve parlamento kürsülerini işgal ederek bu beyannameleri üzerime yıkmaya çalıştılar...”¹²⁰

diyerek kendilerinin bir oyuna çekilmeye çalışıldığını iddia etmişti. Yapılan görüşmelerden sonra oylamaya geçilmiş ve CS Genel Kurulu teklifin komisyona iade edilmesine karar vermiştir.¹²¹

CS'de Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu, gündem dışı bir konuşma yaparak, önceki birleşimde 5 Tabii Senatörün dokunulmazlıkları görüşülürken Mucip Ataklı'nın Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tansel hakkında öne sürdüğü görüşlere cevap vermiş ve bazı emekli subayların ordu ile irtibatlı görünmek alışkanlığını bir türlü bırakmadığını iddia etmişti. Topaloğlu ayrıca TSK'yı politikaya itme çabalarından rahatsız olduklarını açıklayarak konuyu asker-siyaset ilişkilerine çeken¹²² Ataklı ve arkadaşları kendileri hakkında iddialarda bulunan İrfan Tansel'in elinde bulunduğunu iddia ettiği kanıtları ısrarla adli makamlara teslim etmesini istiyorlardı. Hatta o günlerde yurtdışına çıkmaya hazırlanan İrfan Tansel'in ifadesinin alınması için Adalet Bakanlığına, Ankara Cumhuriyet Savcılığına birer telgraf çekmişlerdi.¹²³

CS'nin 12 Aralık 1968 günü yapılan oturumda MDO ile irtibatlı olduğu gerekçesiyle açılan soruşturma için beş tabii senatörün dokunulmazlıklarının kaldırılması konusu tekrar konuşulmuştu. Oturum, Anayasa ve Adalet Komisyonunun dokunulmazlıkların kaldırılması konusunda verdiği “dönem sonuna bırakılması” kararı üzerine yapılmaktaydı. Senatoda bulunan CHP'li senatörler, ilgili komisyon kararının kabul edilmesini isterken, birçok AP'li senatör ise, dokunulmazlıkların kaldırılmasını talep etmekteydi. AP Çanakkale Senatörü Nahit Altan konuşmasında:

“Bir MDO teşkilatının bulunduğu gerçektir. Bu husus gerek itham edenlerin, gerekse itham edilenlerin ifadelerinden anlaşıldığı gibi dağıtılan beyannamelerinden ve bilhassa sayın Turhan Feyzioğlu'nun MM kürsüsünde hadisenin akabinde yaptığı konuşmada da MDO'cuların kimler olduğunu diye beyanla, isimlerini bildiğini zikrettiğine göre, bu beyanın şekliyle keza böyle bir teşkilatın olduğu olmadığı hususunda hiç kimsenin kesin bir tekzipte bulunmaması ile bu teşkilatın mevcudiyeti sabittir... Maalesef hadise vuku bulduğu zaman mevcut hükümet işe gereken ehemmiyeti vermemiş, dolayısıyla ile dâhil olanlar gereken tedbirleri almışlardır.”¹²⁴

¹¹⁹ *CS Tutanak Dergisi*, 6 Mart 1968, Birleşim: 39, Oturum: 1, 30-31.

¹²⁰ *CS Tutanak Dergisi*, 6 Mart 1968, Birleşim: 39, Oturum: 1 46-48.

¹²¹ *CS Tutanak Dergisi*, 6 Mart 1968, Birleşim: 39, Oturum: 1 54.

¹²² “Ataklı'nın İddiasına Cevap Veren Topaloğlu, Tansel'i Savundu”, *Cumhuriyet*, 8 Mart 1968, 1.

¹²³ “Beş Senatör Savcılığa Başvurdu. Tansel'in Yurt Dışına Çıkmadan Önce İfadesinin Alınması İstendi”, *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1968, 1. Beş Tabii Senatörün telgrafı şöyledir: “eski Hava Kuvvetleri Komutanı Emekli General İrfan Tansel'in ağır ithamı sonucunda hakkımızda adli tahkikat açılmıştır. Tahkikat dosyasında, muhbir olarak adı geçen Tansel'in ifadesi dahi bulunmamaktadır. Muhbir Emekli General Tansel'in yurtdışına çıkmadan önce adli makamlarca ifadesinin alınmasına dalaletinizi saygularımızla rica ederiz”. Basın toplantısında açıklandığına göre Tabii Senatörler ayrıca Tansel'e şöyle bir telgraf çekmişlerdir: “hakkımızda ağır ithamlarda bulunurken elinizde suç unsurlarını ihtiva eden dosyaların da mevcut olduğunu iddia etmişsiniz. Bu iddianızı cumhuriyet senatosu kürsüsünden dile getirenler de olmuştur. Yurtdışına çıkmadan önce elinizde mevcut olduğunu iddia ettiğiniz dosyaların adli makam ve mercilere tesliminin, sorumluluk duygusunun bir gereği olduğunu hatırlatırız...”

¹²⁴ *CS Tutanak Dergisi*, 12 Aralık 1968, Birleşim: 13, Toplantı: 8, 403.

ifadelerini kullanırken Mucip Ataklı ise "Sayın Tansel'in "ihtilalci gruplar vardır, bu grupların el yazılı dosyaları bendedir" iddiasında bulunduğunu, bir kumandan böyle bir iddiada bulunduğu zaman ona düşen vazifenin bu iddiasını zamanın hükümetine intikali gerektiğini, delilleri 1967 senesine kadar saklamaması gerektiğini söylemişti. Ayrıca Tansel'in ihtilal gruplarının bilhassa 11'lerin ve kendilerinin bazı kaynaklardan "bunlar dış kaynaklardan besleniyorlar ama nereden beslendiğini bilmem..." böylesine hafif bir iddiasının bir kumandanın gelmesi üzücü olduğunu¹²⁵ ifade etmişti. Elektrikli ve zaman zaman tartışmalı geçen bir oturumdan sonra MDO adında gizli bir teşkilatla ilişkili oldukları iddia edilen 5 Tabii Senatörün dokunulmazlığı, AP'lilerin oylarıyla kaldırılmıştı. Anayasa ve Adalet Komisyonunun AP'li sözcüsü Selahattin Cizrelioğlu dokunulmazlığın kaldırılmasına yer olmadığı hakkındaki komisyon raporunu savunmuş ancak kendi partililerini dahi ikna edememişti. Açık oylamaya 127 üye katılmış, dokunulmazlığın devre sonuna bırakılmasını isteyen komisyon raporu 56 kabul oyuna karşı 64 oyla reddedilmiş ve böylece 5 Tabii Senatörün dokunulmazlıklar kaldırılmıştı.¹²⁶ Dokunulmazlıkları kaldırılan senatörler, Anayasa Mahkemesine başvurma kararı almışlardı. Bu müracaata gerekçe olarak anayasa komisyonu sözcüsü Selahattin Cizrelioğlu'nun yaptığı konuşma esas almayı planlamışlardı.¹²⁷

Mecliste bir basın toplantısı düzenleyen Tabii Senatörlerden Sezai Okan, senato kararının anayasa ve içtüzük açısından, uygun olmadığını öne sürmüştü. Okan, "bizi bu vasıta ile siyasi istismar vesilesi yapmak istiyorlar. Küçük hesapları küçük insanları, 27 Mayıs'ın getirmiş olduğu hukuk devleti içerisinde zavallılar olarak tescil edilecektir. 27 Mayısı bilerek ve inanarak yapan bizlerin hiçbir kaygusu yoktur" şeklinde açıklama yapmıştı.¹²⁸

5 Tabii Senatör, CS Genel Kurulunun 12 Aralık 1968 günlü 13. Birleşiminde alınan 64 sayılı kararın Anayasanın 33. 70. 79. ve CS içtüzüğünün 34. 140. 141. 142. ve 144. maddelerine aykırı bulunduğu ileri sürerek ve iptal edilmesi için anayasasının 81. Maddesi uyarınca Anayasa Mahkemesine başvurmuştu.

5 Tabii Senatör Anayasa Mahkemesinde, Emekli Orgeneral İrfan Tansel'in kendilerinin ve diğer bazı demokrasiyi yıkmak isteyen askeri grupların hala faaliyet gösterdiklerine dair delil olarak elinde bulunduğunu iddia ettiği dosyaların, bugüne kadar herhangi bir yetkili makama verilmediğini belirten Mucip Ataklı "Sayın Tansel bunu önleyici bilgiler vermek istemiyorsa hükümet sorumluları ve cumhuriyet savcısı neden bu kadar önemli iddiaların delillerini kendisinden almak yoluna gitmiyor?" diye sorarken Suphi Karaman ise, konunun belirli bazı çevrelerce istismar edilmek üzere çeşitli yollardan bugüne kadar uzatıldığını belirtmiş ve "27 Mayıs 1960'da, demokrasiyi içine düştüğü çıkmazdan kurtaran insan haklarına dayalı milli, demokratik laik ve sosyal hukuk devletini getiren 1961 Anayasasını yapan ve bunlardan sonra da demokrasiye kasteden 21 Ekim 1961 protokolünün tanzim eden kuvvetlere karşı 22-23 Ekim 1961'de, 22 Şubat 1962'de ve 21 Mayıs 1963 öncesinde rejimi ve demokrasiyi kurtarma gayretleri, tarihin sayfalarına yazılacak olan insanlara karşı kendi eserlerine ihanet edeceklerini iddia ve isnat etmek bir bühtandır"¹²⁹ şeklinde açıklama yapmıştı. Anayasa Mahkemesi ise ilgili dosyayı inceleyerek Cumhuriyet Senatosunun ilgili kararının Anayasanın 79. Maddesinin ve CS içtüzüğünün 140. Maddesine aykırı bulunduğu ve bu yönden anayasasının 81. Maddesi uyarınca, beş üyenin her biri bakımından iptaline oy birliği ile 2 Ocak 1969 gününde karar vererek, dokunulmazlık kararını iptal etmişti. Mahkeme bu kararını CS içtüzüğünün 140. Maddesinde öngörülmesi üzere yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması için; isnadın ciddiyeti, talebin maksatlara dayalı olup olmadığı, soruşturma konusu fiilin kamuoyundaki etkisi, üyenin şeref ve haysiyetinin korunması, yönlerinden tetkik ve mütalaa ederek vermişti.¹³⁰ Bu karar üzerine savcılık, adı geçen senatörler hakkındaki tahkikatı durdurmuştu.¹³¹

Sonuç

15 Ekim 1961 seçimlerinden sonra kurulan koalisyon hükümetleri döneminde yaşanan tartışmalar nedeniyle memleketin huzursuzluk içine düştüğüne inanarak, rejimin yürümesinden ümit kesmeğe başlayan ve tek çıkar yol olarak yönetime el koymak olduğunu düşünen bazı subaylar ordunun içinde cuntalar oluşturarak örgütlenmeye başlamışlardı. Hava Kuvvetlerindeki 11 Havacı Subay grubu da bu cuntalardan birisiydi. Perde

¹²⁵ CS Tutanak Dergisi, 12 Aralık 1968, Birleşim: 13, Toplantı: 8, 408.

¹²⁶ "Senatoda 5 ün Dokunulmazlığı Kaldırıldı", Cumhuriyet, 13 Aralık 1968.

¹²⁷ "5 Tabii Senatör Anayasa Mahkemesine Başvuruyor", Cumhuriyet, 14 Aralık 1968, 1.

¹²⁸ "Tabii Senatörler Anayasa Mahkemesine İtiraz Edecekler", Milliyet, 15 Aralık 1968, 1.

¹²⁹ "Tabii Senatörlerin Anayasa Mahkemesinde Konuşmaları", Cumhuriyet, 06 Ocak 1969, 1.

¹³⁰ "Anayasa Mahkemesi Kararları", Resmi Gazete, 10 Haziran 1969, S. 13219.

¹³¹ "5 Tabii Senatör İçin Tahkikat Durdu", Milliyet, 04 Ocak 1969, 1.

arkasında darbe planları yapmaktaydı. 22 Şubat 1962 darbe girişiminin engellenmesinde önemli rol oynamış kahramanlar olarak görülmeleri ve gösterilmeleri nedeniyle çalışmalarını dikkat çekmeyecek, kuvvet komutanının uyarısına rağmen çalışmalara devam edeceklerdi.

Hava cuntasını oluşturanlar ihtilali yapabilmek için her şeyden önce bir ortamın hazırlanmasının gerekli olduğunu düşünmüşler ve o günlerde ne kadar huzursuzluk olursa olsun böyle bir ortamın henüz tam olarak mevcut bulunmamasından dolayı çeşitli beyannamelerle topluma korku vermek istemişlerdi. Bu amaçla çeşitli tarihlerde MDO ve benzeri isimlerin imzasıyla bildirimler yayınlanarak huzursuzluk ve endişe artırılmaya çalışılmakta ve bu konuda bazı Tabii Senatörlerden destek almaktaydı. 22 Şubat 1962 günü Hava Kuvvetlerinde emekli olmalarına karşın resmi elbiseleriyle bulunan Tabii Senatörlerin varlığı onların 11 subayla irtibatını kanıtlamaktaydı.

Orgeneral İrfan Tansel 11 subayın, bazı tabii senatörler tarafından yönlendirildiğini, halkı ve siyasileri korkutmak için amacıyla yayınlanan beyanname ve bildirimlerin arkasında olduklarını ifade etmişti. İlk aşamada gerek hükümet yetkilileri ve dönemin Genelkurmay Başkanı tarafından üzerine gidilmeyen bu mesele MM'de dönemin muhalefet milletvekilleri tarafından araştırılmaya çalışılmış ancak iddialar "bir disiplin sorunu" olduğu iddiasıyla kapatılmıştı. İrfan Tansel'in 11 subayın darbe planı hazırladığı iddialarının araştırılmadığı gibi bu gruptan biri olan Hüsnü Özkan CHP'den milletvekili seçilmişti.

AP Genel Merkezinin tahrif edilmesinden sonra MDO'nun tehdit beyannameleri ülke gündemine yerleşmişti. Beyannameler vasıtasıyla AP taraftarları ve tabanı korkutulmak istenmiş, eski günlerin, DP döneminin hatıralarının canlı tutulmasına izin verilmeyeceği gösterilmek istenmişti. Bir süre önce çıkarılan Tedbirler Kanunu yeterli görmeyenler, ölüm tehditleriyle ve topluma korku yayarak 27 Mayıs rejimini sürdürmek istemişlerdi. 1960'li yıllarda MDO dışında birçok beyannamenin yayımlandığını bunların hiçbirinin kimliğinin belirlenemediği bilinmektedir. Çoğunluğu sağ partilere ve sağ aydınlara karşı bir üslupta yayınlanan bildirimler arasında en çok konuşulana MDO beyannamesidir. MDO yayınladığı her beyanname kimliğini, dünya görüşünü açıklamaya çalışmıştı. MDO kendisini DP-AP karşıtı bir mevkide konumlandırırken Atatürkçü bir çizgiden taviz vermeyeceğini ifade etmiş ve hükümetlerin karşı devrimci hareketlere göz yummasını şiddetle eleştirmişti. Bu beyannamelerin birinde MDO, Türkiye için sosyalist bir kalkınma modelinin uygun olduğunu savunmuş, bu durum dönemin en bilinen sol hareketi olan Yön Dergisi grubuyla irtibatlı olabileceği ihtimalini gündeme getirmişti. Yön hareketinin savunduğu planlı ve hızlı kalkınma için sosyalizm önerisi askerler arasında da taraftar bulmaktaydı. Bu düşünceden hareketle AP, MDO ve diğer beyannamelerin komünistler tarafından organize edildiğine inanıyordu. O günlerin en büyük korkusu olan komünizm endişesi bu meselede de gündemdeydi. Bu endişe sağ basında da hissedilmekte, gençliğin bu gruplar tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir.

Yeni İstanbul başta olmak üzere AP'ye yakın gazeteler MDO olayına çok büyük tepki göstermişler, açıkça ölümle tehdit edilen ve korkutularak hedef gösterilen gazeteler hükümetin ilgisizliğinden şikâyet etmişlerdi. Gazeteler olayların arkasında komünistler olduğunu yazılarında sık sık ifade ederken merkez basın olarak görülen Milliyet, Dünya ve Hürvatan, Cumhuriyet gibi gazeteler MDO konusunu yorumsuz bir şekilde okuyucularına aktarmışlardı.

MDO kendisini her fırsatta Atatürkçü ve 27 Mayısçı olarak isimlendirirken, bazı bildirimlerinde ise sosyalist olmalarının mümkün olmadığını açıklamaktaydı. SDK, VSB gibi beyanname sahipleri de Atatürkçü ve 27 Mayıs hareketini sahiplenen bildirimler yayınlamışlardı. Bu düşünceye tamamen zıt görüşlere sahip bir bildiriyle ortaya çıkan KMO ise milliyetçi Türk gençliği adına hareket ettiğini açıklamış, Ay-Kurtlar imzalı beyannameler de antikomünist bir üslubda yazılmıştı.

Bütün bildirimler sadece büyükşehirlerde sivillere ve gazetecilere gönderilmemiş, Afyon'da bulunan askeri birliklerde de bazı subaylar tarafından dağıtılmıştı. Genç Kemalist Ordusu adıyla dağıtılan beyannamenin sahipleri gözaltına alınmış olsa bir süre sonra serbest bırakılmış, arkasında organize bir güç olup olmadığı anlaşılmamıştı.

Hükümetin bildirimlerin arkasındaki gücün ve merkezin araştırılması konusunda yeterince istekli olmadığını söyleyebiliriz. Başbakan İnönü, beyanname dağıtılanları sergüzeşt heveslileri olarak gördüğünü açıklamıştı. Bu nedenle İnönü hükümetleri döneminde soruşturmada bir ilerleme görülmemiş, tartışmalar kapanmıştı.

Hava kuvvetlerinden emekli edilen subaylarla arasında bir düşmanlık olduğu anlaşılan İrfan Tansel konuyu kapatmamış, karşılıklı iddialar 1967 yılında tekrar gündeme gelmişti. Tansel, 22 Şubat 1962 günü yaşanan darbe girişiminin bastırılmasında hiçbir rolü olmadığını iddia eden Özkan'a MDO'nun kimliği konusunu gündeme getirecek ve çok ses getiren bir cevap vermişti. O zamana kadar MDO'nun tespit edilmemesinden hareketle örgütün varlığını açıklamış ve Ataklı ile Özkan'ın illegal yapının yöneticileri olduğunu iddia etmişti. Ancak bu isimler iddiaları kabul etmemiş ve Tansel'i iddialarını kanıtlamaya davet etmişler ve hatta daha rahat tartışmak için onu kuvvet komutanlığından ayrılmaya çağırmışlardı. Ancak Tansel ilk açıklamalarından sonra herhangi bir bilgi vermemiş, tabii senatörlerin çağrılarına cevapsız bırakmıştı. Tansel'den sonra Genelkurmay Başkanlığı resmi bir bildiri yayınlamış, Milli Savunma Bakanı da tabii senatörleri suçlayan bir açıklama yapmıştı.

Tabii Senatör Mucip Ataklı'nın hukuki ihtilal önerisiyle dile getirdiği tekliflerde partilerin faaliyetlerine son verilmesi ve Kemalizm dışındaki düşünce ve zihniyetlerin tasfiye edilmesini istemesi kendisi ve arkadaşlarının MDO olayı gibi demokrasi dışı eylemlerle ilişkili olduğu iddiasını kuvvetlendirmektedir.

MDO'nun kimliği konusunda Tansel'in açıklamalarından önce de çeşitli iddialar gündeme gelmiş, MM'de ve CS'de yapılan tartışmalarda siyasetçiler MDO meselesinin sonuçlandırılmamasını eleştirmişlerdi. Hatta bazı milletvekilleri olaydan eski başbakan İnönü'nün haberdar olduğunu iddia etmişlerdi. Bu süreçte CHP Milletvekili Turhan Feyzioğlu'nun MDO'nun kimliği konusunda şüpheleri artıran açıklamalarının üzerine gidilmemiş, bu konuda önemli bir delil ve ipucu olabilecek sözlerine karşın Feyzioğlu'ndan daha fazla bilgi elde edilememişti. Feyzioğlu'nun MDO'nun arkasında saygın isimlerin olduğuna dair açıklaması bu isimlerin 11 Havacı Subay olabileceği sorusunu akla getirmişti. Bu gruptan biri olan Halim Menteş'in 1963 tarihinde Talat Aydemir ile yaptıkları Söğütözü görüşmesinde, MDO konusu tartışılmış ve Menteş'in açıklamalarından MDO'nun faaliyetlerinin bu grup tarafından onaylandığı anlaşılmaktaydı.

MDO hakkında yapılan tahkikatın ilk beyannamelerin dağıtıldığı tarihten iki yıl sonra yapılması dikkat çekicidir. Beyannameler ilk kez AP genel merkezinin tahrip edildiği dönemde dağıtılmış ama bu konuda başlatılan soruşturma ise başarısızlıkla sonuçlanmış veya üzerinde ciddi manada durulmamıştı. Yaklaşın beş yıl sonra Tansel'in ihbarıyla haklarında açılan soruşturmanın yürütülmesi için yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması gereken Tabii Senatörler, senatoda Tansel'in savcılığa ulaştırdığı deliller arasında iddialarını kanıtlayacak belgelerin olmadığını açıklayacaklardı. AP'li senatörler dokunulmazlıkların kaldırılması için yaptıkları konuşmalarda MDO isimli örgütün varlığının inkâr edilemez bir gerçek olduğunu söylemişler, senatörlerin yargılanarak gerçeklerin ortaya çıkmasını istemişler ancak Senato içtüzüğü'nün ilgili maddeleri bu konuda dokunulmazlıkların kaldırılmasını engellemişti.

Senatörler, senatoda yaptıkları savunmalarda Tansel'in sessizliğinden yararlanarak kendilerini 27 Mayıs hareketinin temsilcisi olarak göstermeye çalışmışlar ve meseleyi MDO'dan 27 Mayıs karşıtları ile taraftarları tartışmasına getirmişlerdi. Buna karşın dokunulmazlıklar senatoda AP'lilerin oylarıyla kaldırılmıştı. Tabii Senatörler, senato kararının iptal edilmesi için Anayasa Mahkemesine başvurmuşlar ve ilgili kararının iptalini sağlamışlardı. Mesele çözülememiş, yapılan tartışmalara karşın bildirilerin arkasındaki güç ortaya çıkarılmamıştı. Tartışmalar Anayasa Mahkemesi kararından sonra sona ermiş ve bir daha gündeme gelmemişti.

Böylece 1962-1070 döneminde zaman zaman tartışılan ve kendisi gibi düşünmeyen siyasi partileri ve gazetecileri yeni bir darbeyle korkutan bildiri/beyanname tartışmaları sonuçsuz bir şekilde darbe geleneğinin bir parçası olarak Türk siyasi tarihindeki yerini almıştı.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Cumhuriyet Senatosu(CS) Tutanak Dergisi

Millet Meclisi (MM) Tutanak Dergisi

Resmi Gazete

Telif Eserler

Adalet Partisi. *1962 Büyük Kongresi*. Ankara: Orijinal Matbaa, 1974.

Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye*. Çeviren: Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayınları, 1996.

Akın, Bedii Faik. *İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci*. İstanbul: (Yayınevi yok) 1967.

Akyaz, Doğan. *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi, Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Aydın, Suavi, Yüksel Taşkın, *1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Bayar, Celal. *Kayseri Cezaevi Günlüğü*. Yayına Hazırlayan: Yücel Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Buğra, Tarık. "Ey Türk Gençliği Birinci Vazifen", *Yeni İstanbul*. 17 Ekim 1962.

Deniz, Osman. *Harbiyeli Aldanmaz*. Hazırlayan: Yasemin Bradley. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, 2018.

Evliyaoğlu, Gökhan. "Hükümet Vazifesini Yapmalıdır", *Yeni İstanbul*. 17 Ekim 1962.

Evliyaoğlu, Gökhan. "Türkiye'deki Kastro'ların Oyunlarına Son Veriniz", *Yeni İstanbul*. 26 Ekim 1962.

Evliyaoğlu, Gökhan. "MDO'dan Korkmuyoruz", *Yeni İstanbul*. 07 Kasım 1962.

Hale, William. *Türkiye'de Ordu ve Siyaset, 1789'dan Günümüze*. İstanbul: Hil Yayınları, 1996.

Kalpakçıoğlu, Özdemir. *İkinci Cumhuriyetin 3 Başbakanı ve Olaylar*, 2. Kitap. Ankara: Nüve Matbaası 1968.

Kayalı, Kurtuluş. *Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Örtülü, Erdoğan. *3 İhtilalin Hikâyesi, 13 Kasım, 22 Şubat, 21 Mayıs*. 4. Baskı, Konya: Milli Ülkü Yayınevi, 1977.

Özgişi, Tunca. *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 153, 2012.

Sakallıoğlu, Ümit Cizre. *AP-Ordu İlişkileri, Bir İnkilemin Anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Tuğluoğlu, Fatih. "İdamların Yıldönümü ve AP Genel Merkezinin Tahrip Edilmesi 1962", *History Studies*, 12/6, Aralık 2020.

Turan, İlhan. *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1961-1965*. Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2004.

Yalansız, Nedim. *Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri 1962-2002*. İstanbul: Büke Kitapları, 2006.

Yalman, Ahmet Emin. "Zor Geçitten Selamete", *Hürvatan*. 14 Ekim 1962.

Yalman, Ahmet Emin. "Çarpışan Cereyanlar", *Hürvatan*. 17 Ekim 1962.

Yavi, Ersal. *İhtilalci Subaylar, Türk Ordusu İçindeki Gizli İhtilal Örgütleri*, 2. Kitap, İzmir: Yazıcı Yayınevi, 2003.

Sürekli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Dünya

Hakikati Tasvir

Hürvatan

Milliyet

Tercüman

Yeni İstanbul

Zafer

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 473-485.

Geliş/Received: 08.02.2022

Kabul/Accepted: 05.04.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1070347

(Araştırma Makalesi/Research Article)

SOL-KEMALİZMİN TASFİYESİ: 12 EYLÜL'ÜN ATATÜRKÇÜLÜĞÜ VE KÖKENLERİ LIQUIDATION OF LEFT-KEMALISM: 12 SEPTEMBER'S ATATURKISM AND ITS ORIGINS

ONUR ALP YILMAZ*

ÖZ

Türkiye siyasetinde Atatürk son derece ikna edici bir meşruiyet yaratma kaynağı olduğu için hemen her siyasi hareket kendisine Atatürk üzerinden meşruiyet sağlama arayışındadır. Uzun yıllar Türkiye'de meşruiyet merkezi Atatürk üzerinden şekillendiğinden, Atatürk'ün sözleri, devrimleri, ilkeleri ve pratiklerini çağın gereğine göre yorumlama iddiasıyla sağdan da soldan da çeşitli hareketler ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Türkiye'de demokrasiye anti-demokratik yollarla müdahale niteliği taşıyan askeri darbelerin de meşruiyet araçları "Atatürkçülüğü koruma" söylemi olmuştur. Ancak bu meşruiyetle birlikte her darbe yönetimi zihnindeki devlet tasavvurunu kendi Atatürkçülük yorumuyla ortaya koymuştur. Öyle ki, Atatürk'ün kurduğu kurumları kapatan ve sol-Kemalistleri bu yolla kurumlardan bertaraf eden 12 Eylül Cuntası da tüm bunları Atatürkçülük üzerinden meşrulaştırmış ve daha edilgen bir toplum yaratarak, bu toplumu tartışılmaz bir üst ideoloji olarak kurgulamaya çalıştığı ve yoğun şekilde sembollerle desteklenen Atatürkçülük etrafında kenetlenmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu makale, hem 12 Eylül yönetiminin hangi açılardan ve hangi sebeplerle Türk-İslam Sentezinin taşıyıcısı olan Aydınlar Ocağı'yla örtüştüğünü hem de bu örtüşmenin 12 Eylül sonrasının Atatürkçülük yorumunda ne gibi bir etki sahibi olduğunu tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 12 Eylül Atatürkçülüğü, Aydınlar Ocağı, laiklik, Sol-Kemalizm, Türk-İslam Sentezi.

ABSTRACT

Since Atatürk is a very convincing source of legitimacy in Turkish politics, almost every political movement seeks to provide legitimacy through Atatürk. Since the center of legitimacy in Turkey has been shaped by Atatürk for many years, various movements from the right and the left have emerged with the claim of interpreting Atatürk's words, revolutions, principles and practices in accordance with contemporary necessities. In addition, the legitimacy tools of the military coups, which have the characteristics of intervening in democracy in Turkey with anti-democratic methods, have been the discourse of "protecting Kemalism". However, with this legitimacy, each coup administration revealed the ideal state in its mind with its own interpretation of Kemalism. So much so, that the 12 September Junta, which closed the institutions established by Atatürk and eliminated the left-Kemalists from these institutions in this way, legitimized all these through their interpretation of Kemalist principles and created a more passive society around Kemalism, which was heavily supported by symbols. Therefore, this article discusses both in which respects and for what reasons the September 12 regime overlapped with the Intellectuals Hearth, the founder of the Turkish-Islamic Synthesis, and what effect this overlap had on the post-September 12 Kemalism interpretation.

Keywords: Kemalism of September 12, Intellectuals' Club, Laicism, September 12, Turkish-Islamic Synthesis.

* Öğr. Gör. Dr., Işık Üniversitesi, Onuralp.yilmaz91@gmail.com, ORCID: [0000-0001-6158-7165](https://orcid.org/0000-0001-6158-7165).

Extended Abstract

One of the most important motivations of the 1980 Coup was to depoliticize the society and pull it off the streets and to initiate a period of economic-political stability. The left and workers' movement had constructed an alternative counter-culture in almost every aspect of life, however, the September 12 junta liquidated these movements and tried to manipulate the society. In this process, in which it liquidated the left and workers' movement that constructed an alternative counter-culture in almost every aspect of life, September 12 tried to manipulate the society. It tried to depoliticize the society with cultural policies, as a product of the Turkish-Islamic Synthesis produced by the nationalist-conservative elites. The content of Internationalist Kemalism, as a result of the cooperation with the Intellectuals Hearth, has turned into a "national" interpretation of Kemalism that was conceptualized with the Westernization process.

In this study, the cooperation of the state with the nationalist-conservative elites under the umbrella of anti-communism has been examined. Then, it was traced how the intellectual production based on the Turkish-Islamic Synthesis, which was made in this early period, found field of application in the regime built after September 12. To put it more clearly, firstly, the concept of secularism in the Republic was expressed, and then the change of this interpretation over time was traced in this study. The ruptures occurred by this interpretation after September 12 was also revealed in a similar way. In addition, while examining the place of anti-communism in the transformation of the interpretation of secularism, it was also discussed which political actors of the 1970s overlapped with the ideological formation of the Turkish-Islamic Synthesis of the Intellectuals Hearth. While the efforts of the Intellectuals Hearth to influence both politics and the state during the 1970s were conveyed through events, it was also emphasized that these efforts were welcomed by the state and politics before and especially after 12 September.

The organized left movement, which started to become organized in Turkey since the 1960s, was perceived as a "poison" by the state, and the antidote to this poison was a nationalism blended with Islam. While this understanding caused the emergence of new actors on the political scene, it also led to the acceptance of nationalist-conservative elites in the eyes of the state. According to the findings of this study, "domestic and national" Kemalism, which was put together with the Sunni-Islamic interpretation of Intellectuals Hearth, which set out to influence politics and the state in an organized manner in the 1970s, and as an alternative to Universal Kemalism, is an attempt to fill the spiritual void against communism. This attempt coincided with the pursuit of the state, which was trying to fill the spiritual void against communism. Another finding is that the elites of the Hearth, who were the synthesizers of the Synthesis, opened up an important space for themselves within the whole of the institutions that serve the "domestic and national" ideology of Kemalism, which claims to be above all the ideologies put forward after September 12. Because just like the Synthesisists' interpretations of secularism and Kemalism, actors of the September 12 regime did not find a conflict between the symbols of Sunni-Islam and laicism, and regarded this emerging spiritual void as a part of the "national culture and values" they wanted to fill. Another claim of this study is that the Synthesisists and actors of the September 12 regime agree on the point of view of the Kurdish issue. While both groups rejected the empirical fact about the existence of the Kurds, the Synthesisists made an intense effort to prove the "Turkishness of the Kurds". On the one hand, the actors of the September 12 regime overlapped with the Kemalist period's stance that rejected the Kurdish reality, on the other hand, they differed from the laicism understanding of that period with the idea of using Islam as a tie against ethnic separatism.

Giriş

1980 Darbesi'nin en önemli amaçlarından biri, toplumu depolitize ederek sokaktan çekmek ve bir ekonomik-siyasi istikrar dönemi başlatmaktır. Bu yüzden, toplumun ideolojik ayrılıklar üzerinden çatışma içine girdiği düzen, hukuki uygulamalarla tasfiye edilmiştir. Askeri yönetime göre, Anayasa devleti yönetmeye "bol gelmiş"ti. Evren, 30 Ağustos'un 60. yılı sebebiyle gittiği Afyon'da yaptığı konuşmada şöyle demiştir: "Biz hiçbir zaman, hiçbir yerde 'Yeni Anayasa 1961 Anayasası'ndan daha fazla özgürlükler getirecek' demedik. 1961 Anayasası bize bol geldi. 12 Eylül'e bu bolluk içinde oynaya oynaya geldik."¹ Orgeneral Evren'in konuşmasının özgürlük karşıtı söyleminin ruhu, karşı propaganda yapmanın pratikte neredeyse yasaklandığı bir sürecin ardından, 7 Kasım

¹ Cumhuriyet, 30 Ağustos 1982.

1982 tarihinde oylanan referandumda halktan %91,4 destek alarak kabul edilen 1982 Anayasası'na da olduğu gibi yansımıştır.

Anayasa Profesörü Bülent Tanör'e göre, 1982 Anayasası bir yandan düşünce ve ifade özgürlüğü, bilim ve sanat özgürlüğü, basın özgürlüğü gibi bireysel özgürlükleri ciddi şekilde sınırlamaya tabî tutarken, kolektif haklar konusunda daha da sınırlayıcı davrandığından bahsetmiştir.² 12 Eylül öncesinin işçi örgütlülüğü, hem sola stabil bir taban kazandırmış hem de işçi direnişlerine sebep olmuştur. 12 Eylül, neredeyse hayatın her alanında alternatif bir karşı-kültür kurgulayan sol ve işçi hareketini tasfiye ettiği bu süreçte, depolitize etmeye çalıştığı toplumu milliyetçi-muhafazakâr seçkinlerin ürettiği Türk-İslam Sentezinin bir ürünü olan kültür politikalarıyla manipüle etmeye çalışmıştır. Vitrinde Atatürkçülük olsa da içeriği değişmiştir. Başka bir ifadeyle, bir Batılılaşma ideolojisi olan Kemalizmin içeriği, Aydınlar Ocağı'yla yapılan işbirliğinin de bir sonucu olarak, Batılılaşma süreciyle hesaplaşan bir "millî" Atatürkçülük yorumuna dönüşmüştür. Atatürkçülüğün bu yeni yorumu, hem önceki yorumlardan farklı olduğu için hem de bu dönemde resmî Atatürkçülük ve Atatürkçü aydınlar arasında bir gerileme sebep olduğu için incelenmeye değerdir.

Her ne kadar bugüne kadar 12 Eylül rejiminin Atatürkçülük yorumuna değinen Taşkın³ ve Akyaz⁴ gibi yazarların çalışmaları olsa da bunlar, 12 Eylül Atatürkçülüğünün kökenlerini detaylı olarak tartışmamakta ve dolayısıyla 27 Mayıs'tan itibaren örgütlenen, devleti düşünsel alanda etkisi altına almaya çalışan Aydınlar Ocağı ile ordunun çıkarlarının geçmişten 12 Eylül'e kadar nerelerde örtüştüğünden bahsetmemektedir. Bunun yanında Aydınlar Ocağı'yla devletin hangi çerçevede uzlaştığını ve Aydınlar Ocağı'nın orduyu etkileme kapasitesinden bahseden Yurttaş Özcan⁵ gibi yazarların çalışmaları olmakla beraber, bu çalışmalar da 12 Eylül sonrasının tüm ideolojileri ikame etme iddiasındaki bir üst ideoloji olan 12 Eylül Atatürkçülüğüne odaklanmak yerine, Aydınlar Ocağı'nın tarihçesine odaklanmaktadır. Bunlarla beraber, Türkiye'de farklı görüşlerin laiklik yorumuna ve genel olarak Türkiye'de laiklik anlayışının dönüşümüne odaklanan Mert⁶ gibi yazarların çalışmaları olsa da bunlar, tarihsel bir anlatı niteliği taşımış ve ana odak noktaları 12 Eylül Darbesinin anti-komünizm çerçevesinde Aydınlar Ocağı'nın Türk-İslam Senteziyle nasıl yakınlaştığı olmamıştır.

Bu çalışmada, devletin milliyetçi-muhafazakâr seçkinlerle anti-komünizm şemsiyesi altında yaptığı iş ve güç birliği incelendikten sonra, bu yıllarda yapılan üretimin nasıl 12 Eylül sonrasında inşa edilen rejimde uygulama sahası bulduğu incelenmiştir. Daha açık bir ifadeyle bu çalışmada, ilk olarak Cumhuriyetin laiklik anlayışının ne olduğu ifade edilirken, ardından ise bu yorumun zaman içindeki değişimin izi sürülmüştür. 12 Eylül'den sonra bu yorumun yaşadığı kırılma da yine benzer şekilde gözler önüne serilmiştir. Ayrıca anti-komünizmin laiklik yorumunun dönüşümündeki yeri incelenirken, Aydınlar Ocağı'nın Türk-İslam Sentezinin 1970'lerin hangi siyasi aktörlerinin ideolojik formasyonu ile örtüştüğü de tartışılmıştır. Aydınlar Ocağı'nın 1970'ler boyunca hem siyaseti hem de devleti etkileme uğraşları da olaylar üzerinden aktarılırken, bu uğraşların devlet ve siyaset tarafından 12 Eylül öncesinde ve özellikle 12 Eylül sonrasında hangi nedenlerle karşılık bulunduğu da vurgulanmıştır.

12 Eylül Öncesinde Anti-Komünizm, Din Politikası ve Türk-İslam Sentezi

Cumhuriyetin kuruluşunun ardından kurucular, Batı'nın yaşadığı modernleşme sürecini normatif ve lineer bir süreç olarak değerlendirerek, Türkiye toplumunu kendi özgül modeli çerçevesinde modernleştirme gayesi gütmüşlerdir. Bu modernleşme hareketinin varmaya çalıştığı hedef, iktisadi alanda sanayileşme, kültürel alanda yurttaşlık bilincine sahip bireyler ve milli egemenliğe dayanan bir dayanışmacı demokratikleşme ideali olmuştur.⁷ Cumhuriyet devriminin bu modernleşme tasarısının temelinde aslında toplumu ıslah fikriyle simbiyoz içindeki bir medenileşme projesi yatmaktadır. Bu projenin temel dayanağıysa laiklik olmuştur.⁸ Osmanlı'nın

² Bülent Tanör, *İki Anayasa: 1961-1982*, İstanbul: Beta, 1986, 138-141.

³ Yüksel Taşkın, "Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C.III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İstanbul: İletişim, 2009.

⁴ Doğan Akyaz, "Ordu ve Resmî Atatürkçülük", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C.III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İstanbul: İletişim, 2009.

⁵ Fatma Yurttaş Özcan, "27 Mayıs Sonrası, Milliyetçi muhafazakâr Aydınların Örgütlenme Çabaları ve Siyasal Gelişmeler Üzerindeki Etkileri: Aydınlar Ocağı", *Muhafazakar Düşünce*, 40 (2014).

⁶ Nuray Mert, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C.III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İstanbul: İletişim, 2009.

⁷ Levent Köker, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C.III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İstanbul: İletişim, 2009, 99.

⁸ Nuray Mert, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik...", 198.

yıkıntısı içinden doğan Cumhuriyet, 1930'a kadar iki çok partili hayata geçiş denemesinin ve bu deneyimler sırasında yaşananların ardından otoriter bir rejime yönelmiştir. Bunun nedeni, yönetici kadronun, "medenileşmek" amacıyla yapılan devrimlerin arzu edilen karşılığı bulmadığı konusunda bir fikir birliğine varmaları olmuştur. Bunun sonucunda çok partili yaşam ideali terk edilip, bunun yerine bir şeflik rejimi tesis edilmiştir. Şeflik rejiminin Osmanlı'nın yıkıntısı içinden bir Cumhuriyet çıkartan Atatürk'ün üzerinde şekillenmesi, Atatürk'e duyulan derin saygı dolayısıyla rıza üretilmediği durumlarda dahi potansiyel karşı çıkışları minimize etmiştir.⁹ Bu durum, Kemalizmin modernleşme projesinin nihai hedefleri arasında yer alan demokratikleşmeyle bir paradoks noktasına işaret ediyor gibi görünse de, aslında milli iradeyi kullanma açısından aydınlanmamışlara aydınlanmışların "vasi tayin edilmesi" olarak algılanmıştır.¹⁰ Bu yolla, asırlar boyu dini değerlere kutsiyet atfederek örgütlenen kitlenin karşısına, milli bir kutsiyet aracı olarak Atatürk figürü çıkartılmıştır. Timur'un ifadesiyle, "Bu dünyevi kutsallık, karizmatik bir liderin kişiliğinde, çağdaş zihniyet, akılcılık ve bilimle buluşmaya açıldı."¹¹ Başka bir ifadeyle, yüzyıllarca dinle endoktrine edilen bir toplumu, Atatürk'ün şahsiyetinde oluşan kutsiyet aracılığıyla dünyevileştiren ve bu vasıta üzerinden de bilime yönlendirilen bir toplum tahayyül edilmiştir. Bunun nedeni, Atatürk ve neslinin Rousseau'nun günü gelmeden, kolektif bir şuur yaratılmadan halka yetkiyi teslim etmenin devrim sürecini bir daha geri dönülmez şekilde yıkacağı ve bunun da toplum için bir intihar olacağıyla ilgili düşüncesinden etkilenmeleridir.¹²

Atatürk'ün ölümünün ardından onun karizmatik şahsiyeti üzerinde inşa edilen şeflik, İsmet İnönü'yle ikame edilmiş, ancak İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'nin Batı Blokuna dâhil olmasıyla beraber çok partili hayata geçişin yaşanmasıyla bu rol ortadan kalkmıştır. Çok partili hayata geçişin ardından, Kemalist modernleşme idealiyle demokratikleşme ideali arasında bir paradoks doğmuştur. Bu paradoks, modernleşmeyi Batılılaşmakla ya da başka bir ifadeyle Batı'nın iktisadi, kültürel ve siyasal düzeyine erişmekle bir tutan Kemalist model ve Batılı liberal demokratik model arasında ortaya çıkmıştır. Asker-sivil kadrolar, Batılı tarzda bir demokrasi yerine, kitlelerin rejimin Batılılaşma istikrarını bozabileceği endişesinden hareketle, pozitivizminden ve Ziya Gökalp'in solidarizmden mülhem bir istikrar vurgusuyla Kemalist sınırları mutlak olarak kabul eden, limiti baştan belli demokrasi tesis etmişlerdir.¹³ Dolayısıyla bu demokratik anlayış, Batılı anlamda liberal demokratik olmaktan çok; solidarist-demokratik bir model olarak ortaya çıkmıştır.

1940'ların sonuna gelindiğinde CHP, çok partili rejime adaptasyon ve tek partili rejimin sağladığı konfor alanından çıkışın bir parçası olarak İmam-Hatip kursları ve bir de İlahiyat Fakültesi açmıştır. 1950'lerdeki iktidar döneminde DP, kendine has bir laiklik yorumu üretmek zorunda kalmıştır. Bu laiklik anlayışı Frankofon anlayışın yerine Anglo-Sakson anlayışı gündeme getirmiştir. Bu anlayış, devletin dini alanı kontrol etme arzusunu sınırlandırma yoluyla inanç hürriyetini vurgulamış ve dini, milli kimliğin ayrılmaz bir bileşeni olarak yorumlamıştır. Başka bir ifadeyle, bu anlayışla laiklikten sekülerizme geçilmiştir.¹⁴ DP döneminde temelleri atılan bu anlayışın pratikteki yansıması, İmam-Hatip kurslarının okula dönüştürülmesi ve İmam-Hatip Yaptırma ve Yaşatma Dernekleri yoluyla kısa sürede ülke çapına yayılması olmuştur.¹⁵ Bu yayılmanın sonucunda, Cumhuriyetin Batılı değerlerin peşinden giden aydın projesine alternatif bir aydın grubu oluşmaya başlamıştır. Aslında çok partili hayatın ardından, Türkiye'nin laiklik politikasını gevşetmesinin en önemli nedenlerinden biri de dini ve milliyetçiliği anti-komünist propaganda için araçsallaştırılması düşüncesi olmuştur.¹⁶

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan konjonktürde Batı kapitalist bloğunun yanında yer alınca anti-komünizm, bir nevi bu tercihin tarihsel zorunluluğu olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü bu dönem komünizm topyekûn olarak Batı-kapitalist bloğunun en güçlü düşmanı olarak algılanmış ve engellenmesi için her türlü araç kullanılmıştır. Nitekim ABD için Türkiye'nin hem Doğu Akdeniz'de konumu hem de Rusya'ya tarihsel olarak "düşman" oluşunun yanında, anti-komünist ve anti-monarşist yapısı da bu dönemde Amerikan yardımlarının katlanarak devam etmesi bağlamında önemli bir yer tutmuştur.¹⁷ Türkiye, bu dönemde henüz kitleleşmiş bir

⁹ Hasan Ünder, "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C.III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekin, İstanbul: İletişim, 2009, 143-144.

¹⁰ Mert, "Cumhuriyet Türkiye'sinde", 201.

¹¹ Taner Timur, *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul: Yordam, 2012, 176.

¹² J.J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, 41-42.

¹³ Köker, "Kemalizm/Atatürkçülük", 107.

¹⁴ Mert, Cumhuriyet Türkiye'sinde, 208.

¹⁵ Beşir Ayvazoğlu, "Türkiye'de Sağcı Olmak", *Türkiye Günlüğü*, 16 (Güz 1991), 34.

¹⁶ Fatih Yaşlı, *Türkçü Faşizmden Türk İslam Ülküsüne*, İstanbul: Yordam, 2020, 169.

¹⁷ ABD Kongresindeki bir tartışma için bkz. Cumhuriyet, 12 Ekim 1951.

sol hareket olmamasına karşın bu yardımlardan daha fazla pay alabilmek için, en azından sosyalist mücadelenin güçlü olduğu Yunanistan kadar pay alabilmek için, komünist tehdit algısını sürekli olarak güçlü tutmaya çalışmıştır.¹⁸ Türkiye’de komünist tehdit algısını sürekli olarak aktif tutmaya çalışan isimlerin başında gelen Celal Bayar’ın DP’sinin iktidar yıllarındaysa din ve komünizm arasındaki bu karşıtlık ilişkisi daha da işlevsel bir hâl almış ve seçmeli olarak okutulan din dersleri aşamalı olarak ilköğretimin zorunlu müfredatına dâhil edilmiştir.¹⁹ 1960’tan sonra Türkiye’de sol hareketin ivme kazanmaya başlamasının ardından dinin komünizmin panzehri olduğuna dair algı, tüm sağ kanatta karşılık bulmuş ve DP geleneğinin temsilcisi olan Adalet Partisi’nin (AP) 271 senatör ve milletvekili, Mehmet Ateşoğlu’nun liderliğinde Milli Eğitim Bakanlığı’na liselerde de din dersi okutulması için bir muhtıra vermişlerdir.²⁰ Lise 1 ve Lise 2. sınıflara din dersinin konulmasıyla sonuçlanan bu muhtıranın sebebini açıklarken Ateşoğlu’nun kullandığı ifadeler, sağın anti-komünist mücadelede dine verdiği önemi gösterir niteliktedir: “*Türk çocuklarına (...) Türklük ve İslamlık imanı telkin etmek ve böylece solculuğu etkisiz hâle getirmek.*”²¹

1974 başında kurulan ve yaklaşık 10 ay kadar süren CHP-MSP koalisyonu dönemindeyse, MSP’nin koalisyon protokolüne eklettiği bir önkoşulun sonucu olarak bütün derece ve sınıflara din bilgisi öğretmenleri tarafından okutulmak üzere haftada bir saat olacak şekilde zorunlu ahlak bilgisi dersi müfredata eklenmiştir. Bu dolaylı yöntemle, din dersi zımnî de olsa zorunlu hâle getirilmiştir.²²

10 yıllık DP iktidarının 27 Mayıs Darbesiyle sona ermesinin ardından siyaset sahnesinde bunlar yaşanırken, Kemalizmin aydın projesine karşı çıkan milliyetçi-muhafazakâr seçkinler başlarda bir karamsarlığa bürünmüşlerdir. Onlara göre bu dönem yaşananlar “bir çöküntü” ve “bir yara”dır.²³ Özellikle Doğan Avcıoğlu’nun liderliğinde örgütlenen sol-Kemalist YÖN Hareketi ve bu hareketin liderlerinin anayasa yapım sürecine dâhil edilmeleri, sistemin tekrar dışına itildiklerini düşündükleri bu dönemde başta bilim çevresindekiler olmak üzere milliyetçi- muhafazakârları harekete geçirmiştir.²⁴ Bu milliyetçi muhafazakâr seçkinler, bir yandan örgütlenme yoluyla siyaseti etkileme çabasına girişmişken, diğer yandan da üniversite öğrencileriyle konferanslar ve toplantılar aracılığıyla bir araya gelerek sürdürülebilir bir tabana hitap etmeye çalışmışlardır.²⁵ Yaşlı’nın beyanıyla, “sol hegemonyaya bir karşı-hegemonyayla cevap verme” amacıyla bir örgütlenme arayışına girmişlerdir.²⁶ Milliyetçi-muhafazakâr seçkinlerin ilk örgütlenme yeri Aydınlar Kulübü olmuştur. Kulüp, Süleyman Yalçın, Ayhan Songar, Kemalettin Erbakan²⁷ ve Faruk Kadri Timurtaş gibi Necip Fazıl Kısakürek’in takipçileri tarafından kurulur. Nitekim kulübün isim babası da Necip Fazıl Kısakürek’tir.²⁸ Kulüp, yaklaşık dört yıllık faaliyet döneminde Nihal Atsız’dan Necip Fazıl’a kadar uzanan bir geniş skalada milliyetçi, muhafazakâr ve milliyetçi-muhafazakâr seçkinlerin fikirlerini çeşitli vasıtalarla paylaştığı bir platform olmuştur.²⁹ Kulübün 1965’te faaliyetini sonlandırmasının ardından milliyetçi-muhafazakâr seçkinler, Milli Türk Talebe Birliği’nin organize ettiği 1967 ve 1969 tarihli Birinci ve İkinci Milliyetçiler Kurultayı’nda bir araya gelmişlerdir.

¹⁸ Bunlara örnek olarak, Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi’ndeki yalnızca 8 öğrencinin dahi Meclis’te “komünizm tehdidinin” yükselmesi olarak algılanıp tartışılması (Cumhuriyet, 3 Haziran 1948; Behice Boran, Pertev Naili Boratav ve Niyazi Berkes’in yıllar yılı Atsız vb. Türkçüler tarafından hedef gösterilmesinin ardından yaşanan nümayişler sonrası DTCF’deki görevlerinden alınmaları (Gökhan Atılğan, *Behice Boran*, İstanbul: Yordam 2007, 115-116); Hatta bu isimleri görev atayan Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel’in komünizmin Türkiye’deki banisi (kurucusu) olduğuna kadar varacak iddiaların ortaya atılması (Cumhuriyet, 25 Temmuz 1947) gösterilebilir.

¹⁹ Bu yıllarda dersi seçmek isteyenlerin dilekçe verme uygulaması terse çevrilerek, almak istemeyenlerin dilekçe vermesi zorunlu hâle getirilmiştir (Fatih Yaşlı, *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus: Yeni Türkiye Üzerine Tezler*, İstanbul: Yordam, 2020, 73.)

²⁰ Cumhuriyet, 13 Haziran 1967.

²¹ Yaşlı, *AKP, Cemaat*, 73.

²² Yaşlı, *AKP, Cemaat*, 74.

²³ Bu ifadeler Fatma Yurttaş Özcan’ın sırasıyla Süleyman Yalçın ve Metin Eriş’le yaptığı özel görüşmelerden alıntıdır. Bkz. Fatma Yurttaş Özcan, “27 Mayıs Sonrası, Milliyetçi muhafazakâr Aydınların Örgütlenme Çabaları ve Siyasal Gelişmeler Üzerindeki Etkileri: Aydınlar Ocağı”, *Muhafazakar Düşünce*, 40 (2014), 116.

²⁴ Yurttaş Özcan, “27 Mayıs Sonrası, Milliyetçi muhafazakâr”, 109-111.

²⁵ Yurttaş Özcan, “27 Mayıs Sonrası, Milliyetçi muhafazakâr”, 112.

²⁶ Yaşlı, *AKP, Cemaat...*, 85.

²⁷ Necmettin Erbakan’ın kardeşi.

²⁸ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism: Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity*, Michigan: The University of Utah Press, 2016, 180-181.

²⁹ Yurttaş Özcan, “27 Mayıs Sonrası, Milliyetçi muhafazakâr”, 112.

Kurultayların başkanlığını, ilerleyen yıllarda Türk-İslam sentezinin baş-harmanlayıcısı da olacak olan İbrahim Kafesoğlu yapmış ve ilerleyen satırlarda anlatılan Aydınlar Ocağı'nın temelleri bu kurultaylarda atılmıştır.³⁰

Türk-İslam Sentezi aslında bu seçkinler ve devlet için pragmatik bir anlam taşımıştır. Kafesoğlu, 1944'ün meşhur Turancılar Davası'nın sanıklarından olan Zeki Velidi Togan'ın öğrencisi olması sebebiyle bir dönem Turancı akımın etkisinde kalmıştır. Zamanla onun Türk-İslam "yekvücut"luğuna meyletmesinin sebebi, Turancılığın dünyevi milliyetçi anlayışının anti-komünist mücadelede yeterli olamayacağına yönelik taşıdığı inanç olmuştur. Aslında bu kurgusal, kitabi ve fazla dünyevi milliyetçilik yerine Kafesoğlu'nun aradığı şey halk kütlesiyle daha rahat bütünleşebilecek bir İslami-milliyetçilik yorumu olmuştur.³¹ Bu pragmatik sentezin geliştirilme merkezi, DP'nin iktidar olduğu günün yıldınoümüne atıfla 14 Mayıs 1970'te kurulan Aydınlar Ocağı olmuştur. Ocağın kurucuları arasında Nihat Sami Banarlı, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İbrahim Kafesoğlu, Süleyman Yalçın, Ayhan Songar ve Salih Tuğ gibi milliyetçi-muhafazakâr camianın önemli isimleri yer almıştır.³² Kafesoğlu'nun 1970'lerin başına kadar benimsediği Türkçülük-Turancılık, Aydınlar Ocağı'yla beraber kabuk değıştirmiş ve Kafesoğlu tarafından 1972'de bizzat ve ilk defa telaffuz edildiğı şekliyle Türk-İslam Sentezine dönüşmüştür.³³

Kendisini "siyaset-üstü" bir noktada konumlandırmak isteyen Aydınlar Ocağı'nın bu sentezi aslında o günün sağ siyasi aktörlerinin de ihtiyaçlarıyla denk düşmüştür. Örgütlü solun günden güne güç kazandığı bugünlerde Türkiye'de sağ hareketin bir ideolojik yenilik ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Yaşlı'nın ifadesiyle, "Antikomünist mücadele için paramiliter bir gücün sahneye çıkmasına karar verildiğinde, bu gücün tabanını oluşturacak olan, çoğu taşra kökenli gencin ve bu gücü maddi anlamda destekleyecek eşrafın mobilize edilmesi için dinden daha iyi bir araç bulunamazdı." Nitekim bu dönemde, bir yandan Milli Görüş hareketi partileşmiş, diğeryandan da MHP (Milliyetçi Hareket Partisi), 1969 Adana Kongresi'nin, "Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslüman" sloganıyla özdeşleşen biçimde İslam artık parti söyleminin merkezine oturmuş ve Türk-İslam Sentezine, Aydınlar Ocağı henüz sentezin adını koymadan önce meyletmiştir. Bu kongrede Atsız grubu tasfiye edilmiş ve Türkeş, Türk-İslam Sentezinin açık ifadesi sayılabilecek şu konuşmayı yapmıştır: "İslam imanı ve fazileti, Türklük şuur ve gururu, Türk harsı (kültürü) ile XXI. yüzyıl medeniyeti feza, atom, elektrik çağının yeni Müslüman Türk medeniyeti, davamız budur. Bu gaye ile iktidara talibiz."³⁴

MHP'nin gayri resmî olarak oluşturduğu komandolarına komünizme karşı şahadet vaadi ve komünizme karşı cihada çağrı yapabilmesi, onlara büyük bir konfor alanı yaratmıştır. Ayrıca, 1960'tan sonra partilerin, çeperde bulunan ocak-bucak teşkilatlarının kapatılmasıyla 1967'den itibaren 45 bölgede örgütlenen illegal ülkücü komando kampları taşralı, Sünni, muhafazakâr, alt-orta sınıfın politize olabildiğı tek yer olmuştur. Ecevit'in "nice ergin köylü, artık siyaset dışında kalacaktır"³⁵ şeklinde yorumladığı ocak-bucak teşkilatlanmalarının yasaklanmasının sonucu, bu tür illegal paramiliter örgütlenmelerin taban kazanması şeklinde tezahür etmiştir. Son tahlilde, MSP (Milli Selamet Partisi), İslam'ın; MHP'ye Türklüğün baskın olduğu bir söylem içinde Türk-İslam Sentezine zaten meyletmişlerdir.³⁶

Bu dönemin bir diğery sonucu da milliyetçi-muhafazakâr camiada zaten var olan CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) karşıtlığının anti-komünizm üzerinden yeniden kurgulanması olmuştur. Aslında anti-komünizmin sol yorumu olarak kurgulanan ortanın solu hareketi, milliyetçi-muhafazakâr seçkinler tarafından komünizmle eş tutulmuştur. Nitekim onlara göre, CHP'nin öncüsü olduğu modernleşme hareketi Türkiye'de "sapık ideolojilerin" filizlenmesinin ana sebebi olmuştur. Necip Fazıl'a göre, bu "sapıklıklar", CHP'nin açtığı yol, "haşhaşından zakkumuna kadar zehirli otlar yüzünden meydana gelmiştir." Necip Fazıl ayrıca, 1970'lerde CHP'nin yeniden iktidar olmasına ve CHP'nin kapatılmamasına da öfkesini püskürmüştür. O, milli felaket olarak algıladığı sol dalgayı CHP'ye ciro etmiş ve sağın tarihsel blokunun bilinçaltına uygun şekilde yaptığı, "İşçi ile işverenden hangisinin mazlum ve hangisinin zalim olduğunun tayinine imkân" bırakılmaması şeklindeki yorumuyla da sorumluluğunu CHP'nin tarihsel rotasına ve 1970'lerdeki sol vizyonunun sırtına yüklemiştir.³⁷

³⁰ Yaşlı, *AKP, Cemaat...*, 86.

³¹ Yaşlı, *AKP, Cemaat...*, 87.

³² Yurttaş Özcan, "27 Mayıs Sonrası, Milliyetçi muhafazakâr", 115.

³³ Kemal Can ve Tanıl Bora, *Devlet, Ocak, Dergah: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul: İletişim, 2000, 170.

³⁴ Fatih Yaşlı, *Antikomünizm, Ülkücü Hareket, Türkeş*, İstanbul: Yordam, 2019, 216.

³⁵ Bülent Ecevit, "Politikasız Demokrasi", *Ulus*, 7 Temmuz 1960.

³⁶ Bora ve Can, *Devlet, Ocak, Dergah*, 161.

³⁷ Yaşlı, *Türkçü Faşizmden*, 106.

İşte Aydınlar Ocağı tam da böyle bir dönemde, Necip Fazıl gibi Cumhuriyet'in kurucu değerleri ve ilkelerine eleştirel olarak bakan isimlerden beslenip, bu düzlemde kendilerine rota çizen MHP-MSP gibi hareketlerin sentezlerini resmî ideolojiyle barıştırma uğraşının bir sonucu olarak Türk-İslam Sentezini geliştirmiştir. Sentez, daha ziyade MHP'nin otoriter-bürokratik devlet tasavvuruna yakın görülebilir. Nitekim Abdürrahman Dilipak bu nedenle, bu sentezi "Kemalizm-İslam sentezi" olarak tanımlamıştır.³⁸ Ancak Dilipak'ın iddiasının aksine, gerçekte bu sentezin, Kemalist modernleşmeciliğin evrenselciliğine antitez olarak üretilmiş "yerli ve milli" bir "Atatürkçü-İslam" sentezi olduğu söylenebilir.

Aydınlar Ocağı, 1970'lerin tamamını kapsayan bir süreçte sosyalist örgütlü mücadele ve entelektüel hegemonyaya karşı, iktidarları etkilemeye ve sağ bloku bütünleştirmeye dayanan bir karşı-hegemonya kurgulayarak milliyetçi-muhafazakâr bir nesil yaratma projesine hizmet etmiştir.³⁹ Bu proje, devletin anti-komünist mücadelesiyle örtüşmüş ve laik devlet söyleminin komünizmle mücadelede yeterli görünmemesinin sonucunda milliyetçi- muhafazakârlığa duyduğu ihtiyaçla üst üste gelmiştir. Devlet için bunun ilk anlamı komünizmle mücadeleyle, diğer anlamıysa milliyetçi-muhafazakâr seçkinlerin komünizme karşı mücadele çağrısını cihad üzerinden tanımlaması yoluyla laik devlet düzenine yönelebilecek tepkileri "komünizm tehdidine" kanalize etmek olmuştur.⁴⁰ Ancak uzun vadede Sovyet Blokunun çökmesiyle ve "komünizm tehdidi"nin ortadan kalkmasıyla beraber, pozitivist-materyalist unsurlardan arınmış, İslamcı öğretiyi yetişmiş nesillerin hem devlet kadrolarındaki yerleşikliği hem de güçlü bir toplumsal taban kazanmaları sonucunda bu tepkiler, doğrudan laik devlet düzenine yönelmeye başlamıştır. Necip Fazıl, bu yeni durumu kendi mücadelesi açısından yorumlarken, "surdaki delik" metaforuna gönderme yaparak, deliğin açıldığını ifade etmiştir.⁴¹ Aslında bu grubun fark ettiği olgu, milliyetçi- muhafazakârlığın Türkiye modernleşmesinin kaçınılmaz bir sonucu olarak dışlanmasının makûs bir kader olmadığını ve devleti kim ele geçirirse ona hizmet edeceği gerçeğini görmeleri olmuştur. Devletin, Ocaklıların ideolojik formasyonuna duydukları ihtiyaç ve hoşgörüyü Ocağın eski Başkanlarından Osman Yalçın'ın yıllar sonra bir dergiye verdiği söyleşide Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a yaptıkları ziyareti anlattığı şu kesitte bulmak mümkündür:

"Benim doçent olduğum o sıkıntılı günler. Aydınlar Ocağı'ndan on, on bir kişilik bir grup olarak Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ı Florya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde ziyaret ettik. Üniversitelerde ne olup bittiğini anlattık kendilerine, bir cümlesi halen hafızamda tazeliğini koruyor: 'Yahu neredesiniz siz? Sizin gibi gençler var mı üniversitede? Siz niye çıkmadınız şimdiye kadar? Ben Müslüman bir ailenin çocuğuyum. Ama şimdi Cuma namazına gitmeye korkuyorum.'⁴²

Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın bu "korkusu" 1980 sonrası dönemde yıkılmış ve devleti en üst makamda temsil edenler, bir yandan dini sembollere sıkça başvurmaya başlamış, diğer yandan da ibadetlerini kamusal alanda açık şekilde gerçekleştirmişlerdir. Ocaklı aktörler, asıl rollerini 12 Eylül'den sonra oynamış olsalar da 1970'ler boyunca da birtakım önemli siyasi gelişmelerde aktif rol oynadıkları görülmüştür. Ocaklıların ideolojik formasyonlarında önemli bir yer tutan Yalçın'ın ifadesiyle onların nesline "İslam'ın özünü öğreten"⁴³ Necip Fazıl'ın CHP karşıtlığına paralel olarak, 1973 seçimlerinden sonra ortaya çıkan koalisyon tablosu içinde CHP'nin büyük ortak olarak iktidar olmasını engellemek için ya da Ecevit'in üzerine oturan "Kıbrıs Fatih" imajını kullanarak erken seçime gidip seçimden olası bir tek başına iktidar zaferiyle çıkmasının önüne geçmek için CHP'yi dışarıda bırakan, sağ partilerden oluşan ve yalnızca 3 milletvekili olmasına karşın MHP'yi özellikle içine alan bir "Milli Koalisyon" kurulması doğrultusunda partiler arasında bir mekik diplomasisi yürütmüşlerdir. Bu doğrultuda 11 Kasım 1974 tarihinde Ortadoğu Gazetesi'nde bir de bildiri yayımlamış ve partileri sorumlu davranmaya davet etmişlerdir. Nitekim I. Milliyetçi Cephe hükümetinin güven oylaması yapılacağı gün aksi yönde oy verebilecek parlamenterleri ikna etmek amacıyla Meclis'te bulunmuşlar ve ikna turlarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca bu dönemde Ocaklı Nevzat Yalçın'ın İsmail Cem'in yerine TRT gibi dönemin görsel yayıncılık tekeli

³⁸ Bora ve Can, *Devlet, Ocak, Dergah*, 161-162.

³⁹ Yaşlı, *Türkçü Faşizmden*, 152.

⁴⁰ Yaşlı, *AKP, Cemaat*, 87.

⁴¹ Yaşlı, *AKP, Cemaat*, 88.

⁴² Akif Tan ve Ömer Çakkal, "Prof. Dr. Süleyman Yalçın: Devrin Edebiyatçıları Önce Öğretmenlerim, Sonra Hastalarım Oldu", *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 22 (2012), 98.

⁴³ Tan ve Çakkal, "Prof. Dr. Süleyman Yalçın", 99.

elinde bulunduran önemli bir kurumun başına atanması da Türk-İslam Sentezinin devlet katında görmeye başladığı teveccühü anlamak açısından ayrıca vurgulanmalıdır.⁴⁴

Özetle, devletin 1940'lardan itibaren pragmatik bir tercihin sonucu olarak benimsediği anti-komünizm, Türkiye'de 1960'lardan sonra örgütlü sol mücadelenin yükselişle pratik bir içeriğe bürünmüştür. Devletin dünyevi milliyetçilikle "komünist tehdidi" bertaraf edemeyeceğini anlaması üzerine, yeni bir "panzehir"e ihtiyaç duymuş ve duyulan bu ihtiyaç bir yandan siyaset sahnesindeki yeni aktörler tarafından, diğer yandan da Aydınlar Ocağı gibi alternatif seçkin örgütlenmeleri tarafından sağlanmıştır. Aydınlar Ocağı, asıl etkisini 1980'den sonra gösterecek olsa da devletle tanışma ve barışma bağlamında 1970'ler adeta bir *pretest* işlevi görmüş ve *posttest* evresi olarak nitelendirilebilecek 12 Eylül sonrası için "teşhis, tanı ve tedavi"lerini hazırladıkları bir evre olmuştur.

Aydınlar Ocağı, Türk-İslam Sentezi ve 12 Eylül'ün Atatürkçülük Anlayışı

12 Eylül'ün Atatürkçülüğü devletin yukarıdan aşağıya bir yöntemle (*top-down*) tasarladığı modernleşme tahayyülüne toplumun ileriye yahut "geriye" doğru bir direnç göstermesinin sonucunda ileriye dönük olan hareketleri yasaklarken, kendisi muhafazakâr bir tona bürünerek "geriye" doğru olanlara da geçmemeleri gereken bir sınır çizmek istemiştir. Bu bağlamda da 12 Eylül paşaları, Aydınlar Ocağı'nın seçkinleriyle örtüşmüşlerdir. Bu örtüşme, Atatürkçülüğe karşı Atatürkçülük ya da daha doğru bir ifadeyle, "yerli ve milli" Atatürkçülüğün evrensel olanı takip eden Kemalizme galip gelmesi gibi ilginç bir sonuca yol açmıştır. Başka bir ifadeyle, CHP'nin ve dolayısıyla Atatürk'ün tarihsel Batıcılığı, Marksist ideolojinin yayılmasına sebep olan ve Halkevleri ile de bu "zehirli" fikirleri çevreye yayan en temel düşman olarak algılanmıştır.⁴⁵ Nitekim sentezcilere göre, aslında komünizm bir haçlı dayatmasıdır ve Batıcılığın kaçınılmaz bir sonucudur. Sentezciler tarafından bundan kurtulmanın yegâne yolu, bu "haçlı zehrine" karşı "yerli ve milli" bir cephe yaratmak olarak görülmüştür. Çünkü onlara göre, Batı ve komünizm zaten eş anlamlıdır.⁴⁶ Bunun bir uzantısı olarak, darbeden hemen sonra, 30 Eylül 1980'de Harp Okulu öğrencilerine yaptığı konuşmada Kenan Evren şöyle demiştir: "*Bu çağlarda sizlere çok kimseler yanaşır, izm'li bir ideolojiyi aşlamak ister. Bunları biz çok yakinen biliyoruz. Eğer izm'li bir ideoloji aşlamak lazım gelirse, işte Ulu Önder Atatürk'ün Kemalizm ideolojisi vardır. Onu benimseyiniz.*"⁴⁷

Kenan Evren bu konuşmasıyla bir yandan ilerleyen dönemde yapılacağı gibi, bu dönem yeni bir içerikle Atatürkçülüğün bir üst ideoloji olarak kurgulanıp, diğer ideolojilerin üstünü kapatacak bir kılıf olduğunu vurgularken; diğer yanda da bu yeni Atatürkçülük yorumunun topluma çeşitli yollarla aşılacağına da sinyalini vermiştir. Evren ve Ocaklılar arasında ideolojilere bu bakışın yanında, aydın karşıtı tutumlarında ve toplumsal hareketlerin itici gücü olan gençlik ve işçiye karşı bakışları arasında da bir ortaklık görülmüştür. Aydın karşıtlığı, Ocaklıların büyük kısmının akademik çevreden gelmesinden kaynaklı olarak bir çelişki olarak anlaşılabilir, ancak bu seçkinlerin bakışına göre bilim, siyasetin ve devletin bir aracıdır ve devlet çıkarlarına hizmet etmeyen bir bilim anlayışı zararlıdır. Başka bir ifadeyle, hem 12 Eylülcüler hem de Ocaklılar tarafından devletin çıkarlarına hizmet etmeyen bir entelektüel üretimin devlet için tehditkâr bir unsur olduğuyla ilgili bir konsensüs oluşmuştur.⁴⁸

12 Eylülcüler ve Ocaklı seçkinlerin ideolojiler karşıtı tutumunun doğal bir sonucu da evrensellik karşıtlığı olmuştur. Nitekim Ocaklıların "haçlı" olana karşı "yerli ve milli" olanı savunması da bunun sonucudur. Başka bir beyanla, modern olanın evrenselliğini kabul etmek yerine, bunu medeniyetler üzerinden okuyarak Türklük ve İslam arasında kaçınılmaz bir simbiyoz ve Batı'yla da kaçınılmaz bir çatışma gören Ocaklı seçkinler için evrensellik iddiası, haçlı çıkarlarına hizmet etmek olarak yorumlanmıştır. Bu doğrultuda, sentezin fikir babası olan Kafesoğlu, daha 1970 gibi bir erken tarihte şöyle bir Atatürkçülük yorumunda bulunur: "*Atatürkçülük siyasi, içtimai, kültürel yönleriyle bir bütündür ve buna göre, bir gerçek Atatürkçü milliyetçidir, fakat enternasyonalist değil (...)* laiktir, fakat din aleyhtarı değil; inkılâpçudur, fakat devirici değil."⁴⁹

Kafesoğlu, bu yorumuyla bir yandan Atatürk'ün milliyetçiliğini daha sol ve evrensel bir içerikle yorumlamaya ve yurtseverliğe yakın bir noktaya getirmeye çabalayan sol-Kemalistlere anti-tez üretirken, bir diğer yandan da

⁴⁴ Yurttaş Özcan, "27 Mayıs Sonrası, Milliyetçi muhafazakâr", 124-126.

⁴⁵ Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, 57

⁴⁶ Aykut Edibali, *Birlik Davamız*, İstanbul: Bayrak Yayınları, 1991, 192.

⁴⁷ Doğan Akyaz, "Ordu ve Resmî Atatürkçülük", 187.

⁴⁸ Yüksel Taşkın, "Bir Kemalist Restorasyon...", 578.

⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, 175.

Atatürk'ün laikliğinin din aleyhtarı olmadığını vurgulayarak, onun İslam'la harmanlanması gereken bir anti-enternasyonalist milliyetçilik anlayışı olduğuna dair inancın ilk işaretlerini vermiştir. Zaten 12 Eylülcülerin yorumuna göre, devletin her alanda kurumsal bir özerlik kazanmasını talep eden sol-sosyal demokrat Kemalist yorum, devletin geldiği durumun asıl sorumlusu olmuştur.⁵⁰ Sol-Kemalist kadrolar, 12 Eylül öncesi uğradıkları saldırılar ve bu saldırılarda devleti temsil eden kişi ve kurumların yer yer kayıtsızlığı, yer yer de isimlerinin doğrudan bu saldırılara karışması dolayısıyla sıklıkla, devletin hükümetten bağımsız bir kişilik kazanması gerektiğini vurgulamışlardır. Örneğin Ecevit, *Özgür İnsan Dergisi*'nin Ekim 1975 sayısında yazdığı yazıda, sağ partilerin Türkiye'nin probleminin "hükümete" ya da başka bir ifadeyle, yetkisizlik olduğunu iddia etmelerine karşın bu durumu şöyle ifade etmiştir:

"Demokrasinin asıl sorunu hükümete değil, devletin hükümetçe veya başka etkenlerle tahrip edilmesi, işleyemez duruma getirilmesidir. Demokraside hükümetler sık sık değişebilir, uzun hükümet bunalımları olabilir, aylarca hükümete kalınabilir, zayıf hükümetler, tutarsız veya kararsız hükümetler, azınlık hükümetleri kurulabilir, yetki sınırlarını aşmak, devleti ele geçirmek, rejimi yıkmak isteyen hükümetler iş başına gelebilir... Eğer bir ülkede devlet, her türlü hükümete rağmen veya uzun hükümet bunalımlarına rağmen ayakta durabilecek kadar (...) kişiliğini bulmuşsa (...) o ülkede demokrasi yaşayabilir."⁵¹

Devletin görece özerklik sahibi olduğu ve evrensel içerikli ideolojileri kendisine yer edinebildiği bu sistem, hem 27 Mayıs sonrası bir "yara" olarak gören Ocaklı seçkinler tarafından hem de 1961 Anayasası'nın topluma "bol" gören 12 Eylülcüler tarafından zararlı olarak nitelendirilmiştir. Böyle bir sistem yerine "Türk tipi" sınırlı bir demokrasi öngörülmüştür. Evren, devletin hükümet karşısında kişiliğini kazanması gerektiğini vurgulayan sol-Kemalistleri şöyle yermiştir:

"Cumhuriyetin temel taşlarından Atatürkçülük adına tahrifat ve tahribat yapmış olanların yozlaştırmış oldukları Cumhuriyet kuruluşlarını yeniden düzenleyeceğiz, gerekirse bu düzenlemeyi o kuruluşu kapatıp yeniden açmak suretiyle gerçekleştireceğiz."⁵²

Bunun bir örneği, anayasada, daha ziyade sol-Kemalistler tarafından kullanılan 'özgürlük' kavramının yerine 16 Ağustos 1982'de verilen bir önergeyle 'hürriyet' kavramının kullanılmasının kararlaştırılması ve taslakta bu şekilde kabul edilmesi olmuştur. Nitekim özgürlük, bir kavram olarak, 1974'teki kapsamlı tüzük değişikliğiyle birlikte, diğer evrensel sosyal demokrat ilkelerle beraber CHP Tüzüğü'ne girmiş ve Ecevit'in 1970'ler boyunca neredeyse vurguladığı her başlığın çatı kavramı hâline gelmiştir.⁵³ Bu da evrensel bir niteliğe bürünen ve 12 Eylülcülerin "Atatürkçülüğü çarpıtmak" olarak yorumladığı projenin bir yansıması olarak görüldüğünden "millileştirilmek" zorunda hissedildiğinin bir göstergesidir. 12 Eylülcülerin sol-Kemalizmin kavramlarından arınma gayretinin bir diğer sonucu da sol-Kemalizmin tercih ettiği "Devrim Tarihi" kalıbının yerine "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi"ni tercih etmeleri ve üniversitedeki dersleri de bu isimle okutmaları olmuştur.⁵⁴

12 Eylülcülerin sol-Kemalizmle hesaplaşma ve tasfiye süreçleri sadece kavramsal alanda olmamış, kurumsal düzeye de yansımıştır. Bunlardan ilki, Atatürk'ün kurduğu ve miras bıraktığı kurumlar olan ve Yaşar Kemal'in "Ben Atatürk'ün Türk Dil Kurumu'nu kapatmış olanların elini sıkmam!.." şeklinde⁵⁵ tepkisine de neden olan Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun ilga edilmesi olmuştur. Evren'in yukarıda belirtilen, üniversitelerden Atatürk'ün kurduğu bu kurumlara kadar kültür alanındaki tüm kurumların sol-Kemalist kadrolar tarafından 'tahrip edildiği' yönündeki fikrinin açık bir sonucu olan bu uygulamanın amacı da bu kurumların yerine kurulacak olan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun (AKDYYK) kuruluşuyla ilgili Anayasa maddesini kaleme alan Milli Güvenlik Konseyi üyesi Tahsin Şahinkaya'nın gerekçesinde vücut bulmuştur: "Atatürk tarafından kurulan Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu'nun günün ihtiyaçlarına göre reorganize edilerek devletle olan organik bağlarının tesisi ve kuruluş amaçları doğrultusunda faaliyet göstermeleri..."⁵⁶

Şahinkaya'nın gerekçesinden de anlaşılacağı üzere, 12 Eylülcülerin "reorganizasyon" anlayışları, devletin hükümetlerden özerkleşen bir yapıya bürünmesini talep eden sol-Kemalizmin aksine, sınırları ideolojik olarak

⁵⁰ Taşkın, "Bir Kemalist Restorasyon", 577.

⁵¹ Bülent Ecevit, "Devlet Kişiliğini Belirliyor", *Özgür İnsan ve Demokrasi*, Ankara: Sosyal Demokrasi Derneği Yayınları, 2017, 219-220.

⁵² Taşkın, "Bir Kemalist Restorasyon", 578.

⁵³ Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, İstanbul: Doğan Kitap, 1999, 288.

⁵⁴ "Kemalizm/Atatürkçülük", 97.

⁵⁵ Ahmet Taner Kışlalı, "12 Eylül Pinokyoları...", *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1994.

⁵⁶ Yüksel Taşkın ve Suavi Aydın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 343.

baştan belli olan bir projenin hizmetindeki memurlara dayanmıştır. 12 Eylülcüler, bu doğrultusunda toplumun bilgi edinme kaynakları olan TRT, TDK, TTK ve üniversiteler gibi kurumların “devletin amacına hizmetten sapan” özerk ve dolayısıyla evrensel nitelikte üretim yapılmasının önüne geçmiş, özerk üretim yanlısı aydınları devletlû seçkinlerle ikame etmişlerdir. Aslında bu düşünce, 12 Eylülcülerin Atatürkçülük yorumunun yaratmak istediği toplumun ve onun aydınlarının da rollerini açık şekilde göstermiştir. Bu tahayyül, devletlû seçkinler tarafından çeşitli araçlarla manipüle edilen edilgen bir toplum tahayyülüdür. TTK ve TDK’nın AKDITYK adı altında yeniden örgütlenmesinden sonra kuruma atananların hiçbirinin 1978 CHP iktidarı boyunca Kültür Bakanlığı Kültür Yüksek Kurulu’na atanan isimlerden olmaması, buna karşın 23 kişinin AP (Adalet Partisi) azınlık hükümetinin Kültür Bakanlığı danışma kurulunda görev alan isimler arasından belirlenmesi de çarpıcıdır. Ancak esas çarpıcı olan, bu üst kurumun tarih alanında faaliyet gösteren bölümüne, Türk-İslam Sentezinin doktrinerleri olan başta İbrahim Kafesoğlu olmak üzere, Hakkı Dursun Yıldız, Fahrettin Kırzioğlu, Altay Köymen, Bahattin Yediyıldız, Bahaettin Ögel, Bayram Kodaman, Faruk Sümer’in atanmaları olmuştur.⁵⁷

Kurumun bu değişen niteliğinin iki temel çıktısı olduğundan söz edilebilir. Bunlardan ilki, tarihi Türklerle başlatma, Türklerin etrafında şekillendirme ve Orta Asya gelenekleriyle bir kültür şekillendirme gibi alışkanlıkları bir kenara bırakan sıçramalı tarih anlayışının yerine, 1939’dan sonra, Hasan Âli Yücel’le beraber başlayan Türkiye’yi ve Türkleri evrensel tarihin içinde konumlandırın ve yorumlayan bir anlayışı temsil eden Türk Hümanist anlayışını bir kenara itip, yeniden 1930’ların ahistorik tarihçiliği yeşertilmesidir. Enver Ziya Karal ve Ekrem Akurgal gibi akademisyenlerin 12 Eylül öncesinde Türk-İslam Sentezcileri’ni TTK’dan uzak tutması sonucunda 1980 sonrasına kadar süren hümanist gelenek, 12 Eylül’ün ardından yerini Türk-İslam Sentezcilerinin tarih yorumuna bırakmıştır.⁵⁸ Sentezciler tarih anlayışı, Türkleri tarihin merkezine koyarak, lineer tarih anlatısından kopup, yeniden sıçramalı bir tarih anlatısı yaratmıştır. Hümanist hareketi, Batı emperyalizminin bir aracı olarak algılayan Ocaklı seçkinlere göre, hümanist akımın tarih anlayışı Türklüğü, laiklik anlayışı da İslam’ı zedelemiştir.⁵⁹ Yukarıda da ifade edildiği gibi sentezin yaratıcısı olan Ocaklı seçkinlerin temel hareket noktası Batı karşıtlığı olduğundan, onların Türk tarihindeki temel vurguları ve araştırmaları Türklerin İslamiyet’le tanıştıkları 9. ve 11. yüzyılları kapsayan dönemde Anadolu’ya, Aral-Hazar bölgesine ve İran-Afgan yaylasına dayanmıştır.⁶⁰ Çünkü onlara göre Türklüğün ayrılmaz bir parçası olan İslam, diğer tüm milli değerlerle barıştırılmalıdır. Osman Turan’ın ifadesiyle ihtiyaç duyulan şey, laikliğin “millileştirilmesi” ya da Hocaoglu’nun ifadesiyle devleti, tarihi, toplumu ve İslam’ı barıştırmak suretiyle milli birliği “sarsılmaz” biçimde güçlendirmektir.⁶¹ Nitekim bahsedilen bu unsurların tamamı, Ocaklıların yıllardır vurgu yaptıkları “milli kültür”ün ayrıl(a)maz birer parçası olarak görülmüştür. Sentezcilere göre, Türk-İslam Sentezi yapay bir süreç olarak onlar tarafından yaratılmamış, Selçukluların İslam’ı kabul etmeleriyle beraber ortaya çıkmış ve Selçukluların 1071’de Anadolu’ya girişiyle beraber Türklük ile İslam’ın buluşması en büyük meyvesini vermiştir. Türkler, Sünni-İslam bayrağını Haçlılara da Şiilere de karşı koruyan yegâne unsur olmuş ve İslam’ı yüceltmişken, İslam da Türklüğe benliğini vermiştir.⁶²

Ocaklıların Türklük ve İslam’ı buluşturma uğraşlarının uzantısını Evren’in eylem ve söylemleriyle de desteklediğini belirtmek gerekir. Evren, Atatürk’ün simgesel boyutunu ön plana çıkartarak, O’nu 12 Eylül sonrası döneminin uygulamalarına rıza üretirken araçsallaştırılmaya dayanan 12 Eylül rejimine uygun olarak hiçbir özel günü ihmal etmemiştir. Bu bağlamda, şehirlerle özdeşleşen özel günleri genelde o şehirde geçirmeyi tercih etmiştir. Erzurum Kongresi’nin yıldönümü olan 23 Temmuz 1981’de Erzurum’a giden Evren, bu sembolik günde, Atatürk’ün laiklik ilkesi ve milli eğitim politikasına aykırı bir biçimde ilkökul, ortaokul ve liselere zorunlu din dersi konulacağını açıklamıştır.⁶³ Yıllar sonra bu uygulamanın nedenini anlatırken sarf ettiği sözler de Türk-İslam Senteziyle uyumunu göstermek açısından destekleyici nitelik taşımıştır: “Yani dinimiz hakkında, dinler hakkında okullardan çıkan çocuklar bilgi sahibi olsunlar istedik. Ayrıca bir insan, hiç olmazsa iki rekât namaz kılmasını bilmeli.”⁶⁴

⁵⁷ Taşkın, “Bir Kemalist Restorasyon”, 579.

⁵⁸ Yüksel Taşkın, “Kemalist Kültür Politikaları Açısından Türk Tarih ve Dil Kurumları”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C.III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim, 2009, 423.

⁵⁹ Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında*, 58.

⁶⁰ Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında*, 57.

⁶¹ Mert, *Cumhuriyet Türkiye’sinde*, 208-209.

⁶² Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında*, 68-69.

⁶³ *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1981.

⁶⁴ 32. Gün, 12 Eylül Belgeseli.

Evren'in bu sözlerinden anlaşıldığı gibi, dinin kamusal alanda görünürlüğüne arttıran bu ve benzeri uygulamaların amacının Ocaklı seçkinlerin İslam'ın Sünni yorumuyla devleti barıştırmaya, bu yolla toplumun depolitizasyonu sonucunda ortaya çıkan manevi boşluğun doldurulması olduğu söylenebilir. Nitekim Evren'in "dinimiz" vurgusu, tam da Ocaklı seçkinlerin Türklüğün ve Sünni-İslam'ın birleşiminden elde ettikleri Türklük formülünün bir uzantısı olmuştur. Evren'in Ocaklıların sentezine desteği bununla sınırlı kalmamıştır. Evren, 21-24 Şubat 1984 tarihleri arasında yaptığı Suudi Arabistan ziyareti esnasında umre yapmış⁶⁵ ve bu pratiği Cumhurbaşkanlığı makamında ilk kez yerine getiren kişi olmuştur. Evren'in bu davranışı, Sünni-İslam'ın sembollerinin kamusal alana inmesinin artık laikliğe aykırı görülmediği, aksine tam da Ocaklıların sentezlediği biçimde "milli kültür"ün bir parçası olarak görüldüğü fikrini destekler nitelikte görünmektedir.

AKDITYK'yla beraber kurumun değişen niteliğinin ikinci çıktısıysa, bilimin tamamen devletin çıkarlarına hizmet eden bir hâle gelerek doğrudan siyasetin emrine sunulması olmuştur. Taşkın ve Bora'nın ifadesiyle, "Kültürel/bilimsel üretim, iktidarı (devleti) hep haklı çıkararak bir vazife olarak algılanmıştır."⁶⁶ Demokrasiden, hukuka; hukuktan kültürel alana kadar her alanda evrensel olandan kopup, "yerli ve milli" olana yönelmenin bir sonucu olan 12 Eylül sonrasının bu anlayışı, her alanda olduğu gibi kendisini bilimsel sahada da göstermiştir. 12 Eylülcüler, evrensel olana dayanarak, "yerli ve milli" olana itiraz eden bir akademik camianın yerine; "yerli ve milli" olan için evrensel olana itiraz eden bir akademik camia hayal etmişlerdir. Başka bir ifadeyle, vizyon ortaya koyan bir akademik camiadan, sınırları önceden çizilmiş bir misyona hizmet eden bir akademik camia tahayyül etmişlerdir. İşte 12 Eylülcülerin bu arzusuyla denk düşen Ocaklı seçkinler, bu rejim için aranan doktrinin taşıyıcısı olmuşlardır. 1960'lardan beri devletle girift ilişkileri olan Ocaklı seçkinlerin güncel kavramla 'think-tank'i (düşünce kuruluşu) konumunda bulunan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün (TKAE)⁶⁷ yaptığı üretimlerin Atatürk milliyetçiliğiyle harmanlanarak kendisine kurucu irade üzerinden bir meşruiyet de yaratıp kültür sahasını egemenliği altına aldığı yer AKDITYK olmuştur. Şüphesiz bu kurumun tek özelliği bilimsel üretimi denetleme kaygısı olmamış, kültürel üretim yoluyla toplumu yönlendirme kaygısı da en az denetleme kadar baskın bir amaç olarak var olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi, evrensel bir tarih anlayışını ve bilimsel sahayı benimseyen seçkinlerin uzak tutulduğu bu yeni kurum, Ocaklı seçkinlerin buluşma merkezi olmuştur. Başta sentezin doktrineri Kafesoğlu olmak üzere pek çok sentezci, 12 Eylülcüler tarafından AKDITYK'ya atanmıştır. Bu noktadan sonra TKAE, AKDITYK'nin, dolayısıyla da devletin kültürel sahada yaptığı üretimlerin bir alt laboratuvarı görüntüsünü kazanmış ve yapılan üretimler bir üst kurum olarak kurumda Atatürk milliyetçiliğiyle harmanlanarak propaganda safhasına geçmiştir.

Bu manada, TKAE'nin yaptığı üretimlerden de kısaca söz etmek gerekmektedir. Her şeyden önce TKAE'nin en çok üretim yaptığı sahalardan biri Kürt sorunu olmuştur. Özellikle 12 Eylül öncesinde Apocular adıyla bilinen, (daha sonra PKK) Doğu ve Güneydoğu'da aşiretlere karşı etkinliğini arttıran ve çeşitli eylemlerde bulunan bu örgüt, 12 Eylülcülerini en çok kaygılandıran meselelerden biri olmuştur. TKAE, ordunun hassas olduğu bu alanda da ordu tarafından büyük bir arzuyla sahiplenilecek bir perspektifi benimsemiş ve "Kürtlerin Türklüğü"nü ispatlamaya çalışmıştır. Enstitü'den çıkan "Türkler'in Kürt Boyu" kitabının içeriği de en az başlığı kadar misyoncu bir yaklaşımın ürünüdür. Bu çalışmaya göre Kürtçenin "Esas yurduna bir dönem uzak kalmış oluşu, başkalaşımının nedeni"dir⁶⁸ ve Kürtçe "Farsçanın tesirinde kalan Türkçedir."⁶⁹ Nitekim Kürtler, Türklüğün Yörüklük, Türkmenlik gibi bir boyudur.⁷⁰ İşte bu Türk boyu, komünist (Ruslar) ve anti-komünist (Batı) tarafından kışkırtılmak istenmektedir.⁷¹ Bu açıdan düşünüldüğünde, laiklik hassasiyeti yüksek olan ordu çevrelerinin Ocaklı seçkinlerle yaptığı işbirliğinin bir yanı İslam'ı, ideolojik yasaklar döneminde oluşan manevi boşluğu doldurmak için araçsallaştırmakken, bir diğer yanı da Kürt meselesinde ortaklaşılacak bu bakış açısı olduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle, Türk-İslam Sentezci yorumun en azından İslam kısmı, özellikle Abdülhamid döneminin İttihad-ı İslam fikrine paralel şekilde Kürtler ve Türkler arasında bir "çimento" işlevi görme konforunu sağlamaktadır. 12 Eylülcüler, Kürt kimliğini reddetme konusunda Kemalizmle bir süreklilik gösterebilir de Türk-İslam Sentezinin

⁶⁵ Cumhuriyet, 25 Şubat 1984.

⁶⁶ Yüksel Taşkın ve Tanıl Bora, "Sağ Kemalizm", , *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C.III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İstanbul: İletişim, 2009, 542.

⁶⁷ Bu Enstitü'nün devletle girdiği girift ilişkiler için bir örnek bkz. 32. Gün, Enver Altaylı Kimdir?

⁶⁸ Şükrü Kaya Seferoğlu ve Halil Kemal Türközü, *101 Soruda Türkler'in Kürt Boyu*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982, 16.

⁶⁹ Seferoğlu ve Türközü, *101 Soruda Türklerin Kürt Boyu*, 17.

⁷⁰ Seferoğlu ve Türközü, *101 Soruda Türklerin Kürt Boyu*, 86.

⁷¹ Seferoğlu ve Türközü, *101 Soruda Türklerin Kürt Boyu*, 86-87.

uzantısı olarak İslami kimliklerini tanıyarak ondan ayrıışmışlardır. Türk-İslam Sentezi sadece ideolojik manevi boşluğu doldurmak için değil, aynı zamanda Doğu ve Güneydoğu'daki etnik ayrılıkçı harekete karşı bir silah olarak araçsallaştırılması bağlamında da 12 Eylülcüler tarafından kabul görmüştür. Özetle, 12 Eylülcüler, Türk-İslam Sentezine iman ettikleri için onu benimsememiş, Ocaklı seçkinlerin "Türk Devlet Geleneği" üzerinden ürettikleri devlete sadakate dayanan rıza, onların otoriter rejim tasavvurlarıyla uyuşmuş ve dolayısıyla onlar tarafından kabul görmüştür.

Sonuç

Türkiye'de 1960'lardan itibaren örgütlü hâle gelmeye başlayan örgütlü sol hareket, devlet tarafından bir "zehir" olarak algılanmış ve bu zehre karşı bulunan panzehir İslam'la harmanlanmış bir milliyetçilik anlayışı olmuştur. Bu anlayış, bir yandan siyaset sahnesinde yeni aktörlerin ortaya çıkmasına sebep olurken, diğer yandan da milliyetçi-muhafazakâr seçkinlerin devlet katında kabul görmesine yol açmıştır. Bu çalışmanın bulgularına göre, 1970'lerde örgütlü olarak siyaset ve devleti etkileme amacıyla yola çıkan Sentezci Aydınlar Ocağı'nın Sünni-İslam yorumuyla iç içe olarak ve Evrensel Atatürkçülük yorumlarına alternatif biçimde ortaya koyduğu "yerli ve milli" Atatürkçülük, komünizme karşı manevi boşluğu doldurmaya çalışan devletin arayışlarıyla örtüşmüştür.

Yine benzer biçimde bir diğer bulgu ise 12 Eylül sonrasının ortaya koyduğu tüm ideolojilerin üstünde konumlanma iddiasındaki "yerli ve milli" Atatürkçülük ideolojisine hizmet eden kurumlar bütünü içinde Sentezin taşıyıcısı olan Ocaklı seçkinlerin kendilerine önemli bir alan açtığıdır. Bunun nedeni, 12 Eylül sonrasında depolitize edilen toplumda ortaya çıkan manevi boşluğun Sünni-İslam ile devleti, İslam'ın bu yorumunun sembollerinin kamusal görünürlüğünü artırıp barıştırmaya çalıştığıdır. Tıpkı Sentezcilerin laiklik ve Atatürkçülük yorumları gibi, 12 Eylülcüler de Sünni-İslam'ın sembollerini laikliğe aykırı bulmamış, ortaya çıkan bu manevi boşluğu doldurmak istedikleri "milli kültür ve değerler" in bir parçası saymışlardır.

Bu çalışmanın bir diğer bulgusu ise Sentezciler ve 12 Eylülcülerin Kürt meselesine bakış noktasında da uzlaştıklarıdır. İki grup da Kürtlerin varlığıyla ilgili ampirik olguyu reddederken, Sentezciler "Kürtlerin Türklüğü"nü ispatlamak için yoğun bir çaba içine girmişlerdir. 12 Eylülcüler bir yandan Kemalist dönemin Kürt realitesini reddeden tutumuyla örtüşürken, diğer yandan İslam'ın etnik ayrılıkçılığa karşı bir panzehir olarak kullanılması düşüncesiyle o dönemin laiklik anlayışıyla ayrıışmışlardır. Bunun nedeni, İslam'ı "milli kültür"ün bir parçası olarak gören ve birleştirici bir unsur olarak kullanmaya çalışan yaklaşımdır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Akyaz, Doğan. "Ordu ve Resmî Atatürkçülük", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C. III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim, 2009.

Atılğan, Gökhan. *Behice Boran*. İstanbul: Yordam Yayınları, 2007.

Aydın, Suavi ve Yüksel Taşkın. *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Ayvazoğlu, Beşir. "Türkiye'de Sağcı Olmak", *Türkiye Günlüğü*, 16 (Güz 1991).

Bila, Hikmet. *CHP 1919-1999*. İstanbul: Doğan Kitap, 1999.

Bora, Tanıl ve Yüksel Taşkın. "Sağ Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C. III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim, 2009.

Can, Kemal ve Tanıl Bora. *Devlet, Ocak, Dergah: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*. İstanbul: İletişim, 2000.

Copeaux, Etienne. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

- Demirel, Ahmet. "Atatürk Döneminde Kemalizm", *CDTA*, C.XIII, İstanbul: İletişim, 1996.
- Ecevit, Bülent. "Politikasız Demokrasi", *Ulus*, 7 Temmuz 1990.
- _____. "Devlet Kişiliğini Belirliyor", *Özgür İnsan ve Demokrasi*, Ankara: Sosyal Demokrasi Derneği Yayınları, 2017.
- Edibali, Aykut. *Birlik Davamız*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1991.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Kışlalı, Ahmet Taner. "12 Eylül Pinokyoları...", *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1994.
- Kıvanç, Ümit ve Tanıl Bora. "Yeni Atatürkçülük", *CDTA*, C.XIII, İstanbul: İletişim, 1996.
- Köker, Levent. "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C. III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim, 2009.
- Laçiner, Ömer. "1960 Sonrası Kemalizm", *CDTA*, C.XIII, İstanbul: İletişim, 1996.
- Mert, Nuray. "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C. III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim, 2009.
- Rousseau, J.J. *Toplum Sözleşmesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Seferoğlu, Şükrü Kaya ve Halil Kemal Türköz. *101 Soruda Türkler'in Kürt Boyu*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.
- Tan, Akif ve Ömer Çakkal. "Prof. Dr. Süleyman Yalçın: Devrin Edebiyatçıları Önce Öğretmenlerim, Sonra Hastalarım Oldu", *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 22 (2012).
- Tanör, Bülent. *İki Anayasa: 1961-1982*. İstanbul: Beta, 1986.
- Taşkın, Yüksel. "Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C. III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim, 2009.
- _____. "Kemalist Kültür Politikaları Açısından Türk Tarih ve Dil Kurumları", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C. III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim, 2009.
- Timur, Taner. *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yordam, 2012.
- Uzer, Umut. *An Intellectual History of Turkish Nationalism: Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity*, Michigan: The University of Utah Press, 2016.
- Ünder, Hasan. "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C. III, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim, 2009.
- Yaşlı, Fatih. *Antikomünizm, Ülkücü Hareket, Türkes*. İstanbul: Yordam, 2019.
- _____. *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus: Yeni Türkiye Üzerine Tezler*. İstanbul: Yordam, 2020.
- _____. *Türkçü Faşizmden "Türk İslam Ülküsüne"*. İstanbul: Yordam, 2020.
- Yurttaş Özcan, Fatma. "27 Mayıs Sonrası, Milliyetçi Muhafazakar Aydınların Örgütlenme Çabaları ve Siyasal Gelişmeler Üzerindeki Etkileri: Aydınlar Ocağı", *Muhafazakar Düşünce*, 40.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Ulus

Belgeseller

32. Gün, 12 Eylül.

32. Gün, Enver Altaylı Kimdir?

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 486-494.

Geliş/Received: 07.02.2022

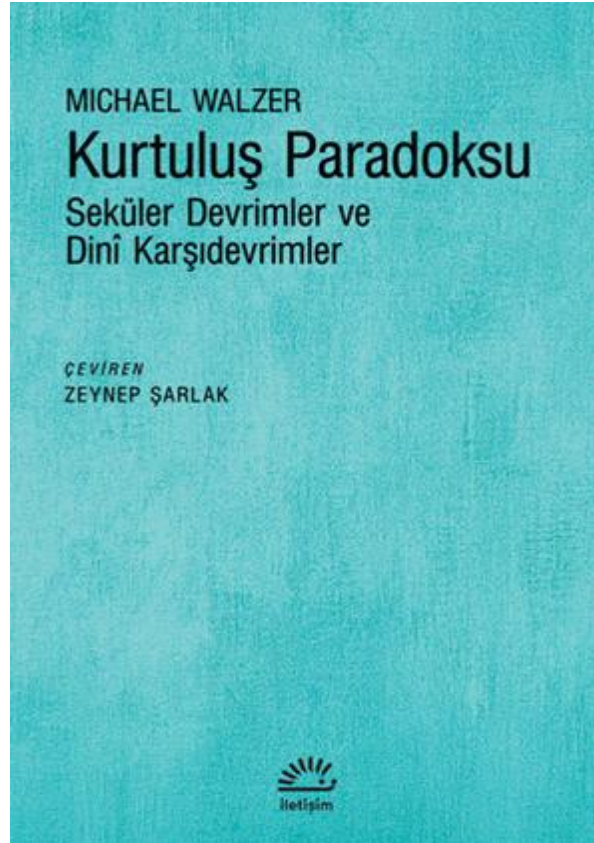
Kabul/Accepted: 22.02.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1069426

(Kitap İncelemesi/Book Review)

MICHAEL WALZER. KURTULUŞ PARADOKSU: SEKÜLER DEVRİMLER VE DİNİ KARŞIDEVRİMLER. ÇEVİREN: ZEYNEP ŞARLAK. İSTANBUL: İLETİŞİM YAYINLARI, 2021.

İHSAN TORUN*

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, ihsantorun@hotmail.com, ORCID: [0000-0002-1036-3812](https://orcid.org/0000-0002-1036-3812).

Tarih treni zaman tüneline aynı istasyona bir daha uğramaz. Çünkü tarihin tren raylarındaki hat tek yönlü işler. Nostalji ve romantizmin etkisiyle geçmişte kalmış bir dönemi altın çağ olarak idealize edip o çağı bugün diriltmeye kalkışmak, yaşanan çağın gerçeklerinden ve gereklerinden kopmak anlamına gelir ve bu yönelim siyasallaşıp kiteselleştikçe toplumsal bir yıkımı da beraberinde getirir.

Günümüzde pek çok sosyolog, dinin küresel bir fenomen olarak geri döndüğünü ve dünyada post-seküler bir çağ yaşandığını tespit etmektedir. Bu çağda, geleneksel dini anlayış, modern, ideolojik, katı siyasi bir dini anlayışa evrilmiştir. Bu politik yönelim dini radikalizm sorununu da beraberinde getirmiştir.

Dini radikalizm, demokrasiyi ve diplomasiyi felç ederken dünya barışını da tehdit etmektedir. Siyasal alanda uzlaşma ve diyalog değil, çatışma yüceltilmektedir. Örneğin bir zamanlar Ortadoğu'da seküler toplumlar az da olsa uzlaşma ümidi taşıyorlardı. Bağınazların ülke yönetimini devraldığı toplumlarda artık barış ve uzlaşma bir ihtimal olarak bile düşünülüyor. Dış politikada müteakabiliyet en temel ilke iken, şimdilerde diğer toplumlarla eşit haklara sahip olmak değil, kendi halkının kültürel ve dini üstünlüğü üzerine inşa edilmiş bir çatışma politikası temel alınıyor. Oysa elli yıl önce modernleşme yanlısı seküler devlet tasavvuru, pek çok ülkede siyaseten ön plandaydı. Fakat çok geçmeden bunu dini uyanış hareketleri takip etti. Dini radikalizm de dini uyanışın bir sonucu olarak hâkim ideoloji haline geldi. Bu noktaya nasıl gelindi? Dini radikalizm nasıl aşılabilir? Bu sorular sosyal bilimcilerin üzerinde düşünmesi gereken araştırmaya değer sorulardır. Meselenin çözümü noktasında Michael Walzer'ın çalışmaları ümit vericidir.

Siyaset teorisi ve ahlak felsefesi alanında çok sayıda eseri bulunan Michael Walzer'ın¹ 2015 senesinde yayımladığı *"Kurtuluş Paradoksu: Seküler Devrimler ve Dini Karşıdevrimler"* adlı 27. kitabı Zeynep Şarлак tarafından Türkçeye çevrildi. Walzer, otuz yıldan uzun bir süre Amerikan demokrat solunun önde gelen entelektüel dergilerinden Dissent'in editörlüğünü yürütmüştür. Walzer, 1990'ların sonlarından itibaren ulusal kurtuluş hareketleri üzerine düşünüp yazmaya başlamışsa da Kurtuluş Paradoksu eserini 2013 senesinde Yale Üniversitesinde verdiği seminerleri gözden geçirip genişletmesiyle oluşturmuştur.² *Bu kitabı yazmaktaki amacım, ülkelerin siyasal kurtuluş tarihlerinde tekrar eden ve kanımca huzur bozucu olan bir örüntüyü tasvir etmektir*" diyen Walzer, eserinde ulusal kurtuluşa ve onun iç ilişkisindeki gerilimlere mercek tutuyor.³

Yazar, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan üç bağımsız devleti; Cezayir (1963), Hindistan ve İsrail'i (1947-1948 yılları arası) ele alarak, devlete dönüşen seküler siyasal hareketlere ve yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra bunların seküler kazanımlarını tehdit eden dini hareketlere odaklanmaktadır. Ele aldığı üç vakada kurtuluş hareketinin liderliğini üstlenen üç ayrı seküler siyasal bağımsızlık örgütünü karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Bunlar; Hindistan Ulusal Kongresi, İşçi Siyonizmi ve Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi'dir.⁴

İncelediği üç ulusal kurtuluş vakasında çok güçlü benzerliklerin bulunduğunu savunan Walzer, ulusal kurtuluşun şematik bir açıklamasını yapar; post-seküler dünyada dini hareketlerin seküler devlete meydan okuduğunu söyler, kökten dinci siyasetin güçlendiğini belirtir, buna mukabil şu iki basit soruyu sorar: *"1-Ulusal kurtuluşa ne oldu? 2- Seküler demokratik sola ne oldu?"* Walzer'ı bu kitabı yazmaya iten temel motivasyon; ulusal kurtuluştan sonra devlet siyasetinin ve toplumsal düzeninin dini bağınazlığa teslim olmasıdır. Dinin siyasal alanda gücünü artırarak radikalleşmesi yazarı derin bir kaygıya sevk etmektedir.⁵ Bu yüzden yazar post-seküler çağda seküler devletin varlığını nasıl devam ettirebileceğini araştırmaya girişir.

Walzer, kurtuluş mücadelesi verip devlet kuran *"kurtarıcılarla, kurtarmayı hedefledikleri ve aslında kurtardıkları insanların arasındaki [siyasal ve kültürel] gerilimli ilişkiyi"* ele alıyor ve buna *"ulusal kurtuluş paradoksu"* adını veriyor. Yazara göre *"bu ilişki hem derin bir sempati, hem de derin bir düşmanlık"* içeriyor.⁶ Walzer şöyle devam ediyor:

¹ Walzer'ın daha evvel Türkçeye çevrilmiş iki kitabı bulunmaktadır: Hoşgörü üzerine (Ayrıntı,1998) ve Haklı Savaş Haksız Savaş: Tarihten Örneklerle Desteklenmiş Ahlaki Bir Tez (Boğaziçi Üniversitesi, 2006; Alfa, 2017)

² Michael Walzer, *Kurtuluş Paradoksu: Seküler Devrimler Ve Dini Karşıdevrimler*, Çev. Zeynep Şarлак. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, 9.

³ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 13.

⁴ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 13.

⁵ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 15, 16.

⁶ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 77.

“Sempati diyorum çünkü kurtarıcılar sadece yabancı egemenliğine karşı çıkıp onun yerini almakla kalmadılar; kendileriyle özdeşleştirdikleri erkek ve kadınların gündelik hayatlarını iyileştirmek istediler. (...) Düşmanlık diyorum çünkü kurtarıcılar aynı zamanda aynı insanların geri kalmış, cahil, edilgen ve boyun eğmiş olarak tanımladıkları hallerinden nefret ettiler. Halklarına onları dönüştürerek, sıkı sıkıya bağlı oldukları geleneksel dini inanç ve pratiklerine baskın çıkararak, onları modernleştirerek yardım etmeye çalıştılar.”⁷

Az gelişmiş toplumlarda yaşanan modernleşme süreci ve buna tepki olarak doğan dini uyanış hareketlerinin geleceği üzerine düşünen Walzer “*tekrar eden huzur bozucu örüntü*” dediği⁸ ulusal kurtuluş paradoksunu, kitapta ele aldığı üç vakadan yola çıkarak şöyle özetleyebiliriz:

Ulusal kurtuluş mücadelesi, sadece yabancı egemenlerle değil, aynı zamanda ulusun geleneksel değerleriyle yapılan bir mücadeleydi. Alışa gelmiş yaşam tarzının durağanlığı, mücadele yerine teslimiyetçi ve edilgen bir anlayış, sömürgecilerin üstünlüğünü kabullenme ve onlarla uzlaşma ulusal kurtuluşçuların mücadele ettikleri geleneksel değerlerdi.⁹ Geleneksel dini zihniyet ulusal kurtuluş bilincinin gecikmesine sebebiyet vermişti. Bu sebeplerden ötürü kurtarıcılar gelenekten ve geçmişten radikal bir kopuşun gerekli olduğuna inanıyorlardı.¹⁰ Ulusal kurtuluşun kalıcı olabilmesi, sömürgecilikle uyumlu dini bağların koparılmasıyla, her şeye sil baştan başlayıp insanların dönüştürülmesiyle mümkündü. Bu da toplumu ve siyaseti sekülerleştiren ve modernleştiren radikal bir dönüşümü ve yeni bir kimliğin inşasını gerekli kılıyordu. Bağımsızlık sonrasında ulusal kurtuluş hareketi önderlerinin bu çabaları birer modernleşme çabası olarak görüldü. Modernleşme; ulusal kurtuluş fikrinden doğmuş, Batılı toplumların seviyesine ulaşma hedefine yönelmiş, sömürgecilik karşıtı, kalkınmacı, seküler, siyasal ve kültürel içeriğe sahip entelektüel bir tasarım, radikal bir dönüşüm projesiydi. Özgürlüğüne yeni kavuşmuş devletlerin kurucu ideoloji modernleşme oldu ve başlangıçta seküler düşünceye öncelik verdiler. Bu projenin sonunda; özgürlüğünü yeni kazanmış toplumun anayasal rejime sahip olması, batılı siyasal değerleri benimsemesi ve demokratik bir toplum düzeninin kurulması bekleniyordu.

Geleneksel dini elitler kurtuluş sürecine yeteri kadar katkı sunmamışlardı,¹¹ kurtuluştan sonra geri plana atılarak devlet sisteminden ve karar mekanizmalarından dışlandılar.¹² Ancak din günlük hayatın önemli bir parçasıydı ve devletin içyapısında temel bir unsur olarak varlığını devam ettirdi.¹³ Gelenekse “*ailede ve hayatın döngüsü içinde*” korunuyordu.¹⁴ Kurtuluş sonrasında ulusal kimlik inşa edilirken hızlı bir modernleşme süreci başladığında, nüfusun önemli bir kesiminin gelenekleriyle bağı hala güçlüydü. Gelenekçi kanat, yaşanan kültürel dönüşüme (modernleşme) tepkiliydi, devlet sisteminden dışlandığı için eski toplumsal siyasal gücünü yitirmişti ve olan bitene karşı içten içe öfke duyuyordu. Dolayısıyla modernleşme sürecinde toplumun kendi kültürel değerleriyle batılı değerler arasındaki çatışma kaçınılmazdı. Bu çatışma kurtarıcılar ile gelenekçiler arasında “*bir kültür savaşına dönüştü.*”¹⁵ Böylece ulusal kurtuluş mücadelesi veren toplumlarda kurtuluş aşamasındaki geniş toplumsal uzlaşma ve fikir birliği kurtuluştan hemen sonra ortadan kayboldu.

“*Geçmişin tümüyle reddi, yeni bir kültürün inşası için geriye çok az kültürel malzeme bırakmıştı.*”¹⁶ Gerçekten de seküler hareketin kültür içeriği zayıftı.¹⁷ Bu da “*kültürel boşluk*” yarattı.¹⁸ Kurtuluştan sonraki nesillerse “*küresel popüler kültürün*” ideolojik etkisiyle ulusal kurtuluş fikrinden uzaklaştılar ya da “*dini uyanışın hareketlerine*” yöneldiler.¹⁹ Ulusal kurtuluşçular idealisttiler, kendilerini seküler bir devlet yaratmaya adanmışlardı. Fakat kurtuluşun “*halefleri genellikle oportünistti, kurtuluştan çok iktidarla ve getirdiği kazanımlarıyla ilgileniyorlardı.*”²⁰ Devlet yönetiminde yolsuzluğun artmasıyla toplumdaki dini uyanışın yoğunlaşması

⁷ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 77.

⁸ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 13.

⁹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 24.

¹⁰ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 35.

¹¹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 35.

¹² Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 38.

¹³ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 39.

¹⁴ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 41, 66.

¹⁵ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 22.

¹⁶ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 43.

¹⁷ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 72, 73.

¹⁸ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 73.

¹⁹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 43.

²⁰ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 39.

zamanlama bakımından birbiriyle örtüştü.²¹ Seküler devlet yönetimi dini görmezden geldi, toplumun güçlenen dini algılarını dikkate almadı. Hükümetteki yönetici seçkinler ile toplumun geniş kesimi arasındaki bağ kademeli olarak bozuldu. Milliyetçi liderlerse, dini, ülkenin birliği için faydalı bir araç olarak gördüler. Ulusal kurtuluş hareketinin hatırası hafızalarda zayıfladıkça²² toplumun öteden beri bünyesinde saklı bulunan “gelenekçilik” harekete geçti ve dini duygular yeniden canlanmaya başladı. Nitekim dini temsil eden siyasi hareketlerin ortaya çıkışı gecikmedi. Geleneksel ve dini liderler demokrasi sayesinde siyasi hayata katılıp kendilerini modernize ederek “karşı devrimci bir siyasetin inşasına” giriştiler²³ ve sekülerleşmeyi ve siyasi modernleşmeyi reddeden geniş nüfus kitlelerinde dini uyanışı körüklediler. Gelenekçi reaksiyonel kitle demokratik seçimler yoluyla her seçimde ağırlığını ve gücünü artırdı. Ve “din artık militan, ideolojik siyasi biçimiyle boy gösterir” oldu.²⁴ Böylece din ve gelenek giderek siyasi alanı işgal etti ve siyasetin merkezine oturdu. Devlet iktidarı dini milliyetçiliğe ve bağınazlığa teslim oldu. Nihayet devlet ve toplumsal düzen kuruluşta hedeflenen siyasi modernleşme fikrinin çok uzağına düştü.

Walzer “Dini uyanış hareketleri, desteğini, geleneksel yöntemleri yaşatan sıradan insanların (...) kızgınlık ve küskünlük” duygusundan aldığı kanaatindedir.²⁵ Ulusal kurtuluşçuların başlangıçta hiç hesaba katmadıkları duygusal tepkiler öngörülen bütün sonuçları alt üst etmiş gibi görünüyor.

Walzer dini uyanışın sonunda; “ulusal kurtuluşçuların”, gelenekçi sıradan insanların gözünde “koruk ve nefretin bir nesnesine” ve “kurtuluş gününden bu yana yanlış giden her şey için suçlayabilecekleri bir ‘ötekiler’ grubuna” dönüştüğünü ifade ediyor. Yazar “bazen ‘ötekiler’ rakip bir dinin üyeleridir; bazen ‘batılılaşmacı’ solcular, sekülerler, tanrıtanımazlar ve kâfirlerdir. Onlar için ‘içimizdeki hainler’ denir” demektedir.²⁶ Walzer eserinde “kurtarıcıların” kurtuluştan çeyrek yüzyıl sonra “hain” olarak yaftalandığı, hayli ilginç, inanılmaz bir paradoksu gözler önüne seriyor. Yazarın incelediği üç farklı din, kültür ve toplumda sonuç değişmiyor; bugün gelinen noktada “seküler siyaset dünya genelinde giderek artan bir meşruiyet kriziyle karşı karşıya”dır.²⁷ Kurtuluştan çeyrek yüzyıl sonra dini hareketler canlanmış ve dini radikalizm dünya ölçeğinde evrensel değerleri tehdit eder hale gelmiştir.

Yukarıda özetlenen ulusal kurtuluş modeli “modern/gelenekçi” karşıtlığına dayanan bir paradoks oluşturmaktadır. Yazar meseleye sol dünya görüşünden yaklaşarak bu paradokstan çıkış yolları aramaktadır. Eserinde kurtuluş paradoksunun nasıl aşılabileceği, kurtuluşçuların tekrar nasıl kazanabileceğine yönelik önerilerde bulunmaktadır. Walzer fikirlerini kitapta dört ana bölümde toplamıştır:

I

Birinci Bölüm “Ulusal Kurtuluş Paradoksu” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde; ulusun yabancı egemenliğinden kurtuluşu ve sonrasında kurtarıcılar ile gelenekçiler arasındaki çatışma ele alınmaktadır.

Sömürülen toplumlar yabancı egemenliği altında çifte baskı altındadırlar. Biri dışarıdan yani yabancılardan gelen baskı iken, diğeri içeriden yabancılarla işbirliği içinde bulunan geleneksel elitlerden gelen baskıdır.²⁸ Ulusal kurtuluş mücadelesi, hem yabancı baskıyla hem de içerideki işbirlikçi sınıfla yapılan bir mücadeledir. Bu baskıların sonucunda ulusun sessizliği, pasifliği ve derin ataleti baş edilmesi gereken daha önemli bir sorunu teşkil eder.²⁹

Ezilen ulusun bilinci yüzyıllarca baskı ve uyumla şekillenmiştir.³⁰ Ulusal kurtuluş, içinde yaşanan ulusun bu bilinciyle mücadeleyi gerektirir. Bunun için dini liderlerin alaşağı edilmesi, ulusun alışageldiği yaşam tarzının değiştirilmesi, toplumsal bilincin yükseltilmesi gerekir.³¹

²¹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 39.

²² Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 66.

²³ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 26.

²⁴ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 42.

²⁵ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 41.

²⁶ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 43.

²⁷ Brendan J. Wright, *Contemporary Political Theory*, Cilt 16, 3, 434, The paradox of liberation: Secular revolutions and religious counterrevolutions, <https://link.springer.com/article/10.1057/s41296-016-0074-y> Erişim 14.12.2021.

²⁸ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 19.

²⁹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 20.

³⁰ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 22.

³¹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 24.

Ulusal kurtuluşçuların kökten bir dönüşümü hedeflediklerini belirten Walzer “toplumsal devrim içerisinde yaşanan toplumla, ulusal kurtuluş ise içinde yaşanan ulusla mücadeleyi gerektirir, onu yüceltmeyi değil (...) Bu ayrıca sıklıkla din karşıtı bir çabayı da gerektirir” diyerek ulusal kurtuluşun ulusla olan gerilimli ilişkisine işaret ederken bu hareketleri milliyetçilikten çok devrimci siyasete yakın bulunduğunu ifade etmektedir.³²

Walzer “ulusal kurtuluş sekülerleştiren, modernleştiren ve kalkınmaya yönelik bir ilkeler bütünüdür. Ona muhalefet edenlerin de söylediği gibi ‘Batılı’ bir öğretiler ve kurtarılabilecek ulus tamamıyla yeni bir şeydir. (...) Ezilen insanlara yeni bir başlangıç, yeni bir siyaset, yeni bir kültür ve yeni bir ekonomi sunarlar, yeni erkek ve kadınlar yaratmayı amaçlarlar” demektir.³³ Kurtuluşçuların bu yenilik talepleri karşısında kurtarılabilecek toplumun alışageldik yaşam tarzı ve yeniliğe olan tepkisi kurtuluşun paradoksundan başka bir şey değildir.

II

İkinci Bölüm “Paradoksun Resmi: Siyonizm, Yahudiliğe Karşı” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ulusal kurtuluşun paradoksu olarak Yahudi örneği ele alınmıştır. Yahudi diasporasının “riayet” ve “tehir” ile şekillenmiş sürgün kültürüne Siyonist hareketin itirazları, İsrail devletinin kurulmasıyla yüz binlerce göçmenin sürgün kültürünü İsrail’e taşıması, devletin zora dayanan iskân politikalarının göçmenler üzerinde yarattığı rahatsızlık ve tüm bunların sonunda laiklik ilkesinin aşınması ve Yahudiliğin yeniden dirilerek militan bir ideoloji haline gelmesi bu bölümde ayrıntılarıyla açıklanmaktadır.³⁴

Yazarın resmettiği paradoks, İsrail örneğinde olduğu gibi laik yönetimden (işçi siyonizminden) muhafazakâr yönetime geçiş ve muhafazakârların devleti ele geçirmesi şeklindedir. Muhafazakârlar devlet mevzuatının Yahudi hukuku üzerinden şekillenmesini istiyorlar. Walzer’a göre, bugünkü İsrail, siyonizmin seküler devlet tasavvurunun çok uzağındadır. Aynı şekilde Walzer eserinde; seküler milliyetçiliğin reaksiyonel olarak dini uyanışla karşılaşması Filistin ve Cezayir örneğiyle de desteklenmiştir. Yazar, görmezden gelinen dinin, üç ülkede de (ve Filistin’de de) “militan bir dini milliyetçilik getirdiğini ama henüz tam anlamıyla ulusal kurtuluş projesini de bozguna uğratıp mağlup edemediğini” savunmaktadır.³⁵

Walzer, taraflar (seküler/dindar) arasındaki çatışma ve çelişkilerin diyalektik bir süreçte ilerlemediği³⁶ ve aralarında bir köprü ya da etkileşimin bulunmadığı³⁷ kanaatindedir. Walzer bu görüşünü Gershom G. Scholem’den ödünç aldığı iki kavramı kullanarak Siyonizm üzerinden açıklamaktadır: Siyonizmi şekillendiren “isyan hareketi” ve “süreklilik hareketi” şeklinde ifade edilen ve birbiriyle çelişen iki eğilim bulunmaktadır. Burada isyan ögesi seküler bir görüş ihtiva ederken, süreklilik ise geleneksel Yahudilere özgü bir anlayıştır. Bu iki görüş Siyonizmin esasını belirleyen iki etken ögedir. Gershom G. Scholem’e göre Siyonizm gerçekleşmediği sürece bu iki eğilim uyumlu bir şekilde bir arada bulunabilir ve pratik düzlemde birbirleriyle çatışmazlar.³⁸ Fakat Walzer, bu iki eğilimin hiçbir suretle birbirlerini etkilemediğini, diyalektik bir ilişki içine girmediklerini tespit etmektedir. Diyalektik süreci işletmek için taraflardan birinin diğer tarafla bir iletişime geçmesi gerektiğini savunan yazar, ulusal kurtuluşçuların geleneksel kültürle girişecekleri eleştirel bir hesaplaşmadan güçlenerek çıkacaklarını ileri sürmektedir.³⁹ Bu görüş ulusal kurtuluş projesinin son bulmadığına, ucu açık bir müzakere süreciyle yoluna devam ederek tekrar başarıya ulaşabileceğine yönelik umudu yaşattığı için değerlidir.

³² Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 23.

³³ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 24, 25.

³⁴ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 49-64.

³⁵ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 66.

³⁶ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 46.

³⁷ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 73.

³⁸ Gershom Scholem, *Zionism: Dialectic of Continuity and Rebellion*, in Ehud Ben Ezer, ed., *Unease in Zion* (Jerusalem: Jerusalem Academic Press, 1974), 273, 274.
https://www.academia.edu/44508785/Gershom_Scholem_Zionism_Dialectic_of_Continuity_and_Rebellion_in_Ehud_Ben_Ezer_ed_Unease_in_Zion_Jerusalem_Jerusalem_Academic_Press_1974_263_296 Erişim 14.12.2021.

³⁹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 75.

III

Üçüncü Bölüm “Paradoksun İnkarı: Marksist Perspektifler” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde aslında ortada bir paradoksun olmadığını ileri süren Marksist yaklaşım ele alınıyor ve eleştiriliyor.

Marksistler, ulusal kurtuluşçuların “yeterince seküler” olmadıklarını, dini fanatiklerle aralarındaki çatışmanın “yüzeysel bir fenomen olduğunu” savunsalar da Walzer bu çatışmanın derin ve yıkıcı olduğunu, ulusal kurtuluşun militanlarının dinci fanatiklerle karşılaşarak ve dini bağnazlığın tüm ülkeyi ve devleti ele geçirmesiyle büyük bir endişe ve hayal kırıklığına kapıldıklarını tespit ediyor.⁴⁰

Marksistler “ulusal kurtuluş” ile “dini uyanışın” ikisinin de dar görüşlü, şovenist ve ötekileştirici olduğunu ileri sürerlerken, Walzer; ulusal kurtuluşçuların sömürülen ulusu kurtarmak için “kimi dini temaları kendilerine mal edip”⁴¹ ulusalçı propagandada kullanmış olmalarında bir sorun görmüyor.⁴² Gerçekte kurtarıcıların giriştikleri siyasi mücadelenin amacı; kendi uluslarını “uluslar topluluğunun eşit bir üyesi yapmak ‘ötekilerle’ ilişkilerini müteakabiliyet esasına göre yürütmek[tir].”⁴³ Ulusal kurtuluşçu hareketler Batılı devletlere benzeyen Avrupa standartlarında demokratik bir devlet kurmayı hedeflerken, “dini fanatikler tam tersine farklı olmak istiyorlar”, dini geleneklerinin şekillendirdiği Hindu kültürünü, Yahudi ve İslam hukukunu temel alan bir devlet talep ediyorlar. Bu yüzden ulusal kurtuluş ve modernleşme fikrini “taklitçi” olarak nitelendiriyorlar, demokrasi ve insan hakları söylemlerini reddediyorlar.⁴⁴

Marksistler; milliyetçi hareketin dinle kurduğu yakın ilişkinin çıkar temelli sınıfların ortaya çıkmasını engellediği görüşündedir. Örneğin; Hindistan’daki kast sistemi bu ülkedeki sınıf siyasetini zorlaştırmaktadır. Ancak; bu doğru olsa bile incelediği üç vakada Walzer, halkın içinde ekonomik çıkarlara dayalı toplumsal dinamikleri harekete geçirecek nitelikte devrimci bir talebin bulunmadığı görüşündedir.⁴⁵ Ulusal kurtuluş verilirken, sömürgecilerin baskısı altındaki bütün toplumsal sınıflar ulus kimliği altında birleşmişti. Kurtuluştan sonra da sınıf temelli bir siyaset oluşamadı.⁴⁶ Walzer, Marksist projenin başarısız olduğunu, proleter enternasyonalizmin ulus kimliğinin yerini alamadığını, alsa bile dini duygulara ilave olarak ulusal ve kültürel bağları onaylamadıkları için gelenekçilerle olan çatışmanın daha da derinleşmesinin muhtemel olduğunu savunmaktadır.⁴⁷

Diğer bir önemli farklılık ulusal kurtuluşçuların kendi içerisindeki azınlık haklarına yönelik eşitlik taahhüdünü yerine getiremediği meselesidir. Ulusal kurtuluşçular kurtuluşun başında eşitlikçi ve kapsayıcı politikalar vaat etmişlerse de Walzer’a göre her üç vakada (Cezayir, Hindistan ve İsrail) bu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yazar “her kolektif benlik kendi kaderini tayin etmeli; her ulus kendini özgürleştirmeli... Yahudiler Filistinliler tarafından test edilir, Cezayirli Araplar Berberiler tarafından, Hintliler ise çoğunluğun Hindu olduğu ulus devletlerinde ‘Müslümanlar’ tarafından test edilir. Şu sıralar bu üç ulusun hiçbiri bu sınavlardan yüksek puan alamıyor” demektedir.⁴⁸ Fakat yine de ulusal kurtuluşçular ile dini bağnazlar arasındaki en önemli farklılık azınlık hakları meselesinde ortaya çıkmaktadır. Çünkü dini bağnazların azınlık haklarına yönelik herhangi bir vaadi bulunmuyor. Onlar azınlıklara hoşgörü göstermiyorlar ve eşitlikçi bir anlayış yerine “sadece kendilerine ait” ve kendileri için bir devlet talep ediyorlar.⁴⁹

Walzer eserinde dini muhalefetin güçlenmesinde eski Batılı egemenlerin sömürgeci politikalarını yadsımaktadır. İncelediği üç vakada sadece kurtuluştan sonraki iç dinamiklerle ilgilenmiş, dini uyanışçı muhalefete dışarıdan bir destek gelip gelmediğini sorgulamamıştır. Yazar analizlerinde; yabancı egemenler ile dini önderler arasında bir zamanlar birbirlerini meşrulaştırıcı ve sömürge politikalarıyla uyumlu örtülü bir işbirliği bulunduğuna⁵⁰ (Örneğin; İngilizlerin Hindistan’daki kast sistemine müdahalesi olmamıştı.) ve ufukta

⁴⁰ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 85.

⁴¹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 84.

⁴² Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 85.

⁴³ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 83.

⁴⁴ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 99.

⁴⁵ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 91.

⁴⁶ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 93.

⁴⁷ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 92.

⁴⁸ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 106.

⁴⁹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 107.

⁵⁰ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 24.

kurtuluş umudu görüldüğünde bu işbirliğinin kesintiye uğradığına⁵¹ yer vermiş olsa da kurtuluştan sonra bu ilişkinin tekrar kurulup kurulmadığına değinmemiştir. Kitapta dini muhalefetin eski egemenlerden bir destek alarak gücünü artırmış olabileceği ihtimali üzerinde hiç durulmamıştır. Dolayısıyla dini radikalizmin yükselişinde Batılı sömürge politikalarının etkisi de hesaba katılmalıdır. Kanımca üç vakada da dış dinamiklerin etkisinin araştırılmaması çalışmanın eksik yönünü teşkil etmektedir.

IV

Dördüncü bölüm “*Ulusal Kurtuluşun Geleceği*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hintli yazarların geliştirdiği post-kolonyal yaklaşımlar ele alınmakta ilk üç bölümde ileri sürülen görüşlerin bir sentezinden yola çıkılarak ulusal kurtuluşun bir geleceğinin olup olmadığı sorgulanmaktadır. Bu bölüm “*neden seküler kurtuluşun liderleri ve militanları başarılarını pekiştiremediler ve birbirlerini takip eden nesiller boyunca kendilerini yeniden üretmediler*” sorusuyla başlıyor.⁵²

Yazar bu bölümde üç vaka olarak seçtiği ülkelerdeki uygulama örnekleriyle tespitlerini derinleştiriyor; dini radikalizmin gücünü ve militan karakterini, seküler radikalizmin mutlakçılığı ile açıklıyor ve dini uyanış yükselirken ulusal kurtuluş fikrindeki eşitlik ve sekülerlik fikrinin çöktüğünü tespit ediyor. Yazar, modern radikalizmin uygulanmasında devlet mekanizmasının ulusal kurtuluşçuların elinde bir araca dönüştüğünü ve “*Seküler ve modern radikalizmin, (dini) uyanışçı aynı zamanda modern bir tepki*” yarattığını vurguluyor.⁵³ Ona göre “*Radikal yenilik iddiası, kaçınılmaz olarak radikalleşmiş bir eskiliğe yol açar.*”⁵⁴

Ulusal kurtuluşçular sömürgecilikle verdikleri savaşı kazanmış olabilirler ama Batı’da olduğu gibi sekülerizm için bir savaş vermiş değiller.⁵⁵ Walzer’a göre ulusal kurtuluşçular dini görmezden gelerek sekülerizm adına gerçek bir savaş vermekten kaçındılar. Çünkü geleneksel dini toplulukları tanımak konusunda isteksizdiler. İki sebepten dini görmezden geliyorlardı:⁵⁶

1- Seküler Körlük: Dini toplulukların bir geleceği olduğuna inanılmaması, dini inanç en azından onun batıl biçimlerinin “*gerçeğin dokunuşuyla yok olacağına*” olan modernist görüşlerin temel alınması.⁵⁷

2- Seküler Korku: Dini topluluklar tanınırsa güçlenmelerinden endişe duyulması.

Seküler körlük ve seküler korkunun bir sonucu olarak, sekülerizm üzerinde toplumsal bir müzakere ve mutabakat olmamıştır; daha doğrusu, ulusal kurtuluşçular böyle bir mutabakata gerek görmemişler ve kurtuluştan hemen sonra dini gelenekleri dışlamışlardır. Dolayısıyla kurtuluşun başlarında sekülerleşmenin demokratik niteliği değil, otoriter niteliği ön plana çıkmıştır.

Diğer taraftan, kurtarıcılar devlet eliyle uygulanan modernleşme politikasının toplumda “*dine yönelik bir saldırı olarak algılanmasından*” da endişe edilip korkmuşlardır.⁵⁸

Walzer “*kurtuluş tekrar eden bir süreçtir: Dünyadaki herkes için aynı anda gerçekleşmez; tekrar ve tekrar gerçekleşir. Ama bu, birbirini takip eden her mücadelenin bir öncekinin birebir taklidi olacağı anlamına gelmez.*” demektedir.⁵⁹ Yazara göre, ulusal kurtuluş “*uzun [seküler] bir süreçtir, tek bir savaş değil, onlarca yıla yayılan bir savaşlar dizisidir. (...) dünyevi bir süreçtir ve süresi belirsizdir.*” Dolayısıyla ulusal kurtuluşun tek ve kesin bir sonucu yoktur.⁶⁰

Walzer “*Gelenekçilerin dünya görüşü yadsınamaz, feshedilemez ya da yasaklanamaz; bu görüşle bir biçimde ilişki kurulması gerektiği*” kanaatinindedir.⁶¹ Walzer incelediği her üç vakada da kurtarıcıların “*insanların inançlarını ve pratiklerini yeteri kadar ciddiye*” almamakla⁶² ve onları küçümseyerek müzakere yoluna gitmemekle hata

⁵¹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 35.

⁵² Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 109.

⁵³ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 110, 111, 113.

⁵⁴ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 128.

⁵⁵ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 114.

⁵⁶ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 115.

⁵⁷ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 115.

⁵⁸ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 117.

⁵⁹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 122.

⁶⁰ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 134.

⁶¹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 124.

⁶² Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 125.

yaptıkları görüşündedir. Ulusal kurtuluşçuların kendi toplumlarının kültürel köklerini göz ardı ederek uyguladıkları radikal modernleşme politikalarını eleştirmektedir. Kimlik inşası aşamasında kültürel kimliğin tümünden reddedilmesine karşı çıkmaktadır. Kurtarıcılar “geçmişlerinin en azından bir kısmıyla barışmış” olsalardı, “bir dizi inanç ve pratiğe şekil” vererek “dini inanışın aşırılıkları”nı önleyebilirlerdi.⁶³ Ulusal kurtuluşçular geleneği küçümseyip yok saymaktansa onu “dikkate almalı” ve “onunla entelektüel ve siyasi anlamda ilişkiye geçme”liydi. Ancak bu ilişki geleneğin olduğu gibi kabullenilmesi anlamına da gelmiyor.⁶⁴ Her toplumun kendine özgü geleneğe gömülü vaziyette bulunan ve batılı (evrensel) değerlerle de kısmen örtüşebilecek nitelikte kültürel deneyimleri bulunmaktadır. Walzer “...en iyi ahlaki ve siyasi argümanlar, ikna edilmesi gereken halkın kültürü ile bağdaşan ya da ondan türeyen argümanlardır” demektedir.⁶⁵ Yazara göre gelenekle temasta seçici bir yöntem benimsenmelidir. Modernleşme deneyiminden geçen her ülke kendi kültürel deneyimi çerçevesinde; geleneğin içinden, ulusal kurtuluşa hizmet eden, evrensel değerlerle barışık yeni argümanlar, yeni dayanak noktaları bularak kendine özgü bir kuruluş mücadelesi vermeye devam edecektir. Walzer bu görüşlerini Hintli yazarlar ve Hindistan’daki kadın hareketi üzerinden izah etmektedir.

Kadın hakları, azınlık hakları, medeni hukukun önceliği, töre ve namus suçlarıyla mücadele gibi meselelerde; “modernist- gelenekçi” çatışmasının yoğunluğuna ve tarafların gücüne ve ikna kabiliyetine göre müzakere etmek ve nihayetinde bir uzlaşmaya varmak toplumdaki değişkenlik arz eder ve oldukça zordur. Walzer sorunların çözümünde, geleneğin içinde bulunan “eşitliğe, insan haklarına ve sosyal adalet” temas eden toplumsal pratiklerin seçilerek sol siyasette kullanılmasını öğütlemektedir.⁶⁶ Seküler hareketin kültür içeriği zayıf, dinin kültürel gücü yüksekse, o halde seküler hareketin kültürel içeriği, seçici bir yöntem benimsenerek din ve gelenekle zenginleştirilmelidir.

Walzer, hegemonyanın egemenlik anlamına gelmediğini, üzerinde hegemonya kurulacak grupların çıkar ve eğilimlerinin hesaba katılarak belirli bir dengenin kurulabileceğini, hegemonyanın hegemonik grupların bazı özveride bulunmasına bağlı olduğunu, bu sebepten Hindu, Müslüman ve Yahudilerin çıkarlarını hesaba katarak hegemonik bir dengeye doğru ilerlenebileceğini ileri sürmüştür.⁶⁷ Walzer’a göre tek bir evrensel hegemonik denge yoktur: Hegemonya; baskın grubun gücünden ve muhtemelen ilkelerinin bir bölümünden vazgeçtiği bir hâkimiyet biçimidir. “Yani tavizle uzlaşmaya dayanan bir hâkimiyet biçimine karşılık gelir.” Bu süreçte “müzakerenin” üreteceği mutabakat; farklı kurtuluş, farklı modernlik, farklı seküler düzeylerde oluşacaktır. Dolayısıyla her toplumda din ve devlet ayrışmasının birçok özel farklı biçimi söz konusu olabilir.⁶⁸

Aydınlanma ile inanç arasındaki çatışma, karşılıklı diyalogun bulunmadığı toplumlarda trajik bir yıkım ile sonuçlanabilir. Tam da bu noktada Walzer’ın diyalog tavsiyesi ve müzakereci yaklaşımı G.W.F. Hegel’in çatışma ve uzlaşma diyalektiğini taklit eder niteliktedir. G.W.F. Hegel, bilinçlerin karşılıklı olarak itirafta bulunup birbirlerini bağışlayarak yepyeni bir ilişkiye adım attıkları, bu iki pratikle (itiraf-bağışlama) karşılıklı tanınma ilişkisine girdikleri, tekrar eden ucu açık bir diyalog ve müzakere süreciyle bilinçlerin uzlaşmaya yöneldiği ve böylece çatışmanın çözüme kavuşturulduğu bir uzlaşma arayışını tasvir eder.⁶⁹ Walzer’ın müzakereci yaklaşımı da farklı bir yöntem içermemektedir. Yazar dinin kültürel gücünün tanınmasını ve gelenekle ucu açık sürekli bir diyalog ve müzakere sürecine girilmesini önermektedir. Bunun için ulusal kurtuluşçu seküler siyaset her türlü eleştiriye açık olmalıdır, böylece kendini sürekli yenileyerek başarıya ulaşacağı ön görülmektedir.

Dinde bir çeşit reform gerekliyse, dinin yerini bilimsel rasyonalitenin alması gerektiğini savunan ulusal kurtuluşçu hareket için de her zaman için bir reforma ihtiyaç vardır.⁷⁰ Gelenekle ve geleneksel aktörlerle sürekli bir iletişim ve etkileşim sağlanmalı ve seküler hedefler revize edilerek müzakere süreci devam ettirilmelidir. Gerçekten de müzakereci yaklaşım, süregelen ve giderek radikalleşen sürtüşmeleri yumuşatarak taraflar arasındaki gerilimi azaltacak ve diyalektik süreci başlatacaktır. Bu bakımdan Walzer az gelişmiş ülkelerdeki modernleşmenin getirdiği gerilimlerin azaltılması noktasında önemli bir katkı sunmaktadır.

⁶³ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 46.

⁶⁴ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 129.

⁶⁵ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 121.

⁶⁶ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 119, 131, 132.

⁶⁷ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 127.

⁶⁸ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 127.

⁶⁹ Molly B. Farneth, *Hegel’in Toplumsal Etiği*, Çev. Kadir Gülen. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021, 121-170.

⁷⁰ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 127.

Yazar; ulusal kurtuluşçuların, başlarda gelenekle geniş çaplı bir ilişki kurmuş ve geleneksel aktörlerle müzakere etmiş olsalardı, daha başarılı bir sonuç elde edeceklerini; kendi hegemonyalarını kısmen koruyarak en azından bugünkü ölçekte dini radikalizmle karşılaşmayacaklarını değerlendirmektedir.⁷¹ Kurtuluşun başında eski kültürle eleştirel bir hesaplaşma ve müzakereye girilmemesi, tepkisel olarak dini uyanışın radikal şekliyle iktidara gelmesi; hem dini radikalizm sorunu yaratmış, hem de sekülerizmi bir meşruiyet kriziyle karşı karşıya bırakmıştır.

Dini radikalizm; bireysel özgürlükler, demokrasi, cinsiyet eşitliği, dini çoğulculuk gibi değerleri tehdit etmektedir. Yazara göre bu değerler yalnızca Batının ya da solun değerleri değildir. İnsanlığın evrensel değerleridir. Bu değerleri dini bağnazlara karşı savunmak için ideolojik bir savaş verilmelidir.⁷² Walzer için bugün gerçek tehlike bu yükselen bağnazlık ve dini radikalizmdir.

Kurtuluşun başlarında seküler radikalizm tepkisel olarak yaşadığı mağduriyet duygusu dini uyanışı körüklerken, buna bağlı olarak da dini bağnazlığın ortaya çıkmasında sorumluluk dolaylı olarak seküler politikacılarıdır. Dini bağnazlıkla mücadele edilmesinde ilk görev yine seküler politikacılara düşmektedir. Walzer incelediği üç ülkedeki sol politikalara dini bağnazlıkla mücadele noktasında önemli roller atfetmekte ve sol seküler politikaları çözümün bir parçası olarak görmektedir. Walzer Batı dışı toplumlardaki sol politikacıların toplumun geniş bir kesimini kapsayıcı yaklaşımlar ve politikalar üretmesini öğütlemektedir. Sol politikacılara, kendi seküler fikirlerini ulusal kültüre dayatarak değil, kutsal duygulardan vazgeçmeden dini pasifliğin ve radikalizmin üstesinden gelmeyi önermektedir. Bu bakımdan Walzer sol dünya görüşüne sahip bir yazar olarak, dinin siyasi gücünü görmezden gelen geleneksel sol siyasetten ayrılmaktadır. Diğer taraftan sol siyaset toplumu içeriden dönüştüren politik mücadelenin sadece bir tarafını teşkil eder. Politik yelpazede demokratik solun dışında farklı alternatifler ve farklı siyasi yönelimler bulunmaktadır. Örneğin seküler devlet düzenini savunan sağ politikaların neler olması gerektiğine kitapta değinilmemiştir. Walzer eserinde demokratik sola öğütler verirken, diğer politik alternatifleri dışlamış ve ihmal etmiş görünüyor.

KAYNAKÇA

Farneth, Molly B. *Hegel'in Toplumsal Etiği*, Çev. Kadir Gülen. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

J. Wright, Brendan. *Contemporary Political Theory*. Cilt. 16, 3, 434-438, The paradox of liberation: Secular revolutions and religious counterrevolutions, <https://link.springer.com/article/10.1057/s41296-016-0074-y> Erişim 14.12.2021.

Scholem, Gershom. *Zionism: Dialectic of Continuity and Rebellion*. in Ehud Ben Ezer, Ed. *Unease in Zion* (Jeru-salem: Jerusalem Academic Press, 1974), 263-296.

https://www.academia.edu/44508785/Gershom_Scholem_Zionism_Dialectic_of_Continuity_and_Rebellion_in_Ehud_Ben_Ezer_ed_Unease_in_Zion_Jerusalem_Jerusalem_Academic_Press_1974_263_296 Erişim 14.12.2021.

Walzer, Michael. *Kurtuluş Paradoksu: Seküler Devrimler Ve Dini Karşıdevrimler*, Çev. Zeynep Şarлак. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021,

Walzer, Michael. "İslamism and the Left," *Dissent*, <https://www.dissentmagazine.org/article/islamism-and-the-left> Erişim 11.12.2021.

⁷¹ Walzer, *Kurtuluş Paradoksu*, 133.

⁷² Michael Walzer, "İslamism and the Left," <https://www.dissentmagazine.org/article/islamism-and-the-left> Erişim 11.12.2021

YAZIM KURALLARINA İLİŞKİN ESASLAR

Atatürk Yolu Dergisi'ne yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, **Atatürk Yolu Dergisi Makale Şablonu** (<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23325>) kullanılarak hazırlanmalıdır. Çift taraflı kör hakemlik uygulaması gereği, makale şablonunda yazarın/ yazarların kimlik ve iletişim bilgilerine yer verilmemelidir.

NOT: Yazılar, makale şablonuna aktarılırken, "Biçimlendirmeyi Birleştir" seçeneğinin tercih edilmesi, şablonun tasarımının korunması konusunda kolaylık sağlayacaktır.

Makale; **Öz, Abstract, Giriş, Bölümler, Sonuç, Kaynakça ve Ekler** şeklinde düzenlenmelidir. Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için ayrıca İngilizce genişletilmiş özet (**Extended Abstract**) talep edilir. **Extended Abstract**, makalenin amaç, yöntem ve sonucunu içermeli ve 600-800 kelimedenden oluşmalıdır.

NOT: Extended Abstract, başvuru sırasında gerekli değildir.

KAYNAK VE REFERANS GÖSTERME YÖNTEMİ

Atatürk Yolu Dergisi, kaynak gösterme yöntemi olarak Chicago Manual of Style kullanır. Dergiye gönderilen yazılar, söz konusu yöntemle uygun olarak hazırlanmalıdır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları gerekmektedir.

Ayrıntılı bilgiye http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html adresinden ulaşılabilir. Aşağıda verilen örnekler, Chicago Manual of Style yönteminin dergimize uyarlanmış halidir.

ÖRNEKLER:

İD: İlk dipnot **SD:** Sonraki/kısa dipnotlar **K:** Kaynakça

NOT 1: Sonraki/kısa dipnotlarda "a.g.e. (adı geçen eser)" kısaltması ile "aynı yer" ifadesi kullanılmamalıdır. Yerine eser ismi uzunsu kısa olarak verilmelidir. Örnekler aşağıda yer almaktadır.

NOT 2: Dipnot numaraları, metin içinde, varsa noktalama işaretlerinden hemen sonra verilmelidir.

Kitap (tek yazarlı):

İD: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, 241.

SD: Ertan, *Kadrocular*, 241. (Eser ismi uzunsu kısaltılmalıdır.)

K: Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Kitap (iki yazarlı):

İki yazarlı eserlerde, dipnotlarda her iki yazar da belirtilmelidir. Kaynakçada ise birinci yazarın soyadı ve adından sonra ikinci yazar virgülle ayrılarak ad-soyad sıralamasıyla yazılmalıdır.

İD: İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2010, 55.

SD: Tekeli, İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, 55.

K: Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2010.

Kitap (çok yazarlı):

Çok yazarlı eserlere verilen kısa dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına ve diğerleri anlamında "vd." kısaltması kullanılır. Kaynakçada ise yazarlar iki yazarlı kitap örneğinde olduğu gibi açık olarak yazılmalıdır.

İD: Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun, Mustafa Toker, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*, Cilt I, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019, 65.

SD: Ertan, vd., *Milli Mücadele Yıllarında*, 65.

K: Ertan, Temuçin F., Hakan Uzun, Mustafa Toker. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*. Cilt I. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019.

Kitap (çeviri):

İD: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 9. Baskı, 2004, 78.

SD: Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 78.

K: Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK, 9. Baskı, 2004.

Kitap (yazarla birlikte yayıma hazırlayanı veya derleyenini varsa):

İD: Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1986, 113.

SD: Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, 113.

K: Bayar, Celal. *Başvekilim Adnan Menderes*. Der. İsmet Bozdağ. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1986.

Kitap (yazarı yok/belli değil, yayıma hazırlayanı veya editörü varsa):

İD: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*, Yay. Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014, 58.

SD: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*, 58.

K: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*. Yay. Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014.

Kitap Bölümü (editörlü):

İD: Hakan Uzun, "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*, Ed. Fatma Bıkmaz, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017, 209-222.

SD: Uzun, "Atatürk Döneminde", 221.

K: Uzun, Hakan. "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*. Ed. Fatma Bıkmaz. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017: 209-222.

Dergi Makalesi (basılı):

İD: Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Atatürk Yolu Dergisi*, 67 (2020), 41-74.

SD: Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin", 41.

K: Aysal, Necdet. "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Atatürk Yolu Dergisi*. 67 (2020): 41-74.

Dergi Makalesi (elektronik):

Eğer makalenin DOI numarası varsa eklenmeli ve erişim tarihi belirtilmelidir.

İD: Kadri Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*, 16/2 (2021), 773-787, doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164, Erişim 16.06.2021.

SD: Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü", 773.

K: Unat, Kadri. "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*. 16/2 (2021): 773-787. doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164. Erişim 16.06.2021.

Gazete Makalesi:

İD: Mümtaz Faik Fenik, "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*, 15 Ağustos 1945, 1.

SD: Fenik, "Dünya Harbi Bitti", 1.

K: Fenik, Mümtaz Faik. "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*. 15 Ağustos 1945.

Ansiklopedi Maddesi:

ID: Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1422-1435.

SD: Akşin, "İttihat ve Terakki", 1422.

K: Akşin, Sina. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

Tez:

ID: Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017, 147.

SD: Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten*, 147.

K: Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017.

Arşiv Belgesi:

Yararlanılan arşiv belgesi, ilk dipnotta açık olarak verilmeli, kaynakçada ise yalnızca arşivlerin isimleri "Arşivler" başlığı altında belirtilmelidir.

ID: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

SD: BCA, 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

K: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Web Sayfası:

ID: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

SD: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

K: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

NOT: Kaynakça'ya eklenecek olan eser türleri aşağıdaki sırada ve başlıklar altında düzenlenmelidir:

Arşivler

Resmi Yayınlar

Telif Eserler (Kitap, kitap bölümü, makale, sempozyum bildirisi, ansiklopedi maddesi, gazete makalesi, tez, sözlük gibi yayınların tümüne bu başlık altında yer verilmelidir.)

Sürelili Yayınlar

İnternet Kaynakları

Sözlü Tarih Görüşmeleri

NOT: Ekler, makalenin sonunda verilmeli ve altında belgenin içeriği hakkında kısa bir bilgi ile bilimsel kaynak gösterme ölçütlerine uygun bir şekilde kaynak yer almalıdır.

PRINCIPLES ON THE WRITING RULES

Manuscripts sent to the Journal of Atatürk Yolu for publication should be prepared using the **Article Template** (<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23325>). Due to double blind peer review, the identity and contact information of the author(s) should not be included in the manuscript template.

The manuscript should be arranged as **Abstract, Introduction, Chapters, Conclusion, Bibliography** and **Appendix**. Extended Abstracts are also requested for Turkish articles after the evaluation process is approved. **Extended Abstract** should contain the purpose, method and conclusion of the article and should consist of 600-800 words.

NOTE: Extended Abstract is not required during submission.

REFERENCES AND BIBLIOGRAPHY

References should be in accordance with Chicago Manual of Style. Authors are required to edit footnotes and create bibliography based on the examples below.

Detailed information is available at http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html. The examples given below are the adaptation of the Chicago Manual of Style method to the Journal of Atatürk Yolu.

EXAMPLES:

FF: First footnote **SF:** Subsequent/short footnotes **B:** Bibliography

NOTE: In the subsequent/short footnotes "ibid (mentioned work)" or any abbreviation like this should not be used. If the title of the reference is long, it should be shortened. Examples are below.

Book (one, two or more authors):

FF: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, 241.

SF: Ertan, *Kadrocular*, 241.

B: Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

FF: İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 55.

SF: Tekeli, İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, 55.

B: Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

FF: Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun, Mustafa Toker, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*, Vol. I, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019, 65.

SF: Ertan, et al, *Milli Mücadele Yıllarında*, 65.

B: Ertan, Temuçin F., Hakan Uzun, Mustafa Toker. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*. Volume I. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019.

Book (if there is a translator/editor in addition to the author):

If there is an editor, then one should cite it as "Ed." instead of "Trans." in footnotes; as for the bibliography "Edited by" instead of "Translated by".

FF: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Trans. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 9. Edition, 2004, 78.

SF: Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 78.

B: Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Translated by Metin Kıratlı. Ankara: TTK, 9. Edition, 2004.

Book Chapter:

FF: Hakan Uzun, "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*, Ed. Fatma Bıkmaz, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017, 209-222.

SF: Uzun, "Atatürk Döneminde", 221.

B: Uzun, Hakan. "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*. Edited by Fatma Bıkmaz. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017: 209-222.

Journal Article:

FF: Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Journal of Atatürk Yolu*, 67 (2020), 41-74.

SF: Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin", 41.

B: Aysal, Necdet. "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Journal of Atatürk Yolu*. 67 (2020): 41-74.

Journal Article (electronic):

FF: Kadri Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*, 16/2 (2021), 773-787, doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164, Accessed 16.06.2021.

SF: Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü", 773.

B: Unat, Kadri. "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*. 16/2 (2021): 773-787. doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164. Accessed 16.06.2021.

Newspaper Article:

FF: Mümtaz Faik Fenik, "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*, 15 August 1945, 1.

SF: Fenik, "Dünya Harbi Bitti", 1.

B: Fenik, Mümtaz Faik. "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*. 15 August 1945.

Encyclopedia Entry:

FF: Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1422-1435.

SF: Akşin, "İttihat ve Terakki", 1422.

B: Akşin, Sina. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Volume 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

Thesis or Dissertation:

FF: Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, PhD Diss., Ankara University Institute of Turkish Revolution History, 2017, 147.

SF: Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten*, 147.

B: Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. PhD Diss., Ankara University Institute of Turkish Revolution History, 2017.

Archive Document:

FF: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

SF: BCA, 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

B: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Website Content:

FF: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Accessed 16.06.2021.

SF: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Accessed 16.06.2021.

B: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Accessed 16.06.2021.

NOTE: The types of works to be added to the Bibliography should be arranged in the following order and under these headings:

Archives

Official Publications

Copyright Works

Periodicals

Internet Resources

Oral History Interviews

NOTE: **Appendix** should be indicated at the end of the manuscript, a short information about the content of the document should be included and the resource of the document should be written in accordance with scientific citation rules below the appendix.